



K 192 109
3

ქართული
საღვთისმეტყველო
ენის ისტორიის
ფუნდამენტი



ბანათლეგა

ჭურავ სარჯველაძე



ქართული სლიტერატურის ისტორიის შესავალი

დამხმარე ნახელმძღვანელოდ დაამტკიცა საქართველოს სსრ უმაღლესი
და საშუალო სპეციალური განათლების სამინისტრომ

რედაქტორები: პროფ. ალ. ლლონტი, ფილოლოგიის
მეცნიერებათა დოქტორი მ. ქავთარია

გამომცემლობა „განათლება“
თბილისი — 1984



ნაშრომში განხილულია ისეთი საკითხები, როგორცაა: უძველესი ქართული წერილობითი ძეგლები, ქართული სალიტერატურო ენის დიალექტური საფუძველი, ურთიერთობა მეზობელ უცხო ენებთან, ქართული სალიტერატურო ენა და დიალექტები, ქართული სალიტერატურო ენა და სხვა ქართველური ენები, ქართული ენათმეცნიერული აზრის სათავეებთან, ქართული სალიტერატურო ენის პერიოდინაციის პრობლემა და სხვა.

წერილობითი ძეგლების მონაცემთა ანალიზის საფუძველზე ნაშრომში არის ცდა, დათარიღდეს ქართული ენის ფონეტიკურ და გრამატიკულ სისტემაში მომხდარი ცვლილებები.

წიგნი განკუთვნილია სტუდენტთა ფილოლოგებისათვის, ქართული ენის სპეციალისტთა და, საერთოდ, ქართული ენით დაინტერესებულ პირთათვის.

რეცენზენტები: დოც. შ. თაყაიძე,
ფილ. მეცნ. კანდ. ვ. ნიჭუაძე.





წინასიტყვაობა

ქართული სალიტერატურო ენის ისტორია ისწავლება საქართველოს უნივერსიტეტებისა და პედაგოგიური ინსტიტუტების ფილოლოგიის (ქართული ენისა და ლიტერატურის) ფაკულტეტებზე. ამ საგნის სათანადოდ სწავლებას დიდად აძნელებს ის გარემოება, რომ სახელმძღვანელო, სამწუხაროდ, არ არსებობს.

წინამდებარე წიგნი შეიქმნა ა. ს. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ქართული ენის კათედრაზე. მას საფუძვლად დაედო ავტორის მიერ წლების განმავლობაში წაკითხული ლექციების კურსი ძველ ქართულ ენასა და ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში, აგრეთვე 1975 წელს გამოქვეყნებული ნაშრომი „ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები“, რომელიც წარმოადგენდა დამხმარე სახელმძღვანელოს შექმნის პირველ ცდას. სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია ულრმესი მადლობა ვუძღვნა ყველა სპეციალისტს, ვინც ნაშრომს გამოეხმაურა, განსაკუთრებით კი პროფ. ბ. გიგინეიშვილს, ბ. უტიეს და პროფ. ჰ. ფენრიხს, რომელთა რეცენზიებში გამოთქმულია უაღრესად საყურადღებო შენიშვნები. დიდი მადლობა ეკუთვნის აგრეთვე ყველა კოლეგას, რომელთა ყურადღება არ მოჰკლებია ავტორს მრავალი წლის განმავლობაში წიგნზე მუშაობისას. განსაკუთრებული მოწიწებით მინდა მოვიხსენიო პროფ. გივი მაჭავარიანი და პროფ. ტოგო გუდავა, რომლებთან ურთიერთობამ დიდად განსაზღვრა ამ წიგნის ხასიათი. მათ ნათელ ხსოვნას ეძღვნება ეს ნაშრომი.

„ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი“ დაწერილია პედაგოგიური ინსტიტუტებისათვის მოქმედი პროგრამის შესაბამისად. ვფიქრობთ, იგი გარკვეულად შეამზადებს ამ საგნის სახელმძღვანელოს შექმნასაც.

წინამდებარე ნაშრომი უმთავრესად წერილობითი წყაროების (ხელნაწერები, საისტორიო და იურიდიული ხასიათის დოკუმენტები...) შესწავლის შედეგებს ემყარება. ამ ძეგლთა მონაცემებს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება, ერთი მხრივ, სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებისა და

მისი განვითარების შესწავლისათვის, მეორე მხრივ, წერილობით წყაროებში გამოვლენილი მასალა ფასდაუდებელია ენის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი პრობლემების მართებულად გადასაჭრელად.

უძველესი დროის ცოცხალი მეტყველების შესასწავლად ერთადერთი წყაროა წერილობით ძეგლებში დადასტურებული მწერალთა (გადამწერთა) შეცდომები, რომლებიც, მართალია, სალიტერატურო ენის ნორმებს ეწინააღმდეგებიან, მაგრამ ცოცხალი მეტყველების (ენის) რეალურ ასახვას წარმოადგენენ. ბუნებრივია, რომ სალიტერატურო ენის ძეგლებში ამ ტიპის ფაქტები იშვიათად გვხვდება.

სალიტერატურო ენის ნორმებსა და ცოცხალ მეტყველებას შორის არსებულ წინააღმდეგობას გულისხმობდა ფერდინანდ დე სოსიური, როცა ამბობდა: „დაწერილობა მალავს ენას“ (იხ. Фердинанд де Сосюр, Труды по языкознанию, М., 1977, გვ. 68).

ნაშრომის ყოველ თავს (ზოგჯერ პარაგრაფსაც) ერთვის გამოყენებული და მითითებული ლიტერატურის სია.

ყველა შენიშვნას, რომლებიც ამ წიგნის მიმართ გამოითქმება, ავტორი შემდგომი მუშაობისას გაითვალისწინებს.



**ქართული სალიტერატურო ენის
ისტორიის საგანი და წყაროები**

ქართული სალიტერატურო ენის ისტორია სწავლობს, როდის და რა პირობებში შეიქმნა ქართული სალიტერატურო ენა, რა გახდა საფუძველი სამწერლობო ენისათვის და როგორ შეიცვალა მისი საყრდენი მეტყველება დროთა ვითარებაში; სალიტერატურო ენის ისტორია ადგენს მიმართებას სალიტერატურო ენის ნორმებსა და ცოცხალ მეტყველებას შორის, გვიჩვენებს, — რა ცვლილებები მოხდა ქართული ენის სისტემაში ისტორიის ჩვენთვის ცნობილ მონაკვეთში და ადგენს ამ ცვლილებათა ქრონოლოგიას.

ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესასწავლად უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება წერილობით წყაროებს: წარწერებს, ხელნაწერებსა და საისტორიო-იურიდიული ხასიათის დოკუმენტებს. მათ შემოგვინახეს უტყუარი ცნობები ქართული სალიტერატურო ენის და, საერთოდ, ქართული ენის განვითარების შესახებ.

ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის სრულად გასათვალისწინებლად აუცილებელია ყველა წერილობითი წყაროს გამოწვლილვით შესწავლა. ამავე დროს საჭიროა, გაემიჯნოთ ენობრივი კანონზომიერების ამსახველი და შემთხვევითი ფაქტები.

მოკლედ დავახასიათებთ ქართული ენის ისტორიისათვის უმნიშვნელოვანეს ძეგლებს (ცხადია, ყურადღებას უმთავრესად უძველეს წყაროებზე გავამახვილებთ).

1. წარწერები

ცნობილმა იტალიელმა არქეოლოგმა ვირჯილიო კორბომ 1952—1953 წლებში¹ პალესტინაში, იუდას უდაბნოში, ბეთლემის მახლობლად, აღმოაჩინა ქართული მონასტრის ნანგრევები სამი ქართული წარწერითურთ. მეცნიერები თვლიან, რომ ვ. კორბოს ექსპედიციის მიერ აღმო-

¹ უფრო ზუსტად, გათხრები დაიწყო 1952 წლის დეკემბერში და დასრულდა 1953 წლის ივნისში.



ჩენილი ორი წარწერა მიეკუთვნება V საუკუნის I ნახევარს და, ამდენად, დღემდე ჩვენთვის ცნობილ ყველა ქართულ წერილობით ძეგლზე უძველესია. პირველი ნაშრომი ამ აღმოჩენათა შესახებ გამოაქვეყნეს ვირჯილიო კორბომ და მიხეილ თარხნიშვილმა 1953 წელსვე ჟურნალში „La Terra Santa“, 1954 წელს ჟურნალში „Bedi Karthlisa (Revue de Karthvélogie“ (№ 16) დაიბეჭდა მ. თარხნიშვილის ნაშრომი „Un nouveau monastère géorgien découvert à Bethlehem“ („ახლად აღმოჩენილი ქართული მონასტერი ბეთლემში“).

სანამ სხვა საკითხებს შევეხებოდეთ, მოკლედ მ. თარხნიშვილისა და ქართველოლოგიური ორგანოს „ბედი ქართლისა“ შესახებ.

მ. თარხნიშვილი დაიბადა 1897 წლის 12 იანვარს ახალციხეში. 1911 წლიდან მისი მშობლების ოჯახი სკრაში (ქარვლთან ახლოს) ცხოვრობდა. 1913 წელს 16 წლის მიხეილ თარხნიშვილი გაემგზავრა კონსტანტინეპოლში, იქ სწავლობდა კათოლიკურ სასწავლებელში 4 წლის განმავლობაში. შემდეგ იგი სწავლას აგრძელებს გერმანიაში, ეტალში (Eital). 1919 წელს დაბრუნდა თბილისში, მაგრამ იმავე წლის დეკემბერში წაივდა კონსტანტინეპოლში და ამის შემდეგ იგი ცხოვრობდა საზღვარგარეთ. 1924—1928 წლებში სწავლობდა ვენაში. 1930 წლიდან იგი რომშია. 1933 წელს დაიცვა დისერტაცია. მუშაობდა საფრანგეთში, გერმანიასა და ბელგიაში. საბოლოოდ, იგი რომში დაემკვიდრა. თავისი ცხოვრების მანძილზე მ. თარხნიშვილს მრავალი გაქირვება განუცდია, მძიმე ავადმყოფი იყო, მაგრამ ერთი წუთითაც არ შეუწყვეტია ზრუნვა ქართული კულტურის შესწავლისათვის. ჩვენი კულტურის ეს დიდი მკვლევარი გარდაიცვალა 1958 წლის 15 ოქტომბერს. მისი გარდაცვალების გამო ნეკროლოგები გამოაქვეყნეს ცნობილმა ორიენტალისტურმა ორგანოებმა. Le Muséon-ის 71-ე ტომში (1958 წელს) დაიბეჭდა ბელგიელი აკადემიკოსის ჟერარ გარიტის სტატია, რომელშიც მაღალი შეფასება ეძლევა მიხეილ თარხნიშვილის მეცნიერულ მოღვაწეობას. 1959 წელს გამოჩენილმა გერმანელმა ქართველოლოგმა იულიუს ასფალგმა ჟურნალში „ბედი ქართლისა“ გამოაქვეყნა წერილი მიხეილ თარხნიშვილის სამეცნიერო მოღვაწეობის შესახებ.

ორიოდე სიტყვა ჟურნალის „ბედი ქართლისა“ შესახებ. იგი გამოდის პარიზში. ჟურნალის რედაქტორია კალისტრატე სალია, პროფესორი, პარიზის ლინგვისტური საზოგადოების წევრი, საზოგადოების წევრი, სამეცნიერო გამომცემლობათა საერთაშორისო გაერთიანების ვიცე-პრეზიდენტი. ჟურნალის დამაარსებელი და გამომცემელი ნინო სალია არის. ქართული კულტურის ამ უანგარო მოღვაწეებმა ეს სამეცნიერო ორგანო 1948 წელს დააარსეს. უკვე გამოვიდა ჟურნალის 41 ტომი. ამ სამეცნიერო ორგანოს მაღალ ავტორიტეტს ადასტურებს ის, რომ იგი გამოდის სამეცნიერო კვლევა-ძიებათა საფრანგეთის ეროვნული კომიტეტის გრიფით და ისიც, რომ ჟურნალის სარედაქციო კოლეგიაში შედიოდნენ (და შედიან) უდიდესი ქართველოლოგები: მ. თარხნიშვილი, ე. გარიტი, რ. ლაფონი, ი. მოლითორი, ე. დიუმეზილი, პ. ფოგტი, ი. ასფალგი, დ. ლანგი, კ. პ. შმიდტი, შ. მერსიე, ბ. უტიე (ამჟამად იგი ჟურნალის სწავლული მდივანია), მ. ესბროკი და სხვები¹.

1955 წელს იერუსალიმში დაიბეჭდა ვირჯილიო კორბოს წიგნი „Gli scavi di Kh. Siyar el-Ghanam (Campo dee pastori) e i monasteri dee dintorni“ („ვათხრები ხირბეთ სიიარ ალ-ღანამში („მწყემსთა ველი“) და უახლოესი მონასტრები“). ნაშრომის მე-8 თავი მთლიანად ეძღვნება

¹ ჟურნალის რედაქტორი კ. სალია 1983 წელს აირჩიეს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრად.

წმინდა თეოდორეს ქართულ მონასტერს „Monastero georgiano di S. Teodoro a Bir-el-Qutt“ (გვ. 113—140). აღსანიშნავია, რომ ამ თავის მესამე პარაგრაფი მ. თარხნიშვილის გამოკვლევაა „Le iscrizioni musive del monastero di Bir-el-Qutt“ (გვ. 135—140). მ. თარხნიშვილმა შეუცდომლად ამოიკითხა წარწერები, თარგმნა ლათინურად და დაურთო ფრიად საინტერესო კომენტარები. ვ. კობოს ექსპედიციის მიერ აღმოჩენილმა ქართულმა ეპიგრაფიკულმა ძეგლებმა უმაღლვე მიიქციეს ქართველოლოგთა ყურადღება.

მოვიყვანოთ იმ ორი წარწერის ტექსტი, რომლებიც უძველესად მიიჩნეოდა:

და ძუძუელნი მათნი ბაკურ და გრი-ორმიზდ და ნაშობნი მათნი, ქრისტე, შეიწყალენ, ამენ.

წმიდაო თეოდორე, მარუან და ბურზენ (შეიწყალ)ენ, ამენ(ნ).

ძველი უთარილო წარწერების დროის განსაზღვრა მეტიმეტად რთული საქმეა. მათ დასათარიღებლად იყენებენ სხვადასხვა კრიტერიუმს: პალეოგრაფიულს (ასოთა მოხაზულობის ტიპურობა ამა თუ იმ ეპოქისათვის), ენობრივს (ცალკეულ სიტყვათა, თუ გრამატიკულ ფორმათა გავრცელებულობა დროის ამა თუ იმ მონაკვეთისათვის), ისტორიულს (წარწერა თარიღდება მასში მოხსენიებული ისტორიულად ცნობილი პირის (პირთა) მიხედვით).

მ. თარხნიშვილმა, რომელმაც უდიდესი წვლილი შეიტანა ამ წარწერათა შესწავლაში, პალეოგრაფიული ნიშნებით ისინი VI საუკუნით დაათარიღა, მაგრამ გამოთქვა ძალიან საყურადღებო აზრი ამ წარწერებში მოხსენიებულ პირთა (მარუან და ბურზენ) ვინაობის შესახებ: „ეს სახელები ოდნავ განსხვავებული ფორმით ცნობილი იყო საქართველოში. პეტრე იბერიელის (V ს.) ქართული ცხოვრების მიხედვით, მისი ქართული სახელი იყო მურვანოსი და ამავე პეტრეს მამას ბუზმირი ერქვა. ბუზმირ სახელი ერქვა ერთ ქართველ მთავარს დაახლოებით VI საუკუნის ბოლოს“.

1959 წელს შ. ნუცუბიძემ ჟურნალში „მნათობი“ (№ 1) გამოაქვეყნა გამოკვლევა „პალესტინის ახალი ვახტრები და ქართული კულტურის საკითხები“. იგი ვარაუდობდა, რომ მურვანოსი იგივე მურვანია (პეტრე იბერიელის საერო სახელი). ამდენად, შ. ნუცუბიძის აზრით, წარწერა V საუკუნის მხოლოდ I ნახევარს უნდა ეკუთვნოდეს.

მ. თარხნიშვილის დაკავშირება გაიზიარა ს. ყაუხჩიშვილმაც, რომელმაც მიიჩნია, რომ მარუან არის პეტრე იბერის სახელი, ბუზმირ — პეტრე იბერის მამისა, ხოლო ბაკურ — პეტრე იბერის დედის მამისა.

1960 წელს დაიბეჭდა გ. წერეთლის მონოგრაფია „უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან“. ავტორი შეეცადა დაესაბუთებინა მ. თარხნიშვილის ვარაუდი, რომ ზემოთ დასახელებული ორი წარწერა

უკავშირდება პეტრე იბერიელის — მეხუთე საუკუნის უდიდესი ქართველი ფილოსოფოსისა და საეკლესიო მოღვაწის — სახელს.

გ. წერეთელი წერს: „პალესტინის უდაბნოს ქართული წარწერების სახით ჩვენ მივაღწიეთ იმ მიჯნას, რომლის იქით, ზოგიერთი ჰიპოთეზას მიხედვით, ქართული დამწერლობის არსებობა არ ივარაუდებოდა. ამ ეპოქის შესანიშნავი ეპიგრაფიკული ძეგლების აღმოჩენის შემდეგ, ისიც საქართველოდან ესოდენ დაშორებულ ქვეყანაში, როგორც პალესტინაა, ვფიქრობთ, ეს ჰიპოთეზა საბოლოოდ უკუგდებული უნდა იქნეს“ (20, გვ. 52).

გ. წერეთელი ფიქრობს, რომ წმიდა თეოდორეს სახელობის მონასტერი პეტრე იბერიელმა ააგო V საუკუნის 30-იან წლებში. ბუნებრივია, წარწერათა ამოკვეთაც ამ დროისათვის ივარაუდება. გ. წერეთელი დაასკვნის: „ეს წარწერები არიან უძველესი დღემდე ცნობილ ყველაზე ძველ ქართულ წარწერათა შორის, ვინაიდან ნახევარი საუკუნით მაინც წინ უსწრებენ დღემდე ყველაზე ძველად მიჩნეულს ბოლნისის წარწერებს“ (20, გვ. 29).

ვ. კორბოს ექსპედიციამ მესამე წარწერაც იპოვა:

„შეწევნითა ქრისტესითა და მეოხებითა წმიდისა თეოდორესითა შეიწყალენ ანტონი აბაჲ და იოსია, მომსხმელი ამის სეფისაჲ, და მამა-დედაჲ იოსიაჲსი, ამენ“ (ქრისტეს შეწევნით და წმიდა თეოდორეს შუამდგომლობით შეიწყალე ანტონი წინამძღოლი და ამ მოზაიკის (კენჭის) მომსხმელი იოსია და იოსიას მშობლები).

მ. თარხნიშვილის გამოკვლევით, აბა (წინამძღოლი) ანტონი ქართველი ცნობილია სვიმეონ მესვეტის დედის წმინდა მართას ცხოვრებიდან. აქ ნათქვამია, რომ იერუსალიმიდან სვიმეონთან მოვიდა სამი ქართველი ბერი, რომელთაგან ერთ-ერთი იყო ანტონი — მღვდელი და მამასახლისი მონასტრისა. ეს მოხდა 552 წელს, სვიმეონის სვეტზე გასვლის ერთი წლის შემდეგ. ამის შემდეგ ანტონი დარჩა წმინდა მთაზე და რამდენიმე წლის შემდეგ დაინიშნა სელევკიის ეპისკოპოსად. გ. წერეთელმა მიაქცია ყურადღება, რომ „მართას ცხოვრების“ მიხედვით, ანტონი 532 წელს საქართველოში იმყოფებოდა. ამდენად, ჩვენთვის საინტერესო წარწერა შესრულებულია ანტონის პალესტინაში ყოფნის დროს. „მისი შედგენის თარიღია მეექვსე საუკუნის მეორე მეოთხედი, სახელდობრ, 532—552 წლები“, — წერს გ. წერეთელი (20, გვ. 17)¹.

ვ. კორბოს ექსპედიციის მიერ V საუკუნის I ნახევრის ორი წარწერის აღმოჩენამდე უძველეს ქართულ წერილობით ძეგლებად ითვლებოდა ბოლნისის სიონის წარწერები. ბოლნისის სიონი ქართული კულტურის

¹ ამ წარწერათა განსხვავებული დათარიღება იხ. ვ. კიკელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, VI, თბ., 1960, გვ. 72—79.

სიამაყეა. მისი სხარტი და შთამბეჭდავი დახასიათება მოგვცა გამოჩენილმა მეკლევარმა ლ. მუსხელიშვილმა: „სიდიადე შეერთებული სისადავესთან, ცოტათი მძიმე და მოუხეშავი, მაგრამ მტკიცე, ურყევი ფორმები, თავშეკავებული შემკულობა, ზომიერი, შეიძლება ითქვას, ძუნწი ჩუქურთმა, არც ერთი ნაკვთი გასართობად, მხოლოდ თვალის გასახარებლად — აი, რა ახასიათებს ბოლნისის სიონს. თუმცა თავდაპირველი შენობა მერმინდელი არა ერთგზისი გადაკეთებით ძლიერაა დამახინჯებული, იგი მაინც წარუხოცელ შთაბეჭდილებას სტოვებს. იშვიათად თუ მოიპოვება ჩვენში ასეთი დუმილით მეტყველი ძეგლი: მხოლოდ ღრმა და წრფელი სულიერი განცდით, სერიოზული, უყოყმანო, ჯერ კიდევ გულუბრყვილო რწმენით განმსკვალულ კოლექტივს შეეძლო ასეთი ტაძრის აგება თავისი ღვთაებისათვის და მხილველსაც უნებლიედ იპყრობს ამ მიზანსწრაფი, შერწმენილი ნებისყოფის ძალა“ (11, გვ. 324).

ბოლნისის წარწერათა შორის ყურადღებას იქცევს 4 უძველესი. ერთ-ერთი მათგანი, მოთავსებული ჩრდილო შესავლის წირთხლის ქვაზე, ასე იკითხება:

(შეწევნითა ქრისტესითა მე, ფარნ(ავაზ), და აზარუხტ შეხუაბთ ესე კარი სალოცველად სულთა (ჩუენ)თათჳს.

ეს წარწერა 1838 წელს გამოაქვეყნა მ. ბროსემ, შემდგომში იგი მრავალგზის დაიბეჭდა. წარწერა იმ მზრივაც იქცევს ყურადღებას, რომ იგი ხანმეტ ზმნურ ფორმას წარმოგვიდგენს შე ხ უ ა ბ თ (-„შევაბით“). თავისთავად ეს ფაქტი, აგრეთვე წარწერის ასოთა მოხაზულობა იძლევა საშუალებას, იგი მიეკუთვნოს V საუკუნის მიწურულს.

1838 წელს გამოაქვეყნა მ. ბროსემ სხვა მრავალმხრივ საყურადღებო წარწერა, რომელშიც დავით ეპისკოპოსია ნახსენები:

ქრისტე, დავით ეპისკოპოსი კრებულითურთ და ამას ეკლესიასა შინა შენდა მიმართ თავყანის-მცემელნი შეიწყალენ და (მშრომე)ლთა ამას ეკლესიასა შინა შეხეწიე. იი.

როგორც ვხედავთ, ეს წარწერაც ხანმეტია (შე ხ ე წ ი ე—„დაეხმარე“). ამ წარწერას ივ. ჯავახიშვილი 506 წლის ახლო დროით ათარიღებდა. 1926 წელს, როცა ივ. ჯავახიშვილი ამ აზრს გამოთქვამდა, სხვა წყაროთ, რომელშიც დავით ეპისკოპოსი იქნებოდა მოხსენიებული, არ იყო ცნობილი. ივ. ჯავახიშვილმა მიაგნო ღვინის საეკლესიო კრების ძეგლისწერას, რომელიც სომხურადაა შემონახული. ეს კრება 506 წელს, ან ცოტათი უფრო ადრე ჩატარდა. მას დასწრებია დავით ბოლნელიც. ი. ჯავახიშვილმა ივარაუდა, რომ ეს სწორედ ის დავითია, რომელიც ბოლნისის წარწერაში მოიხსენიება. აქ შეიძლება დაისვას კითხვა, ზომ შეიძლება ის დავითი, რომელიც წარწერაშია მოხსენიებული, არ იყოს იგივე პირი, ვინც ღვინის საეკლესიო კრებას ესწრებოდა? ივ. ჯავახიშვილმა დაადგინა, რომ ადრე ჩვენში საკუთარი სახელი დავით არ ყოფილა ძალზე

გავრცელებული და, რაც მთავარია, ერთი და იმავე საეპარქიოს მღვდელ-მთავრებს არ ერქვათ ხოლმე ერთი და იგივე სახელი. ამის საფუძველზე ივანე ჯავახიშვილმა გამოთქვა ვარაუდი იმის შესახებ, რომ წარწერა ამოკვეთილია 506 წლის ახლოს. 1937 წელს კულტურულ ძეგლთა დაცვის კომიტეტმა ბოლნისის სიონში ჩაატარა სარესტავრაციო სამუშაოები. მაშინ აღმოჩნდა ქართული ეპიგრაფიკის ბრწყინვალე ძეგლი, მოზრდილი წარწერა, რომელიც წარმოადგენს ყველაზე მნიშვნელოვან საბუთს სიონის მშენებლობის დათარიღებისათვის. სამწუხაროდ, წარწერას აკლია თითქმის ნახევარი. მას ასე კითხულობენ:

(შეწევნითა წმიდისა სამებისათა ოც წლისა პეროზ მეფისა ზე ხიქმნა დაწყებაჲ) ამის ეკლესიასაჲ და ათხუთმეტ წლისა შემდგომად განხეშორა. ვინ აჟა შინა თაყვანის-ხცეს, ღმერთმან შეიწყალენ და ვინ ამის ეკლესიასა დ(ავით ე)პისკოპოსსა ხულოცოს, იგიცა ღმერთმან შეიწყალენ.

წარწერა ხანმეტია და პალეოგრაფიულადაც ემსგავსება ზემოთ ნახსენებ ორ წარწერას. აკაკი შანიძემ მიუთითა, რომ, წარწერის მიხედვით, ეკლესიის მშენებლობა დაუწყიათ 478 წელს, პეროზის (458—484 წწ.) გამეფებიდან მე-20 წელს, და დაუსრულებიათ 493 წელს.

ამდენად, მისი აზრით, ეს წარწერა ამოკვეთილია 493—494 წლებში! V საუკუნით თარიღდება ზემოთ ნახსენები ორი წარწერაც.

ბოლნისის სიონში აღმოჩენილია კიდევ ერთი უძველესი წარწერა: ჩორან, ქრისტე, შეიწყალე ცოლ-შვილითურთ.

ლ. მუსხელიშვილის აზრით, წარწერა პალეოგრაფიული თვალსაზრისით ძალიან ძველია (11, გვ. 333). მკვლევარი მას მე-6—მე-7 საუკუნეებით ათარიღებს.

მაშავერის ხეობაში, უკანგორის ეკლესიის გარშემო მდებარე სასაფლაოს ეზოში ლ. მუსხელიშვილმა მიაგნო წარწერიან ჯვრის კვარცხლბეკს. წარწერა ხანმეტია:

ქრისტე, პეტრეს ხუცსობას(ა) მე, თათვარაზ, აღხუმ(ა)რთე ესე ჯუარი სახე(ლითა) ღმრთისაჲ(თა), შეწევნითა იმ...

აღხუმართე ნიშნავს „აღვმართე“. წარწერა, ლ. მუსხელიშვილის აზრით, VI საუკუნის დასაწყისს მიეკუთვნება.

ლ. მუსხელიშვილმა ეკლესიაში იპოვა მცირე ჯვრის კვარცხლბეკი, რომელზედაც შემონახულია ხანმეტი წარწერის ფრაგმენტი. მას ასე აღადგენენ:

სახელითა ღმრთისაჲთა, მე, თათვარაზ, და მარიამ აღხუმართეთ ესე ჯუარი სალოცველად ჩუენდა.

¹ რა თქმა უნდა, წარწერის ჩვენამდე არმოდუნეული, ან დაზიანებული ადგილების განსხვავებულმა წაიხიხამ შეიძლება წარწერის თარიღის გადაწვევაც გამოიწვიოს.

ბუნებრივია, რომ ეს წარწერაც VI საუკუნის დასაწყისისად ითვლება, რაკი მასში ნახსენებია I წარწერიდან ცნობილი თათვარაზი.

ქართული ენის ისტორიისათვის უაღრესად საყურადღებოა მცხეთის ჭვრის წარწერები: ი. ჯავახიშვილი და ა. შანიძე ამ წარწერათა უძველეს ფენას მე-6—მე-7 საუკუნეებს მიაკუთვნებენ.

ივ. ჯავახიშვილის აზრით, VI საუკუნის მიწურულში, დაახლოებით 591—600 წწ., უნდა იყოს ამოკვეთილი სტეფანოსის წარწერა:

(ჯუარ)ო მაცხოვრისაო, სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი შეიწყალე. დაახლოებით ამავე ეპოქისა ხანმეტი წარწერა, რომელშიც მოხსენიებულია სტეფანოსის ძმა დემეტრე ვპატოსი:

წმიდაო მიქაელ მთავარანგელოზო, დემეტრეს ვპატოსსა მეოხ ხეყავ. მეოხ ხეყავ ნიშნავს: მეოხ ეყავ (ექმენი), „უშუამდგომლე“.

ეს არის ერთადერთი მცხეთური ხანმეტი წარწერა. საინტერესოა, რომ აღრნერსე ვპატოსის წარწერაში ეგვე ზმნა ხ- პრეფიქსის გარეშეა წარმოდგენილი:

წმიდაო გაბრიელ მთავარანგელოზო, აღრნერსეს ვპატოსსა მეოხ ეყავ.

ამ წარწერებში ყურადღებას იქცევს ქართველ დიდებულთა ბერძნული ტიტულები: პატრიკიოსი, ვპატოსი. როგორც ივანე ჯავახიშვილი მიუთითებს, ვპატოსი ერთი საფეხურით დაბლა იდგა პატრიკიოსზე. ამ წარწერებში მოხსენიებული ბერძნული ტიტულები ცხადად მიგვანიშნებენ ქართლის მთავართა დამოკიდებულებას ბიზანტიის სამეფოს კართან.

ფრიად საინტერესოა თემესტიას წარწერაც. იგი VI საუკუნის მიწურულს განეკუთვნება. მას აუშენებია დედათა საყოფელი:

წყალობითა ღმრთისაათა და შეწევნითა ჯუარისაათა მე, თემესტია, მგევალმან ქრისტესმან, აღვაშენე საყოფელი ესე საჯსენებელად სული-სა ჩემისა, თავყანი-საცემელად დედათა.

1927 წელს გ. ბოკორიძემ გამოაქვეყნა საპაკლუხტის წარწერა, რომელიც მან იპოვა რაჭაში, ზნაკვის ჯვარისაში:

წმიდაო გაბრიელ საკვრველთმოქმედო, შენდა შევედრებული მგევალ-ლი შენი საპაკლუხტ დააცევ ყოვლისაგან ბოროტისა.

გ. ბოკორიძის აზრით, წარწერა მე-6 საუკუნისაა. ა. შანიძე შესაძლებლად მიიჩნევს ამ ეპიგრაფიკული ძეგლის მე-5 საუკუნით დათარიღებას.

ქართული ენის ისტორიისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს წყისის პაემეტ წარწერას. წყისე მდებარეობს სოფ. უდის მახლობლად (ადიგენის რ-ნი). წარწერა აღმოაჩინა გ. ბოკორიძემ. მასში ნათქვამია:

ესე ჯუარი ქრისტესი მე, კოსტანტი, ძემან სტეფანესმან და გუდას-

მან, აღჰუმართე სახელსა მცხეთისა ჯუარისასა ნასყიდევსა ქუეყანასა ზე-
და, შაჰრამანსა ა, სალოცველად ჩუენდა, ცოლისა და შვილთა, ნოენბერ-
სა იზ. ამენ (ე. ი. მე, კოსტანტიმ, სტეფანეს და გუდას შვილმა, აღვმარ-
თე ეს ჯვარი ნაყიდ მიწაზე მცხეთის ჯვრის სახელზე ჩემი ოჯახის სალოც-
ველად 17 ნოემბერს, პირველ შაჰრამანს). თვეთა სპარსულ და რომაულ
სახელწოდებათა და დასახელებულ დღეთა შეჯერების საფუძველზე აკა-
კი შანიძემ ივარაუდა, რომ წყისის წარწერა 616—619 წლებს განეკუთ-
ვნება.

წარწერის პაემეტი ზმნური ფორმა აღჰუმართე საინტერესო პა-
რალელს პოევებს უკანგორის ხანმეტ წარწერებში (აღხუმართე) და
გარკვეულად მიგვანიშნებს პაემეტი მეტყველების გავრცელების არეალს.

VII საუკუნეშია აგებული ატენის სიონი — ქართული კულტურის
ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლი. თ. ბარნაველი წერს: „ატენის სიონი
უდიდეს ინტერესს წარმოადგენს როგორც თავისი არქიტექტურის, ისე
მხატვრობის თვალსაზრისით. მაგრამ იგი საყურადღებოა აგრეთვე თავი-
სი წარწერებისა და მინაწერების მხრივ, რადგან ეს წარწერები საქართვე-
ლოს ისტორიისა და კულტურის ბევრ მეტად საყურადღებო საკითხს
ეხება, კერძოდ, სახვითი ხელოვნების დარგში.

ატენის სიონის უამრავი წარწერიდან ნაწილი თარღის შემცველია
და წმინდა ისტორიული ინტერესის გარდა მდიდარ მასალას გვაძლევს
ქართული პალეოგრაფიის კვლევისათვის“ („ატენის სიონის წარწერები“,
თბილისი, 1957, გვ. 3). დავსძენთ მხოლოდ, რომ ატენის სიონის წარწე-
რებს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება ძველი ქართული ენისა და ქარ-
თული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესწავლისათვის.

ატენის წარწერათაგან, უპირველეს ყოვლისა, ყურადღებას იქცევს
სტეფანოზ მამფლის ფრესკული წარწერა, რომელიც შესრულებულია
739 წელს. მას საყურადღებო გამოკვლევა უძღვნა გ. აბრამიშვილმა.
წარწერა ასე იკითხება: (ზეობა)სა ღმრთივგვრგვან(ოსნისა) არჩილის კე-
თილადმსახურისა მეფ(ისა) ჩუენისასა, კელმწიფობასა (სარკინოზთასა
რკა, აღესრულა კურთხეული მამფალი სტეფანოზ, ღმრთისა მიერ ქართ-
ველთა და მეგრელთა ერისთავთ-ერისთავთა უფალი, თთუესა ოკდომ-
ბერსა (იღ), დღესა ოთხშაბათსა, ჟამსა ღამისასა) ა, ამას ზედა წელსა
დღისა მთ(ავრობისა)... ხრდლი კთ (აქ ჩვენ მიერ წარმოდგენილი წაკი-
თხვა მცირედ სხვაობს გ. აბრამიშვილის წაკითხვისაგან).

გ. აბრამიშვილმა გამოაქვეყნა 835 წლის წარწერის ფრაგმენტები.
იგი ყველაზე ადრინდელი ძეგლია ნუსხური დამწერლობისა. ატენის სა-
ონის ერთ-ერთი წარწერა, რომელიც 837 წლით თარიღდება, მოგვი-
თხრობს:

ქრისტე, ბრძანებითა ღმრთისაჲთა, თუესა ნოენბერსა თოთხმეტსა,
დღესა ოთხშაბათსა, ჟამსა ღამისასა, სარკინოზთა წელსა სკგ-სა, ქრონი-

კონსა ნ^ზ, აღესრულა კურთხეული დედოფალი გუარამავრი. ღმერთმა (შეიწყალენ სული მისი, ამენ).

სარკინოზთა სკვ 223 წელს უდრის, ხოლო ქართული სათვალავით ნ^ზ — 57. ორივე წელთაღრიცხვის მონაცემები წარწერას 837 წლით ათარილებენ ($614 + 223 = 837$; $780 + 57 = 837$).

საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ შემზარავ ფაქტს — ბუღას მიერ თბილისის აოხრებას — გადმოგვცემს ატენის 853 წლის წარწერა:

ქრისტე, თთუესა აგუსტოსა ესა, დღესა შაბათსა, ქრონიკონსა ო გ-სა, ისმაიტელთა წელსა სლთსა, ქალაქი ტფილისი დაწუა ბუღა და შეიპყრა ამირაჲ საპაკ და მოკლა. და მასვე თთუესა აგუსტოსა კესა, დღესა შაბათსავე, ზირაქ შეიპყრა კახაჲ და ძმ მისი თარგუჯი (ხუთ აგვისტოს, შაბათს, 73 ქრონიკონს ($= 853$ წ. $780 + 73$), ისმაიტელთა 239 წელს ($= 853$ წ. $614 + 239$), ქალაქი თბილისი დაწუა ბუღამ და შეიპყრო ამირა საპაკი და მოკლა. იმავე აგვისტოს თვის 26-ს, შაბათ დღეს, ზირაქმა შეიპყრო კახა და მისი ვაჟი თარხუჯი).

თავისთავად ის ფაქტი, რომ თბილისიდან 100 კილომეტრის დაშორებით ეკლესიის კედელზე გააკეთეს წარწერა ბუღას მიერ დედაქალაქის აოხრების შესახებ, იმის მაჩვენებელია, რომ ქართველობას უკვე ამ დროს ღრმად ჰქონდა შეგნებული თბილისის როლი და მნიშვნელობა.

წარწერა საყურადღებოა ენობრივი თვალსაზრისითაც. კერძოდ, საკუთარი სახელი კახა ნაწარმოებია კახ ეთნონიმისაგან — კინობითობის სუფიქსის საშუალებით. ამას გარდა, კახაჲ, თარგუჯი საკუთარ სახელებს ამ წარწერაში ვადასტურებთ სახ. ბრუნვის ნიშნით, რაც თავისთავად საგულისხმო ფაქტია.

საინტერესოა 885 წლის წარწერა:

ქრისტე, ბრძანებითა ღმრთისაჲთა, დღესა.. ჟამსა მზისა აღმობრწყინებისასა, წელსა..., ქრონიკონონსა რ ე-სა, აღესრულა კურთხეული მამფალი სუმბატ, ძმ აშოტისი, უფალმან შეიწყალ(ენ სუ)ლი მისი, ამენ, და ღირს-ყავნ წმიდათა და რჩეულთა მისთა თანა). წმიდა ეკლესიაო, შეეწიე სულკურთხეულსა სულასა.

რ ე ქრონიკონი უდრის 105-ს ($780 + 105 = 885$ წ.). როგორც ვხედავთ, წარწერა მნიშვნელოვანია საქართველოს ისტორიისათვის. ამასთან, გამოავლენს ენობრივად საინტერესო ფორმას: სულა ადამიანის საკუთარი სახელი ნაწარმოებია კინობითის — ა, სუფიქსით (შდრ.: კახაჲ 853 წლის წარწერაში). სწორედ სულასა არის საკუთარი სახელის ბრუნვის ფორმაზე ე. წ. ემფატიკური ხმოვნის დართვის ერთ-ერთი პირველი ნიმუში.

მოგვიანო ხანის ატენის წარწერათაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია ბაგრატ IV-ის ცნობილი წარწერა, რომელსაც ექვთიმე თაყაიშვილი, ივანე

ჯავახიშვილი, თეიმურაზ ბარნაველი 1060—1080 წლებით ათარიღებენ: ქ. სახელითა ღმრთისადათა, მე, გურგანელმან, მირიანის ყმაჲმან, თარ-
 ხუნის ძისამან, ატენისა ციხისთავმან, ავაგენ ატენს სახლნი და ქულბაგი
 მას ყამსა, ოდეს, — აღიდენ ღმერთმან ძლიერმან, — მეფეთა მეფემან
 ბაგრატ უბრძანეს მიწასა მათსა მირიანს, პატრონსა ჩემსა, სეფისა ზუ-
 არსა შიდა ქალაქისა შენებაჲ. გაუმარჯუა ღმერთმან და ბედმან მეფობი-
 სა მათისამან, ვითა სწაღდა მეფობასა მათსა, ეგრე სასახლენი აღგილნი
 და საქულბაგენი მკვდრად ნებიერობით ვუბოძნა მირიანს და ყმათა მის-
 თა, რომელთაცა შენებაჲ შეეძლო. მე ავაგე სახლი და ქულბაგი და შეე-
 წირე წმიდასა სიონსა ატენისასა, საყოფელსა წმიდისა ღმრთისმშობელი-
 სასა, სალოცველად, — ჰვიაძცა უკუნისამდე ძრიელი მეფეთა მეფე ბაგ-
 რატ სევასტოსი და ძე მათი გიორგი კურაპალატი, — და სალოცველად
 სულისა მირიან, მიწისა მათისა, გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳს,
 დავდევე დღე თევდორობაჲ აღაბად. გარდაივდიდეს მამასახლისი წინამ-
 ძღუარი სიონისაჲ, ვინცა იყოს.

წარწერა ყურადღებას იქცევს სტილის თვალსაზრისით: მეფეთა მე-
 ფემან ბაგრატ უბრძანეს მიწასა მათსა მირიანს, პატრონსა
 ჩემსა. ან კიდევ: სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა,
 გამზრდელისა პატრონისა ჩემისათჳს. აქ ნათლად ჩანს ის ენობრივი ვთი-
 კეტი, რაც ამ ეპოქის სხვა ძეგლებსაც ახასიათებს. საყურადღებოა წარ-
 წერა ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმათა (გა-
 უმარჯუა, ვითა, ეგრე, ავაგე, ჰვიაძცა, გამზრდე-
 ლი და სხვ.) სიუხვით, აგრეთვე აშკარა დიალექტიზმითაც: ჩემისა-
 თჳს. თჳს თანდებული X—XII საუკუნეთა სხვა წერილობით ძეგ-
 ლებშიც იჩენს თავს. ატენის წარწერა ამ შემთხვევაში კარგ-საბუთს წარ-
 მოადგენს თჳს თანდებულის გავრცელების არეალის დასადგენად.

1907 წელს ივანე ჯავახიშვილმა მღ. ტანის ხეობაში, იოანე ნათლის-
 მცემლის ეკლესიაში, იბოვო ჯვრის ქვის წარწერიანი კვარცხლბეკი. ეს
 წარწერა ივანე ჯავახიშვილს VII—VIII საუკუნეებისად მიაჩნია. იგი ასე
 იკითხება:

ესე ჟუარი ქრისტესი მე, ვეყან ატენელ მამასახლისმან, აღმართე
 შესავედრებელად და საჯსრად სულისა ჩემისა და ყოველთათჳს თავყუა-
 ნისმცემელთა ქრისტესთა. ქრისტე, ყოველნი შეგვწყალენ ძალითა ჟუ-
 არისა შენისადათა, ამენ. მე, ვეყან ცოდვილი, ლოცვასა მივსენეთ.

ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ ამ წარწერაში „არცერთი ისეთი“
 ფორმა არ არის ნახმარი, რომ ენის მხრით ხანმეტობის არსებობისა და
 არარსებობის შესახებ რისიმე თქმა შეიძლებოდეს“ („ქართული პალეო-
 გრაფია“, გვ. 168). ამ მხრივ საყურადღებოა აღვმართე ზმნა. ეს
 ძეგლი რომ ხანმეტობის დროინდელი იყოს, გვეჩვენებოდა აღხუმა-
 რთე ისე, როგორც უკანგორის წარწერაშია.

ასევე ენობრივად გვიანდელია თავყუანისმცემელთა, როგორც ამაზე ყურადღებას ამახვილებდა ივ. ჯავახიშვილი (გვ. 168), რათა რეთვე ქტ სმ (ქრისტმსმ), სადაც ა გვაქვს ი-ს ფუნქციით. დარღვეულია მსაზღვრელ-საზღვრულის შეთანხმება: ვეჟან ატენელ მამასახლისი მან.

საფიქრებელია, წარწერა X საუკუნისა იყოს. სწორედ X საუკუნის წარწერებს (აგრეთვე სხვა წერილობით ძეგლებს) ახასიათებს ამგვარი ენობრივი მოვლენები.

სამხრეთ საქართველოში არსებული ძველი ქართული წარწერების შესწავლაში განსაკუთრებული წვლილი შეიტანა ექვთიმე თაყაიშვილმა. მან 1917 წელს მოაწყო არქეოლოგიური ექსპედიცია ისტორიულ სამხრეთ საქართველოში. ამ ექსპედიციის მასალები 1960 წელს დაიბეჭდა წიგნში „1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში“. ე. თაყაიშვილი წერდა: „საქართველოს სამხრეთ პროვინციებზე რომ ვლაპარაკობთ, მხედველობაში გვაქვს პროვინციები, რომლებიც ამჟამად თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული და შეადგენს ე. წ. „თურქეთის საქართველოს“ (8, გვ. 1). ეს მასალები საინტერესო დამატებით მასალებს გვაწვდიან გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ მოხსენიებულ ისტორიულ პირებთან დაკავშირებით. გავიხსენოთ, რომ იშხნის ეკლესია განახლებულია საბას, გრიგოლ ხანძთელის დედაშვილის, მიერ.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს იშხნის უძველესი წარწერა, რომელსაც ე. თაყაიშვილი 954—955 წლებით ათარილებს:

ქრონიკონსა რლზ-სა, თთუესა სეკდენბერსა ზ-სა, შეწეწენითა ქრისტესითა და მადლითა წმიდისა კათოლიკე ეკლესიისაჲთა ადარნესე ქართველთა მეფისა ბრძანებითა დაიდგინა ნეტარი მამაჲ ჩუენი ბასილი ეპისკოპოსი და ჰმსახურა ამას წმიდასა ეკლესიასა წელი ით, კეთილითა მოღუაწეებითა და სრულითა სარწმუნოვებითა, და შეჰვედრა სული თჳსი უფალსა თთუესა დეკენბერსა კვ, დღესა პარასკევსა. ქრისტე, სულსა მათსა განუსუენე, ამენ.

და შემდგომად მათსა ბრძანებითა დიდებულთა ღირსთა (მეფეთა), აცხოვნენინ ღმერთმან მეფენი ჩუენნი: დავით ქართველთა მეფე და აშოტ კურაპალატი, ბაგრატ მაგისტროსი (და სუმბატ ანთი)პატრიკი, — აღიდენინ ღმერთმან, — წარავლინეს საბერძნეთს, ტრაპეზონთა, და მუნ აკურთხეს მღდელთმთავრად (იშხნისა) სტეფანე, პატიოსანი და ღირსი მამაჲ ჩუენი, გელითა ბასილი ღმერთშემოსილისა და პატიოსნისა ბერძენთა პატრიარქისაჲთა თთუესა მარტსა, დღესა კვრიაკესა, — ღმერთმან წარუმართენ, — რამეთუ მას ეამსა ქართლისა...

იშხნის ეკლესიის სამხრეთი კარიბჭის გადაკეთებისას ამოუკვეთიათ წარწერა, რომელშიც მოიხსენიება გიორგი I:

იესუ ქრისტე, აღიდგე ორთავე შინა ცხოვრებათა გიორგი მეფე და შვილნი მათნი, ამენ. სახელითა ღმრთისაჲთა მე, გლახაკმა ანტონი ეპისკოპოსმ(ა) იშხნელმ(ა), განვახლე ესე კარისა ბჭე წმიდისა კათოლიკე ეკლესიასა სადიდებელად მეფეთა: გიორგი მეფისა და შვილთა მათთა, სალოცველად სულისა ბაგრატ კურაპალატისაჲსა, შენდობისათჳს ცოდვათა ჩუენთაჲსა. წმიდაო კათოლიკე ეკლესიო, შემწე და მფარველ გუეყავ წინაშე ღმრთისა და ნათესაყუდელ გუექმენ საშინელსა მას დღესა მისაგებელისასა წინაშე მსაჯულისა ყოველთაჲსა, (რამთა) ღირს ვიქმნეთ მოტევებასა ცოდვათასა და წყალობასა ღმრთისასა. გვედრები ყოველთა შემავალთა, ლოცვასა მომიკსენეთ.

ქართული ენის ისტორიის თვალსაზრისით ამ წარწერაში საყურადღებოა მოთხრობითი ბრუნვის მა დაბოლოება: გლახაკმა ანტონი ეპისკოპოსმ(ა) იშხნელმ(ა). ეს მოვლენა უთუოდ ცოცხალი მეტყველების ასახვას წარმოადგენს.

იშხნის კიდევ ერთ წარწერას გავეცნოთ. იგი ამოკვეთილია ბაგრატ IV-ს დროს, 1032 წელს:

ქრისტე, სახელითა ღმრთისაჲთა მე, ანტონი იშხნელ მთავარეპისკოპოსმან, განვახლე და განვასრულე წმიდაჲ ესე ტაძარი ღმრთისაჲ, კათოლიკე ეკლესიამ, სადიდებელად ბაგრატ კურაპალატისა, სალოცველად და საკსენებელად სულისა ჩემისა და ცოდვათა ჩემთა შენდობისათჳს ქრონიკონსა სნბ, და ვაშენე კელითა ი(ო)ვანე მორჩაჲს ძისაჲთა.

სახელი ი ვ ა ნ ე < ი ო ვ ა ნ ე ამ დროისათვის უკვე გავრცელებულია ჩვენში. გარდა ამისა, ყურადღებას იქცევს მორჩაჲს ძე. მორჩ ძველ ქართულში იმავს ნიშნავს, რასაც ახალი ქართული ნორჩი და ამოსავალი მისთვის (მორჩ > ნორჩ). რაც შეეხება -ა კნინობითობის მაწარმოებელს, აქ იმგვარივე წარმოებაა, რაც ატენის წარწერებში ნახსენებ სახელებში (კახა, სულა) გვაქვს.

ოშკის ტაძრის (X ს.) წარწერათაგან განსაკუთრებით საყურადღებოა ის, რომელიც მოგვითხრობს მისი მშენებლობის შესახებ:

ქ. მოწყალებითა ღმრთისაჲთა, რომელი სცავს ყოველთა მოშიშთა მისთა და წარუმართებს მოყუარეთა სახელისა მისისათა ყოველთა საქმეთა კეთილთა, ამის წმიდისა სამებისა სარწმუნოვებითა და მეოხებითა წმიდისა დედოფლისა ჩუენისა ღმრთისმშობელისაჲთა, მადლითა წმიდისა ძელისა ცხოვრებისაჲთა, შეწევნითა და მეოხებითა დიდებულისა ნათლისმცემლისაჲთა და ყოველთა წმიდათაჲთა, რომელნი საუკუნითგან სათნო ეყუნეს ღმერთსა, ამათ ყოველთა წმიდათა სადიდებელად და საქებელად იწყეს ღმრთივგუარგუინოსანთა მეფეთა ჩუენთა შენებად ამის წმიდისა საყდრისა, რამთა ამას შინა აღესრულებოდინ დღესასწაულნი და შეიმკვებოდინ კსენებანი წმიდათანი, ვითარცა წერილ არს: „კსენებასა წმიდათასა ეზიარებოდით“. ამათ ყოველთა წმიდათა სურ-

ვილითა ამათ დიდებულთა მეფეთა ჩუენთა უშურველ-ყვენს საფასენი წარმავალნი წარუვალისა მისთუის, რაითა იგი ყოველნი წმიდანი შემწედ მოიგნენ, და ღმერთმან შეეწიენ ორთავე ცხოვრებათა, — ძეთა ღმრთივეკურთხეულისა ადარნესე კურაპალატისათა: ბაგრატ ერისთავთა ერისთავმან, დავით მაგისტროსმან, — სამებამან წმიდამან სამნივე დაიფარენ მარჯუენითა თუისითა და აღიდენ ორთავე ცხოვრებათა, — და მე, გრიგოლ, ღირს-მყო ღმერთმან მსახურებასა ამას მათსა ღმრთისა მიმართ. და მე ვიყავ საქმესა ზედა მდგომი, და არწმუნა ღმერთმან გონებასა მათსა ერთგულებად ჩემი მათისაჲ.

ესე იყო გალატოზთა და მოქმედთა მიზდი და აზავერთა მექუიშეთაჲ, რომელ წელიწადსა წაეგების დრამაჲ კ^ა ათასი, ლუინოჲ ფისოსი კ^ა, რკინაჲ ლიტრაჲ ნ^ა, ხუარბალი გრივი სმი^ა, გალატოზი და ხუროჲ და მჰედელი, რომელ მარადის შურებოდა, ა^ა ი, ვარი, რომელ ქვასა კრებდა, ლ^ა ჯორი და სხუაჲ აზავერი, რომელ გრიგოლწმიდით სპონდიქსა კრებდა, ს^ა სხუაჲ აზავერი, რომელ... (კრებ)და ა^ა, ... ა^ა, და (ყოველი) ერი და მოქმედი პ^ა.

ზოგი რამ აქ უთუოდ განმარტებას მოითხოვს: ფისოსი, ექვთიმე თაყაიშვილის აზრით, ღვინის საწყათა და უდრის ჯამს. დრამა არის ვერცხლის ფული. ლიტრა შეესაბამება 213 კილოგრამს. სპონდიქი მსუბუქი ქვაა, რომელსაც იყენებდნენ თაღების ამოსაყვანად.

წარწერის ორთოგრაფია საინტერესოა: არ იხმარება ვნიშანი უი დიფთონგის გადმოსაცემად, ერთგან ა არის დაწერილი ი-ს ნაცვლად. აშკარად ცოცხალი მეტყველების ამსახველია ერთგულობაჲ, წაეგების ფორმები.

მოვიყვანოთ კიდევ ერთ წარწერას (1022—1025 წწ.), რომელიც, ჩვენი აზრით, განსაკუთრებით საყურადღებოა ქართული ენის ისტორიისათვის:

ქრისტე, სამებაო წმიდაო, აღიდენ შენ მიერ გვრგვინოსანნი მეფენი ბასილი და კოსტანტი, რომელთა მიერ განსრულებულ იქმნა მეორედ დაბურვითა ტაძარი ესე ღმრთისაჲ მონაზონებასა გრიგოლისსა და დავითისსა. ქრისტე, შეიწყალე მონაჲ შენი გრიგოლ და წყალობით მოიხსენე გალატოზი იესე.

მოიხსენე ფორმა გამოავლენს ხ-ს (მოსალოდნელი იყო მოიგსენე). კ^ა ს ცნობილია ქართული ენის სხვა ძეგლებიდანაც და ასახავს კ^ა-ს მოშლის პროცესს.

პარზლის ერთ-ერთ წარწერაში იკითხება:
სახელითა ღმრთისაჲთა, მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲთა, წმიდისა იოვანე ნათლისმცემელისაჲთა, — აღიდენ ღმერთმან, — ქრისტეს მიერ ქართლისა და ყოვლისა აღმოსავლეთის პატრიარქსა იოვანეს, ... პარზალს ეკლესიასა ზედა ჩასდუღარაჲ კურაპალატსა აფშენა, აღარა-

2. ზ. სარჯველაძე

საქართველოს
პარლამენტის
მრეწველთა
ბიუროსთვის

ვის ეკაზმა და მან შეკაზმა, — ჰგი(ა)მცა დიდებამ მისი უკუნისამდე; — წინამძღუარსა გიორგი დ(ო)ლლისასა შეეწიენ ღმერთმან, ამენ ეყავნ, იოანე წინამძღუარა.

ტერმინი ჩასდუდარაჲ, ნ. მარის აზრით, აგებულებით კომპოზიტია. შეიცავს ჩა-ს (იგივეა, რაც „ცა“), და დუდ-არა-ს (დუდ-ი მეგრულ-ქანურად „თავს“ ნიშნავს, ხოლო -არ მრავლობითობის მაწარმოებელია). ამავე მოსაზრებას იზიარებს ე. თაყაიშვილი, მაგრამ ნ. მარის ახსნას ზოგი დაბრკოლება ელოდება: 1. მეგრულსა და ქანურში ქართული ცა სიტყვის შესატყვისად გვაქვს არა ჩა, არამედ ცა. 2. ნათესაობითის ნიშნად მეგრულსა და ქანურში ხმოვანფუძიან სახელთან -შ არის და არა -ს. 3. მეგრულსა და ქანურში. -არ არ დასტურდება მრავლობითის მაწარმოებლად. ვფიქრობთ, ჩასდუდარა ტერმინის მნიშვნელობა კვლავ საძიებელია:

ორთოგრაფიის თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს უო-ს ნაცვლად: ღმრთისმშუბელისაჲთა (ეს მოვლენა კარგადაა ცნობილი ძველი ქართულის სხვა ძეგლებიდანაც), აგრეთვე მ-ს ხმარება ი-ს მნიშვნელობით: წინამძღუარა (უნდა წავეიკითხოთ, როგორც წინამძღუარი).

ძალიან საინტერესოა პარხლის წარწერები ქართული სახელებისა და გვარების ისტორიისათვის. ერთ-ერთ წარწერაში ნათქვამია: იყო ამის კალატოზი სახარულა (=სიხარულა). იქვე იკითხება შანიფხე. ფხე ქალის გვარის მაწარმოებლად გავრცელებულია დასავლეთ საქართველოში (სამეგრელოში, გურიაში). მიაჩნიათ, რომ ფხე ზანიზმია (ი. ყიფშიძე, ს. ჟღენტი, ი. მეგრელიძე). შანიფხე შანიძის ქალია. იმავე წარწერაში არის კოჩემაისითა. შესაძლოა, საკუთარი სახელი სწორად არ იყოს ამოკითხული, მაგრამ აქაც თითქოს მეგრულ-ქანურ კოჩ- („კაც“) ძირიდან ნაწარმოები საკუთარი სახელია საგულვებელი.

ჯავახეთის წარწერებს სპეციალური მონოგრაფია მიუძღვნა ვ. ცისკარიშვილმა (18). ჯავახეთის წარწერათაგან რამდენიმეს მოვიყვანთ. X საუკუნის მეორე ნახევარშია ამოკვეთილი წარწერა, რომელშიც მოთხრობილია კუმურდოს (ახალქალაქიდან — დაახლოებით 10 კმ) ეკლესიის ბალავრის დაღების შესახებ:

შეწევნითა ღმრთისაჲთა იოვანე ებისკოპოსმან დაღვა საძირკველი ამის ეკლესიისაჲ ჯელითა ჩემ ცოდვილისა სკუტრისითა (?) ლეონ მეფისა ზე, — აღიდენ ღმერთმან, — ქრონიკონსა რპდ, თთუესა მისისა, დღესა შაფათსა, ა მთოარისასა, ერისთვობასა ზუა(დ)ისსა. უსე ბალავარი მაშინ დაიდვა. ქრისტე, შეეწიე მონასა შენსა, ამენ.

ენობრივად საინტერესოა კუმურდოს VII წარწერა:

ქრისტე, სახელითა ღმრთისაჲთა მე, გაბრიელ ებისკოპოსმან, დაღ-

დევ აღაბად ბზობის პარასკევი, მოლოზნის დღესასწაული. წმიდათა მღვდელთმოდღუართა, ვინ სრულებით არა გარდაივადოს, კრულა ამით ხატითა და ჩუენითა ჭუართა.

ეს წარწერა, მკვლევართა აზრით, XI—XII საუკუნეებისაა. მოლოზონ მიღებულია მონაზონ-ისაგან დისიმილაციით (განმსგავსებით). კრულა მომდინარეობს კრულ არს შედგენილი შემასმენლისაგან. საინტერესოა მსაზღვრელ-საზღვრულის წყობა: ჩუენითა ჭუართა. მოსალოდნელი იყო: ჭუართა ჩუენითა.

კახეთის ეპიგრაფიკას სწავლობდნენ მ. ბროსე, ე. თაყაიშვილი, პლ. იოსელიანი, ა. ხახანაშვილი, გ. ჩუბინაშვილი, ა. შანიძე, თ. ბარნაველი და სხვები. 1961 წელს დაიბეჭდა თ. ბარნაველის „კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები“. ამ წიგნში მრავალი წარწერაა გამოქვეყნებული. დავით-გარეჯის ნათლისმცემლის გამოქვაბულ ეკლესიაში VII საუკუნის სტელაზე იკითხება: ესე ჭუარი მე, მარზუნ, ავმართე სალოცველად ჩემდა და ცოლისა, შვილთათჳს.

X—XI საუკუნეებით უნდა დავათარილოთ ნინოწმიდის ერთ-ერთი წარწერა: ქრისტე, შეიწყალე კაცაჲ.

კაცაჲ საკუთარი სახელი ნაწარმოებია კაც სახელისაგან კნინობითის -ა სუფიქსით (შდრ.: კახაჲ, სულაჲ).

ხირსის წმიდა სტეფანეს ეკლესიის ერთ-ერთ წარწერაში იკითხება: ქრისტე, აღიდე გაგაკა მეფე. ეს წარწერა მიეკუთვნება 1029—1058 წლებს. გაგაკა იმითაჲ საინტერესო, რომ ა გამოხატავს ი ხმოვანს (სახელობითი ბრუნვის ნიშანს). ესე იგი, გაგაკა უნდა წავიკითხოთ, როგორც გაგაკი. ეს ფორმა კი გამოავლენს სახელობითი ბრუნვის ნიშანს საკუთარ სახელთან.

ლიტერატურა

1. გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის უცნობი წარწერები: „მცნე“ (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), № 1, 1976.
2. თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957.
3. თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, თბ., 1962.
4. თ. ბარნაველი, მანგლისის ტაძრის წარწერები, თბ., 1961.
5. ა. ბაქრაძე, ს. ბოლქვაძე, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლთა კატალოგი, თბ., 1953.
6. აღ. გამყრელიძე, უძველესი ქართული წარწერების აღმოჩენა პალესტინაში, „ლიტერატურული გაზეთი“, № 24, 1956 წ. 15 ივნისი.
7. მ. თარხნიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ქართველთა მონასტერი ბეთლემში, „ბედი ქართლისა“, 1954, № 16.
8. ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960.
9. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960.



10. ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები, თბ., 1941.
 11. ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი: ენიშკის მოამბე, III, თბ., 1938.
 12. შ. ნუცუბიძე, პალესტინის ახალი გათხრები და ქართული კულტურის საკითხები, „მნათობი“, № 1, 1959.
 13. გ. ოთხმეზური, XII—XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლამიდარული წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1981.
 14. ვ. სილოგავა, ქართული ლამიდარული წარწერები, II, თბ., 1980.
 15. ა. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია, ტფ., 1935.
 16. ნ. შოშიაშვილი, ქართული ლამიდარული წარწერები, I, თბ., 1980.
 17. ვ. ჩაჩანიძე, პეტრე იბერიელი და ქართული მონასტრის არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმში, თბ., 1978.
 18. ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959.
 19. ს. ყაუხჩიშვილი, ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959.
 20. გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960.
 21. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
 22. М. Броссе, Взгляд на историю и литературу Грузии: «Журнал министерства народного просвещения», 1838, № 8, გვ. 286.
3. У. Ширякин, Памятники древности армянской церкви, Ереван, 1977.

2. ხელნაწერები

შემონახულია 10 000-ზე მეტი ძველი ქართული ხელნაწერი. ეს, რა თქმა უნდა, ჩვენი ხალხის დიდი სულიერი სიმდიდრეა, მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ ჩვენს დრომდე სასწაულებრივად მოღწეული ხელნაწერები მხოლოდ მცირე ნაწილია იმ დიდი განძისა, რაც შეუქმნია ქართველ ხალხს თავისი ისტორიის მანძილზე. V—IX საუკუნეთა ქართული ხელნაწერები მხოლოდ სასულიერო ლიტერატურის ძეგლებს შეიცავენ. X—XII საუკუნეებიდან გვაქვს ფილოსოფიური, საისტორიო, საერო მწერლობის თხზულებათა შემცველი ხელნაწერები.

ძველი ქართული ხელნაწერები ინახება საქართველოში, აგრეთვე მოსკოვში, ლენინგრადში, ერევანში, უცხოეთის მრავალ ქვეყანაში.

ძველი ქართული ხელნაწერების შეგროვება XIX საუკუნის II ნახევარში დაიწყო. ილია აბულაძე წერს: „ყველაზე უწინარეს ქართულ ხელნაწერთა და საისტორიო დოკუმენტთა კოლექციების შეგროვება ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებასთან დაიწყო. ამ საზოგადოების დამაარსებელნი და მესვეურნი, დიდი ქართველი მოღვაწეები დ. ყიფიანი და ი. ჭავჭავაძე იყვნენ ამ მხრივაც სხვებისათვის ნიმუშის მიძღვმი. საინვენტარო ჩანაწერებში, რომლებსაც ჩვენამდე მოუღწევია, არაერთგზის იხსენიებიან დასახელებული პირები, როგორც შემომწირველნი ამა თუ იმ ხელნაწერისა და ხელნაწერთა კომპლექსისა.“

ბუნებური საზოგადოების ხელნაწერთა კოლექციების შეგროვებისა და შესწავლისათვის თავდადებით ზრუნავდნენ ამ საქმის დიდი ენთუზიასტები აკად. ე. თაყაიშვილი და ისტორიკოსი დ. კარიჭაშვილი, განსაკუთრებით პირველი“ (1, გვ. VIII). ე. თაყაიშვილს, მართლაც, უდიდესი ღვაწლი მიუძღვის ქართული ხელნაწერების შეგროვებაში.

ე. თაყაიშვილი ივონებს: „იმხანად უკვე გარკვეული მქონდა მუშაობის მთავარი მიზანი: რამდენადაც შეიძლებოდა და გარემოება ნებას მაძლევდა, შემყვრება მასალა საქართველოს ისტორია-არქეოლოგიისათვის; ყოველი ძალ-ლონე მეზმარა ძეგლთა დაღუპვისა და დაკარგვისაგან გადასარჩენად. რაც შეიძლებოდა, მეტი გამოიმუშვებინა და მისაწვდომი გამეზადა მკვლევართათვის. ეს მიმანდა ჩვენი კულტურის ისტორიისათვის უმნიშვნელოვანეს საქმედ იმ პერიოდში — იმ რწმენით, რომ, როდესაც ასეთი მასალა საკმაოდ დაგროვდებოდა, გამოჩნდებოდნენ ჩვენში მეცნიერები, რომლებიც ჯაროვნად შეგვიდგენდნენ საქართველოს ისტორიას, გავიშუქებდნენ იმ მართლაც და დაიკვლიეს კულტურას, რომელსაც ქართველმა ერმა მიაღწია ჯერ კიდევ შორეულ წარსულში. საყვებურად არ ვამბობ, მაგრამ მას აწეთ, რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე, სისტემატური კვლევისა და ძებნის შედეგად, წილად მხვდა ბევრი ახალი, სრულიად უცნობი და, თან, პირველხარისხოვანი ძეგლის აღმოჩენა, — ისეთებისა, რომელთა არსებობა არც კი მოგვიფიქრებია მანამდე. ეს, უპირველეს ყოვლისა, იმის მომასწავებელია, რომ კარგა ხანს ჩვენ ძებნა არც კი მიგვაჩნდა სავიროდ და არც გვესმოდა ასეთი მუშაობის ფასი“ („მნათობი“, 1958 წ., № 7, გვ. 162—163).

1888 წელს შეიქმნა საეკლესიო მუზეუმი. ილ. აბულაძე აღნიშნავს: „მეორე დაწესებულება, რომელიც გასულ საუკუნეში, სახელდობრ, 1888 წელს, ჩამოყალიბდა აგრეთვე ქართველი ხალხის სულიერი კულტურის ძეგლთა შესაგროვებლად, დასაცავად და შესასწავლად, იყო საეკლესიო მუზეუმი. იმ პირობაგან, ვინც აქ სამუზეუმო საქმეს ემსახურებოდა თავდაღებით, აღსანიშნავი არიან დ. ბაქრაძე, თ. ჟორდანი, მ. ჯანაშვილი. ესენი იყვნენ არა მარტო ექსპონატების შემკრებნი, არამედ მათი მომვლელ-დამცველნი და უმეტეს შემთხვევაში შემსწავლელნიც.“

ეს სიძველეთსაცავე ერთ დროს (1921—1929 წლებში) შეუერთდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მუზეუმს“ (1, გვ. VIII).

ე. თაყაიშვილმა მხურვალე მონაწილეობა მიიღო საეკლესიო მუზეუმის საქმიანობაშიც. დიდი ეჭვითმე ასე ივონებს ამ საზოგადოების მიერ გადაღებულ პირველ ნაბიჯებს: „დ. ბაქრაძემ შეიტანა წინადადება, დაარსებულყო იმ წწმ. ანდრიაის ძმობასთან“ მუზეუმი ძველი საეკლესიო ხელნაწერებისა და ნივთებისა, რომლებიც გამოსული იყვნენ ხმარებიდან. ამრიგად შეიქმნა იმ საზოგადოებასთან „საქართველოს საეგზარქოსოს საეკლესიო მუზეუმი“. სინოდს დაემტკიცებინა მისი დაარსება, მაგრამ მუზეუმი ჯერ არ იყო გახსნილი. ბაქრაძეს უკვე შეეღვინა და დაემტკიცებინა მისი წესდება და, როგორც სხვაგან უკვე აღვნიშნე, მომცა და ქართულად მათარგმნინა იგი. თან მითხრა, რაკი ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტი გავითავებიათ, ჩვენთან უნდა იმუშავოთო. მასთან მუშაობა მართლაც სასიამოვნო იყო და ყველას ძალიან უყვარდა. წინათ ემუშავნა ქუთაისის გუბერნატორთან, „განსაკუთრებულ დავალებათა შემსრულებელ მოხელედ“. ნიჭიერი და კარგად განათლებული მკვლევარი იყო, რუსულის გარდა ფრანგულიც იცოდა. მერე შედგა იმ საეკლესიო მუზეუმის კომიტეტი: დ. ბაქრაძე (თავმჯდომარე), ელივეი (წევრი), კალისტოვი (ეგზარქოსის მდივანი), თ. ჟორდანი, მე და ნ. მთვარელიშვილი (ქართული ენის მასწავლებელი სათავადაზნაურო სკოლაში, სასულიერო აკადემიადამთავრებული, ავტორი მშვენიერი წერილისა ანტონ I შესახებ, რომელიც საარქივო მასალების მიხედვით ჰქონდა შედგენილი). როგორც უკვე ვწერდი, იმ მუზეუმის პირველი ნაბიჯი იყო დ. ბაქრაძისა და ჩემ მიერ ძველი ქართული ხელნაწერების ჩამოტანა სვეტიცხოველიდან, რომელსაც წინათ მდიდარი ბიბლიოთეკა ჰქონდა, ოღონდ მერე ბევრი რამ დაკარგოდა, მაინც მრავლად იყო იქ კარგი ხელნაწერი და ყველა წამოვიღეთ, თითქმის აღარაფერი დაგვიტოვებია. მუზეუმისათვის მოგვეცეს ერთი დიდი ოთახი სიონის ტაძრის ეზოში მდგარი შენობის მეორე სართულზე და იქ შევიწინათ ხელნაწერები. მოვაწყეთ ბიბლიოთეკა. ამ უკანასკნელის გამგედ ავირჩიეთ თედო ჟორდანი, რომელსაც დავავალეთ მოკლე აღწერილობა-კატალოგის

შედგენა. მერე უკვე სხვა ტაძარ-მონასტრებიდანაც მოგვლიოდა ხელნაწერები“ („მნათობი“, 1959, № 2, გვ. 169—170).

1907 წელს დაარსდა საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება, რომლის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანას წარმოადგენდა ხელნაწერი წიგნების, საისტორიო დოკუმენტებისა და ზეპირსიტყვაობითი მასალის შეგროვება. ამ საზოგადოების დამაარსებელი და მისი მუზეუმის მეცნიერი ხელმძღვანელი დღიდან მისი დაარსებისა 1921 წლამდე იყო აკად. ე. თაყაიშვილი. მისმა უშრეტმა ენერგიამ და ქართული სიძველეების უანგარო გულშემატკივრობამ საზოგადოებას, რომელიც სხვებთან მიმართებით ყველაზე ახალგაზრდა იყო, შეაძლებინა, შეეყრიბა სხვებზე არა ნაკლები ხელნაწერი კოლექციები“ (1, გვ. VIII).

შემდგომში ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების, საეკლესიო მუზეუმის, უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის, საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმის ხელნაწერთა და საისტორიო-იურიდიულ დოკუმენტთა კოლექციები შევიდა ჯერ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილების, ხოლო 1958 წლიდან საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში.

1. ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის და უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერთა კოლექციის ლიტერია A, საისტორიო დოკუმენტებისა — Ad.

2. ყოფილი საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმის ხელნაწერთა კოლექცია აღინიშნება H ლიტერით, საისტორიო დოკუმენტები — Hd-თი.

3. ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ხელნაწერთა კოლექციის ლიტერია S, საისტორიო დოკუმენტებისა — Sd.

ხელნაწერთა განყოფილებასა და ხელნაწერთა ინსტიტუტში შემოსული ახალი მასალა Q და Qd ლიტერებით აღინიშნება.

ამჟამად თითქმის დასრულებულია ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდების აღწერა და კატალოგთა გამოცემა. ამ უდიდეს საქმეს საფუძველი ჩაუყარეს თ. ჟორდანიამ, მ. ჯანაშვილმა და ე. თაყაიშვილმა (თ. ჟორდანიამ გამოაქვეყნა: *Описание рукописей... Церковного Музея* (1—1903, II—1902); მ. ჯანაშვილმა გამოაქვეყნა ამ კოლექციის ხელნაწერთა აღწერილობის III ტომი 1908 წელს. ე. თაყაიშვილმა შეადგინა: *Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения, Т. I, вып. 1—4, 1902—1904; Т. II, вып. 1—4, 1906—1912.* A კოლექციის ხელნაწერთა აღწერილობა, დასრულდა 1955 წელს (1954 წელს გამოვიდა IV ტომი, ხოლო 1955 წელს — V). H ფონდის ხელნაწერთა აღწერილობა გამოვიდა 6 წიგნად (ტ. I, 1946; ტ. II, 1951; ტ. III, 1948; ტ. IV, 1950; ტ. V, 1949; ტ. VI, 1953). შვიდ ტომს შეადგენს ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი

საზოგადოების ხელნაწერთა კოლექციის აღწერილობა (ტ. I, 1960; ტ. II, 1961; ტ. III, 1963; ტ. IV, 1965; ტ. V, 1967; ტ. VI, 1969; ტ. VII, 1973).
Q ფონდის აღწერილობის I ტომი გამოვიდა 1957 წ., II — 1958 წ. ამჟამად ხელახლა ქვეყნდება იმ ხელნაწერთა აღწერილობა, რომლებიც თავის დროს აღწერეს თ. ჟორდანიამ, მ. ჯანაშვილმა და ე. თაყაიშვილმა. გამოსულია სამი ნაკვეთი (I, 1974; II, 1976; III, 1980).

ხელნაწერთა ინსტიტუტის დაარსება უდიდესი მოვლენა იყო ქართველი ხალხის კულტურული ცხოვრების ისტორიაში. ამ საქმის სელისჩამდგმელი და ინსტიტუტის პირველი დირექტორი გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი ილია აბულაძე იყო.

ხელნაწერთა ინსტიტუტის მცირერიცხოვანმა, მაგრამ საქმისმცოდნე და ბეჯითმა კოლექტივმა უკვე დაიმსახურა სამეცნიერო საზოგადოების დიდი და გულწრფელი აღიარება. ამ ინსტიტუტის ავტორიტეტს შეაპირობებს, როგორც ხელნაწერთა კომპლექსური შესწავლა (აღწერილობათა შედგენა, ტექსტების პუბლიკაცია, მონოგრაფიები და კრებულები საქართველოს ისტორიის, ქართული მწერლობის, ძველი ქართული ენის ურთულეს პრობლემებზე), ისე ზრუნვა ქართული კულტურის ამ უმნიშვნელოვანესი ძეგლების მოვლა-პატრონობისათვის, მათი ფონდის განუწყვეტელი ზრდისათვის.

ამჟამად ხელნაწერთა ინსტიტუტში ათი ათასამდე ხელნაწერი ინახება. მათ შორის 1000-მდე V—XII საუკუნეებით თარიღდება. ცხადია, ეს ხელნაწერები შეადგენენ ქართული კულტურის ოქროს ფონდს. მათი მნიშვნელობის გადაჭარბებულად შეფასება შეუძლებელია.

ძველი ქართული ენის ძეგლები სამ ჯგუფად იყოფა: ხანმეტი, პაემეტი და სან-ნარევი. ეს დაყოფა ემყარება იმას, თუ რომელი პრეფიქსები გამოხატავენ მეორე სუბიექტურსა და მესამე ობიექტურ პირებს.

ხანმეტი ეწოდება ისეთ წერილობით ძეგლებს, რომლებშიაც მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირების ნიშნად **ხ-** პრეფიქსია გაბატონებული. ეგვევ **ხ-** პრეფიქსი გვხვდება აგრეთვე ზედსართავი სახელი-სა და ზმნიზედის უფროობითი ხარისხის ფორმებსა და **ო-** პრეფიქსიანი ვნებითი გვარის ზმნებში. ისეთ ტექსტებს, სადაც ზემოთ დასახელებულ ფორმებში **ჰ-** იხმარება, პაემეტი ჰქვია, ხოლო სან-ნარევს უწოდებენ ისეთ წერილობით ძეგლებს, რომლებშიც სუბიექტური მეორე და ობიექტური მესამე პირების მაწარმოებლად **დ თ ტ ძ ც წ ჯ ჩ ჰ** თანხმოდანთა წინ **ს-** პრეფიქსი დასტურდება.

ყველაზე ძველია ხანმეტი ტექსტები (V ს. ბოლო — VIII ს-ის I ნახევარი). პაემეტი ტექსტების უძველესი ნიმუშია წყისის წარწერა (616—619 წ.). პაემეტი ხელნაწერი, ა. შანიძის მიერ ამოკითხული, VIII საუკუნის მეორე ნახევრისაა. სან-ნარევი ტექსტები IX საუკუნიდან გვაქვს.

1920 წელს გამოქვეყნდა აკაკი შანიძის მონოგრაფია: „სუბიექტური

პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში“. მასში ღრმად და საფუძვლიანადაა შესწავლილი ქართული ზმნის ერთ-ერთი ძირითადი პრობლემა ქართული ენის მთელი ისტორიის მანძილზე, გათვალისწინებულია ქართული ენის დიალექტთა მონაცემებიც. ა. შანიძემ ყურადღება გაამახვილა იმაზე, რომ ხ-არ, (მო)-ხ-ულ, (მო)-ხ-უედ ზმნებში მეორე სუბიექტური პირის ნიშანია ხ-.

1923 წელს „ტიფლისის უნივერსიტეტის შოამბის“ II ტომში დაიბეჭდა ა. შანიძის გამოკვლევა: „ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ ქართულ ზმნებში“. ა. შანიძის აზრით, ხ- პრეფიქსი ადრე მესამე ობიექტური პირის ნიშნადაც იხმარებოდა. ამ მოვლენის გადმონაშთია ხერთვისი, რომელიც ძველ ქართულში იხმარება კუნძულის, ან ნახევარკუნძულის მნიშვნელობით (იგი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გეოგრაფიულ სახელადაც გვხვდება), აგრეთვე მცხეთისა და ბოლნისის წარწერებში დადასტურებული ისეთი ზმნური ფორმები, როგორცაა ხეყავ, შეხეწიე, შეხუაბთ. ა. შანიძემ გაარკვია, რომ ხერთვისი ნაზმნარი სახელია. იგი წარმოქმნილია ხ-ერთ-ვი-ის (ერთვის) ზმნისაგან. ხ ერთვის, ხეყავ, შეხეწიე, შეხუაბთ ფორმათა მიხედვით ა. შანიძემ გააკეთა ქართული ენის ისტორიისათვის ფრიად მნიშვნელოვანი დასკვნა: „ზემოთ განხილულს ოთხს ზმნის ფორმაში (ხერთვის, ხეყავ, შეხეწიე და შეხუაბთ) ქართულს შემოუნახავს, მაშასადამე, ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნების წინ. ეს ნაშთები სრულს ანალოგიას წარმოადგენს არს ზმნის მეორე პირის ფორმასთან შედარებით (ხარ), სადაც აგრეთვე შენახული გვაქვს ნაშთი მეორე პირის სუბიექტური პრეფიქსის ხმარებისა ხმოვნის წინ. ეს ორი პრეფიქსი სუბიექტური მეორე პირისა და ობიექტური მესამე პირისა — თუმცა სხვადასხვა კატეგორიის ეკუთვნიან მორფოლოგიურად და სინტაქსურად, მაგრამ რადგანაც მათ ერთსა და იმავე ფონეტიკურ პირობებში ერთი და იგივე ბგერითი სახე აქვთ, ამიტომ თანაბარ ფონეტიკურ პირობებში ერთის ხმარება რომელიმე სახით მეორის ხმარებასაც გულისხმობს იმავე სახით. ამ გარემოების წყალობით ხ-არ ფორმის გვერდით მოსალოდნელი იყო და კიდევაც აღმოჩნდა ანალოგიური წარმოებანი მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ხმარებით ხმოვნების წინ. ასე და ამგვარად, ყველა ეს ფორმა: ხარ, ხერთვის, ხეყავ, შეხეწიე და შეხუაბთ ერთიმეორეს მხარს უჭერენ და ამკლავებენ, რომ ერთსა და იმავე დიალექტურ წრეს, ანუ კილოს ეკუთვნიან“ (34, გვ. 279). ა. შანიძე თავის სხვა გამოკვლევებში იგონებს, რომ 1923 წლის იანვარში, როცა იგი მოსკოვში იმყოფებოდა და ჯერ კიდევ არაფერი იცოდა ი. ჭავჭავაძის შვილის მიერ ხანმეტი ტექსტების აღმოჩენის შესახებ, მისთვის კორნელი კეკელიძეს უკითხავს: „რა იქნება, აკაკი, რომ სადმე ამოგორდეს ქვა მეექვსე საუკუნის წარწერით ასე თხუთმეტიოდე სტრიქონი?“. აკაკის

უპასუხნია, სულ ხანებით იქნება სავსეო. ა. შანიძე წერს, მე ამის საბუთს მცხეთა-ბოლნისის წარწერების ფორმები მაძლევდაო (35, გვ. 281).

ა. შანიძის ეს ვარაუდი ბრწყინვალედ დაადასტურა 1922 წლის დეკემბერში აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის მიერ აღმოჩენილმა ხანმეტმა ხელნაწერებმა, აგრეთვე შემდეგში მიკვლეულმა ხანმეტმა ეპიგრაფიკულმა მასალებმა და ხელნაწერებმა.

ი. ჯავახიშვილის აღმოჩენას განსაკვიფრებელი შეიძლება ვუწოდოთ. თვით ი. ჯავახიშვილი ასე განსაზღვრავს მის მიერ ამოკითხული ტექსტების მნიშვნელობას: „ვითარცა საქრისტიანო მწერლობის უძველეს ძეგლებს, მათ მნიშვნელობა აქვთ, რასაკვირველია, საერთოდ მეცნიერებისათვისაც — სახარებისა, დაბადებისა და აპოკრიფულ ნაწარმოებთა ტექსტის ისტორიისა და კრიტიკისათვის, მაგრამ მეტადრე ქართული ფილოლოგიური მეცნიერებისათვისაა ძვირფასი ეს ძეგლები, მისთვის უნდა შეიქმნეს ქვაკუთხედად.“

როგორც ქართული დამწერლობისა და მწერლობის ძეგლები, ეს ხელნაწერები არა ერთი ქართული ენათმეცნიერებისა, მწერლობისა და კულტურის ისტორიის პირველხარისხოვანი სადავო საკითხების გადაჭრის საშუალებასაც გვაძლევენ“ (56, გვ. 297—298).

ა. შანიძე წერს: „უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენა ფართო პორიზონტებს გვიშლის თვალწინ მრავალმხრივ. თუ ჯერჯერობით არ ხერხდება მათი ქრონოლოგიურად განსაზღვრა სრული ზედმიწევნილობით, ის მაინც ცხადია, რომ აქ, ყოველ შემთხვევაში, არაბობამდინდელ ლიტერატურასთან გვაქვს საქმე. მაშასადამე, არაბთა შემოსევის წინა ხანებში (ე. ი. მეშვიდე საუკუნის ნახევრამდე) არსებული ქართული მწერლობა არ დალუპულა ისე კატასტროფულად, როგორც ეს აქამომდე გვეგონა, ვინაიდან, ჩვენდა ბედად, ზოგი რამ ამ ეპოქისა დალუპვისაგან გადაურჩენია პალიმფსესტებს. ეს ფაქტი უაღრესი მნიშვნელობისაა როგორც ქართული ლიტერატურისა და ენის ისტორიის, ისე პალეოგრაფიისათვისაც. ამიერიდან ქართული ისტორიული დიალექტოლოგია მკვიდრ საფუძველს პოულობს და შესაძლებელი ხდება მრავალი ბუნდოვანი ისტორიულ-ლიტერატურული საკითხის გამორკვევა“ (35, გვ. 281—282).

აკად. გ. ახვლედიანი აღნიშნავდა: „ქართული ენათმეცნიერების ამ პირველ პერიოდს სათავეში უდგას ა. შანიძის ხსენებული ფუძემდებელი გამოკვლევა „S₂ და O₃ ქართულ ზმნებში“, რომელმაც, ერთი მხრით, გადაჭრა ქართული ზმნის ერთ-ერთი კარდინალური საკითხი — ზმნის პა-

რის პრობლემა, ხოლო, მეორე მხრით, დასვა რიგი საკითხები, რომლებიც ზედიზედ გაარკვია იმავე მკვლევარის მიერ წინასწარ განჭვრეტილმა „ხან-მეტურმა“ მოვლენებმა ძველ ქართულში. ივ. ჯავახიშვილის ხანმეტრიანი პალიმფსესტური ტექსტების შესანიშნავმა აღმოჩენამ (1923 წ.) ახალი ეპოქა შექმნა ძველი ქართული ენისა და ქართული ისტორიული დიალექტოლოგიის კვლევის საქმეში“ (4, გვ. 166).

ამ აღმოჩენამდე ივ. ჯავახიშვილი მიიყვანა ქართული ანბანის წარმოშობისა და განვითარების საკითხთა კვლევამ. იმ დროისათვის ცნობილი წერილობითი ძეგლების შესწავლის საფუძველზე მეცნიერმა წამოაყენა ვარაუდი, რომლის თანახმადაც, ქართული ენის უძველეს ძეგლებში **ღ, ყ, შ** (ბ, ვ, ყ) ასოები თავშეკრულნი იყვნენ, ხოლო VII საუკუნიდან მათ თავი ეხსნებათ. ამ ბალეოგრაფიული ნიშნით ცდილობდა ი. ჯავახიშვილი უთარიღო ქართული წერილობითი ძეგლების დათარიღებას. ქართული პალეოგრაფიის კვლევისათვის იმ დროს X საუკუნისა და უფრო ადრინდელ ყოველ ძეგლს განუზომელი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ამ დროს ივანე ჯავახიშვილს მოაგონდა ერთი ხელნაწერის ორი ფურცლის ფოტოპირები, რომლებიც 1897 წლის ზაფხულში ნიკო მარს გამოუგზავნა ინგლისიდან, ოქსფორდის ბოდლეიანის ბიბლიოთეკიდან, ა. ნემბაუერმა. ოქსფორდში დაცული ხელნაწერი პალიმფსესტის წარმოადგენს.

პალიმფსესტი ბერძნული სიტყვაა. იგი ორი ნაწილისაგან შედგება: „*αλφ*“ — „კვლავ“, *βήρω* — „გადაფხვილი“. პალიმფსესტი ისეთ ხელნაწერს ჰქვია, რომელსაც ხელახლა იყენებდნენ საწერად. ტყავს პირველად საწერად მოშაღებისას გადაფხვიდნენ ხოლმე, როცა მეორედ იყენებდნენ ხელნაწერს საწერად, ძველ ნაწერს წაშლიდნენ, ფხვიდნენ. აქედან მოდის ამგვარი, ხელნაწერის სახელწოდება — პალიმფსესტი — „კვლავ გადაფხვილი“. თავდაპირველ ტექსტს ზემოდან აწერდნენ ხოლმე ახალს. ეს მაშინ ხდებოდა, როცა სხვა ენაზე დაწერილი, ან კიდევ ენობრივად და შინაარსობრივად მოძველებული ტექსტის შემცველი ხელნაწერი ჩაუვარდებოდათ ხელთ. საზოგადოდ კი, ამ მოვლენის მიზეზი საწერი მასალის — ეტრატის — სიძვირე იყო (თითო ხელნაწერს სჭირდებოდა რამდენიმე ათეული, ზოგჯერ კი ასობით ხბოს, ან ცხვრის ტყავი).

ნ. მარმა ამ ქართულ-ებრაულ პალიმფსესტს არ მიაქცია სათანადო ყურადღება და იგი შესასწავლად გადასცა ცნობილ სემიტოლოგს პავლე კონსტანტინეს ძე კოკოვცოვს (1861—1942), რომელმაც თავდაპირველ ტექსტად მიიჩნია ებრაული. სხვათა შორის ამ ხელნაწერში აღმოჩნდა იერუსალიმის თაღმუდის იმ დროისათვის უძველესი და შედარებით კარგად დაცული ტექსტი XI საუკუნისა, ხოლო ქართული ტექსტი, ბუნებრივია, უფრო გვიანდელად იქნა მიჩნეული. კოკოვცოვმა თავისი გამოკ-

ვლევა 1899 წელს დაბეჭდა, მაგრამ, საბედნიეროდ, მალე მიხვდა თავის შეცდომას და იმავე წელს გამოაქვეყნა ამ ნაშრომის დამატება, რომელშიაც თავდაპირველ ტექსტად ქართული ჩათვალა. თავისი ნაშრომის ამონაბეჭდი პ. კოკოვცოვის უჩუქნია ი. ჯავახიშვილისათვის (პ. კოკოვცოვი ივანე ჯავახიშვილს სირიულს ასწავლიდა). 1923 წელს ი. ჯავახიშვილი წერდა: „ეხლაც კარგად მაგონდება, რამდენად ძნელი იყო ჩემთვის მაშინ ამ პალიმფსესტის გარჩევა. თითო-ოროლა ასოს გარდა, როგორც მახსოვს, რამდენიმე წინადადების, ან სიტყვის ერთად ამოკითხვა გადაულახავი დაბრკოლება აღმოჩნდა. პრივ.-დოც. კოკოვცოვს თავის დანართში ქართული ტექსტის დროის შესახებ ვითარცა არასპეციალისტს, რასაკვირველია, მხოლოდ იმის თქმა შეეძლო, რომ იგი ებრაულზე ადრინდელი უნდა ყოფილიყო, ე. ი. XI საუკუნეზე უწინარესი, მაგრამ სახელდობრ რა დროისა იყო იგი, ეს გაუგებარი იყო ჩემთვისაც. ის გარემოება, რომ პრივ.-დოც. ნ. მარმა არავითარი ყურადღება არ მიაქცია, მაფიქრებინებდა, რომ ეს ორი ნაწყვეტი ქართული მწერლობისათვის ალბათ უმნიშვნელო უნდა ყოფილიყო და შემდეგშიც მათი წაკითხვა აღარ მიცდია, მაგრამ ამ პალიმფსესტის ასოთა დიადი მოხაზულობა მაინც გონებაში მქონდა ჩარჩენილი“ (56, გვ. 316—317). ივ. ჯავახიშვილმა ამოკითხა პ. კოკოვცოვის მიერ გამოქვეყნებული ქართულ-ებრაული ხელნაწერის ქართული ტექსტი. ი. ჯავახიშვილი წერს: „წარსული 1922 წლის დეკემბრის დამლევს პროფ. პ. კოკოვცოვის წერილს მივაგენი. საკმარისი იყო, შინ ამ ორი ფოტოტიპიური ფურცლის გასინჯვას შევდგომოდი, რომ პირველივე დაკვირვებიდან ამ ძეგლის უაღრესი მნიშვნელობა ცხადი გამხდარიყო: ასოები „ყ“ და „ვ“ თავშეკრული იყო ყველგან. ქართული პალეოგრაფიის შესწავლის დროს კი უკვე გამორკვეული მქონდა წარწერებისა და ხელნაწერების მიხედვით, რომ ამგვარი მოხაზულობის „ყ“ და „ვ“ მხოლოდ VII—VIII საუკუნეებში იხმარებოდა. ამის გამო ცხადი შეიქმნა ჩემთვის, რომ ოქსფორდის ეტრატის ნაწყვეტები VII—VIII საუკუნეებისა მაინც უნდა ყოფილიყვნენ. ამ ჩემთვის სრულიად მოულოდნელი გარემოების გამორკვევის შემდგომ ძვირფასი პალიმფსესტის კითხვას გულდასმით შევუდექი და ეხლა განსაკუთრებით ბანს ვეძებდი. პირველსავე ფურცელზე, მარჯვნივთი სვეტის მე-9 და მე-10 სტრიქონებში ორჯერვე „ბ“ სრულებით გარკვევით თავშეკრული იყო, ენაც გასაოცარი სიძველის მომასწავებელი გამოდგა. ამ აღმოჩენისაგან გამოწვეული სიხარულისა და მღელვარებისაგან მუშაობა აღარ შემიძლო.

ცხადი ვახდა ჩემთვის, რომ თვალწინ ქართული დამწერლობისა და ენის უძველესი ძეგლი მედო. აქამომდე IX საუკუნეზე უწინარესი არც ერთი ქართული ხელნაწერი არ იყო ცნობილი და ეხლა ერთბაშად სამი საუკუნით უფრო ადრინდელი ძეგლის ნაწყვეტები აღმოჩნდა“ (56,

გვ. 318). ი. ჯავახიშვილის მიერ წაკითხული ხელნაწერი შეიცავდა იერემიას წინასწარმეტყველების ხანმეტ ნაწყვეტს (17, 26—18, 8).

ამ აღმოჩენით აღფრთოვანებულმა დიდმა მეცნიერმა კიდევ ოთხი ხანმეტი პალიმფსესტის ნაწყვეტები ამოიკითხა (A-737, A-89, A-844, H-999). როგორც შემდგომში გაირკვა, A-89 და A-844 თავდაპირველად ერთი და იმავე ხელნაწერის ნაწილები ყოფილა და მერე დაუშლიათ (61). ხელნაწერი შეიცავს ოთხთავის ტექსტს.

A-737 ხელნაწერში ივანე ჯავახიშვილმა ამოიკითხა საქმე მოციქულთას აპოკრიფული ვერსიის ნაწყვეტები. A-999 ხელნაწერში გვაქვს როგორც ძველი აღთქმის, ისე ახალი აღთქმის ტექსტები.

ივანე ჯავახიშვილის მიერ ამოკითხული ხანმეტი ტექსტები VI—VII საუკუნეებით თარიღდება. ზოგი მეცნიერი ფიქრობდა, რომ ქართულად ბიბლია VII—VIII საუკუნეებში ითარგმნა. ძველი და ახალი აღთქმის შემცველი ხანმეტი ხელნაწერების აღმოჩენამ ნათელი გახადა ამ აზრის მცდარობა. ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერები ამ აზრის სრულ უსაფუძვლობას ცხად-ყოფს. ის გარემოებაც, რომ მოსეს პირველი წიგნი, ივანე სოლომონისნი და იერემია წინასწარმეტყველი VI საუკუნის ხელნაწერში გვხვდება, ეგონებ, უფლებას უნდა გვაძლევდეს დავასკვნათ, რომ მთელი დაბადება ამ დროს უკვე სრულად უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი. მაშასადამე, თუ V საუკუნეში არა, VI საუკუნეში მაინც უნდა იყოს დაბადება (იგულისხმება ბიბლიის ის ნაწილი, რომელსაც ძველი აღთქმის წიგნებს ვუწოდებთ.—ზ. ს.) ქართულად გადმოთარგმნილი. რასაკვირველია, მით უმეტეს V საუკუნეში, თუ ამაზე უწინარეს არა, სახარება ქართულად ნათარგმნად უნდა ვიგულისხმობთ“ (56, გვ. 347). შემდგომი ხანის აღმოჩენებმა დამატებითი მასალე-

¹ იერემიას წინასწარმეტყველება ბიბლიის ერთ-ერთი წიგნია. ბიბლია (ბერძნ. τα βιβλια „წიგნები“) შედგება ძველი აღთქმისა და ახალი აღთქმის წიგნებისაგან. ძველი აღთქმის წიგნები დაიწერა ძველ ებრაულ ენაზე, ნაწილობრივ—არამეულად. ძველი აღთქმის წიგნებია: შესაქმე, გამოსლვათა, ლევიტელთა, რიცხვთა, მეორე სჯული, ისუ ნავესი, მსაჯულთა, მეფეთა პირველი, მეორე, მესამე და მეოთხე წიგნები, ესაიასი, იერემიასი, ეზეკიელისი, ოსიასი, იოელისი, ამოსისი, ობადიასი, იონასი, მიქეასი, ნაუმისი, სოფონიასი, ანგეასი, ზაქარიასი, მალაქიასი, ფსალმუნნი, სოლომონის იგავნი, იობის წიგნი, ქებათა ქება, იერემიას გოდება, ეკლესიასტე, ესთერის წიგნი, დანიელის წიგნი, ეზრას წიგნი, ნემიას წიგნი, ნეშტთა I და ნეშტთა II. ძველი აღთქმის წიგნები სხვადასხვა დროსაა დაწერილი (ძვ. წელთაღრიცხვის XII ს.—ძვ. წელთ. II ს.).

ახალი აღთქმის წიგნებია: ოთხთავი (სახარება, ევანგელე; მისი ავტორებია: მათე, მარკოზ, ლუკა და იოანე), საქმე მოციქულთა, კათოლიკე ეპისტოლეები, პავლეს ეპისტოლეები (სულ 21 ეპისტოლე) და იოვანეს გამოცხადება. სადავრო, რომელ ენაზე დაიწერა მათეს სახარება, ბერძნულად თუ არამეულად, ახალი აღთქმის დანარჩენი წიგნები ძველ ბერძნულად დაიწერა. ტრადიციის მიხედვით, ახალი აღთქმის წიგნების ავტორები ქრისტეს უახლოესი მოწაფეები და მიმდევრები არიან.

ბი გამოავლინეს ივ. ჯავახიშვილის ამ დებულების დასადასტურებლად.

ივ. ჯავახიშვილმა რომ ხანმეტი ტექსტები ამოიკითხა, ა. შანიძე, როგორც უკვე ვთქვით, მოსკოვსა და ლენინგრადში იმყოფებოდა მივლინებით. მან გიორგი ახვლედიანის მიერ მისთვის გაგზავნილი წერილით შეიტყო ამ დიდი მოვლენის შესახებ, როგორც ა. შანიძე იგონებს, ეს წერილი ასე იწყებოდა: ძმაო ხ ა კ ა კ ი. ა. შანიძე მაშინვე გამოემგზავრა თბილისში და 1923 წლის 1 აპრილს წაიკითხა მოხსენება: „უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო. I. ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეთერთმეტე საუკუნის მწერლობაში“. მოხსენების ტექსტი გამოქვეყნდა 1923 წელს „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბის“ II ტომში. ა. შანიძე დასაწყისშივე მიუთითებს: „ეს შენიშვნა მოფიქრებულია პეტერბურგში, დაწერილია გზაში და წაკითხულია მოხსენებად ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების სხდომაზე რუსეთიდან დაბრუნების მეორე დღეს, პირველ აპრილს, 1923 წელს“ (35, გვ. 280). ამ ნაშრომში ა. შანიძემ გაარკვია ტერმინ „ხ ა ნ მ ე ტ ი ს“ მნიშვნელობა. ეს ტერმინი გვხვდება გიორგი მთაწმიდლის (1009—1065) ანდერძში, რომელიც მოთავსებულია მის მიერ ნარედაქციევი ოთხთავის შემცველ ხელნაწერებში. ამ ანდერძში ნათქვამია, რომ გიორგიმ ახლად თარგმნა ოთხთავი, შეაწამა იგი ბერძნულ ოთხთავებთან. გიორგი სთხოვს გადაწერებს, ნუ შეცვლიან ტექსტს გადაწერისას, ხოლო ვისაც ეს ახალი თარგმანი რაიმეთი არ მოეწონება, სხვა მთარგმნელთა მიერ ნათარგმნი ტექსტიდან გადაწერონ (ქართულად ოთხთავი აღრიდანვე კარგადაა თარგმნილი, ხანმეტიც და საბაწმიდურიც) და ერთმანეთში ნუ აურევენ ტექსტებს.

მოვიყვანთ ამ ანდერძის ტექსტს: ესე საცნაურ იყავნ ყოველთა, რამეთუ ესე წმიდაი ოთხთავი ახლად გკთარგმნია ფრიალითა იძულებითა ძმათა ვივთმე სულიერთათათა და ბერძულთა სახარებათადა შეგვწამებთა ფრიალითა გამოწულილვითა. და ვინცა ვინ დასწერდეთ, ვითა აქა პპოოთ, ეგრე დაწერეთ. თუ ამისგან ჯერ-გიჩნდეს დაწერაი, ღმრთისათჳს სიტყუათა ნუ სცვალებთ, არამედ, ვითარცა აქა სწერია, ეგრე დაწერეთ. და თუ არა რამე გაუშნდეს, ჩუენნი ყოველნი სახარებანი პირველითგან წმიდად თარგმნილნია და კეთილად, ხანმეტნიცა და საბაწმიდურნიცა, მუნით დაწერეთ და ღმრთისათჳს ერთმანერთსა ნუ ვაპრევთ.

საბაწმიდური სახარება, მკვლევართა აზრით, არის ოთხთავის ის რედაქცია, რომელიც პალესტინაში, საბაწმიდის ლავრაში, იქნა შემუშავებული. მაგრამ გაუგებარი იყო, თუ რას აღნიშნავდა „ხ ა ნ მ ე ტ ი“. ზოგი ფიქრობდა, რომ ხ ა ნ მ ე ტ ი კომენტარებს ნიშნავს (მ. ბროსე), ზოგი დანართს გულისხმობდა (დ. ბაქრაძე), ზოგის აზრით, სრული სახარებაა საგულევებელი (ა. ცაგარელი). თ. ქორდანია თავდაპირველად მიიჩნევდა,

რომ ხანმეტი გეოგრაფიული პუნქტის სახელწოდებაა, შემდგომში კი ფიქრობდა, ხანმეტი ფრიად ძველს აღნიშნავსო. მ. ჯანაშვილი ფიქრობდა, ხანმეტი ხაძთა არისო (Описание рукописей Церковного Музея, III, გვ. 284). კ. კეკელიძემ ხანმეტი დრომეტად ჩათვალა. ნ. მარმა ხან მუხლად გაიგო, „ხანმეტი“ კი — „მუხლმეტად“.

ა. შანიძემ მიუთითა, რომ „ხანმეტი“, გიორგი მთაწმიდლის ანდერძის მიხედვით, ოთხთავის ისეთი ტექსტის აღმნიშვნელია, სადაც მეორე სუბიექტური, მესამე ობიექტური პირის პრეფიქსად, ი- პრეფიქსიანა ვნებითის ფორმებსა და ზედსართავი სახელების (აგრეთვე ზმნიზედათა) უფროობითი ხარისხის ფორმებში ხ- თავსართი იხმარებოდა. XI საუკუნის სალიტერატურო ენა და ცოცხალი მეტყველება იმითაც მკვეთრად უპირისპირდებოდა ხანმეტ ტექსტებს, რომ ზემოთ დასახელებულ ზმნურ და სახელურ (აგრეთვე ზმნიზედურ) ფორმებში ხ- პრეფიქსი სრულიად აღარ იხმარებოდა. ა. შანიძე წერს: „თავისი დროის სალიტერატურო ძეგლებზე სკოლა-გავლილ გიორგი მთაწმიდელს არ შეიძლება თვალში არ სცემოდა ძველი ტექსტების ხანები და ყურში უცნაურად და მეტად უჩვეულოდ არ მოჰსმოდა გამოთქმა ხანიანი ფორმებისა, სადაც ხანი მისთვის, რა თქმა უნდა, ზედმეტი იყო. ზედმეტი იყო იგი არა თუ გიორგისა და მისი დროის ლიტერატორთათვის, არამედ უფრო ადრეც, მეათისა და მეცხრე საუკუნის მწერალთათვისაც, რომელთაც ალბათ საშინლად ეჩოთირებოდა ხანიანი ფორმები. მართლაც, როგორც გვიჩვენებს ენა სინარაითის მამათა მოსრვისა, რომელიც გამოცემულია ჯერჯერობით უძველესად ცნობილის ქართული თარიღიანი ხელნაწერის მიხედვით (სახელდობრ, სინას მთაზე დაცულის 864 წლის მრავალთავიდან), უკვე მეცხრე საუკუნეში იყო უკუგდებული ხანის ხმარება პრეფიქსებად. და უკეთეს ჯერ კიდევ მეცხრე საუკუნეში იყო უარყოფილი ხანიანი ფორმები სალიტერატურო ენაში სახმარებლად, მით უმეტეს დასაწერი და უარსაყოფი უნდა ყოფილიყო იგი მეთერთმეტე საუკუნეში, გიორგი მთაწმიდლის მოღვაწეობის დროს. რაკი უძველესი ტექსტების ხან თავსართები ზედმეტი იყო მეათე-მეთერთმეტე საუკუნის ქართული სალიტერატურო ენის ნორმების მიხედვით, რომლებზედაც აღზრდილი იყო გიორგი მთაწმიდელი, ამიტომ გასაგებია, რომ ამ გამოჩენილ მწერალს მათთვის სახელად ხანმეტი ეწოდებინა“ (35, გვ. 293). შემდგომში ხანმეტი დამკვიდრდა ამ ტიპის ძეგლთა აღსანიშნავად.

რამდენიმე უაღრესად მნიშვნელოვანი ხანმეტი ძეგლი შეისწავლა და გამოსცა ა. შანიძემ. 1927 წელს მან გამოაქვეყნა ვრცელი გამოკვლევითურთ ხანმეტი მრავალთავის ტექსტი.

მრავალთავი სპეციფიკური კრებულია, რომელიც თავდაპირველად მხოლოდ ჰომილეტიკურ მასალას შეიცავდა, მოგვიანებით კი მასში შეიტანეს აგიოგრაფიული ჟანრის ნაწარმოებებიც (საკმარისია, გავიხსენოთ, რომ ისეთი ძეგლები, როგორცაა „შუშანიის წამება“, „აბოს წამება“ და სხვ. ჩვენამდე სწორედ ამგვარ კრებულეშია მოღწეული). ქართული მრავალთავის შესახებ არსებობს პროფ. მიშელ ვან ბროკის შესანიშნავი გამოკვლევა (82).

ხანმეტი მრავალთავი პალეოგრაფიული და ენობრივი თვალსაზრისით VIII საუკუნის I ნახევრის ძეგლია. საინტერესოა, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში დარღვეულია ხანმეტ ფორმათა ხმარების ნორმები. როგორც ა. შანიძე მიუთითებს, „ობიექტურ პრეფიქსს ვერ ვპოულობთ მაშინ, როცა სუბიექტურად პირველი პირია, დანარჩენ შემთხვევებში იგი თავის ადგილასაა (38, გვ. 114).

არის:	მოსალოდნელი იყო:
მივეახლებით	მიხუეახლებით
მივეახლებოდით	მიხუეახლებოდით
ვეგლოვდეთ	ხუეგლოვდეთ
ვევედრებოდით	ხუევედრებოდით და მისთ.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ხუცეს (თავდაპირველი მნიშვნელობა „უფროსი“) სიტყვიდან ნაწარმოები უხუცესი. ხუცესი ასე დაიშლება: **ხ-უ-ც-ეს-ი**. ძირია **ც**. ხუცესი უფროობითი ხარისხის ფორმა ისტორიულად (ა. შანიძე). უკვე VIII საუკუნეში მისგან უწარმოებიათ ზედსართავი სახელის უფროობითი ხარისხის ფორმა, ოღონდ მოსალოდნელი **ხუხუცესი** ფორმის ნაცვლად გვაქვს **უხუცესი**. რასაკვირველია, ეს მოვლენები ხანმეტობის რღვევის მომასწავებელია.

ხანმეტი მრავალთავი შეიცავს ნათარგმნ ძეგლებს. იგი დამადასტურებელია ქართული ლიტერატურის უძველესი პერიოდის ქანობრივა სიმდიდრისა. ა. შანიძე წერს: „თვით ფაქტი ხანმეტი მრავალთავის არსებობისა თავისთავად გულისხმობს მრავალ ჰომილეტიკურ და აგიოგრაფიულ თხზულებათა არსებობას იმ დროს. ისიც უნდა ვიფიქროთ, რომ საქრესტომათიო მასალა უნდა არსებულყოფო მრავალთავის გარეშეც, მისგან დამოუკიდებლივ. ეს კი ბევრ რასმე გვეუბნება. უპირველეს ყოვლისა იმას, რომ მეცხრე საუკუნემდე არსებული ლიტერატურის ზოგიერთი დარგი (ბიბლიოგრაფია, აპოკრიფები, ჰომილეტიკა, აგიოგრაფია და სხვ.) უკვე საკმაოდ განვითარებული ყოფილა ქართულ ენაზე“ (38, გვ. 108).

¹ ჰომილია ქადაგებას ნიშნავს (ძვ. ბერძნული ἡ ἰμλιον „სიტყვა კრებაზე, საუბარი მრავალთან“).

² ლექციონარი არის საკითხავი წიგნი, მასში შედის ნაწყვეტები ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებიდან.

ფრიად საინტერესოა ხანმეტი ლექციონარის ისტორია. 1927 წელს ა. შანიძისათვის ცნობილი გახდა, რომ ავსტრიელი მეცნიერის, ქართული ენის ჩინებული მცოდნის პროფესორ ჰუგო შუხარტის (Hugo Schuchardt) განკარგულებაში ხუთი ძველი ქართული ხელნაწერი იყო, მათ შორის ერთი ხანმეტი.

შუხარტს კარგად იცნობდა პეტრე მელიქიშვილი, ცნობილი ქართველი ქიმიკოსი, თბილისის უნივერსიტეტის პირველი რექტორი. ე. თაყაიშვილი თავის მოგონებებში წერს: „პეტრე მელიქიშვილს უამბია ერთხელ ჩემთვის, ავსტრიელი ლინგვისტი რომ იყო ჰუგო შუხარტი, ქართული ენა რომ შესწავლა, იმის შესახებ. იგი მეგობარი ყოფილა მელიქიშვილისა და თურმე ხშირად ეტყოდა ხოლმე: „ქიმიკოსები ევროპაში მრავლად გვყავს, თითო ქალაქში თითო მაინცაა გამოჩენილი მეცნიერი და რაღა მაგ საგანს მოჰკიდებ ზღლი ამ ნიჭიერმა კაცმა, ვინ უნდა გააკვირვო ქიმიითაო? ის არა სჯობდა, რომ შენი დედაენა გეკვლიათ? მაგისტანა თავისებური, მდიდარი, საინტერესო და მსოფლიო მეცნიერებისათვის საყურადღებო ენა გაქვთ, იგი, რაც შეიძლება მალე, უნდა გაიციოს მთელმა ქვეყნიერებამ და მისი შესწავლა კი ყველაზე უკეთესად ქართველებს შეეძლიათო!“ მერე ჩაგვაცოცხლა შუხარტი, „ვინმე ნიჭიერი ახალგაზრდა გამოძიგზავნეთ ვენაში, რომ მოემზადოს და მერე ქართული ენის შესწავლაზე იმუშაოსო“. ჩვენც ვავუგზავნეთ ერთი მართლაც ნიჭიერი უმაწვილი, გვირად ბეშენაძე. სტიპენდიაც კი დაუნიშნეთ. მაგრამ ის თურმე ჩასვლისთანავე გაიტაცა ევროპულმა ფილოსოფიამ და ლიტერატურამ და ლინგვისტიკას აღარ გასდევნებია“ („მნათობი“, № 5, 1959, გვ. 178).

ჰუგო შუხარტმა ეს ხელნაწერები შეიძინა 1895 წელს ვილაც მხატვრისაგან. მან შესწავლა ეს ხელნაწერები და XX საუკუნის დასაწყისში დაწერა ნაშრომი „Mittheilungen aus georgischen Handschriften“ („ცნობები ქართული ხელნაწერის შესახებ“). სამწუხაროდ, შუხარტმა ეს გამოკვლევა თავის დროზე არ გამოაქვეყნა. მან 1927 წელს თავისი ნაშრომი გამოუგზავნა ა. შანიძეს, რომელმაც ავსტრიელი მეცნიერის ნაშრომი დაბეჭდა 1928 წელს „ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბის“ VIII ტომში (88). ბუნებრივია, რომ შუხარტს განსაკუთრებული ყურადღება მიუქცევია ხანმეტი ხელნაწერისათვის. მას თითქმის სწორად გაუგია ხანმეტობის არსი. ა. შანიძე წერს: „იმას ვერ ვიტყვი, რომ შუხარტი სრულიად გარკვეულიყოს ხანის (resp. პაეს) პრეფიქსებად ხმარების საკითხში (ყოველ შემთხვევაში, ეს არ ჩანს მისი რეგულებიდან), მაგრამ რომ იგი თითქმის სავსებით მისულა საკითხის გამორკვევამდე, ამაში ეჭვი არ არის. სამწუხაროა, რომ ეს ძველი არ იქმნა გამოცემული თავის დროზე. სამწუხაროა იმიტომ, რომ, მართლაც, ამ ოცდაათიოდე წლის წინათ რომ იგი გამოეცა ისეთ ნიჭიერსა, დაკვირვებულსა და საფუძვლიან მკვლევარს, როგორც იყო შუხარტი, ქართული ენისა და ლიტერატურის შესწავლის საქმე, დღეს, უთუოდ, ბევრად წინ იქნებოდა წაწეული. ახლა კი ისღა დაავრჩენია, აღვნიშნოთ, რომ ხანმეტი ძველების შესწავლის წამოწყება პირველად მაინც

შუხართის სახელთან იქნება დაკავშირებული“ (36, გვ. 314—315).

ხანმეტი ლექციონარი, ისე როგორც ოთხი სხვა ძველი ქართული ხელნაწერი, შუხართის ანდერძის თანახმად, ამჟამად დაცულია გრაციის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში. ა. შანიძემ მიიღო ხანმეტი ლექციონარის ფოტოპირები, ხოლო დანარჩენი ხელნაწერების ნიმუშთა ფოტოები.

ეს ხელნაწერები ინახებოდა სინას მთაზე, ეკატერინეს სანხელობის მონასტერში. 1883 წელს ისინი სინას მთაზე ნახა და აღწერა პეტერბურგის უნივერსიტეტის პროფესორმა ალექსანდრე ცაგარელმა. ა. შანიძემ დაადგინა, რომ ხანმეტი ლექციონარი იყო სწორედ ის ხელნაწერი, რომელიც ცაგარელს აღწერილი აქვს მეცხრე ნომრად. ოღონდ ერთი შეუსაბამობა იყო: ცაგარლის სინას მთაზე ყოფნისას ხელნაწერი შეიცავდა 29 ფურცელს, შუხართის კოლექციაში კი 27 ფურცელია შემონახული. ერთი ფურცელი აკლია თავში და ერთიც ბოლოში. ა. შანიძე მიუთითებდა: „იმ ერთ წინა ფურცელზე დაეტეოდა, — არც მეტი და არც ნაკლები — სწორედ იმდენი ტექსტი, რამდენსაც წარმოადგენს ნაწყვეტი მათედან (28, 4—7). „შეძრწუნდეს მცველნი იგი“ ვიდრე „თქუენ გალილუად“, რომელი სიტყვებითაც ამჟამად იწყება წიგნი. რაიცა შეეხება უკანასკნელ ფურცელს, მასზე მარტო მინაწერი უნდა ყოფილიყო, რომელიც თავში შემოკლებულად მოჰყავს ცაგარელს „შეიმოსა... ესე წიგნი...“ (36, გვ. 317—318).

ორივე დაკარგული ფურცელი ამჟამად აღმოჩენილია. 1971 წელს ეურნალში „Le Muséon“ გამოქვეყნდა ბ. უტიეს (Bernard Outtier) სტატია „ქართული ხანმეტი ლექციონარის ერთი ფურცელი პარიზში“ (Un feuillet du Lctionnaire géorgien hanmeti à Paris)¹. ფრანგმა მეცნიერმა მიაგნო ლექციონარის პირველ ფურცელს. იგი ამჟამად ინახება პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაში. ეს ფურცელი ამ კოლექციას შეემატა 1933 წლის შემდეგ, მაგრამ კონკრეტულად როდის, ან საიდან, ამის შესახებ ჯერჯერობით არაფერია ცნობილი.

1960 წელს ეურნალში „Le Muséon“ (LXXIII, 3—4) დაიბეჭდა ეერარ გარიტის ნაშრომი „მინგანას კოლექციის ქართული ფურცლები Selly Oak-ში (ბირმინგემი)“ (Les feuillets géorgiens de la collection Mingana à Selly Oak)². აკად. ეერარ გარიტი მიუთითებს, რომ მას პროფესორმა დ. ლანგმა შეატყობინა ბირმინგემში, Selly Oak Colleges-

¹ ამ სტატიის ქართული თარგმანი დაბეჭდილია ეურნალ „მაცნის“ (ენისა და ლიტერატურის სერია) 1973 წლის პირველ ნომერში (გვ. 173—175).

² ეერარ გარიტის ნაშრომის ქართული თარგმანი გამოქვეყნდა „მაცნეში“ (ენისა და ლიტერატურის სერია), № 3, 1973, გვ. 170—182.

ის ბიბლიოთეკაში დაცული ტყავის 8 ფურცლის შესახებ, რომლებიც ძველი ქართული ხელნაწერების ფრაგმენტებია. ეერარ გარიტმა შეისწავლა ეს ფრაგმენტები. ისინი შეუძენია ალფონს მინგანას, რომელმაც 1924, 1925, 1929 წლებში იმოგზაურა ახლო აღმოსავლეთში და შეიძინა აღმოსავლურ ენებზე დაწერილი ხელნაწერები.

ალფონს მინგანა არაფერს ამბობს ქართულ ხელნაწერთა წარმომავლობის შესახებ, მაგრამ ეერარ გარიტი თვლის, რომ ეს ფრაგმენტები სინას მთაზე დაცული ქართული ხელნაწერების კოლექციის მიეკუთვნებოდა და დაკარგულია 1883—1902 წლებს შორის. მინგანას კოლექციის ქართული ხელნაწერების ფრაგმენტთა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ერთი ფურცელი, რომელიც შეიცავს ცნობას ხანმეტი ლექციონარის მესამედ შემოსვის (ყდის ვაკეთების) შესახებ, დაწერილს 983 წელს იოვანე-ზოსიმეს მიერ. ამრიგად, ბირმინგემში აღმოჩნდა ხანმეტი ლექციონარის ბოლო ფურცელი.

როგორც ვხედავთ, საინტერესო თავგადასავალი გადახდომია ხანმეტ ლექციონარს. ამჟამად მისი ფრაგმენტები სამ ქვეყანაში (ავსტრია, ინგლისი, საფრანგეთი) ინახება.

„ხანმეტი ლექციონარი“ 1929 წელს გამოაქვეყნა ა. შანიძემ. მანვე 1944 წელს ეს ძველი ხელმეორედ გამოსცა ფოტოტიპურად. ა. შანიძის ვარაუდით, ხანმეტი ლექციონარი „დაწერილია VII საუკუნეში, მის მეორე ნახევარში“ (37, გვ. 322). აღსანიშნავია, რომ ეს ხანმეტი ძველი არაა პალიმფესტი, ოღონდ, როგორც ჯერ კიდევ პ. შუხართმა მიუთითა, ზოგან ხანი ასო მთლიანად, ან ნაწილობრივ ამოუფხვკიათ. ხანმეტი ლექციონარი შეიცავს ძირითადად ოთხთავის საკითხავებს, გვხვდება პავლუს ორი ეპისტოლის ნაწყვეტები.

ხანმეტ ლექციონარში დასტურდება შვიდი ჰემეტი ფორმაც. აკაკი შანიძე მიუთითებს, რომ ხანმეტი ფორმების რაოდენობაა 165.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, პირველი ხანმეტი ტექსტი, რომელიც ივ. ჯავახიშვილმა ამოიკითხა, ოქსფორდის ბოდლეის სახელობის ბიბლიოთეკაშია. ქართველი ხალხის დიდმა მეგობარმა ო. უორდროპმა ჯერ კიდევ 1913 წელს მიუთითა, რომ ამ ხელნაწერს ძალიან ჰგავს კემბრიჯის უნივერსიტეტში დაცული ხელნაწერის ფრაგმენტი. შემდგომში ეს მოსაზრება დაასაბუთა პროფესორმა რობერტ ბლეიკმა (R. P. Blake). აკაკი შანიძემ საბოლოოდ გაარკვია, რომ კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცულია ორი ფურცელი ქართულ-ებრაული პალიმფესტისა, რომელიც შეიცავს იერემიას წინასწარმეტყველების ხანმეტ ფრაგმენტებს. ეს ფურცლები და ოქსფორდში დაცული ფურცლები ოდესღაც ერთ ხელნაწერს ეკუთვნოდა, რომელიც შეიცავდა ძველი აღთქმის ერთ-ერთი დიდი და საინტერესო წიგნის — იერემიას წინასწარმეტყველების — სრულ ტექსტს. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ იერემიას წინასწარ-

მეტყველების ცალკე, დამოუკიდებელ წიგნად ქართულად არსებობდა არაა საგულეებელი, ცხადია, უნდა დავუშვათ მთელი ძველი აღთქმის თუ არა, მისი უდიდესი ნაწილის შემცველი ხანმეტი ხელნაწერის არსებობა. სამწუხაროდ, ამ დიდი ხელნაწერის მხოლოდ ფრაგმენტებმაღა მოაღწიეს ჩვენამდე.

როგორც ჩანს, იერემიას წინასწარმეტყველების ფრაგმენტების შემცველი ფურცლები შეიძინეს ებრაისტებმა (კემბრიჯის უნივერსიტეტის თანამშრომლებმა) ტეილორმა და შლესტერმა კაიროში, სინაგოგის ძველ ხელნაწერთა საწყობში, ებრაულად გენიზაში, 1890—1906 წწ. ა. შანიძე ამ წიგნის შესახებ წერს: „პირდაპირ საკვირველია მისი ბედი: ქართული წიგნი, დაწერილი დაახლოვებით მეექვსე საუკუნისა და მეშვიდის საზღვარზე და ხმარებული, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთში, ალბათ იერუსალიმში, მეთერთმეტე საუკუნეში დაუხვევიათ და საწერ მასალად გამოუყენებიათ ებრაელებს თალმუდისათვის. მისი მერმინდელი ისტორიიდან ისღა ვიცით, რომ მე-19 საუკუნის მიწურულში იგი აღმოუჩენიათ კაიროს სინაგოგის გენიზაში. ერთ ფურცელს, იერუსალიმზე გამოვლით, ოქსფორდამდე მიუღწევია, ხოლო ორი ფურცელი კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკისათვის შეუძენიათ“ (44, გვ. 35).

ამ ხელნაწერის კემბრიჯულ ნაწყვეტებში გვხვდება სამი ჰაემეტი ფორმა (და პ ი დ ვ ა, გ ა ნ პ ი რ ყ უ ნ ა, პ ა ს წ ა ვ ე ს). ხანმეტი და ჰაემეტი ფორმების შეფარდებაა 17 : 3. ა. შანიძე მიუთითებს, რომ იერემიას წინასწარმეტყველების შემცველი ხელნაწერი გადაწერილია VI—VII საუკუნეთა მიჯნაზე.

ჩვენი საუკუნის 20—30-იან წლებში ივ. ჯავახიშვილისა და ა. შანიძის ისტორიულ აღმოჩენებს მოჰყვა მუშაობის შესუსტება (თუ სრული უმოქმედობა) ამ დარგში, რაც ძნელად ასახსნელია, თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ მარტო ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში პალიმფსესტურ ფურცელთა ოდენობა 4500-ს აჭარბებს. სამკალი მართლაც რომ დიდია, მოსალოდნელი შედეგი კი — ფრიალ მაღლიანი. საბედნიეროდ, ბოლო ხანებში განახლდა ინტენსიური მუშაობა ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტების ამოკითხვისა და გამოცემისათვის. დიდი სამუშაო სრულდებოდა და სრულდება ამ მიმართებით საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (ილ. აბულაძე, ლ. ქაჯია), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში (ა. შანიძე), უცხოეთში (ჟ. ბერდზოლა, ბ. უტიე).

1970 წელს ინგლისელმა მკვლევარმა ჯონ ბერდზოლმა გამოაქვეყნა მანამდე უცნობი ხანმეტი ტექსტი — იაკობის პროტოევანგელე (პირველსახარება). პროფ. ჯონ ბერდზოლმა ეს საინტერესო ძეგლი იპოვა ავსტრიის ნაციონალური ბიბლიოთეკის №2 ქართულ ხელნაწერში. ხანმეტი ტექსტი მოთავსებულია ამ ხელნაწერის ათ პალიმფსესტურ ფურ-

ცელზე. ზოგან სტრიქონთა დასაწყისები დაზიანებულია ფურცლების ჩამოჭრის გამო. მიუხედავად ამისა, ჯონ ბერდზოლის „სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მას საკმაოდ დაზიანებული ტექსტი ჩინებულად გამოუცია“ (ა. შანიძე).

ჯ. ბერდზოლი ტექსტს VII საუკუნით ათარიღებს. ამ აღმოჩენას დიდი მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ქართული ენის, არამედ ქართული ლიტერატურის ისტორიისთვისაც. ხელნაწერი უძველესია იმ ქართულ ხელნაწერთა შორის, რომლებიც იაკობის პროტოგევანგელეს შეიცავენ. სწორედ ამის გამო ეს ძეგლი ხელახლა გამოაქვეყნა ა. შანიძემ 1977 წელს („ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები“, 20).

1971 წელს ჯონ ბერდზოლმა გამოსცა ავსტრიის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ზემოთ ნახსენებ ქართულ ხელნაწერში დაცული ოთხთავიან ხანმეტი ფრაგმენტები, კერძოდ, ნაწყვეტები მათეს, მარკოზის, ლუკას სახარებიდან (72). ჯ. ბერდზოლის მიერ გამოცემული ეს ნაწყვეტები ფრიად საინტერესოა. ძეგლი ენობრივი ნიშნებით (პაემეტი ფორმების არარსებობა და ზ-ს კლება ხმოვანთა წინ) წააგავს ხანმეტ მრავალთავს. შესაძლოა, იგი VII საუკუნის დასასრულისა, ან კიდევ VIII საუკუნის პირველი ნახევრისა იყოს.

ოთხთავის ეს ტექსტი ხანმეტობის გადავარდნის შემდგომ ხანაშიც ყოფილა გამოყენებული საეკლესიო პრაქტიკაში. ჯ. ბერდზოლის აზრით, ამის დამადასტურებელია ის გარემოება, რომ ზოგან ზ- მთლიანად, ან ნაწილობრივ ამოუფხეკიათ.

ჯონ ბერდზოლმა 1972 წელს გამოაქვეყნა ბიბლიის აპოკრიფული წიგნის — ეზრა I — ხანმეტი ფრაგმენტები (Le Musée, LXXV, 1—2, 1972, გვ. 97—105). ტექსტი დაცულია ავსტრიის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის № 2 ხელნაწერში. მკვლევარი მას VII საუკუნით ათარიღებს.

ლ. ქაჯაიამ A-844 პალიმფსესტურ ხელნაწერში, რომელსაც თავის დროზე ივ. ჯავახიშვილმა მიაქცია ყურადღება, ამოიკითხა ესაიას წინასწარმეტყველების ხანმეტი ნაწყვეტები. თავისთავად ცხადია, რომ ამ ფაქტს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ბიბლიის ქართულად თარგმნის ისტორიისათვის. ლ. ქაჯაიას სადისერტაციო ნაშრომში „ბუნქტუაცია V—XII საუკუნეების ქართულ ხელნაწერებში“ (თბ., 1969) გამოქვეყნებულია მის მიერ ამოკითხული ხანმეტი ტექსტების ნიმუშები, აგრეთვე გასწორებულია არაერთი უზუსტობა, რაც ამ ძეგლთა აღრიცხვას გამოცემებში დასტურდება.

ამრიგად, დღეისათვის ცნობილია შემდეგი ხანმეტი ტექსტები:

1. ბოლნისის სამი წარწერა, V საუკუნის დასასრულისა.
2. უკანგორის ორი წარწერა, VI საუკუნის დასაწყისისა.
3. მცხეთის წარწერა (დემეტრე ვპატოსისა), VI საუკუნის ბოლოსი.

4. იერემიას წინასწარმეტყველების ოქსფორდული და კემბრიჯული ნაწყვეტები, VI—VII საუკუნეთა მიჯნისა.

5. ესაიას წინასწარმეტყველების ფრაგმენტები, VI—VII სს.

6. ივანე ჯავახიშვილის მიერ ამოკითხული ახალი აღთქმის ფრაგმენტები, VI—VII სს.

7. ხანმეტი ლექციონარი, VII საუკუნის მეორე ნახევრისა.

8. იაკობის პროტოევანგელე, VII საუკუნისა.

9. ხანმეტი მრავალთავი, VIII საუკუნის I ნახევრისა.

10. ჯ. ბერდზოლის მიერ გამოცემული ოთხთავის ფრაგმენტები, VIII საუკუნის I ნახევრისა.

11. ჯ. ბერდზოლის მიერ ამოკითხული ეზრას I წიგნის ფრაგმენტები, VII საუკუნისა.

მოსალოდნელია, რომ უახლოეს ხანში ხანმეტი ძეგლების კორპუსი კიდევ უფრო შეივსოს. კერძოდ, საფიქრებელია, რომ მალე გამოიცემა ხანმეტი აგიოგრაფიული ძეგლები. A-737 ხელნაწერში ილია აბულაძემ აღმოაჩინა და თითქმის მთლიანად ამოიკითხა „ქრისტიანის წამების“ ხანმეტი ტექსტი. ეს სამუშაო შემდეგ გააგრძელა ლ. ჭაჭაიამ, რომელმაც სრულად ამოიკითხა ეს ძეგლი. აღმოჩნდა, რომ წამების ტექსტი ნაკლებია. ვენის № 2 ხელნაწერში ჯ. ბერდზოლმაც აღმოაჩინა „ქრისტიანის წამების“ ხანმეტი ტექსტი. ლ. ჭაჭაია ვარაუდობს, რომ A-737 ხელნაწერსა და ვენის № 2 ხელნაწერში დაცული „ქრისტიანის წამების“ ნაწყვეტები ერთმანეთს ავსებენ. ასე რომ, საფიქრებელია, ამ შემთხვევაში ერთი ხელნაწერის ორი ნაწილი გვექონდეს. ლ. ჭაჭაიამ ყურადღება იმასაც მიექცია, რომ ვენურ ხელნაწერში იკითხება „კპრიანეს წამების“ ტექსტაც და აქედან ვააკეთა საინტერესო დასკვნა, რომ ოდესღაც არსებულა ხანმეტი აგიოგრაფიული კრებული, რომელიც შეიცავდა ქრისტიანსა და კპრიანეს წამებას (აღბათ ამ კრებულში სხვა მრავალი თხზულებაც შედიოდა). ეს ხელნაწერი V—VI საუკუნეებით თარიღდება (32).

ჰაემეტი ტექსტები ხანმეტთან შედარებით, სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ღარიბად გამოიყურება. ყველაზე ადრინდელი ჰაემეტი ძეგლია წყაისის წარწერა (616—617 წწ.), რომლის შესახებ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი.

ა. შანიძემ აღმოაჩინა და 1923 წელს გამოსცა ჰაემეტი ლექციონარი. ტერმინი ჰაემეტი შექმნა ა. შანიძემ „ხანმეტის ანალოგიით და ამ სახელით აღვნიშნავთ ხოლმე ისეთ ძეგლს, რომელშიაც მეორე პირის სუბიექტურ პრეფიქსად და მესამე პირის ობიექტურ პრეფიქსად ზმნებში. ხოლო შედარებით-აღმატებითი ხარისხის საწარმოებლად სახელებში იხმარება ჰაე“ (39, გვ. 354).

ჰაემეტი ტექსტები დაცულია H-1329 ხელნაწერში, რომელიც პალიმფსესტია. ამ ხელნაწერის 53 ფურცელი ინახებოდა სოფელ იფარში (მეს-

ტიის რაიონი). ეს ხელნაწერი ნაშთია ოდესღაც დიდი მოცულობის წიგნისა, რომელიც 400-მდე ფურცელს მაინც შეიცავდა. შინაარსის მიხედვით, ძველი ტექსტი წარმოგვიდგენს იერუსალიმის განჩინებას (სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ესაა ჰაემეტი ლექციონარი), ოღონდ მასში მოცემულია მხოლოდ ოთხთავის საკითხავები. ამიტომ ფიქრობდა ა. შანიძე, რომ იგი წარმოადგენს „იერუსალიმში შემუშავებულის „კანონის“ (ანუ „წესისა და განგების“, ანუ კიდევ „მართლმორწმუნე მოძღუართა განჩინებისა და განწესების“) უძველეს რედაქციას“ (39, გვ. 358). ენობრივი და პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით ძველი VIII საუკუნისაა.

ცხადია, ჰაემეტი ტექსტების მონაცემებს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული ენის ისტორიისათვის. ამავე დროს, როგორც თავის დროზე მიუთითა ა. შანიძემ, საკმაოდ ხშირია დარღვევები სუბიექტური მეორე და ობიექტური მესამე პირების ნიშანთა ხმარებისას. მაგალითად, 62 შემთხვევაში მ მოსალოდნელია, მაგრამ იგი წარმოდგენილი არაა (ეს ხდება ხმოვნებით დაწყებულ ზმნებთან). სამ შემთხვევაში გვაქვს მს-მ-თავსართის ნაცვლად (მი-მს-ც ე მ და, მი-მს-ც ე ს, და-მს-ც ხ რ ა). ჩვენი აზრით, ეს გარემოება მიუთითებს, რომ ჰაემეტი ტექსტების გადაწერის ეპოქაში (VIII ს.) მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის ერთ-ერთ ნიშნად ცოცხალ მეტყველებაში უკვე ს-ისმარებოდა. აუცილებლად უნდა მივაქციოთ ყურადღება იმ გარემოებასაც, რომ ხანმეტ და კლასიკურ ჰაემეტ ტექსტებში (ფაქტიურად წყისის წარწერაში) პირის პრეფიქს ნიშანთა მიმდევრობა (ანუ მორფემათა რანგები) მკაცრადაა დაცული. პირველ ადგილზეა მესამე ირიბ-ობიექტური პირის პრეფიქსი, მეორეზე — პირველი სუბიექტური პირის ნიშანი: მიხუხედე (მე მას), აღხუმართე (მე იგი), აღჰუმართე (მე იგი) და მისთანანი. ასეა ჰაემეტ ტექსტებშიც, მაგრამ გვაქვს პრეფიქსთა ახლებური ვპ განლაგებაც (დაეპთესი, მოსალოდნელი იყო: დაჰუთესი).

ზემოთ წარმოდგენილ მოსაზრებათა გამო ა. შანიძის მიერ ამოკითხული ტექსტების მიჩნევა ცოცხალი ჰაემეტობის აქსახველად შეუძლებელია. ა. შანიძე მართებულად წერს „ჩვენი ძველი ქართული ენის ისტორიისათვის განსაზღვრული ეპოქის აღმნიშვნელია. ეს არის ეპოქა, როცა ჰაემეტობა გადავარდნის გზას დასდგომა“ (39, გვ. 358). რა თქმა უნდა, ჰაემეტი ტექსტების არქეტოპი შექმნილია იმ ენობრივ გარემოში, რომელსაც გარკვეულ ეპოქაში ახასიათებდა მ-პრეფიქსის ხმარება განსაზღვრულ შემთხვევებში. სამწუხაროდ, ამ არქეტოპმა ჩვენამდე ვერ მოაღწია თავდაპირველი სახით. ფაქტიურად ა. შანიძის მიერ აღმოჩენილი ძველი არის ე. წ. ს ა ნ - ნ ა რ ე ვ ტექსტთა პირველი, უძველესი ნიმუში. გადამწერმა მრავალი რამ შეცვალა თავისი მეტყველების შესაბამისად, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, დედნის ძირითადი გრამატიკული ნორმების გათვალისწინება მაინც შესაძლებელია. ამ ტექსტებს ჰ ა ე მ ე ტ ი მხო-

ლოდ პირობით შეიძლება ვუწოდოთ. აქვე გვინდა ისიც ვთქვათ, რომ ამ ხელნაწერის ამოუკითხავ ნაწილზე წარმატებით მუშაობს ბერნარ უტიე. იმედია, მალე უფრო მეტი საინტერესო მასალა გვექნება ხელთ.

IX — X საუკუნეთა ხელნაწერებში გამოვლენილია ჰაემეტობის გადმონაშთები, რომლებიც მიგვანიშნებენ, რომ ჰაემეტი ძეგლების კორპუსი მდიდარი და მრავალფეროვანი იყო (ა. შანიძე (41), ი. იმნაიშვილი (15), მ. შანიძე (47) და სხვ.). ირკვევა, რომ ქართული ენისა და ლიტერატურის მრავალი საყურადღებო ძეგლი გადაწერილია ჰაემეტი დედნიდან.

ა. შანიძის მიერ ჰაემეტი ტექსტების აღმოჩენისთანავე დაისვა საკითხი ხანმეტობისა და ჰაემეტობის ურთიერთმიმართების შესახებ.

ივ. ჯავახიშვილი ემყარებოდა იმ ფაქტს, რომ ხანმეტი ტექსტები ქრონოლოგიურად უსწრებენ ჰაემეტს (ხანმეტი წარწერები V საუკუნის მიწურულიდან გვაქვს, პირველი ჰაემეტი ძეგლი 616—619 წლებისა!) და ვარაუდობდა, რომ სუბიექტური მეორე და ობიექტური მესამე პირების პრეფიქსად ქართულში თავდაპირველად ხ- გვქონდა, რომელიც შემდგომში ფონეტიკური ცვლილების შედეგად ჰ-დ იქცა. ივ. ჯავახიშვილის ეს მოსაზრება თითქოს კარგად ხსნის ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტების ქრონოლოგიურ მიმდევრობას, მაგრამ ა. შანიძემ მიუთითა ივ. ჯავახიშვილის ახსნის ზოგ სუსტ მომენტზე. კერძოდ, თუ დავეუშვებდით, რომ ხ- შეიცვალა ჰ-თი, რატომ არ მოხდა ეს ფონეტიკური პროცესი სიტყვათა ძირებში: ხარება, ხატი, ახალი, ხედვა, სახელი, ხოლო, ხუთი?

ა. შანიძის აზრით, ხანმეტობა და ჰაემეტობა ასახავს ორ სხვადასხვა დიალექტს. იგი წერს: „ჩემთვის უეჭველია, რომ განსხვავება მათ შორის იმდენად ქრონოლოგიური კი არ არის, რამდენად დიალექტური, ე. ი. ისინი იმდენად სხვადასხვა ეპოქას კი არ ეკუთვნიან, რამდენად სხვადასხვა კილოს. ხანმეტი ტექსტები ერთ კილოზეა დაწერილი და ჰაემეტი კი მეორეზე. ის გარემოება, რომ ჩვენამდე მოღწეული ხანმეტი ტექსტები ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს ჰაემეტ ტექსტებს და უცილობლად ძველია მათზე, რა თქმა უნდა, თავისთავად ჯერ კიდევ არა წყვეტს საკითხს იმის შესახებ, თითქო ქართული ლიტერატურა პარალელურად არ არსებობდა ჰაემეტ კილოზედაც: ან კიდევ, რომ ხანმეტი ლიტერატურა საზოგადოდ უეჭველად ხნიერი იყოს ჰაემეტზე. მაგრამ კიდევაც რომ გამოირკვეს საბოლოოდ, რომ სწორედ ხანმეტი იყო ის კილო, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ქართულ სალიტერატურო ენას, ეს მაინც არ მოგვეცემს იმის საბუთს, რომ ჰაე ისტორიულად ხანის განვითარების მეორე საფეხურად ვცნოთ.

ისიც გასათვალისწინებელია, რომ, როდესაც ივანე ჯავახიშვილი ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტებს ურთიერთმიმართების საკითხზე მსჯელობდა, წყისის წარწერა ჯერ კიდევ არ იყო აღმოჩენილი.

რა ერქვა სახელად იმ ტომს, რომელიც ხანმეტ კილოზე ლაპარაკობდა და წერდა, ან იმას, რომელსაც პემეტობა ახასიათებდა, არ ვიცით: არც ის ვიცით დანამდვილებით, თუ როგორი იყო მათი გეოგრაფიული საზღვრები. შეგვიძლია მხოლოდ ვივარაუდოთ, რომ ხანმეტი კილო საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში იყო (ასე ვთქვათ, მცხეთა-ბოლნისის რაიონსა და მიმდგომ მხარეებში), ხოლო პემეტი კილო კი მის დასავლეთით“ (39, გვ. 361). ა. შანიძის ამ მოსაზრების დამადასტურებლად გამოდგება ის ფაქტი, რომ ხანმეტი წარწერები სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს რეგიონშია (ბოლნისი, უკანგორა, მცხეთა) აღმოჩენილი, ხოლო ჯერჯერობით ერთადერთი პემეტი წარწერა ქვეყნის სამხრეთ-დასავლეთში (წყისე) არის ნაპოვნი. ა. შანიძე ფიქრობს, რომ ხანმეტი კილოს ნაცვლად სალიტერატურო ენის ფუძე-დიალექტად პემეტი მეტყველების გახდომა შესაძლოა დაუკავშირდეს არაბების შემოსევის შედეგად ქვეყნის პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის სამხრეთ-დასავლეთით გადანაცვლებას (39, გვ. 362).

რა თქმა უნდა, ხანმეტობა-პემეტობის პრობლემა დღეისათვის არაა საბოლოოდ გადაჭრილი, თუმცა მას არაერთი მკვლევარი შეხებია (ივ. ჯავახიშვილი, ა. შანიძე, გ. ახვლედიანი, გ. დეეტერსი, გ. მაჭავარიანი, არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფურია, გ. კლიმოვი, შ. ძიძიგური, გ. როგავა, თ. გონიაშვილი, ალ. ონიანი, რ. ენუქაშვილი და სხვ.). სავარაუდოა, რომ ქართველოლოგია კიდევ არაერთგზის გამდიდრდება ამ საკითხის შესახებ შექმნილი ნაშრომებით.

უძველეს სან-ნარევე ხელნაწერად ითვლება სინური მრავალთავი. იგი გადაწერილია 864 წელს და ამჟამად ცნობილ ქართულ თარიღიან ხელნაწერთა შორის უძველესია. სინური მრავალთავი გადაწერეს საბაწმიდის ლავრაში და მაშინვე შესწირეს სინას მთას (ამჟამად სინას მთა, სადაც წმიდა ეკატერინეს სახელობის მონასტერია, არაბთა გაერთიანებული რესპუბლიკის შემადგენლობაში შედის).

სინურ მრავალთავს განსაკუთრებული ადგილი უკავია ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიაში. ა. შანიძე წერს: „სინურ მრავალთავში მოთავსებულ თხზულებათა ავტორები ცნობილი პირებია, რომლებიც საეკლესიო და სამწერლო ასპარეზზე მოღვაწეობდნენ III—V საუკუნეებში“ (42, გვ. 29). ეს ავტორებია: ამონიოს, ათანასი ალექსანდრიელი, ბასილი კაპადოკიელი, გრიგოლი ნეოკესარიელი, ეპიფანე კვპრელი, ეფრემ ასური, იოვანე ოქროპირი, კირილე იერუსალიმელი და სხვები. ცნობილია კიდევ რამდენიმე მრავალთავი: უდაბნოსი (IX—X სს.), სვანური (X ს.), პარხლის (X ს. ბოლო), კლარჯული (X ს.), ათონისა (X ს.). ხანმეტი მრავალთავის შესახებ ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ. ქართული მწერლობის ამ ძეგლებს უძღვნა პროფ. მიშელ ვან ესბროკმა მეტად საყუ-

სინური მრავალთავი შექმნილია საბაწმიდის ლავრაში. მისი სულისჩამდგმელია გრიგოლ ხანძთელის მოწაფე მაკარი უძლური (ნ. მარი, ა. შანიძე). ზელნაწერი, ირკვევა, გადაწერილია რამდენიმე პირის მიერ, ერთ-ერთი მათგანია ამონა (ა. შანიძე). ა. შანიძე ფიქრობს, რომ მაკარი ლეთელიც შესაძლოა იყოს გადამწერთავანი. სინური მრავალთავის ანდერძში ნათქვამია:

წყალობითა მამისაათა და ძისაათა და სულისა წმიდისაათა, ამის თაყუანისსაცემელისა სამებისა წმიდისა, ღმრთისა ჩუენისა მომადლებითა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისა მარადის ქალწულისა მარიამისითა, ძალითა პატიოსნისა და ცხოველს-მყოფელისა საუფლომსა ჯუარისაათა და შადლითა წმიდისა ადგომისა საფლავისა უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტისისაათა და მეოხებითა ყოველთა წინაწარმეტყუელთა, მოციქულთა, მახარებელთა, მარტულთა მართალთა და მოწამეთაათა და ყოველთა წმიდათა და შადლითა წმიდისა წინაწარმეტყუელისა და დიდებულისა მოსმსითა მე, მაკარი ლეთელი, ძმ გიორგი გრძელისა, ცოდვილი ფრიად, ღირს-მყო ღმერთმან შესაქმედ წმიდისა ამის წიგნისა მრავალთავისა თანაშეწევნითა ძმისა ჩუენისა სულიერად პიმენ კახისაათა და კელითწერითა დედის ძმისწულისა ჩემისა ამონა ვახთანგ მოძარღუელის ძისაათა, საკსენებელად სულთა ჩუენთათს და სულთა მშობელთა ჩუენთათს და ყოველთა გარდაცვალებულთა თსთა ჩუენთათს.

აწ, ღმერთმან დაჯაჯეროს, მამანო და ძმანო, რომელნი აღმოიკითხვიდეთ წმიდათა ამათ სიტყუათა ამათ მიერ, ჩუენ, პირველმოკსენებულნი ესე ცოცხალნი და მიცვალებულნი მოგვკსენენით ღმრთისათს წმიდათა ლოცვათა თქუენთა შინა, რაათა თქუენ მიერ განვერნეთ ჩუენ დღესა მას საშინელსა განკითხვისა ჩუენისასა ტირილისაგან თუალთამსა და ღრჭენისაგან კბილთამსა, და თქუენცა უფალმან მოგიკსენენინ სასუფეველსა მისსა, ამენ. და მოიკსენენინ უფალმან ყოველნი, რომელთა ყვეს შეწევნაა წიგნისა ამის სულთა მათათს.

დაიწერა ესე წიგნი იერუსალმს, ლავრასა დიდსა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა საბაქსა, დღეთა ღმრთისმოყუარისა თევდოსი პატრეაქისათა და საბაწმიდას პატიოსნისა და სანატრელისა სოლომონ მამასახლისისაათა. და დაიწერა წმიდაა ესე წიგნი დასაბამითგან წელთა ხუე (6468), ქრონიკონი იყო პდ (84).

და მე, გლახაკმან მაკარი, შევეწირე წმიდაა ესე მრავალთავი წმიდათ-წმიდასა მთმსა სინას საკსენებელად და სარგებელად თავთა ჩუენთა და სულთა ჩუენთათს. და ამას შინა არს შემკობაა წელიწდისა დღესასწაულთა ყოველთა, თქუმული წმიდათა მოძღუართა.

მოეც, უფალო, პოვნად წყალობაა შენი მას დღესა შინა სულთა ჩუ-

ენტა ცოდვილთა და უწყალოდ გუემულთა ბოროტისმოძღურისა მიერ, ეშმაკისა. უფალო, იქსენ სული ჩუენი სიკუდილისაგან, თუალნი ჩუენნი — ცრემლთაგან და ფერკნი ჩუენნი — ბრკომისაგან. ამენ.

დიდება შენდა, უფალო, რომელმან ღირს-მყავ მე, უღირსი ესე, აღსრულებად საქმისა ამის.

981 წელს წიგნი მესამედ შეუმოსავს იოვანე-ზოსიმეს: „შეიმოსა მესამედ წმიდაი ესე წიგნი მრავალთავე ტყავითა ზროხისაითა სინაწმიდას გელითა იოვანე ფრიად ცოდვილისა ზოსიმესითა დღეთა ოდენ ბოროტად მოხუცებულობისა ჩემისათა, ბრძანებითა და ფრიად მოსწრაფედ მოღუაწებითა მიქაელ და მიქაელ პატიოსანთა მღვდლთაითა, დასაბამით-განთა წელთა ქართულად ზ ფ პ ე (6585)-სა და ქრონიკონსა ს - (201)-სა.

იოვანე-ზოსიმეს მესამედ შემოსისას ჩაუწერია წიგნის ბოლო ფურცელზე „ქებაი და დიდებაი ქართულისა ენისაი“. ეს არის ქართული ენის ქებათა ქება, მისი მომავლის რწმენით შთაგონებული ნაწარმოები. იგი მაჩვენებელია ქართველი ხალხის თვითშეგნების უღარესად მაღალი დონისა. ავტორი აცხადებს, რომ ქართული ენა არაფრითა ჩამოუვარდება ბერძნულს, თუმცა იგი დღეს დამდაბლებული და დაწუნებულია. ქართული ენა ბერძნულის თანაბარია, მისი დაა, მაგრამ ქართულ ენას აქვს გარკვეული უპირატესობა: „ესე ენაი, შემკული და კურთხეული, . . . მოელის დღესა მას მეორედ მოსლვასა უფლისასა“. იშვიათია ძველ დროში ასეთი საგალობელი შრობიური ენისა. გავვენოთ მის ტექსტს:

ქებაი და დიდებაი ქართულისა ენისაი

დამარხულ არს ენაი ქართული დღემდემე მეორედ მოსლვისა მესიისა (ხელნაწერ-შია: მისისა. შესწორება პ. ინგოროყვას ეკუთვნის) საწამებლად, რამთა ყოველსა ენასა ღმერთმან ამხილოს ამით ენითა. და ესე ენაი მძინარე არს დღესამომდემე, და სახარება-სა შინა ამას ენასა ლაზარე პრქვან. და აბალმან ნინო მოაქცია და ჰმღენე დედოფალ-მან, ესე არიან ორნი დანი, ვითარცა მარიამ და მართაი. და მეგობრობაი ამისთვის თქუა, ვითარმედ ყოველი სიიღუმლოა ამას ენასა შინა დამარხულ არს, და ოთხისა დღისა მკუდარი ამისთვის თქუა დავით წინაწარმეტყუელმან, რამეთუ: „წელი ათასი, ვითარცა ერთი დღე“. და სახარებას შინა ქართულსა თავსა ზოლო მათმსსა წილი ზის, რომელ ასოა არს და იტყვს ყოველად ოთხ ათასსა მარავსა. და ესე არს ოთხი დღე და ოთხისა დღისა მკუდარი, ამისთვის მის თანავე დაფლული სიკუდილითა ნათლის-ღებისა მისისაითა.

და ესე ენაი, შემკული და კურთხეული სახელითა უფლისაითა, მდაბალი და დაწუნებული, მოელის დღესა მას მეორედ მოსლვასა უფლისასა. და სასწაულად ესე აქუს: ოთხმეოცდაათოთხმეტი წელი უმეტეს სხუათა ენათა ქრისტეს მოსლვითგან ვიდრე დღესამომდემე.

და ესე ყოველი, რომელი წერილ არს, მოწამედ წარმოგითხარ ასოი! ესე წილი ან-ბანისაი. ლოცვა-ყავთ, წმიდანო ღმრთისანო, ლოცვა-ყავთ!

სინური მრავალთავე მთლიანად გამოიცა 1959 წელს. იგი გამოსაცემად დაამზადეს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის წევრებმა. წიგნი დაიბეჭდა ა. შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობითა და გამოკვლევით.

¹ შესწორება რ. პატარიძეს ეკუთვნის.

საქართველოს ფარგლებში დაცულ ძეგლთა შორის უძველესი თარიღიანი ხელნაწერი, ოთხთავი, გადაწერილია 897 წელს. მას აღიშის ოთხთავს უწოდებენ, რადგანაც იგი იპოვეს სოფელ აღიშში (მესტიის რაიონი). 1904 წელს ბ. ნიჟარაძე წერდა: „ჰადიშის სახარება ერთ შესანიშნავ ხელნაწერთაგანია მთელს სვანეთში“ (25, გვ. 3). 1901 წელს აღიშის ოთხთავს იკვლევდნენ პ. უვაროვა და მოსკოვის უნივერსიტეტის პროფესორი ა. ხახანაშვილი.

პ. უვაროვას შესახებ ე. თაყაიშვილი წერს: „მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების დაარსების თაოსნობა ეკუთვნის გრაფ ალექსი უვაროვის ქვრივს, გრადინია პრასკოვია უვაროვას. შეძლებული გალი იყო; ქმრის ხსოვნის ხატოთ ყველაფერს ანგარიშს უწყევდნენ; ვარჯი სპეციალისტები, მოსკოველი არქეოლოგები მხარში უდგნენ; თითონაც ძალიან ფხიანი, ენერგიული გამოდგა. და მართლაც ბევრი რამ გავეთა კავკასიის სიძველეთა შესწავლისა და გამოქვეყნებისათვის. სხვა რომ არა იყოს რა, „Материалы по археологии Кавказа“-ს კაპიტალური ტომები ღირდა ერთ რამედ, ხოლო მათში ხომ ერთი თვით მისი შედგენილია და ჩრდილო კავკასიაში ამონათხარ დიდძალ ძეგლებს შეიცავს (მათ შორის ჩვენი სტეფანწმინდა-ყაზბეგისაც). შიგ დაწერილებითაა ყველაფერი აღწერილი და მშვენივრად არის დასურათებული: იმნაირად ბევრი ახლაც კი ვერ ბეჭდავს არქეოლოგიურ გამოცემებს. ასევე კარგადაა გამოცემული ამ სერიის XIV და XII ტომები, რომელთაგან ერთში ჩვენი ხელნაწერები მაქვს გამოქვეყნებული, ხოლო მეორეში — მესხეთის სიძველენი“ („მნათობი“, № 7, 1959, გვ. 168).

პ. უვაროვამ დიდი დახმარება გაუწია ქართული კულტურის კვლევას. არქეოლოგიური და არქეოგრაფიული კვლევა-ძიებისთვის სახსრებს ძნელად იმეტებდნენ მაშინ. ე. თაყაიშვილი ამბობს: „ჩვენებურ დაწესებულებებს კი — წერა-კითხვის საზოგადოებას, საეკლესიო მუზეუმს, კავკასიის მუზეუმსა და საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას — არაფერი გაუკეთებიათ არქეოლოგიური თხრის წარმოების მხრივ: არც უფლება ჰქონდათ ამისა და არც სათანადო სახსრები. თბილისში დაარსდა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიური განყოფილება, მაგრამ არც იმას უწარმოებია თხრა, თუმცა კი, წესდების მიხედვით, სწორედ თითქოს იქ უნდა ყოფილიყო თავმოყრილი ამ საქმის ხელმძღვანელობა კავკასიაში. ფაქტიურად ისეთი ვითარება შეიქმნა, რომ ჩვენი თაოსნობით ვერაფერს ვაკეთებდით გათხრის მხრივ. მოსკოვი სამისო ფულს არ გვაძლევდა. კაცმა რომ თქვას, კვით მოსკოვის საზოგადოებაც ვეღარ თხრიდა მისი დამაარსებლის — გრაფ ა. უვაროვის სიკვდილის შემდეგ“ (იქვე).

1910 წელს ე. თაყაიშვილმა მოაწყო ექსპედიცია სვანეთში, მაშინ დ. ერმაკოვმა გადაიღო აღიშის ხელნაწერის ფოტოები. 1916 წელს ე. თაყაიშვილმა განახორციელა აღიშის ოთხთავის ფოტოტიპური გამოცემა. 1945 წელს ა. შანიძემ გამოაქვეყნა აღიშის ოთხთავი ორ სხვა შატბერდულ ოთხთავთან ერთად: „ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით“. ა. შანიძე ვარაუდობს, რომ აღიშის ოთხთავი შატბერდშია გადაწერილი; რადგანაც „ჯერ ერთი, მის მომგებლად მოხსენებულია სოფრონი, რომელიც უთუოდ ის სოფრონია, რომელიც გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში ასეა შესხმული: „დიდი სოფრონი, სანატრელი მამია შატბერდისა ეკლესიისა განახლებით აღმაშენ“

ნებელი და უკუნისამდე გვრავნი მისი“; ეხლა მეორე ნიკოლაოს ჯუმათ-
ლის მინაწერიდან ცხადია, რომ აღიშის ოთხთავი, სხვა ხელნაწერებთან
ერთად, შატბერდიდან არის გამოტანილი“ (43, გვ. 012). ნიკოლაოზ ჯუ-
მათელს მე-16 საუკუნეში უმოგზაურია სამხრეთ საქართველოში და ზო-
გი ძველი წიგნი, მათ შორის აღიშის ოთხთავიც, წამოუღია. იგი წერს:
„მე, ნიკოლაოს, ოდესმე ჯუმათისა მამასახლისყოფილმან, უღირსმან და
სულითა საწყალობელმან, ფრიადითა ხარკებითა, — აშენენ ღმერთმან
კლარჯეთისა მონასტერი, — შევიარენ და შეგვიბენ წმიდანი ესე წიგნნი:
პირველად წმიდაი ესე სახარებამ ოთხთავი, და მრავალთავი; და კელთ-
კანონი, მამათა წიგნი, და კითხვა-მიგებაი. უმეტესად აღაშენენ ღმერთ-
მან შატბერდი: ესე ოთხთავი და კელთკანონი და] მამათა წიგნი მათსა
ტკლესიასა...“.

უკვე მე-17 საუკუნეში ხელნაწერი სვანეთში ჩანს. არ ვიცი, ვინ აიტანა იგი იქ.
საფიქრებელია, ეს შესანიშნავი ხელნაწერი სვანეთში გაეზიზნოთ, რომ შტრებს, რომ-
ლებიც ამ დროს დასავლეთ საქართველოს ბარში დათარგმობდნენ, იგი ხელთ არ ეგ-
დოთ, არ დაეტყვევებინათ. წმიდა წიგნების დატყვევება შუა საუკუნეებში ზომ ჩე-
ულებრივი იყო. 936 წელს გადაწერილი ცნობილი ჯრუჭის ოთხთავი მე-16—მე-17 სა-
უკუნეებში „მტრებს ჩაპვარდნა ხელში და 11 ფლურად გამოუსყიდია ზუცესს იოვანე
არწიშვილს ზორასნიდან“, — მოუთითებს ა. შანიძე (43, გვ. 023). ტყვეობა არც პარ-
ხლის ოთხთავს ასცდენია. ამ ხელნაწერის ერთ-ერთ მინაწერში იკითხება: „მას უამთა,
ოდეს საათაბაგონი წმინდისა სარწმუნოებისაგან განსრულ იყენენ და სარკინოზნი შე-
ქმნილიყვნენ, ეს წმინდა სახარება იქაური ყოფილიყო და უსჯულოთაგან დატყვევ-
ბულიყო. და დიდად სახელოვნებით გამოჩენილს მეფეთ სიძობით მყოფს და თვით
მეფის ვახტანგის სიძეს აბაშიძეს ვახუშტის ეს წმინდა სახარება თათრის ხელით დიდის
სურვილით და სასოებაიანს გულით დაეხსნა“. ეს ამბავი 1739 წელს მომხდარა.

აღიშის ოთხთავი ჰაემეტი დედნიდანაა გადაწერილი. ამას მოწმობს
ა. შანიძის მიერ ძველში აღნუსხული ჰაემეტობის გადმონაშთები (3 ცე მ-
დეს, 3 კ ა მ თ, 3 წ ყ ვ ი დ ე ნ, 3 ც ა ლ ს, თ ა ე - 3 ჟ ყ ო ს, 3 ჯ ქ მ,
3 ი რ ქ უ ა მ თ, 3 ჯ ყ ა ვ და სხვ. (41, გვ. 284—299). ამჟამად აღიშის
ოთხთავი მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში ინახება.

შატბერდშია გადაწერილი 936 წლის ოთხთავი, რომელსაც ჯრუჭის
ოთხთავს უწოდებენ. იგი აღმოჩნდა ჯრუჭის (იმერეთი) მონასტერში.
ჯრუჭის ოთხთავის ანდერძში ვკითხულობთ: ღირს ვიქმენ მე, გრიგოლ,
დაწერად წმიდაი ესე სახარებამ კელითა გაბრიელ მღვდელთა წარჩევისა-
თა თავად მეფესა ჩემსა სუმბატს სალოცველად, და შემდგომად მშო-
ბელთა ჩემთა მირდატისთვს, თავუნამსთვს და ძმთა და დათა ჩემთათვს
და ჩემთა ცოდვათა და თანაცხორებულისა ჩემისათა საკსრად და მკუ-
დართა საკსენებლად: მლარიონისთვს და დაშელისთვს.

აწ ვინცა იკითხვიდეთ წმიდასა ამას სახარებასა, ნუმცა დავიწყებულ
ვართ ლოცვასა წმიდასა თქუნესა ცოცხალნი და მკუდარნი, რაითა თქუ-
ენცა უფალმან მაღლი მიგანიჭოს. ამენ.

დაიწერა წმიდა ესე სახარება შატბერდს ველითა უცბად მხარეკა-
ლისა გაბრიელისითა.

ანდერძი ენობრივად ძალიან საინტერესოა, განსაკუთრებით ორთო-
გრაფიის თვალსაზრისით. მაგრამ ჩვენ ამჯერად ყურადღებას გავამახვი-
ლებთ იმაზე, რომ მასში გვხვდება საკუთარი სახელი თ ა გ უ ნ ა. სახე-
ლი გამოავლენს კნინობითობის -უნ-ა მაწარმოებლებს. სხვათა შორის, ეს
არის ამგვარი წარმოების ერთადერთი შემთხვევა ძველ ქართულში.

ჯრუჭის ოთხთავი სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობის ძეგ-
ლია ქართული ხელოვნების ისტორიის თვალსაზრისით. 940 წელს იგი
მოუხატავს მხატვარს — თევდორეს. ჯრუჭის ოთხთავი გამოსცა ა. შანი-
ძემ 1945 წელს („ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია...“).

973 წელს შატბერდში იოანე ბერამ გადაწერა სახარება, რომელსაც
პარხლის ოთხთავს უწოდებენ: რადგანაც იგი შეწირეს პარხლის ახლად-
აგებულ იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიას. იოანე ბერაი თავის ანდერძში
ამბობს: „ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი იოვანე, ნართაულად ბერაი, აღსრუ-
ლებად წმიდასა ამას სახარებასა ოთხთავსა მოლუაწებთა სულისა წმი-
დისაითა და შეწეწენითა ღმერთშემოსილთა კაცთაითა, სალოცველად სუ-
ლისა ჩემისა ცოდვილისა და სამოძღურებელად თავისა ჩემისა და სალო-
ცველად სულისა მშობელთა ჩემთასა და ყოველთა თუსთა ჩუენთათუს,
სულიერთა და გორციელთა, და სალოცველად მეფეთა ჩუენთათუს,
ღმრთივ დიდებულისა ბაგრატ ქართველთა მეფისა, დავით მაგისტროსი-
სა, სუმბატ ერისთავთა ერისთავისა და ღმრთივ მინიჭებულთა ძეთა მათ-
თათუს“. სხვა ანდერძში ნათქვამია: „მე, ივანე-ბერამან, მწერალმან შატ-
ბერდელმან, შატბერდს დაეწერე და პარხალს შეეწირე სალოცველად
ყოველთა ძმათა შატბერდელთა. ყოველნი აკურთხენინ ღმერთმან“.

როგორც ზემოთ უკვე ვთქვით, ეს ოთხთავი ტყვეობაში მოხვედრილა, იგი ოსმალ-
თა ხელთაგან უხსნია ვახტანგ VI-ის სიძეს — ვახუშტი აბაშიძეს და ბინა მიუჩენია
ქვიშეთის მახლობლად, ბულბულის ციხის პატარა ეკლესიაში.

ამ ოთხთავს 1889 წელს მიავნო ე. თაყაიშვილმა და მის შესახებ გამოაქვეყნა ცნო-
ბა 1890 წელს („სამი ისტორიული ქრონიკა“). ე. თაყაიშვილი იგონებს: „იმ ზაფხულს
(1889 წ. ზ. ს.) მეც სურამში ვცხოვრობდი და თან კი დავდიოდი მის მიდამოებში —
იტრიაში, ზემო ჭალაში (ხაშურის მახლობლად) და სხვ. მაშინ უკვე კარგად ვერკვეო-
დი ქართულ პალეოგრაფიაში, ხუცურში ჩემით გაეჩვიე. ზემო ჭალაში, იქაურ
მღვდელთან, გვარად სუბიევთან (სუბიაშვილთან) ვნახე ერთი შესანიშნავი ხელნაწერა,
რომელიც ახლა „პარხლის სახარების“ სახელითაა ცნობილი. რადგან მღვდელმა არა-
ფრთხი არ ინდობა ხელნაწერის წოცემა, დავიწყე მასთან სიარული და ისე შესწავლა
ხელნაწერისა. გამოირკვა, რომ, ჯერ-ერთი, იმ ხელნაწერში ყველაფერი სრულად იყო
დაცული და, მეორეც, რომ იგი გადაწერილი ყოფილა იმავე იოანე ბერაის მიერ, რო-
მელსაც ვაღწერავთ შატბერდის კრებულში (ზემოთ რომ აღვნიშნე, „მოქცევა ქართობ-
სას“ რომ შეიცავდა). ოღონდ შატბერდის ხელნაწერი უთარილო იყო და ამას კი ეწე-
რა თარიღი, ქართული ქრონიკონიცა და ქვეყნის შექმნიდანაც — 973 წელი. ასე რომ,
ბაქრაძის მიერ შემოთავაზებული თარიღის, IX საუკუნის, მაგიერ უკვე ნამდვილად

X საუკუნე გამოვიდა შატბერდის კრებულის თარიღიც, რაჲც ერთისა და იმავე გადამწერის ნახელავი ყოფილა ორივე ხელნაწერი. ეს კი უკვე მნიშვნელოვანი აღმოჩენა იყო. გარდა ამისა, მინაწერში ნათქვამი იყო, რომ იოანე ბერას ის კრებული შატბერდში კი გადაეწერა, მაგრამ — პარზლის ახალი ეკლესიისათვის. ამიტომაც დავარქვით „პარზლის ხელნაწერი“ („მოგონებები“, „მნათობი“, 1958, № 5, გვ. 17). ე. თაყაიშვილმა მ. სუხიაშვილისაგან გაიგო, რომ ვალაში პარზლის ოთხთავი მან გორიდან წაიღო. ის გუთუნოდა ივანე აბაშიძის ქვრივს. მღვდელი მ. სუხიაშვილი რომ გარდაიცვალა, პარზლის ოთხთავს ვეღარ მიაგნეს. ეს ძვირფასი ხელნაწერი კინაღამ უცხოეთში მოხვდა. 1922 წელს იგი უნივერსიტეტში მოიტანა გერმანიის კონსულმა ო. ვეზენდონკმა (O. G. von Wesendonk). თურმე ნუ იტყვი, მისთვის შესასყიდად შეუძლებელია ქართული ენის ეს შესანიშნავი ძეგლი. გერმანიის კონსული თვითონ ვერ გაერკვა ამ ხელნაწერის ღირსებაში და აინტერესებდა, „თუ რას წარმოადგენდა ხელნაწერი და ღირდა თუ არა მისი შეძენა. ამ დროს შევესწარიოთ კ. კეკელიძე და მე. ჩვენ ავუბნენით კონსულს, რომ კარგა ხანია, რაც ჩვენ თვითონ ვეძებთ მაგ ხელნაწერს, რომელიც კარგად ცნობილი ძეგლია სამეცნიერო ლიტერატურაშიო. ამის შემდეგ კონსულმა უბერხულად მიიჩნია მისი შეძენა, და პირი, რომელსაც განთქმული ოთხთავი თავისად მიჰანდა, იძულებული გახდა, რომ ხელნაწერი უნივერსიტეტისათვის დაეთმო.“ — წერს ა. შანიძე (43, გვ. 039). პარზლის ოთხთავი გადაურჩა მეორედ დატყვევებას. მისი ტექსტი გამოქცა ა. შანიძემ.

ქართული ოთხთავის ერთ-ერთი უძველესი ნუსხაა ოპიზის სახარება, გადაწერილი 913 წელს ოპიზაში. ამჟამად იგი ინახება ათონის ქართველთა მონასტრის ხელნაწერთა კოლექციაში. ზოგჯერ მას ამის გამო ათონის სახარებასაც უწოდებენ. 1883 წელს ათონის მთაზე ყოფნისას იგი ა. ცაგარელს არ უნახავს. 1898 წელს ნ. მარმა მიაგნო ამ საინტერესო ხელნაწერს. მან 1899 წელს ჟურნალში „Журнал Министерства народного просвещения“ გამოაქვეყნა პირველი ცნობები ამ ძეგლის შესახებ. 1909—1911 წლებში ვლადიმერ ბენეშევიჩმა გამოაქვეყნა მათესა და მარკოზის თავები ოპიზისა და ტბეთის (995 წ.) სახარების მიხედვით. ეგვემ ტექსტი გამოიყენა თავის გამოცემაში პროფ. რ. ბლეიკმა.

ანდერში მიითითებულაა გადამწერის ვინაობა და დაწერის დრო და ადგილი:

მე, გლაზაკი და ცოდვილი გრიგოლ, ღირს-მყო უფალმან ღმერთმან იესუ ქრისტემან მოგებად და დაწერად კელითა ჩემითა წმიდაი ესე ოთხთავი სახარებაი.

დაიწერა წმიდაი ესე სახარებაი ლავრასა შინა წმიდისა ნათლისმცემლისასა უპიზას (= ოპიზას) დედისაგან უცთომელისა სიტყვთ და ზანდუკით გამოწმედლისა. და ქრონიკონი იყო რლ̄ვ (133).

ძველი აღთქმის შემცველ ქართულ ხელნაწერთა შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ოშკის ბიბლიას, რომელიც გადაწერილია 978 წელს იოანე ნათლისმცემლის ლავრაში ცნობილი თორნიკე ერისთავისათვის, რომელმაც იგი შესწირა ათონის ქართველთა მონასტერს. ხელნაწერი შეიცავს 960 ფურცელს. 1849 წელს იგი ათონიდან საქართველო-

ში ჩამოიტანა პლატონ იოსელიანმა (ცნობილმა მეცნიერმა და საზოგადო მოღვაწემ). დამზადეს მისი ორი პირი, რომლებიც ამჟამად ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება, თვით ხელნაწერი კი ისევ ათონის მთაზე წაიღეს.

ამ ხელნაწერმა მეცნიერთა ყურადღება აღრიდანვე მიიქცია. მას სხვადასხვა დროს ეხებოდნენ: ა. ცაგარელი, ნ. მარი, ა. ხახანაშვილი, თ. ყორღანია, ვლ. ბენეშევიჩი, რ. ბლეიკი, ივ. ჯაეახიშვილი, კ. კეკელიძე, ა. შანიძე და მრავალი სხვა.

რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის განზრახული ჰქონდა, მოლიანად გამოეცა ოშკის ბიბლია. ამ მიზნით დამზადდა მისი ფოტოპირები. ივ. ჯაეახიშვილმა, ი. ყიფშიძემ, ა. შანიძემ დაიწყეს კიდევ 1913 წელს ამ წიგნის გამოსაცემად მომზადება, მაგრამ ეს საქმე ჩაშალა პირველმა მსოფლიო ომმა.

1947 წელს ა. შანიძემ განაახლა დიდი ხნის წინათ წამოწყებული საქმე. მან გამოსცა დაბადებისა და გამოსლვათა წიგნების ტექსტი („წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი“ 978 წლის ხელნაწერის მიხედვით, ტ. I, ნაკვეთი 1). 1948 წელს გამოვიდა: ლევიტელთა, მსაჯულთა, რუთისი, იობისი, ესაიასი („წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი“, ტ. I, ნაკვეთი 2).

ქართული ენის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ძეგლია პარხლის მრავალთავი (A-95). ზოგი მკვლევარი მას X საუკუნის ხელნაწერად მიიჩნევდა, ზოგის აზრით, იგი XI საუკუნით თარიღდება. მიშელ ვან ესბროკმა დაამტკიცა, რომ ხელნაწერი მიეკუთვნება X საუკუნის ბოლოს. პარხლის მრავალთავი, უპირველეს ყოვლისა, იმით იქცევს ყურადღებას, რომ იგი უძველესია იმ ხელნაწერთა შორის, რომელთაც შემოგვინახეს ქართული ლიტერატურის ყველაზე აღრინდელი ორიგინალური თხზულება „შუშანიკის წამება“. სამწუხაროდ, იაკობ ხუცესის ნაწარმოებს ამ ხელნაწერში აკლია თითქმის ერთი მესამედი. „შუშანიკის წამება“ იწყება 353-ე ფურცლის წინა მხარეს და წყდება 359-ე ფურცლის უკანა მხარეზე. აქ ბოლო სიტყვებია: „რამეთუ მოედლუნა წმიდასა მას ეპისკოპოსსა საზრდელი“. კრებულის შემდგენელს, როგორც ჩანს, გადაწყვეტილი ჰქონდა, შეედგინა „დედათა წამებანი და ცხოვრებანი“ (ანუ მატერიკი), მაგრამ შემდგომში „მამათა წამებანი და ცხოვრებანიც“ შეუტანია კრებულში. წიგნი შეადგინა გაბრიელ პატარამ. იგი ამბობს: კურთხეულნი ერნი, მომავალნი, რომელნი ჩუენსა შემდგომად ყოფად ხართ, პირველ, ოდეს ამას წიგნსა დავიწყე, ესრე მედვა გულსა, ვითა დედათა წამება და ცხოვრება ოდენ დავწერო და მით გავასრულო. და ვიხარე დიდითა შრომითა და გულსმოდგინებითა, ეძებნე დედა და ესთენ ვიპოვე, ვერღარა შემძლო ძებნაი მერმე. ესე მამათა მოწამეთაი, რომელი, პარხალს არა ეწერა, იშხნით მოვიღე და მით გავასრულე. და ესე ცხოვრებანი დედათა და ღმრთისმოყუარეთა მამათანი მიწყებით

ამას ქუემოსა კერძა მოვაქციენ, თუმცა პირველ გამეგონა: თავსა ზედა მამათა მოწამეთაა გმდა, განა დედათა წამებითა და ცხოვრებითა ოდენ ვლამოდე გასრულებასა და ამას შინა მოვსცეთ. შემინდვეთ, ჭირნი კულა დიდნი მინახვან. ღმერთმან დაგაჯეროს. სული გაბრიელ პატარაისა მოიგსენეთ წმიდათა ლოცვათა თქუენტა.

გაბრიელ პატარაის ანდერძი იმითაც იქცევს ყურადღებას, რომ მას არ დარჩენია მოუხსენებელი ის პირებიც, რომლებიც მას დახმარებინან, დროდადრო სასმელ-საკმელი მიუერთმევიათ მისთვის:

გაბრიელ ლასკაველი და გაბრზელ ხორვაი დიად დამიდგეს თანა, ღმერთმან შეუნდვენ ცოდვანი. ოდეს მიმჭირდის, მათ მივკმართი, პურაი მციან. იოვანე გაცუეთილმან კუტალაითა ღვინოა მომართუა.

„აბოს წამება“ ჩვენამდე მოღწეულია რამდენიმე ძველ ხელნაწერში. მათ შორის ყველაზე ადრინდელია სვანური მრავალთავი (X ს.). ეს ხელნაწერი სამხრეთ საქართველოში არის გადაწერილი. ამას მიუთითებს ამ ხელნაწერის მომგებელთა ანდერძი: ქრისტე, შეიწყალენ წიგნისა მომგებელნი მამფალი მტბევაი იოვანე და მამაი თეოდორე.

„აბოს წამება“ A-19 ხელნაწერში მოთავსებულია 202—205 ფურცლებზე. ხელნაწერს სვანური მრავალთავი იმიტომ ეწოდება, რომ იგი სვანეთში აღმოჩნდა. მისი პირველი ვრცელი აღწერილობა 1927 წელს გამოაქვეყნა ს. გორგაძემ („საქართველოს არქივი“, ტ. III, 1927).

ძველი ქართული მწერლობის ერთ-ერთი ყველაზე შესანიშნავი ძეგლი „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ ჩვენამდე ერთადერთმა ხელნაწერმა შემოინახა. ეს ხელნაწერი ამჟამად დაცულია იერუსალიმში, ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ აღმოაჩინა ნ. ჩუბინაშვილმა. ნ. მარს ეკუთვნის ამ თხზულების პირველი მეცნიერული გამოცემა (1911 წელს) ვრცელი ისტორიული და ფილოლოგიური კომენტარებით. საერთოდ, უნდა ითქვას, რომ სწორედ ნ. მარი ითვლება ქართული წერილობითი ძეგლების მეცნიერულ გამოცემათა ფუძემდებლად. მის მიერ წამოწყებული საქმე წარმატებით გააგრძელეს: ა. შანიძემ, ილ. აბულაძემ, ი. იმნაიშვილმა და სხვებმა.

რა თქმა უნდა, ზემოთ წარმოდგენილ მიმოხილვაში ვერ მოხერხდებოდა ყველა ქართული ხელნაწერის შესახებ თქმულიყო. ჩვენ შევარჩიეთ რამდენიმე ძეგლი, რომელთაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ქართული ენის ისტორიისათვის.

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ ქართულ ხელნაწერთა აბსოლუტური უმრავლესობა ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება. ამას გარდა, მრავალი ძვირფასი ხელნაწერი დაცულია სხვა წიგნთსაცავებსა და მუზეუმებში, როგორც ჩვენში, ისე უცხოეთში.

საქართველოს სახელმწიფო არქივში ინახება 700-მდე ხელნაწერი. მათ შორის: № 107 — ოთხთავი (X ს.); № 172 — საგალობელთა ნაწყვე-

ტები (X ს.); № 200 — სამოციქულოს ფრაგმენტები (XI ს.) და სხვ. არქივში ძველ ხელნაწერთა ფონდი 1923 წელს შეიქმნა. აქ ინახება მოსკოვისა და ლენინგრადის სიძველეთსაცავებიდან ჩამოტანილი ძეგლები, აგრეთვე საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში შეკრებილი სიძველეები. ხელნაწერთა აღწერილობა ორ ტომად არის გამოცემული (I — 1949 წ.; II — 1950 წ.).

ასამდე ხელნაწერია დაცული კ. მარქსის სახელობის საქართველოს სსრ სახელმწიფო რესპუბლიკურ ბიბლიოთეკაში. მათ შორის უძველესია კალის (ლაგურკის) ლექციონარი, რომელიც X საუკუნის I ნახევარშია გადაწერილი და ნაპოვნია კალის (მესტიის რაიონი) წმიდა კვირიკეს სახელობის ეკლესიაში (აქედან სახელწოდება — ლ ა გ უ რ კ ი ს ლ ე ქ ც ი ო ნ ა რ ი. სვ. ლ ა გ უ რ კ ა „საკვირიკო“). 1241 წელს არის გადაწერილი ოთხთავი (№ 1). სხვა ნუსხათაგან დავასახელებთ კრებულს, 1732 წ. (№ 2); რუსუდანთან, 1821 წ. (№ 8) და სხვ. ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერები და დოკუმენტები აღწერა ც. ჩიკვაშიილმა (48).

ხელნაწერთა მდიდარი კოლექცია ინახება აკად. ნ. ბერძენიშვილის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში¹. აქ უმთავრესად თავმოყრილია იმერეთის, რაჭისა და ლეჩხუმის ეკლესია-მონასტრებიდან შემოსული ხელნაწერები. განსაკუთრებით უნდა გამოიყოს გელათის მონასტერში გადაწერილი და დაცული ძეგლები, რომლებიც ასახავენ იმ დიდ კულტურულ მუშაობას, რომელიც აქ თავის დროზე იყო გაჩაღებული (ისიც აღსანიშნავია, რომ მრავალი გელათური წარმოშობის ხელნაწერი ამჟამად თბილისში ინახება).

ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმში დაცული ხელნაწერები უმთავრესად XI—XVIII საუკუნეებით თარიღდება. დავასახელებთ რამდენიმეს: № 176 (ახალი აღთქმის ნაწყვეტები, XI ს.); № 19 (იოანე ოქროპირის მათეს სახარების თარგმანება, 1047 წ.); № 20 (იგივე ძეგლი, 1048 წ.); № 21 (იოანე ოქროპირის იოვანეს სახარების თარგმანება, 1053 წ.); № 181 (ფსევდომაკარი მეგვპტელის თხზულებანი, XI ს.); № 668 (სახარების ფრაგმენტი, XI ს.); № 671 (ბიბლიის ფრაგმენტი, XI ს.) და სხვ. ქართული მწერლობის ისტორიისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს მეტაფრასულ კრებულებს (№ 1; № 2; № 3; № 4; № 5). მათ შემოინახეს მრავალი უნიკალური ძეგლი.

მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში რამდენიმე ძველი ქართული ხელნაწერი ინახება. მათ შორის ყველაზე ძველი და მნიშვნელოვანია აღიშნის ოთხთავი (897 წ.). ეს არის უძველესი თარიღიანი ქართული ხელნაწერი საქართველოს წიგნთსაცავებში. სხვა ხელნაწერთაგან უაღრესად

¹ 1953 წელს გამოიცა ამ ხელნაწერთა აღწერილობის I ტომი, 1963 წელს კი — II. სულ ამ წიგნებში აღწერილია 692 წერილობითი ძეგლი.

საინტერესოა. ლატალის ლექციონარი (X ს. I ნახევარი), მესტიის ოთხთავი (XI ს.), იელის იადგარი (X—XI სს.), იენაშის ოთხთავი (XII—XIII სს.). აქვე ინახებოდა კალის ლექციონარი (X ს. I ნახ.), ძველი ქართული ენის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ძეგლი, რომელიც ამჟამად რესპუბლიკური ბიბლიოთეკის ფონდშია დაცული.

არაერთი საინტერესო, ხელნაწერია ახალციხის, გორის, ზუგდიდის, გეგეკორის, ბათუმის, თელავისა და საქართველოს სხვა ქალაქების მუზეუმებში.

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლთა მნიშვნელოვანი კოლექცია ინახება სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში (ლენინგრადი). რ. ორბელი, რომელმაც შეადგინა ამ ხელნაწერთა ვრცელი აღწერილობა, წერდა: „Собрание грузинских рукописей Института востоковедения Академии наук СССР содержит письменные памятники, представляющие большой интерес для изучения истории и культуры грузинского народа. При решении отдельных научных вопросов многие из них служат важными источниками, а некоторые представляют чрезвычайно ценный материал для изучения грузинской палеографии, что относится преимущественно к экземплярам, замечательным своей древностью или художественным оформлением“ (66, გვ. 1). აქ დაცულია 506 ხელნაწერი და 429 დოკუმენტი. რ. ორბელმა გამოაქვეყნა მხოლოდ 161 ხელნაწერის აღწერილობა.

აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში ინახება გ. ავალიშვილის, მ. ბროსეს, თ. ბაგრატიონის, პლატონ იოსელიანის, ა. შეგერენისა და სხვათა არქივები, რომლებიც შეიცავენ ქართული ენისა და კულტურისათვის უაღრესად საინტერესო ძეგლებს. მათ შორის შეიძლება დავასახელოთ: „იოანე ოქრობირის თარგმანება იოვანეს სახარებისა“, გადაწერილი 1038 წელს; გრიგოლი ნაძიანძელისა და გრიგოლი ნოსელის ნაწარმოებები (1040 წ.). მიუთითებენ, რომ ეს არის უნიკალური ნუსხა, რომელიც შეიცავს ეფთვიმე მთაწმიდლისა და ეფრემ მკირის მიერ თარგმნილ ამ საინტერესო თხზულებებს (65, გვ. 62); აქვეა დაცული ანტონი პირველის „ქართული გრამატიკის“ ნუსხა და მრავალი სხვა.

სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცულ წერილობით ძეგლთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია: იოანე-ზოსიმეს ნარედაქციევი ასტრონომიულ-გამოთვლითი ტრაქტატი (951 წ.); ტბეთის ოთხთავი (995 წ.); ქსნის ოთხთავის ფრაგმენტები (X ს. I ნახევარი); საგლობელთა კრებულები და სხვ.

სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა განყოფილების ბერძნულ და სირიულ ფონდებში ლ. ხევსურიაძე მიაკვლია ფრაგმენტებს Sin.-34 ხელნაწერისა (51 ფურცელი). კრებული შეადგინა იოანე-ზოსიმემ. მანვე გადაწერა ერთი ნაწილი (55).

XVIII—XIX საუკუნეების 9 ხელნაწერი ინახება ლენინის სახელობის სსრკ სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში (ნასყიდობის წიგნი, 1729 წ.; პარაკლისი, 1822 წ.; ფსალმუნნი, 1859 წ.; სიბრძნე სიკრუსისა, 1782 წ.; ეამნი, XVIII—XIX სს. და სხვ.). ისინი აღწერა ლ. ქუთათელაძემ (33, გვ. 189—194).

ძველი ქართული ხელნაწერები ინახება ერევანში, მატენადარანის კოლექციაში, აგრეთვე ეჩმიაძინის საპატრიარქო ბიბლიოთეკაში. სამწუხაროდ, მათი დაწვრილებითი აღწერილობა არ მოგვეპოვება.

საზღვარგარეთ ქართული ხელნაწერები არის პარიზის, რომის, ვენის, გრაცის, ვოტინგენის, პალეს, ლაიფციგის, მარბურგის, ტიუბინგენის, ლონდონის, პარვარდის, ოქსფორდის, ბირმინგემის, სოფიის (45), კრაკოვის (79), პრადის (14) და სხვა დიდი ქალაქების მუზეუმებსა და ბიბლიოთეკებში.

პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში ამჟამად ინახება 29 ქართული ხელნაწერი. ეს ხელნაწერები სხვადასხვა დროს აღწერეს მ. ბროსემ, ალ. ხახანაშვილმა, ფრ. მაკლერმა, ე. თაყაიშვილმა. პროფ. ე. თაყაიშვილი წერს: „პარიზის ქართულ ხელნაწერებს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და აქვს დღესაც ჩვენთვის. აქ დაცულია რამოდენიმე იშვიათი ხელნაწერი, რომელთა ცალი ან სულ არ არის, ან ცოტა მოგვეპოვება ცნობილ წიგნთსაცავებში“ (12, გვ. 1).

აქ დაცულ ქართულ წერილობით ძეგლთაგან განსაკუთრებით უნდა გამოვყოთ № 3 (ლექციონარი, XI ს.); № 5 (მარხვანი, რომელიც სამი ნაწილისაგან შედგება, I—XI ს.; II—XII ს.; III—XIII ს.); № 42 (იოანე ოქროპირის მათეს სახარების თარგმანება, XI ს.); № 28 (ოთნთავი, XIII ს.); № 8 (სავალობელთა კრებული, XII ს.) და სხვ.

საინტერესოა, რომ № 28 ხელნაწერი საქართველოში არის გადაწერილი და შეწირულია იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისათვის. იგი ამ მონასტრიდან დიდი ხნის წინ წაუღიათ. სწორედ ამის გამო ვერ მოხვდა იგი ა. ცაგარლისა და რ. ბლეიკის აღწერილობებში (12, გვ. 64).

პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკას ბოლო ხანებში, მას შემდეგ, რაც გამოვიდა ე. თაყაიშვილის აღწერილობა, მხოლოდ ერთი პატარა კრებული შეემატა, რომელიც შეიცავს 3 ფურცელს. ამ კრებულის პირველი ფურცელი, როგორც ეს ნათელყო ბ. უტიემ (31, გვ. 173—175), არის ხანმეტი ლექციონარის ფრაგმენტი, თავის დროზე აღწერილი ა. ცაგარლის მიერ სინას მთაზე (69, გვ. 199—200).

ავსტრიაში ქართული ხელნაწერები დაცულია ვენასა და გრაცში. ვენაში 4 ქართული ხელნაწერი ინახება ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში, ხოლო 7 — მხითარისტების ბიბლიოთეკაში. მხითარისტთა ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერები შედარებით ახალია (XVIII ს.). აქ ინახება: ფსალმუნი, მოსეს გალობანი, ანას ლოცვა, იონას გალობა და სხვა (84).

ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულ ხელნაწერთაგან ყველაზე მნიშვნელოვანია № 2 და № 4. № 2 კრებულია შეიცავს სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა პირის მიერ გადაწერილ თხზულებებს. მათ შორის აღმოჩნდა ქართული ენისა და მწერლობისათვის უმნიშვნელოვანესი ხანმეტი ტექსტები. ამ ხელნაწერს ინტენსიურად იკვლევს ინგლისელი პროფ. ჯ. ბერდზოლი. ხელნაწერი თავის დროზე აღწერა ალ. ცაგარელმა. იგი ჯვრის მონასტერში ინახებოდა.

№ 4 ხელნაწერი მრავალთავის მსგავსი კრებულია, აგრეთვე უაღრესად საინტერესო. იგი გადაწერილია 1160 წელს კელვაში, გარეჯის მახლობლად. ეს ძეგლიც, როგორც გრ. ფერაძე ფიქრობს, ჯვრის მონასტერს ეკუთვნოდა, მაგრამ იგი ა. ცაგარელს არ უნახავს. მანამდე მოიტაცეს.

№ 3 ხელნაწერი თებერვლის თვენის შემცველია. გადაწერილია იოანე ხახულელის მიერ X—XI საუკუნეებში. იგი აღწერა ა. ცაგარელმა. ეს ხელნაწერები ვენის ნაციონალურმა ბიბლიოთეკამ 1931 წელს შეიძინა ალექსანდრიაში ვილაც ანტიკვარისაგან.

№ 1 ხელნაწერი წარმოადგენს სახარებას (გიორგი მთაწმინდლის რედაქციისას). იგი 1931 წლამდე მოეპოვებოდა ვენის ბიბლიოთეკას.

ვენის ხელნაწერები აღწერა გრ. ფერაძემ (86).

ქალაქ გრაციის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში, ცნობილი ქართველოლოგის პ. შუხართის ნაანდერძევ კოლექციაში, ინახება 7 ქართული ხელნაწერი (5 ასე თუ ისე სრული, 2 კი ნაწყვეტების სახით მოღწეული). ისინი პ. შუხართმა 1895 წელს შეიძინა ვილაც მხატვრისაგან. ეს ხელნაწერები თავის დროზე დაცული იყო სინას მთაზე. აღწერა ა. ცაგარელმა 1883 წელს. როგორც ჩანს, 1883—1895 წლებში ისინი გაიტაცეს და ევროპაში წაიღეს გასაყიდად (ვენელმა მხატვარმა, რომელსაც ეს ხელნაწერები ჩაუვარდა ხელთ, ისინი შესთავაზა ვენის სასახლის ბიბლიოთეკის დირექტორს ფონ ცაისბერგს. ცაისბერგმა ხელნაწერები არ იყიდა მათი საეჭვო წარმოშობის გამო. მაშინ ისინი შეიძინა პ. შუხართმა, რომელსაც შესანიშნავად ესმოდა მათი მნიშვნელობა).

გრაცში დაცულ ხელნაწერთაგან უმნიშვნელოვანესია ხანმეტი ლექციონარი. ამ ძეგლის შესახებ ზემოთ ვისაუბრეთ და ამჯერად არას ვიტყვით. სხვა ხელნაწერებია: № 2 (ფსალმუნნი, X ს. I ნახევრისა. პალიმფსესტია. ქვემოთა ტექსტი სომხურია (41, გვ. 343); № 3 (სუმეონ სალონის ცხოვრება); № 4 (კონდაკი, X ს.); № 5 (იოანე ოქროპირის ეამისწირვა; X ს.); № 6 (ნაწყვეტი იოანეს სახარებიდან — 15, 8—19, X ს.); № 7 (ნაწყვეტი მრავალთავიდან, X—XI ს.).

პ. შუხართს უნდა ვუმაღლოდეთ, რომ გადავიჩინა ქართული ენისა და მწერლობის ეს შესანიშნავი ძეგლები.

გერმანიაში (გოტინგენი, ჰალე, ლაიფციგი, მარბურგი, ტიუბინგენი) დაცული ხელნაწერების (15 ერთეული) აღწერილობა გამოსცა ცნობილ-

მა ქართველოლოგმა იულიუს ასფალგმა (81). გოტინგენში დაცულია ერთი ხელნაწერი (სირიულ-ქართული პალიმფსესტი, XI ს.); პალეს აღმოსავლეთმცოდნეობის საზოგადოების ბიბლიოთეკაში — ერთი (ყარამანიანი); ლაიფციგის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში — ხუთი ხელნაწერი (ნაწყვეტები მრავალთავიდან, 9 ფურცელი, XI ს.; თთუენი, XII ს.; კრებული, X—XIII სს.; მარხვანი, X—XIII სს. და სხვ.). მარბურგის ბიბლიოთეკაში ინახება ოთხი ხელნაწერი (ითანე ოქროპირის ქამისწირვა, X—XI სს.; ქამნი, 1728 წ.; კრებული, 1778 წ.; სახარების ნაწყვეტები და ლოცვანი, XIX ს.). ტიუბინგენის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში ინახება 4 ხელნაწერი (ქამისწირვა, XIV—XV სს.; სულხან-საბას ლექსიკონი, XVIII ს.; მეფე ირაკლის ისტორია, XVIII ს.; სახარების ნაწყვეტები, XII ს. ისიც აღსანიშნავია, რომ ი. ასფალგმა ეს ნაშრომი მიუძღვნა მ. თარხნიშვილის ხსოვნას.

ოქსფორდის უნივერსიტეტის ბოდლეს ბიბლიოთეკაში დაცულ ხელნაწერთა შორის ყველაზე ძველია ქართულ-ებრაული პალიმფსესტის ფრაგმენტები, რომლებიც შეიცავენ იერემიას წინასწარმეტყველების ნაწყვეტებს. მათი ფოტოპირები გამოსცა პ. კოკოვცოვმა, ხოლო ქართული ტექსტი წაიკითხა და გამოაქვეყნა ივ. ჯავახიშვილმა.

ოქსფორდის ქართული ხელნაწერების შესახებ სპეციალური ნაშრომი ეკუთვნის გამოჩენილ ინგლისელ ქართველოლოგს დ. ლანგს (83).

ბრიტანეთის მუზეუმში ინახება მრავალთავის XI საუკუნით დათარიღებული ხელნაწერი („მამათა ცხოვრებანი“). ეს საინტერესო ძეგლი ვრცელი გამოკვლევითურთ გამოსცა ვ. იმნაიშვილმა 1975 წელს.

კემბრიჯის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცულია ხანმეტი იერემიას წინასწარმეტყველების ფრაგმენტები. ამ ხელნაწერის შესახებ უკვე ვისაუბრეთ.

ოლივერ უორდროპმა 1911 წელს, თბილისში ყოფნისას, შეიძინა რამდენიმე ქართული ხელნაწერი ოქსფორდის უნივერსიტეტში დაარსებული მარჯორი უორდროპის სახელობის ფონდისათვის (მარჯორი უორდროპი 1909 წ. გარდაიცვალა). ამ ფონდმა დიდად შეუწყო ხელი ქართველოლოგიურ კვლევა-ძიებებს ინგლისში.

ო. უორდროპის მიერ თბილისში შესყიდული ხელნაწერები აღწერა ე. თაყაიშვილმა (68). ო. უორდროპს შეუძენია: ვახტანგ VI-ის სამართლის შემცველი კრებული; სულხან-საბას ლექსიკონის ხელნაწერი, სირინოზიანი, ალექსანდრიანი, ადრია სალოსის ცხოვრება, ეზოპეს ცხოვრების აღწერა, სულხან-საბას „მოგზაურობა ევროპაში“ და სხვ. სულ 13 ხელნაწერი. ამჟამად ისინი დაცულია მარჯორი უორდროპის ფონდში.

ამას გარდა ამ ფონდში ინახება „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერები, მთელი რიგი იურიდიული დოკუმენტები და სხვ.

ვატიკანის ფონდებში ამჟამად დაცულია 17 ხელნაწერი და მრავალრი-

ცხოვანი დოკუმენტები. ხელნაწერების საფუძვლიანი აღწერილობა გამოსცა მ. თარხნიშვილმა (89).

ვატიკანის ფონდებში დაცული ძეგლებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია: X საუკუნეში გადაწერილი ოთხთავი (№ 1 Iberico du Vaticani), მამათა სწავლანი, 1123 წლისა (Borgia georgiano № 4), კურთხევა-ნი, XIII — XIV სს. (Borgia georgiano № 7), თეოდორე სტუდიელის სწავლათა გიორგი მთაწმიდლისეული თარგმანი (Borgia georgiano № 8) და სხვ.

აშშ-ში, ქ. ნიუტონში, ინახება X საუკუნის შესანიშნავი ხელნაწერი — ბერთის ოთხთავი. იგი გადაწერილია სამხრეთ საქართველოში, ბერთაში. ეს ხელნაწერი 1830 წელს შეუძენიათ ამერიკელ მისიონერებს ყარსში. რ. ბლეიკმა პირველად აღწერა ეს ხელნაწერი და იგი X საუკუნის მიწურულით დაათარილა.

ამერიკაში ინახება აგრეთვე ოთხთავი (XI ს.).

პრისტონის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცულია ალექსანდრე კვბრელის „სავითხავი პოვნისათჳს პატიოსნისა და ცხოველმყოფელისა ჟუარისა“ (X ს.). იგი ინახება Garrett-ის კოლექციაში (№ 24). ტექსტი გამოსცა თ. მაგლობლიშვილმა (1978 წ.).

• • •

პალესტინაში ქართველთა ინტენსიური მოღვაწეობის კვალი V საუკუნიდან იჩენს თავს. დიდი ცენტრები იყო საბაწმიდა, პალავრა, სინას მთა. გოლგოთა, კაპპათა, გეთსიმანია და სხვები. ასე, მაგალითად, „საბაწმიდა არის ქართველთა მწიგნობრული საქმიანობის უძველესი კერა უცხოეთში“ (20, ტ. II, გვ. 28). აქ შემუშავდა ქართული ოთხთავის ე. წ. საბაწმიდური რედაქცია, გადაიწერა სინური მრავალთავი და სხვ. საბაწმიდის ლავრაში მოღვაწეობდნენ: მაკარი ლეთეთელი, პიმენ კახი, გიორგი ტფილელი, მარტვირი საბაწმიდელი, იოანე-ზოსიმე და მრავალი სხვა.

პალავრაში, ანუ ძველ ლავრაში (პალაია ლავრა), რომელსაც ხარიტონის ლავრას უწოდებდნენ, X—XI საუკუნეებში არაერთი ქართველი მწიგნობარი იღვწოდა (იოანე საფარელი, პავლე პალავრელი, თეოდორე პალავრელი, გრიგოლ ხარიტონწმიდელი და სხვ.). აქ გადაწერილ თხზულებათაგან უაღრესად საინტერესოა „იოანე ოქროპირის ცხოვრება“ (H-2124, 968 წ.). აქვე პავლე პალავრელს გადაუწერია მრავალთავი (Sin.-11, XI ს.), უაღრესად საინტერესო ქართული ლიტერატურისა და ენის ისტორიისათვის. სინას მთაზე ინახება თეოდორე პალავრელის დავალებით სკმეონ მაგლობლის მიერ გადაწერილი იადგარი (Sin.-40, X ს.) და სხვ.

პალესტინაში მოღვაწე ქართველ მწერალთა ნაშრომები აღრევე მოხ-
ვდა სინას მთაზე, სადაც დიდი კულტურული ცენტრი შეიქმნა.

ქართული მწერლობის და, საერთოდ, ქართული კულტურის ისტო-
რიისათვის უდიდესი მნიშვნელობის ფაქტი იყო ჯვრის მონასტრის დაარ-
სება იერუსალიმში. მის აღმშენებლად ითვლება XI საუკუნის I ნახევარ-
ში მოღვაწე გიორგი-პროხორე შავთელი. მონასტრის დაარსების ინიციატო-
რები ყოფილან ეფთვიმე და გიორგი მთაწმიდლები. დიდი დახმარება გაუწე-
ვია ამ საქმეში ბაგრატ IV (1027—1072 წწ.). ლ. მენაბდე წერს: „ახლად
დაარსებულ სავანეში მალე თავი მოიყარა ქართველ მოწესეთა მრავალ-
რიცხოვანმა ჯგუფმა. მათ შორის ბევრი მწიგნობარი იყო. ზოგიერთი
მათგანი აღრე სხვაგან მოღვაწეობდა, ახლა ჯვარში გადასახლდა და იქ
გაავრძელა მწიგნობრულ-ლიტერატურული საქმიანობა. ჯვარში გაჩაღ-
და კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა, რომელიც მეტწილად ხელ-
ნაწერების გამრავლებასა და კრებულების შედგენაში გამოიხატებოდა“
(20, ტ. II, გვ. 84). აქ მოღვაწეობდნენ ისეთი მუშაკები, როგორც იყვ-
ნენ: თვით პროხორე, იოანე დვალი, მიქაელ დვალი, შავი იოანე და სხვ.
ზემოთ უკვე ითქვა, რომ აქ არის შემორჩენილი „გრიგოლ ხანძთელი“
ცხოვრების“ ერთადერთი ნუსხა.

აქ გადაწერეს პალესტინის მამათა ცხოვრებანი, რომელიც ამჟამად
ლონდონშია დაცული (Add-11281, XI ს., გამოსცა ვ. იმნაიშვილმა, თბ.,
1975 წ.), ჰიმნოგრაფიული კრებულები, სვინაქსარები, ეამნი და მრავა-
ლი სხვ. აქ არის დაცული მრავალი თხზულება, რომლებიც თარგმნილია
ეფთვიმე და გიორგი მთაწმიდლების, ეფრემ მცირისა და სხვათა მიერ.
შემონახულია არაერთი ბიბლიური ტექსტის შემცველი ნუსხა.

შუა საუკუნეებში ჯვრის მონასტერი არაერთჯერ მოხრდა. ქარ-
თველთა გავლენა თანდათან შესუსტდა, ბოლოს იგი ბერძენთა ხელში
გადავიდა. ოდესღაც უდიდესი და უმდიდრესი ბიბლიოთეკის ნაშთილა
ინახება იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში. ამჟამად
აქ დაცულია 155 ქართული ხელნაწერი. ისინი სხვადასხვა დროს აღწე-
რეს ნ. ჩუბინაშვილმა, ა. ცაგარელმა, ნ. მარმა და რ. ბლეიკმა. იერუსა-
ლიმური წარმოშობის ზოგი ხელნაწერი ამჟამად ინახება თბილისის, ვე-
ნის, ვაშინგტონის, ლენინგრადის სიძველეთსაცავებში, ზოგის ადგილსამ-
ყოფელი კი უცნობია.

ძველი ქართული მწერლობის ძეგლთა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი
კოლექცია ინახება სინას მთაზე, წმიდა ეკატერინეს სახელობის მონას-
ტრის წიგნთსაცავში. როგორც ჩანს, ქართველთა ინტენსიური ლიტერა-
ტურული მოღვაწეობა სინას მთაზე IX საუკუნიდან იწყება და ზენიტს
X საუკუნეში აღწევს. ქართველებს სინაზე რამდენიმე მონასტერი და-
უარსებიათ. აქ უმდიდრესი ბიბლიოთეკები არსებობდა, რომლებიც მრავალ
ასეულ წიგნს ითვლიდნენ. ერთ-ერთი ძველი მწიგნობარი, ბასილი

მხრეკელი სიამაყის გრძნობით აღნიშნავდა: „მონასტერნი საკსენია წიგ-
ნითა და არა სადა უწყი ნაკლულევანი“. სინას მთაზე ამჟამად 85 ქართუ-
ლი ხელნაწერი ინახება. მათ შორის ყველაზე ადრინდელია „სინური მრავ-
ალთავი“ (864 წ.). მის შესახებ ზემოთ უკვე ითქვა.

ქართული ენისა და ქართული კულტურის ისტორიისათვის უაღრესი
მნიშვნელობა ენიჭება აქ დაცულ ოთხთავის ხელნაწერებს (Sin.-15,
Sin.-30), ლექციონარს (Sin.-37), აგიოგრაფიულ კრებულს (Sin.-6),
ეფრემ ასურის ქადაგებებს (Sin.-97), საგალობელთა შემცველ ხელნა-
წერებს (Sin.-1; 14; 17; 18; 20; 26; 34; 40; 41; 49; 59; 64; 65), პარაკ-
ლიტონებს (№ 3; 13; 17; 21) და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ აქ დაცული ხელნაწერების უმეტესი ნაწილი X სა-
უკუნით თარიღდება. ეს უკვე თავისთავად მიუთითებს მათ მნიშვნელო-
ბაზე. ისიც უნდა ითქვას, რომ ამჟამად აქ ინახება იერუსალიმის ჭვრის
მოხასტერში, გეთსამახიაში, კაპპათაში, გოლგოთაზე, კალიპოსში, საბა-
წმიდის ლავრასა და ქართველთა სხვა მწიგნობრულ ცენტრებში თარგმნი-
ლი და გადაწერილი თხზულებანი (მათ შორის პირველ რიგში აღსანიშნა-
ვია სინური მრავალთავი, აგრეთვე ის ხელნაწერები, რომლებიც იოანე-
ზოსიმეს, ქართული კულტურის ამ დიდი მოღვაწის, მიერ არის გადაწე-
რილი, ნარედაქციევი, ან შედგენილი).

რა თქმა უნდა, დღეისათვის შემონახული 85 ხელნაწერი მხოლოდ
უმცირესი ნაწილია იმისა, რაც ჩვენმა წინაპრებმა აქ შექმნეს. საოცარი
ის კი არ არის, რომ დაიღუპა ქართული წიგნთსაცავების უმდიდრეს კო-
ლექციათა უმრავლესობა, არამედ ის, რაც გადარჩა. ამ მხარეს ხომ არ
დაპკლებია მტარვალთა, ბარბაროსთა და ყაჩაღთა თარეში არც ადრე და
არც უკანასკნელ ხანებში. სტიქიაც დაუნდობელი იყო. ხშირი მიწის-
ძვრები სპობდა მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლებს.

მოხდა ისე, რომ XV საუკუნიდან აქაურ მონასტრებში ქართველები
აღარ არიან. ამანაც შეაპირობა ის, რომ ქართულ ხელნაწერებს სპობ-
დნენ, იტაცებდნენ, ყიდდნენ. ასე მოხვდა ევროპის სხვადასხვა ქალაქში
უნიკალური და უძველესი ქართული ხელნაწერები. და, მაინც ის, რაც
ჩვენთვის ცნობილია, ალბათ, უმცირესი ნაწილია ყაჩაღურად მიტაცებუ-
ლი ჩვენი ეროვნული განძისა. ვინ იცის, რამდენი უძვირფასესი ძეგლი
სადმე ვილაც საქმოსნის კერძო კოლექციაში ინახება და ჩვენთვის ხელ-
მიუწვდომელია.

სინას მთაზე ქართველ მეცნიერთაგან პირველად იყო პეტერბურგის
უნივერსიტეტის პროფესორი ალ. ცაგარელი, რომელმაც აღწერა 92 ხელ-
ნაწერი. 1902 წელს აქ ნაყოფიერად იმუშავეს ნ. მარმა და ივ. ჯავახი-
შვილმა. 1927 წელს სინური ხელნაწერები შეისწავლა რ. ბლეიკმა. გან-
საკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ვაშინგტონის კონგრესის ბიბლიო-
თეკის ექსპედიციას სინას მთაზე და იერუსალიმში დაცულ სიძველეთა
გადასაღებად 1950 წელს. მასში მონაწილეობდა ბელგიელი ქართველო-

ლოგი, აკად. ე. გარიტი. ამ ექსპედიციამ გადაიღო ყველა ძველი ქართული ხელნაწერის მიკროფილმები, ხოლო ყერარ გარიტმა გამოაქვეყნა პატრისტრიკული, აგიოგრაფიული, ბიბლიური და ასკეტიკური ხელნაწერების (სულ 38 ერთეული) ვრცელი და მაღალმეცნიერული აღწერილობა. ე. გარიტის ამ ნაშრომის უდიდესი მნიშვნელობა ქართველოლოგიისათვის საყოველთაოდ არის აღიარებული. მანვე გამოაქვეყნა სინას მთაზე დაცული მრავალი ძეგლი.

ხელნაწერთა ინსტიტუტმა წამოიწყო სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა დაწერილებითი აღწერილობის გამოცემა (I ტ. I ნაკვ. 1978; I ტ. II ნაკვ. 1979; I ტ. III ნაკვ. 1980).

ქართული კულტურის ისტორიისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ათონის ივერთა მონასტერს. აქ მოღვაწეობდნენ იოანე და ეფთვიმე, გიორგი მთაწმიდლები, გიორგი მცირე და ქართული მწერლობის სხვა უდიდესი მოღვაწენი. ეს მონასტერი აიგო 980—983 წლებში ძირითადად თორნიკე ერისთავის მიერ საბერძნეთის სამეფო კარისაგან მიღებული გასამრჯელოთი. კ. კეკელიძე ასე აფასებდა აქაურ ქართველ მწერალთა საეანეს: „მუდამ მატარებელი იყო ქართული ეროვნული იდეისა საბერძნეთში და რომელიც გადაიქცა იმ წყაროდ, საიდანაც ჩვენში უხვად მოდიოდა მოწინავე კულტურის ნაკადი. თუ ქართული მწერლობა უაღრესად განვითარდა მეთერთმეტე-მეთორმეტე საუკუნეებში, ეს ივერიის მონასტრის შუობებითაც, სადაც თავმოყრილი იყო ქართველთა საუკეთესო კულტურული ძალები, რომელთაც მიზნად დაისახეს გაეცნოთ თავიანთ თანამემამულეთათვის დასავლეთის ლიტერატურული სიმდიდრე და მემკვიდრეობა. აქ ითარგმნა და გადაიწერა მომეტებული ნაწილი იმ ლიტერატურული განძეულობისა, რომლითაც სამართლიანად ამაყობს ჩვენი ძველი მწერლობის ისტორია. აქ, ათონზე, შეიქმნა და ჩამოყალიბდა განსაკუთრებული სალიტერატურო, საგრამატიკო და საკალიგრაფიო სკოლა, რომელმაც წარუშლელი კვალი დატოვა ჩვენს წარსულში. ერთი სიტყვით, არც ერთ სამონასტრო დაწესებულებას ისეთი მნიშვნელობა არ ჰქონია ჩვენი მწერლობისა და კულტურის ისტორიაში, როგორც ათონის ივერთა მონასტერს, უიმისოდ ჩვენი კულტურის ისტორიას, შეიძლება, სხვა სახე და ხასიათი მიეღო“ (18, გვ. 101).

ათონის მონასტერსაც დაუდგა შავი დღეები. აქაური მოღვაწე ქართველები თანდათან შეავიწროვეს და უკანასკნელ ხანებში მონასტერი მთლიანად ხელთ იგდეს ბერძნებმა. ამჟამად აქ ქართველთაგან აღარავინ არის. თანდათან გაპარტახდა მონასტრის წიგნთსაცავიც. ათონის ივერთა მონასტერში ახლა მხოლოდ 86 ხელნაწერიღა დარჩა. მათი უმრავლესობა X საუკუნისაა. მათ შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია: Ath.-6 ოპიზაში გადაწერილი ოთხთავი (913 წ.); ოშკში თორნიკე ერისთავის დაკვე-

თით 978 წელს გადაწერილი ბიბლიის ხელნაწერი. ეს არის ყველაზე ადრინდელი ნუსხა ბიბლიისა, რომლის მხოლოდ ნაწილმა მოაღწია ჩვენამდე; Ath.-17 მრავალთავი და სხვ. ქართული ლიტერატურის ისტორიისათვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს Ath.-32-ს (981 წ.), რომელიც ექვთიმეს მიერ თარგმნილ თხზულებათა კრებულს წარმოადგენს და სხვ.

ზოგი ათონური ხელნაწერი ჩამოიტანა ი. ფანცულაიამ (A-1101; A-1103; A-1104; A-1105).

ათონის ივერთა მონასტრის სიძველეები აღწერეს ალ. ცაგარელმა და რ. ბლეიკმა. 1952—1953 წლებში ამერიკელმა ე. უ. სინდერზმა გადაიღო 4 ძველი ქართული ხელნაწერი (№ 42, 62, 78, 83). უკანასკნელ ხანებამდე ქართველ სპეციალისტებს ხელი მიუწვდებოდათ ათონში დაცულ მხოლოდ 12 ხელნაწერზე. 1981 წელს გ. პატარაიამ და ა. მიქაბერიძემ მოახერხეს ათონის ქართველთა მონასტერში დაცული ყველა ქართული ხელნაწერის მიკროფილმთა გადაღება. ეს არის დიდი მოვლენა. მათი ღვაწლის მეოხებით ქართულ მეცნიერებას აქვს საშუალება, შეუდგეს ათონზე მოღვაწე ქართველ მამულიშვილთა შემოქმედების ყოველმხრივ შესწავლას.

ბულგარეთში, ბაჩკოვოს მახლობლად, 1083 წელს ქართველმა მხედართმთავარმა გრიგოლ ბაკურიანის ძემ დააარსა მონასტერი ქართველთათვის. მის მიერ შექმნილ მონასტერს გრიგოლ ბაკურიანის ძემ შეუდგინა ტიპიკონი (წესდება). დოკუმენტი შეადგინეს ორ ენაზე — ქართულად და ბერძნულად. პეტრიწონის მონასტერში გადაწერილია H-1760 ხელნაწერი (XIV ს.).

პეტრიწონის მონასტერი, ისე როგორც ქართული კულტურის ბევრი სხვა სავანე, ბერძნებმა იგდეს ხელთ და ქართველები თანდათან გამოდევნეს.

ჩვენამდე მოღწეული პეტრიწონის ქართული წესდების ორი ნუსხა პირველად ცნობილი გახდა სოფიის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცული XVIII საუკუნის ხელნაწერი. იგი გადაუწერია (უფრო სწორად, გადაუხატავს) ქართული ენის უცოდინარ პირს. ამ ხელნაწერის მიხედვით ძეგლი გამოაქვეყნა მ. თარხნიშვილმა (Typicon Gregorii Pacuriani: Scriptores Iberici, t. 3, Louvain, 1954).

1951 წელს ცნობილი გახდა, რომ არსებობს ამ წესდების უფრო ძველი ვარიანტი. იგი დაცულია კუნძულ ხიოსზე, კორაისის სახელობის ბიბლიოთეკაში. საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალური ბიბლიოთეკის ხელშეწყობით ა. შანიძემ 1958 წელს მიიღო ამ ძვირფასი ხელნაწერის ფოტოპირები. გაირკვა, რომ ხელნაწერი XIII საუკუნისაა. ძეგლი უაღრესად საინტერესოა როგორც ქართული ენის ისტორიისათვის, ისე საქართველოს ისტორიის სპეციალისტთათვის. ეს ხელნაწერი ვრცელი გამოკვლევითურთ გამოსცა ა. შანიძემ (1971 წ.).



1. ი. აბულაძე, ძველ ხელნაწერთა დაცვა და ტექსტების პუბლიკაცია საქოთა საქართველოში: ხელნაწ. ინსტ. მოამბე, II, თბ., 1960.
2. ი. აბულაძე, პალეოგრაფიული აღბოში, თბ., 1973.
3. გ. ახვლედიანი, ორი ერთსახე პრეფიქსი ქართულ ზმნაში: „წვენი მეცნიერება“, № 1, 1928.
4. გ. ახვლედიანი, თბილისის უნივერსიტეტი და ენათმეცნიერება საქართველოში: თსუ შრ. XIX, 1941.
5. ა. ბაქრაძე, კრიტიკული გულანი, თბ., 1977.
6. ე. ვარტი, მინჯანას კოლექციის ქართული ფურცლები Selly Oak-ში (ბირმინგემი): „მაცნე“ (ენ. და ლიტ. სერია), თბ., 1973, № 2.
7. თ. ვონიაშვილი, დიალექტიზმებისათვის პადიშის ძველში: ენიშის მოამბე, IV, თბ., 1938.
8. რ. ენუქაშვილი, ხანმეტობა-ჰემეტობის საკითხისათვის ქართულში: თსუ ძველი ქართ. ენის კათ. შრ., 19, თბ., 1976.
9. ე. თაყაიშვილი, მოგონებები: „მნათობი“, 1958 წ. № 4, 5, 7, 11, 12; 1959 წ., № 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9.
10. ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ზრონიკა, ტფ., 1890.
11. ე. თაყაიშვილი, როდის შეიქცალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ? „მნათობი“, 1948, № 8.
12. ე. თაყაიშვილი, პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და ოცი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიშანი, პარიზი, 1933.
13. ე. თაყაიშვილი, ვატიკანის ბიბლიოთეკის ორი ქართული ხელნაწერი: თსუ შრ. XXXIX, თბ., 1950.
14. ი. იეღლიჩკა, იაკობის ჟამისწირვის ხელნაწერი პრაპაში: „მნათობი“, 1961, № 6.
15. ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, II, თბ., 1963.
16. ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი, თბ., 1975.
17. პ. ინგოროყვა, თხზულებათა კრებული, IV, თბ., 1978.
18. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.
19. ნ. მარი, იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქო წიგნთსაცავის ქართული ხელნაწერების მოკლე აღწერილობა, თბ., 1955.
20. ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. I, ნაკვ. I, თბ., 1962; ტ. I, ნაკვ. II, თბ., 1962; ტ. II, თბ., 1980.
21. ე. შეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962.
22. ე. შეტრეველი, შეპანის უდაბნო — XI საუკუნის უცნობი ქართული სკრიპტორიუმი პალესტინაში: მრავალთავი, V, თბ., 1975.
23. ე. შეტრეველი, საზღვარგარეთის ქართული სამწერლობო კერების ურთიერთ-თანამშრომლობის ერთი ფაქტი: ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976.
24. გ. ნინუა, ერთი ქართული ხელნაწერის ისტორია: „მაცნე“ (ენ. და ლიტ. სერია), № 3, თბ., 1981.
25. ზ. ნიქარაძე (თავისუფალი სვანი), სვანეთის ხელნაწერები: „მოამბე“, 1904, მე-2 განყ.
26. ა. ონიანი, ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები, თბ., 1978.
27. გ. როვაგვა, ხანმეტობისა და ჰემეტობის საკითხისათვის: ქუთ. პედ. ინსტ. შრ., XV, 1956.

28. ზ. სარჯველაძე, ხანმეტ და ჰემეტ ტექსტებში დადასტურებულ ზმნის პირი-
ან ფორმათა საძიებლები, თბ., 1971.
29. ზ. სარჯველაძე, ჰემეტობის გადმონაშთები X საუკუნის სინურ ხელნაწერებ-
ში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 52, № 1, 1968.
30. ზ. სარჯველაძე, სასწაულებრივ გადარჩენილი: „საბჭოთა ხელოვნება“, 1981,
№ 8.
31. ბ. უტიე, ქართული ხანმეტი ლექციონარის ერთი ფურცელი პარიზში: „მაენე“
(ენ. და ლიტ. სერია), № 1, 1973.
32. ლ. ქაჯაია, ხანმეტი ჰავიოგრაფიული კრებული: მრავალთავი, IX, თბ., 1981.
33. ლ. ქუთათელიძე, ვ. ი. ლენინის სახელობის ლენინის ორდენოსანი სსრკ სა-
ხელმწიფო ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა: საქ. სახ. მუზეუმის
მოამბე, XVII-ბ, თბ., 1953.
34. ა. შანიძე, ნაშთები შესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის ზმარებისა ზმოვნებისა
წინ ქართულ ზმნებში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.
35. ა. შანიძე, უძველესი ტექსტების აღმოჩენის გამო. ლიტერატურული ცნობა ახ-
ლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეთერთმეტე საუკუნის
მწერლობაში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.
36. ა. შანიძე, ქართული ხელნაწერები გრაცში: ტუმ, IX, 1929.
37. ა. შანიძე, ხანმეტი ლექციონარი, თბ., 1944.
38. ა. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი: ტუმ, VII, 1927.
39. ა. შანიძე, ჰემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორი-
ისათვის: ტუმ, III, 1923.
40. ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მე-
სამე პირისა ქართულ ზმნებში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.
41. ა. შანიძე, ჰემეტობა აღიშის ოთხთავში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.
42. ა. შანიძე, სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული
ენის ისტორიისათვის, თბ., 1959.
43. ა. შანიძე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელ-
ნაწერის მიხედვით, თბ., 1945.
44. ა. შანიძე, ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები: ენიკის მოამბე, II, ტფ.,
1937.
45. ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, თბ., 1971.
46. ა. შანიძე, იაკობის პირველსახარების ხანმეტი ნაწყვეტები: თსუ ძველი ქართ.
ენ. კათედრის შრ., 21, თბ., 1977.
47. მ. შანიძე, ჰემეტობის გადმონაშთები X ს. ერთ სინურ ხელნაწერში: ხელნაწ.
ინსტ. მოამბე, I, თბ., 1959.
48. ც. ჩიკვაძევილი, კ. მარქსის სახელობის საქართველოს სსრ სახელმწიფო რეს-
პუბლიკურ ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერებისა და საარქივო მასალების კატა-
ლოგი, თბ., 1964.
49. ა. ჩიქობავა, ხანმეტი და ჰემეტი ტექსტების აღმოჩენისათვის: „ჩვენი მეცნი-
ერება“, 1925, № 3—4.
50. შ. ძიძიგური, ლიტერატურულ-ენათმეცნიერული ნარკვევები, თბ., 1974.
51. გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960.
52. წიგნი ძველისა აღთქუმისანი, გამოსცა ა. შანიძემ, ტ. 1, ნაკვ. 1, თბ., 1947; ტ. 1,
ნაკვ. 2, თბ., 1948.
53. ზ. კუმბურიძე, ძველი ქართული ხელნაწერების თავგადასავალი, თბ., 1975.
54. ა. ხახანაშვილი, ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები: „მოამბე“,
1905, VIII, განყ. II.

55. ლ. ხევესურიანი, Sin.-34-ის შედგენილობის საკითხისათვის: მრავალთავი, VI, ნბ., 1978.
56. ივ. ჭავჭავაძე, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის: ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
57. ივ. ჭავჭავაძე, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1949.
58. ივ. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1979; II, თბ., 1965.
59. ივ. ჭავჭავაძე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, ტფ., 1921.
60. ივ. ჭავჭავაძე, წინასიტყვაობა წიგნისა: გიორგი მთაწმიდელი, ცხორება იოვანესი და ეფთჳჳესი, თბ., 1946.
61. Л. Р. Каджая, Ханмэтные палимпсесты: Проблемы палеографии и кодологии в СССР, М., 1974.
62. П. К. Коквцов, Еще один рукописный фрагмент Иерусалимского Талмуда: Зап. Вост. Отд. Рос. арх. общества, Т. XI, 1899.
63. Н. Я. Марр, Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивера: Зап. Вост. отд. Рос. арх. общества, Т. XIII, 1901.
64. Н. Я. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, М.-Л., 1940.
65. Р. Р. Орбели, Собрание грузинских рукописей Института востоковедения Академии Наук СССР: Уч. зап. Института востоковедения, вып. IX, М.-Л., 1954.
66. Р. Р. Орбели, Грузинские рукописи Института востоковедения АН СССР, М.-Л., 1956.
67. Е. С. Такайшвили, Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. I, вып. I, 1902; т. I, вып. II, 1903; т. I, вып. III; IV, 1904; т. II, вып. I, 1906; т. II, вып. II, 1907; т. II, вып. III, 1908.
68. Е. С. Такайшвили, Рукописи Оксфордской библиотеки, приобретенные в Тифлисе Оливером Вардролом: ხელნაწერთა ინსტიტუტის შობაზე, III, თბ., 1961.
69. А. Цагарели, Каталог грузинских рукописей Синайского монастыря: Палестинский сборник, IV, С-Пб., 1888.
70. А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, I, 1894.
71. А. Цагарели, Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае, С-Пб., 1888.
72. J. W. Birdsall, Khanmeti Fragments of the Synoptic Gospels from Ms. Vind-Georg; 2: Oriens Christianus, 55, 1971.
73. J. W. Birdsall, A second Georgian recension of the Protevangelium Jacob: Le Muséon, 83, Louvain, 1970.
74. J. W. Birdsall, A Georgian Palimpsest in Vienna: Oriens Chistianus, 53 1969.
75. R. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque de la laure d'Iviron au Mont Athos, ROC, VIII-IX, Paris, 1932-34.
76. R. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarcale grecque à Jérusalem: Oriens Chretien, 3-e série, t. III (XXIII). № 3-4, Paris, 1924.
77. R. Blake, Catalogue of the Georgian Manuscripts in the Cambridge University Library: The Harvard Theological Review, 25, 1932.
78. R. Blake, Greek Script, and Georgian Scribes on Mount Sinai: HTR, XXV, № 3, 1932.

79. J. Braun, *Rekopisy Gruzinskie: K. Roszko-J. Braun, Katalog recopisov-or-mianskich i gruzinskich*, Warszawa, 1958.
80. A I. Gamkrelidze, *Le trésor national géorgien*, Tbilisi, 1975.
81. *Georgische Handschriften*, beschrieben von J. Assfalg, Wiesbaden, 1963.
82. M. V. Esbroeck, *Les plus anciens Homéliers géorgiens*, Lovain-la-Neuve, 1975.
83. D. M. Lang, *Georgian manuscripts in Oxford: Bedi Kartlisa*, N II-III, Paris, 1957.
84. I. Molitor, *Tekstus Chanmeti et Haemeti*, Lovain, 1956.
85. P. Peeters, *De codice hiberico bibliothecae Bodleianae Oxoniensis: AB, XXXI*, 1912.
86. G. Peradze, *Ueber die georgischen Handschriften in Östereich: WZKM*, XLVII, 3-4, 1940.
87. G. Peradze, *Georgian Mss. in England: Georgica*, 1, London, 1935.
88. H. Schuchardt, *Mitteilungen aus georgischen Handschriften: ტეპ*, VIII, 1928.
89. M. Tarnischvili, *Les manuscrits géorgiens du Vatican: Bedi Kartlisa № 12-13*, Paris, 1964.
90. O. Wardrop, *Catalogue of Georgian manuscripts; F, Conyber: Catalogue of th Armenian manuscripts in the British Museum*, London, 1913.

8. დოკუმენტები

ხელნაწერთა ინსტიტუტის, საქართველოს სახელმწიფო არქივის, საქართველოს ქალაქებისა და რაიონების, რუსეთის, უცხოეთის მუზეუმების ფონდებში დაცულია 100 000-მდე ქართული საისტორიო, იურიდიული და სხვა სახის დოკუმენტი. ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „ყოველ განათლებულ ადამიანს კარგად მოეხსენება ის უაღრესი მნიშვნელობა, რომელიც საბუთებს როგორც პოლიტიკურ-კულტურულ, ისევე სამართლისა, ეკონომიური, თუ ხელოვნების ისტორიისთვისა აქვს. წყაროთა არც ერთი დარგი არ შეიცავს იმდენად უხვსა და მრავალმხრივ ცნობებს, როდენიც ჩვენ საბუთებში გვხვდება. ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ საისტორიო მეთოდოლოგიაში საბუთების შესწავლას განსაკუთრებული ყურადღება აქვს მიპყრობილი და ისტორიის დამხმარე მეცნიერებათა შორის საბუთების შემსწავლელი დარგი, რომელსაც დიპლომატიკა, ანუ სიგელთმცოდნეობა ეწოდება, ყველაზე უფრო ზედმიწევნით საისტორიო სამეცნიერო დარგად იქცა“ (18, გვ. 111).

ქართულ საისტორიო და იურიდიულ დოკუმენტებს უაღრესი მნიშვნელობა აქვს ქართული ენის, კერძოდ, ქართული ენის ისტორიული დიალექტოლოგიის კვლევისათვის (უძველესი ქართული დოკუმენტების ძირითადი ენობრივი თავისებურებანი განხილული გვაქვს ქვემოთ, სპეციალურ თავში).

ქართული საისტორიო და იურიდიული დოკუმენტების გამოცემა XIX საუკუნეში დაიწყო. განსაკუთრებით აღსანიშნავია დ. ბაქრაძის

(21), ალ. ხახანაშვილის (20), თ. ჟორდანიას (9; 10; 11), ე. თაყაიშვილის (4; 5; 22), ს. კაკაბაძის (7; 8), ა. შანიძის (9), ი. დოლიძის (13), ნ. ბერუძენიშვილის (1; 2), ი. ცინცაძის (17), შ. ბურჯანაძის (3), ქრ. შარაშიძის (15), ნ. შოშიაშვილის (16) და სხვების დამსახურება ამ დიდ საქმეში.

განსაკუთრებული ღვაწლი ქართული დოკუმენტების შესწავლაში მიუძღვის ივანე ჯავახიშვილს. იგი არის შემქმნელი სამეცნიერო დისციპლინისა „ქართული დიპლომატიკა“ (18).

ქართული საისტორიო დოკუმენტების კორპუსის მეცნიერულ გამოცემას ამზადებს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტი.

ქართული საისტორიო და იურიდიული დოკუმენტები ძირითადად XI საუკუნიდან გვაქვს. მათ შორის აღსანიშნავია ბაგრატ მეექვსის ორი სიგელი: ერთი ცნობილია, როგორც „სიგელი მლუიმელთაი“, ხოლო მეორე, როგორც „სიგელი ოპიზართა და მიჯნაძორთაი“. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, პირველი სიგელი თარიღდება 1058 წლით, მეორე კი — 1060—1065 წლებით (19, გვ. 179).

ძალიან საინტერესოა დავით აღმაშენებლის ანდერძი შიომღვიმის მიმართ (1123 წ.). იგი პირველად 1896 წელს დაბეჭდა თ. ჟორდანიამ (10, გვ. 9—12). ამჟამად დედნის დიდი ნაწილი დაკარგულია. უკანასკნელ ხანებში ვ. სილოგავამ მიაგნო ამ საინტერესო ძეგლის ფოტონეგატივს და ხელახლა გამოსცა ანდერძი გამოკვლევითურთ (12, გვ. 88—106).

გიორგი მესამემ 1170 წელს შიომღვიმეს უბოძა სიგელი. ტექსტი პირველად გამოსცა ე. თაყაიშვილმა (5, I, გვ. 2—7). გიორგი მესამის მეორე სიგელი შეიძლება დათარიღდეს 1177 წლით (19, გვ. 180). იგი პირველად გამოაქვეყნა თ. ჟორდანიამ (9, I, გვ. 265).

XII საუკუნის 80-იანი წლებით თარიღდება ქიაბერ მანდატურთუხუცესის სიგელი (19, გვ. 180—182).

თამარ მეფის სიგელი, რომელიც 1202 წლით თარიღდება (19, გვ. 182), პირველად გამოსცა თ. ჟორდანიამ (10, გვ. 25—26). ეს საბუთი დაიღუპა 1919 წელს¹. მომდევნო ხანის ძეგლები საკმაოდ მრავალრიცხოვანია.

¹ 1919 წელს კრასნოდარის მხარის ქ. კრაპოტკინში განადგურდა 3000 ქართული დოკუმენტი სხვა საინტერესო მასალებთან ერთად. ისინი 1915 წელს წაიღეს ჩრდილოეთ კავკასიაში, რომ გადაერჩინათ თურქების შემოსევისაგან. დაღუპულ დოკუმენტთა შორის განსაკუთრებით აღსანიშნავია: გიორგი II-ის, დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის სიგელები (ამის შესახებ იხ. „საისტორიო მოამბე“, I, ტფ., 1924, გვ. 278—281).

საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის ფოტოთეკაში ამ სამი უძვირფასესი ძეგლის ფოტონეგატივები იპოვა ვ. სილოგავამ (12, გვ. 89).

ქართული ენის ისტორიისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ისეთ საბუთებს, რომლებშიც ასახულია ცოცხალი მეტყველების ნორმები.

ლიტერატურა

1. ნ. ბერძენიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, I, თბ., 1938; II, თბ., 1953.
2. ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა: ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, თბ., 1967.
3. შ. ბურჯანაძე, ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდისის სამთავროებისა, I, თბ., 1958.
4. ე. თაყაიშვილი, პალეოგრაფიული ალბომი, რვეული I, ტფ., 1909; რვეული II, ტფ., 1920.
5. ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, I, ტფ., 1899; II, ტფ., 1910.
6. ს. კაკაბაძე, შიომღვიმის სამი სიგელი, ტფ., 1912.
7. ს. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, I, ტფ., 1913; II, ტფ., 1913; III, ტფ., 1913; IV, ტფ., 1913; V, ტფ., 1913.
8. ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს სპეკლესით საბუთები, I, ტფ., 1921; II, ტფ., 1921.
9. თ. ჟორდანიია, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, I, ტფ., 1893; II, ტფ., 1897.
10. თ. ჟორდანიია, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა და „ძველი“ ვაჰანის ქვაბთა, ტფ., 1896.
11. თ. ჟორდანიია, ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, ფოთი, 1903.
12. ვ. სილოგავა, დავით აღმაშენებლის ანდერძი შიომღვიმისადმი: მრავალთავი, IX, თბ., 1981.
13. ქართული სამართლის ძეგლები, გამოსცა ი. დოლიძემ (II, თბ., 1965; III, თბ., 1970; IV, თბ., 1972; V, თბ., 1974; VI, თბ., 1977; VII, თბ., 1981).
14. ა. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, ტფ., 1935.
15. კ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVI სს.), თბ., 1961.
16. ნ. შოშიაშვილი, რკონის სიგელი 1259 წლისა (ხელნაწ.).
17. ი. ცინცაძე, დავით მეფის სიგელი; თამარ მეფის გელათისადმი ბოძებული სიგელი: საქართველოს არქივი, II, ტფ., 1927.
18. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფ., 1926.
19. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
20. ა. ხახანაშვილი, გუჯრები (საისტორიო მასალა), ქუთაისი, 1891.
21. Д. З. Бакрадзе, Статьи по истории и древностям Грузии: Приложение к V тому Запис. АН, № 1, С-Пб., 1887.
22. E. Такайшвили, Сигель грузинского царя Баграта IV: ЗВОРАО, IX, С-Пб., 1894.



**ქართული ღამწარლოზის წარმოშობის
საკითხი**

ქართული ანბანი ერთ-ერთ უძველესთაგანია. მისი წარმომავლობა შესახებ მრავალი, ხშირად ურთიერთგამომრიცხავი, მოსაზრება არსებობს (20, გვ. 122—138; 46, გვ. 5—18). ქართული ანბანის შექმნის შესახებ ძველ წერილობით წყაროებში ორი ცნობაა დაცული.

XI საუკუნის ცნობილი მოღვაწის ლეონტი მროველის მიერ დაწერილ, თუ გადაწერილ „ქართლის ცხოვრებაში“ ნათქვამია, რომ ქართული დამწერლობა შექმნილია მეფე ფარნავაზის დროს: „ესე ფარნავაზ იყო პირველი მეფე ქართლსა შინა ქართლოსისა ნათესავთაგანი. ამან განაერცო ენა ქართული და არღარა იზრახებოდა სხუა ენა ქართლსა შინა თვნიერ ქართლისა. და ამან შექმნა მწიგნობრობა ქართული“ (ქართლია ცხოვრება, I, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1955, გვ. 26).

მემატიანის ამ ცნობის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ქართულ საისტორიო მწერლობაში ჯერჯერობით ჩვენ მხოლოდ ლეონტი მროველის თხზულებაში გვხვდება ცნობა ქართული ანბანის გამოგონების დროისა და შემდგენელის პიროვნების შესახებ. მას ქართული „მწიგნობრობა“ ფარნავაზ მეფის შემოღებულად მიაჩნია. რადგან ეს ფარნავაზი XI საუკ. ამ ქართველ ისტორიკოსს საქართველოს სახელმწიფოს და საზოგადოებრივი წესწყობილების, იმგვარადვე როგორც სარწმუნოების შემოქმედად ჰყავს გამოყვანილი და ზღაპრულ პიროვნებად არის ქცეული, ამიტომ ლეონტი მროველის ცნობას ქართული ანბანის შესახებ ფასი ეკარგება. აქ მხოლოდ ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ XI საუკ. ქართველ ისტორიკოსს ქართული ანბანი ქრისტეს წინადროინდელ აღმოჩენად ჰქონია წარმოდგეილი, ძველისძველად მიაჩნდა და სხვებივით ქრისტიანობის შენაძენად არ სთვლიდა. იქნებ, მომავალმა გამოარკვიოს, ჰქონდა თუ არა ლ. მროველს ამისთვის რაიმე საფუძვლიანი წყაროები ან ისტორიული ზეპირგადმოცემა“ (27, გვ. 194). სხვაგან ივ. ჯავახიშვილი წერს: „რა წყაროებით სარგებლობდა ლეონტი მროველი, როდესაც იგი ფარნავაზის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას გვიხატავდა, არა ჩანს,

მაგრამ ეს კი ცხადია, რომ მის ცნობებს ისტორიისათვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს“ (26, გვ. 181).

ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისი ფარნავაზის შესახებ უკანასკნელ ხანებში ქართულ ისტორიოგრაფიაში გაზიარებული არაა. საქართველოს ისტორიის ნარკვევების I ტომში ნათქვამია: „ქართლის სამეფოს საწყისად კი ძველი ქართული ტრადიცია უცილობლად იმ მომენტს მიიჩნევს, როდესაც საკუთრივ მცხეთა განდა გაერთიანებული ქართლის ცენტრი, დედაქალაქი. სხვადასხვა ქართული გაერთიანების ბრძოლაში ალბათ წარმატებას მიაღწია იმ გაერთიანებამ, რომელსაც სათავეში ფარნავაზი ედგა. ფარნავაზის საქმიანობას უნდა უკავშირდებოდეს აგრეთვე მცხეთის (არმაზციხის) გადაქცევა სამეფოს დედაქალაქად, არმაზციხის უძველეს თავდაცვით ნაგებობათა მშენებლობა, აქვე არმაზის კერპის აღმართვა და სხვ. გვიანაქემენიდური და ადრეელისისტური ხანის მერყევი ვითარება, საერთოდ, ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ასეთი მსხვილი პოლიტიკური ერთეულის წარმოშობისათვის იმ დროის დიდი, დასუსტებული ანდა ჯერ სტაბილობას მოკლებული სახელმწიფოების (აქემენიდური სპარსეთი, ელინისტური სამეფოები) მეზობლად. ამიტომაც არის, რომ ძველი ქართული ტრადიცია, რომელიც ასეთი სამეფოს წარმოქმნას ადრეელისისტური ხანით ათარიღებს, ზოგად ხაზებში სარწმუნო ჩანს“ (14, გვ. 444). საინტერესოა ისიც, რომ მე-5 საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი ფავსტოს ბუზანდი ქართლის მეფეებს ფარნავაზიანებს უწოდებს (32, გვ. 126).

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ XIII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი მხითარ აირივანელი თავის კომპილაციური ხასიათის თხზულებაში „ქრონოგრაფიული ისტორია“ ქართული დამწერლობის შემქმნელად ფარნავაზს მიიჩნევს (33, გვ. 384).

ასეთია ქართული დამწერლობის წარმოშობის ერთი ვერსია ქართული და სომხური წერილობითი წყაროების მიხედვით:

მეორე ცნობა ქართული ანბანის შექმნის შესახებ დაცულია მე-5 საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის კორიუნის თხზულებაში „მაშტოცის ცხოვრება“. ამ ნაწარმოების მიხედვით, მესრობ მაშტოცმა (დაახლ. 361—440 წწ.) შექმნა სომხური დამწერლობა. მანვე გამოიგონა ქართული და ალბანური¹ დამწერლობები. აი, რა არის ნათქვამი ქართული ანბანის შექმნის შესახებ: „რამდენიმე ხნის შემდეგ ქრისტეს საყვარელმა (მაშტოცმა) იზრუნა აგრეთვე ბარბაროს ქვეყნებზედაც. და იგი შეუდგა იბე-

¹ ალბანელები იყვნენ დასავლეთ კასპისპირეთის ბინადარი უძველესი ტომები. ვარაუდობენ, რომ მათი ენა იყო უღიური (დალესტნის ენათა ოჯახი). ანბანი აღმოაჩინა ი. აბულაძემ (28), გაშიფრა ა. შანიძემ (35; 36). ა. შანიძის მოსაზრებანი გაზიარებულია ალბანისტიკაში (ამის შესახებ იხ. 38).

რული (ქართული) ენის დამწერლობის შექმნას ღვთის მიერ მონიჭებული წყალობით. მან დახაზა, დააწყო და დალაგა, როგორც ეგებოდა. და წაიყვანა ვინმე თავის საუკეთესო მოწაფეთაგან და გაემგზავრა და მივიდა იბერთა ქვეყანაში. აქ ის წარუდგა იბერთა მეფეს, სახელად ბაკურს, და მოსეს, ქვეყნის ეპისკოპოსს. მეფე და მხედრობა, ქვეყნის ყველა მხარე ღვთის ბრძანებით მორჩილად უსმენდა მას“ (30, გვ. 49).

კორიუნის ამ ცნობას უყოყმანოდ იზიარებს თითქმის ყველა სომეხი სპეციალისტი, აგრეთვე მრავალი არმენოლოგი, როგორც ჩვენში, ისე უცხოეთში (აქ შეიძლება მივუთითოთ ერთი წყარო: Советская историческая энциклопедия, т. 7, სვ. 987, სადაც ნათქვამია, რომ კორიუნმა „изложил наиболее достоверную историю создания арм., а также груз. и албанской (агванской) письменности“.

ყველაზე საფუძვლიანად კორიუნის ცნობა განიხილა ივანე ჯავახიშვილმა. იგი წერდა: „სომხურსა და სხვა სპეციალურ მწერლობაში კორუნის მონათხრობი სრულ ქეშმარიტებად ითვლება და მისი ნაშრომის ცნობებს ემყარებიან, ვითარცა თანამედროვისა და თვითმხილველისაგან აღწერილ მონათხრობას.“

ასეთი ნდობა რომ კორუნის ნაწარმოების კრიტიკული განხილვა-გაცხრილვის შემდგომ დამყარებულიყო, სრულიად ბუნებრივი იქნებოდა, მაგრამ საქმე ის არის, რომ ამ ძეგლის კრიტიკულად განხილვა და კორუნის განცხადება-ცნობების სისწორის შემოწმება არავის მოსვლია აზრად. ასეთი თავადებითი ნდობა კი, რა თქმა უნდა, სახიფათოც არის და არც შეიძლება“ (25, გვ. 156—157).

ივანე ჯავახიშვილმა დამაჯერებლად აჩვენა, რომ ცნობა მაშტოცის (მაშთოცის) მიერ ქართული ანბანის შექმნის შესახებ მერმინდელი ჩანართია (კერძოდ, VI საუკუნის დამლევისა). ამას მოწმობს ის, რომ V საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი ლაზარი ფარბელი, რომელიც კარგად იცნობდა კორიუნის თხზულებას, მაშტოცს მიიჩნევს მხოლოდ სომხურ ანბანის შემქმნელად (25, გვ. 170—171). ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებდა აგრეთვე ზოგი ანაქრონიზმის შესახებ, რაც კორიუნის თხზულებაში დასტურდება (25, გვ. 172—173). არსებითი სხვაობაა ქართული და სომხური ასოების მოხაზულობაში: „საკმარისია აღამიანმა სომხური და ქართული ხუცური ასომთავრული უძველესი მოყვანილობის ასოები ერთმეორეს გულდასმით შეადაროს, რომ დარწმუნდეს, რამდენად დაშორებულია და არ მიაგავს ერთიერთმანეთს ქართული და სომხური ანბანი. ორიოდღე ასოს გარდა, ორივე ანბანის ყველა ასო მოხაზულობით არსებითად განსხვავდება.“

თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ ბერძნულს მერმინდელ ანბანს თავის წარმომშობელ ფინიკიელთა ანბანის ასოებთან 5—6 საუკუნის შემდგომაც ისეთი მსგავსება ემჩნეოდა, რომ მათი ნათესაობა ცხა-

დი ხდება, ქართული და სომხური ასოების მოხაზულობა ერთი-ორი საუკუნის შემდგომ ისე როგორ უნდა შეცვლილიყო, რომ მათ ნათესაობას გულდასმითი დაკვირვებაც ვეღარ ამჩნევს, თუ მათი შემდგენელი ერთი და იგივე პირი იყო და მართლაც V ს-ში მოღვაწეობდა ქ. შ.“ (27, გვ. 198—199).

ასევე არსებითი ხასიათის სხვაობაა ქართული და სომხური ასოების რიგშიაც. ივანე ჯავახიშვილი წერდა: „იმ დროს, როდესაც ქართულში ენს ვინი მისდევს და 6-სა ნიშნავს, სომხურ ანბანში 9-ის 30-ე ადგილი აქვს დათმობილი და 3000-ს ნიშნავს. ამგვარადვე, თუ ქართულში ცხრის აღმნიშვნელს — თანს 10-ის აღმნიშვნელი ინი მისდევს, სომხურში თოს შე მისდევს, რომელიც იქ 10-ის აღსანიშნავად იხმარება იმ დროს, როდესაც ქართულში თანს მე-18 ადგილი უკავია ანბანში და 90-ს უდრის. ხოლო კან-იდან მოყოლებული ქართულ და სომხურ ანბანთა ასოების წესრიგს შორის ისეთი განსხვავებაა, რომ მათ შორის მსგავსების აღმოჩენა შეუძლებელია. ცხადია, ასოთა რიგისა და მათი რიცხვითი მნიშვნელობის ასეთი თვალსაჩინო, არსებობითი განსხვავება ქართულსა და სომხურ ანბანში შეუძლებელია ყოფილიყო, მათი შემდგენელი რომ მართლაც ერთი და იგივე პირი ყოფილიყო, როგორც სომხურ მერმინდელ მწერლობაში კორჯნის გადამკეთებელი და მოსე ხორენელი ამტკიცებდნენ“ (27, გვ. 199).

რა თქმა უნდა, მაშტოცის მიერ ქართული ანბანის შექმნა დაუჩერებელია იმ მიზეზის გამოც, რომ მან ქართული არ იცოდა. მაშტოცს ქართული ანბანი, კორიუნის თხზულების ჩვენამდე მოღწეული ვერსიის მიხედვით, შეუქმნია სომხეთში (30, გვ. 49). ასევე ზღაპრულია მაშტოცის მიერ აღბანური ანბანის გამოგონების ამბავი (ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, მან არც აღბანური ენა იცოდა). საერთოდ, ანბანის შექმნა დიდ ენათმეცნიერულ მომზადებას გულისხმობს. შეუძლებელია, V საუკუნის დასაწყისში ერთ კაცს შეექმნა სამი სხვადასხვა სისტემის ენისათვის სამი არსებითად განსხვავებული დამწერლობა.

სომხური წყაროების წინააღმდეგობანი და მათი მერმინდელობა კარგად არის დასაბუთებული ივ. ჯავახიშვილისა (25; 27) და ზ. ალექსიძის (14; 16) ნაშრომებში.

უკანასკნელ ხანებში გაირკვა ისიც, რომ სომხური ანბანის შექმნელი იცნობდა და იყენებდა ქართულ ანბანს. 1969 წელს რამაზ პატარიძემ გამოაქვეყნა ნაშრომი „ერკათაგორის გრაფიკული საფუძვლები“¹. ავტორი

¹ იგი ჯერ დაიბეჭდა ჟურნალში „საბჭოთა ხელოვნება“ № 6 (1969), ხოლო შემდეგ საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის „მაცნეში“ (1970, № 3).

სომხურ ასოებს განიხილავს გრაფიკული მსგავსების მეთოდით და გამო-
ყოფს სომხურ გრაფემათა სამ ჯგუფს: სემურ (ე. წ. „ნალისებურ“ გრა-
ფემათა) ჯგუფს, ქართულ (ე. წ. „რკალისებურ“ გრაფემათა) ჯგუფსა და
ბერძნულ (ე. წ. „კუთხოვან“ გრაფემათა) ჯგუფს. რ. პატარიძემ ნათლად
აჩვენა, რომ ექვს სომხურ ასოს (Շ Ս, Զ Ի, Յ Ը, Զ Ժ, Մ Մ, Ժ Կ)
საფუძვლად უძველეს ასომთავრული Շ გრაფემის მოხაზულობა (11,
გვ. 171—204; 13, გვ. 528—584).

ცხადია, ამის შემდეგ ლეგენდა ქართული ანბანის მესრობ მამულოცის
მიერ შექმნის შესახებ საბოლოოდ უნდა უკუვადგოთ¹. სომხური ანბან-
ის შემოქმედმა გამოიყენა ქართული ანბანიც, თუმცა ამის შესახებ
არაფერი თქვა. კორიუნის თხზულებაში არის ცნობები იმის შესახებ,
რომ მამულოც იყენებს სირიულ და ბერძნულ დამწერლობებს. ეგებ, ამ
ნაწარმოების თავდაპირველ ვარიანტში იყო მითითება იმის შესახებ,
რომ მამულოცმა ქართული ანბანიც გამოიყენა, ხოლო შემდგომში ეს ცნო-
ბა ამოიღეს და ჩაურთეს ლეგენდა ქართული ანბანის მამულოცის მიერ
შექმნის შესახებ. ვფიქრობთ, ამგვარი ვარაუდის დაშვება გამართლებუ-
ლია. როგორც ძველად იტყოდნენ: „რომელსა ასხენ ყურნი სმენად, ის-
მინენ“.

აკად. ივანე ჯავახიშვილი შეეცადა დაესაბუთებინა, რომ ქართული
დამწერლობა შექმნილია არა უგვიანეს VII საუკუნისა ჩვენს წელთაღ-
რიცხვამდე. ქართულ ანბანს საფუძვლად უძველეს ფინიკურ²-არამეული.
ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ერთი მხრით, ჯერხანად ცნობილი VI საუკ.
ქართული დამწერლობის ძეგლები ისეთი მალაქხარისხოვანი კალიგრა-
ფიული განვითარების საფეხურს წარმოადგენენ, რომ ქართული ანბანის
დასაწყისი ხანა სულ ცოტა 7—8 საუკუნით უწინარეს არის საგულის-
ხმებელი. მეორე მხრით, ქართული ანბანის ასოთა რიგობითი მიმდევრო-
ბა ფინიკურ-სემური ანბანისს მშვენიერად იცავს, რაც აგრეთვე მისი
სიძველის მომასწავებელია: ფინიკურ-სემური ანბანის უძველესი მოხა-
ზულობის მსგავსად, ქართულ ბევრ ასოს პირი მარცხნივ აქვთ მობრუნე-
ბული და, დასასრულ, ასო ბანის ქართული თავშეკრული მოხაზულობა

¹ სხვათა შორის, არსებობს ასევე ლეგენდარული ცნობა, თითქოს სომხები ადრე
ქართულ ანბანს იყენებდნენ: „რაცა თვის-ეყვის მწიგნობრობასაჲ არა იყო მათ (სო-
მეხთა) შორის ძველთა შინა საუკუნეთა“; „ივინი (სომხები) სარგებლობდნენ პირველ
ბერძნულითა წიგნითა და ქართულითა. ქრისტეს მოსვლითჲან მრავალთა წელთა გან-
ვლეს, მერმე ქმნეს სომეხთა წერილი თვისი, რომელსაცა იტყვიან ივინი მოძღვრისა მათისა
შესროფისათვის, ვითარმედ, მან განაწესა და ქმნა ასონი მათნი, მსგავსად ქარ-
თულისა ხუცურის წერილისა“ (21, გვ. 123).

² ფინიკიელები იყვნენ ძველი სემიტური ტომები. ფინიკია მდებარეობდა ხმელთა-
შუა ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე (ახლანდელი სირიისა და ლიბანის სანაპირო ზო-
ლი). ფინიკიელებმა შექმნეს პირველი ანბანური დამწერლობა. ამ დამწერლობიდან მომ-
დინარეობს თითქმის ყველა ანბანური დამწერლობა.

შესაძლებელია მხოლოდ ფინიკიელთა, ებრაელთა და არამეელთაგან ყოფილიყო შეთვისებული VII ს-ზე არა უგვიანეს ქ. წ., როდესაც თვით არამეელნიც ჯერ კიდევ თავშეკრულ „ბ“-ს ხმარობდნენ და როცა ქართველი ტომები ტუბალ-მოსოხებიც აზიაში ცხოვრობდნენ და ფინიკიელებთან ალებ-მიცემობა ჰქონდათ“ (27, გვ. 235—236).

ივ. ჯავახიშვილი შეეცადა, დაეძებნა ქართული ასოების პროტოტიპები სემურ ანბანში (27, გვ. 205—231). უნდა გვახსოვდეს, რომ თავის მოსაზრებებს დიდი მეცნიერი ჰიპოთეტურად მიიჩნევდა. იგი წერდა: „მაინც მეცნიერული სიფრთხილე სჯობია და, სანამ ქართული დამწერლობის VI საუკუნეზე უწინარესი ძეგლები აღმოჩნდება, ჩემი ნათქვამი ქართული ანბანის წარმოშობის დროის შესახებ ჯერჯერობით მხოლოდ ჰიპოთეზად მიმაჩნია, რომლის სიმართლეს მომავალი გამოარკვევს. ვფიქრობ მხოლოდ, რომ ეხლა მაინც სამუდამოდ უკუგდებული უნდა იყოს აზრი ქართული ანბანის V საუკუნეში გამოგონების შესახებ ქ. შ. და უნდა განმტკიცდეს აზრი, რომ ქართული დამწერლობა გაცილებით უფრო ძველია და მისი დასაწყისი შორეულ წარსულში და მცირე აზიაში და არა საბერძნეთში უნდა ვეძიოთ“ (27, გვ. 236).

ფინიკიური ანბანიდან მომდინარედ თვლის ქართულ ანბანს რ. პატარიძეც, ოღონდ იგი ქართულ დამწერლობას ჩვენს წ-მდე V ს-ით ათარილებს (13).

ივანე ჯავახიშვილის თეორიის გაზიარებას არაერთი დაბრკოლება ელოდება, რომელთაგან უმთავრესია: 1. არაა დამტკიცებული, რომ ტუბალები და მოსოხები ქართული ტომებია (ამდენად, პრობლემატურია ფინიკიელებთან და სემიტურ ტომებთან კავშირი VIII—VII საუკუნეებში). 2. ამჟამად მოგვეპოვება წერილობითი ძეგლები მხოლოდ V საუკუნიდან. როცა ივ. ჯავახიშვილი ქართული დამწერლობის მრავალსაუკუნოვან ისტორიას ვარაუდობდა, მას იმედი ჰქონდა, რომ არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებათა შედეგად აღმოჩნდებოდა უფრო ადრინდელი წერილობითი ძეგლები (27, გვ. 236). სამწუხაროდ, ეს ვარაუდი ჯერჯერობით არ გამართლდა. ძველი მასალის უქონლობა კი არსებითი ხასიათის დაბრკოლებაა (6, გვ. 154; 40, გვ. 60 — 61).

აკად. გ. წერეთელი ფიქრობდა, რომ ქართული დამწერლობა მომდინარეობს არამეულიდან (არამეული დამწერლობა ჩრდილო სემიტური დამწერლობის ერთ-ერთი ძირითადი სახეობაა. მისი უძველესი ნიმუშები ახლოს დგას ძვ. ფინიკიურ და ძვ. ქანაანურ დამწერლობებთან. ჩვ. წ-მდე ბირველ ათასწლეულში არამეული დამწერლობა გავრცელდა პალესტინაში, ასურეთში, ირანში, ამიერკავკასიაში, კერძოდ, საქართველოში, ეგვიპტეში, ინდოეთში... არამეული ითვლებოდა საკანცელარიო და საერთაშორისო ენად. მან თანდათან შეცვალა ებრაული).

1940 წლის 25 ნოემბერს არმაზისხევში (მცხეთის მახლობლად) აღ-

მოჩნდა ორენოვანი წარწერა. იგი სამეცნიერო ლიტერატურაში „არმაზის ბილინგვად“ იწოდება (ლათ. bi „ორი“; lingua „ენა“). წარწერა შესრულებულია ბერძნულად და, როგორც გ. წერეთელი მიიჩნევს, არამეულად (24, გვ. 5; გვ. 51; 34, გვ. 90—101). ოლონდ არმაზის არამეული დამწერლობა სემიტური დამწერლობის დამოუკიდებელ სახეს წარმოადგენს (24, გვ. 13). გ. წერეთელი მას არმაზის არამეულს უწოდებდა (24, გვ. 13). მკვლევარი მიიჩნევდა, რომ: „ზოგიერთი არმაზული ნიშანი გარკვეულ ნათესაობას ამჟღავნებს ქართულ ასოებთან. ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება ისევ არ დაისვას ქართული დამწერლობის წარმოშობის საკითხი“ (24, გვ. 13).

გ. წერეთლის აზრით, ზოგი ქართული ასო უფრო არქაულია, ვიდრე არმაზის არამეული: „ამიტომ სწორი არ იქნება ვამტიცოთ, რომ ქართული დამწერლობა არმაზის ასოების მერმინდელ განვითარებას წარმოადგენს. უფრო საფიქრებელია, რომ ერთიცა და მეორეც ერთი საერთო წყაროსაგან, ფინიკიურისა და ძველი არამეულისაგან წარმოდგება, როგორც ამას ჯერ კიდევ განსვენებული აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილი პტიქრობდა. შესაძლებელია, ქართულსაც და არმაზულსაც საფუძვლად დაედო ძველი არამეული დამწერლობის თავისებური შტო, რომელთანაც ხშირად არმაზული უფრო ახლოს დგას, ვიდრე ქართული, ზოგჯერ კი პირიქით“ (24, გვ. 13—14). არმაზის ბილინგვა უნდა დაეთარიღოთ ჩვენი წელთაღრიცხვის II საუკუნით (24, გვ. 34). გიორგი წერეთელი არას ამბობს ქართული ანბანის წარმოშობის კონკრეტული თარიღის შესახებ, თუმცა მასაც ქართული დამწერლობა წინარექრისტიანულ ხანაში შექმნილად ესახება. გ. წერეთელი არამეულ დამწერლობას უდარებდა ქართულ ნუსხურს. მას მიაჩნდა, რომ დ. ბაქრაძის, ივ. ჯავახიშვილის და სხვათა მიერ მიღებული ქართული ანბანის განვითარების გზა: ასომთავრული→ნუსხური→მხედრული არაა სწორი (გ. წერეთელი ამ სქემას ირონიულად „ბიბლიურს“ უწოდებდა), მაგრამ დ. ბაქრაძემ, დ. კარიკაშვილმა, ივ. ჯავახიშვილმა, ა. შანიძემ, ი. აბულაძემ, ე. მაჭავარიანმა და სხვებმა კარგად აჩვენეს, რომ ქართული ანბანის უძველეს სახეობას წარმოადგენს ასომთავრული, მისგან მივიღეთ ნუსხური, მხედრული კი შედარებით ახალია და მომდინარეობს ნუსხურიდან.

სხვა დაბრკოლებებთან ერთად (რომლებსაც ქვემოთ მივუთითებთ) არსებითი არის ის, რომ არამეულთან შესადარებლად აღებულია ნუსხური ასოები.

ქართული დამწერლობის არამეულიდან წარმომავლობაზე პირველად ფრ. მიულერმა მიუთითა (44, გვ. 431—438); ამავე აზრს ემხრობოდა ს. გორგაძეც (3, გვ. 69—75).

თ. ბატონიშვილი, მ. ბროსე, ი. გვარამაძე, ილ. ოქრომჭედლიშვილი, ნ. მარი და არაერთი სხვა ფიქრობდა, რომ მხედრული ანბანი შექმნილია

წარმართობის ხანაში (ზოგი მიიჩნევდა, რომ სწორედ მხედრული აზრის ქართული ანბანის ის სახეობა, რომელიც ფარნავაზის დროს შეადგინეს). ამ თვალსაზრისმა გარკვეული ასახვა პოვა ფ. იუნკერის ნაშრომში „Das Awestalphabet und der Ursprung der armenischen und georgischen Schrift“ (43). იგი მიიჩნევს, რომ სომხური და ქართული დამწერლობები სათავეს ავესტური ანბანიდან იღებს (ავესტურად მიიჩნევენ ძველი ირანული ენის დიალექტს, რომელიც შემონახულია მხოლოდ ზოროასტრიზმის ტექსტთა კრებულში—ავესტაში. ავესტური ირანული დამწერლობის ერთ-ერთი სახეობაა). ილია ოქრომჭედლიშვილის აზრით, ქართული ანბანი (მხედრული დამწერლობა) მომდინარეობს ზენდავესტურისაგან (31, გვ. 221—225). ე. ტელიორი ფიქრობდა, რომ ქართულ ანბანს საფუძვლად დაედო სპარსულ-არამეული (47).

ფ. იუნკერის აზრის გაზიარება შეუძლებელია. იგი ავესტურ ანბანს უდარებდა მხედრულსაც. ცხადია, ეს იყო მეთოდოლოგიური ხასიათის შეცდომა. ამ თეორიის სიმცდარე აჩვენა პ. პეტერსმა (45, გვ. 381—384). ამაზე მიუთითა გ. დეეტერსმაც (40, გვ. 56—57).

ჯერ კიდევ 1876 წელს ვ. გარდტჰაუზენმა აღნიშნა, რომ ქართული დამწერლობა ბერძნულიდან უნდა მომდინარეობდეს (41, გვ. 74—80). ამავე აზრს იგი გამოთქვამს ნაშრომში „ბერძნული პალეოგრაფია“ (40, გვ. 47). სხვა მკვლევართაგან ამ მოსაზრებას ემხრობიან დ. ბაქრაძე (29, გვ. 207—214; 2, გვ. 83—85); დ. კარიჭაშვილი (6, გვ. 30—32); კ. კეკელიძე (7, გვ. 157 და შმდგ.; 8, გვ. 35—36); ა. შანიძე (37, გვ. 33—43); პ. ინგოროყვა (5, გვ. 6); თ. გამყრელიძე (9); ვ. ბოდერი (39); თ. ჩხენკელი (18) და სხვ.

მიუთითებენ რამდენიმე ნიშანზე, რომლებიც ქართულ ანბანს უკავშირებს ბერძნულს და აშორებს მას ფინიკიური და სემიტური დამწერლობებისაგან. ეს ნიშნებია:

1) წერის მიმართულება ქართულს ისეთივე აქვს, როგორც ბერძნულს — მარცხნიდან მარჯვნივ (7, გვ. 157). ცხადია, ამგვარივეა წერის მიმართულება ყველა იმ ანბანში, რომლებიც ბერძნულს ემყარებიან. ცნობილია, რომ სემიტურ დამწერლობებში წერის მიმართულება საპირისპიროა.

2) ქართული ანბანი შეიცავს ხმოვანი ბგერების გამომხატველ ასოებს. ხმოვანთა აღმნიშვნელი ასოები ბერძნებმა შემოიღეს. სემიტურ ანბანში მხოლოდ თანხმოვნები გამოიხატებოდა (7, გვ. 157).

3) „ასოების რიგი და თანმიმდევრობა ქართულში ისეთია, როგორც ბერძნულში; თავისთავად იგულისხმება, რომ, როდესაც ერთი ერი მეორე, უფრო კულტუროსანი, ერისაგან ანბანს სესხულობს, ის ჯერ გამოიყენებს ორივე ენისათვის საერთო ასოებს და მერე ზრუნავს თავისი საკუთარი ბგერების გამოსახატავი ნიშნებისათვის, რომელთაც ანბანის ბო-

ლოში ათავსებს. ასე მოიქცნენ თავის დროს ბერძნები, ასევე უნდა მოქცეულიყვნენ ქართველებიც. მართლაც, ქართულ ანბანში ანიდან მოყოლებული ჭანამდე იგივე 24 (ან უკეთ 25, თუ მხედველობაში გვაქნება ბერძნული *οσ*, რომელსაც უდრის *οζ*) ასო გვაქვს, ორი გამონაკლისის გარდა (*α, ψ — ξ, ς*), რაც ბერძნულში, და იმავე თანმიმდევრობით, როგორც ბერძნულში. ბოლოში ჭანის შემდეგ, ბერძნულის გაგრძელებად, მოთავსებულია სპეციფიკური, ბერძნულთან შედარებით, ქართული ბგერების გამომხატველი ნიშნები“ (7, გვ. 157). ქართული ასოების რიცხვითი მნიშვნელობა ანიდან ჭანამდე ბერძნულის იდენტურია (7, გვ. 157—158). ამას მიუთითებდა დ. კარიჭაშვილიც (6, გვ. 31).

4) ჭერ კიდევ დ. ბაქრაძემ მიუთითა, რომ წერასთან დაკავშირებული ზოგი ტერმინი: მე ლ ა ნ ი, კ ა ლ ა მ ი შეთვისებულია ბერძნულიდან (2, გვ. 84). კ. კეკელიძე თვლის, რომ ამ სიტყვათა გარდა, ბერძნულიდან უნდა მომდინარეობდეს: წიგნი (შდრ. ბერძ. *σῖγνον*, რომელიც ბერძნულში ლათინურიდან (შდრ. *signum*) არის შემოსული). თავდაპირველად წიგნი ნიშნავდა ასოს, ნიშანს და მან მოგვიანებით მაილო წერილის, წიგნის მნიშვნელობანი (7, გვ. 157). ი. აბულაძე მიიჩნევს, რომ ბერძნულიდან არის ნასესხები ტომარი (1, გვ. 76). მზ. სურგულაძემ აღნიშნა, რომ ბერძნულიდან შემოვიდა ქარტა (15, გვ. 29) და ეტრატე (15, გვ. 33).

5) განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ მთელი რიგი ასოების დაწერილობა ნასესხებია ბერძნულიდან, ან ძალიან ახლოს დგას ბერძნულთან. უპირველეს ყოვლისა, უნდა მიუთითოთ ასომთავრული *Α* ნიშნისა და ბერძნული *Ο* გრაფემის თითქმის იგივეობაზე (მით უმეტეს, რომ ცნობილია *Α* ნიშნის ბერძნულის აბსოლუტურად იდენტური ვარიანტიც).

ბერძნულის ზეგავლენით იხსნება ასომთავრული უ-ს (*Α ς*) ორი ნიშნით დაწერა (6, გვ. 31, გვ. 34; 20, გვ. 13). ისიც აღსანიშნავია, რომ არის ისეთი შემთხვევებიც, როცა ბერძნული *υ* ქართულში *ჳ* გრაფემით არის გადმოცემული (*ჳაჳლე*, შდრ. ბერძნ. *ჰაჳლოს*, *ეფთჳმე*, შდრ. ბერძნ. *ეფჳმიოს*, *კჳრიაკე*, შდრ. ბერძნ. *კჳრიაკოს* და სხვ.) ეს არის კიდევ ერთი დამამტკიცებელი საბუთი იმისა, რომ ბერძნული *οσ* ნიშნის ზეგავლენით არის შემოღებული ქართულ ანბანში უ ხმოვნის ორი ნიშნით გამოხატვა. ამას გარდა, ეს იმასაც მოწმობს, რომ *ჳ* გრაფემაც თავდაპირველად ქართულ ანბანში შემოვიდა, როგორც ბერძნული *υ*-ის ტრანსკრიფცია და მას შემდგომში დაეკისრა უ ი დიფთონგის გამოხატვა.

ა. შანიძემ მიუთითა, რომ *Ⴀ* (*Ⴁ*) ნიშანი ქართულ ანბანში ბერძნულის ზეგავლენითაა შემოღებული (37, გვ. 33—34). ამავე აზრს იზიარებენ გ. წერეთელი (23, გვ. 36) და ვ. ბოდბერი (39, გვ. 7). ბერძნულის ზეგავლენით არის შემოღებული აგრეთვე *Ⴃ* ნიშანი (24, გვ. 70; 20, გვ. 12; 37, გვ. 32; 39, გვ. 7).



ა. შანიძე თვლის, ის გარემოება, რომ ქართულში თ-ს მე-9 ადგილი უკავია, ხოლო ტ-ს 22-ე და არა პირიქით (რაც სავსებით ბუნებრივი იქნებოდა, თუ შემონახული გვექნებოდა სემიტურ ანბანთა, კერძოდ, არამეულის) ტრადიცია, ცხადყოფს, რომ ბერძნულის გავლენის უგულვებლყოფა შეუძლებელია (37, გვ. 34). ა. შანიძე განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს ქართულ ასოთა რიგისა და რიცხვითი მნიშვნელობების დამთხვევას ბერძნულთან (37, გვ. 34).

უფრო ადრე ა. შანიძე მიუთითებდა, რომ ქართული ანბანის კვლევისას უსათუოდ უნდა იქნეს გათვალისწინებული ბერძნულთან და სომხურთან მიმართება. იგი წერდა: „რაც შეეხება გ. წერეთლის მოსაზრებას ქართული ანბანის ფინიკიურსა და ძველ არამეულთან გენეტიკური ნათესაობის შესახებ, უნდა მოგახსენოთ, რომ ამისთვის მის განსაზიარებლად არც წ-ს მოხაზულობაა საკმარისი და არც სხვა ასოების მსგავსების შემთხვევები (ფ-სი, ხ-სი). ეს მოსაზრება, გაკვრით გამოთქმული შენიშვნაში (გვ. 18) და რამდენაღმე აგრეთვე თვით ტექსტში (გვ. 13—14), შეიძლება სამუშაო თეორიად იქნეს მომარჯვებული, მაგრამ მას დამტკიცება უნდა ქართული ანბანისა და არამეულის მთლიანად შედარების საფუძველზე. ამ შედარებისას, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება უგულვებლყოფილ იქნეს სომხურისა და ბერძნულის ურთიერთობა ქართულთან, როგორც ამას გვიჩვენებს არა მარტო ისეთი შეხვედრები, როგორიცაა დიდი მსგავსება ფშვინიერებს შორის (ბერძნ. ΦΘΧ ქართ. ფძქ), არამედ აგრეთვე ანბანის რიგი ამ ენებში, თ და ტ ასოების შენაცვლება ქართულ-სომხურ-ბერძნულში, ხმოვნების ხმარება საზოგადოდ და, კერძოდ, უ ხმოვნის გადმოცემის ხერხი, კ ასოთა მსგავსება ქართულსა და სომხურში (ქართ. კ, სომხ. ჭ) და სხვა და სხვა. ეს საკითხები ყველა მჭიდროდაა ერთმანეთთან დაკავშირებული. საზოგადოდ, ქართული ანბანის გენეზისის პრობლემა არ შეიძლება დამაკმაყოფილებლად გადაწყდეს ცალკე, სომხურისა და ბერძნული ანბანის გენეზისის საკითხების შესწავლასთან დაუკავშირებლად“ (19, გვ. 140). ამრიგად, ა. შანიძე მიიჩნევს, რომ ქართული ანბანის შექმნის კვლევისას უსათუოდ ანგარიშგასაწევია ბერძნული ანბანის ზეგავლენა.

უკანასკნელ ხანებში თ. გამყრელიძემ წაიკითხა არაერთი მოხსენება, რომლებშიც გატარებულია აზრი, რომ ქართული ასომთავრული ანბანი მომდინარეობს ბერძნულიდან. ეურნალში „მაცნე“ (1975 წ. № 1) გამოქვეყნდა თ. გამყრელიძის მიერ 1974 წლის ოქტომბერში გ. წერეთლის საიუბილეო სამეცნიერო სესიაზე წაკითხული მოხსენების „ძველი ქართული დამწერლობის წარმოშობის პრობლემა“ ანგარიში.

თ. გამყრელიძის აზრით, „ძველი ქართული ასომთავრული დამწერლობის სისტემური შეპირისპირება ჩრდილო-დასავლურ სემიტურ (ფინიკიურ, არამეულ) დამწერლობასა და ბერძნულ დამწერლობასთან აე-



ლენს ქართული დამწერლობის სტრუქტურულ თანხვედრას ანაქაულ ბერძნულ წერით სისტემასთან და მის დამახასიათებელ სხვაობებს სემიტურ სისტემასთან შედარებით. ის გადაზრები ძველი სემიტური (ფინიკიური) დამწერლობიდან (სემიტურ ემფატიკურ და ფშვინვიერ თანხმონანთა, აგრეთვე სიბილანტურ სპირანტთა თავისებური გადმოცემა ბერძნულში, ხმოვანთა გამომხატველი ნიშნები, ნიშანთა რიცხვითი მნიშვნელობები და სხვ.), რამაც თავი იჩინა ბერძნულ სისტემაში მისი ფინიკიურის ნიადაგზე შექმნის დროს და აგრეთვე შემდგომი განვითარების პროცესში და რაც გასაგებია ბერძნული ენის თავისებურებათა თვალსაზრისით, მთლიანად და უკლებლივ ასახულია ძველ ქართულ ასომთავრულ დამწერლობაში. ეს არის უტყუარი ნიშანი ქართული დამწერლობის ანაქაულ ბერძნულ დამწერლობასთან მჭიდრო კავშირისა, ქართული ასომთავრული დამწერლობის შეთხზვისა ანაქაული ბერძნული წერითი ნიმუშის (ანბანის) მიხედვით. ძველი ქართული დამწერლობის უშუალოდ სემიტურიდან მომდინარეობის შემთხვევაში ქართულ ანბანს სულ სხვა რიგი და შინაგანი სტრუქტურა ექნებოდა. სემიტური დამწერლობის (კერძოდ, არამეულის) ერთგვარი გავლენა ძველი ქართული ანბანის შექმნისას შესაძლებელია ვივარაუდოთ მხოლოდ „საკუთრივ ქართული“ (ე. ი. დან ასოდან მოყოლებულ) ნაწილში, კერძოდ, ყარ და წილ ასოთა მიმართ, რომლებიც ავლენენ გარკვეულ მსგავსებას სემიტურ qoph და sade ნიშნებთან. ძველი ქართული ასომთავრული ანბანი შეიქმნა ძირითადად ანაქაული ბერძნული დამწერლობის საფუძველზე, ამ უკანასკნელის ანბანურ პროტოტიპად გამოყენების შედეგად. ძველი ქართული ასომთავრული დამწერლობა ტიპოლოგიურად ანბანთა იმავე ჯგუფს განეკუთვნება, რაც ბერძნულ სისტემაზე დამყარებული კობტური, ვოთური, სომხური და მოგვიანებით შექმნილი სლავური ანბანური დამწერლობები“ (9, გვ. 180—181).

ქართული ანბანის სტრუქტურის შესახებ უაღრესად საინტერესო ნაშრომი გამოაქვეყნა ოლდენბურგის უნივერსიტეტის პროფესორმა ვ. ბოედერმა (39). მან ქართული ანბანი განიხილა გრაფიკული თვალსაზრისით და მიიღო რამდენიმე უაღრესად საინტერესო დასკვნა: 1) ქართული ასოები ავსებენ კვადრატს, ან მის ნახევარს. ქართული ასოების ძირითადი ელემენტებია: სწორი ხაზი და ნახევარწრე. წრე შეიძლება განვიხილოთ ორი ნახევარწრის კომბინაციად. ქართულში არის ასოები, რომლებიც ერთმანეთისაგან განირჩევიან სწორი ხაზით, ან ნახევარწრით, მაგრამ არ არის ისეთი ასოები, რომლებიც სხვა ელემენტებით განსხვავდებოდნენ. ქართული ასოები შეიძლება შედიოდნენ „ერთმანეთის შემადგენლობაში“, მაგ., ასომთავრული ინი ვინსა და ენში, ეს უკანასკნელი განსა და ჰაეში და სხვ. ბერძნული ასოებიც შედგება სწორი ხაზისა და ნახევარწრისაგან, ოღონდ ქართულში გვაქვს ღია ნახევარწრე ბერძნულის საპი-

რისპიროდ. გამოდის, რომ ქართული ანბანი აგებული ყოფილა გეომეტრიული პრინციპის მიხედვით, ისე როგორც ბერძნული ანბანი (39, გვ. 2—8). ცალკეული სხვაობები, რა თქმა უნდა, არის, ოღონდ დიდი მსგავსებაა ასოთა აგების პრინციპში (39, გვ. 8). აქვე უნდა აღინიშნოს, ჯერ კიდევ ივანე ჯავახიშვილი მიუთითებდა, რომ ქართული ასოების სიმალლე და სივანე აესებს ოთხხაზოვან ბადეს (27, გვ. 107). ელენე მაჭავარიანმა 1970 წელს გამოთქვა საინტერესო შეხედულება ქართული ანბანის აგების პრინციპის შესახებ (17, გვ. 14). ქართული ანბანი რომ გეომეტრიული პრინციპის მიხედვით არის აგებული, კარგად აჩვენეს ე. მაჭავარიანმა (17) და თ. ჩხენკელმა (18).

2) მეორე საკითხი, რომელსაც ვ. ბოდერმა მიაქცია ყურადღება, შეეხება სპეციფიკურ ქართულ ბგერათა გამომხატველ ასოთა რიგს. ეს ასოები (ჟ, შ, ჩ, ც, ძ, წ...) დალაგებულია ბერძნული კლასიკური ფონეტიკური მოძღვრების მიხედვით. მაგალითად, კარგად იხსნება მიმდევრობა ც—ძ—წ. ძ არის საშუალო ც-სა და წ-ს შორის (39, გვ. 8—9).

ქართული ანბანის შემოღების დროის გარკვევაში ალბათ დაგვეხმარება ის, რომ ძველი ქართული + არის ქრისტეს აკროფონიული ნიშანი (40, გვ. 64). კ. კეკელიძე მიუთითებდა, რომ + „უნდა წარმოადგენდეს ბერძნული $\sigma\tau\alpha\upsilon\rho\iota\varsigma$ („ჯოური“-ის აბრევიატურას“ (7, გვ. 156). ე. მაჭავარიანი ფიქრობს, რომ ძველი ქართული X არის იესუ ქრისტეს აკროფონიული დაწერილობა $\Gamma + \vdash = X$ (10, გვ. 238—239; 11, გვ. 111). თუ ეს ასეა, აშკარაა, ქართული ანბანი ჩვენში ქრისტიანობის შემოსვლის შემდეგ არის შემოღებული.

ამდენად, ცხადია, რომ ქართული ანბანის ის სახეობა, რომელიც ჩვენამდე არის მოღწეული, ბერძნულს უკავშირდება გენეტურად¹. იგი შემოღებულია ქრისტიანობის გავრცელებასთან დაკავშირებით. კ. კეკელიძე წერს: „მეოთხე საუკუნის გასულს თუ მეხუთის დამდეგს, მას შემდეგ, რაც ჩვენში დამყარდა ქრისტიანობა, ეს უალრესად მწიგნობრული რელიგია, დაიბადა საჭიროება ნაციონალური ანბანისა და მწიგნობრობის შემოღებისა“ (8, გვ. 37).

ვფიქრობთ, რომ ქართული ანბანი უკვე გვექონდა IV საუკუნის II ნახევარში. ამ დროისათვის დაიწყეს მთელი რიგი წიგნების თარგმნა. ამ წერილობითი ტრადიციის ანარეკლი მშვენივრად ჩანს „შუშანიკის წამებაში“, აგრეთვე სხვა ქართულ, თუ უცხოენოვან წერილობით წყაროებში (8, გვ. 37—38).

¹ ფარნავაზის მიერ ქართული დამწერლობის შემოღების შესახებ ცნობა ალბათ გულისხმობს სახელმწიფოს საჭიროებისათვის საკანცელარიო მიზნებით ბერძნულის, ან არამეულის გამოყენებას. სხვაგვარად ძნელად თუ აიხსნებოდა ის, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ნაპოვნია ადრეული ხანის ბერძნული, არამეული და ა. შ. ძეგლები, ქართული კი არა. სხვათა შორის, არშაზის ბილინგვა მოგვიტობობს იბერიის სამეფო კარის ამბავს ბერძნულად და „არამეულად“, მაგრამ არა ქართულად. იმ დროისათვის ქართულ დამწერლობას თუ ვივარაუდებდით, ამ ფაქტს ახსნა დასჭირდებოდა.



ლიტერატურა

1. ი. აბულაძე, წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი: თსუ შრომები, XXXIX, თბ., 1950.
2. დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, ტფ., 1889.
3. ს. გორგაძე, წერილები საქართველოს ისტორიიდან, I, ტფ., 1906.
4. ებისტოლეთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1968.
5. პ. ინგოროყვა, თხზულებათა კრებული, IV, თბ., 1978.
6. დ. კარიჭაშვილი, ზუტუნი ანბანი, თბ., 1914.
7. გ. კეკელიძე, ქართული კულტურის ორი დღესასწაული: „მნათობი“, № 6—7, 1929.
8. გ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.
9. „მაცნე“ (ენისა და ლიტერატურის სერია), № 1, 1975.
10. ე. მაქავარიანი, ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული თავისებურებანი ქართული ხელნაწერების მიხედვით (V—XIII სს.): მრავალთავი, II, თბ., 1973.
11. ე. მაქავარიანი, ქართული ანბანის გრაფიკული საფუძვლები: „საბჭოთა ხელოვნება“, № 10, 1977.
12. რ. პატარიძე, ერკათაგორის გრაფიკული საფუძვლები: „მაცნე“, № 3, 1970 (იგივე ნაშრომი უფრო ვრცლად იხ.: „ქართული ასომთავრული“, თბ., 1980).
13. რ. პატარიძე, ქართული ასომთავრული, თბ., 1980.
14. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970.
15. მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1978.
16. უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანითა და გამოკლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბ., 1975.
17. ქართული ხელნაწერები, ე. მაქავარიანის წინასიტყვაობით, თბ., 1970.
18. თ. ჩხენკელი, ასომთავრულის გეომეტრიული სტრუქტურა: „საბჭოთა ხელოვნება“, № 7, 1977; № 3, 1978.
19. ა. შანიძე, გ. წერეთელი „არმაზის ბილინგვა“ (რეცენზია): „მნათობი“, № 9, 1942.
20. ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.
21. გ. შარაძე, თეიმურაზ ბაგრატიონი, I, თბ., 1972.
22. შ. ძიძიგური, საენათმეცნიერო საუბრები, თბ., 1975.
23. გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960.
24. გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა: ენიმკის შოაბზე, XIII, თბ., 1942.
25. ი. ჭავჭავაძე, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, ტფ., 1935.
26. ი. ჭავჭავაძე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945.
27. ი. ჭავჭავაძე, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
28. И. В. Абуладзе, К открытию алфавита кавказских албанцев: ენიმკის შოაბზე, 1938, № 4, ნაკვ. 1.
29. Д. Бакрадзе, Грузинская палеография: Труды V археологического съезда в Тифлисе, М., 1887.
30. Корюи, Житие Маштоца, Ереван, 1962.
31. И. Окромчедлов, Об изобретении грузинского алфавита: Труды V археологического съезда в Тифлисе, М., 1887.
32. Фавстос Бузанд, История Армении, Ереван, 1953.



33. Хронографическая история, составленная Отцом Мхитаром Вардапетом Армянским, перевод К. Патканова, С-Пб., 1869).
34. Г. В. Церетели, Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита: Эпиграфика Востока, 2, 1948; 3, 1949.
35. А. Г. Шанидзе, Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки: ენმის მოამბე, 1938, № 1.
36. А. Г. Шанидзе, Язык и письмо кавказских албанцев и его значение для науки: საქ. მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განვ. მოამბე, № 1, 1960.
37. А. Г. Шанидзе, Порядок букв грузинского, армянского и албанского алфавитов: Труды Музея истории Азербайджанской ССР, 2 (Материалы по истории Азербайджана), Баку, 1957.
38. М. Ш. Ширалиев, А. Г. Шанидзе и азербайджановедение: აკად. შანიძის (საიუბილეო კრებული), თბ., 1981.
39. W. Boeder, Zur Analyse des altgeorgischen Alphabets: Zeitschrift für Russischunterricht, 1975 (ცალკე ამონაბეჭდი).
40. G. Deeters, Das Alter der georgischen Schrift: Oniens Christianus, 39, Wiesbaden, 1955.
41. V. Gardthausen, Über den griechischen Ursprung der armenischen Schrift ZDMG, 1876.
42. V. Gardthausen, Griechische Paläographie, ტ. II, მე-2 გამოც., Leipzig, 1913.
43. F. H. Junker, Das Awestalphabet und der Ursprung der armenischen und georgischen Schrift: Caucasia, 2, Leipzig, 1925; 3, 1926.
44. Fr. Müller, Über den Ursprung der Grusinischen Schrift: Sitzungsberichte der Wiener Akademie, CXXVII, Wien, 1897.
45. P. Peeters (რეცენზია პ. იუნკერის ნაშრომზე) Analecta Bollandiana, t. 26 1928, Fasc. III-IV.
46. K. Salia, Note sur l'origine et l'âge de l'alphabet géorgien: Bedi Kartlisa, 15-16(№. 43-44), Paris, 1963.
47. J. Taylor, The Alphabet, An account of the Origin and Development of Letters, London, v. II, 1883.

ქართული ანბანის განვითარების საფეხურები

ქართულმა დამწერლობამ თავისი ჩამოყალიბებიდან დღემდე სამი საფეხური განვლო: ასომთავრული (ანუ მრგლოვანი), ნუსხური და მხედრული (4, გვ. 85; 3, გვ. VI).

V—IX საუკუნეების ქართული წერილობითი ძეგლები (წარწერები და ხელნაწერები) შესრულებულია ანბანის იმ სახეობით, რომელსაც ასომთავრულს, ან მრგლოვანს ვუწოდებთ. შეიძლება დავასახელოთ: პალესტინის, ბოლნისის, მცხეთის, უკანგორის, წყისის, ურბნისის წარწერები, ხანმეტი და ჰამეტი ტექსტები, სინური მრავალთავის უდიდესი ნაწილი, აღიშის ოთხთავი და სხვ.

IX საუკუნიდან გვაქვს ნუსხური დამწერლობის ნიმუშები. უკანას-

კნელ ხანებამდე ითვლებოდა, რომ ნუსხური ანბანის ყველაზე აღრინდელი ნიმუშია 864 წლის სინური მრავალთავის ანდერძი. საინტერესოა, რომ თვით ამ ანდერძის უმეტესი ნაწილი ასომთავრული ანბანითაა შესრულებული. ამ ბოლო დროს გ. აბრამიშვილმა გამოაქვეყნა ატენის ერთ-ერთი წარწერა, რომელიც 835 წლით თარიღდება. ამ წარწერის მხოლოდ ფრაგმენტებმა მოაღწიეს ჩვენს დრომდე. იგი ნუსხური დამწერლობის უძველესი ნიმუშია (1, გვ. 170).

X საუკუნეში ნუსხური ანბანით გადაწერილი ძეგლების რიცხვი თანდათან მატულობს. ნუსხური ანბანითაა შესრულებული ისეთი ძეგლები, როგორიცაა: სინური ლექციონარი (Sin.-37); სინური ოთხთავი (Sin.-15 978 წ.); სინური პარაკლიტონი (Sin.-26 954 წ.); იოვანეს გამოცხადება (H-1346 978 წ.); ასეტიკონი (H-622); ოშკის ბიბლია (978 წ.); ჭილ-ეტრატის იადგარი (H-2123); A-144 (კლარჯული მრავალთავი) და სხვ.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ახალი აღთქმის შემცველი წიგნები უპირატესად ასომთავრული ანბანითაა გადაწერილი.

მთელ რიგ ხელნაწერებში ერთი ნაწილი ასომთავრულადაა დაწერილი, ნაწილი — ნუსხურად. ასეთია, მაგალითად: სვანური მრავალთავი (A-19, X ს.); სინური ლიტურგიკული კრებული (Sin.-34, X ს. შუა წლები) და სხვ.

არის ძეგლები, რომლებიც ასომთავრულადაა დაწერილი, ოღონდ ანდერძი ნუსხურად დაუწერიათ. გვაქვს ხელნაწერებიც, რომელთა ძირითადი ტექსტი ნუსხურადაა დაწერილი, ანდერძი კი — ასომთავრულად.

ხშირია შემთხვევები, როცა ასომთავრულ ტექსტში გადამოწმებისას ნუსხურად შეუტანიათ გამორჩენილი ფრაზა, სიტყვა, ან ასოები და, პირიქით, ნუსხურად დაწერილ ტექსტში — ასომთავრულად.

საზოგადოდ, ნუსხურად გადაწერილ ხელნაწერებში ასომთავრული ანბანით წერდნენ ხოლმე სათაურებს. ასომთავრული ასოებით იწყებდნენ აბზაცებს, ზოგჯერ ასომთავრული ასო გამოყენებულია, როგორც მოსართავი, იგი თითქმის მთელი გვერდის სიმაღლეზეა განფენილი.

X—XVIII საუკუნეთა წარწერების დიდი უმრავლესობა შესრულებულია ასომთავრული ანბანით. ძველ ქართულში გვაქვს ასომთავარი:

„და ყოველი ასომთავარი, ოქრომელნითა დაწერილი“, A-484 (ოთხთავი, X—XI სს.).

აქედან არის ნაწარმოები ტერმინი „ასომთავრული“, რომელიც შედარებით მოგვიანო პერიოდშია დადასტურებული. 1578—1605 წლებში გადაწერილი გულანის (Q-87) ერთ-ერთი გადამწერი აღნიშნავს: „ასომთავრული წამიგლა და გული გამომეცეალა“ (810 v).

უფრო აღრინდელ ძეგლებში გვხვდება „მრგლოვანი“. Q-220 (სვინაქსარის ფრაგმენტები, XI ს.) ხელნაწერს შემოუნახავს XI—XII

საუკუნეთა ხელით მინაწერი: საკითხავი იძიე მ რ გ ლ ო ვ ა ნ ს ა შ ი ნ ა (5 r).

ნუსხური ნაწარმოებია სიტყვისაგან ნუსხა. საბა წერს: „ნუსხა ჩქარად აღწერილი არს“. ნუსხა დედანსაც ერქვა: „ესე სიტყუანი თვთ წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთჳმესნია. ვითა ნუსხასა ეწერა, მეცა ეგრე აღვწერე“ (A-1103, კრებული, XI ს., 219 r). ნუსხური, როგორც ანბანის ერთ-ერთი სახეობის აღმნიშვნელი ტერმინი, ძველ ხელნაწერებში თითქოს არ ჩანს.

საინტერესოა, რომ მრგლოვანი, ასომთავრული ისე შეუვიწროებია, XII საუკუნეში ნუსხურს, რომ ზოგი სასულიერო პირისათვის მრგლოვანის კითხვა ძნელ საქმედ ითვლებოდა. პავლე მტბევაძე წერს, რომ: „მრგლოვანის კითხვაჲ საქიროჲ იყო, დიად იჭირვოდეს“ (ტბეთის სახარების ანდერძი). ამიტომ პავლემ ოთხთავი გადააწერინა ნუსხურად.

ე. მაჭავარიანი (5, გვ. 72), გ. აბრამიშვილი და ზ. ალექსიძე (2) მხედრული ანბანის ყველაზე ძველ ნიმუშებს X საუკუნით ათარიღებენ. გ. აბრამიშვილისა და ზ. ალექსიძის აზრით (2, გვ. 144), ატენის სიონის უძველესი მხედრული წარწერა 982—986 წლების ახლო ხანით უნდა დავათარილოთ.

მხედრული ანბანი თანდათან ვრცელდება XI—XII საუკუნეებში. ისიც უნდა ითქვას, რომ ქართული ანბანის იმ სახეობას, რომელსაც დ. ბაქრაძის (4, გვ. 9—11), თ. ჟორდანიას (6, გვ. 204), ე. თაყაიშვილის (12, გვ. 59—60), ნ. მარის (9, გვ. 12), ა. შანიძის (7, გვ. 9—11), ი. აბულაძის (3, გვ. VI) და სხვათა აზრით, მხედრული შეიძლება ვეწოდოთ, ა. ცაგარელი (13, გვ. XVII—XXVIII) და ივ. ჯავახიშვილი (8, გვ. 178—189) თვლიდნენ გარდამავალ საფეხურად, ან მრგლოვან ნუსხა-ხუცურად. ისინი ვარაუდობდნენ, რომ მხედრული დამწერლობა ყალიბდება XIV საუკუნისათვის. მეკლევარნი ამჟამად ამ თვალსაზრისს არ იზიარებენ. ითვლება, რომ X—XI საუკუნეებში უკვე გვაქვს ე. წ. მხედრული ანბანი.

ამრიგად, უკვე X საუკუნეში თანაარსებობს ქართული დამწერლობის სამი სახეობა: ასომთავრული, ნუსხური, მხედრული. ასომთავრულსა და ნუსხურს, საერთო სახელად ხუცურს უწოდებენ მხედრულის საპირისპიროდ იმიტომ, რომ ასომთავრული და ნუსხური ანბანი უპირატესად გამოიყენებოდა სასულიერო მწერლობის ძეგლებში, მხედრული კი — საერო მწერლობის ძეგლებში.

ხუცური მხედრულის საპირისპიროდ გვხვდება 1348—1365 წლებში გადაწერილი ხელნაწერის ანდერძში, სადაც დამწერი ჩამოთვლის, თუ რა და რა ხელობა იცის. მესამე კელად (ანუ ხელობად) დასახელებულია წერაჲ ხუცურისაჲ (310 v).

საინტერესოა, რომ ჩვენამდე მოღწეული უძველესი საისტორიო, ან იურიდიული საბუთები ნუსხურადაა დაწერილი, თუ მისი გამცემია საეკლესიო პირი, მაგრამ იმ შემთხვევაში, თუ დოკუმენტის გამცემი საერო პირია, იგი შედგენილია მხედრულად. რა თქმა უნდა, არის ისეთი შემთხვევებიც, როცა სასულიერო ხასიათის ძეგლი მხედრული ანბანითაა დაწერილი. ამის ნიმუშია A-65 ხელნაწერი, რომელშიაც შეტანილია 1188 წელს მხედრულად გადაწერილი ანონიმი ავტორის ვრცელი თხზულება: თარგმანები ქებისა ქებათაისაი (ეს საინტერესო ძეგლი ლითონგრაფიული წესით გამოცა ა. შანიძემ 1924 წელს).

მხედრული ანბანით არის გადაწერილი XVII—XVIII საუკუნეებში მრავალი სასულიერო ხასიათის ძეგლი. საინტერესოა Q-752 (XVII ს.) ხელნაწერის ანდერძი. ეს ხელნაწერი შეიცავს მხედრული ანბანით გადაწერილ ოთხთავს. გადამწერი გვამცნობს: „ხოლო მონობისაჲ უღირსი, ვითარმედ მონა ღვთისა ვინმე ფრიად ცოდვილი ესე, რომელი მე ვსწერ წიგნსა ამას წმიდისა სახარებათსა, რომელი არა ვერ იყო წერითა მგედრულითა, არამედ შენდობასა ვითხოვ ამისთუის, რამეთუ მრავალთა კაცთა მგედრად და ერისაგანად განწესებულთა გული უთქუამსთ ჭეშმარიტითა სახებითა, რათამც ღირს იქმნენ გულისგმის-ყოფად ესევითართა საქმეთა და გონებაშიუწლომელთა სასწაულთა და საკვრველთმოქმედებათა უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესა, და არა ძალ-უქს წიგნთა ხუცურთა აღმოკითხვად“ (175 r—v). ამგვარივე ანდერძი ერთვის H-2384 ხელნაწერს (ოთხთავი, მხედრული ხელით დაწერილი, XVIII ს.): „მონობისაჲ ყოვლად უღირსი, კუალად მონა უკმარი ვინმე ფრიად ცოდვილი, რომელი ვსწერ, პატიოსანსა წიგნსა ამას სახარებასა უფლისა იესო ქრისტესა ღმრთისა ჩუენისასა, განმანათლებელსა გონებისასა და მომცემელსა... აჲ მეშინის მე ხელ-ყოფად წერად გელითა მხედრულითა დიდი ესე ძლიერება მისა და სიტყუისა ღმრთისა, არამედ მოვითხოვ შენდობასა ამისთუის, რამეთუ მრავალთა კაცთა მგედრად განწესებულთა გული უთქუამს ჭეშმარიტითა სასოებითა სიყუარული უფლისასა იესო ქრისტესი და ჰ(ნ)ებავსთ, რათამცა გულისგმა-ყონ საქმენი და საკუირველებანი მისნი და არა ძალ-უქს წიგნისა ხუცურისა აღმოკითხვად“.

როგორც ვხედავთ, Q-75-ისა და H-2384 ხელნაწერთა გადამწერეები აშკარად ამბობენ, რომ სახარება არ უნდა გადაწერილიყო მხედრულად, მაგრამ თავს იმით იმართლებენ, რომ საერო პირთ უნდათ სახარების წაკითხვა, მაგრამ ვერ კითხულობენ ხუცურად დაწერილს.

ეს რომ ნამდვილად ასე იყო, ადასტურებს ერთი ძველი ქართული ხელნაწერიც, რომელიც ამჟამად სინის მთაზე ინახება (Sin-78). 288 v-ს აშიაზე ვილაცას გვიან მხედრულად მიუწერია: „ნეტარ, რას იტყ(ვ)ის ესე ზემო ასოები. არა ვიცი, თავი სით უც“.

თითქოს გასაოცარია, მაგრამ ფაქტია, რომ ზოგჯერ თვით სასულიერო პირთაც არ სცოდნიათ კარგად ხუცური წერა. ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმში ინახება ოსე გაბაშვილის (ბესიკის ძმის) მიერ 1793 წელს გადაწერილი „სადღესასწაულო“. იგი ნუსხურადაა დაწერილი. ოსე წერს: „მე, უღირსმან იეროდიაკონმან, მოძღურის ძემან ოსე, აღვწერე საღღესასწაულო ესე, მაგრამ გამოუცდელ ვიყავ ხუცურისა წერისა“.

ვფიქრობთ, ფრიად საინტერესოა ნიკოლოზ ორბელიანის, დიდი სულხან-საბას ძმის, გამონათქვამი ასომთავრული ანბანის შესახებ: „მთავარნი ესე ასოთანი ძველადვე ქართველთა ეწესა. და არღარავინ იყო სწავლულ ამისა თვინიერ უხუცესისა ძმისა ჩემისა სულხან-საბა ორბელიანისაგან კიდე. მასცა მამისაგან ჩემისა ესწავა და მან მე მასწავა. უამსა მას, რომელთა ინებეს, გელთაგან ჩემთა ისწავეს, არამედ ვერა სწორქმნულთა ჩემთასა. მის უამისა მეფენი და შემდგომნი მოწლედ ჰყვარობდნენ ამა წერათა“ (ნ. ორბელიანისეული ნაწილი 1728 წელს შესულია S-200 ხელნაწერში, გვ. 274).

იყვნენ ისეთი გადამწერები, რომელთაც ხუცური ასოებით წერა უფრო ემარჯვებოდათ. XII საუკუნის ერთ ხელნაწერს (A-27) შემოუნახავს გვიანდელი მინაწერი: „ერთობ დიდი ხანი არის, რომე მკედრული კელი არა მიწერია, კელი უკუდგომილა“.

საინტერესოა, რომ XVIII საუკუნის 20-იან წლებში ყოფილა ცდა, შემოეღოთ საზედაო (დიდი) ასოები მხედრულ ანბანში. ნიკოლოზ ორბელიანი 1728 წელს წერდა: „მხედრული ასომთავრული ძველითგან არ ყოფილ არს. აწ მე გავაკეთე“ (S-200, გვ. 274).

ლიტერატურა

1. გ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის უცნობი წარწერები: „მაცნე“ (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების... სერია), № 1, 1976.
2. გ. აბრამიშვილი, ზ. ალექსიძე, მხედრული დამწერლობის სათავეებთან: „ციცქარია“, 1978, № 5-6.
3. ი. აბულაძე, ქართული წერის ნიმუშები, თბ., 1973.
4. დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი (უძველესი დროიდან მე-X საუკ. დასასრულამდე), ტფ., 1889.
5. ე. მაკავარიანი, მხედრული დამწერლობის ადრეული ნიმუშები: პრაქტიკური, III, თბ., 1973.
6. თ. ყორღანიძე, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, I, ტფ., 1892.
7. ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.
8. ი. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
9. Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925.
10. Е. Такайшвили, Сигель грузинского царя Баграта IV (1027—1072): Записки Восточного отделения Русского археографического общества, IX, С-Пб., 1893.
11. А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, С-Пб., 1886.



**ქართული სალიტერატურო ენის
დიალექტური საფუძვლის საკითხი**

ქართული დამწერლობის წარმოშობის პრობლემასთან უშუალო კავშირშია მეორე უმნიშვნელოვანესი საკითხი, როდის და რა პირობებში ყალიბდება ქართული სალიტერატურო ენა. ამ საკითხის გარკვევა იმასაც გულისხმობს, რომ შეძლებისდაგვარად გაეცეს პასუხი კითხვას, რომელი მეტყველება გახდა საფუძველი ქართული სალიტერატურო ენისათვის.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია თვალსაზრისი, რომ ქართულ სალიტერატურო ენას საფუძველად დაედო აღმოსავლეთ საქართველოს, ისტორიული იბერიის, მეტყველება (5, გვ. 361).

თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ სალიტერატურო ენას საფუძველად ედება პოლიტიკურად, ეკონომიკურად და კულტურულად ყველაზე დაწინაურებული მხარის მეტყველება, საკმაოდ გავრცელებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში. მიუთითებენ, რომ ფრანგულ სალიტერატურო ენას საფუძველად დაედო ილ-დე-ფრანსის (ფრანსიული) დიალექტი, ესპანური სალიტერატურო ენის საფუძველია კასტილიური დიალექტი (10, გვ. 21; იხ. აგრეთვე 7, გვ. 114—118).

ეს მოსაზრება უთუოდ ანგარიშგასაწევეია, მაგრამ არის ერთი საყურადღებო მომენტი. კარგად არის ცნობილი, რომ სალიტერატურო ენა, როგორც წესი, არ ემთხვევა არცერთ დიალექტს, მათ შორის არც ე. წ. ფუძე-დიალექტს. ამასთან, სალიტერატურო ენა, ჩვეულებრივ, აერთიანებს ყველა დიალექტისათვის დამახასიათებელ არსებით მოვლენებს (და არა თავისებურებებს). იგი არის ზედიალექტური მოვლენა. უნდა ვიფიქროთ, რომ სალიტერატურო ენა იმთავითვე ემყარებოდა ცოცხალ მეტყველებას, რომელიც არსებითად ზედიალექტური იყო. ზედიალექტური ცოცხალი მეტყველება (ანუ ისეთი ქართული მეტყველება, რომელიც რამდენადმე მაინც ყველა მსხვილი ადგილობრივი დიალექტის ძირითად თავისებურებებს მოიცავდა და ამიტომ, ბუნებრივია, არ ემთხვეოდა არცერთ დიალექტს, მათ შორის, არც ქართულს, იბერიულს) შეიძლებოდა შემუშავებულიყო დედაქალაქში.

გახსაკუთრებული როლი ითამაშა ქართული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებასა და მის განვითარებაში, როგორც ჩანს, ჯერ მ ც ხ ე თ ი ა და შემდგომში თ ბ ი ლ ს ი ს მ ე ტ ყ ვ ე ლ ე ბ ა მ .

მცხეთა საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი ქალაქია. ვარაუდობენ, რომ ჩვენი წელთაღრიცხვის I და მომდევნო საუკუნეებში მცხეთის მოსახლეობა ძალიან გაიზარდა (1, გვ. 222—223). როგორც სპეციალისტებს მიანიჩიათ, მცხეთის მოსახლეობა რამდენიმე ათეულ ათასს ითვლიდა (1, გვ. 223). მცხეთა დიდად დაწინაურდა პოლიტიკურად, ეკონომიკურად; იგი ვახდა მსხვილი სამრეწველო წარმოების ცენტრი (ცხადია, იმ დროის პირობაზე). ა. აფაქიძე წერს: „მცხეთასა და მის ძველ უბნებში განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საფუძველს ქმნის ქართლის სამეფოს ძველი დედაქალაქის მცხოვრებთა შორის ვივარაუდოთ სხვადასხვა სოციალური ფენები, რომლებიც წარმოადგენენ არსებითად ახალს, ქალაქის ცხოვრების განვითარების კვალდაკვალ შექმნილ სოციალურ ჯგუფებს, გაერთიანებულს „მშვიდობიან მოქალაქეებად“. არქეოლოგიური მასალების საფუძველზე ამათ შორის გამოირჩევიან: ა) ხელოსნები, სახელდობრ: მეთუნენი (მეჭურჭლენი, მექვევრენი, მეკრამიტენი, მეაგურენი), ქვით-ხურონი, ხით-ხურონი, ოქრომჭედელნი, ზარაფხანის ოსტატნი, ჭიქის მოქმედნი, წამწერელნი, „რკინის კაცები“, ანუ სარკინელნი, ხიდის გამდებნი, მეწყალსადენენი და ა. შ. ბ) ვაჭარნი; გ) სამეფო გვარეულობის წევრები და სხვა წარჩინებულნი (მათ შორის პიტიახშები, ეზო-მსმოდვრები, სამეფო კარისა და პიტიახშთა ოჯახის წევრები, მსხვილი მიწათმფლობელნი და მონათმფლობელნი და ა. შ.); დ) სამხედრო-სამონღელეო არისტოკრატია; ე) ქალაქის მცხოვრებთა მნიშვნელოვან ნაწილს წარმოადგენდნენ ციხე-სიმაგრეთა მცველი რაზმები და უფრო მრავალრიცხოვანი მონები; ვ) მნიშვნელოვანი როლი უნდა შეესრულებინათ ქალაქის ყველა უბანში და, საერთო ქალაქში, კულტის მსახურთ“ (1, გვ. 240). მცხეთის მოსახლეობის ნაირფეროვნება ვახაზულია „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ I ტომშიც (4, გვ. 638—641).

ცხადია ისიც, რომ მცხეთის მოსახლეობას, ძირეულ მკვიდრთა გარდა, შეადგენდნენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხის წარმომადგენლები (ნათლად არის ნაჩვენები, რომ მცხეთაში ცხოვრობდნენ სხვა ეროვნებათა წარმომადგენლებიც: რომაელები, ბერძნები; ებრაელები, სპარსელები და სხვ. (1, გვ. 240—241). სწორად მიუთითებს ა. აფაქიძე: „ეროვნული სიჭრელე ასე დაწინაურებული ქალაქისათვის, თანაც ფართოდ გაშლილი ვაჭრობისა და საგარეო ურთიერთობის პირობებში, რასაც ძლიერ

უწყობდა ხელს მცხეთაზე შებმული ცნობილი საეპრო მაგისტრალეზი, სავსებით ბუნებრივად უნდა მივიჩნიოთ“ (1, გვ. 241; იხ. აგრეთვე 4, გვ. 632—633).

დიდი ქალაქების, განსაკუთრებით კი დედაქალაქის, მოსახლეობის ზრდა ხდებოდა ქვეყნის სხვადასხვა კუთხის მოსახლეობის ჩამოსახლებით (რა თქმა უნდა, ეს პროცესი სტიქიური არ იყო და მკაცრად განისაზღვრებოდა სხვადასხვა პოლიტიკური და ეკონომიკური ფაქტორებით). დედაქალაქის მოსახლეობის მეტყველება, ცხადია, ერთგვაროვანი არ იყო. საუკუნეთა მანძილზე სხვადასხვა კუთხიდან ჩამოსახლებული, სხვადასხვა დიალექტზე მოუბარი ტომების მეტყველება გადამუშავდა იმ ზოგად, ზედიალექტურ მოვლენად, რომელიც დაედო საფუძვლად ქართულ სალიტერატურო ენას.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მცხეთური და შემდგომში თბილისური მეტყველება — დედაქალაქის მეტყველება — არის ფუძე ქართული სალიტერატურო ენისათვის.

ამით აიხსნება ის, რომ ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები დასაბამითგანვე საკმაოდ მყარია (ამას მოწმობს ხანმეტი და პაემეტი ძეგლების ენა) და ისიც, რომ ძველი ქართული სამწერლობო ენა არ ემთხვევა ქართულის ძირითად თავისებურებებს, რაც სხვა შემთხვევაში უთუოდ იყო მოსალოდნელი (ვფიქრობთ, ეს დაშვება გასაგებს გახდის იმ მოვლენასაც, რომ სალიტერატურო ენის სისტემისაგან, ერთი შეხედვით, მეტად დაშორებულ დიალექტებში, ისეთებში, როგორცაა: გურული ან ხევსურული, ძველ ქართულ ენასთან უაღრესად საინტერესო დამთხვევები გამოვლინდება).

უკანასკნელ ხანებში თანდათან ვრცელდება მოსაზრება იმის შესახებ, რომ სალიტერატურო ენას საფუძვლად ედება დედაქალაქის მეტყველება. მაგალითად, ფ. ფილინი მიუთითებს, რომ ჯერ კიდევ ფეოდალიზმის ხანაში ჩამოყალიბდა მოსკოვეური კოინე (ზედიალექტური მოვლენა), რომელიც საფუძველი გახდა რუსული სალიტერატურო ენისათვის (17, გვ. 27—29). ნ. კონდრატის აზრით, იაპონური სალიტერატურო ენა დაემყარა ქალაქ ედოს მეტყველებას, თავისებურ კოინეს, ჩინური კი — პეკინის მეტყველებას, რომელიც აგრეთვე რთულ ზედიალექტურ (ინტერ-დიალექტურ) მოვლენას წარმოადგენდა (13, გვ. 22—24). ფიქრობენ, რომ ინტერდიალექტური კოინე, ორი დიალექტური სისტემის ურთიერთქმედების საფუძველზე ჩამოყალიბებული; იყო არსებითად ლონდონის ენა, რომელსაც დაეფუძნა ინგლისური სალიტერატურო ენა (19, გვ. 91—121; 15, გვ. 527). გერმანიაში, როგორც ჩანს, XV—XVI საუკუნეებში შეიქმნა რამდენიმე ასეთი კოინე. ამგვარივეა, კერძოდ, შუა აღმოსავლეთ გერმანიის სამეტყველო ენა, რომელიც სალიტერატურო ენის საფუძველს შეერწყა (15, გვ. 527; იხ. აგრეთვე 11, გვ. 260—273). აღმოსავლური

სლავური სალიტერატურო ენების ჩამოყალიბებაში ზედიალექტური (ქალაქური) მეტყველების როლს ხაზგასმით აღნიშნავენ მთელი რიგი სპეციალისტები (18, გვ. 49—79). რამდენადმე ინტერდიალექტურია ახალი სომხური სალიტერატურო ენის (აშხარაბარის) საფუძველიც (9, გვ. 52—53). ნიდერლანდური სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბებებში ზედიალექტური მეტყველების როლს გახაზავს ს. მირონოვი (14, გვ. 88—89). ქალაქურ (ტაშკენტ-ფერგანის) მეტყველებას უნდა დაედო საფუძველი უზბეკური სალიტერატურო ენისათვის (16, გვ. 133—142). ალბანური სალიტერატურო ენის შექმნაში გადამწყვეტი როლი ითამაშა XVI—XVII საუკუნეთა შკოდრას ინტერდიალექტურმა მეტყველებამ (12, გვ. 232).

ვფიქრობთ, რომ სწორია მოსაზრება, რომლის თანახმადაც: „Исторически социальная база обиходно-разговорных койнэ по преимуществу представлена населением городов, где происходило особенно интенсивное взаимодействие разных диалектных стихий и как следствие — нивелировка резких диалектных отличий“ (15, გვ. 529). უზბეკური სალიტერატურო ენისათვის (16, გვ. 133—142). ალბანური საურთიერთოდ იყენებდნენ სწორედ ზედიალექტურ მოვლენას, „კოინეს“ (15, გვ. 529). ამას გარდა დედაქალაქის მეტყველების გაბატონებას ხელს უწყობს დედაქალაქის — ქვეყნის ეკონომიკური და კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრის — როლიც. ამ გარემოებას გახაზავს მ. გუზმანი (11, გვ. 260).

ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ ქართული დამწერლობის წარმოშობა უკავშირდება ქრისტიანობის შემოღებას. ქრისტიანობის გავრცელებამ ჩვენში და თეოლოგიური ლიტერატურის (თარგმნილისა და მერე ორიგინალურისა) საჭიროებამ განაპირობა ქართული სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბება. ვფიქრობთ, ქართული ენის განვითარების ყველა საფეხურზე დედაქალაქის მეტყველება იყო წამყვანი, ძირითადი სალიტერატურო ენისათვის. ასეა ახლაც.

რა თქმა უნდა, არაბების შემოსევამ VII საუკუნეში და ქვეყნის პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის სამხრეთ-დასავლეთით გადასაცვლებამ ძირეული ზეგავლენა მოახდინა VIII—XII საუკუნეების ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებაზე. წამყვანი გახდა სამხრეთ-დასავლური მეტყველება. სავარაუდოა, რომ ამ დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა არტანუჯისა და ქუთაისის (სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოს უდიდესი ქალაქების) მეტყველებას, რომლებიც ჩამოყალიბდნენ სამხრეთ-დასავლური დიალექტების ბაზაზე. სწორედ ამიტომ არაა გასაკვირი სამხრეთ-დასავლურ დიალექტიზმთა სიმრავლე IX—XII საუკუნეთა სალიტერატურო ქართულში (ამის შესახებ — ქვემოთ).


თბილისის გათავისუფლების შემდეგ (1122 წ.) თბილისური მეტყველება, კვლავ ხდება საფუძველი სალიტერატურო ენისათვის. ეს ხსნის იმ

ვითარებას, რომ საშუალო ქართული სხვაობს ძველი ქართულისაგან. ცხადია, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ისეთ ფაქტორსაც, როგორცაა საერთო მწერლობის ჩამოყალიბება და, ამდენად, სალიტერატურო ენის სფეროს გაფართოება. არნ. ჩიქობავას აზრით, ახალი ქართული სალიტერატურო ენა ისახება XII საუკუნიდან თბილისში: „ახალ სალიტერატურო ქართულს აღმოსავლეთ საქართველოს ბარის ცოცხალი მეტყველება — ქართლური და კახური — ასაზრდოებს. ახალ სალიტერატურო ქართულს საძირკველი ეყრება თბილისში: დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის განთავისუფლება თურქთაგან 1122 წ. და პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის ქუთაისიდან თბილისში გადმონაცვლება (აქედან გამომდინარე ყველა შედეგით) ის დიდმნიშვნელოვანი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოვლენაა, რომელმაც ახალი ქართული სალიტერატურო ენის წარმოქმნა შეაპირობა“ (6, გვ. 09).

ახალი ქართული სალიტერატურო ენა ყალიბდება XIX საუკუნეში, ძირითადად, დედაქალაქის — თბილისის — მეტყველების საფუძველზე. ამ დროის თბილისური მეტყველება შეუსწავლელია (ამას, ერთი მხრივ, ისიც შეაპირობებს, რომ მასალები მწირია), მაგრამ მაინც დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ თბილისი XIX საუკუნის 60-იანი წლებისათვის წარმოადგენდა საქართველოს არა მარტო პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ცენტრს, არამედ თბილისში ამ დროისათვის შექმნილია ზედიხალექტური (ინტერდიხალექტური, კონინე) მეტყველება, რომელიც საფუძველი გახდა ახალი ქართული სალიტერატურო ენისათვის.

ლიტერატურა

1. ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, I, თბ., 1963.
2. ე. თაყაიშვილი, როდის შეიცვალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ? „მნათობი“, 1948, № 8.
3. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.
4. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970.
5. ა. შანიძე, ჰემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის: ტუმ, III, ტვ., 1923.
6. არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დაბასიათება: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, თბ., 1950.
7. არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, თბ., 1952.
8. დ. ზახუტაშვილი, იბერიის ქალაქთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966.
9. А. С. Гарбьян, Об армянском национальном литературном языке: Вопросы формирования и развития национальных языков, М., 1960.
10. М. С. Гурищева, Начальный этап в образовании французского национального языка: Вопросы формирования и развития национальных языков, М., 1960.

- 
11. М. М. Гухман, Становление литературной нормы немецкого национального языка: Вопросы формирования и развития национальных языков, М., 1960.
12. А. В. Десницкая, Из истории образования албанского национального языка: Вопросы формирования и развития национальных языков, М., 1960.
13. Н. И. Конрад, О литературном языке в Китае и Японии: Вопросы формирования и развития национальных языков, М., 1960.
14. С. А. Миронов, Диалектная основа литературной нормы нидерландского национального языка: Вопросы формирования и развития национальных языков, М., 1960.
15. Общее языкознание: Формы существования, функции, история, М., 1970.
16. В. В. Решетов, Узбекский национальный язык: Вопросы формирования и развития национальных языков, М., 1960.
17. Ф. П. Филин, К вопросу о так называемой диалектной основе русского национального языка: Вопросы образования восточнославянских национальных языков, М., 1962.
18. IV международный съезд славистов, II, М., 1962.
19. В. Н. Ярцева, Об изменении диалектной базы английского национального языка: Вопросы формирования и развития национальных языков, М., 1960.



სალიტერატურო ენის ნორმაზი და ცოცხალი მეტყველება

ძირითადი პრობლემა, რომელიც სალიტერატურო ენის ისტორიის კვლევისას დგას, წერილობით ძეგლთა მონაცემებისა და ცოცხალი მეტყველების ურთიერთობის საკითხია. აქ ერთი გარემოება უნდა გავითვალისწინოთ: როცა ცოცხალ მეტყველებაზე ვმსჯელობთ, რომელიმე კონკრეტულ დიალექტს კი არ ვგულისხმობთ, არამედ იმ ზედიალექტურ მოვლენას, რომელიც მკიდრო ურთიერთობაშია სალიტერატურო ენასთან და დიდ ზეგავლენას ახდენს მასზე, ამასთან, თვითონაც განიცდის სალიტერატურო ენის ზეგავლენას.

სალიტერატურო ენა ნორმათა მტკიცედ ჩამოყალიბებულ სისტემას ეფუძნება¹. ძველი ქართული ენის უძველესი წერილობითი ძეგლები (ხანმეტი და ჰამეტი ტექსტები, რომლებიც ენა-ეტილონად მიგვაჩნია), ნორმათა თვალსაზრისით, არსებითად ერთიანია. ისიც უნდა ითქვას, რომ უკვე ამ პერიოდის ტექსტები გვიჩვენებენ ისეთ მოვლენებსაც, რომლებიც სალიტერატურო ენაში გაბატონებულ ნორმათა სისტემას ეწინააღმდეგება და წარმოადგენს ცოცხალი მეტყველების ზეგავლენის შედეგს.

¹ ზოგი ენათმეცნიერი უარყოფს ნორმათა არსებობას სალიტერატურო ენის ნორმატიული გრამატიკის ჩამოყალიბებამდე. ასე მსჯელობს, მაგალითად, მ. გურიშვივა ფრანგულის შესახებ (26, გვ. 200). მ. გუზმანი თვლის, რომ „ყოველი ებოქის სალიტერატურო ენაში გვაქვს შერჩევის ელემენტები“ (23, გვ. 302). მართალია, V—XI საუკუნეთა ქართულ წერილობით ძეგლებს შორის ჯერჯერობით არაა ცნობილი რაიმე გრამატიკული ტრაქტატი, ან ნორმათა კრებული (რაც, რა თქმა უნდა, მათი არსებობის შესაძლებლობას არ გამორიცხავს), მაგრამ ამ წერილობით ძეგლთა ენის შესწავლა უეკველს ხდის იმას, რომ სალიტერატურო ენის ნორმები მტკიცედაა ჩამოყალიბებული და მათ მწერლები და გადამწერები მკაცრად იცავენ. სწორედ ამიტომაც თვალში საცემი ყოველი გადახვევა სალიტერატურო ენის ნორმათაგან.

ქართული სალიტერატურო ენის ადრეული პერიოდის (V—XI სს.) მონაცემებ სრულიად უდავოდ ამტკიცებენ, რომ ერთიანი სალიტერატურო ენის ნორმების ჩამოყალიბება შესაძლებელია ერთიანი სალიტერატურო ენის შექმნამდე. უკანასკნელ ხანებში თვლიან, რომ ქართული სალიტერატურო ენა ნორმირებულია თავისი განვითარების ადრეულ საფეხურზეც (37, გვ. 520—521).

ამრიგად, წინააღმდეგობა (უფრო ზუსტად — სხვაობა) სალიტერატურო ენის ნორმებსა და ცოცხალ მეტყველებას შორის ჯერ კიდევ ენა-ეტალონის დონეზე შეინიშნება. ეს სხვაობა იზრდება IX—XI საუკუნეთა მანძილზე. ამ დროის ძეგლებში გამოვლინდება ყველა ის არსებითი ნიშანი, რაც ახალი სალიტერატურო ქართულის კუთვნილებად და სახელდებული. ეწინააღმდეგება თუ არა ეს დებულებას, რომლის თანახმადაც, IX—XI საუკუნეების ქართული სალიტერატურო ენა ნორმების მტკიცე სისტემას იცავს? აქ უნდა გავითვალისწინოთ ის, რომ სპეციალურად ვეძიებო დარღვევებს, გადახვევებს ძირითადი ნორმიდან და ხშირად კიდევ ვპოულობთ, მაგრამ არც ერთი ძეგლის არც ერთი გვერდი (წინადადება კი) არასდროს შეგვხვდება ისე, რომ მთლიანად ამ დარღვევებს შეიცავდეს. ნორმები ამჟამად ჩანს, ადვილად დასადგენია, ილუსტრირებულია დიდძალი მასალით, დარღვევები კი — საძიებელი. ხშირად მთელი გვერდების, ზოგჯერ წიგნის გადაკითხვაა საჭირო, რომ რაიმე ხელისმოსაჰიდი შეგვხვდეს. ამდენად, თეზა ქართული სალიტერატურო ენის ადრინდელი საფეხურის ნორმირების შესახებ სრულიად უდავოა. ცხადია ისიც, რომ ძველ წერილობით ძეგლებში ამ ნორმათა დარღვევებიც საკმაოდ გვხვდება.

სალიტერატურო ენის ნორმებსა და ცოცხალ მეტყველებას შორის გარკვეული წინააღმდეგობა არსებობს. სალიტერატურო ენის ნორმები კონსერვატული ხასიათისაა, საუკუნეებს უძლებს, ცოცხალი მეტყველების ნორმები გაცილებით სწრაფი ტემპით იცვლება. სალიტერატურო ენის ნორმები ხშირად მას შემდეგაც უცვლელია, რაც ცოცხალ მეტყველებაში ამ ნორმათა საფუძველი გრამატიკული, თუ ფონეტიკური ევოლუციის შედეგად აღარ არსებობს.

მაგალითად, მ გრაფემა ხანმეტსა და ჰემეტ ტექსტებში არსებითად [მ] სეგმენტს გამოხატავს და იგი ყველა მოსალოდნელ შემთხვევაში გვხვდება. გამონაკლისებს წარმოადგენს ხ უფროს უფროობითი ხარისხის ფორმა, რომელიც ივ. ჯავახიშვილის მიერ ამოკითხულ ხანმეტ ტექსტებში რამდენჯერმე დასტურდება მ-ს გარეშე (გვ. 329, 336, 358) და წყისის წარწერის გუდასმან <გუდაამსმან. ეს მიუთითებს, რომ ცოცხალ მეტყველებაში დამავალი დიფთონგები იშლება. IX—XI საუკუნეთა წერილობითი ძეგლები დამატებით მასალას გვაწვდიან ამ მოვლენის შესახებ [11]. ამ დროის ცოცხალ მეტყველებაში [მ]-ს შემცველი დამავალი დიფთონგები აღარ არსებობს. არ გააჩნია ეს ნიშანი მხედრულ ანბანსაც, მაგრამ ხუცურმა ანბანმა ეს ნიშანი XVIII საუკუნემდე შეინარჩუნა. უფრო მეტიც, ეს ნიშანი ხუცურის ზეგავლენით XVII საუკუნიდან ჩნდება მხედრულ ანბანშიც. ამგვარი მოვლენები შეინიშნება სხვა ენების ისტორიაშიც (30, გვ. 16—17; 20, გვ. 322—323; 18, გვ. 36—37; 27, გვ. 106—107; 21, გვ. 6—7; 24, გვ. 25—27, 101; 45, გვ. 92; 44,

გვ. 4 და სხვ.). XVII—XVIII საუკუნეთა წერილობითი ძეგლების დამწერნი, თუ გადამწერნი ცდილობენ ამ გრაფემის ძველი ნორმების მიხედვით გამოყენებას, მაგრამ ძალზე ხშირად ვერ ახერხებენ, რადგან შესაბამისი ბგერა ენის ფონემატურ სისტემას დიდი ხანია აღარ გააჩნია, ამის გარდა, წერილობითი ტრადიციაც კარგავს ი ნიშანს. მხედრულს აღარ აქვს იგი, ხუცურით დაწერილ ძეგლებში კი დარღვევები მის ხმარებაში VII საუკუნიდან გვხვდება. ფაქტი მაინც ისაა, რომ ცოცხალ მეტყველებაში IX—X საუკუნეებში მომხდარი ცვლილება სალიტერატურო ენის ორთოგრაფიულ ნორმას ვერ ცვლის XIX საუკუნემდე¹.

ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების ნორმათა მიხედვით, მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანია -მან, მაგრამ IX—XI საუკუნეთა ტექსტებში გამოვლინდება -მ ა ვარიანტიც (ადიშის ოთხთავი; Sin.-36; ათონის კრებული; A-603; Sin.-30; Sin.-38, სინის ლექციონარი; S-1138; პარხლის მრავალთავი; წყაროსთავის ოთხთავი; იელის იადგარი; პავლეს ეპისტოლენი ...). ამ ძეგლებში -მ ა დაბოლოება დაახლოებით ოცგზის გვხვდება. ყოველგვარი შეპირისპირების გარეშეც თვალსაჩინოა, რომ სალიტერატურო ენაში მოთხრობითის -მან ნიშნის ხმარების სიხშირე გაცილებით სკარბობს -მ ა ვარიანტის სიხშირეს. ეს უკანასკნელი მიღებულია -მან-ისაგან ბოლოკიდური ნ თანხმოვნის მოკვეცის შედეგად. ბუნებრივია, ეს პროცესი მოხდა ცოცხალ მეტყველებაში, რის შედეგადც ერთადერთი რეალურად არსებული ფორმა -მ ა აღმოჩნდა, -მ ა ნ კი ცოცხალ მეტყველებაში დაიკარგა. ძველი სალიტერატურო ენის ნორმა ამ შემთხვევაშიც ცოცხალ მეტყველებაში რეალურად უკვე არარსებულ ფორმას უჭერს მხარს არსებულის საპირისპიროდ.

კიდევ ერთი შემთხვევა: ძველი ქართულის ნორმათა მიხედვით, სახელი, რომელიც -ნ სუფიქსით ნაწარმოებ მრავლობითში იდგა, ზმნას რიცხვში ითანხმებდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში შენიშნულია ამ, ძველი ქართულის გრამატიკისათვის ერთ-ერთი ძირითადი, ნორმის დარღვევის ფაქტები (12, გვ. 114—115; 5, გვ. 155; 10, გვ. 229—232; 11, გვ. 223—240). მაგალითად, II კავშირებითში, ნორმის მიხედვით, უნდა იყოს: არამე და უტე ვნესა ოთხმეოც და ცხრამეტნი იგი მთასა ზედა, მაგრამ ადიშის ოთხთავში (მათე 18, 12) ვკითხულობთ: არამე და უტე ოსსა ოთხმეოც და ცხრამეტნი იგი მთასა ზედა. ადიშის ოთხთავი ამ შემთხვევაში ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმას გამოავლენს. მრავალი ამგვარი ფაქტი გვხვდება ქართული ენის ისტორიისათვის ისეთ უმნიშვნელოვანეს ძეგლებში, როგორიცაა: სინური მრავალთავი, ადიშის ოთხთავი, შატბერდის კრებული, ათონის მრავალთავი, სვა-

¹ სალიტერატურო ენის ნორმა აქ პირობითაა ნახმარი. მხედრულით შესრულებულ ძეგლებში ი XI საუკუნიდან აღარაა.

ნური მრავალთავი, წყაროსთავის ოთხთავი და სხვ. ამის მიუხედავად, ძველი სალიტერატურო ენის ნორმად, რა თქმა უნდა, კვლავ უნდა მივიჩნიოთ - 5 სუფიქსიანი სახელის მრავლობითობის აღნიშვნა ზმნაში. ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ნორმა უპირისპირდება სალიტერატურო ენის ნორმას.

ამგვარ ნიმუშთა დამოწმება კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ ამჯერად მეტმასალას აღარ მოვიტანთ, მით უმეტეს, რომ ნაშრომში სათანადო საკითხთა განხილვისას ყოველთვის ვამახვილებთ ყურადღებას სალიტერატურო ენის ნორმათა და ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფონეტიკურ, თუ გრამატიკულ წესთა დაპირისპირებაზე.

ზემოთ უკვე ვთქვით, რომ ცოცხალი მეტყველება და ძველი ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები ზოგჯერ ერთმანეთს საკმაოდ შორდებოდა. რამდენადაც ცოცხალი მეტყველება ენის რეალიზაციას წარმოადგენს, ცხადია, სალიტერატურო ენის ნორმები და ენის ნორმები განსხვავდებოდა¹. სალიტერატურო ენის ძეგლებში უმთავრესად სალიტერატურო ენის ნორმები აისახება, ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმები კი სალიტერატურო ენაში ფაქულტატურად (ხშირად დიდი დაგვიანებითაც) გამოვლინდება (34, გვ. 57). ი. ტრონსკის აზრით, ლათინური ენის ისტორიის კვლევისას დიდ სიძნელეს ქმნის ის გარემოება, რომ ძველ წერილობით ძეგლებში ხალხური, სალაპარაკო ენისათვის დამახასიათებელი ნიშნები ხშირად არ აისახებოდა (43, გვ. 12). ენის ისტორიკოსი ვალდებულია, ამ გარემოებას სათანადოდ ითვალისწინებდეს. სალიტერატურო ენის კვლევისას მართოდენ მისი ნორმების აღნუსხვა სრულიადაც არაა საკმარისი, აუცილებელია იმის გარკვევაც, თუ რა მიმართებაშია ეს ნორმები ცოცხალ მეტყველებასთან. სალიტერატურო ენა ყოველთვის შეიცავს ისეთ სიტყვებსა და გრამატიკულ ფორმებსაც, რომლებიც უცხოა ცოცხალი მეტყველებისათვის და მართოდენ სალიტერატურო ენისთვისაა დამახასიათებელი (35, გვ. 6). სალიტერატურო ენის ისტორიის კვლევა-ძიებისას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმათა გამოვლენას. აგრეთვე თვით სალიტერატურო ენისათვის ნიშანდობლივ შაბლონთა, უკვე არქაულ მოვლენათა სრულ აღნუსხვას (35, გვ. 7).

სალიტერატურო ენაში გამოვლენილი დარღვევები იმ წინააღმდეგობის შედეგია, რაც მწერლის (გადამწერის) ენობრივ იდეალსა და მის ენობრივ სისტემას შორის არსებობს. მწერლის (გადამწერის) ენობრივი იდეალია სალიტერატურო ენა, მისი კონსერვატული, ცოცხალ მეტყველე-

¹ და მაინც ეს სხვაობა არაა იმ რიგისა, რაც შეინიშნება ზოგ ენობრივ კოლექტივში სალიტერატურო ენასა და სათანადო ცოცხალ მეტყველებას შორის (17, გვ. 160; 25, გვ. 51—52 და სხვ.).

ბას მოწყვეტილი და ხშირად მასთან დაპირისპირებული ნორმებით. ამ-
ვე დროს საკომუნიკაციო საშუალებად იგი სალიტერატურო ენისაგან
საკმაოდ განსხვავებულ ენობრივ სისტემას იყენებს.

მწერალი (გადამწერი), რა თქმა უნდა, ცდილობს ძველ ნორმათა
დაცვას (41, გვ. 11). იგი სხვა გადამწერთა მიერ დაშვებულ შეცდომებს
ამჩნევს და ცდილობს, გაასწოროს ისინი (43, გვ. 10—11). ამ მხრივ ძალ-
ზე ნიშანდობლივია ერთი ანდერძი, რომელიც ერთვის „ანდრია სალოსის
ცხოვრებას“ (H-1345, XI—XII სს.):

ღმერთმან უწყის, რაიცა ჩემისა უმეტრებისაგან ეგებოდა, კარგად
ქმნასა და სიმართლესა დია მოვიპირვე, მაგრა დედაი ოდიშს დაწერილი
იყო და სიტყუასა სცვალებდა (201 r — 201 v).

ცხადია, ამგვარი გადამწერები ეცდებოდნენ, რაც შეიძლება ზუსტად
გადაეწერათ ტექსტი, გაემართათ იგი სალიტერატურო ენის ნორმათა მი-
ხედვით საპირობების შემთხვევაში. ასეთი გადამწერის ხელიდან გამოსუ-
ლი ტექსტი ენის ისტორიის მკვლევარს მცირე მასალას მისცემს. ენის ის-
ტორიკოსის თვალსაზრისით უკეთესია ისეთი გადამწერი, რომელიც მეტ
„შეცდომას“ დაუშვებს, მამასაღამე, უფრო მეტად გამოავლენს ცოცხალ-
ლი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმებს.

ჩვენ არ ვიცით, როგორ ამზადებდნენ ძველ საქართველოში გადამ-
წერებს, მაგრამ თავისთავად ცხადია, რომ ამ საქმისათვის მარტო წერა-
კითხვის კარგად ცოდნა არ იყო საკმარისი. გადამწერებმა ბრწყინვალედ
იცოდნენ სალიტერატურო ენის ნორმები. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ
ნორმებს სპეციალურად შეისწავლიდნენ. ამას გარდა ალბათ არსებობდა
რედაქტორის სპეციალური ინსტიტუტი, რომელიც კონტროლს უწევდა
გადამწერის მიერ შესრულებული სამუშაოს ხარისხს, საზოგადოდ, და,
საფიქრებელია, ენობრივ მხარესაც. ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებ-
ში არაერთხელ დასტურდება ისეთი შემთხვევები, როცა გადამწერის მი-
ერ დაშვებული შეცდომები, მათ შორის ისეთებიც, რომლებიც ცოცხალ-
ლი მეტყველების გამოვლინებაა, გასწორებულია: შეცდომით დაწერილს
ზემოთ იმავე, ან კიდევ იმავე დროის სხვა ხელით დაწერილია სწორი
ფორმა ისე, რომ მცდარი არაა გადაშლილი, ზოგჯერ კი შეცდომით და-
წერილი ამოფხეკილია.

ცოცხალი მეტყველებისა და სალიტერატურო ენის ნორმათა დაცი-
ლების გამო წერილობით ძეგლებში შეუძლებელია თავი არ იჩინოს ცო-
ცხალი მეტყველებისათვის (გადამწერთა ენისათვის) დამახასიათებელმა
ფორმებმა. ეს მით უფრო გასაგებია, რომ სალიტერატურო ენის ნორმა-
თა ცოდნის დონე განსხვავებულია ხოლმე.

სალიტერატურო ენას, საზოგადოდ, ახასიათებს მისი განვითარების
ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო ტენდენცია: მოქმედი ნორმის შენარჩუ-
ნებისა და განმტკიცებისა და ამავე დამკვიდრებული ენობრივი ნორმის

შეცვლისა (39). ახალ ფორმათა რაოდენობრივმა დაგროვებამ, შესაძლოა, სალიტერატურო ენის ნორმათა ცვლა გამოიწვიოს (18, გვ. 371; 29, გვ. 10; 19, გვ. 87 და სხვ.). რ. ბუდაგოვის აზრით, ჰემზარიტი ენობრივი ნორმა მოძრავი, დინამიკური უნდა იყოს და ამასთანავე არ უნდა კარგავდეს გარკვეულ იმპერატიულობას (19, გვ. 28).

შეიძლებოდა დაგვემოწმებინა ფაქტები იმის საჩვენებლად, თუ როგორ შეიცვალა ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმათა ზეგავლენით ქართული სალიტერატურო ენის ნორმები. მაგალითად, მ და ა გრაფემათა მხედრულ ანბანში არარსებობა იმით აიხსნება, რომ ცოცხალ მეტყველებაში მოიშალა ამ გრაფემათა შესაბამისი ბგერითი ერთეულები. ზმნისწინთა გამოხატვის ახლებური სისტემა გაბატონებულია არა მარტო „ვეფხისტყაოსანში“, არამედ „იოანესა და ეფთჳმეს ცხოვრებაშიც“. ეს განსაკუთრებით იმიტომაცაა ნიშანდობლივი, რომ საეკლესიო მწერლობის ძეგლებში, საზოგადოდ, იშვიათია ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმები.

ენაში მომხდარი ევოლუცია წერილობით ძეგლებში სპორადულად აისახება. გადამწერთა (მწერალთა) მიერ დაშვებული შეცდომები იძლევა მინიშნებას ამ ცვლილებათა შესახებ. ცხადია, ყოველგვარი მცდარი დაწერილობა ენის ისტორიკოსის მსჯელობის საგანი შეუძლებელია იყოს. იგი ისეთ შეცდომებზე უნდა ამახვილებდეს ყურადღებას, რომლებიც ენის განვითარების მომდევნო პერიოდში უკვე ნორმებად იქცევა. მაგალითად, ატენის ერთ-ერთ წარწერაში, რომელიც VIII—IX საუკუნეებით თარიღდება, გან ზმნისწინის ნაცვლად გა-ს გამოვლენა იმის საბუთს იძლევა, რომ იგი ენის ფაქტად მივიჩნიოთ, ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ გა- საკმაოდ ხშირად დასტურდება IX—X საუკუნეთა ისეთ უმნიშვნელოვანეს წერილობით ძეგლებში, როგორცაა: სინური მრავალთავი. აღიშის ოთხთავი, სვანური და უდაბნოს მრავალთავები, ოზიზის ოთხთავი და სხვ.; მეორე, გა- ვარიანტი გაბატონებულია მომდევნო ეპოქის საერო მწერლობის ძეგლებში, თანამედროვე ქართულში. მაგრამ რომელიმე ძველ წერილობით ძეგლში ნაბოენი საოეება სასოეება-ს ნაცვლად ენის ისტორიკოსს ვერ გამოადგება /ს/-ს დაკარგვის სამტყიციებლად. ჯერ ერთი, იგი სხვა ანალოგიურ ფაქტს ვერ დაიმოწმებს; მეორე, საზოგადოდ, ქართულისათვის უცხოა /ს/-ს დაკარგვა ორ ხმოვანს შორის; მესამე, დღევანდელ ქართულში სასოეება გვაქვს და არა საოეება.

ზოგჯერ ხელაღებით თვლიან, რომ ძველ წერილობით ძეგლებში მოპოვებული ესა თუ ის უჩვეულო ფორმა შეცდომაა, შემთხვევითია. ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში ლინგვისტურმა ანალიზმა უნდა გადაწყვიტოს, ნამდვილად შემთხვევითი ფორმა გვაქვს, თუ ენის ისტორიისათვის საყურადღებო ფაქტი.

ჰაემეტ ტექსტებში გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში -ია დაბო-

ლოება იჩენს თავს: მიყოფია (364, 3). ხანმეტ და ჰემეტ ტექსტითა დღემდე ცნობილ კორპუსში სხვა ანალოგიური ფაქტი არ დაიძენა. და მაინც წარმოუდგენელია, რომ აქ შეცდომა, შემთხვევითი ფორმა გვექნდეს. ამ ერთ სიტყვაში შეცდომის დაშვების უამრავი შესაძლებლობაა: ასოთა დაკლება (მიყოფიეს, მიოფიეს...), ასოთა შენაცვლება (მიკოფიეს, მინოფიეს...), ასოთა ზედმეტი დაწერა (მიოყოფიეს, მიგყოფიეს...) და სხვ. განვიხილოთ ამ თვალსაზრისით ჩვენთვის საინტერესო ფორმა. ძველი სალიტერატურო ენის ნორმათა თვალსაზრისით, აქ ყველაფერი სწორია დაბოლოების გარდა: იეს-ია. შეუძლებელია, დაუშვათ, რომ ძველმა გადაწერმა ეს გრაფიკათა ჯგუფის ნაცვლად ა გრაფიკული აღრევის შედეგად დაწერა. ძველი ქართულის გრაფიკა ამგვარ დაშვებას არ ამართლებს. რაკი გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითის -ია დაბოლოება საკმაოდ ხშირია IX—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში, გაბატონებულია მომდევნო ეპოქის ენასა და თანამედროვე ქართულში, გვრჩება ერთადერთი შესაძლებლობა: დაუშვათ, რომ ამ დროის ცოცხალ მეტყველებაში გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში -ია დაბოლოება გაბატონებული იყო, საიდანაც იგი ჰემეტ ტექსტებშიაც აისახა. ზემოთ ითქვა, რომ -ია დაბოლოებიანი ფორმები საკმაოდ ხშირად დასტურდება IX—XI საუკუნეთა ქართულ წერილობით ძეგლებში. მიყოფია ფორმა რომ თუნდაც ერთგზის გვხვდებოდეს V—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში, მას უბრალო შეცდომად მაინც ვერ მივიჩნევდით. ქართული ენის განვითარების ტენდენციის გათვალისწინების შედეგად იგი მაინც ენის ფაქტად უნდა ჩაგვეთვალო.

რატომ არის „არასწორ“ ფორმათა რაოდენობა შედარებით მცირე? გადამწერი ცდილობს, რომ „სწორი“, სალიტერატურო ენის ნორმათა მიხედვით გამართული ტექსტი უშეცდომოდ გადაწეროს, მაგრამ ზოგჯერ მას სიფრთხილე ღალატობს და მაშინ ტექსტში „შეცდომები“ (მისი ენობრივი, კოლექტივისათვის დამახასიათებელი ფორმები) გამოვლინდება. ამას გარდა, არაა გამორიცხული, რომ დედანიც შეიცავდა სასაუბრო ენისათვის დამახასიათებელ ფორმებს.

მეტად ნიშანდობლივია ის ფაქტი, რომ ხშირად ერთსა და იმავე წინადადებაში ერთი და იგივე ფორმა შეიძლება შეგვხვდეს სალიტერატურო ენის ნორმათა მიხედვით დაწერილიც და „შეცდომითაც“ (ე. ი. ისე, როგორც იმ ეპოქის ცოცხალ მეტყველებაშია საგულეებელი).

¹ როცა შეცდომებზე ვმსჯელობთ, შემდეგი გარემოება უნდა გავითვალისწინოთ: მიყოფია, VIII—X საუკუნეთა სალიტერატურო ენის ნორმათა მიხედვით, შეცდომაა, მაგრამ იგი ენის (ცოცხალი მეტყველების) ფაქტია და ენის ნორმა სწორედ ისაა. ხოლო რომელიმე მიკოფიეს შეცდომაა სალიტერატურო ენის ორთოგრაფიის თვალსაზრისით, მაგრამ ენისათვის (ცოცხალი მეტყველებისათვის) იგი საზოგადოდ არ არსებობს და ენის გრამატიკაში ვერ განიხილება.

შეცდომით დაწერილ ფორმათა რაოდენობა ენის ისტორიის კვლევისას გადამწყვეტი არაა. რა თქმა უნდა, იდეალურია, როცა რომელიმე გრამატიკული კატეგორიის გამოხატვაში მომხდარი ევოლუციის ამსახველი ფაქტები წერილობით ძეგლებში ფართოდაა წარმოდგენილი (მაგალითად, ენებითი გვარის მაწარმოებელ აფიქსებში მომხდარი ცვალუბადობა კარგად აისახება ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში), მაგრამ შესაძლოა, რომელიმე მოვლენა ერთი ან ორი „შეცდომით“ იყოს წარმოდგენილი, სხვა შემთხვევაში კი წერილობით ძეგლებში სწორი ფორმა იყოს გაბატონებული (ამგვარი შემთხვევის ნიმუშს წარმოადგენს -ავ თემატურ სუფიქსიან ზმნათა სწორი და არასწორი ფორმების შეფარდება I სერიის სავრცობიან მწკრივებში). ენის ისტორიისათვის სწორედ ამ „მცდარ“ ფორმებს ენიჭება გადამწყვეტი მნიშვნელობა, რამდენადაც ისინი ენის ევოლუციას ასახავენ იმის მიუხედავად, რომ წერილობით ძეგლებში თითო-ოროლა გამოჩაყლის შეადგენენ.

თუ ზემოთქმულს გავითვალისწინებთ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ შეცდომები ორი ჯგუფისაა: პირველი, რომელთაც ენობრივი საფუძველი მოეპოვებათ (ისინი დამწერის ცოცხალ მეტყველებას ასახავენ); მეორე, შემთხვევითი ხასიათისა: ასოთა, ან მარცვალთა კლება, ზედმეტი ასოს, მარცვლის, სიტყვის დაწერა და მისთანა. ამ ტიპის შეცდომები დამწერის ნაკლები გაწაფულობით, ზოგჯერ კი ფიზიკური მდგომარეობითაც აიხსნება. მაგალითად, ერთ სინურ ხელნაწერს (Sin.-38), რომელიც ოთხთავის ტექსტს შეიცავს და იოანე-ზოსიმეს მიერაა გადაწერილი 977 წელს, ახლავს გადამწერის ანდერძი, სადაც ნათქვამია: „მომემადლა მე ფრიად ცოდვილსა იოანეს და დავჩხრიკე წმიდად ესე წიგნი ორი თავი სახარებად ლუკასი და იოანესი და სხუად ესე ყოველი განგებად გელითა ჩემითა ფრიად ცოდვილითა დღეთა ოდენ ბოროტად მოხუცებულებისა ჩემისათა დიად ხაშმმან და ბრმამან“ (115 r). ანალოგიური ანდერძი ახლავს მისსავე გადაწერილ Sin.-15 ხელნაწერს (978 წ. გვ. 293).

სალიტერატურო ენის ევოლუციის გათვალისწინება, შეპირისპირება თანამედროვე ცოცხალ მეტყველებასა და დიალექტებთან საშუალებას იძლევა, ძველ წერილობით ძეგლებში გამოვლენილ „მცდარ“ ფორმათა დიდ უმრავლესობას ლინგვისტური ინტერპრეტაცია მივსცეთ და სალიტერატურო ენის ისტორიაში სათანადო ადგილი მივუჩინოთ.

ა) ე. წ. შებრუნებული დაწერილობანი

წერილობით ძეგლებში დასტურდება გრაფიკათა ურთიერთშენაცვლების შემთხვევები, როცა ცოცხალ მეტყველებაში შესაბამის ბგერობრივ ერთეულთა საურთიერთო სუბსტიტუცია სავარაუდებელი არ არის. გრა-

ფემათა ასეთი შენაცვლება, ჩვეულებრივ, ნეიტრალიზაციის გამსახველ პოზიციაში დასტურდება და ენაში მომხდარი გარკვეული ფონეტიკური მოვლენების დამამტკიცებელი საბუთია.

X—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში გამოვლინდება ζ გრაფემის ნაცვლად β -ს ხმარების შემთხვევები, რაც მიუთითებს, რომ ენაში $/\zeta/ : /\beta/$ ფონემატური ოპოზიცია იშლება (8, გვ. 260—265). განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ამავე დროს წერილობით ძეგლებში თავს იჩენს ζ იქ, სადაც, სალიტერატურო ენის ნორმათა მიხედვით, აგრეთვე ცოცხალ მეტყველებაში $/\zeta/$ და $/\beta/$ ფონემათა განაწილების წესთა თანახმად, β გრაფემა იყო მოსალოდნელი:

გედავდა, უდაბნ. მრავალთ. 178 r; ოჭრიდენ, იერემ. 5, 22 I; უკუნთგრილი. Ath.-25 179 r, 18—22 b და სხვ.

როგორ უნდა ავხსნათ ამგვარი დიფერილობანი? ისინი იმას მიუთითებენ, რომ ენაში მოხდა $/\zeta/ : /\beta/$ ტონემატური ოპოზიციის მოშლა ($/\zeta/$ დაემთხვა $/\beta/$ -ს და არა პირუკუ), რის შედეგადაც ენის ფონემატურ სისტემაში რეალურად არსებული ერთი $/\beta/$ თანხმოვნის აღსანიშნავად სალიტერატურო ენის გრაფიკას ორი გრაფემა შემორჩა: ერთი — β , რომლითაც ყოველთვის $/\beta/$ აღინიშნებოდა, მეორე — ζ , რომელიც ადრე $/\zeta/$ ფონემას გამოხატავდა და ტრადიციის ძალით, ფონეტიკური ცვლილებების მიუხედავად, ხშირად მერმეც იწერება იმ შემთხვევებში, სადაც ადრინდელი წერილობითი ძეგლების ნორმათა მიხედვით იხმარებოდა. გამოდის, რომ ფონემა ერთი იყო: $/\beta/$, გრაფემა ორი — β და ζ . ზოგიერთმა გადამწერმა კარვად არ იცოდა მათი ადრინდელი განაწილების წესები (სანამ ცოცხალ მეტყველებაში $/\zeta/$ არსებობდა, გადამწერს სათანადო გრაფემის დაწერილობაში შეცდომა არ მოუვიდოდა, წარმოთქმა ამას ხელს შეუშლიდა) და წერილობით ძეგლებში თავი იჩინა ორი სახის შეცდომებმა: პირველი, β იწერება იქ, სადაც ადრე ζ იყო (რაც ცოცხალ მეტყველებაში მომხდარ პროცესს ასახავს — ამას მოწმობს თანამედროვე ქართული სალიტერატურო ენისა და ქართული ენის დიალექტთა უმრავლესობის ფონემატურ სისტემაში $/\zeta/$ -ს უქონლობა, რაც $/\zeta/ > /\beta/$ პროცესის შედეგია) და, მეორე, ζ გრაფემა ისეთ შემთხვევებში იწერება, სადაც β უნდა იყოს. ეს მოვლენა შეუძლებელია ენის ფაქტად ვცნოთ იმის გამო, რომ არც ქართულ სალიტერატურო ენაში, არც დიალექტებში არ ხდება $/\beta/$ -ს $/\zeta/$ -ში გადასვლა.

მაშასადამე, β -ს ადგილას ζ გრაფემა მხოლოდ მას შემდეგ დაიწერებოდა, რაც ენობრივ კოლექტივში (რომლის წარმომადგენელია ამ დაწერილობის „შემოქმედი“) მოიშალა $/\zeta/$. გადამწერმა (მწერალმა) ზუსტად აღარ იცის β და ζ გრაფემათა განაწილების წესები, რის გამოც შეცდომებს უშვებს. ამ რიგის შეცდომებს ენის ისტორიის კვლევისას გადამწვეტი მნიშვნელობა ენიჭება (18, გვ. 37; 30, გვ. 109; 45, გვ. 88; 2,

გვ. 106; 42, გვ. 131—135; 32, გვ. 5—58; 38, გვ. 7; 28, გვ. 57—119 და სხვ.).

შებრუნებული დაწერილობანი სალიტერატურო ენის ისტორიის კვლევისას მეტად მნიშვნელოვანი საბუთებია ენაში მომხდარ ცვლილებათა დასადგენად. რა თქმა უნდა, ამ შემთხვევაშიც ენის განვითარების ტენდენცია უნდა გავითვალისწინოთ, რომ გრაფემათა შემთხვევით შენაცვლებას ფონეტიკური პროცესის ასახვა არ მივაწეროთ. მაგალითად, ტაძარ-ის ნაცვლად რომ საძარი იყოს დაწერილი და სადმე სხვა შემთხვევაში კი სამ-ის ადგილას ტამი, /ს/ და /ტ/ თანხმოვანთა მონაცვლეობაზე ვერ ვიმსჯელებთ, რადგან ამგვარი პროცესი უცხოა როგორც სალიტერატურო ენისათვის, ისე დიალექტებისათვის.

გრაფემათა ურთიერთმონაცვლეობის კვლევისას ყოველთვის უნდა გავითვალისწინოთ, რამდენად რეგულარულია ეს მოვლენა ტექსტებში და ხდება თუ არა შესაბამის ბგერობრივ ერთეულთა ურთიერთშენაცვლება სალიტერატურო ენასა და დიალექტებში.

ბ) ფსევდოგრამატიზებული დაწერილობანი

ენაში მომხდარი ევოლუციის უტყუარი საბუთებია ისეთი დაწერილობანი, როცა გრაფემას ცოცხალ მეტყველებაში შესაბამისი ბგერობრივი ერთეული არ შეესატყვისება. ეს ასო კი იმიტომია დაწერილი, რომ, მწერლის (გადამწერის) აზრით, ამგვარი დაწერილობა სწორია. გადამწერის (მწერლის) რწმენის საფუძველი ისაა, რომ, ორთოგრაფიულ ნორმათა მიხედვით, შესაბამის პოზიციაში სხვა ფორმებში მოცემული ნიშანი იწერება. ფსევდოგრამატიზებულ დაწერილობათა გამომწვევი მიზეზი სალიტერატურო ენის ნორმათა ცოცხალი მეტყველებისაგან დაშორებაა.

IX საუკუნის ბოლოდან ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში მკლერ თანხმოვანთა აუსლაუტში დაყრუების ამსახველი ფაქტები გამოვლინდება:

აღვიდა იგი მთათ, მრკ. 3,13 C; იწყო ცხებათ ფერჯთა უფლისათა, ქილ.-ეტრ. იადგ. 128 v, 18—19; ამაღლდი ზეცათ, იქვე 270 r, 5 და მისთ. (დაწვრილებით — ქვემოთ).

იმის გამო, რომ ცოცხალ მეტყველებაში მოიშალა მკლერ და ყრუ თანხმოვანთა ოპოზიცია აუსლაუტში, დ გრაფემა თავს იჩენს იქ, სადაც იგი აღრე არასდროს იწერებოდა და, შესაბამისად, არც /დ/ თანხმოვანი წარმოითქმოდა:

¹ გადამწერთა მიერ ფორმათა შეგნებული გრამატიზირებისათვის იხილეთ 20, გვ. 323; 40, გვ. 103; 36, გვ. 29.



არა და ვჰკესნად სიტყუაჲ, ათონ. მრავალთ. 163 v, 21-b; აღვკედ
ნავსა ტროადას და მართლ მივისწრაფედ, Ath.-42, 162 v, 4-6;
წარვედით და აუწყედ მაცხოვარსა, იელ. იადგ. 267 r, 25 და მისთ.

გადამწერის მეტყველებაში აუსლაუტში უკვე აღარ არის დ, მაგრამ
მან კარგად იცის, რომ სიტყვის ბოლოს გარკვეულ შემთხვევებში იგი სა-
ჭიროა. გადამწერი ცდილობს, ეს წესი ზედმიწევნით დაიცვას და ზოგ-
ჯერ დ-ს იქაც წერს, სადაც იგი ეტიმოლოგიურად გაუმართლებელია
(შდრ.: 14, გვ. 70). გადამწერის მეტყველებაში რომ დ ვითარებითის ნი-
შანი ყოფილიყო, ცხადია, ამგვარი შეცდომა ზმნური ფორმის დაწერისას
არ მოუვიდოდა.

მას შემდეგ, რაც აწმყოს ხოლმეობითის მწკრივი ცოცხალ მეტყვე-
ლებაში მოიშალა, ამ მწკრივის ფორმები ზოგი გადამწერისათვის უაზრო
აღმოჩნდა და ისინი მათ გააზრიანებას ცდილობენ:

„და იდგის გზასა ზედა ვითარცა მთრვალი და რომელნი წარვლიდი-
ან, გარდაეკიდნიან მას ზედა, განწყურიან და სციან არგნითა და ზოგთა ფერ-
ჯითა გზისაგან კიდე და არავის უგებენ (უნდა: უგებენ) პასუხსა,
ხოლო ვითარცა შემწუხრდის, აღდგის და წარვიდის ეკლესიისა კართა
ზედა და ილოცვენ (უნდა: ილოცვენ) მუნ ვიდრე განთენებამდე“
ანდრია სალოსი 56 v, 17-57 r, 4.

გადამწერმა თავისი ენისათვის უკვე უცნობი აწმყოს ხოლმეობითი
ნაცნობით — აწმყოს მწკრივით შეცვალა: აწმყოს ხოლმეობითის III პი-
რის ფორმაში -ნ სუფიქსი შეცდომად მიიჩნია, მას წინ ე დაუწერა და
ამგვარად ენ „ფორმანტი“ მივიღეთ, მაგრამ იგი იმას კი აღარ დაჰკვირ-
ვებია, რომ ამის შედეგად წინადადების სინტაქსი დაირღვა: ერთსა და
იმავე ქვემდებარესთან ზოგი შემასმენელი მხოლობითშია, ზოგი კი —
მრავლობითში.

გ) კონტამინირებული დაწერილობანი

სალიტერატურო ენის ისტორიის კვლევისას განსაკუთრებული მნიშ-
ვნელობა ენიჭება კონტამინაციურ დაწერილობებს. კონტამინაციურ და-
წერილობად ისეთი ფორმა მიგვაჩნია, სადაც ერთდროულადაა წარმოდ-
გენილი როგორც ამოსავალი ფორმის, ისე მისგან მიღებულის არსებითი
ელემენტები. ამგვარი დაწერილობანი ენაში მომხდარი ცვლილებების
ყველაზე თვალსაჩინო მოწმობას წარმოადგენენ.

X საუკუნის ერთ-ერთი ძალზე საინტერესო ხელნაწერი Sin.-64 გა-
მოაუღენს მიგქცეს ფორმას: „ამისთსცა მოგელის შენ გვრგვნი სი-
მართლისაჲ, რომელი მიგქცეს ქადაგებულმან შენ მიერ“, 200 r,
18-19.

ეს ფორმა განაზავს გც>ქც პროცესს, რომელიც, ჯერჯერობით ცნობილი წერილობითი ძეგლების მიხედვით, თავს IX საუკუნიდან იჩენს. ფშენივერ თანხმოვანთა წინა პოზიციაში /გ:/ /ქ/ ფონემატური ოპოზიციის მოშლის ამსახველი ფაქტები ჩვენთვის ცნობილ ძეგლთაგან პირველად სინურ მრავალთავში გამოვლინდება და შემდგომში საკმაოდ ხშირდება:

ს ხ უ ა ი ნუგეშინის-მცემელი მოქცეს თქუნ, სინ. მრავალთ. 186, 18—19; და მოქცე შენ, იქვე 209, 16—17; 209, 23; შენ მოქცეა ამის ყოვლისა ველმწიფებაჲ, ლ. 4, 6 C; თქუენი იგი ვინ მოქცეს თქუნ, ლ. 16, 12 C, და მისთ.

სავსებით ნათელია, რომ Sin.-64 ხელნაწერის გადამწერის გამოთქმაში მოქცეს გვქონდა. ამდენად, მისი მეტყველება და მისივე ენობრივი იდეალი, რომლის მიხედვითაც, მოგცეს იყო ერთადერთი სწორი ფორმა, ერთმანეთს უპირისპირდებოდა. ბუნებრივია, რომ მის წერით მეტყველებაში შეუგნებლად თავი ისეთმა ფორმამ იჩინა, რომელიც ნაწილობრივ ცოცხალ მეტყველებასაც ასახავს და სწორ, სალიტერატურო მოგცეს-საც. სრულიად წარმოუდგენელია, მოგქცეს მიჩნეულ იქნეს ენის ფაქტად. იგი ოდენ წერითი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმაა.

ფსალმუნთა X საუკუნის ერთ-ერთი ნუსხა, რომელიც მ. შანიძისეულ გამოცემაში F ლიტერითაა აღნიშნული, წარმოგვიდგენს გამოს-შჩნდი ფორმას:

რაეამს გამოსშჩნდი ზეცით, 75, 9.

S₂ და O₃ პირთა /ს/ ნიშნის შიშინა თანხმოვნებთან მიმგავსების ფაქტები /ს/>/შ/ სინური მრავალთავიდან მოყოლებული ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში ძალზე ხშირია¹.

გამოსშჩნდი გადამწერის მეტყველებისა და მისი ენობრივი იდეალის ანტაგონიზმის გამომხატველი ფორმაა: გამოთქვამლა გამოს-შჩნდი'ს, მაგრამ იცოდა, რომ სწორია: გამოსჩნდი. გაუაზრებლად დაწერა ორივე ფორმის საერთო ელემენტთა შემცველი მესამე: გამოს-შჩნდი.

ძველ ქართულ ტექსტებში შენიშნულია ჯ და ხ გრაფემათა ერთ-ერთმონაცვლეობა, რაც /ჯ:/ /ხ/ ფონემატური ოპოზიციის ნეიტრალიზაციაზე უნდა მიუთითებდეს (8, გვ. 260—265). ხ არის დაწერილი მოსალოდნელი ჯ გრაფემის ნაცვლად:

მრავალ არიან საბრგენი, მისნი და აწ ივლტოდე საბრხეთაგან და მახეთა ეშმაკისათა, ათონ. მრავალთ. 274 v, 8—11 b; განხურდო

¹ ბუნებრივია, რომ ამ რიგის ფაქტები პირველად სინურ მრავალთავში დაჩნდება. მანამდე S₂O₃ პირთა ნიშნებად /ხ/, ან /შ/ გვქონდა.

სიყვარულითა ქრისტესითა, ღირსო, იელ. იადგ. 61v, 18; და წყალობითა მოიხსენე გალატოზი იესე, ოშკის VIII წარწ. გვ. 54; უკუეთუ გუამი ესე სიხშოისაა შეპყრობილ იქმნეს ამისგან, კაცისა აგებ. 167, 6—7 B.

ეს ფაქტები ცხადყოფს, რომ /ხ/ გვაქვს წარმოთქმაში იქ, სადაც აღრე /ვ/ იყო. ვ გრაფემა, რასაკვირველია, ანბანში არის, ოღონდ გადამწერთა ერთი ნაწილი ცოცხალი მეტყველებისა და სალიტერატურო ენის ნორმათა დაცილების გამო ველარ ახერხებს მის „სწორ“ ხმარებას: /ვ/ დაწერილია იქ, სადაც იგი არასდროს ყოფილა (და სრულიად გამორიცხულია /ვ/ არსებულიყო ცოცხალ მეტყველებაში):

გ ე დ ა ვ თ ა, ვითარ-იგი მეფობაა განაგდო, უდაბნ. მრავალთ. 178 r, 11—12 b; გულისგმა-ყავთ და მოჰკადეთ მტირალთა, იერემ. 9, 17 I; შდრ.: მოხადეთ O; აღვოსებასა მწუხრი, წყაროსთ. ოთხ. 213 v (მინაწ.)¹ და მისთ.

განსაკუთრებით საინტერესოა ორი ფორმა: ოგხრეანი (ძველი ქართულის ნორმაა ოხრეანი) და გარდამოხვდა (ძველი ქართულის ნორმაა: გარდამოვდა):

ვითარცა ნესტუ ოგხრეანი ემობს, პარაკლიტ. 159 v, 12; რაემს შემოქმედი მათი წილთაგან საღმრთოთა გარდამოხვდა სახიერებით, A-190 2 v, 5—6.

ვხ და ხვ დაწერილობანი მეტად ნიშანდობლივია, ისინი კიდევ ერთხელ გახაზავენ /ვ/ : /ხ/ ოპოზიციის ნეიტრალიზაციას.

* * *

სალიტერატურო ენისა და ცოცხალი მეტყველების დაშორების გამო ენაში მიმდინარე ყველა პროცესი წერილობით ძეგლებში შესაძლოა არ აისახოს. ამის გამო სალიტერატურო ენაში გამოვლენილი ფაქტების საფუძველზე მოგვიხდება ენაში მომხდარი ზოგი მოვლენის რეკონსტრუირება.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, IX—X საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში თავს იჩენს აუსლაუტში მკლერ თანხმოვანთა დაყრუების ამსახველი ფაქტები (დაწვრილებით ამ საკითხს ქვემოთ განვიხილავთ). სვანურ მრავალთავსა და Sin.-11 ხელნაწერში გვხვდება კრიფ ფუძე არაბოლოკიდურა პოზიციაში:

შეკრიფა, სვან. მრავალთ. 435, 22; შეკერიფე, Sin.-11 128 v, 16; შემოკრიფა, იქვე 180 v, 2.

¹ აღვუსებაა სისტემატურია XI საუკუნის ერთ ხელნაწერში (A-96), რომელიც მცირე სჯულისკანონს შეიცავს (ტექსტი გამოსცა ე. გიუნაშვილმა).

ამასთან, ჯერჯერობით ჩვენთვის ცნობილ X—XI საუკუნეთა არც ერთ წერილობით ძეგლში არ არის დადასტურებული ამ ზმნური ფორმის ხმარების ისეთი შემთხვევა, რომელიც აუსლაუტში ბ > ფ გადასვლის ამსახველი იყოს: ვკრებ > ვკრეფ; ჰკრებ > ჰკრეფ ... ამის მიუხედავად, უნდა დავუშვათ, რომ ეს პროცესი თავდაპირველად სწორედ ამ პოზიციაში მოხდა იმიტომ, რომ მკლერ ხშულთა დაყრუება სწორედ აუსლაუტისათვისაა ნიშანდობლივი. აუსლაუტში დაყრუებული თანხმოვანი პარადიგმის გასწორების შედეგად ინლაუტშიაც გადავიდა (შეუძლებელია, რომ ბ > ფ ამ სიტყვაში ინლაუტში მომხდარიყო, რადგან საამისო ფონეტიკური პირობა იქ არ არსებობს).

ამ ფაქტს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. ამ ფორმის მიხედვით შეიძლება დავუშვათ, რომ /ბ/. სხვა შემთხვევებშიც ყრუვდებოდა აუსლაუტში: ვცხოვრობ > ვცხოვროფ, ვაკეთებ > ვაკეთეფ, განვატფობ > განვატფოფ და მისთ., თუმცა ამ რიგის ფაქტები სამწერლობო ენაში ჯერჯერობით ნაპოვნი არაა.

ასევე ძველ წერილობით ძეგლებში არ დასტურდება /გ/-ს აუსლაუტში დაყრუების ამსახველი ფაქტები: აღვდეგ > აღვდექ, აღსდეგ > აღსდექ და მისთ. თანაც აქ ის გარემოებაა გასათვალისწინებელი, რომ წყვეტილში ე. წ. ნართაული ი წერილობით ძეგლთა მიხედვით IX საუკუნიდან გამოვლინდება. გ > ქ (აღვდეგ > აღვდექ) უნდა მომხდარიყო მანამ, სანამ /გ/ ბოლოკიდურა პოზიციაში იყო, ე. ი. სანამ წყვეტილში ე. წ. ნართაული ი გაჩნდებოდა. მას შემდეგ, რაც ზმნურ ფორმას წყვეტილში ი დაერთო, /გ/ თანხმოვნის /ქ/-ში გადასვლის პირობები აღარ იყო. ამდენად, უნდა დავუშვათ, რომ აღვდექ ფორმა წინ უსწრებს ნართაული ი-ს გაჩენას წყვეტილში. ამ გარემოებას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება აუსლაუტში მკლერ თანხმოვანთა დაყრუების დროის განსასაზღვრავად.

Sin.-11 ხელნაწერში დასტურდება თფილისი < ტფილისი (4, გვ. 48): და შემოვიდა ქალაქსა თფილისსა, 294 v, 14.

თფილისი გვხვდება ზოგ სხვა წერილობით ძეგლშიც, მაგრამ დღემდე ჩვენთვის ცნობილ X—XI საუკუნეთა არც ერთ ქართულ წერილობით ძეგლში არ გვხვდება თფილი, რომელიც თფების ზმნის მიმდევობაა (სპეციალისტათვის სრულიად ნათელია ტოპონიმ ტფილიქის ძირისა და ტფ-/ტფ- ზმნური ძირის კავშირი). იმის მიუხედავად, რომ თფილი წერილობით ძეგლებში არ გამოვლინდება, ჩვენთვის სრულიად უდავოა, რომ იგი XI საუკუნის ცოცხალ მეტყველებაში არსებობდა.

X საუკუნის წერილობით ძეგლებში გვხვდება: დასოვლებული

¹ შდრ.: კაცად > კაცათ და მეორეული: კაცათა.

(ვნებითი გვარის მიმღობა), და სოველა (საწყისი). აშკარაა, რომ მიმღობა და საწყისი ნაწარმოებია სოველ ზედსართავი სახელისაგან, რომელიც უთუოდ იყო იმ დროის ცოცხალ მეტყველებაში (და დღესაც გვხვდება დიალექტებში). ამის მიუხედავად, სოველი X—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში დადასტურებული არაა. საწყისისა და მიმღობის ფორმები იმას მოწმობენ, რომ სოველი ზედსართავი სახელი უნდა აღდგეს ამ დროის ლექსიკონში.

სალიტერატურო ენის კონსერვატივში ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმათა სრულად გამოვლენას ხელს რომ უშლის, სადავო არაა, მაგრამ ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ იშვიათ ფორმათა მიხედვით, რომელთაც წერილობით ძეგლებში შეაღწიეს, შეიძლება აღვადგინოთ ის ანალოგიური მოვლენები (ან მოვლენათა წინა საფეხურები), რომელნიც ცოცხალ მეტყველებაში უთუოდ არსებობდნენ, მაგრამ მათი ამსახველი ფაქტები სალიტერატურო ენაში ვერ გამოვლინდა.

დ) ცოცხალ მეტყველებაში მომხდარი პროცესის დათარიღება სალიტერატურო ენაში გამოვლენილ ფაქტთა მიხედვით

სალიტერატურო ენაში ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ამა თუ იმ პროცესის ამსახველ ფაქტთა პირველად გამოვლენის დროის განსაზღვრას გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება ცოცხალ მეტყველებაში მომხდარი პროცესების დათარიღებისათვის. მაგალითად, ქართული წერილობითი ძეგლების შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნის -მა ვარიანტი სალიტერატურო ენაში პირველად IX საუკუნის ბოლოს იჩენს თავს (ადიშის ოთხთავი). ეს, რა თქმა უნდა, მიუთითებს, რომ ამ დროის ცოცხალ მეტყველებაში მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი -მა იყო. მაგრამ შეიძლება თუ არა, ამის მიხედვით ვამტკიცოთ, რომ ეს მოვლენა სწორედ IX საუკუნის ბოლოს ჩაისახა და სალიტერატურო ენაში გამოვლენილი ერთეული ფაქტები ამ პროცესის დასაწყისს ასახავს, ე. ი. ვიფიქროთ, რომ ცოცხალ მეტყველებაში ერთდროულად იყო მოთხრობითის ნიშნის -მან და -მა ვარიანტები? ენაში მომხდარი ცვლილებები, როგორც წესი, მაშინვე კი არ აისახებიან წერილობით ძეგლებში, არამედ მოგვიანებით. ამიტომ წერილობით ძეგლებში გამოვლენილ ფაქტთა მიხედვით ენაში მომხდარი ფონეტიკური და გრამატიკული ევოლუციის დროის ზუსტად დადგენა ძნელია (34, გვ. 57). არაა გამორიცხული, ცოცხალ მეტყველებაში ესა თუ ის პროცესი გაცილებით ადრე იყოს მომხდარი, ვიდრე სალიტერატურო ენაში აისახებოდეს, მეორე მხრივ, არც ისაა შეუძლებელი, რომ წერილობით ძეგლებში გა-

მოვლენილი „დარღვევები“ ცოცხალი მეტყველების თანადროულ პროცესთან ასახვას წარმოადგენდეს. ძალზე ძნელია, თითქმის შეუძლებელია ამ ორი რიგის მოვლენათა ერთმანეთისაგან გამოჩვენა. ამის მიუხედავად, ცოცხალ მეტყველებაში მომხდარი (თუ მიმდინარე) პროცესის ამსახველ ფაქტთა წერილობით წყაროებში პირველად გამოვლენის თარიღის დადგენას ენის ისტორიისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. თუ ისევ მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნის -მა ვარიანტს დავუბრუნდებით, შეიძლება ვთქვათ, რომ, მართალია, ძნელია გადაჭრით ვამტკიცოთ, რომ ენაში მოთხრობითის ნიშნის -მა ვარიანტი IX საუკუნის ბოლომდე არსებობდა, მაგრამ იმის დაბეჯითებით თქმა კი მაინც შეიძლება, რომ ცოცხალ მეტყველებაში ამ დროს -მა უკვე იყო.

აქ ერთი მომენტიცაა გასათვალისწინებელი. აღიშნის ოთხთავი ჩვენამდე მოღწეული პირველი ძეგლია, რომელიც მოთხრობითის ნიშნის -მა ვარიანტს გამოავლენს. მაგრამ განა შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ მასზე ადრეულ იმ უამრავ ქართულ ხელნაწერს შორის, რომელთაც ჩვენამდე ვერ მოაღწიეს, არც ერთში არ გვხვდებოდა მოთხრობითის ნიშნის -მა ვარიანტი? ეგებ, აღიშნის ოთხთავში დადასტურებული მოთხრობითის ნიშნის -მა ვარიანტიანი ფორმები მომდინარეობენ იმ ხელნაწერიდან, საიდანაც აღიშნის ძეგლია გადმოწერილი. ვერც იმას გამოვირიცხავთ, რომ მოთხრობითის ნიშნის -მა ვარიანტი V—VIII საუკუნეთა ენაშიც არსებობდა, იმის მიუხედავად, რომ ჩვენთვის ცნობილ ამ ეპოქის წერილობით ძეგლებში მოთხრობითის -მა ნიშანი არ გვხვდება. და ბოლოს, იმის გამო, რომ უძველესი ქართული წერილობითი ძეგლების უმრავლესობა ჩვენამდე არ მოუღწევია, დღეს ვერც იმას დაამტკიცებს ვინმე, რომ სწორედ აღიშნის ოთხთავი არ არის პირველი წერილობითი ძეგლი, რომელშიაც მოთხრობითი ბრუნვის სუფიქსის -მა ვარიანტი აისახა.

ამდენად, ცოცხალი მეტყველებისა და სალიტერატურო ენის დამორების გამო ყოველთვის უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ენაში მომხდარ პროცესთა აბსოლუტურად ზუსტი ქრონოლოგიის დადგენა წერილობით ძეგლებში გამოვლენილი მასალის მიხედვით შეუძლებელია. არსებობს მხოლოდ დროის მიახლოებით განსაზღვრის შესაძლებლობა. მაგალითად, წერილობით ძეგლებში დასტურდება ფაქტები, რომლებიც უდავოდ ამტკიცებენ, რომ ესა თუ ის პროცესი ენაში უკვე მომხდარია: უდაბნოს მრავალთავში გამოვლენილი **კედავთა** ფორმა (წარმოთქმაში ყოველთვის **ხედავთა** იყო) მიუთითებს, რომ ამ ძეგლის გადამწერის მეტყველებაში /ვ/ თანხმოვანი აღარ არსებობდა. ასევე **ა-ს** კლება ხანმეტ ტექსტებში **ხუფროს** ფორმაში, აგრეთვე **ა** გრაფემის ზედმეტი დაწერილობა IX—X საუკუნეთა ტექსტებში ცხადყოფს, რომ VI—VII საუკუნეებში დაწყებული [ა]-ს შემცველ დაძვეალ დიფთონგთა გამარტივების პროცესი IX—X საუკუნეებში უკვე დასრულებულია.

ზრკ>სკ: სიზრქე>სისქე (ადიშის ოთხთავი) ამტკიცებს, რომ XIX საუკუნის ბოლოსათვის სიზრქე ცოცხალ მეტყველებაში უკვე აღარ იყო.

ჩა ზმნისწინი ჯერჯერობით ცნობილ ძეგლთაგან პირველად ერედვის წარწერაში იჩენს თავს. ვერ ვიტყვით, რომ იგი ცოცხალ მეტყველებაში 906 წლამდე არ არსებობდა (უფრო სავარაუდოა, რომ იყო), მაგრამ იმის თქმა კი შეიძლება, რომ 906 წლის შემდეგ ენაში შთა ზმნისწინი აღარაა და მის ადგილს ჩა იჭერს (რა თქმა უნდა, აქ არ იგულისხმება ახალი ქართულის შთავგონება და მისთ. ფორმები, სადაც შთა არქაიზმია).

ე) სალიტერატურო ენის ისტორია და ენის ისტორია

სალიტერატურო ენის ისტორიისა და ენის ისტორიის ამოცანები ერთმანეთს არ ემთხვევა. სალიტერატურო ენის ისტორია სწავლობს სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბების პირობებს, ცოცხალი მეტყველებისა და სალიტერატურო ენის ნორმათა ისტორიულ ურთიერთობას, ენის სისტემაში მომხდარ ცვლილებათა ქრონოლოგიას წერილობით ძეგლთა მონაცემების მიხედვით.

ენის ისტორიის ამოცანები გაცილებით ფართოა. იგი შეისწავლის მოცემული ენის წარმოშობას, მის ურთიერთობას მონათესავე ენებთან, იმ ცვლილებებს, რაც ენის სისტემამ განიცადა ფუძე-ენიდან გამოყოფის შემდეგ და სხვა.

საესებით ბუნებრივია, რომ დიდი ხნის წერილობითი ტრადიციის მქონე სალიტერატურო ენის ისტორიის მონაცემებს შეუძლიათ, გარკვეული დახმარება გაუწიონ ენის ისტორიის მკვლევარს. ვარაუდობენ, რომ ქართული ენა დამოუკიდებელ ერთეულად ჩამოყალიბდა ჩვენს წელთაღრიცხვამდე დაახლოებით VII საუკუნეში, მას შემდეგ, რაც ქართულ-ზანური ენობრივი ერთიანობა დაიშალა (3, გვ. 17). უფრო ადრე, დაახლოებით XVIII ს-ში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, საერთოქართველურ ფუძე-ენას გამოეყო სვანური (3, გვ. 17). რა თქმა უნდა, იდეალური იქნებოდა, ჩვენამდე რომ მოეღწია ქართველური ფუძე-ენის გრამატიკული სისტემის ამსახველ წერილობით ძეგლებს. მაშინ ქართველურ ენათა სტრუქტურის მრავალი ძირითადი პრობლემა, დღეს სადისკუსიოდ ქცეული, შეიძლებოდა სულ სხვაგვარად გაშუქებულიყო.

ქართული სალიტერატურო ენის უძველესი ძეგლები V საუკუნით თარიღდება, ასე რომ, ათ საუკუნეზე მეტი ხნის განმავლობაში ქართული ენის დამოუკიდებელი განვითარების ამსახველი ფაქტები ჩვენთვის ჯერჯერობით უცნობია. ამ ევოლუციის შესახებ შეიძლება ვიმსჯელოთ რეალურად არსებულ ქართველურ ენათა მოდელების შედარების შედეგად აღდგენილი ქართული ენის საწყისი პერიოდის გრამატიკული სისტემისა და V საუკუნის წერილობით ძეგლებში ასახული ენობრივი სისტემის შე-



დარების მიხედვით. ცხადია, ევოლუცია აშკარაა, მაგრამ ცვლილებათა თარიღის ზუსტად განსაზღვრა შეუძლებელია.

ენის ისტორიის ცოდნა, თავის მხრივ, აუცილებელია სალიტერატურო ენის ისტორიკოსისათვის. ცნობილია, რომ სალიტერატურო ენა განიცდის სხვა მწიგნობრულ ენათა გავლენას. ითარგმნება (განსაკუთრებით — სალიტერატურო ენის შექმნის პერიოდში) დიდძალი ლიტერატურა. ამ პროცესის შედეგად სალიტერატურო ენაში შესაძლოა თავი იჩინოს უცხო ენისათვის დამახასიათებელმა სინტაქსურმა კონსტრუქციებმა. განსაკუთრებული სიფრთხილეა საჭირო, რომ ამ გზით მიღებული სინტაქსური და მორფოლოგიური კალკები მშობლიური ენის სტრუქტურისათვის დამახასიათებელ გრამატიკულ მოვლენებად არ მივიჩნიოთ. ქართული სალიტერატურო ენის აღრეული ეტაპისათვის დამახასიათებელი რიგი გრამატიკული მოვლენის მართებული კვალიფიკაცია შეუძლებელია, ერთი მხრივ, სხვა ქართველურ (ზანური, სვანური) და, მეორე მხრივ, მეზობელ ენათა (ბერძნული, სომხური, სირიული, ებრაული...) მონაცემების გაუთვალისწინებლად.

სალიტერატურო ენის ისტორიის სათანადოდ გათვალისწინებას შეუძლია გარკვეული სამსახური გაუწიოს ენის ისტორიასაც. ცნობილია, რომ მონათესავე ენათა შედარებითი ლექსიკონის შედგენისას განსაკუთრებული ყურადღება ისეთ ფორმებს ექცევა, რომლებიც უძველეს წერილობით ძეგლებშია დადასტურებული. სიტყვამ ენის განვითარების პროცესში შეიძლება ბგერითი სახე იცვალოს. შედარებისას პრიორიტეტი სიტყვის უფრო არქაულ ფორმას უნდა მიენიჭოს. ზან. დიმჰკუ, დუმჰკუ (ჭან.) და სვან. მგ(რ)შკიდ ფორმებს უდარებენ არა ახალი ქართულის ჰიანჰველას, არამედ ძველ ქართულ ტექსტებში დადასტურებულ ჰინჰველს. მოვიტანთ, ჩვენი აზრით, ერთ დამახასიათებელ ნიმუშს იმისას, თუ რა დახმარების გაწევა შეუძლია ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში გამოვლენილ მასალას ქართველურ ენათა ლექსიკის ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით კვლევისას.

ქანურ-მეგრულ შოლ — „დასველება“ ზმნურ ფუძეს უდარებენ ქართულ სველ ლექსემას (13, გვ. 362; 2, გვ. 17; 46, გვ. 131—132; 33, გვ. 174; 6, გვ. 71; 3, გვ. 89). ამ დაკავშირებას არსებითი ხასიათის დაბრკოლება ელოდება: სუელ-ის შესატყვისად ქანურსა და მეგრულში შვალ უნდა გვექონოდა, აქედან კი შოლ-ს ვერ მივიღებდით, რაკი ვა მეგრულსა და ქანურში ო-ს არ იძლევა (შდრ.: ძვ. ქართ. გუელ- : ჭან. მეგრ. ხვალ-; ყველი : გვალი, იხ. 9, გვ. 233).

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში დასტურდება ფორმები: დასოვლებული, დასოვლებამ: და ვითარცა სამოსელი სისხლითა დასოვლებული და შეღებულ არნ, სამოსელსა ხოლო დასოვლებამ სისხლითა არა ჰგონიენ, შატ. კრებ. 94 რ, 17—21.

დასოვლებული დასოვლება ზმნის ვნებითი გვარის მიმღობაა, სოველ ფუძიდან სხვადასხვა ზმნისწინით ნაწარმოები ზმნა საკმაოდ ხშირია ძველ ძეგლებში:

და აღისოვლა სისხლითა, უდაბნ. მრავალთ. 144 r, 6—7 b; რაქამს დასოვლდიან ივინი ზეთითა, ექუს. დღ. (აბ.) 120, 1—2; რაქამს მოიწიოს ზამთარი და დასოვლდენ წყალთაგან, A-35 2 r, 16—17; ერთსა ქალაქსა არა უწვმო, ერთი ნაწილი შეისოვლოს და ერთი ნაწილი არა შეისოვლოს და ნაწილსა მას, რომელი არა შეისოვლოს, იგი განვმეს, პარიზ. ლექც. 25 r, 24—30 a.

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში დადასტურებული სოველ ზმნური ფუძე ჰანური და მეგრული შოლ ზმნური ფუძის კანონზომიერ ფონემურ შესატყვისს წარმოადგენს. ამდენად, ამოსავალია საერთო-ქართველური: *ს I ოვლ (შდრ.: ძვ. ქართული: დასოვლება||დასოვლება, დიალექტური: სოველი...), ხოლო რაც შეეხება არქეტიპად მიჩნეულ სუელ ფორმას, იგი აშკარად მეორეულია: სუელ<სოველ; შდრ.: ყოველ>ყუელ-ა და მისთ. (9, გვ. 234). ეს ფორმები მიღებულია ხმოვანთა იმ კომბინატორული ცვლილების შედეგად, რაც სალიტერატურო ენაში პირველად X საუკუნიდან აისახება. ცხადია, ამგვარი გვიანდელი ფონეტიკური ცვლილების შედეგად მიღებული ფორმის ქართულ-ზანური იზოგლოსის არქეტიპად მიჩნევა გაუმართლებელია. მეორეც, თუ სუელ ფორმას პირველად ჩავთვლით, ვერ ავხსნით სოველ ფორმის წარმოშობას. საქმე ისაა, რომ სოველ არ გამოიყვანება სუელ-ისაგან მაშინ, როცა სოველ>სუელ ქართული ენის ისტორიაში მომხდარი ხმოვანთა კომბინატორული ცვლილებით აიხსნება.

სალიტერატურო ენის მკვლევარს დიდ დახმარებას უწევს თანამედროვე დიალექტთა მონაცემები. მართალია, ქართულ დიალექტთა ადრეული ტექსტები ჩვენთვის უცნობია, მაგრამ დიალექტებს ბევრი ძალზე არქაული მოვლენა აქვთ დაცული.

მაგალითად, ხევსურულ დიალექტს შემოუენახავს მესამე ხოლმეობითის მწკრივი: ეთქვის, ეკეხინის და მისთ. (15, გვ. 145; 1, გვ. 44). ეს გარემოება გადამწყვეტია იმის სამტკიცებლად, რომ ძველ ქართულ ტექსტებში გამოვლენილი III ხოლმეობითის მწკრივი მწიგნობრული წარმოშობის კი არაა, არამედ ცოცხალ მეტყველებასაც ახასიათებდა.

დიალექტებში შესაძლოა ისეთი არქაული მოვლენებიც იყოს შემონახული, რაც სალიტერატურო ენამ დიდი ხანია დაკარგა, ან წერილობით ძეგლებში სრულებით არ ასახულა.

სალიტერატურო ენისა და დიალექტების მონაცემთა ერთობლივი ანალიზი ენის ისტორიკოსს საშუალებას მისცემს, საკმარის ნათლად გაითვალისწინოს ენაში მომხდარი ევოლუციის სურათი.



1. ა. არაბული, მესამე ხოლმეობითი ხვესურულში: ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საკითხები, თბ., 1980.
2. თ. გამყრელიძე, სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბ., 1959.
3. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965.
4. ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, II, თბ., 1963.
5. ა. კიზირია, მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963.
6. გ. როგავა, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, თბ., 1962.
7. ზ. სარჯველაძე, [მ]-ს შემცველ დამავალ დიფთონგთა მოშლის შემთხვევები ძველ ქართულში: გორის საბ. პედ. ინსტ. შრ., XII, 1968.
8. ზ. სარჯველაძე, კ და ხ გრაფემათა და (ქ) და (ხ) ფონემათა ურთიერთმიმართებისათვის, ორიონი, თბ., 1967.
9. ზ. სარჯველაძე, ორი ზანური ზმნური ძირის ძველქართული შესატყვისებისათვის: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 58, № 1, 1970.
10. ზ. სარჯველაძე, -ნ სუფიქსით გამოხატულ მრავლობით რიცხვში დასმული სახელის ზმნასთან შეუთანხმებლობის შემთხვევები ძველ ქართულში: მაინც, 1969, № 3.
11. ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1975.
12. არნ. ჩიქობავა, რით არის წარმოდგენილი მრავლობითის სახელობითში დასმული მორფოლოგიური ობიექტი ძველ ქართულში: ტუმ, IX, 1929.
13. არნ. ჩიქობავა, ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938.
14. მ. ძიძიშვილი, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბ., 1960.
15. აღ. კინქარაული, ხვესურულის თავისებურებანი, თბ., 1960.
16. ზ. ქუშბურაძე, ქართული სალიტერატურო ენისა და სტილის საკითხები, თბ., 1956.
17. В. М. Белкин, Проблема литературного языка и диалектика в арабских странах: Вопросы формирования и развития национальных языков (Труды Института языкознания АН СССР, X), М., 1960.
18. В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка, М., 1965.
19. Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1957.
20. Л. Блумфилд, Язык, М., 1968.
21. Е. Будде, Об источниках для истории русского языка и о методах изучения их, Казань, 1893.
22. В. В. Виноградов, Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития, М., 1967.
23. Вопросы формирования и развития национальных языков: Труды Института языкознания АН СССР, X, М., 1960.
24. В. Г. Гак, Французская Орфография, М., 1959.
25. А. С. Гарбиян, Об армянском национальном литературном языке: Вопро-

- сы формирования и развития национальных языков (Труды Института языкознания АН СССР, X), М., 1960.
26. М. С. Гурищева, Начальный этап в образовании французского языка: Вопросы формирования и развития национальных языков (Труды Института языкознания АН СССР, X), М., 1960.
 27. Дурново, Очерк истории русского языка, М., 1926.
 28. А. М. Жуковская, К вопросу о конечной стадии истории редуцированных гласных в русском языке (По материалам Галичского евангелия 1357 года): Материалы и исследования по истории русского языка, М., 1960.
 29. А. Ефимов, История русского литературного языка, М., 1967.
 30. В. В. Иванов, Историческая грамматика русского языка, М., 1965.
 31. В. Ицкович, Языковая норма, М., 1968.
 32. Л. Н. Карягина, Редуцированные гласные в языке иольской служебной Миней конца XI-начала XII вв: Материалы и исследования по истории русского языка, М., 1960.
 33. Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964.
 34. Курс исторической грамматики русского языка, Bucuresti, 1963.
 35. В. Д. Левин, Краткий очерк истории русского литературного языка, М., 1964.
 36. В. М. Линдсей, Краткая историческая грамматика латинского языка, М., 1948.
 37. Общее языкознание, М., 1970.
 38. Общие проблемы диалектологии и истории языка (Ответы на вопросник), М., 1969.
 39. Н. С. Поспелов, О трех аспектах исторического изучения языка: Oterky slovanske syntaxe, Spisy University J. E. Purkine v Brne, Praha, 1962.
 40. В. М. Сергневский, История французского языка, М., 1947.
 41. А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, М., 1907.
 42. Т. А. Сумникова, Чудовский сборник XVI века (Палеографическое и фонетическое описание рукописи Чудовского сборника № 264): Материалы и исследования по истории русского языка, М., 1960.
 43. И. М. Тронский, Очерки из истории латинского языка, М.-Л., 1953.
 44. А. Г. Широкова, К вопросу о различии между чешским литературным языком и народно-разговорной речью: Славянская филология (Сборник статей), М., 1954.
 45. V. Kiparski, Russische historische Grammatik, I, Heidelberg, 1963.
 46. K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962.



**ქველი ქართული წერილობითი ძეგლების
მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიული
დიალექტოლოგიისათვის**

ქველი ქართული სალიტერატურო ენა ემყარება მტკიცედ ჩამოყალიბებულ ნორმათა სისტემას. ამასთან, ფაქტია ისიც, რომ ქველ ქართულ წერილობით ძეგლებში თავს იჩენს ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმები, ანუ დიალექტიზმები. იმის გამო, რომ არ მოგვეპოვება ქართული ენის დიალექტთა ადრეული ჩანაწერები, დღეს თითქმის შეუძლებელია მტკიცება, თუ რომელი დიალექტის (თუ დიალექტთა წრის) კუთვნილებაა სალიტერატურო ენის ძეგლებში გამოვლენილი ესა თუ ის ფორმა.

მიუხედავად ამ სიძნელისა, ჩვენ მაინც ვფიქრობთ, რომ გარკვეულა მნიშვნელობა ენიჭება ქველ ქართულ წერილობით ძეგლებში გამოვლენილ დიალექტურ ფორმათა აღნუსხვასა და ქრონოლოგიის დადგენას.

I. ხანმეტი და ჰემეტი ტექსტების აღმოჩენისთანავე დაისვა მათი ურთიერთმიმართების პრობლემა. ა. შანიძის აზრით, **ხ-** და **ჰ-** პრეფიქსები სხვადასხვა დიალექტური წრისათვისაა დამახასიათებელი. იგი წერს: „ხანმეტი ტექსტები ერთ კილოზეა დაწერილი და ჰემეტი კი მეორეზე. ის გარემოება, რომ ჩვენამდე მოღწეული ხანმეტი ტექსტები ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს ჰემეტ ტექსტებს და უცილობლად ძველია მათზე, რა თქმა უნდა, თავისთავად ჯერ კიდევ არ წყვეტს საკითხს იმის შესახებ, თითქოს ქართული ლიტერატურა პარალელურად არ არსებობდა ჰემეტ კილოზედაც; ან კიდევ რომ ხანმეტი ლიტერატურა საზოგადოდ უეჭველად ხნერი იყოს ჰემეტზე“ (20, გვ. 360). ა. შანიძის მოსაზრებას იზიარებს გ. მაჭავარიანი (12, გვ. 71—72).

დიდი ხანია, რაც ქართველოლოგიაში არსებობს საწინააღმდეგო თვალსაზრისიც. ხანმეტი და ჰემეტი დიალექტების არსებობა სრულიად გამოირიცხება, ან კიდევ დამტკიცებულად არ ითვლება (33, გვ. 365; 28, გვ. 79—84; 36, გვ. 32—33; 3, გვ. 140—146; 15, გვ. 285—293; 35, გვ. 53; 13, გვ. 14; 14, გვ. 135—141).

ორივე თეორიას მოეპოვება როგორც ძლიერი, ისე სუსტი მხარეები.



ხანმეტი წარწერები ნაპოვნია მცხეთაში, ბოლნისსა და უკანგორაში, ქართლის აღმოსავლეთ არეალში, ხოლო ჰაემეტი — წყისის წარწერა — ქართლის ნაწილში, ეს უკვე იძლევა გარკვეულ საბუთს, ვამტკიცოთ ხანმეტი და ჰაემეტი მეტყველების სხვადასხვა გეოგრაფიულ არეალში გავრცელებულობა. ძალზე მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ არაბთა შემოსევის შემდეგ, VII ს. I ნახევრიდან, ქვეყნის პოლიტიკურმა და კულტურულმა ცენტრმა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში გადაინაცვლა, სადაც VII—IX სს-ში გაჩაღებული დიდი ლიტერატურული საქმიანობის უტყუარი წყარო მოგვეპოვება. ეს არის გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“.

ჰაემეტობის გადმონაშთები ძირითადად დადასტურებულია სწორედ იმ წერილობით ძეგლებში, რომლებიც დაწერილი, ან გადაწერილია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ან კიდევ ამ კუთხის წარმომადგენელთა მიერ სხვადასხვა კულტურულ ცენტრებში (21, გვ. 211—212; 22, გვ. 294—299; 26, გვ. 146—147; 17, გვ. 140—149; 31, გვ. 281).

მაგრამ ხანმეტი და ჰაემეტი დიალექტების დაშვებას ერთი არსებითი ხასიათის დაბრკოლება ელოდება. საქმე ისაა, რომ თანამედროვე ქართულ დიალექტთა S_2 და O_3 პირთა პრეფიქსები β - პრეფიქსიდან გამოიყვანება. ეს ფაქტი ქართველოლოგიაში საყოველთაოდ აღიარებულია. ბუნებრივია, ისმის კითხვა: რა მოუვიდა ხანმეტ დიალექტს (თუ დიალექტებს)? (15, გვ. 290). ჰაემეტ ტექსტებში დასტურდება ხარ ზმნა, რაც ძნელად ასახსნელია, თუ დავუშვებთ ხანმეტი და ჰაემეტი დიალექტების არსებობას (14, გვ. 365; 6, გვ. 145; 14, გვ. 135)¹. ჯერ კიდევ ივ. ჯავახიშვილმა ივრაუდა, რომ β - ფონეტიკურ ნიადაგზე მოხდა (33, გვ. 365). ალ. ონიანი ფიქრობს, რომ „შეიძლება იმ პოზიციის დადგენა, სადაც თავდაპირველად უნდა მომხდარიყო ცვლილება β -> α : როგორც მაგალითებიდან ჩანს, ხანმეტ ლექციონარსა და იერემიას ნაწყვეტების ტექსტში β - დასტურდება მხოლოდ ხმოვნების წინ, თანხმოვნების წინ კი უგამონაკლისოდ β - არის წარმოდგენილი“ (14, გვ. 136).

1971 წელს აღვნიშნეთ, რომ β - პრეფიქსი დასტურდება თანხმოვნის წინ წყისის წარწერაში (616—619 წწ.): ესე ჟუარი ქრისტესი მე, კოსტანტი, ძემან სტეფანესმან და გუდასმან, აღჰუმართე სახელსა მცხეთისა ჟუარისასა ნასყიდესა ქუეყანასა ზედა (17, გვ. 32). მივიჩნევდით, რომ აღჰუმართე ზმნაში β - არის O_3 პირის ნიშანი, ხოლო α - S_1 პირის ნიშნის ალომორფია. ალ. ონიანი წერს: „არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ მიც. ბრუნვაში დასმული „სახელსა მცხეთისა ჟუარისასა“ არა-

¹ ფიქრობთ, ხერთვისი ვერ იქნებოდა დაბრკოლება ა. შანიძის თეორიისათვის. გეოგრაფიულ სახელთა გადატანა ერთი არეალიდან მეორეში სავსებით დასაშვებია, შდრ.: (26, გვ. 52; 15, გვ. 293; 14, გვ. 132). იგივე შეიძლება ითქვას ხუცას სიტყვის შესახებ.

სავალდებულო ა პირად მივიჩნით“ (14, გვ. 136). უნდა ითქვას, რომ ალჰუმართე ზმნაში უ არ არის ხმოვანი (სასხვისო ქცევის ნიშანი). ეს ზმნა არის ე. წ. დაჰბადა ტიპისა, რაც მიუთითა ა. შანიძემ (21, გვ. 178). იგი ასე იუღლება: მე ალჰუმართე (IX საუკუნიდან: ალჰუმართე), შენ ალჰუმართე, მან ალჰმართა. ამიტომ მას არ შეიძლებოდა ჰქონოდა ირიბი დამატება. III პირისა ძველ ქართულში. ამ მოქმედებითი გვარის ზმნის საკონვერსიო ვნებითა ალემართა (იხ. მეყსეულად ალემართა და ვიღოდა და აღიდებდა ღმერთსა, ლ. 13, 13). აღიშის ოთხთავში გვაქვს ამ ზმნის აქტივის II კავშირებითის ფორმა: მესამესა დღესა ალჰუმართო ეგე ი. 2, 19). ჰამეეტ ტექსტებში გვექნებოდა: ალჰუმართო, სადაც უ უთუოდ არის თანხმოვანი, S₁ პირის ნიშნის პოზიციური ვარიანტი. სხვაგვარი ახსნა, ვფიქრობთ, გამორიცხულია.

ჩვენ არ მიგვაჩნია შეუძლებლად ძველი ქართული ენის დონეზე გარკვეული ალბათობით დაშვება ხანმეტი და ჰამეეტი დიალექტებისა. ყოველ შემთხვევაში, საწინააღმდეგო თვალსაზრისიც არაა უცილობელი.

II. X—XI სს-იდან ძველი ქართული ენის ზოგიერთ ძეგლში გამოვლინდება რიგი მოვლენებისა, რომლებიც უთუოდ დიალექტური წარმომავლობისაა. აქ განვიხილავთ ზოგიერთ მათგანს.

1. -ავ და -ამ თემისნიშნისა ზმნები I სერიის სავრცობიან მწკრივებში გამოავლენენ -ევ და -ემ ვარიანტებს.

უწყვეტელი: ილოცევა ღმრთისა მიმართ, ლატალის ლექციონარი (X ს.) 95 r, 13—14 a; ნეშტსა მას ფერჯითა დასთრგუნევა, იქვე 101 r. 18—19 b; 102 r, 7—8 a; ჰბაძევა იგი პირუტყუთა, ანდრია სალოსის ცხოვრება (H-1345 XI—XII სს.) 118 r, 19; უკუეთუმცა ესევედეს, თუ მას საუკუნესა უვალრესი ცხოვრებაჲ არს, H-2124 (968 წ.) 98, 6—7; ემთხვენს მეცნიერნი და ჰკითხევედეს, ანდრია სალოსი 84 r, 12—13.

I კავშირებითი: თავსა ხშირად იპარხევედეს, კარაბადინი (Q-26 XIV—XV სს.) 71 v, 22—23; და ვასუმედეთ ამისგან, იქვე 26 v, 10; თავსა თბილ-თბილსა წყალსა ასხემედეს, იქვე 41 r, 25—41 v, 1 და სხვ. (18, გვ. 163—164). თემის ნიშანთა ევ და ემ ვარიანტები საკმაოდ ხშირია, საშუალო ქართულის წერილობით ძეგლებში.

-ევ და -ემ ბატონდება I სერიის სავრცობიან მწკრივებში აღმოსავლეთ ქართულ დიალექტთა ერთ ჯგუფში.

2. სტატიკური ზმნების ერთ ჯგუფთან აწყობაში იჩენს თავს -იან დაბოლოება: პრცხუნეიან, ეშინიან, უხარიან და მისთანანი. ეს მოვლენა პირველად დასტურდება ხანმეტ მრავალთავში და საკმაოდ ხშირია ისეთ წერილობით ძეგლებში, როგორიცაა: სვანეთის მრავალთავი, ათონის მრავალთავი, ათონის ასკეტიკური კრებული, პარხლის მრავალთავი, კლარჯული მრავალთავი და სხვა.

ორიოდე ნიმუში: ხრცხუნეიან, ხანმეტი მრავალთავი 13 b, 1; კაცთა-

გან არა მრცხუნეიან, პარხლის მრავალთავი 261 r, 13—14 a; 261 r, 28—29 a; რაი მგლიან მე, Sin.-36 350, 13—14 b; არა ეშინიან მათ მეფისაგან, მამათა სწავლანი 230, 11 A; ჩუენ არა გუეშინიან გუელისა მისგან, Sin.-43 109 v, 5—6; სურიაან შენდამი სულსა ჩემსა, Sin.-34 11 v, 4 და სხვ. (18, გვ. 164—166).

ამგვარი ფორმები ხშირია საშუალო და ახალი ქართულის ძეგლებში. როგორც მიუთითებენ, სტატიკურ ზმნებთან აწმყოში -იან დაბოლოება დამახასიათებელია ქართული ენის აღმოსავლურ დიალექტათთვის (27, გვ. 178).

3. ძველ ქართული ენის ძეგლებში IX ს-იდან გამოვლინდება შერეული კავშირებითისა (23) და შერეული ხოლმეობითის (10) ფორმები. ამ იშვიათ მწკრივთა ნიმუშები ძირითადად გვხვდება ისეთ ძეგლებში, რომლებიც დაწერილია, ნათარგმნია, ან გადაწერილია სამხრეთ საქართველოს მწიგნობრულ წრეებში, ან კიდევ ამ კუთხის წარმომადგენელთა მიერ. შეიძლება დავასახელოთ: ადიშის ოთხთავი, ოშკის ბიბლია, პარხლის მრავალთავი, Sin.-97; პარიზის ლექციონარი, Sin.-43 და სხვ.

შესაძლოა ვივარაუდოთ, რომ ის ძეგლები, რომელთა შექმნის შესახებ არ მოგვეპოვება პირდაპირი ცნობები, მაგრამ რომლებიც გამოავლენენ ამ მწკრივთა ფორმებს, გენეტურად უკავშირდებიან სამხრეთ საქართველოს (აქ არიან შექმნილი, ან მათი შემოქმედნი არიან ამ არეალიდან).

ამჟამად მივუთითებდით იმ გარემოებაზე, რომ ბიბლიის გელათურ რედაქციაში გამოვლენილია შერეული კავშირებითის ფორმები (კ. დანელია, თ. ცქიტიშვილი, ზ. სარჯველაძე). ეს შეიძლება იმას ნიშნავდეს, რომ გელათის ბიბლიის მთარგმნელი სამხრეთ საქართველოს წარმომადგენელია. არ არის გამორიცხული, რომ იგი იყენებდა ოშკის ბიბლიის ტექსტს, სადაც ამგვარი ფორმები საკმაოდ ხშირია (ა. შანიძე, თ. ცქიტიშვილი და სხვ.).

საინტერესოა, რომ შერეული კავშირებითის ფორმები საკმაოდ ხშირია მცხეთის ბიბლიაში (A-51). მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს:

რა აღილოდიან იგი მით, გამოსლვათა 30, 5; იბანოდიან, იქვე 30, 19; იბანოდინ, იქვე 30, 20; გავეცხადოდი, იქვე 30, 36; შეწიროდიან, იქვე 10, 15; დააგოდით, იქვე 24, 8¹; დაიძინოდით, იქვე 26, 6¹; აუწყოდით, იქვე 10, 9¹; შესწიროდით, იქვე 18, 33¹; ისმინოდიან, იქვე 27, 20; ჰკითხოდიან, იქვე 27, 21; ჰყოდი, II სჯულთა 15, 1 და მისთ.

ამ ძეგლში დასტურდება შერეული ხოლმეობითის ფორმაც: სამსახურებელი სიწმიდისაჲ აქუნდა და მკრითა აღილოდიან, რიცხუთა 7, 9.

ცნობილია, რომ მცხეთის ბიბლია ერთ-ერთ წყაროდ გელათურ რედაქციას იყენებს (პ. ინგოროყვა, ბ. გიგინეიშვილი, ც. კიკვიძე). როგორც

¹ მეორე პირის ფორმები განსაკუთრებით საინტერესოა. ისინი ძალზე იშვიათია.

ჩანს, მცხეთურ ხელნაწერში შერეული კავშირებითი და შერეული ხოლმეობითი მომდინარეობს გელათური რედაქციის ნუსხებიდან. ხომ არ შეიძლება გამოსლვათას ტექსტში დადასტურებული შერეული კავშირებითის ფორმები მიგვეჩნია იმ დებულების მხარდამჭერ საბუთად, რომლის მიხედვითაც, გელათური ხელნაწერი „შეიცავდა ძველი აღთქმის ყველა წიგნს“ (9, გვ. 420; 24, გვ. 151—153).

4. X—XIII სს. წერილობით ძეგლებში გამოვლენილია III ხოლმეობითის მწკრივის ფორმები (24, გვ. 2; 1, გვ. 186—187; 18, გვ. 179—184).

ამ იშვიათი მწკრივის ფორმები გვხვდება ისეთ ძეგლებში, როგორცაა: ათონის ასკეტიკური კრებული, პარხლის მრავალთავი, A-285 (იოანე სინელის კლემაქსი; თარგმნილი ექვთიმე მთაწმიდლის მიერ), A-445 (კრებული), პარიზის ლექციონარი, Jer.-9 (კათოლიკე ეპისტოლეთა თარგმანება) და მისთ.

III ხოლმეობითის ფორმები უპირატესად გვხვდება ისეთ ძეგლებში, რომელთა ავტორები, მთარგმნელები, ან გადამწერები არიან ათონის სალიტერატურო სკოლის წარმომადგენლები. თავის მხრივ კი, ეს უკანასკნელი უმთავრესად სამხრეთ საქართველოდან იყვნენ.

5. X საუკუნემდე ქართულ სალიტერატურო ენაში არ გვხვდება ისი ნაცვალსახელი (21, გვ. 224). ისი რამდენჯერმე იჩენს თავს X—XII სს. წერილობით ძეგლებში.

და ვიხილო ხილვად ისი დიდი, კალის ლექციონარი 12, 24—25 b; რასა იტყვს ყორანი ისი, საკითხავი წიგნი II 119, 17; 119, 21; ამას იტყვს ყორანი ისი, იქვე 119, 23; ვინ არს ისი კაცი, პარიზის ლექციონარი 24 v, 3—4 a; რაათა თქუმანი ისი ზამბრესნი გამოცხადნენ, Jer.-3 8v, 22; შენ პართებრ ჰზრახავ, ხოლო ისი პრომელებრ, Jer.-16 22 r, 7—9 b; ავაზაკი ისი მზირად უთქს, Jer.-22 127 r, 29 b; განწესებული ისი, H-1670 (სჯულთკანონი) 191, 16 a.

უკვე აღიშნის ოთხთავში გამოვლინდება იმას ნაცვალსახელი (მიცემითი ბრუნვა), რომელიც სახელობითში ვარაუდობს ისი ნაცვალსახელის არსებობას: გვბრძანე ჩუენ მისლვად კოლტსა იმას ღორებისასა, მ. 8, 31. ჭრუჭისა და პარხლის ნუსხებში იკითხება: მიბრძანე მისლვად კოლტსა იმას ღორებისასა. ძველი ქართული ენის ზოგიერთ ძეგლში ეს ადგილი ასეა წარმოდგენილი: მიბრძანე ჩუენ მისლვად კოლტსა იმას ღორთასა, A-88 20 v, 29—31 a; A-495 26 r, 3—4.

იმას ნაცვალსახელი სხვაგანაც გვაქვს აღიშნის ოთხთავში: მივედით დაბასა იმას, მ. 21, 2; შდრ.: დაბასა მაგას (ჭრუჭისა და პარხლის ხელნაწერებში). მიგუაველინენ ჩუენ ღორებსა იმას, მრ. 5, 12 C (მიმავლინენ ჩუენ ღორებსა იმას, ავსტრიის ნაციონალური მუზეუმის № 1 ხელნაწერი 62 r, 10—11); მიბრძანე ჩუენ ღორებსა იმას DE.

Jer.-3 გამოავლენს ჩვენთვის საინტერესო ფორმას: სენაკსა იმას შინა იყოფების მამაა დიდი, 157 r, 19.

ისი ნაცვალსახელი საკმაოდ ხშირია „ვეფხისტყაოსანსა“ (29, გვ. 6) და საშუალო ქართულის სხვა ძეგლებში. სალიტერატურო ენაში IX საუკუნიდან გამოვლენილი ეს ნაცვალსახელი, ჩვენი აზრით, მკაფიო ნიმუშია დიალექტური მეტყველებისა.

6. ძველ ქართულში ვითარებით ბრუნვას, როგორც წესი, დაერთვის მდე||მდის თანდებულები (11; 8, გვ. 333—341; 25, გვ. 144). ამავე დროს X ს-იდან ტექსტებში დასტურდება მდინ თანდებული:

და მოიღო ნეტარებაი თესლითი თესლამდინ, სვანეთის მრავალთავე 195, 26—28 b; იყავ უბიწო წინაშე თუალთა ჩემთა ვიდრე აქა უამამდინ, 203, 29—31 b; მუნამდინ არავინ მართალთაგანი შევიდეს იერუსალემსა ზეცისასა, A-397 (X ს.) 86 v, 8—9; და ელოდის მზისა თანა და მოგვარისა წინა თესლითი თესლამდინ, A-38 (XI ს. დასაწყისი) 110 r, 3—5; გარნა ნახევრამდინ წაიკითხონ, A-193 (XI ს.) 27 v, 27—28; და ცხონდა ლეონ და ზენონ მეფეთამდინ, 139 r, 5—6; აქამომდინ წაიკითხონ, 259 v, 4—5; და ყოველნი ასონი მისნი სამშუქულებითა განიმსჭულანეს ვიდრე დაფარულთა ასოთამდინცა, 238 v, 25—26; შთაიდგინა მთხრებლსა შინა ვიდრე წელთამდინ, Jer.-24 (XI ს.) 134 v, 30; აქამდინ არს სიტყუაი ტავროსთუს, Ath.-21 (1030 წ.) 319 r, 9; აქამომდინცა ცოცხალ არს, A-1103 (1011—1019 წწ.) 74 v, 12—14 a და სხვ.

საინტერესოა, რომ მდინ მაწარმოებლად გამოიყენება წარმოქმნილ სახელებში.

კმა იყავნ მოაქამდინიცა საცთური, Jer.-5 (XI ს.) 14 r, 7; ესე ყოველი კმა იყენეს წარგებად მესამით ეამითგან მეექუსემდინსა ეამსა, A-52 (XII—XIII სს.) 137 v, 12—13; ოცდახუთითგან ვიდრე ერგასის წლამდინთაი, გელათის ბიბლია 39 v, 23—24 (კომენტარს აშიაზე).

წყაროსთავის ოთხთავში (A-98, X ს.) გვხვდება მდი: ვიდრემდი ხარ მის თანა გზასა ზედა, 11 v, 20—21 b.

X ს-იდან გვხვდება ქართულ წერილობით ძეგლებში მდენ თანდებულიც:

ვიდრემდენ იხილის მან ცხებული უფლისაი, ლატალის ლექციონარი 17 r, 6—7 a; იცის მამამან თქუენმან ზეცათამან, რაი გიგმს თქუენ, ვიდრე თხოამდენ თქუენდა, 23 v, 6—9 a; ვითარცა-იგი აქამომდენ უფალმან ლოცვითა შენითა უმჯობესი ქმნა, ათონის ასკეტიკური კრებული 59 r, 9—11 b; ვიდრე განსლვამდენ სოფლისაგან, 316 v, 2—3 b; რომელთა არა იხილონ გემოი სიკუდილისაი, ვიდრემდენ ჰეც კაცისაი მომავალი სუფევეითა თუსითა, A-1699 (X ს.) 18 v, 17—21 b; მუნ დღემდენ, ვიდრემდე შევიდა ნოვე კილობნად, იქვე 27 r, 9—11 a; ესე უკუტ სიტყუაი აქამდენ ხოლო იყო შრომაი იგი მათი, A-500 (1042 წ.) 78 v, 18—19.

რომელმან პურო ჰამოს დღეს მწუხრამდენ, I მეფეთა 14, 23¹ ვიდრე აქამომდენ მოიწინეს, Jer.-151 (XI ს.) 68 v, 3—4; აქამომდენ სწერია სუეტსა ზედა, იქვე, 119 r, 9—10 და სხვ.

საინტერესოა, რომ A-35 (X ს.) ხელნაწერში დასტურდება მდეს თანდებული, რომელიც მიღებულია მდე და მდის თანდებულთა კონტამინაციის გზით:

მუნამდეს ვერ განერეს გულისთქუმისაგან, 71 r, 19—20.

7. ძველ ქართულში ნათესაობითი ბრუნვის ერთ-ერთი თანდებულია თვს. IX ს-იდან დასტურდება თვს ვარიანტიც:

აწ მე აღძრულ ვარ სახარებისა მისთვნ, სინური მრავალთავი (864 წ.) 200, 3—4; შევარდა ამის გამო ზრუნვასა დიდსა საქმისა მისთვნ, სვანეთის მრავალთავი 205, 28—30 a; წერილ არს, ვითარმედ რჩეულთათვნ შემოკლდენ დღენი იგი განსაცდელთანი, Jer.-37 (XII ს.) 212 r, 8—10 ხ.

საინტერესოა, რომ მდინ, მდენ, თვნ თანდებულები განსაკუთრებით ხშირია ქართულში (5, გვ. 202—203). ჩვენი აზრით, მდინ, მდენ, თვნ წარმოადგენს დიალექტიზმებს ძველ ქართულში. მათ გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭებათ ქართული ენის ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის.

8. II ბრძანებითში -ე მწკრივისნიშნიან ზმნებთან თავს იჩენს -ე -ვი დამოლოება, რაც დღეს უპირატესად ქართლურისათვის არის ნიშანდობლივი (6). ერთ-ერთი სინური ხელნაწერის (Sin.-37, X ს.) ანდერძში ნათქვამია: წრულად ნაწერისათვს შემინდევით. ეგვე ფორმა სხვაგანაც გვხვდება: დიად ზრახვისათვს შემინდევით, Jer.-149 (XI ს.) 137 r, 14—16.

Jer.-142 (XI—XII სს.) ხელნაწერში დასტურდება დაახევით ფორმა: და მოილო ბატოსანი ჯური და მისცა მათ და ჰრქუა: მიიღეთ ესე, და წარვედით და დაახევით ადგილსა მას, რომელსა შინა იქმს ამათ სიბოროტეთა, 16 v, 14—17.

„ნინოს ცხოვრების“ ქელიშურ რედაქციაში გამოვლინდება მოაშ[უ]რევით: აწ ამ[ა]სვე ჟამსა მოაშ[უ]რევით ჩემდა წმიდაი ევე მ[ა]ქმადმთავარი, ქეგ. I, 102, 6—7 ო.

ცხადია, შემინდევით და მისთანა ფორმები ინოვაციაა. ისინი არ შეიძლება გამოდგეს იმის სამტკიცებლად, თითქოს წყვეტილისა და II ბრძანებითის -ე ნიშანი -ევ სუფიქსისგან მომდინარეობდეს, როგორც ამას ვარაუდობს გ. როგავა (16, გვ. 647—655; შდრ.: 4, გვ. 459).

9. Jer.-32 ხელნაწერში, რომელიც გადაწერილია XI ს-ში და შეიცავს მათეს თავის სახარების კომენტარების ეფთჳმესეულ თარგმანს, დასტურდება უაღრესად საინტერესო მოვლენა: რამდენიმე შემთხვევაში III კავშირებითი ნახშირია II თურმეობითის ფუნქციით:

თუალი მოშურნისამ დადნების მწუხარებითა, სიკუდილსა შინა არს

¹ მაგალითი დამოწმებულია უ. ცინდელიანის მიერ გამოსაცემად მოზადებული ტექსტიდან.

სამარადისოსა, ყოველნივე მტერად შეურაცხიან, რომელთა არარაოდ **33-**
ნოს მისდა, 91 v, 23—26 a; ამას იტყვს, ვითარმედ: რომელსა არად
ექმნას ბოროტი, იგი ნათელსა შინა ვალს, 106 r, 9—10 a; საშინელ არს
სიკუდილი ფრიად, არამედ არა მათდა არს საშინელ, რომელთა **ესწაოხ**
ზეცისა სიბრძნე, რამეთუ რომელმან არა იცოდის. საქმე ზეცისაჲ, არა-
მედ ოდენ განბრწნად და განმაქარვებლად **შეერაცხოს** სიკუდილი, მას სა-
მართლად ეშინის, ვითარმედ არაარსად მიმავალსა, 139 r, 16—20 a.

ცნობილია, რომ ეს მოვლენა დღეს რაჭული დიალექტისათვის არის
დამახასიათებელი, მაგრამ გვხვდება სხვა დიალექტებშიც: კახურში, ინ-
გილოურში (32, გვ. 235—236).

შ. ძიძიგური მიუთითებს, რომ ანალოგიური მოვლენა „ვეფხისტყაო-
სანში“ დასტურდება:

„კვლაცა ვჰკადრე: მე თუ, მზეო, შენთვის ფიცი გამეტეხოს“.

გვხვდება ამ მოვლენის ამსახველი ფაქტები ვახტანგისეულ კომენტა-
რებსა და ახალი ქართული მწერლობის წარმომადგენელთა ნაწერებშიც
(32, გვ. 236).

ჩვენ მიერ ძველ ქართულში დადასტურებულ შემთხვევებში III კავ-
შირებითი არ გამოხატავს პირთბით კილოს (დაწვრილებით — ქვემოთ).

10. XII ს-იდან წერილობით ძეგლებში თავს იჩენს -ყე ნაწილაკიანი
ფორმები (30, გვ. 60), რაც ცოცხალი მეტყველებიდან მომდინარეობს და
დიალექტური გრამატიკული მოვლენის მკაფიო ასახვას წარმოადგენს. -ყე
ნაწილაკი გვხვდება ისეთ ძეგლებში, როგორცაა: ა) დავით აღმაშენებ-
ლის მიერ შიომღვიმისადმი ბოძებული ანდერძი; ბ) დავით ნარინის სი-
გელი; გ) A-52; დ) ნერსე მთავარეპისკოპოსის წინასწარმეტყველება,
ე) „ვისრამიანი“; ე) „ვეფხისტყაოსანი“ (30, გვ. 60); ზ) გელათის ბიბ-
ლია (21, გვ. 287).

-ყე ნაწილაკი დასტურდება აგრეთვე Jer.-22 ხელნაწერში (XII—
XIII სს.), რომელიც შეიცავს მარკოზისა და ლუკას თავის სახარების
თარგმანებას: რამ უკუე **გნებავსყე**, 25 r, 20.

განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ -ყე პირდაპირი ობიექტის მრავ-
ლობითობასაც გამოხატავს: ნუ **იტვრთავთყე** ბალანტებსა, 83 v, 11—12 a.

11. ძველ ქართულ ხელნაწერებში დასტურდება ზოგი ნაცვალსახე-
ლისა და ზმნიზედის დიალექტური ფორმები.

H-1673 ხელნაწერის 207-ე ფურცლის არშიაზე არის მინაწერი:

ჰახე დასდებელი ხოლე თქუ.

ჰახე ნიშნავს „ეს“. ჰახე ნაცვალსახელის ხმარების სხვა შემთხვევა
ჩვენთვის უცნობია. ჰახე ჩვენებითი ნაცვალსახელი დაედო საფუძვლად
ჰახეთ ჩვენებით ნაცვალსახელს, რომელიც უკვე XI საუკუნეში გვხვდე-
ბა: გლახაჲ ქალადი **ჰახეთსა** ჰქვან, A-684 120 v.

Sin.-4 ხელნაწერის ერთ-ერთ მინაწერში **ეგთავე** ზმნიზედა გვაქვს:

წმიდანო მამანო, ესე ზემოწერილი ჟამთა განგებაჲ ბერძულად განზნე-
ულად ყოფილ არს, საჭიროდ, და დემეტრეს ერთგან შეკრებულად და-
ეწერა, დელასა შინა ესრე ვბოვე, მეცა ეგთავე დაეწერე, 78 v.

ეგთავე ნიშნავს „ეგრევე“. საინტერესოა, რომ XVII საუკუნის ერთ-
ერთ ხელნაწერში (A-69, კრებული) დასტურდება შენიშვნა, რომლის თა-
ნახზადაც, ესთა მეგრული ფორმაა: ესთა მეგრული სიტყუა, ესრეთო მეგ-
რულად (194 v) (დ. მელიქიშვილი).

ეს. შენიშვნა უსათუოდ გულისხმობს, რომ ესთა დასავლური ქართუ-
ლრ მეტყველების კუთვნილებაა. ხომ არ არის ამ ფორმებთან კავშირში
დასავლური დიალექტების (გურულის, ქვემოიმერულის) ასთე, ისთე
ზმნიზელები?

H-1030 ხელნაწერის (ოთხთავი, 1696 წ.) ანდერში დასტურდება ის-
რე ზმნიზედა: უკეთუ ინებოთ, თქვენცა ორითა მართლითაჲ სახარებითა
შეამოწმეთ და ისრე სწერდით, 303 v — 304 r.

ისრე აშკარად დიალექტური ფორმაა.

H-1673 ხელნაწერის მინაწერებში გვაქვს ჰასერა ზმნიზედა: წმიდისა
გიორგისი, ჰასერა, 297 v (არშიაზე).

სახარებამ, ჰასერა, ამიერიტ წმიდისა გიორგისი, 298 r (არშიაზე).

ჰასერა ზმნიზედა უშუალო კავშირშია ჰასე ნაცვალსახელთან, რომე-
ლიც ამავე ხელნაწერში იხმარება (იხ. ზემოთ).

Jer.-22 ხელნაწერში (XII ს.) დასტურდება აგერა ზმნიზედა: მღდელთ-
მთავარად. სახელ-სდებს, აგერა, სრულ-მყოფელთა განნიინებულისა ჟამი-
სათა, 23 r, 26—29 a.

H-1673 ხელნაწერში კიდევ ერთი საინტერესო ზმნიზედაა — იგერ.

ამის წინა კრიაკისა ბავლე იგნატისსა შემდგომად ჰპოო იგერ იმი-
ერით ქუემო, 306 v (არშიაზე).

რა თქმა უნდა, იგერ, ისე როგორც ჰასე, ჰასერა, აგერა დიალექტიზ-
მებია

ზოგიერთ ხელნაწერში XI საუკუნიდან გვხვდება აქან ზმნიზედა: იხი-
ლე, თუ ვითარ აქან ვიდრემე სული ნელსაცხებელთაი დაღვა (თარგმა-
ნებაი ქებისა ქებათაისაი, 1188 წ., გამოსცა ი. შანიძემ, ტფ., 1924 წ.),
2, 1—2; სახელ-სდვა აქან, 2, 23; ძმანო, აქან ვარ, A-199 (კრებული,
XIV—XV სს.), 72 r, 9—10 a; ამისთვისცა აღირჩია აქან სჯამ, გარე უდაბ-
ნოთა შინა, იქვე 72 v, 28—30 b.

აქან ზმნიზედა დიალექტიზმია, შდრ.: აქანა, აქანე.

A-689 ხელნაწერში გვაქვს არღარასადეთ ზმნიზედა: არღარასადეთ
სმენილ არს მათ დღეთა შინა, 250 r, 31—32 a.

ზემოთ წარმოდგენილ მასალას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ქარ-
თული ენის ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის.

როგორ უნდა იხსნას IX—XII სს. ქართულ ძეგლებში აშკარად

თვალშისაცემ დიალექტიზმთა ასეთი დიდი ოდენობით გამოვლენა? ცნობილია, რომ ამ დროის ქართული სალიტერატურო ენა ემყარებოდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მეტყველებას. XII ს. I მეოთხედიდან, 1125 წლიდან, მას შემდეგ, რაც დავით აღმაშენებელმა სატახტო ქალაქად კვლავ გამოაცხადა თბილისი, ქართული სალიტერატურო ენის ძირითადი მასაზრდოებელი წყარო ხდება აღმოსავლეთ საქართველოს მეტყველება. ეს ტრადიცია დღემდე გრძელდება.

ბუნებრივია, IX—XII სს. ქართული მწერლობის ენა ამ ფონზე ავლენდეს მკვეთრ სხვაობებს როგორც უფრო ადრეული, ისე მოგვიანო ხანის სალიტერატურო ენასთან შეპირისპირებისას.

სავარაუდებელია, რომ სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ მეტყველებას IX—XII სს-ში ახასიათებდა ისეთი მოვლენები, როგორცაა: ევ და ემ თემის ნიშანთა უნიფიცირება I სერიის სავრცობიან მწკრივებში, -იან დაბოლოება -სტატიკურ ზმნათა აწმყოში ზოგიერთ ზმნასთან, შერეული ხოლმეობითი, შერეული კავშირებითი, III ხოლმეობითი; ისი ნაცვალსახელი; მდინ, მდენ და თჳნ თანდებულეები: -ე -ვი დაბოლოება წყვეტილსა და II ბრძანებითში; III კავშირებითის გამოყენება II თურმეობითის ფუნქციით, ყე ნაწილაკი და სხვ.

რა თქმა უნდა, სრულიად არ გამოირიცხება იმის შესაძლებლობა, რომ ეს მოვლენები ამ დროს სხვა დიალექტურ ჯგუფებსაც ახასიათებდა, მაგრამ ძალზე საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ისინი კომპლექსურად იჩენენ თავს მაინცდამაინც იმ ძეგლებში, რომლებიც ერთიანდებიან როგორც ქრონოლოგიური, ისე გეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით.

ძალიან საინტერესოა, რომ უკვე XI—XII საუკუნეებში ჩვენი მწერლები და მეცნიერები მსჯელობენ სალიტერატურო ენის სიწმინდის შესახებ, სვამენ საკითხს სალიტერატურო („წიგნური“) და არასალიტერატურო („სოფლური“) ფორმების ურთიერთმიმართების შესახებ.

დიდი ქართველი მწერლისა და მეცნიერის ეფრემ მცირის უაღრესად საინტერესო შენიშვნა ახლავს მის მიერვე თარგმნილ გრიგოლი ღმრთისმეტყველის თხზულებას „ქრისტეს შობისათჳს“ (Jer.-15 XI ს.). ერთ ადგილას ნაწარმოებში იკითხება: „მითუალევედ ყურიმლის-ცემათა და გურთით ცემასა“. 21-ე ფურცლის არშიაზე ამ ადგილთან დაკავშირებით ეფრემ მცირის განმარტება გვაქვს: „გურთით ცემაჲ არს: მჯიღი მიმოქცევეთა თითთაჲთა ძლიერად ტკივნებისა შემძლებელი, რომელსა სოფლიონი ქურჯ უწოდიან“. რა თქმა უნდა, ამ შემთხვევაში ეფრემ მცირე მკვეთრად უპირისპირებს ერთმანეთს სალიტერატურო ენისათვის დამახასიათებელ „გურთით ცემას“ და არასალიტერატურო (დიალექტურ, ანუ, როგორც ეფრემი და მისი თანამედროვენი იტყოდნენ, „სოფლურ“) „ქურჯს“. საყურადღებო ისიც არის, რომ XI საუკუნისათვის ძველი ქართული სი-

ტყვა გურთი უკვე არქაიზმად ქცეულა, თორემ ეფრემს მისი განმარტება არ დასჭირდებოდა. ეს ფაქტი, ვფიქრობთ, მნიშვნელოვანია ქართული ენის ისტორიული ლექსიკოლოგიისათვისაც.

იოანე დამასკელის „დიალექტიკის“ ეფრემ მცირისეულ თარგმანში (A-24 XII ს.) ლექს სიტყვასთან დაკავშირებით ეფრემი ამბობს: „შეისწავე, ვითარმედ ლექსი დრმასა სიტყუასა ჰქვან წიგნურსა, რომელსა სოფლურად ნაცვალი სხუა აქუნდეს“ (13 r). როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაშიც ერთმანეთს მკაფიოდ უპირისპირდება „წიგნური“ სიტყვა და „სოფლური“.

ეფრემ მცირისავე ნათარგმნ ძეგლში „ასკეტიკონი“ (A-689 XII ს.) ასეთი შენიშვნა გვხვდება: „შეისწავე, რამეთუ სახელსა ამას მედგარსა ორი სახე აქუს: წიგნურად მცონარესა უკმობს მედგარსა, ხოლო სოფლურად მზაკუარსა ჰქვან მედგარი თვთ ქართულსა ენასა ზედა“ (43 r). აქ მეტად საყურადღებოა, რომ განზუღლია ერთი და იმავე სიტყვის ორი მნიშვნელობა, რომელთაგან, ეფრემის აზრით, ერთი წიგნური (ე. ი. სალიტერატურო), ხოლო მეორე სოფლური (ანუ დამახასიათებელი დიალექტისათვის). ისიც საინტერესოა, რომ საბას ლექსიკონში ამ სიტყვასთან დაკავშირებით ანალოგიური მოსაზრება არის გამოთქმული: „მედგარი მცონარი და მოუძღურებული; მედგარი ითქმის მარადის ძვრისა დამმარხუელი გულთა შინა აღუგოცელად; მედგარი მსოფლიოთა ენითა მზაკუარად ითქმის, რომელმან ფერკითა დააკუეთოს მორკინალი თვისი მიწასა ზედა ძლიერად“.

იოანე დამასკელის „დიალექტიკის“ ქართული თარგმანის წინასიტყვაობაში ეფრემ მცირე სოფლურ და უშუერ სიტყვებს სინონიმებად მიიჩნევს: „გარნა უწყითმცა, თუ რომელთა წიგნთაი ეგების კაზმეა, ანუ რომელთაი უღონოა არს, რამეთუ იპოს თუ „ცხორებაი“, ანუ „წამებაი“, ანუ რაიცა-რაი ჰამბავი, გინა მოთხრობაი სოფლურითა და უშუერითა სიტყვთა აღწერილი, მას სიტყვთ განაშუებენ, გარდაჰკაზმვენ და მეტაფრას უწოდენ, რომელ არს გარდაკაზმული“ (3 v). აქ სოფლური, უშუერი, ეფრემ მცირის აზრით, უპირისპირდება განაშუენებულს, გარდაკაზმულს (ანუ სალიტერატუროს). ეფრემ მცირე სოფლური, უშუერი სიტყვების გვერდით ამავე მნიშვნელობით ლიტონ სიტყვასაც ხმარობს: „ხოლო წმიდათა თქუმულსა და მართლმადიდებელთა მამათა აღწერილს ვერვინ იკადრებს შეხებად, ვითარცა წმიდასა სახარებასა და ებისტოლეთა პავლე მოციქულისათა, რაოდენმცა ლიტონითა სიტყვთა აღწერილ იყო, ბრძენთა და მართლმადიდებელთაგანი ვერვინ შეეხების“ (3 v).

ამგვარი გამონათქვამები, ცხადია, თავისთავად იმას მიგვითითებენ, რომ სალიტერატურო ენის ნორმები და ცოცხალი მეტყველება ერთმა-

ნეთს უბირისპირდებოდნენ. ამავე დროს ისინი იმასაც მოწმობენ, რომ დიალექტიზმებმა (ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელმა მოვლენებმა) ზოგიერთ შემთხვევაში სალიტერატურო ენაშიაც იჩინეს თავი.

იმის გამო, რომ არ გაგვაჩნია ქართული ენის დიალექტთა ადრეული ჩანაწერები, დღეს ძალზე ძნელია დიალექტიზმთა ძველ ტექსტებში გამოვლენა და თითქმის შეუძლებელია იმის მტკიცება, თუ რომელი დიალექტის (თუ დიალექტთა წრის) კუთვნილებაა ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში დადასტურებული ესა თუ ის მოვლენა. საქმეს ისიც ართულებს, რომ, სამწუხაროდ, ძველი ქართული კულტურის მოღვაწეები ძალიან იშვიათად მიუთითებდნენ თავიანთი წარმომავლობის შესახებ. ზოგიერთი ცნობა მაინც შემოგვრჩა. აქ ორ მათგანს დავიმოწმებთ. H-1741 (ოთხთავი, 1048 წ.) ხელნაწერის გადამწერის ანდერსში იკითხება: „დაიწერა წმიდასა ადგილსა გესამანიას, საფლავსა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა, დედისაგან საბაწმიდისა, ვანგებასა ზედა ბერძულსა, დიად ხარკებითა კელითა საწყალობელისა მიქაელ მწირისა მცხეთისავე მიწისაგან“ (297 რ). ე. ი. მიქაელი ყოფილა მცხეთელი. როგორც ანდერსიდან ჩანს, Jer.-43 (ბასილი დიდის ეპიტაფია და გრიგოლი ღმრთისმეტყველის ჰომილიები, XI—XII სს.) გადაუწერია მესხს — ეფრემ საფარის წინამძღვარს: „წარმოვეზახენე წმიდაჲ ესე წიგნი გრიგოლის ღმრთისმეტყველისა მიერ თქმული მე, მესხმან აზნაურმან არყისციხელმან გაბამან. აღწერა წიგნი ესე მამისბიძამან ჩემმან — საფარის წინამძღუარმან ეფრემმან“ (306 რ).

ზოგიერთ შემთხვევაში ძეგლებში არის სპეციალური მინიშნება ამა თუ იმ ფორმის სადაურობის შესახებ. ცხადია, ამგვარი ცნობები რამდენადმე მაინც გვეხმარება მათი გავრცელების არეალის დადგენაში.

უბირველესად აქ უნდა მოვიხსენიოთ „ანდრია სალოსის ცნობება“ (H-1345). გადამწერი ამბობს: „ღმერთმან უწყის, რაჲცა ჩემისა უმეცრებისაგან ეგებოდა, კარგად ქმნასა და სიმართლესა დია მოვიჭირვე, მაგრა დედაჲ ოდიშს დაწერილი იყო და სიტყუასა სცვალებდა“ (201 რ — 201 ვ).

ძეგლის გადამწერი აღმოსავლეთ საქართველოს წარმომადგენელია; ამიტომ დედანი, რომელშიც დასავლური ქართული მეტყველების დამახასიათებელი ფორმები დასტურდებოდა, არ მოსწონდა (ეუცხოებოდა) აღმოსავლეთ საქართველოს მეტყველებაზე ყურმიჩვეულ მწერალს. კიდევ უფრო საინტერესოა, რომ ამავე ხელნაწერის 139-ე ფურცლის არშიაზე გადამწერს ძირითადი ტექსტიდან გამოუტანია ბარე სიტყვა და მიუწერია: „ბარე მე რ უ ლ ი ა“. სამწუხაროდ, გადამწერი ხშირად უშვებს შეცდომებს ამა თუ იმ სიტყვის დაწერისას, ამის გამო ძნელი არის, გადაჭრით ვამტკიცოთ, მას უნდა დაეწერა „ი მე რ უ ლ ი ა“, თუ „მ ე გ რ უ ლ ი ა“. ყოველ შემთხვევაში, აშკარა ის არის, რომ გადამწერი გუ-

ღისხმობდა დასავლურ ქართულ მეტყველებას. რასაკვირველია ჩვენ სრული უფლება გვაქვს, არ დავეთანხმით გადამწერს, რომ ბარე დასავლური ქართულის კუთვნილება არის, მაგრამ არსებითი მაინც ის არის, რომ გადამწერი საჭიროდ თვლის, მიუთითოს ამა თუ იმ, მისი აზრით, დიალექტური მოვლენის სადაურობის შესახებ. ამავე დროს აღსანიშნავია, რომ გადამწერს აღმოსავლურ ქართულ დიალექტთათვის დამახასიათებელი არაერთი ფორმა შეუტანია ტექსტში. ორიოდ ნიმუში: არცა სომხ (14 v); ვხო და ვიხარებდე (129 v); მან მრქო (30 v); ყოვილნი ფერად-ფერადნი (34 v); მან დამწყვივა; ოდეს ჩამამკიდეს (179 v) და სხვ.

როგორც ჩანს, ეფრემ მცირე, ძველი ქართული კულტურის უდიდესი მოღვაწე, მესხი იყო. ილია აბულაძე ამის დამადასტურებლად მიიჩნევს ეფრემ მცირის შენიშვნას, რომელიც დაერთვის მის მიერ ქართულად გადმოღებულ სამოციქულოს თარგმანებას: „შეისწავე, რამეთუ ამას სჯნოდროხსა, რომელ არს თანამოსარჩლე, მესხთა მიერ ვარქირი ჰქვან, მიზღებით მოყვანებულსა მოსარჩლესა“ (19, გვ. 012—013). მკვლევარი დაასკვნის: „ცხადია, ეფრემი მესხურ მეტყველებას იმიტომ მიჰმართავს, რომ ის თვითონ მესხია“ (იქვე).

XI—XIII საუკუნეების ქართული კულტურის მოღვაწეთა შორის წამყვანი ადგილი ეკავათ სამხრეთ საქართველოს წარმომადგენლებს. ამის დასადასტურებლად საკმარისია დავასახელოთ: ბასილი ზარზმელი, ეფთვიმე და გიორგი მთაწმიდელები, გიორგი მცირე, ეფრემ მცირე, შოთა რუსთველი და სხვ. ცხადია, უდიდესი იყო მათი ზეგავლენა ქართული სალიტერატურო ენის განვითარებაზე. ამას მიგვანიშნებს ბასილი საათურის ანდერძი, რომელიც მის მიერ გადაწერილ კრებულს (Jer.-33 XIII—XIV სს.) დაერთვის: „ვკვონებ, რომელ მართლად დამიწერი არს (!), განა ესეცა უწყებულ იყავნ, რომელ დედასა შინა „მუნქუესვე“ დიად ეწერა და მისად ნაცვალად „მეყსეულად“ დამიწერია და „ამარზაკისა“ ნაცვალად „მყის“ და ამისთჳს მესხთაცა შემინდევით. ენასა ქართველთასა ესე უკეთუ მოეგუარების“ (324 r—324 v). როგორც ვხედავთ, ბასილი საათური, მისი აზრით, მესხურ მუნქუესვე და ამარზაკ ფორმებს ცვლის. იგი ამის გამო მესხებს ბოდიშსაც უხდის: „ამისთჳს მესხთაცა შემინდევით“.

დოგმატიკონის მთარგმნელი არსენი იყალთოელი, დიდი მწერალი და მეცნიერი, წარმოშობით კახელია (ი. ლოლაშვილი, არსენი იყალთოელი, თბ., 1978, გვ. 41). დოგმატიკონის ტექსტში ივითხება „იკრეკ და იღრჳენ კბილთა და განიხერხები“. ერთ-ერთ ხელნაწერში (A-205 XIII ს.), რომლის გადამწერია ზაქარია ალავერდელი, ამ ადგილთან დაკავშირებით არშიაზე გაკეთებული არის შენიშვნა: „კახური ლექსი კრეკაჲ“. ხოლო S-401 ხელნაწერში (XVIII ს.) ივი-

თხება: „ლექსიკახური თვს-ეყვის კბილთა: იკრეკაწი-
ნათა, ილრჳენ შუათა, იკრჳენ უკუანათა“ (335). აქ
ერთმანეთს უპირისპირდება: იკრეკა—ილრჳენ—იკრჳენ (კბილ-
თა). ეს არის ბგერწერის (ტერმინი პროფ. ტ. გულდავას ეკუთვნის) უალ-
რესად საინტერესო შემთხვევა. სხვა ამგვარი ფაქტის მინიშნება ჟურჯე-
რობით არაა ცნობილი.

ლიტერატურა

1. დ. გეწაძე, გარდამავალი ზმნების დრო-კილოთა III ჯგუფის ფორმები ძველ ქართულში (სადისერტაციო ნაშრ.), თბ., 1952.
2. ბ. გიგინეიშვილი, ც. კიკვიძე, რუსთაველის ხანის ქართული ბიბლიის თარგმანი (გლათური ვერსია): შოთა რუსთაველი (ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი), თბ., 1966.
3. თ. გონიაშვილი, დიალექტიზმებისათვის პადიშის ძეგლში: ენიშვის მოამბე, IV, თბ., 1938.
4. ე. თოფურია, ნამყოს საბეობათა საერთო ნიშნისათვის ქართულში: იყ. VII, თბ., 1955.
5. ე. იმნაიშვილი, კვლავ შერეული კავშირებითის შესახებ ძველ ქართულში: ენათმეცნიერება, თსუ შრ., 187, თბ., 1977.
6. გრ. იმნაიშვილი, ქართული დიალექტი, I, თბ., 1974.
7. ი. იმნაიშვილი, საკითხავი წიგნი ძველ ქართულ ენაში, II, თბ., 1966.
8. ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957.
9. ე. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.
10. ლ. კიკნაძე, შერეული ხოლმეობითის მწკრივი ძველ ქართულში: ორიონი, თბ., 1967.
11. ა. შარტიროსოვი, თანდებული ქართულში: იყ. I, თბ., 1946.
12. გ. მაჭავარიანი, საერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბ., 1965.
13. ალ. ონიანი, მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირის მორფმათა ზ და ჰ სეგმენტების დიაქრონიული ურთიერთმიმართება ქართულ ზმნაში: ენათმეც. ინსტ. XXVI სამეც. სესია (მუშ. გეგმა და მოხს. თეზისები), თბ., 1970.
14. ალ. ონიანი, ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები, თბ., 1976.
15. გ. როგავა, ხანშეტობისა და პემეტობის საკითხისათვის: ქუთ. პედ. ინსტ. შრ. XV, ქუთ., 1956.
16. გ. როგავა, აორისტისა და კავშირებით მეორის ზოგ აფიქსთა გენეზისისათვის ევ სუფიქსთან დაკავშირებით ქართულსა და მეგრულში: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, VI, № 8, თბ., 1945.
17. ზ. სარჯველაძე, ხანშეტ და პემეტ ტექსტებში დადასტურებულ ზმნის პირიან ფორმათა საძიებლები, თბ., 1971.
18. ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1975.
19. საქმე მოციქულთა, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1950.
20. ა. შანიძე, პემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის: ტმ, III, 1923.

21. ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.
22. ა. შანიძე, პემეტობა ადიშის სახარებაში: თხზულებანი, II, თბ., 1981.
23. ა. შანიძე, მწკრივთა მოძღვრებისათვის, V, სხვა უცნობი მწკრივი ქართულში: თსუ სამეცნიერო სესია (მუშაობის გეგმა და მოხს. თეზისები), თბ., 1948.
24. ა. შანიძე, მწკრივთა მოძღვრებისათვის, II, ერთი უცნობი მწკრივი ქართულში: თსუ სამეცნიერო სესია (მოხს. თეზისები), თბ., 1946.
25. ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.
26. მ. შანიძე, პემეტობის გადმონაშთები X საუკუნის ერთ სინურ ხელნაწერში: ხელნაწ. ინსტ. მოამბე, I, თბ., 1959.
27. მ. შინჯიაშვილი, ეშინიან თუ ეშინია? ურჩევნიან თუ ურჩევნიან? შქვიან თუ შქვია? : ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, თბ., 1972.
28. არნ. ჩიქობავა, ზანმეტი და პემეტი ტექსტების აღმოჩენისათვის: ჩვენი მეცნიერება, III, № 3—4 (15—16), ტფ., 1925.
29. არნ. ჩიქობავა, ძველისა და ახალი ქართულის კომპონენტებისათვის „ვეფხისტყაოსნის“ მორფოლოგიურ და სინტაქსურ სტრუქტურაში: იკვ. XV, თბ., 1966.
30. არნ. ჩიქობავა, ყე ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკა-ლოგიკის ურთიერთობის თვალსაზრისით: წელიწდული, I—II, ტფ., 1923—24.
31. თ. ცქიტიშვილი, ეზეკიელის წიგნის ძველი ქართული ვერსიები, თბ., 1976.
32. შ. ძიძიგური, ძიგბანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, თბ., 1954.
33. ივ. ჯავახიშვილი, აბლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის: ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
34. К. Д. Данелия, Древнегрузинские версии Пророчества Иеремии и их язык (ავტორეფერატი), Тб., 1965.
35. G. Deeters, Die kaukasische Sprachen, Leiden (Kooln), 1963.
36. G. Deeters, Das khartwelische Verbum, Leipzig, 1930.



XI—XV საუკუნეთა ისტორიულ დოკუმენტთა ძირითადი ენოგრაფი თავისებურებანი

საისტორიო დოკუმენტების მნიშვნელობა ენის ისტორიისათვის, ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის ძალზე დიდია. საისტორიო საბუთები უმთავრესად ცოცხალ მეტყველებას ემყარება. ამის გამო ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ძირითადი თავისებურებანი მათში მკვეთრად აისახებიან. საისტორიო საბუთის შემდგენელი ნაკლებად არის შეზღუდული სალიტერატურო ენის ნორმებით. თუმცა ისიც აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ, ჩვეულებრივ, საისტორიო დოკუმენტთა შემდგენელნი სალიტერატურო ენის დიდ გავლენას განიცდიან, ცდილობენ სალიტერატურო ენის ნორმების დაცვას¹. ხშირად მთელი ფრაზებია აღებული ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებიდან, ხშირია ტრაფარეტული შესავალი და დასასრული.

XI—XV საუკუნეთა ქართული საისტორიო დოკუმენტები მნიშვნელოვან მასალას გვაწვდიან ქართული ენის ისტორიისათვის. რა თქმა უნდა, აქ დიდ როლს ასრულებს შემდეგი ფაქტორები: სად არის დაწერილი ესა თუ ის საბუთი, ვინ არის დამწერბ, დედანი გვაქვს თუ პირი, რა დროისაა დედანი, ან პირი და სხვ.

საბუთების ერთი დიდი ნაწილი გაცემულია საქართველოს სამეფო კარის, ან კიდევ ეკლესია-მონასტერთა მიერ. ამ ტიპის საბუთები არსებითად თავიანთი ეპოქის შესაბამისი სალიტერატურო ენის ნორმათა მიხედვით არის გამართული. მათში დიალექტიზმთა, ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმათა მოძიება საკმაოდ ძნელია. ერთი გარემოებაც არის აღსანიშნავი: სამეფო კარის მიერ გაცემულ საბუთთა დიდი უმრავლესობა დაწერილია მხედრულად, ხოლო საეკლესიო საბუთთა დიდი წილი — ნუსხურად. ნუსხური ანბანი შეიცავდა რიგ ნიშ-

¹ ამას აღნიშნავს თითქმის ყველა მკვლევარი, ვინც კი საისტორიო დოკუმენტებს განიხილავს. რამდენადმე ამითვე აიხსნება ის სკეპტიკური დამოკიდებულება, რომელსაც იჩენდა საისტორიო დოკუმენტთა მიმართ რუსული ენის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ა. სობოლევსკი (11, გვ. 11—12).

ნებს (ა, ბ, ვ), რომელთა შესატყვისი ბგერები ენას უკვე დიდ ნაწილად აღარ გააჩნდა, მაგრამ ეს ასოები იხმარებოდა როგორც ამ დროის საეკლესიო მწერლობის ძეგლებში, ასევე საისტორიო დოკუმენტებშიც. უფრო მეტიც, ნუსხურის ორთოგრაფიის ზეგავლენით აი, ეი, იი, უი ჯგუფები საკმაოდ ხშირია მხედრულად დაწერილ საბუთებშიც.

ძალზე მნიშვნელოვანია ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის ის მონაცემები, რომელთაც გვაწვდის ქართლის სხვადასხვა კუთხეში დაწერილი საბუთები. ხშირად ამგვარი საბუთები (თუ ტრაფარეტულ გამოთქმებს არ მივიღებთ მხედველობაში) დიალექტური ტექსტების შთაბეჭდილებას ტოვებს. ასეთია სხვადასხვა დავის გადაწყვეტილებათა დაწერილობები, ვენახის, სახნავე-სათესი ადგილების ბოძების სიგელები და მისთ. უდავოა, რომ ამგვარ სიგელებს ადგენდნენ ადგილობრივი პირები, თანაც ამ საბუთთა დანიშნულება ისეთი იყო, რომ ისინი ნაკლებად განათლებული წრისათვის უნდა ყოფილიყვნენ გასაგები. ყველაფერი ეს განსაზღვრავდა ამგვარ სიგელ-გუჯართა ენის დემოკრატიულობას. ცხადია, ამ ტიპის სიგელთა შემდგენლები თავიანთი განათლებითაც, სალიტერატურო ენის ნორმათა ცოდნითაც ვერ შეედრებოდნენ სამეფო კარის საბუთთა შემდგენლებს.

არის ერთი ჯგუფი საბუთებისა, რომლებიც შედგენილია ქართულის სუსტად მცოდნეთა მიერ. მხედველობაში გვაქვს სვანეთის საისტორიო დოკუმენტთა დიდი ნაწილი. ეს საბუთები დაწერილია სვანთა მიერ. ამას მოწმობს სვანურ სიტყვათა (უსგაუაღი „სამოცი“, ვარგ „აზნაური“ და მისთ.) და სვანური ფონეტიკისა და გრამატიკისათვის დამახასიათებელ მოვლენათა გამოვლენა ამ საბუთებში. მეორე მხრივ, ეს საბუთები მნიშვნელოვანია დასავლური ქართული დიალექტებისათვის დამახასიათებელი ზოგი მოვლენის ასახვითაც (საბუთები შედგენილია, რა თქმა უნდა, სვანების მიერ, მაგრამ ქართულად. საფიქრებელია, სვანებს მაშინ სალიტერატურო ქართული ვერ ეცოდინებოდათ; ალბათ მათთვის ბუნებრივი იყო ის ქართული მეტყველება, რომელიც მაშინდელ დასავლურ დიალექტებში რეალიზდებოდა).

ძალზე მნიშვნელოვანია შემდეგი ფაქტორი: დედანი გვაქვს, თუ პირი. პირები შესაძლოა ძველიც იყოს, ან კიდევ გვიანდელი. ენის ისტორიკოსისათვის თანაბარი ღირებულება ვერ ექნება XI საუკუნის საბუთის დედანს, ან ამავე დროის საბუთს, ოღონდ მოღწეულს XVIII, ან XIX საუკუნის პირით. პირში, ჩვეულებრივ, აისახება ვადამწერისათვის დამახასიათებელი ენობრივი თავისებურებები. ისიც შესაძლებელია, რომ გვიანდელი პირი კარგად იცავდეს დედნის ნორმებს, მაგრამ ენის ისტორიკოსი ვალდებულია, ყოველთვის კრიტიკულად უყურებდეს პირს. ეს, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ სრულებით უარი ვთქვათ პირების მონაცემთა გამოყენებაზე ენის ისტორიის კვლევისას. მაგრამ ამ მონაცემ-

ბის მოხმობა შეიძლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ანალოგიური ენობრივი მოვლენები ცნობილია ამავე ეპოქის სხვა წერილობითი ძეგლებიდან. ხოლო თუ ისინი იზოლირებულ ხასიათს ატარებენ, უარი უნდა ვთქვათ მათ დამოწმებაზე. მაგალითად, XIX საუკუნის ერთ-ერთი პირა ქ გრაფემას გამოავლენს. ამავე დროს ცნობილია, რომ XI—XV საუკუნეთა წერილობითი ძეგლებისათვის (სიგელთა დედნები, საეკლესიო და საერო მწერლობის ძეგლები, წარწერები...) უცხოა ქ გრაფემა. ამის მიხედვით, ქ გრაფემა ამ პირში უნდა დაეხასიათოთ, როგორც მისი გადამწერის შემონატანი. რა თქმა უნდა, სრულიად უადგილოა ამ ფაქტის გამო მსჯელობა /ქ/ ფონემის არსებობის შესახებ ენის ფონემატურ სისტემაში.

ქართული ენის ისტორიისათვის საყურადღებო შედეგებს ვაძლევს ძველი ქართული წერილობითი ძეგლებისა და საისტორიო დოკუმენტთა მონაცემების შედარება. V—XI საუკუნეთა წერილობითი ძეგლები ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ არაერთ მოვლენას გამოავლენენ. ამ მხრივ ისტორიულ დოკუმენტებში დიდ სიახლეებს არ უნდა მოველოდეთ. პრინციპული მნიშვნელობა იმ ფაქტს ენიჭება, რომ ზოგჯერ შეიძლება მთელი სქელტანიანი ხელნაწერი წაიკითხოს კაცმა, რაიმე „ღარღვევა“ ძალზე იშვიათად, ან თითქმის ვერ იპოვოს, მაშინ როცა ისტორიული საბუთები ამ მხრივ გაცილებით მეტ მასალას იძლევიან. ერთ რომელიმე პატარა საბუთში შეიძლება იმდენი საინტერესო ფორმა აღმოგვაჩნდეს, რამდენის მოპოვებასაც რამდენიმე ხელნაწერის წაკითხვა დასჭირდებოდა.

ვფიქრობთ, ისტორიული დოკუმენტების ენის კვლევისას უნდა გავითვალისწინოთ როგორც აღრეული, ისე იმავე ეპოქის სხვა წერილობითი ძეგლთა მონაცემები. ენის ისტორიის მკვლევარი ვერ დაემყარება მხოლოდ საისტორიო დოკუმენტთა მონაცემებს, ისე როგორც მათი გაუთვალისწინებლობა ვერ მოგვეცემს შესაძლებლობას, რამდენადმე მაინც სრულად წარმოვადგინოთ ენის ისტორიის სურათი.

ორთოგრაფია და ფონეტიკა. XIV—XV საუკუნეთა საისტორიო დოკუმენტებში აისახება /ჟ/>/ზ/ პროცესი: გუეაჯნეს და მოგუახსენეს, Sd.-380 (სიგელი კონსტანტინე მეფისა ფეროზ ვალაღემურიშვილის მიმართ, 1407—1411 წწ.), შდრ.: ვისმინეთ აჯა და მოჯსენება მათი, იქვე; მოგახსენეთ თქუენ, Ad.-626 (დაწერილი კალაურელთა მიერ კათალიკოს დავითის მიმართ, 1453—1459 წწ.); ესე წიგნი მოგახსენეთ, იქვე; ათას-ათასი თანგი მოგახსენოთ, იქვე; ჩემით ღონითა დავიხსენ ის ქუბი, ლენინგრ. H-71 (გიორგი ქაფშას ძის დაწერილი, 1450 წ. ახლოს); ესე წიგნი ნასყიდობისა დაგიწერე და მოგჯახსენე, Ad.-19 (ვენახის ნასყიდობის წიგნი, XV ს.); და სხუა დავიხსენ, ლენინგრ. H-72 (ნასყიდობის წიგნი შარბის ძეთა ქაფშაძეთა მიმართ, 1450 წ. ახლოს); ესე წიგნი და პირი

მოგახსენეთ, Ad.-125 (ერთგულების წიგნი მიცემული ალბერტ-დელის მიერ დავით კათალიკოსს, 1466—1479 წწ.).

Ad.-1284 ა გამოავლენს ისეთ ფორმას, სადაც $\zeta > \chi$ პროცესი ხდება ისეთ შემთხვევაშიაც, როცა ζ -ს χ არ მოსდევს: ბართია, ველითა, ვენახითა, ქალითა.

ხშირია ζ -ს ადგილას χ Ad.-1669-ში (სიგელი კონსტანტინე მეფისა მალლანიძეს, 1472 წ.): ვენახითა, ხახნავითა, ხახმრითა და უხმრითა; ხელითა.

სალიტერატურო ენაში გამოვლენილი მასალის მიხედვით, X საუკუნისათვის სამხრეთ საქართველოს ზოგიერთ დიალექტში ხდება ζ / χ დაპირისპირების მოშლა.

XIV—XV საუკუნეთა ის ისტორიული დოკუმენტები, სადაც ζ / χ შენაცვლება აისახება, უპირატესად ქართლურის მეტყველებას ემყარება. საფიქრებელია, რომ ამ დროის ქართლურში (ყოველ შემთხვევაში, ამ დიალექტის ერთ ნაწილში) შესაძლოა, სამხრეთ საქართველოს მომიჯნავე არეალში მაინც) ζ / χ ოპოზიცია იშლება.

ζ / χ -სა და ζ / χ -ს გამომხატველ გრაფემათა სისტემატური ურთიერთშენაცვლება დასტურდება სვანეთის საისტორიო დოკუმენტებში. განსაკუთრებულ ყურადღებას ის იქცევს, რომ ζ არის ძალზე ხშირად იქ, სადაც სალიტერატურო ქართულში ζ გვაქვს: ζ ე ζ ს ა, თ ა ζ ს მ დ ე ბ ო ბ ი თ ა, შე ζ . . .

ეს მოვლენა შემთხვევითი არაა. ამ საბუთთა დიდი უმრავლესობა სვანების მიერ არის შედგენილი. სვანურში კბილბაგისმიერი ζ / χ არ გვაქვს. მაგრამ არის წყვილბაგისმიერი ζ / χ . სვანი, ბუნებრივია, ქართულად წერისას ζ -ს ადგილას ζ -ს წერს.

X—XIII საუკუნეთა სასულიერო მწერლობის ძეგლებში დასტურდება ζ -სა და ζ -ს გამომხატველ გრაფემათა მონაცვლეობა, რაც მიუთითებს, რომ ცოცხალ მეტყველებაში, რომელსაც ამ დროის სალიტერატურო ენა ემყარება, ζ / χ ფონემატური ოპოზიცია იშლება.

XI—XV საუკუნეთა საისტორიო დოკუმენტებში ζ გვხვდება იქ, სადაც ζ არის მოსალოდნელი: ყოვლითა მზღვრითა (სიგელი ბაგრატ IV-ისა შიომღვიმის მიმართ, 1057 წ.); ბეშქენს სიცოცხლესა და გამარჯვებას ულოცვიდენ, კორიდეთის სახარების მინაწერი, 5 r (XIII ს. II ნახ..)

ζ / χ მონაცვლეობა ხშირია XV საუკუნის ისეთ საბუთებში, როგორცაა: Ad.-14 (მამულის შეწირულების წიგნი მიცემული ალექსანდრე მეფის მიერ შიომღვიმის მონასტრისათვის, 1412—1443 წწ.), Ad.-19; Ad.-125; Hd.-11634 (ყმა-მამულის წყალობის წიგნი მიცემული ალექსანდრე მეფისა ავთანდილ ზედგენიძისათვის, 1429 წ.) და ზოგი სხვა.

მას შემდეგ, რაც ζ და ζ გრაფემათა ხმარების თავდაპირველი წესი მოიშალა, ზოგ საბუთში თავს იჩენს ζ იქ, სადაც აღრე ζ იწერებოდა.

ნებითა და შეწეუნითა ღმრთისათა, Sd.-380; ქართულთა, რანთა; კახთა და სომეხთა მეფისა, Ad.-1284; აღმოსაუღეთისა და დასაუღეთის თ ვ ი თ-მ პ ყ რ ო ბ ე ლ ი ს ა, Ad.-14.

ბაგრატ IV-ის 1057 წლის სიგელში გვაქვს მწუვალეებელთა ფორმა, რომელიც კონტამინაციური დაწერილობის ნიმუშია: მწვალეებელთა + მწუ-ალეებელთა > მწუვალეებელთა. ამ რიგის კონტამინაციური დაწერილობანი ენის ისტორიისათვის ძალზე მნიშვნელოვანია (შდრ.: ვხ, ხვ, გქ და მისთ. დაწერილობანი).

ისტორიული დოკუმენტებიც იძლევიან იმის მტკიცების საშუალებას, რომ XI—XV საუკუნეთა ცოცხალი მეტყველების გარკვეულ არეალში (ჩვენი ვარაუდით, სამხრეთ საქართველოსა და ქართლის ტერიტორიაზე არსებული ცოცხალი მეტყველება) /ჟ/ იშლება, იგი /ვ/-ს ემთხვევა. ის, რომ ამავ ეპოქისა და მოგვიანო ხანის ზოგ საბუთში გვხვდება ჟ, ტრადიციის ზეგავლენით უნდა აიხსნას.

ნუსხურად შესრულებულ საისტორიო დოკუმენტებში იხმარება მ, მ, ვ გრაფემები. მათი ხმარება საკმაოდ ხშირად აღარ ემორჩილება არავითარ ნორმებს. ეს მოვლენა შედეგია ენის ფონემატურ სისტემაში მომხდარი ცვლილებებისა.

მ ამ დროისათვის უკვე მოშლილი ჩანს. ამით აიხსნება მ-ს კლება იქ, სადაც იგი მოსალოდნელი იყო: მიწა (სახ. ბრუნვა), ოქროსა (ნათ. ბრ.), ოქროთა (მოქმ. ბრ.), მამისათა (ნათ. ბრ.) და მისთ.; მ-ს ზედმეტი დაწერილობა (ააშენამ, გააკეთამ, აკეთებამ და ბევრი სხვა). ზოგ შემთხვევაში მ /ა/ ხმოვნის ადგილას არის დაწერილი.

მ ჩვენს დოკუმენტებში ძალზე იშვიათად იხმარება იქ, სადაც იგი ნორმათა მიხედვით /ემ/ დიფთონგს უნდა გამოხატავდეს. ეს არცაა გასაკვირი: /ემ/ დიფთონგი ენაში დიდი ხანია მოშლილია, ამიტომ ბუნებრივია, რომ ისეთ შემთხვევაში, სადაც ადრე /ემ/ დიფთონგი გვქონდა, ე გრაფემა იწერება. მ XII—XIV საუკუნეთა დოკუმენტებში, ჩვეულებრივ, უმარცვლო ჟ-ს გამომხატველი ნიშნის შემდეგ იწერება. ეს ორთოგრაფიული მოვლენა, რომელიც X საუკუნიდან იჩენს თავს, საზოგადოდ მეტად ხშირია XI—XIII საუკუნეთა ნუსხურად დაწერილ წერილობით ძეგლებში.

ისტორიულ დოკუმენტებში უმ დაწერილობა გვაქვს ადრინდელა ვე-ს ნაცვლად: საქართუმლო, მზრახუმლო, მცნებაა სარჯულო (1470—1474 წწ.).

ვ გრაფემა საკმაოდ ხშირად გამოხატავს /უი/ დიფთონგს, მაგრამ დარღვევები აქაც შეინიშნება: ვ ზოგჯერ შეცვლილია უ-თი: წვა || წუმა; ცული || ცული. არის შემთხვევები ვ-ს დაწერილობისა იქ, სადაც უ უნდა იწერებოდეს: გული (გული) და მისთ. XV საუკუნის „მცნება სარჯულო“

საკმაოდ ხშირად ვ-ს იყენებს ვი მიმდევრობის აღმნიშვნელად გან-
ზრახვთა, რისხვთ, შუღლითა.

განვიხილოთ ძირითადი ფონეტიკური პროცესები.

ასიმილაცია. მე-2 ობიექტური პირის გ ნიშანი ყრუვდება ყრუ ბგე-
რათა წინ /გქ>ქქ, გკ>კკ/, შემდგომში ორი იდენტური თანხმოვანი ერთი
გრაფემით გადმოიცემა: გქონდეს>ქქონდეს>ქონდეს: მე, ბეგასა, ჩემი-
თა კელითა დამიმტკიცებია, ქონდეს ჩუენსა ერთგულებასა შინა, Hd.-1353
(დაწერილხ მსახურთუხუცეს ბეგა სურამელის მიერ ქუაფქუა ჯომარდის-
ძის მიმართ, 1260—1300 წწ.); ქონდეს თქუენ ზედგენიძეთა, Hd.-11634
(წყალობის სიგელი ალექსანდრე მეფისა ავთანდილ ზევდგინიძის მიმართ,
1429 წ.); ქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან, Hd.-130 (სითარხნის წყა-
ლობის წიგნი, მიცემული ატენის მოურავის საგია თურმანიძის მიერ,
1465 წ.).

გკ>კკ: გადრეთ>კკადრეთ>კადრეთ: ესე გასათავებელი პირი კა]დ-
რეთ და მოგახსენეთ თქუენ, ცსსა 1448; ფ. 531 (სიგელი ვიორგი მეფისა
დავით კათალიკოზის მიმართ, 1457 წ.).

თგ>ღგ: ერთგულ>ერდგულ: ერდგულად მსახურებასა შინა მეფო-
ბისა ჩუენისასა, სიგელი დავით მეფისა ზარდახნისუხუცეს ვახტანგ თუ-
ლაისძეს, 1285 წ.; ქონდეს ჩუენსა ერდგულებასა შინა, Hd.-1358; ვერა-
ვინ გეცილებოდეს ერდგულად მსახურებასა შინა, Hd.-11626 (სიგელი
ვიორგი ბრწყინვალისა მეაბჯრეთუხუცეს შალვას მიმართ, 1339 წ.); ღი-
დად ერდგულთა, Hd.-11634.

საუკუნითგან>საუკუნიდგან: რომელი საუკუნიდგან სათნო-ეყუნეს
უფალსა, Ad.-5 (დაწერილი ძაგან აბულეთისძისა შიომღვმის მიმართ;
1259 წ.).

ძუელითგან>ძუელიდგან: რაიცა მას სოფელსა ძუელიდგან ჰქონებია,
Ad.-5; რაიცა ძუელიდგან არა ზედა სდებია, სიგ. მიქელ კათალიკოსისა.

ვინათგან>ვინადგან: ვინადგან, Hd.-1360 (წყალობის სიგელი ანდრო-
ნიკე მეფისა წითლოსან ქვენიფნეველის მიმართ, 1348 წ.).

ადრითგან>ადრიდგან: ადრიდგან მქონდა სასოებაი, სიგელი ქიაბე-
რისი შიომღვიმის მიმართ.

სდ>ზდ: მო-ს-დეგით>მო-ზ-დეგით: როდეს მოზდეგით კარს, ცსსა
1443 № 5027.

რასდომი>რაზდომი: ანუ მომავალთა მუნვე მყოფთა რაზდომიცა,
Ad.-601.

სალიტერატურო ენაში ამ რიგის ფაქტები X საუკუნიდან იჩენს თავს.

XV საუკუნის საისტორიო დოკუმენტებში ვითარებითი ბრუნვის ნიშ-
ნისეული დ ზოგჯერ თ-ს სახითაა გადმოცემული: უცილებლათ ყოვლისა
აღამიანისაგან, Ad.-1284; შესაწევრათ გამამტყუეს, ლენინგრ. H-71. ეს
მოვლენა ასახავს მეღერ ხშულთა დაყრუებას აბსოლუტურ ბოლოში.

ქართული სალიტერატურო ენის უფრო ადრინდელ ეტაპებზედაც გვხვდება მეღერტა აუსლაუტში დაყრუების შემთხვევები.

XIII—XIV საუკუნეთა ისტორიულ დოკუმენტებში დასტურდება ვ-კრებ ზმნიდან ნაწარმოები მიმღეობები: სა-კრეფ-ელ-ი (არცა რას ვინ სთხოვდეს საკრეფელსა, რკონ. დაწერილი) და მ-კრეფ-ელ-თა (მონადირეთა, ხორბლის მკრეფელთა, Hd.-1360). ეს მიმღეობები მიუთითებენ, რომ ამ ზმნის ფუძისეული ზ დაყრუვდა აუსლაუტში: ვ-კრებ, ჰკრებ და შემდგომში გავრცელდა იქაც, სადაც ზ > ფ გადასვლისათვის სათანადო ფონეტიკური გარემოცვა არ არსებობს (შდრ.: უფრო ადრინდელი ძეგლებიდან: შეკრიფა საფასც დიდი, სვან. მრავალთ. 435, 22; და დავყვენ დღენი ესე შვდნი მუნ, ვიდრემდე შევკრიფე ყოველი ნაყოფი მისი, Sin.-11 128 v, 15—16; შემოკრფა ყოველი ქალაქი ადგილსა მას, იქვე 180 v, 2).

დისიმილაცია. ღიაობის მიხედვით ხმოვანთა დისიმილაციის ნიმუშებად მიგვაჩნია ოა, ოე კომპლექსთა უა, უე მიმღევრობებად გადაქცევა:

ცხოარ > ცხუარ: ცხუარნი მათნი, Hd.-1351 (სიგელი გიორგი III-ისა შიომღვიმის მიმართ, 1170 წ.); და არა ვისი წამიგია ამას შიგა, რომე ასი ცხუარი და ექუსასი თეთრი პატრონმა მამა ჩემმა მიბოძა, რკონ. დაწერილი (1259 წ.).

ყოველ > ყუელ-ა: მაშინ ბაღდაღური ალაფი ყუელაი იეფად იყო, რკონ. დაწერილი; ბ[რძანე]ბა და ნიშანი ჰქონდ[ეს] ყუელა, Hd.-11627; ყუელა შენ მოიქ[უ]ლიე, Hd.-2199 (მამულის წყალობის წიგნი მიცემული მეფე დავითის მიერ ეზოს ჩუხჩარენ პიპასთვის, 1365 წ.); მისმცა ყუელასა მადლითა კრულია ცათა შინა, Ad.-81 (შეწირულების სიგელი თამარ მეფისა შიომღვიმის მიმართ, პირი, XIX ს.).

ამ რიგის ფაქტები ცნობილია ძველი ქართულის ძეგლებიდანაც.

ლ—ლ > ლ—რ: უკლებლად > უკლებრად: უკლებრად, Hd.-11634, შდრ.: უ კ ლ ე ბ ლ ა დ, იქვე.

ნ—ნ > ლ—ნ: მონაზონ > მოლაზონ: თუითოი მოლაზონი რიგ-მოღებით ეამსა წირვიდეს, რკონ. დაწერილი; [მლ]დელთ-მოლაზონთა და მთავარდიაკონთაგან, Ad.-601 (სიგელი გიორგი მეფისა ქვათაგევის მონასტრის ბერების მიმართ, 1460 წ.); მდდელთა და მოლოზონთა პატივისმცემელნი, მცნებაჲ სარჯულოჲ და სხვ.

მოლაზონ სალიტერატურო ენაში X საუკუნიდან გვხვდება და აქ გვაქვს დისიმილაცია ბგერათწარმოების რავგარობის მიხედვით.

შთ > *შჩ > რჩ: შთობა > *შჩობა > რჩობა: ანუ ჩამოარჩონ, Hd.-1351.

შთ > *შჩ > რჩ: მე შინა ეზომი დამრჩა, რკონ. დაწერილი (3, გვ. 228—230).

სd > რd: ვინცა და რომელმან სჯულისა და კ[ა]თალიკოზისა ურჩად

უხუცდრი ცოლი შეირთოს, ანუ სუნამ, ანუ მეყვსი, ანუ რძალი, მცნებაა სარჯულოა.

მეტათეზისი. თრვ>თურ: [ა]თრვამეტ>თურამეტ: დაიწერა ბ[რძანე]-ბი და სიგელი ესე ჩუენი ინდიკტიონსა მეფობისა ჩემისასა მეთურამეტესა, Ad.-81 (სიგელი მეფისა შიომღვიმის მიმართ 1196 წ.); შდრ.: რომელსა დაეყო ათურამეტი წელი, სინ. მრავალთ. 144, 7; აჰა, ესერა, ათურამეტი წელი არს, ლ. 13, 16 C და მისთ.

მთრვალ>მთურალ: დაიცევ თავი შენი სიძვისაგან, ტაცებისაგან, სიხარბისაგან, დიდისა სიცილისაგან, მთურალობისაგან, მცნებაა სარჯულოა, შდრ.: უგონურობისა მთურალობითა დაუტევა, იელ. იადგ. 119 v, 8.

იერუსალემ>იელუსარემ: ნუცა იელუსარემს და მთაწმიდას, ლენინგრ. H-72; იელუსარიმის და ანტიოისა პატრიარქი, მცნებაი სარჯულოა

XV საუკუნის Ad.-14 გამოავლენს მხთისანი ფორმას, რომელიც მეტათეზისის, ბგერათდაკარგვის და ასიმილაციის გზით არის მიღებული: ღმრთ>მღთ>მხთ: და ყოველნი წმიდანი მხთისანი.

ბგერათდაკარგვა. ა ხმოვანი დაკარგულია გაცვეთის გზით: არა>არ: არ დავიშურვეთ, Hd.-1348 (წყალობის სიგელი ალექსანდრე მეფისა ავთანდილ ზეგდგინიძის მიმართ, 1430 წ.); არ მოგეშალოს, იქვე; არ ეთხოვებოდეს არ ულუფა, არ გუთნისთავი, არ სამეჩინიბეო და არ საახორსარლო, არ სამუშაო, არ ზროხა, არ საკლავი, არ გოჭი, ქათამი და არ საყველიერო და არა სათხოვარი, არ დიდი და არ მცირე, არასთანა არა, Hd.-1369; სრულიად არ ეთხოვებოდეს არ ულუფა, Hd.-1369 (სითარხნის განახლების წიგნი, მიცემული ალექსანდრე მეფის მიერ თბილელ-მანგლელ იოანე მოძღურისათვის, 1441 წ.).

ცა>ც: და იმაზედა ჩუენც განთავისუფლებით გამოფენით ასრე, Sd.-143; არცრა ჩუენი საყალნო და სასამსახურო თქუენ ინდომეთ, იქვე. შდრ.: რასაც იგი იქმს, ი. 5, 19C.

ზედა>ზედ: არის ვენაგთა ბოლოსა ონასშვილის გვერდზედ, Ad.-14 ა, შდრ.: და ზედ დადგრომილისა მბრძანებელ-ყოფა ამის ეგონოს, A-217 13 v, 7—10 ა; ზედ მოიხილა და დადნეს წარმართნი, ამბაკუმ 3, 6 r,

შიგა>შიგ: და ღობეშიგ, რაც ამ ერთისა გლეხისა არის, Ad.-14 ა. იკარგვის ე: ამავე>ამავ: ამავ ეკლესიას დავედევ, კორიდ. სახარ. მიწაწ. 3 v (XIII ს. II ნახევ.).

უმარცვლო ჰ იკარგვის: უკუეთუ>უკეთუ: უკეთუ ვინმე ესე ჩემგან გაგებული და შენსა სამეუიდრებელსა შემოწირული შეცვალოს, რკონ. დაწერილი; უკეთუ დედოფალმან შესცვალოს, სცსა № 2243.

ევზომ>ევზო: არა მოაკლდა ევზო, სიგელი თამარ მეფისა (1209—1210 წწ., ს. კაკაბაძის გამოცემა), 9, 12.

¹ ხშირად ხმარებულ მორფემათა და სიტყვათა გაცვეთის შედეგად მომხდარი ფონეტიკური პროცესების შესახებ (10).

იკარგვის მ: ქმე > ქნ: სოფელი ავკეთი და რისციხე მოკითხული ვქენით, Hd.-1347; რაიცა გამიჩენია, მისი ქნაი, რკონ. დაწერილი; ცუდ ქნა ამათ[ი] განძრახვაი, Ad.-15.

იკარგვის ლ: რომელ > რომე: და დავხედენ ესე, რომე არცა სასულებროლ და არცა საჯორციელოდ არა სჯობდა, Ad.-9 (მიქელ სურამელის მეუღლის ქაქანას დაწერილი, XIII ს.); და ვცანით, რომე, Ad.-1839.

იკარგვის რ: ბრძ > ბძ: ამა პატრონთა ბძანებისა მოწამე ვარ, Sd.-143.

გარნა > განა: განა მრავალმოწყალებამან და არდავიწყებულეზამან ქმნულებისა მისისამან, Ad.-15 (სიგელი გიორგი III-ისა საქართველოს ეკლესიის მიმართ, 1178 წ.).

ასრეთი > ასეთი: და თუ რამე ასეთი საქმე შეგუცოდოთ, Hd.-1348.

იკარგვის დ: მათი მონასტერი კარგა და საპატიოდ იყოთ, რკონ. დაწერილი.

დიდად > დია: მისითა წყალობითა დია მქონდა, რკონ. დაწერილი; მათ ეამთა შინა დია ქუეყანანი დაისყიდნეს ხარკობისაგან, იქვე.

იკარგვის უ: უკუანაისკენელ > უკანაისკენელ: ნუ თანამზრახუემლ ექმნებით ამა უკანაისკენლისა სიცრუშთა, მცნებაჲ სარჯულოდ.

იკარგვის გ: ეგზომი > ეზომი: მე შიგა ეზომი დამრჩა, რკონ. დაწერილი.

იკარგვის ბგერათკომპლექსები: არიან > ან: ვითა ძუელითგან უსაბანჯრონი ყოფილან, Ad.-15; ყოფილან, Hd.-11625.

ვალს > ვა: ნუცა გელისოფალი შევა, ნუცა ციხისთავი, ცხირეთ-ცხავერის სიგელი.

წალმართ > წალმა: წალმა არა გეთხოვებოდეს, Hd.-1055; ვიყვენიო დღეს და დღესითგან წალმა, Ad.-125.

ბგერათგანვითარება. ვითარდება მ: ზღვარ > მზღვარ: ბორცუის ჯუარი ყოვლითა მზღვრითა მისითა, სიგ. მღუიმელთაი 95, 5—6; მძღვრითა, Hd.-1360.

საზღვარ > სამზღვარ: სამზღვარსა შიგან აშენებული, გიორგი III-ის სიგელი.

ძალ > ძალ: მძლითა და მეოხებითა წმიდათა და ღმერთშემოსილთა მამათა ჩუენთა (დავის გადაწყვეტილების დაწერილი). მძლითა ფორმაში მ განვითარებულია მძლე მიმღობის თავკიდური მ-ს ანალოგიით.

საცხოვრებელი > სამცხოვრებელი: მოაგმარეთ სამცხოვრებელსა, რკონის დაწერილი.

ვითარდება ნ: წმიდა > წმინდა: თავსმდებობითა წმინდათა მოციქულთა, წინასწარმეტყველთა, მღრღელთმოდლუართა, ვენაჯის ბოძების დაწერილი. პირველად ამ რიგის ფაქტი Sin.-34-ში (932—940 წწ.) დასტურდება: ღამე ესე სიწმინდით ოხითა წ~სა ღმრთისმშობელისა, 7 v, 5—6. განსაკუთრებით ხშირია ამგვარი ფორმები წყაროსთავის ოთხთავში

(A-98, X ს.), სადაც წმიდა და წყმედა მხოლოდ გამონაკლისის სახით თუ გვხვდება. ბუნებრივია, რომ წმინდა, წყმენდა ხშირდება XI—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში.

ვითარდება რ: მღდელ > მღრდელ: მღრდელთმოდღუართა, Ad.-8 (დაწერილი ბეგა სურამელისა ტოტიბაის შვილთა მიმართ, 1247—1260 წწ.); ყოვლად ქებულთა მოწამეთა — მღრდელთმოდღუართა, Ad.-9 (დაწერილი მიქელ სურამელის ცოლის ქაქანასი ქვათაჯევის მონასტრის მიმართ, XIII ს.); რაიზომიცა მღრდელი არს, იქვე: ყოველნო მღრდელნო, Hd.-11628 (სიგელი გიორგი მეფისა ივანე თორელ-ჯავახიშვილის მიმართ, 1338 წ.); ყოველნო მღრდელთმოდღუარნო, Hd.-1360; ფილიპე მღრდელნა, Hd.-1055; შდრ.: არა ვტირ მე მღრდელთა, წარტყ. იერუს. (გარ.) 4, 32 I; მღრდელთა მათთჳს განწმედილთა, იქვე 5, 4 I; თუითცა მღრდელთ-მთავარ იქმნა, თარგმ. ქებ. ქებათ. 401, 15—16; შინა დაწესებულნი სამღრდელონი კანონნი, იქვე 408, 2—3 და მისთ.

ბგერათშერწყმა. დს > თს > ც: გუშრცა ლახურითა მოწყალულმან აღმოგვცენა უკუდავებაჲ, მცნებაჲ სარჯულოჲ, 1470—1474 წწ.

კონტამინაცია. Sd.-380 გამოავლენს მსგზაუსიერ ფორმას: მისი სამუქეთო მსგზაუსიერი სამსახური, რაცა გუიყონ, მასცა შევსჯერდეთ. მსგზაუსიერი კონტამინირებული ფორმაა: მსგავსი + მგზავსი (მგზავს კი ასეა წარმომდგარი: ჯერ მოხდა რეგრესული კონტაქტური ასიმილაციური გამყლერება: მსგავს > მგზავს, შემდგომში — მეტათეზისი: მგზავს > მგზავს).

სახელები

ისტორიულ საბუთებში გვხვდება ისი||ის ნაცვალსახელი: ეამსა ისიცა უწირეედეს, Sd.-143 (XV ს.); დავიხსენ ისი ქუაბი, ლენინგრ. H-71 (1450 წ. ახლოს).

ისი იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება ძველი ქართული ენის ძეგლებში (შდრ.: 4, გვ. 226; 5, გვ. 6).

და ვიხილო ხილვაჲ ისი დიდი, კალ ლექც. 12, 24—25 b; რას იტყვს ყორანი ისი, საკითხ. წიგნ. 119, 17; 119, 21; ამას იტყვს ყორანი ისი, იქვე 119, 23; ვინ არს ისი კაცი, რომელი ვალს ველსა ზედა, პარიზ. ლექც. 24 v, 3—4 a.

ის ძველ ქართულში არ ჩანს, მაგრამ დასტურდება „ვეფხისტყაოსანში“:

ვუთხარ: „მომკალ, უჩემოსა ენახამცა ვისცა ის ხე, 632, 4;
ვარდი დამჟკნარი ეკალთა შუა, შორს მყოფი. ახ ის ა! 690, 4.
„მცნებაჲ სარჯულოჲ“ გვიჩვენებს ეს ნაცვალსახელს:
არისმცა მისთჳს ეს სოფელი მოკლე.

სახელთა ბრუნებასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია შემდეგი მოვლენები:

ა) მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნად, ჩვეულებრივ, გვხვდება -მან სუფიქსი, მაგრამ გვაქვს -მა და, იშვიათად, -მ ვარიანტებიც:

მა:

ესე გელი დაწერეთ ჩუენ, კრიხმან სოფელმა, გელი დაწერილი სოფელ კრიხის მიერ (XI ს.); ამათვე სამთა სოფელთა რუეფმა, შიოსუბან-მა და ჩუქუნურთა (სიგელი გიორგი III-ისა შიომღვიმის მიმართ); აგარისა სოფელმა ერთი ტაიქი შეგუინახოს, იქვე; ძმისწულმა დემნამა, Ad.-7 (დაწერილი ჩაფქევისძეთა გრიგოლ ვერხუაისძის მიმართ, 1247—1260 წწ.); ესე დაწერილი დაგიწერეთ ჩუენ, ბურჯულთა: კავთულამა და თევდორამა და ჩუენტა შვილთა: ბახილამა და შუილამა, ბურჯულთა დაწერილი (XIII ს. ბოლო); პატრონმა მამამან ჩემმა, რკონ. დაწერილი; ვერვინ რა საქ<ა>მე დაიგოს შენს მეტ<ა>მა, Hd.-11627 (სიგელი გიორგი მეფისა გამრეკელ ჯავახიშვილის მიმართ, 1345 წ.); დი[ა]გ[უ]იწყო მტრობაი ბიძამა ჩუენმა, Hd.-1589; დავითიან-ბაგრატიანიმა, Hd.-1369 (სიგელი ალექსანდრე მეფისა იოანე თბილელ-მანგლელის მიმართ, 1441 წ.); ესე წიგნი მოგეც'მე, ღმრთისავარმა, Hd.-1579 (მიწის გასხვისების წიგნი, XV—XVI სს. მიჯნა); რამანც კაცმა რასაც მიზნისათუის შეგიშალოს, იქვე.

მან>მ:

რაიც ღალაი ჰმართებოდა ამას ადგილსა, მომლამ მოილო, Ad.-7; ხუთასი თეთრი ბიძამ ჩემმა მიბოძა, რკონ. დაწერილი; მერმე მდიქისაძემ და დედამა ჩუენმა ქე დაიზაენეს, Hd.-1589.

ბ) XI—XV საუკუნეთა ისტორიულ დოკუმენტებში საკუთარი სახელები მოთხრობით ბრუნვაში ხან დაირთავენ ბრუნვის ნიშანს, ხან კი ძველქართულისებურად ფუძის სახით არიან წარმოდგენილნი:

ესე დაწერილი დაგიწერე მე, მსახურთა უხუცესმან ბეგამან, (ადგილის მოცვლილობის წიგნი, XIII ს.); დაგიწერე დაწერილი ესე ბეგამან სურამელმან, ვენაჯის ბოძების სიგელი; მე, სურამელისა ბეგაისა შვილის მიქელის ცოლმან, ქაქანამან, Ad.-9; მაგრამ: ვარაზ-ვაჩე შემოსწირა ძისა მისისათუის ფუთს გლეხი ბ, ნიკორწმ. სიგ. 45, 5—6; ეფრემ შემოსწირა ყანა ბ, იქვე, 47, 17; ესე პატრონმან მიქელცა იბრიანა, Ad.-9 და მისთ.

საფიქრებელია, რომ ისტორიულ დოკუმენტთა საკუთარი სახელების უნიშნო ფორმები მოთხრობითში განპირობებულა ძველი სალიტერა-

ტურო ენის ზეგავლენით: ამ ეპოქის ცოცხალ მეტყველებაში ალბათ საკუთარი სახელი მოთხრობითში საზოგადო სახელის მსგავსად ფორმდებოდა. ეს მოვლენა საკმაოდ ადრე ჩანს ჩასახული. „სინური მრავალთავი“ არის ჯერჯერობით ცნობილ ძეგლთაგან პირველი, სადაც საკუთარი სახელი მოთხრობითში ბრუნვის ნიშნითაა წარმოდგენილი:

დალილმან სამსონს თავი დაჰყვნა, 213, 17; არამცა საქურველისა შთაცუმაი უბრძანა **პავლე მან** ნეტარმან, იქვე 261, 4—5.

IX—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში საკუთარ სახელებთან მოთხრობითის -მან ნიშანი საკმაოდ ხშირია.

გ) -ა ემფატიკური ხმოვანი საკუთარ სახელებთან. საკუთარ სახელთა ბრუნების საზოგადო სახელთა ბრუნებასთან გათანაბრების ერთი შედეგი ისიცაა, რომ საკუთარი სახელები ემფატიკურ ხმოვანს დაირთავენ საზოგადო სახელთა მსგავსად. ეს მოვლენა საისტორიო დოკუმენტებშიც იჩენს თავს:

ჩემსა ძმასა პატრონსა **კახოსა** და **ხათუთასა** დაუწერია, რკონ. დაწერილი. მოიხუნეს სიგელნი [დიდი]ისა მეფისა **გიორგისანი**, სიგელი დავით მეფისა ხეფინისგველთა და წაქველთა მიმართ, 1261 წ. **ანდრონიკესაგან** ბაგრატუნისანისა, Hd.-1360 (სიგელი ანდრონიკე მეფისა ქუენიფნეველ ლარგველისშვილ წითლოსანის მიმართ) და მისთ.

საკუთარ სახელთა -ა ემფატიკურ ხმოვნიანი ფორმების ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში არსებობაზე მიუთითებს ს. ჩხენკელმა და ი. იმნაიშვილმა.

დ) **სადაობითი ბრუნვა**. საისტორიო დოკუმენტები გამოავლენს ფორმებს, რომლებიც თანამედროვე ქართულის სადაობითი ბრუნვის ჩამოყალიბების მიმანიშნებელია:

და **ღობეშიგ**, რაც ამ ერთისა გლეხის არის, Ad.-14; მუხათა **ყანაშიგა** ორის დღისა არის, იქვე.

შინა თანდებულის წინ მიც. ბრუნვის -ხ ნიშნის დაკარგვის პირველი შემთხვევა, ჩვენი მასალების მიხედვით, Sin.-36 ხელნაწერში (932—940 წწ.) დასტურდება: რომელნი ვლენან ზღუასა **ამა შინა**, 108, 29—30 b

A-86 ხელნაწერში გვაქვს: რომელნი უცხოებასა და **შრომა შინა** იყენენ, 29 r, 6—8.

„კარაბადინი“ მრავლად გამოავლენს ამგვარ ფაქტებს:

და **გორცშიგან** მუღმივად ცივად იყოს, 160 v, 1; შეტყობა უნდა, თუ ესე სიმსივნე **ღუიძღშიგნით** არის, თუ გარეთ, 164 v, 10—11 და სხვ.

ზედა თანდებულის წინ დაკარგულია მიცემითი ბრუნვის -ხ ნიშანი:

და **იმაზედა** ჩუენც განთავისუფლებით გამოფენნთ ასრე, Sd.-143, ფარეზშია და გორგიასშვილის **გვერდზეა** ორის დღისა, **ხაგლახაოზედა**; Ad.-14; ორის დღისა არის წილკნურს **რუზედა**, იქვე; ბაბანთა **ქედზედა**

ერთის დღისა, იქვე; შევსწირე წმიდას შიოს და ექაგრეს უდაბნოსა წყაროზედა ნაფუძარი. იქვე; იყვნით წყეულ, შეჩუქნებულ ცათა შინა, ქუსყანაზედა კრულ, მცნებაჲ სარჯულოჲ.

ე) მსაზღვრელ-საზღვრული. თანხმოვანფუძიანი მსაზღვრელისა და საზღვრულის სრული შეთანხმების წესი დარღვეულია:

აწ გაგუიქმუია ნიანია მისითა მამულითა, ზითვად ნაქონები ვეძისკე-ვითა (სიგელი დავით მეფისა არიშინის მიმართ, XII ს.); რათამცა აღმესუბუქოს ტუირთი მრავალ შეცოდებათა ჩემთა, სცსა ფ. 1449, № 1523 (სიგელი გიორგი მეფისა მცხეთის სვეტიცხოველის მიმართ, 1448 წ.).

ძველი ქართული ენის ძეგლებში ამ რიგის ფაქტები სპორადულად შეინიშნება.

საისტორიო საბუთებში მსაზღვრელად გამოყენებული ესე, ისი ნაცვალსახელები ირიბ ბრუნვაში ამა, იმა ფუძეთა სახით გვხვდება:

ამამცა ზემო წერილთა მადლითა კრულია (დაწერილი შიომღვიმისა ტონახსძეთა მიმართ); ამა ზემო წერილთა მადლმან, რკონ. დაწერილი; ამავე ეკლესიას დავდეთ, კორიდ. სახარ. მინაწ. 3v (XIII ს. II ნახ.); და ამა პირსა ზედა, Hd.-1301; და ამა პირსა ზედა, Sd.-143 (საყალნო ვადასახადის წიგნი, 1412 წ.); ამა პატრონთა ბრძანების მოწმე ვარ (იქვე); იგი ყულა ამა დაწერილთა გაგუი-ტულებია, Hd.-11634 და სხვ.

იმა:

გამოარჩიონ იმავე წესითა, Ad.-15.

ძველი სალიტერატურო ენის მონაცემთა მიხედვით, ეს მოვლენა პირველად Sin.-36 ხელნაწერში დასტურდება: მოწმობითა ღმრთისამთა და ყოველთა ამა ეკლესიისა კრებულთათა, 360, 20—22.

ამა, იმა, მაგა მსაზღვრელად ხშირია „ვეფხისტყაოსანში“, „კარაბა-დინში“...

Hd.-1589 მსაზღვრელად ამ ნაცვალსახელსაც გამოავლენს:

ამ ყ[უ]ელასა მისისაგ[ა] ნ[ა]ქმარსა ემღუროდა.

ზნა

1. პირის ნიშნებთან დაკავშირებული ძირითადი მოვლენები

არის შემთხვევები, როცა მოსალოდნელია, მაგრამ არაა წარმოდგენილი O₃ პირის ნიშანი:

ერთიც სოფელი არღა ქონდეს, რკონ. დაწერილი; სურამელსა თან

წყავა ლიხთ (-იმერეთს), Hd.-1589 (დაწერილ-საჩივარი, XIII ს.); მერმე მუნით შემოქცეულს შემოყროდა გქამგის შვილი, იქვე.

S₂ და O₃ პირთა ნიშნების კლება ცნობილია ძველი ქართულიდანაც. პირის ნიშანი არის, ოღონდ მისი ფუნქცია არაა ნათელი:

და დარბაზის კართა მოურავთა **ჰნახონ**, რკონ. დაწერილი; თუ კათალიკოსმა **ჰნახოს**, იქვე; და წარმდებებით აღარ **ჰკაზმოს**, Ad.-81; და ვინცა სხუამან კაცმან **შესცვალოს**, სცსსა № 2243 (სიგელი ალექსანდრე მეფისა სვეტიცხოვლის მიმართ, 1428 წ.).

ეს და მსგავსი ფაქტები მიუთითებენ, რომ S₂ და O₃ პირთა პრეფიქსები იმ არეალში, სადაც შედგენილია XI—XV საუკუნეთა საისტორიო დოკუმენტები, უკვე მოშლილია.

2. ზმნისწინები.

XI—XV საუკუნეთა საისტორიო დოკუმენტებში გაბატონებულია ზმნისწინთა გამარტივებული სახეობანი: აღ>ა; გან>გა; წარ>წა; გარდა>გადა; აღმო>ამო; წარმო>წამო; გარდმო>გადმო (აგრეთვე შთა>ჩა; შთამო>ჩამო). ეს ბუნებრივია, რადგან ზმნისწინთა სისტემაში ეს ცვლილებები გაცილებით ადრე მოხდა.

ყურადღებას იქცევს ზმნისწინთა დიალექტური (გფიქრობთ, ქართლური დიალექტისათვის დამახასიათებელი) ფორმები, რომლებიც ჩვენს საანალიზო დოკუმენტებში იჩენს თავს: მა; გამა; შა; შემა; შამო:

შვილს[ა] და მამავალთა თქუნთა, ცსსა 1448, № 5027; მამავალთა შენტა მოგეცით ნაქურდვეი, მისით მზღვრითა, Hd.-14858 (დაწერილი ბარათასი თვედორე ბუელულაშვილის მიმართ, 1461 წ.); მამავალთა ჩუენთაგან ერთისა სამსახურისა მეტი, Hd.-1301; და მამავალთა სახლისა თქუნისათა, იქვე; შვილიშვილთა და მამავალთა სახლისა თქუნისათა, ცსსა 1448 № 64 (სიგელი კონსტანტინე მეფისა ზაზა ფანასკერტელის მიმართ, 1467 წ.); გიბოძეთ თქუნ, ჩუენთა მკუიდრთა ყმათა დოლის ძეთა: ვარდიასა, გოგიასა, მამესწარსა, მიქიასა, ცსსა 1448, № 5027; მამცეს, მამცა, ლენინგრ. H-71; გამამტყუეს, ლენინგრ. H-71; პირად-პირად ფესუედითა ოქროვანითა შამკობილად, ცსსა 1448, № 5025; ესე, რაცა შემამიწირავს და მომივსენებია, Ad.-1839.

ანალოგიური ფაქტები დასტურდება XII—XV საუკუნეთა წარწერებსა და სხვა წერილობით ძეგლებში:

მათითა წყალობით ჰლად (!) არ მამიგია, საქ. მუხ. წარწ. № 42; და სისხლი შიგა მამკუდარი იყოს, კარაბადინი 79 v, 5—6; ოდეს ჩამამკიდეს, ანდრია სალოსი 179 v, 8—9; პური ერთობ მაგრად გამამცხუარი იყოს, კარაბადინი 120 v, 8—9.

3. -ოდ სავრცობიან ზმნათა უწყვეტელი და I კავშირებითი

არის შემთხვევები, როცა ოდ სავრცობიანი ზმნები -დ სავრცობიანთა მსგავსად უწყვეტელში მწკრივის ნიშნად -ი-ს, I კავშირებითში კი -ე-ს დაირთავენ:

უწყვეტელი:

არ გემართლებოდი და მით გაგიშუი, კორიდ. სახარ. მინაწ. 131 r—
132 v (XIII ს.).

I კავშირებითი:

ჩუენი სათხოვარი და შესაწირავი არა ეთხოვებოდეს რა, Sd.-380; ტ[რაპეზი] გ[არ]დ[ა]იგდებოდეს კვრიე, კახთა მეფისათჳს, დაწერილი შიომღვიმის კრებულისა ტოხაძისძეთა მიმართ; არაი ბარათი შევიდოდეს სურამელთა სახლისაგან, Ad.-9; ვერვინ გეცილებოდეს ერდგულად მსახურებასა შინა, Hd.-11626; არა ეთხოვებოდეს რა საჩვენო გამოსალები, Ad.-14; მისის სამსახურის მეტი არა ეთხოვებოდეს რა, იქვე; და არა მოდგებოდეს რა, Hd.-1301; სრულიად არ ეთხოვებოდეს არ ულუფა, Hd.-1369; არას თანა ბრა ეთხოვებოდეს და არა ეწერებოდეს, Hd.-1371; მისი ღალა არა გეთხოვებოდეს, Hd.-1332; [არა]ვინა გეცილებოდეს, Hd.-11627; რომე არაფერი სათხოვარი და გამოსალები არა გეთხოვებოდეს, Sd.-143; არას თანა სათხოვარი და გამოსალები არა გეთხოვებოდეს, იქვე; და თუ დიდი და ნივთიანი რაიმე საქმე გამოჩნდეს, რომელი მათგან არ იქნებოდეს, მონასტერი დაუდგებოდეს, ანუ თუით მემლუიძე და კრებული ჩამოვიდოდეს; Ad.-81 და-მისთ.

-ოდ და -დ სავრცობიან ზმნათა უღლების გათანაბრების ამსახველი ფაქტები ძველ ქართულშივე იჩენს თავს.

4. -ავ/-ევ თემისნიშნიან ზმნათა უღლება

-ავ თემისნიშნიანი ზმნები ზოგიერთ საისტორიო დოკუმენტში უწყვეტელსა და მისგან ნაწარმოებ მწკრივებში -ევ ვარიანტს აბატონებს:

მამ[ა]ს ჩუ[ე]ენს ახლევდა, Hd.-1589; ანუ მუხრანსა ჰენევდა, Hd.-1332; რ[ა]ს მოვსთ[უ]ლევდეთ, იქვე; ეამსა ისიცა უწირევდეს, Sd.-143 (XV ს. და-საწყისი). საუფლო წირვასა თუ დავუ[ა]კლებდეთ და [ა]რა გუიწირევდეთ, Hd.-1055; მაგრად არ იმარხევდეს, მცნებაჲ სარჯულოჲ.

ამგვარი ფორმები გაბატონებულია დღეს აღმოსავლურ დიალექტთა

ერთ ჯგუფში. ეს მოვლენა შედეგია -ავ/-ევ/-ვ თემის ნიშანთა ურთიერთ-მონაცვლეობის მრავლისა: პარადიგმა გასწორდა ე ხმოვნის ვარიანტის გაბატონების შედეგად. არც ეს მოვლენაა უცნობი ძველი ქართული წერილობითი ძეგლებისათვის.

5. კონტაქტის წარმოების ზოგი საკითხი

XII—XV საუკუნეთა საისტორიო დოკუმენტებში გამოვლინდება შუალობითი კონტაქტის -ვეინ სუფიქსი:

მამასა ჩემსა მუხნარსა შენებასა შიგა თუის თავსა ერთსა დღესა სამუშაო ექნევიანა მათთა სოფელთადა, სიგელი გიორგი III-სა შიომღვიმის მიმართ, (1170 წ.); ესე ვინცა გიქციოს და გაქნევიოს, კორიდ. სახარ. მინაწ. 131 v (XIII ს.); ამისთვის არაი გარდაგაჯდევინე, დაწერილი მურვანისი სრულად კორიდელთა მიმართ, კორიდ. სახარ. მინაწ. 76 v (XIII ს.); ჭურები და გ[უ]დაი კარგი დ[ა]თხრევიანა, Hd.-1589; შდრ.: აბოყინებდეს და არწუყევიანებდეს, კარაბადინი 15 r, 6—7.

-ვეინ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში არ ჩანს.

საყურადღებოა, რომ -ინ კონტაქტის მაწარმოებელი ვრცელდება თავდაპირველი -ივ/-ი ნიშნის ადგილას:

და მას მისითა მოძღურობითა შემოეწირვიანა წმიდისა შიომსთვს, დაწერილი შიომღვიმის კრებულისა ტოხაისძეთა მიმართ (1189—1200 წწ.); დაათხრევიანა და წა[ა]დებინ[ა], Hd.- 1589; და [ე]რთს თავი ახყილიანა, იქვე.

6. ვნებითი გვარის წარმოება

სუფიქსიან ვნებითში ბატონდება -დ ნიშანი. იგი გვხვდება თავდაპირველი -ნ სუფიქსის ადგილას:

იგი შეწუხდებოდეს, სიგელი მიჯნაძოროელთაი; გა-მცა-ურისხდების მამაი, ძე და სული წმიდაი, იქვე; სიგელი თამარ მეფისა გელათის მიმართ (1187 წ.).

ამ მოვლენის ამსახველი ფაქტები ძველ ქართულში IX საუკუნიდან იჩენს თავს და შემდგომში თანდათან ხშირდება.

უღებრები

აქ ყურადღებას იქცევს ქე ნაწილაკის გამოვლენა:

მერმე მდიქისაძემ და დედამა ჩუენმა ქე დ[ა]იზავნეს, Hd.-1589.

XII—XIII საუკუნის ზოგ სიგელში ყე ნაწილაკიც იჩენს თავს (6,

თვთ აღრითგან მამობასა ეწერაყე საებისკობოსოდ, ანდერძი დავით მეფისა შიომღვ. (1123 წ.); ვითა გიორგი მეფისაგან ბოძებულსა სიგელსა შინა უწერიაყე, სიგელი დავით მეფისა ხეფინისგეველთა და წიქველთა მიმართ, 1261 წ.; და რისაც ნადრობაი გამოაჩნდესყე და მოკლვაი, იქვე; მისი ნადრობაი არა აქონდესყე, იქვე.

ყე ნაწილაკი გვხვდება XII—XIII საუკუნეთა მთელ რიგ უმნიშვნელოვანეს წერილობით ძეგლებში, მათ შორის გელათის ბიბლიაში (2, გვ. 157—158).

აქან ზმნიზედა დასტურდება XIII ს. ერთ სიგელში: თვთ აქან ნაზარდი იყავ, Hd.-1586 (დაწერილი შიომღვმის კრებულისა ბასილი ალავერდელის მიმართ, XIII ს.).

საბუთებში გვხვდება აგრეთვე, ასრე ზმნიზედები:

აგრეთვე თუ შიო და მისი შვილი მოვიდეს, Sd.-143; და იმაზედა ჩუენც განთავისუფლებით გამყოფენით ასრე, Sd.-143; ასრე ბზობასა დღესა რანიცა მწირველნი იყოთ, იქვე.

დასტურდება ვინეთგან (ვინაითგან), როდეს (<ოდეს) ზმნიზედები: ვინეთგან [მო]გუბერა ნიავ-სულნელმან, Hd.-11634. როდეს კურთხეულსა კათალიკოზ-პატრიარქსა] დორეთეოზს თქუენთუის დიდკართა ორის დღის მიწა წაელო, Hd.-1332 (ღალის ამოკვეთის წიგნი მოცემული კათალიკოზ ბასილის მიერ, 1495—1497 წწ.).

გამოვლინდება ზედან თანდებული:

ამა დაპირებაზედან შეგიწყალენ, Sd.-380; ამა პირსა ზედან, იქვე. Hd.-14695 (მამულის წყალობის წიგნი მიცემული კონსტანტინე მეფის მიერ ახალციხის საღვინის მოლარეს ქავეთარის ძეს, 1479—1505 წწ.) გამოავლენს მდისინ თანდებულს: მოტანებით ღალათამდისინ.

* * *

სიტყვათწარმოებიდან აღსანიშნავია ზოგიერთი სახელისა და მიმღეობის იშვიათი ფორმები. მე-პრეფიქსითა და -ურ სუფიქსითაა ნაწარმოები თანა მე-ცხედ-ურ-ი¹.

თანამეცხედურმან ჩუენმან დედოფალმან თამარ, ცსსა 1448, № 5027 (სიგელი კონსტანტინე მეფისა ვარდია დოღის ძის მიმართ, 1464 წ.).

მე-||მ-პრეფიქსი და -ე სუფიქსი აწარმოებს: მე-ქმ-ე, მე-ცდ-ე, მ-პირ-ნ-ე მიმღეობებს:

ჩუენისა მორკუმისა და ამოდ-ყოფისათუის დღევ და ღამე თავდადებით მექმე და მეცდე და მპირნე კაცი, Hd.-1348.

¹ მე-ცხედ-ურ-ი ფორმა თითქოს შესაძლებელს ხდის ცხედ- მივიჩნიოთ ძირად, ხოლო -არ (ცხედ-არ-ი) სუფიქსად.



ნა- პრეფიქსითაა ნაწარმოები ნა-შვ-ი მიმღობა:

ყოველთა [ა]დამის ნაშეთა უცოდვილესისა მესტუმრისა, Hd.-1368
(ძალის ამოკვეთის სიგელი ალექსანდრე მეფისა, 1440 წ.).

ორიგინალური კომპოზიტის შთაბეჭდილებას ახდენს ძალ-მწე:
ესრეთ ძალ-მწე მექმენ, Ad.-1839.



XI—XV საუკუნეთა საისტორიო დოკუმენტებში გვხვდება საკუთარი
სახელი ივანე:

ივანწმინდა (გეოგრ. სახელი), სიგელი გიორგი III-ისა შიომღვიმის
მიმართ; ივანე, რკონ. დაწერილი, Ad.-7 და სხვ.

ივანე პირველად გვხვდება ერედვის წარწერაში (906 წ.): ქართლს ში-
ნა უფლობასა ტბელისა ივანესა.

შემდგომში, X—XI საუკუნეთა ძეგლებში, ეს საკუთარი სახელი ამ
ფორმით საკმაოდ ხშირია:

სრულ-პყავ საქმე ესე გელითა ჩემ ცოდვილისა და უდებისა ივანე
საფარელისაჲთა, იოანე ოქროზ. ცხორ. 255 რ, 14—17 (გადამწ. ანდრძი);
დავაწერიე სულიერსა ძმასა ჩემსა ივანე საფარელსა, იქვე, 255 v, 18—19;
ფრიად ცოდვილი მწერალი ამისი ივანე საფარელი, იქვე 256 რ, 11—12;
ქრისტე შეიწყალე ივანე, ამის მწერალი, შატბ. კრებ. 105 v, 27 a; ნეტა-
რისა ივანე მინჩხისანი, მოდრ. იადგ. 218 რ, 17; ქრისტე, შეიწყალე ტი-
მოთე მომგებელი და ივანე, მწარედ ცოდვილი, Sin.-1 291 v, 14—15
და მისთ.

ზოგი სინტაქსური მოვლენა

1. სიტყვათგანლაგება. რამდენიმე საბუთის მიხედვით შევისწავლეთ
სიტყვათა წყობა, კერძოდ კი — მსაზღვრელ-საზღვრულისა და ზმნა-სა-
ხელის მიმდევრობა. მსაზღვრელ სახელთა ჯგუფში გამოვყავით: ატრი-
ბუტული, მართული მსაზღვრელები, აგრეთვე ჩვენებითი, კუთვნილები-
თი, განუსაზღვრელობითი, განსაზღვრებითი, კითხვითი, უარყოფითი ნაც-
ვალსახელები, რაოდენობითი, რიგობითი რიცხვითი სახელები, ე. წ. სა-
ხელგვარული მსაზღვრელები, აგრეთვე მრავალი (როცა იგი მსაზღვრე-
ლად გამოიყენება). გამოირკვა, რომ ყველა შესწავლილ საბუთში ატრი-
ბუტული მსაზღვრელი უპირატესად უსწრებს საზღვრულს (ერთადერთი
გამონაკლისია გიორგი II-ის სიგელი, სადაც ატრიბუტული მსაზღვრელის
პირდაპირი და ინვერსიული წყობის შემთხვევები თანაბარია). ამით ჩვე-

ნი ისტორიული დოკუმენტების ენა ემსგავსება ყველა ორიგინალური აგიოგრაფიული თხზულების სინტაქსურ წესს, რომლის მიხედვითაც, ატრიბუტული მსაზღვრელი უსწრებს საზღვრულს.

ისტორიულ დოკუმენტთა უმრავლესობაში მართული მსაზღვრელი მოსდევს საზღვრულს, თუმცა საკმაოდ მომრავლებულია ისეთი შემთხვევებიც, როცა მართული მსაზღვრელი საზღვრულის წინ დგას. ასე მაგალითად, მიჯნაძოროელთა და ოპიზართა სიგელში მართული მსაზღვრელი 19 შემთხვევაში მოსდევს საზღვრულს, ხოლო 12-ჯერ — უსწრებს, შიომღვიმის მიმართ გაცემულ ბაგრატ IV-ის სიგელში კი — მართული მსაზღვრელი საზღვრულის შემდეგაა 27-გზის, 18-გზის — უსწრებს. თუ ამ მონაცემებს შევეუდარებთ ზოგიერთი აგიოგრაფიული თხზულების მონაცემებს, საკმაოდ დიდ სხვაობას დავინახავთ: „შუშანიკის წამებაში“ მართული მსაზღვრელი 76-ჯერ მოსდევს, ხოლო 44-ჯერ უსწრებს საზღვრულს, „აბოს მარტილობაში“ 310-ჯერ მოსდევს, 150 შემთხვევაში უსწრებს, „ეგსტათი მცხეთელის წამების“ მიხედვით 115-ჯერ მოსდევს, უსწრებს 49 შემთხვევაში და სხვ.

ისტორიულ დოკუმენტთა შორის ისეთებიც არის, სადაც მართული მსაზღვრელი უპირატესად საზღვრულის წინ დგას. ასეთებია: სიგელი გიორგი III-ისა შიომღვიმის მიმართ (25-ჯერ უსწრებს, მოსდევს 11-ჯერ), დაწერილი შიომღვიმის კრებულისა ტოხაისძეებს (მართული მსაზღვრელი უსწრებს საზღვრულს 42-ჯერ, მოსდევს 21-ჯერ), დაწერილი ჭიაბერისი (17 : 13) და რკონის დაწერილი (88 : 26).

საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ მართული მსაზღვრელის პრეპოზიციის გაბატონებულია „ვეფხისტყაოსანში“ (1215-გზის გვაქვს მსაზღვრელ-საზღვრული, ხოლო 833 შემთხვევაში საზღვრულ-მსაზღვრელი).

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები საბუთთა დიდ უმრავლესობაში მოსდევს საზღვრულს. ორი დოკუმენტია ამ მხრივ გამონაკლისი: შიომღვიმის კრებულის დაწერილი ტოხაისძეთა მიმართ (სადაც კუთვნილებითი ნაცვალსახელი 16-ჯერ მოსდევს საზღვრულს, ხოლო 17-გზის უსწრებს) და რკონის დაწერილი, სადაც 64 შემთხვევაში პრეპოზიციური წყობა გვაქვს, ხოლო 37 შემთხვევაში — პოსტპოზიციური. „ვეფხისტყაოსანი“ ამ შემთხვევაშია ცხარს პრეპოზიციას უჭერს (810 : 488).

ისტორიულ დოკუმენტთა აბსოლუტურ უმრავლესობაში ჩვენებითი ნაცვალსახელები მსაზღვრელად გამოყენებისას უსწრებენ საზღვრულს. ერთადერთი გამონაკლისია გიორგი II-ის სიგელი შიომღვიმის მიმართ (სადაც ჩვენებითი ნაცვალსახელი ხუთჯერ მოსდევს სახელს, ხოლო ერთ შემთხვევაში უსწრებს). ისტორიულ დოკუმენტებში გაბატონებულ ჩვენებითი ნაცვალსახელის ამგვარ წყობას მხარს უჭერს ყველა ძველი წარწერა, აგრეთვე ისეთი მნიშვნელოვანი ორიგინალური ძეგლები, როგორცაა გიორგი მთაწმიდელის „იოანესა და ეფთვმეს ცხოვრება“ (სადაც

ჩვენებითი ნაცვალსახელი 212-ჯერ უსწრებს საზღვრულს, მოსდევს 74 შემთხვევაში); გიორგი მცირის „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება“ (451-ჯერ უსწრებს, მოსდევს 393-ჯერ), „ვეფხისტყაოსანი“ (506 : 39) და მისთ.

მსაზღვრელ-საზღვრულის დანარჩენ ჯგუფებზე აღარ გავაგრძელებთ სიტყვას. დავსძენთ მხოლოდ იმას, რომ მსაზღვრელ-საზღვრულის წყობა ისტორიულ დოკუმენტებში, საზოგადოდ, იმ დროის ცოცხალი მეტყველების ნორმათა შესაბამისია.

2. ახლა განვიხილოთ სახელისა და ზმნის განლაგება. ჩვენ მიერ შესწავლილ საბუთთა უმრავლესობაში ზმნა მოსდევს სახელს. ეს არის სინტაქსური წესი, რომელიც დამახასიათებელია თანამედროვე ქართული-სათვის. ძველი ქართული ორიგინალური ძეგლების მიხედვით უფრო ბუნებრივია VN წყობა, ვიდრე NV¹. ისტორიული დოკუმენტები თავიანთი ეპოქის ცოცხალი მეტყველების ნორმებს ასახავენ. „ვეფხისტყაოსანი“ ამ შემთხვევაშიც ანალოგიურ სურათს გვიჩვენებს: სახელი ზმნას უსწრებს 6059 შემთხვევაში, ხოლო 3338-ჯერ მოსდევს მას.

სუბიექტად გამოყენებული სახელი ზმნას უსწრებს. ეს არის ძირითადი სინტაქსური წესი, რომელიც გაბატონებულია ჩვენს საისტორიო დოკუმენტებში. უნდა ითქვას, რომ ეს წესი დამახასიათებელია თითქმის ყველა ორიგინალური თხზულებისათვის: მაგალითად, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლების I ტომში მოთავსებულ ძეგლთა მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, სუბიექტი ზმნას უსწრებს 4068 შემთხვევაში, მოსდევს — 3535-ჯერ. „იოანეს“ და ეფთჳმეს ცხოვრების“ მიხედვით — 494 შემთხვევაში სუბიექტი უსწრებს ზმნას, ხოლო მოსდევს 317 შემთხვევაში, „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების“ ტექსტის მიხედვით 761 შემთხვევაში სუბიექტი პირველ ადგილზეა, ზმნა მოსდევს 540 შემთხვევაში. „ვეფხისტყაოსანი“ აქაც ცოცხალი მეტყველების ნორმათა ამსახველია: სუბიექტი პირველ ადგილზეა 3038 შემთხვევაში, ხოლო ზმნის შემდეგ 1476-ჯერ.

ამ ნიშნის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, საისტორიო დოკუმენტები (და „ვეფხისტყაოსანი“), ერთი მხრივ, და ძველი ქართულის ძეგლები, მეორე მხრივ, არ უპირისპირდებიან ერთმანეთს. დაპირისპირება გვაქვს ზმნისა და ობიექტის (ირიბის, ან პირდაპირის) განლაგების მიხედვით. ძველი ქართული ორიგინალური ძეგლებისათვის ნორმაა ასეთი წყობა: VO ირ./O პ. აგიოგრაფიულ ძეგლთა I ტომში მოთავსებულ თხზულებათა მიხედვით ზმნა ირიბ ობიექტს უსწრებს 1822 შემთხვევაში, მოსდევს 610-გზის; ზმნა პირდაპირ ობიექტს უსწრებს 3150 შემთხვევაში, მოსდევს 1635-ჯერ; „იოანეს და ეფთჳმეს ცხოვრების“ მიხედვით, ზმნა ირიბ ობი-

¹ რაც შეეხება ნათარგნ ძეგლებს, იქ, როგორც წესი, VN გაბატონებულია.

ექტს მოსდევს 166 შემთხვევაში, უსწრებს 114-ჯერ; პირდაპირი ობიექტი ზმნის შემდეგაა 238-ჯერ, უსწრებს 356 შემთხვევაში; „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების“ მიხედვით, ზმნა ირიბ ობიექტს უსწრებს 243-ჯერ, მოსდევს 193-გზის; პირდაპირი ობიექტი წინაა 402 შემთხვევაში, მოსდევს — 482-ჯერ. როგორც ვხედავთ, გადახვევას ამ წესიდან მხოლოდ პ. ობიექტი გვიჩვენებს (ისიც XI საუკ. ძეგლების მიხედვით), რაც შეეხება საისტორიო დოკუმენტებს, აქ ნორმად უნდა მივიჩნიოთ ობიექტის (ირიბის, ან პირდაპირის) ზმნის წინ გადმოტანა. ჩვენ მიერ ამ თვალსაზრისით გაანალიზებულ საბუთებში 48 შემთხვევაში ირ. ობიექტი ზმნას უსწრებს, მოსდევს 45-ჯერ. პირდაპირ ობიექტს ზმნა უსწრებს 97-გზის, მოსდევს 150-ჯერ.

„ვეფხისტყაოსანი“ აქ ასეთ სურათს გვიჩვენებს: ირ. ობიექტი ზმნის წინ არის 996 შემთხვევაში, მოსდევს 551-ჯერ, პ. ობიექტი ზმნას უსწრებს 2025 შემთხვევაში, მოსდევს 1311-ჯერ.

საფიქრებელია, რომ საისტორიო დოკუმენტები (და „ვეფხისტყაოსანი“) ცოცხალი მეტყველების სინტაქსური ნორმის ამსახველია.

2. ზმნა და პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობა

XI—XV საუკუნეთა საისტორიო დოკუმენტებში ძირითადად გატარებულია ის სინტაქსური წესი, რომლის თანახმად, -5 სუფიქსით გამოხატულ მრავლობით რიცხვში დასმული სახელი ზმნაში აჩენს სათანადო ნიშანს.

მაგრამ გვაქვს ზოგი დარღვევა:

მას ეამსა ავაგეთ წისქულინი, დაწერილი რამინის და გიორგის მიერ (X ს.); ვინცა ესე თქუენი შემოსავალნი სოფელნი, გლეხნი და მამულნი პირველ გათარხნებულნი და აწ ჩუენგან დამტკიცებითა გათარხნებულნი მოშალოს, Hd.-1369, და უქმნი წელიწადსა შინა ვითარცა საეკლესიოთა წიგნთა კრებათაგან განჩენილმან ამცნოს, ეგრეთ, მცნებაჲ სარჯულოჲ; გინა ორნი დანი ორთა ძმათა შეირთონ, იქვე; შეაგინოს გორცნი თუსნი სხუასა დიაცსა თანა, იქვე; ვინ ესე მცნებანი ... არა აღიაროს, არა დაიცვას და არა შეინახოს, იქვე.

ამგვარი ფაქტები „სინური მრავალთავიდან“ მოყოლებული საკმაოდ ხშირია ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში.

3. სუბიექტის მრავლობითობა და ზმნა

ზოგ შემთხვევაში მოშლილია ზმნის შეთანხმება მრავლობითში დასმულ სუბიექტთან:



ასრე ბზობასა დღესა რანიცა მწირველნი იყოთ, Ad.-143; კრულმცა არს მკარნი მისნი წელთა მისთა ზედა, კრულმცა არს წელნი მისნი თეძოთა მისთა ზედა, კრულმცა არს თეძონი წყვლთა მისთა ზედა, კრულმცა არს მუგლნი მისნი კოჭთა მისთა ზედა, მცნებად სარჯულოდ.

4. ირიბი ობიექტის მრავლობითის ზმნაში გამოხატვა

XIII—XV საუკუნეთა საისტორიო დოკუმენტებში დასტურდება ზოგი შემთხვევა, როცა ზმნაში -თ სუფიქსითაა გამოხატული ირიბი ობიექტის მრავლობითი რიცხვი:

ესე დაწერილი დაგიწერეთ ჩ(უენ), მღვმელთა, ერთობით სრულად კრებულ[თა წმიდისა მამისა შიომს შვილთა და მოწაფეთა, შენ ზოსიმე კვრიკე კახთა მეფისა სამწირველო გქონდათ, დაწერილი შიომღვმის კრებულისა კვრიკე კახთა მეფისა მწირველ ზოსიმეს, (1260—1270 წწ.); და ანუ სხუისა გუარისა კაცმან ადამის მონათესავემან მოვიშალოთ, სცსსა 1976; ძმანო და მამ[ანო, ამისთქს]ს გ[ა]მცნებ და გაუწყებთ, მცნებად სარჯულოდ; და ამ[ა]სცა გამცნებ და გაუწყებთ, შვილნო და ძმანო ჩემნო, იქვე.

ლიტერატურა

1. ლ. ბასილაია, ა. ასოს დაწერილობისათვის XI—XIII საუკუნეთა მხედრულ წერილობით ძეგლებში: მაცნე, № 4, 1979.
2. ბ. გიგინეიშვილი, ც. კიკვიძე, რუსთაველის ხანის ქართული ბიბლიის თარგმანი: შოთა რუსთაველი (ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი), თბ., 1966.
3. ზ. სარჯველაძე, ძველი და საშუალო ქართულის ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი: მაცნე, № 6, 1969.
4. არნ. ჩიქობავა, დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“: ენმეცის მოამბე, III, 1938.
5. არნ. ჩიქობავა, ძველისა და ახალი ქართულის კომპონენტებისათვის „ვეფხისტყაოსნის“ მორფოლოგიურსა და სინტაქსურ სტრუქტურაში: იკე, XV, 1966.
6. არნ. ჩიქობავა, ვე ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკალოგიის ურთიერთობის თვალსაზრისით: წელიწადული, I—II, 1923—1924.
7. В. М. Жирмунский, История немецкого языка, М., 1965.
8. В. В. Иванов, Историческая грамматика русского языка, М., 1964.
9. Курс исторической грамматики русского языка, Bucuresti, 1963.
10. А. Мартине, Принцип экономии в фонетических изменениях, М., 1960.
11. А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, М., 1907.
12. П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, М., 1962.



**ქართული სალიტერატურო ენა
და ქართველური ენები**

ქართული სალიტერატურო ენა ყოველთვის წარმატებით ემსახურებოდა ყველა ქართველურ ტომს. სრულიად უდავოა, ძველი ქართული კულტურის მოღვაწეთა (მწერალთა, გადამწერთა, რედაქტორთა, წიგნის დამკვეთთა . . .) შორის არაერთი იქნებოდა მეგრელი, ქანი, სვანი. სალიტერატურო ენას ამ ტომთა წარმომადგენლები ხშირად ისე მარჯვედ ფლობდნენ, რომ სპეციალური ძიება საჭირო მათი წარმომავლობის დასადგენად. ზოგჯერ წერილობით ძეგლებში მინიშნებაც კია. მაგალითად, XI—XII საუკუნეებით დათარიღებული H-1345 ხელნაწერის გადამწერი ანდერში ამბობს: ღმერთმან უწყის, რაღცა ჩემისა უმეცრებისაგან ეგებოდა, კარგად ქმნასა და სიმართლესა დია მოვიჭირვე, მაგრა დედაი ო დ ი შ ს დაწერილი იყო და სიტყუასა სცვალედა, 201 r — 201 v. აქედან ამკარად ჩანს, რომ ამ ძეგლის დედანი დასავლეთ საქართველოშია დაწერილი. „სიტყვის ცვალედა“ დასავლური ქართულისათვის დამახასიათებელ მოვლენათა გამოვლინებაზე მიგვანიშნებდა უთუოდ. სამწუხაროდ, ამ ძეგლის დედანი ჩვენთვის უცნობია. ხელნაწერის შესწავლამ კი ის გამოავლინა, რომ ამ ძეგლის გადამწერს ყოველგვარი მეგრულ-ქანური ელემენტი მოუხსნია. ძველ ქართულ ენას მეგრულ-ქანურთან და სვანურთან ყოველთვის მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა. ამიტომ, ბუნებრივია, რომ ამ ენათა ურთიერთგავლენა დაეუშვათ უფრო ადრინდელ საფეხურზედაც. ეს ურთიერთგავლენა უპირატესად ლექსიკაში ვლინდება. მიუთითებენ ზოგ ადრინდელ ნასესხობაზე მეგრულ-ქანურიდან და სვანურიდან.

ჩაკუი || **ჩაკვ**, რომელიც ქართული ენის უძველეს ძეგლებში გვხვდება, მკვლევართა მიერ ქანურ-მეგრულ სიტყვად იყო მიჩნეული. იგი ითვლებოდა ძეწკუ სიტყვის ზანურ ვარიანტად (25, გვ. 29; 18, გვ. 129—130; 11, გვ. 96—97; 22, გვ. 237). ბ. გიგინეიშვილმა დამაჯერებლად აჩვენა, რომ ზანიზმად ამ სიტყვის მიჩნევა გამართლებული არაა (2, გვ. 739—742).

ოშკის ბიბლიაში გვხვდება **ჭაპრი**. გ. როგავამ ეს სიტყვა მიიჩნია

ქართ. წერო'ს ზანურ შესატყვისად. ო ქართულში სუფიქსად შეიძლება და ჩაგვეთვალა (შდრ.: ქართ. * სურ-ი (სურ-ო): ზან. სუჯი) და ამ დავი- შირებას თითქოს წინ არაფერი უდგას, მაგრამ არსებითი ხასიათის და ბრკოლებას წარმოადგენს პ, რომელიც „ზანურ“ ქაპრი ფორმაში გამოვ- ლინდება. არაა გამორიცხული ქაპრი ნასესხები იყოს (ბ. გიგინეიშვილი).

მეგრულ-ქანურიდან (უფრო ქანურიდან) ნასესხებად მიგვაჩნია ფუ- ცხუ, რომელიც რამდენჯერმე გვხვდება ძველ ქართულ ტექსტებში: და ფუცხუთა ხუეტილთა მოკუდავებისა სიზრქე განავდეთ, პარაკლიტ. 52 r, 19—20; იხილა ნეტარმან ამან, რამეთუ სამპირითა ფუცხუთა წარპკადა ანგელოზმან სული მისი, დიდი სუნაქს. 239, 10—12 და მისთ.

ფუცხუ-ს განსაზღვრებად ახლავს რ კ ი ნ ი ს ა :

და მერმე დამოკიდეს და ფუცხუთა რ კ ი ნ ი ს ა ი თ ა ხუეტეს, დიდი სუნაქს. 453, 18—19; და გამოვიძიოთ ფუცხუთათჳს რ კ ი ნ ი ს ა თ ა , იო- ანე ოქროპ. ასკეტ. 104, 12—13 ხ.

ფუცხუ არსებითი სახელისაგან იწარმოება ზედსართავი სახელი ფუ- ცხოვანი (<ფუცხუოვანი):

გინამცა ესხნეს რქანი და ფუცხოვანნი ფრჩხილნი, გრ. ნოსელის კა- ცისა აგებ. 153, 5; და კუალად რქინამცა კაცისათჳს უმკუეთელეს არს და უფიცხლეს რქათა და ფუცხოვანთა ფრჩხილთა, იქვე 153, 25—27.

ფუცხუ, როგორც ზემოთ მოყვანილი ადგილებიდან ჩანს, აღნიშნავს საგვემელ, სატანჯველ ხელსაწყოს, რომელიც, ჩვეულებრივ, რკინისგანაა დამზადებული. საყურადღებოა, რომ ფუცხუ-ს სინონიმად გვაქვს ფ რ ჩ ხ ი ლ ი :

და შემუსრნეს ღაწუნი მისნი და დამოკიდეს, და ფ რ ჩ ხ ი ლ ე ბ ი თ ა რკინისაითა ხუეტნეს გუერდნი მისნი, დიდი სუნაქს. 17, 31—33; რომელ- მან უბრძანა ძელსა დამოკიდებაჲ და ფ რ ჩ ხ ი ლ ე ბ ი თ ა რკინისაითა ხუეტაჲ გუერდთა მისთაჲ, იქვე 26, 3—5; და დამოკიდებული რკინისა ფ რ ჩ ხ ი ლ ე ბ ი თ ა ძლიერად იხუეტა, იქვე 243, 20—21 და მისთ.

ამ კონტექსტებით კიდევ უფრო ზუსტდება ფუცხუ სახელის მნიშვნე- ლობა: ფუცხუ ისეთი რკინის ხელსაწყოა, რომელსაც რკინისავე მახვილი „ფრჩხილები“ აქვს. ქანურსა და მეგრულში ქართული ფ ო ც ხ ი ს მნიშ- ვნელობით გვაქვს ბუცხი:

ბუცხითე დობუცხუფან (ქან.) — „ფოცხით დაფოცხავენ“; ბუცხითე მობუცხარე (ქან.) — „ფოცხით მოფოცხავენ“ (19, გვ. 164). ბუცხისაგან ქანურში იწარმოება ზმნა: ბუცხუფს „ფოცხავს“ (19, გვ. 256), მეგრულ-

¹ საბა აღნიშნავს ამ სიტყვის სხვა მნიშვნელობასაც: „ესე არს კავოედი რკინა ქვა- ბით გორკთა ამოსალბელი“ (ქართული ლექსიკონი, 1928, გვ. 360). ფუცხუსთვის ეს მნიშვნელობა მეორეულია. ამ მნიშვნელობით ეს სიტყვა გვხვდება ოშკის ბიბლიაში: ველთა აქუნდა ფუცხუ სამპირი და ჩაყვის იგი სიავსა, გინა ქოთანსა, II მეფ. 13, 14 ო. ფუცხუ, მეგრულიდან ნასესხები, გვხვდება სვხურშიც.

ქანური ბუცხ ძირისათვის „ფოცხის“ აღნიშვნა მეორეული უნდა იყოს. სამეცნიერო ლიტერატურაში სამართლიანადაა ერთმანეთთან დაკავშირებული ქართული ფრცხ-ილ || ფრჩხ-ილ: ქანური ბუცხ-ა, მეგრული ბირცხ-ა (19, გვ. 61—62; 3, გვ. 21; 22, გვ. 191; 4, გვ. 96).

მეგრულ-ქანური ბუცხ-ის უფრო არქაული სახე ფუცხუ შემონახულია ძველ ქართულში. ფუცხუ საერთოქართველური *ფრცხ-ელ || ფრცხ-ილ ფუძის კანონზომიერი ქანურ-მეგრული შესატყვისია.

ძველ ქართულში დადასტურებული ფრცხ-ილ წარმოადგენს *ფრცხ-ელ ფუძის რედუქციის საფეხურს. „ზანურში მარცვლოვანი *[რ] ელემენტის ვოკალიზაციის შედეგად მივიღეთ დიალექტური ვარიანტები: მეგრ. ბირცხა, ქან. ბუცხა (ხმოვნის მომდევნო რ'-ს დაკარგვით, შდრ.: ზემოთ მეგრ. ჭყირთა || ჭყითა)“ (4, გვ. 96).

ირკვევა, რომ მეგრულ-ქანური ფუცხუ-ს თავდაპირველი მნიშვნელობა „ფრჩხილი“ უნდა ყოფილიყო. შემდგომში მას მნიშვნელობა გაუფართოვდა. იგი აღნიშნავს აგრეთვე ფოცხ'-ს (რკინის ფრჩხილს). ქართული ფოცხი მეგრულ-ქანური ფუცხ ძირის სახესხვაობა ჩანს. ამ სიტყვის ნასესხობაზე ზანურიდან არნ. ჩიქობავამ მიუთითა (19, გვ. 256).

ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების მონაცემებს უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება არამართო ქართული ენის ისტორიისათვის, არამედ რიგ შემთხვევაში სხვა ქართველურ ენებში მომხდარი მოვლენების დათარიღებისათვისაც. ამ თვალსაზრისით ძალიან საინტერესო მასალას გვაწვდიან ძველ ქართულ ძეგლებში დაცული საკუთარი სახელები.

ჯუანშერის ისტორიაში დასტურდება ტოპონიმი არტანუჯი: წარმოვიდა ვახტანგ გზასა კლარჯეთისასა, და სპანი მისნი განუტევენა გზასა სომხითისასა. და ვითარ მოიწია თუხარისად, მიხედნა და შეუყუარდა ციხე, და თქუა: ჭეშმარიტად თუ ხარ შენ ციხე. და ვითარცა წარმოვიდა, იხილა კლდე შუა კლარჯეთსა, რომელსა სოფელსა ერქუა არტანუჯი, და მოუწოდა არტავაზს, ძუძუმტესა მისსა, და დაადგინა იგი ერისთავად; და უბრძანა, რათა აავოს ციხე არტანუჯისა“ (ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 177). ამრიგად, V საუკუნეში არტანუჯის არსებობა უკვე ფაქტია. გ. მერჩულის ნაწარმოებიდან „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ ვიგებთ, რომ IX საუკუნეში არტანუჯი სატახტო ქალაქი ყოფილა.

ა. შანიძემ დაადგინა, რომ ტოპონიმი არტანუჯი ორი ნაწილისაგან შედგება: არტან < *არტან-იშ და უჯი, რაც მეგრულ-ქანურად „ყურს, ყურეს“ ნიშნავს. მაშასადამე, არტანუჯი < არტანიშ უჯი („არტანის-ყურე“). იგი მეგრულ-ქანური ტოპონიმია (16, გვ. 225—233). რა თქმა უნდა, ეს მოწმობს მეგრულ-ქანური მოსახლეობის ოდინდელ არსებობას ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ამ ნაწილში.

ტოპონიმი არტანუჯი იმ მხრივაც არის საინტერესო, რომ იგი ცხად-

ყოფს, რომ V საუკუნისათვის მეგრულ-ჭანურში მომხდარია კომბინატორული ბგერათცვლილება რ > ჯ (12, გვ. 279-280).

სინას მთაზე დაცული ერთ-ერთი საინტერესო ძველი ქართული ხელნაწერის (Sin.-19 1074 წლისა) ანდერაშში გვხვდება საკუთარი სახელი **ჭიტა**: ქრისტე, შეიწყალე მოძღუარი დავით და მიქაელ და **ჭიტამ**.

Jer.-140 ხელნაწერის ერთ-ერთ მინაწერში იკითხება: მეოხ ეყავ წინაშე ღმრთისა სულსა **ჭიტაისასა**, დავითაისასა, მიქაელისა, ბეთანაისა, ელენესა, დავითისა, გაბრიელისა და სუმეონისსა, 199 რ. სხვაგან ვკითხულობთ: ქრისტე, შეიწყალე **ჭიტაი** და დავით, შვილნი, ძმანი და მშობელნი მათნი, 214 რ.

ჭიტა-ა, ჩვენი აზრით, მეგრულ-ჭანური ანთროპონიმი. **ჭიტა** მეგრულად არის „მ ც ი რ ე, პ ა ტ ა რ ა“, ჭანურში გვაქვს **ჭუტა** || **ჭიტა**. ამოსავალია **ჭუტა**, **ჭიტა** კი მიღებულია უ > ი ხმოვანთმონაცვლეობის შედეგად, რაც მეგრულ-ჭანური ვოკალიზმისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა (23, გვ. XX; 20, გვ. 24—25). არნ. ჩიქობავამ აჩვენა, რომ ი ხმოვანი მიღებულია უ-საგან (20, გვ. 174). ტ. გულაევამ დაასაბუთა, რომ ეს არის კომბინატორული ბგერათცვლილების შედეგი (15, გვ. 119—122, იხ. აგრეთვე (10). ძველ ქართულში გამოვლენილი **ჭიტა** საკუთარი სახელი უდავოდ ამტკიცებს, რომ უ > ი პროცესი მეგრულ-ჭანურში XI საუკუნეში უკვე მომხდარა. ჯერჯერობით სხვა წყარო ამ მოვლენის დასაბუთებლად არ გავაჩნია.

სევანიშების ძველ ქართულში ძიება ნ. მარის სახელს უკავშირდება. იგი თვლიდა, რომ თავდაპირველად ქართველთა სალიტერატურო ენა სევანური იყო (24, გვ. 24). ამიტომ მას ბუნებრივად მიაჩნდა ძველ ქართულში სევანიშთა არსებობა: ნ. მარი ამ რიგის სამ ფაქტზე მიუთითებდა: მსგევს-ი, ერგ-: ერგ-აისი, სტევ-ი.

ქართული შვიდ-ის სევანური შესატყვისია იშგუიდ (ლენტეხურში — იშჭუით). ნ. მარის აზრით, სევანურში უნდა გვექონოდა *სგიბდ, ან *გგიბდ (ამ რეკონსტრუქციისათვის ამოსავალია ქართ. შ: ზან-სვან. სგ რეგულარული შესატყვისობის არსებობა). ნ. მარი წერს, სევანურად კვირა არის მაგზი < მა-გგი, სადაც შვდ-ის სევანური შესატყვისი გვაქვსო წარმოდგენილი (24, გვ. 18—20). მისი ვარაუდით, ძველი ქართული მსგევსი სევანურიდანაა ნასესხები: მაგზი < *მაგგი < *მა-გგი.

ამ ვარაუდს რამდენიმე არსებითი ხასიათის დაბრკოლება ელობება: პირველი, სევანურში რეალურად გვაქვს იშგუიდ, რომელიც ქართული შუიდ-ის კანონზომიერი შესატყვისია. მეორე, რომ დავუშვათ კიდევ, რომ სევანურში ამ სიტყვაში სგ გვექონდა (გგ-ს პოსტულირება სრულიად გამორიცხულია), ვერ აუხსნით ბ-ს წარმომავლობას: *სგიბდ. ვერ ვიტყვით, რომ იგი მომდინარეობს უ-საგან (ჯერ მეტათეზისი და შემდეგ: უ > ბ? ამგვარი პროცესი არაა დამახასიათებელი სევანური ფონატიკი-

სათვის); მესამე, განმარტებას მოითხოვს „სვანური“ მზგებს ფუძის სუფიქსაცია: -ებ || იბ-ს; მეოთხე, სვანურში მაგზი „კვირის“ მნიშვნელობით არ გვხვდება (არის ნაგზი). ნ. მარს მაგზი რეალურ ფორმად მიაჩნია. ეს ასე რომ იყოს, მაშინ უნდა აეხსნათ, რატომ შეიცვალა თავკიდური მ სვანურში ნ-დ: (მაგზი > ნაგზი)?

თუ ყველაფერ ამას გავითვალისწინებთ, ცხადი ვახდება, რომ მსგეფს სიტყვის სვანიზმად ჩათვლისათვის საკმაო საფუძველი არ არსებობს.

მეორე სიტყვა, რომელიც ნ. მარს სვანური წარმომავლობისად მიაჩნია, არის ერგ: ერგახის-ი. ერგ-ისათვის ამოსავალია სვანური ესგ, ს-ს რ-თი გვიანდელი შეცვლით (24, გვ. 22). ამ ვარაუდის გაზიარებაც შეუძლებელია: სვანურში არის ისგ (ისგ-ლეთ „შუალამე“), რატომ შეიცვლებოდა ე ი-დ? ამ მოვლენის მიზეზი არ ჩანს. ნ. მარსის მსჯელობიდან ძნელი გასაგებია, ს-ს რ-დ გადაქცევა სვანურშია სავარაუდებელი, თუ ქართულში. თუ ს > რ სვანურში მოხდა, მაშინ რატომღა გვაქვს შემონახული სგ კომპლექსი სხვა შემთხვევებში (უისგუ „ვაშლი“, უსგუა „ექვსი“) და თვით ამ მორფემაშიც — -ისგ. ხოლო თუ ეს პროცესი ქართულშია საგულვებელი, მაშინ ისმის კითხვა, რატომ შეიცვლებოდა ს რ-თი გ-ს წინ? ან როგორ მოხდა, რომ ქართულში გვაქვს მსგეფსი და მისგან არ მივიღეთ მრგეფსი?

მესამე სვანიზმად ნ. მარმა სტევი მიიჩნია, რომელიც ქართული თმა-სა და ზანური თომა-ს სვანურ კანონზომიერ ფონემურ შესატყვისადაა კვალიფიცირებული. ჯერ-ერთი, თვით სვანურში ეს სიტყვა არ ჩანს (მაგრამ არაა გამორიცხული შესაძლებლობა, პირიქით, სავარაუდოა, რომ თმა-ს შესატყვისი ძირი სვანურში იყო, რომელიც შემდგომში ნასესხებმა ფართო სიტყვამ გამოდევნა). რასაკვირველია, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სვანურისაგან ეს სიტყვა ისესხა ძველმა ქართულმა (და სომხურმაც), ხოლო თვით სვანურში იგი დაიკარგა, მაგრამ ამ კონკრეტულ შემთხვევაში ამგვარ დაშვებას ხელს უშლის რიგი ფონეტიკური ფაქტორებისა: ქართული თ-ს შესატყვისად სვანურში გვაქვს თ, ან შდ (6, გვ. 201; 21; 4, გვ. 136), მაგრამ არა სტ; ქართ. ა-ს შესატყვისად რატომ არის სვანურში ე? და ბოლოს, რატომ გადაიქცა ქართული მ-ს შესატყვისი მ ვ-დ? გასათვალისწინებელია აზრი ამ სიტყვის უცხო ენობრივი სამყაროდან სესხების შესახებაც (1, გვ. 65; შდრ.: 17, გვ. 156).

თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში ნაჩვენებია, რომ უკვე სტრაბონის დროიდან სვანები დასავლეთ საქართველოს ბარის ტერიტორიაზე ჩანან, საიდანაც ისინი სხვა ტომთა ზეგავლენით მთებში იქნენ განდევნილნი (26, გვ. 91—93; 8, გვ. 63—68). ეს კი საფუძველს აცლის

¹ ს > რ პროცესი ქართულში წინაენისმიერ თანხმონებთან ხდება: სთუელი > რთუელი, სძე > რძე...

ნ. მარის ზემოთ განხილულ თეორიას, რომელიც ემყარება სვანური ეთნიკური ელემენტის არსებობას აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბების ეპოქაში.

სვანიზმები შენიშნულია რაჭა-ლეჩხუმის, იმერეთის (13, გვ. 67—77), სამეგრელოს (8, გვ. 63) ტოპონიმთა და მეტყველებაში. ამ დიალექტებში სვანიზმთა არსებობა ექვს არ უნდა იწვევდეს. ოღონდ ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში ამ რიგის ფაქტებს ლინგვისტური დასაბუთება სჭირდება. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სიტყვა **შილი** („რძალი რძლის მიმართ“), რომელიც გვხვდება რაჭულ, ლეჩხუმურ და იმერულ დიალექტებში (ესე იგი, იმ ენობრივ არეალში, რომელიც ესაზღვრება სვანურს), ნასესხებია სვანურიდან და წარმოდგენს ქართ. **ცოლ**-ისა და ზანური **ჩილ**-ის სვანურ ფონეტიკურ შესატყვისს. ა. შანიძე აღნიშნავს, რომ ეს სიტყვა ძველი ქართულის მისთვის ცნობილ ძეგლებში არ გვხვდება (14, გვ. 253—256). ა. შანიძემ შემდგომში გამოაქვეყნა ამ ნაშრომის დამატება „ეტიმოლოგიური შენიშვნები, ნათესაობის აღმნიშვნელი „შილ“ ტერმინისათვის“, სადაც მითითებულია, რომ ეს სიტყვა გვხვდება პარიზის ლექციონარში. ამასთან ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ლექსემა მაინც სვანიზმად ითვლება (15, გვ. 639—640).

ამ შემთხვევაში დიდ დაბრკოლებას ქმნის ის, რომ, ჯერ-ერთი, **შილი** სვანურში არ დასტურდება; მეორე: როგორც ცნობილია, ქართული **ო**-ს შესატყვისად სვანურში **ო** უნდა გვქონდეს (შესაძლოა, მეორეულმა კომბინატორულმა ცვლილებამ — უმლაუტმა — მოგვეცეს **ე** (მაგ.: ქართულიდან ნასესხები: **გოჭი > გუეჭ > გემ**) და არა **ი**) — ქართ. **ოთხი**: სვან. **უოშთხ**; მესამე: სვანურში წარმოდგენილია ქართული **ცოლ**-ის სვანური შესატყვისი **ჩოშ** (21, გვ. 27; 9, გვ. 219 და სხვ.). მეოთხე, ძველ ქართულში დასტურდება **შილ** ლექსემა. როგორც ა. შანიძემაც აღნიშნა, პარიზის ლექციონარის (XI ს.) რუთის წიგნის საკითხაგებში **შილი** ნიშნავს მახლის ცოლს (იმავეს, რა მნიშვნელობითაც შემოინახა ეს სიტყვა ზოგმა ზემოთ ნახსენებმა ქართულმა დიალექტმა):

და პრქუა ნობიმინ რუთს: აპა, ეგერა, უკუნიქცა **შილი** შენი ერისა თვისისა და ღმერთთა თვსთა, მიიქეც აწ შენცა **შილისა** შენისა, 55 r, 30 b — 55 v, 3 a.

ამდენად, სავარაუდოა, რომ **შილი**, რომელიც დღეს ზოგ ქართულ დიალექტშია დაცული, წარმოდგენს არქაიზმს, ძველი ქართულიდან მომდინარე ლექსემას, ძველი ქართულისათვის ნიშანდობლივი მნიშვნელობის დაცვით¹.

ზემოთ ჩვენ უარვევით სვანიზმთა არსებობა ძველ ქართულში. ეს

¹ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ **შილ** სიტყვა გვაქვს მესხურ და აჭარულ დიალექტებში, სადაც სვანურის ზეგავლენა გამოირიცხება.

იმას არ ნიშნავს, თითქოს გამოვრიცხავდეთ სვანეთის წარმომადგენელთა მონაწილეობას საქართველოს კულტურულ ცხოვრებაში. ქართული სალიტერატურო ენა ოდითგანვე საერთო იყო ქართველ ტომთათვის. ვფიქრობთ, რომ ძველ ქართულ ხელნაწერებს შორის არაერთია სვანის გადაწერილი. ზოგჯერ ალბათ სვანი გადამწერი იმდენად იყო დაუფლებული სალიტერატურო ენას, რომ მისი წარმომავლობის დადგენა მისი ნაწერის მიხედვით შეუძლებელია. მაგრამ არის შემთხვევები, როცა სვანის მიერ ძეგლის გადაწერა ეჭვს არ უნდა იწვევდეს.

იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა შორის ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს XI—XII საუკუნეებში გადაწერილი კრებული (№ 130). ამ ხელნაწერის დიდი ნაწილის (92 r — 295 r) გადამწერი არის გრიგოლ სვანი. იგი ამბობს: „მე, ცოდვილმან გრიგოლ სუანმან, შემოვსწირე ყოველად წმიდასა პორტისა ღმრთისმშობელსა“. როგორც ჩანს, გრიგოლ სუანს არა მარტო გადაუწერია ამ ხელნაწერის ნაწილი, არამედ იგი ხელნაწერის მომგებელიცაა. მას შეუწირავს ხელნაწერი კარის (პორტის) ღმრთისმშობლის ეკლესიისათვის.

უთუოდ უნდა ვივარაუდოთ, რომ გრიგოლ სუანმა ალბათ არაერთი სხვა ხელნაწერიც გადაწერა. საფიქრებელია, რომ მან თავისი ხარჯით მრავალი ძვირფასი ხელნაწერიც გადააწერინა (ე. ი. „მოიგო“). სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ის ხელნაწერები ჩვენთვის უცნობია. ისინი ან დაიკარგნენ, ან კიდევ სათანადო ცნობათა შემცველი ანდერძ-მინაწერების გარეშე მოაღწიეს ჩვენს დრომდე.

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებზე დაკვირვება უდავოს ხდის იმ ფაქტს, რომ ზოგი ხელნაწერის გადამწერი სვანია. მაგალითად, შეიძლება დავასახელოთ A-1562 (საწელიწდო იადგარის ნაწყვეტები, X—XI სს.), H-1831 (იერუსალიმის განჩინების ნაწყვეტები, X—XI სს.), H-1889 (ნაწყვეტები საგალობლებიდან, X—XI სს.). ამ ძეგლებში ძალზე ხშირად დასტურდება ვ-ს უ-თი შენაცვლების ფაქტები. დავასახელებთ ზოგიერთ მაგალითს:

და წარვიდენ სატანჯუელსა ჯაუკუნესა (H-1831 21 r); თავს-იღვე ჯუარკუმაი, დაფლუაი და აღდგომაი (იქვე 57 v); ქუითა განეტუინნეს (იქვე 36 r); ღირს-ჰყაუ იგი სასუფეველსა შენსა (A-1562 54 v) და სხვ.

ცნობილია, რომ სვანურს არ აქვს კბილბაგისმიერი /ვ/ თანხმოვანი, მაგრამ მოეპოვება წყვილბაგისმიერი /ჟ/. ამიტომ ბუნებრივია, რომ სვან გადამწერს თავისი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმები (ჟ ვ-ს ნაცვლად) გაჰპაროდა. ამ მოსაზრების დამადასტურებლად მიგვაჩნია ის ფაქტი, რომ სვანეთის საისტორიო დოკუმენტებშიც გვხვდება ვ-ს უმარცვლო ჟ-თი შენაცვლების შემთხვევები:

მთავარმოწამისა სეტისა თაუსდებობითა და შუამდგომლობითა დავი-

დევით დაწერილი ესე მტიციე და უქციველი, კეუისა სამაგრებელი (7, გვ. 9, 1—3); ამა პირსა ზედა გაუამაგრეთ ევობა, თუ ზემოკეუჲმან გაგიტხბოთ ევობა (იქვე 9, 4—5); ხვაშიადი არ გაგიმელაუნო (იქვე 13, 22) და მისთ.

იმის გამო, რომ სვანურში არ არის /ვ/, სვანი გადამწერი სალიტერატურო ენის ვ და უ გრაფემებს იყენებს თავისუფლად, ერთიმეორის ნაცვლად, და, ამდენად, სალიტერატურო ენის ნორმებს არღვევს. ამგვარი შეცდომები მიგვანიშნებენ გადამწერის წარმომავლობას.

ქართული კულტურის ისტორიაში თვალსაჩინო წვლილი შეუტანიათ ვახტანგ და ივანე ფარჯანიანებს. საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება 1031 წელს გადაწერილი „წამებაჲ წმიდისა გიორგისა“ და „წამებაჲ წმიდისა თეოდორესი“ (Q-240). ხელნაწერს ერთვის გადამწერის — იოანე ჰყონდიდელის — ანდერძი, საიდანაც ირკვევა, რომ იგი გადაწერილია ვახტანგ ფარჯანიანის დაკვეთით:

სახელითა მამისაჲთა, ძისაჲთა და სულისა წმიდისაჲთა, მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲთა და წმიდისა იოვანე ნათლისმცემელისაჲთა და წმიდათა მთავარანგელოზთაჲთა, წმიდათა მოციქულთა, წინაწარმეტყუელ(თა) და მღღელთმოდღუართაჲთა და წმიდათა მოწამეთაჲთა: წმიდისა გიორგი მთავარმოწამისაჲთა და წმიდისა თეოდორე მოწამისაჲთა, მე, გლახაკმან იოვანე მესუეტემან, აღვწერე წამებაჲ ესე წმიდათა მოწამეთაჲ წმიდისა გიორგისი და წმიდისა თეოდორესი და სასწაულნი სალოცველად, — აღიდენ ღმერთმან, — ვახტანგ ფარჯანიანისა და ღმრთივმონიჭებულთა შვილთა მისთა: იოვანესა და აბულატარს.

აწ ვინ იკითხვიდეთ, გულსმოდგინედ ულოცვედით, რაჲთა ღმერთმან ერთობით აღიდნეს შვილნი და მშობელნი ნებასა ზედა მათსა, ამინ. დაიწერა სუეტსა ზედა ჰყონდიდისასა, — აღიდენ ღმერთმან, — მეფობასა ბაგრატ კურაპალატისასა, იხდიგტიონსა და ქრონიკონსა 1153 წ., კელითა იოვანე მესუეტისაჲთა (114 v—116 r).

„წმიდა გიორგის წამების“ ბოლოს არის მინაწერი: წმიდაო გიორგი, შეიწყალე ვახტანგ ფარჯანიანი (49 r).

ხელნაწერში დასტურდება გვიანდელი (XVII ს.) მხედრული მინაწერები, რომლებშიც იხსენიება ლევან დადიანი (ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიურგი ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წ., პარიზი, 1938 წ., გვ. 303). ხელნაწერი, როგორც ჩანს, თავიდანვე სვანეთში ინახებოდა. XIX საუკუნის ბოლოს იგი ჰკუთვნებია იფარის თემის სოფ. ზეგანის ეკლესიას. ეს ხელნაწერი ბ. ნიყარაძის სახლში ნახა ე. თაყაიშვილმა (ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 303).

ვახტანგ ფარჯანიანის ვაჟს, ივანე ფარჯანიანს, რომელიც იხსენიება ზემოთ დასახელებულ Q-240 ხელნაწერის ანდერძში, 1050 წელს გადაუწერინებია (მოუგია) მარტვილის ოთხთავის სახელით ცნობილი ხელნა-

წერი (S-391). საყურადღებოა, რომ ივანე ფარჯანიანისათვის ამ ოთხთავის ერთი ნაწილი (134 r — 186 v) ნუსხურად გადაუწერია იოვანე ჭყონდიდელს (მესუეტეს) — Q-240 ხელნაწერის გადამწერს. მარტვილის ოთხთავის ანდერძში იკითხება:

სახელითა მამისაათა, ძისაათა და სულისა წმიდისაათა, მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისაათა და წმიდისა იოვანე ნათლისმცემელისაათა და წმიდათა ოთხთა მახარებელთაათა, მე, ივანე ფარჯანიანს, დავიწერე წმიდაი ესე სახარებაი სალოცველად თავისა და სულისა ჩემისა, ძმათა და შვილთა ჩემთა და მოსაგსენებელად სულისა მშობელთა ჩემთა- (ა)სა.

დაიწერა წმიდაი ესე სახარებაი კელითა, — აღიდენ ღმერთმან, — იოვანე მესუეტისაათა (193 v).

როგორც ვხედავთ, ვახტანგ ფარჯანიანის მიერ დაწყებული წმიდა წიგნების მოგების კეთილშობილური საქმე გაუგრძელებია მის შვილს — ივანე ფარჯანიანს.

ცხადია, ვახტანგ და ივანე ფარჯანიანები არ დაკმაყოფილდებოდნენ თითო წიგნის მოგებით. საფიქრებელია, რომ მათ მრავალი წიგნი გადააწერიეს. მაგრამ უამთა სიივის გამო ჩვენთვის ჯერჯერობით უცნობია, კიდევ რომელი ხელნაწერები გადააწერიეს ქართული კულტურის ამ უანგარო მოღვაწეებმა. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ მომავალში ამ საკითხს ნათელი მოეფინება.

ლიტერატურა

1. მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბ., 1966.
2. ბ. გივინეიშვილი, ჯაქვისა და ძეწყვის ურთიერთმიმართებისათვის: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, XXIII, № 3, 1965.
3. თ. გამყრელიძე, სიბილანტა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბ., 1959.
4. თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965.
5. ტ. გუდავა, ოს-უ-ში გადასვლის ზოგიერთი შემთხვევა ზანურ (მეგრულ-ჭანურ) ენაში: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 25, № 1, 1960.
6. ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I, მიმოხილველი, I, ტფ., 1926.
7. პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, II, თბ., 1941.
8. გ. მელიქიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბ., 1965.
9. ალ. ონიანი, ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობის ზოგი საკითხი: საქ. მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ. მოამბე, I, თბ., 1962.
10. გ. როგავა, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, I, თბ., 1962.

11. გ. როგავა, ჯაქვ ფუძის შედგენილობისათვის: აფხაზეთის ენ. ლიტ. და ისტ. ინსტ. შრომები, XXIV, სოხუმი, 1951.
12. გ. როგავა, ქართველურ ენათა ბგერათშესატყვისობიდან: ქართ. რ. ზან. წ: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, თბ., 1959.
13. მ. ქალღანი, ლენხუმის გეოგრაფიულ სახელთა -იშ||-შ სუფიქსის საკითხისათვის: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, III, თბ., 1963.
14. ა. შანიძე, ეტიმოლოგიური შენიშვნები, ნათესაობის აღმნიშვნელი ერთი ტერმინი ქართულში: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, XX, № 2, 1958.
15. ა. შანიძე, ეტიმოლოგიური შენიშვნები, ნათესაობის აღმნიშვნელი „შილ“ ტერმინისათვის: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, XXV, № 5, 1960.
16. ა. შანიძე, ჯ ბგერის წარმოშობის წყაროები ქართველურ ენებში: საქ. მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განუ. მოამბე, № 2, 1960.
17. ა. შანიძე, რეცენზია მ. ანდრონიკაშვილის ნაშრომზე „ნარკვევები...“: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრ., 11, 1968.
18. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ. 1942.
19. არნ. ჩიქობავა, ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938.
20. არნ. ჩიქობავა, ჰანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფ., 1936.
21. Г. А. Климов, Опыт реконструкции фонемного состава общекартвельского языка-основы: ИАН СССР, ОЛЯ, т. XIX, вып. I, М., 1960.
22. Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964.
23. Н. Я. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка, С-Пб., 1910.
24. Н. Я. Марр, Из поездок в Сванию (летом 1911 и 1912 г.): Христианский Восток, II, С-Пб., 1913.
25. Н. Я. Марр, К вопросу о положении афхазского языка среди яфетических: Материалы по яфетическому языкознанию, V, С-Пб., 1912.
26. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959.

VIII თ ა 3 0

ქართული სალიტერატურო ენის ურთიერთობა უცხო ენებთან

ქართული სალიტერატურო ენის ურთიერთობა სხვა ენებთან არაერთგზის ყოფილა სპეციალისტთა მსჯელობის საგანი. უმთავრესად ამ საკითხს განიხილავენ თარგმნასთან დაკავშირებით. ცხადია, თარგმნის პროცესში თავს იჩენს უცხო ენათა ზეგავლენა: სიტყვათა სესხება, გრამატიკული და ფრაზეოლოგიური კალკები.

თავისთავად არც ისე ადვილია, დავადგინოთ, რომელი ენიდან არის გადმოთარგმნილი უძველესი წერილობითი ძეგლები. სამეცნიერო ლიტერატურაში ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებებია გამოთქმული ძველი და აღთქმის წიგნების, აგრეთვე ზოგი სხვა თხზულების თარგმანის პირველწყაროს შესახებ. ბუნებრივია, ამგვარი საკითხების რკვევისას ტექსტის ლინგვისტურმა ანალიზმა დიდი როლი უნდა შეასრულოს.

ენათა ურთიერთგავლენის შესახებ მსჯელობისას უსათუოდ უნდა გავ-

მიჯნოთ ენათა უშუალო კონტაქტებისა და სალიტერატურო ენების ურთიერთმოქმედების შედეგად წარმოშობილი ფაქტები და მოვლენები. რათქმა უნდა, არაა გამორიცხული ენათა უშუალო კონტაქტების შედეგად გარკვეული ურთიერთზეგავლენა (მაგ., ლექსიკური ხასიათისა), რაც შემდგომში აისახება სალიტერატურო ენაშიაც, მაგალითად, საფიქრებელია, რომ ზოგი ბერძნული, ირანული, სომხური... სიტყვა ქართულმა ჯერ კიდევ სალიტერატურო ენის შექმნამდე ისესხა. ეს სიტყვები მოგვიანებით სალიტერატურო ენის კუთვნილებად იქცა. ენათა ურთიერთობის შესახებ მსჯელობისას ყურადღება უნდა მივაქციოთ ე. წ. უშუალოდ ზეგავლენასაც. ფიქრობენ, რომ ქართულში დადასტურებული არაერთი ებრაიზმი და არამეიზმი უშუალო ზეგავლენის შედეგი კი არ არის, არამედ სხვა ენათა, უბირველესად ბერძნულის, მეშვეობით გაჩნდა ქართულში.

მთავარი საკითხია, რა უნდა მივიჩნიოთ ზეგავლენად? ვფიქრობთ, უცხო ენობრივი გავლენის სამტკიცებლად არ გამოდგება უთარგმნელად დარჩენილი სიტყვები, მცდარად გაგებული ლექსიკური ერთეულები და ფრაზები... თხზულებათა მოდელეები და სხვა, რაც, ჩვეულებრივ, ითვლება ამა თუ იმ ნაწარმოების ამა თუ იმ ენიდან მომდინარეობის უტყუარ მამტკიცებლად.

1. ზეგავლენის სამტკიცებლად გამოდგება სიტყვათა სესხება, გრამატიკული და ფრაზეოლოგიური კალკები და სხვ. ამთგან არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება გრამატიკულ კალკებს. სწორედ ისინი უნდა მივიჩნიოთ ენათა ზეგავლენის უმთავრეს საბუთებად. თუ ამ თვალსაზრისით განვიხილავთ ქართულზე სხვა ენების „გავლენის ამსახველ ფაქტებს“, აღმოჩნდება, რომ ქართული სალიტერატურო ენის აღრეულ საფეხურზე მნიშვნელოვანი ზეგავლენა მხოლოდ ბერძნულს მოუხდენია. რა თქმა უნდა, არც ეს მოვლენა უნდა შევაფასოთ გადაჭარბებულად. უსათუოდ უნდა გავითვალისწინოთ ის, რომ ე. წ. ელინოფილურმა სკოლამ XI—XII საუკუნეებში უკიდურესობამდე მიიყვანა მთელი რიგი ტენდენციები, თავის დროზე ბერძნულის გავლენით თავჩენილი (უშემასმენლო კონსტრუქციები, მიმლეობური კონსტრუქციები, წინდებულთა გამოყენება და მისთ.) ამას გარდა წარმოქმნა ახალი ბერძნიზმები: მდედრობითი სქესის სახელთა წარმოება: ჭაბუკა, მეფა და მისთ., -იდ მაწარმოებლიანი სიტყვები: ჭაბუკიდი და სხვ. ამ მოვლენათა განზოგადება, ან მათი გაზვიადება მცდარი იქნებოდა. ისიც უთუოდ უნდა ითქვას, რომ საშუალმა და ახალმა ქართულმა არაერთი ბერძნიზმი უარყო.

ბერძნულ სამყაროსთან საქართველოს უძველესი და ძალზე მკიდრო კავშირი ჰქონდა (40, გვ. 49—57; 79, გვ. 11). ქართულ ენაზე უკვე IV—XII საუკუნეებში ითარგმნა ბერძნული სასულიერო და ფილოსოფიური ლიტერატურის დიდი ნაწილი, რაც თვალნათლივ მოწმობს ამ ორი ხალ-

ხის წარმომადგენელთა უახლოეს კულტურულ ურთიერთობას. ბუნებრივია ისიც, რომ ამ პერიოდის ქართულმა სალიტერატურო ენამ ბერძნულის გარკვეული ზეგავლენა განიცადა. განსაკუთრებით ნათლად ჩანს ეს ზეგავლენა ლექსიკასა და სინტაქსში.

მეღ ქართულ ენაში ბერძნული ენიდან შემოვიდა (ან ბერძნულის მოდელით შეიქმნა) ისეთი სიტყვები, როგორცაა: ქრისტე, ანტექრისტე, დიაკონი, დედათლიაკონი, არქედიაკონი, მთავარდიაკონი, ეპისკოპოსი, მთავარეპისკოპოსი, მთავარანგელოზი, არქიმანდრიტი, იკონომოსი, კათალიკოსი, პროტი, სვანგელოზი || სვანგელოსი, დეკანოსი, პატრიარქი || პატრიარქი, მარტური || მარტული, ეკლესია, ლავრა, მეტოქი, სქემა, კვრიაკე, პარასკევი, ემბაზი, ლიტანია, კირიელეისონ || კვრიელესონ, ალაპი, ევანგელე, ბიბლია, ევლოგია, კუროპალატი, მაგისტროსი, პატრიკიოსი, კესაროსი, სებასტოსი, პანუპერსებასტოსი, პატრონი, კალამი, მელანი, ქარტა, დრომონი, ნავი, კანაფი, ანკვრა, აერი || ჰაერი, მანქანა, აფსიდა, კამარა, ლიტონი, კათოლიკე, პატრონიკე, ეპარხია, ექსორია, ეპარხოსი, პრომი, ბარბაროზი, კანონი, მური, ფილოსოფოსი, პოეტი (124, გვ. 263—269). პროფ. გ. პეჩის მიერ შედგენილ ამ მეტად საგულისხმო სიას შეიძლება დაემატოს: წიგნი (40, გვ. 35); ეტრათი, ქარტეზი (50; გვ. 29—35), კაბატონი || კაბადონი, ტომარი (12, გვ. 82), უპატოსი, არქიმანდრიტი, პრეტორი, ანთიპატრიკი, ეკუტერი, არლარი, სევასტოფორი, პროტოასიკრიტი, პარაკიმენონი, პარაკიმენოსი, სტავრაა, ეპისტოლე || ებისტოლე, კენდინარი, ლექსი, ოქსინოა, კანდელი, ქორკანდელი, კანდელაკი, ეპიტროპი, დუკი, დიალოღონი, მეტაფრასი, ეპიტირიტისი, სტრატოტი, ავლინი, ეპისტატი, აპოთიკი, კალაფატი, მანდრინი, ინდიკტიონი, სტადიონი, მეტრაა, დრისტი, დიმოსი, სინდონი || სიდონი, მონაზონი || მონოზონი, ლავრაა, მირონი, კელარი, მონასტერი და მრავალი სხვა. უთუოდ საყურადღებოა ისიც, რომ ამ სიტყვათა დიდი უმრავლესობა გვხვდება არა მარტო ნათარგმნ, არამედ ორიგინალურ ძეგლებში. დავიმოწმებთ რამდენიმე შემთხვევას:

მოუწოდა ეპარხო სსსა მას (ავიოვრ. ძეგლ. II, 33, 38); ანთიპატრიკი იგი აღდგა (იქვე 34, 39—40); დაუსუნა იგი მეფემან ეკუტერსა შინა (იქვე 35, 24—25); შეჯდა იგი აღრართა სამეფოთა (იქვე 36, 19); ბასილი პროტოასიკრიტმან და ფილოსოფოსმან და ღირსმან მონაზონმან აღწერა ცხოვრებაა წმიდისა ამის (იქვე 37, 67); სევასტოფორი, კაცი წარჩინებული მათ ეამთა შინა მთავართა შორის დედოფლისათა, წიგნებითა სამეფოთა ლავრას წარმოავლინეს (იქვე 45, 24—26); ყოველი გასაგებელი დედოფალსა ეპყრა და პარაკიმენონსა (იქვე 46, 27—28); შეიყვანა იგი პარაკიმანოსმან მეფეთა წინაშე (იქვე 47, 1); უფროას ათორმეტისა კენდინარისა მოიღო განძი (იქვე 50, 2—3); საკურობევე-

ლისა შესამოსელი ოქრონემსული და მეორე ოქსინოა (იქვე 52, 29); მისცეს იკონომოსსა საშუალისასა ლიტრად ერთი განძი საშო-
ალისათვის წასაგებელად სასყიდლად ქორაკანდელთა (იქვე 53,
20—22); ეკლესიისა კართა დგან უხუცესი ეპიტირიტიისი (იქ-
ვე 71, 3—4); დაუთხიან ავლინსა შინა (იქვე 79, 16); აპოთიკი
და ბოსტანი და წისქვლნი კელრისა საურავნი იყვნეს (იქვე 84, 1—2);
კალაფატნი და მანდრინნი და ვენაენი და მენაენი—ესე
იკონომოსისა გასაგებელნი იყვნეს (იქვე 84, 4—6); მიეცემოდის
კანდელაკსა შემდგომითი შემდგომად (იქვე 100, 5—6) და სხვ.

საეჭვო არ უნდა იყოს, რომ ბერძნულიდან ნასესხები ლექსიკის ერ-
თი (მნიშვნელოვანი ნაწილი) შემოსულია ზეპირი გზით. ასეთად შეიძლე-
ბა მივიჩნიოთ: ეპისტოლე, იკონომოსი, პროტი, დეკა-
ნოზი, ეკლესია, მონაზონი, მონასტერი, ლავრა,
კვრიაკე, პარასკევი, ემბაზი, ლიტანია, კვრიელეი-
სონი, ალაპი, პატრონი, კალამი, მელანი, ნავი, კა-
ნაფი, აერი, ლიტონი, აპოთიკი, მანდრინი, კელარი
და მრავალი სხვ.

აშკარა არის ის, რომ ბერძნულიდან ზეპირი, თუ წერილობითი გზით
ნასესხები ლექსიკა განეკუთვნება ქართველი ხალხის პოლიტიკური, ეკო-
ნომიკური თუ კულტურული ცხოვრების უმნიშვნელოვანეს ასპექტებს¹.
ეს არის მაჩვენებელი ამ ორი ხალხის ახლო თანამშრომლობისა V—XII
საუკუნეთა მანძილზე.

გ. პეჩმა ნათელყო, რომ ბიბლიის უძველეს ქართულ თარგმანებში
აისახა სწორედ ის წარმოდგენები, რაც ბერძნებს ჰქონდათ მცენარეთა
და ცხოველთა სამყაროს, ძვირფასი ქვებისა და ამ ტიპის სხვა საგანთა
აღმნიშვნელ სახელებთან დაკავშირებით (124, გვ. 264—266). ესეც, რა
თქმა უნდა, უაღრესად მნიშვნელოვანია ბიბლიის ქართული თარგმანის
ისტორიის კვლევისათვის.

ვფიქრობთ, ძალიან საინტერესოა ისიც, რომ ზოგი სიტყვის გარკვე-
ული მნიშვნელობით ხმარება ძველ ქართულში შეპირობებულთა შესაბა-
მისი ბერძნული სიტყვის სემანტიკით. ასეთებია: ადესრულა, შე-
ეძინა და სხვ.

ადესრულა იოსებ, დაბ. 50, 16; რაქამს ადესრულა ჰერო-
დე, მ. 2, 19 და სხვ. და მოკულა აბრაჰამ სიბერითა კეთილითა მოხუცე-
ბული და სავსე დღითა და შეეძინა ერსა თუსსა, დაბ. 25, 8; და
დასცხრა იაკობ ბრძანებად ძეთა თუსთა და აღიხუნა ფერჯნი თუსნი ცხედ-
რად და მოაკლდა და შეეძინა მამათა თუსთა იქვე 49, 33 და მისთ.

¹ ბერძნულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობის შესახებ განსაკუთრებით საყურად-
ღებოა ა. ურუშაძის: „ბერძნული ენის ისტორიის ზოგი საკითხი“, Историко-филологи-
ческие разыскания, I, Тб., 1980, გვ. 192—231; ნ. მახარაძის „ბიზანტიური ბერძნუ-
ლის წარმოქმნის საკითხები“, თბ., 1978.

ძველ ქართულ ნათარგმნ და ორიგინალურ ძეგლებში გვხვდება კომ-
 პოზიციები, რომლებიც შესაბამისი ბერძნული რთული სიტყვების მოდელის მიხედვით არიან წარმოქმნილი. ასეთებია: თვთმავალი, თვთმპყრობელი, თვთმპყრობელობა, თვთმხილველი, თვთმბრძოლი, თვთმფლობელი, თვთრჩულობა, კეთილად-აღმომდინარე, კეთილად-განგებულბა, კეთილად-მსახურება, კეთილად-ქცევა, კეთილად-შეზავება, კეთილად-ვსენებული, კეთილად-მოლუაწე, კეთილად-მოლუაწება, კეთილად-მსახური, კეთილად-მორწმუნე, კეთილად-მორწმუნეობა, კეთილად-მეტყუელი, კეთილად-მოვსენებული, კეთილად-მეცნიერი, კეთილად-მძლე, კეთილ-წესებული. კეთილ-განმზრახი, კეთილ-მდებარე, კეთილ-მისათუალველი, კეთილმორთული, კეთილ-მორჩილება, კეთილ-სტუმრობა, კეთილ-ჰაეროვნება; კეთილის-მოქმედი, კეთილის-მოქმედება, კეთილის-მოყუარე, კეთილის-მოძულე, კეთილის-მყოფელი, კეთილის-ყოფა; გემოთ-მოყუარე, დედათ-მოყუარე, დღესასწაულის-მოყუარე, ვეცხლის-მოყუარე, თავის-მოყუარე, კაცთ-მოყუარე, მართვს-მოყუარე, ნოვაგთ-მოყუარე, პატივის-მოყუარე, სასუმლის-მოყუარე, სიბრძნის-მოყუარე, სიტყუათ-მოყუარე, უდაბნოს-მოყუარე, უკეთურების-მოყუარე, უცხოთ-მოყუარე, ქმათ-მოყუარე, შვილთ-მოყუარე, შვილის-მოყუარე, ცოდვის-მოყუარე, შუულის-მოყუარე, ცხორების-მოყუარე, ძმის-მოყუარე, ხუასტაგის-მოყუარე; გემოთ-მოყუარება, ვეცხლის-მოყუარება, დიდების-მოყუარება, კაცთ-მოყუარება, მთავრობის-მოყუარება, სიბრძნის-მოყუარება, უცხოთ-მრყუარება; ძმათ-მოყუარება; ძმათ-მოძულე; ძმათ-მოძულება; კეთილის-მოძღუარი, მენაეფთ-მოძღუარი, მეპურეთ-მოძღუარი, მესაპყრობილეთ-მოძღუარი, მზარაულთ-მოძღუარი, მღდელთ-მოძღუარი, მწიგნობართ-მოძღუარი, შუულის-მოძღუარი, ხუროთ-მოძღუარი; ავაზაკთ-მთავარი; ასის-მთავარი, ანგელოზთ-მთავარი, ერის-მთავარი, მამათ-მთავარი, მესაპყრობილეთ-მთავარი, მტარეალთ-მთავარი; ამოას-მოქმედი, ბოროტის-მოქმედი, ბრძოლის-მოქმედი, თანა-მოქმედი, თიგის-მოქმედი, კეთილის-მოქმედი, ნავის-მოქმედი, პილენძის-მოქმედი, პურის-მოქმედი, სახის-მოქმედი, ქველის-მოქმედი, კელით-მოქმედი; ბრალის-ქმნა, გულმოწყე-ქმნა, გვრგვნოსან-ქმნა, უგულუბელს-ქმნა, უცხო-ქმნა; არა-მყოფი, თანა-მყოფი, მარტოდ-მყოფი; მარტოდ-მყოფება; მძლავრ-მყოფელი, ბოროტის-მყოფელი, გულისხმის-მყოფელი, სიბრძნის-მყოფელი, ცხოველს-მყოფელი, ძლევის-მყოფელი, წმიდა-მყოფელი; ადრე-ყოფა, ამბორის-ყოფა, აზოვან-ყოფა, ბაგის-ყოფა, ბოროტის-ყოფა, ბრალეულყოფა, ბრძოლის-ყოფა, განდგომილ-ყოფა, გრძელ-ყოფა, გულისხმის-ყოფა, გვრგვნოსან-ყოფა, დეენის-ყოფა, დროის-ყოფა, თანასათნო-ყოფა, თანა-ყოფა, თუალ-ყოფა, კეთილის-ყოფა, მიზეზ-ყოფა, მკვდრ-ყოფა, მრთელ-ყოფა, ნიშნის-ყოფა, უგულუბელს-ყოფა, უარ-ყოფა; ცრუ-მოძღუარი. ცრუ-ფიცი, ცრუ-მოწამე, ცრუ-ქრისტე, ცრუ-წინასწარმეტყუ-

ელი, ცრუ-წამება; ცუდად-მეტყუელი, ცუდად-მეტყუელებამ, ცუდად-მზუაობარი, ცუდად-მზუაობრებამ; ცუდის-მეტყუელი; ცუდ-ყოფა; არა-არსი, არა-არსებამ, არა-გარდამაქცეველი, არა-კეთილი, არა-მოკლებული, არა-მოვსენებამ, არა-საქმარი, არა-ღირსი, არა-შეწყალებული, არა-ძლება, არა-წმიდამ, არა-წმიდებამ, არა-წრფელი, არა-მეცნიერი და მრავალი სხვა.

ბერძნული ენიდან დიდძალი ლიტერატურის თარგმნა ქართულად არა მარტო ქართული კულტურის პროგრესს უწყობდა ხელს, არამედ კიდევ უფრო სრულყოფდა, ხვეწდა ქართულ სალიტერატურო ენას. იგი თანდათან იქცევა მწერლობის სხვადასხვა ენარის, მეცნიერების უმნიშვნელოვანესი დარგების ენად. იქმნება მდიდარი სამეცნიერო ტერმინოლოგია. ამასთან, ცხადია, ბერძნული ენის ზეგავლენით თავს იჩენს კალკები, ზოგჯერ ქართული ენის ბუნებისათვის უცხო და მიუღებელი. განსაკუთრებით იმას უნდა გავსვას ხაზი, რომ ამგვარი კალკები თარგმნილი ლიტერატურის ენის ზეგავლენის შედეგად ზოგჯერ ორიგინალურ ძეგლებშიც გამოვლინდება.

აქ განვიხილავთ რამდენიმე დამახასიათებელ მოვლენას.

1. ძველ ქართულ ენაზე გადმოთარგმნილ ძეგლებში ზმნა-შემასმენელი საკმაოდ ხშირად გამოტოვებულია.

მაგალითად, მათეს სახარების ერთი ადგილი (1, 17) ასეა წარმოდგენილი:

ყოველი ნათესავი აბრაჰამისითგან ვიდრე დავითისამდე ნათესავი ათოთხმეტ, და დავითისით ვიდრე ბაბილოვნელთა ტყუენვამდე ნათესავი ათოთხმეტ, და ტყუენვითგან ბაბილოვნელთათ ვიდრე ქრისტესამდე ნათესავი ათოთხმეტ.

როგორც ვხედავთ, ამ მუხლში არც ერთი ზმნა არ არის, რაც, ცხადია, ქართული ენის ბუნებას ეწინააღმდეგება.

როგორც მიუთითა დ. მელიქიშვილმა, ამ ტიპის წინადადებები გვხვდება სინურ მრავალთავშიც (47, გვ. 190).

განსაკუთრებით ხშირია უშემასმენლო წინადადებები ეფრემ მცირის, იოანე პეტრიწის, არსენი იყალთოელისა და სხვათა ნაწერებში.

დამახასიათებელია „ბასილი დიდის ეპიტაფიის“ ეფთვიმე მთაწმიდლისეულ და ეფრემ მცირისეულ თარგმანთა ერთი ადგილის შედარება ამ თვალსაზრისით:

ეფრემის თარგმანი:

არა წინააღდგომამ, დაპყრობამ, რიდობამ, აღებამ ველსა ღმრთისა კაცთმოყუარებისასა და სჯულთა პატივემულისა საკურთხეველისათამ? ანუ არა ყოვლისავე ქმნამ და შემთხუვეამ ნებებად პირველ, ვიდრე ქმნად რასმე მის ზედა კაცთმოძულესა, გინებად წმიდისა ტრაპეზისა და გინებად სარწმუნოებისა, რომლისა მიერ იგი იობდა? Jer.-43 57 v.



ეფთუმეს თარგმანი:

რომელი ბრძანებს პატივის-ცემად საკურთხეველთა და მისთვის თავს-დებად ყოვლისა ბოროტისა, ვიდრე განცემა მისი და შეურაცხყოფად საკურთხეველისა და სარწმუნოებისა მის ჩუენისა, Ath.-32 32 r.

ეფთუმეს თარგმანი, ცხადია, სავსებით შეეფერება ქართული ენის ბუნებას, მაშინ როცა ეფრემისეული ბერძნულის აზრს ზუსტად გადმოსცემს, მაგრამ მისი სტილი მოიკოჭლებს.

აღსანიშნავია ისიც, რომ გიორგი მთაწმიდელი მეტისმეტად იშვიათად იყენებს ამგვარ კონსტრუქციას (39, გვ. 063).

ძველი ქართული ენის თარგმნილ ძეგლებში დადასტურებული და შემდგომ ეფრემ მცირის მიერ ფართოდ გამოყენებული ეს მოვლენა უკიდურესობამდე მიიყვანეს იოანე პეტრიწმა (47, გვ. 187—190), არსენი იყალთოელმა და ე. წ. ელინოფილური სკოლის სხვა მწერლებმა. ეს იყო ძალადობა ქართული ენის სინტაქსური წყობის მიმართ. სავსებით მართებულად წერს დ. მელიქიშვილი: „ბერძნული ენის გავლენა აშკარად იგრძნობა უშემასმენლო წინადადებების ხმარებაში. ჩვეულებრივ, ჩავარდნილია „აზრს“ მესველი ზმნა. რადგანაც ქართული ენისათვის უცხოა უზმნო წინადადებები. მიტომ უშემასმენლის გამოტოვება მეტად აძნელებს აზრს გაგებას“ (47, გვ. 186).

2. ეფრემ მცირეს, იოანე პეტრიწის (47, გვ. 191—194), არსენი იყალთოელისა და სხვათა ნაწერებში საკმაოდ ხშირია ე. წ. მიმღეობური კონსტრუქცია. მიმღეობა ცვლის წინადადების ნაწილს (შემასმენელსა და მასთან პირით დაკავშირებულ წევრებს):

და დაღატ-ყო კმითა დიდითა მეტყუელმან: ეპა, რაჲ შენი და ჩუენი, იესუ ნაზარეველო, Jer.-22 51 r, 19—21 b.

ეს ადგილი (ლ. 4, 33—34) ქართული ოთხთავის თარგმანებში ასეა გადმოცემული:

და დაღ-ყო კმითა დიდითა DEG; დაღატ-ყო კმითა დიდითა CFIK.

სხვა მაგალითები: ლ. 7, 44:

მიქცეულმან დედაკაცის იმართ სიმონს ჰრქუა, Jer.-22 67 r, 8—9 b; შდრ.: მიექცა დედაკაცსა მას DEFGHIK; მოექცა დედაკაცსა მას C:

ლ. 7, 19:

და მიმწოდებელმან ორთა მოწაფეთა მისთამან იოანე მიაე-ლინნა იესუმს მიმართ მეტყუელმან, Jer.-22 64 r, 17—21 a; შდრ.: მოუწოდა იოანე ორთა მოწაფეთა თვსთა და მიაელინნა იესუმსა და ჰრქუა CDEFGHIK;

ლ. 6, 8:



პრქუა კაცსა გველისა მქონებელსა ეკლისასა, Jer.-22 58 r, 8—10 a; შდრ.: პრქუა კაცსა მას, რომელსა ველი გახვამელ ეღა CDEFGHIK;

ლ. 4, 17:

განმღებელმან წერილისამან პოვა ადგილი, Jer.-22 49 r, 9—10 b; შდრ.: განყო წიგნი CDEFGHIK;

მრკ. 15, 17:

და დაადგეს მათ შემთხველთა ეკლისა გვრგვნი, Jer.-22 26 r, 4—6 a; შდრ.: დაადგეს მას შემთხველი ეკლისა გვრგვნი DE: დაადგეს შემთხველი ეკალთავან გვრგვნი FGHIK;

მრკ. 14, 63:

მღდელთმთავარმან დამპებელმან სამოსელთა მისთამან თქუა. Jer.-22 23 v, 28—30 a; შდრ.: დაიპო სამოსელი თვისი DEFGHIK; მოიპო კუართი თვისი -C;

მრკ. 11, 2:

წარვედით დაბასა მყოფსა წინაშე თქუენსა და მეყსეულად შერაბ-ხვდეთ მას შინა, კპოთთ კიცვ დაბმული, რომელსა ზედა არაიენ დაჯდა კაცი და აღმგსნელთა მისთა მოიყვანეთ, Jer.-22 3 r, 25—32 a; შდრ.: წარვედით დაბასა მას (მაგას HIK), რომელ არს წინაშე თქუენსა DEFGHIK; რომელ არს პირისპირ თქუენსა C; ... აღჰესენით (აჰესენით HIK) იგი და მომგუარეთ მე CDEFGHIK; ყოველი მზიარებელი ზიარებულსა უღარეს არს, იოანე პეტრიწი, I 21, 18; ყოველი ძალი ღმრთეებრივთა ერთთაჲ, დამწყებელი ზენაჲთ და თვისთა საშუალთა მიერ წარმელელი ვიდრე უკუნაჲსკნელთადმი იშთამოებს, იქვე 86, 5—7; ყოველმან მყოფმან და ყოველმან მყოფთა აღმკულებამან ესეზომ წარმოვლო, იქვე 88, 5—6; ყოველი დამბრწყინი ნამდვილმყოფისაჲ ერთებრივთა რიცხუთა სიმრავლე არს დაფარული, იქვე 97, 19—20; ყოველი მზიარებელი ეამისაჲ, ხოლო სამარადისოდ მიდრეკადი, გზავნითთა მოქცევთა მიერ განიზომების, იქვე 118, 15—16 და სხვ.

საინტერესოა, რომ არსენი იყალთოელი საკმაოდ ხშირად მიმღებულ კონსტრუქციას მიმართავს იქ, სადაც ეფრემ მცირე პირიან ზმნას იყენებს:

ენამძიმედ უწოდდა თავსა თვისსა, ვითარცა ვერ შემძლებელი მსახურ-ყოფასა საღმრთოთა ნებისასა, დიალექტიკა 71, 6—9; შდრ.: ვითარცა ვერ შეუძლებდა; არცა სიტყვსა მქონებელმან ვმყოფად მოგონებათა შემძლებელისაგან, იქვე 71, 21—23; შდრ.: არცა სიტყუაჲ პოვნიერ ვარ გამოთქუმად; ამათსა მგონებელსა მე მცნოდა სიტყუად, იქვე 71, 27—28; შდრ.: ამას რაჲ გულს-ვეტყოდე; მიმთუალველთა მორჩილებისათა მომიზღენით სასყიდელნი



ლოცვათანი, იქვე 74, 14—16; შდრ.: მიითუალეთ მორჩილებად; ესე იგი არს, თავსა შორის თვსსა მყოფი და არა სხვსა შორის მქონებელი ყოფისაჲ, იქვე 74, 25—28; შდრ.: რაჲთა თავსა შორის თვსსა სრულარს იყოს იგი და არა სხვსა მიერ სრულ იქმნებოდის; ყოველთა შორის მყოფთა თავსა შორის თვსსა და არა სხვსა შორის მქონებელი ყოფისაჲ არსებაჲ არს, ხოლო ვერ შემძლებელი თავით თვსით ყოფასა, არამედ სხუასა შინა მქონებელი ყოფისაჲ, იქვე 75, 28—33; შდრ.: ესე ამათსავე მსგავსად იბოვების ყოველთა არსთა შინა, რამეთუ, რომელი თავსა შორის თვსსა იყოს და არა სხუასა შინა მიეღოს ყოფაჲ, იგი თვთარსება არს. ხოლო რომელი თავსა შორის თვსსა ვერ სრულ იყოს, არამედ შეზავებითა სხვსაჲთა მიეღოს სრულებაჲ და სხვ.

მიმღებური, მძიმე კონსტრუქციები საკმაოდ ხშირია გელათის ბიბლიაში (17, გვ. 150—151).

განსაკუთრებით უნდა გამოიყოს ამ კონსტრუქციის სიჭარბე ქართული მეტაფრასული ძეგლების ენაში:

ერთგზის დამდებელი ჯელისა ერქუანსა ზედა ანეულ-მყოფელსა სულთასა მიუქცეველ იყო მართლუკუნ, აგიოგრ. ძეგლ. III 86, 1—2; დამცხრობელი ჯორციელთა გულისთქუმათა და ვნებათა განკაფითა და შეიწრებითა სხეულისაჲთა აღმადღებოდა დღითი დღე, იქვე 87, 6—7; აღმზუმელი ფრთეთა სულიერთა წარივლტოდა უდაბნოდ განსუენებისად, იქვე 87, 32—33; შესრულმან წინაშე განმაცხოველებელისა სუეტისა ერთბამად მოწაფეთა თვსთა თანა თაყუანი-სცა უფალსა, იქვე 90, 12—13; ვერ შემძლებელთა აღმართებად დაუტევეს იგი, იქვე 91, 19; ამიერ დაშადგინებელი მუნ მღდელთა და დიაკონთა კუალად საყდრადვე თვსად უკმოიქცა ძლევისა აღმადგინებელი ბოროტთა ეშმაკთა ზედა, იქვე 125, 9—11; ამათ მეტყუელი ცრემლითა დაალტობდა ქუეყანასა განჯრძობილად ლოცვისა აღმასრულებელი, იქვე 130, 7—8; ქებასა შესწირვიდა მისა მეტყუელი, იქვე 130, 22—23; ესრეთ ზეგარდამოხსა მოურნეობისა მიმთხუეული ღმრთისაგან იხარებდა სულითა და აღიდებდა შეუფესა, იქვე 131, 4—5; და, აჰა ესერა, ხედვიდა ტრედსა მას, რომელი ეხილვა უწინარესსა დღესა მიმდებელად საზრდელისა პართითა თვსითა ბერისა მიმართ, იქვე 132, 21—23; მომდრეკელთა თავისათა ილოცეს მუნ ერთბამად, იქვე 139, 3—4 და სხვ.

ცნაღია, ამ ტიპის კონსტრუქცია არაა დამახასიათებელი ქართული-სათვის და აშკარად ბერძნულის ზეგავლენის შედეგია. იგი თანდათან გაქრა.

3. ა. შანიძე მიუთითებს, რომ „ქართული ენა უმეტესად აქტიური ფორმების ენაა და პასიურ გამოთქმებში ზომიერებას იცავს, მაგრამ უნ-

და აღინიშნოს, რომ უკანასკნელ ხანებში პასიური კონსტრუქციების ხმა-
რება ძალიან გაიზარდა სამეცნიეროსა და ტექნიკურ ლიტერატურაში, აგ-
რეთვე საგაზეთო წერილებში, რაც ნაწილობრივ იმით აიხსნება, რომ
ითარგმნება დიდძალი ლიტერატურა რუსულიდან და სხვა ენებიდან“
(60, გვ. 300). იქვე ნათქვამია: „თარგმნას ამ საკითხში ძველადაც ჰქონ-
და გავლენა, მაგ., ძვ. ქართულში „აღმოიყვანა“ ვნებითად უნდა გავი-
გოთ შემდეგ წინადადებაში: მაშინ იესუ აღმოიყვანა ზულისაგან უდაბ-
ნოდ (მათ. 4, 1 ჯრ.-პარხ.), რაც ბერძნულის ზუსტად გადმოცემის ბრა-
ლია“ (60, გვ. 300).

ამგვარი მაგალითები საკმაოდ ხშირია ძველ ქართულ თარგმნილსა და
ორიგინალურ ძეგლებში. ჯერ მოვიხმობთ რამდენიმე ნიმუშს თარგმნილი
ძეგლებიდან:

და ი კ უ რ თ ხ ე ო დ ი ა ნ შ ე ნ დ ა მი მ ა რ თ და ნ ა თ ე ს ა ე ი ს ა შ ე ნ ი ს ა მი-
მ ა რ თ ყ ო ვ ე ლ ნ ი ტ ო მ ნ ი ქ უ ე ყ ა ნ ი ს ი ა ნ ი, დაბ. 22, 18; უ ფ ა ლ მ ა ნ ა კ უ რ თ ხ ა
უ ფ ა ლ ი ჩ ე მ ი ფ რ ი ა დ, და ა ღ მ ა ღ ლ დ ა, ი ქ ვ ე 24, 35; რ ო მ ე ლ ს ა ს ა თ-
ნ ო ვ ე ყ ა ვ მ ე წ ი ნ ა შ ე მ ი ს ს ა, ი ქ ვ ე 24, 40; შ ე ძ რ წ უ ე ნ ე ბ უ ლ ი ყ ო
ს უ ლ ი მ ი ს ი მ ი ს თ ა ნ ა, ი ქ ვ ე 21, 8; შ ე ე წ ყ უ რ ა ე რ ს ა მ ა ს წ ყ ლ ი თ ა,
გ ა მ ო ს ლ ე, 17, 3; თ თ ე უ ს ა მ ა ს მ ე ე ქ უ ს ე ს ა შ ი ი ე ღ ლ ი ნ ა გ ა ბ რ ი ე ლ ა ნ გ ე-
ლ ო ზ ი ღ მ რ თ ი ს ა შ ი ე რ ქ ა ლ ა ქ ს ა გ ა ლ ი ლ ე ვ ე ლ თ ა ს ა, ლ. 1, 26 C;
მ ო ი ე ღ ლ ი ნ ა D E; ა რ ა ე ი ს ა ე რ თ ი ს ა მ ა თ გ ა ნ ი ს ა შ ი ი ე ღ ლ ი ნ ა ე ლ ი ა,
ლ. 4, 26; რ ო მ ე ლ ნ ი-ი გ ი შ ი ე ე ღ ლ ი ნ ე ს, ფ ა რ ი ს ე ვ ე ლ თ ა მ ა თ გ ა ნ ი ი ე ვ ე ნ ე ს,
ი. 1, 24 C; შ ი ე ე ღ ლ ი ნ ე ბ უ ლ ნ ი ი გ ი D E; ა ნ უ ა რ ა ო რ ი ს ი რ ი ე რ თ ი ს
დ ა ნ გ ი ს გ ა ნ ი ს ყ ი დ ე ბ ი ს, მ. 10, 29 D E; გ ა ნ ი ყ ი დ ი ს C; რ ა ი ს ა-
თ ხ ს ნ ე ლ ს ა ც ხ ბ ე ლ ი ე ს ე. ა რ ა გ ა ნ ი ყ ი დ ა ს ა მ ა ს ი ს დ რ ა პ კ ნ ი ს დ ა შ ი-
ე ც ა გ ლ ა ხ ა ე თ ა, ი. 12, 5; რ ა მ ე თ უ ც ო ც ხ ლ ე ბ ი თ მ ო ი ყ ე ვ ა ნ ა ი გ ი,
ლ. 15, 27; მ ო ე კ უ ე თ ო ს დ ა ც ე ც ხ ლ ს ა დ ა ე დ ვ ა ს, მ. 3, 10;
7, 19 D E; ლ. 3, 9; მ ო ი კ უ ე თ ო ს. დ ა ც ე ც ხ ლ ს ა დ ა ე დ ვ ა ს, მ. 7,
19 C და ს ხ ე.

მაგალითები ორიგინალური ძეგლებიდან:

რომელი დღეთა ამათ ჩუენთა იმარტკლა, აგ. ძეგლ. 1.46, 8; მნე-
ბავს, რამთა დაიწეროს სანატრელისა ამისცა მარტკლობამ, იქვე
47, 10; დაიდვას იგიცა წმიდასა კათოლიკე ეკლესიასა შინა, იქვე
47, 11; კარ ეწოდა, იქვე 52, 25; გზა ეწოდა, იქვე 52, 28; ტარიგ
ეწოდა, იქვე 53, 1; ერისმთავარი იგი ქართლისაჲ, სახელით ნერსე,
ძმ აღრნერსე კურაპალატისა და ერისმთავრისაჲ, მოწოდებულ იქ-
მნა ქუეყანად ბაბილოვნისა მფლობელისა მისგან მის ეამისა სარკინოზ-
თამსა ამირა მუმნისა აბდილაისგან, იქვე 55, 27—56, 2; პ ყ რ ო ბ ი ლ
ი ყ ო ი გ ი მ უ ნ, ი ქ ვ ე 56, 5; წამის-ყოფითა ღმრთისამიერითა იწვა ესე-
ცა, იქვე 57, 3—4; ე უ წ ყ ა მ თ ა ვ ა რ ს ა მ ა ს ა ფ ხ ა ზ ე თ ი ს ა ს ა ნ ე ტ ა რ ი ს ა პ ა-
ბ ო მ ა ს თ ხ ს, ი ქ ვ ე 59, 12—13; ე უ წ ყ ო ს გ ა ნ ც ხ ა დ ე ბ უ ლ ა დ ქ რ ი ს ტ ი ა ნ ო ბ ა ი

ჩემი ქრისტეს-მოძულეთა მათ, იქვე 61, 24—25; სიმკნითა და დიდებითა გვრ გვნოსან იქმნა ქრისტეს მიერ, იქვე 63, 1—2; ხოლო ნეტარი ჰაბო განძლიერდა ქრისტეს მიერ და აღივსო სულითა სარწმუნოებისათა, იქვე 64, 24—25; განსწავლულ ვიყავ შჯულითა მით მაჰმედისითა, იქვე 65, 2; რომელი სახელად წმიდათა ორმეოცთა დაფუძნებულ იყო, იქვე 72, 21—22; აწ შენ მიერ მოგუეახლა ქრისტე, იქვე 79, 12—13; რაითა სუეტისა მის აღმართებითა ღმერთი იდიდოს და კაცნი უმეტესად დაემტკიცნენ სარწმუნოებასა, იქვე 138, 28—31; აღივსო ქალაქი სპარსთა ლაშქრითა, იქვე 140, 1—2; საღუაწი სულიერთა შვილთა შენთაი უზრუნველ იყოს შენგან, იქვე 259, 2—3; ესმა მუნ მყოფთაგან კაცთა, ვითარმედ ამოტკურაბალატი მოიქლა, იქვე 264, 32—33; ვითარმე მიეცი გელსა შეურაცხთა უშჯულოთა და უნდოთა კაცთასა, რომელნი-იგი იუდაის მსგავსად შენ უფლისა თვისისა მკლველ იქმნნეს, იქვე 264, 41—265, 2; განსწავლულ იქმნა ყოველითა სიბრძნითა, აგ. ძეგლ. II 41, 15—16; განითქუა ჰამბავი მათი და იცნობა, იქვე 45, 3—4; სადა-იგი ყოველი ხუასტავი ეკლესიისაი უხუებით გამოიზრდების, იქვე 135, 9—10; აწ ბრძანენ მეფობამან შენმან მოცემად ტყვეი, რომლისა მიერ დაიბუროს წმიდაი ეკლესიაი, რაითა მას შინა ელოცვებოდის წმიდასა მეფობასა შენსა, იქვე 134, 24—27; არაი უნებელი დაგეპატიუოსო, იქვე 156, 25—26 და სხა

4. დიდი ხანია ცნობილია, რომ ძველი ქართული ენის ძეგლებში და კავშირი მეტისმეტად ზშირად იხმარება (42, გვ. 111—129; 41, გვ. 255; 73, გვ. 23; 47, გვ. 197—201; 53, გვ. 251—255; 48, გვ. 506; 25, გვ. 90—97).

ეს მოვლენა განსაკუთრებით ხშირია ბიბლიის (ძველი და ახალი აღთქმის წიგნთა) ქართულ თარგმანებში (51, გვ. 173; 25, გვ. 90). კ. დანელია იმოწმებს ერთ ტიპურ შემთხვევას ლევიტელთა წიგნიდან (4, 13—21): უკუეთუ ყოველმან კრებულმან ძეთა ისრაელისამან უმეცრებაი ქმნეს არა ნეფსით და დაეფაროს სიტყუაი იგი თუალთაგან კრებულისათა და ყონ ერთი რაამე მცნებათაგანი ღმრთისათაი, რომელ არა ყოფად ჯერიყო, და განცხადნეს მათი იგი ცოდვაი . . . მოიბას კრებულმან მან ვბოი ზროხათაგან უბიწოი ცოდვისა მისთვს და მოპგუარონ იგი კართა თანა კარვისა მის საწამებელისათა. და დაასხნენ ველნი მოხუცებულთა მათ ერისათა თავსა ზედა მის ვბოისასა წინაშე ღმრთისა . . . და შეილოს მლდელმან მან ცხებულმან სისხლისა მისგან ვბოისა კარეად საწამებელისა, და დააწოს მლდელმან მან თითი სისხლსა მას ვბოისასა და აპკუროს შვდ გზის წინაშე ღმრთისა . . . და მისვე სისხლისაგანი სცხოს რქათა მათ საკურთხეველისათა . . . რომელ არს კარავსა მას შინა საწამებელისასა, და ყოველი იგი სისხლი დასთხიოს ხარისხსა თანა . . . და ყოველი ცმე-

ლი მიიღოს მისგან და შეწიროს იგი საკურთხეველსა ზედა. და ყოს ჳბომ ესე, ვითარცა სახედ ყო ჳბომ იგი ცოდვისაჲ, ეგრევე ყოს ესე. და ლხინება-ყოს მათთვის მღღელმან მან და მიეტევენ მათ ცოდვანი მათნი. და განიღონ ჳბომ იგი გარეშე ბანაკსა მას და დაწუნ იგი (25, გვ. 90).

დავიმოწმით ორიოდე მაგალითი ოთხთავიდან:

და წარმოვიდა მიერ იესუ და მოვიდა შესაკრებელსა მათსა. და იყო მუნ კაცი, რომელსა ველი განჳმელ ედგა. და ჰკითხვიდეს მას და ეტყოდეს. მ. 12, 9—10; და რომელი დაეცეს ლოდსა მას, შეიმუხროს; და რომელსა ზედა დაეცეს, განანჳჩროს იგი. და ესმა რაჲ მღღელთმოძღუართა მათ და ფარისეველთა იგავი ესე მისი, მ. 21, 44—45 და სხვ.

კ. დანელია აღნიშნავს: „და“ კავშირის ხმარების სიჳარბე-სიხშირე სხვადასხვა პოზიციაში ვლინდება. ამათგან მთავარია: 1. „და“ ნახმარია ერთგვარ წევრებს შორის შერწყმულ წინადადებაში; 2. „და“ ნახმარია სრულიად დამოუკიდებელი წინადადებების საზღვარზე; 3. „და“ გამოყენებულია თხრობის დიდი პერიოდების შემადგენელ ნაწილთა დასაკავშირებლად, რთული წინადადებების შემცველ კომპონენტთა ერთ დიდ მონაკვეთად შესაერთებლად“ (25, გვ. 90).

და კავშირის ხმარების ასეთი სიხშირე ბიბლიური და სხვა წიგნების თარგმანებში იმით აიხსნება, რომ „ბიბლიის სხვა ენაზე მთარგმნელთ აუცილებელ ნორმად მიაჩნდათ მაქსიმალური სიზუსტის დაცვა და არავის შეეძლო წინასწარგანზრახვით გადმოუღებლად დაეტოვებინა თუნდაც დამხმარე სიტყვები (კავშირ-ნაწილაკები)“ (25, გვ. 92).

ისიც კრავდ არის ცნობილი, რომ ძველი ქართველი მთარგმნელები არა მარტო გრძნობდნენ ქართულში და-ს (აგრეთვე ზოგი სხვა კავშირისა და ნაწილაკის) ბერძნულის ზეგავლენით უჩვეულო ხმარებას, არამედ ამას სპეციალურადაც გახაზავდნენ. ეფრემ მცირე წერს: „არ არას კელ-მე წიფე ბო და თვსით გულით დართვად და სხუებრ ცვალებად ვიდრე დონანთამდეცა“, Jer.-43, XII სს., 3 v). გიორგი მთაწმიდელი ამბობს: „ნუცა დონანსა დააკლებთ და ნუცა რამეთუ სა და ესე ესრე ეგების გონიერისაგან გულისჳმის-ყოფად, რომელ იგი დონანი ჩუენცა ვიცოდით“ (XIII—XIV საუკუნეთა ლენინგრადულ ფსალმუნთა ხელნაწერის ანდერძი. იხ. მ. შანიძის გამოცემული ფსალმუნნი, გვ. 027). მიუხედავად ამისა, მთარგმნელები და გადამწერები ტექსტში რაიმე ცვლილების შეტანის მოწინააღმდეგეები არიან.

ი. ნადარეიშვილი წერს: „სავარაუდოა, რომ XVIII საუკუნემდე არსებულ მხატვრულ პროზაულ ნაწარმოებებში „და“ კავშირის ხშირი ხმარება გამოწვეული უნდა იყოს საეკლესიო სტილის გავლენით, რაც თავისთავად ბიბლიის ტექსტების გავლენითაა შეპირობებული“ (48, გვ. 506). ქართულში და კავშირის ხმარების ასეთი დიდი სიხშირე და მისი გამო-

ყენება ზემოთ დასახელებულ სამ შემთხვევაში კ. დანელიას მიზნითა ებრაიზმად, „მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ძველი ქართული თარგმანი ამ შემთხვევაში უშუალოდ ებრაულ წყაროზე იყოს დამოკიდებული, რადგან ზემოთ ხსენებული სინტაქსური ებრაიზმი პრინციპულად ერთნაირად ვლინდება ბერძნულ სეპტანტას, სირიულ პეშიტასა და ძველ სომხურ თარგმანშიც“ (25, გვ. 94).

სამეცნიერო ლიტერატურიდან კარგად არის ცნობილი, რომ ბერძნულმა ამ მხრივ ებრაულის ზეგავლენა განიცადა (88, გვ. 367). საეპრაულებელია, რომ ქართული ამ შემთხვევაში ბერძნულის უშუალო ზეგავლენას განიცდის (თუმცა ეს საკითხი უაღრესად რთულია და უკავშირდება ბიბლიურ წიგნთა ქართულად გადმოღების პრობლემას).

აღსანიშნავია ისიც, რომ ბიბლიურ წიგნთა თარგმანის ენამ ამ შემთხვევაშიაც მოახდინა უდიდესი ზეგავლენა ორიგინალურ ძეგლებზეც:

და აწ დამტკიცებულად გითხრა თქუნ, აგ. ძეგლ. I 11, 3—4; და იგმნა მეფისაგან სპართაჲსა პიტიახშმან, იქვე 12, 9; და ვითარცა მოიწია და შევიდა წინაშე შუშანიკისა, დედოფლისა ჩუენისა, და კითხვაჲ პრქუა, იქვე 12, 15—16; და ესრეთ ილოცვიდა და იტყოდა, იქვე 13, 3; და შემდგომად სამისა დღისა მოვიდა ვარსკენ პიტიახში. და უთხრა სპარსმან მან ფარულად და პრქუა, იქვე 14, 20—21; რამეთუ საშინელ და წმიდა არს და ყოვლად ძლიერ და საკვრველ და უფალ და ყოვლისა მპყრობელ არს სახელი მისი, იქვე 52, 13—14; და დაუტევა, მამაჲ და დედაჲ და ძმანი და დანი და ნათესავნი და მონაგებნი და აგარაკები, იქვე 57, 4—6; და მეფობდა საურმაგ ... და მეფობდა არსოკ ... და მეფობდა არიკ, იქვე, გვ. 82 და სხვ.

ბერძნულის ზეგავლენით უნდა ავხსნათ აგრეთვე წინადადების დაწყება და იყო ფრაზით. თვით ბერძნულში, სომხურში, სირიულში ეს ებრაიზმი (88, გვ. 368; 52, გვ. 252—254; 25, გვ. 96).

ამ მოვლენამაც იჩინა თავი ქართულ ორიგინალურ ძეგლებში. ამ საკითხს ყურადღება მიაქცია ც. ქურციკიძემ (52, გვ. 251—255; იხ. აგრეთვე 25, გვ. 96). დავასახელებთ რამდენიმე მაგალითს:

და იყო, დღეთა კოსტანტინე მეფისათა, ქრისტეს აღმალლებითგან სამასმეთესა წელსა, იყო ღუაწლი ბრძოლისაჲ მტერთაგან, აგ. ძეგლ. I 83, 12—14; და იყო, ვითარცა მიიწინეს იგი მთავარნი, იქვე 102, 16; და იყო, დღესა ერთსა აღიძრნეს ერნი ძლიერნი, იქვე 118, 4—5; და იყო, ოდეს მოხედნა ღმერთმან წყალობით ქუეყანასა ამას, იქვე 118, 23—24; და იყო, დღესა ერთსა ... შაფათსა აღცდა მეფე, იქვე 134, 40—41; და იყო, რაჟამს მოიქცა ყოველი ქართლი, იქვე 153, 3; და იყო, რაოდენისამე ჟამისა შემდგომად, მარტვილისა უკუანა, იხილეს სასწაული დიდი, იქვე 155, 1—2 და სხვ.

და იყო ფრაზის ნაცვლად ზოგჯერ გვაქვს იყო (53, გვ. 251—255):

იყო, მერვე წელსა სპარსთა მეფისა კარად სამეფოდ წარემართა ვარსკენ პიტიაზში, აგ. ძეგლ. I 11, 12—13; იყო მათ ეამთა შინხ, ოდეს-იგი გიორგი კაბალუკიელი იწამა, იქვე 106, 20 და სხვ.

ბერძნისმად უნდა ჩაითვალოს და კავშირის გამოყენება ცა, ვე ნაწილ-აკების ფუნქციით ქართველი მწერლების ნაწერებში (41, გვ. 255; 47, გვ. 197). მოვიხმობთ რამდენიმე დამახასიათებელ ნიმუშს:

თარგმნა წიგნი საღმრთონი, რომელთა აღრიცხუაჲ კნინლადა შეუძლებელ არს, აგ. ძეგლ. II 62, 4—5; ამით ესევეთართა სახითა კნინლადა ყოვლისა სოფლისა სახილველ და თაყუანის-საცემელ-ყო, იქვე 132, 17—18; უწინარეს ჩუენსა მისრულ იყენეს თურქნი და აელო ქალაქი იგი და დაეწუა. და ჩუენ არაჲ უწყოდეთ და მივიდოდეთ და კნინლადა მცირედ კელთა მათთა შთავგარდებოდეთ, იქვე 158, 23—25;

უკუეთუმცა სიწმიდე შენი არა მომაშურალ იყო, შ წმიდაო მამაო, კნინლამცა და მწუხარებათა მიერ ჯოჯოხეთად შთასრულ იყო სული ჩემი, იქვე 149, 7—8; უკუეთუმცა არა მეხილვა სიწმიდე შენი, კნინლამცა და მწუხარებისა მიერ მომკუდარ ვიყავო, იქვე 174, 22—24; კნინერთ და მო-მცა-კლეს, აგ. ძეგლ. I 185, 19;

მარტივთა ვიეთმე შური და კდომად შთაუთესა და მცირედლადა ძმათა მისთა შეახო კნინი რამე, Jer.-3 36 r, 9—12;

და არა მხოლოდ თავისი თვისისა მიერ, არამედ და მოწაფეთაცა მიერ თვისთა, აგ. ძეგლ. III 105, 14—15;

წარმავალ ვართ ყოველნი, ვითარცა და მამანი ჩუენნი, აგ. ძეგლ. III 89, 21;

კეთილმან ხემან კეთილიცა გამოიღის ნაყოფი, ვითარდა ესეცა სანატრელი ნაყოფთა თვისთაგან საცნაურ-ჰყოფდა რომლობასა ძირთასა, იქვე 173, 1—2; ხვალისა დღე კუალად განვიდეს ნადირობად, ვითარდა უწინარესსაცა დღესა, იქვე 272, 19—20;

ეგრეთვე და ურწმუნოებითაცა შეიპყრობიან სულნი უმეცართანი, იქვე 145, 12—13;

ხოლო საზრდელი შენი იყოს, ვინაჲ და ჩუენცა ვიზარდებით, იქვე 146, 22—23;

წმიდაჲ იგი მსგავსად განჩინებულისა მის ხვალისა დღე წარსლვად ისწრაფდა, ნუუკუედა სათნო-იჩინაა მოწყალეებამან ღმრთისამან? აგ. ძეგლ. II 20, 1—4; რამეთუ ეშინოდა, ნუუკუედა კუალად უბის-კობოსად სადამე აიძულონ, აგ. ძეგლ. III 144, 13—14;

რომელმან ელია ყორნისა მიერ უდაბნოდ გამოზარდა, მან აქადა

მს-ხუროცა თვის შიო, შურსა საღმრთოსა შემშურებელი, ზარდა საზრდელისა მოვლინებითა, იქვე 271, 1—3;

ხედავა მშვდობასა ღმრთისასა კაცთა მომართ, რომელი და სხუებრცა გულისგმა-იყოს, Jer.-22 46 v, 24—27 a;

ცრემლოდა ესრეთ შეურაცხ-ქმნასა თავისა თვისისა მსმენელი ნეტარისა შიოისგან სიუფარულისათვის ქრისტესა, ვიდრე და და მღვმესაცა შინა უკუნსა დამკვდრებად, აგ. ძეგლ. III 154, 6—8.

ძალიან საინტერესოა ზმნურ ფორმებში და-ს გამოყენება ნაწილაკად: მარხვითა და მღვდარებითა ჰასაკსა მას სიკბაბუკისა დააქნობდა, ლოცვითა და მარადის ღმრთისა ხედვითა უფორცოთა მიემსგავსებოდა, ვიდრე და წარემატებოდა და მოლუაწებითა ყოველთავე მყოფთა მის ადგილისათა, აგ. ძეგლ. II 11, 14—17; და წარვიდა ეპისკოპოსი იგი და მიუთხრობდა ყოველსა ერსა სათნოებათა მისთა, და რომელთა ეს-მა და, ჰმადლობდეს ღმერთსა, იქვე 12, 16—18; შენვე იხილე, რომელი იყოს და შემძლებელ განგებად ჩუენდა, აგ. ძეგლ. III 158, 16—17, და სხე.

როგორც ხედავთ, და ნაწილაკის ფუნქციით უპირატესად XI—XII საუკუნეთა ქართული მწერლების ნაწერებში დასტურდება.

უკანასკნელ ხანებში ამ საკითხს ვრცელი და საფუძვლიანი გამოკვლევა მიუძღვნა პროფ. ვ. ბოედერმა (89).

5. კარგად არის ცნობილი, რომ ძველ ქართულში (და ახალ ქართულშიც) პირის ნაცვალსახელი ხშირად ზედმეტად იხმარება. ქართული ზმნა თავისთავად გამოხატავს პირს და ამიტომ პირის ნაცვალსახელთა ხმარება ჭარბია ხოლმე (აქ არ ვგულისხმობთ ისეთ შემთხვევებს, როცა პირის ნაცვალსახელი ლოგიკურ მახვილს ატარებს და ტექსტში მისი არსებობა აუცილებელია). რა თქმა უნდა, პირის ნაცვალსახელთა ჭარბი ხმარება უცხო ენათა (პირველ რიგში ბერძნულის) გავლენის შედეგია. მოვიხმობთ მაგალითებს:

ოდეს ვიხილონ შენ ეგვპტელთა მათ, თქუან, ვითარმედ: ცოლი მისი არს ესე, და მომკლან მე, ხოლო შენ კეთილად შეგიწყნარონ. თქუ, ვითარმედ: დაამისი ვარ, რაათა კეთილი მეყოს მე შენგან, დაბ. 12, 12—13; მოუწოდა ფარაო აბრაჰამს და ჰრქუა მას! რაა ესე მიყავ მე? რად არა მითხარ მე, ვითარმედ ცოლი შენი არს? იქვე 12, 18; მოუკდეს მას და ჰრქუეს: ჩუენ შენნი მონანი ვართ. ჰრქუა მათ იოსებ: ნუ გე-შინინ თქუენ, რამეთუ ღმრთისაა ვარი მე. თქუენ ჰზრახეთ ჩემთვის ბოროტი, იქვე 50, 18—207; რამეთუ აწ მივავლინო ველი ჩემი და მოგსრა შენ და ერი შენი და მოისპო შენ ქუეყანით, გამოსლვ. 9, 15; რომელსა იყენეთ თქუენ, მუნ ვიხილო მე სისხლი იგი და დაგიფარნე თქუენ და არა იყოს თქუენდა გუემად იგი შესამუსრველი, რაჟამს დავსცე მე ქუეყანასა ეგვპტისასა, იქვე 12, 13; ნუ იუნჯებთ თქუენ

საფასეთა თქუენთა ქუეყანასა ზედა, მ. 6, 19; აჰა ესერა, მე მივაგლინებ თქუენ, ვითარცა ცხოვართა, შორის მგელთა: იყვენით თქუენ მეცნიერ, ვითარცა გუელნი, მ. 10, 16; და ჩუენ გურწმენა და გვცნობიეს, რამეთუ შენ ხარ ქრისტე, ძმ ღმრთისა ცხოველისაჲ, ი. 6, 69, და სხვ.

დავიმოწმით ზოგი ნიმუში ორიგინალური ძეგლებიდან:

მყის მოიწია ჩუენდა დიაკონი შინაით და გვთხრა ჩუენ ესე ყოველი: მოსლვამ პიტიაზშისაჲ და საქმენი დედოფლისანი. ხოლო ჩუენ აღვივსენით მწუხარებითა, აგ. ძეგლ. I 13, 13—15; არა გერგო შენ ეკლესიაჲ შენი, იქვე 20, 20—21; შენ გეტყვ, კაცო, მითხარ მე, იქვე 31, 22; იცი შენ, უფალო, რამეთუ შეგიყუარე შენ უფროს თავისა ჩემისა, იქვე 69, 8—9; და მექმნა ჩუენ მოძღუარ და შემბრთნა ჩუენ ერსა ქრისტესსა, იქვე 158, 29—31; ხოლო მან ყოლადვე არა თავს იდვა აგ. ძეგლ. II 69, 17—18; და ვითარ იხილნა ესრეთ შეძრწუნებულნი, პრქუა მათ, იქვე 69, 9—10; მივიწიენით ჩუენ აღმოსავლეთს, იქვე 169, 17; მათ არა ისმინეს მისი, არამედ წარიყვანეს, იქვე 239, 11—12, და სხვ.

ასევე უცხო ენათა ზეგავლენით ზოგჯერ ზედმეტად იხმარება კუთვნილებითი ნაცვალსახელი. ა. შანიძე წერს: „კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ზედმეტია ზოგ შემთხვევაში, მაგრამ ნათარგმნ ტექსტებში ის დედანთან დაახლოების მიზნით არის ნახმარი: შემოიწყალე ძმ ჩემი (მათე 17, 15 პაემეტი); ორში ერთი: ან „შეიწყალე ძმ ჩემი“, ან „შემოიწყალე ძმ“ (60, გვ. 347). აღიშნა, ჯრუჭის, პარხლის და სხვა ოთხთავეებში არის შეიწყალე ძმ ჩემი.

დავიმოწმებთ კიდევ რამდენიმე ნიმუშს ნათარგმნი ძეგლებიდან:

მოიკლავს თავსა თვსსა, ი. 8, 22; განიწმიდონ თავი თვსი, ი. 11, 55 DE; დაიბანე პირი შენი, მ. 6, 17; თავი თვსი წარიწყმიდა, ლ. 9, 25 C; რომელმან მოიპოვოს თავი თვსი, მ. 10, 39, და სხვ.

ამგვარი კონსტრუქცია გვხვდება ორიგინალურ ძეგლებშიც:

იხილენით თავნი თქუენნი, აგ. ძეგლ. I 21, 17—19; მოგუემსგავსების ჰასაკსა ჩუენსა, იქვე 54, 19—20; შეილო, ნუ განიწირავ თავსა შენსა, იქვე 66, 13—14; განიძუარცა მან სამოსელი თვსი, იქვე 67, 9—10; დაიბანა პირი თვსი, იქვე 69, 1; იცხო ზეთი თავსა თვსსა, იქვე 69, 2; უკუნისხნა კელნი თვსნი ჭუარისსახედ, იქვე 71, 12—13; მან მომიდრიკა თავი ჩემი ქუეყანად, იქვე 141, 24—25; ინება წმიდამან მამან იოვანე, რამთამცა მოიხილნეს მოწაფენი თვსნი, იქვე 222, 34—35; ვიხილნეთ ძმანი ჩუენნი, იქვე 265, 13—14; თვსი შეილი მიიყვანა და კუალად ულუმბადვე უკუნიქცა, აგ. ძეგლ. II 44, 3—4.

6. თანდებულიანი სინტაქსური კონსტრუქცია. ძველ ქართულ ტექსტებში (ნათარგმნსა, თუ ორიგინალურში) საკმაოდ ხშირია თანდებულისანი კონსტრუქცია, რომელიც, როგორც მართებულად აქვს აღნიშნული კ. დანელიას, „უცხო ენათა სინტაქსის ზეგავლენით არის ჩამოყალიბებული“ (23, გვ. 80). განვიხილოთ ყველაზე დამახასიათებელი ნიმუშები: განწმორებით ჩემგან ყოველნი მოქმედნი უშჯულოებისანი, მ. 7, 23; გული მათი განწმორებულ არს ჩემგან, მ. 15, 8 C; შდრ.: გულნი მათნი შორად განწმორებულ არიან, DE; გული მათი შორად განყენებულ არს ჩემგან, მრ. 7, 6 C; გულნი მათნი შორად განწმორებულ არიან ჩემგან DE;

აღმოიღე იგი და განაგდე შენგან, მ. 5, 29; მოიკუთეთ იგი და განაგდე შენგან, მ. 5, 30; რომელსა უნდეს ვასხების შენგან, მ. 5, 42; გუნებავს შენგან სასწაულისა ხილვამ, მ. 12, 38;

ნუ გარე-მიიქცევ პირსა შენსა მისგან, მ. 5, 42 DE; შდრ.: ნუ გარე-მიიქცევ პირსა შენსა C; რომელღა-იგი აქუნდეს, მო-ვე-ელოს მისგან, მ. 13, 12 DE; შდრ.: მო-ვე-ელოს მას C; რომელღა-იგი აქუნდეს, მო-ვე-ელოს მისგან, მ. 25, 29 DE; მი-ვე-ელოს მისგან C; ითხოვდა რასმე მისგან, მ. 20, 20; შობის ცოცხალიცა იგი მისგან ახალმან მან ძუელისა მის, მრ. 21, 20 DE; შდრ.: გამოიღლიძის სწორად თვსა ახალმან მან ძუელისა მის C; ძნად განეშორის მისგან, ლ. 9, 39;

მოგელოს თქუენგან სასუფეველი ღმრთისა, მ. 21, 43 DE; მი-გელოს თქუენგან C; სიხარული თქუენი არავინ მიგიღოს თქუენგან, ი. 16, 22 DE; სიხარული იგი თქუენი ვერვინ მიგიღოს თქუენგან C;

იკითხვიდა მათგან, მ. 2, 4 C; შდრ.: ჰკითხვიდა მათ DE; გამოიკითხა მათგან ქამი იგი, მ. 2, 7; იესუ მოწაფითურთ განეშორა მათგან, მრ. 3, 7; მიეფარა მათგან, ლ. 24, 31; წარვიდა და დაემალა მათგან, ი. 12, 36 DE; მიეფარა მათგან C;

განეგთას მამამ ძისაგან და ძმ მამისაგან; დედამ ასულისაგან და ასული დედისაგან; დედამთილი ძის ცოლისაგან და ძის ცოლი დედამთილისაგან, ლ. 12, 53 DE; განეშოროს მამამ ძისაგან და ძე მამისაგან, და დედამ ასულისაგან და ასული დედისაგან და დედამთილი ძის ცოლისაგან თვისისა და სძალი დედამთილისაგან თვისისა C და სხვ.;

მამამან მოიყვანოს იგი ჩემდა, ი. 6, 44 DE; შდრ.: მიიზიდოს იგი C; არა გაქუს კელმწიფებამ ჩემი არცა ერთ, უკუეთუმცა არა იყო შენ და მოცემული ზეგარდამო. ამისთვის მიმცემელსა მას ჩემსა შენ და უდიდესი ცოდვამ აქუს, ი. 19, 12 DE; შდრ.: არა თუმცა მოცემულ იყო შენ და ზეგარდამო. ამისთვის რომელმან მიმცა მე შენ, უფრო-მისი ბრალი აქუს C; არს მამად ჩუენ და აბრაამი, ი. 3, 8 C; შდრ.:

მამამ გვეის ჩუენ აბრაჰამი DE; ჩუენდა მართლ ღირსად
საქმეთა ჩუენთაებრ მომეგების ჩუენ, ლ. 23, 41 C; შდრ.: ჩუენ სა-
მართლად ღირსი ... მოგუეგების DE; თქუენდა მოცემულ
არს ცნობად საიდუმლოა, მ. 13, 11; არა იყოს უძლურება თქუენდა,
მ. 17, 20 C; იყავნ იგი თქუენდა მონა, მ. 20, 27 და სხვ.;

რომელმან აღიაროს ჩემდამო წინაშე კაცთა, მ. 10, 32 E; აღ-
მბაროს ჩემდა მომართ D; შდრ.: რომელმან ამიაროს
მე C; რომელმან აღიაროს ჩემდამო წინაშე კაცთა, ლ. 12, 8 C; ყო
ჩემდამო დიდ-დიდნი ძლიერმან, ლ. 1, 49 C; რომელსა პრწმენეს
ჩემდამო, ი. 7, 38 C, და სხვ.;

სულგრძელ იქმენ ჩემ ზედა, მ. 18, 26; 18, 29 DE; შდრ.: სულ-
გრძელ მექმენ ჩუენ ზედა C; საქმე კეთილი ქმნა ჩემ ზედა,
მრ. 14, 6; კეთილი საქმე ქმნა მაგან ჩემთჳს C; დაასხეს სამოსელი
მას ზედა, მ. 21, 7; დაასხნა ველნი მის ზედა, ლ. 13, 13 C; მას
ზედა DE; ათორმეტთა ზედა სილოამს გოდოლი დაეცა, ლ. 13,
4 C; ათრვამეტთა ზედა DE, და სხვ.;

ყო ჩემ თანა დიდძალი ძლიერმან, ლ. 1, 49 DE; რაოდენი რაა
ყო შენ თანა უფალმან, მრ. 5, 19 DE; შდრ.: რაოდენი შენ უფალ-
მან გიყო C; ყო წყალობა მის თანა, ლ. 10, 37, და სხვ.;

ილოცე მამისა შენისა მიმართ ფარულად, მ. 6, 6 DE; შდრ.: თა-
ყუანის-ეც მამასა შენსა C; აღთქუმა-ყო მოქმედთა მათ მი-
მართ თითოა სატირი, მ. 20, 2 C, შდრ.: აღუთქუა მათ სასყი-
დელი DE; იყო იგი უდაბნოსა ვიდრე გამოცხადებამდე მისა ისრა-
ელისა მიმართ, ლ. 1, 80 DE; უკრდა სიტყუა იგი მწყემსთა
მათ მათა მიმართ, ლ. 2, 18 DE; შდრ.: ეტყოდეს მათ C,
და სხვ.,

ყოველმან რომელმან აღიაროს ჩემდა მომართ, მ. 10, 32 D;
შდრ.: ამიაროს მე C; არა აღმოგიკითხავს თქუმული იგი თქუენდა
მომართ, მ. 22, 31 C; შდრ.: თქუმული იგი DE; რომელმან დააბრკო-
ლოს ერთი მცირეთაგანი მორწმუნეთა ჩემდა მომართ, მრ. 9, 42 C;
შდრ.: რომელთა ვრწამ მე DE, და სხვ.

ნიმუშები ორიგინალური ძეგლებიდან:

გამომეც ცოლი ჩემი, რად განმამორებ ჩემგან, აგ. ძეგლ. I 19,
19—20; მრავალთაგან შჯულის მეცნიერთა იკითხავნ,
იქვე 57, 14—15; განმამორა ჩემგან ბნელი იგი, იქვე 61, 17—18;

თქუა მსახურისა მიმართ თჳსისა, აგ. ძეგლ. I 17, 23—24;
მშვდობა იყავნ შენ ზედა და ყოვლისა სახლისა შენისა კრებულთა,
აგ. ძეგლ. I 46, 3—4; მადლი უფლისა იყავნ შენ ზედა, იქვე 47, 4;

ოქროა და ვეცხლი შენი შენ თანავე იყავნ, აგ. ძეგლ. I 65, 17;
რააცა ამათ ობოლთა თანა ჰქმნა, აგ. ძეგლ. II 47, 5; წივნები

ვედრებისა დაწერეს კურაპალატსა თანა, იქვე 47, 23. ემ-
დამო ნურას იტყოდეთ, აგ. ძეგლ. I 66, 22.

საესებით გასაზიარებელია კ. დანელიას დასკვნები: „პირმიმართი ირიბი დამატების თანდებულიანი ბრუნვის ფორმით შეწყობა ზმნასთან არ არის ბუნებრივი ქართული სინტაქსური კონსტრუქცია. ის ქართული სინტაქსისათვის იძულებითად შესაძლებელი მოვლენაა. ასეთი კონტამინაციური კონსტრუქციების შექმნაში გადამწყვეტი როლი უნდა ეთამაშა ძველი ქართული თარგმანების (პირველ ყოვლისა ბიბლიის) პირველწყაროებს“ (23, გვ. 86). კ. დანელია სწორად მიუთითებს: „სინტაქსური კონტამინაციის ზემოთ განხილულ შემთხვევებს არსებითად უცხო (პირველ ყოვლისა ბერძნული) წყაროები უნდა აძლევდეს საფუძველს“ (23, გვ. 86; აგრეთვე გვ. 87; 89—90).

7. ადგილობათი ზმნისწინები. ქართულში ირ. ვეშაპიძემ (35, გვ. 263—304) გამოყო რამდენიმე ადგილობითი ზმნისწინი: თანა (თანამიყვანა); გარე (გარემიაქცია); ზე||ზედა (ზეზის, ზედაედვა); ქუე (ქუეშედგიან); წინა (წინაეპყრა) ...

კ. დანელია წერს: „უეჭველია ისიც, რომ ადგილობითი ზმნისწინები ქართულისათვის მეორეულია და არაორგანული. ამიტომ, რომ ბერძნულ ადგილობით ზმნისწინებს ქართული ხშირად თანდებულებსა და ზმნიზედებს უფარდებს. ასე რომ, ძველ ქართულში ადგილის ზმნიზედების ადგილობითი ზმნისწინების ფუნქციით მოჭარბებულ ხმარებასა და აქტივიზაციაში გარკვეული წილი უძევს ბერძნულ ენას“ (26, გვ. 145). საესებით სწორია, მაგრამ მეტიც შეიძლებოდა გვეთქვა: ეს სისტემა ჩამოყალიბებული არის ბერძნულის ზეგავლენით. საინტერესოა შესაბამისი ბერძნული წინდებულებანი ფორმები (103, გვ. 129—135).

მდიდარი მასალა არის გაანალიზებული კ. დანელიას ნაშრომში. იგი მიუთითებს ისეთ შემთხვევებზე, როგორცაა: თანაალიხუენით, თანანუგემისცემა, თანადაეფლენით, თანაკუნესის, თანაელმის, თანაშეეწვის, თანამოწამებითა, თანამზრახვალ, თანახატექმნებით, თანაშემწენი, თანადაუდეგით, თანალერევით, თანაალშენებულ, თანაალმადინა, თანადამსხნა, თანაშეეზავა, თანაჯდა, თანამივავლინო, თანამოგზაურთა, თანაზიარ, თანანერგ, თანამკვლრ, თანამსგავსად, თანატყუე, თანაკორც, თანამყოფ, თანაგუნდად, თანამოქალაქე, თანამოსაგრისა, თანამოლუაწე, თანამონა, თანაშეეწენა, თანაეზიარებით, თანაშემწე და სხვ. (26, გვ. 146—149);

გარემოსდვა, გარემოჰვლის, გარეშეირტყამს, გარემომადგინე, გარეგანივლტიედ, გარეგანყვანება, გარემოგადგე, გარემოგადგა, გარემოგაშენო, გარემიიქცევ, გარეწარვაქციო, გარემიიქცეს, გარეწარჰვლეს (26, გვ. 149—150);

წინაუბლოდა, წინარბიოდა, წინაწარგიძლუე, წინაწარუძლუენ, წინაწარძლუანვად; წინაილუდგა, წინაილდგომად, წინაილმდგომთა, წინაგანწყობვიან, წინაგანწყობად, წინაგანმზადებამ, წინაგანზადებულსა, წინამიუთხრა, წინამოსაჯული, წინადაცუეთა (26, გვ. 150—152);

ზეზის, ზესხდეს, ზეადგა, ზედაჯდა, ზეწამოჯდა, ზელებულ, ზეადგა, ზეწარმოჯდა, ზეაღზილვად, ზეაქუნდა, ზეკიდებულ, ზეედგას (26, გვ. 153);

ზედამიადგა, ზედამიუკდეს, ზედადამესხით, ზედამომივალთ, ზედაედგა (26, გვ. 153);

ქუემდებარე, ქუეშედგვიან, ქუეჭურებოდა, ქვეზის, ქვეჯდა, ქვეწვა, ქვედგა (26, გვ. 153—154)¹.

კ. დანელია აღნიშნავს, რომ „ბიბლიურ და პავიოგრაფიულ წიგნთა ძველი ქართული თარგმანების გავლენით ორიგინალურ ქართულ ძეგლებშიც გამოიყენებოდა ადგილობრივი ზმნისწინები, ოღონდ ნაკლები სიხშირით. სერო ლიტერატურის ძეგლებში, სადაც ბიბლიურ თარგმანთა გავლენა შესუსტებულია, ადგილობრივი ზმნისწინების გამოყენება შემცირებულია, ახალ ქართულში კი — სულ ამოკვეთილია“ (26, გვ. 154).

მიგვაჩნია, რომ ეს არის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი უცხოური ზეგავლენა ქართული სალიტერატურო ენის გარკვეულ პერიოდში. ამიტომ მოვიხიზობთ მასალას ორიგინალური ძეგლებიდან (ზოგი ნიმუში დამოწმებული აქვს კ. დანელიას):

ესე არა ზედამოით იყო და არცა თანაწარსლვით, აგ. ძეგლ. I 155, 17; მისცეს მღდელი ... თანაწარსლვად ბუბაქარისა, აგ. ძეგლ. III 196, 14; წუთ ნეშტი ... იწროებისაი ... არა თანაწარსრულ იყო, აგ. ძეგლ. II 169, 9; დავით თანაწარატანა მათ ... ლუკიანე, აგ. ძეგლ. III 196, 12; თანაწარიტანა ევანგელს, აგ. ძეგლ. I 16, 10; თანაწარიტანა ... მთავარებისკობოსი, აგ. ძეგლ. III 78, 17; თანაწარიტანა ევანგელს და წმიდანი იგი. წიგნნი, აგ. ძეგლ. I 16, 13; ყოველნი იგი მანქანანი თანაწარიტანნეს, იქვე 199, 21; ვინაი გვირს ... თანაწარუვალსა მცემად წმიდათათჳს ქებისა, აგ. ძეგლ. III 84, 5; დედაკაცმან მან თანაწარიყვანა ერთი ძმ, აგ. ძეგლ. I 295, 28—29; თანაწარიყვანა (იგი) ანჩს, იქვე 304, 40; თანაწარიყვანა მოწათმ ერთი, აგ. ძეგლ. II 22, 22; ამან ... გიორგი თანაწარიყვანა, იქვე 117, 24; თანაწარიყვანა ყრმად გიორგი, იქვე 118, 25; თანაწარიყვან-

¹ სამეცნიერო ლიტერატურაში მიუთითებენ, რომ ამგვარი ფორმები სხვადასხვაგვარად არის წარმოდგენილი გამოცემებში: ზეეპყრა, ზეეპყრა; თანამიიყვანა, თანამიიყვანა, თანამიიყვანა (35, გვ. 275—276; 26, გვ. 143). ჩვენ ვარჩევთ ადგილობრივი ზმნისწინის ზმნასთან შერწყმულად დაწერას.

ნა ცოლი და შეილნი, აგ. ძეგლ. I 26, 4; თანაწარიყვანა სა-
ბა ... და ერთი ... მოწაფე, იქვე 264, 23; ძმანიცა ვინმე თანაწარ-
იყვანეს, იქვე 279, 9—10; თანაწარგიყვანო შენ, იქვე
267, 38; თანაწარჰყვეს მოწაფენიცა, აგ. ძეგლ. III 152, 21;
283, 19; თანაწარაყოლა წმიდაი ლუკიანე, აგ. ძეგლ. I 236,
31—32; რაითა თანაწარიყოლოს მღდელი, იქვე 236, 31—32;
უდაბნოთა თანაწარსცა კერეონები, იქვე 313, 39—40; ყოველნი
მანქანებანი მათნი თანაწარიხუნეს, აგ. ძეგლ. I 199, 35; რაისა-
თვს თანაწარმგდი ... სიტყუათა შენთა, იქვე 282, 22; საცთურ-
თა მტერისათა თანაწარმგადე, აგ. ძეგლ. III 20, 27; აღრეულო-
ბასა ჰამბვისასა თანაწარვდილ ვარ, იქვე 51, 29; ბრმაიცა თა-
ნაწარჰვდების ოქროსა, აგ. ძეგლ. I 333, 27; ვიხილე უღმრთოი ...
და თანაწარვკედ, იქვე 328, 43; მათ ყოველთა თანაწარვ-
ჰკედ, იქვე 294, 1; ორკერძოვე სრულქმნულთა ერთკერძო თანა-
წარჰკედა, აგ. ძეგლ. II 118, 15; სხუასა მას თანაწარვჰკედეთ,
იქვე 169, 1; არა უჯერო არს თანახატქმნად ზემოკსენებულისა
მის სახისა, იქვე 103, 4; ღირს-მყენეს მხესა ამას თანახილვად, აგ.
ძეგლ. I 330, 28; მსწრაფლ წარავლინა ჰუნენი და თანად შესა-
მოსლენი, აგ. ძეგლ. III 57, 20—21, და სხვ.

წყალთა შეკრებისა გარემოსლვამ გარემოადგა, აგ.
ძეგლ. I 269, 17; ამას თესლსა სწავლასა ... შემეცნებულ ექმნა ... ან-
ტიოქია გარემოსმოქმედებათა ზედა მოძღურებაი, აგ. ძეგლ.
III 267, 21; გარემოიქცა იგი სიხარულითა დიდითა, აგ. ძეგლ.
I 23, 8; არა გარემოიქცეს საუკუნოი იგი, აგ. ძეგლ. III 165,
11; გარემოიქცეს ყრმანი იგი, აგ. ძეგლ. I 188, 10; წყალთა მიერ
გარემოცულ არს ყოვლით კერძო, აგ. ძეგლ. III 179, 26; გარე-
მოიხილა მკნედ მოლუაწემან მან, აგ. ძეგლ. I 140, 21, და სხვ.

გარეუკუნმოგუაქციენს, აგ. ძეგლ. I 330, 25;

ნუცა გარეუკუნაქცევ მეოხებად ... განმზადებულსა პირსა
შენსა, იქვე 346, 25; რომელი-იგი წინააღმდეგების და გარეუკუნაქ-
ცევს, აგ. ძეგლ. II 196, 10; გარეუკუნაქციენა კაცი იგი
ბერმან მან, აგ. ძეგლ. IV 410, 11; რომელნიცა ... გარეუკუნაქ-
ციეოდიან, აგ. ძეგლ. III 44, 7;

გარე შემცველნი ... კლდენი ყოვლითურთ ცეცხლ იქმნებიან,
აგ. ძეგლ. III 269, 29; გარე შექცევამ შეუძლებელ არს, აგ. ძეგლ.
II 45, 8; არა ინება გარე შექცევა, აგ. ძეგლ. IV 414, 8; გარე-
შექცევას ევედრნეს, იქვე 414, 7; ხარისხითა გარე შევიცვენ,
აგ. ძეგლ. I 160, 1; გარე შევიცვენ უგნებლად, იქვე 160, 7; გა-
რე შევიცვე ოხათა შენთა საფარველითა, აგ. ძეგლ. III 18, 6; გარე-
შეწერით შემოვლოთ სიმრგულე მათ ადგილთაი, აგ. ძეგლ. I 328,

ნა ცოლი და შვილნი, აგ. ძეგლ. I 26, 4; თანაწარიყვანნასა-
 ბა ... და ერთი ... მოწაფე, იქვე 264, 23; ძმანიცა ვინმე თანაწა-
 რიყვანნეს, იქვე 279, 9—10; თანაწარგიყვანო შენ, იქვე
 267, 38; თანაწარჰყვეს მოწაფენიცა, აგ. ძეგლ. III 152, 21;
 283, 19; თანაწარაყოლა წმიდაი ლუკიანე, აგ. ძეგლ. I 236,
 31—32; რაითა თანაწარიყოლოს მღვდელი, იქვე 236, 31—32;
 უდაბნოთა თანაწარსცა კერეონები, იქვე 313, 39—40; ყოველნი
 მანქანებანი მათნი თანაწარიხუნეს, აგ. ძეგლ. I 199, 35; რაისა-
 თს თანაწარმკდი ... სიტყუათა შენთა, იქვე 282, 22; საცთურ-
 თა მტერისათა თანაწარმკადე, აგ. ძეგლ. III 20, 27; აღრეულო-
 ბასა ჰამბვისასა თანაწარკდილ ვარ, იქვე 51, 29; ბრმაიცა თა-
 ნაწარჰკდების ოქროსა, აგ. ძეგლ. I 333, 27; ვიხილე უღმრთოთა ...
 და თანაწარვკედ, იქვე 328, 43; მათ ყოველთა თანაწარვ-
 ჰკედ, იქვე 294, 1; ორკერძოვე სრულქმნულთა ერთკერძო თანა-
 წარჰკედა, აგ. ძეგლ. II 118, 15; სხუასა მას თანაწარვჰკდეთ,
 იქვე 169, 1; არა უჯერო არს თანახატქმნად ზემოვსენებულისა
 მის სახისა, იქვე 103, 4; ღირს-მყენეს მზესა ამას თანახილვად, აგ.
 ძეგლ. I 330, 28; მსწრაფლ წარავლინნა ჰუნენი და თანად შესა-
 მოსლები, აგ. ძეგლ. III 57, 20—21, და სხვ.

წყალთა შეკრებისა გარემოსლვამ გარემოდგა, აგ.
 ძეგლ. I 269, 17; ამას თესლსა სწავლასა ... შემეცნებულ ექმნა ... ან-
 ტიოქია გარემოსმოქმედებათა ზედა მოძღურებამ, აგ. ძეგლ.
 III 267, 21; გარემოიქცა იგი სიხარულითა დიდითა, აგ. ძეგლ.
 I 23, 8; არღა გარემოიქცეს საუკუნოთა იგი, აგ. ძეგლ. III 165,
 11; გარემოიქცეს ყრმანი იგი, აგ. ძეგლ. I 188, 10; წყალთა მიერ
 გარემოცულ არს ყოვლით კერძო, აგ. ძეგლ. III 179, 26; გარე-
 მოიხილა მკნედ მოღუაწემან მან, აგ. ძეგლ. I 140, 21, და სხვ.

გარეუკუნმოგუაქცივნეს, აგ. ძეგლ. I 330, 25;

ნუცა გარეუკუნაქციევ მეოხებად ... განზადებულსა პირსა
 შენსა, იქვე 346, 25; რომელი-იგი წინააღუდგების და გარეუკუნაქ-
 ცევს, აგ. ძეგლ. II 196, 10; გარეუკუნაქცივნა კაცნი იგი
 ბერმან მან, აგ. ძეგლ. IV 410, 11; რომელნიცა ... გარეუკუნაქ-
 ცეოდ იან, აგ. ძეგლ. III 44, 7;

გარეშემცველნი ... კლდენი ყოვლითურთ ცეცხლ ექმნებიან,
 აგ. ძეგლ. III 269, 29; გარეშექციევამ შეუძლებელ არს, აგ. ძეგლ.
 II 45, 8; არა ინება გარეშექციევა, აგ. ძეგლ. IV 414, 8; გარე-
 შექციევას ევეღრნეს, იქვე 414, 7; ხარისხითა გარეშევიცივენ,
 აგ. ძეგლ. I 160, 1; გარეშევიცივენ უვნებლად, იქვე 160, 7; გა-
 რეშევიციევ ოხათა შენთა საფარველითა, აგ. ძეგლ. III 18, 6; გარე-
 შეწერიით შემოვლოთ სიმრგულე მათ ადგილთამ, აგ. ძეგლ. I 328,

37; იქმნა წყალი ... ძუალთა სამოსელ გარე შეხუვეითა მით; იქვე 73, 18, და სხვ.;

ტვრთისა ჩუენისა აღიღებამ ... არა გარეწარიცოდეთ, აგ. ძეგლ. I 172, 9;

იოვანე ზედააღიპყრა კიქამ, აგ. ძეგლ. I 228, 8; ზედააღა-
ადგეს მოურნედ, იქვე 89, 33; აღზარდეს ... ზედააღგომითა
სწავლათა შინა საღმრთოთა წერილთასა, აგ. ძეგლ. III 109, 8; მათ ზე-
დააღ მოწყალეობამ, აგ. ძეგლ. I 131, 31; იყვნეს ზედააღგომელ
საქმისა მის, იქვე 335, 1; რასალა ზედააღგომელობით, იქვე 169,
22; ზედააღგომელობითა წმიდისა დედოფლისა ჩუენისა ...
ვიცანთ ჭეშმარიტებამ, აგ. ძეგლ. III 50, 26; ზედააღაღგა. მას, იქ-
ვე 184, 6; ამისთვის ზედააღიეტევენეს მათ, აგ. ძეგლ. I 324, 7;
ზედააღიეტევებითა უშიშოთა ვმითა ექადოდა, აგ. ძეგლ. III 295,
18; მეცნიერ-გყავნ შენ ამას ყოველსა ზედააღიწევენით, აგ. ძეგლ.
I 133, 22; ვიცი ზედააღიწევენით, იქვე 209, 37; იწყო ზედააღი-
წევენად, იქვე 57, II; ზედააღოაღგა ჭაბუკი ერთი, იქვე 141, 14;
III 33, 33; განვერე ზედააღოსლვასა მისსა, აგ. ძეგლ. I 206, 24;
განაკრძალა იგი სულთა ბოროტთა ზედააღოსლვისაგან, აგ. ძეგლ.
III 138, 1; ზედააღოსლვათა მტერისათა მოითმენდა, აგ. ძეგლ.
I 202, 18; უცხოთესლნი ... ზედააღოუგდეს ისრაჴლსა, იქვე 37, 26;
ზედააღოუგდეს წმიდასა იოვანეს, იქვე 208, 41; მგელსაცა ... ზე-
დააღხედველობამ მათი არწმუნა, აგ. ძეგლ. III 149, 8; 279, 6;
რომელი ჩამოდის ზედაუბურაობითა მონასტერსა, აგ. ძეგლ.
II 134, 24; ზედააღწერილი იტყვს, იქვე 101, 7; ბარბაროზმან ზე-
დააღიწუადა კრმალი, აგ. ძეგლ. I 235, 7; ზედგომამ აქუნდა ნე-
ტარსა მას, იქვე 284, 24; არა მიდრკის ზედგომისაგან, აგ. ძეგლ.
III 293, 22; ყუაოდა: მარხვითა ... ზედგომითა, აგ. ძეგლ. I 22,
20; ზედგომად შემძლებელ ხარ, აგ. ძეგლ. II 229, 33; ესევეითართა
ლოცვათა ზედამგმობელი ... ეშმაკთა ძალსა განიოტებდა, აგ.
ძეგლ. III 131, 19; თვთ ზედმოფენილსა მისდა ყოვლად წმიდასა
სულსა მოვხადი შემწედ, იქვე 171, 23; შემწუელი არს მზისა მცხინ-
ვარებათა მიერ ზედმოფენილთა, იქვე 177, 8; განაპოხნეს ...
ღმრთისა ზედმოხილვისა წვმათა მიერ, იქვე 166, 14; 288, 14;
ვსენება ... მეფისა დავით მესამისა ... ზედწოდებულისა აღმა-
შენებელისა, აგ. ძეგლ. IV 426, 3;

რომელი მას წინააღლუდგების, აგ. ძეგლ. I 172, 5; რომელთა-
მე ... ცილობით წინააღლუდგებინ, იქვე 57, 16; ხოლო იგი
წინააღლუდგა, აგ. ძეგლ. II 54, 25; არა იყო შეწევნამ, არცა წინა-
აღდგომამ, აგ. ძეგლ. II 177, 28; არცა ვინ იკადრებდა წინააღ-
დგომასა, იქვე 75, 22; იგინიცა წინააღმდგომ იყენეს ჭეშმა-

რიტებისა, აგ. ძეგლ. I 169, 21; წინააღმდეგობთა თანადისაჯოს, იქვე 290, 8; გიბრძანოს მანცა წინააღრჩევისა შენსიებრ ცხოვრებაჲ, აგ. ძეგლ. III 153, 5; შეიშურვა შური უფლისაჲ წინააღრჩევითა მონაზონებრივისა სახისათა, იქვე 86, 7; მძლავრებაჲ წინააღუდგომელისა კელმწიფისა, აგ. ძეგლ. I 283, 26; პატრიარქმან უბრძანა წინაგანმზადებულ ნათლისღებისათჳს, აგ. ძეგლ. III 30, 31; წინაგანმზადებულსა მას გზასა წარვალ, აგ. ძეგლ. I 27, 34; რომელი წინაგანეწყვების, იქვე 205, 8; ბრძანებასა საღმრთოსა წინაგანეწყვენით, იქვე 327, 13; შეუძლებელ არს ბრძანებისა ... წინაგანწყობაჲ, იქვე 323, 11; ვერ მკიდრე იქმნა წინაგანწყობად ... ბრძანებასა, იქვე 338, 41; ვინმე მიერჩდეთ წინაგანწყობილთა მათ, იქვე 205, 19; სანოვავენი წინადაეგებოდეს ამას დღითი დღე, აგ. ძეგლ. III 174, 19; ვერ წინადაუდგამ სიმრავლესა, აგ. ძეგლ. I 209, 24; ვინებისა უძლურებასა წინადაუდებდა, იქვე 226, 25; კანნიერ ვიქმენ წინადადებად ცხოვრებასა ... გიორგისსა, აგ. ძეგლ. II 206, 7; არა დააცადა წინადაპყრობაჲ მისი, აგ. ძეგლ. I 167, 17; წინადასცუთე ისაკს, იქვე 37, 2; აიძულებნ წინადაცუთეთად, იქვე 177, 34; წინამბრძოლნი ... წარმოვიდეს, აგ. ძეგლ. III 251, 21; მძიმელ შეერაცხა წინამდგომობაჲ ... სულთაჲ, იქვე 279, 28; წინამდებარე არს აღწერად ... წინდგომთა ნათესავთა ცხოვრებაჲ, აგ. ძეგლ. II 9, 28; სიხარულით წინამიეგებვოდა მამასა მას თჳსსა, აგ. ძეგლ. I 235, 35; რამთა წინამიეგებნენ მას აზნაურნი, იქვე 12, 11; მეფე კართა თანა კარვისათა წინამოეგება, აგ. ძეგლ. II 159, 23; წმიდა იქმნა, ვითარცა დიდი წინამორბედი, იქვე 217, 29; წინამორბედად ჩუენდა შევიდა ქრისტე, იქვე 193, 25; წინამოსაჯული თქუენი ეშმაკი მიმოვალს, აგ. ძეგლ. III 160, 13; თქუენ იძიეთ მამად და წინამძღუარი, აგ. ძეგლ. I 341, 32; დაარწმუნა წინამძღურობაჲ ძმათა მათ, იქვე 342, 8; წინამსრბოლი სხუათა სათნოებათა დამკვდრებულ იქმნა თავსა ზედა ... მთისასა, აგ. ძეგლ. III 91, 13; შენ წინამძღომ ... ექმენ ძმა(თა) ამათ, აგ. ძეგლ. III 305, 5; ცთუნებითა განჰჯადე ... აღამ სამოთხით განღმრთობისა წინამყოფელმან, იქვე 97, 25; ექმენ ... მონასა შენსა ... გზად წინამძღუარ, აგ. ძეგლ. I 114, 10; შეიპყრეს ... ვითარცა წინამძღუარი, იქვე 167, 6; მოვიდა იგი წინამძღურებითა ანგელოზისაჲთა, იქვე 36, 32; წინამძღურებითა ღმრთისაჲთა ... მოიწია ... ჰრომელ, აგ. ძეგლ. II, 23, 27; წინამძღურობა დაუტევა ... ეფთჳმეს, აგ. ძეგლ. IV 342, 14; იყო ... შემძლებელი წინამძღურობად, აგ. ძეგლ. II 13, 4; რომელიცა ... წინამძღურობდა, აგ. ძეგლ. I 278, 40; წინასწრობით შეემთხუეოდეს ყოველ-

ნი პატიოსანსა მას სსეულსა, აგ. ძეგლ. III 206, 19; წინაუპირობა და ვლადღებ, აგ. ძეგლ. II 191, 5; რომელთა წინაუპირობდა... პეტრე ალექსანდრიელი, იქვე 260, 19; გურგვსა ბრწყინვალესა წინაუყოფს, აგ. ძეგლ. I 319, 19; სხუამ საქმე წინაუყო, აგ. ძეგლ. II 152, 11; დიდებამ და პატივი ... წინაუჩუენენ, აგ. ძეგლ. I 102, 2; დავით წინაუძლოდა, იქვე 232, 10; გრიგოლ წინაუძლოდა მათ, იქვე 275, 9; დაგმკვდრა ... საყოფელი წინაძლომითა ... გრიგოლისითა, იქვე 97, 13;

განკრდა მთავარი იგი და ყოველნი წინაშემდგომნი, აგ. ძეგლ. I 326, 36; წინაშემდგომელი ვარ წმიდისა ღმრთისმშობელისამ, იქვე 284, 35; წარავლინა ერთი წინაშემდგომელთაგანი, იქვე 170, 16;

წინამსწარულადღებდი, აგ. ძეგლ. I 24, 19; წინამსწარვხედევდ უფალსა, იქვე 67, 21; წინამსწარმეტყუელი იყო, აგ. ძეგლ. III 76, 24; ინატრებდა დავით წინაწარმეტყუელი, აგ. ძეგლ. I 146, 9; წინაწარმეტყულებდა, აგ. ძეგლ. II 115, 24; დედაკაცსა მას უწინაწარმეტყუელა, აგ. ძეგლ. I 246, 23; აღესრულა ორთავე წინაწარმეტყუელებათ, აგ. ძეგლ. II 90, 12; კაცი ... წინაწარმხედველობისა მადლსა ღირსქმნილი მოვიდა მისა, აგ. ძეგლ. III 216, 6; რომელნიმე წინაწარსწრობად მოსწრაფე იყვნეს, აგ. ძეგლ. II 19, 2, და სხვ.

8. ვიდრე წინდებულიანი კონსტრუქცია. ცნობილია, რომ ძველ ქართულში ვიდრე დაერთვის მდეშდის უკუდებულან ვითარებითის ფორმას (73, გვ. 86, 87); მაგალითად: ვიდრე გამოსლვამდე მიერ, ვიდრე ეზოდმდე და სხვ.

ეს სინტაქსური კონსტრუქცია ქართულისათვის არაბუნებრივად მიიჩნია კ. დანელიამ. იგი წერს: „უნდა ვივარაუდოთ, რომ ასეთ კონსტრუქციაში ვიდრეს ხმარება მეორეულია და საქმე გვაქვს თავისებურ მორფოლოგიურ პლენაზმთან: უცხოენოვან ბიბლიურ ტექსტებში მიწვევნილობის შინაარსით ნახმარი წინდებულიანი სახელების გრამატიკული მნიშვნელობა გადმოღებულია ორმაგი საშუალებით: ერთი, ბუნებრივი ქართული შესატყვისით, -მდე თანდებულის და მეორე, პირდაპირი შესატყვისით, ვიდრე წინდებულის, ასეთ შემთხვევაში ვიდრე ქართული ფრაზისათვის ზედმეტია, მაგრამ თუ მას მაინც ხმარობს ქართველი მთარგმნელი, თუ რედაქტორ-შემეჯერებელი, ეს იმიტომ, რომ უცხოენოვან (ბერძნულ, სომხურ, სირიულ) ტექსტებში ნახმარი წინდებული წინდებულისთვის იქნეს გადმოტანილი ქართულში, რათა ასეთი კომპრომისული გზით ქართული ფრაზა ზედმეტი ზედმიწევნილობით დაუახლოვდეს

უცხოენოვან პირველწყაროთა (პირველ ყოვლისა ბერძნულს) ფრაზას“ (24, გვ. 93).

ავტორი იმოწმებს ისეთ ფაქტებს, როგორცაა: ბეტრე მისდევდა მას შორით ვიდრე ეზოდმდე, მ. 26, 58; კრეტსაბმელი იგი ტაძრისაჲ მის განიპო ორად ზმთვან ვიდრე ქუედმდე, მ. 27, 51; განვიდეთ ჩუენ ვიდრე ბეთლემდმდე, ლ. 2, 15; ბრძანე დაკრძალვად საფლავი იგი ვიდრე მესამედ დღედმდე, მ. 27, 64; აცადეთ იგი ერთად აღორძინებად ურთიერთას ვიდრე ჟამადმდე მკისა, მ. 13, 30 და სხვა (24, გვ. 93—97).

ამგვარი შემთხვევები გვხვდება ორიგინალურ ძეგლებშიც:

ვიდრე მუნ ჟამადმდე მოვიდიან შვილნი იგი მისნი ხილვად დედისა თვისისა, აგ. ძეგლ. I 23, 25; დაადგრა მდგომარც ზედა ფერვთა თუსთა ვიდრე განთიადმდე, იქვე 67, 17; ვერვინ განმაშოროს მე ქრისტსგან ვიდრე სულისა ჩემისა აღმოსლვადმდე, იქვე 42, 26; წინამძღურობდა ხანცთას კეთილად ვიდრე სიკჳდიდმდე, იქვე 278, 40, და სხვ. (24, გვ. 97).

კ. დანელიამ ორიგინალურ ძეგლებში გამოვლენილი ეს ფაქტები ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანების გავლენით ახსნა (24, გვ. 97). მანვე ყურადღება მიაქცია იმ მეტად საინტერესო მოვლენას, რომ ზოგ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლში, მაგალითად, აღიშის ოთხთავში ამგვარ შემთხვევებში ქართული ენისათვის ბუნებრივი კონსტრუქცია არის წარმოდგენილი, ვიდრე წინდებულის გარეშე (24, 94—95).

კ. დანელიას აზრით, ბერძნულს გავლენას უნდა მივაწეროთ ვიდრე ულეტრის ხმარება უფროობით ხარისხთან დაკავშირებული სახელის წინ (24, გვ. 98; 103):

უმოლხინეს იყოს ქუეყანაჲ იგი ... ვიდრე ქალაქი იგი, მ. 10, 15; ქუეყანაჲ იგი სოდომისაჲ უმოლხინეს იყოს ვიდრე შენ, მ. 11, 24, და სხვ. (24, გვ. 98).

დიდად საინტერესო და, რაც მთავარია, სავსებით სწორია კ. დანელიას დასკვნა: „იმის დასამტკიცებლად, რომ ძველ ქართულში ვიდრე-ს ხმარება სივრცესა და დროში მიწევნილობის ფუნქციით ან უფროობითი ხარისხის ფორმასთან მეორეულია და უცხოენოვანი (პირველ ყოვლისა ბერძნული) ტექსტების გავლენით ჩანს ფეხმოკიდებული, გამოდგება, საშუალო ქართულის ძეგლთა ჩვენება: ყველა შემოადნიშნული მეორეული ფუნქციით ვიდრე-ს ხმარება XII საუკუნისა და მის აქეთა ხანის საერო ძეგლებში მკაცრად იზღუდება, კანტიკუნტად თუ მოიბოვება (ესეც, რა თქმა უნდა, ლიტერატურული ტრადიციის ინერციით) და საბოლოოდ ის ამ ფუნქციებს კარგავს“ (24, გვ. 100).

9. წინდებულიანი ფორმები. ცნობილია, რომ „ქართულში საზოგა-

დოდ — ძველშიც — უკუდებულები იხმარება“ (60, გვ. 598; გვ. 205).
ა. შანიძე მიუთითებს, რომ წინდებული ძველ ქართულში იშვიათად
გვხვდება (60, გვ. 598). ცხადია, წინდებულთა ხმარება ქართულისათვის
არაა ბუნებრივი და იგი ბერძნულის ზეგავლენის შედეგია.

ზედა წინდებულად:

შიში და ზარი თქუენი იყავნ ყოველთა ზედა საცხოვართა,
მკეცთა და მფრინველთა ცისათა, და ყოველთა ზედა იძრვისთა
ქუეყანისათა და თევზთა ზედა ზღვსათა, დაბ. 9, 2: Sin.-37 92 v,
3—8; არცაღა აღანთიან სანთელი და ქუეშე შედგიან იგი კუიშირსა, არა-
მედ ზედა სასანთლესა, მ. 5, 15 DE; ყოველსა ზედა მო-
ნაგებსა თვსსა დაადგინოს იგი, მ. 24, 47 DE; შდრ.: ყოველსა ზედა
დაადგინოს C; მიგეც თქუენ ველმწიფება დათრგუნვად ზედა გუ-
ელთა და ღრიაკალთა და ყოველსა ზედა ძალსა მტერისა-
სა, ლ. 10, 19 DE; იყოს სიხარული ცათა შინა ერთსა ზედა ცოდ-
ვილსა, ლ. 15, 7 C; შდრ.: ერთისათვს ცოდვილისა DE; და
ზედა ამას ყოველსა მთხრებლ დიდ არს, ლ. 16, 26 C; შდრ.:
ამას ყოველსა თანა DE; შენცა იყავ ზედა ხუთთა ქალაქთა,
ლ. 19 DE; შდრ.: ხუთთა ზედა ქალაქთა C; სტიროდეთ თავ-
თა თქუენთა და ზედა ნაშობთა თქუენთა, ლ. 23, 28 C; შდრ.:
თავთა თქუენთა მსტიროდეთ და შვილთა თქუენთა DE; თავი
ჩემი დავდვა ზედა საცხოვართა მათ, ი. 10, 15C; სულსა ჩემ-
სა დავსდებ ცხოვართათვს DE, და სხვ.

თარგმნილი ძეგლების გავლენით ზედა წინდებული ორიგინალურ
ძეგლებშიც გვხვდება:

უქუნისხნა კელნი თვსნი ზედა ზურგსა თვსსა, ავ. ძეგლ. I 71,
13; გარდავლო ურემმან ზედა ზურგსა ჩჩვლისა მის ყრმისასა, ავ.
ძეგლ. II 198, 27; ურემმან მან საზარელმან ზედა ზურგსა მისსა
გარდავლო, იქვე 199, 9, და სხვ.

შინა წინდებული:

ვიდოდეს ყოველთა შინა მცნებათა და სამართალთა
ღმრთისათა, ლ. 1, 6 C; შდრ.: ყოველთა მცნებათა DE; და
იყო ერთსა შინა დღესა, ლ. 5, 17; 8, 22, და სხვ.

შორის წინდებული:

განსწვალებდნენ შორის ნათლისა და შორის ბნელი-
სა, დაბ. 1, 18; Sin.-37; ესე სასწაული იყოს აღთქუმისა ჩემისა, რომე-
ლი მიესცე შორის ჩემსა და თქუენსა და შორის ყოვე-
ლისა გორციელისა, დაბ. 9, 12; Sin.-37. ამ შემთხვევაში ყუ-
რადლებას ისიც იქვეცა, რომ შორის ნათესაობითში დასმულ სახე-
ლებთანაც გვხვდება (შდრ.: 61, გვ. 142; 46, გვ. 238); ორგულთა ყვიან
შორის შესაკრებელთა და შორის უბნებსა, მ. 6, 2 C;

ორგულთა ყვიან შესაკრებელთა მათთა და უბანთა ზე-
და DE; უყუარნ მათ შორის შესაკრებელთა და ურაკპა-
რაქთა თაყუანის-ცემაჲ, მ. 6, 5 C; შდრ.: შესაკრებელთა შო-
რის და უბანთა ზედა დგომაჲ DE; მიგავლინებ თქუენ, ვითარ-
ცა ცხოვართა შორის მგელთა, მ. 10, 16 : შორის ურაკპა-
რაქთა მათთა გგუემდენ თქუენ, მ. 10, 17 C; შორის შესაკრე-
ბელსა DE; მსგავს არს იგი ყრმათა, მსხდომარეთა შორის უბ-
ნებსა, მ. 11, 16 C; შდრ.: უბანთა ზედა DE; დასთესა ლუარძლი
შორის იფქლსა, მ. 13, 25; შესთხინეს იგინი შორის საჯუ-
მილსა, მ. 13, 42 E; შდრ.: საჯუმილსა მას CD; შთახინენ
იგინი შორის საჯუმილსა, მ. 13, 50 DE; შდრ.: საჯუმილსა
და სხვ.

წინაშე წინდებულად:

აღმაღლა ღალადებაჲ მათი წინაშე უფლისა, დაბ. 19, 13;
პოვა წყალობაჲ მონამან თქუენმან წინაშე თქუენსა, დაბ. 13,
19; ბრწყინევიდნ ნათელი თქუენი წინაშე კაცთა, მ. 5, 16; და-
უტევე შესაწირავი იგი წინაშე საკურთხეველსა მას, მ. 5, 24;
იესუ დგა წინაშე მთავრისა მის, მ. 27, 24 DE; წარდგა წინა-
შე მის ბჭისა C; შეკრებულ იყო წინაშე კართა, მრკ. 1, 33
და სხვ.

წინაშე წინდებული გვხვდება ორიგინალურ ძეგლებშიც:

წარდგა იგი წინაშე სპარსთა მეფისა, ავ. ძეგლ. I 11; 20;
შევიდა წინაშე შუშანიკისა, იქვე 12, 15; მოიწია წინაშე
ნეტარისა შუშანიკისა, იქვე 14, 4; შევიდეს წინაშე დედოფ-
ლისა, იქვე 15, 18, და სხვ.

როგორც ზემოთ დამოწმებული მასალიდანაც ჩანს, ზედა, შინა,
შორის, წინაშე წინდებულები იხმარება როგორც ნათარგმნ, ისე
ორიგინალურ ნაწარმოებებში. ამავე დროს არის შემთხვევები, როცა პა-
რალელურად გვაქვს წინდებულიანი და უკუდებულიანი, ან კიდევ წინ-
დებულიანი და უწინდებულო კონსტრუქციები.

10. ამის პირისათვის. XI—XII საუკუნეთა ძეგლებში ამის პირი-
სათვის (რომლის პირისათვის) ფრაზა ნიშნავს ამის გამო
(რის გამოც), ამიტომ. ეს გამოთქმა არის კალკი ბერძნულისა.
გვხვდება იგი როგორც ნათარგმნ, ისე ორიგინალურ ძეგლებში:

ამის პირისათვის ფრიად მწუხარე ვარ, Jer.-3 61 v, 24—25;
არღარაჲ მაქუს ზრუნვაჲ, გინა საურავი ამის პირისათვის, იქვე
73 r, 6—7; ამის პირისათვის უწოდს შაბათის გზად, Jer.-16 11 v,
10—11 a; ამის პირისათვის შემოიღო მოციქულმან სიტყუაჲ სა-
წამებელი, იქვე 105 v, 13—15 a; ამის პირისათვის ძისა თანა
მხოლოდშობილისა იერუსალმმდ წარვიდა, Jer.-24 33 v, 10—12 და სხვ.

არა ბრალეულ ვეჭმნე ამის პირისათვის, აგ. ძეგლ. II 40, 8; ამის პირისათვის კუალად უცხოებასა მიჰმართა, იქვე 44, 7; იურ-ვოდეს ამის პირისათვის, იქვე 45, 22; ვიცი, თუ რომლისა პირისათვის მივმოძენ, იქვე 46, 14; ნუ მაიძულებთ ამის პირისათვის, იქვე 46, 19; დავაცალოთ ესევეითარისა ამის პირისათვის სიტყუაჲ, იქვე 54, 9; ამის პირისათვის წარვიდა, იქვე 54, 20; მწუხარე ვიყავ ამის პირისათვის, იქვე 54, 9; მწუხარე ვიყავ ამის პირისათვის, იქვე 61, 10; ამის პირისათვის არაჲ აქსენა, იქვე 185, 19; განაგრძო სიტყუაჲ ამის პირისათვის, იქვე 238, 16; ამის პირისათვის გვედრები ყოველთა, Jer.-16 2, 28—29 (ანდერძი); ესევეითართა პირთათვის უზნობაჲ ... უყუარდა, აგ. ძეგლ. II 51, 5; ეუბნებოდინ მას ზემოთქმულთა ამათ პირთათვის, იქვე 51, 10, და სხვ.

საინტერესოა, რომ ქართულში აღრიღანვე გვაქვს ამ გამოთქმის სინონიმი: მაგის სახისათვის:

მაგის სახისათვის მოვედ მე შენდა, აგ. ძეგლ. I 26, 15.

ეს გამოთქმა საშუალ ქართულს არ ახასიათებს. არ გვაქვს იგი დღევანდელ სალიტერატურო ენაშიც.

11. ი. იმნაიშვილმა მიუთითა, რომ ძველ ქართულში წრფელობითი (უნიშნო სახელობითი) და სახელობითი გამოიყენება წოდებითის ფუნქციით (37, გვ. 73—82; 659; 673—674):

ცოდვილსა ამას მილხინე, მაცხოვარ; მოძღუარ, მიბრძანე პირველად მისლვად; მოძღუარ ქველისმოქმედ, რაჲ კეთილი ვეჭმნე; ვერ თავს-იდეგ ხილვად, სახიერ; ხუცეს, და მეცა დიდსა ლუაწლსა განზადებულ ვარ;

და შენ, ბეთლემ, ქუეყანაჲ ეგე იუდაასი, არასადა უმრწემეს ხარ მთავართა შორის იუდაასთა; შნათესავი ურწმუნოჲ და გულარძნილი; სული ეგე არაწმიდაჲ, განვედ კაცისა მაგისგან; გიციოთ შენ, ვინ ხარ, წმიდაჲ ეგე ღმერთისაჲ; ეტლთა შინა ფარაოასთა გამსგავსე შენ, მახლობელი ეგე ჩემი; თუ არა საცნაურ იქმნე, შუენიერი დედათა შორის; იხარებდ, ქუეყანაჲ, მკვდრითურთ; ღმერთი ეგე წარმართთაჲ, მეტყოდე მე; ღმერთნი ეგე წარმართთანი, მეტყოდეთ მე; განძლიერდი, ისო იოსედეკისო, მღდელი ეგე დიდი; მხიარულ იყავ, ასული ეგე (37, გვ. 74—80).

დავიმოწმებთ კიდევ რამდენიმე ნიმუშს:

აჰა, ეგერა, ფილოსოფოს, რომელი-ეგე შემკულ ხარ სიტყუათ-ცა და სიმღიდრითაცა, ეპიტანე 236, 13—15; აღათანგელოზ, მეოხ-გუეყავ, მოდრ. იადგ. 120 r, 19; მაცხოვნენ ჩუენ, კაცთმოყუარე, იქვე 6 r, 20; ითხოვი მათთვის შენდობასა, ქრისტე, მაცხოვარ, მრავ-

ვალთმოწყალე, იქვე 255 v, 20; იხარებდ, უდაბნოჲ რომელსა არაჲ გელმოდა, იქვე 65 r, 5; წყობით გელმწიფეთა დაიმორჩილებდ, საკვრველი ეგე დიდებული, ღმრთისმსახური გელმწიფე, გრ. ხანძთ. ცხოვრ. 264, 30—41, და სხვ.

ი. იმნაიშვილი აღნიშნავს, რომ ძველ ქართულ ენაში ზოგი უცხოენოვანი სიტყვა (უპირატესად ბერძნული) წოდებითში უნიშნოდ დასტურდება (37, გვ. 83). იგი შემდეგ ნიმუშებს ასახელებს: ეპისკოპოს, დიაკონ, პატრიარქ, კეისარ (37, გვ. 83).

ი. იმნაიშვილი იმასაც გახაზავს, რომ საკმაოდ ხშირად ასევე წარმოდგენილი წოდებითში მეფე სიტყვა (37, გვ. 84—85). იგი წერს: „ყველაზე ხშირად ასეთი შემთხვევები ძველი აღთქმის წიგნებში (განსაკუთრებით, მეფეთა წიგნებში) გვხვდება, უფრო ნაკლებად — სხვა ხელნაწერებშიც“ (37, გვ. 84). შეიძლება დავიმოწმეთ: მ, მეფე; ჰე, მეფე; პრქუა: მეფე და სხვ. (სათანადო მასალა იხ. 37, გვ. 84—85).

ვფიქრობთ, არაა გამორიცხული, წრფელობითისა და სახელობითი ბრუნვის ფორმათა ხმარება წოდებითის ფუნქციით აიხსნას ბერძნულის ზეგავლენით (შდრ.: 37, გვ. 81—82). ეს მოვლენა ახასიათებს ბერძნულს, განსაკუთრებით კი ძველი და ახალი აღთქმის წიგნთა ენას (88, გვ. 121—122).

თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ეს მოვლენა მრავალ სხვადასხვა ენაში გვხვდება (126) და, შესაძლოა, ქართულსა და სხვა ქართველურ ენებში ბერძნულისაგან დამოუკიდებლად განვითარებულყო.

12. ზოგიერთი ფრაზეოლოგიური გამოთქმა, მაგალითად, გელსა ჩემსა (რაც ნიშნავს მე), გელსა შენსა (=შენ), გელსა მისსა (=მას) და მისთ.; პირისაგან კაცისა (რაც ნიშნავს კაცისაგან), პირისაგან მათისა (=მათგან) და მისთ. წარმოადგენს ებრაულის კალკს, ძველ ქართულში ბერძნულის მეშვეობით დამკვიდრებულს. ზოგი ნიმუში:

მოგცნა მტერნი შენი გელთა შენთა, დაბ. 14, 20; აჰა, მკევალი შენი გელთა შენთა შინა არს, იქვე 16, 6; და მისცა საკმელი იგი და პური იგი, რომელ ქმნა, გელთა იაკობისთა, იქვე 27, 17; და მისცა მას გელითა ძეთა მისთაჲთა სამწყსომ თვს-თვსა, იქვე 30, 35; იხილე ნიშები იგი ყოველი, რომელი მიგეც გელსა შენსა, გამ. 4, 21; რომლისაჲ ნიჩაბი გელსა მისსა, მ. 3, 12 C; ჯერ-არს ძმ კაცისაჲ მიცემად გელთა კაცთასა, მ. 17, 22; ძმ კაცისაჲ მიეცემის გელთა კაცთა ცოდვილთასა, მ. 26, 45; ყოველივე მოჰსცა მას მამამან გელთა მისთა, ი. 13, 3; ნათესაეთა შენთა და მღდელთმოძღუართა მომცეს შენ ელთა ჩემთა, ი. 18, 35, და სხვ.

მაგალითები ორიგინალური ძეგლებიდან:

მცირედ მგებდით მე, ძმანო შემნო, რამეთუ გელთა შინა თქუნთა ვარ, აგ. ძეგლ. I 44, 13—14; გამოუღო გელთა მისთა, იქვე

17, 13; შეპვედრა სული ... კელთა ღმრთისათა, იქვე 90, 10; 342, 21; 111 45, 7; 78, 24; მოვიდეს იგინი კელთა ლუკა შანარებლისათა, იქვე 112, 34; შეპვედრა სული ... კელთა დამბადებელისა თვისათა, იქვე 160, 36; მოგუენა თქუენ ... მოსასრულად კელთა ჩუენთა; იქვე 167, 25, და სხვ.

კელისაგან მისისა ნიშნავს მისგან:

არცა ვის კელ-ეწიფების მიტაცებად მათა კელისაგან მამისა ჩემისა, ი. 10, 29; განმარინე მე, უფალო, კელთაგან ძმისა ჩემისა ესავეისთა, დაბ. 32, 11 (12); განარნა იგი კელთაგან ძმათა თვისთაჲთა, იქვე 37, 21; მიიყიდა იგი პეტეფრე, საჭურისმან ფარაოჲსმან, მზარაულთმთავარმან, კელთაგან ისმაიტელთაჲსა, იქვე 39, 1; მე თავს-ვიდვა ეგე და კელთაგან ჩემთა იძიე ეგე, იქვე 43, 9; გარდამოვკედ განრინებად მათა კელთაგან ეგვპტელთაჲსა, გამ. 3, 8; გამოვსნამ მტერთაგან ჩუენთა და კელთაგან ყოველთა მოძულეთა ჩუენთაჲსა, ლ. 1, 71; უშიშად ვსნად კელთაგან მტერთა ჩუენთაჲსა, ლ. 1, 74; ვერვინ მიმტაცნეს იგინი კელთაგან მამისა ჩემისათა, ი. 10, 29 C; ეძიებდეს კჳლად შეპყრობად მას, და განვიდა კელთაგან მათთა, ი. 10, 39, და სხვ.

და უფალმან დაიცვა იგი კელთაგან მათთა, აგ. ძეგლ. I 58, 3—4; ვინ გივსნეს შენ კელთაგან ჩუენთა, იქვე 66, 18; განრინებად იყავ სივლტოლითა შენითა კელთაგან ჩემთა, იქვე 167, 23; მივსნა მე კელთაგან უსჯულოჲსათა, იქვე 168, 5; შეიეღრე სული ჩემი კელთაგან წარმართთაჲსა, იქვე 169, 33; განერა კელთაგან მისთა, იქვე 188, 20; ვერვინამ განერებოდა კელთაგან მათთა, იქვე 301, 32; აღიკუეცა კელთაგან წმიდისათა, აგ. ძეგლ. II 17, 9; რომელი-იგი უკუანაჲსკნელ კელთაგან წმიდისათა აღიკუეცა, იქვე 164, 5; რომელმან გივსნა შენ კელთაგან სიკუდილისათა, იქვე 233, 20, და სხვ.

გამოთქმას კელითა მისითა ი. იმნაიშვილი ასე განმარტავს: მის მიერ, მის გამო, მისგან (129, გვ. 783):

შკული იგი კელითა მოსესითა მოეცა, ი. 1, 17 C; შდრ.: მოსეს მის მიერ იქმნა DE.

ეს გამოთქმა ფრიად ხშირია ორიგინალურ ძეგლებში: კელითა ... კაცისაჲთა წარდევნა იგინი, აგ. ძეგლ. I 37, 27; ნათელი-ილო კელითა ... იოვანეჲსითა, იქვე 38, 26; ნათელი მივილე სამოელ კათალიკოზისა კელითა, იქვე 43, 24—25; ნათელი-ილო კელითა პატისანთა მღდელთაჲთა, იქვე 58, 17—18; მოსკა წყალი კელითა, მოსესითა, იქვე 210, 10; აღზრდილ იყო ... კელითა დედოფლისა, იქვე 249, 30; კელითა გრიგოლისი-

თა, იქვე 253, 30; კელითა ღმრთისაჲთა, იქვე 258, 6; 258, 7; კელითა გლახაკთაჲთა, იქვე 269, 3, და სხვ.

პირისაგან ჩემისა, პირისაგან შენისა და მისთ. გამოთქმები ნიშნავს: ჩემგან, შენგან და ა. შ. გვხვდება ისინი როგორც თარგმნილ, ისე ორიგინალურ ძეგლებში.

დავიმოწმებთ რამდენიმე ნიმუშს:

გამოვიდა იაკობ პირისაგან ისაკისა, მამისა თვისა, დაბ. 27, 30; რომელი გეჩუენა შენ, ოდეს-იგი ივლტოდე პირისაგან ესავეისა, ძმისა შენისა, იქვე 35, 1; ეჩუენა ღმერთი, რაჟამს ივლტოდა იგი პირისაგან ძმისა თვისისა, იქვე 35, 7; წარვიდა ქუეყანით ქანანით პირისაგან იაკობისა, ძმისა თვისაჲთ, იქვე 36, 6; განვიდა იოსებ პირისაგან ფარაოჲსისა, იქვე 41, 46; აწ ესელათუ წარიყვანით პირისაგან ჩემისა, იქვე 44, 29; აჰა ესერა, პირისა შენისაგან არა ვუებულ ვიქმენ, იქვე 48, 11; წარივლტოდა მოსე პირისაგან ფარაოჲსისა, გამ. 2, 15; პირისა მათისაგან, ეზეკ. 2, 6; პირისა ჩემისაგან, იქვე 3, 17, და სხვ.

პირისა მისისაგან გამოიძიონ, აგ. ძეგლ. I 251, 39; აღწერო ... პირის მისისაგან მოთხრობილი, იქვე 105, 16; მოოვრდა პირისაგან უფლისა, იქვე 175, 16; განგუარინენ პირისაგან მისისა, აგ. ძეგლ. II 28, 14; განარინეთ პირისაგან მახვლისა, აგ. ძეგლ. I 140, 14.

პირი მისი=იგი:

ხოლო ღმერთმან მოამშუდა პირი მეფისა მის ჩრდილოჲსაჲ, აგ. ძეგლ. I 59, 1—2;

საინტერესოა გამოთქმა პირითა მახვლისაჲთა, რომელიც ნიშნავს მახვლთა:

და ემორ და სკქემ მოწყუდნენ პირითა მახვლისაჲთა, დაბ. 34, 26;

რომელნი პირითა მახვლისაჲთა მოსწყუდეს, აგ. ძეგლ. I 44, 19—20; მოსწყუედდეს მათ პირითა მახვლისაჲთა, იქვე 165, 1; მოკჳედე შენ პირითა მახვლისაჲთა, იქვე 168, 22.

ასევე ბერძნულის კალკია და აჰა:

და აჰა, სამ კაც დგეს ზედა მისა, დაბ. 18, 2; და აჰა, მე შენ თანა ვარ, იქვე 28, 15; და აჰა, ვაცები და ვერძები აღვიდოდა, იქვე 31, 10; და აჰა, იგიცა მოვალს, იქვე 32, 6; და აჰა, იგი შემდგომად ჩუენსა მოვალს, იქვე 32, 18; და აჰა, იგი ვაშკარანსა ჩემსა არს, იქვე 42, 28; და აჰა, იყო [შენ] დადუმებულ, ლ. 1, 20 C; და აჰა, ვარსკულავი იგი ... წინაუძლოდა მათ, მ. 2, 9; და აჰა, ანგელოზი უფლისაჲ გამოუჩნდა ხილვით იოსებს, მ. 2, 13, და სხვ.

და აჰა ესერა, კიბენი აღმართებულ იყვნეს ქუეყანით, დაბ. 28,

12; და აჰა ესერა, ვერძი ერთი დამოეკიდა რქითა ნერგსა სანუკსა, იქვე 23, 13; და აჰა ესერა, აღვიდოდა ალი ცეცხლისაჲ, იქვე 19, 28; და აჰა ესერა, შიში დიდი მოიწია მის ზედა, იქვე 15, 12; და აჰა ესერა, საკუმილი მკუმოლოვარჲ, იქვე 15, 17; და აჰა ესერა, კეთროვანი ვინმე მოუგდა, მ. 8, 2 DE; და აჰა ესერა, ძრვა იყო დიდ, მ. 8, 24; და აჰა ესერა, უდიდეს იონამსა არს აქა, მ. 12, 41, და სხვ.

გამოთქმა სულსა ჩემსა, სულსა შენსა და ა. შ. იხმარება შემდეგი მნიშვნელობით: მე, შენ და მისთ:

გულე და ვილოდე ეგვპტედ, რამეთუ მოწყდეს ყოველნი, რომელნი ეძიებდეს სულსა შენსა, გამ. 4, 19; რამე სარგებელ ეყოს კაცსა, უკუეთუ სოფელი ყოველი შეიძინოს და სული თვისი იზღვიოს. მ. 16, 26; რომელსა უნდეს სული თვისი. განრინებად, წარიწყმიდოს იგი, მრ. 8, 35 DE; რომელსა უნდეს თავისა თვისისა ცხორებაჲ C; რომელნი ეძიებდეს სულსა მაგის ყრმისასა, მ. 2, 20; რომელი სთნავს სულსა ჩემსა, მ. 12, 18; არა მოვიდეს ძმ კაცისა წარწყმედად სულთა კაცთასა, ლ. 9, 56, და სხვ.

შესაბამისი ფრაზეოლოგიზმები ბერძნულ ენაში ებრაულის კალკებად მიაჩნიათ (102, გვ. IX—X; 88, გვ. 5—6).

შეიძლებოდა კიდევ დაგვესახელებინა სხვა შემთხვევებიც, მაგრამ იმის საჩვენებლად, რომ ბერძნულმა ენამ ქართულ სალიტერატურო ენაზე გარკვეული ზეგავლენა მოახდინა, ზემოთქმულიც საკმაოა.

ძველ ქართულ სალიტერატურო ენას ახასიათებს პარონომაზია (ხედვით ხედვიდა, ხილვით იხილა, განმრავლებით განამრავლა და ა. შ.). ეს მოვლენა უპირატესად თარგმნილ ძეგლებში გვხვდება:

და ტანჯა ღმერთმან ფარაო ტანჯვითა დიდითა, დაბ. 12, 17; ხილვით ვიხილე ძვრი იგი ერისა ჩემისაჲ, გამ. 3, 7; ვრწნით განივრწნე შენ უთმინობითა, გამ. 18, 18; პარვით წარმოშობარეს მე, დაბ. 40, 15; მოგათვრო შენ ოკრებითა, ეზეკ. 35, 16; ვამით არა იკამოს, ლევიტ. 7, 14; განხეთქით განხეთქო, III მეფ. 11, 11, და სხვ.

ძალიან იშვიათია იგი ორიგინალურ ძეგლებში: თრევით მოგითრიო (ავ. ძეგლ. I 15, 17); თრევით მოითრია (იქვე 19, 25) და მისთ.

კ. წერეთელი ამ მოვლენას ებრაულის ზეგავლენით ხსნის (76, გვ. 483—499). ი. იმნაიშვილის აზრით, ქართულში პარონომაზია სემიტურის (ებრაულის) გავლენა კი არ არის, არამედ თვით ქართულის წიაღშია ჩასახული და განვითარებული (37, გვ. 241—244). ითვლება, რომ ბერძნულში პარონომაზია ებრაიზმია (88, გვ. 5—6).

შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ქართული ბიბლიის თარგმანებში პარო-

ნომაზია ბერძნულის გზით გაჩნდა და შემდგომ ორიგინალური ძეგლების ენაშიაც იჩინა თავი.

II. ძველ ქართულ ენაში გვაქვს ებრაულიდან ნასესხები სიტყვები: ამენ, აველდამა, კედარი, ნარდი, უსუპი, ბაგინი, მესია, მამონა და სხვ. ეს სიტყვები ძველ ქართულში ხშირია. ზოგი ლექსიკური ერთეული იშვიათია. ასეთია: საბეკი (68, გვ. 55); იეზერი, ბედეკი (66, გვ. 53); არიელ II არილი (72, გვ. 294); ელაში, ელევი, თე (72, გვ. 302—303); ნაგები (54, გვ. 296); რაბუნი, სორეკი და სხვ. არამეულია: აბბა, პასეკი, სატანა, გეპენია და მისთ.

ცნობილია, რომ ამ სიტყვათა უმრავლესობა ქართულში შემოსულია არა უშუალოდ ებრაულიდან და არამეულიდან, არამედ ბერძნულის გზით და თვით ბერძნულშიც ეს სიტყვები უპირატესად უთარგმნელად არის წარმოდგენილი.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ზოგი სტილისტური მოვლენა (და კავშირის ქარბი ხმარება, და იყო ფრაზა და სხვა) ბერძნულის გზით არის შემოსული ქართული სალიტერატურო ენის განვითარების ადრეულ საფეხურზე.

ჯერჯერობით უცნობია უშუალოდ ებრაული ენიდან ქართულად თარგმნილი რომელიმე ძეგლი. თ. ყორდანიასა (38, გვ. 94) და პ. ინგოროყვას (49, გვ. 335) მიერ გამოთქმული მოსაზრება ფსალმუნთა წიგნის ებრაულიდან ვადმოღების შესახებ სამართლიანად არ გაიზიარა მ. შანიძემ (67, გვ. 120 და შემდგ.).

ებრაული სალიტერატურო ენის უშუალო ზეგავლენა ქართულ სალიტერატურო ენაზე ჯერჯერობით გამოირიცხება.

III. ქართველ მოღვაწეებს V—XIII საუკუნეებში სირიელებთან საკმაოდ ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ. მიუთითებენ ბიბლიური და სხვა ტექსტების სირიულიდან ქართულად თარგმნის შესახებ, ან კიდევ სირიულის გარკვეული ზეგავლენის შესახებ ქართულ სალიტერატურო ენაზე (84; 98 (შდრ.: 121); 99; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 115; 116; 78; 64; 44; 45 და სხვ.).

ძველ ქართულში უშუალოდ, ან შუალობით არის შემოსული სირიული სიტყვები: ამირამ, გუბემ, დარი, ზუარაკი, თარგმანი, თარში, ხარბი (=ხმალი), კაკაბი, კუბრი, ჰურიამ, ზეთი, მაგალითი, მახათი, მანგალი, შაბათი, შამფური, შუკამ, ქალაქი, ქანქარი, ქნარი და სხვ.

ცხადია, ჯერჯერობით შეუძლებელია ვამტკიცოთ სირიულის ზეგავლენა ქართულ სალიტერატურო ენაზე.

IV. ქართველ და სომეხ ხალხებს ყოველთვის მჭიდრო პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობა ჰქონდათ. სამეცნიერო ლი-

ტერტურაში გარკვეულია, რომ უკვე უძველეს დროში თარგმნიდნენ ქართულიდან სომხურად და სომხურიდან ქართულად.

ქართული და სომხური ენების ურთიერთობის ერთ-ერთი გამოხატულება ის არის, რომ ქართულში გვაქვს სომხური ენიდან, ან კიდევ სომხურის გზით შემოსული სიტყვები, სომხურის ლექსიკაში კი შენიშნულია ქართული და სხვა ქართველური ენებიდან ნასესხები ლექსიკური ერთეულები.

ქართულ სალიტერატურო ენაში სომხურიდან სხვადასხვა დროს შემოვიდა ისეთი სიტყვები, როგორცაა: უნჯაკალი (66, გვ. 245—247); ბოროტი (ამ სიტყვის ძირი ფალაურია: ბარ, მაგრამ ოტ არის სომხური მაწარმოებელი. ბოროტი ნიშნავს კეთროვანს. ქართულში მას უკეთურის მნიშვნელობა აქვს); ატინი, მგელი, მიამიტი, შშნ-ება, ტანუტერი, ტერება (ეტერენით თავთა თქუნთა), მდელი, წალკოტი და სხვ.

ქართულსა და სომხურში მრავლად არის საერთო ხმარების, უმთავრესად ირანული წარმომავლობის, სიტყვები, რომლებიც ზოგ მკვლევარს მიაჩნია ქართულში სომხურის გზით შემოსულად, მაგრამ ეს დამტკიცებული არაა. საწინააღმდეგო მოსაზრებები გამოთქვას ილ. აბულაძემ, პ. ფოგტმა, მ. ანდრონიკაშვილმა.

ქართულ ფილოლოგიაში ცნობილია და სათანადოდ შეფასებული ისეთი შემთხვევები, როცა ქართველ მთარგმნელს უთარგმნელად დაუტოვებია სომხური სიტყვა, ან კიდევ შეცდომით გაუგია ესა თუ ის სიტყვა, ან ფრაზა. ამგვარი შემთხვევები ნათლად აჩვენებს ამა თუ იმ ტექსტის დამოკიდებულებას დედანთან, მაგრამ ისინი ვერ გამოდგებიან ენობრივი გავლენის სამტკიცებლად.

შეიძლება ვადაჭრით ითქვას, რომ მიუხედავად ხანგრძლივი კონტაქტებისა, სომხურ სალიტერატურო ენას ქართულ სალიტერატურო ენაზე რაიმე შესამჩნევი გავლენა არ მოუხდენია.

V. ფაქტიურად იგივე შეიძლება ითქვას ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობის შესახებ. ოღონდ ირანულიდან ქართულში შემოვიდა გაცილებით მეტი ლექსიკური ერთეული. ყველაზე ამომწურავად ეს საკითხი შეისწავლა მ. ანდრონიკაშვილმა (13). იგი წერს: „ირანულიდან შეთვისებული სიტყვები ქართულში სხვადასხვა დროისა და სხვადასხვა ხასიათისანი არიან და მომდინარეობენ სხვადასხვა დიალექტური წრიდან. აქ შეიძლება შევხვდეთ სესხების ყველა სახეს, იქნება ეს ცოცხალი ენობრივი ურთიერთობის შედეგად შეთვისებული სიტყვები, თუ ხელოვნური, წიგნური გზით შემოსული სიტყვები, ირანული გზით მომდინარე ე. წ. ინტერნაციონალური სიტყვები, თუ ირანული წარმოშობის სიტყვები, შემოსული სხვა ენათა მეშვეობით“ (13, გვ. 6).

მიღიურნიდან შეთვისებულად მიიჩნია მ. ანდრონიკაშვილს ანთროპონიმები: ფარნავაზი, არტავაზი (13, გვ. 13—16); ისეთი სიტყვები, როგორცაა: ბაგინი, მოგვ, განძი, სპილენძი, მასპინძელი (სიტყვის ძირია ასპინძა, რაც სადგურს, სასტუმროს ნიშნავს) (13, გვ. 16—19).

ძველი სპარსულიდან მომდინარედ ითვლება: არმაზი, ვანი, კირთი (13, გვ. 23—32) და სხვ.

ავესტურ ტრადიციას უკავშირებს მ. ანდრონიკაშვილი სიტყვებს: ეშმაკი, დროშაკი, ჯოჯოხეთი, ფართო (13, გვ. 36—40) და სხვ.

სკვითურ-ალანურ-ოსურიდან ნასესხებად შეიძლება მივიჩნიოთ: ბრაგი, ამინდი, არვე, არნი, ბევრი, ბზიკი, ბრანგვ, ბურახი, დილევი, დოლი, ეწერი, კაპოეტი, კნინი, ლუდი, მეხი, მონა, ორმო, რუსხა, სულუგუნი, უსუარი, ფარსაგი, ფარლული, ფასი, ფინთი, ქადაგი, ქაშაგი, ქუდი, შაგი, ხაბიზგინი, ხავსი, ხეტიალი (13, გვ. 75—130) და სხვ.

პართულიდან შემოსულად მიიჩნევს მ. ანდრონიკაშვილი ისეთ სიტყვებს, როგორცაა: აბჯარი, ავაზაკი, ავაზანი, აზნ = (აზნაური), ამბავი || ჰამბავი, ამბორი, ამბოხი, ამპარტავანი, ანაზღ (ანაზღაძთ), არტოშანი, ბაგინი, ბუნავი, ბანაკი, ბექელი, გუნდი, გუშაგი, დიასპანი, დანაკი, დალიჭი, დაშნი, დუმაკი || დუმა, ევადაგი, ვანი, ვარდი, ვარშამაგი, ვაშკარანი, ვაშტი, ვერაგი, ვეშაპი, ვიჯრი, ზეპური, ზორვა, ზუერი, ზუარაკი, კისაკი || ქისა, ამარი, მარაგი, მრავალი, მატაკარანი, მოგვ (= ჩექმა), მუპრაკი, ეამი, პალავანი, პასანიკი || პასენაკი, პალანი, პატნეზი, პატივი, პატიყი, პატიმარი, ტაბასტაკი, ტალავარი, ურაკპარაკი, უნასი, ფართო, ჰასაკი (13, გვ. 216—278) და სხვ.

საშუალო სპარსულიდან ისესხა ქართულმა: ალაგი, ამხანაგი, ანგაპრება > ანგარება, ანდერძი, აპკა, ასპარეზი, აუგი, ანჯმან (ანჯმნობა), არზანიგი || არძანიგი, ახოვანი, ბევრი, ბერი, ბორცვ, ბოსტანი, ბუნ = (ბუნება), ბარძიმი, განძი, გლახაკი, გრივი, გუალავი, გოვარი (> გუარი > გვარი), გრო, გუმარდი, გუნდრუკი, გუჯარი, გოვზაკი, მგოსანი (< გოსანი), დასტური, დევი, დილეგი, დრამა, დანდალი, ტრაპკანი, დანგი, დროშა, ეშმაკი, ეშმა, ხაშმი, შმაგი, ვასხი, ვაშხი, ვაჭარი, ზიანი, ზღაპარი, ზურმუხტი, იაგუნდი, იაკინთი, იავარი, იადგარი, კალნაბი, კოშკი, კერპი, კუბასტი, კურტაკი, ლალი, ლაშქარი, მარზაკი, მარზა, მარზაპანი, მობიდანნი, მიზლი, მირკანი || მირაკანი || მიპრაკანი, ნავარდი, ნაზი, ნასი, ნაძვ, იატაკი, ნიადავი, ნიშანი || ნიში, ნიჯადი, ნოავი || ნოვაგი, ოსტიგანი, პასუხი, პერანგი, პატრუკი, პატრუცავი, პიტიახში, როსპიკი, პროარტავი, როჭიკი, სადაგი (> სადა), სასტიკი, სენაკი, სენაკაპანი, სპა, სპასპეტი, სპასალარი, სპეტაკი, სტავრა, სუბუჭი, ტაკუკი, ტაბაკი || ტაფაკი, ტაიჭი, ტაბლაკი || ტაბლა, ტანი, ტანჯვა, ტაძარი, ტომი, ტოზიკი, ფათერაკი, ფარდაგი, ქანდაკი, ქარავი, ქულბავი, ქარდაგი, ქურციკი, შიმშერი, შარავანი, შფოთი, ჩოგანი, ქალაკი, ქეშმარიტი, კიქნაუხტი, კაბუკი, კარმაგი, ხანა-

გა, ხუიშნი, ხუასტაგი, ხორშაკი, ხუარბალი, ჯოჯოხეთი, ჯადაგი, ჯავშანი (13, გვ. 279—416) და სხვ.

VI. სემიტურ სამყაროსთან ქართველთა ურთიერთობის კვლევისას, ვფიქრობთ, სახელმძღვანელოდ გამოდგება გ. წერეთლის დებულება: „არის ერთი მთლიანი კულტურა წინააზიის ხალხებისა, რომლის შექმნაში მონაწილეობდნენ მუსლიმანური და საქრისტიანო აღმოსავლეთის სხვადასხვა ეთნიკური ერთეულები: არაბები, სპარსელები, სირიელები, კობტები, სომხები და პირველ რიგში ქართველები“ (75, გვ. 34).

გ. წერეთლის ზრით, „საქართველოს ურთიერთობა არაბებთან ისლამის პირველ საუკუნეში იწყება. ჯერ კიდევ მეშვიდე საუკუნის ორმოციან წლებში საქართველოს (ქართლის) მოსახლეობა უშუალო კავშირს ამყარებს არაბებთან და ეს კავშირი მრავალი საუკუნის განმავლობაში არ შეწყვეტილა. ამ გარემოებას არ შეეძლო კვალი არ დაეტოვებინა ენაზე. ქართულში თავს იჩენს გარკვეული რაოდენობა არაბული ლექსიკური ელემენტებისა“ (75, გვ. 34).

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ძველ ქართულში არაბულიდან ნასესხებ სიტყვათა რიცხვი მცირეა (75, გვ. 35—38). გ. წერეთელი ამ ფაქტს ასე ხსნის: „ეს სიმცირე უმთავრესად იმით აიხსნება, რომ ქართველი ხალხის მაღალი ეროვნული და ქრისტიანული სარწმუნოებრივი თვითშეგნება, რომელმაც გამოაძახილი პოვა იოანე საბანისძის VIII საუკუნეში შექმნილ პატრიოტული ტენდენციით აღსავსე ძეგლში, უკარნახებდა ქართველ ხალხს სასტიკი ბრძოლა გამოეცხადებინა ისლამისა და ყოველგვარი მაჰმადიანურის წინააღმდეგ, როგორც ქართული სარწმუნოებისა და სახელმწიფოებრიობის მტრისა. გარდა ამისა, უნდა აღინიშნოს, რომ კლასიკური პერიოდის სამწერლობო ქართულს საფუძვლად დაედო ბიბლიის თარგმანისა და მის ნიადაგზე განვითარებული მდიდარი საეკლესიო ლიტერატურის ენა, რომელიც მრავალი საუკუნის განმავლობაში განაგრძნობდა ტრადიციით არსებობას. ტრადიცია იმდენად ძლიერი იყო, რომ XI საუკუნეში გიორგი მთაწმინდელი თავის ოთხთავის ტექსტში გაურბის არაბული სიტყვების ხმარებას მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს ქართულ ენაში არაბული ლექსიკური ელემენტების საკმაო რაოდენობა მოიპოვებოდა“ (75, გვ. 38—39). ასევე ცნობილია, რომ ძველ სომხურში არაბულ სიტყვათა ოდენობა მცირეა (104, გვ. 260).

არაბულიდან ქართულში ნასესხებ ლექსიკას საყურადღებო გამოკვლევა უძღვნა პ. ფენრიხმა (94). მან მიუთითა, რომ ახალ ქართულში არაბულიდან ნასესხებია: ალამი, ადათი, შარიათი, კაბალა, იჯარა, ნისია, ხარჯი, ქირა, ვალი, ვეზირი, ვეჭილი, თაბუნი, თაჯი, თუთა, მელიქი, ნაზირი, ნაიბი, ამირი, ამილახორი, დერვიში, ალაპი, ყარაიბი, ყისმათი, ყურანი, ღდინი, ქაფარი, აბი, ბუასილი, ექიმი, შაკიკი, ერეყანი, ქაფური, ყაფაზი, ვარაყი, თარჯიმანი, ატლასი, შანდალი, ქურა, ქურსი, ქათანი, ყასიდა, ყა-

ზალი, მუხამბაზი, შაირი, ყილიფი, ლადარი, ფუთა, ბაყალი, ფიჭოლი, სალამი, ხალიფა, სუფრა, საათი, ნალი, ნადიმი, კუმაში, ეჯიბი, მეიღანი, თასი, თაბახი, ზავთი, ზანდუკი, ავზი, ყადრი, ლაზლი, ყასაბი, ყაფანი, ქაბაბი, კამა, შარბათი, ყავა, არაყი, ფიჭრი, ყაიდა, ყასავათი, ხასიათი, ბალა, საბაბი, ვადა, შაბი, ნიშადური, ჰავა, ალყა, მარჯანი, ლალი, იაგუნდი, მაიმუნი, ყალყი, არაქათი, აჯამი, დუნია, ხოტბა, ფარეში, ღაზელი, ეშხი, ყაელი, ბათილი, ზარადი (მუზარადი), თამამი, ყურბანი, არამი, ასასი, ხალასი, შუღლი, ყამირი, ვარამი, ლალატი, სურათი, ნაზირი, ყაღიბი, ყაიმი, აინუნი, ზაფრა, თილისმა, ბადრი, ყაბული და სხვ. (94, გვ. 156—162)

უშუალოდ არაბულიდან, ან სხვა ენათა მეშვეობით ძველ და საშუალო ქართულში შემოდის არაბული სიტყვები: ათაბაგი, ალქიმი, ამირალმუმნი, აქლეგი, გავაზი, გზირი, დავა, დუქანი, ვარქირი > ვაქილი, ვაზირი, ზოალი, კოზაყი, მუშტარი || მუსტარი (= იუბიტერი), მარეხი, ოტარდი, ყამარი, ზონარი, დანგი, თასი, თარხანი, თურინჯი, კოშკი, ლავევარდი, ლალი, მანდილი, ნიკრისი, ხალიფა, ხანდაყი, ხაშხაში, ზაფრანა, ყულყასი, ხაბაზი, ლობიო, მალრიბი, მაშრიყი; კუზი, მიღანი > მოედანი, მიხაყი, მეჩეთი, მიზგიტი, მაკრატ(ელი), მქისი, უნაბი, ნალი, ნარინჯი, ნარდი, ნალი, ნუსხა, შარბათი, სუბუქი, შიმშერი, შიშაქი, შურტა, ბალდამი, ფარეში, პარკუჭი, პრკე, ჯავარი, რეჰანი, სუნდუკი || ზანდუკი, ფუნდუკი, ფარდი (შეფარდება), ფარდა, ყაჭი, შაქარი, ჯალაბი, ჯილაგი და სხვ.

გ. წერეთელი მიუთითებს, რომ „XI—XII საუკუნეებიდან მოყოლებული უკვე იხსნება გზა სიტყვების შემოსვლისათვის“ (75, გვ. 38).

განსაკუთრებით ხშირია არაბიზმები ასტროლოგიურ და სამედიცინო წიგნებში (75, გვ. 38). საინტერესოა, რომ პ. ჰიუბშმანი სპეციალურად გაზიარებს არაბულ სიტყვათა სიმრავლეს ძველ სომხურ სამედიცინო თხზულებებში (104, გვ. 279—280).

სამედიცინო ლიტერატურაში უკანასკნელ დროს გამოითქვა არაერთი საყურადღებო მოსაზრება ამა თუ იმ წერილობითი ძეგლის არაბულიდან ქართულად თარგმნის შესახებ (1; 4; 14; 15; 16; 74; 85; 95; 96; 97; 101; 117; 118; 119; 120; 121 და სხვ.).

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ არაბულ ენას ქართულ სალიტერატურო ენაზე რაიმე შესამჩნევ ეგვლეწა არ მოუხდენია (ცხადია, აქ არ იგულისხმება სიტყვათა უშუალო, ან შუალობითი გზით სესხება).

ლიტერატურა

1. იოანე მოსხი, ლიმონარი, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1960.
2. ილ. აბულაძე, რამდენიმე საერთო ხმარების სიტყვა ქართულსა და სომხურში: შრომები, II, თბ., 1976.



3. ილ. აბულაძე, სომხურისა და ქართულის ზოგიერთი საერთო ხმარების სიტყვის წარმოშობისათვის: შრომები, II, თბ., 1976.
4. ილ. აბულაძე, უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექუსთა დღეთაისა“ და გრიგოლი ნოსელის თარგმანებისა „ქაჯისა აგებულებისათჳს“, თბ., 1964.
5. ილ. აბულაძე, ძველი ქართულის ლექსიკიდან: შრომები, II, თბ., 1976.
6. ილ. აბულაძე, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს-ში, თბ., 1944.
7. ილ. აბულაძე, ქართულიდან სესხებული სომხური სიტყვები: შრომები, II, თბ., 1976.
8. ილ. აბულაძე, ქართულის კვალი ძველი სომხური მწერლობის ერთ ძეგლში: შრომები, II, თბ., 1976.
9. ილ. აბულაძე, ქართულისა და სომხურის საერთო სიტყვები: შრომები, II, თბ., 1976.
10. ილ. აბულაძე, ქართულ-სომხური ლექსიკური შეხვედრები: შრომები, II, თბ., 1976.
11. ილ. აბულაძე, ქართულ-სომხური ფილოლოგიური შტუდიები: შრომები, I, თბ., 1975.
12. ილ. აბულაძე, წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე ძველი ქართული ტერმინი: თსუ შრომები, XXXIV, 1950.
13. მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბ., 1966.
14. აღ-ბესთანია, გამოსცა რ. გვარამია, თბ., 1965.
15. ამონიოსის „სინა-რაითის მამათა მოსრვის“ არაბულ-ქართული ვერსიები, გამოსცა რ. გვარამია, თბ., 1973.
16. რ. გვარამია, „პანტელეიმონის წამების“ ქართული ვერსიები და მათი წყაროები: მრავალთავი, VII, თბ., 1980.
17. ბ. გიგინეიშვილი, ც. კიკვიძე, რუსთაველის ხანის ქართული ბიბლიის თარგმანი: შოთა რუსთაველი (ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი), თბ., 1966.
18. ბ. გიგინეიშვილი, სოლომონის იგავთა ქართული რედაქციები: მრავალთავი, II, თბ., 1973.
19. კ. დანელია, იერემიას წინასწარმეტყველების ძველი ქართული ვერსიები და მათი მომდინარეობის საკითხი: თსუ ძველი ქართ. ენ. კათ. შრ., 9, თბ., 1964.
20. კ. დანელია, პავლეს ეპისტოლეთა ძველი ქართული რედაქციები: მაცნე, 1976, № 3.
21. კ. დანელია, პავლეს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები (გიორგისა, ეფრემისა): თსუ ძვ. ქართ. ენ. კათ. შრ., 20, თბ., 1976.
22. კ. დანელია, რამდენიმე საკითხი ბიბლიის უძველესი ქართული თარგმანის ისტორიისათვის: თსუ შრ., 183, თბ., 1978.
23. კ. დანელია, უცხო ენათა გავლენის კვალი ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების ენაში: მაცნე, 1975, № 4.
24. კ. დანელია, უცხო ენათა გავლენის კვალი ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების ენაში, II. ვიდრე უდებრეანი კონსტრუქციები ძველ ქართულში: მაცნე, 1979, № 1.
25. კ. დანელია, უცხო ენათა გავლენის კვალი ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების ენაში. 3. vav consecutivum-ის გადმოცემა თანმიმდევრობის „და“ კავშირით: მაცნე, 1979, № 3.
26. კ. დანელია, უცხო ენათა გავლენის კვალი ძველი ქართული წერილობითი ძეგ-



ლების ენაში. 4. ბერძნულ ადგილობით ზმნისწინთა გადმოცემისათვის ძველ ქართულში: მაცნე, 1981, № 2.

27. ე. დოჩანაშვილი, ადიშის ოთხთავის კომპოზიტები (ოთხთავის სომხურ და ბერძნულ ტექსტებთან მიმართებით): მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 29, თბ., 1951.

28. ე. დოჩანაშვილი, მასალები ადიშის ოთხთავის წარმომავლობის საკითხისათვის: მასალები ... 32, თბ., 1955.

29. ე. დოჩანაშვილი, „მცბეთური ბიბლიის“ დაბადების წიგნის ბერძნულში: მაცნე, 1978, № 2.

30. ე. დოჩანაშვილი, მცბეთური ხელნაწერი (შესავალი), თბ., 1981.

31. ე. დოჩანაშვილი, პირთა, გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები ოთხთავის ქართულ თარგმანებში: მაცნე, 1968, № 3.

32. ე. დოჩანაშვილი, რამდენიმე ტექსტოლოგიური დაკვირვება: ბიზანტიოლოგიური ეტიუდები, თბ., 1978.

33. ე. დოჩანაშვილი, ტექსტობრივი დამოკიდებულების რამდენიმე შემთხვევა ძველი აღთქმის ზოგ ქართულ ხელნაწერში: მაცნე, 1971, № 2.

34. ე. დოჩანაშვილი, ქართული ბიბლიის „ისო ნავეს წიგნის“ ბერძნულში: მაცნე, 1974, № 4.

35. ირ. ვეშაპიძე, ზმნისწინი ქართულ ენაში, თბ., 1967.

36. კ. თევზაძე, რთული ზმნები ძველ ქართულში: პუშკინის სახ. თბ. სახ. პედ. ინსტრ., 13, თბ., 1959.

37. ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნვა და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957.

38. პ. ინგოროვეა, თხზულებათა კრებული, IV, თბ., 1978.

39. მ. კახაძე, ბაილი დიდი, ექუსთა დღეთა, თბ., 1947.

40. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.

41. ნ. კეკელიძე, პროკლე დიადოხოსი, კავშირნი ღმრთისმეტყველებითნი, ძველი ქართული თარგმანი (ხელნაწ.), თბ., 1948.

42. ა. კიბირიძე, შერწყმული წინადადება ძველ ქართულში: ივე, IV, თბ., 1953.

43. გ. კაციაძე, ესთერის წიგნის ქართული რედაქციები: მრავალთავი, II, თბ., 1973.

44. შ. მაისურაძე, ქართულ-სირიული ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიიდან: მაცნე, 1977, № 4.

45. შ. მაისურაძე, აგიოგრაფიული თხზულების „დროსის წამების“ წარმომავლის საკითხისათვის: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 97, № 2, თბ., 1980.

46. არ. მარტიროსოვი, თანდებული ქართულში: ივე, I, თბ., 1946.

47. დ. მელქიიშვილი, იოანე პეტრიწის ფილოსოფიურ შრომათა ენა და სტილი, თბ., 1975.

48. ი. ნადარეიშვილი, „და“ კავშირის ხმარების სიხშირე ქართული სალიტერატურო ენის ევოლუციის პროცესში: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 57, № 2, თბ., 1970.

49. თ. ეორდანიანი, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიიდან, 1, ტფ., 1892.

50. მ. სურგულაძე, ძველი ქართული პალეოგრაფიული ტერმინები, თბ., 1976.

51. გ. ტაბიძე, თხზულებანი, XII, თბ., 1975.

52. ც. ქურციკიძე, „გოდება იერემიასის“ ქართული რედაქციები: მრავალთავი, III, თბ., 1973.

53. ც. ქურციკიძე, ერთი სტილისტური თავისებურებისათვის ძველ ქართულში: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 36, № 1, თბ., 1964.

54. ც. ქუეციანიძე, ძველი აღთქმის აპოკრიფული (არაკანონიერი) წიგნების ქართული ვერსიები, II, თბ., 1973.
55. ს. ყაუხჩიშვილი, აღიშის ოთხთავის ბერძენიზმები: ენიშკის მოამბე, XIV, თბ., 1944.
56. ს. ყაუხჩიშვილი, ერთი უცნობი სინტაქსური მოვლენისათვის ძველ ქართულში: ქუთ. პედ. ინსტ. შრ., IX, თბ., 1949.
57. ს. ყაუხჩიშვილი, მეშვიდე საუკუნის ნოველისტი იოანე მოსჭი: „ციცკარი“, 1958, № 1.
58. ს. ყაუხჩიშვილი, ბიზანტიური ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1973.
59. ს. ყაუხჩიშვილი, იოანე პეტრიწის ენა: იოანე პეტრიწი, შრომები, I, თბ., 1940.
60. ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973.
61. ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.
62. ა. შანიძე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია, თბ., 1945.
63. ა. შანიძე, წიგნი ძუელისა აღთქმისანი, ტ. I, ნაკვ. I, თბ., 1947.
64. ა. შანიძე, სინური მრავალთავი 864 წლისა, თბ., 1959.
65. მ. შანიძე, ორი ებრაული სიტყვა ძველი აღთქმის ტექსტში: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, IV, № 2.
66. მ. შანიძე, უნჯაკალ სიტყვის განმარტებისათვის: თსუ მე. ქართ. ენ. კათ. შრ., 20, თბ., 1976.
67. მ. შანიძე, ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები, თბ., 1979.
68. მ. შანიძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი: ხელნაწ. ინსტ. მოამბე, II, თბ., 1960.
69. დ. ჩუბიანიშვილი, ზოგიერთი სინტაქსური კონსტრუქციის მონაცვლობისათვის ძველ ქართულში: ქართ. ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბ., 1961.
70. უ. ცინდელიანი, მეფეთა პირველი ორი წიგნის ძველი ქართული რედაქციების მიმართებისათვის ბერძენულთან: მაცნე, 1967, № 2.
71. უ. ცინდელიანი, *αρχα* წინდებულის ეკვივალენტები „მეფეთა წიგნების“ ქართულ თარგმანში: მრავალთავი, IV, თბ., 1975.
72. თ. ციქტიშვილი, ენციკლოპედიის წიგნის ძველი ქართული ვერსიები, თბ., 1970.
73. შ. ძიძიგური, კავშირები ქართულ ენაში, თბ., 1969.
74. ნ. წაქაძე, „ნისიმეს ცხოვრების“ არაბული და ქართული ვერსიები, მაცნე, 1973, № 3.
75. გ. წერეთელი, სემიტური ენები და მათი მნიშვნელობა ქართული კულტურის ისტორიისათვის: თსუ მოხსენებათა კრებული, I, თბ., 1947.
76. კ. წერეთელი, ბარონომახია ქართულში: ივე, VI, თბ., 1954.
77. კ. წერეთელი, არაბის აღმნიშვნელი ეთნიკური ტერმინები ქართულში: თსუ აკად. შანიძეს, თბ., 1981.
78. კ. წერეთელი, არამეული ენა საქართველოში: მნათობი, № 9, 1976.
79. გ. ხინთიბაძე, ქართულ-ბიზანტიური ლიტერატურული ურთიერთობის ისტორიისათვის, თბ., 1982.
80. И. В. Абуладзе, Несколько общих слов в древнегрузинском и древнеармянском языках: Шრომები, II, თბ., 1976.
81. Р. П. Блейк, О древнегрузинских версиях Ветхого завета: Изв. Кавказ. отд. Московского Арх. общ. VI, Тифлис, 1921.
82. Н. Я. Марр, Из поездки на Афон: ЖМНП, С-Пб., 1899, Март.
83. Н. Я. Марр, Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивера, ч. I, С-Пб., 1900.



84. Н. Я. Марр, Боги языческой Грузии по древнегрузинским источникам, С-Пб., 1901.

85. Н. Я. Марр, Иосиф Аримафейский, Сказание о построении первой церкви в городе Лиде, ТР, II, С-Пб., 1901.

86. Н. Я. Марр, Ипполит, Толкование Песни песней: ТР, III, С-Пб., 1903.

87. Н. Я. Марр, Физиолог: ТР, VI, С-Пб., 1904.

88. F. Blass, A. Debrunner, Grammatik des neutestamentlichen Griechisch, Göttingen, 1976.

89. B. Boeder, Über einige Verwendungen von da „und“ in der altgeorgischen Literatursprache: Folia Linguistica, t, XVI/1—1 1983.

90. G. Deeters, Armenisch und Südkaukasisch: Caucasia, Fasc. III. Leipzig 1926; IV, 1927.

91. M. van Esbroeck, Deux homélies de Severien de Gabala (IV —V siècle) conservées en géorgien: Bedi Kartlisa, XXXVI, Paris, 1978.

92. M. van Esbroeck, L'histoire de l'église de Lydda dans deux textes géorgiens: Bedi Kartlisa, XXXV, 1977.

93. M. van Esbroeck, Les plus anciens homéliaires géorgiens, Louvain, 1975.

94. H. Fänrich, Arabische Lehnwörter in der georgischen Sprache: Bedi Kartlisa, XVII-XVIII, 1964.

95. G. Garitte, La version géorgienne du „Pré spirituel“: Studi e Testi, 232, 1994.

96. G. Garitte, La passion de S. Élien de Philadelphie (Ammän): Analecta. Bollandiana, t. 79, fasc. 3-4.

97. G. Garitte, La version géorgienne de la Vie de S. Cyriaque par Cyrille de Scythopölis: Le Muséon, t. 75, § 3-4.

98. G. Garitte, Les vies géorgiennes de S. Syméon Stylite l'ancien et de S. Éphrem, Louvain, 1957.

99. G. Garitte, Le sermon du moine Martyrius et son modèle syriaque, Le Muséon LXIX.

100. G. Garitte, Version géorgienne de la vie de S. Marthe: Bedi Kartlisa, XXV, 1968.

101. G. Garitte, La vie géorgienne de S. Cyriaque et son modèle arabe: Bedi Kartlisa, XXVIII, 1971.

102. R. Helbing, Die Kasussyntax der Verba bei den Septuaginta, Göttingen, 1928.

103. R. Helbing, Grammatik der Septuaginta, Laut-und Wortlehre, Göttingen 1907.

104. H. Hubschman, Armenische Grammatik, I, Armenische Etymologie Hildesheim-New York, 1972.

105. J. Molitor, Die georgische Bibelübersetzung, ihr Werdegang und ihre Bedeutung in heutiger Sicht: Oriens Christianus, 37, 1953.

106. J. Molitor, Zur Textgeschichte des georgischen Alten Testamentes: Bedi Kartlisa, VI-VII, 1959.

107. J. Molitor, Die syrische Grundlage der altgeorgischen Evangelienübersetzung nach Aussage ihrer Harmonisierungen, Bedi Kartlisa, XIII-XIV, 1962.

108. J. Molitor, Spuren altsyrischer Bibelübersetzung in den Chanmeti-Palimpsesten aus Jeremias, Bedi Kartlisa, XI-XVI, 1963.

109. J. Molitor, Syrische Lesarten im altgeorgischen Tetraevangelium: Bedi Kartlisa, XIX-XX, 1965.

110. J. Molitor, Neuere Ergebnisse zur Textgeschichte des georgischen Neuen Testaments: Bedi Kartlisa, XXI—XXII, 1966.
111. J. Molitor, Altgeorgische Evangeienübersetzung als Hüterin Syrischer Tradition: Bedi Kartlisa, XXIII-XXIV, 1967; XXXV, 1968; XXVI, 1969.
112. J. Molitor, Die Bedeutung der georgischen Version des Neuen Testaments für die Novi Testamenti Graeci ... Bedi Kartlisa, XXVIII, 1971.
113. J. Molitor, Die altgeorgische Version des 1. und 2. Korintherbriefes ins Lateinische übertragen und nach Syriazismen untersucht: Oriens Christianus, 58, 1974.
114. J. Molitor, Die altgeorgische Version des Galater- und Epheserbriefes ins Lateinische übertragen und nach Syriazismen untersucht: Or. Chr., 59, 1975.
115. J. Molitor, Die altgeorgische Version des Philipper-, Kolosser und 1. und 2-Thessalonsbriefes in Lateinische übertragen und nach Syriazismen untersucht Or. Chr., 60, 1976.
116. J. Molitor, Die altgeorgische Version des 1. und 2. Timoteusbriefes und des Titusbriefes ins Lateinische übertragen und nach Syriazismen untersucht; Or. Chr., 61, 1977.
117. B. Outtier, Le modèle arabe d'une collection ascétique géorgienne: Bedi Kartlisa, XXIX-XXX, 1972. | | | | | | | |
118. B. Outtier, Les enseignements des Pères, un recueil géorgien traduit de l'arabe: Bedi Kartlisa, XXXI, 1973. | | | |
119. B. Outtier, Les recueils géorgiens d'oeuvres attribuées à S. Ephrem le Syrien: Bedi Kartlisa, XXXII, 1974.
20. B. Outtier, Une homélie sur le jeûne et la pénitence attribuée à S. Ephrem-
en géorgien: Bedi Kartlisa, XXXII, 1974.
121. B. Outtier, La manuscrit Tbilisi A-249; un recueil traduit de l'arabe et sa
physionomie primitive: Bedi Kartlisa, XXXV, 1977.
122. G. Pätsch, Linguistische Bemerkungen zur Textgeschichte der georgischen
Bibel: Bedi Kartlisa, XXI-XXII, 1966.
123. G. Pätsch, Griechisches Lehngut im Georgischen: Bedi Kartlisa, XXXV,
1977.
124. P. Peeters, Traductions et traducteurs dans l'hagiographie orientale à l'
époque byzantine: Analecta Bollandiana, 40, 1922.
125. J. Svennung, Anredeformen: Acta Societatis Litterarum Humaniorum Re-
giae Upsaliensis, 42, Uppsala.
126. H. Vogt, Arménien et caucasique du sud: Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap,
IX, Oslo, 1938.

ლიქსიკონები

127. ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.
128. ი. იმნაიშვილი, ქართული ოთხთავის სიმღონია-ლექსიკონი, თბ., 1948—1949.
129. სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბ., 1948.
130. W. Bauer, Wörterbuch zum Neuen Testament, Berlin — New York, 1971.
131. სრ. მათაყის, სახეების არძაასის განაგრეს. სიტყვანი. I 1971; II, 1973; III, 1977; IV, 1979.



**ქართული ენათმეცნიერული აზრის
ისტორიის სათავეებთან**

ის ფაქტი, რომ ძველი ქართული სალიტერატურო ენა ნორმებს მტკიცედ იცავს, საფუძველს იძლევა, ვივარაუდოთ ძველ პერიოდში გარკვეული ტიპის გრამატიკის, ან ნორმათა კრებულის არსებობა (28, გვ. 12; 106; 107; 25, გვ. 3; 15, გვ. 5; 21, გვ. 43; 10, გვ. 5 და სხვ.).

სამეცნიერო-ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ძველქართულ სასწავლებლებში ერთ-ერთ სასწავლო დისციპლინად გრამატიკა ითვლებოდა (6, გვ. 83).

საყურადღებოა, რომ ანტონი პირველი თავის ფუძემდებლურ ნაშრომში „ქართული ღრამატიკა“ მიუთითებდა იოანე პეტრიწის გრამატიკული ნაშრომის შესახებ (3, გვ. 168—169). ამ ცნობას ემყარებიან მ. ბროსე (31, გვ. 8) და ა. შეგვინი (32) და იოანე პეტრიწს თვლიან ჩვენამდე არმოდწეული გრამატიკის ავტორად. ა. ფოცხიშვილი ფიქრობს, რომ X—XII საუკუნეებში ქართულად არსებობდა გრამატიკა, მაგრამ არაა ნათელი, ორიგინალური იყო იგი, თუ ნათარგმნი (11, გვ. 51).

1873 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში „О грамматической литературе грузинского языка“ ალექსანდრე ცაგარელი წერდა „Возникновение и развитие грамматических понятий в литературе какого-нибудь народа, как признак сознательного критического отношения к языку, есть, бесспорно, один из важнейших шагов вперед в умственной жизни его. Но понятия эти возникают и развиваются не вдруг, а постепенно и в разных видах: сначала они тесно связаны с экзегетическим и лексическим (этимологическим) разбором и объяснением трудно понимаемых писателей“ (28, გვ. 5).

ალ. ცაგარელი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ბერძნულმა კულტურამ უდიდესი გავლენა მოახდინა ქართული კულტურის განვითარებაზე, განსაკუთრებით V—XII საუკუნეებში. ამ დროისათვის ითარგმნა მრავალი ბერძენი მწერლის თხზულება ქართულად. სხვა საგანთა შორის არც გრამატიკა დავიწყებიათ (28, გვ. VII).

ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ XI—XII საუკუნეებში ჩვენში შესაძლოა, შექმნილიყო ორიგინალური გრამატიკული ნაშრომი: მოძღვრე-

ბა „სხვებზე უწინარეს ქართული ენის ბუნებასა და აგებულებაზე უნდა ძველ ქართველ გამოჩენილ მთარგმნელებსა და მეცნიერ ფილოლოგებსა — სკ. ჰქონდათ და, როგორც ეფრემ მცირის წერილიდან ჩანს, მათ სკოდნიათ კიდევ „ზედმიწევნით რაბამობამ ბერძენთა და ქართველთა ენებისა“ (იხ. ჩემი: ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები, წიგნი 1¹, 94 და 1², 148). შესაძლებელია ქართული ენის რაბამობის ეს თავიანთი ცოდნა ეფთვმე მთაწმიდელს, ეფრემ მცირეს, იოანე პეტრიწს, ან რომელსა — მე მათგანს წერილობითაც. ჰქონდათ აღბეჭდილი“ (25, გვ. 3). ივ. ჯავახიშვილის ეს ვარაუდი სავსებით დადასტურდა. ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში აღმოჩნდა გრამატიკული ტრაქტატი (მას ყურადღება მიაქცია ქრ. შარაშიძემ, ხოლო გამოსაცემად დაამზადა მ. შანიძემ).

აქვე უნდა შევხვდეთ ერთ საკითხს. ქართული ანბანის შემოქმედს უთუოდ ჰქონდა გარკვეული ენათმეცნიერული მომზადება. ვ. ბოიდერმა ნათლად აჩვენა, რომ ქართული ანბანის შექმნისას გაუთვალისწინებიათ ბერძენთა მოძღვრება ბგერითი სისტემის შესახებ (30).

ქართული ენის ლექსიკოგრაფიაში განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღვის ეფრემ მცირეს. XI საუკუნის 70-იან წლებში მან დაწერა ნაშრომი „შესავალი ფსალმუნთა თარგმანებისა“ (სრული სათაურია: „უწყებაჲ მიზეზსა და ვითარებასა და თხრობაჲ წესსა და საგმარებასა წინამდებარისა ამის წიგნისასა, რომელ არს „თარგმანებაჲ ფსალმუნთაჲ“¹).

ეფრემის ნაშრომის ერთ-ერთ ნაწილს წარმოადგენს ლექსიკონი (სბეციალური ლანიშნულებისა). ეფრემი ამბობს, რომ ეს ლექსიკონი ბერძენთა ანალოგიური ნაშრომების მიხედვით არის შექმნილი:

ამას თანა ამასცა მეცნიერ იყავ, ვითარმედ ესრეთ აქუს ჩუეულებამ წიგნებსა ბერძენთასა, რამთა ანბანსა ზედა განწყობდენ ყოველთაჲ სიტყუათა გამოსაძიებელთა და ღრმათა, რამთა ადვილ იყენენ საპოვნელად. და წიგნსა მას ლექსიკონ უწოდენ, რომელ არს ლექსთამ, ესე იგი არს ღრმათა სიტყუათამ. და თითოეულსა წიგნსა — ვარეშეთა გინა საეკლესიოთავანსა — ყოველივე ღრმამ და გამოსაძიებელი სიტყუამ, ანბანთა ზედა განწყობილი და შეკრებული, თავად და შესავალად წიგნისა უწერია, უკუეთუ ოდენ გამოძიებელ და გულისკმის-მყოფელ ყოფილ იყოს მომგებელი წიგნისამ, რომელთა კუალსა შედგომითა კინი ესე სახე ჩუენცა ვაჩუენეთ.

ამით სახითა განწყობილ არიან სიტყვს-გებანი მწვალებელთანი წმიდათა მამათა და მნათობთა მათგან ყოელისა სოფლისათა ბასილი კესა-

¹ გამოსცეს: 1914 წ. ე. თაყაიშვილმა („ძველი საქართველო“, III ტ., I განკ. ტომისი, 1914, გვ. 243—249); რ. ბლეიმა — ბოლო მონაკვეთი („მიმომხილველი“, 1926, გვ. 159—160); მ. შანიძემ სრულად (ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, XI, თბ., 1966, გვ. 77—79).

რიელისა და გრიგოლი ღმრთისმეტყველისა და იოანე დამასკელისა რათა, რაჟამს არსებობდა სიტყუა-გიგებდენ წინააღმდეგმნი, მყის ანისაგან სიტყუა-უგო, ხოლო ბუნებისათჳს — ბანისაგან და გუამისათჳს განისაგან. და ესრეთ ადვილ იყოს საგმარებლად ქამსა ჳირისასა ანბანსა ზედა განწყობილი იგი წიგნები წმიდათამ.

ამითვე სახითა აღუწერიან თჳსნი ლექსიკონნი ღრმათა სიტყუათათჳს ბერძულთა კოსტანტინე მეფესა პორფიროგენიტსა და დიდსა კჳრილეს აღექსანდრიელსა, რამთა, რაჟამს ეძიებდეს უმეცარი, თუ რამ არს მყისი ანუ მრჩობლი, მანსა შინა განუმარტონ, ვითარმედ მრჩობლ ეწოდების ორკეცსა, ხოლო მყის — ანაზღაფთსა (მ. შანიძის გამოცემა, 96, 25—97, 12).

სავსებით სწორად შენიშნავს მ. შანიძე, რომ „სპეციალური დანიშნულება განსაზღვრავს აგრეთვე ლექსიკონში შეტანილი ერთეულების როგორც შერჩევას, ისე მათი განმარტების ხასიათს.

მიუხედავად ამისა, ეფრემის ლექსიკონი ქართული ლექსიკოგრაფიის თვალსაზრისითაც არაა მნიშვნელობას მოკლებული. სიტყუათა დალაგების წესი, განსამარტავი ერთეულის სალექსიკონო ფორმა, განსაზღვრებისათვის გამოყენებული ხერხები — ეს ყველაფერი გარკვეულ ფაქტობრივ მონაცემებს იძლევა ეფრემის ლინგვისტური კონცეფციის შესასწავლად“ (20, გვ. 117).

ეფრემმა სახელები ლექსიკონში წრფელობითის (უნიშნო სახელობითის), ხოლო ზმნები კი უპირო ფორმით (საწყისი) შეიტანა (20, გვ. 118). მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ „ეფრემს საწყისი მიაჩნია სალექსიკონო ერთეულისათვის ყველაზე შესაფერის ფორმად ზმნისათვის“ (20, გვ. 119). იგი სწორედ საწყისს გვაძლევს სალექსიკონო ერთეულად მაშინაც, როცა „შესაბამის ადგილას ტექსტში პირიანი ზმნა არის. ასე, მაგალითად, „სიცილი“ ფსალმუნში სულ არ გვხვდება, გვაქვს მხოლოდ პირიანი ფორმები: ეცინოდის ფს. 2, 4; მეცინიან ფს. 24, 2; ეცინი ფს. 36, 13; იცინოდიან ფს. 51, 8; ეცინოდი ფს. 58, 9“ (20, გვ. 119).

ალ. ლლონტის აზრით, ეფრემ მცირის ეს ლექსიკონი უაღრესად მნიშვნელოვანია ქართული ლექსიკოგრაფიის ისტორიისათვის (14, გვ. 217—218).

ანტონი კათალიკოსი მიუთითებს, რომ სახელზმნა: „თავით თჳსით ვერ შეგვქმს იდეასა განუსაზღვრელი ვითარებისა მიმართ თჳსისა, გარნა რომელსაცა შინა-სიტყუასა მდებარებს ბუნება მისი, განარჩევს მას, არსებითი არს, ანუ უმეშუშობითი, მოქმედებითი, ანუ ვნებითი. ხოლო თუ სადმე მარტოებს, მაშინ ვნებითი ჳერ-არს განარჩევად უქმომასა ამის მიერ, რომელია ვ, რამეთუ ესე იო ან ე ქ ი ლ ო ს ო ქ ო ს ი ს ა გ ა ნ ქ მ ნ უ ლ ი კ ა ნ ო ნ ი არს, მაგალითებრ: ჳ ა მ ვ ა დ, წ ე რ ვ ა დ, შე წ ი რ ვ ა დ“ (3 გვ. 168—169).

როგორც ჩანს, ანტონის ამ ცნობებს გულისხმობდნენ მ. ბროსე და ა. შეგრენი, როცა დაბეჭდილებით მიუთითებდნენ, იოანე პეტრიწმა შეადგინაო ქართული გრამატიკა.

რა თქმა უნდა, ანტონი კათალიკოსის ცნობა უდავოდ იმსახურებს ნდობას. როგორც ივანე ჯავახიშვილი წერს: „ანტონი კათალიკოსის შემოთყუანილი ცნობა ცხად-პყოფს, რომ ქართული ენის აგებულების ზოგიერთი მოვლენის შესახებ მაინც იოანე ფილოსოფოსს რაღაც ნაშრომი ჰქონია, რომელიც, როგორც ჩანს, ანტონის დროსაც ჯერ კიდევ არსებობდა“ (25, გვ. 4).

ქართული ენის სტრუქტურისა და განსაკუთრებით კი ქართული ლექსიკის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ძველი ქართველი მწერლების, მეცნიერების, მთარგმნელებისა და გადამწერების შენიშვნებს, რომლებიც საკმაოდ გვხვდება IX—X საუკუნეთა ძეგლებში, მაგრამ ძალზე ხშირია XI—XII საუკუნეთა წყაროებში. დღეისათვის ზოგი რამ ცნობილია, მაგრამ, ვფიქრობთ, მაინც ძალაში რჩება ივანე ჯავახიშვილის სიტყვები: „თვით ის ცალკეული გრამატიკული დაკვირვებანი, რომელნიც ეფთვმე და გიორგი მთაწმიდელებს, ეფრემ მცირეს, იოანე პეტრიწს, არსენი იყალთოელს და სხვებსაც სქოლიოებისა თუ კიდურწერილობის სახით მოეპოვებათ, ჯერ არავის ამოუკრეფია და გამოუქვეყნებია. ამიტომ იმ საგულისხმო საკითხის გასათვალისწინებლად, თუ რა თვისებისა და ღირებულებისა იყო ძველ ქართველ მეცნიერთა ქართული და ბერძნული ენების რაბამობის ცოდნა, ჯერ თითქმის არაერთი მასალები არ მოგვეპოვება“ (25, გვ. 4).

ლექსიკოგრაფიული შენიშვნები

კარგადაა ცნობილი, რომ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში, როგორც ნათარგმნში, ისე ორიგინალურში, მრავალი უცხოენოვანი ლექსიკური ერთეული გვხვდება, რასაც კარგად გრძნობდნენ თვით ძველი ქართველი კულტურის მოღვაწენი. ყურადღებას ამ თვალსაზრისით იქცევს გრიგოლ ჩახრეხაის ძის ანდერძი, რომელიც მის მიერ გადაწერილ დიდი სჯულისკანონის (ქუთ.—25, XIII ს.) ტექსტს ერთვის. გრიგოლ ჩახრეხაის ძეს შეუნიშნავს, რომ ტექსტში მრავალი უცხო სიტყვაა. იგი თავს იმით ამართლებს, რომ მიუთითებს, ეს უცხო სიტყვები დედნიდან მომდინარეობენო: მრავალნი უცხონი სიტყუანი არიან, გარნა დედასა ეგრე ვპოვე (296 r).

უცხო სიტყვათა ხმარება ზოგჯერ იმითაც იყო შეპირობებული, რომ ქართულში მათი ეკვივალენტი არ მოიპოვებოდა. ძველ წყაროებში ამის

შესახებაც დატულია უაღრესად საინტერესო ცნობები. ეფრემ მცირე, უდიდესი ქართველი მწერალი და მეცნიერი, თუიღა, რომ ბერძნული ლექს სიტყვის ბადალი ქართულში არ იყო, იოანე დ-მასკელის „დიალექტიკის“ ქართულ თარგმანს ეფრემ მცირე ურთავს ასეთ შენიშვნას: შეისწავე, ვითარმედ ლექსი ღრმასა სიტყუასა ჰქვან წიგნურსა, რომელსა სოფლურად ნაცვალი სხუა აქუნდეს და ესევეითარსა მას სიტყუასა სომხურად ქერაკანი ჰქვან, ქართულად არა ვიცი (A-24 (XII ს.) 13 r, აწიანზე).

ეფრემ მცირე ლექსს მიიჩნევს სალიტერატურო ენისათვის დამახასიათებელ „ღრმა, წიგნურ“ ერთეულად. ეს კარგად ჩანს როგორც ზემოთ მოტანილი შენიშვიდან, ასევე მისივე ორიგინალური თხზულებიდან: „შესავალი ფსალმუნთა თარგმანებისა“:

ესრეთ აქუს ჩუეულებაა წიგნებისა ბერძენთასა, რაითა ანბანსა ზედა განაწყობდენ ყოველთავე სიტყუათა გამოსაძიებელთა და ღრმათა, რაითა ადვილ იყვნენ საპოვნელად და წიგნსა მას ლექსიკონ უწოდიან, რომელ არს ლექსთაა, ესე იგი არს, ღრმათა სიტყუათაა (მ. შანიძის გამოცემა, გვ. 96).

აქ ლექსი განმარტებულია როგორც ღრმაა სიტყუაა.

ანალოგიური შენიშვნა აქვს ვაკეთებული ეფრემ მცირის თარგმნილ იოანე დამასკელის „გარდამოცემის“ ტექსტს:

შეისწავე, ჯერ-ჩინებისა ღრმაა, ვითარმედ ერთსა ამას სიტყუასა, რომელსაც ბერძულად ღრმი უწოდიან, ქართულად ერთი არარაა მოგობების, ამისთვისა ... იგი ბერძულად ... თარგმანი აქუს, ეგრეთვე ქართულად სხუებრ და სხუებრ ოასდებენ და იგმარებენ წმიდანი მამანი ჩუენნი ეფთჳმე და გიორგი მთაწმიდელი, ვითარცა ადგილსა შეატყუებოდის, რამეთუ ესე მრავალთა სიტყუათა სჭირს ბერძულად. და ესევეითართა მათ სიტყუათა ბერძულად ლექსი ჰქვან და სომხურად ქერაკანი, ხოლო ქართულად არა ვიცი; შემინდევით (A-24 94 v). როგორც ვხედავთ, აქ ლექსი ეფრემს მიაჩნია პოლისემურ სიტყვად, რომელიც სხვადასხვა კონტექსტში სხვადასხვაგვარად შეიძლება ითარგმნოს.

ბერძნული ენის ეს თავისებურება გახაზულია ეფრემ მცირის შესავალში, რომელიც უძღვის მის მიერ გადმოქართულებულ იოანე ოქროპირის „საქმე მოციქულთას თარგმანებას“ (Jer.-16):

ვინაითგან ბერძენთა ენაა უფსკრულ ღრმა არს და იგივე და ერთი სიტყუაა მრავალსა პირსა აღიარებს და უპირატესად ყოვლისა მას ადგილსა ზედამიწეებით გამოიკულებს წმიდა იოვანე ოქროპირი და განცხადებულად უეჭუელ-ჰყოფს ვითარებასა მისსა. ამათ ესევეითართა ღრმათა ადგილთა, სადაცა უქმდა შეცვალება და სხუებრ ცვალება სიტყუასა სამოციქულოსა ქართულსა, რომელი მაშინლა ძლით გულისკმაიყოფებოდა, ოდეს სამნი გინა ოთხნი თარგმანი პავლისანი და ეგეოდენ-

ნივე ლექსიკონნი, ესე არიან ღრმათა წიგნურთა სიტყუათა ანბანსა ზედა განწყობილნი სიტყუანი, ერთად შემოგვირბინი, მაშინლა ძლით მოუპოა ქართული შემსგავსებული სიტყუა (4, გვ. 160—166).

ფრიად საინტერესოა ეფრემ მცირის შენიშვნა ბერძნული აἰσϋ „საუკუნო“-ს შესახებ. ეფრემი თავის მოსაზრებას გვაცნობს ფსევდო-ლიონისე არეობაგელის თხზულებებთან (A-684, XI ს.) დაკავშირებით: შეისწავე, ვითარმედ ბერძენთა ენითა მრავალგუარად იგმარებენ სახელსა საუკუნოასასა წმიდათჳ წერილთა შინა. ამისთვისცა მე, ვითა თვთ მათითა ენითა არიან, ეგრეთ დამიწერიან სიტყუანი ესე, აჲ წერილთაგან შემოღებულნი, რამათა სცნა, ვითარმედ ამთ სიტყუათა შინა ყოველგან საუკუნოასა სახელი არს ბერძულად, რომელი წმიდათა მამათა და მოძღუართა ქართულისა თარგმანებისათა ოდესმე საწყუთროდ უთქუამს და ოდესმე — სოფლად და ოდესმე — ქამად ფრიად ჳეროვნითა განგებითა, ხოლო აჲ საჭირო იყო, თვთ ვითა მათსა ენასა არს. ეგრე წერაჲ; რამათა არა მოუზავებელ იყოს მათდა თარგმანი მათი (48 v, არშიაზე; იხ. აგრეთვე 80 v).

ამრიგად, ეფრემი ცდილობს, რომ ბერძნული აἰσϋ სიტყვის შესატყვისად ყოველთვის იხმაროს საუკუნოა, რომ ქართული თარგმანი ზუსტად შეესატყვისებოდეს ორიგინალს.

A-689 (კრებული, XII ს.) ხელნაწერში დასტურდება ეფრემ მცირის ფრიად საყურადღებო შენიშვნა: შეისწავე, რამეთუ, რამ-იგი არს შწაფერი მწნეელისათჳს, იგივე არს ინიოხი ეტლთა ზედა მჯდომარისათჳს, ხოლო ქართულად არცა ეტლნი არიან, მგონია, რომელ არცა სახელი მეეტლისაჲ, ამისთვის ბერძულივე დავწერე — ინიოხი (238 v). მთარგმნელი აქ გარკვევით აღნიშნავს, რომ ბერძნული სიტყვის ხმარება შესაბამისი ქართული ლექსემის უქონლობით არის შეპირობებული.

ეფრემ მცირის ლექსიკოლოგიური შენიშვნებიდან, ვფიქრობთ, განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ის, რომელიც A-1115 ხელნაწერის (სკეტეიკონი, XII ს.) 293-ე ფურცლის არშიაზეა მოთავსებული.

ნაწარმოების ძირითად ტექსტში, რომელსაც შენიშვნა ერთვის, იკითხება:

სირასა ჰმოქმედება? მოივსენენ, ზღვთმავალნი, რამეთუ იგინიცა, რაქამს შენაეობდენ, ეგევე კელოვნებაჲ კელთა აქუს. მცირეთა სპურიდებთა იქმა, მალაქებ წოდებულთა? მოივონებდ მეყურჭუმეთა. კეთილმწერლობასა ჰმოქმედება? მოივონებდ გალატოზთა დანაკაშთა, არამედ ნუ გარდაქცევ საღმრთოთა სიტყუათა აღწერილთა სარწმუნოებით და ჰეშმარიტებით. რამეთუ რამმცა იყო ამისსა უმეტესი ცოდვაჲ, რაქამს ტკბილსა მწარე-ჰყოფდეს ვინმე და მწარესა ტკბილ, ნათელსა ბნელ და ბნელსა ნათელ დასაქცევლად მკითხველთა. ვამ მოქმედსა ამისსა, რამეთუ დაუდგამს შესაბრკოლებელი სულთაჲ. მკერვალობასა იქმა? მოივსენებდ

მარმარილომსხერხველთა. თივამეწამულსა სთხზავა? მოივსენებდ ღუე-
დისმხიველთა. სიბინსა იქმა? მოივსენებდ მეკანაფეთა. ტაბაკისმთხველ
ხარა? მოივსენენ ერისკაცნი მისვე გელოენებისანი. ბალნისმქსოველ ხა-
რა? მოივსენენ ფასკიარნი. სელისმრთველ ხარა? მოივსენენ სელისმქსო-
ელნი. სელისმქსოველ ხარა? მოივსენენ შესირაენი. პურისსაქმარსა და-
უდგინებთ შენ? მოივსენებდ დიმოსისა მიმვდელთა. მემტილედ დაუდგი-
ნებისხარა, მოივსენენ მრცხელნი, რომელნი ზამთარსაცა, ვითარცა ზა-
ფხულსა, გარდაივდიან და წყალთა შინა ჰყოფენ მოქმედებასა. სამხარა-
ულოსა შინა დაგადგინესა? მოივსენე მღებეართაი, გინა მქედლობისა გე-
ლოენებისმოქმედთა, რომელნი ღამესა, ვითარცა დღესა, გარდაივდიან
ცეცხლისმბრძოლობითა (223 rb — 223 va).

ეფრემისეულ შენიშვნაში იკითხება:

შეისწავე, რამეთუ ესე გელთსაქმართა სახელები ზოგი ბერძულადვე
დავწერე, რაემს მრავალთაგან გამოვიძიე და ზედამიწევით ვერენ მი-
თხრა, რამეთუ ადგილსა და ადგილსა სხუამ გელთსაქმარი აქუს, და ზოგი
აწ არლარა იბოების. ამისთვის დაგდებასა, ანუ ტყუილით დაწერასა ბერ-
ძულადვე დაწერამ ვირჩიე, რამეთუ თვთ ბერძენნიცა ამასვე ჰყოფენ,
რომელ სხვსა ქუეყანისა ნაყოფსა, რომელი საბერძნეთსა არა დგას, მის-
ვე ენისა სახელთა დასწერენ: **შაქარსა სახარად, ყულყახ(ს)ა კულყახად**
და ზაფრანსა ზაფარად, რომელნი-ესე არაბულითა ენითა არიან და მათ-
სა ქუეყანასა იქმნებიან.

როგორც ირკვევა, ეფრემს მოუძიებია ქართული ენის ლექსიკურ
ფონდში ხელობის აღმნიშვნელ ბერძნულ ლექსემათა შესატყვისები, მაგ-
რამ ვერ უბოვნია მათი ზუსტი ეკვივალენტები. ეფრემი ამბობს, რომ
ზოგი ხელობა ჩვენში სულაც აღარ არის, ხოლო ზოგის შესატყვისის და-
ძებნა იმიტომ ჭირს, რომ სხვადასხვა კუთხეში ხელობებიც სხვადასხვააო.
ამის გამო ეფრემი არჩევს, ბერძნული სიტყვები შემოიტანოს ქართულ-
ში. იგი აღნიშნავს, რომ ბერძნებიც ასევე იქცევიან, როცა უცხო საგან-
თან ერთად სესხულობენ შესაბამის სიტყვებს.

ეფრემის ამ მოსაზრებებს არა მარტო ქართული ლექსიკოლოგიისა-
თვის აქვს დიდი მნიშვნელობა, არამედ, საზოგადოდ, ლექსიკოლოგიის
ისტორიისათვის.

ეფრემ მცირის მთარგმნელობითი მეთოდის დასაზანსიათებლად გარ-
კვეული მნიშვნელობა ენიჭება მის შენიშვნას, რომელიც დასტურდება
A-689 ხელნაწერში „ფილოთეონ ისტორიის, ანუ ღმრთისმოყუარებითი
თხრობის“ წინასიტყვაობაში. ეფრემი ამბობს:

აქუს წიგნსა ამას ფრიადი სიღრმე სიტყუათა, უმრავლესი ბერძნ-
ლად და არა მცირედი ქართულადცა, რომლისა შეცვალება და გამარ-
ტივება არა ძნელ იყო, გარნა შემინდვეთ უღირსსა მონასა თქუენსა
ეფრემსა მცირესა, რამეთუ ესრეთ უმჯობეს ვჰვონე, რამთა ხატი და მო-

ქცევი სიტყუათა იგივე აქუნდეს ბერძულისა, რამეთუ ესეცა არავე უკმარ არს მათთვის, რომელნი მრავალ ეამ ზრდილ არიან სძითა სიტყუათა მარტივობისათა და მიწვეულ ჰასაკსა, მოქენესა მტკიცისა საზრდელისასა. ხოლო მოქცევობა სიტყუათა ამის წიგნისათა ესევეთარი რამე არს, რამეთუ რაჟამს სიბრძნისმოყუარე, ანუ ღმრთისმგალობელთა მწყობრი თქუას მონაზონთა სახელად, რამეთუ ჭეშმარიტად ფილოსოფოსობად, ესე იგი არს, სიბრძნისმოყუარებად ჭეშმარიტსა მონაზონებასა სახელედების, ხოლო ღმრთისმგალობლობაა წმიდისა დიონისის სიტყუათა არს. და კუალად რაჟამს მონასტერსა იტყოდის, ოდესმე არვედ უკმობს, ოდესმე — სიბრძნისსაწურთელად, ოდესმე — სტადიონად.

ესე და ესევეთარი ქცეულებაა გინა თხზულება სიტყუსა არა უკმარ არს სწავლისმოყუარეთა და კეთილად გამომეძიებელთათვის, რამათა წინაგანჰმზადნეს უღრმესთარე წიგნთათვის (187 v, 36 a — 22 b).

ძველი ქართველი მწერლები და მეცნიერები უცხოენოვან სიტყვებს განმარტავდნენ ტექსტშივე, ან კიდევ აშვიებზე. ეფრემ მცირე იოანე დამასკელის „დიალექტიკის“ თარგმანის წინასიტყვაობაში სპეციალურად მიუთითებს: არა ხოლო შესავალსა ამას ვიტყვ, არამედ კიდესა წარწერილთა თარგმანთაცა, რომელთაგანნი რომელნიმე ზეპირით დაწერილნია და რომელნიმე — დედისაგან და ზეპირობისა მიზეზი ესე არს, ვინამთგან ყოველსა თარგმანსა უკმს შემატება სიტყუსა რეცა განმაცხადებულად ძალისა. ხოლო მე, ვითარცა ყოველთა უნარჩევებსა, მიზეზი იგი და შემდგომად ღმრთისა მომცემელი იგი ჩემდა თარგმანობისა ბერი ჩუენი ამას მიბრძანებდის, რამათა წმიდისა სიტყუა მარტივად და შეუხავებულად და შეუხებულად ვსთარგმნო და, უკუეთუ რამე ძალისა განმაცხადებელი უკმდეს ჩუენსა ენასა, იგი კიდესა ზედა, ადგილ-ადგილ, და შესავალსა შინა თავსა წიგნისასა დაწვირო („დიალექტიკა“, გვ. 67).

როგორც ვხედავთ, ეფრემ მცირე აშკარად ამბობს, რომ განმარტებათა ნაწილი ბერძნული დედნიდან მომდინარეობს. რა თქმა უნდა, შენიშვნების გარკვეული ნაწილი თვით ეფრემს ეკუთვნის.

ეფრემ მცირე იმასაც აღნიშნავს, რომ ბერძნულად არსებობს დიდძალი ლიტერატურა, რომელიც არაშვიებზე სხვადასხვა ხასიათის შენიშვნებს შეიცავს:

ამისთვისცა ყოველად უჯერო არს ვისგანმე კიდესა წარწერილისა მის თარგმანისა შიგან გარევეთ დაწერა, არამედ კიდესა წარწერა, ვითარცა ვისწავეთ ჩუენ ესე ოთხასოცთა მათგან წიგნთა თეოდორე პატრიქისა მიერ სუმეონწმიდას შეწირულთა, რომელთა შინა არარაჲ პრთავს საგალობელი, თვნიერ ყოველნივე საკითხაენი არიან — გარეშენი და საეკლესიონი. და საჭიროსა სიტყუსა თარგმანი პატივთა ზედა წიგნისათა უწერია, ხოლო „შეისწავენი“ და „განსაზღვრება“, „განჩინებითურთ“ და „სამეცნიეროი ესე“ არა ოდენ ამას წიგნსა, არამედ ყოველთავე წიგნ-

თა ბერძულთა უწერიან კიდესა, რაამთა, რაჟამს სამეცნიეროსა რასმე სიტყუასა ეძიებდეს ვინმე, აღვილად პოვოს და არა უკმდეს მიმყოფრებული ჟამი, ანუ ყოვლისავე გარდაკითხვა (იქვე გვ. 68).

Jer.-43 ხელნაწერში (XII—XIII სს.), რომელიც შეიცავს ეფრემის მიერ ნათარგმნ თხზულებებს, წარმოდგენილია „შეისწავე“ ტერმინის უაღრესად საყურადღებო განმარტება: შეისწავე ესე დაწესებულ არს ადგილთა, რომელთა შინა იპოვებოდეს უცხოა რაამე, ანუ სჯულდებითი, ანუ მოთხრობითი, ანუ გამომეტყუელებითი, რომლისაჲ უკმდეს შესწავებაჲ მკითხველსა (4 v).

როგორც ქვემოთ წარმოდგენილი მასალებიდან აშკარაა, ცალკეულ სიტყვათა განმარტებანი გვხვდება უძველეს ქართულ წერილობით ძეგლებში, მაგრამ ლექსიკოგრაფიული შენიშვნები განსაკუთრებით ხშირია ეფრემ მცირის, იოანე პეტრიწის, არსენი იყალთოელისა და სხვათა ნაწერებში.

უცხოენოვან სიტყუათა განმარტებები დასტურდება ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებში, ჰაგიოგრაფიულ, ეგზეგეტიკურ და სხვა ძეგლთა ძველ ქართულ თარგმანებში.

მთ. 5, 22 რომელმან ჰრქუას ძმასა თჳსსა „რაკა“, რომელ არს საძაგელ;

ი. 11, 55 აღვიდეს მრავალნი იერუსალმად სოფლებისაგან უწინარეს მის პასეჟისა, რომელსა ჰრქუან ვნებაჲ;

ი. 13, 1 უწინარეს დღესასწაულისა მის პასეჟისასა, რომელ არს ვნებისაჲ;

973 წელს გადაწერილ პარხლის ოთხთავს (S-4927) აშიებზე დართული აქვს რამდენიმე ლექსიკოგრაფიული შენიშვნა ტექსტის ხელითვე:

50 v: ალაბასტრი ჭურჭერი იგი იყო; შდრ.: რომელსა აქუნდა ალაბასტრი ნელსაცხებელისაჲ, მ. 26, 7.

50 v: ნელსაცხებელი იყო ქსისტისა ნახევარი; შდრ.: რომელსა აქუნდა ალაბასტრი ნელსაცხებელისაჲ, მრავლისა სასყიდლისაჲ, მ. 26, 7.

87 v: მნაჲ არს ლიტრაჲ ერთი და ლიტრისა მეორისა ნაწილი; შდრ.: მიჰსცა მათათი მნაჲ, ლ. 19, 13.

საინტერესოა „სინური მრავალთავის“ (864 წ.) ერთი ადგილი, სადაც იკითხება:

ქელელიელ ასურთა ენისაგან ბერძენთა ენასა სტეფანოს, და ბერძენთა ენისაგან ქართველთა ენად გვრგვან (69, 13—15).

X საუკუნის პირველ ნახევარში არის გადაწერილი Sin.-36 („მამათა სწავლანი“ და „სამოთხე“). მას 196-ე ფურცელზე ტექსტის ხელით შე-

ნიშნა აქეს ვაკეთებული: კასტაბული საწყეო არის, ვინცა ქართველი იყო, იცოდე (196 v).

კარგადაა ცნობილი, რომ X საუკუნის შუა წლებში იოანე-ზოსიმემ გადაწერა იადგარი (Sin.-34). ამ კრებულის ფრაგმენტები ამჟამად ლენინგრადშიც არის დაცული. ლენინგრადისეულ ფრაგმენტებში არის შემონახული დიაფსალმა სიტყვის განმარტება:

ზემოთ დიაფსალმა და მიწერია, რომელ არს განსუენება (14 v).

A-38 ხელნაწერში (ფსალმუნნი, 1016 წ.) დიაფსალმა ასეა ახსნილი:

დიაფსალმა (ანუ განსუენება), ებრაელებრ შელზაჰჰჰჰჰჰ, რომელი ვიეთვანმე მარადის ითარგმნების, და რომელთავანმე მოვლინება ითარგმანების.

973—976 წლებში შედგენილ „მატბერდის კრებულში“ იკითხება: რომელსა-იგი ბერბენტა ჰრჰჰჰჰ პრასინოს, რომელსა ერქუმის ქართველთა ენითა. მწუანისფერ (63 r, 5—8 b).

ოშკის ბიბლიის (978 წ.) ტექსტში დასტურდება არაერთი ლექსიკოგრაფიული შენიშვნა. დავიმოწმებთ ზოგიერთს:

ეზეკიელ 1, 4: შორის მისსა, ვითარცა ხილვამ ფერისა ილიკტრონისამ, რომელ-იგი ოქრომ და ვეცხლი და რვალი ერთად შედნობილ არს. ამ აღვილის შესახებ ეზეკიელის ძველი ქართული რედაქციების გამომცემელი თ. ცქიტიშვილი აღნიშნავს: „წინადადება“: „რომელ-იგი ოქრომ და ვეცხლი და რვალი ერთად შედნობილ არს“ არ არის გელათურ ვერსიაში, არ დაიძებნა იგი ჩვენთვის ხელმისაწვდომ არცერთ უცხო წყაროში (ბერძნული, სომხური, ებრაული, სირიული, ლათინური)“ (22, გვ. 6).

ეზეკიელ 1, 27: ვიხილე, ვითარცა ხილვამ ილიკტრონისამ, რომელ არს ოქრომ და ვეცხლი და რვალი ერთად შედნობილ. გამომცემლის შენიშვნა აქაც მეორდება (22, გვ. 6).

რა თქმა უნდა, ზემოთ წარმოდგენილი განმარტებები ენციკლოპედიურ ახსნას უახლოვდება.

ესთერ 1, 2: პირველსა მას დღესა თუესა აღარ და ნესასა, რომელ არს იგრიკა და ვარდობა, ჩუენება იხილა; შდრ.: მიჭთან Νισα.

საინტერესოა, რომ ოშკის ბიბლიამ ამ შემთხვევაში შემოგვინახა თვეების ძველი ქართული სახელწოდებანი: იგრიკა (აპრილი) და „ვარდობა“ (მაისი).

„იოანეს გამოცხადების თარგმანების“ ტექსტში, რომელიც შემონახულია X საუკუნის მიწურულის ხელნაწერებით, საინტერესო განმარტება არის აშენ სიტყვისა:

მოციქულისამ (7 b) ჰე, ამენ. თარგმანი ერთისა სიტყუსა ძალი ორითა



ენითა თქუა, რამეთუ ებრაელებრ ამენი გამოითარგმანების: იყავნ. აქ მთარგმნელი მიუთითებს, რომ ქართულ თარგმანში ნახმარია, ერთი მხრივ, ქართული ჰე, რომელიც ნიშნავს: „კი, დიახ“ და, მეორე მხრივ, ებრაული ამენ, რომელიც ქართულად ითარგმნება, როგორც „იყავნ“. ამავე ძეგლში განმარტებულია ბერძნული ირისე სიტყვა: და ემოსა ღრუბელი და ირისე, რომელ არს მშვლდი ცისამ ბერძლებრ (10, 1).

ამ შემთხვევაში ისიც იქცევს ყურადღებას, რომ მიითებებოდა განსამარტავი ლექსიკური ერთეულის წარმომავლობაც.

991—998 წლებში არის გადაწერილი ეფთვიმე მთაწმიდლის მიერ თარგმნილი იოანე სინელის „კლემაქსი“ (A-28 S). 180-ე ფურცლის აშიაზე წარმოდგენილია სიფონ სიტყვის შემდეგი განმარტება:

ზეციით ღრუბლისა სუეტი ჩამოდგების ზღუასა ზედა და წყალსა აღიდებს, და მას ეწოდების სიფონი.

უღაბნოს მრავალთავში (A-1109, X ს.) დაცულ ბასილი კესარიელის თხზულებაში „საკითხავნი წმიდათა მარხვათათანი“ სიტყვა ამინატონი განმარტებულია უბრძოლად: არს ბუნება, რომელ არს ამინატონი, უბრძოლ (53 v).

ნოველების ძველ ქართულ თარგმანებში პიმენ ბერძნული საკუთარი სახელის ახსნა მოცემული:

რამეთუ პიმენ მწყემსად გამოითარგმანების (ნოველები, II, 160, 20).

საინტერესოა ლექსიკოგრაფიული ხასიათის შენიშვნები, რომლებიც დატურდება ეფთვიმე მთაწმიდლის გადმოქართულებულ თხზულებათა კრებულში (A-1103, XI ს.):

ესე ღმერთშემოსილი და ნეტარი მამა ჩუენი გრიგოლ, რომელსა ეწოდა დიალოლონი, რომელ გამოითარგმანების მთხრობელი საღმრთოთა თხრობათაჲ (143 v, 13—18 a);

მიიწია ადგილსა, რომელსა ეწოდებოდა ქეროტოპა, რომელ გამოითარგმანების სიხარულისა ადგილი (159v, 7—11 a);

ეწოდა მათ სახელი არგონაფტი, რომელ გამოითარგმანების უქმნი მენავენი (166 r, 3—6 a);

მირონ ითარგმანების სურნელება (181 v-ს აშიაზე);

სიხარულით მოიქცეს ბიზინტიად, რომელ არს კოსტანტინეპოვლე (199 r, 5—7 a);

მირონ ქალაქით, რომელ ითარგმანების სურნელება (203 v, 20—26 b);

დედაკაცმან ვინმე მსახურმან ქრისტესმან, სახელით ეესევიკა, რომელ გამოითარგმანების კეთილად მორწმუნე, იხილა წმიდა თეოდორე მძინარე (245 v, 9—13 b);

იყო მას ეამსა წარჩინებული უმეტეს ყოველთა მთავართა დიდებული და სანატრელი თეოდორი სტრატილატი, რომელ არს მგედაართა მფლობელი (245 r, 17—22 b); აღესრულა წმიდა და ყოვლად ქებული მოწამე თეოდორე სტრატილატი, რომელ არს თარგმანებით: მგედაართა მფლობელი (255 r, 28—31 b);

პროკოპი იყოს სახელი შენი, რომელი გამოითარგმანების წარმართება (265 r, 13—15 a);

პრეტორი სამსჯავროს არს (278 v, სვეტებს შუა).

A-1104 ხელნაწერში (კრებული, ეფთვიმეს თარგმნილი, XI ს.) დასტურდება ბომონ სიტყვის საინტერესო განმარტება:

ბრძანა მოლებად ბომონი რვალისაჲ, რომელ-იგი არს ტაბლაჲ საკერპოასაჲ (277 v, 11—13 b).

ამ სიტყვის ეს მნიშვნელობა არ ასახულა სულხან-საბასა და ილ. აბულაძის ლექსიკონებში.

ნათარგმნ აგიოგრაფიულ თხზულებაში „წამებაჲ წმიდისა ფილეკტიმონისი“ (კიმენი, ტ. I, გამოსცა კ. კეკელიძემ, ტფ., 1918 წ.) გვაქვს ორი ლექსიკოგრაფიული შენიშვნა: „ათხუთმეტსა იანვარისასა, რომელ არს აპნისი“ (160, 14); „აღესრულა მეშვდესა აპრილის თთუესა, რომელ არს იგრიკაჲ“ (160, 8).

Ath.-11 ხელნაწერში პანდუქიონი ახსნილია „შემწყნარეიელი ყოველთაჲ“:

პანდუქიონი გამოითარგმანების შემწყნარებელი ყოველთაჲ (226 r).

XI საუკუნეში გადაწერილ A-88 ხელნაწერში (იოანე ოქროპირის მათეს სახარების თარგმანება) განმარტებულია ტალანტი და ალბასტრი სიტყვები: ტალანტი არს ასი ლიტრაჲ (395 r); ალბასტრი კარაბაჲ არს (407 r).

გიორგი მთაწმიდლის თხზულებაში „იოვანეს და ეფთვიმეს ცხოვრება“ განმარტებულია ეპიტირიტისი:

ორნი ეპიტირიტისნი, რომელ არიან დამხედვარნი, დაედგინნეს (აგ. ძეგლ. II, 70, 17—18).

A-193 ხელნაწერის (სვინაქსარი, XI ს.) ტექსტში ასეთი განმარტება: და კუალად სხუაჲ წამალი მაკუდინებელი, რომელსა კონიაჲ ეწოდების, ძმრითა შეასუეს მას (65 r, 19—21).

რამდენიმე საინტერესო შენიშვნა დასტურდება A-199 ხელნაწერის (კრებული, XVI—XV სს.) ტექსტში: არღარა გეწოდოს შენ ნიანია, არამედ პროკოპი, რომელი ითარგმანების: „მკნე იყავ და განძლიერდი“ (11 v, 29—32 b);

გამოექცა ფარაოზსა მას, რომელ არს საგუშაგე (35 v, 1—3 a);

იგი იყო მოთხზული გარემოს ვარდითა და კრინოთა, რომელ არს შროშანი (81 r, 12—14 b);

ერთითა იყიდე მხალი და ერთითა ლოპინარი, რომელ არს ცერც (82 r, 24—27 b);

და შეემთხვნეს კერკეტონნი, მცველნი ქალაქისანი (84 v, 13—15 a);

ეკლესიასტე გამოითარგმანების შემკრებელი ერისამ (160 r, 9—10 a).

აკაკი შანიძემ დაადგინა, რომ ძველ ქართულში გონება იხმარებოდა სინდისის მნიშვნელობით (18). ერთ-ერთ ძველ ქართულ ხელნაწერში (Jer.-96 კლემასი, XI ს.) არის პირდაპირი მითითება იმის შესახებ, რომ გონება და სკნიდისი სინონიმებია:

დაამორჩილნეს კორცნი სულსა და მხილებამ იგი სკნიდისისამ, რომელ არს გონებაჲ მამხილებელი ბოროტთაჲ (83 r, 6—8).

საყურადღებოა Jer.-9 (XI ს.) ხელნაწერში დადასტურებული განმარტება:

მოწამედ აქუს თულუხული იგი მხილებამ სკნიდისისამ, რომელი-იგი თანაგანმხილველად გამოითარგმანების (45 r, 17—21).

ამვე ხელნაწერში კიდევ რამდენიმე საინტერესო შენიშვნა დასტურდება: ვითარცა შეეთხზების კუპაროზსა თანა, რომელსა ეწოდების ზიმილა (20 r, 19—20);

ემპალასტროჲ არს განკურნებაჲ ვნებათაჲ ხილულთაჲ გორციელთაჲ (68 r, 2—3);

მანანამ, რომელ არს პური (119 r, 14—15).

A-1101 ხელნაწერის (კრებული, 1011 წ.) აშიაზე არის მინაწერი: მირონითარგმანების სურნელეჲ (181 r).

ქართული ოთხთავის ზოგ ხელნაწერში (ყრბნისის, პალესტინური, Sin.-16, ვანისა...) და იოანე ოქროპირის მათეს თავის სახარების თარგმანების შემცველ ზოგ ნუსხაში (A-88, XI ს. და სხვ.) იხმარება ბერძნულიდან ნასესხები სიტყვა ასარი (მ. 10, 29).

Sin.-16 ხელნაწერში აშიაზე არის შენიშვნა: ასარი დანგი არს (59 r).

ანალოგიური შენიშვნა დასტურდება A-88 ხელნაწერის 71 r-ს არშიაზე: ასარი დანგი არს, მამანო წმიდანო.

საყურადღებოა Jer.-12 ხელნაწერის ერთი ადგილი: რამცა იყო უდარძს მცირეთა მათ და უნდოთა სირთასა, რომელთავანი ორი ერთად წულილად განისყიდების, რომელ არს ასარი (44 r, 8—11).

აქვე აღვნიშნავთ, რომ Jer.-16 ხელნაწერს კიდევ ორი საინტერესო

განმარტებ აქვს დღეული: მკალი დანაკის კუდი არსებ-
რაულითა ენითა (97 r);

ალამბასტრი იყო კერძოი ქსესტისაი (140 r).

„მამათა ცხოვრების“ შემცველ ხელნაწერში (A-1105, XI ს.) ახსნი-
ლია ბერძნული *აბსტრაქტი* სიტყვა: რომელი იდგა შორის ავლინსა,
გინა ეზოსა (211 r).

რამდენიმე სიტყვა არის განმარტებული Jer.-12 ხელნაწერში (მათეს
სახარების თარგმანება, XI ს.):

ფარეზ გამოითარგმანების განყოფილება და
განკუეთაი (25 r, 10—11);

იესუ არა ბერძნულითა ენითა არს, არამედ ებრაულითა, რომელ-
ესე „მატხოვარ“ ითარგმანების (15 r, 30—31);

ამისთვისა ზორობაბელ ეწოდა, რომელი გამოითარგმა-
ნების თესლი ბაბილონს (82 r, 11—13).

კედარი ბნელად გამოითარგმანების (184 r, 13—14).

არცა ჯერ-არს ესე; ანუ სამართალ, უკუეთუ კულა პოს შენ თანა
ნებაი კეთილი, რომელთა (!) პრეფერესონ უწოდეს
მამათა, ესე იგი არს, ნებაი კეთილი, მეძიებელი და გა-
მომრჩეველი კეთილისა, გინა ბოროტისა (309 r, 26—30);

და ტიტეს ეგრეთვე მიუწერს, ვითარმედ: ერესიოტსა კაცსა
ერთითა და ორითა სწავლითა განეშორე, რომელ არს მწვალებ-
ელი (319 r, 31—319 v, 2);

ანდრია მგნედ გამოითარგმანების (425 r, 4—5).

დიაკონება, დრამატიკოსი, საპანდუქიონო სიტყვე-
ბი არის ახსნილი „სილიბისტროს ცხოვრების“ ტექსტში (Jer.-5, XI ს.):
კურინეს ხუტეცსა დიაკონებად განუშალა თუი თსი, ესე იგი
არს, მსახურებად (2 r, 10—12); იქმნა ყამსა მას დრამატი-
კოსთა მათ მიერ, ესე იგი არს, მწიგნობართა, დრტუნ-
ვაი (4 v, 4—5); შევიდეს იგინი ტაბერნესა მას შინა, ესე იგი
არს, სახლსა მას საპანდუქიონოსა, ბოლო პანდუქიონი
ყოველთა შემწყნარებელად გამოითარგმანების
(7 v, 1—3).

რამდენიმე ბერძნული, ლათინური და ებრაული სიტყვის საყურადღე-
ბო განმარტება მოიპოვება Jer.-16 ხელნაწერში (საქმე მოციქულთასა და
კათოლიკე ეპისტოლეთა თარგმანება, XII ს.):

ეწოდა დაბასა მას თვთ სიტყვთა მათითა აკელდამა, ესე იგი
არს, დაბაი სისხლისაი (13 v, 29 b—14 r, 3 a);

სარღნითა, რომელ არს ფინიკითა ქსოვილი სფუ-
რიდი დიდი, განარინეს (74 r, 23—25 a);

წინააღუდგა მოციქულთა მოგვ იგი ბარისუ, ესე იგი არს,

ძე ისომასი, ელჳმად სახელდებული მოგუ-ყოფისათჳს, რამეთუ ელჳმას მოგუად გამოითარგმანების ენისაგან ებრაელთაჲსა და კუალად განდგომილადცა (10 r, 15—23 a);

თჳთ სახელიცა ერმისი მეტყუელობისაგან ეწოდა, რამეთუ ერი თქუჳმად გამოითარგმანების ელენთა ენისაგან (11 r, 16—20 b);

რამეთუ ამფიოპოლი მრჩობლქალაქად გამოითარგმანების (131 v, 20—22 b);

ამიერ სძლო თეტრალოელთა ფილიპე ამკტოსმან და ამისთჳს უწოდა მას თეტრალონიკე, რომელ არს თეტრალოელთა მძლე (132 r, 1—6 a);

ამას ადგილსა ეწოდებოდა არიოპადოს, რამეთუ პადოს უწოდიან ადგილსა მალასა და ბორცუსა, ანუ მწუერვალსა კლდისასა, ამისთჳსცა არი კაცისა სახელი არს, ხოლო პადოს ადგილისა მალლისაჲ (136 r, 19—27 b)

წარმართნი დიოპეტით უწოდდეს, ესე იგი არს, დიომას გარდამოფრინებული (156 v, 2—5 a).

იქვე: დიოპეტად უწოდდეს, ვითარმედ არა გელით-ქმნულ არიან, არამედ ზეცით დიომასგან გარდამოფრინებულ, რამეთუ დიო კერპისა სახელი არს, ხოლო პეტი ფრინვისაჲ (156 v, 23 a — 156 v, 1 b);

სიკარეთად ამისთჳს უწოდს კაცთა მათ, რამეთუ სიკარ უწოდიან დაშნასა მცირესა, რომელი-იგი სარტყელსა ქუშუჳ აქუნ ფარულად ავაზაეთა (171 r, 9—14 a).

ამ სიტყვის წარმომავლობას განაზავს შემდეგი შენიშვნა:

მოულოდელად სციან დაშნითა მით, ჰრომთა მიერ სიკარწოდებულთა (171 r, 20—23 a).

ამავე ძეგლში მითითებულია კიდევ ერთი ლათინურიდან ნასესხები სიტყვის შესახებ:

მოგებვოდეს მას შორს გარეგან ქალაქისა ადგილთა, რომელთაგანსა პირველსა აპპიომას ფორი ეწოდებოდა, რამეთუ აპპიოს ვისმე აქუნდა და თჳსად ფორად სახელედცა, ესე იგი არს, ხატად თჳსა, რამეთუ ჰრომთა ენითა სამეუფოთა ძეგლთა ფორო ეწოდების (203 v, 4—13 b);

ჩუშულებისამებრ დიდთა ქალაქთაჲსა გზასა ზედა ქალაქად შემყენებელსა იყუნიან პანდუჳიონნი, გინა თუ ღჳნისსაფარულნი (203 r, 18—23 b).

ეს განმარტება ზუსტი არაა.

კათოლიკე საყოველთაოდ გამოითარგმანების
(211 v, 19—20 a).

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ Jer.-12 ხელნაწერში იესუ სახელი არის განმარტებული. უფრო ვრცელ ახსნას გვაწვდის Jer.-22 (მარკოზისა და ლუკას სახარების თარგმანება, XII—XIII სს.):

ხოლო სამართალად ეწოდა იესუ, ვითარცა მაცხოვრად ნათესავისა ჩუენისა მოსრულსა, რამეთუ სახელი ესე ელლადელთა ენად რაჲ მოიცვალეზოდის, მაცხოვარებად ღმრთისა, ითარგმანების, რამეთუ იესუ მაცხოვარად სახელი-იდების, ხოლო იაო მაცხოვარებად იწოდების (38 v, 17—27 b).

Jer.-24 ხელნაწერში (სუნაქსარი, XI ს.) არის მეტად საინტერესო ადგილი:

და კუალად წყალთა შინა იყენეს მცეცნი იგი, რომელთა მეგვტურად. მეფუთ ეწოდების, ხოლო ბერძულად კროკოდილო და ქართულად ხვთქნი (195 v, 25—28).

როგორც ვხედავთ, ამ ძეგლის მთარგმნელი გიორგი მთაწმიდელი უმატებს ნიანგის აღმნიშვნელ ძველ ქართულ სახელწოდებას.

ეფთვიმე მთაწმიდელმა თარგმნა „მცირე სჯულისკანონი“ (გამოსცა ე. გიუნაშვილმა, თბ., 1973). ამ ძეგლშიც არის ჩართული ბერძნულ სიტყვათა განმარტებანი:

ამათ უკუე დღეთა შინა ნუმცა იქმნებიან ყოვლადვე ცხენთა სარბიელნი, რომელ არს იპოდროში (59, 9—11);

პირველ მოსლვამ გულისსიტყვსაჲ, რომელი მოუვდეს და გონებაჲმან მსწრაფლ განიოტოს, რომელსა ეწოდების ბერძულებრ პროსვოლინ, უცოდველ არს (იქვე 118, 3—5).

ეს მაგალითი იმითაცაა საინტერესო, რომ ჯერ დასახელებულია ქართული ლექსიკური ერთეული გულის სიტყუა და შემდეგია მითითებული მისი ბერძნული შესატყვისი პროსვოლინ.

ეფრემ მცირის ორიგინალურ თხზულებაში „შესავალი ფსალმუნთა თარგმანებისა“ ქრისტე სიტყვასთან დაკავშირებით ნათქვამია:

ქრისტე ცხებულად გამოითარგმანების, ვითარ-იგი მრავალგზის გუასმიეს წმიდათა წერილთა შინა; ხოლო მიზეზი ამის პირისაჲ რეცა საძიებელ არს, თუ ვითარ ბერძულთა სფსალმუნეთა შინა მრავალგზის მოივსენების სახელი ქრისტესი, ხოლო ქართულთა შინა არცა ერთგზის სადა. გარნა ესე ამიერ ისწავე, რამეთუ ვითარ-იგი ბერძენნი პატივისათჳს ებრაელთაჲსა მრავალთა სიტყუათა იჯუმევენ ებრაულთა, ეგრეთვე ქართველთა მრავალი სიტყუაჲ აქუს საგმრად ებრაულისგანცა და ბერძულისაგანცა, ვინამცა უმეცართა მიერ არა ადვილად განირჩევიან უცხონი იგი სიტყუანი ბერძულნი ებრაულისაგან. ხოლო ჩუენ ებრაუ-

ლისაგანცა მათვე სიტყუათა შემოვიხუთამ, რომელნი ბერძენთა შემო-
 უხზუმაჲ, და კუალად ბერძულისაგანცა სხუათა უმეტესთა სიტყუათა, რ-
 მელთაგანი ერთი არს სახელი ქრისტესი. რამეთუ ებრაელთა თვისა ენა-
 სა სხუამ სახელი აქუს „ცხებულისამ“, ესე იგი არს „მესია“, ხოლო
 ბერძულად ქრისტე არს ნაცვლად „ცხებულისა“. ვინაცა
 ცხად არს, ვითარმედ პატივისათჳს ბერძენთაჲსა ვიტყვთ „ქრისტესა“,
 ხოლო დავითთა შინა „ცხებულსა“ ვიტყვთ ნაცვლად „ქრისტე-
 სა“, რამთა უმეტესად ცხად იყოს ძალი სიტყუათამ. და გუენება თუმცა,
 არავე უღონო არს თქუმაჲ, ვითარმედ: „უფლისათჳს და ქრისტეს მისი-
 სათჳს“. და კუალად წინაუკმოდ შესაძლებელ არს იერემიასსაჲსა მას სი-
 ტყუასა ესრეთ თქუმაჲ, ვითარმედ: „სულ პირისა ჩუენისა, ცხებულ
 უფალი“. არამედ ჩუენ გვსწავივის მამათაგან, რამთა ოდესმე „ცხებულ-
 სა“ ვიტყოდით განცხადებისათჳს სიტყუათაჲსა და ოდესმე — „ქრის-
 ტესა“ პატივისათჳს ბერძენთაჲსა. გარნა ესე მტკიცედ საცნაურ არს,
 ვითარმედ ორითავე ამით უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე იქალაქე-
 ბის ცხებულად ღმრთისა (მ. შანიძის გამოცემა, 92, 16—93, 2).

აქ ყურადღებას იქცევს ეფრემის მსჯელობა იმასთან დაკავშირებით,
 რომ ქართულში ებრაულიდან იგივე სიტყვებია ნასესხები, რაც ბერ-
 ძულში ებრაულიდან; ისიც ნათქვამია, რომ ბერძნულიდან უფრო მეტი
 სიტყვები შემოდის ქართულში. ეფრემი ამბობს, რომ ყველას არ შეუძ-
 ლია ებრაული და ბერძნული ლექსიკური ერთეულების ერთმანეთისაგან
 გამოიჯენა. იგი კონკრეტული მაგალითის მიხედვით აჩვენებს; რომ ქრის-
 ტე ბერძნულია, ხოლო მესია ებრაული, თუმცა „ებრაული სიტყვა
 ეფრემს ისევე ბერძნული ფორმით მოჰყავს, წინააღმდეგ შემთხვევაში იქ-
 ნებოდა არა „მესია, არამედ მეშია, ან მშია“, — წერს მ. შანიძე (20,
 გვ. 121).

თედო ყორდანის მიერ გამოქვეყნებულ ეფრემ მცირის წერილში
 (ქრონიკები, I, ტფილისი, 1892 წ.) ახსნილია პროტრეპტიკონი:
 მისცა ქართველთა პროტრეპტიკონი, რომელ არს გა-
 გსნიითი (76, 6—7).

მარხვათა შემცველ ხელნაწერში (Sin.-5, 1052 წ.) დასტურდება ასე-
 თი შენიშვნა:

ამას ლოცვასა ბერძულად აკათისტოი ეწოდე-
 ბის, რომელ არს დაუჯდომელი (160 r).

„გრიგოლი საკრველთმოქმედის ცხოვრების“ ტექსტში, რომელიც
 ეფრემ მცირემ გადმოიღო ქართულად, ახსნილია შავი ზღვის ძველბერ-
 ძნული სახელწოდება ევქსინო:

რამეთუ მხოლოსა მას ოდენ პონტოს განკუთნილად ზღვსაგან და
 გმელისა ევქსინო ეწოდებოდა, რომელი იგი არს, აქე-

თილი უცხოთაჲ, გინა თუ მისსა მომავალთა უცხოთა სიყუარულით შეწყნარებასა წამებს სახელი ესე (S-384 (XI ს.), 685, 20—27 b).

XI—XII საუკუნეთა კრებულში (A-217) განმარტებულია კიმილია სიტყვა:

კიმილია საგანძურსა ქურქელსა ეწოდების (110 r). აქვე დასტურდება მეტად საინტერესო გამონათქვამი ბერძნული *ψυχή* და *πνευμα* სიტყვათა მნიშვნელობათა და ამ სიტყვათა ქართული ეკვივალენტის შესახებ:

შეისწავე, რამეთუ ორსახე არს ბერძულად სახელი სულისაჲ — ფსიქი, რომელი უმეტესსა ადგილსა სამშვნველისა წილ დადებულ არს პაველესა შინა, და კულად — პნევმა, რომელი-ესე თვთ თავადის სულისა არსებასა უწოდიან და წმიდისათჳს იგივე ითქუმის. ხოლო ქართველთა უღონოებისაგან ერთი სახელი აქუს სულისაჲ, ამისთჳს აწ მასვე და ერთსა ორგზის იტყჳს (322 r არშიაზე).

როგორც ვხედავთ, ბერძნული *ψυχή* და *πνευμα* სიტყვათა მნიშვნელობით ქართულში იხმარება ერთი და იგივე სიტყვა: სული, რასაც ეფრემი ქართული ენის ნაკლად („ქართველთა უღონოებისაგან“) მიიჩნევს. იგი ამავე დროს მიუთითებს, რომ *ψυχή* სიტყვის შესატყვისად პავლეს ეპისტოლეთა ქართულ თარგმანში უპირატესად იხმარება სამშვნველი.

XI საუკუნის კრებულში A-162 (მთარგმნელი ეფრემ მცირე) რამდენიმე ბერძნული სიტყვაა ახსნილი:

სახელი მისი იყო მესიტ, რომელი ითარგმანების შუევამდგომელ (124 r, 2—3 b);

ეწოდების მას ხალკუპრატიაჲ, რომელ არს რვალის სავაქრო (126 r, 23—24 b);

იოტაჲ ერთი; გინა ერთი რქაჲ, შჯულისაგან და წინაწარმეტყუელთა არა წარკდენ (178 v, 35—37 b);

კვრიელეისონ, რომელ არს: უფალო შეგვწყალებ (136 r, 29—30 b).

აღსანიშნავია, რომ კვრიელეისონ განმარტებულია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაშიც“:

ხოლო კვრიელეისონი ბერძულად ითქუმის, რომელ არს ქართულად: „უფალო, წყალობა-ყავ“, გინა თუ: „უფალო, შეგვწყალებ“ (აგ. ძეგლ. I, 290, 40—41).

A-390 ხელნაწერში (პავლეს ეპისტოლეთა თარგმანება, XI—XII სს.) გვხვდება შემდეგი შენიშვნები:

რომლისა დასამტკიცებელად მოციქულმან მრჩობლ თქუნა სახელი მა-

მისამ: ა ვ ე ა, რომელ არს ებრაულად, და პ ა ტ ი რ, რომელ არს ბერძულად ს ა ხ ე ლ ი მ ა მ ი ს ა ა (25 რ, 28—33 ა);

ნავისა სიმძიმე ყოველივე ს ა შ უ ვ ა ლ ს ა მ ა ს ძ ე ლ ს ა, ტ რ ო პ ა რ ა დ სახელდებულსა, უტკრთავს (71 v, 20—23 ა).

საინტერესოა Sin.-7/2 ხელნაწერის ერთი მინაწერი. ტექსტში მოხსენიებულია ბერძენი მოწამეები: ა კ ვ ნ დ ი ნ ო ს, პ ი ლ ა ს ი, ა ნ ე მ პ ო დ ი ს ტ ო ს, ა ფ თ ო ნ ო ს, ე ლ პ ი დ ი ფ ო რ ე. ქართველი მკითხველისათვის ამ უცხოური საკუთარი სახელების მნიშვნელობა შეიძლება გაუგებარი ყოფილიყო. ამიტომ გადამწერს 7 v-ს არშიაზე შემდეგი მინაწერი გაუკეთებია:

ა კ ვ ნ დ ი ნ ო ს ი თ ა რ გ მ ა ნ ე ბ ი ს „უჭირველ“, გინა „დაუნთქმელ“, ხოლო პ ი ლ ა ს ი — „აღმომაცენებელ“, გინა „წყარო“, ხოლო ა ნ ე მ პ ო დ ი ს ტ ო ს — „დაუბრკოლებელ“, ხოლო ა ფ თ ო ნ ო ს — „უშურველ“, ხოლო ე ლ პ ი დ ი ფ ო რ ე — „სასოებაშემოსილ“. და უფროსი დასდებელი მათ წმიდათა შემსგავსებულთა და სეხნათა სიტყვათა უგალობს სიმკნეთა მათთა. და შემინდევთ, ქართულად რეცა რამე არა შეკავს სახელთა დაფარულობისათვს.

საყურადღებოა ისიც, რომ სეხნაა სიტყუაჲ, ანუ შემსგავსებული სიტყუაჲ ნიშნავს ომონიმს.

გელათის ბიბლიის მინაწერები მრავალმხრივ არის საინტერესო. ცნობილია გელათური ბიბლიის ტექსტის შემცველი ორი ხელნაწერი: A-1108 და Q-1152.

ქვემოთ მოვიტანთ ორიოდე მინაწერს A-1108 ხელნაწერიდან:

19 v — 20 რ: და თესლისა შენისაგან არა მისცე მსახურებად მთავარსა და არა შეაგინო სახელი ჩემი წმიდაჲ, რამეთუ მე ვარ უფალი.

არშიაზე გაკეთებულია ასეთი შენიშვნა: „ებრაულსა მოლოქწერილ არს. აყენებს უკუშ შეილთა ტაძრისმსახურად შექმნასა. ხოლო ვითარ-იგი ვიეთნიმე იტყვან, უცხოთესლთა მთავართასა აყენებს, რათა არა მიიღონ უღმრთოებისაგან მათისა.“

კ ი თ ხ ვ ა მ: რაჲ არს: „თესლისა შენისაგან არა მისცე მსახურებად მთავარსა და არა შეაგინო სახელი ჩემი წმიდაჲ, რამეთუ მე ვარ უფალი?“ მიგებაჲ: „ებრაულსა მთავრისა წილ მოლოქწერილ არს და სხუათა თარგმანთა მოლოქვე დაწერეს, ხოლო კერპი იყო ესე, რომლისათვის წინაწარმეტყუელისა მიერცა იტყვს ღმერთი: ნუ საკლდელებსა და მსხუერბლებსა ჩემდა შემოსწირვედითა უდაბნოსა ზედა ორმეოც წელ, ძენო ისრაჲლისანო, და აღიღეთ კარავი მოლოქისი და ვარსკულავი ღმრთისა თქუენისა რეფაისი, სახლნი, რომელნი ჰქმნენით თაყუანის-საცემელად მათდა.“

29 რ (არშიაზე): ი ო ვ ე ლ ანუ ი ო ვ ი ლ ე ს ო ს ი ო ე ლ ა რ ს.

ვითარმცავინ ორკეც-ყო ესრეთ თქუმითა, ვითარ-
მედ: ღმერთო, ღმერთო, რამეთუ იაო და ელან ღმერ-
თსა სახელ-ედების ებრაელთა ენითა.

„დიალექტიკის“ წინასიტყვაობაში ეფრემ მცირე ხსნის მეტაფრას
ტერმინის მნიშვნელობას:

ვითარ-იგი გუასმიეს სკემონ ღოღოთეტიცა და სხუათა მეცნიერთა
ბერძენთაგან კაზმეამ წიგნებისამ, გარნა უწყითმცა, თუ რომელთა წიგნთა
ეგების კაზმეამ, ანუ რომელთა უღონომ არს, რამეთუ იპოოს თუ „ცხო-
რებაჲ“, ანუ „წამებაჲ“, ანუ რააცა-რაჲ ჰამბავი, გინა მოთხრობაჲ სოფ-
ლურიითა და უშუერიითა სიტყვთა აღწერილი, მას სიტყვთ განაშუენებენ,
გარდაკაზმვენ და მეტაფრას უწოდებენ, რომელ არს
გარდაკაზმული (A-24 3 va).

როგორც ჩანს, ქართველ მეცნიერთა ყურადღებას იქცევდა ბერძნულ-
ლი გრამატიკა და გრამატიკოსი ტერმინები. ეფთვიმე მთა-
წმიდლის მიერ თარგმნილ „ბასილი კაბადუკიელის ცხოვრებაში“ იკითხება:

ანუ ვინ მიიწია ესრეთ ღრამატიკოსობასა ზედა, გამოთარგმანებად
ენისა და სიტყუათა და წერად ჯეროვნად და გამოთქუმად რიცხუეულთა
მათ სიტყუათა? (Ath.-32 15 r, 20—22). ბერძნულ ვარიანტში იკითხება:
τις δε γραμματικῶν, ἢ γλωσσῶν ἐξέλλητινίζει καὶ ιστορίαν συναΐει,
καὶ μετράς ἐπιστάται καὶ νομοθετεῖ ποιημάτων; (Migne, Hagiogr.
Gr., t. 36, სვ. 528).

როგორც ვხედავთ, ეფთვმე რამდენადმე ცვლის ორიგინალის ტექსტს,
უმატებს მას წერად ჯეროვნად. ეს არსებითი ხასიათის ცვლი-
ლება, თუ იმას გავითვალისწინებთ, რომ ძველად გრამატიკა ითვლებო-
და სწორად წერისა და მეტყველების ხელოვნებად.

ეფრემ მცირე ამ აღგილის ბერძნულთან ახლო მდგომ თარგმანს გვაძ-
ლევს:

ვინმე ღრამატიკოსობამ, ელენ-ყოფად ენათა და შემოკრებად თხო-
ბათა და საზომის დადებად და სჯულის დებად გამოთქუმად? (Jer.-43
38 v, 15—21 a).

ამონიოს ერმისის თხზულების „ხუთთა კმათადმი პორფირი ფილოსო-
ფოსისათა“ ოიანე ტარიქისძისეულ თარგმანში ვკითხულობთ:

ღრამატიკოსობამ არს გამოცდილება სი-
ტყვსმოქმედთა და აღმწერელთამიერი (S-2562, XII—
XIII სს. 71 v, 6—8).

აქ ძალიან კარგად ჩანს გრამატიკის დანიშნულება.

ეფრემ მცირის მიერ თარგმნილ „დიალექტიკაში“ ნათქვამია:

ღრამატიკოსობამ მეცნიერებაჲ არს, ხოლო
ღრამატიკოსი არს არსებაჲ, რომელსა შინა არს

მეცნიერება (A-24 14 vb). არშიაზე ეფრემ მცირისეული განმარტება.

თარგმანი: ღრამმა „წერილად“ გამოითარგმანების, ხოლო ტიკოსი „დამადნობელად“, რამთა, რამეს სთქუა: ღრამმატიკოსი, უწყოდო, ვითარმედ—დამადნობელსა იტყვ წერილისათა, ესე იგი არს, რომელი დაჰკვნის სიმყვარტესა სიტყუათასა, სიღრმით შეყინებულთასა. მიუხედავად იმისა, რომ ბერძნული სიტყვის ეფრემისეული ახსნა არაა სწორი, იგი სწორად განმარტავს გრამატიკოსის, მწიგნობრის მნიშვნელობას. გრამატიკოსი იყო პირი, რომელსაც შეეძლო, აეხსნა წერილის, წიგნის (სალიტერატუროენის) ძნელად გასაგები ადგილები.

„გარდამოცემის“ ტექსტში ვკითხულობთ:

ვიქმნნეთ გამოცდილ ტრაპეზით მსხდომ (A-24 125 rb). არშიაზე ასეთი შენიშვნა:

რამეთუ ტრაპეზით მსხდომთ კატალაქთა ეწოდების, რომელ არიან მცვალებელნი დრაჰკანისანი, და მარადის ტაბლაა წინა-უთქს, ხოლო კატალაქტი „მცვალებელად“ გამოითარგმანების და ტრაპეზით მსხდომი—„ტაბლით მსხდომად“. და სახელეები ესე ბერძული არს: ტრაპეზიცა და კატალაქტიცა.

„ასკეტიკონის“ (A-689, XII ს.) ტექსტში დასტურდება მთარგმნელის ეფრემ მცირის შენიშვნა: აქა დასრულდა შესავალი წიგნისა ამის წმიდისა ბასილისი, რომელსა ასკეტიკონ ეწოდების, რომელი გამოითარგმანების „სამოღუაწეო“ (11 v, 34—38 a).

ამავე ძეგლში განმარტებულია კიდევ რამდენიმე სიტყვა გამოცდილობდეთ პირველად და ეგრეთა დიაკონებედ, ესე იგი არს, ჰმსახურებედ (48 r, 20—23 b);

დაეასხ ვენავი სორექი, რომელი რჩეულად გამოითარგმანების (74 r, 14—16 b), შდრ.: საბასეული: სორექი, (5, 2 ესაია) რჩეული, გინა ვენახი.

A-689 ხელნაწერში შეტანილია აგრეთვე ეფრემის მიერ ქართულად თარგმნილი „ფილოთეონ ისტორია“. ამ თხზულების წინასიტყვაობაში დასტურდება ეფრემისეული რამდენიმე ლექსიკოგრაფიული შენიშვნა:

ამას წიგნსა ეწოდების ფილოთეონ ისტორია, რომელ არს ღმრთისმოყუარებით თხრობაა. რამეთუ ვითარ-იგი კლემქსსა და დიალოფონსა იგივე ბერძული სახელი უწოდიან ქართულადცა,

ეგრეთვე ამისთვის უსაკუთრეს არს წოდებად ფილოთეონ ისტორია (187 r, 1—8 b);

ქეშმარიტად ფილოსოფოსობად, ესე იგი არს, სიბრძნის-მოყუარებად ქეშმარიტსა მონაზონებასა სახელ-ედების (187 v, 10—12 b).

A-1115 (ასკეტიკონი, ეფრემ მცირის თარგმანი) ხელნაწერში (XII ს.) განმარტებულია სპჰრიდ სიტყვა:

მცირეთა სპჰრიდებთა იქმა, მალაკებწოდებულთა (225 r, 14—16 b).

საბას ლექსიკონში ნათქვამია: მალაკი (7, 15 მამა ცხო.) მცირე სფირიდი.

ეფრემისეული რამდენიმე ლექსიკოლოგიური შენიშვნა დასტურდება Jer.-9 ხელნაწერში (ბავლე ეპისტოლეთა თარგმანება, XI ს.):

საქონდაქრო ეწოდების ქალაქთა შინა მყოფსა ადგილსა საცხოვართა დაკლვისასა, რომლისაგან იყიდის გორცა ყოველი ერი (7 r, 27—31 b);

ეკლესიამ შესაკრებელად გამოითარგმანების (8 r, 9—11 b);

ერთშაბათად კვრიაკესა უწოდს (38 r, 12—13 b).

აქ საყურადღებო ისიც არის, რომ კვრიაკე განმარტებულია ერთშაბათ სიტყვით.

ესე მტკიცე იყავნ ჩუენ ზედა ამინითა, რომელ არს იყავნ (41 v, 10—11 a).

მოწამედ აქუს თულახუაერ მხილებამ სუნდისისამ, რომელი-იგი თანაგანმხილველად გამოითარგმანების (45 r, 17—21 b);

ამ ხელნაწერში 39-ე ფურცლის არშიაზე ასეთი შენიშვნა არის გაკეთებული:

შეისწავე, რამეთუ ბერძენნი მეერგასედ უკმოზენ სულისა წმიდისა მოსლვისა, ხოლო მარტულიამ რომლითა ენითა არს, არა ვიცო.

91-ე ფურცელზე ტექსტში იკითხება:

ანგელოზი ქადაგად გამოითარგმანების, ხოლო სატან ენითა ებრაელთათა მკდომსა სახელ-ედების (91 r, 17—20 b);

არა იყო სატან, ესე იგი არს: მკდომ და წინააღმდეგომ (91 r, 29—31 a);

ამისთვის სატან ეწოდა, რომელ არს მკდომი (91 v, 5—6 a).

91 v-ს არშიაზე სწერია:



შეისწავე, რამეთუ ანგელოზი ბერძული არს.
სხვა შემთხვევები:

საკუთრად სახელად ვისმე ერქუა სუზეგე, რომელი ბერძენთა ენითა სახელი არს თანამეუღლისაჲ (164 v, 2—5 a; იხ. აგრეთვე A-390 83 v, 17—21 a);

რომელთა შეწყნარებად და პატივით პყრობად ამცნებს ერთგულსა მას სუზეგეს, რომელ არს თანამეუღლე (164 v, 25—29 a; იხ. აგრეთვე A-390 83 v, 11—13 b);

რომელთა მიმთხვევაჲ მეყავნ ჩუენ, ყოველთა, მითვე ამინითა; ნაცვალად იყავნისა დაგდებულთა (145 r, 26—28 b);

მადლი ჩუენ თანა დაიმკვდრებს ზედა დამტყიციებითა ამინისაჲთა, რომელ არს იყავნ (193 r, 29—32 a);

თესალონიკე იყო დედაქალაქი მაკედონიასაჲ და მოსაზღვრე აქაი-აჲსაჲ, რომელ არს ქუეყანაჲ ელადისაჲ (195 r, 17—20 b).

საინტერესოა A-684 ხელნაწერში (ფსევდოდოქონისე არეობაგელის თხზულებათა ეფრემისეული თარგმანი, XI ს.) დადასტურებული შენიშვნები:

გამოსთარგმნის ძალსაცა სახელისა მათისაჲ, თუ რაჲსა ანგელოზ ეწოდების, რამეთუ თარგმანებისაგებრ სახელისა ამის ანგელოზი ქადაგად და მომთხრობელად დიდებისა ღმრთისა გამოითარგმანების (46 v, არშიაზე);

ანგელოზი მომთხრობელად გამოითარგმანების (111 r, არშიაზე).

ამ თხზულებაში პირველად გვხვდება ტერმინი ეტიმოლოგია (ეტჰმოლოგია):

შეისწავე, რამეთუ ყოველთა მხედველად ბერძენთა ენითა ითქუმის ღმერთი, ვინაჲთგან ხედვასა თეორიაჲ პრქვიან და ღმერთსა თეონ. ამისთვის ხედვად თარგმანებენ სახელსა ღმრთისასა წესითა ეტიმოლოგიაჲთა, ესე იგი არს, მზაპასუხოებისაჲთა. ამათ პირთათვის უცხადესადრე ჰპოო გარდამოცემისა წიგნთა შინა წმიდისა იოვანე დამასკელისათა (87 r, არშიაზე).

ადვილად დასანახავია, რომ ტერმინის ეტიმოლოგია ეფრემისეული განმარტება არაზუსტია, იგი ხალხურ ახსნას ემყარება. მაგრამ ეს არ არის მთავარი. საყურადღებოა ის, რომ ეს ტერმინი ასე ადრე გვხვდება ქართულში.

რამდენიმე საყურადღებო ლექსიკოგრაფიული შენიშვნა დასტურდება A-52 ხელნაწერში:

ხოლო კოლკვისტენი არიან მწულილთა მსყი-

დელნი დინართა, ესე იგი არს, ფოლთანი, რამეთუ კოლჯვოსი მწულილი ფოლი არს ელინთაებრ, რომელსა კრომნი ნუმოდ უწოდენ (17 r, 29—32);

ესე იგავიო, იტყვს, რომელ არს პარავოლი (77 r, 35);

რამეთუ მარია დედოფლად ითარგმანების (91 v, 27—28):

იქვე 91 v-ს არშიაზე გაკეთებულია შენიშვნა: ცან, ვითარმედ ელლადელთა ვმითა დედლად ითქუმის ესე სახელი, ვითარმედ „ღმრთეებაჲ“ და მარია „დედოფლად“ ითარგმანების, ებრაულისაგან რაჲ ელინურად გარდამოიღებვოდის.

და დაჯდა საყდარსა ზედა ადგილსა, წოდებულსა ქვაფენილად, ხოლო ებრაელებრ დავეათა (136 v, 23—24);

კიფა ითარგმანების „კლდედ“ (146 v, 28—29).

გრიგოლი ღმრთისმეტყველის „ბასილი დიდის ეპიტაფიის“ ეფრემ მცირისეული თარგმანის შემცველ ხელნაწერებში ჩვენთვის საყურადღებო მრავალი შენიშვნა დასტურდება:

A-109 20 v-ს არშიაზე: ემმელია გამოითარგმანების „კეთილად წესიერ“, გინა „კეთილად მოღუაწე“;

200 v-ს არშიაზე: ვინაფთვან ქრისტეს შობისაცა და აღდგომისა სიტყუანი წარმოთქუნა სიტყუასა შინა, ამისთვის აწ, ესერა, ჩუენდა მსმენელთა უწოდს მათ სიტყუათასა, ვითარ გენეთეაჲ „შობისად“ გამოითარგმანების, ხოლო აწ ეპიტაფიაჲ „საფლავის ზედად“.

საინტერესოა, რომ ერთგან ძირითად ტექსტში გვაქვს: მესამე ნათელკაცი (87 v, 24 b): არშიაზე კი შემდეგი შენიშვნაჲ გაკეთებული: შეისწავე, რამეთუ ანთროპოს კაცად გამოითარგმანების, ხოლო პარისა ფარად შეცვალებითა ფოს ნათლად (87 v).

Jer.-15 ხელნაწერში იკითხება:

ეპიტაფიად, რომელ არს საფლავის ზედად (22 r);
ეპიტაფიად ეწოდების, რომელ არს საფლავის ზედა, რომლისა მიერ სახელდებულ არს ეპიტაფიად, ესე იგი არს, საფლავის ზედად (იქვე).

მრავალი შენიშვნა დასტურდება Jer.-43 ხელნაწერში (XII—XIII სს.): დიდრაქმა არს, რომელსა იგი სიკლა უწოდებენ, და ესეცა ჩუეულებრი სავაჭროჲ არს ადგილადგილადი (11 v-ს არშიაზე); შეისწავე, რამეთუ ბერძულად ყოველსა ათასეულსა წელთასა საუკუნე უწოდებენ (17 r) და სხვ.

ეფთვიმე მთაწმიდლის ანდერაში, რომელიც ახლაც მის თარგმნილ იოანე სინელის „კლემაქსს“, ნათქვამია:

აწ უკუე ვინ წიგნისა სახელსა იტყოდის, თქუნ: „კლემაქსი“, რომელ არს კიბე (H-1669, XII—XIII სს. 1 r).

იოანე დამასკელის „დიალექტიკის“ არსენი იყალთოელისეული თარგმანის დამატებაში რამდენიმე საყურადღებო ახსნაა წარმოდგენილი (იხ. მ. რაფავას გამოცემა, გვ. 179—180):

ესე უკუე იწოდებიან „შესმენად“ და „კატილორიად“, ვითარცა ვითლადმე „სათქუმელობისაგან“, რამეთუ აღორევი „თქუმასა“ უწოდიან (გვ. 179):

შეისწავენ, რამეთუ ქუეყანის მზომელთა გელოვნებანი არიან ნიშანი ესე:

ა. ამას უწოდენ სტილმად, რომელსა ჩუენ წერტილ უწოდთ, და სახელ-სდებენ ერთად (გვ. 180):

შეისწავე ქართულადცა სახელები ესე: სტილმა „წერტილი“; ღრამში „ჩაზიდული“; ეპიფანია „II“ „საჩინოობა“. სტერეონ „მყარი“ (გვ. 180).

ამონიოს ერმისის თხზულებაში „ხუთთა კმათადმი პორტირი ფილოსოფოსისათა“ (S-2562, XII—XIII სს.) განმარტებულია რამდენიმე ბერძნული ლექსიკური ერთეული:

აღორევი თქუმასა უწოდიან (31 v, 16; 70 v, 6—7);

ეგრეთვე ეპიფანიასა ზედა, რომელ არს ზედსაჩინოა (323 r, 13—15);

გეომეტრი ქუეყანის მზომელსა ეწოდების (319 v, არშიაზე).

ძალიან საინტერესოა ამ თხზულების ერთი ადგილი:

სიტყუად მაკრათა და ვრაქიათა მარცულითა განიზომების, ხოლო რიცხვცა არტიოათა და პერისსოათა, რომელ არს ქუდელი და ფარდი (324 v, 21—26). როგორც ვხედავთ, ბერძნულ არტიოს შეესატყვისება ქუდელი. ქუდელი საბას განმარტებით, არის უდელი წყვლი.

ბერძნულ რემათა || რიმათა (= ლექსემათა) ომონიმურობას გახაზავს შენიშვნა, რომელიც ხსნის ძირითადი ტექსტის შემდეგ ადგილს:

თვთ იგი ვიდრემე უკუმ რიმანი, თავით თვისით, სახელებ არიან და დაჰნიშნვენ რასმე, ვინაიცა, ვითარმედ: „ვჰლექსავ“ და „მტრფიალობით მდებარე ვარ“ თანამოსახელენი არიან, რამეთუ ზიარი აქუს სახელი, ვითარმედ: ერო (257 r—v).

არშიაზე სწერია:

შეისწავე, ვითარმედ კმითა ელადელთაათა ჰვეანან სიტყუანი ესე:

„ვიტყვ“ და „ვტრფილებ“, რამეთუ ორისათვისვე ითქუმის ესე-
ვითარმედ ერო, ხოლო ქართულეებრ ყოვლად უმსგავ-
სი არიან.

ზოგჯერ წერილობით ძეგლებში განმარტებულია ისეთი სიტყვები,
რომლებიც ქართულია, ან კიდევ დიდი ხნის წინათ არიან ნასესხები და
დამკვიდრებული ქართული ენის ლექსიკურ ფონდში.

Sin.-78 ხელნაწერის 287 რ-ს არშიაზე ახსნილია დრაუნჯ სიტყვა:
დრაუნჯანი დროშანი იყენეს პილატეს კარსა და,
ოდეს უფალი შეჰყვანდის, მოდრკიან და თაყუანის-სციან“.

„მცირე სჯულისკანონის“ ეფთუმესეულ თარგმანში წარმოდგენილი
არის ჩუკენობა სიტყვის ახსნა:

ხოლო აღრიცხუვასა ამას შინა ცოდვათასა პირველად ვაცსენე ბორო-
ტი იგი და მრავალთა წარმტყუენველი ჳელითდაცემამ, რო-
მელსა ეწოდების ჩუკენობამ (ე. გიუნაშვილის გამოცემა,
93, 9—11).

საინტერესოა ამ თხზულების სხვა ადგილი:

მოციქულმან პავლე ავსენა, ვითარმედ: „არცა მეძაფთა, არცა კერბთ-
მსახურთა, არცა ჩუკენთა, არცა მემრუშეთა ... არცა მტაცებელ-
თა სასუფეველი ღმრთისაჲ ვერ დაიმკვდრონ (98, 21—24).

ეფთუმე მთაწმიდელი ამ ადგილთან დაკავშირებით წერს: „და თჳსსა
ეპისტოლეთა შინა ცხადად სწერია: ჩუკენობამ ვითარმედ
ჳელითდაცემამ არს (გვ. 98, შენიშვნა).

ჩუკენ სიტყვის მნიშვნელობას იკვლევდა ც. კიკვიძე (7, გვ. 267—
272).

ეფრემ მცირის ორიგინალურ თხზულებაში „შესავალი ფსალმუნთა
თარგმანებისა“ განმარტებულია მრჩობლი და მყის:

ამითვე სახითა აღუწერიან თჳსნი ლექსიკონნი ღრმათა სიტყუათათჳს
ბერძულთა კოსტანტინე მეფესა პორფუროგენიტსა და დიდსა კვირღეს
ალექსანდრიელსა, რამთა რაჟამს ეძიებდეს უმეცარი, თუ რაჲ არს მყისი
ანუ მრჩობლი, მანსა შინა განუმარტონ, ვითარმედ მრჩობლ
ეწოდების ორკეცსა, ხოლო მყის—ანაზდაითსა (მ. შანი-
ძის გამოცემა, 97, 8—12).

როგორც ჩანს, მრჩობლ და მყის ლექსემები, უფრო დამახა-
სიათებელი სამწერლობო ენისათვის, განმარტებულია ფართო საზოგა-
დობისათვის გასაგები (ანუ, როგორც თვითონ ეფრემი იტყოდა, „სოფ-
ლური“) ფორმების მოშველიებით.

კოწოლ სიტყვასთან დაკავშირებით ფრიად საყურადღებო მსჯელო-
ბა არის გელათის ბიბლიის A-1108 ხელნაწერში. 22 რ-ს არშიაზე ნათქვა-
მა:

ხოლო სხუამ იტყვს: არა მოიპარსოთო გარემოჲს შესახედავი თაგისა

თქუენისაჲ, ხოლო უფროასლა — კოწოლი, რომელ არს დალა-
ლაჲ, და არს იგი ნათხუნი, ვითარ-იგი დაითხუნიდეს ელლენნი, ვითარ-
ცა კრონოასად განჩინებულსა, და უფროასლა სარკინოზნი ვიდრე აქა-
მომდე იქმან ამას. იმავე ფურცლის არშიაზე ქართველი მთარგმნელის,
თუ კომენტარის კიდევ ერთი შენიშვნა გვაქვს:

ვიეთმე კოწოლი სხუად რადმე ღონისძიებით
აღმოცენებულად თმად თარგმნეს, ხოლო მე ვპგო-
ნებ, ვითარმედ მას უარ-ჰყოფს შჯული.

რამდენიმე მნიშვნელოვანი ცნობაა წარმოდგენილი გელათური ბიბ-
ლიის მეორე ნუსხაში (Q-1152). ამ ხელნაწერში ვაცი განმარტებული
არის, როგორც ერთი წლის თიკანის:

ვაციისა, ესე იგი არს, წელიწდეულისა თიკანისა,
შეწირვამ ამცნო (3 r, 7—9).

საინტერესო სიტყვაა ბლლაწი. ეს სიტყვა არ არის შეტანილი
ილია აბულაძის ძველი ქართული ენის ლექსიკონში. გელათის ბიბლიის
კომენტარებში ეს ლექსიკური ერთეული განმარტებულია, როგორც „სე-
ლისა ქსოვილის სამოსელი“, ან „სელისა ქსოვილი“:

და სელისა ქსოილსა სამოსელსა ბლლაწად სა-
ხელს დებს (57 v, 11—14): „და რამეთუ, ვითარმედ არა სამოსელი
ბლლაწი იყო“ (57 v, 18—20).

უთუოდ საგულისხმოა ნიგოზ და ნიგუზისაჲ სიტყვათა გარ-
ჩევის ცდა და მათთვის სხვადასხვა მნიშვნელობის მიწერა:

ნიგოზი არს ნაყოფი, ხოლო ნიგუზისაჲ — გარეთ
საჩინოა უკუჲ ქერქი მომმუხველობითი რამე არს და მყვრტი
(157 r, 1—8).

როგორც ვხედავთ, გელათის ბიბლიის ქართველი კომენტატორი ნი-
გოზად მიიჩნევს ნაყოფს, ხოლო ნიგუზისად კი — ნაჭუქს.

გელათის ბიბლიის ტექსტში დასტურდება მეტად იშვიათი სიტყვა
თანაშე:

უკუანა კერძო გზასა გზისდასავალისასა, ქუეყანასა ქანაანისასა, დამ-
კვდრებულსა მზისდასავალით კერძო, თანაშე დიოლოლისა, მახ-
ლობელად მუხისა მალლისა (239 v, 14—18).

საერთოდ, გელათის ბიბლიის მთარგმნელი (და კომენტატორი) ხში-
რად ქმნის ახალ სიტყვებს (5, გვ. 59). შეიძლებაოდა გვეფიქრა, რომ თა-
ნაშე სიტყვაც მის მიერ არის შექმნილი. არშიაზე სინგურით სპეციალ-
ური მინიშნება არის, რომ თანაშე სიტყვა ძველია და იქვე ახსნი-
ლია მისი მნიშვნელობაც:

ძუელი ლექსი არს ქართული თანაშე, არა ჩუენი
მოპოვნებული, ხოლო დაპნიშნავს მახლობელო-
ბასა.

ასევე საყურადღებო არის სხვა შენიშვნაც, სადაც მთარგმნელი გვაწვდის მითითებას „ეკრძაღე თავსა შენსა“ და „იგულე თავი შენი“ გამოთქმათა სიძველისა და მნიშვნელობის შესახებ. გელათის ბიბლიის კომენტარში იკითხება:

ზედააღნიშნულ იტყვს: „ეკრძაღე თავსა შენსა“ (242 v, 25—27).

იქვე არშიაზე ასეთი შენიშვნაა:

ხოლო ერთი და იგივე არს: „ეკრძაღე თავსა შენსა“ და „იგულე თავი შენი“, რამეთუ ორივე ძუძლთა თარგმანთაჲ არს და არა ჩუენი.

სხვა შემთხვევაში გელათის ბიბლიის მთარგმნელი აშკარად ამბობს, რომ სიტყვა ნეოლოგიზმია (შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სიტყვა მის მიერ არის შექმნილი). გელათის ბიბლიის ტექსტში იკითხება:

და სთქუა წინაშე უფლისა ღმრთისა შენისა: განვბიწენ წმიდანი სახლისაგან ჩემისა (280 r, 13—15).

განვბიწენ სიტყვას შენიშვნა აქვს დართული:

ახალი არს ლექსი „განვბიწენ“, ვითარმცა იტყოდა, ვითარმედ: „ბიწნი განვჰყარენ“, ვითარი-გი ნაქურცენთა რამასათამე განმყრელნი ვიტყოდით, ვითარმედ: „განვქურცენ“.

გელათის ბიბლიის ტექსტში გვხვდება კურომსთავ სიტყვა: მე დაწერტნე კორცნი თქუენნი ეკლებითა უდაბნოასაჲთა და კურომსთავებითა (370 r, 18—20).

არშიაზე კურომსთავის განმარტებაა მოცემული: კურომსთავი არს ოთხეკალი.

XII—XIII საუკუნეთა ქართულ ენაში, როგორც ჩანს, სიმამრი იხმარებოდა ცოლისძმის მნიშვნელობითაც. ამას აშკარად მიგვანიშნებს გელათის ბიბლიის ქართველი კომენტატორი:

ხოლო სიმამრად სახელს-სდვა მას, ვითარცა ძმასა მეუღლისასა, ვითარი-გი მრავალნი აწცა უწოდებენ ესე ვითართა სახელდებითა ამით (353 r, 17—25).

ისიც იქცევს ყურადღებას, რომ სიმამრ სიტყვა ცოლისძმის აღმნიშვნელად იხმარებოდა ქართული ენის გარკვეულ დიალექტებში (კომენტატორი ამბობს: მრავალნი აწცა უწოდებენ. ეს მოვლენა რომ მთელი ქართული ენისათვის ყოფილიყო დამახასიათებელი, მაშინ იგი არც გამოიწვევდა გელათის ბიბლიის კომენტატორის სპეციალურ შენიშვნას). ამ მხრივ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ქართულ დიალექტში სიდედრი იხმარება ცოლისძის მნიშვნელობითაც (13, II, გვ. 103). ადრე ამ ტერმინებს უფრო ფართო მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდათ (27).

მედგარ სიტყვას ძველ ქართულ სამწერლობო ენაში, ჩვეულებ-

რივ, ზარმაცის მნიშვნელობა ჰქონდა. XII საუკუნის ერთ-ერთი ხელნაწერის (A-689, ასკეტიკონი, XII ს.) მინაწერიდან ვიგებთ, რომ ეს სიტყვა ცოცხალ მეტყველებაში მზაკუარის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა:

შეისწავე, რამეთუ სახელსა ამას მედგარსა ორი სახე აქუს: წიგნურად მცონარესა უგმობს მედგარსა, ხოლო სოფლურად მზაკუარსა ჰქვან თვთქართულსა ენასა ზედა (43 r).

ამავე ხელნაწერის 73 r-ს არშიაზე ასეთი შენიშვნაა გაკეთებული:

შეისწავე, რამეთუ ამას ადგილსა სახარებისასა, ვითარმედ: „მონაო ბოროტო და მედგარო“, „მცონარებისა“ წილ თქმულ არს „მედგრობაჲ“, დაღათუ რომელთამე ადგილთა „მედგარი“ „მზაკუვარად“ გულისგმა-იყოფების, უფრომსღა ლიტონსა საუბარსა შინა.

რა თქმა უნდა, ასეთ ცნობებს უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ქართული ლექსიკის ისტორიისათვის. მათ გაუთვალისწინებლად შეუძლებელი იქნებოდა სიმამრ და მედგარ სიტყვების მნიშვნელობათა სრულად აღნუსხვა.

საინტერესო ლექსიკოგრაფიული შენიშვნები გვხვდება Jer.-16 ხელნაწერში. მასში ახსნილია: სამსალა-ა, მკვრცხლ-ი, საგუმილავი-ი, ეზღვრებოდა, ვარშამანგ-ი, მოსაკიდელი-ი, საგანმზრახო-ა, დაზულობა-ა სიტყვები:

მიეპყრა მას სამსალაჲ, რომელ არს წამალი მაკუდინებელი (15 r, 14—16 b);

მკვრცხლ ეწოდების უბიწოსა, ანუ მოქალაქესა, ანუ სახარულეევანსა, ანუ სათნოსა, ანუ მოცინარსა, ანუ შუენიერსა (55 v, 26 a—55 v, 2 b);

საგუმილავი საცავსა ეწოდების (95 r; 28—29 b);

და სახლი მისი ეზღვრებოდა, ესე იგი არს, მახლობელი იყო (144 r, 8—10 b);

ვარშამანგ ეწოდების სუდარსა, რომელ არს თავისსახუცველი (151 v, 1—4 b);

ხოლო მოსაკიდელი იგი არს გელთსაგოცელ და მოსაწმედელ ოფლისა პირისასა (151 v, 13—17 b);

„საგანმზრახო“ უწოდიათ ადგილსა, რომელსა სხდენ განმზრახნი მეფისა, გინა მთავრისანი, ვინამთგან მაშინდელნი მეფენი და მთავარნი არარას ბჭობასა განაჩინებდეს თვნიერ კითხვისა მათ თანა მსხდომთა განჩინებულთა განმზრახთასა (189 r, 16—25 a);

ნივთთა მათ დაწუვამ და დაზულობამ, რომელ არს დაკსნამ (252 v, 16—17).

A-136 ხელნაწერში (იოანე ოქროპირის მათეს სახარების თარგმანება, ეფთვიმეს მიერ გადმოქართულებული) გვიანდელი ხელით ასეთი შენიშვნა გვხვდება:

მდრანჯობელობა ურცხვ და ურიდებელი აშიყო-
ბა (258 v).

Jer.-22 ხელნაწერში (მარკოზისა და ლუკას სახარების თარგმანება, XII—XIII სს.) ახსნილია განშოლტვა ზმნა:

უკუანაისკნელ მორჩილმან ნებისა მათისამან განშოლტა უფა-
ლი, ესე იგი არს, გუჴმა დათხზულითა დუჴდებითა
(25 v, 19—23 b).

ნამდვილი ქართული სიტყვა იგავი (შდრ.: ჰ-გავ-ს), ეტიმოლო-
გიურად „მიმსგავსებული, მსგავსი“, ძველი და საშუალი ქართულის მიჯ-
ნაზე ნასესხები სიტყვით არის ახსნილი:

მეტყვს ჩუენ იგავსაცა, ესე იგი არს, მაგალით-
სა (Jer.-22 61 r, 21—23 a, კომენტ.).

გემის, ხომალდის ერთ-ერთი ნაწილის სახელი არის განმარტებული
Jer.-6 ხელნაწერში:

წიადსავალ უწოდიან ძელსა მას საშუალ ნავი-
სა განგდებულსა სახელ გიდისა, გინა უღლისა, რომელსა ზედა აღემართების ძელი აფრისამ, და ჯერ-
არს, რაათა შემსგავსებულად ნავისა სიდიდისა იყოს სიდიდეცა ძელისამ
მის (23 r, 1—7).

„მათეს სახარების თარგმანების“ ტექსტში მოცემული არის პირ-
მშო სიტყვის ახსნა:

პირმშო მასა სახელი არა თუ სხუათა შემდგომად
მისა შობასა გამოაჩინებს, არამედ, რომელმან-იგი
პირველ განაღოს საშო, მას ეწოდების პირმშო,
გინა თუ შეუდგენ სხუანიცა ძმანი, გინა თუ არა
(57 r, 1—5).

Jer.-9 (პავლეს ეპისტოლეთა თარგმანება, ეფრემ მცირის გადმოქარ-
თულებული, XI ს.) ხელნაწერში ახსნილია ზოგი სიტყვა, თუ გამოთქმა:

ესრეთ უსაკუთრესად ითქუმის, ვითარმედ სიყუარული არა ცუნ-
დრუკებს, ესე იგი არს, ვითარმედ: არარას იქმს
აღტაცებით და სისუბუქით, არამედ მძიმედ და დაწყნარებუ-
ლად (20 r, 29—34 b);

განუკუეთელ ეწოდების წულისსა მას მწულისსა მტურისა-
სა, რომელი ჩანნ შარავანდელსა მზისა სახლსა შინა შთადგომილისასა,

რომელი სიმცირისა და ყოვლად ვერშესაპყრობელობისა მისისათჳს განუკუთვეთელ სახელ-ედებრს (36 v, 5—12 b);

სიმძაფრესა განრისხებისასა სი ფ ი ც ხ ე სახელ-ედების (70 r, 2—4 b);

ხოლო განზრჳომაჲ, ანუ, იგივე არს, ამპარტავანებაჲ, ანუ მახლობელ მისა, თქმულისა მისებრ მოციქულისა მიერ: განზრჳომილ არს, არარაჲ უწყის (70 v, 4—9 a);

ჳირ არს შემთხუევაჲ განსაცდელთა სიტყუათმიერთაჲ, ხოლო შრომა თვთ თავით თჳსით შოლუაწებითა განკაფაჲ ჳორცთა თჳსთაჲ (89 r, 27—31 a);

შური ესე არს, რაჲჲმს არცა თვთ უნდეს და არცა სხჳსა გონებად მისსა თავს-იდებდეს (113 r, 12—15 b);

შფოთებაჲ ესე იგი არს, რაჲჲმს შურისაგან განრისხებული იტყოდის სიტყუათა საშფოთებელთა (113 r, 18—21 b);

მთრვალობასა შეუდგეს სილოდაჲ, რომელ არს განკუთვნილი სიმღერაჲ მომთრვალებელთაჲ, რაჲჲმს გარდარეულებითა სუმისაჲთა სხუაჲ არლარაჲ ეძლის თჳნიერ ჳმანი რაჲმე უძღურნი და აღსავლენი დავსნილობითა (113 r, 28 b—113 v, 2 a, იხ. 20, გვ. 249—254);

ყოველთა ბოროტთა მიზეზ ცუდად მზუაობრობაჲ არს, რომლისა მიერ შემოვალს ურთიერთასი აღმძრველობაჲ და, ვითარ-იგი უსაკუთრეს არს, მიმწოდებლობაჲ, რომელ არს, რაჲჲმს არა ხოლო თავთა ჩუენთა, არამედ სხუათაცა აღმაზრზენელ ვიყვენეთ მოშურნე და მეშფოთე-ყოფად (114 r, 4—13 b);

მოციქული წარვლინებულად გამოითარგმანების (157 r, 19—21 a);

მოსაგრე მოგზაურსა ჳჳჳან, ხოლო თანამგედარი თანამბრძოლსა (157 r, 23—25 b, შდრ.: 2, გვ. 275).

ყოველსა შინა შეზმნილ, ესე იგი არს, წურთილ და განსწავლულ არს (167 v, 15—17 a).

ეფრემ მცირე სპეციალურად განმარტავს ბრე და ჩელხ ტერმინებს:

ბრე უწოდიან უსხვლესსა მას წულილისა ბზისასა და უწულილესსა ჩელხისასა, რომელი ვერ წარიღებვის ჳარიითა, არამედ ჴედა-მოეგადების ცხრილითა, აწ უკუე ვიდრემე საგმარ იყო ბრე ვიდრე აღზრდადმდე და განსრულებად იფჳლისა, ხოლო სრულ იჳმნეს რაჲ მარცუალი, მიერთგან არლარად უჳმან საბურველნი. ამისთჳს განილევწვის და განიწკრევის და განწმედილი ბზისაგან და ბრისა და ჩელხისა თჳსსა საუნჯესა დაიუნჯების (160 r, 2—18 b).

ბ რ ე და ჩ ე ლ ხ ი ი ლ. აბულაძის ძველი ქართული ენის ლექსი-
კონში შეტანილი არ არის.

სულხან-საბა ამ სიტყვებს ასე განმარტავს:

ბ რ ე მ ტ უ ე რ ი ბ ზ ე ნ ა რ ე ვ ი; ჩ ე ლ ხ ი ხ ვ ა ვ ი ს უ ლ ე წ ა-
ვ ი ა ნ ა კ ა ზ მ ი.

ბ რ ე დასტურდება მრავალ დიალექტში, ოღონდ რამდენადმე გან-
სხვავებული მნიშვნელობით:

1. ახალგაცეხვილი ღომის მტვერი (გურ.); 2. მსხვილი ბზე (ქიზიყ.);
3. ღომის, ზანდურის ან მახის ნაცეხვი, მარცვლის ბუდე (ლეჩხ.); 4. ბრინ-
ჯისაგან გაცლილი კანი (ინგილ.); 5. სიმინდის ბზე, რომელიც სიმინდის
განიავების დროს ცვივა (მთიულ.); 6. წმინდა ბზე (კახ.); 7. სიმინდის
მარცვლის კანი (აქარ.) (13, I, გვ. 87).

როგორც ზემოთ მოყვანილი მასალების მიხედვით ჩანს, მხოლოდ
ლეჩხუმურ კილოს შემოუნახავს ბ რ ე სიტყვის ის მნიშვნელობა, რომ-
ლითაც მას ეფრემი იყენებს: „მ ა რ ც ვ ლ ი ს ბ უ დ ე“, ანუ „ს ა ბ უ რ-
ვე ლ ი მ ა რ ც უ ლ ი ს ა მ“ (როგორც ეფრემ მცირე იტყოდა). სხვა დია-
ლექტებში ამ სიტყვას მეტ-ნაკლებად შეუცვლია მნიშვნელობა. ისიც
ჩანს, რომ საბასეული განმარტება მთლად ზუსტი არ არის.

ჩ ე ლ ხ ი სიტყვა დიალექტებში აღნიშნავს: 1. ხვავის გაულეწავ თავ-
თავეებს, რომლებიც განიავებისას ზემოდან ეყრება (ქიზიყ.); 2. ხორბლის
გალეწვის შემდეგ დარჩენილ ნალეწს (ჯავახ.) (13, II, გვ. 268).

ზოგი ქართული სიტყვა არის ახსნილი A-684 ხელნაწერში (ფსევდო-
დიონისე არეოპაგელის თხზულებათა ეფრემ მცირისეული თარგმანი,
XI ს.):

ა ღ ვ ს ნ ა უ წ ო დ ს თ ა რ გ მ ა ნ ე ბ ი თ გ ა ნ მ ა რ ტ ე ბ ა ს ა, რ ო-
მ ე ლ ა რ ს გ ა მ ო ც ხ ა დ ე ბ ა მ ძ ა ლ ს ა ს ი ტ ყ უ ა თ ა და ფ ა-
რ უ ლ ე ბ ი ს ა ს ა (77 r, არშიაზე);

ყ ნ ო ს ი თ ა ჰ ა ე რ ი ს ა მ თ ა, ანუ ჰაერსა შინა ფშვნივითა,
ცხოველ იყენეს (95 v, არშიაზე);

თუ რაა არს მღდელთა დასი, რომელ არიან ხუცეს-
ნი (159 r, არშიაზე).

ზემოთ მოყვანილ ფრაზებში ქართული სიტყვები ქართული ლექსი-
კური ერთეულების მოშველიებით არის განმარტებული. ერთგან ქართუ-
ლი სიტყვის ასახსნელად უცხო (ბერძნული) სიტყვა არის მოხმობილი:

თუ რაა არს მსახურთა დასი, ესე იგი არს, დ ი ა კ ო ნ თ ა მ (159 r,
არშიაზე).

A-162 ხელნაწერში ახსნილია რ ქ ა სიტყვის ზოგი მნიშვნელობა:

მ ა რ თ ლ ჩ ა ზ ი დ უ ლ ს ა მ ა ს ა ს ო ს ა წ ე რ ი ლ თ ა ს ა ი ო-
ტ ა მ ე წ ო დ ე ბ ი ს, ხ ო ლ ო ზ ე დ ა კ ე რ ძ ო წ ა რ ზ ი დ უ ლ ს ა

მას მგუარდლ და იგურდივ რქად სახელ-ედების (178 v, 37 b — 179 r, 3 a).

როგორც ვხედავთ, იოტა და რქა ასოს ელემენტებად ითვლება. სულხან-საბას სიტყვის კონაში წარმოდგენილი განმარტების (სვ. 270) წყარო, როგორც ჩანს, ეფრემ მცირის ეს შენიშვნა არის.

ლექსიკონათვის უცნობია რქა სიტყვის ერთ-ერთი მნიშვნელობა, რომელსაც ეფრემ მცირის სხვა საყურადღებო შენიშვნიდან ვიგებთ:

შეშაა იგი, რომელი აფრისა ძელსა იგურდივ, დამოეკიდების, რომელსაცა იგი ზედა აფრაა განემარტების, რქად უწოდენ (179 r, 4—7 a).

შურობაა და შური სიტყვები ახსნილია A-390 ხელნაწერში: შურობაა ესრეთ განიყოფების შურისაგან, რამეთუ შურობაა ოდესმე ამისთვისცა იყვის, რამეთუ მისთვისცა შურობნ და თვთცა უნებნ, რასა იგი შურობნ, ხოლო შური ესე არს, რაჟამს არცა თვთ უნდეს და არცა სხვსა ქონებად მისსა თავს-იდებდეს (33 v, 29 a — 5 b).

ამავე ხელნაწერში განმარტებულია შეზმნილ სიტყვა: ყოველსავე შინა შეზმნილ, ესე იგი არს, წურთილ და განსწავლულ არს (86 v, 31—33 b).

იოანე დამასკელის „გარდამოცემის“ ეფრემ მცირისეულ თარგმანში ზოგი ქართული სიტყვის ახსნა დასტურდება. A-24 ხელნაწერის 48 რ-ს არშიაზე შემდეგი შენიშვნა არის:

ნამდულვეობაა ქეშმარიტად გამოითარგმანების.

სხვაგან ნაწარმოებში იკითხება: ხოლო სახენი გულისწყრომისანი არიან: პირველად რისხვამ, რომელსა ეწოდების ნავდულვა და განრისხება, და მეორე არს ბორგაა (67 v a—67 v b).

არშიაზე ამ ადგილთან დაკავშირებით სწერია: საცნაურ იყავნ, ვითარმედ: ვითარ-იგი ჩუენ წყრომასა კაცისასა განმწარებად უწოდთ, ეგრეთვე ბერძენნი ნავდულვითეად სახელ-სდებენ.

ფრიად საინტერესოა ეფრემ მცირის შენიშვნა, რომელიც დასტურდება მის მიერ თარგმნილ გრიგოლი ღმრთისმეტყველის თხზულებაში „ქრისტეს შობისათვის“:

გურთით ცემაა არს: მჯილი მიმოქცევითა თითთაათა ძლიერად ტკივნებისა შემძლებელი, რომელსა სოფლიონი ქურჯ უწოდიან (Jer.-15, (XI ს.), 21 r).

ოთხთავის XIII საუკუნის ხელნაწერში (A-1459) გადაწერს აუხსნია.
ვაშკარან და ბალანტი სიტყვები:
ვაშკარანი საბელთა ჰქვან, ხოლო ბალანტი ტო-
მარასა (64 v).

ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში ჰასაკი || ასაკი იხმარე-
ბა ორი ძირითადი მნიშვნელობით: 1. წლოვანება; 2. სიმალლე
(2, გვ. 576). აღსანიშნავია, რომ ძველ ქართულ აგიოგრაფიულ თხზულე-
ბაში „ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა“ ასაკ სიტყვას ძალის
მნიშვნელობითაც ვადასტურებთ, რასაც სპეციალურად გახაზავს ავტო-
რის — ბასილი ზარზმელის — განმარტება:

მაშინ გიორგი მოუწოდა ვისმე ჰაბუკსა ასაკითა, რომელ
არს ძალითა (ავ. ძეგლ. I, 328, 6—7).

A-1115 ხელნაწერში საინტერესო შენიშვნაა ჰიქნაურ სიტყვას-
თან დაკავშირებით. ძირითად ტექსტში იკითხება:

„მდიდარაი მოიღებნ ჰიქნაურსა, ხოლო ქურივი მატყლსა შეღე-
ბულსა“ (153 v, 28—31 a).

არშიაზე სწერია:

შეისწავე, მდიდარაი ახალმოპოვნებულად დედ-
ლად სიტყუად, რამეთუ დედაკაცი არს, მომღებე-
ლი ჰიქნაურისაჲ, ხოლო ჰიქნაური მამასა ეფთჳ-
მეს აბრეშუმისა სახელად მოუპოვებია (153 v).

საინტერესოა, რომ ჰიქნაური გვხვდება აგრეთვე A-92 ხელნა-
წერში, რომელიც შეიცავს ეფთვიმე მთაწმიდლის თარგმნილ თხზულე-
ბას: „წყლულებისა მისთვის სეტყვსაგან მოწვეწულისა ქუეყანასა ზედა“:

ვფუფუნებდეთ სამოსლითა ჩჩვლითა და თხელითა, ქსოლითა სელი-
საგან და აბრეშუმისა, ზეზითა და ჰიქნაურითა (163 r).

სულხან-საბას ლექსიკონში ნათქვამია:

ჰიქნაური (16, 13 ეზეკი) აბრეშუმო.

A-689 (ასკეტიკონი, ეფრემ მცირის თარგმანი, გადაწერილია XII ს-ში)
ხელნაწერის ძირითად ტექსტში იკითხება:

რომელი არა ჩუენ ზედა არს, იგი ჩუენთვის არს (მრ. 9, 45) ლ. 9,
50; 121 r, 29—30 ხ.

არშიაზე შენიშვნა არის გაკეთებული:

შეისწავე, ვითარმედ: რომელი არა ჩუენ ზედა ბრძოლად აღდგომილ
იყოს, იგი ჩუენთვის არსო, ესე იგი არს, თანაშემწე
არს ჩუენი.

ცხადია, ზემოთ დამოწმებული უცხოური, თუ ქართული სიტყვების
განმარტებანი ყოველთვის არაა ზუსტი. განსაკუთრებით დაუჯერებელია
სიტყვათა ეტიმოლოგია. ხშირად სიტყვები ნებისმიერადაა დაშლილი და
გააზრიანებული. მაგრამ, ვფიქრობთ, არსებითი ეს კი არ არის, არამედ ის,

რომ ეს განმარტებები ქართული ენათმეცნიერული აზრის გარკვეული დონის მიუწყებელია და არც ისე იშვიათად გვეძლევა საყურადღებო (ზოგ შემთხვევაში უნიკალური) ინფორმაცია ამა თუ იმ სიტყვის მნიშვნელობის შესახებ.

წიგნური და სოფლური

ჩვენი მწერლები და მეცნიერები უკვე XI—XII საუკუნეებში სვამენ საკითხს სალიტერატურო ენის სიწმინდის შესახებ, სალიტერატურო („წიგნური“) და არასალიტერატურო („სოფლური“) ფორმების ურთიერთმიმართების შესახებ.

ეფრემ მცირის საინტერესო შენიშვნა დაერთვის მის მიერვე თარგმნილ გრიგოლი ღმრთისმეტყველის თხზულებას „ქრისტეს შობისათვის“ (Jer.-15 (XI ს.). ერთ ადგილას ამ ნაწარმოების ტექსტში გვაქვს:

მიითუალევედ ყურიმლის-ცემათა და გურთით ცემასა. არშიაზე ეფრემის შენიშვნა არის:

გურთით ცემაა არს: მჯიღი მიმოქცევისა თითთათა ძლიერად ტკივნებისა შემძლებელი, რომელსა სოფლიონი ქურჯ უწოდიან (21 r).

რა თქმა უნდა, ეფრემი აქ მკვეთრად უპირისპირებს ერთმანეთს სალიტერატურო ენისათვის დამახასიათებელ გურთით ცემას და არალიტერატურულ (დიალექტურ, ანუ, როგორც ეფრემი და მისი თანამედროვენი იტყოდნენ „სოფლურ“) ფორმას: ქურჯს.

იოანე დამასკელის „დიალექტიკის“ ეფრემ მცირისეულ თარგმანში იკითხება:

ხოლო კუალად არიან მოკლენიცა სიტყუანი, ვითარცა აღმოთქმულნი გარნა, ვინათგან არა აუწყებენ ბუნებასა საქმისასა, არა არიან ივინი განსაზღვრება, და კუალად სახელიცა მრავალგზის აუწყებს ბუნებასა წინამდებარისა საქმისასა, არამედ არცა იგი არს განსაზღვრება, რამეთუ სახელი ერთი ლექსი არს, ხოლო განსაზღვრებაჲ სიტყუაჲ იგი თითოსახეთაგან უნდოთა ლექსთა შენაწევრებულ არს (A-24, 13 r b—13 v a).

ლექსი სიტყვასთან დაკავშირებით ეფრემი ამბობს:

შეისწავე, ვითარმედ ლექსი ღრმასა სიტყუასა ჰქვან წიგნურსა, რომელსა სოფლურად ნაცვალი სხუაჲ აქუნდეს და ესევეითარსა მას სიტყუასა სომხურად ქერაკანი ჰქვან. ქართულად არა ვიცი (13 r).

ამ შემთხვევაშიც აშკარად არის ერთმანეთთან დაპირისპირებული „წიგნური“ სიტყუა და „სოფლური“.

„ასკეტიკონის“ (A-689) ხელნაწერში ასეთი შენიშვნა გვხვდება:
შეისწავე, რამეთუ სახელსა ამას მედგარსა ორი სახე აქუს:
წიგნურად მცონარესა უგმობს მედგარსა, ხოლო
სოფლურად მზაკუარსა ჰქვან მედგარი თვთ ქარ-
თულსა ენასა ზედა (43 r).

აქ საყურადღებოა, რომ გახაზულია ერთი და იმავე სიტყვის ორი
მნიშვნელობა, რომელთაგან ერთი წიგნურია (ე. ი. ლიტერატურუ-
ლი), ხოლო მეორე — სოფლური (ანუ დამახასიათებელი დიალექტი-
სათვის, ან დიალექტთა ჯგუფისათვის).

ამავე ხელნაწერის 73 r-ს არშიაზე წარმოდგენილია შენიშვნა, რო-
მელშიაც ცკითხულობთ:

შეისწავე, რამეთუ ამას ადგილსა სახარებისასა,
ვითარმედ: „მონაო ბოროტო და მედგარო“, „მცო-
ნარებისა“ წილ თქუმულ არს „მედგარობაჲ“, დაღა
თუ რომელთამე ადგილთა „მედგარი“ „მზაკუვარად“
გულისგმა-იყოფების, უფრომსლა ლიტონსა საუ-
ბარსა შინა.

ამ შემთხვევაში კიდევ უფრო თვალსაჩინოა ეფრემის შენიშვნის აზ-
რი. იგი გარკვევით გვეუბნება, რომ მედგარი მზაკუვარს უპირა-
ტესად ლიტონ საუბარში, ანუ დიალექტურ (ცოცხალ)
მეტყველებაში აღნიშნავსო.

ეფრემისეულ შენიშვნებს უნდა ემყარებოდეს სულხან-საბას ლექსი-
კონში წარმოდგენილი განმარტება:

მედგარი მსოფლიოთა ენითა მზაკუვარად ითქმის,
რომელმან ჯერგითა დააკუშეთის მორკინალი თვისი
მიწასა ზედა ძლიერად (სვ. 370).

ამ თხზულების ერთ ადგილას საუბარია ტვრთვა და აღება
ლექსემათა ურთიერთმიმართების შესახებ. ეფრემი მიუთითებს, რომ
ტვრთვა დიალექტურ მეტყველებაში იხმარება აღების მნიშვნე-
ლობით:

„ტვრთვაჲ“ ნაცვალად „აღებისა“ ჩუჭულ არს
ჯუმევად მსოფლელთაგანცა, ვითარცა მე მრავალ-
გზის მრავალთაგან მასმიეს (90 r, 28—30 a).

ამავე ხელნაწერში სხვაგან იკითხება:

როსოჲ არს ქალაქი კილისსელთაჲ (228 r, 34 a).

არშიაზე ასეთი შენიშვნაა:

შეისწავე, რამეთუ რომელსა სოფლურად არასუს უწოდო-
ან, მას წიგნურად როსო უწოდოიან (228 r).

საინტერესოა რაკა სიტყვასთან დაკავშირებული ადგილი:

კითხვაჲ: რაჲ არს რაკა? მიგებაჲ: სიტყუაჲ სოფ-

ლიონი, უმუკდესადრე საგინებელად უთვსესთა მიმართ მოპოვნებული (69 v, 20—23 a).

აშკარად არის ნათქვამი, რომ რაკა სოფლური (დიალექტური, ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი) ერთეულია.

იოანე დამასკელის „დიალექტიკის“ ქართული თარგმანის წინასიტყვაობაში ეფრემ მცირე სოფლურ სიტყვას უშუერის სინონიმად მიიჩნევს:

გარნა უწყითმცა, თუ რომელთა წიგნთაი ეგების კაზმეაი, ანუ რომელთაი უღონოა არს, რამეთუ იპოს თუ „ცხორებაი“, ანუ „წამებაი“, ანუ რამცა-რამ ჰამბავი, გინა მოთხრობაი სოფლურითა და უშუერითა სიტყვთა აღწერილი, მას სიტყვთ განაშუენებენ, გარდაჰკაზმვენ და მეტაფრას უწოდენ, რომელ არს გარდაჰკაზმული (A-24 3 va).

სოფლური, უშუერი, ეფრემ მცირის აზრით, უპირისპირდება განაშუენებულს, გარდაჰკაზმულს (ანუ ლიტერატურულს).

ეფრემ მცირე სოფლური, უშუერი სიტყვების გვერდით ამავე მნიშვნელობით ხმარობს ლიტონ სიტყვასაც:

ბოლო წმიდათა თქუმულსა და მართლმადიდებელთა მამათა აღწერილსა ვერვინ იკადრებს შეხებად, ვითარცა წმიდასა სახარებასა და ებისტოლეთა ჰავლე მოციქულისათა, რაოდენმცა ლიტონითა სიტყვთა აღწერილ იყო, ბრძენთა და მართლმადიდებელთაგანი ვერვინ შეეხების (3 va — 3 vb; იხ. აგრეთვე ზემოთ).

ამგვარი გამონათქვამები, ცხადია, თავისთავად მიგვიჩინებენ სალიტერატურო ენისა და ცოცხალი მეტყველების დაპირისპირებაზე. ამავე დროს ისინი იმასაც მოწმობენ, რომ დიალექტიზმებს (ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ენობრივ მოვლენებს) სალიტერატურო ენაშიც უნდა ეჩინათ თავი და სალიტერატურო ენის ნორმათათვის რამდენადმე საფუძველიც შეერყიათ. იმის გამო, რომ არ გაგვაჩნია ქართული ენის დიალექტთა ადრეული ჩანაწერები, დღეს თითქმის შეუძლებელია იმის მტკიცება, თუ რომელი დიალექტის (თუ დიალექტთა წრის) კუთვნილებაა ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში დადასტურებული ესა თუ ის ფორმა. სამწუხაროდ, ძველი ქართული კულტურის მოღვაწეები ძალიან იშვიათად მიუთითებდნენ თავიანთი წარმომავლობის შესახებ. ზოგიერთი ცნობა შემოინახეს ძველ ხელნაწერთა მინაწერებში. მაგალითად, H-1741 (ოთხთავი, 1048 წ.) ხელნაწერის გადამწერის ანდერძში ნათქვამია:

დაიწერა წმიდასა ადგილსა გესამანიას, საფლავსა წმიდისა ღმრთის-მშობელისასა, დედისაგან საბაწმიდისა, განგებასა ზედა ბერძნულსა, დი-

ად ხარკებითა ველითა საწყალობელია მიქაელ მწირისა მცხეთისავე მიწისაგან (297 r).

როგორც ჩანს, Jer.-43 (ბასილი დიდის ეპიტაფია და გრიგოლი ღმრთისმეტყველის ჰომილიები, XII—XIII სს.) გადაუწერია მესხს — ეფრემ საფარის წინამძღვარს:

წარმოვგზავნე წმიდაი ესე წიგნი გრიგოლის ღმრთისმეტყველისა მიერ თქმული მე, მესხმან აზნაურმან არყისციხელმან გაბამან. აღწერა წიგნი ესე მამისბიძამან ჩემმან, საფარის წინამძღუარმან ეფრემმან (306 r).

ზოგ შემთხვევაში ძეგლებში არის სპეციალური მითითება ამა თუ იმ ფორმის სადაურობის შესახებ. ეს ცნობები რამდენადმე მაინც გვეხმარება მათი გავრცელების არეალის დადგენაში.

პირველ რიგში აქ უნდა მოვიხსენიოთ „ანდრია სალოსის ცხოვრების“ ერთი ხელნაწერის (H-1345, XI—XII სს.) ანდერძი, რომელშიც ნათქვამია:

ღმერთმან უწყის, რამცა ჩემისა უმეცრებისაგან ეგებოდა, კარგად თქმასა და სიმართლესა დიჲ მოვიჭირვე, მაგრა დედამ ოდიშს დაწერილი იყო და სიტყუასა სცვალებდა (201 r — 201 v).

რა თქმა უნდა, გამონათქვამი „სიტყუასა სცვალებდა“ მიუთითებს, რომ იმ დედანში, რომელიც გადასაწერად მისცეს „ანდრია სალოსის ცხოვრების“ გადამწერს, დასავლური მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმები დასტურდებოდა, რაც ეუცხოებოდა აღმოსავლეთ საქართველოს მეტყველებაზე ყურმიჩვეულ მწერალს.

კიდევ უფრო საინტერესოა, რომ ამავე ხელნაწერის 139 v-ს არშიაზე გადამწერს ძირითადი ტექსტიდან გამოუტანია ბარე სიტყვა და მიუწერია: ბ [ა] რ ე [ი] მ ე რ უ ლ ი ა. სამწუხაროდ, გადამწერი ხშირად უშვებს შეცდომებს ამა თუ იმ სიტყვის დაწერისას, ამიტომ ძნელი არის, გადაჭრით ვამტკიცოთ, მას „იმერულია“ სურდა დაეწერა, თუ „მეგრულია“. აშკარა ის არის, რომ გადამწერი გულისხმობდა დასავლურ ქართულ მეტყველებას.

ჩვენ, რასაკვირველია, სრული უფლება გვაქვს, არ გავიზიაროთ გადამწერის აზრი იმის თაობაზე, რომ ბარე დასავლურ ქართული იყოს, მაგრამ არსებითი მაინც ისაა, რომ გადამწერი საჭიროდ თვლის, მიუთითოს ამა თუ იმ, მისი აზრით, დიალექტური მოვლენის სადაურობა.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ამ გადამწერს ძეგლში აღმოსავლურ დიალექტათვის დამახასიათებელი არაერთი ფორმა შეუტანია. ორიოდ ნიშნუნი:

არცა სომს 14 v; ვსო და ვიხარებდე 129 v; მან მრქო 30 v;

იყუნეს ხენი დიდმწუანვილოვანნი და ყოვილნი ფერად-ფერადნი 34 v; მან დამწყვივა; ოდეს ჩამამკიდეს 179 v და სხვ.

ეფრემ მცირე, ძველი ქართული კულტურის ერთ-ერთი უდიდესი მოღვაწე, მესხი იყო. ილია აბულაძე ამის დამადასტურებლად მიიჩნევს ეფრემ მცირის შენიშვნას, რომელიც ერთვის მის მიერ ქართულად გადმოღებულ სამოციქულოს თარგმანებას:

შეისწავე, რამეთუ ამას სჯნოლოროსსა, რომელ არს თანამოსარჩლე, მესხთა მიერ ვარქირი ჰქჳან, მიზდებით მოყვანებულსა მოსარჩლესა (1, გვ. 012—013).

მკვლევარი დაასკვნის: „ცხადია, ეფრემი მესხურ მეტყველებას იმიტომ მიმართავს, რომ ის თვითონ მესხია“ (იქვე). ეს სწორი ჩანს.

სხვა დიალექტური ფორმები ზემოთ განვიხილეთ და ამიტომ მათ აქ აღარ შევეხებით.

ძველი მწერლები სიტყვათა და გრამატიკულ ფორმათა შესახებ

უთუოდ საყურადღებოა ძველ ქართველ მწერალთა და მთარგმნელთა მოსაზრებანი ამა თუ იმ სიტყვისა, თუ ფრაზის შესახებ.

ერთ-ერთი ძველი ქართული ხელნაწერის (A-689) ძირითად ტექსტში იკითხება:

მოხუცებული რჩეულსა დედოფალსა და შვილთა მისთა, რომელნი მიყუარან მე.

დედოფალ სიტყვასთან დაკავშირებით არშიაზე შენიშვნა არის გაკეთებული:

შეისწავე, ვითარმედ: სადა დედოფალი არს, ა(რს) დედოფალი, ხოლო ქართულად უშუშრებისათჳს სიტყჳსა ნაცვალად დეოფლისა დედოფალსა დავსწერთ, რომელი საკუთრად სამეუფოა სახელი არს (269 v).

ეს შენიშვნა მრავალმხრივ იქცევს ყურადღებას: კომენტატორი ერთმანეთისაგან განარჩევს დედოფალს (Царница) და დედოფალს (ქალბატონს, ქალს, ოღონდ არა სამეფო კარის წარმომადგენელს). ამ კონკრეტულ შემთხვევაში მთარგმნელს უნდა დაეწერა დედოფალი და ფრაზა ასე უნდა ყოფილიყო: „მოხუცებული რჩეულსა დედოფალსა და შვილთა მისთა“, მაგრამ მთარგმნელმა დაწერა დედოფალი, რომ თავიდან აეცილებინა „უშუშრებაა სიტყჳსა“. აქ აშკარად ჩანს, რომ ზოგჯერ სიტყვათა შერჩევას ეწირება ის მნიშვნელობები, რაც სიტყვებს მიეწერება, მთარგმნელის, კომენტატორის აზრით, ნეიტრალურ მეტყველებაში.

A-52 ხელნაწერში ხაზგასმულია სიმკაცრე ლექსისა; განიცადე სიმკაცრეცა ლექსისა, რავდენნი მოვიდესო, თქუა (77 v, 14—15).

კიდევ უფრო აშკარად არის გახაზული მთარგმნელის დამოკიდებულება სიტყვათა შერჩევასთან დაკავშირებით ამავე ძეგლში სხვა ადგილას:

არა თქუა: რაოდენიცა გნებავს, ჰყოფ, არამედ: რაოდენიცა ითხოო, მოგცეს შენ, ხოლო იგი დამარღუშვეველი ეგვეითარისა მის გულისზრახვისა, მისისა, აღდგესო, — ეტყუს, — ძმამ შენი, რამეთუ არა ჰრქუა მას, ვითარმედ: ვსთხოო ღმერთსა და მომცეს მე, არცა თანაურბიოდა სიტყუასა მისსა, არამედ საშუალი იგუშია ლექსი (86 r, 5—9).

Jer.-6 ხელნაწერში გარჩეულია აღსრულებული და განსრულებული (აღსრულებული ძველ ქართულში მიცვალებულის მნიშვნელობითაც იხმარება). გადამწერი არჩევს განსრულებულს, როგორც ამ მნიშვნელობით ხმარებისას უფრო მისაღებს:

ხოლო სულეებსა მართალთასა ამისთვის უწოდს არა აღსრულებულად, არამედ, ვითარ-იგი უსაკუთრეს არს, განსრულებულად (48 r, 26—30 b).

საინტერესო მსჯელობაა რაკა სიტყვასთან დაკავშირებით Jer.-12 ხელნაწერში:

ხოლო სიტყუამ ესე რაკა არა გინება არს, არამედ შეურაცხება, რამეთუ ესრეთ გამოითარგმანების ასურასტანელთა ენისაგან რაკა: „შ, შენო“, რომელ-ესე არს შეურაცხებისა სიტყუამ, ვითარცა-ვინ ჰრქუს მონასა თვსსა. ხოლო კაცთმოყუარემ ღმერთი ყოვლისავე ბოროტისა დასაბამსა და ძირსა აღმოფხურის, რაათა არა უძრმსიცა მოვიდეს, და გვბრძანებს, რაათა ურთიერთას არა შეურაცხებით, არამედ პატივით ვეტყოდით, ვითარცა წერილ არს, ვითარმედ: პატივითა ურთიერთსა უსწრობდით, რამეთუ ესე არს წესი იგი სულიერი (221 v, 10—19).

როგორც ვხედავთ, შენობით მიმართვა (შ შენ) მთარგმნელს მიანიჩნადამაცივებლად („ვითარცა-ვინ ჰრქუს მონასა თვსსა“).

რაკა სიტყვასთან დაკავშირებით A-689 ხელნაწერში ნათქვამია:

კითხვამ: რამ არს რაკა? მიგება: სიტყუამ სოფლიომ, უმშუდრესადრე საგინებელად უთვსესთა მიმართ მოპოვნებული (69 v, 20—23 a).

აქ ნათქვამია, რომ რაკა არის სოფლური (დიალექტური, ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი) ფორმა, რომელიც შეიძლება გამოყენებულ იქნას მხოლოდ უახლოეს პირთა უმშუდრესადრე საგინებ-



ლად“. აქ წარმოდგენილი განმარტება კარგად ეგუება Jer.-12 ხელნაწერის ზემოთ განხილულ ადგილს.

საბას ლექსიკონში ნათქვამია: რ ა კ ა (5, 22 მათე) ასურულითა ენი-
თა ვ ა ა შ ე ნ, გ ი ნ ა ს ა ნ ე რ წ ყ უ მ ლ ი (სვ. 530) (შდრ.: ზემოთ).

Jer.-6 ხელნაწერში იკითხება:

გ უ ს უ რ ი ს კ ა ც ა დ - კ ა ც ა დ ი ს ა თ ქ ე უ ნ ი ს ა, რ ა მ თ ა მ ა ს კ ე ა ჩ უ ე ნ ე ბ დ ე თ
მოსწრაფებასა გულსავსებისა მის მიმართ სასოებისა ვიდრე აღსასრუ-
ლადმდე, რამთა არა მოჰმედგრდეთ“ (21 v).

გ უ ს უ რ ი ს ზ მ ნ ა ა ქ ი ხ მ ა რ ე ბ ა მ ხო ლო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ე ს მ ნ ი შ ე ნ ე ლ ო -
ბით. საყურადღებო ისიც არის, რომ მთარგმნელი განარჩევს გ უ ს უ -
რ ი ს და მ ნ ე ბ ა ვ ს ფორმებს და უპირატესობას პირველს ანიჭებს:

არა იტყვს: მ ნ ე ბ ა ვ ს, ა რ ა მ ე დ, რ ო მ ე ლ ი - ი გ ი უ ს ა ყ უ -
არ ლ ე ს ი ა რ ს ა მ ი ს ს ა და მ შ ო ბ ლ ე ბ რ ი, ვ ი თ ა რ მ ე დ: გ უ -
ს უ რ ი ს (21 v, 6—10 b).

Jer.-32 ხელნაწერში ყურადღება მახვილდება აგრეთვე მრავლობითი
რიცხვის პირველი პირის ფორმის მხოლოდობის მნიშვნელობით გამოყე-
ნებაზე:

არა იტყვს, თუ მ რ წ მ ე ნ ა, ა რ ა მ ე დ გ უ რ წ მ ე ნ ა ო (71 r,
25 b).

Jer.-12 ხელნაწერის ტექსტში საინტერესო მსჯელობა არის წარმოდ-
გენილი ოთხთავის ერთ ადგილთან (მ. 6, 14; 6, 18) დაკავშირებით:

და მ ა (მ ა) ა შ ე ნ ი, რ ო მ ე ლ ი ხ ე დ ა ვ ს და ფ ა რ უ ლ თ ა, მ ო გ ა გ ო ს შ ე ნ ც ხ ა დ ა დ -
მთარგმნელი ერთმანეთისაგან განარჩევს მ ო გ ა გ ო ს („გადავიხდის“)
და მ ო გ ა ნ ი ჭ ო ს („მოგცემს, დაგასაჩუქრებს“) ზმნურ ფორმებს:

არა თქუა, თუ მ ო გ ა ნ ი ჭ ო ს შ ე ნ, ა რ ა მ ე დ მ ო გ ა გ ო ს ო, რ ა -
მეთუ თანამდებად შენდა ჰყოფს თავსა თვსსა ღმერთი, ვითარმცა მიეღო
რამე შენგან და თანადგამცა ნაცვალისა მოგებად (260 r, 5—6).

Jer.-9 ხელნაწერში ერთმანეთთან არის დაპირისპირებული მიღუ-
წიეს, მიქადაგებიეს, ჭირნი შემმთხუევიან, ერთი
მხრივ, როგორც თავის გამოსაჩენი, და დავშუერ, მეორე
მხრივ, როგორც თავმდაბლური:

ამას თანა არა იტყვს, ვითარმედ: უ ფ რ ო მ ს ყ ო ვ ე ლ თ ა ს ა მი -
ღ უ წ ი ე ს, ა ნ უ მი ქ ა დ ა გ ე ბ ი ე ს, ა ნ უ ჭ ი რ ნ ი შ ე მ მ თ ხ უ ე -
ვიან, ა რ ა მ ე დ უ ფ რ ო მ ს მ ა თ ყ ო ვ ე ლ თ ა ს ა და ვ შ უ ე რ,
რომელი-ესე უმცირეს არს ზემოთქმულთა ამათ სი-
ტყუათასა. (29 r, 1—7 b).

Jer.-22 ხელნაწერში ერთმანეთს უპირისპირდება გ ა რ დ ა ვ ი დ ო -
და (საიქეთო ორიენტაცია) და გ ა რ დ ა მ ო ვ ი დ ო და (სააქეთო
ორიენტაცია) ფორმები:

იხილე, ვითარ არა თქუა, ვითარმედ: გ ა რ დ ა ვ ი დ ო და, ა რ ა მ ე დ

გარდამოვიდოდა იერიქოდ, რამეთუ კაცობრივი დიდებამ მარადის ქუენათა მიმართ ხელეიდა (90 r, 28—33 a).

ეს შენიშვნა შეეხება ოთხთავის ერთ ადგილს (ლ. 10, 30):

კაცი ვინმე გარდამოვიდოდა იერიქოდ.

ცხადია, ბერძნულში ამ შემთხვევაში საიქეთო და სააქეთო ორიენტაციის ფორმები არ განიხილება.

ვფიქრობთ, ძალზე საინტერესოა ის ფაქტი, რომ A-52 ხელნაწერში ტექსტის გადაწერის შემდგომ ზოგი სიტყვა არ მოსწონებია, საფიქრებელია, რედაქტორს და ზემოდან დაუწერია, მისი აზრით, უკეთესი ლექსიკური ერთეული:

123 r, 10: აჰა, აწ კადნიერებით იტყვ. იტყვ სიტყვის ზემოთ სწერია უბნობ (შდრ.: ჩუენ, მოუბნარნი ყრმათანი, 124 r, 27).

125 r, 1: აწ უპატივო-ქმნილი, განჯუარული. ამ უკანასკნელ სიტყვას აწერია: ჯუარ-ცუმული.

129 r, 7: საშუალსა დამეთასა გზისპოვნიერობს. ამ სიტყვას აწერია: მოგზაურობს.

140 v, 27: „ხოლო მათ ... მიიახლეს პირსა მისსა“. მიიახლეს სიტყვის ზემოთ დაწერილია მოართუეს.

როგორც ვხედავთ, ცვლილება უმთავრესად ხელოვნურ ფორმებს (განჯუარული, გზისპოვნიერობს ...) შეჰხება.

საგულისხმოა ამ ხელნაწერის კიდევ ერთი ადგილი:

ცნა, აგრძნა უეუჴ იესუ (121 v, 11).

გადამწერს ტექსტი არ შეუცვლია, მაგრამ არშიაზე გაუკეთებია შენიშვნა:

ცნა აგრძნაჲსა ნაცვალთა. შენ, რომელიცა გინდეს, იგიცა დაწერე, ორივე არ უნდა.

აქ აშკარად არის მითითებული, რომ ცნა და აგრძნა სინონიმებია (ძველ ქართულ ენაში სინონიმთა ამგვარი ხმარება ხშირია. ეს მოვლენა შესწავლილი აქვს შ. ძიძიგურს (23). ჩვენს გადამწერს არ მოსწონს სინონიმური პარალელიზმი და აფრთხილებს სხვა გადამწერებს, ერთი სიტყვა (ცნა, ან აგრძნა) დაწერონ.

ზოგი ენათმეცნიერული ტერმინის ისტორიისათვის

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში დასტურდება ტერმინები: ასო, ანბანი, მარცხალი, სიტყუაჲ, წერტილი... გვხვდება ცალკეულ ასოთა სახელებიც (ანი, ბანი, ონი, ნარი, პარი, ფარი, ქანი, წილი და მისთ.). ზოგჯერ ეს ტერმინები და

ასოთა სახელწოდებანი გვხვდება უცხოენოვანი (ბერძნული, ებრაული...) სიტყვების შესახებ მსჯელობისას, მაგრამ ამას, ვფიქრობთ, არა აქვს გამამყვეტი მნიშვნელობა.

H-1345 ხელნაწერში ვკითხულობთ:

მაშინ აღდგეს სხუა მეთე ქუეყანით ეთიოპით, რომელ არს ნუბეთი, და სახელი მისი არს პირველსა ზედა ასოსა ანბანისასა, რომელ არს ანი (168 r; იხ. აგრეთვე Jer.-33, 112 r).

ტერმინები ანბანი, ასო გვხვდება პარიზულ (Par.-5, XI ს.) ხელნაწერში:

ესე ორივე ხუცდრნი ერთგან. მეხუთისა შუდეულისა ხუთშაბათსა სტიქარონნი სინანულისანი მწუხრს, უწინარეს დიდთა გალობათასა ბერძულსა ანბანსა ზედა ჩავლენ, ვითარ-ესე თითოეულისა მუკლისადა თანადავსუამს ასოთთვსა (237 r, 7—10).

„გარდამოცემის“ ტექსტში დასტურდება ანბანი, ასო:

ოცდოორ არიან წიგნნი ძუელისა აღთქუმისანი რიცხვსაებრ ებრაელთა ანბანისა ასოთადასა, რამეთუ ანბანიცა მათი ოცდოორი ასოა არს და ამათ ოცდოორთა ასოთაგანნი ხუთნი მრჩობლ იქმნებიან, რაათა ესრეთ ოცდოორნი იგი ოცდაშუდ იქმნენ. ხოლო მრჩობლ ასოთა მათგან ესე არიან: ქაფ, მემ, სუნ, ფინ, სადა (125 v b).

იმავე გვერდზე ვკითხვება:

რაათა ამათ მიერ სრულ იქმნენ ოცდოორნი წიგნნი შესწორებულად ოცდოორთა მათ ასოთა ებრაულისა ანბანისათა.

A-484 ხელნაწერში გვხვდება ასომთავარი:

და ყოველი ასომთავარი, ოქრომელნითა დაწერილი (315).

A-684 ხელნაწერში იკითხება:

ასოთა და მარცუალთა და სიტყუათა დაწერილთა ვიგუმევთ გრძობადთათვს (35 r, 16—18).

ეფთჳმე მთაწმიდელის მიერ თარგმნილ გრიგოლ ღმრთისმეტყველის თხზულების „ახუსებისათვს“ ტექსტში (A-1, XI ს.) დასტურდება ქართულ ასოთა სახელწოდებანი: ფარი, პარი, კანი, ქანი:

პასექსა მას დიდსა და პატიოსანსა ფასეკი ეწოდების ებრაელთა ენითა, ხოლო გამოითარგმანების გამოსლვად და მოასწავებს ცხადად ეგვპტით გამოსლვასა და ქუეყანად ქანანისად მისლვასა, ხოლო სულიერად დაფარულად ქუეყანისა საქმეთაგან განსლვასა და ზეცას მისლვასა, ქეყანასა მას მართალთასა და წმიდათათვს განმზადებულსა.

ხოლო ვითარცა მრავალი სიტყუა წერილისაი შეიცვალა დაფარული-საგან უცხადესისა მიმართ, ეგრეთვე ესე იქმნა, რამეთუ ვიეთმე სახელად ცხოველს-მყოფელისა ვნებისა ჰგონეს ესე და ამისთვს გამოსთარგმანებდეს რაი ბერძულისა ენისა მომართ, შეცვალეს ფარი იგი პარად

და კანი ქანად და პასეჟი უწოდეს, რომელ გამოითარგმანების
ვნებად (45, 19—46, 7).

ამ შემთხვევაში ყურადღებას იქცევს აგრეთვე მსჯელობა ებრაული
ფასეჟ და ბერძნული პასეჟ ფორმათა ურთიერთობის შესახებ.

ბერძნულ ენაში მომხდარ ფონეტიკურ ცვლილებებს შეეხება კიდევ
ერთი ცნობა, რომელიც შემონახულია Jer.-16 ხელნაწერში:

ესრეთ იტყვან, ვითარმედ ფერონისგან აღშენებულ არს და
მოსახელედ მისა ბერიად წოდებულ არს, რამეთუ ესე ჩუჭულებამ
არს გარეშეთა სიბრძნისაჲ, რამთა ცვალნენ ასონი და ფერონს
ვერონ უწოდონ და ფილიპოს (ს) ვილიპპოს, ხოლო ვი-
ეთნიმე ესრეთ იტყვან, ვითარმედ ვერია ეწოდების ქალაქსა მას მო-
სახელედ ვერიამსსა (133 v, 16 a — 133 v, 1 b).

ანი გვხვდება „იოვანეს გამოცხადების“ ტექსტშიც:

მე ვარ ანი და მ (1, 8).

„ნოველებში“ იხმარება ონი:

და იხილა, რამეთუ ონსა დასუმიდა, ნოვ. II, 229, 22—23; პოვა,
რამეთუ ონისა დაეწყო, რამთამცა დასუა, და არღარა მოავლო კალა-
მი (A-1105 326 r).

წილქანი (წილ-ი+ქან-ი) გვაქვს A-38 ხელნაწერში (ფსალმუნ-
ნი, XI ს.-ის დასაწყისი):

მუნ წითლითა წილქანი ზის.

ნარი გვხვდება ზოგ წერილობით ძეგლში:

პრქუა უკუშ სხუათა თანა მათ ესეცა, ვითარმედ დადგერიით ჩემ შო-
რის. და, აჰა, დაიცვეს ესე მცნებაჲ, დაადგრეს, რამეთუ ვინამცა სიტყუაჲ
მამისაჲ დაიცვეს. და აწ ცნეს, ვითარმედ ყოველნი, რაოდენნი მომცენ
მე, შენ მიერ არიან. ვიეთნიმე თჳნიერ ნარისა აღმო-
იკითხვენ, ვითარმედ: „აწ ვცან“ და იტყვან, ვითარმედ უფალი
იტყვს: „აწ ვცანო მე“, გარნა არა აქუს ამას სიტყუაჲ, რამეთუ ნა-
რისა თანა ჟერ-არს აღმოკითხვამ: „აწ ცნესო მოწა-
ფეთა ჩემთა. ვმობს, ვითარმედ: არარაჲ მაქუს თჳსი, არცა უცხოჲ ვარ
შენგან (A-52 125 r — 125 v);

ბუნებისა უკუე არს თჳს და საკუთარ. რაჲმს სიქუა: აგენიტონ
და გენიტონ, ერთითა ნარითა დაწერილი, რომელი-ესე
საცნაურ-ჰყოფს „აგებულსა“ და „უგებელსა“, ხოლო აგენ-
ნიტონ და გენიტონ არა ბუნებისა, არამედ გუამისა სახელი არს,
რომელი-ესე ცხად-ჰყოფს „მობილსა“ და „უშობელსა“, რა-
ჲმს ორითა ნარითა დაწერილი იყოს (A-24 110 v a—b).

საინტერესოა მთარგმნელის შენიშვნა, რომელიც წარმოდგენილია არ-
შიაზე:

ამათ სიტყუათა ბერძულად დაწერისა მიზეზი ესე არს, რამეთუ

ბერძენთა ოდენ ენითა მსგავს არიან სიტყუანი
ესე: „აგებული“ და „შობილი“. და „აგებულსა“ „გენი-
ტონ“ ჰქვან, რაჟამს ერთითა ნართთა დაიწეროს,
ხოლო რაჟამს ორითა ნართთა დაიწეროს, ვითარ-
მედ: „გენნიტონ“, მაშინ „შობილად“ გამოითარგმა-
ნების.

XI საუკუნის ხელნაწერში (A-92) არის საინტერესო გამონათქვამები
პუნქტუაციის შესახებ. მაგალითად, ერთგან ნათქვამია სიტყვის (სი-
ტყუამა აქ უდრის ფრაზას, წინადადებას) სასვენი ნიშნებით დაყოფის
შესახებ:

ვითარ განიყოს სიტყუამ ესე წერტილითა (357).
იქვე გამოთქმულია აზრი პუნქტუაციისა და კითხვის ურთიერთმიმარ-
თების შესახებ:

ალიწერტოს რამ, მუნ განისუენოს მკითხველ-
მან (357).

მრავალ ძველ ქართულ ხელნაწერში შემონახულია ეფთვიმე მთაწმიდ-
ლის თარგმნილი გრიგოლი ღმრთისმეტყველის თხზულება:

დღისა მისთვის მეერგასისა, რომელ არს მარტვილია, ოდეს-იგი მოვი-
და სული წმიდაა მოწაფეთა ზედა და მოციქულთა ქრისტესთა. ეს ხელ-
ნაწერებია: A-92; A-1 (XI ს.); A-87 (XI ს.); A-80 (XIII ს.) და სხვა.

ამ თხზულებაში საუბარია, თუ როგორ უნდა იქნეს გაგებული „საქმე
მოციქულთას“ ერთი ადგილი (2, 2—4):

და იყო მტყუელად ზეცით ოხრაჲ, ვითარცა მოწეენაჲ ქარისა სასტი-
კისაჲ, და აღავსო ყოველი იგი სახლი, სადა-იგი იყვნეს მსხლომარე. და
ერუენეს მათ განყოფანი ენათანი ვითარცა ცეცხლისანი, და დაადგრა
თითოეულსა კაცად-კაცადსა მათსა. და აღივსნეს ყოველნი სულითა წმი-
დითა და იწყეს სიტყუად უცხოთა ენათა, ვითარცა სული წმიდაჲ მოს-
ცემდა მათ.

ამ ადგილის სწორად გაგება მართებულად უკავშირდება ტექსტში
სასვენი ნიშნების სწორ. დასმას:

იყო რამ ვჰმად ესე, შეკრბა სიმრავლე ერისაჲ და შემოფოთნეს, რამე-
თუ ესმოდა თითოეულსა კაცად-კაცადსა მათსა
თვისი სიტყუამ, იტყოდეს რამ იგინი.

ამას ადგილსა ჯერ-არს პყრობაჲ სიტყვისაჲ და
გულისგმის-ყოფაჲ, თუ ვითარ განიყოს სიტყუამ
ესე წერტილითა. რამეთუ არს რამემე საექვ მას
შინა, ვინა თუ ესრეთ ითქუას, ვითარმედ: „ესმოდა კაცად-კ-
ცადსა თვისი სიტყუამ“, ვითარმეცა ვინ თქუა, თუ: ერთი
ვჰმად გამოვიდოდა პირთა მათთაგან და მრავალნი
ენანი ისმოდეს. და რამთა ესრეთ ვთქუა, ვითარმედ: ერთი იგი

გმაა მრავალგმა იქმნებოდა. ანუ თუ „ეს მოდა“ აღიწერტოს, რაათა მუნ განისუენოს მკითხველმან, და მერმელა თქუას, ვითარმედ: „თჳსი სიტყუაა, იტყოდეს რაა იგინი“, რაათა იყოს ესრეთ, ვითარმედ: იტყოდეს თჳსსა სიტყუასა მსმენელთასა, ესე იგი არს, ენათა უცხოთა. რამეთუ ესრეთ უმჯობესად მიჩნს, რამეთუ პირველ იგი უფრომსად მსმენელთაა არს საკვრველი, ვიდრელა მეტყუელთაა, ხოლო მეორე ესე მეტყუელთაა, რომელთა მთრვალობასაცა სწამებდეს, რამეთუ იგინი აჩუენებდეს სასწაულსა მას სულისა წმიდისასა (A-92 180 v—181 r; შდრ.: A-1 120 r—121 v; A-87 122 r; A-80 194 rb).

Jer.-15 (XIII ს.) ხელნაწერში შესულია გრიგოლი ღმრთისმეტყველის თხზულების „ნათელათჳს“ ეფრემ მცირისეული თარგმანი. ერთ ადგილას იკითხება:

მე მივმს შენ მიერ ნათლის-ღებაა, შესძინე და შენ თჳსცაა, რამეთუ უწყის წამებითა ნათლისღებადობაა, ანუ ვითარ პეტრე არა ფერკით ხოლო განწმედილობაა, და შენ მოხუალ ჩემდა და ესეცა წინაწარმეტყუელებით. რამეთუ იცოდა, ვითარ-იგი შემდგომად. პეროდესსა პილატეს ბორგნეულება, უგრეფვე მისდა წინაწარსულისა ქრისტეს შედგომილება. რამე იესუ? აცადე, აწ-ესე არს განგებულება, რამეთუ უწყის, ვითარმედ შემდგომად მცირედისა მან ნათელ-სცეს ნათლისმცემელსა.

რაამე არს ნიჩაბი? — განწმედაი (88 r b).

არშიაზე რამდენიმე შენიშვნაა:

1) შესძინე და შენ თჳსცა იოვანეს მიმართ არის წინამორბედისა, ხოლო მის შემდგომი მსმენელთა მიმართ: რამეთუ უწყის წამებითა ნათლისღებადობაა.

2) სრულწერტილობით გაკუჭეთე და ნუ კითხვისსახედ იტყვ, არამედ განჩინებით და წინაწარმეტყუელებით აწინდელისაებრ მოძღურისა თარგმანებითა.

3) რაა არს ესე რამე და რაა არს-იგი რამე? კითხვისსახენი არიან და გამოძიებისანი, ხოლო შემოკლებითნი იგი მიგებანი სიმაღლისა და მკუეთრთარგმანებისანი.

აქ ყურადღებას იქცევს მე-2 და მე-3 შენიშვნები, სადაც ერთმანეთთან არის დაპირისპირებული კითხვითი და თხრობითი წინადადებანი. „სრულწერტილობით განკუეეთა“ და „კითხვითსახეობის“ ნათლად წარმოჩენა, ცხადია, ტექსტის უკეთ გაგებას უწყობდა ხელს (შესაბამის ნიშნებს დღესაც ეს ფუნქცია ეკისრება).

სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულია, რომ ეფრემ მცირემ უდიდესი როლი შეასრულა ქართული პუნქტუაციის მოწესრიგების საქმეში (26, გვ. 145—146; 12, გვ. 67—83).

აქ ჩვენ ყურადღებას მივაქცევთ იმას, რომ Jer.-43 ხელნაწერში მოთავსებული გრიგოლი ღმრთისმეტყველის თხზულების „ბასილი დიდის ეპიტაფია“ ტექსტში (მთარგმნელია ეფრემ მცირე) მძიმე იწერება ისევე, როგორც ჩვენ დღეს ვწერთ (,) და საკმაოდ ხშირად ისეთ შემთხვევებში, როგორც დღეს. აქ დავასახელებთ მხოლოდ რამდენიმე ნიმუშს:

ეგრეთვე ზესთ' ჩუენსა რაა იქმნა (,) შემნდობელვე იყო ჩუენტა ამათ (24 v, 5—7 a);

და არარაის' სხვსა აღმომფშვნეელისა (,) თვნიერ ხოლო სიტყვსა კეთილად მსახურებისასა (,) საცხორებელსა ყოელისა სოფლისასა (24 v, 15—19 b);

ხოლო შემინდვეთ თქუენცა (,) რაოდენნი უმგურვალეს მაქებელ ხართ კაცისა მის (24 v, 8—10 a) და მრავალი სხვა.

ეფრემის მიერ შემოღებულ ნიშანთაგან უთუოდ საყურადღებოა მახვილის აღმნიშვნელი. იგი ზოგჯერ ლოგიკური მახვილის ფუნქციით გვხვდება.

Jer.-9 ხელნაწერში (ბავლეს ეპისტოლეთა თარგმანება, XI ს.) მახვილი აქვს კითხვითობის ა-ს:

აწ უკუე მე უკუეთუ ესე ყოველი არა შეგამთხვე თქუენ. ამისთვს მეტყვთა უძლურებასა? რამეთუ კითხვისსახედ ჯერ-არს წარკითხვამ სიტყვსამ ამის, ვითარ-იგი უსაკუთრეს არს, ვითარ-მედ: ჩუენ მოუძლურდით, ესე იგი არს, ამისთვს დამეწამან უძლურებაი (87 v, 2—9 b).

ასევე საყურადღებოა სიტყვათშეერთების (ერთ სიტყვად დაწერის) აღმნიშვნელი ო სიმბოლო. A-689 ხელნაწერში ო ნიშანი აქვს გაკეთებული ყოვლადსათნობა სიტყვას:

ყოვლადსათნობაი სიმდაბლისაი მოაქუს მას (158 r, 29—31 a).

არშიაზე კი სწერია: „შეისწავე, ვითარმედ ყოვლადსათნობაი ერთი სიტყუაი არს“.

A-109 ხელნაწერში გვხვდება დიდმოქცევი (კითხვითი ნიშანი) და წურილმოქცევი (მძიმე): სვეტებს შორის 74-ზე იკითხება:

შეისწავე, ესე არს დიდმოქცევი, კითხვისსახედ მათქუემეველი სიტყვსაი, ხოლო წურილმოქცევი, მცირედ გასაკუთნველი ოდენ სიტყვსაი.

გრამატიკული ხასიათის შენიშვნები

ძველ ქართველ მწერალთა და მთარგმნელთა ნაწერებში დასტურდება გრამატიკული ხასიათის ცალკეული შენიშვნები. ძველმა ქართველმა მწერლებმა და მთარგმნელებმა ზედმიწევნით იცოდნენ უცხო ენები

(უპირველეს ყოვლისა, ბერძნული), ისინი ყურადღებას აქცევენ ბერძნულსა და სხვა ენათა ისეთ მოვლენებს, რომლებიც ქართულს არ ახასიათებდა და ამ მხრივ სხვაობა თვალსაჩინო იყო.

ერთ-ერთი ისეთი გრამატიკული კატეგორია, რომელიც ბერძნულსა და ქართულს ერთმანეთისაგან მკვეთრად განარჩევს, სქესი არის.

იოანე პეტრიწი იოანე ქსიფილინოსის „მეტაფრასის“ (ქუთ. № 3, XVI ს.) ერთ-ერთ კომენტარში აღნიშნავს:

შეისწავე, ვითარმედ ბერძულნი სიტყუანი ყოველნი ანუ დედალნი არიან, ანუ არარომელნი სახელთა მწოდებელნი. და აქაცა დედათა ენკრატისთა დედლითა სიტყვთა დედლად სახელსდებს მონაზონათაო, ხოლო მამათა—მონაზონთა (259 r).

აქ გარკვევით არის ნათქვამი, რომ ბერძნულში სამი სქესი არის: მამრობითი (მამალი), მდედრობითი (დედალი), საშუალი (არარომელი). არის იმის ცდაც, რომ ქართულში განსხვავდეს: მონაზონა (მდედრ.) და მონაზონი (მამრ.).

იმავე ხელნაწერის 278 v-ს არშიაზე ასეთი შენიშვნაა:

შეისწავე, ყოველი სიტყუა ელლინთაა სამფერ, ესე იგი, სამსახე არს: დედალ, მამალ და არარომელ. და სახელი მამათა საწოდებელად ესრეთ იქმნების: თანთროპოს, ეგულეზოდის რაა წოდებაა მამაკაცისა და თანთროპოს, ესე იგი არს კაცა, ეგულეზოდის რაა წოდებაა დედაკაცისა. ეგრეთვე მამათა რაა მრავალთა უწოდენ, ტონ პანტონ, ესე იგი არს, ყოველნივე, კეპასონ, ესე იგი არს, ყოელანი.

ამ შემთხვევაშიც ლაპარაკია ბერძნული სახელის სქესზე და არის ცდა, ქართულში განსხვავდეს კაცი (მამრ.) და კაცა (მდედრ.) ფორმები.

ბერძნულის ზეგავლენით ქართულში XI საუკუნიდან უცდიათ მდედრ. სქესისა და მამრობითის შემოღება (ე. ი. შემოტანა სქესის კატეგორიისა). ეფრემ მცირე მიუთითებს, რომ მდიდარა (მდედრ.) სიტყვა ნეოლოგიზმია:

შეისწავე მდიდარა ახალმოპოვნებულად დედლად სიტყუად, რამეთუ დედაკაცი არს, მომღებელი ქიჭნაურისა, ხოლო ქიჭნაური მამასა ეფთჳმეს აბრეშუმისა სახელად მოუპოვებია.

ამ ცდას შედეგი არ მოპყოლია.

ცნობილია, რომ ქალაქთა და ქვეყანათა სახელწოდებანი ბერძნულ ენაში უპირატესად მდედრობით სქესს განეკუთვნებიან. ეფრემ მცირე მი-

უთითებს, რომ ფილიპპო ამ მხრივ გამონაკლისია, იგი მამრობითი სქესისა არისო:

ზოლო ფილიპე ქალაქი არს მაკედონისაჲ, რომლისა სახელი არა დედლად იტყუმის მსგავსად ჩუეულებისა ქალაქთა და ქუეყანათაჲსა, ვითარმედ: ფილიპპია, არმედ მამლად, ვითარმედ: ფილიპპოა (Jer.-16 125 r, 27 a — 125 r, 6 b).

მეორე მოვლენა, რომელიც ძველ ქართველ მწერალთა ყურადღებას იქცევდა, ართრონი იყო. ცნობილია, რომ ბერძნულს, ისე როგორც მრავალ სხვა ენას, ახასიათებს არტიკლი (ართრონი).

არ. მარტიროსოვმა კარგად აჩვენა, რომ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში არტიკლი (ამ სიტყვის ნამდვილი გაგებით) არ არსებობს (8, გვ. 129—138).

XI—XII საუკუნეებში ჩვენში, როგორც ჩანს, ზოგი თვლიდა, რომ ართრონი ქართულს არ ახასიათებს, ზოგი კი მიიჩნევდა, რომ ართრონი ქართულშიც არის. მ. შანიძის მიერ გამოსაცემად მომზადებულ გრამატიკულ თხზულებაში „სიტყუაჲ ართრონთაჲს“ ნათქვამია, რომ ქართულს ართრონი არ ახასიათებს.

სხვა ძეგლში ართრონი თითქოს დასაშვებად არის მიჩნეული:

ზოლო განიხილე, ვითარ არა თქუა მარტივად მონაჲ, არამედ ართრონითურთ მონაჲ იგი (Jer.-22 131 v, 23—26 a; შდრ.: ლ. 14, 17).

ძალიან საინტერესოა ამონიოს ერმისის თხზულების „მოსაგსენებელი ხუთთა კმათადმი პორფირი ფილოსოფოსისათა“ ქართული თარგმანის ენათმეცნიერული ტერმინოლოგია. იგი ამომწურავად და საფუძვლიანად შეისწავლა მია რაფაევამ (9). აქ ჩვენ მოკლედ შევეხებით ამონიოს ერმისის თხზულების ქართული თარგმანის მნიშვნელობას ქართული ენათმეცნიერული აზრის ისტორიისათვის (საკითხის გაშუქებისას ძირითადად მ. რაფაევას ზემოთ დასახელებულ ნაშრომს ვემყარებით). უპირველეს ყოვლისა ყურადღებას იქცევს თარგმანში წარმოდგენილი ისეთი ტერმინები, როგორიცაა: სიტყუა, თქუმა, რიმა, ასო, სახელი, მარცხალი და სხვ.

სიტყუა ნიშნავს წინადადებას, თქუმა || რიმა — ზმნას¹, ასო — ბგერას, სახელი და მარცხალი იხმარება იმ მნიშვნელობით, რაც მათ დღესაც აქვთ. ავტორი, და შესაბამისად მთარგმნელი, განარჩევს წინადადების, ანუ სიტყუის, ნაწილებს: სახელსა და ზმნას, ანუ თქუმას (|| რიმას).

¹ ზმნა აღნიშნება სიტყუა ტერმინითაც. ზემოთ უკვე მივუთითეთ, რომ სიტყუა ეფთვიმე მოაწმიდლის მიერ ნათარგმნ ერთ თხზულებაში წინადადებას აღნიშნავს.

გამოყოფილია მეტყველების რვა ნაწილი. ფლექსია ორი ტერმინით გადმოიცემა: დაკუთვება და პტოსი. პტოსი არის ბრუნება, ანუ ბოლო მარცვლის ცვლილება. გარჩეულია მართლისა-ებრ პტოსი, ანუ პირდაპირი ბრუნვა, და იგურდიობისა პტოსი, ანუ ირიბი ბრუნვა.

ძალიან საინტერესოა ბრუნვათა სახელწოდებები: ევთია, კატეევთია, ორთი — სახელობითი ბრუნვისათვის; მიცემითი || დოტოკი; ნათესაობითი || გენიკი; მიზეზობითი (=ბრალდებითს).

უარესად საყურადღებოა მსჯელობა ისეთი სინტაქსური ცნებების შესახებ, როგორცაა დასჯნტაქსება და შესაკრავი || საკრველი. დასჯნტაქსება წინადადების წევრთა განლაგებას ნიშნავს, ხოლო შესაკრავი, ანუ საკრველი — კავშირს. შესაკრავის, საკრველის ნიმუშად დასახელებულია დონანი, ანუ და.

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში გვხვდება გამოცენა არსებობითისა — არაარსებობითისა. ამონიოს ერმისის ზემოთ ხსენებული თხზულების თარგმანში (S-2562 XII—XIII სს.) იკითხება:

ხოლო სამრავლოდ სათქუმელნი რომელნიმე არსებითად შეისმინებინან, ვითარცა: ნათესავნი და განყოფილებანი და სახენი, რამეთუ შემასრულებლობითნი არიან არსებისანი, ხოლო რომელნიმე არაარსებითად, ვითარცა: განთვსებულნი და შემთხუშვითნი (150 v, 1—6).

როგორც დასახელებული მაგალითებიდან (განთვსებულნი, შემთხუშვითნი) ჩანს, არსებითი სახელი (ნათესავი...) უპირისპირდება ზედსართავს, რომელიც, იოანე ტარიჭის ძის ტერმინოლოგიით, არაარსებობითია.

ამ პერიოდში გვხვდება ტერმინები: მხოლობითი, საერთოსო || საერთო (=მხოლობითს), სამრავლო (=მრავლობითს):

ანუ მხოლობითსა, ვითარ-იგი ვიტყვთ, ვითარმედ მხოლოდ მზე (S-2562 257 v, 22—24):

რომელნიმე საერთოსოდ ითქუმიან ყოფად, ვითარცა: სოკრატე, პლატონი, ხოლო რომელნიმე სამრავლოდ, ვითარცა: ნათესავნი და სახენი და განყოფილებანი და განთვსებულნი და შემთხუშვითნი (S-2562 150 r, 16—21);

არს ნათესავობითისაცა მიმართ არა საერთოდ, არამედ სამრავლოდ განჩენამ და თქუმიამ (S-2562 186 r, 5—8);

ამას აღვილსა თარგმნის სიტყუასა მას დაბადებისასა, ვითარ-იგი მუნ წერილ არს, არა ვითარცა მრავალთაფს; ვითარმცა ეთქუა, თუ: ნათესავთა შენთა მიმართ, რომელი-ესე სამრავლო არს, არამედ ეს-



რეთ ეტყვს აბრაჰამს, ვითარმედ: ნათესავისა მიმართ შენისა, რომელი-ესე ერთისათვის თქუმულ არს (Jer.-9 110 v, 8—16 a).

სამრავლოდ სათქუმელნი, რომელნიმე არსებითად შეისმინებინან, ვითარცა: ნათესავნი და განყოფილებანი და სახენი (S-2562 150 v, 1—3).

ისიცი აღსანიშნავია, რომ ერთ-ერთ შენიშვნაში, რომელიც ეკუთვნის ეფრემ მცირეს, ხაზგასმით არის მითითებული, რომ ბერძნულს ახასიათებს გეოგრაფიული სახელის მრავლობით რიცხვში დასმა:

ხოლო სამრავლოდ იტყვს სახელსა ქალაქისასა, ვითარმედ: ათინანი, რამეთუ ჩუეულებაა არს ელლენთა ენისაჲ, რამთა ოდესმე მასვე და ერთსა სამრავლოდ სახელ-სდებდეს არა ხოლო ადგილსა, გინა კაცსა, არამედ მასვე და ერთსა საქმესა სამრავლოდ თქუმითა (A-109 23).

ბერძნულში მრავლობითი რიცხვის წარმოების თავისებურებებზე არის საუბარი ეფრემის სხვა შენიშვნაშიც:

რამეთუ ესე ჩუეულებაა არს ატიკელთაჲ, რომელ არიან ათინელნი, რამთა იტყოდინ: „არისტოფანნი“ და „სოკრატნი“ ნაცვალად „არისტოფანისსა“ და „სოკრატისსა“, ხოლო არიან ვიეთნიმე, რომელნი გონებ იტყვან მათ, რამეთუ იონელთაჲ არს სახელისდება ესე (A-684 91 r, არშიაზე).

კარგადაა ცნობილი, რომ ძველ ქართულში მომავალი დროის გამოხატვის ძირითადი საშუალება კავშირებითი კილო იყო (17, გვ. 59—67); საინტერესოა, რომ Jer.-9 გამოავლენს საინტერესო მსჯელობას ამასთან დაკავშირებით.

პავლეს ეპისტოლეში ნათქვამია: „მე გესავ თქვენ უფლისა მიერ, ვითარმედ სხუასა არარას ჰზრახვიდეთ“.

თარგმანების ტექსტში განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა ჰზრახვიდეთ ზმნური ფორმის მნიშვნელობას:

არა ეტყვს, ვითარმედ: ჰზრახავთ, არამედ: ჰზრახვიდეთო, რამეთუ არა ამას ეტყვს, ვესავ ღმრთისა თანამბრძოლებასა მოქცევად თქუენდა, რამთა განპმართოთ ცთომილებაჲ და განამართლოთ, ვითარცა მოწაფეთა, სასოებაჲ ჩემი, მოძღურისაჲ თქუენდა მიმართ (Jer.-9 111 v, 24—30 b).

აშკარაა, რომ ჰზრახვიდეთ ფორმას მომავლის გადმოცემა ეკისრება. ისიცი ცხადია, რომ ეფრემი აქ ბერძნულ ტექსტს თარგმნის, მაგრამ მის მიერ დამოწმებული ქართული მაგალითები გარკვეულ ინფორმაციას გვაწვდიან XI საუკუნის ქართული ენის ვითარების შესახებ.

საყურადღებოა ძველ ქართველ მთარგმნელთა ცალკეული შენიშვნები, რომლებიც შეეხებიან სინტაქსისა და სტილისტიკის სფეროს. ზოგი ბერძნული კავშირისა და ნაწილაკის (χαί, და ἔτι...) ხმარების თავისე-

ბურბანი შეუნიშნავი არ დარჩენიათ ქართველ მთარგმნელებს, უცდიათ მათ შესახებ თავიანთი მოსაზრებების გამოთქმა.

ცნობილია, რომ **ჯა: (და)** კავშირი ბერძნულში ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებში ძალზე ხშირად იხმარება (ამ მოვლენას სემიტურის, კერძოდ, ებრაულის გავლენით ხსნიან). ასეთივე მდგომარეობაა ქართულ ბიბლიურ წიგნებში. ეს, რა თქმა უნდა, გარკვეულად, ეწინააღმდეგებოდა ქართული ენის ბუნებას, რაც კარგად ესმოდათ ძველ ქართველ მწერლებსა და მთარგმნელებს (მიუხედავად ამისა, ამ წიგნთა სტილის შეცვლა მკრეხელობად ითვლებოდა). ამას მოწმობს გიორგი მთაწმიდლის ანდერძი, რომელიც ერთვის ფსალმუნთა ტექსტს (ხელნაწერი დაცულია ლენინგრადში, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილებაში, B-1. იგი XIII—XIV საუკუნეებშია გადაწერილი):

აწ გვედრები ყოველთა, რომელნიცა მიემთხვნეთ წმიდათა ამათ დავითთა, რამთა ჩუენთს ლოცვა-ჰყოთ. და ვინ სწერდეთ, ვითა აქა ჰპოოთ, ეგრეთვე შეუცვლელად დასწერდით: ნუცა ჩაურთავთ, ნუცა დააკლებთ. ჩუენ, რომელი ჯერ-იყო, ჩავკრთავს, და, რომელი ჯერ-იყო, დაგვკლია, ვითა ჩუენსა ენასა მოჰვიდოდა და წესი საქმისაჲ ეძიებდა. ნუცა დონ-ანსა დააკლებთ და ნუცა რამეთუსა. და ესე ესრე ეგების გონიერისაგან გულისკმის-ყოფად, რომელ იგი დონ-ანი ჩუენცა ვიცოდით, და თუმცა რას აენებდა, გინა სხუაჲ რომელიცა სიტყუაჲ, არა დაუტეობდით, არცა აღმოვჰკოცდით.

ბოლო უკუეთუ ვინმე ამას ჩუენსა შრომით და რუღუნებით ქმნულსა და ყოვლით ჭეშმარიტებითა სავსესა ნაშრომსა და აღწერილსა არა ჯერ-იყოს, და კე იცოდის, ანუ ღარ, გინა ოტი, ანუ თუ ღმერთი და უფალი, გინა თუ რიტორიკა იყოს, ანუ ფილოსოფოსი, მაშა, ჩუენსა ნაშრომსა ზედა ნუ ბრძნობს, ახლად ვითა გინდა თარგმნეს სხუანი დავითნი, არას ვზრუნავ. და თუ ქართულთა დავითთა დაიწერდეს, ჟუარი აქუს და კურთხევაჲ (201 v — 202 v)¹,

ეფრემ მცირე, რომელმაც „ზედამიწვევით უწყოდა რაბამობაჲ ბერძენთა და ქართველთა ენისაჲ“, გრიგოლი ღმრთისმეტყველის თხზულებათა ქართული თარგმანის წინასიტყვაობაში ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ მისი თარგმანის ენა შეიძლება ზოგიერთს უჩვეულოდ მოეჩვენოს, ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისაა, რომ მთარგმნელი ბერძნულ დედანს მისდევს ისე, რომ არაფერს უმატებს, არ ცვლის, ისეთ, ერთი შეხედვით, უმნიშვნელო ერთეულსაც კი, როგორც არის დონანი, ანუ და (ბერძნ. **და**):

და უკუეთუ ვინმე იკვრებდეს ამათ ახალთარგმნილთა სიტყუათა წიგნისა უჩუეულობასა ანუ სხუებრობასა, ანუ ღმრთისმეტყუელებისა სი-

¹ ანდერძი გამოაქვეყნა მ. შანიძემ, ფსალმუნნი, თბ., 1960, გვ. 027.

ტყუათა მიფარულებასა, რომელი მას ნუუკუე და ერისა არმინდობისათვის სხუებრ შეეცვალა, მისთვის მე სიწმიდე შენი მყავს მოწმედ და ღმერთი, რომელ არარას კელ-მეწიფებოდა თვისით გულით დართვად და სხუებრ ცვალებად ვიდრე დონანთამდეცა (Jer.-43, XII—XIII სს. 3 v).

ძველი ბერძნული *και* მაქვემდებარებელ კავშირადაც გამოიყენებოდა (29, გვ. 368). ამის შესაბამისად ქართულ თარგმანებში და კავშირს აქვს რამეთუ კავშირის ფუნქცია, რის შესახებაც პირდაპირი ცნობები არის ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში:

ვინამთგან ღმერთი არს კურთხეული, ვითარცა დავით იტყვს: კურთხეულ არს მომავალი და შემდგომთა, რამეთუ ჩუენ უღებამ არს წერილისამ, რამთა დონანსა იგმარებდეს ნაცვალად რამეთუსა (!), ვითარ-იგი იტყოდის რამ: „და ამო არს ცხორებამ კაცისამ“ ნაცვალად ამისსა: „რამეთუ ამო არს ცხორებამ კაცისამ“; და კუალად: „შენ განპრისხენ და ჩუენ ვცოდეთ“, ნაცვალად ამისსა: რამეთუ ჩუენ ვცოდეთ (Jer.-22 41 v, 8—19).

A-52 ხელნაწერის ტექსტში იკითხება:

უკუეთუ ვთქუა, ვითარმედ: არა ვიცი იგი, ვიყო მე მსგავსი თქუენი მტყუარი, არამედ ვიცი იგი და სიტყუასა მისსა დავიცავ (67 r, 16—17).

ამას ცოტა ქვემოთ ასეთი მსჯელობა მოჰყვება:

ხოლო დანაკუთვამ ესე სიტყუსამ ჩუმულებად ძეს წერილისა მიერ, ვითარ-იგი: მომეც ჩუენ შეწევნამ ჭირსა შინა და ამო მაცხოვარებამ კაცისამ, რამეთუ აქა ესე და ნაცვალად რამეთუ მსა ძეს, რამთა იყოს თქუმული ესე, ვითარ: მომეც ჩუენ შეწევნამ, რამეთუ ამო! მაცხოვარებამ კაცისამ, ეგრეთ აქაცა: ვიცი იგი და სიტყუასა მისსა დავიცავ, რამეთუ და ნაცვალად რამეთუ მსა, რამეთუ სიტყუასა მისსა დავიცავო, იტყვს (67 v, 30—35).

არსენი იყალთოელის თარგმნილ „დოღმატიკონის“ ერთ-ერთ ხელნაწერში (A-64 1751 წ.) ასეთი შენიშვნაა:

შეისწავე, ვითარმედ, რომელი-იგი ჩუენთა ქართულთა სახარებათა შინა „გარნად“ წერილ არს ამას აღგილსა: „არცა ძემან, გარნა მამამან“, და ჩუენ აქა ყოველგან თვნიერ დაგვწერია ნაცვალად გარნასა. ბერძულად ესრეთ არს, ვითარმედ იმი, რომელი-ესე გარნასაცა მოასწავებს და თვნიერსაცა და არათუსაცა, ვითარცა ცხად-ჰყოფენ აქა საწინაწარმეტყულონი ესე სიტყუანი ესამსნი და დავითისნი, ხოლო ერთისა არარომლისაგან გარეშეიცივის ქართულისა სიტყუსა, ვითარმცა ერთი რამე დაჰმართე და სხვსა მიმართ არლა ჰქონდა კუალი განსავალი სიტყუასა.

¹ ხელნაწერში შეცდომით გადასმულია: ამო რამეთუ. ასეთი წაკითხვა უაზროა.

როგორც ვხედავთ, ბერძნული კავშირის ნაცვლად ქართულში იხმარება გარნა, თვნიერ, არათუ. არსენის აზრით, სახარების ტექსტში ამ ადგილას (მ. 11, 27; ლ. 10, 22) უნდა იყოს თვნიერ.

Jer.-15 ხელნაწერის 23 r-ს არშიაზე იკითხება:

უკუეთუ ესე ნაცვლად არაობისა დადებულ არს მსგავსად მისსა: უკუეთუ ავგდე სარეცელსა ცხედრისასა ჩემისასა ამის წილ, ვითარმედ არა ავგდე. ეგრეთვე აქა იტყვს, ვითარმედ: უკუეთუ ოდენ არს ვინმე სხუა ჩემსა უმჭურვალეს შესხმად მისსა, ესე იგი არს, ვითარმედ: არავინ არს სხუა სხვსასა უგრილეს, გინა უმჭურვალეს, არამედ ყოველნივე ერთნებაობით მჭურვალე შესხმად მისსა (23 r).

აშკარაა, რომ აქ ლაპარაკია უკუეთუ კავშირის არა ნაწილაკის ფუნქციით გამოყენების შესახებ.

ზემოთ წარმოდგენილი მასალა, ცხადია, ვერ ამოწურავს ძველ ქართულ მეცნიერთა და მთარგმნელთა ნააზრევს (აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ საკმაოდ ხშირად ქართველ მოღვაწეთა მოსაზრებათა წყარო ბერძნული გრამატიკული აზროვნება არის). ეს მოსაზრებები ყოველთვის არაა მართებული, მაგრამ, ამის მიუხედავად, მათ უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება ქართული ენათმეცნიერული აზრის ისტორიისათვის.

ლიტერატურა

1. ილ. აბულაძე, საქმე მოციქულთა, თბ., 1950.
2. ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.
3. ანტონი I, ქართული ღრამატიკა, ტფ., 1885.
4. რ. ბლეიკი, ეფრემ მცირის ლიტერატურული მოღვაწეობიდან: მიმოხილველი, I, ტფ., 1926.
5. ბ. გიგინეიშვილი, ც. კვიციანი, რუსთაველის ხანის ქართული ბიბლიის თარგმანი: შოთა რუსთაველი (ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი), თბ., 1966.
6. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.
7. ც. კვიციანი, მასალები ძველი ქართული ენის სინონიმთა ლექსიკონისათვის: მაცნე, 1967, № 2.
8. არ. შარტიროსოვი, სახელის განსაზღვრულობა-განუსაზღვრელობის კატეგორია ძველ ქართულში: არნოლდ ჩიქობავას, თბ., 1979.
9. მ. რაფაეა, ამონიოს ერმიასის თხზულებებში დადასტურებული გრამატიკული ხასიათის ცნობები: მაცნე, 1982, № 1.
10. ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1975.
11. ალ. ფოცხიშვილი, ქართული ენათმეცნიერული აზრის ისტორიიდან, თბ., 1979.
12. ლ. ქაჯაია, პუნქტუაცია ძველ ქართულ ხელნაწერებში: ხელნაწ. ინსტ. მოამბე, V, 1963.

13. ალ. ლლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, I, თბ., 1974; II, თბ., 1975.
14. ალ. ლლონტი, ქართული ლექსიკოლოგიის საფუძვლები, თბ., 1971.
15. ს. ყაუხჩიშვილი, ეფრემ მცირის გრამატიკული შეხედულებანი: საქ. მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ. სამეცნიერო სესია (მოხსენებათა თეზისები), თბ., 1945.
16. ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.
17. ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973 (თბულებანი, ტ. III, თბ., 1981).
18. ა. შანიძე, ცოტა რამ ქართული ენის ისტორიიდან („ნასესხები სინდისის“ შესახებ): „ლიტერატურა და ზელოვნება“, 12, VI, 1949.
19. მ. შანიძე, შესავალი ეფრემ მცირის ფსალმუნთა თარგმანებისა: თსუ ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ. XI, თბ., 1968.
20. მ. შანიძე, სილოდა და მელიოდარი ძველ ქართულში: მაგნე, 1964, № 5.
21. მ. ჩინჩალაძე, ზმნიზედის სწავლება სკოლაში, თბ., 1955.
22. თ. ცქიტიშვილი, ეზეკიელის წიგნის ძველი ქართული ვერსიები, თბ., 1976.
23. შ. ძიძიგური, ცნება სინონიმური პარალელიზმისა: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, II, № 7, 1946.
24. ზ. ქუმბურიძე, მყოფადის წარმოქმნის ისტორიისათვის ქართულში: თსუ ძვ. ქართ. ენ. კათ. შრ., 11, საიუბილეო, თბ., 1968.
25. ი. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937.
26. ი. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
27. Э. Г. Соселия, Анализ терминов родства (по материалам картвельских языков), Тб., 1979.
28. А. Цагарели, О грамматической литературе грузинского языка, С-Пб., 1873.
29. R. Blass, A. Debruner, Grammatik des neutestamentlichen Griechisch, Göttingen, 1976.
30. W. Boeder, Zur Analyse des altgeorgischen Alphabets, Hamburg, 1975.
31. M. Brosset, L'Art libéral, ou Grammaire géorgienne, Paris, 1934.
32. A. Schjogren: Liter. Anz. St-Peterb. Zeitung, 1838, № 27.



ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის პერიოდიზაციის საკითხი

დიდი წერილობითი ტრადიციების მქონე სალიტერატურო ენის პერიოდიზაცია სირთულეებთანაა დაკავშირებული. სადისკუსიოა ქართული სალიტერატურო ენის პერიოდიზაციაც. ქართველოლოგთა ერთი ნაწილი სალიტერატურო ქართულს სამ საფეხურად ყოფს: I — ძველი ქართული ენა (V—XI საუკუნეები); II — საშუალო ქართული ენა (XII—XVIII საუკუნეები); III — ახალი ქართული სალიტერატურო ენა (XIX საუკუნიდან დღემდე) (15, გვ. X, შენ. 1). ა. შანიძე შენიშნავს, რომ „აღნიშნული დაყოფა, რა თქმა უნდა, მიახლოებითია. ზედმიწევნით საზღვრის დადება ძველსა, საშუალოსა და ახალ ქართულს შორის არ შეიძლება. მაგ., „ქილილა და დამანას“ ენა რომ შევეუდაროთ „სიბრძნე-სიცრუისას“, ვნახათ, რომ (ეს აქ დაბეჭდილი ნაწყვეტებიდანაც ჩანს) „ქილილა და დამანას“ უფრო ძველ სიტყვებსა და ფორმებს ხმარობს, ვიდრე „სიბრძნე სიცრუის“ წიგნი. ესენი კი ერთისა და იმავე ეპოქის ძეგლებია“ (15, გვ. 01, შენ. 2). ქართული სალიტერატურო ენის სამ საფეხურად დაყოფას ემხრობიან კ. კეკელიძე (6, გვ. 32—33), გ. დეიტერსი (24, გვ. 5), ი. ქავთარაძე (11), ზ. ჭუმბურიძე (22) და სხვები.

არნ. ჩიქობავას აზრით, „საშუალო ქართულის“ ცალკე საფეხურად გამოყოფა (ძველისა და ახალი ქართულის გვერდით) არაა გამართლებული საქმის ვითარებით. ძველ ქართულს ახალი ქართული მოსდევს“ (17, გვ. 227, შენ. 1).

არნ. ჩიქობავა სხვა ნაშრომში წერს: „ახალი ქართული სალიტერატურო ენა ისახება მეთორმეტე საუკუნიდან (6. მარი, ს. გორგაძე): მეზობტებთა (შავთელის, ჩახრუხაძის) ენა, შ. რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ ენა უკვე აღარაა ძველი ქართული. სახელთა ბრუნებაში, ზმნის უღვილებებაში ახალი ქართულის დამახასიათებელი მოვლენები გვაქვს. სიტყვათა წყობაც არსებითად ახალი ქართულისაა“ (19, გვ. 018; შდრ.: 18, გვ. 3). იქვე ნათქვამია: „ახალ სალიტერატურო ქართულს საძირკველი ეყრება თბილისში: დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის განთავისუფლება თურქთაგან 1122 წ. და პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის ქუთაისიდან თბილისში გადმონაცვლება (აქედან გამომდინარე ყველა

შედევით), ის დიდმნიშვნელოვანი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოვლენაა, რომელმაც ახალი ქართული სალიტერატურო ენის წარმოქმნა შეაპირობა“ (19, გვ. 018).

რა ენობრივი ნიშნებით გამოიყოფა ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში სამი (ა. შანიძე და სხვ.), ან ორი (არჩ. ჩიქობავა) პერიოდი?

ა. შანიძე 1942 წელს გამოსული „ქართული გრამატიკის საფუძვლების“ პირველი ნაკვეთის წინასიტყვაობაში წერს: „ჩემთვის უეჭველად გახდა, რომ გრამატიკულ ნიშნებს შორის ასპექტის ჩვენება ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანია ქართული ენის პერიოდიზაციის დასადგენად“ (13, გვ. VI—VII).

1953 წელს ა. შანიძე აღნიშნავდა: „ამგვარად, ასპექტის კატეგორიამ აღნიშნა, ასე ვთქვათ, დიდი მოხვეული ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში და ამით გარკვეული მიჯნა დაიღო ძველ ქართულსა და ახალს შორის. ამ მიჯნაზე ძვეს საშუალო ქართული, რომელიც ასახავს ამ ორი სისტემის პარალელურ არსებობას და ენის ცდას, უფრო და უფრო მეტი გასაქანი მოუპოვოს ახალ სისტემას და მივიწყებას მისცეს ძველი“ (14, გვ. 279).

როგორც ვხედავთ, ა. შანიძის თვალსაზრისით, ქართული სალიტერატურო ენის პერიოდიზაციის ასპექტის გამოხატვაში მომხდარი ევოლუციის დროის დადგენა უნდა დაედოს საფუძვლად. თუ ამ კრიტერიუმს მივიღებდით, მაშინ V—X საუკუნეების ენა ძველ ქართულად უნდა მიგვეჩნია იმიტომ, რომ ამ პერიოდში უსრული და სრული ასპექტის დაპირისპირება ემყარება I და II სერიის მწკრივთა ობოზიციას: I სერიის ფორმა უსრული ასპექტისაა, მეორე სერიისა კი — სრულის. საშუალო ქართული (XI—XVIII საუკუნეები) გვიჩვენებს ასპექტის გამოხატვის სისტემაში მომხდარი ცვლილებების ამსახველ ფაქტთა თანდათანობით დაგროვებას, ძველი სისტემის გვერდით ასპექტის ახლებურად წარმოების გამოხატველ ფორმათა თანაარსებობას. ახალ ქართულ სალიტერატურო ენაში (XIX საუკუნიდან დღემდე) ასპექტის გამოხატვის სისტემაში საბოლოოდ გაიმარჯვა ახალმა წესმა (უსრული და სრული ასპექტი ერთმანეთს უპირისპირდება არა სერიათა მიხედვით, არამედ ერთი და იმავე სერიის ფარგლებში ზმნისწინის არქონა-ქონით).

ასპექტი ქართული (resp. ქართველური) ზმნისათვის ერთ-ერთი ძირითადი კატეგორიაა. იმიტომ მისი გამოხატვის ევოლუცია, შესაძლოა, გამოდგეს ქართული სალიტერატურო ენის პერიოდიზაციის დასადგენად.

ა. შანიძემ მიაქცია ყურადღება, რომ X საუკუნის ზოგ ხელნაწერში (ჯრუჭის, პარხლის, ტბეთის ოთხთავებში) დავსცემ ზმნა ნახმარია სრული ასპექტის მნიშვნელობით (14, გვ. 276). ი. იმნაიშვილმა X—XI საუკუნეთა ხელნაწერებში, რომლებიც „იოვანეს გამოცხადებასა და მის

თარგმანებას“ შეიცავენ (H-1346, A-397, Sin.-85), დაადასტურა ზმნის-
წინით სრული ასპექტის წარმოების შემთხვევები (3, გვ. 134); ამ საკითხს
უკანასკნელ ხანებში კვლავ შეეხო ზ. ქუმბურიძე (21).

IX—X საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში გამოვლინდა ასპექტის ახ-
ლებურად წარმოების მრავალი შემთხვევა. ეს ფაქტები დაწვრილებით
ქვემოთ გვაქვს განხილული. აქ რამდენიმეს დავიმოწმებთ:

აჰა ესერა, მოიწია ჟამი, და ძე კაცისაი მიეცემის გელთა ცოდვილთა-
სა, მთ. 26, 45 C; შდრ.: მი ე ც ე ს DE. არამედ მოვლენ დღენი, ოდეს
ამაღლდეს მათგან სიძმ, ჰაემ. ტექსტ. 373, 67; და მეყს თუ ჰკითხო
ვისმე: რაჲსა მიისწრაფი აბანოდ დღეს? მოგიგოს და თქუას: რამეთუ
ხვაღე მარხვამ შემოვალს, სინ. მრავალთ. 110, 22—23; მარტსა კ სა
დღე და ღამე გასწორდენ და მიერიტგან ღამეთა მოაკლდე-
ბის და დღეთა შეერთვოდის, სინ. ქრონიკ. 138 r, 11—17 a; სეკლებერ-
სა იმსა განისწორნენ დღენი და ღამენი და მიერიტგან
დღეთა მოაკლდების და ღამეთა შეერთვოდის, იქვე 138 r, 24—29 a; უკუ-
ეთუ თიგამ ველისაჲ, რომელი ხვაღე თორნესა შთაეგზნების, ეს-
რმთ შემოსის ღმერთმან, Sin.-36 214, 6—9 და მისთ.

ჩვენს ხელთ არსებული რამდენიმე ასეული ნიმუშიდან აქ მხოლოდ
ზოგიერთი დავიმოწმებთ. IX—X საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში თა-
ნაარსებობენ ასპექტის გამოხატვის ე. წ. ბერძნული და სლავური სისტე-
მების ამსახველი ფაქტები. ამდენად, ძველი ქართული ამ ნიშნის მიხედ-
ვით ვერ დაუპირისპირდება საშუალო ქართულს. რა თქმა უნდა, ვმსჯე-
ლობთ სალიტერატურო ენის მონაცემების მიხედვით. IX—XI საუკუნე-
თა ცოცხალ მეტყველებაში სრული და უსრული ასპექტის ფორმები
ზმნისწინთა დართვა-დაურთველობით განირჩეოდა უმთავრესად. ამას
ჯერ ერთი, ზემოთ მოტანილი ნიმუშები მოწმობს. ამას გარდა, ძველ წე-
რილობით ძეგლებში დასტურდება ისეთი ფაქტები, როცა ერთსა და იმა-
ვე წინადადებაში შემაჯავლი ერთი და იგივე ზმნა უსრული, ან სრული ას-
პექტის ფორმებს გამოხატავს იმის მიხედვით, მას დაერთვის, თუ არა
ზმნისწინი:

ხედვიდა მაყულოვანსა, რომელი იწუებოდა და არა შეიწუ-
ებოდა, Ath-21 265 v, 16—17;

რომელი სწუვიდა და არა დასწუვიდა მსგავსად მაყულისა,
ცხორ. და შესხ. ბასილისი 360, 7—8;

ნათელი იყო, რომელი ცეცხლისაგან მოსეს ეჩუნა, რაჲამს მაყულო-
ვანსა მას სწუვიდა და არა შესწუვიდა, ნათლისღებ. მეორე 412,
3—5;

რაჲამს მაყუალსა სწუვიდა საღმე და ვერ დასწუვიდა, გრიგოლ
ღმრთისმეტყ. ჰომილ. 188, 2—4; შდრ.: მაყუალი აგზებული და არა შემ-
წუარი, ეგზებოდა და არა შეიწუებოდა, სინ. მრავალთ. 204, 26—27.

არნ. ჩიქობავამ საერო მწერლობის ძეგლები („ვეფხისტყაოსანი“, „შავ-
თელისა და ჩახრუხაძის ნაწერები“) ძირითადად ახალი ქართულის ძეგლე-
ბად მიიჩნია. იგი თვლის, რომ „დიალექტიზმები და რიგი სხვა თვისება
გარკვეულ ადგილს ანიჭებს „ვეფხისტყაოსნის“ ენას ქართული სალიტე-
რატურო ენის ისტორიაში: სალიტერატურო ქართულში საერო მწერლო-
ბის ენაში გარდატეხა იგრძნობა, გარკვევით ჩანს მოსაბრუნე პუნქტი
ძველი ქართულიდან ახალი ქართულისაკენ“ (17, გვ. 224).

არნ. ჩიქობავა ჩამოთვლის იმ ძირითად ენობრივ ნიშნებს, რომლები-
თაც ძველი ქართული უპირისპირდება ახალ ქართულს. მისი აზრით, „ამ
მხრივ გადამწყვეტი მნიშვნელობისაა შემდეგი მოვლენები, რომლებიც
„ვეფხისტყაოსნის“ ენას ახასიათებს, მაგრამ ძველი ქართულისათვის
უცხოა:

I. „ხმოვანზე დაბოლოებულ ფუძეებთან სახელობითის ნიშანი $a < o$
აღარ იხმარება“ (17, გვ. 224; შდრ.: 20, გვ. 6).

II. „ვეფხისტყაოსანში“ ბოლოუკვეცილი სახელები ნათესაობითსა
და მოქმედებითში იწვევენ ფლექსიის o -ს დაკარვას, ისევე, როგორც
ახალ ქართულში, ოღონდ შენარჩუნებული აქვთ ემფატიკური $-ა$ “ (17,
გვ. 226; შდრ.: 20, გვ. 6).

III. „მდის თანდებულის წინ ბრუნვის ნიშანი $-d$ აღარ იხმარება:
აქამდის ... აქანამდის ... მუნამდის (1124); თხემამდის (1313); ქუეყა-
ნამდის (1324, 2); ფერგამდის (1369, 2)“ (17, გვ. 226).

IV. „ობიექტური პრეფიქსი პირველი პირისა მრავლობითში არის
მხოლოდ გუ- და არასოდეს მ-“ (17, გვ. 226; შდრ.: 20, გვ. 6).

V. „მეშველი ზმნა არს ენკლიტიკურ a -ს სახით წარმოგვიდგება: დ ა-
ს ა გ მ ო ბ ი ა (ძვ. ქართული: დ ა ს ა გ მ ო ბ ა რ ს)“ (20, გვ. 6).

VI. „შედგობრივ I-ში III პირი a -ს დაირთავს (ძვ. ქართ. $-ეხ$ -ის
ბადლად): მომძულვებია ..., მომსურვებია ... ამის ცალკეული შემ-
თხვევები ძველს ქართულშიც დასტურდება“ (20, გვ. 6).

VII. „ჩ ვ ე ნ ე ბ ი თ ი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი ი გ ი -ს გ ვ ე რ დ ი თ
ი ს ი -ც ს ა ხ ე ლ მ ა შ ე მ ო ა ბ ი ჯ ა ს ა ლ ი ტ ე რ ა ტ უ რ ო ქ ა რ -
თ უ ლ შ ი და კ ა ნ ო ნ ი ე რ, ს ა ხ ი ფ ა თ ო მ ე ტ ო ქ ე დ გ ა მ ო -
ი ყ უ რ ე ბ ა ი გ ი -ს ა თ ე ის“ (17, გვ. 226; შდრ.: 20, გვ. 6).

VIII. „ძვ. ქართულისათვის ნიშანდობლივი წყობა სიტყვათა შეცვლი-
ლია ახალით და ამის გამო მძიმე კონსტრუქციები აღარ ისმის „ვეფხის-
ტყაოსნის“ ლექსში“ (17, გვ. 227; შდრ.: 20, გვ. 6).

როგორც ვხედავთ, არნ. ჩიქობავა ჩამოთვლის მოვლენათა კომ-
პლექსს, რომლითაც „ვეფხისტყაოსანი“ (და ალბათ ახალი ქართულიც)
განსხვავდება ძველი ქართულისაგან. ძველ ქართულ წერილობით ძეგ-
ლებში (V—X საუკუნეები) გამოვლენილი მასალებით შევამოწმოთ, თუ
რამდენად სრულად ასახავს ეს ნიშნები სხვაობას ძველსა და ახალ ქარ-

თელს შორის. იგულისხმება, რომ ნიშანთა ეს კომპლექსი, თუ იგი, მართლაც, ახასიათებს სალიტერატურო ენას XII საუკუნიდან და არ გვხვდება (ან ძალზე იშვიათად გვხვდება) უფრო ადრინდელ ძეგლებში, შეიძლება საფუძვლად დაედოს სალიტერატურო ენის პერიოდიზაციას.

პირველი ორი ნიშანი შეიძლება გავაერთიანოთ: ხმოვანზე დაბოლოებულ სახელთა სახელობითში [ა]-ს უქონლობა და ფუძეუკვეცელ სახელთა ნათესაობითსა და მოქმედებითში [ა]-ს გაუჩინარება დამავალ დიფთონგთა მოშლის შედეგია. როდის ხდება [ა]-ს შემცველ დამავალ დიფთონგთა მოშლა? ამ პროცესის ამსახველი ფაქტები ჯერ კიდევ VI—VIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში იჩენს თავს. მხედველობაში გვაქვს უფროობითი ხარისხის ფორმა ხ უ ფ რ ო ს, რომელიც ა-ს გარეშე არის დაწერილი ხანმეტ ტექსტებში (უძვ. ქართ. ხელნაწ. 329, 13—16: 336, 11 b; ხანმ. მრავალთ. 19, 1 a; 24, 7 b; 25, 6—7); აგრეთვე ჰემეტი წყისის წარწერა, რომელიც გ უ და ს მ ა ნ ფორმას გამოავლენს.

IX—X საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში გვაქვს ა-ს კლების მრავალი შემთხვევა. დაეასახელებთ ზოგიერთს:

სახელობითი ბრუნვა:

აი > ა:

სიტყუა ღმრთისაჲ კაც იქმნა, სინ. მრავალთ. 48, 36; იხილეს მიუწულომელი კაცთმოყუარება, იქვე 192, 3—4; არა უნდა განმხილება მისი, მთ. 1, 19 C; მუნ უბრძანო ყორანსა გამოზრდა შენი, უდაბნ. მრავალთ. 73 r, 19—20 b; განჰმარტა სვემონ მარჯუნა თჳსი, Sin.-46 103 v, 9—10;

და აქუნდა სიხარული დედისა, სინ. მრავალთ. 28, 4; მოიღოს მარტურობისაცა იგი გვრგვნი, იქვე 168, 5; თქუმული წმიდისა და ნეტარისაჲ (!) მამისა ჩუენისა იოვანე ოქროპირისა, იქვე 199, 2—3; და ცრემლი თუალთა ჩუენთა წმიდათა მათთჳს, იქვე 268, 33; და განჯნდა კრულებაჲ ენისა მისისა, ბერთ. ოთხთ. 206, 15—17 b; შენ ხარ ბეჭედი გუამისა ჩემისა, Sin.-62 128 r, 9 a და მრავალი სხვა.

ოა > ო:

მიიღეს თითო დრაჰკანი, მთ. 20, 9 DE; აქუნდეს ცხორებაჲ საუკუნო, ი. 3, 36 DE; წყარო იგი ცხოველი, Sin.-20 45 v, 15; აღმოეცენა მძაფრიად წყარო ფრიად ჰამოი და გრილი, საბა ასურ. 149, 28—150, 1.

ფუძეუკვეცელ სახელთა ნათესაობითი და მოქმედებითი:

აი > ა:

რაცამს იშვა ანახგან უბიწოისა, პარაკლიტ. 142 r, 3; მოიგსენე გუშინდელი იგი ელიასთჳს საკითხავი, მრავალთ. 44 r, 14—16 b; თანაწარვლო

ელიასი იგი და ძისა მის ქურძესაჲ, იქვე 61 v, 10—12 b; რომელი-იგი იყოფის ლავრასა წმიდისა საბასსა, ეფთჳმი 111 v, 4—5;

იწყო გალიღათ ვიდრე აქამდე, კურთხევანი 75 r, 22; ვინათგან უთესლოდ გვიშვე ჩუენ ბუნებითა შემოქმედი, იელ. იაღ. 2 v, 1—2; ვინათგან შეუძრველად მიიღეთ, პარაკლიტ. 208 v, 18—19; დაესხენ კლიტენი საკურთხეველსა ზედა, საღათ-იგი აღვიხუენ, ეფთჳმი 114 r, 5—7; უნებლიათ გუასწავეს ქეშმარიტებაჲ, პარაკლიტ. 259 r, 7—8.

ოი > ო:

ქრისტე იესოს მიერ უფლისა ჩუენისა, კურთხევანი 121 r, 21; განმაშორე ესე ძალითა სულისა წმიდისა შენისაჲთა, ქრისტე იესოს მიერ, უფლისა ჩუენისა, იქვე 98 r, 8—10; ცეცხლისა მისგან უნიფოთსა, რომელსა ავაძალღებთ ჩუენ, პარაკლიტ. 141 r, 11—12; ხოლო მან გამოიღო ეკალი და კურუსთავი [=კუროსთავი], უდაბნ. მრავალთ. 110 r, 3—4; და სტეფანეს შეექმნა მონასტრისა ჭუარი ოქროსაჲ, ეფთჳმი 106 r, 7—9;

რომელ თავით სათუალავნი არიან, ქართლდ არიან, და რომელნი ბოლოთ, იერუსალმდ, ასტრ.-გამოთვლ. ტრაქტ. 19 v, 24—25 (იოანე-ზოსიმეს მინაწ.); და გუნდი ეშმაკთა განიოტე უდაბნოთ შენით, წმიდაო საბა, Sin.-1 285 v, 25—26; მომინადირა მე მტერმან ჩემმან მახითა მით სასიკუდინოთა, პარაკლიტ. 187 r, 13—14; და არს ჩრდილოთ მისა, ეფთჳმი 97 v, 7; ხოლო ბრძანებითა იოვანე ებისკოპოსისა შეყენებულისაჲთა გამოვედ საკრებულოთ და ვიყოფოდე ნიალაურას, იქვე 135 v, 1—5.

უი > უ:

რათა სასუფეველსა ცათასა მიწევნად ღირს ვიქმნნეთ ქრისტეს იესუს მიერ, სინ. მრავალთ. 45, 5—6; იესუს ზედა არსებაჲ იგი ითქუა, იქვე 89, 18; ესე იესუს თანა იყო ნაზორეველისა, მთ. 26, 71 C; რომელი-იგი იყო ძუძუსმტე პეროდე მეფისაჲ, S-407 216 v, 18—20 b; S-1398 107 v, 18—20 b; სინ. საქმ. მოციქ. 33 r, 10—12 b; რომელთა არაჲ შეიწყალეს სიჩოებაჲ ძუძუსმწოართაჲ, Sin.-1 165 r, 5 და მრავალი სხვა.

როგორც ვხედავთ, [ი]-ს შემცველ დამავალ დიდეთონგთა მოშლის ამსახველი ფაქტები პირველად VI—VIII საუკუნეთა ტექსტებში გამოვლინდება და საკმაოდ ხშირია IX—X საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში¹.

ამ დროის ცოცხალ მეტყველებაში [ი] უკვე აღარ გვეჩნდა: [აი], [ეი], [ოა], [უა] > [ა], [ე], [ო], [უ]. ამდენად, ი-ს უქონლობა ვერ მიიჩნევა ნეო-

¹ ამდენად არაა ზუსტი მოსაზრება, თითქოს ამ რიგის ფაქტები ძველ წერილობით ძეგლებში არ გვხვდებოდეს (20, გვ. 29; შტრ.: 10, გვ. 30—44).

ლოგიზმად (ძველი ქართულისაგან განმასხვავებელ ნიშნად) „ვეფხისტყაოსნის“ ენისათვის. აქ ერთი გარემოებაც არის გასათვალისწინებელი: ჩვენი მასალა მოპოვებულია ხუცური ანბანით შესრულებულ ძეგლებში, სადაც **ა** ნიშნის ხმარება ტრადიციითაც იყო შეპირობებული, ხოლო „ვეფხისტყაოსანში“ უთუოდ დაწერილი იყო მხედრული ანბანით, რომელსაც **ა** გრაფემა არ მოეპოვება. რაც შეეხება ერთაი, ყველაი, პაშტაი და მისთანა ფორმებს, სადაც [ი] სრული ხმოვანია, ჩვენი ვარაუდით, ისინი მომდინარეობენ იმ დიალექტური წრიდან, სადაც დამავალ დიფთონგთა მოშლა დიფთონგის მეორე კომპონენტის სრულ ხმოვნად ქცევის გზით წარიმართა: დედა^ა > დედაი, ერთა^ა > ერთაი. [აი], [ეი], [ოი], [უი] > [ა], [ე], [ო], [უ] და [აი], [ეი], [ოი], [უი] > [აი], [ეი], [ოი], [უი] პროცესთა დიალექტთა სხვადასხვა ჩგუფში მიმდინარეობას გახაზავს გეოგრაფიული სახელები: რუსთავი < რუ-ას-თავი; რუისი < რუ-ას-ი.

„ვეფხისტყაოსანში“ გამოვლენილი კაბა, ოქროსა, ერთი მხრივ, ხოლო ერთაი, ცოტაი, მეორე მხრივ, სხვადასხვა დიალექტური წრეებიდან მომდინარეობს და, როგორც ირკვევა, არამართო ამ დროის, არამედ გაცილებით უფრო ადრინდელ სალიტერატურო ენაშიც გამოვლინდება (10, გვ. 36—45; შდრ.: 17, გვ. 220—226).

ვიმეორებთ, ძველი ქართული და ახალი ქართული ვერ დაუპირისპირდება ერთმანეთს დამავალ დიფთონგთა ქონა-არქონის მიხედვით. რა თქმა უნდა, „ვეფხისტყაოსანში“ ამ დიფთონგთა მოშლის ამსახველი ფაქტები ძალზე ხშირია (ეს მხედრულის გრაფიკითაცაა განპირობებული, ნაწარმოების ხასიათითაც . . .), ხოლო ადრინდელ ძეგლებში საძიებელი (რაც აგრეთვე ადვილად ასახსნელია), მაგრამ ის მასალაც, რაც ძველ ტექსტებში მოიპოვება, იძლევა იმის საშუალებას, რომ დაბეჯითებით ვთქვათ: არამცთუ XII საუკუნეში, არამედ X საუკუნის ენაში [ა] აღარ გვქონდა (რა თქმა უნდა, იმ მეტყველებაში, რომელსაც ემყარებოდა სალიტერატურო ენა).

„ვეფხისტყაოსნისათვის“ (resp. ახალი ქართულისათვის) დამახასიათებელ ერთ-ერთ თავისებურებად არნ. ჩიქობავას მიაჩნია ის, რომ მდის (მდე) თანდებულის წინ ვითარებითის დ აღარ იხმარება. არც ეს ენობრივი მოვლენა გამოდგება ძველი და ახალი ქართულის გამოსაყოფად, რადგანაც ძველი ქართულის უძველეს, VII—X საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში ძალზე ხშირია ვითარებითი ბრუნვის დ ნიშნის დაკარგვის ამსახველი ფაქტები. ზოგიერთი ნიმუში:

აღმდე > ამდე

აპა ესერა, მე თქუენ თანა ვარ ყოველთა დღეთა და ვიდრე აღსანრულამდე სოფლისა, ხანმ. ლექც. 058, 27—29 ხ; ილოცვიდეს შოვა-სამხრამდე კართა მათ ეკლესიისათა, სინ. მრავალთ. 71, 27—28; განცხადე-

ბითგან მსგეფსამდე, პარაკლიტ. 67 v. 3; აქა ჟამამდეცა რომელ წინადა-
ცუეთილობასა შინა არიან, შატბ. კრებ. 145 r, 5—7 a; აქუს აქა ჟამამდე,
იქვე 188 r, 10—11 b და მისთ.

ღმდე > მდე:

მუნ დაიყოვნეთ ვიდრე გამოსლვამდე, მთ. 10, 11 C; ეგრეცა მეორე-
მან და შესამემან მიმეზვდემდე, მთ. 22, 26 C; ქუშთგან ვიდრე ჴემდე,
უღაბნ. მრავალთ. 14 v, 18—19 a; დამსდაბლდე მიწამდე, იქვე 106 v,
16 b; ღამემდე უმეტეს განმსწავლეს, იქვე 120 v, 16—17 b; ვიდრე კი-
დემდე მისსა, ლატ. ლექც. 232, 5—6 a და მისთ.

ერთ-ერთი ნიშანი, რომლითაც „ვეფხისტყაოსნის“ ენა განსხვავდება
ძველი ქართულისაგან, არნ. ჩიქობავას აზრით, არის გუ- პრეფიქსის გა-
მოვლენა I ობიექტური პირის მრავლობით რიცხვში და მ- პრეფიქსის
ამავე ფუნქციით არარსებობა. აქ საჭიროა გავიხსენოთ ის, რომ თვით
ძველი ქართულის ზოგიერთ ძეგლში მ-, გუ- პირის ნიშანთა თავისუფალი
მონაცვლეობა არ გვაქვს. VIII საუკუნის პირველ ნახევარშია გადაწერი-
ლი ხანმეტი მრავალთავი, სადაც I ობიექტური პირის ნიშნად მრავლო-
ბით რიცხვში მხოლოდ გუ- პრეფიქსი მოგვეპოვება (16, გვ. 117). მ- ამ
ფუნქციით არ გვხვდება „შუშანიკის წამებაში“, „ეგსტათი მცხეთელის
წამებაში“ ...

ამრიგად, ვერც ამ ნიშნით დავაპირისპირებთ ახალ ქართულს ძველ
ქართულთან.

მესხეთე ნიშანი, რომლის მიხედვითაც, „ვეფხისტყაოსანი“ (ახალი
ქართული ენა) უპირისპირდება ძველ ქართულს, არნ. ჩიქობავას აზრით,
არის არს მემველი ჴმნისაგან მიღებული ა. იგი სხვათა შორის შენიშნავს,
რომ „ა<არს, ი-ა. ი-ეს-ის ნაცვლად) და ზოგრ სხვა მოვლენა უკვე ძველი
ქართული სასულიერო ხასიათის ძეგლებშიც შეინიშნება მეთერთმეტე
საუკუნეში; აქ კი ეს ცვლილება ნორმად ქცეულა“ (20, გვ. 32).

არს > ა პირველად ხანმეტ ტექსტებში გვხვდება: იგია, რომელმან ივ-
სნეს ისრაელი, ხანმ. ლექც. 060, 26 a; ხუედ(რებუ)ლა, პროტოევანგ. 52;
რომელი დაწერილა ღმრთისა მიერ მართლ, სინ. მრავალთ. 48, 4—5; მო-
ავლინნა ნერონ კეისარმან კაცნი: ფერეტან ვინმე და ფართენიოს ხილვად
პავლსა, უკუეთუ თავი მოკუეთილა პავლსა ანუ არა, იქვე 252, 32—
34 და მისთ.

VIII—X საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში ა<არს საკმაოდ ხშირია.
ამ დროის ცოცხალი მეტყველების ნორმა იყო: კაცია (და არა: კაცი არს).
კაცი არს უფრო მეტად იყო გავრცელებული სამწერლობო ენაში, რო-
მელსაც დიდი კონსერვატიულობა ახასიათებდა. ამ კონსერვატიულობის
მიუხედავად, ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ა<არს საკ-
მაოდ ხშირად იჭრება წერილობით ძეგლებში და ნორმას მეტოქეობას

უწევს. „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი ფართოდ უღებს კარს ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმებს, იგი ამ შემთხვევაში აბატონებს ა<არს ფორმას. ის, რაც ძველ წერილობით ფორმებში საკმაოდ გვხვდება, ოღონდ აღიქმება, როგორც ძველი ნორმის დარღვევა, „ვეფხისტყაოსანში“ ნორმაა. ვფიქრობთ, რომ ვერც ეს ნიშანი ჩაითვლება ძველი და ახალი ქართულის გამმიჯვნელად:

I თურმეობითის -ია დაბოლოება არნ. ჩიქობავას მიაჩნია ერთ-ერთ იმ ნიშანთაგანად, რომლითაც „ვეფხისტყაოსნის“ ენა განსხვავდება ძველი ქართულისაგან. მართალია, ავტორი მიუთითებს, რომ -ია „ქართული სასულიერო ხასიათის ძეგლებშიც შეინიშნება მეთერთმეტე საუკუნეში“ (20, გვ. 32).

ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით, გადამავალ ზმნათა I თურმეობითის -ია დაბოლოება სალიტერატურო ენაში VIII საუკუნის II ნახევრიდან აისახება: თავი და დასასრული ... მიყოფია, ჰაემ. ტექსტ. 364, 3; აწ რომელი გიყოფია, თავს-იდეგ, სინ. მრავალთ. 129, 3—4; რასათვს ქუეყანაჲ დაუპყრია უქმად, ლ. 13, 7 C; რომელი განრისხებულ ხარ და არა გულისხმა-გიყოფია, უდაბ. მრავალთ. 67 v. 21—22 b; რომელი წელთა ჩემთაგან მიშობია, იქვე 67 v. 27—28 b. არცა დაუწერია კაცსა ზედა, მამ. სწავლ. 45, 2—3 a; მიცემია საზრდელი, იქვე 49, 13 A; ორთა ფოლთათვს დაუწერია მტკიცედ, იქვე 89, 12—13 და მრავალი სხვა.

IX—X საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში ამ რიგის ფაქტების დაძებნა ძნელი არაა. ირკვევა ისიც, რომ ამ დროის ცოცხალ მეტყველებაში გაბატონებული -ია დაბოლოება თვით ძველ წერილობით ძეგლებშიც კი ჭერ უთანაბრდება სალიტერატურო ენის -იეს დაბოლოებას (3, გვ. 135), ხოლო XI საუკუნიდან ძეგლთა ერთ ნაწილში სწორედ -ია ბატონობს (1, გვ. 109—110).

თუ ყველაფერ ამას გავითვალისწინებთ, I თურმეობითის -ია დაბოლოებას ვერ მივიჩნევთ მხოლოდ ახალი ქართულისათვის ნიშანდობლივად, რადგან ეს დაბოლოება თვით ძველ ქართულში საკმაოდ ხშირია „ვეფხისტყაოსანში“ რომ -ია ნორმადაა ქცეული, ეს აიხსნება იმით, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმებს საზოგადოდ ხშირად გამოავლენდა. არც ის უნდა დავივიწყოთ, რომ XI საუკუნის ზოგი ძეგლისათვის (ისტორიული დოკუმენტები) -ია ნორმაა უკვე, ხოლო „იოანესა და ვფთვიმეს ცხოვრება“ -ია დაბოლოებას უპირატესობას ანიჭებს. ამდენად, „ვეფხისტყაოსანი“ (ახალი ქართული ენა) ვერც ამ ნიშნით დაუპირისპირდება ძველ ქართულს.

ახალი ქართულისათვის დამახასიათებელ ერთ-ერთ ნიშნად არნ. ჩიქობავა თვლის იმას, რომ იგი ნაცვალსახელის გვერდით სალიტერატურო ენაში ისი ნაცვალსახელიც გამოვლინდება.

ისი სპორადულად თვით ძველ ქართულში დასტურდება (4, გვ. 224):

და ვიხილო ხილვად ისი დიდი, კალ. ლექც. 12, 24—25 ხ; რასა იტყვს ყორანი ისი, საკითხ. წიგნ. II 119, 17; 119, 21; ამას იტყვს ყორანი ისი, იქვე 119, 23; ვინ არს ისი კაცი, რომელი ვალს ველსა ზედა, პარიზ. ლექც. 24 v, 3—4 a.

დაბოლოს, არნ. ჩიქობავა „ვეფხისტყაოსნის“ ენას ძველ ქართულს სიტყვათა რიგის მიხედვით უპირისპირებს. იგი წერს: „სიტყვათა რიგი ფრაზაში ძველი ქართულისას შორდება: პრეპოზიცია მსაზღვრელისა გახშირებულია: სტილი სასაუბროს უახლოვდება (სხვა ძე არ ესვა მეფესა . . .)“ (20, გვ. 6). ამავე ნაშრომში ნათქვამია: „დაწვრილებით შეეჩერდებით ერთ მოვლენაზე — ესაა მსაზღვრელ-საზღვრულის რიგი. ამ საკითხში ძველი ქართული უპირატესად პოსტპოზიციურ რიგს მიმართავს, ახალ ქართულში გბატონებულია პრეპოზიციური წყობა“ (20, გვ. 19).

როცა მსაზღვრელ-საზღვრულის ძველქართულისებურ წყობაზე ვმსჯელობთ, მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ შემდეგი გარემოებები: პირველი, ნათარგმნი ძეგლები იგულისხმება, თუ ორიგინალური; მეორე, რა სახის მსაზღვრელის წყობა დგინდება, ატრიბუტულისა, თუ მართულისა, მეტყველების რა ნაწილითაა გამოხატული მსაზღვრელი და მისთ. ძველი ქართულის მსაზღვრელ-საზღვრულის განლაგების შესახებ დაწვრილებითი ცნობები ქვემოთ გვაქვს მოცემული. ამჟამად კი იმას შევნიშნავთ, რომ V—XI საუკუნეთა ყველა ორიგინალური ძეგლისათვის ნორმაა ატრიბუტული მსაზღვრელის პრეპოზიცია. ზოგიერთი ფაქტი:

	შუშ. წამ.	ვასტ. მცხო.	აპო	გრ. ხანძი.	ლოგ. და ეფნ.	გიორგი მთაწმ. ცხოვრ.
1. პრეპოზიციური წყობა	77 შემთხ.	65	226	945	458	795
2. პოსტპოზიციური წყობა	40 შემთხ.	38	76	415	144	396

ნათარგმნ ძეგლთა უმრავლესობაში ატრიბუტული მსაზღვრელი პოსტპოზიციურად დასტურდება (რაც ორიგინალის ენის ზეგავლენის შედეგი უნდა იყოს).

უპირატესად პოსტპოზიციურ წყობას გამოავლენს მართული მსაზღვრელი, ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები (ასეა ეს როგორც ნათარგმნ, ისე ორიგინალურ ძეგლებში). რაც შეეხება მსაზღვრელთა სხვა ჯგუფებს, ისინი უმთავრესად საზღვრულს უსწრებენ.

რა თქმა უნდა, ძველი ქართული ენის ძეგლებში მსაზღვრელ-საზღვრულის პოსტპოზიციური წყობის შემთხვევები სჭარბობს (ამას განაპირობებს უპირატესად პოსტპოზიციურ მსაზღვრელებად გამოყენებული მართული სახელის, ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ხმარების დიდი სიხშირე ძველ ტექსტებში). ამას გულისხმობს არნ. ჩიქობავას სიტყვები: „ძველი ქართული უპირატესად პოსტპოზიციურ რიგს მიმართავს“-ო.

არნ. ჩიქობავა წერს: „ვეფხისტყაოსანში“ წინამავალი მსაზღვრელიც დასტურდება და მომდევნოც. პრეპოზიციური წყობაც გვაქვს და პოსტპოზიციურიც“ (20, გვ. 20) იქვე ნათქვამია: „დამოწმებული მასალა ცხადყოფს, რომ პოსტპოზიციური წყობაც ხშირია და პრეპოზიციური წყობის მაგალითებიც არაა იშვიათი“ (20, გვ. 22). ჩანს, ამ ნიშნითაც ვერ დაუპირისპირდება „ვეფხისტყაოსანი“ ძველ ქართულს.

მაგრამ მსაზღვრელ-საზღვრულის წყობა მაინც არის ისეთი ნიშანი, რომლითაც „ვეფხისტყაოსანი“ უპირისპირდება ძველ ქართულს: „ვეფხისტყაოსანში“ გაბატონებულია მსაზღვრელ-საზღვრულის პრეპოზიციური წყობა. ამ ძეგლში გვხვდება მსაზღვრელ-საზღვრულის 6334 წყვილი, აქედან 3461 შემთხვევაში მსაზღვრელი უსწრებს საზღვრულს, ხოლო 2873-გზის მოსდევს („შუშანიკის წამებაში“ მსაზღვრელ-საზღვრულის 749 წყვილია, პოსტპოზიციურ და პრეპოზიციურ წყობათა შემთხვევების შეფარდებაა 426 : 323; „ვესტათი მცხეთელის წამებაში“ მსაზღვრელ-საზღვრული დასტურდება 693-ჯერ. მსაზღვრელი საზღვრულს 395 შემთხვევაში მოსდევს, უსწრებს 298-გზის; „აბოს წამების“ ტექსტში მსაზღვრელ-საზღვრულის 1635 სინტაგმაა. მსაზღვრელი საზღვრულის შემდეგ დგას 951-ჯერ, უსწრებს 684 შემთხვევაში და მისთ.). როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ატრიბუტული მსაზღვრელი ძველი ქართულის ორიგინალურ ძეგლებში შემთხვევათა დიდ უმრავლესობაში პრეპოზიციურად იხმარება, „ვეფხისტყაოსანში“ კი ატრიბუტული მსაზღვრელი 1213 შემთხვევაში საზღვრულს მოსდევს, ხოლო 473-ჯერ უსწრებს. ეს არის არსებითი ხასიათის სხვაობა. ატრიბუტული მსაზღვრელის პოსტპოზიციური წყობის ესოდენი მოჭარბება „ვეფხისტყაოსანში“ იმდროინდელი ცოცხალი მეტყველების ასახვას არ წარმოადგენს (ამას ის მონაცემებიც ცხადყოფს, რომლებიც ჩვენ ზემოთ მოვიტანეთ, ამას ადასტურებს ამავე ეპოქის სხვა წერილობითი ძეგლების ანალიზიც). საფიქრებელია, რომ ატრიბუტული მსაზღვრელის საზღვრულის შემდეგ დასმა რითმის საჭიროებითაა შეპირობებული. ატრიბუტულ მსაზღვრელად გამოიყენება ზედსართავი სახელი და მიმღეობა. ეს მეტყველების ნაწილები ბოლოვდება სწორედ ისეთი მარცვლებით, რომლებიც ყველაზე კარგად ეგუება „ვეფხისტყაოსნის“ რითმის აგებულებას:



ორიოდე ნიმუში:

თამარს ვაქებდეთ მეფესა სისხლისა ცრემლ-დათხელი,
 ვთქვენი ქებანი ვისნი მე არ-ავად გამორჩეული.
 მელნად ვიხმარე გიშრის ტბა და კალმად მენარჩეული,
 ვინცა ისმინოს, დაესვას ლახვარი გულსა ხეული (მე-4 სტრ.).

ცრემლ-დათხელის გამო გამორჩეული, რხეული,
 ხეული მსაზღვრელები შესაბამის საზღვრულთა შემდეგაა დასმული.

არაბეთს გასცა ბრძანება დიდმან არაბთა მფლობელმან:
 თინათინ ჩემი ხელმწიფედ დავსვი მე, მისმან მშობელმან,
 მან განანათლნეს ყოველნი, ვით მზემან მანათობელმან,
 მოდით და ნახეთ ყოველმან, შემსხმელმან, შემამკობელმან 44 (43).

საზოგადოდ ცნობილია, რომ პოეზიის ენას უფრო მეტად ახასიათებს მსაზღვრელ-საზღვრულის პოსტპოზიციური წყობა. „ვეფხისტყაოსანი“ მსაზღვრელ-საზღვრულის წყობის საკითხში თავისი ეპოქის ენის ტენდენციის ამსახველია. ატრიბუტული მსაზღვრელის პოსტპოზიციური წყობის შემთხვევათა სიჭარბე პოეტური ქანრის თავისებურებით უნდა აიხსნას.

„ვეფხისტყაოსანში“ გაბატონებულია მართული მსაზღვრელის, ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების პრეპოზიციური წყობა (ამის საპირისპიროდ ძველი ქართულის როგორც ორიგინალურ, ისე ნათარგმნ ძეგლებში მსაზღვრელთა ეს ჯგუფები, ჩვეულებრივ, პოსტპოზიციურ წყობას გვიჩვენებს): მართული მსაზღვრელი საზღვრულს 833-ჯერ მოსდევს, უსწრებს 1215 შემთხვევაში; მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელი საზღვრულის შემდეგ 41 შემთხვევაში დასტურდება, წინ კი 522-გზის; კუთვნილებითი ნაცვალსახელის პოსტპოზიციურ და პრეპოზიციურ წყობათა შემთხვევების შეფარდებაა: 498 : 810. პოემაში მართული სახელის, ჩვენებითი და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა პრეპოზიციის უპირატესი ხვედრითი წონა იმ ეპოქის ცოცხალი მეტყველების ასახვას წარმოადგენს.

სიტყვათა რიგის განხილვისას არნ. ჩიჭობავა ერთ ფაქტს ანიჭებს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას: „ძველ ქართულთან შედარებით რომ თვალსაჩინო ცვლილებაა მომხდარი, ამას ერთი ფაქტი მოწმობს: ვგულისხმობთ განსაზღვრებითი ნაწევრის ხმარებას. ძველ ქართულში ამ ნაწევრის როლში იგი ნაცვალსახელი გამოდის, ეს ნაწევარი ყოველთვის მოსდევს სახელს („კაცი იგი“). „ვეფხისტყაოსანში“ „იგი“ პოსტპოზიციურ ნაწევრად გვაქვს, მაგრამ შედარებით იშვიათად; უფრო ხშირია ამ ნაწევრის პრეპოზიციური ხმარება „იგი კაცი“. ამ შემთხვევაში რიგია ცვლილი, ნაწევარი მასალობრივ იგივეა“ (20, გვ. 23—24).

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში დასტურდება არაერთი შემთხვევა, როცა **ესე**, **ეგე**, **იგი** სახელს უსწრებს:

იგივე საქმე შემთხვევა მე, პროტოვეანგ. 61; იგი მწიგნობარნი ხიტყან, უძვ. ქართ. ხელნაწ. 338, 12—13 b; ხუტე(ე) ეგე ამას(ც)ა წილსა, იქვე 351, 13—14 b; გამოვიდა პეტრე და ერთი იგი მოწაფე, ხანმ. ლექს. 051, 17—18 a; და არა ქუეყანის სიძე, არამედ იგი თავადი სიწმიდისა უფალი შენ თანა, სიწმიდისა იგი მამა და უგრწნელებისა შემოქმედი და უკუდავებისა მომცემელი, რომელმან ქალწულისაგან დაჰბადა კაცი იგი და გუერდისაგან მისისა ევაი გამოიყვანა, იგი თავადი უფალი შენ თანა, სინ. მრავალთ. 5, 31—35; ნუ ვიდრე ზუალ ამის ქუაბისაგან, ლიმონ. 3, 4; არა წარხვდე სხუასა ადგილსა, რამეთუ ესე ქუაბი, რომელსა შინა ხარი შენ, იქვე 3, 9—10; ვხედვედ მე მუნ ძმასა ერთსა კრებულისაგან მათ ძმათასა დიდად უდბად სულისა თვისისათვს, იქვე 4, 1—2; და ენება ძმათა მის მონასტრისათა, იქვე 4, 12—13; ესე საქმე არა ჩემ სახეთაი არს, იქვე 4, 17; იხილა ანგელოზი უფლისაი, მდგომარე საკურთხეველსა მის ქუაბისასა მარჯუენით, იქვე 5, 8—9 და მისთ.

საინტერესოა ზოგი ციფრობრივი მაჩვენებელი: „შუშანიკის წამების“ ტექსტში მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელი სახელს უსწრებს 59 შემთხვევაში, მოსდევს 117-ჯერ; „ეესტათი მცხეთელის წამებაში“ — 51-ჯერ უსწრებს, 121-ჯერ მოსდევს; „...ბოს წამებაში“ — 145-ჯერ უსწრებს, მოსდევს 256-ჯერ; „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრებაში“ 393-ჯერ უსწრებს, მოსდევს 551 შემთხვევაში; „მოქცევა ქართლისაის“ ტრექციის ტექსტში უსწრებს 141 შემთხვევაში, მოსდევს 393-ჯერ; სინურ მრავალთაჲში — 1161-ჯერ უსწრებს, მოსდევს 2400 შემთხვევაში.

როგორც ვხედავთ, **ესე**, **ეგე**, **იგი** ჩვენებით ნაცვალსახელთა პრეპოზიციური წყობა ძველი ქართულის ძეგლთათვის უცხო არაა. XI საუკუნის ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ორი ძეგლი: „ცხოვრება იოანესი და ეფთჳმესი“ და „გიორგი მთაწმიდლის ცხოვრება“ ამ ტიპის მსაზღვრელს უპირატესად პრეპოზიციურად წარმოგვიდგენს. „იოჳნესა და ეფთჳმეს ცხოვრებაში“ მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელი 212-ჯერ უსწრებს საზღვრულს, ხოლო 74 შემთხვევაში მოსდევს: „გიორგი მთაწმიდლის ცხოვრებაში“ კი 451-ჯერ უსწრებს, 393-ჯერ მოსდევს.

ასე რომ, მთლად ზუსტი არ არის მოსაზრება, რომლის თანახმადც ძველ ქართულში „ნაწევარი ყოველთვის მოსდევს სახელს („კაცი იგი“)“ (20, გვ. 23—24).

ვფიქრობთ, რომ შოთა რუსთველმა თავის პოემაში ასახა ყველა ის არსებითი მოვლენა, რომლებიც ცოცხალ მეტყველებაში დიდი ხანია არ-

¹ უძველეს წარწერებში სწორედ ამგვარი წყობაა გაბატონებული (23, გვ. 261).

სებობდა და რომლებიც, მართალია, სპორადულად, მაგრამ მაინც გამო-
ვლინდებოდა ძველ წერილობით ძეგლებში. „ვეფხისტყაოსანი“ ძველ
ქართულს ამ მოვლენათა სიახლის მიხედვით ვერ დაუპირისპირდება,
რადგანაც „ვეფხისტყაოსნის“ ენისათვის ნიშანდობლივად მიჩნეული
თითქმის ყველა ფაქტი უკვე ძველ ძეგლებშივე იჩენს თავს. არსებობს
სხვაგვარი, ძალზე მნიშვნელოვანი დაპირისპირება: ის, რაც ძველი
ქართული სალიტერატურო ენის ნორმებიდან გა-
დახვევად ითვლება, „ვეფხისტყაოსანში“ უკვე
ნორმად იქცევა („ვეფხისტყაოსანს“ ამ მხრივ გვერდით უდგას
XI—XIII საუკუნეთა ისტორიული დოკუმენტები). ამის ახსნა იმით შე-
იძლება, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ ისეთი ენარის ნაწარმოებია, რომელიც
მკაცრად არაა შეზღუდული ძველი სალიტერატურო ენის ნორმებით.
ფაქტიურად ეს არის საერო მწერლობის პირველი უდიდესი ძეგლი, სა-
ერო მწერლობის ენობრივი ნორმები ამ დროისათვის არ იყო ჩამოყალი-
ბებული, განსაზღვრული, დადგენილი. შოთამ შექმნა საერო მწერლობაც
და მისი ენობრივი ნორმებიც. მან სალიტერატურო ენაში ფართოდ გა-
მოიყენა ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმები. შო-
თა რუსთველს ძალიან კარგად ესმოდა, რომ მისი დროის სასულიერო
მწერლობის ენა ცოცხალ მეტყველებას საკმაოდ იყო დაშორებული. ამი-
ტომ, ბუნებრივია, რომ პოემის წერისას მან კურსი ცოცხალი მეტყვე-
ლებისაკენ აიღო. ვიმეორებთ, ამას თვით მისი ნაწარმოების ენრი გან-
საზღვრავს. რა თქმა უნდა, აქ უდიდესი როლი ითამაშა თვით შოთა რუს-
თველის დამოკიდებულებამ ენის მიმართ, მისმა ენობრივმა პოზიციამ.
ჩვენ რომ დანამდვილებით ვიცოდეთ, რომ შოთა არის ავტორი ჩვენამ-
დე მოღწეული სხვა ენარის რომელიმე ნაწარმოებისა (ცნობილია, რომ
არსებობს ამგვარი ჰიპოთეზაც, მაგრამ იგი დამტკიცებულად ვერ ჩა-
ითვლება), მაშინ ამ დებულების დადასტურება იოლად შეიძლებოდა.

როცა ვამბობთ, რომ შოთა რუსთველმა ძირითადად კურსი ცოცხალი
მეტყველებისათვის დამახასიათებელი მოვლენებისაკენ აიღო, ეს იმას არ
ნიშნავს, თითქოს მან ზოგ შემთხვევაში შეგნებულად არ მიმართა ძველ
სასულიერო წერილობით ძეგლთა ენისათვის დამახასიათებელ მოვლენას.
ამ რიგის სტილიზაციის შემთხვევებს მიუთითებს არნ. ჩიქობავა
(20, გვ. 6—15). მას სტილიზაციის შედეგად მიაჩნია ის, რომ საკუთარი
სახელები უპირატესად არ დაირთავენ სახელობითსა და მოთხრობითში
ბრუნვის ნიშნებს (20, გვ. 7). აქ ერთი ვარაუდობაც არის გასათვალისწი-
ნებელი: ხომ არ არის ეს მოვლენა მეტრის საჭიროებით გამოწვეული?

ჩვენ სტილიზაციად მიგვაჩნია -მან დაბოლოება საზოგადო სა-
ხელთა მოთხრობითში. IX საუკუნიდან წერილობით ძეგლებში -მა ვა-
რიანტიც იჩენს თავს: და მუნქუესვე ლაღატ-ყო მამამან მის ყრმისამა,
მრკ. 9, 24 C; მარიამ მაგდანელმან და მარიამ იაკობისმა და სალომე იყი-



დეს ნელსაცხებელი, მრკ. 1, 6 C; და ინავ-იდგა კაცებმა მან, ი. 6, 10 C; ვითარცა მამცნო მე მამამა, ეგრე ვიტყვ, ი. 12, 50 C და მრავალი სხვა.

ასე რომ, ამ დროის ცოცხალ მეტყველებაში -მა გაბატონებული იყო. ამიტომ ჩვენ ვერ გავიზიარებთ ვარაუდს: „თქვენი მამა“ მოდერნიზებული ჩანს (გადამწერთაგან): „თქვენი მამა“ იყო მოსალოდნელი“ (20, გვ. 7). ჩვენი აზრით, თქვენი მამა ცოცხალი მეტყველებიდანაა პოემაში შესული. სტილიზაციად მივიჩნევთ იმას, რომ -5 სუფიქსით გამოხატული პირდაპირი ობიექტი ხშირად ზმნასთანაა შეთანხმებული. ამ წესის დარღვევები IX—XI სს-თა ძეგლებში ხშირია (9, გვ. 228—234).

რაც შეეხება დანარჩენ „ძველი ქართულის კომპონენტებს“: ემფატიკური -ა-ს დართვას მიცემით. მოქმედებითა და ნათესაობით ბრუნვებში: ხოლმეობითის ფორმების ზმარებას, „ღინამიკურ გარდაუვალ ზმნათა“ აწმყოში -ის დაბოლოებას (მიჰყვები, ითქმის...), ებ მრავლობითი რიცხვის სუფიქსის სინტაქსურ „უძლურებას“ და მისთანა, ძველი ქართულის კომპონენტებად მათი მიჩნევა მხოლოდ მაშინ იქნებოდა გამართლებული, თუ დავამტკიცებდით, რომ XII—XIII საუკუნეთა ცოცხალ მეტყველებაში ისინი არ არსებობდნენ. XII—XIII საუკუნეებში ყველა ეს მოვლენა ცოცხალია. წერილობით ძეგლებში არცერთი დარღვევა ამ მხრივ არ შეინიშნება. ეს კი მიუთითებს, რომ შოთას ამ ფორმათა სხვაგვარად გამოყენება არც შეეძლო.

დაუბრუნდეთ პერიოდიზაციის საკითხს. თუ დაუშვებთ, რომ ძველი ქართული XI საუკუნის შემდეგ აღარ გვაქვს, გამოვა, რომ XII—XIII საუკუნეთა სასულიერო მწერლობის ძეგლები ახალი ქართულითაა დაწერილი. თვით იოანე პეტრიწი, რომელიც XI საუკუნის მეორე ნახევარსა და XII საუკუნის დასაწყისში მოღვაწეობდა, ახალი ქართულის წარმომადგენელი იქნება. 1089—1123 წლებში იგი საქართველოშია. ეს ის დროა, როცა დაგით აღმაშენებელი იწყებს (და 1125 წელს ამთავრებს კიდეც) საქართველოს გაერთიანებას (1122 წელი მიიჩნია არნ. ჩიქობავას მოსაბრუნ მომენტად ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიაში).

წერდა კი იოანე პეტრიწი ახალი ქართული ენით? რა თქმა უნდა, არა. ეს ისე ნათელია, რომ ამის დასამტკიცებელი საბუთების მოტანა არცაა საჭირო. იოანე პეტრიწის ენის ხელოვნურობაზე ჩვენს საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ბევრი თქმულა (5, გვ. XIX; 6, გვ. 292; 12, გვ. 020). ს. ყაუხჩიშვილი წერდა: „საზოგადოდ, იოანე პეტრიწი იცავს ძველი ქართულის ნორმებს“ (12, გვ. 111).

მოვიტანთ ერთ ნაწყვეტს პეტრიწის შრომებიდან:

რამეთუ არიგივეობა და ერთ ერთი არსებაა, არცა ერთ და იგივეობა და შეერთებაა. და თუ არიგივეობა, ანუ ორნივე პირველისათვის ითქუმოდინ და იყოს არა მხოლოდ ოდენ ერთ, არამედ სხუა და სხუა

რაივე თვნიერ ერთისა, და ეზიაროს ვინაივე ერთსა, და არა ათუთ ერთ იყოს, ანუ სხუამ რაივე ამათი, არამედ უკუე არსებამ მოქენე ვინაივე იყოს ერთისა, რომელი შეუძლებელ არს, რაითამცა იყო პირველი კეთილობამ მოქენე (შრომები, I, 71, 1—7).

1233 წელს აბუსერისძე ტბელმა დაწერა თხზულება, რომელსაც უწოდებენ: „ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერიძეთა საგვარეულო მატთან“. ეს საინტერესო ძეგლი 1941 წელს გამოცა ლ. მუსხელიშვილმა. ნაწარმოები ძირითადად დაწერილია ძველი ქართულის ნორმათა მიხედვით (8, გვ. 37—40). დავიმოწმებთ ერთ ადგილს:

მთასა მას, რომელსა ზედა არს ჭუარი სახელსა ზედა წმიდისა ზაქარიასა, და ამას მთასა სახელიცა იგივე ზაქარ-წმიდაი ეწოდების, მუნ შეპკაზმა ქვაი დიდი და მიიმე ფრიად, და დადვა მარტომან მარჯილსა ზედა მათვე უღლეულთა თვსთასა შეწევნითა წმიდისაიათა, ჩუეულებისაებრ. და რაა კელის მიყოფით წინაწარმოძლომილმან ვერ შეძლებისათვს მწუხარე ყო თავი თვისი, მეყსეულად მოეკსნეს მარჯილი უღლეულსა მას გართასა და უღელი ქედსავე ზედა დაშთა მათსა, და არცა ბასილის ეკუეთა, უვნებლობასავე თანა გართასა (გვ. 59).

ახლა უფრო გვიანდელი, XII—XVIII საუკუნეების სასულიერო მწერლობის ნიმუშებიც ვნახოთ:

და იყო ქუეყანასა ქართლისასა, სანახებხა ზენა სოფლისასა, და იყო დიდ ყოველსა ქუეყანასა ქართლისასა, და აქუნდა მართალი სარწმუნოებაი უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტეს მიმართ („წამებამ კოსტანტი კახისამ“, გვ. 418);

ესე შეიპყრეს და წარიყვანეს წინაშე სპარსთასა ბაღდადს და აიძულებდეს დატევებასა სჯულისასა, ხოლო მან არა თავს-იღვა უარყოფა ქრისტესი. ამისთვისა იგუემა ფრიად და მყოვარ ჟამ საპყრობილესა შეეყენა (იქვე, გვ. 419);

და იყო ბრძოლა ძლიერი. და მრავალი ახოვანება აჩუენა წმიდამან გობრონ, რამეთუ გამოუტდის ციხით და ებრძოლის ძლიერ. ხოლო უკანასკნელ გამოილეს ციხე იგი და შეიპყრეს წმიდა იგი და მის თანა ოცდაათცამეტნი აზნაურნი და აიძულებდეს ყოველთავე დატევებასა სჯულისასა („წამებამ გობრონისი“, გვ. 420);

ყვეს მამასა მისსა ორნი უხუცესნი ძმანი, ღირსი მღდელთმონაზონნი. ვითარცა მათ ესმა გონიერება ყრმისა მის, მათ წარიყვანეს სხლსა და მუნ აღზარდეს ყოვლითა სწავლითა და სისრულითა („ცხოვრებამ გიორგი მთაწმიდლისა“, გვ. 421);

და ერთსა მონასტერსა შინა დაუტევა და თვთ მივიდა შავსა მთასა და მერმე აღვიდა მთასა საკვრველსა (და) წმიდისა სკმიონ მესუეტისა და ღირსისა დედისა მისისა საფლავნი მოილოცნა (იქვე, გვ. 421);

და იწყო შენებად პირველად წმიდისა გიორგისა ტაძრისა. და იქმნა

რა სრულ, შემდგომად იყოს შენებად ტაძრისა ყოვლად წმიდისა ღმრთის-
მშობელისა და აღაგო თვნიერ გუმბათისა. შემდგომად მოუწოდა შვილ-
თა თვსთა და ყოველთა წარჩინებულთა მის სამეფოსათა და ჰრქუა
(„ცხოვრებად დავით აღმაშენებელისა“, გვ. 427);

ხოლო იყო დიდებული და წარჩინებული ესე ყოველთა ტომთა და
ნათესაეთა, უახოვნესი ასაკითა და სახითა წრტელ და გორცითა ფეროვან
და ძლიერი ძალითა და შესახედავ მტერთა საშინელ და მოტებელ წინა-
აღმდგომთა და დიდად პატიეცემულ კეისართაგან (იქვე, გვ. 428);

და რაჟამს იხილა მეფემან სპარსთამან წიგნი ესე ამით მიერ მიწერი-
ლი და მშვდობით ვედრებად მათი, დამშვდნა გულის-წმრომისაგან და გა-
ნიზრახა გულსა შინა თვსსა: უკუეთუ მოვაკუდინო ყრმაი ესე, რამ სარ-
გებელ არს ჩუენთვს, ანუ ქუეყანათა ჩუენთათვს? („წამებად ქეთევან
დედოფლისა“, გვ. 431);

ხოლო წმიდა და ნეტარი ესე აღმოსცენდა ქუეყანით ქართლიდ,
მშობელთაგან ღმრთის-მსახურთა და მორწმუნეთა მართლმადიდებელთა
მეფეთაგან. რამეთუ ნეტარისა ამის მამასა ეწოდებოდა გიორგი და დე-
დასა თამარ. და დაშთეს ყრმანი ორნი და ასულნი ორნი („წამებად ლუ-
არსაბ მეფისა“, გვ. 433);

ხოლო მან პირველად მრავალფერითა ლიქნითა გელ-ყო ცთუნებად
და მერმე ტანჯვითა განცაღნა და, ვითარ ვერ მიდრიკნა ქრისტეს სარწმუ-
ნობისაგან, მერმე წმიდა ბიძინა წულილ-წულილად ასოეულად დაჭრა
და მერმე ლახურითა განგურჩიმა და ელისბარს და შალვას მახვლითა თაე-
ნი წარკუეთნეს. და ესრეთ აღესრულნეს წმიდანი ესე დასაბამითგან
წელთა შვდი ათას ას სამეოცდათორმეტსა („წამებად ელისბარისი, შალ-
ვასი და ბიძინაისი“, გვ. 438).

რა თქმა უნდა, XII—XVIII საუკუნეთა სასულიერო მწერლობის ენა
საკმაოდ ხშირად გამოავლენს ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასია-
თებელ მოვლენებს, მაგრამ არსებითად იგი მაინც ძველი ქართულია.
ცალკე შესწავლას საჭიროებს XIX ს-ის I ნახევრის ენაც.

როგორც ვხედავთ, სალიტერატურო ქართულის ორი სხვადასხვაგვარ-
ი პერიოდიზაციისგან ვერცერთს ვერ მივიჩნევთ დამაკმაყოფილებლად.

V—XI საუკუნეთა ქართული წერილობითი ძეგლები არ არის ენობ-
რივად ერთფეროვანი. მართალია, ერთი შეხედვით, აქ არსებითად ერთი-
ანი ნორმებია, მაგრამ ორი ქვეპერიოდის გამოყოფა მაინც შესაძლებე-
ლია. ვფიქრობთ, I ქვეპერიოდი მოიცავს V—VIII საუკუნეებს, მეორე —
IX—XI საუკუნეებს.

რა ლინგვისტურ ნიშნებს ემყარება ასეთი დაყოფა?

1. ა) დამავალი დიფთონგები [აი], [ოი], [უი], V—VIII საუკუნეთა წე-
რილობითი ძეგლების მონაცემთა მიხედვით, ჯერ კიდევ ცოცხალია. მარ-
თალია, ხანმეტ ტექსტებში გვაქვს **ხუფროხ**, მაგრამ სალიტერატურო ენა-

ში ეს დიფთონგები ძირითადად მტკიცედ არიან წარმოდგენილნი, IX—XI საუკუნეთა (აგრეთვე მომდევნო პერიოდის ხუცურად შესრულებულ) ძეგლები დამავალი დიფთონგების მოშლის მრავალ ფაქტს გამოავლენენ.

ბ) კ და ხ V—VIII საუკუნეთა ტექსტებში არ ირევა: ამ გრაფემათა ურთიერთშენაცვლების არცერთი შემთხვევა არა გვაქვს. ამ ნიშანთა მონაცვლეობა, რაც /ვ/ და /ხ/ ფონემათა ოპოზიციის ნეიტრალიზაციას ასახავს, წერილობით ძეგლებში IX საუკუნიდან გამოვლინდება და X—XI საუკუნეთა ხელნაწერებში საკმაოდ ხშირია.

გ) IX—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში გვხვდება ასიმილაციის (ზრქ>სქ; სიზრქე>სისქე, თგ>დგ; კიდშთგან>კიდშდგან... წდ>წყ; აწლა>აწყა, თღ>თხ; წუთლა>წუთხა..., დისიმილაციის (ნანდვლ>ნამდვლ, ამბა>ანბა, ამპარტავან>ანპარტავან; მონაზონ>მოლაზონ; შჩ>ჩჩ; შჩუღი>ჩჩუღი; შჯ>რჯ; შჯული>რჯული; კრტ>გრტ; ნაკრტენ>ნაკრტენ... შთ>შჩ>რჩ; დაშთენა>დაარჩენა; ოვა>უვა; ცხოვარ>ცხუარ...), მეტათეზისის (დგრ>დრგ; დადგრომა>დადრგომა, დგერ>დერგ; დავადგერ>დავადერგ, თრვ>თურ; ათრვამეტ>ათურამეტ; მნ>ნმ; მანგალ>ნამგალ; ლრ>რლ; ძლიერ>ძრიერ; მრ>რმ; გუშერა>გურემეა); ბგერათდაკარგვის (ათერთმეტ, ათორმეტ...>თერთმეტ, თორმეტ...; ფერვ>ფევე; გავალს>გავა, წავალს>წავა...; არიან>ან; განწესებულ არიან>განწესებულან; ჩჩ>ჩჩ; ჩჩული>ჩული; თთ>თ; თთუე>თუე; ბრძ>ბძ; ბრძანება>ბძანება; ჩრდ>ჩდ; აჩრდილი>აჩდილი...), ბგერათგანვითარების (წმიდა>წმინდა, წყმედა>წყმენდა; ყხ>ყუს; მეყსეულად>მეყუსეულად; ვშ>ვრშ; დაცშული>დაკრშული; იწრო>ვიწრო...), ბგერათშენაცვლების: (მ/ნ: მორჩი>ნორჩი; მ/ბ: მრეწეული>ბროწეული; ბ/მ: კბოდე>კმოდე; რ/შ: რტო>შტო), ბგერათშერწყმის (თხ>ც; ათსამეტ>ცამეტ; თშ>ჩ; ათშვდმეტ>ჩვდმეტ; უა>ო; ხაჭუა>ხაჭო; ეჩუა>ეჩო) ისეთი ფორმები, რომლებიც სრულიად უცხოა V—VIII საუკუნეთა სალიტერატურო ქართულისათვის.

2. ა) IX—XI საუკუნეთა წერილობითი ძეგლების ენა გვიჩვენებს, რომ საკუთარი სახელები ბრუნების თვალსაზრისით საზოგადო სახელებს უთანაბრდებიან.

ბ) ხმოვანფუძიან სახელებთან სახელობითში ნულოვან ალომორფს, ხოლო ნათესაობითსა და მოქმედებითში -სა, -თა დაბოლოებებს ვიღებთ IX—XI საუკუნეთა ენაში.



გ) ვითარებითი ბრუნვის ნიშნის -ათ/-თ ვარიანტი პირველად IX—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში გამოვლინდება.

3. ა) V—VIII საუკუნეთა წერილობითი ძეგლებისათვის თითქმის უგამონაკლისოა ზმნისწინთა არქაული („სრული“) სახით ხმარება (ერთადერთი დარღვევაა: აღ>ა). IX—XI საუკუნეთა ძეგლებში ხშირად გამოვლინდება „შეკვეცილი“ ზმნისწინები: აღმო>ამო; გან>გა; წარ>წა; წარმო>წამო; შთა>ჩა; შთამო>ჩამო; გარდამო>გარდმო; გარდა>გადა; უკუმო>უკმო.

ბ) IX—XI საუკუნეთა ძეგლებში S₂ O₃-ის მ-/ს- საკმაოდ ხშირად აკლრა თანხმოვნით დაწყებულ ზმნურ ფუძეებთან: დგა (შენ); თქვთ (თქვენ იგი. II ხოლმ.); განთავისუფლდე; აღტყდებით; შეძრწუნდებით; ცნობ; დაცხრები; მოწყვდნეთ; ქამთ; გალობდეთ; განკურნე (შენ იგი, წყვეტილი); ვბაძვიდეთ; თაყუანის-ვცეთ; ვგონებ; გონებნ; ვკითხე; მსახურებდეს (ივინი მას); რქუა (მან მას (მათ) იგი).

გ) X—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში საკმაოდ ხშირია -ია დაბოლოება სტატიკურ ზმნათა აწმყოსა და გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში. მართალია, ერთი ასეთი ფორმა (მიყოფია) ჰაემეტ ტექსტებშიც შეინიშნება. მაგრამ IX—XI საუკუნეთა წერილობითი ძეგლები გვიჩვენებენ, თუ როგორ იქცევა -ია დაბოლოება სალიტერატურო ენის ნორმად.

დ) V—VIII საუკუნეთა წერილობითი ძეგლები ვნებითის გამოხატვის სისტემაში არცერთ დარღვევას არ გამოავლენენ. IX—XI საუკუნეთა წერილობით წყაროებში გვხვდება ცვლილებები როგორც პრეფიქსულ წარმოებაში (დაებადა>დაიბადა...), ისე სუფიქსურში (დადუმნა>დადუმდა...), დასტურდება პრეფიქსული წარმოების სუფიქსურზე გადასვლა (აღესრულა>აღსრულდა...), ზოგჯერ კი — სუფიქსურისა პრეფიქსულზე (დაჭყნდა>დაიჭნა...).

ე) IX—XI საუკუნეთა ტექსტებში საკმაოდ ხშირია ასპექტის გამოხატვის ე. წ. სლაური სისტემის ნიმუშები, მაშინ, როცა ანალოგიური ფაქტები ხანმეტსა და ჰაემეტ ძეგლებში საძებარია.

ვ) X—XI საუკუნეთა ხელნაწერებში იჩენს თავს III ხოლმეობითის მწკრივი. ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტებში ამ მწკრივის არსებობის რაიმე კვალი არ ჩანს.

ზ) X—XI საუკუნეთა ხელნაწერებში გვაქვს -ვარ, -ხარ... მეშველ-ზმნიანი ფორმები სტატიკურ ზმნათა აწმყოსა და გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში: (უპყრივარ, მგონიხართ, შეუპყრივარ, შეუქმნივართ, უზრდივართ, შეუპოვნებივართ, შეუქმნიხარ, განუყვანებივართ, განურისხებივართ...).

4. ა) IX—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში საკმაოდ ხშირია

ისეთი შეზღუდვა, როცა მრავლობითი -5 სუფიქსიანი სახელი ზმნაში სათანადო ნიშანს ვერ აჩენს.

ბ) IX—XI საუკუნეთა წერილობითი ძეგლებიდან კარგად ჩანს, რომ „რომელ“ ლექსემა „რომ“ კავშირის ფუნქციას იძენს.

ასეთია არსებითად ის ფონეტიკური, მორფოლოგიური და სინტაქსური ნიშნები, რომლებითაც V—VIII საუკუნეთა და IX—XI საუკუნეების წერილობით ძეგლთა ენა შეიძლება ერთმანეთს დაუპირისპიროთ. რა თქმა უნდა, აქ ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ხანმეტი და პაემეტი ტექსტების ჩვენამდე მოღწეული კორპუსი ძალზე მცირეა IX—XI საუკუნეთა ძეგლებთან შედარებით. შესაძლოა, მომავალში აღმოჩნდეს ისეთი ხანმეტი და პაემეტი ტექსტები, რომლებშიც ბევრი ისეთი ფორმა დადასტურდეს, რაც ჩვენ მიერ გამოყოფილ ზოგ განმასხვავებელ ნიშანს უარყოფს.

ამ დაპირისპირებისას ვითვალისწინებთ ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ იმ ფორმებსაც, რომლებიც, ერთი მხრივ, თავს იჩენს V—VIII საუკუნეთა ძეგლებში, მეორე მხრივ, კი უფრო გვიანდელში (სალიტერატურო ენის ნორმათა მიხედვით, V—VIII საუკუნეთა და IX—XI საუკუნეთა ძეგლებს შორის არსებითი განსხვავება არაა, სხვაობა დაჩნდება ამ ნორმათა დარღვევების ხასიათსა და რაოდენობაში).

V—XI საუკუნეთა სალიტერატურო ენის ნორმათა რამდენადმე ერთიანობა იმითაცაა შეპირობებული, რომ ამ პერიოდში ძირითადად სასულიერო მწერლობის ძეგლები გვხვდება.

XII—XVIII საუკუნეთა ძეგლები თემატურად მრავალფეროვანია: გვაქვს სასულიერო და საერო მწერლობის თხზულებანი, საისტორიო ქანრის ნაწარმოებები, საისტორიო დოკუმენტები, იურიდიული ხასიათის ძეგლები... შესაბამისად მრავალფეროვანია სალიტერატურო ენის სტილისტური შესაძლებლობანიც.

რა თქმა უნდა, ყველა წერილობითი ძეგლის ჩვენება ერთნაირად ფასეული ვერ იქნება სალიტერატურო ენის ისტორიისათვის. აქ რამდენიმე ფაქტორია გასათვალისწინებელი. პირველი, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ნაწარმოების ქანრს. ჩვეულებრივ, საერო მწერლობის ძეგლთა ენა ცოცხალ მეტყველებასთან გაცილებით ახლოს დგას, ვიდრე საეკლესიო ლიტერატურის ძეგლების ენა. ქანრთა შორისაც სხვაობა იჩენს თავს: აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები ხშირად გამოავლენენ ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორმებს. საკმაოდ ახლოსაა ცოცხალ მეტყველებასთან „პატერიკების“, „წმიდათა ცხოვრებათა“ ენაც. „ქადაგებები“, „სწავლანი“, „სავალობლები“, ჩვეულებრივ, უფრო მტკიცედ იცავენ სალიტერატურო ენის ნორმებს. მეორე, უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება იმას, ორიგინალურია ძეგლი, თუ თარგმნილი. ორიგინალური ძეგლები, როგორც წესი, კარგად ასახავენ მშობლიური ენის ძირითად

სინტაქსურ წესებს მაშინ, როცა თარგმნილი ძეგლების დიდ უმრავ-
ლესობაში სიტყვათა წყობა უცხო ენის კანონებსაა დაქვემდებარებული.

მესამე, არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება იმას, თუ როგორაა ტექსტი
მოღწეული ჩვენამდე, თავდაპირველი სახით, თუ მან ცვლილებები განი-
ცადა. რამდენადაც V—XI საუკუნეთა აგიოგრაფიული ძეგლებიდან არც-
ერთს არ მოუღწევია ავტოგრაფების სახით, სავსებით ბუნებრივია, ვი-
ფიქროთ, რომ ამ ტექსტებს საკმაოდ დიდი ცვლილებები განუცდიათ. მა-
გალითად, „შუშანიკის წამების“ ტექსტი, როგორც ცნობილია, დაწერილი
V საუკუნეში (476—483 წწ.), ჩვენთვის მხოლოდ X—XVIII საუკუნეთა
ხელნაწერებით არის ხელმისაწვდომი. უდავოა, რომ ტექსტს გადაშწერე-
ბი ნაწილობრივ ცვლიდნენ. ცვლილება უპირველესად სწორედ ნაწარმო-
ების ენობრივ მხარეს შეეხებოდა. თუნდაც ის ფაქტი, რომ ძეგლში ხან-
მეტობის არავითარი ნაშთი აღარ დასტურდება, მრავლისმეტყველია. თა-
ნამედროვე ფილოლოგიას შესწევს უნარი, ნუსხათა ურთიერთშეჯერების
საფუძველზე მეცნიერულად დაადგინოს ტექსტი, მაქსიმალურად მრუახ-
ლოს იგი არქეტექსტს, მაგრამ ძნელად მოხერხდება (აღბათ ვერც მოხერ-
ხდება) ტექსტის იმ სახით აღდგენა, როგორც იგი ავტორის ხელიდან გა-
მოვიდა.

მეოთხე. პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება იმას, თუ საიდან
არის, რომელი ენობრივი კოლექტივის წარმომადგენელია მწერალი. სამ-
წუხაროდ, ძველი ქართველი მწერლების შესახებ მეტად ცოტა ვიცით,
ასე რომ, ძალზე ძნელია იმის თქმა, თუ საქართველოს რომელი კუთხის
წარმომადგენელია ესა თუ ის მწერალი. ნაწარმოების ანალიზიც ამ საქ-
მეში ცოტას გვეხმარება. ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი
ფორმები შესაძლებელია დაიძებნოს, მაგრამ ამ ფორმათა ლოკალიზაცია
ჭირს. საქმე ისაა, რომ ქართული ენის დიალექტთა ადრეული ჩანაწერე-
ბის უქონლობის გამო ზედმეტი გაბედულება იქნებოდა ამა თუ იმ დია-
ლექტიზმის მიკუთვნება რომელიმე დიალექტისათვის. სავსებით შესაძლე-
ბელია, რომ ჩვენთვის საინტერესო რომელიმე ფორმა მოეპოვებოდა არა-
მარტო იმ დიალექტს (ან დიალექტთა ჯგუფს), სადაც იგი დღესაც დას-
ტურდება, არამედ სხვა დიალექტებსაც, მაგრამ ამ უკანასკნელთ იგი და-
კარგეს მანამ, სანამ მათი პირველი ჩანაწერები იქნებოდა ფიქსირებული.


მეხუთე, ძალიან მნიშვნელოვანია მწერლის (თუ გადამწერის) ენობრი-
ვი პოზიცია: ზოგიერთი მწერალი, მთარგმნელი (გადამწერი) უფრო მე-
ტად გამოავლენს ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელ ფორ-
მებს, ზოგიერთი კი ცდილობს, რაც შეიძლება ზუსტად დაიცვას სალი-
ტერატურო ენის ნორმები. სხვაობა შეინიშნება ერთი და იმავე ეპოქის
ორ მწერალს შორის, უფრო მეტიც, ზოგჯერ უფრო ადრინდელი მწერ-
ლის ნაწერებში გაცილებით მეტი ნეოლოგიზმი დასტურდება, ვიდრე
მომდევნო პერიოდის მწერლის ნაწერებში.

მეექვსე, დიდმნიშვნელოვანია ის, თუ რომელ სალიტერატურო კერას ეკუთვნის მწერალი. ძველ საქართველოში (და საქართველოს ტერიტორიის გარეთ) მრავალი მწიგნობრული სკოლა არსებობდა. საფიქრებელია, რომ ამ მწიგნობრულ სკოლათაგან ზოგიერთს მაინც საკმაოდ მტკიცედ შემუშავებული ენობრივი ნორმები ახასიათებდა, რომელთა მიხედვით ამ სკოლებში დაწერილი, თუ თარგმნილი ძეგლები უპირისპირდებოდა სხვა მწიგნობრულ კერაში შემუშავებულს (2, გვ. 501). საკმაოდ კარგადაა ცნობილი პეტრიწონული სკოლის ენობრივი ნორმები (7, გვ. 7—210). სამწუხაროდ, სხვა სკოლათა ენობრივი თავისებურებები ჯერჯერობით შეუსწავლელია.

ქართული სალიტერატურო ენის პერიოდიზაციის პრობლემა საბოლოოდ შეიძლება გადაწყდეს ენის ისტორიის დეტალური შესწავლის შემდეგ.

ლიტერატურა

1. ლ. ბარამიძე, ზოგიერთი ტიპის მეშველზმნიან ფორმათა ჩასახვა და ვანვარება ქართულში: თსუ ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ., 9, 1964.
2. ი. გვგინეიშვილი, ი. ბ. სტალინის მოძღვრება საერთო-სახალხო ენისა და დიალექტების შესახებ და ერთიანი ქართული სალიტერატურო ენის საკითხი: იყ, III, 1952.
3. ი. იმნაიშვილი, იოვანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება: თსუ ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ., 7, 1961.
4. ი. იმნაიშვილი, საკითხავი წიგნი ძველ ქართულში, II, თბ., 1966.
5. კ. კეკელიძე, თარგმანებათა ეკლესიასტასია მიტროფანე ზმვრნელ მიტროპოლიტისა, ტფ., 1920.
6. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.
7. დ. მგლიჭიშვილი, იოანე პეტრიწის ფილოსოფიურ თხზულებათა ენა და სტილი, თბ., 1975.
8. ლ. მუსხელიშვილი, აბესგისძე ტბვლა, თბ., 1941.
9. ზ. სარჯველაძე, -ნ სუფიქსით გამოხატულ მრავლობით რიცხვში დასმული სახელის ზმნასთან შეუთანხმებლობის შემთხვევები ძველ ქართულში: მაკნე, 1969; № 3.
10. ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1975.
11. ი. ქავთარიძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, I, თბ., 1964.
12. ს. ყაუხჩიშვილი, იოანე პეტრიწის ენა: იოანე პეტრიწის შრომები, I, თბ., 1940.
13. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, ნაკვ. I, თბ., 1942.
14. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1953.
15. ა. შანიძე (ალ. ბარამიძე, ილ. აბულაძე), ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, ტფ., 1934.
16. ა. შანიძე, ზანმეტი მრავალთავი: ტუმ, VII, ტფ., 1927.
17. არნ. ჩიქობავა, დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“: ენიმკის მოამბე, III, თბ., 1937.
18. არნ. ჩიქობავა, ილია ქავთარიძე ენის შესახებ, თბ., 1938.

- 
19. არნ. ჩიქობავა, ქართული ენის ზოგადი დახასიათება: ქართული ენის გენმარტებიო ლექსიკონი, I. თბ., 1950.
 20. არნ. ჩიქობავა, ძველისა და ახალი ქართულის კომპონენტებისათვის „ექვზისტუაონის“ მორფოლოგიურსა და სინტაქსურ სტრუქტურაში: იკე, XV, თბ., 1966.
 21. ზ. ქუმბურიძე, მყოფადის წარმოქმნის ისტორიისათვის ქართულში: თსუ ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ., 11, თბ., 1968.
 22. ზ. ქუმბურიძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის პერიოდიზაციისათვის: ქართული ენა, თბ., 1984.
 23. Г. А. Климов, К вопросу о порядке членов атрибутивного комплекса в картвельских языках: «Вопросы изучения иберийско-кавказских языков», М., 1961.
 24. G. Deeters, Die kaukasische Sprachen: Handbuch der Orientalistik, B. VII. Leiden /Köln, 1963.
 25. I. Kawtaradze, Der Entwicklungsweg der georgischen Literatursprache: ს-ქართველო, Georgien, Jena, 1975.



XI თავი

ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები

1. დავაპალ დიფთონგთა მოშლის საკითხი

ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში იყო /ეა/, /აა/, /ოა/, /უა/ დამავალი დიფთონგები (ძეა, ძმაა, წყაროა, რუა . . .). ეს დიფთონგები ქართული ენის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე იშლებიან. ეს კარგად ჩანს იმ დარღვევების მიხედვით, რაც **ჭ** და **ღ** გრაფემების ხმაურებისას შეინიშნება.

ჭ გრაფემის თავდაპირველი ფუნქციისა და მისი ხმარების თავისებურებები ძველ ქართულში არაერთგზის განუხილავთ სპეციალისტებს. ზოგი მკვლევარის აზრით, **ჭ** გრაფემის დანიშნულება /ეა/ დიფთონგის გამოხატვა იყო (48, გვ. 3; 4; 37, გვ. 252—253; 34, გვ. 415; 16, გვ. 5—6). გამოთქმულია სხვაგვარი მოსაზრებებიც. ს. კაკაბაძე ვარაუდობდა, რომ **ჭ** აღნიშნავდა გრძელ /ე/-ს (19, გვ. 16), ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ თავდაპირველად **ჭ** გამოხატავდა /ჰ/-სთან ფონეტიკურად ახლო მდგომ ზორხისმიერ ბგერას (45, გვ. 201), თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, **ჭ** /ეა/ დიფთონგს გარდა აღნიშნავს ვიწრო /ე/ და /ო/ ხმოვნებსაც (34, გვ. 417; 420). ი. ქავთარაძე თვლის, რომ **ჭ** ასო შემოიღეს რაღაც ბგერის აღსანიშნავად, რომელსაც „საფიქრებელია, უძველეს პერიოდშიც საშუალო ადგილი ეკირა ე /ა/ ჰ ფონემებს შორის და შესაბამისი ბგერის დაკარგვის შემდეგ გამოიყენეს /ეა/ დიფთონგის აღსანიშნავად“ (33, გვ. 53). მ. ძიძიშვილი მიიჩნევს, რომ ჩვენამდე არმოდწეულ რაღაც ბგერას აღნიშნავდა ეს ნიშანი ძველად (42; გვ. 26) და /ეა/ დიფთონგის გამოხატვა ამ გრაფემას შემდგომ დაეკისრა (42, გვ. 27).

ქართულურ ენათა ისტორიულ-მედარებითი ფონოლოგიის მონაცემები არ გვაძლევს საფუძველს, ქართულში სალიტერატურო ენის ჩამოყალიბების ეპოქაში დაეუშვათ რაღაც უცნობი ფონემა, რომელიც **ჭ** გრაფემით აღინიშნებოდა.

საყურადღებოა გ. წერეთლის ვარაუდი, რომლის თანახმადაც, **ჭ** ნიშანი ბერძნულის გავლენით ჩანს „შემოდებული ქართულში, ვითარცა შე-

სატყვისი ბერძნული H-სა და არ წარმოადგენს რეალურად ქართულში არსებული რომელიმე ბგერის გადმოცემას“ (43, გვ. 36).

უძველეს ქართულ ძეგლებში **ჳ** ნიშანი უმთავრესად ისეთ შემთხვევებში იხმარება, სადაც /**ეა**/ დიფთონგი ივარაუდება. „ხანმეტ ლექციონარში“ **ჳ** გრაფემის ხმარების 28 შემთხვევაა, აქედან 20-გზის **ჳ** სავარაუდებელი /**ეა**/ დიფთონგის ადგილასაა დაწერილი. 5 შემთხვევაში **ჳ** გრაფემა იერუსალმში სიტყვაში გვაქვს, 2-ჯერ ისრაელში. ერთ შემთხვევაში **ჳ** ე-ს მაგიერ არის დაწერილი: ქრისტე, 062, 30 ხ. ეს შერყეობა მიუთითებს, რომ ამ დროის ენაში დაწყებულია /**ეა**/ დიფთონგის მოშლა. ამის დამამტკიცებელ საბუთად ისიც გამოდგება, რომ უფროობითი ხარისხის ფორმებში **ჳ**-ს ნაცვლად ე გვხვდება: ხუშორესადრე, ხუადრეს, 061 a.

„ხანმეტი მრავალთავი“ წარმოგვიდგენს **ჳ** გრაფემის ხმარების 29 შემთხვევას. აქედან 26-გზის **ჳ** იწერება მოსალოდნელი /**ეა**/ დიფთონგის ადგილას. ორგზის გვხვდება იერუსალმში, ხოლო ერთ შემთხვევაში **ჳ** **ჳ** **ჳ**: აღმწენება (შდრ.: სომხ. շեն), ერთგზის **ჳ** გრაფემათა ჯგუფია დაწერილი სავარაუდებელი დიფთონგის ადგილას: პავლეი (19, 22 a). უფროობითი ხარისხის ფორმებში ე იწერება **ჳ**-ს ნაცვლად: ხუპატიოსნეს 2, 1 ხ; ხუმეტესხა 25, 2—3 a.

ჰაემეტ ტექსტებში **ჳ** 22-ჯერ იხმარება, აქედან 21-გზის სავარაუდებელი /**ეა**/ დიფთონგის ადგილას. ერთ შემთხვევაში **ჳ** დაწერილია იერუსალმში სიტყვაში (374, 18); ერთგზის კი **ჳ** გრაფემათა ჯგუფია /**ეა**/ დიფთონგის გადმოცემი: ფილიპეის (368, 6).

ამრიგად, ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტები ადასტურებენ იმ დებულებას, რომლის თანახმადაც, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის ადრეულ საფეხურზე **ჳ**-ს ფუნქცია /**ეა**/ დიფთონგის აღნიშვნა იყო. ის დარღვევები, რომლებიც **ჳ** გრაფემის ხმარებისას ამ ტექსტებში შეინიშნება, მიუთითებს, რომ ცოცხალ მეტყველებაში /**ეა**/ დიფთონგი იშლება. ბუნებრივია, რომ ამ პროცესის დასრულების შემდეგ წერილობით ძეგლებში თანდათან იმატებს **ჳ** გრაფემის „შეცდომით“ ხმარების შემთხვევები (ამგვარი ფაქტები ხანმეტ ტექსტებში იშვიათია, არ გვხვდება ისინი ჰაემეტ ტექსტებში). მას შემდეგ, რაც ცოცხალ მეტყველებაში /**ეა**/ დიფთონგი მოიშალა, მწერალთ (გადამწერთ) უკვე აღარ ესმით ამ გრაფემის ფუნქცია. ამის მიუხედავად ზოგიერთ ძეგლში მაინც ასე თუ ისე ნორმათა მიხედვით იხმარება **ჳ** ნიშანი. ამ მხრივ საყურადღებოა სინური მრავალთავი, რომელიც **ჳ** გრაფემის ხმარების თვალსაზრისით ერთ-ერთ სანიშნულ ძეგლადაა მიჩნეული (14, გვ. 46). მაგრამ ამ ხელნაწერში დასტურდება რამდენიმე არსებითი ხასიათის მოვლენა, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა აქვს /**ეა**/ დიფთონგისა და **ჳ** გრაფემის ურთიერთმიმართებისათვის.

პირველი, არის შემთხვევები, როცა ე არის წარმოდგენილი იქ. სადაც მ-ს მოველით:

ნათ. ბრ.: პავლეს მოციქულისა მიწერილი ტიმოთმსა 71, 9; ქრისტესი ძეობაჲ 146, 11; აწ ნუენ ჰგმობნ ქრისტესსა მას მეუფებასა 146, 15; უკუეთუ მონაჲ ხარ ქრისტესი 146, 18; რომელნი ეროდეს სიცბილითა მოწყდეს 32, 6.

უფროობითი ხარისხის ფორმები: უზეშთაესი 15, 37; 100, 5; 105, 35; უმაღლესი 199, 9; უმეტესი 117, 5; უპირადესი 94, 13; უწინარესი 96, 25.

რაც უნდა მცირერიცხოვანი იყოს ეს შემთხვევები, მათ უსათუოდ უნდა გავუწიოთ ანგარიში. ისინი მიუთითებენ, რომ /*em*/ დიფთონგი გადავარდნის გზაზეა (თუ უკვე გადავარდნილი არაა!), მით უმეტეს, რომ ამგვარ ფაქტებს პარალელები ხანმეტსა და ჰემეტ ტექსტებში ეძებნება.

უფრო საყურადღებოა მ ნიშნის გამოვლენა იქ, სადაც იგი არ უნდა ყოფილიყო. ი. იმნაიშვილი აღნიშნავს, რომ მ იწერება ცმნ ზმნურ ძირში:

აღმოაცნა 26, 34; 34, 37; 35, 1; 35, 5 და მისთ. (14, გვ. 52).

მ ამ ძირში უმნ ზმნის ანალოგიით უნდა იყოს გაჩენილი (იხ. აგრეთვე 33, გვ. 48). ხანმეტ და ჰემეტ ტეგლებში ცმნ დაწერილობა არ დასტურდება.

მ გრაფემის ოდინდელი ფუნქციის მიეწყების შედეგია ემ დაწერილობა, რომელიც პირველად თავს „სინურ მრავალთავში“ იჩენს: ალოემ 160, 2; ბემ 172, 34; კაცთ-მოყუარემ 173, 28; მეორემ 185, 1; კურილემსი 83, 1; უზეშთაემსი 15, 23; უზეშთაემსად 171, 25; უეშთაემს 202, 23; უმეტემს 150, 14; უწინარემს 169, 27.

მ ნიშანი თანდათან ზემეტ გრაფემად იქცევა. მ ძიძიშვილი აღიშნის ოთხთავში მ ნიშნის ხმარების შესახებ აღნიშნავს: „ამ ხელნაწერისათვის, როგორც ჩანს, დამახასიათებელია მ ნიშნის ხმარება თეორიულად მოსალოდნელი ემ დიფთონგის გადმოსაცემად. ამავე ძეგლისთვისებაა: ემ დიფთონგის გამარტივება და აგრეთვე მ ნიშნის ხმარება სავსებით გაუმართლებელ შემთხვევებში“ (42, გვ. 20). აქ განსაკუთრებულ ყურადღებას ე-ს ნაცვლად მ-ს ხმარების ფაქტი იქცევს: ორ ძმ, მ. 21, 28; ესმა მეფმსა, მრკ. 6, 14; მორეწმთა, ლ. 15, 19; მოწაფმნი, ი. 4, 27; პმტრეხით, ი. 1, 44.

მ-ს ნაცვლად გვხვდება ემ: ძემ კაცისაჲ, მ. 9, 6; ი. 3, 17; 4, 47 და მისთ

ე-ს მაგიერ დასტურდება ემ სიტყვის ძირშიც: მრწემ, ლ. 22, 26.

ეს მონაცემები ცხადყოფენ, რომ აღიშნის ოთხთავის გადამწერისათვის მ უკვე მკვდარი გრაფემაა. ამიტომ იგი ამ გრაფემას წერს თავისი ინტუიციით. ზოგჯერ ეს ინტუიცია „მართებულია“ (შემთხვევით დაწერა იქ,

სადაც ადრე დიფთონგი იყო). ოღონდ, ამ „სწორ“ დაწერილობებს ენის თვალსაზრისით დიდი ღირებულება ვერ ექნება, რადგანაც იმავე ტექსტში საკმაოდ ხშირია **მ** გრაფემის არასწორად დაწერის შემთხვევები.

X—XI საუკუნეთა და მომდევნო ხანის ძეგლებში **მ**-ს ხმარება უკვე აღარ ემორჩილება წესებს: ერთი მხრივ, როგორც წესი, თავს იჩენს ენიშანი **მ**-ს ნაცვლად იმ შემთხვევებში, სადაც ოდესღაც დიფთონგი იყო; მეორე მხრივ, **მ** ნიშანი სისტემატურად ენაცვლება **ე**-ს. ამგვარი ვითარება ნიშანდობლივია ამ დროის ყველა ძეგლისათვის. საილუსტრაციოდ დავასახელებ რამდენიმე ხელნაწერს: **A-19** (სვანური მრავალთავი, მე-10 საუკუნისა); **A-1109** (უდაბნოს მრავალთავი, IX—X სს.). **Sin.-26** (954 წ.); **Sin.-39** (974 წ.); **S-1138** (X ს.); **A-95** (X ს.); **A-1** (1031 წ.); **A-93** (1093 წ.); **A-1103** (1011—1019 წწ.); **A-558** (1074 წ.) და სხვ.

საყურადღებოა, რომ ზოგჯერ **მ** დაწერილია ეი გრაფემათა მიმდევრობის ნაცვლად:

მიეციტ **ქმსრისაჲ ქმსარსა**, ტბ. ოთხთ. 218 რ, 6—8 ხ.

ამ მოვლენის საპირისპირო შემთხვევაც დასტურდება: ეი გრაფემებია დაწერილი **მ**-ს ადგილას: კრებული წინასწარმეტყუელთაჲ აშეინებდა საფუძველსა მას, **Sin.-35** 14, 24—26 ხ.

პირველად სინურ მრავალთავში იჩენს თავს **ემ** დაწერილობა (იხ. ზემოთ). ამგვარი დაწერილობა საკმაოდ ხშირია **X** საუკუნის ხელნაწერებში. **ემ** დაწერილობათა ერთი ჯგუფი გვხვდება იქ, სადაც ისტორიულად დიფთონგი ვეჭონდა, ხოლო მეორე რიგი კი **ე**-ს ადგილას:

ა) **ემ** დაწერილობა ისტორიული /**ე**/-ს ადგილას:

და **ყო** ნოვე **ვარემთ**, კალ. ლექც. 125, 6—7 ა; რამეთუ იყო იგი **მოწაფემ** აესუასი, ბერთ. ოთხთ. 503, 9 ხ; **ქემ** ღმრთისაჲ ხარ **შენ**, **H-1887** 3 v, 7 ა; მხოლოდშობილი **ქემ** **შენი**, **A-86** 7 რ, 10—11; ვინაჲ არს ამისი **სიბრძნემ**, **H-1887** 2 რ, 11—12 ხ; ლოცვაჲ **მესამემ**, **A-86** 4 v, 1 და მრავალი სხვა.

ბ) **ემ** დაწერილობა /**ე**/-ს გამოხატავს:

არაგის **შემშთხოო**, **Sin.-34** 184 რ, 10; არა აღმოცემნის ყანა, **Sin.-35** 163, 11—12 ა; და მომპოვებელი დაცემათაჲ აღმოცემნებელი გულისწყრომისაჲ, იქვე 333, 12—13 ხ; რომელნი ღაღადებენ მისა **დღემ** და **ღამემ**, **A-1699** 57 v, 5—7 ა; მოუკლებელად მსახურებად **დღემ** და **ღამემ**, **A-86** 74 რ, 10—12; ვგრეთ იყოს **ქემ** კაცისაჲ გულსა ქუეყანისასა სამ **დღემ** და სამ **ღამემ**, **A-1699** 13 v, 12—15 ხ; და იქმნეს **ხემ** დიდ, **A-1699** 14 v, 10—11 ხ; არამედ იგი თავადი იყო **მოწყალემ**, **H-1798** 4 რ, 1; იყენეს იგინი **მესათხველემ**, წყაროსთ. ოთხთ. 69 რ, 2—3 ა; უკუეთუმცა ვინმე **მცირემ** იყო, გინათუ გლახაკ, ათონ. მრავალთ. 270 რ, 17—18 ა; შევიდა მეორედ ტაძართა მათ **პილატემ**, ი. 18, 33 C; განუცხადა მორწმუნეთა მათემ მახარებელმან და ღაღატ-ყო, მოდრ. იადგ. 162 რ, 28;

არდა შევრდომილ იყო საპყრობილედ იოვანეშ, A-1699 69 r, 10—12 a; მშუდობად დაუტეოთ ანგელოზსა ეკლესიისასა, Jer.-142 205 v, 17—19; მკურნალთა რაქმს ჰნებავნ სნესულთა განკურნებად, იქვე 235 v, 6—8 და მისთ.

ორივე ეს შემთხვევა არსებითად ერთსა და იმავე მოვლენას ასახავს: ეს დაწერილობა გამოხატავს /ე/-ს, რამდენადაც ამ ეპოქის ენაში /ე/ დიფთონგის ადგილას /ე/ ვეაქვს.

ცალკე უნდა გამოიყოს მ გრაფემის ხმარების ის შემთხვევა, როცა იგი /ჟ/-ს გამოხატველ ნიშანს მოსდევს. ეს მოვლენა სპორადულად X საუკუნიდან იჩენს თავს (37, გვ. 281, შენ. 1). X საუკუნის ძეგლებში დადასტურებულია უმ დაწერილობის რამდენიმე ფაქტი:

ვარღუშვ, უდაბნ. მრავალთ. 38 v, 12; და უპყრა კელი მარჯუშნე მისი, Ath.-42 127 r, 12—13 b; და ქალაქი იგი წმიდად დათრგუნონ ორმეოცდოთრ თუშ, A-397 30 v, 3—4; მიეცა მას ყოფად ბრძოლისა ორმეოცდოთრ თუშ, იქვე 80 v, 23; და იხილვიდეს ჩუშნებათა, იქვე 176 r, 20—21; და იქმნეს მონა და ტყუშ, A-371 2 r, 22—23 b; მონებამან სულისამან მალიად ყვის შთამოზიდევა ქუშ, შატბ. კრებ. 33 v, 5—7 a; დაემგუას დაღონებით ქუშ, იქვე 49 r, 18—19 a; და მეორესა დღესა ფრთენი შეისხნის და იქმნის მართუშ მფრინველის, იქვე 109 v, 2—4 b; დავით ლ ე წელ და ვ თუშ, იქვე 123 v, 20 a; და ვიყავ მუნ ერთ თითუშ, იქვე 228 r, 23—24 a; სხუათა მათ სამარიტელთა ქუშმყოფთა მალალსა მას სწავლასა ეკლესიასა წინაუძლოდა, სვან. მრავალთ. 342, 13—16 a; ეძიებდა ეამსა მარჯუშსა, Sin.-15 73, 15—16 a; რომელმან გამოიღოს საუნჯისა თვისისა ძუშლი და ახალი, წყაროსთ. ოთხთ. 32 v, 5—7 b; და ერუშნა სიმონს, იქვე 167 r, 21 a—167 r, 1 b; ენებად კაცთა ხუთ თუშ, A-397 28 v, 11—12; გამოსახეთ სახმ სამთა ჯუართად ზეთითა მით და მტუშროითა, იქვე 139 r, 11—13; შეკრიბა ყოველი იძრვისი და ქუშწარმავალი, იქვე 127 v, 16—17; ნუუკუშ მოიქცენ, იქვე 68 v, 16; ნუუკუშ ქუეყანასა ზედა დგომითა ვერ შემძლებელ იყოა, იქვე 162 r, 15—16; ნუუკუშ მე პურიად ვარ, ტბ. ოთხთ. 293 v, 9—10 b; უკუშ, არეფა 8,2 b.

არის შემთხვევები, როცა მ იწერება უ-ს შემდეგ; უმ = /ჟე/:

მარჯუშნე კელი მიუპყრა, ათონ. მრავალთ. 10 r, 20—21 b; და იმაღვიდა იგი თავსა თვისსა ხუთ თუშ, იქვე 18 r, 27—28 b; და დაყო მუნ ერთ წელ და ექუს თუშ, Ath.-42 168 v, 4—5 a; თუშსა მეექუსესა მოივლინა გაბრიელ, პარხლ. მრავალთ. 10 r, 26—27 a; ამისთვისა მახარებელმან გუთხრა თუშსა მეექუსესა, იქვე 16 r, 3—4 b; და გულისგმა-ყოთ, ვითარ-იგი მეექუსესა თუშსა მიღგომასა ელისაბედისსა მოვიდა გაბრიელ ანგელოზი, იქვე 16 v, 17—20 b; მრქუა მე უფალმან მეშუდესა თუშსა, იქვე 17 r, 2—3 b; მოითუალენ თუშნი იგი შემდგომნი, იქვე 18 r, 8—9 b; და თუშსა ფებრვალსა აღესრულების, მეორესა დღესა, იქვე 30 v, 29—31 a.

უმ დაწერილობა განსაკუთრებით ხშირდება XI საუკუნიდან, XI—XIII საუკუნეთა წერილობითი ძეგლები ამ ნიშნის მიხედვით სამ ჯგუფად იყოფა: პირველი, ხელნაწერები, რომელთაც სრულებით არ ახასიათებს უმ დაწერილობა (A-1, A-55, A-445, A-500, A-584, A-1103, A-1104); მეორე, ხელნაწერები, სადაც უმ დაწერილობა ძალზე იშვიათია (A-40, მხოლოდ უკუმ და ნუუკუმ სიტყვებში; A-93; A-558, მხოლოდ უკუმ და ნუუკუმ; A-689, A-1101, მხოლოდ ორი შემთხვევა და მისთ.); მესამე, ხელნაწერები, სადაც ხშირია უმ ჯგუფი (A-50, A-79, A-85, A-90, A-109, A-129, A-143, A-162, A-205 და მისთ.).

მ ზოგჯერ იწერება მარცვლოვანი /უ/-ს გამომხატველი ნიშნის შემდგომად:

რომელი არა უმკუმლ საცხორებელ ექმნების ყოველთა კაცთა, მიგებებისათჳს 59 რ, 19—21 ხ; უმკუმლად მოიწიოს მის ზედა, იქვე 218 რ, 2 ხ; ღმერთსა აგონებს უმკუმლად, იქვე 218 რ, 23—24 ხ.

უმ დაწერილობა უნდა განვიხილოთ, როგორც მ გრაფემის „უწესო“ ხმარების ერთ-ერთი გამოვლენა. ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ მ ძველ ტექსტებში მას შემდეგ, რაც მივიწყებულ იქნა მისი თავდაპირველი ფუნქცია, საკმაოდ ხშირად ენაცვლება ე გრაფემას: მმფე; მმნი; ცმნება ... უმ დაწერილობა ერთ-ერთ ამგვარ დარღვევას წარმოადგენს, ოღონდ, როგორც ჩანს, მან მეტი გავრცელებულობა მოიპოვა. არაა გამორიცხული, რომ ამგვარი დაწერილობა გარკვეულ მწიგნობრულ კერათათვის ყოფილიყო დამახასიათებელი (შდრ.: 33, გვ. 50). ზოგჯერ უ გრაფემის შემდეგ ზედმეტ მ-ს წერდნენ:

და თჳსითაცა ჳელითა უუმრებოდა, ალჳბი მესუეტ. 11, 15—16; მტყუარო და უმრცხვოო, ანდრია სალოსი 37 v, 17—18; რომელიმე ნერწყუმდიან პირსა მისსა, იქვე 13 v, 13—14; რაისა გუმტურებ, იქვე 16 v, 7; მიუგე და ვარქუმ, იქვე 11 v, 2.

XI—XII საუკუნეთა ზოგ ხელნაწერში უმ ჯგუფი /უი/ დიფთონგს გამოხატავს:

და საწუმწვენი სელისანი იყენენ ასოთა მისთა ზედა, Q-1152 46 რ, 29—31; და მივიდეს საყუმწველი ყოველთა ზედა ასოთა მათთა, იქვე 124 რ, 16, და სხვა.

შეიძლება დავასკვნათ: მ ნიშანი, რომელიც ქართულ ანბანში, შესაძლოა, ბერძნულის მიხედვით იყოს შემოღებული (გ. წერეთელი), თავდაპირველად /ეა/ დიფთონგს გამოხატავდა. ამის დამადასტურებელ ფაქტებს ხანმეტი და ჰემეტი ტექსტები წარმოადგენს. ეა დიფთონგის მოშლა ენაში აღრე დაიწყო: უკვე ხანმეტი ტექსტები ამ მოვლენის ამსახველ რამდენიმე შემთხვევას გვიჩვენებს. /ეა/ დიფთონგის რღვევაზე აშკარად მიუთითებს უძველესი თარიღიანი ხელნაწერების (სინური მრავალთავი 864 წლისა და ადიშის ოთხთავი 897 წლისა) მონაცემები. X—XIII საუ-

კუნეთა ძეგლებისათვის **მ** ზედმეტ ნიშნად იქცევა, მისი ფუნქცია დაიწყებულია, ამიტომ მას სისტემატურად წერენ, იქ, სადაც იგი აღრინდელ ნორმათა მიხედვით არ უნდა ყოფილიყო (IX საუკუნიდან იჩენს თავს **ე**მ დაწერილობა, ხოლო X საუკუნიდან — **უმ**. ორივე ამ დაწერილობის საფუძველია **მ**-ს აღრევით ხმარება).

ძალზე მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ მხედრულ ანბანს, რომელიც XI საუკუნიდან ჩნდება, **მ** გრაფემა აღარ მოეპოვება (38, გვ. 12). მხედრულმა ანბანმა უკუაგდო **მ**, როგორც ზედმეტი ნიშანი, გრაფემა, რომელსაც რეალურ წარმოთქმაში აღარ შეესაბამებოდა /**ემ**/ დიფთონგი.

აღსანიშნავია, რომ XI საუკუნის ზოგიერთი ხელნაწერი იშვიათად იყენებს **მ** ნიშანს. ხოლო ისეთი მნიშვნელოვანი ხელნაწერი, როგორიცაა A-584 (1083 წ.), გამოავლენს **მ** გრაფემის ხმარების ერთადერთ შემთხვევას.

მიუხედავად ამისა, XI—XIII საუკუნეთა და მოგვიანო ხანის ზოგიერთ წერილობით ძეგლში **მ** ნიშანი, შესაძლოა, ისეთ შემთხვევებშიც დავადასტუროთ, სადაც ისტორიულად /**ემ**/ დიფთონგი იყო. ეს მოვლენა უნდა აიხსნას ტრადიციის ძალით (ზოგჯერ არც შემთხვევითობა გამოირიცხული: **მ** 5-ჯერ არასწორად იხმარება, ორჯერ სწორად. სწორი ფორმები შემთხვევითია), კლასიკური ქართულის ორთოგრაფიული ნორმების ცოდნით. შეიძლება ითქვას, რომ ამ ნორმათა დაცვას თითო-ორიოლა შემთხვევაში თუ ახერხებენ.

• • •

/**ამ**/, /**ომ**/, /**უმ**/ დამავალი დიფთონგების მეორე კომპონენტი [**ა**] ძველ ქართულში უ სპეციალური გრაფემით იყო გადმოცემული. [**ა**] და [**ი**] ძველი ქართულის დონეზე ერთი და იმავე ფონემის პოზიციურ ვარიანტებად მიიჩნევიან. ორივე ალოფონი ძველ ქართულ ანბანში ცალ-ცალკე გრაფემებითაა გამოხატული. ეს მოვლენა დამწერლობის ფონოლოგიური პრინციპიდან გადახვევას წარმოადგენს (დამწერლობის ფონოლოგიური პრინციპის მიხედვით, თითოეულ ფონემას ერთი ცალკე გრაფემა შეესაბამება და პირუკუ, 54, გვ. 229).

[**ა**]-სათვის ძველ ქართულში ნიშანდობლივია შემდეგი პოზიციები:

v—#: ძმა-**ა**, დედა-**ა**, წყარო-**ა**, რუ-**ა** ...

v—c: წყარო-**ა**სა, წყარო-**ა**თა, რუ-**ა**სა, რუ-**ა**თა ...

[**ა**] სპორადულად გამოვლინდება v—v (ესა**ა**, კა**ა**ფა) და v—c (სა**ა**-დუმლო, ა**ა**ძლა) პოზიციაში. ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების მონაცემთა მიხედვით, ეს გარემოცვები [**ა**]-სთვის დამახასიათებლად ვერ მიიჩნევა. v—# და v—c პოზიციებში [**ა**] მყარია მორფოლოგიური დაწოლის მეშვეობით (7, გვ. 67—68). (v—# პოზიციაში [**ა**] სახელობითის



ნიშნის ალომორფია, ხოლო v—c პოზიციაში ნათესაობითი და მოქმედებითი ბრუნვების ნიშანთა შემადგენლობაში შედის).

ა და ი გრაფემათა ქცევა ქართული ენის წერილობით ძეგლებში იძლევა საშუალებას, გაეკეთოთ გარკვეული დასკვნები [ა]-ს შემცველ დამავალ დიფთონგთა ევოლუციის შესახებ.

ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტებში ა გრაფემა არსებითად დაცულია ყველა იმ შემთხვევაში, სადაც დამავალი დიფთონგებია მოსალოდნელი. გამოწკლისებია: ხუფროს, ხანმ, მრავალთ. 19, 1; 24, 7; 25, 6—7; უძვ. ქართ. ხელნაწ. 329, 13—16; 336, 11; აგრეთვე: გუდასმან, წყისის წარწ.

ხუფროს და გუდასმან ფორმები მიუთითებენ იმაზე, რომ VI—VIII საუკუნეებში დაწყებულია [ა]-ს შემცველ დიფთონგთა მოშლა.

IX—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში საკმაოდ ხშირია ი და ა გრაფემათა ხმარების წესთა დარღვევები.

1. ა არაა იქ, სადაც ორთოგრაფიულ ნორმათა მიხედვით იგი აუცილებელია:

აა > ა: ს ა ხ ე ლ ო ბ ი თ ი ბ რ უ ნ ვ ა:

ხიტყუა ღმრთისაჲ კაც იქმნა, სინ. მრავალთ. 48, 36; იხილეს მიუწუდომელი კაცთმოყუარება, იქვე 192, 3—4; არა უნდა განმხილება შისი, მ. 1, 19 C; მუნ უბრძანო ყორანსა გამოზრდა შენი, უდაბნ. მრავალთ. 73 r, 19—20 b; და მომიძულეს მეცა და მამაცა ჩემი, Sin.-16 298 v, 17—18; განჰმარტა სვეონ მარჯუნა თვისი, Sin.-46, 103 v, 9—10; იქმნა ძრვა დიდი ადგილსა ამას, Sin.-62 93 r, 25—26 a; წარიყვანა ყრმამ იგი და დედა მისი, ლატ. ლექც. 7 v, 4—5 a; და მიმოვიდოდა წყალი ქუეყანასა ზედა და წუთმა, იქვე 142 r, 21—23 b; და სთნდა ჰეროდეს როკვა იგი მისი, ქსნ. ოთხთ. ფრაგმ. 5 v, 2—4 a; და არა შეიწყნარა სწავლა ბერისაჲ, ეფთჳმი, 56 v, 1—3;

და აქუნდა სიხარული დედისა, სინ. მრავალთ. 28, 4; მოიღოს მარტრობისაცა იგი გვრგვნი, იქვე 168, 5; თქუმული წმიდისა და ნეტარისა (!) მამისა ჩუენისა იოვანე ოქროპირისა, იქვე 199, 2—3; და ცრემლი თუალთა ჩუენთა წმიდითა მათთვის, იქვე 268, 33; და განჯსნდა კრულებამ ენისა მისისა, ბერთ. ოთხთ. 206, 15—17 b; ერი ურწმუნთა, მკლველი წინასწარმეტყუელთა გამოჩნდა მკლველად შენდა, Sin.-20 79 v, 6—8; ვამა დაღადებისა უდაბნოსა, Sin.-16 247 r, 3—4; რამათა არა უვარ-ყუთ სახელი ღმრთისა ჩუენისა, Sin.-62 10 r, 4—6 a; რომელი იყო ჰემმარტიად მსგავსი პეტრე მოციქულისა, იქვე 11 v, 8—10 a; შენ ხარ ბეჰელი გუამისა ჩემისა, იქვე 128 r, 9 a; ხოლო შენ ვერ გიცნობიეს მიმცემელი იგი მთავრობისა მაგის შენისა, იქვე 143 v, 27—30 a; მოწამე არს მისთვის ვენაგი ქურდიისა მდაბლისა, Sin.-64 60 v, 9; მეგობარი იყავ მეფისა უშჯულოასა და მეგობარი კერპთა მისთა, Sin.-65 141 r, 4, და მისთ.

მოქმ. ბ რ უ ნ ვ ა:

იწყო გალილეათ ვიდრე აქამდე, კურთხევანი 75 r, 22; ალაორძინენით

ესენი სიორძილითა სიწმიდისათა, იქვე 22 v, 1—3; მეოხებითა წმიდისა იოვანე ნათლისმცემელისათა, ჯრუჟ. ოთხთ. ანდრძი 291 r; ვინათგან უთესლოდ გვმეე ჩუენ ბუნებითა შემოქმედი, იელ. იადგ. 2 v, 1—2; მრავალი ეამი მაქუს, ვინათგან მინდა ამათ კელთა ამბორის-ყოფამ, ეფთჳმი 77 r, 8—11; დავსნენ კლიტენი საკურთხეველსა ზედა, სადათ-იგი აღვიხუენ, იქვე 114 r, 5—7; ვინათგან შეუძრველად მიიღეთ, პარაკლიტ. 208 v, 18—19; უნებლიათ გუასწავეს ქეშმარიტებაი, იქვე 259 r, 7—8; და მახითა ეშმაკისათა, ეფრ. ასურ. სწავლ. 191 v, 3—5 b, და სხვა.

ოა>ო: სახელობითი ბრუნვა:

მიიღეს თითო დრაჰკანი, მ. 20, 9 DE; აქუნდეს ცხორებაი საუკუნო, ი. 3, 36 DE; წყარო იგი ცხოველი, Sin.-20 45 v, 15; აღმოეცენა მძღორი-ად წყარო ფრიად ჰამოი და გრილი, საბა ასურ. 149, 28—150, 1; მუნცა ექმნა მას ადგილი იგი სამარხო, ეფრ. ასურ. სწავლ. 180 r, 29 b—180 v, 2 a; რაეამს იხილა გემო მისი, ანდრძი სალოსი 9 r, 3—4, და სხვა.

ნათესაობითი ბრუნვა:

ხოლო მან გამოიღო ეკალი და კურუსთავი (=კუროსთავი), უდაბნ. მრავალთ. 110 r, 3—4; ცეცხლისა მისგან უნივთოსა, რომელსა ავამაღლებთ ჩუენ, პარაკლიტ. 141 r, 11—12; დასხნეს საკურთხეველსა ქუეშე ძულანი წმიდათა მარტულთანი: ტარაქოასნი, ბარბაროსნი და ანდრონიკოსნი, ეფთჳმი 100 v, 6—10; და სტეფანეს შეექმნა მონასტრისა ჯუარო ოქროსაი, იქვე 106 r, 7—9; ქრისტე იესოს მიერ, უფლისა ჩუენისა, კურთხევაი 121 r, 21; განაშორე ესე ძალითა სულისა შენისაიათა, ქრისტე იესოს მიერ, უფლისა ჩუენისა, იქვე 98 r, 8—10; რაათა განათავისუფლოს დაბადებული თუსი საქმეთაგან ეშმაკისათა გემოსმოყუარისათა, ეფთჳმი 48 r, 10—14, და მისთ.

მოქმედებითი ბრუნვა:

რომელ თავით სათუალავნი არიან, ქართლდ არიან, და რომელნი ბოლოთ, იერუსალმმდ, ასტრ.-გამოთვლ. ტრაქტ. 19 v, 24—25 (იოანე-ზოსიმეს მინაწ.); და გუნდი ეშმაკთაი განიოტე უდაბნოთ შენით, წმიდაო საბა, Sin.-1 285 v, 25—26; მომინადირა მე მტერმან ჩემმან მახითა მით სასაკუდინოთა, პარაკლიტ. 187 r, 13—14; და არს ჩრდილოთ მისა, ეფთჳმი 97 v, 7; ხოლო ბრძანებითა იოვანე ებისკოპოსისა შეყენებულისაიათა გამოვედ საკრებულოთ და ვიყოფოდე ნიალავრას, იქვე 135 v, 1—5.

უა>უ:

რაათა სასუფეველსა ცათასა მიწვენად ღირს ვიქმნეთ ქრისტეს იესუს მიერ, სინ. მრავალთ. 45, 5—6; რომელნი იყო ძმაი იესუსი, იქვე 57, 6; ერთბამად ყოველთა მორწმუნეთა ქრისტე იესუს მიმართთა, მსახურთა ეკლესიისათა და ძმათა მარტომყოფთა, ლუკიანე, საწყალობელი და უნარჩევესი ყოველთაი; უფლისა მიერ ვიკითხავ, იქვე 63, 3—7; მივიდა ღმე მაცხოვრისა ჩუენისა იესუსა, იქვე 64, 38—39; რაათა აღესრულოს სი-

ტყუამ იგი **იესუსი**, მ. 26, 75 C; ზრახვა-ყვეს ყოველთა მღვდელთა მღვდელ-ართა და ხუცესთა ერისა **იესუსთვს**, მ. 27, 1 C; იგიცა მოწაფე ყოფილ იყო **იესუსა**, მ. 27, 57 CD; და მოსთხოვნა კორცნი იგი **იესუსნი**, მ. 28, 58 C; და დასდევს ჭუარი იგი მას ზედა მიღებად კუალსა **იესუსა**, ლ. 23, 26 C; ამან მოიყვანნა იგინი **იესუსა** ი. 1, 42 C; რომელსა შინა იყენეს მოწაფენი იგი **იესუსნი**, ი. 6, 22 C; და მიეყრდნა მკერდსა **იესუსსა**, ი. 13, 25 C; ხოლო ვითარცა მოვიდეს **იესუსა**, ი. 19, 33 C; რომელი-იგი იყო **ძუძუსმტმ** ჰეროდე მეფისაჲ, S-407 216 v, 18—20 b; S-1398 107 v, 18—20 a; სინ. საქმ. მოციქ. 33 r, 10—12 b; რომელთა არაჲ შეიწყალეს სიჩოებაჲ **ძუძუსმწოართაჲ**, Sin.-1 165 r, 5.

უფროს ფორმის **შესახებ**. ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ხანმეტ ტექსტებში დასტურდება **ხუფროს** „სწორი“ **ხუფროს**’ის პარალელურად. ა გრაფემის გარეშე ეს სიტყვა ხშირია IX—XI საუკუნეთა ძეგლებში:

უფროსღა მათთვის, რომელნი-იგი არიან ჩემ თანა, სინ. მრავალთ. 64, 13; ყოველთა **უფროს** გამოჩნდეს, იქვე 93, 4; არარაჲ არს **უფროს** მართლისა ცხოველ კაცთა შორის, იქვე 94, 18—19; ღმრთისა ჩუენისა **უფროს** პატივცემულ იყვენით, იქვე 118, 25, და მისთ.

ვფიქრობთ, შემთხვევათა ეს ჯგუფი ექვს არ ტოვებს, რომ ამ დროის ცოცხალ მეტყველებაში [ა]-ს შემცველი დამავალი დიფთონგები მოშლილია. ამ მოვლენის დასაწყისი ხანმეტ ტექსტებშია ასახული. სინური მრავალთაჲ, ჩვენი აზრით, ამ პროცესის დასასრულს გვიჩვენებს.

IX—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში შეინიშნება „მოტამეტობის“ შემთხვევები, რაც აგრეთვე მიუთითებს, რომ [ა]-ს შემცველი დამავალი დიფთონგები ენაში უკვე მოშლილია, მაგრამ გრაფიკაში დარჩა ა გრაფემა. ზოგ გადამწერს (მწერალს) უკვე აღარ ესმის მისი ფუნქცია, მაგრამ იცის, რომ იგი უნდა დაწეროს ხმოვანთა შემდეგ (სიტყვის შიგნით, თუ ბოლოს); ცდილობს, დაიცვას ამ ნიშნის ხმარების „წესები“. ამ მონღომების შედეგი ისაა, რომ ა ხშირადღა დაწერილი იქ, სადაც დამავალი დიფთონგი არასდროს ყოფილა.

სიტყვის ბოლოს: ამ დაწერილობა /ა/-ს გამოხატავს: მე მამაკაცი არაჲ ვიცი. სინ. მრავალთ. 4, 9—10; არაჲ უდაბნოსა ქადაგებენ სახარებასა, იქვე 31, 18; და არაჲ უნაკლულოდ მიცემად გამოიძია, იქვე 42, 31; არაჲ უკმდა მას მიღებაჲ, იქვე 49, 14; თუ ვნებაგს სმენად **სიტყუათაჲ** ამათ, ვიწყო თხრობად **საკითხავთაჲ** ამათ, იქვე 102, 22—23; არა ჯერ-არს შეშინებაჲ და მორიდებაჲ **მარხვისაჲ** და თაყუანისცემისაგან, იქვე 108, 10—11; ძმანო, არაჲ ვითარცა ვგუემენ კორცნი ეგე თქუენნი, იქვე 112, 3; ბრწყინვალე არს დღესასწაული ჰემმარიტისაჲ ამის ტალავრობისაჲ **უფროს** ძუელისაჲ მის, იქვე 191, 6—7; შენ ხარ ქრისტე, ძემ ღმრთისაჲ ცხოველისაჲ, იქვე 195, 18; დედობრივი ვნებაჲ მას არაჲ ეენო, იქვე 204, 34; ჰემმარიტებაჲ იგიცაჲ ქუეყანით აღმოსცენდა, იქვე 205, 23—24; მაშინ წარეყუეთა სასოებაჲ **ჰაბაშთაჲ** მათ, იქვე 277, 23; და

ჩუენდა წეს არს, კუებულთა და შეცოდებულთაი, თავის-ყოფაი მარტულთაი, იქვე 257, 10—11; სღვიან ზღუასა და ყოვლისაგან თესლად-თესლადისაი შეკრიბიან, მ. 13, 47 C; მას მეკარემან განულის, და ცხოვართაი მათ კმისა მისისაი ესმინ, ი. 10, 3 C; ესე ყო დასაბამ სასწაულთაი იესუ კანაის (!) გალილეასასა, ი. 2, 21 C; დაპსცხრა ქარი იგი და იქმნა დაყუდეზაი დიდ, მრკ. 4, 39 D; რაი-ესე იხილეთ და გესმაი, ლ. 7, 22 D; რომელი თანა-გუედვაი, ვყავთ, ლ. 17, 20 D; და სიტყუაი შვაი სიკუდილისა თანამდები, სვან. მრავალთ. 51, 3—4 a; ჰრქუა მას მართაი, დამნ მისმან, ლატ. ლექტ. 259 r, 14—15 a; არაითუ გუამითა, რომელმან არაი დააცარიელენ წიაღნი მამისანი, იქვე 60 v, 26; და დაამტკიცენ უფალმნ სიტყუაი გამოსრული პირისაგან შენისაი, კალ. ლექტ. 5, 18—20 a; არცა ვსუა მე ამიერითგან ნაყოფისაგან ამის ვენაჯისაი ვიდრე მუნ დღემდე, მ. 26, 29 E; უმჯობეს არს შენდა უჯელოზაი შესლვად ცხორებისა, მრკ. 9, 43 E; უმჯობეს არს შენდა მკელობლისაი შესლვად ცხორებისა, მრკ. 9, 45 E; და სცხოს მას ზეთი სახელითაი უფლისაითა, Sin.-39 97 r, 5—7; რომელი გესმაი ჩემგან, Jer.-109 1 r, 19; და საცნაურ იქმნაი, იქვე 2 v, 5—6; აღესრულა და დაეფლაი, იქვე 4 r, 17; არა ინებაი გებოი კერპთაი, A-193 273 v, 2—3; ესრეთ ამხილაი, A-88 177r, 26, და სხვა.

ოი დაწერილობა /ო/-ს აღნიშნავს:

მაშინ ვითარცა იხილა ნეტარმან ჰაბოი, სვან. მრავალთ. 414, 9—10 a; ნეტარმან ჰაბოი ვითარცა იხილა, იქვე 415, 31—32 a.

სიტყვის შიგნით: აი გრაფემათა ჯგუფი /ა/ ხმოვანს გამოხატავს:

არაითუ საბანელი რაი უკმა მას, სინ. მრავალთ. 49, 9—10; ნიკით არს მადლი და კმამადალთაგან ქადაგთა კმითა შეკერებს ყოველთა, იქვე 83, 23—24; უპოვარი და უდაბნოასმოყუარმ, ხოლო არაითუ კაცის მოძულმ, იქვე 86, 15; არაითუ სამოსელსა განვიძარცუავთ, იქვე 119, 26; და არაი გკირს შენ არაივისთვხ, მ. 22, 16 C; ესე ყო დასაბამ სასწაულთაი იესუ კანაის გალილეასასა, ი. 2, 11 C; მოვიდა მერმე კანაის გალილეასასა, ი. 2, 12 C; მართაის ვითარცა ესმა, ი. 11, 2 C; ხოლო იყო მგელი იგი არაიწმიდაი ე შმაკი, სვან. მრავალთ. 245, 32 b—246 r, 1 a; დიდებასა შენსა ღირს-მყავ, არაიღირსი, Sin.-34 56 r, 9; იესუს ესმნეს სიტყუაინი ესე, მრკ. 5, 36 D; და ჯოჯოხეთისა ბჰენი არაიხადა ერეოდინ მას უკუნისამდე, პარაკლიტ. 172 r, 1—2; უმაღლეს სერაიბინთაი ხარ, იქვე 194 v, 1; მოუჯდა მას მენაივეი იგი და ჰრქუა, კალ. ლექტ. 201, 12—13; იოვანეს ეგულეების სწაივლაი ერისაი, იოანე ოქროპირ. ცხორ. 56 v, 5—6; არაივინ არს წმიდაი ვითარ უფალი და არა ვინ არს მართალ, Sin.-40 35 v, 1—2; და შეწიროს მდღელმან საკურთხეველსა მას ზედა ნაყოფთაისა, ლევიტ. 4, 10 O; და წმიდაი-ყავთ წელი იგი, იქვე 25, 10; უკუეთუ იქმნა ეგევითარი დღეთა თქუენთა, ანუ დღეთა მამათა თქუენთაისა, იოველ 1, 2 O; არაივინ არს წმიდაი, მოღრ. იადგ. 54 r, 19; გუ-

ჩუნა არაითუ ნისლსა შინა, იქვე 57 v, 19; არაითუ საუცრებით არჩუნე, იქვე 96 v, 18; მართას განეწირა ლაზარე, იელ. იადგ. 151 r, 11; მიჰხედნით მფრინველთა ცისაითა, Sin.-26 20 v, 16—17; არაივინ არს სხუად ღმერთი, Sin.-64 5 v, 22; რომელმან არაისადა ჰქმენ ცოდვად, იქვე 37 r, 30; მისცა იგი ჯელთა მტანჯველთაისა, წყაროსთ. ოთხთ. 42 v, 4—5 b; ვაიებაი იგი მეორე წარგდა, A-397 75 v, 8.

ეა აღნიშნავს /ე/-ს:

და შიშით სიმდაბლესა მისსა აღიდებდეს, მოდრ. იადგ. 30 r, 11; ვერ შემალბებელ ვარ მითხრობად აურაცხელსა ამას შენსა სიმდაბლესა, იქვე 38 r, 3; რაითა ღირსად ვაქებდეს დღესასწაულსა ამს ბრწყინვალესა, იქვე 40 v, 46; შევამკობდეთ ძენი კაცთანი, იქვე 151 r, 8; გარემომოცვებს ღელვითა, იქვე 153 r, 34; გუაღვით, შვილნო, და მივიდეთ, ებილანე 216, 3—4; ქვშია ვაქტუროთ ზეიდასზედა, Sin.-62 18 r, 26—27 b.

ზოგჯერ შა ჯგუფია დაწერილი შ-ს ნაცვლად:

და შეემუსრნე მოქლონნი დამასკქმასანი, ამოს 1, 5 0.

/ო/ გადმოცემულა ოა გრაფემებით:

და ეტყუის აბოის, კილ-ეტრ. იადგ. 39 v, 6—7; მაშინ ნეტარსა ჰაბოის მოუწოდა მთავარმან მან, სვან. მრავალთ. 426, 7—9 b; უთხრეს ნეტარსა ჰაბოის, იქვე 419, 4—5 a; ვითარცა ბრძენმან ხუროთმოძღვარმან საფძველი დავდევ, Ath.-42 20 r, 6—9 a; რომლისა-იგი ხუროთმოძღვარ და შემოქმედ ღმერთი არს, იქვე 104 r, 8—10 a; ძალითა ელიამსითა გამოსჩნდი დღეს, იოვანე, მოდრ. იადგ. 145 r, 37; უთხრეს ნეტარსა აბოის, Sin.-11 296 r, 7; არა გავსოისა ძალი საკვრველებათა მისთა, Ath.-25 61 v, 11—12 a.

/უ/ გამოიხატება უა გრაფემებით:

უწყი, რამეთუ იესუის (ი^ა უის) ჯუარცუმულსა ეძიებთ, კალ. ლექც. 216, 22—24 a; ეძიებდეს იესუის ხილვად, ათონ. მრავალთ. 62 v, 3—4 b; და ვხედვიდეთ სარწმუნოებისა ჩუნისა წინამძღუარსა და სრულებისა მოქმედსა იესუის, Ath.-42 104 r, 16—20 b; ესევითარსა ევედრებოდა იესუის და ეტყოდა, პარხლ. მრავალთ. 118 v, 14—15 a.

არის შემთხვევა, როდესაც /უ/ უა ნიშნებითაა გადმოცემული:

აჩუნეს ყოველი აღსარებაი თავისა თვისისა მიერ და მეგობართა მიერ და ნათესავთა მიერ, და ძღუინითა და ქრთამითა, კლემქს. 15 v, 3—6.

ზემოთ მოხმობილი ფაქტები ასახავენ [ა]-ს შემცველ დამავალ დიფთონგთა მოშლის ერთ-ერთ გზას: [ა]-ს დაკარგვის შედეგად /აა/, /ეა/, /ოა/, /უა/ დიფთონგები ემთხვევიან მარტივ /ა/, /ე/, /ო/, /უ/ ხმოვნებს.

IX—XIII საუკუნეთა წერილობითი ძეგლები ცხადყოფენ, რომ დამავალ დიფთონგთა მოშლა სხვა გზითაც წარიმართა: [ა] იქცევა სრულ ხმოვნად და /აა/, /ეა/, /ოა/, /უა/ დიფთონგთა ადგილას ჩამოყალიბდა ორი სრული ხმოვანი (ხმოვანთა კომპლექსი): /აა/, /ეა/, /ოა/, /უა/. ჩვენი

აზრით, არსებითად ამ მოვლენის ამსახველია ის შემთხვევები, როცა იგრაფემა დაწერილია მ-ს მაგიერ:

ს ა ხ . ბ რ უ ნ ე ა :

და იყო ს უღაბნოი წყურნებად, ლატ. ლექც. 5 r, 2—4 a; მოილო ერ-
ბოი და სძმ და კბოი იგი, იქვე 120 r, 6—8 b; იესუ ქრისტე, აკურთხე
შენმიერთა კურთხევითა გოგაი, მრავალთ. 235 r, 8—9 (გადამწ. მინაწ.);
ოდეს მიმპირდის, მათ მივჰმართი, პურაი მციან, პარხლ. მრავალთ. 612 v,
27—29 a; შენ გმოსიეს სტავრაი, სწავლ. იოანე ოქრობ. 139 r, 8—9;
Sin.-36 64, 2—3 b; ქრისტე, შეიწყალე ბერაი მწერალი, შატბ. კრებ.
107 r (გადამწ. მინაწ.); უფაში იგი ეამიერად ჰშევ, მოდრ. იადგ. 270 r,
29; მოჰგუარეს მას კაცი ყრუი, ურბნ. ოთხთ. 21 r, 21—22 b; იოვანე,
ძმაი იაკობისი, იქვე 73 r, 5—6 a; და ხილვაი შენი ჰნებაეს, იქვე 129 v,
15—16 a; რომელი იყო ყრუი, იქვე 138 v, 20 b; არავინ მათ კაცთაგან-
მან გემოი იხილოს სერობისა ამისგან, იქვე 148 r, 5—7 b; ნათესავი ურ-
წმუნოი და გულარძნილი, H-1887 4 v, 14—15 b; მიუპყარ ერთეერძო-
იცა, A-1699 1 r, 17—18 b; მოიყვანეს წმიდისა მის ქალისა ვინმე უტყუ
და ყრუი, Sin.-46 160 r, 1—2; ვითარცა განჰკურნე შენ ძუძუი იგი დე-
დაკაცისად, Sin.-64 73 r, 27—28; იტყოდა მამაი ამოი, ათ. პატერ. 20 r,
7, და მისთ.

ნ ა თ ე ს ა ო ბ ი თ ი და მ ო ქ მ ე დ ე ბ ი თ ი :

ხოლო მარიამ მოილო ლიტრად ერთი ნელსაცხებელი ნარდისად სარ-
წმუნოსად, ლატ. ლექც. 111 r, 13—16 b; მოსთხოა გუამი იგი იესუისი,
იქვე 158 r, 2—3 b; და იყო სიტყუაი უფლისად იონაის მიმართ, იქვე
166 r, 13—14 a; რამეთუ იგი იქმნა დასაბამ წარწყმედისა იუდაისისა,
მრავალთ. 78 r, 30—32 a; ხოლო სული გაბრიელ პატარაისა მოიგსენეთ,
პარხლ. მრავალთ. 612 v, 19—20 a; ჰრქუა სახლისა უფალმან ეზოის მო-
ძღუარასა, H-1887 11 v, 6—7 b; შევიდეთ იწროისაგან ბჰისა, A-1699 5 r,
7—8 a; გემოიხზილვად პირველად განსაცდელთაი მოიწიოს და მერმე
გ ე მ ო ი ს ხ ი ლ ვ ა ი მადლისად, მოქალაქობ. მონაზონებ. 55 v, 16—17;
ბრძმელი გამომცდელი ოქროისა და ბრჰენისად, თარგმ. კათ. ებისტ. 228,
18—20 b; ხოლო აღორძნდა რამ სიჩჩოისაგან, ცხორ. ანტონი დიდისად,
247 v, 21—22 a; ესე მას ზეგარდამოისა წინაგანგებისაგან ლოცვით გამო-
ეცხადებოდა, იქვე 293 v, 37—39 b; ამასვე დღესა ესკენიასა გავაჩინეთ
აღაპი გრიგოლ მშუდაისთჳს, მასალები 80, 3—4 b; და აღივსნეს მთანი
იგი დროშაითა, შატბ. კრებ. 228 v, 1—2 b; კუტალითა ღვინოი მომარ-
თუა, პარხლ. მრავალთ. 612 v, 30—31 a; გამოამიყვანე მე საშოით, სასოო
ჩემო, ფედის ძუძუით ჩემითგან, ქრისტინა 423, 29—30; ყოველივე შე-
ჰქმენ მამაით და დედაით, კურთხევანი 20 v, 11—12; რომელთა-იგი გა-
ნამართლეს სიცრუითა უგუნურთა ძვრისმოქმედი, წვრმ. იადგ. 99 r, 4—5,
და მისთ.

უფრობითი ხარისხის ფორმები:

და ხილვად მისი მოკლებულ უფროს ყოველთა კაცთასა, ლატ. ლექც. 139 v, 3—5 a; ნუჟკუე შენ უფროს ხარა მამისა ჩუენისა აბრაჰამისა, იქვე 225 v, 7 b; უფროს ღამესა ერთსა მოსცა, მრავალთ. 60 r, 5—6 b; არა უფროს თქუენ უმჯობეს ხართ მფრინველთა, A-1699 3 v, 2—4 b; და უფროსად განიბის, იქვე 36 v, 7—8 b; რამეთუ სული უფროს არს საზრდელთასა, სინ. თარგმ. 49 r, 8—9; და სხუად ღობე მოადგა შორს-რე უფროსი, მამათა ცხოვრ. 168 r, 14—15 b.

ზ მ ნ ი ზ ე დ ე ბ ი:

ესე ქუეთი ფერჯითა მივიდა საფლავსა მას, სწავლ. იოანე ოქრობ. 145 v, 7—9; და შეიძრას ქუეყანად ყოვლით კერძოვე ზეით და ქუეთი, იქვე 161 v, 5—7; განიბო ორად ზეითგან ვიდრე ქუემდე, ქსნ. ოთხთ. 24 r, 6—8 b; სადაით მოიწია შეცვალებად ესე, სწავლ. ანდრია კრიტელ მთავარებისკ. 157 r, 25—26; აღიძრის გული მათი ანაზღაით, მოქალაქობ. მონაზონებ. 56, 14; და ვინაითგან იგივე დღე სხუათა კეთილად წარეც-ლის, თარგმ. კათ. ეპისტ. 276, 8—10 a; ესრეთ უკუე ზეგარდმოითგანვე ფრიადი რამე კრძალულება იხილვების, იქვე 307, 2—4; რაყამს არასა-დაით მივდრკებოდით, იქვე 351, 14—15 b; არამედ აქაით სასუფეველად მიმცვალებს, იქვე 351, 14—15 b.

• გვაქვს აგრეთვე ზმნიზედათაგან ნაწარმოებ სახელებში: რამეთუ ჩუენ ქუჴითნი ვართ, მამათა ცხოვრ. 272 v, 16 a; და არა შეგაშფოთა ანაზღაითმან შეცვალებამან ცხოვრებისა შენისამან, ცხოვრ. მარიამ მეგვპტ. 67 v, 16—67 r, 2; რამათა ზემოითგანითა დაწყებითა უსაკუთრესად წარ-მოითქუნენ სიტყუანი ესე, თარგმ. კათ. ეპისტ. 295, 28—30.

[ა]-ს შემცველ დამავალ დიფთონგთა ორი გზით მოშლა: ა) [ა]-ს და-კარგვით (მამაი > მამა); ბ) [ა]-ს სრულ ხმოვნად ქცევით (მამაი > მამაი) უნდა ასახედეს სხვადასხვა დიალექტურ გარემოთა თავისებურებებს, რომლებმაც თავი იჩინეს ქართულ სალიტერატურო ენაში. ამ დიალექ-ტურ სხვაობათა გადმონაშთი, საფიქრებელია, გვეჩინდეს გეოგრაფიულ სახელებში: რუ-ის-ი და რუ-ს-თავ-ი. ორივე ტოპონიმში წარმოდგენილია რუ არსებითი სახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა, ოღონდ პირველი გვიჩვენებს ამ ბრუნვის ნიშნის ხმოვნით ნაწილს სრული /ი/ სახით, ხოლო მეორე კი უხმოვნოდ /-ის/>/-ს/. რუსთავი /უა/ დიფთონგის /ა/-ს გაუჩი-ნარების დამადასტურებელია.

ახლა ძნელია დაბეჯითებით თქმა, რომელ დიალექტში როგორ მიმ-დინარეობდა ისტორიულად დამავალ დიფთონგთა ცვლილებები. ოღონდ საფიქრებელია, რომ თანამედროვე ქართული დიალექტები გამოავლენენ [ა]-ს შემცველ დამავალ დიფთონგთა მოშლის ორივე გზის შედეგს. [ა]-ს დაკარგვას უნდა ასახედნენ ის დიალექტები, სადაც /ა/, /ე/, /ო/, /უ/ ხმოვნები საზოგადო სახელთა ფუძის აბსოლუტურ ბოლოში გვაქვს, ხო-

ლო, მეორე მხრივ, ის დიალექტები, სადაც /აი/, /ეი/, /ოი/, /უი/ სმოვიანთა ჯგუფები დასტურდება სახ. ნათ. მოქმ. ბრუნვებში, ძველი ქართულის ანალოგიური მონაცემების გაგრძელებას წარმოადგენს.

[ა]-ს შემცველ დიფთონგთა რღვევის მეორე გზას — [ა]-ს სრულ ხმოვნად ქცევას — უნდა ასახავდეს „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტში დადასტურებული ერთი, ცოტაი, პაშტაი, ყველაი, ყველაკაი:

ერთაი ესე ასმათი და დამრჩეს ორნი მონანი, 590, 1; დავაგლე მზლვარი ინდოთა; მევლო პაშტაი ხანია, 421, 1; მე მამისა თქვენისაგან ვარ ცოტაი განაზარდი, 433, 1; რა მოისმინეს, ყველაი დარჩა გულდანაწყულეები, 175, 3; ბრძანა: „წადით ყველაკაი, აქა მომხრედ არვინ მინა“ 171, 1.

მას შემდეგ, რაც იჩრდილება მ გრაფემის ფუნქცია, იგი თავისუფლად ენაცვლება, ი ნიშანს ისეთ შემთხვევებში, სადაც [ა] სრულიად დაუშვებელია:

ამით სამე ყოველთავე, სინ. მრავალთ. 119, 1; სასუფეველი ცათაი იაძულეების, A-1699 12 რ, 16—17 a; ახარებდ, ისრაელ, ფსალმ. 149, 2A; ქრონიკონი აყო მე, კახ. ისტ. ძეგლ. წარწ. გვ. 117; მღღელთშუენიერო ტამოთე, ჰრუამისხა დიდებო და ყოვლისა ხოვლისა მნათობო ბრწყინვალეო, H. Мapp, Опис. გვ. 266; განაძნელეს იფქლი გლახაკათოვს, Jer.-96 165 რ, 22; სულისაგან ისწავე, იქვე 175 რ, 16—17; ქართლისა კათალიკოზი ეფთიმოს, ზარზმ. წარწ. გვ. 41; ახსართან ქორეპისკოპოსი, თორლას ციხის წარწერა, გვ. 9; ესე ბრძანებამ ჩემი არს, არხოტ. წარწ. გვ. 41.

უეჭველია, მ გრაფემა ასეთ შემთხვევებში /ა/-ს გამოხატავს.

მ ნიშანი /ა/-ს უნდა აღნიშნავდეს, როცა იგი მ-ს ენაცვლება თანხმოვნისა და ხმოვნის, ან ხმოვნისა და თანხმოვნის გამომხატველ გრაფემათა შორის:

და ბავითა ნუ იტყუაიედ, სინ. საქმ. მოციქ. 103 v, 11—13 b; და ვაძულეზდ გმობად, საქმ. მოციქ. 62 რ, 6; რომელმან ცოდვანი ჩუენნი ააზუნა, კათ. ეპისტ. 79 რ, 17; რამეთუ ღმერთი მაიძულეზს სწავლად, დიალოდ. 45 რ, 23—24 a; და მიიყვანეს ეშმაკისა, ბასილ. 129 რ, 8—9 a; და უხუშბით აღმოავსებდა, სპურიდონ 332, 32 a; ღმობითა შეამწრე თავი შენი, მამათა ცხოვრ. 24 რ, 19—20 a. ხშირია ამ დროის ძეგლებში ხაილუმლო.

მ გამოხატავს /ა/-ს ფუძისეული ხმოვნების აღმნიშვნელ გრაფემათა შორის: პირველად კუამლცემულნი ცრემლოიან, მამათა ცხოვრ. 92 რ, 2—3 a.

მ /ა/-ს მნიშვნელობით იწერება ფუძისეული ხმოვნის აღმნიშვნელი გრაფემის შემდეგ ბოლოკიდურა პოზიციაში: რამეთუ არა ვტყუი, პავლ. ეპისტ. 260 v, 11; ნულარა უკუე ჰმადლოი და ზუაობ, მამათა ცხოვრ.

300 r, 31 a — 300 r, 1 b; ესრეთ იყვნეს საქმენი მისნი, რომელნი აქამომდე მო-რაი-ვიკსენნე, ვცრემლოი, ცხორ. და შესხმ. ბასილისი 323, 12—13.

ა კიდევ დიდხანს იწერება ხუცური დამწერლობით შესრულებულ ძეგლებში მას შემდეგ, რაც [ა] მეტყველებაში მოიშალა¹. ხელნაწერებში დარღვევათა გვერდით, შესაძლოა, ა „სწორად“ იხმარებოდეს (იგულისხმება ა-ს დაწერა იქ, სადაც ადრე დამავალი დიფთონგის მეორე ნაწილი გვექონდა). ასეთი შემთხვევები უფრო მიგვიითებენ გადამწერის განსწავლულობაზე, მის უნარზე: წეროს „ძველი ნორმების“ მიხედვით, ვიდრე იმაზე, რომ იმ დროის ენაში [ა] არსებობდა.

აღსანიშნავია, რომ მხედრულ ორთოგრაფიაში ხშირად ი იქ იწერება, სადაც, ხუცურის ნორმების მიხედვით, ა უნდა იყოს. საფიქრებელია, ეს მოვლენა ხუცური ორთოგრაფიის ზეგავლენას მიეწერებოდეს.

2. ვ და უ გრაფემათა ურთიერთშენაცვლებასთან დაკავშირებული საკითხები

ძველ ქართულში გვექონდა /ვ/ და /უ/ ფონემები², რომელთაც დაწერილობაში ვ და უ გრაფემები შეესატყვისებოდა. არნ. ჩიქობავა წერს: „ძველი ქართულის ნიადაგზე ფერეიდნულის მოვლენების ახსნის შესაძლებლობის ფაქტი და უ-ბრჯგუსი და ვ-ინის რეფლექსების სხვაობა მოწმობს, რომ ძველს ქართულში ვ-ინისა და უ-ბრჯგუსს განსხვავებულობას რეალურ ფონეტიკური საფუძველი ჰქონდა“ (40, გვ. 87). გ. როგავა აღნიშნავს: „ძველ ქართულში უმარცვლო უ და ვ (ვინი) წარმოადგენენ მკაცრად განსხვავებულ ორ ბგერობრივ ერთეულს“ (26, გვ. 122). ი. ქავთარაძის აზრით, „წარმოთქმაში ეს ორი ბგერა იდენტური არ იყო და ამის გამო განსხვავებული დაწერილობა დიდხანს შეინარჩუნეს“ (33, გვ. 87; შდრ.: 33, გვ. 85).

/უ/ და /ვ/ ფონემათა დისტრიბუციის დადგენა სხვადასხვა დროს სცადეს: არნ. ჩიქობავამ (40, გვ. 71—73), ი. იმნაიშვილმა (15, გვ. 307—310), ფ. ერთელიშვილმა (10, გვ. 80—84).

¹ მხედრულ ანბანში ა არ არის (შდრ.: 5, გვ. 107—111). ეს კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს იმ ვარაუდებს, რომ ამ ნიშნის საჭიროება აღარ იყო.

² ძველ ქართულში დაძებნილია მინიმალური წყვილები:

ზღუასა: ჯორციელი ვაჰარი დღითი-დღედ განიზრახავნ აღნადგინებსა და ზღუასა, ისტ. კრესტ. II 7, 2—3;

ზღუასა: შეპრისხნა ქართა მათ და ზღუასა, მ. 8, 26;

დაწუა: ქალაქი მათი დაწუა ცეცხლითა, მ. 22, 7;

დაწვა: რაითამცა დაწვა მის თანა, საკითხ. წიგნ. II 65, 19, და სხვა.

თ. გამყრელიძემ და გ. მაჭავარიანმა დაწვრილებით შეისწავლეს /ჳ/ და /ვ/ ფონემათა პოზიციები ძველ ქართულში (7, გვ. 40).

ძველი ქართული ენის წერილობით ძეგლებში შენიშნულია ვ და უ გრაფემათა ურთიერთშენაცვლების ფაქტები. ამ რიგის ზოგიერთი შემთხვევა ხანმეტ ტექსტებშიც დასტურდება: ვ იწერება ვ-ს ადგილას: შეწევინთა, თავყანის-ცემა, პავლე, ხშორავს. ვ აქ [ჳ]-ს გამოხატავს. ეს ფაქტები დიალექტური წარმოშობისაა და მიუთითებენ, რომ ზოგიერთ დიალექტში [ვ] და [ჳ] სეგმენტთა დაპირისპირება, შესაძლოა, არც იყო ფონემატური ხასიათისა (7, გვ. 46).

ძველი ქართული ენის უკანასკნელი პერიოდის ძეგლებში დასტურდება ვ და უ გრაფემათა თავისუფალი ურთიერთმონაცვლეობა.

I. ვ ენაცვლება უ-ს: რომელი-იგი უსაკვრველესად იდიდა, შორის ძმათა თვსთა, მესამე მართვე, შატბ. კრებ. 91 r, 17—19 b; და ნაშობი არა ესვას, ლევიტ. 22, 13 C; შდრ.: ეს უ ა ს I; უკუეთუ გეწყვებოღის თქუენ, Sin.-36 320, 30 b; 322, 4—5 a; მფრინველნი ცისანი, თევზნი ზღვისანი, რავდენნი ელენან ალაგებსა ზღვათასა, ფსალმ. 8, 9 C (X ს.); რამეთუ ვითარცა პირველად ვთქუე: რომელიცა დიდებამა აქაისთვის მოევგოს შინაგან, მან მას დღესა შემოსნეს შიშუელნი, Ath.-21 100 v, 14—16; დასაბამი უკუე ჩუენთა დღესასწაულთა არს მოწევნული ესე დღესასწაული, პირველი ესე შემდგომად ძველისა, ანდრეა: 20 r; მეოხად შენ გვექმენ, ლიბარიტ. უბნ. წარწ. გვ. 112; გუეტყვს ღმერთი უკვდავი, ეპიფანეს წარწ. გვ. 1437; ზღვამ მეწამული, გალ. ყოველთ. წმიდ. 243 r, 3; თვისითა კელითაცა გამტკიცებ მე, დაწ. ძაგან. აბულეთ. და აღიღებს ზღვისაგან წყალთა, ანდრია სალოსი, 152 r, 11—12, და სხვა.

II. უ ენაცვლება ვ-ს: ახუსებასა მწუხრი, ხანმ. ლექც. 062, 1 a; დღესა ახუსებისა ზატკისა მწუხრი, იქვე 062, 1—2 b; მშუა მე დედამან ჩემმან, ხანმ. იერემ. 39, 1—2 b; წელსა მეთორუამეტესა, მასვე უამსა, სინ. მრავალთ. 58, 3; გორციელად მოსულამ, იქვე 33, 14; და არა გულისკმა-ყვხ, მ. 13, 29 C; დამო-თუ-მცა-ება საფქვლე-ლოდი ყელსა, მრკ. 9, 42 C; და იგი თავადი წარმოუძღუეს წინაშე მისა სულითა და ძალითა ელისაჲსითა მოქცევად გულთა მამათა შკლთა მიმართ, ლ. 1, 17 C; შენ დაამტკიცენ ყოველნი საზღუარნი ქუეყანისანი, ფსალმ. 73, 17 B; შდრ.: საზღუარნი C; არა ღირს ვარ წოდებად შუილად შენდა, სინ. თარგმ. სახარ. 82 r, 12—82 v, 2; ვითარცა მოიქცა უძლები იგი შკლი, იქვე 87 v, 13—88 r, 1; და ვითარ დაეყო დაყულებასა შინა ოცდაათრუამეტი დღე, სკმეონ მესუეტ. 96, 26—27; რომლისა თანა იყო სული უძღურებისაჲ ათურამეტით წლითგან, ურბნ. ოთხთ. 145 r, 5—7 b; ამა ესერა, ათურამეტი წელი არს, იქვე 145 v, 15—16 a; რომელსა ოცდაათურამეტი წელი დაეყო უძღურებასა შინა, იქვე 182 v, 16—19 a; ყურძენი მათი ყურძენი

ნაუღლისაი, ფსალმ. ვალ. 2, 32 A; ესე მეთურამეტე, ძლევაი არს, კლე-
მაქს. 140 r, 15—16; რომელი ღირდა ათურამეტის დრაჰკნის, ათ. პატერ.
30, 16—17; ოდესმე იტყვს ცვალებასა კმისასა, ეგულების რაი შეცუაღე-
ბაი უწყებისაი, სოლომონ. თარგმ. ქებათ. 73 v, 33—35 h; და ზღუასა
საზღუარი დაუდევ, Sin.-11 84 r, 9—10; და უბრძანა ღმერთმან მატლსა
განთიადისასა ხუალისაგან, იონა 4, 7—9.

ყურადღებას იქცევს კონტამინირებული ფორმები, როცა დაწერილია
როგორც უ, ისე ვ-ც: რაემს იქმოდი ქუველის საქმესა შენსა, მ. 6, 2 C;
და კერმის მცუვალებელნი, ი. 2, 14 C; ბრმაი იშუვა, ი. 9, 2 C; წარვიდა
საზღუვართა ტვროსისთა, წყაროსთ. თხზთ. 84 v, 1—3 a; არსმცა ნაწილი
მისი იუდას თანა ისკარიოტელსა და ყოველთა მწუვალებელთა, სიგ. მღუ-
იმელთაი; აღუვირვასხნეა მას, Jer.-96 101 r, 10.

როგორც დაინახეთ, ვ და უ გრაფემათა ურთიერთმონაცვლეობის
ცალკეული შემთხვევები ხანმეტ ტექსტებშია დადასტურებული. IX—
XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში ამ მონაცვლეობის ამსახველი
ფაქტები თანდათან ხშირდება. ეს მოვლენა /ვ/ და /უ/ ფონემათა ნეიტრა-
ლიზაციას უნდა ასახავდეს. იმ დიალექტებში, რომელთაც ასახვა პოვეს
ქართულ სალიტერატურო ენაში, /ვ/ : /უ/ ფონემათა ოპოზიცია ძველი და
საშუალი ქართულის მიჯნაზე მოიშალა. ამ დროისათვის გვაქვს არა ორი
ფონემა, არამედ ერთი ფონემის ორი ალოფონი (ფაკულტატური ვარი-
ანტი). ეს შეუძლებელია ერთბაშად მომხდარიყო. ინოვაციის გავრცელე-
ბა ენაში მეტად რთული, თავისებური პროცესია (52, გვ. 78 და შემდგ.:
47, გვ. 205 და შემდგ.).

/ვ/ : /უ/ ოპოზიციის ფუნქციონალური დატვირთვა ძველ ქართულში
უმნიშვნელო იყო (7, გვ. 41), რაც უნდა იყოს ოპოზიციის მოშლის ერთ-
ერთი ვადამწყვეტი მიზეზი.

გასათვალისწინებელია ის ჯარემოებაც, რომ შესაძლოა, ეს მონაცვლე-
ობა ზოგჯერ მომდინარეობდეს იმ დიალექტური (ენობრივი) წრიდანაც,
სადაც /ვ/ : /უ/ ფონემატური ოპოზიცია არც არსებულა.

ზოგიერთ ხელნაწერში: H-1889 (ნაწყ. საგალობლებიდან), H-1831
(იერუსალიმის განჩინება); A-1562 (საწელიწდო იადგარი) ხშირია ვ-ს
უ-თი შენაცვლების ფაქტები. აღიძვრის ეკვი, ხომ არ არის ხელნაწერები
სევანის გადაწერილი: როგორც ცნობილია, სევანურში არა გვაქვს კბილბა-
გისმიერი /ვ/ სპირანტი. ამიტომ ბუნებრივია, გადაწერს (ამ შემთხვევა-
ში სევანს) თავისი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი ფორმები გაჰ-
პარვოდა.

ცალკე უნდა გამოიყოს X საუკუნის ორი ხელნაწერი: ლატალის ლექ-
ციონარი და იელის იადგარი. ორივე ხელნაწერში სისტემატურია ვ გრა-
ფემა უ-ს ნაცვლად:

განიღვიძა იოსებ, ლატ. ლექც. 3 r, 8 a; კელმწიფც, მთავარი მშვიდო-

ბისაჲ, იქვე 4 რ, 10—11 ა; ვეფხი განისვენებდეს თიკანთა თანა, იქვე 4 ვ, 26—27 ბ; და ერთად მართვენი მათნი იყვნენ, იქვე 4 ვ, 1—2 ბ; იტყვის უფალი, იქვე 13 რ, 15 ა; 13 რ, 21—22 ა; სირცხვილი შეურაცხ-ყო, იქვე 17 ვ, 10—11 ბ; და წყალი არა ვსვი, იქვე 67 ვ, 23—24 ბ; რომელმან-იგი წარსულთა მათ ჟამთა მიუშვა ყოველსა მას თესლებსა სლვად გზათა ნე-ბისა მათისათა, იქვე 203 ვ, 15—19 ა; რაისა გამოხუდით კაცისა, ჩჩვი-ლითა სამოსლითა შემოსილისა, იქვე 283 ვ, 19—21 ბ; გრცხვენოდენ და შეიმკვდიმეთ, იქვე 327 რ, 15—17 ბ; კრებული მორწმუნეთაჲ ქრისტეს ეკ-ლესიისაჲ, განსწავლული მოძღვრებითა, იელ. იადგ. 68 რ, 2—3; დიდების-ჰმეტყვილებ, იქვე 73 ვ, 3; აღმოუცენე სიტყვაჲ ქრისტეს სარწმუნოები-საჲ, იქვე 75 რ, 6; მეოხ-გვეყავ, იქვე 79 რ, 5; მხიარულად ხვიდოდე, იქვე 80 ვ, 8; მკლავთა ზედა მიიქვა, იქვე 87 ვ, 4; ეჩვენა საშინელებით ქვე-წარმავალსა მას, იქვე 91 რ, 3; შეუწველო მავვალო, იქვე 108 რ, 4; ღმრთისმეტყველთანი, იქვე 109 რ, 7; აღმოგვიცენდა ნაყოფი, იქვე 132 რ, 6; შეხვეული მიხურითა, იქვე 151 ვ, 3; უცნებანი მტერთანი დაამკვენ, იქვე 204 რ, 14; რამეთუ შეისხნა მან ჯორცნი უბიწონი შენგან ვსნისა ჩუ-ენისათვის, იქვე 231 რ, 2—3; ზვარაკო ქრისტესო, წმიდაო, იქვე 241 რ, 2.

ორივე ეს ხელნაწერი სვანეთშია დაცული. გადამწერად სვანს ვერ ვივარაუდებთ. უფრო მოსალოდნელი იყო, უ-ს ვ-თი შენაცვლების პა-რალელურად ამ ძეგლებში სისტემატურად გვექნოდა უ ვ-ს ადგილას (ეს კი ამ ძეგლებში სპორადულია. იელის ადგარში უ ნიშანი /ჟ/-ს გამომ-ხატველად მხოლოდ თანხმომავანთა აღმნიშვნელ გრაფემათა შორის დას-ტურდება: შუნეს წმიდანი 270 რ, 15—16). ამდენად, უფრო სავარაუდე-ბელია, ეს ძეგლები იმ დიალექტური გარემოდან მომდინარეობდნენ, სა-დაც /ვ/ : /ჟ/ დაპირისპირება ამ დროს უკვე მოშლილია, ან ამგვარი ფო-ნემატური ოპოზიცია ამ დიალექტთა კონსონანტური სისტემისათვის სა-ერთოდ არც ყოფილა დამახასიათებელი.

მ. კ და ხ გრაფემათა და /ვ/ და /ხ/ ფონემათა ურთიერთმიმართება

ძველ ქართულში /ვ/ და /ხ/ ორ დამოუკიდებელ ფონემას წარმოად-გენდა. ამათგან ახალ ქართულში მხოლოდ /ხ/ შემოგვრჩა: /ვ/ დაემთხვა /ხ/-ს. ვ. თოფურია ძველი ქართულისათვის მიუთითებს: „უკეთუ გვინდა ვიცოდეთ, თუ რა შემთხვევებში გვხვდება ხ ან ვ, ამისათვის საჭიროა სა-განგებოდ შედგენა იმ სიტყვების სიისა, რომელნიც ამა თუ იმ ნიშნის მატარებელნი არიან, რადგანაც მათი ხმარებისათვის საერთო წესის გამო-

¹ ძველისხმობთ ახალ ქართულ სალიტერატურო ენას.

მუშავება შეუძლებელია“ (13, გვ. 177)¹. ოღონდ გარკვეულ შემთხვევებში, ვ. თოფურას აზრით, შესაძლებელია, დადგინდეს /ვ/ და /ზ/ ფონემათა დისტრიბუციის ზოგიერთი წესი. მკვლევრის დაკვირვებით, „უკეთუ ს შ ც ჩ თ ბგერებს შემდეგ ხ ისმის, იგი უსათუოდ უნდა გადმოვცეთ ხანით“ (13, გვ. 177). „ირკვევა, რომ ქართველური ენებისათვის დამახასიათებელი ყოფილა ხხ, შხ, ცხ, ჩხ, თხ, ზღ, უღ, ძღ, ჯღ, [ღღ], წუ, პუ, [ტუ] კომპლექსები“ (13, გვ. 177). იქვე ნათქვამია: „ქართველურ ენებში ციშლაუტებსა (ე. ი. ს შ ზ უ) და აფრიკატებს შემდეგ ვ შეუძლებელია იყოს: არა გვაქვს ხვ, შვ, ცვ კომპლექსები“ (13, გვ. 177); და „ხსენებულ (ციშლაუტ-აფრიკატ) ბგერებს წინ უთუოდ ვ უნდა იყოს და ვართუე უნდა აღენიშნოთ“ (13, გვ. 177).

ეს დასკვნა არსებითად სწორია² ძველი ქართულის ძირეული მორფემებისათვის. ამდენად, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ [ვ] და [ხ] სეგმენტები ზემოთ აღნიშნულ ფონემათა მეზობლად (წინა, ან მომდევნო პოზიციაში) რეალიზდებიან როგორც ერთი ფონემის კომბინატორული ვარიანტები, ხოლო დანარჩენ პოზიციებში — როგორც ორი დამოუკიდებელი ფონემა.

რაც შეეხება მორფემათა ზღვარს, აქ ეს წესი არ მოქმედებს: დასაშვებია, ერთი მხრივ, /ხს/, /ხშ/, /ხც/ და მისთანა, ხოლო მეორე მხრივ, /სვ/, /თვ/ და მსგავსი კომპლექსები. რამდენიმე ნიმუში:

ა) ხს: მათგანი ხსაჯნეთ შესაკრებელთა შოვრის, უძვ. ქართ. ხელნაწ. გვ. 343; კეთილ არს ახსარებაი უფლისაი, ფსალმ. 91, 2.

ხშ: რომელი ხშორავს იერუსალმსა ას სამეოც უტევან, ხანმ. ლექც. გვ. 7; ოთხშაბათსა მწუხრი, ჯავახ. აღწერ. გვ. 4.

¹ ამგვარი სიის შედგენის ცდა ი. იმნაიშვილს ეკუთვნის (16, გვ. 325—326). ამ სიას ვ-ს შემდეგელ რამდენიმე სიტყვას დავემატებთ: გაქილება: არცაღა აჩინო ნიშანი გაქილებსაი პირსა შენსა, კალ. ლექც. 113, 1—2 ხ; არცა იჩინო ნიშნი გაქილებსაი პირსა შენსა, ლატ. ლექც. 110 რ, 9—10 ხ; გალი: და პრქუა იესე დავითს, ძესა თუსსა: მიართუ ძმათა შენთა სათუელი ესე გალისაი ამის, კალ. ლექც. 70, 18—21 ხ; და შესუარა მას ბოაოს გალი და მისცა, და ქამა და განძღა, რუთ. 2, 14 0; მერჯი: და დადვეს იგი მერჯსა ზედა, პარზლ. მრავალთ. 633 რ, 18—20 ა; საჯივი: და უბრძანა მსაჯულმან მან შეკრავა მათი და დადებამ-სცა საჯივი ქედთა მათთა, პარზლ. მრავალთ. 214 v, 14—16 ა; ქუთი: უკუეთუ იქუთო სამოსელი მოუყისსა შენისაი, დასლგასა მზისასა მისცე მას, გამოსლვ. 22, 26; კუფლოვანი: და იხილოს მდღელმან მან შეღებაი იგი კედელთა მის სახლისათაი კუფლოვანდ მომწუანედ, ლევიტ. 14, 37 0; ჯღარჩად ჩხრეკისათუს შემინდვეთ, Ath.-21 218 v (გადაწმ. ანდერძი); ქუედა: და დადვა ქუედაი კელსა შინა თუსსა, გელ. ბიბლ. 362 v, 2—3; მკუედენელი: რომლისა შემასმენელნი და მეგობარნი და მკუედენელნი არა არიან წმიდა, იქვე 139 რ, 27—28; (კომენტ.).

² არსებითად სწორიათ, ვამბობთ, რადგან ზოგი გამონაკლისი მაინც დასტურდება. მათგან უმრავლესობა ნასესხებია: პიტიახში, შტახში, ვახში, ვახშამი, ტახტი, ხხართან; ხხედის წარმომავლობაზე გადაჭრით რაიმეს თქმა ძნელია; ოღონდ უდავოდ ქართული ჩანს ხღა: არა ღირს ვარ ხღად მამად ჩემდა, მრავალთ. 7 რ, 5—6 ა; და ბრძანა მოხლადი წმიდისა ერენისი, პარზლ. მრავალთ. 288 რ, 4—6 ხ.

ბც: შეხუვრდეს ფერკთა მისთა და თავყანის-ხცეს მას, ხანმ. ლექსი. გვ. 13.

ხთ: რომელი ხთხოვდეს მას, უძვ. ქართ. ხელნაწ. გვ. 329.

ხტ. დედაკაცო, რამსა ხტირ, ხანმ. ლექსი. გვ. 13.

ბ) სვ: სხუანი ვინმე იყვნეს ას-კელნი, ელინთა ზღაპრ. 44, 17.

თვ: უმჯობეს არს შენდა ერთ-ველისა ცხოვრებასა შესლვამ, მრკ. 9, 43 C; აღილო ერმან ერთგმობით კმადა ყოველთა მიერ ვედრებნსამ, იერუს. აღწერ. გვ. 32.

მიუთითებენ /ვ/-სა და /ხ/-ს მონაცვლეობაზე ძველსა და ლიტერატურ-რამდელ ქართულში. ვ. თოფურიას აზრით, მ-კედ-არ-ი, ხა-კედ-არ-ის ძირი -კედ- უკავშირდება ხ-ხდ-ომ-ა-ს: *ს-კედ-ომ-ა>*ს-კედ-ომ-ა>ს-ხდ-ო-მა (13, გვ. 185). ეს დაკავშირება არაა დამაჯერებელი. სემანტიკური და შორება სხვა ფაქტორებთან ერთად ანგარიშგასაწევი (7, გვ. 134—135).

3. ფოგტის მოსაზრებით, თხრა ეტიმოლოგიურად უკავშირდება თოკს (58, გვ. 128). ამ დაკავშირებას ემხრობა გ. როგავაც (25, გვ. 187), ოღონდ კატეგორიულად ეწინააღმდეგებიან ვ. თოფურია (12, გვ. 207) და კ. ჰ. შმიდტი (57, გვ. 115). ჩვენც ვფიქრობთ, რომ ეს დაკავშირება საეჭვოა. ო-ს რედუქცია ქართულში ძნელად ხდება. რაც მთავარია, თოვი უკუმშველია, რატომღა შეიკუმშებოდა თოვ- ძირი ზმნაში: *თოვრა>>თვრა (?).

ვ. თოფურიას აზრით, ქართ. თხა<დაკალ; შდრ.: სვან. დაკგლ; დაკ>>*თვ>თხ (12, გვ. 207). თ. გამყრელიძესა და გ. მაჭავარიანს თხა-ს არქეტიპად *ღვა მიაჩნიათ (7, გვ. 119). ამ შემთხვევაში: *ღვ>*თვ>თხ. კ>ხ ვ. თოფურიას წესის მიხედვით. ამ სიტყვაში /ვ/-ს აღდგენას სვანური და-კგლ ხდის დამაჯერებლად.

თ. გონიაშვილი ძვ. ქართ. შეინავე, მეოხნე სინონიმებს ერთი ძირისად მიიჩნევს და ს-ხ-ედ ფუძეს უკავშირებს (9, გვ. 583). ეს ეტიმოლოგია ი. ქავთარაძემაც გაიზიარა (33, გვ. 48). ეს საეჭვო დაკავშირება ჩანს.

ი. ქავთარაძის ვარაუდით, კუ-ებ-ა და ხუ-მ-ა ერთი და იგივე ძირია (33, გვ. 46). აღსანიშნავია, რომ ხუ- ძირი კუ-დან მომდინარედ მიაჩნდა ნ. მარსაც, ოღონდ იგი სვანურის მონაცემებს იშველიებდა: ონკუ „მოვიტანე“<*ონკუდ (ლი-კად-ე „მოტანა“) (50, გვ. 264—265). ამ ეტიმოლოგიის გაზიარება შეუძლებელია. სემანტიკური დაშორება ძალზე დიდია. ამას გარდა ხუ-მ-ა ფუძემონაცვლე ზმნაა: მხ. რიცხვი დ-ებ-ა-; მრ. რიცხვი: ხუ-მ-ა. არ შეიძლება ანგარიში არ გაეწიოს იმას, რომ ამ ზმნებს სხვადასხვა თემატური აფიქსები დაერთვის: -ებ: კუ-ებ-ა-; -ამ: აღ-ხუ-მ-ა.

ი. ქავთარაძე ფიქრობს, რომ ძველ ქართულ კუთ- ზმნურ ძირს ხუთ-რიცხვითი სახელის ძირი უნდა დავუკავშიროთ. იგი წერს, რომ „შეუძლებელი არაა ძველი ქართულის დიალექტებში ვივარაუდოთ კ და ხ ბგერე-

ბის შენაცვლების ერთეული შემთხვევა, რომელიც შემდეგ საყრველთა-
ოდ ისტორიული ფაქტი გახდა“ (32, გვ. 98).

კუთ- ზმნური ძირიდან ნაწარმოები ფორმები ვგვხვდება უძველეს წე-
რილობით ძეგლებში:

აწ უკუე კაცი ვერ შემძლებელ იყო ვსნად, რამეთუ თანა-ნადებსა მას
ქუეშე იყო ნაკუთევად, სინ. მრავალთ. 42, 25—26; მო-სამე-იკუთევედ
ძმთა შენდა ცუდად, იობ. 22, 6 O; და კარაული უფლისაჲ წარიბეს და
კარი ქურივისაჲ დაიკუთეს, იქვე 24, 3 O, და მისთ.

უძველესი საერთოქართველური სიტყვაა **ხუთ** რიცხვითი სახელი
(შდრ.: მეგრ. **ხუთი**, სვან. **ოხუიშდ**), რომელიც თავდაპირველად სწორედ
/ხ/-ს შეიცავდა. თუ ი. ქავთარაძის დაკავშირებას გავიზიარებთ, /ხ/ გადა-
სულა /ვ/-ში, რაც საზოგადოდ არ ახასიათებს ქართულს ისტორიულად.
ხუთ- და **კუთ-** სხვადასხვა ძირებია.

ყურადღებას იქცევს ძველი ქართული ენის წერილობით ძეგლებში
გულის-ხმა // **გულის-კმა** და **ხრწნა** // **გრწნა** სიტყვათა ორგვარი დაწერი-
ლობა. მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა ამ სიტყვათა ოდინდე-
ლი შემადგენლობისა და ქეშმარიტი დაწერილობის შესახებ. ვერ კიდევ
სულხან-საბა ორბელიანი წერდა: „გულის-ხმა ესე არს გონებით ახმა და
გულთა შეღება, ვიეთთა გულის-კმად აღუწერიათ. გულსა არა აქუს კმაჲ,
არამედ ახმა და შეღება“ (სვ. 128). /ხ/-სვე ვარაუდობენ ამ სიტყვაში:
ნ. მარბი, ი. ყიფშიძე, კ. კეკელიძე, ი. აბულაძე, ი. იმნაიშვილი, ი. ქავთა-
რაძე, ზოლო /ვ/-ს: ს. ჯანაშია, ა. შანიძე, ვ. თოფური.

მოვიტანთ რამდენიმე ნიმუშს:

-**კმა** // -**ხმა**: რომელთა თანა არს **გულისკმაჲ**, იოანე ოქრობ. ცხობრ.
8 v, 4—5; ღმრთეებისა მეტყუელებჲა და **გულისკმის-ყოფაჲ**, შატბ. კრებ.
28 r, 6—8 ხ; და **გულისკმის-საყოფელ**, იქვე 143 r, 19 a; შდრ.: აქა ჯერ-
არს **გულისხმის-ყოფაჲ**, იქვე 143 v, 21—22 a; შეცოდებანი თჳსნი ვინ-მე
გულისხმა-ყვენეს, ფსალმ. 18, 13; შდრ.: **გულისკმა-D**; რამთა **გულისკმა-
ყოხ** ცოდვაჲ იგი, მამ. სწავლ. 158, 11 C; შდრ.: **გულისხმა A**. აღსანიშნა-
ვია, რომ „მამათა სწავლათა“ C ნუსხაში სისტემატურად კ გვაქვს, ხო-
ლო AB ნუსხებში — ხ.

გრწნ- // **ხრწნ-**: უგრწნელი ცხორებაჲ მოიბოვა, სინ. მრავალთ. 13, 5;
უგრწნელებისა იგი შემოქმედი, იქვე 20, 30; და მოზღუდვილნი განი-
გრწნებიან, უდაბნ. მრავალთ. 31 v, 19—20 a; და ესევეთარი იგი **ხრწნი-
ლებჲა** თვთ თავისა თჳსისა **განხრწნა** იყო, იბერ. 50, 38—39 B. შეცვალენით
ხრწნილნი უხრწნელად, მამ. სწავლ. 218, 15—16 C; შდრ.: გრწნილნი
უგრწნელად AB; გრწნილნი წარგდენ და უხრწნელნი აღდგენ, იქვე 259,
9. ამ უკანასკნელ წინადადებაში ყურადღებას ის იქცევს, რომ ერთი და
იმავე ძირისაგან ნაწარმოები სიტყვები ორგვარი დაწერილობით (-**გრწნ-**
და -**ხრწნ-**) ვგვხვდება. „მამათა სწავლათა“ C ნუსხა სისტემატურად იძლე-

ვა ხრწნ-ს, საპირისპიროდ AB ნუსხებისა, სადაც უმთავრესად ხრწნ-გვაქვს.

ი. იმნაიშვილმა შენიშნა, რომ მერყეობა ამ სიტყვათა დაწერილობაში უცხოა ქართული ენის უძველესი წერილობითი ძეგლებისათვის (14, გვ. 54—59). მერყეობა იწყება IX საუკუნიდან (ამ მოვლენის ამსახველი პირველი ნიმუშები სინურ მრავალთავშია გამოვლენილი).

X საუკუნის ბოლოსა და XI—XV საუკუნეთა ძეგლებში ამგვარ შემთხვევათა რიცხვი საკმაოდ ხშირია.

I. მოსალოდნელ ხ-ს ენაცვლება კ:

გედავთა, ვითარ-იგი მეფობაჲ განაგდო, უდაბნ. მრავალთ. 178 r, 21—22 b; ოკრიდენ ლელვანი მისნი და ვერ გარდაჰდენ მას, იერემ. 5, 22 O, შდრ.: ოხრიდენ I; გულისგმა-ყავთ და მოჰჯადეთ მტირალთა, იერემ. 9, 17 I; შდრ.: მოხადეთ O; აღგოსებასა მწუხრი, წყაროსთ. ოთხთ. 213 v (მინაწ.); და მიერ გამოიყუნა საიდუმლონი იგი ღმრთეებისანი, კიმ. I 104, 20—21 C; შდრ.: გამოიხუნა B; აღმოუყუნეს თუალნი, აპოკრ. მიმოდასლ. მოციქ. I E; შდრ.: აღმოუხუნეს D; შემდგომად თუალთა აღმოყუმისა ასუეს წამალი იგი სატფურებისაჲ, იქვე I E; შდრ.: აღმოხუმიისა D; აბრილისა ოცდახუთსა წალმა არ წავა აკუსებაჲ, ქრონიკ. 334 r, 14—15.

II. ხ არის დაწერილი კ ნიშნის ნაცვლად:

მრავალ არიან საბრკენი მისნი და აწ ივლტოდე საბრხეთაგან და მახეთა ეშმაკისათა, ათ. მრავალთ: 274 v, 8—10 b; განხურდი სიყვარულითა ქრისტესითა, ღირსთ, იელ. იადგ. 61 v, 18; ვიდრემდის აღმოხდის კუალად პირით კერძო მისა, ЗВОРАО, т. XIII, вып. II—III, გვ. 17; და წყალობითა მოიხსენე ვალატოზი იესე, ოშკის VIII წარწ. გვ. 54; ხელსა მას შინა ჩუენისაცა ამის საღმრთოთა მოქალაქობისა საქმენი არიან, Jer.-96 8v, 6—8; რომელმან-იგი ორივე შეიწყნარა და ორთაგანვე გამოიხადა, იქვე 187 v, 19—22; უკუეთუ გუამი ესე სიხშომაჲ შეპყრობილ იქმნეს ამისგან, კაცისა აგებ. 167. 6—7 B; ცხრამეტსა წელიწადსა შიგან ერთხელ ოდესმე, ქრონიკ. 320 r, 13—14.

„შატბერდის კრებულში“ (გადაწერილია 973—976 წლებში) გვხვდება ერთი და იმავე მკიე („ნაცრისფერი“ საბა) ძირისაგან ნაწარმოები ფორმები ხან კ და ხან კიდევ ხ გრაფემებით:

მკიისფერი: ვპოვებთ ფერსა მას იაგუნდსა თუალსა შინა სიმეწამულესა და თაფლისფერსა და მკიისფერსა, 66 v, 20—24 a..

მხივანებაი: ფაქლი და მხივანებაი, და გამოსხმული და მხივანებაი განკურნის, იქვე 65 r, 16—19 b; ხ-თი გვხვდება ამ ძირიდან ნაწარმოები მხივანნი ფორმა „პარხლის მრავალთავშიც“: ორნი ესე წყლულებანი საშინელნი და მხივანნი დღესა ერთსა მოწევენულნი, 218 r, 8—11 b, შდრ.:

მკიე იყვნიან გორცი სიყვლითა და სიშავითა, Ath.-32 162 r, 13—14;
განყინულ იქმნიან და დაჰკიებულ, Ost.-3 157 v, 4—6.

978 წელს გადაწერილი „სკუმონ მესუეტის ცხოვრება“ (Sin.-46) მერ-
ყეობას გვიჩვენებს გარო სიტყვის დაწერილობაში (გარო // ხარო):

და ჰყოფდა ლოცვასა თითოეულსა შინა და კაროთა ზედა საიფქლე-
თა, 120 v, 3—4; რამთა არა მოაკლდეს გაროსა მას საიფქლესა იქლი
თქუენი, იქვე 130 v, 7—9; და დასწერა გაროსა მას საიფქლესა ჯუარი,
იქვე 135 v, 3—4; მაგრამ: მცირელი იფქლი დაშთომილ იყო ხაროთა ში-
ნა მონასტრისათა, იქვე 129 r, 13—14; და ურწმუნოებისა მათისათჳს
წარვიდა კურთხევაჲ ხაროსა მისგან უფლისამიერი საიფქლისა, იქვე
134 v, 8—11.

კ-ს ნაცვლად ხ ხშირია ორ ძეგლში: „ანდრია სალოსის ცხოვრება“,
H-1345 (დათარიღებულია XI—XII საუკუნეებით) და „კარაბადინი“,
Q-26 (XIV—XV სს.):

მწარე გახსონს, ანდრია სალოსი 9 r, 18—19; ფრიალ ძკრისმოხსენე,
მოძულე კაცთა, იქვე 68 v, 4—6; ხოლო ებიფანეს მოეხსენებოდეს სწავ-
ლანი ესე წმიდისანი, იქვე 74 v, 3—4; დაეხსნა დღესა და ღამესა, კარა-
ბადინი 14 v, 2—3; სხუა გახახსნელი წამალი მიეც, იქვე 20 v, 20—21;
პირველად კელი გაუხსენ, იქვე 61 r, 11; და იყოს ტკივილი ხახსართა,
იქვე 15 r, 22—23; და მიმწუხრი გარდამოხსნეს, იქვე 179 r, 18—19; და
მუცელი მითა გაუხსნათ, იქვე 25 r, 12; თუ გახსნამან შეასუსტოს, იქვე
31 v, 16—17; სისხლი აღინე, გაუხსენ, იქვე 35 r, 9—10; ნიადაგ გა-
ხსნით იყოს, იქვე 35 r, 17; ხსნილსა შიგა ქათმისა გორცი კამოს, იქვე
41 r, 13—14; ამათი ხსნა ბურანითა იქმნებისო, იქვე 39 r, 12—13; აღრე
ჩამოეხსნების, იქვე 37 v, 16; ძარღვი გაიხსნას, იქვე 50 v, 20; ესე შე-
სუი, რომე მუცელი გახსნას, იქვე 50 r, 13—14; ყურს წინათა რომე ძარ-
ღვი არის, ისი გაუხსენ, თუ არა ფეთქდეს, ნუ გაუხსნი, იქვე 51 v,
18—21; შუბლი გაუხსენ, იქვე 55 r, 4—5; მერმე ძარღვი გაუხსენ, იქვე
70 v, 25; და წმიდაჲ იაკობ და წმიდაჲ ვლასი მოიხსენენ, იქვე 119 r, 23;
ისი არს, რომე აწე მოგახსენებ, იქვე 104 r, 10—11; ხშირად ვსწერე, ან-
დრია სალოსი 201 v, 16; ლაპარაკი გაუხსირონ, კარაბადინი 63 r, 17—18;
თავსა ხშირად იპარსევდეს, იქვე 71 v, 22—23.

XIV—XV საუკუნეთა საისტორიო დოკუმენტებიც გვიჩვენებენ ანა-
ლოგიურ მოვლენას:

ათას-ათასი თანგა მოგახსენოთ, Ad.-626 (XV ს.). აწ ესე წიგნი მო-
გახსენეთ, იქვე; მოგახსენეთ თქუენ, იქვე; ესე წიგნი და პირი მოგახსენ-
ნეთ, Ad.-125 (XV ს.); ესე წიგნი ნ[ა]სყიდობისა დაგიწერე და მოგ[ა]ხსენე,
Ad.-19/2 (XIII ს.).

დარღვევები კ-სა და ხ-ს ხმარებისას მიუთითებენ, რომ ენაში მოხდა
/კ/ და /ხ/ ფონემათა ოპოზიციის ნეიტრალიზაცია. ამ მხრივ ნიშანდობლი-



ვია ნასესხები სიტყვები, რომლებშიაც /ხ/ გვაქვს /ხ/, /შ/, /ტ/ და სხვა ფონემების წინ: პიტიახში, ვახში, ვახშამი, შტახსი, ოხჯანი (13, გვ. 181—182; 16, გვ. 191), შდრ.: აგრეთვე საკუთარი სახელი ხსართან¹, ტახტი² და სხვა. წარმოდგენილია, რომ ეს სიტყვები მხოლოდ წერითი მეტყველებისათვის ყოფილიყო დამახასიათებელი. სავარაუდოა, რომ მათი დაწერილობა იმდროინდელ წარმოთქმასაც ასახავს. საყურადღებოა, რომ ხევესურულმა, რომელშიაც მოქმედია /ვ/ და /ხ/ ფონემათა დაპირისპირება, ნასესხები სიტყვა (ვახშამი) შესაბამის ყალიბში მოაქცია: პირველად ოვშამსა შჳამენ, მეორედ რო შჳამენ, ოვშამთ უქვენაი ხქვიან, ქართ. დიალექტოლოგია, I, გვ. 7.

ზემოთ მოტანილი მასალა შესაძლებლობას გვაძლევს, გავაკეთოთ დასკვნა: ქართულ სალიტერატურო ენაში /ვ/ და /ხ/ ფონემათა ოპოზიციის მოშლა დაეწყო IX საუკუნის ბოლოდან (გულისხმა // გულისხმა; გრწნა // ხრწნა) და ეს პროცესი თანდათან ინტენსიური ხდება³.

თუ ამას გავითვალისწინებთ, გასაგები ხდება ხ და ვ გრაფემათა არასწორი ხმარების შემთხვევები, ზოგ მწერალს (გადამწერს) უკვე აღარ ესმის ვ გრაფემის მნიშვნელობა, ამიტომ მას ხშირად იქ იყენებს; სადაც იგი წინათ არასდროს იწერებოდა⁴.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვხ იქ, სადაც ხ იყო ადრე: ვითარცა

¹ ამისთვისა მოვავლინე წიგნი ესე გელითა ხსართან მღვდელისა ჩემისაათა, Sin.-11 307 v, 18—20.

² აღიღეს ტახტითა მით წმიდამ იგი გუამი, პარხლ. მრავალთ. 279 r, 1—2 a.

³ ამ მხრივ ნიშანდობლივია ერთხელ („გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“), ვ. თოფურიას აზრით, /ვ/-ს /ხ/-დ ქცევაში ალბათ /თ/-ს უღვევს წვლილი (13, გვ. 184). ამ ვარაუდს ეწინააღმდეგება აღიშნის თხზავის ერთჯელი ცალ-ველ-ის მნიშვნელობით, სადაც /ვ/ მოსდევს /თ/-ს, ოღონდ არ იქცევა /ხ/-დ: უმჯობეს არს შენდა ერთ-ველისა ცხოვრებასა შესლავი, მრკ. 9, 43 C. საქმე ისაა, რომ აღიშნის თხზავის ხელნაწერი IX საუკუნისაა, მაშინ როცა /ხ/-სა და /ვ/-ს დაპირისპირება ჯერ კიდევ ფონემატურიღირებულებისა იყო, ხოლო „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ხელნაწერი XI საუკუნეს განეკუთვნება, როდესაც /ვ/:/ხ/ ფონემატური ოპოზიციის ნეიტრალიზაცია ხდებოდა.

⁴ ანალოგიური ვითარება ზოგჯერ თანამედროვე ქართულ დამწერლობაშიაც შეინიშნება. ავიღოთ სიტყვათა ორი რიგი: ცუდად, კარგად; ზემოთ, ქვემოთ. სიტყვათა პირველ რიგში -ად ვითარებითი ბრუნვის ნიშანია, ხოლო მეორე წყებაში -თ<-ით ისტორიულად მოქმედებითი ბრუნვის ფორმანტს წარმოადგენს. ორივე რიგის სიტყვათა წარმოთქმისას აბსოლუტურ ბოლოში /თ/ ისმის. ორთოგრაფიული ნორმების მიხედვით, პირველ ორ სიტყვაში იწერება დ, ხოლო მეორე წყვილში — თ. გვხვდება ორთოგრაფიული წესის ორგვარი დარღვევა: 1) ყველა შემთხვევაში -წერენ თ-ს: ცუდათ, კარგათ, ზემოთ, ქვემოთ, რაც ამ სიტყვათა წარმოთქმას ასახავს; 2) ყველა შემთხვევაში იწერება დ: ცუდად, კარგად, ზემოდ, ქვემოდ. ორი უკანასკნელი სიტყვის დაწერილობა არა მარტო ეწინააღმდეგება წარმოთქმას, არამედ გაუმართლებელია ისტორიულადაც. შევდგომა მომდინარეობს დამწერის სურვილისაგან — წეროს სწორად, ნორმების დაცვით (მან იცის, რომ წარმოთქმა ორთოგრაფიას სცილდება და ზომიერებას ვეღარ იცავს).

ნესტუ ოჯრენი ვმობს, პარაკლიტ. 159 v, 12. არის ისეთი შემთხვევა, როცა ხვ არის დაწერილი იქ, სადაც კ უნდა გვემოდეს: რაემს შემოქმედი მათი წიაღთაგან საღმრთოთა გარდმოხვდა სახიერებით, A-190 2 v, 5—6.

ვხ და ხვ დაწერილობანი ძალზე ნიშანდობლივია. მათი ტიპოლოგიური პარალელებია: ევ, უვ (იშუვა ...) და მსგავსი დაწერილობანი. ეს კიდევ ერთხელ გახაზავს /ვ/ : //ხ/ ობოზიციის ნეიტრალიზაციას.

აღსანიშნავია, რომ კ გრაფემა შემდგომაც კარგა ხანს შემოგვრჩა (20, გვ. 93—94). იგი საკმაოდ ხშირად არასწორად იხმარება (33, გვ. 45), მაგრამ ზოგიერთ გვიანდელ ძეგლში იგი შეიძლება სწორად გამოიყენებოდეს. აქ გასათვალისწინებელია გადამწერის (დამწერის) განათლება, გამოცდილება, ძველი დედნიდან ზუსტად გადამწერის უნარი, გადამწერის (მწერლის) დიალექტური გარემო და სხვა.

4. ასიმილაცია

ძველი ქართული ენის ძეგლებში ხმოვანთა ასიმილაციის უდავო ნიმუშები დადასტურებული არაა. XI საუკუნის ხელნაწერში გვხვდება არღარაასადეთ ფორმა: არღარაასადეთ სმენილ არს მათ დღეთა შინა, A-689 250 r, 31—32 a. არღარაასადათ > არღარაასადეთ ასიმილაციის შედეგად. თანხმოვანთა ასიმილაციის ამსახველი ფაქტები საკმაოდ ხშირია.

რეგრესული კონტაქტური ასიმილაცია

ა) მიმსგავსება საწარმოთქმო ორგანოს ადგილის მიხედვით

V—VIII საუკუნეთა წერილობითი ძეგლების ჩვენებათა მიხედვით ირკვევა, რომ /ს/ : /შ/ ობოზიცია ნეიტრალიზაციას განიცდის ნუნისმიერ შიშინა ფონემათა წინ და არქიფონემად /შ/ გვევლინება:

საზღვრად დაშჯისა ყრმისა შობისათჳს მიხილო, ხანმ. მრავალთ. 148, 18—20 a; წინადაცუეთისაჲცა იგი შჯული აღასრულა, იქვე 129, 1—4 a; რომელსა ხუნდეს საშჯელად, უძვ. ქართ. ხელნაწ. 322, 5—6 a; და ცრემლით ვეგლოვდეთ უშჯულოებათა ჩუენთა, ხანმ. მრავალთ. 127, 9—10 h; გამოგვჩნდა ჩუენ დაშჯილთა, იქვე 132, 7—8 a; ნუ დახშჯით, რაათა არა დახისაჯნეთ, უძვ. ქართ. ხელნაწ. 327, 15—16.

ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტებში სჯ > შჯ თითქმის უგამონაკლისოა. მომდევნო ხანის ძეგლებში შჯ დაწერილობის გვერდით გვხვდება სჯ-ც:

სჯული, სასჯელი ... ამგვარი ფორმები უმთავრესად წერიით მეტყვე-
ლებისათვის ჩანს დამახასიათებელი.

IX საუკუნიდან წერილობით ძეგლებში აისახება ასიმილაციური ნე-
იტრალიზაციის ზემოთ განხილულის ანალოგიური შემთხვევა: S₂-ისა და
O₃-ის პრეფიქსი *ჯ, ჩ, ჭ* თანხმოვნებით დაწყებულ ფუძეებთან /შ/-დ გა-
დაიქცევა:

არავინ დაშჯერდების პირველსა ამას, სვან. მრავალთ. 25, 9—10 b; ნუ
დაშჯდები პირველსა საინაგესა, ლ. 24, 8 E; გზათა ზედა შჯედ, იერ. 3,
2 O; შენ დაშჯდე საყდარსა, საკითხ. წიგნ. II 131, 24;

საყდრად ქერობინთა გამოშჩნდი, სინ. მრავალთ. 16, 4—5; ტაძრად
ღმრთისა გამოშჩნდი, იქვე 29, 17—18; რაათა უაღრმს შჩნდე ყოველთა-
სა, იქვე 56, 3—4; შჩათ, რამეთუ უღებ-გიყოფიან სიტყუანი, Sin.-35
281 r, 13 b;

შეშჯამენ კბილითა ანგაპრებისა მათისათა ობოლთა და ქურციტა, სინ.
მრავალთ. 113, 28—29; ვიცი, რამეთუ დიდად შჯირს, შატბ. კრებ. 273 v,
3—4 b; არარაჲ შჯირს ცხოვართათუს, ი. 20, 13 E, და მისთ.

ძველი ქართული ენის ძეგლებში ამ რიგის ფაქტები გაბატონებულია,
მაგრამ გვხვდება /ხ/-ს შემცველი ფორმებიც:

ნუ დასჯდები, ლ. 14, 18 C; გამოხჩნდი, მოღრ. იადგ. 147 v, 26,
და მისთ.

სავარაუდოა, რომ ეს არაასიმილირებული ფორმები უფრო მეტად
წერით მეტყველებას ახასიათებდა. ი. იმნაიშვილი მიუთითებს კონტამი-
ნირებულ ფორმებზე:

ოდეს დასჯდე სენაკსა შინა, Sin.-35 212 r, 1 a; კარაულიცა მეტი
შენთვის მოგვბამს, რაათა დასჯდე მას, საკითხ. წიგნ. II 10, 34 (16,
გვ. 51).

კონტამინირებული დაწერილობის ეს ძალზე საინტერესო ფორმები
იმას მოწმობს, რომ ცოცხალ მეტყველებაში /შ/ თანხმოვნიანი ვარიანტე-
ზია გაბატონებული.

ხო კომპლექსმა V—IX საუკუნეთა ძეგლების მონაცემთა მიხედვით
შემდეგი ცვლილებები განიცადა: ხთ > მთ > სთ:

არა განხთქდა ბაღმ იგი, უძვ. ქართ. ხელნაწ. 358, 1—2; შღრ.: და
განმთქდებოდეს ბაღენი მათნი, ლ. 5, 6 C; შღრ.: და არა განსქდა ბაღმ
იგი, ი. 27, 51 C.

ხო > სთ საწარმოთქმო ორგანოს ადგილის მიხედვით ასიმილაციად
მიგვაჩნია: უკანა წარმოების /ხ/ წინაენისმიერ /ხ/-დ კბილისმიერი /თ/-ს
ზეგავლენით გადაიქცა.

ბ) ასიმილაცია ხმის მონაწილეობა-
არმონაწილეობის მიხედვით



ასიმილაციური გამუდვება

/დ/:თ/ ოპოზიცია /გ/-ს წინ განიცდის ნეიტრალიზაციას და არქიფონემის როლში მკლერი /დ/ გვევლინება. ამ რიგის ფაქტები თავს X საუკუნიდან იჩენს (პირველად დასტურდება Sin.-39-ში, რომელიც გადაწერილია 974 წელს) და ხშირდება XI—XIII საუკუნეთა ძეგლებში:

და აღიპყრეს აფრად იგი მცირე და ქართ. კერძო ეპყრა კიდმდგან, სინ. საქმ. მოციქ. 83 v, 1—5 b; Sin.-58 115 v, 13—16 a;

ვინაიდგან, ვიჯმენ, ვმუბს, სჯულიერისა სამსახურისა, თარგმ. ქებ. ქებათ. 387, 16—17; ვინაიდგან უმრავლესნი მათგანნი მეთევზურნი იყუნეს, იქვე 396, 3—4; ვინაიდგან გუნებასა ცხად-ჰყოფს თულთა მიერ, იქვე 400, 9; ვინაიდგან კელი მისი განულე დისწულსა ჩემსა, იქვე 406, 6—7;

დამწყებელი თავიდგან სიტე მქებელ ექმნების სძალსა, თარგმ. ქებ. ქებათ. 400, 15.

რადგან მოვიდა ძმა ჩემი, ქ. ცხ. 289, 8, და სხვა.

ასიმილაციური დაყრუება

ფშვინვიერ თანხმოვანთა /გ/:ქ/ დაპირისპირება იშლება და არქიფონემად /ქ/ გვევლინება. ქართული სალიტერატურო ენის ძეგლებში ამ რიგის ფაქტი პირველად სინურ მრავალთაგვი იჩენს თავს:

სხუამ ნუგეშინის-მცემელი მოქცეს თქუნ, 186, 18—19; და მიქცე შენ, იქვე 209, 16—17; 209, 23.

რამდენიმე მსგავსი მაგალითი აღიშის ოთხთაგვი გვაქვს:

შენ მიქცეა ამის ყოვლისა კელმწიფებად, ლ. 4, 6; თქუენი იგი ვინ მოქცეს თქუენ, ლ. 16, 12; ქცა ხოლო თუმცა შენ წყალი იგი ცხოელი, ბ. 4, 10; არა მოსე მოქცა თქუენ შჯულ ი, ი. 7, 19.

X—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში ამ მოვლენის ამსახველი სხვა ფაქტებიც დასტურდება:

ანუ ბალანტი იგი არა მიქცა კელთა შენთა, უდაბნ. მრავალთ. 94 v, 28 a — 94 v, 1 b; რადენ არა უფროის მამამან თქუენმან ზეცათამან მოქცეს კეთილი, სინ. თარგმ. სახარ. 90 v, 7—10; აწ მცნებასა ახალსა მიქცემ თქვენ, კურთხევანი 66 r, 10; უწოდე წყალთა და ვმა-ქცეს, Sin.-36 39, 25 a; მოქცეს თქუენ, ურბნ. ოთხთ. 211 r, 18—19 b; მე მიქცე თქუენ ძალი ჩემი, Sin.-35 186, 12—13 b; რაათა მიქცე იგი მსახურად, A-397 199 v, 14—15; და წიგნისაგან ძალად მოგიყვანებ, ვითარცა ძუელსა და ახალსა, გარნა ჩემისავე სიტყვსა მიქცე, რნ ებისკოპოსთა მიმართ

576, 24—577, 2; და მოქცეს სხეული შენი, საწინასწარმეტყ. 39 r, 7; აპა ესერა, მიქცე წინაშე პირისა თქუენისა გზა ცხორებისა, იერუმ. 21, 8 I; აპა ესერა, მიქცენ სიტყუანი ჩემნი, იქვე 1, 8 I.

Sin.-64-ში გვაქვს კონტამინირებული დაწერილობა: მოგქცეს (მოგ-ცეს+მოქცეს):

ამისთვისცა მოგელის შენ გვრგვინი სიმართლისა, რომელი მოგქცეს ქადაგებულმან შენ მიერ, 200, 18—19.

ეს ფორმა გც>ქც პროცესს განაზავს.

საყურადღებო ფორმაა სისქე, რომელიც მიღებულია *სიჭქე-სგან. ძველ ქართულ ტექსტებში ჩვეულებრივ გვხვდება სიზრქე, ზრქელი, გან-ზრქა. /რ/-ს დაკარგვის შედეგად ქართულისათვის უჩვეულო *ჭკ კომპლექსს მივიღებდით. ამ კომპლექსის დაძლევა პირველი კომპონენტის დაყრუებით მოხდა:

სადა არა იყო სისქე მიწისა ფრიალ, მრკ. 4, 5 C; რამეთუ არა იყო სისქმ მიწისა, მ. 13, 5 E; შდრ.: სისქე D; ვიცი შენისა სულისა სისქმ, ათონ. მრავალთ. 131 v, 9—10 b; ქვისა დაკრებასა დათმენ და სისქესა ბოროტისმოქმედთა მიერ, ათონ. კრებ. 24 v, 6—9 a; პარხლ. მრავალთ. 58 v, 31 a — 58 v, 1 b; არაა დააბრკოლებს სისქმ კეთილისა ლოცვასა, პარხლ. მრავალთ. 231 r, 12—14 a; და სისქმ იგი ვორცისა, Ath.-21 173 r, 1; სიკმელე და ნოტია, სისქე და სითხე, გარდამოც. 69 r, 4—5 b; და ზურგსა მისსა ზედა ერტყა ტყავი გრძობისა საძაგელი და სქელი, ანდრია სალოსი 14 v, 16—18.

/ს/ და /თ/ ყრუ თანხმოვანთა წინ დგ კომპლექსი თქ მიმდევრობად გადაიქცევა:

არა შემოგვთქს ჩუენ, ლ. 9, 49 C; რომელსა უთქს ასი ცხოვარი, ათონ. მრავალთ. 219 r, 12—13 a; შეგიოთქო შენ, ლ. 18, 28 C, და მისთ.

ბს>ფს:

ქუაბსა>ქუაფსა: შთაყვის იგი ემბაზსა, ანუ ქოთანსა, ანუ ქუაფსა, კალ. ლექც. 7, 26—28 b.

დთ>თთ:

ბრძმედთა>ბრძმეთთა: რომელი-იგი ბრძმეთთა მათ მარხვისათა გამო-იცადის, უდაბნ. მრავალთ. 61 r, 3.

დს>თს:

ბრძმედსა>ბრძმეთსა: დავდევე იგი ბრძმედსა შინა, სინ. ლექც. 121, 11—12.



აღსაარება > ახსაარება: კეთილ არს ახსაარებაჲ უფლისაჲ, ფსალმ. 91, 2 E; ვითარცა გუეუწყა მრავალთა ახსაარებისაგან, ნომოკან. 26, 6—7.

ძველი ქართული ენის ძეგლებში, რა თქმა უნდა, ხშირია არაასიმილირებული ფორმები (მ ი გ ც ე, ს ი ზ რ ქ ე და მისთ.), მაგრამ ცოცხალ მეტყველებაში უპირატესად სწორედ ასიმილირებული ფორმები უნდა გვექნოდეს.

გ) ასიმილაცია ბგერათწარმოების რაგვარობის მიხედვით

მკვეთრ ხშულთა წინ დაპირისპირება მკვეთრი: მეღერი იშლება და არქიფონემად მკვეთრი გვევლინება.

დჟ > ტჟ:

ღაღატ-ყო მისა მიმართ, სინ. მრავალთ. 5, 29; ღაღატ-ყო და თქუა, იქვე 71, 22; 229, 32—33; ი. 1, 15 C; კმითა მალლითა ღაღატ-ყო, ი. 11, 43 C, და მისთ.

დ > ტ I პირის ფორმაშიაც დასტურდება:

ღაღატ-ვყოთ მორწმუნეთა ძმათა ჩუენთა თანა, სინ. მრავალთ. 126, 30; მე შენდამი, უფალო, ღაღატ-ვყავ, იქვე 158, 29.

როგორც ჩანს, III პირში ასიმილირებული ფორმა შემდგომ I პირშიც გადმოვიდა (აქ მასიმილირებელი ყ თანხმოვანი ასიმილირებულ დ-ს უშუალოდ არ მოსდევდა).

ბკ > ბქ:

ბრკოლ ფუძეში რ-ს დაკარგვის შედეგად მიღებული ბკ კომპლექსი ასიმილაციით ბქ-დ იქცევა:

რამთა არა დაბაკოლდენ მრავალთა მათ თანანადებთათჳს, უდაბნ. მრავალთ. 61 r, 4—6 b; ვერ ველ-გეწიფების დაბაკოლებაჲ, მრავალთ. 156 r, 24—25 b; ჰრქუა მათ: ესე დაგაკოლებაჲ თქუენ, ქსნ. ოთხთ. 146 v, 8—9 a, და მისთ.

დასტურდება ზემოთ განხილულის საპირისპირო მოვლენაც: მკვეთრი თანხმოვნები სუნთქვიერთა წინ მკვეთრობას კარგავენ და სუნთქვიერებად იქცევიან:

და ამას სიტყუასა თანა მეკს განვიდა მისგან, Sin.-46 84 v, 3—5; მეკსეულად ვიქმენ სულითა, H-1346 12 v, 4; და მეკსეულად სიკუდილი გლახაკთაჲ, კალანდაჲ 140 r, 9—10 a; მეკსეულად დასცხრა წყაროჲ იგი სისხლისა მისისაჲ, H-1704 68 r, 16—17; და წარვიდეს იგინი მეკსეულად, ეპიფანე 213 r, 4—5; მეკსეულად განკმა წყაროჲ იგი, A-1699 39 r, 14—15, და მისთ.

ტფ > თფ:

და შემოვიდა ქალაქსა თფილისსა, Sin.-11 294 v, 14; წარვიდა ქუეყანასა სომხითისასა, მახლობლად თფილისისა, სასწ. მთავარმოწ. გიორგისნი 343 v, 3—5;

მამასა ჩუენსა გიორგი თფილელს წაეგო, დავის გადაწყვ. დაწ.

ეს ფაქტები არ ადასტურებენ ფ. ნაისერის მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც, ქართულში „ყოველგვარი ასიმილაციის უმთავრესი კანონია ის, რომ ყოველთვის მხოლოდ მედერი, ან ფშვინვიერი ემსგავსება მკვეთრს, მაგრამ არა პირუკუ“ (56, გვ. 16).

რეგრესული დისტანციური ასიმილაცია

/ხ/ ძირისეული /ჭ/-ს ზეგავლენით /შ/-დაა ქცეული: ფარისეველნი დაიშაჯებიან, სინ. მრავალთ. 92, 18; მართალი საშველი შაჯეთ, ი. 7, 24 C; ერთისა მის შეცოდებითა ყოველთა კაცთა ზედა დაშაშველად, ლატ. ლექც. 314 v, 3—5 a; ნუუეუე მიგითრიოს შენ მშაჯულისა და მშაჯულმან მიგცეს შენ სეფეკაცსა, სინ. ლექც. 87, 18—20 b; შეიწყნარნეს სიტყუანი ჩემნი, აქუს მშაჯული, იქვე 108, 16—18 b; მან შაჯოს იგი, იქვე 108, 19—20 b; და იტყოდა: მშაჯული ვინმე იყო ქალაქსა შინა, Sin.-15 199, 8—10 a; მან შაჯოს იგი უკუანაჲსკენელსა დღესა, იქვე 267, 12—13 b; მე არა ვშაჯო იგი, Sin.-30 76 r, 1—2 a.

ძირისეული /შ/ იმსგავსებს პრეფიქსისეულ /ხ/-ს: არამედ შაშოვალ პირველისა და მერვისა, სინ. მრავალთ. 192, 29—30; მე შაშუვალ მხოლოდ წარვიდე, ათ. ასეკტ. კრებ. 87 v, 12—14 b; და შაშუვალსა გზასა სღვად, იქვე 265 r, 12—14; და ვითარცა შევიდეს იგინი შაშუვალ ქალაქსა მას, I მეფ. 9, 14 O; და უბმ ერთი იყო შაშუვალ მათსა, I მეფ. 17, 3 O; ეტყოდა შაშუვალ მდგომარესა მას, A-397 141 v, 13—14; და ბექშაშუალი მისი ფერთა ოქრომსაჲთა, A-38 102 r, 1; და შაშუალი არს დადუმებამ, კლემაქს. 91 v, 14;

შავ ვიყვენით და შიშავისათვის ცოდვისა თქუა, მრავალთ. 153 რ, 12—14 ა;

ყოველმან-წოლმან, რომელმან განალოს პირველად შაშო დედისა თუ-ისისა, წმიდა უფლისა ეწოდოს, კურთხევანი 49 რ, 3—5.

ძირისეული ყრუ თანხმონის გავლენით ყრუედება ზმნისწინისეული და პრეფიქსისეული მქდერი:

აღუს>ახუს:

ახუსებასა მწუხრი, ხანმ. ლექც. 062, 1 ა; დღესა ანუსებისა ზატისა მწუხრი, იქვე 062, 1—2 ბ; თუესა იანვარსა ზ, საკითხავი ზ, პარასკევსა ახუსებითვან, სინ. სამოციქ. ფრაგმ. 9 რ, 1—2 ა; სულისა მიერ წმიდისა ახუსებულ იქენ (!), სტეფანე, იელ. იადგ. 60 რ, 29—30.

გოც>ქოც:

მოქუცემ მოძღუარსა მას შენსა, უდაბნ. მრავალთ. 94 ვ, 27—28 ბ; რაათა ქოცეს ჩუენ უფალმან ძალი, ბარუქ 1, 12 1; რომელ მოქუცა ჩუენ, იქვე 2, 10 1, და სხვა.

ბრკ>პრკ:

ბრკ- ძირში კ-ს გავლენით პ-ს ვიღებთ: მეყსეულად დაპრკოლდიან, მ. 13, 21 E; და ყოველნი დაპრკოლდებოდეს მისა მიმართ, მ. 13, 57 E; ხოლო რაათა არა დავაპრკოლნეთ ივინი, მ. 17, 27 E; გ მ ა ა ჩემი და-აპრკოლე, ათონ. კრებ. 371 ვ, 6—7 ბ; შემთხუევასა მას ბოროტისასა და-ეპრკოლა, შატბ. კრებ. 58 ვ, 13—15 ბ, და მისთ.

პროგრესული ასიმილაცია

1) კონტაქტური მიმსგავსება

სდ კომპლექსი რეგრესული ასიმილაციით ზდ-ს იძლევა. ძველ ქართულ ტექსტებში დასტურდება ამ კომპლექსის სხვაგვარი სთ ვარიანტიც, რომელიც ასახავს პროგრესულ ასიმილაციურ დაყრუებას. სდ>სთ იზოლირებული მოვლენა არაა. არის შემთხვევები, როცა ყრუ თანხმონათა მომდევნო პოზიციაში ოპოზიცია მქდერი: ყრუ იშლება, არქიფონემად მოგვევლინება ყრუ თანხმონანი: სდ>სთ, შჯ>შჩ, წდ>წთ და სხვ.

ესთენთა საკვრველებათა წინამორბედო, სინ. მრავალთ. 77, 20—21; ესთენსა განკრძალვასა გიბრძანებს, იქვე 100, 12; და ესთენი სასწაული ექმნა მათ წინაშე, ი. 12, 37 C; რამან ესთენ მოაძულა, უდაბნ. მრავალთ. 53 r, 12—13 a; თთუესა ესთენსა და ინდიკტიონსა ესთენსა გამოვარჩიეთ, სევან. მრავალთ. 328, 20—22 a, და მისთ.

ქდ > ქთ:

ცისკრად ალავერდს ილოცა, მწუხრი ბრძემას გადაჰქთა, ერედვ. წარწ.

შკ > შჩ:

და უშხულო იქმნა ცუდად, სინ. მრავალთ. 121, 10; უკუეთუ თქუენ იკითხავთ, შჩუღსა, იქვე 239, 12; უბირადეს ყოვლისა საღმრთოისა საცხორებელისა ახლისა შჩუღისა ესე მოივლინა, ათონ. მრავალთ. 3 v, 1—3 a; განერნეს საშჩეღსა, მრავალთ. 40 r, 3—4 b; იტყოდა იგი სიმართლისათვის და მოთმინებისათვის და საშჩეღისათვის, Ath.-42 182 r, 11—14 b, და მისთ.

წდ > წთ:

ანგელოზთა მიერ მიუწთომელ არიანო, H-1346 94 r, 11—12; შდრ.: დიდებამ მალალთა შინა ღმერთსა ჩუენსა მიუწდომელსა, Sin.-64 18 v, 17, და მისთ.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ერთი შემთხვევა: აწ ძირეულ მორფემაზე და ნაწილაკის დართვით წდ კომპლექსი უნდა მიგველო, მაგრამ ქართული ენის ფონოლოგიური სისტემისათვის ეს კომპლექსი მიუღებელია. მოხდა ასიმილაცია: წდ > წყ:

აწყა იქმნა ძე, სინ. მრავალთ. 89, 21; სადა არს ტყბილი და ზაფხული აღმოსრულ არს და არა აწყა არს, მრავალთ. 137 r, 9—11 b; და ვთქუ, აწყა მიწყიეს, A-38 128 r, 14.

ფშვინვიერი თანხმონით დაბოლოებულ ძირეულ მორფემაზე დართვისას და ნაწილაკის თავიკიდური დ ბ-ს გვაძლევს:

წუთ-და > წუთხა: წუთხა და წარმწყმედღეს მე ქუეყანასა ზედა, ფსალმ. 118, 87 A.

აწყა > აწდა, წუთხა > წუთდა მიუთითებენ, რომ და ნაწილაკი აღარ გიგება დამოუკიდებელ მორფემად, იგი ძირითად სიტყვასთანაა მჭიდროდ დაკავშირებული. წარმოთქმისას ამ ორ მორფემას შორის ზღვარი აღა-

რაა. ამის შედეგი ისაა, რომ ზღვება **ღ:ყ, ღ:ხ** ოპოზიციითა ნეიტრალიზაცია. ერთი მორფემის შიგნით ქართულის ფონეტიკური სტრუქტურა კრძალავს **წღ**, თღ მიმდევრობებს მაშინ, როცა **წყ, თხ** დასაშვები კომპლექსებია.

2) პროგრესული დისტანციური ასიმილაცია

უკანანუნისმიერი ჭ დისტანციურად იმსგავსებს წინანუნისმიერ ხ-ს და მას უკანანუნისმიერ შ სპირანტად გადააქცევს:

ბჟისკარი > ბიშკარი: ბიშკარი შეგვქმენ ა, ნიკორწმ. სიგ. 47, 24; შეგ-ქმენ ბიშკარი ბოსელქორედიანი ა, იქვე 48, 28—29.

წ—ღ > წ—თ:

წუედ-// წუედ->წუეთ// წუთ-: კიდეთა სოფლისათა გახწუთეს ბადენი თქუენნი, Sin.-34 94 v, 6; მი-რაი-ვსწუთეთ აღდგომასა მას, ლატ. ლექც. 300 v, 1—2 b; ვერ მისწუთეთ, შატბ. კრებ. 193 v, 7 a; და მისწუთე ქეშ-მარიტსა, მოღრ. იადგ. 52 r, 29; ვერ მისწუთების, Sin.-59 200 r, 25; და ვერ მივსწუთე საზომსა მისსა, ათ. პატერ. 55 r, 10.

მკვეთრის გავლენით მკვეთრდება მქღერი:

პ—ღ > პ—ტ:

უპირადღს > უპირატეს: რომელნი უპირატეს შჯულისა მაცხოვარმან შეამკენა, მოღრ. იადგ. 26 r, 27; უპირატესი ადამ გამოვიდა, Ath.-32 309 r, 67; და უპირატესობისა მათ ყოველთაჲსა მქონებელი, იბერ. 22, 28—29 AB; შღრ.: წმიდასა მარიამს უპირადღს აუწყა ესრეთ, სინ. მრავალთ. 5, 23.

წ—ღ > წ—ტ:

წრდიაღ > წრტიაღ: სიკუდილითა და სენითა წრტიალითა მოსწყდენ, იერემ. 16, 4 O (შღრ.: წ რ დ ი ა ლ ი თ ა I); რამეთუ შეეხო მასცა ვნებაჲ წრტიალი, მაკრინა 25 r, 40—42 a.

გვიანდელი ხანის ძეგლებში **წყუედ->წყუეთ-**:

შუბლსა ვიცხოთ და სისხლსა დასწყუეთს, კარაბადინი 13 v, 11—12; თავი მოსწყუითე, იქვე 71 r, 14.

IX საუკუნიდან ქართული ენის წერილობით ძეგლებში თავს იჩენს ფაქტები, რომლებიც ასახავენ მედერ და ყრუ ფონემათა ოპოზიციის ნეიტრალიზაციას აუსლაუტში:

და აღვიდა იგი მათ, მრკ. 3, 13 C; სათნოთ ცხოვრებისათჳს ეპისკოპოსისა, S-1138 175 v, 16—17 b; ათორმეტნი ესე ებისტოლენი განწესებულ არს: კორინთე C, პრომელთა მიმართ, ფილიპეთ 4, კორინთელთა მიმართ, C და 4, იქვე 9 v, 1—8 b; მოილო მარიამ ნელსაცხებელი და იწყო ცხებათ ფერკთა უფლისათა, კილ.-ეტრ. იადგ. 128 v, 17—19; რომელი მოვიდა ... ვნებათ კორცითა, იქვე 145 v, 1; ამაღლდი ზეცათ, იქვე 270, 5; რომელნი იქმან უქრთამოთ, Sin.-34 96 r, 8; რომელი-იგი ყოველთავე თანამდგომთა ერთბაშათ თუალითა ვიხილეთ, პარხლ. მრავალთ. 200 r, 19—21 b; უცხოთ მოცლადლებული ქალწოლმან წმიდამან უბიწოთ დაიტია, იელ. იადგ. 4 r, 16—17; გესავთ შენ მყოდროთ ნავთსაყოდელად სულთა ცხოვრებისა, იქვე 4 v, 8; შენგან უმამოთ გამოჩნდა ჩუენთჳს, იქვე 17 r, 14; მტკიცეთ მოითმენთ, იქვე 53 v, 20—21; კადნიერად სახელ-იდევ ქრისტიანეთ, იქვე 54 r, 10; უბიწოთ მშობელო ყოველთა მაცხოვრისაო, იქვე 59 r, 4; რომელთა ბრწყინვალეთ განაშვენეთ ეკლესიაჲ, იქვე 135 r, 30; გულსმოდგინეთ განვიწმიდნეთ ჩვენ თავნი მარხვითა, იქვე 141 v, 30; და განხრწნილნი კუალად აგნეთ სამოთხეთ, იქვე 142 r, 23; უკრწნელად ნეტარებათ მომეცა კაცთაგან, იქვე 166 r, 4—5; ამათ ჰეშმარიტათ ჳვარი მაცხოვრისაჲ, ვითარცა საცნველი, მიიღეს, იქვე 223 r, 8—9; ბოროტათ მთრვალობითა აღგზნებულ იყო, იქვე 265 v, 11; რაჲსა გხადოდით შენ, ღმრთისმეტყველო, ჰეშმარიტად მსახურად საიდუმლოთა ქრისტესთა, კარვად აღმართებულად, ხუროთ სიბრძნისად, იქვე 280 v, 7—8; და წარვიდეს ქალაქათ, H-1888 IV, 2—3 b; მაშინ ყოველი იგი ქალაქი განვიდა შემთხვევათ იესუსა, იქვე IV, 6—9 b; ბრწყინვალეთ შეამკუენ ეკლესიანი, A-1562 4 v, 17—18; ბრწყინვალეთ გამოსჩნდი, ღირსო, იქვე 9 v, 3; განაცხადე ღმრთეებაჲ და კაცებაჲ ერთბაშათ დიდებულო, იქვე 26 v, 7—8; ბრწყინვალეთ განმანათლებელ არს, იქვე 38 r, 10; მეოთხედ რისხვასა, მეხუთეთ მოწყინებასა და მეექუსედ მწუხარებასა, კლემაქს. 146 r, 7—9; უნებლიეთ განშორებად ვართ, A-88 143 v, 5—6 b.

/ვ/-ს დაყრუების გზით არის მიღებული /ფ/: გაკურთხევ > გაკურთხეფ (მღრ.: 42, გვ. 69);

კ უ რ თ ხ ე ვ ი თ გაკურთხეფ შენ, Sin.-11 64 v, 20.

სვანური მრავალთავი და Sin.-11 გამოავლენენ ფაქტებს, რომელთა მიხედვით ირკვევა, რომ ძველ ქართულში ხდებდა /ბ/-ს დაყრუება:

შეკრიფა საფასჲ დიდი, სვან. მრავალთ. 435, 22; და დავეყვენ დღენი ესე შეიღნი მუნ, ვიდრემღის შეკრიფე ყოველი ნაყოფი მისი, Sin.-11

128 v, 15—16; შემოკრფა ყოველი ქალაქი ადგილსა მას, იქვე 180 v, 2.

სავარაუდებელია, რომ /ზ/ დაყრუვდა ამ ზმნის ისეთ ფორმებში, სადაც იგი აბსოლუტურ ბოლოში იყო მოქცეული: ვკრეზ, ჰკრეზ... > ვკრეფ, ჰკრეფ... და შემდგომში პარადიგმის უნიფიკაციის შედეგად /ფ/ გავრცელდა ისეთ ფორმებშიც, სადაც /ზ/ > /ფ/ გადასვლისათვის ხელსაყრელი ფონეტიკური გარემოცვა არ ივარაუდება. ამდენად, შემოდასახელებული ფაქტები (შეგვრიფე, შემოკრფა) -/ზ/-ს აბსოლუტურ ბოლოში დაყრუვების დადასტურებაა.

სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მკდერთა დაყრუვების დამადასტურებლად მიგვაჩნია ე. წ. ჰიპერუბანული დაწერილობანი: დ დაწერილია იქ, სადაც ყოველთვის გამოითქმოდა და იწერებოდა თ¹:

არა დავექსნად სიტყუაჲ, ათონ. მრავალთ. 163 v, 21 b; აღვედით ნავსა ტროადას და მართლ მივისწრაფედ, Ath.-42 161 v, 4—6 b; დავსცეთ ზუაობაჲ, დავექსნად მტერობაჲ, Sin.-59 130 v, 18—19; წარვედით და აუწყედ მაცხოვარსა, იელ. იადგ. 267 r, 15; რომელსა ვაკურთხევდ და ევამალღებთ ჩუენ უკუნისამდე, იქვე 275 r, 1; და დასთრგუნედ მზაკვარი, მკნენო მოწამენო ქრისტესნო, იქვე 228 r, 5—6; რამთამცა ჭერედ ვიტანჯებოდე, ანდრია სალოსი, 180 v, 2—3, და სხვ.

5. დისიმილაცია

ძველ ქართულში დისიმილაცია უმთავრესად თანხმოვანთათვის დამახასიათებელი პროცესია. ხმოვანთა განმსგავსება გაცილებით იშვიათად ხდება.

ხმოვანთა დისიმილაცია

/ე/ /ა/-ს წინ /ი/-დ გადაიქცევა: -ეან > -იან:

ნათესაეი იგი მატლთა მათ წამლიანთაჲ, ათ. ასკეტ. კრებ. 146 v, 10—12 b; და იყო უნიშნოჲ იგი ლაბანისა, ხოლო ნიშნიანი იგი იაკობისა, დაბ. 30, 42 O; და მოაკუდინეს მკეცი იგი გესლიანი, მიქაელ 158 v, 20—22 b; ეგრეთვე ვერცა ერთი წყაროჲ მარილიანსა და ტკბილსა წყალსა აღმოცენებად, კათ. ეპისტ. 73 r, 10—12; რამეთუ თევდოსის მწვალებელი-სა მოწაფეთა თევდოსიანნი ჰრქვან, უწყ. 223 v, 11—12; და აწ კუალად აბრამიანობასა სახელ-იდებს ძუელისაგან, თარგმ. კათ. ეპისტ. 175, 25—27 a, და მისთ.

¹ ზუსტად ანალოგიურია თანამედროვე ქართულის ვითარება: მკდერთა და ყრუთა დაპირისპირების მოშლის გამო დ ზოგჯერ იწერება იქ, სადაც იგი არასდროს წარმოითქმის.

/ეო/ მიმდევრობა /იო/-ს გვაძლევს:

და **მოითხისა** მის გელმწიფებასა გალილეველთა ზედა ჰეროდესა, ლ. 3, 16 C; შდრ.: **მეთხისა** DE; იხილნეს საქმენი ჩემნი **ორმოც** წელ, H-1798 19 v, 2—3; მოიხუნა მან ათნი მცნებანი მარხვითა მით ძლიერითა მთასა მას ზედა სინასა დღეთა მათ **ორმოცთა**, მარხვ. 29 r, 25—26; **ორმოც** წელ ამისთვის მოვიწყინე ნათესავი იგი, ფსალმ. 94, 10 F.

ოვა // ოა, ოვე // ოე კომპლექსები **უვა // უა** და **უვე // უე** მიმდევრობებად გარდაიქმნებიან. ეს მოვლენა ლიაობის მიხედვით დისიმილაციად მიგვაჩნია. დისიმილაციური რედუქციის გზით /ო/-სგან უმარცვლო /უ/-ს მიღება აიხსნება იმით, რომ ძველ ქართულში C—V პოზიციაში /უ/ მხოლოდ იმ შემთხვევაში გვექონდა, როცა იგი მახვილს ატარებდა (**საშუალი**), ხოლო სხვა შემთხვევაში მას /უ/ ენაცვლებოდა (7, გვ. 47).

ოვა // ოა > უა:

მთოარე > მთუარე: ეგდენ იყოს **მთუარე**, Sin.-34 198 r, 8; რამ-მე სარგებელ არს შენდა ბრწყინვალეზა იგი მზისა, ანუ **მთუარისა**, სინ. თარგმ. სახარ. 47 v, 2—6; შექმნა **მთუარე** ეამათათუსი, H-1798 24 v, 14—15; რამეთუ სავსე იყო **მთუარე** ღამესა მას, ცხორ. მარიამ მეგვპტ. 80 r, 3—4, და სხვა.

მძოვარ > მძუარ: ხოლო ამბა იოვანე აკურთხა წყალი იგი ორთა მათ თანა დიდთა მოხუცებულთა და **მძუართა**, Sin.-62 3 v, 4—7 a.

ცხოვარ > ცხუარ: და ვიქმნენით ვითარცა **ცხუარნი**, იელ. იადგ. 4 v, 25; მაშინ ლომი იგი შინა კერძო უდაბნოსა მის წარვიდა ვითარცა **ცხუარი**, ცხორ. მარიამ მეგვპტ. 88 r, 5—7; თავთა მწყსილეს და არა **ცხუართა** ჩემთა, სწავლ. ეფრემისნი ნეოფიტეს მიმართ 251 r, 9—11, და მისთ.

მყოვარ > მყუვარ // მყუარ: და ნათელ-ილო შენ სამჯერ **მყუვარ** წყაროსაგან, შატბ. კრებ. 109 r, 18—20 b; დადგა მის წინაშე **მყუარ** ქამ, A-397 27 v, 2—3; და ასწავლიდა მათ **მყუვარ** ქამ, იოანე ღმრთისმეტყვე. 137 v, 23—24, და სხვ.

ამ ზმნიზედასთან უთუოდ კავშირშია ზმნური ფუძე **ყოვ-ნ:** და-ყოვ-ნ-ებ-ა.

ოვე > უე:

ყოველ > ყუელ-ა: მწირველთა თანა დაეწესებოდეს პურითა და ოქროითა და ჯდომითა, **ყუელაითა**, ვაჰან. ქუაბ. განგ. 85, 18—20; საგმრითა და უკმრითა **ყუელაითა**, სიგ. დავით მეფისა თუალთაისძისადმი; სახლი და საქონებელი **ყველაი** დაშავებული იყო, აგარული და სხლატბ. ნასყ. სიგ. და მისთ.

კაცისა ტანი სისუელითა აღივსოს, კარაბადინი 67 რ, 15—16; ტკბილი ბროწეული სუელსა მჩუარჩივა წახუივე, იქვე 115 რ, 23—24.

ასევე: შეპოვნება > შეპუვნება (2, გვ. 78—81); შდრ.: არა შევებოები მეფეთა, ათონ. მრავალთ. 38 რ, 9—10 ხ.

თანხმოვანთა დისიმილაცია

ა) დისიმილაცია საწარმოთქმო ორგანოს ადგილის მიხედვით

/მ/ : /ნ/ თოზიცი ბაგისმიერთა წინ ნეიტრალიზაციას განიცდის და არქიფონემის როლში /ნ/ გამოდის:

მბ > ნბ:

(ა)ამბავ > (ა)ანბავ: მიიწია ანბავი ათასისთავისა მის ერთისა, სინ. საქმ. მოციქ. 64 რ, 16—18 ა; განთქუეს ჰანბავი, მრავალთ. 34 რ, 24—25 ხ, და მისთ.

ამბორ > ანბორ: და ანბორს-უყოფდეს, ათ. ასკეტ. კრებ. 110 რ, 25 ხ; მისცა სიყუარული ანბორის-ყოფითა, A-397 206 v, 12, და სხვ.

ამბობ > ანბობ: ანბობი ზახილისაჲ შეიქმნებოდა, ათ. ასკეტ. კრებ. 124 v, 14—15 ა; გარდმოღვინებად-სცა ყოველი იგი ანბობი, Sin.-58 53 v, 21—23 ა, და მისთ.

ემბაზ > ენბაზ: რაათა არა შთავიდე სიხენეშითა ენბაზსა მას, ათ. ასკეტ. კრებ. 39 v, 18—21 ა; და აღმოიყვანონ იგი ენბაზისაგან, კურთხე-ვანი 10 v, 3—4, და სხვა.

იამბიკო > იანბიკო: მეორესა დღესა დასდებულნი იანბიკონი, წკრმ. იიდგ. 123 v, 14; წმიდაჲ იოანე შავთელი შეწყობითა იანბიკოთათა კეთილად და ღმრთივ შეუენიერად წარმოაჩინებს, ქრონიკ. 329 რ, 16—18.

ამბა > ანბა: ანბა მარკოზ, Sin.-36 496, 26—27 ა; რომელსა ერქუა ამბა ისაჲ და კუალად სხუასა ამბა ასონა, და ანბა ივლიანე, ეფრემ. ცხოვრ. 94, 5—6, და მისთ.

ანბა¹სთვის ამოსავალი ამბა თვით არის დისიმილირებული ფორმა: აბბა > ამბა (43, გვ. 37):

მოგუარეთ შენ ამბა სერაპიონ, Sin.-36 496, 27—29 ა.

საინტერესოა, რომ XI ს. ერთ-ერთ ხელნაწერში გვაქვს კონტამინირებული ფორმა წუნმბება:

მაქუნდა: ... ტრფილებაი განუძლომელი ყოვლადვე მწკრესა მას შინა ცოდვისასა წუნმბებად, A-1104 55 r, 6—10.

წუმბ-+წუნბ->წუნმბ-.

მგ>ნფ:

შამფურ>შანფურ: და უბრძანა შესაქმედ შანფურნი, Sin.-62 44 r, 16—17 a; და ავურვებდეს იგინი შანფურთა, მარტულ. თეკლ. 118, 6—7 A, და მისთ.

მპ>ნპ:

ანპარტავან>ანპარტავან: რომელნი იტყვან მართლისა მის ზედა უმჯულოებასა ანპარტავანებითა, ფსალმ. 30, 19 B; გმობანი, ანპარტავანბანი, უგუნურებანი, ქსნ. ოთხთ. 38 r, 13—15 a, და სხვა.

კბილისმიერთა ნდ კომპლექსი დისიმილაციით გადაიქცევა მდ მიმდევრობად:

ცხოხდ>ცხოხმდ: წარმართნიცა არა ცხოხმდეს, სინ. მრავალთ. 92, 3—4; რომლითა ვცხოხმდეთ ჩუენ სრულიად, იქვე 120, 10—11; და ცხოხმდებოდა იგი არაწმიდად, მრავალთ. 6 r, 9—10 b; უკუეთუ დაიძინა, ცხოხმდეს, ქსნ. ოთხთ. 163 r, 5—6 a; და სიბრძნითა ცხოხმდეს, სოლომონ. 9, 18 O; შდრ.: ცხოხდეს I, და მისთ.

ნანდვლ>ნამდვლ: ესრეთ იტყვს, ვითარმედ: უკუეთუ ნამდვლვე ქემ-მარიტებით ერთგუამ ხართ, თარგმ. კათ. ეპისტ. 35, 20—21 a; რამეთუ ნამდვლვე არა საშიშ, არამედ საფრთხოლ ოდენ არიან კუეთებანი წინა-აღმდგომთანი, იქვე 300, 30—33 b; ნამდვლვე ქეშმარიტად ზეგარდამოი იგი მოცემულ იყო სული, Sin.-11 7 r, 6—7; რამეთუ იყოვე ნამდვლვე სასწაული განსაკვრებელ, საკითხ. რომანოზისი 655, 13—14 a; და ესე იყო ნამდვლვე უსაკვრველეს გულისსიტყუათა მისთავან. ცხორ. ანტონი დიდისაი 277 r, 29—31 a; რაითა წარხვდეთ შუჭბულნი, ნამდვლვე არადა-ცარიელებადთავან, გრიგოლ ღმრთისმეტყ. ჰომილ. 31, 5—7 b, და მისთ. წინაენისმიერთა სძ კომპლექსის პირველი წევრი უკანანუნისმიერთად იქცევა: სძე>რძე:

შეასუით ამისგან ყრმასა მცირესა, რომელ დღე და ღამე ტიროდეს, სამის მარტულისწონი თავის დედის რძითა, კარაბადინი 4 r, 12—14; აღე თხისა რძე ახლად მოწუელილი, იქვე 19 v, 8—9, და მისთ.



ბ) დისიმილაცია წარმოების რაგვარობის მიხედვით

ბ) კომპლექსი შჩ, რომელიც მიღებულია შჯ-საგან ასიმილაციური დაყრუების შედეგად, დისიმილაციით რჩ მიმდევრობად იქცევა. დისიმილაცია ხდება სპირანტული ელემენტის მიხედვით:

დაშილ->დარჩილ-: დარჩილსა შინაგან აქუს მსაჯული, სინ. მრავალთ. 24, 32—25, 12; რამეთუ აკლს პატივი სიმართლესა მას დარჩილთასა, იქვე 43, 5, და მისთ.

განშია>განჩია: დიდებითა მომავალ არს განჩიად ცხოველთა და მკუდართა, სინ. მრავალთ. 51, 24—25.

შიულ->ჩიულ-: არა მეშინის თქუენგან, მტერნო ღმრთისანო ურჩულონო, სინ. მრავალთ. 275, 6—7; მი-ვინმე-უგო რჩულის მეცნიერმან, ლ. 11, 45 C; არა რჩულიერ არს, უდაბნ. მრავალთ. 35 რ, 22; რაითა განვერნეთ ჩუენ წყევვისა მისგან რჩულისაიხა, შატბ. კრებ. 204 v, 2—3 ხ, და სხვა.

ეში->ერი-: პირი დაეყავნ ოროგინეს და მოწაფეთა მისთა, რომელნი მისსა მას მრუდებისა მოძღურებასა ერჩიან, სინ. მრავალთ. 51, 32—33.

საშიელ->სარჩელ-: მიმვდიდა ჩუენ სარჩელსა, სინ. მრავალთ. 42, 21; დედოფალი სამხრისაჲ აღდგეს სარჩელსა მას კაცთა თანა ამის ნათესავისათა, ლ. 11, 31 C; იგივე თავადი ჰგიეს ცხორებისათუს და სარჩელისათუს, უდაბნ. მრავალთ. 30 რ, 6—8, და მისთ.

დაშია>დარჩია: გამოიძია თუსით თავითცა ბოროტისა მის სენისა მოდგამობისა დარჩიად, უდაბნ. მრავალთ. 53 v, 14—16; ნუ დარჩით, რაითა არა და ის აჯნეთ, Sin.-35 462, 2—3 a, და სხვა.

შჯ->ში->ჩი-: უფროას ყოველთა სამართლად რჩილით, ანტ. 73, 9—10 C.

მოსაშილე>მოსარჩლე: მოსარჩლენი იგი მახლობელ იყვნეს მას აღვილსა, იოანე ოქროზ. ცხორ. 123 v, 4—5.

გარეშიელ>გარერჩელ: მოიგსენეთ სულიერი შვილი და ძმა ჩემი იოვანე გარერჩელი, ანდრეა 243 v, 26—28 ხ (გადამწ. ანდერძი); მოიგსენეთ სულიერი ძმა ჩემი იოვანე გარერჩელი, შესხმ. ნიკოლაოს. 219 v, 28—29 (გადამწ. ანდერძი).

აქვე განვიხილავთ ორ ზმნურ ძირს: შთ: და-შთ-ომ-ა და შთ: მო-შთ-ომ-ა. შთ კომპლექსის გარდაქმნის შედეგად აქ რჩ მიმდევრობა მივიღეთ. თუ დაეუშვებთ, რომ ჩ მიღებულია შთ კომპლექსის შერწყმით, მაშინ ვერ ავხსნით, რატომ გვაქვს მის წინ რ. ვეარაუდობთ, რჩ კომპლექსი ამ შემთხვევაშიაც *ში საფუხურის გავლითაა მიღებული: შთ კომპლექსს საწარმოთქმო ორგანოს აღვილის მიხედვით პროგრესული ასიმილაციის გზით უნდა მოეცა *ში (ასიმილაციის საფუძველი ისაა, რომ შ ნუნისმი-

ერი თანხმობენ, თ კბილისმიერი. ასიმილაციის შედეგად კბილისმიერი თანხმობანი ნუნისმიერად იქცევა და ნუნისმიერთა კომპლექსს ეილებთ):

შთ-ობ-ა > რჩ-ობ-ა:

ესე კელი დარჩა ჩემ თანა აქამომდე, ლიმონ. 79, 6; არამედ გული მისი მუნვე სოდომას დარჩომილ იყო, მამ. სწავლ. 195, 3—4 A; გული მისი დარჩომილ იყო სოდომს, იქვე 196, 10; მცირედ-და რამე დარჩომილ არს, იქვე 259, 13—14 A; ეძიებდ დარჩომილსა მას, სევან. მრავალთ. 70, 12—13 b; რომელი-იგი ურჩებისაგან უქმად დარჩა, იქვე 155, 2—4 b; ზემო დამირჩეს, კილ.-ეტრატ. იადგ. 9 r, 20; უმცრო დაგრჩეს, Sin.-34 197 r, 10; უმცროდ დაგრჩეს, იქვე 197 r, 12; უკუანა რამ დაგრჩეს, იქვე 197 r, 17; 197 v, 3—4; 197 v, 13—14; 198 r, 7—8, და სხვა.

შთ-ობ-ა > რჩ-ობ-ა:

მოირჩო სულისაგან ბოროტისა, სევან. მრავალთ. 248, 9—10 b; მოირჩო მეყსეულად, იქვე 248, 15—16 b; ძმ ჩემი მოირჩო აბანოსა შინა, იქვე 248, 22—23 b; შეკრვამ ნეტარისა მარინაჲსი კელით და ფერკით და მუნ შინა მისი მორჩობაჲ, პარხლ. მრავალთ. 311 v, 3—6 a; მანვე შავმან მოგარჩოს, A-397 196 r, 1, და მისთ.

შჯ და შჳ კომპლექსები სპირანტული ელემენტის მიხედვით დისიმილაციის ვხით რჯ და რჳ მიმდევრობებს იძლევიან:

შჯ > რჯ:

და მიუწერეს ორთავე მოხარჯლეთა, იოანე ოქრობ. ცხორ. 123 v, 14—15; აღდეგ, ღმერთო, საჯე რჯაჲ დიდებული, Sin.-40 39 r, 11; არა ვითარცა დახარჯელსა გკითხავ, ფებრონია 391, 3—4; ამისთვის არა დადგენ უღმერთონი ხარჯელსა, ფსალმ. 1, 5 A.

შჳ > რჳ:

თუ არა ვიხილო კელთა მისთა სახმე სამსკუალთაჲ და დავასხნე თითნი ჩემნი სახესა მას სამრჳუალთა ფერკთა მისთასა, სინ. მრავალთ. 172, 17—18; შეუძლებელ არს ნავისაჲ თვნიერად სამრჳუალთა შემზადებაჲ, Sin.-35 621, 8—11 b; სამრჳუალნი გრძელნი დამშჳუალნა, Jer.-149 26 r, 14—16.

დასტურდება კონტამინაციური დაწერილობა: სამრსკუალ < სამსკუალ + სამრჳუალ:

ფერკთა მისთა სახმე სამრსკუალთაჲ, სინ. მრავალთ. 172, 25—26.

ბტ, ბჳ, კტ კომპლექსები დისიმილაციით ბტ, ბჳ, გტ მიმდევრობებად იქცევიან:

ეგზბტე > ეგზბტე: რომელი შეეწია ვითარცა მოსეს ეგზბტეს შინა, A-603 2 v, 8; მაკარი მეგზბტელისამ, მოღრ. იადგ. 143 r, 27; რომელიცა სცვალე შენ ეგზბტით, იქვე 217 r, 40.

კელაბტარ > კელაბტარ: მივიდეს მათ თანა მღდელი დიაკონთა თანა კელაბტარითა და საცეცხორითა, კურთხევანი 19 r, 4—5.

პყრ- > ბყრ-: და დაიბყრეს იგი, მსაჯ. 1, 8 O; დაებყრა ბნელსა, იელ. იადგ. 299 r, 21.

ნეგტარიოს > ნეგტარიოს: და იყო იგი ძმამ ნეგტარიოს ებისკოპოზისამ, იოანე ოქრობ. ცხორ. 217, 8—9.

კონტაქტური დისიმილაციური გამეღერება სპორადულად იჩენს თავს. გაცილებით ხშირია დისტანციური გამეღერება.

რეგრესული დისტანციური დისიმილაცია

ა) დისიმილაცია საწარმოთქმო ორგანოს ადგილის მიხედვით

თუ სიტყვაში არის ბაგისმიერი თანხმოვანი, წინამავალი დისიმილაციით შეიძლება კბილისმიერად იქცეს:

ეპიფანე > ეტუფანე (ახსნა გ. დეეტერს ეკუთვნის. იხ. 56, გვ. 21; შდრ. 36, გვ. 311; 42, გვ. 90; 33, გვ. 232):

თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ეტუფანე კვბრელ მთავარ-ეპისკოპოსისამ, სინ. მრავალთ. 46, 1—2; ჰრჭუა დედოფალმან ეტუფანეს, იოანე ოქრობ. ცხორ. 171 v, 15; და დიდი ეტუფანე იტყვს, H-1346 90 v, 15—16.

ეპიფანე > ეტუფანე დისიმილაციის შედეგია. უ-ს გამოვლენა დისიმილირებულ ძირში, შესაძლოა, ასე აიხსნას: ფ-ს გავლენით პ-მ ლაბიალურობა დაკარგა, იგი კბილისმიერ ტ-დ იქცა; ოღონდ მისი ბაგისმიერობა უკვალოდ არ გამქრალა, იგი ტ-ს დამატებითი თვისება გახდა. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, პ-საგან მივიღეთ ლაბიალური კომპლექსი ტჟ. ჟ-სა და ძირისეული ი-საგან შედგენილი აღმავალი დიფთონგი უი ვ გრაფემითაა გადმოცემული (შდრ.: 36, გვ. 311).

თუ სიტყვაში ორი ლ გვაქვს, პირველი დისიმილაციით რ-ს გვაძღვეს: მოხლულ > მოხრულ: მოხრულსა ამას ერსა განუყოთ, სინ. მრავალთ. 115, 28; ესე მერმე მერორე სასწაული ყო იესუ, მოხრულ ჰურიასტანით გალილეად, ი. 4, 54 C; შდრ.: იხილა ჯორციელად მოხლული უფალი, სინ. მრავალთ. 95, 18—19, და მისთ.

წულილ > წურილ: და შეიმუსრა წურილად, ათ. ასკეტ. კრებ. 35 r, 8—9 b; და იწურილვიდა, თუ რამ არს იგი, იქვე 153 r, 2—4 b; გამო-

იწურილონ საქმე მისი, იოანე ოქრობ. ცხორ. 223 v, 6; დედა იწურილად ნაწერი იყო, Sin.-38 141 r, 30 a (იოანე-ზოსიმეს ანდერძი), და მისთ.

ბელზებულ > ბერზებულ: ბერზებულითა განასხამს ეშმაკსა, Jer.-142 36 v, 4—5.

ღბილი > რბილი: მუცელი გაურბილო, კარაბადინი 34 v, 15; მუცელი რბილად ქონდეს, იქვე 52 r, 14—15; მისი საქმელი რბილი საქამადი იყოს, იქვე 67 v, 23—24.

სულნელ > სურნელ: სახლი იგი აღივსო სურნელებითა მით, ი. 12, 3 C; სადა იყვნენ მაშინ საცხებელნი იგი სურნელნი, მამ. სწავლ. 94, 12'A; და მოიძაადეს სურნელი, ლ. 23, 56 D, და მისთ.

საინტერესოა მ. ძიძიშვილის დაკვირვება, რომლის თანახმადაც, ოთხთავის შატბერდული ხელნაწერები ამ სიტყვის დაწერილობის მიხედვით ერთმანეთს უპირისპირდებიან: „ჯრუჭის ოთხთავში უკლებლივ სურნელი გვაქვს, პარხლისაში კი სულნელი“ (42, გვ. 58). გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სულნელი და სურნელი მომდინარეობს სუნნელ-ისაგან (42, გვ. 58; შდრ.: 21, გვ. 50; 20, გვ. 99; 23, გვ. 230; 16, გვ. 66—68; 27, გვ. 247).

სულნელი რომ ამოსავალია, კარგად ჩანს შემდეგი მაგალითიდან: და შროშანსა და ვარდსა აქუს სული ნელი, შატბ. კრებ. 57 v, 5—6 b.

აქ კომპოზიტის პირველი ნაწილია სული და არა სუნი. ძველ ქართულ ტექსტებში სული სუნის მნიშვნელობითაც იხმარება:

დალაცათუ სული იგი ეცეს და ორთქლი გემოთა მათ, A-1105 139 r, 4—6 a; თავს-იდევ ახოვნად მიძიმე იგი სიმყრალისა სული, A-1101 164 v, 24—25, და მისთ.

სუნ პირველად შატბერდის კრებულში იჩენს თავს:

ვიდრე აღსლვადმდე მის თავისა ისუნენს, იფქლისაძი არს, ანუ ქრთლისაჲ, 111 v, 20—22 a; შდრ.: და მივიდა გუელი და ისუნებდა პირსა მისა, Ath.-25 77 v, 25—26 b.

საგულისხმოა, რომ ოშკის ბიბლიის მსულევან ფორმის საპირისპიროდ იერუსალიმური ნუსხა მსუნევანს წარმოგვიდგენს:

რამთა უქმნენ მსულევანი ძალთა ცისათა, იერემ. 7, 18 O; შდრ.: მსუნევანი I.

ბ) განმსგავსება ბგერათწარმოების რაგვარობის მიხედვით

სიტყვაში არსებული ორი მ-დან ერთ-ერთი დისიმილაციით ლ-დ იქცევა:

მუსმარ > ლუსმარ: შეუძლებელ არს შექმნაჲ ნავისაჲ თვნიერ ლუს-

მართა, მამ. ცხოვრ. 358 v, 2—4; შდრ.: განაწონეს მუსმარნი მათგანთა მისთა, დიდი სჯნაქს. 258, 13.

ორი ნ-დან პირველი ლ-ს იძლევა:

მონაზონ // მონოზონ > მოლაზონ // მოლოზონ: და ბრძანა შემოკრებად მოლაზონთა, მოქალაქეთა, ეფთჳმი 102 v, 8—10; სტანჯავნ იგი მართლ-მადიდებელთა ხუცესთა და მოლოზონთა, დიალოლ. 32 r, 13—16 a; დავდევ ალაპად ბზობის პარასკევის, მოლოზონის დღესასწაული, კუმურდოს VII წარწ. გვ. 17; მიეწია მას მოლაზონი, Jer.-151 95 v, 14—15; მოვიწმევიდა მოლაზონი, იქვე 106 r, 5—6; არქუ მოლაზონსა, იქვე 107 v, 10—11; იწყო მან შრომისა მოლაზონებისასა, იქვე 88 v, 2—3; და მოლაზნობად არა გიტეობს უფალი, ანდრია სალოსი 5 v, 12—13; და იყო ვინმე მუნ მოლოზონი, იქვე 86 v, 5—6; იყავ გლახკეთმოყუარე და მოლოზნთ-მოწყალე, იქვე 72 r, 19—20; ჩუენისა სახლისა აზნაურნი და თუნდა მსახურნი შემოლაზუნებოდენ, ვაპან. ქვაბ. განგ. 85, 12—13.

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში ხშირია დისიმილაციური გამკლებების შემთხვევები: სიტყვაში წარმოდგენილი ორი მკვეთრიდან პირველი მკლებრდება.

ეპისტოლე > ებისტოლე (55, გვ. 80): უწინარეს კათოლიკეთა ებისტოლეთა დაიწერა, სინ. მრავალთ. 57, 10—11; ებისტოლე ტიმოთე მთავარეპისკოპოსისა, Q-209 2r, 22—23, და მისთ.

ამპარტავან > ამბარტავან: ნუ იქადინ აწ მთავარი ამბარტავანი, მოღრ. იადგარ. 72 v, 8, და სხვა.

ეპისკოპოს > ებისკოპოს: რომელი იქმნა წინაჲ ებისკოპოს, სინ. მრავალთ. 57, 11—12; თევდორე აკურთხა ებისკოპოსად, გრიგოლ ჰრომთა პაპ. ცხოვრ. 9 r, 23—24, და სხვა; შდრ.: არქუ წმიდასა მას ეპისკოპოსსა, სინ. მრავალთ. 64, 6—7.

პატარა > ბატარა: ყოველთა ღამეთა ბატარა ნუშისა ზეთი მატყლითა ყურშიგა დაუდევ, კარაბადინი 85 r, 1—2; ბატარა შავი ბოლოკი დაქარ, იქვე 86 r, 6—7; წურილად ამოიღოს ასრე, როგორაცა ბატარასა ლეკუსისა, იქვე 115 r, 8—10; ბატარა ქერი გაურივე, იქვე 177 r, 14—15, და მისთ.

გრკალ > გრკალი: შეიდრიკო ვითარცა გრკალი, Sin.-35 131, 16—17 b; და აღმოაცუა გრკალი ნიჩურსა მისსა, მიქაელ 140 r, 8—9 a, და მისთ.

კრტ > გრტ: და სხუათა კუალად სივრცქ გუამთაჲ და მფრინველთა ნაკრტენი და ფუტკარსა საწერტელი, შატბ. კრებ. 102r, 9—12 b; და იქმნა ვითარცა ყორნისა ნაკრტენი, იქვე 250 r, 15—16 a; შდრ.: კორტნა.

კურკა > გურკა: პოა ბერმან აქლემისა გურკაჲ, ათ. ბატერ. 203 r, 2—3; პოვა ბერმან გურკაჲ აქლემისაჲ, მამათა ცხოვრ. 383 r, 6—8; ხოლო

ზატყ > ზადიკ: რომელნი ზადიკობდეს პირუტყუთა სისხლითა, იელ. იადგ. 272 რ. 4—5.

კვრტ > გვრტ: რაქამს გამოგვრტდიან რტონი მათნი, პარხლ. მრავალთ. 371 რ. 3—4 ბ.

კურნაკ > ბურნაკ: დასწურავთ ბურნაკსა, A-89 315 რ. 2; A-495 78 v, 10—11; ვან. ოთხთ. 62 v, 2—3 ბ; შდრ.: კურნაკსა CDE.

პროგრესული დისიმილაცია

კონტაქტური დისიმილაცია

პროგრესული დისიმილაცია ძველ ქართულში იშვიათია: პროგრესული კონტაქტური განმსგავსების ერთ-ერთი ძალზე საყურადღებო სახეობაა დისიმილაციური გამჟღერება. ოღონდ დისიმილაციურად გამჟღერების ეს სახე არსებითად განსხვავდება ზემოთ განხილულისაგან: ზემოთ საუბარი გვექონდა ისეთ შემთხვევებზე, როცა სიტყვაში არსებული ორი მკვეთრი თანხმოენიდან პირველი მჟღერდებოდა. აქ განვიხილავთ ფაქტებს, როცა ერთმანეთის მომდევნო ორი ფშვინვიერიდან მეორე შეიძლება მჟღერად იქცეს.

XI—XIII საუკუნეთა ტექსტებში რამდენჯერმე გვხვდება თფილისი > ტფილისი (ასიმილაცია); თფ კომპლექსის მეორე წევრი დისიმილაციით მჟღერდება თბ:

ამასვე დღესა ალაპი ბასილისა თბილელისა, მასალები 93, 9—10 ა, შდრ.: ძვ. ქართული ტფობა, ახ. ქართ. თბობა > თფობა (31, გვ. 49, შენ. 1); ხევსურ. თბე < თფე < ფთე < ფრთე (44, გვ. 208; 229, 304; 314).

ძველ ქართულში გვაქვს ზმნური ძირი -ცეთ-//ცთ-: ვ-ს-ცეთ, ს-ცთ-ა; ცთ-ომ-ა, შე-ცთ-ომ-ილ-ი. ვ. თოფურიას აზრით, ცთ კომპლექსი მეორეულია: იგი მომდინარეობს ცდ // ცედ'ისაგან (11, გვ. 304). ვ. თოფურია დასკვნას ამ სიტყვის სვანურ ქდ-//ქნდ- ძირთან შესაძლო ეტიმოლოგიური კავშირის საფუძველზე აკეთებს. ამდენად, -ცდ-//ცედ- ძირეულ მორფემაში დ თანხმოვანი აღდგენილია სვანურის მიხედვით, ხოლო ძველ ქართულში გაბატონებული -ცეთ-//ცთ- ახსნილია ასიმილაციით, ან მჟღერი თანხმოვნის დაყრუებით სიტყვის ბოლოკიდურ პოზიციაში (11, გვ. 304; 56, გვ. 17; 42, გვ. 65—66; 21, გვ. 98; 33, გვ. 279). ამ ვარაუდს რამდენიმე დაბრკოლება ხვდება: ჯერ ერთი, ქართული ენის უძველეს ტექსტებში არსად დასტურდება ეს ძირი ნავარაუდები -ცედ-//ცდ-სახით; მეორე, მჟღერ თანხმოვანთა დაყრუება აუსლაუტში უძველესი

ქართულისათვის დამახასიათებლად ვერ ჩაითვლება; მესამე, ქართული -ცთ-//-ცეთ- ძირის დაკავშირება სვანურ შესაბამის -ქდ//ქნდ- ძირთან საკმაოდ პრობლემატური ჩანს, და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, ცდ კომპლექსი შედარებით გვიანდელ ძეგლებში იჩენს თავს:

და **შეცდომილი** შენდა მიმართ მიმართ ვლადებ, მამ. სწავლ. 200, 27—28; **შესცდეს** ივინი უდაბნოსა უგზოსა, ფსალმ. 106, 4; განაბნიენ ყოველნი **საცდურნი**, ძვ. ქართ. ლიტურგ. 18, 6.

ვფიქრობთ, ცდ კომპლექსი მეორეულია. იგი ზომდინარეობს ცთ მიმდევრობისაგან დისიმილაციური გამჟღერების გზით. რაც შეეხება -ცედ ფორმას, იგი ზმნის პარადიგმაში არც გვქონია: **შევსცედ** დაუშვებელი, შეუძლებელი ფორმაა. ეს იმითაა გამოწვეული, რომ ფშვინვიერ თანხმოვანთა დისიმილაციური გამჟღერება მხოლოდ კონტაქტურად ხდება. პ. ფოგტი წერს: „**ცდომა** არის ახალი, მეორეული ფორმა; მოულოდნელი ევოლუცია, რომელმაც შესაძლებელია გამოიწვია **ცად** ძირთან შერევა, მაგრამ, რომელიც შესაძლოა აიხსნას სისტემის ფარგლებში“ (31, გვ. 37).

აქვე განვიხილავთ სთ კომპლექსის შეცვლას სდ მიმდევრობად:

და აწ **დასდგრგუნე** ძალი მტერისაჲ, იელ. იადგ. 221 v, 21—22; **დასდგრგუნე** საცთური მტერთაჲ, იქვე 227 r, 8; რომელნი **დასდგრგუნვიდეს** გუელთა და ღრიაკალთა, A-1562 1 r, 18—19; არცა მაცუალთაგან **მოსდულიან** ყურძენი, ტბ. ოთხთ. 165 v, 3—5 b; და მიიწიის **ლევვა** **სდულუბად**, ამოს 9, 13 I; **შდრ.**: სთულეზად O; რამეთუ მოვიდენ **მესდულენი** შენ ზედა, იერემია 48, 32 I; მიყავ **ველი**, ვითარცა **მესდულემან**, იქვე 6, 9 I; და **ადიმსდო** ისმაელ, ძემან ნათანისმან, იქვე 41, 10 I; განემზადე, **ადიმსდუვე**, სოფონია 3, 7 I.

გ. **ახვლედანმა** ქართულისათვის დაადგინა მკვეთრთა რეგრესული დისიმილაციური გამჟღერების წესი: სიტყვაში არსებული ორი მკვეთრიდან პირველი მჟღერად იქცევა (4, გვ. 227, შდრ.: 55, გვ. 2). ამასთან ეს მოვლენა შეიძლება იყოს კონტაქტური, ან დისტანციური. რაც შეეხება ყრუ თანხმოვანთა დისიმილაციურ გამჟღერებას, იგი პროგრესულია და (არსებული მასალის მიხედვით) მხოლოდ კონტაქტური.

დისტანციური დისიმილაცია

სიტყვაში შემავალი ორი რ-დან მეორე ლ-დ გადაიქცევა:

ჭურჭერ > **ჭურჭელ**: განრყუნილი იგი **ჭურჭელი** და შეურაცხი შეუძლებელ იყო მეორედ შესაქმედ, სინ. მრავალთ. 33, 30—31; უმჯობესად **ჭურჭლად** შექმნის იგი, იქვე 33, 22—23; **ჭურჭელ** ეშმაკისა იქმნა, იქვე 35, 10; მომიწოდა ჩუენ წმიდამან მარიამ, შეუგინებელმან ქალწულმან.

ჭურჭელმან სიწმიდისამან, იქვე 40, 14—15; **ჭურჭელი** სიწმიდისად შეუ-
ცოდებელი, იქვე 47, 32; იგივე **ჭურჭელი** საქმლისათესცა და მოკლვი-
სათესცა, იქვე 210, 23—24; უსულოათა მით **ჭურჭლითა**, იქვე 211, 36—
37; ვის შინაგან აქუნდა **ჭურჭელი** სამღვლეოა, მრკ. 11, 16 C, და მისთ.

როგორც ვხედავთ, **ჭურჭელი** არაერთგზის გვხვდება IX—X საუკუ-
ნეთა ძეგლებში (შდრ.: 33, გვ. 312).

ორჯერ > ორჯელ: რამეთუ **ორჯელ** განახუნა, აპოკრ. წამ. თომასი
16, 22; წელიწადსა **ორჯელ** იქცევის და **ორჯელ** გასწორდების, ასტრ.-გა-
მოთვლ. ტრაქტ. 3 v, 13—15; ქუეყანასა ზედა შენ ნუ დასთესავ ორსა
თესლსა, ნუცა **ორჯელ** წელიწადსა შინა, Ath.-21 26 v, 11—13; **ორჯელ**
აქციის სიტყუაი თვისი, იოანე ოქრობ. 165 v, 13—14; რამეთუ წელიწად-
სა **ორჯელ** გასწორდებიან დღენი და ღამენი, სინ. ქრონიკ. 138 r, 5—7 a;
წელიწადსა **ორჯელ** იქცევის და **ორჯელ** გასწორდების, იქვე 138 r, 8—
11 b, და მისთ.

6. მებათეზისი

მარტივი მებათეზისი

ძველ ქართულში გვაქვს ზმნური ფუძე: **დგ-რ. რ-ს** მებათეზისის შე-
დგეად ამ ფუძის **დრგ** ვარიანტს ვიღებთ:

დადრგომად რტოთა მისთა, მ. 13, 3 C; ტაბლათა ზედა მსხდომარეთა
ზედა დაადრგა, ათონ. მრავალთ. 162 r, 7—8 b; თქუნ თანა დადრგომილ
არს. მრავალთ. 119 v, 1—2 b; და მის თანა დადადრგეთ, ლატ. ლექც.
131 v, 15—17 a; ხოლო იგინი არა დაადრგეს, იქვე 171 r, 1, და მისთ.

„ბალავარიანის“ მოკლე რედაქციის XIII—XIV საუკუნეთა ხელნა-
წერში ყოველთვის დადრგომილი იკითხება (1, გვ. 019).

დასტურდება ამ ფუძის სხვაგვარი ვარიანტიც, რომელიც აგრეთვე
მებათეზისის შედეგადაა მიღებული:

დგერ- > დერგ-: დაადერგით აქა, ათ. ასკეტ. კრებ. 32 v, 15 a; და-
ადერგით წმიდათა ნაწილთა მისთა თანა, ათონ. კრებ. 11 v, 7—8 a; ურ-
ვისაგან და გულისზრახვისა დადადერგით უტყუად, Ath.-25 50 r, 22—
24 b; ესრეთ დაადერგ შორის კრებულსა, კლემქს. 41 v, 20—21; წარ-
ვედ და დაადერგ მშობელთა შენთა თანა, A-397 200 v, 5—6, და სხვა.

ჯრმ, ღრმ მიმდევრობები რ-ს მებათეზისის შედეგად რჯმ, რღმ კომ-
პლექსებს იძლევიან:

ჯრმალ > რჯმალ: იხილა პირები იგი მათი და რჯმღები, სინ. მრავალთ.
275, 7—8; და დაშკრიდენ რჯმღებსა მათსა საწინებად, კალ. ლექც. 16,
15—16 b; არა ცუდად რჯმალ აბს, იქვე 53, 16—17 a; დაჭერით საწინე-

ბი თქუენი რგმლად, იქვე 79, 28—29 b; ვითარცა რგმალნი, ლესულ არი-
ან, იქვე 116, 2 a.

სიღრმე>სირღმე: სირღმესა შთაიხინეს, იელ. იადგ. 24 r, 15—16;
ჰილ.-ეტრ. იადგ. 133 v, 11; 229 v, 8; სირღმეთაგან, იქვე 229 v, 13; იყ-
ვნიან იგინი სირღმესა შინა ცოდვისასა, Jer.-73 106 v, 18.

ვ-ს გადასმა:

თავუანის-ცემა>თაყუანის-ცემა: რომლისა თანა შუენის მამისა დი-
ღებამ წმიდით და თაყუანის-საცემელით სულით აწ და მარადის და უკუ-
ნითი უკუნისამდე, სინ. მრავალთ. 16, 12—14, და მისთ.

გ. ახვლედიანმა დაადგინა, რომ ქართულში „ჩქამიერი თანხმოვნის
მომღვენო რვ-ლვ-მვ-ნვ- იცვლება ვრ-ვლ-ვმ-ვნ-დ“ (4, გვ. 358—360; 56,
გვ. 26; 23, გვ. 239; 31, გვ. 20; 22, გვ. 234, 26, გვ. 120—123; 42,
გვ. 127—129; 33, გვ. 358—360). ეს კანონი ჩვენს ძეგლებშიც მოქმე-
დებს.

ათრვამეტ>ათურამეტ //ათვრამეტ (56, გვ. 26; შდრ.: 26, გვ. 120):
რომელსა დაეყო ათურამეტი წელი, სინ. მრავალთ. 144, 7; აჰა ესერა,
ათურამეტი წელი არს, ლ. 13, 16 C; და მუნ იყო კაცი ერთი, რომელსა
ათურამეტი წელი დაეყო სნეულებასა, ი. 5, 5 C, და მისთ.

არის რამდენიმე შემთხვევა, როცა თემის ნიშნისეული ვ-ს მეტათეზი-
სი ექვს არ იწვევს:

მთრვალ>მთურალ, შდრ.: მთრავს, სვან. ლი-თრ-ე:

უგუნურობისა მთურალობითა დაუტევა, იელ. იადგ. 119 v, 8; რაისა
მთურალ საგონებელს-ჰყოფთ საცთურსა, დანთქმულნი, იქვე 177 r, 26;
და ესე სასწაული წარმართათეთის სიმთურაღეი, იქვე 177 v, 18.

მოკლვა>მოკულა: სულისა ვერ გელ-ეწიფების მოკოლად (=მოკუ-
ლად), წყაროსთ. ოთხთ. 23 v, 16—17 b.

ძრ-ვ->ძვრ-: და დაამტკიცენ ეკლესიანი: აღძვრად, იოდასად. 46, 40—
41 A; ხოლო საღმრთოა მიპრონი იგავითა საზის-მწერლობითა აღძვრე-
ლობითა მქონებელ არს ძალთა გამოსაჩინებლად თვსსა, იბერ. 190, 20—
22 A.

კუთნვ>კუთვნ: რამეთუ მას განეკუთვნის ყოველი, იბერ. 36, 15 A.

სოვლ->სოლვ- (28, გვ. 234): დაასოლვნეს ფერჯნი ზეთითა ძილი-
სათვს, შატბ. კრებ. 139 r, 9—10 a; შეისოლვოს ფერჯი თვისი ზეთითა,
იქვე 139 r, 26—27 a; და არა აქუნდა მათ ნაწუეთი წყლისაჲ, რომლი-
თამცა პირნი მათნი დაისოლვნეს, პარზლ. მრავალთ. 446 v, 4—6.

ჟ-ს გადასმა:

ძარცუ->ძუარც-: არა განძუარცის სამოსელი, იოანე ოქროპ. ცხორ.
191 v, 14; განძუარცა ჩემგან სამოსელი, Sin.-1 121 v, 21; და მუნქუეს-

ვე შეიპყრა იგი და განძურცა, სინ. თარგმ. სახ. 114 v, 2—4; ეკლესიათა მძვარცველი არს, Sin.-35 472, 20—21 a; განძურცნა მთავრობანი, პარიზ. ლექც. 5 r, 32 b — 5 v, 1 a.

ღ-ს გადასმა:

ვლთ- ძირისგული ღ რეგრესულად გადაისმის:
და უკუეთუ მეუფებამ მეუფებასა განლევთა, Sin.-30 82 r, 21—23 b;
და უკუეთუ სახლი სახლსა განლევთა, იქვე 82 v, 3—5 a.

მ-ს მეტათეზისი:

ღმრთ კომპლექსში მ გადაინაცვლებს პირველ ადგილზე:
განმღრთობილ, მამ. სწავლ. 278, 19; განელო ლახურითა სამღრთოთ
გვერდი შენი, იელ. იადგ. 164 v, 31.

საურთიერთო მეტათეზისი

შურ- ძირში მომხდარი მეტათეზისის შედეგად შრუ მიმდევრობას ვიღებთ:

ვშრუებოდით ყოვლითა ძალითა ჩუენითა, Sin.-36 193, 19—20 a.

ასევე წურილ > წრული:

შემუსრნა იგინი წრულ-წრულად, თეოდორე 248 v, 13—14; და არა არს წრულთა ამათ ბრალთათჳს სასჯელი, ეფრემ. აღსაარ. 331 v, 12—14.

მზგავსი > მგზავსი: ამა წესითა ვაჟამოთ და მათი მგზავსი დავარწყევინოთ, კარაბადინი 25 v, 15—17; ესე ავისა ჟამისა კორძსა მიემგზავსებოხ, იქვე 89 v, 5—6; იმისი მგზავსი რაცა შეჴამადი იყოს, იქვე 146 v, 16.

ხშირია ღ და რ თანხმოვანთა საურთიერთო გადასმა.

ა) ღ—რ > რ—ღ:

ცალიერ > ცარიელ: ცისა სივრცე არა დაცარიელდა, Sin.-34 54 r, 29; ცისა სივრცე არამ დაცარიელდა, პარაკლიტ. 248 r, 1; ნუ ეჩუენები წინაშე უფლისა ღმრთისა შენისა ცარიელი, ათონ. მრავალთ. 22 r, 12—13 b; წარმოაცარიელა უკეთურებამ თჳსი, Ath.-32 234 r, 22, და მისთ.

ძლიერ- > ძრიელ-; უძღურ- > უძრულ-: განმათავისუფლებელ მექმენ ჩუენ, ყოველთა დამბადებელო, უფალო ძრიელებითა შენითა, ჰილ.-ეტრ. იადგ. 4 r, 5—7; რაოდენთა ჰქონდეს უძრულნი, ლ. 4, 40 D; მშულდი ძრიელთამ, პარაკლიტ. 123 r, 4; რამეთუ ვიდრე-იგი უძრულ ვიყვენით, Sin.-53 66 v, 7, და სხვა.

მადლიერ > მადრიელ: და მადრიელ ვარ, ათ. ასკეტ. კრებ. 193 რ, 21—
22 ბ; მადრიელვე ვიყო შენდა, იქვე 229 ვ, 6—7 ა; დიდად მადრიელ ვარ,
იქვე 248 რ, 15—16 ბ; და მადრიელ ვართ, ათ. პატერ. 226 რ, 19, და მისთ.

ბ) რ და ლ ადგილს შეინაცვლებენ:

მწრაფლ > მწლაფრ: მიავლინე ანგელოზი შენი მწლაფრ, აპოკრ. მი-
მოღ. მოციქ. 22, 31 D; და აღღვა მწლაფრ, Ath.-42 223 რ, 23; რომელი
მწლაფრ ღმრთისა მიერ გუეუწყა, ლატ. ლექც. 244 ვ, 26—27 ბ, და მისთ.

ჰერაკლე > ჰელაკრე: მერმე მიუგო ჰელაკრეს, ათონ. კრებ. 323 რ,
15—16 ბ.

კურაპალატ > კულაპარატ: მარიამ დედოფალმან, ბაგრატ კულაპარა-
ტის დედამან, ალაპ. მთაწმიდ. მონასტრ. 195 ვ, 3—4.

სიტყვის ფუძისეული ნ და მ თანხმოვნები გადაისმებიან:

მანგალ > ნამგალ: და დაშქრიდენ რგმლებსა მათსა საცნისებად და ნამ-
გლად, კალ. ლექც. 16, 15—17 ბ; დაკერით საცნისები თქუენი რგმლად და
ნამგლები თქუენი ლახურად, იქვე 79, 28—30 ბ; შდრ.: წარმართნი მან-
გლითა სარწმუნოებისათა იქელსა მოიმკიან, სვან. მრავალთ. 46,
15—17 ა.

ქელსა და საშუალ ქართულში გვაქვს ზმნა: გუმერა. ფუძეში ხდება
მეტათეზისი მ—რ > რ—მ: *

გუმერ > გურემ: ჯუარცუმითა შენითა და განგურემითა, Sin.-34 39 რ;
რომელი გვავურემდეს (= გუგურემდეს), ათონ. მრავალთ. 69 რ, 7—8 ა;
შენთვის განვიგურიმე, იქვე 127 ვ, 15—16 ბ; ვიხილეთ წმიდაი გუერდი
მისი განგურემილი, იქვე 130 რ, 19—20 ა; და განგურიმონ ლახურბთა,
ათ. ასკეტ. კრებ. 133 ვ, 23—24 ბ, და მისთ.

„ქართლის ცხოვრებაში“ გვაქვს ტოპონიმი: მუხრანი < მუხნარი: მო-
ვიდეს ოცხნი ჩრდილოთ კართა ქალაქისათა, რომელ არს მუხრანი, 15, 5.

7. ზვეართდაპარგვა

ხმოვანთა დაკარგვა

იკარგვის ა

დედუფალ > დედუფალ: და ასწავა დედუფალსა, უდაბნ. მრავალთ.
166 ვ, 19 ბ; მ დედუფალო, ჩუენო, ქრისტინა 406, 13; ვითარცა ესმა ესე
დედუფალსა მათსა, წმიდათა ცხოვრ. 84, 3—4 ბ, და მისთ.

ათერთმეტ > თერთმეტ: მეთერთმეტე თუალი, შატბ. კრებ. 91 რ, 8 ბ;

ოცდამეთერთმეტესა ფსალმუნსა იტყვს ნეტარი დავით, იქვე 279 რ, 19—20 ა, და სხვა.

ათორმეტ>თორმეტ: შეიპყრობენ თორმეტთა უბრწუნელთა ყრმათა, სვან. მრავალთ. 246, 14—16 ა; და მეფეობასა მისსა მეთორმეტესა წელსა ოცდაათისა წლისამან ნათელ-იღო უფალმან, მრავალთ. 152 რ, 31 ბ—152 ვ, 3 ა, და მისთ.

ათსამეტ>აცამეტ>ცამეტ: ამას თუესა სეკდენბერსა ცამეტსა აღესრულების, ათონ. მრავალთ. 178 ვ, 19—21 ა; და სიკუდიდმდე არქელაოზისა, ძისა ეროდეს, წელიწადი ცამეტი, მრავალთ. 152 რ, 26—28 ა, და სხვა.

ათოთხმეტ>თოთხმეტ: აღვსებასა ჰურიათა თანა ჰყოფდეს თოთხმეტსა მთოვარისასა, სვან. მრავალთ. 56, 1—3 ა; ხოლო მან მოიღო ბრძანებად კონსტანტინე დიდისა მეფისაგან თთუესა იანვარსა თოთხმეტსა, ათონ. კრებ. 9 ვ, 23—26 ბ, და მისთ.

ათხუთმეტ>თხუთმეტ // ხუთმეტ: დაეყავ სკიტეს შინა თხუთმეტი წელი, ბატერიკი, 79, 1; და რამ მზე ხუთმეტ დარაჯამდის მივიდეს, A—65 354, 3; რაჟამს ხუთმეტ დარაჯამდის მოვიდეს, იქვე 365, 4—5, და სხვა.

ათექუსმეტ>თექუსმეტ: მუგლი ორას ოც და თექუსმეტი, კათ. ეპისტ. 82 ვ, 8—9; წელნი გარდაცდეს ოცდათექუსმეტნი, უწყ. 232 რ, 7—8.

ათშვდმეტ>აჩვდმეტ // ჩვდმეტ: იწამა წმილამ ქალწული ქრისტესი თუესა ივლისსა ჩვდმეტსა, პარხლ. მრავალთ. 314 რ, 30—32 ბ; მისცა ეკლესიასა ჯორი ერთი და გაეყიდეთ ჩვდმეტ პერპერატად, აღაბ. მთაწმიდ. მონასტრ. 196 ვ, 25—26, და მისთ.

ათრვამეტ>თვრამეტ // თურამეტ: აქუს მას ებისკოპოსობასა შინა ვითარ ორმეოცდათურამეტი წელი, ეპიტანე 247, 20—22, და სხვა.

ათცხრამეტ>ცხრამეტ: მეცხრამეტესა წელსა ტიბერის კაისრისა, მრავალთ. 90 ვ, 19—20 ა; ჩვდმეტი ანუ თურამეტი ანუ ცხრამეტი, ქრონიკ. 326 ვ, 9—10, და მისთ.

ცა>ც: რასაც იგი იქმს, ი. 5, 19 C.

ზეშთა>ზეშთ: და ზეშთ გარდაეცნენ საწნახელნი ღვინითა და ზეთითა, იოველ 2, 24 I; ზესთ სრულსა ზეშთ კელმწიფესა, ძლისბ. ველუქმ. ხატისანი 288 რ, 18, და მისთ.

ზედა>ზედ: და ზედ დადგრომილისა მბრძანებელ-ყოფად ამისი ეგონოს, A-217 13 ვ, 7—10 ა; ზედ მოიხილა და დადნეს წარმართნი, ამბაკუმ 3, 6 I.

არათუ>ართუ; არაოდეს>აროდეს; ართუ უღებ იქმნას, სწავლ. სულიერნი 132 რ, 16; და რომლისათვს აროდეს ასმიოდა, ცხორ. მარია მევკპტ. 46 ვ, 3—4.

არა>არ: მერმეცა მისლვისა არ უმეცარი, A-217 9 რ, 6—8 ა; რამეთუ არ დაჰვარვიდა მუშაკსა, იქვე 13 რ, 2—3 ბ; არ დაითესოს სახელისა-

გან შენისა მერმე, ნაუმ 1, 14 I; ლელუმან არ ინაყოფიეროს, ამბაკუმ 3, 17 L, და მისთ.

თანა>თან: თან ვერ წარსლება, ძლისბ. გელუქმ. ხატისანი 288 v, 16—17.

სადამდე>სადმე: რომელი-იგი მაშინ სადმე მრავალთადა უცნაურ და შეუსწავებელ იყო, თევდოსი 14 r, 5—7 a.

იკარგება ე

ესოლენ>ესოდენ: არამედ ესოდენ თუ, რომელი იგი დახწერს, ხანმ. მრავალთ. 139, 14—15; აცადე აწ ესოდენსა სიმრავლესა, სინ. მრავალთ. 115, 24—25, და მისთ.

ეგოდენ>ეგოდენ: არცაღა თუ ორმეოცნი ენანი კმა-არიან ეგოდენსა მას მათ კაცთა სათნოებასა მითხოვბად, სინ. მრავალთ. 115, 21—22; ვითარმედ ჳმაი უფლისაი ეგოდენ თუ ძლიერებით, არამედ დიდად შეუნიერებით, უდაბნ. მრავალთ. 5 v, 6—7 a.

ორმეოც>ორმოც: წარწყმიდოა ორმოცთა მათთვის, ლატ. ლექც. 240, 12—14 b; ზროხაი ორმოცი და კუროი ათი, დაბ. 32, 15 O; და იყვნეს ყოველნი, რომელნი დაეცნეს ბენეამენისნი მას დღესა შინა, ორმოცდათხუთმეტ ათას, მსაჯ. 20, 46 O; უკუეთუ ორმოცთასა აქა ჰყოფდე, Sin.-40 149 v, 8, და მისთ.

სამეოც>სამოც: ოცდაათისა და სამოცისა, Sin.-35 383, 13—14 a; და მოაქუნდა ოცდაათეული, სამოცეული და ასეული, ტბ. ოთხთ. 184, 4—6 b, და მისთ.

ოთხმეოც>ოთხმოც: მოსრა ასოთხმოცდახუთი ათასი, ათონ. მრავალთ. 84 v, 28—29 a; უკუეთუ სარა ოთხმოცდაათისა წლისამან შვეს, ლატ. ლექც. 25 v, 23—25 a; სამას ოთხმოცდაცხრასა, Sin.-11 295 r, 21—22.

ო-ს დაკარგვა

ესოდენ>ესდენ: ხოლო ესრე რამ მყოფ არს ესდენსა ამას, ი. 6, 9 C.
ეგოდენ>ეგდენ: ეგდენსა მას შინა ჳირსა და აღძრვასა ზღვსასა, სინ. მრავალთ. 106, 9—10; ნუ ეგდენ აიძულებ თავსა შენსა, მამ. სწავლ. 287, 29 A; ეგდენი დღე დაათუაღე, სინ. ქრონიკ. 132 v, 19—20 a.

იკარგება უ

რიჟურაჟუ>რიჟრაჟუ: ვიდრე რიჟრაჟულა იყო, მრავალთ. 39 r, 14—15 a.

ანუ>ან: ვირემ ნახევარი დარჩეს და ან მესამედი, კარაბადინი, 5 v,

12—13; წყალითა შეესუაროთ, ან ძმრითა, იქვე 13 v, 21; ვარია ტყემლითა, ან ისრიმითა, ან აყიროთა აჟამეთ, იქვე 42 v, 17—18.

იკარგვის ი

ისი>ის: მისი წამალი ის არის, კარაბადინი 83 r, 18—19; და ის, რომე ლუიძლისა ტყვილისათჳს პირველად მოვიგონეთ, ის ი უყავთ, იქვე 164 r, 10—11.

ზემოთ განხილულ ფორმებში ხმოვანთა დაკარგვის მიზეზი ხშირად ხმარებულ სიტყვათა (და მორფემათა) გაცეცხა, ჩანს. ზოგჯერ ხმოვანი შესაძლოა დაიკარგოს ფორმის გადააზრიანების შედეგად. გრიგოლი>გრიგოლ იმის გამო, რომ ი გაგებულ იქნა სახელობითის ნიშნად (35, გვ. 154; 41, გვ. 3—5; შდრ.: 39, გვ. 131—143).

მე, გლახაკი და ცოდვილი გრიგოლ, ღირს-მყო უფალმან ღმერთმან, ოპიზ. ოთხთ. 248 v, 11—12 (გადამწერის ანდრძი).

თანხმოვანთა დაკარგვა

იკარგვის დ

დედუფალ>დეუფალ: გამო-სადმე-ვიდოდა ნანა დეუფალი, შატბ. კრებ. 228 v, 8—9 a; და ჰყავ გორც შენდა და სძალ და აზნაურ და დეუფალ, იქვე 271 r, 10—11 a; დეუფალო, შეჰგავს აჟა დიდისა ეპიფანსსი, პოლობიოს ეპიფანე 266, 20—21.

დასტურდება აგრეთვე დეოფალ<დედოფალ:

დეოფალი სხუად არს ვენავი, პოლობიოს ეპიფანე 310, 27; და შერაბ-ვიდა ევტჳქიოს დეოფლისა, ეტყოდა მას, იქვე 311, 18—19.

დეოფალ ფორმა ხმოვანთა დისრიმილაციით დიოფალ'ს იძლევა:

მოაგსენე ჩემთჳს დიოფალსა, მამათა ცხოვრ. 380 r, 23—24 a; დიოფალთ-დიოფალსა ნაზის მოიგსენებდით, სასწ. მთავარმოწ. გიორგისნი, 353 v, 4—5 b (მინაწ.).

დიად>დია: და დიად ვშუერ, სვან. მრავალთ. 250, 2 a; ძლისპირნი დიად მრავალნი, Sin.-34 61 r, 24; ბზმ და საქმელი დიად არს ჩუენსა, დაბ. 24, 25 O, და მისთ.

დიად>დია: და დია მსუროდა შენთჳს, ანდრია სალოსი 105 r, 16; მათჳმთა შინა დია ქუეყანანი დაისყიდნეს ხარკობისაგან, რკონის სიგ. 133, 22—23.

აღ-მდე>ამდე; დ-მდე>მდე: აჰა ესერა, მე თქუენ თანა ვარ ყოველთა დღეთა და ვიდრე აღსასრულამდე სოფლისა, ხანმ. ლექც. 058, 27—

29 b; ილოცვიდეს შოვა სამხრამდე კართა მათ ეკლესიისათა, სინ. მრავალთ. 71, 27—28; განცხადებითგან მსგეფსამდე, პარაკლიტ. 67 v, 3, და მისთ.

ადგილდ-ადგილდ > ადგილ-ადგილ: და იყვნენ სიყმილნი და წყუედანი და ძრვანი **ადგილ-ადგილ**, მ. 24, 7 C; შდრ.: და იყვნენ სიყმილნი და ბრძრლანი და სრვანი და ძრვანი **ადგილ-ადგილ**, სინ. ლექც. 96, 3—6 b.

ზემოთ განხილულ ფორმებში დ დაკარგულია სიტყვის შემადგენლობაში შემავალი მეორე დ-ს დისიმილაციური ზეგავლენით.

სიტყვათა გაცვეთის შედეგად იკარგვის დ ფორმებში: **ვიდრე > ვირე**, **ყოლად > ყოლა**; **დაჯედ > დაჯე**, **მოვედ > მოვე**, **ვიდრემე > ვირემ**:

ყოლა ნუ ურთავ წყალსა, იოვ. და ეფთ. 70, 8; გეტყვ თქვენ, **ყოლა** არა მიცოდავს, მამათა ცხოვრ. 136 r, 11—12 a;

ვირე ათასიმცა ვინ დრაპკანი მომცა, იოვ. და ეფთ. 83, 3;

მოვედ და **დაჯე** ჩემ თანა, ანდრია სალოსი 17 v, 14—15;

და **კულად მოვე** ცნობასა, იქვე 24 r, 16—17;

ვირემ თაფლისა ზომად შესქელდეს, კარაბადინი 2 r, 25.

თ-ს დაკარგვა

თ-ს დაკარგვის მიზეზი თ-სთან, ან სხვა წინაენისმიერ თანხმოვნებთან მეზობლობა ჩანს:

თთუე > თუე: **თუესა** მეექუსესა მოვიღინა გაბრიელ ანგელოზი ქალწულისა, სინ. მრავალთ. 12, 28—29; **ექუს თუე**, ლატალ. ლექც. 7 v, 20—21 b; და **მცირეთა თუეთა** შემდგომად დასნეულდა, უდაბნ. მრავალთ. 35 r, 33, და მისთ.

სოქდ > სქდ: **ეშმაკი იწყლა**, ვეშაპი **განსქდა**, სინ. მრავალთ. 74, 28; და **არა განსქდა** ბადშ იგი, ი. 21, 11 DE; შდრ.: **გ ა ნ ს თ ქ დ ა C**; და **კლდენი განსქდეს**, Sin.-64 105 r, 37; **მაშინ** საკრველნი იგი მათნი **განსქდეს**, Sin.-62 105 r, 11—12 b; და **განსქდა** ნავი იგი ორგან, წმიდათა ცხოვრ. 67, 10—11 b; და **არა განსქდა** ბადშ იგი, Sin.-38 93 v, 4—6 a, და სხვა.

თხთმეტ > ხთმეტ: და **რაჲ მზე ხთმეტ** დარაჯამდის მივიდეს, A-65 354, 3; **რაჲამს ხთმეტ** დარაჯამდის მოვიდეს, იქვე 365, 4—5 და მისთ.

წ-ს დაკარგვა

სწრ, **სწყ** კომპლექსები წ-ს დაკარგვით იძლევა **სრ**, **სყ** მიმდევრობებს: **წინაჲსწარ უსრობდა** ჟერაჲ იგი ეყუნათაჲ, სინ. მრავალთ. 25, 38—39; **ბეთლემს მოისრაფეს** მწყემსთა, მოდრ. იადგ. 50 v, 22 (შდრ.: **ლიალექტ:** **მუუსრო**, **მოსასრაფი** . . .).

მერმე სუროდისვე, ქსნ. ოთხთ. 134 v, 10—11 a; არლარა სუროდის უკუნისამდე, იქვე 134 v, 14—15 a; არასადა სუროდის, იქვე 144 v, 2—3 a.

ამ კომპლექსთა გამარტივება ასახავს ტენდენციას, რომლის მიხედვითაც, ქართულის ფონმატური სტრუქტურა დაუშვებლად მიიჩნევის სწ თანხმოვანთა ჯგუფს (თვით მორფემათა ზღვარზეც კი). ცოცხალი მეტყველება, დიალექტები ამ კომპლექსის გამარტივების სხვადასხვა გზას გვიჩვენებენ, ერთ-ერთი უძველეს წერილობით ძეგლებშიც გამოვლინდება.

ჩ-ს დაკარგვა

ჩჩლ > ჩლ: ჰხედვიდა, რამეთუ ჩჩლი დუმნა, სვან. მრავალთ. 209. 13—14 b; ყრმამან ჩჩლმან არცხვანა, Sin.-59 182 v, 26; რამეთუ კაცთა მათ იკოდეს სეფეკაცისა მის გულჩჩლობაჲ, ბალავარ. 12, 24—25 C; და ჩჩლთა ჰასაკისა, პროლოგ. 200 v, 17.

ქართული სიტყვის ძირში დაუშვებელია ისეთი კომპლექსი, რომელიც შედგენილია ერთი და იმავე ლოკალური რიგის თანხმოვნებისაგან. თთ და ჩჩ კომპლექსთა გამარტივება ამ წესის დადასტურებაა.

იკარგვის გ

მგრგუალ > მრგუალ: მომრგუალჲ არს, შატბ. კრებ. 112 r, 24 a.

მგრგ > მრგ დისიმილაციური დაკარგვის შედეგია.

ეჯომ > ეჯომ: მაგრამ ეჯომ წურილად ნაწერი იყო, დიდი პარაკლიტ. 206 v, 5 (გადამწ. ანდერძი); პატრონმა (!) ეჯომი მამული დამ[იგდო], რკონის სიგ. 133, 24; ეჯომი დამრჩა, იქვე 134, 4.

გ ამ ხშირად ხმარებული სიტყვის გაცვეთის შედეგადაა დაკარგული.

კ-ს დაკარგვა

კრკ კომპლექსი თავიკიდურა კ-ს დისიმილაციური დაკარგვით მარტივდება:

რკონის ღმრთისმშობელო, რკონის სიგ. 137, 30; 138, 10.

იკარგება ხ

ხუცეს სახელს რედუქციით ხუცს უნდა მოეცა, ცხ კომპლექსი ქართულში დაუშვებელია. ამის გამო ხ იკარგვის (გ. თოფურია).

ხუცს- > ხუც- ესენებაჲ პასარიონ ხუცისაჲ, ჰაემ. ტექსტ. 365, 10; აკურთხე იგი ხუცად, იოანე ოქრობ. ცხორ. 49 r, 18—19; რაჟამს აღიარებდეს დაჲ ცოდვათა ხუცისა წინაშე, Sin.-35 540, 22—23 a; შდრ.:

პეტრუს ხუცოს ბასა, უკანგორის წარწ. ასევე: ძალ-მიც > ძალ-მიც, რომელიც ნორმა ძველი ქართულისათვის. გვიანდელ ხელნაწერებში ზოგჯერ ცხ გვხვდება კიდევ: ძალ-ვიცს ყოვლით კერძოვე ცხორებად, პარიზ. ლექც. 285 r, 25—27 a.

გაცვეთის გზით ჩანს ს დაკარგული: გულმოდგინება > გულმოდგინება:

გულმოდგინება დიდი მაქუნდა, Ath.-42 234 r, 14—15; რამეთუ დრაპკანი ამისთვის გარდაიქმნებოდეს ყოვლითა გულმოდგინებითა, აღაბ. მთაწმიდ. მონასტრ. 191 r, 11—13; აღესრულებოდის აღაბი მისი ყოვლითა გულმოდგინებითა, იქვე 197 r, 1.

ს დისიმილაციით იკარგვის სზ, სჟ, სზ, სთ კომპლექსებში:

შემდგომად ქრისტიანობისა სამითა დღითა, სინ. მრავალთ. 268, 31; შაბათსა წინა ქრისტიანობისა, H-1704 151 v, 11; კვრიაყესა წინა ქრისტიანობისა, იქვე 151 v, 13.

ს დაკარგულია: ღმრთისმშობელ > ღმრთიმშობელ სიტყვაში:

ღმრთიმშობელთ საუნჯეთ მეფისათ, A-603 51 v, 5—6; და ახალი აღვიარებს ღმრთიმშობლად, იქვე 136 r, 19—20.

მიც. ბრუნვის ს'ნიშანი იკარგვის შინა // შიგა(ნ) თანდებულთა წინ. პირველად ეს ფაქტი X საუკუნის ხელნაწერში გვხვდება. განსაკუთრებით ხშირია იგი კარაბადინში (XIV—XV სს.):

ქართლშინა კათალიკოზობასა სამოელისა, ათონ. კრებ. 81 v, 22—25 b; მუცელშიგან ქარი რომე იყოს, კარაბადინი 4 v, 14—15; ჩაგუშიგა ჩაყარე, იქვე 9 r, 2 და მრავალი.

მიც. ს იკარგება ზედა თანდებულის წინ:

და დასდევს მაზედა წიგნიცა, სინ. ლექც. 198, 19 a; და ტანზედა დამკლდების, კარაბადინი 31 v, 9—10; ქაფური შესცხონ პირზედა, იქვე 33 v, 18—19, და მისთ.

თანა თანდებულის წინ იკარგება მიცემითის ნიშნისეული ს:

დიდი სიფრთხილე უნდა და დიდი ფარეზი ყოვლისა საქმისაგან, დისა ჭამისაგან და დედაკაცთანა წოლისაგან, კარაბადინი 68 r, 12—14; და აბანოსა შიგა დედაკაცთანა წოლისაგან, იქვე 68 r, 23—24, და მისთ.

ს არის დაკარგული კომპოზიტშიც:

კურომსთავი > კურომთავი: ნუჟუკუე შეკრიბიან ეკალთაგან ყურძენი, ანუ კურომთავთაგან ლელუ, წყაროსთ. ოთხთ. 16 v, 16—19 a.

შ-ს დაკარგვა

შჟ, შკ კომპლექსთა დაძლევის ზოგი გზა ზემოთ განვიხილეთ (იხ. დისიმილაცია); ეს კომპლექსები პირველი კომპონენტის დაკარგვის გზითაც მარტივდება:

და წარადგინეს იგი სამჯავროსა, ქრისტინა 410, 28; რამთა უმჯავროდ განიკითხოს, იქვე 412, 1; წინააღუდგა სამჯავროსა მძლავრთასა, Sin.-64 163 r, 33—34; იკსენ უმჯავროსაგან სიკუდილდსა, Sin.-65 361 v, 7; რამეთუ ჰყავ სამართალი შენი მჯავრი ჩემი, Sin.-11 137 r, 1—2; და დავ-ჰმკუალი იგი ქუეყანასა ზედა, I მეფ. 26, 8 O.

ხ-ს დაკარგვა

ცხუ კომპლექსი მარტივდება ხ-ს დაკარგვით:

შეურაც-ყო, სადა არს ბრძენი, ანუ სადა არს მწიგნობარი, ლატ. ლექც. 138 v, 26—28 b; სიმდიდრე შეურაც-ყო, სინ. ლექც. 294, 7—8 b; შეურაც-ყოს ღმერთმან, Sin.-35 162, 3—4 a; ხოლო შენ შეურაც-ყავ, იქვე 313, 23—24 a.

ღ-ს დაკარგვა

ვლტ, ვლთ, კლდ, ფლდ კომპლექსები ღ-ს დაკარგვით მარტივდება. როგორც ჩანს, [ღ]-ს ამ კომპლექსებში დისტინქტური ღირებულება არ გააჩნია:

ვლტ > ვტ: ხეძიებდეს ადგილსა სივტოლად, უძვ. ქართ. ხელნაწ. 365, 4—6 b; რომელნიმე ივტოდეს, სინ. მრავალთ. 117, 4; შეივტინ სი-ღრმესა მას, იქვე 119, 11; სულმოკლე იქმნა და ივტოდა, იქვე 120, 26—27; ვინ ვიჩუენა თქუენ სივტოლაი, ათონ. მრავალთ. 207 r, 5—6 a, და სხვა.

ვლთ > ვთ: ყოველი მეუფებაჲ, რომელი თავსა თვსსა განევთის, მო-ოვრდის, Sin.-15 175, 8—10 b; უკუეთუ სახლი სახლსა განევთა, A-1699 37 r, 10—12 b, და მისთ.

კლდ > კდ: არაჲ გუაკდა, ლ. 22, 35 C.

ფლდ > ფდ: და უკუეთუ იგი განთავისუფდეს მონებისაგან სოფლისა ამის ბოროტისა, მამ. სწავლ. 194, 9—10.

თანხმოენის მომდევნო ფუძისბოლოკიდურა ღ მიცემითში იკარგვის ხოლმე:

თაფლსა > თაფსა: და თაფლუქსა და თაფსა ნუ ჰსუამთ, ცხორ. შიშუ-ელ მართალთაჲ 352, 25—26.

მთხრებლსა > მთხრებსა: და შთაცვეს მთხრებსა გმობისასა, სწავლ. იოანე ოქრობ. 109 r, 5—6.

ზოგჯერ ასეთი ფორმები სხვა ბრუნვებშიც იჩენს თავს:

მერმე სისხისა წამლები უყავ, კარაბადინი 178 v, 17—18; და სისხად შეიქმნების, იქვე 175 v, 6; მერმე სისხად გარდაქცევის, იქვე 165 v, 13—14.

სიტყვათა გაცვეთის შედეგად ჩანს ლ დაკარგული ფორმებში: კუარც-
ცხლებერი > კუარცხბერი, მართლუკუნ > მართუკუნ, მკვრცხლ > მკვრცხ,
რომელ > რომე, დამლბალ > დამბალ:

ცანი საყდარნი ჩემნი არიან და ქუეყანამ კუარცხბერი ფერკთა ჩემ-
თამ, სინ. საქმ. მოციქ. 15 v, 3 b; რამეთუ კუარცხბერი არს ფერკთა
მისთამ, A-1699 1 r, 15—16;

ნუმცა მივაქცევთ მართუკუნ ამიერითგან, სინ. მრავალთ. 120, 8;
შდრ.: მართლუკუნ იქცენ და პრცხუნოლენ, შატბ. კრებ. 132 r,
27 b;

მკვრცხ მავლინებდეს, Sin.-62 5 v, 19—20 b;

ეზომი დამრჩა შენითა წყალობითა, რომე ხოვლისა ფასი მითა მოვი-
კო, რკონის სიგ. 134, 4—5; გავაჩინე ესრე, რომე, იქვე 135, 15.

დამლბალ > დამბალ: ესე იგი არს, ცერცვ დამბალი, Ath.-25 8v, 8—9.
მბ თანხმოვანთმიმდევრობა მ-ს დისიმილაციური დაკარგვის გამო ბ-დ
იქცევა:

მბრწყინვალე > ბრწყინვალე: ბრწყინვალე იგი ზეთი გონებისამ, სინ.
მრავალთ. 10, 24; რომელი გამოუჩინებელ არს და ბრწყინვალე მზითა
ბრწყინვალითა, იქვე 59, 37—38; სრულიად ბრწყინვალე იქმნის, იქვე
187, 1—2; შდრ.: იგი იქმნის მბრწყინვალე, იქვე 186, 37, და სხვა.

მფრინველ > ფრინველ: მელთა გურელი უჩს და ფრინველთა ცისა სა-
ყუდელი, ლ. 9, 5 C, და მისთ.; შდრ.: ვერ ვეწვეით მფრინველთა
სიმალითა, შატბ. კრებ. 10 v, 27 a — 10 v, 1 b.

მბრძოლ > ბრძოლ: წინააღმდეგომი ბრძოლი ჩუენი, ვითარ ცეცხლი,
შემწუეველი სულთა ჩუენთამ, დაშრიტე, პარაკლიტ. 152 r, 8—9; გხედავ
შენ, ვითარცა ბრძოლსა ძლიერსა, Sin.-62 90 v, 4—5 a.

სიტყვის თავკიდურა პოზიციაში მ-ს თანხმოვნების წინ დისტინქტური
მნიშვნელობა არ აქვს. ეს უნდა იყოს მისი დაკარგვის მიზეზი ფორმებში:
მთხრებლი > თხრებლი, მწუერვალი > წუერვალი, მხოფლიო > ხოფლიო,
მდაბალი > დაბალი.

მთხრებლი > თხრებლი: შთავარდა იგი თხრებლსა, იელ. იადგ. 159 v,
19—20;

მწუერვალი > წუერვალი: რამთა დააწოს წუერვალი თითისა მისისამ,
კალ. ლექც. 91, 22—23 a;

მდაბალ > დაბალ: მახითა თუსითა დაადაბლოს იგი, ფსალმ. 9, 31 D;
დავდაბლდი ფრად, უფალო, მაცხოვრე მე სიტყვთა შენითა, იქვე 118,
107 B;

მხოფლიო > ხოფლიო: აწ დააცადე ხოფლიოთა მაგათ საქმეთა უბნო-
ბად, იოვ. და ეფთ. 29, 3; რომელნი შეკრბეს წმიდასა და ხოფლიოსა მე-
ქესესა კრებასა, დიდი სვნაქს. 23, 23—24.

წყმდ მიძიმე კომპლექსი მარტივდება მ-ს დაკარგვით: არა წარუწყმდეს
სასყიდელი მისი, მ. 10, 42; მრკ. 9, 41 D;

წარწყდა საკსენებელი მათი ღალადებითა, ფსალმ. 9, 7 C; და წარ-
წყდეს სახელი მისი, ფსალმ. 40, 6 A.

ხშირად ხმარებულ სიტყვათა გაცვეთის შედეგია მ-ს დაკარგვა ფორ-
მებში: იქმ > იქ; ქმნ > ქნ; მერმე > მერე; ეგზომ > ეგზო:

იქმ > იქ: არა ვიქ საქმეთა მამისა ჩემისათა, ი. 10, 37 C; ნუ იქ საქმე-
სა ამას, ანდრია სალოსი 50 v, 10—11;

ქმნ > ქნ: სული ბრწყინვალე ქნის, სინ. მრავალთ. 187, 16; მსგავს აბ-
რაჰამისა იქნე, Sin.-36 357, 17—18; ელვანი და ქუხილნი იქნებოდეს,
A-89 2 r, 15—16; რომელი იქნა სამოთხესა შინა, Jer.-73 14 v, 8—9, და
მისთ.

მერმე > მერე: მერე თქუა, Sin.-35 638, 11 a;

ეგზომ > ეგზო: არა მოაკლდა ეგზო, სიგ. თამარ მეფისა 9, 12.

იკარგვის ნ

დ, თ, ს წინაენისმიერ თანხმობანთა წინა პოზიციაში ნ იკარგვის:

მსახური არს ზეცისაჲ, რომელი-ესე ჩახ, სინ. მრავალთ. 26, 17; ჭეშ-
მარითად ჩახ, იქვე 49, 37; სხუად უსაკვრველესად ჩახ, უდაბნ. მრავალთ.
26 v, 6—7 a; ფატარი იგი ჩახ მტკიცე, იქვე 169 v, 21—22 b; და იგი ჩახ
მას შინა, შატბ. კრებ. 26 r, 25 b; შდრ.: ესე არა ჩ ა ნ ს მას შინა აწ, იქ-
ვე 2 v, 10—11 a;

შეუძლებელ გიხს შენ, სინ. მრავალთ. 27, 17; ჯერ-გიხს, რაითა არა შე-
იწყნარნე, იოანე ოქრობ. ცხორ. 149 v, 5—6; შდრ.: ნუ ბილწ გიხს,
S-1398 104 r, 1 a;

არასადა ვინ გამოჩნდა ესრეთ ისრაჲლსა შორის, მ. 9, 33 D; რაჟამს
გამოჩნდი ზეცით, ფსალმ. 75, 9 F; აწ ფრიად ცრუ მი ჩ თ მე, უდაბნ.
მრავალთ. 30 v, 14—15 a.

ჩნს, ჩნდ, ჩნთ კომპლექსთა გამარტივება დისიმილაციური დაკარგვის
შედეგია.

გაცვეთის შედეგადაჲ დაკარგული ნ: ჰრქვან > ჰრქუია; -მ ა ნ (მოთხ.
ბრუნვ.) > -მა (იხ. ქვემოთ).

რ-ს დაკარგვა

ვრდ, ზრდ, ყრდ, ჩრდ, მრთ, შრტ, ბრძ, გრძ, კრძ, ბრწ, ძრწ, მრწ, ხრწ,
გრჩ, ბრჭ, ბრკ, ჯრჭ, წრჭ, ვრც, ღრჭ, ბრგ, ჰრჭ, ღრმ, ყრმ თანხმობანთ-
კომპლექსები მარტივდება რ-ს დაკარგვით. ეს იმიტო ჩანს შეპირობებუ-
ლი, რომ რ-ს ამ კომპლექსებში დისტინქტური ღირებულება არ გააჩნია.

3. ფოგტის ნაშრომში: „ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა“ ზოგერთი ამ კომპლექსთაგანი განხილულია და მითითებულია, რომ რამ თანხმოვანთიმოდერობებში ფონემატურ ღირებულებას მოკლებულია (31, გვ. 34—36). ამ მოსაზრების სასარგებლოდ ისიც მეტყველებს, რომ ყრმა > ყმა (იხ. ქვემოთ), ოღონდ ამავე სტრუქტურის ბრმ არ გვაძლევს ბმ-ს (ბრმაჲ), რადგან რ აქ ფონემატური ღირებულების მქონე ერთეულია: ბრმა : ბმა.

ვრდ > ვდ: არღა შევდომილ იყო იოვანე საპყრობილესა, ი. 3, 24 C; შევდომით თაყუანის-სცეს, A-40 75 r, 5—6.

ზრდ > ზდ: ანუ ვინ გზღიდა, ათ. ასკეტ. კრებ. 259 r, 11—12 b; დაუსაბამოა ღმერთი შენგან იშვა უბიწო, მზღელი დაბადებულთაჲ მარხვ. 9 v, 12; მაუწყე მე საზღელისა მისთვის, H-622 8 v, 9; არასადა გემოა მიხილავს ეგევითარისა საწადელისა და ტბილისა საზღელისაჲ, Sin.-36 502, 30 b—503, 4 a, და მისთ.

ყრდ > ყდ: მიყდნობით განისუენა, უდაბნ. მრავალთ. 120 v, 4—5 a.

ჩრდ > ჩდ: და აჩდილთა სიკუდილისათა, ხანმ, მრავალთ. 141, 20—21 a; ქარი იგი ჩდილოთ ანჭრეგდა, სინ. მრავალთ. 118, 38—39; რომელნი ვსხედთ ბნელსა და აჩდილთა, მრავალთ. 187 v, 28—29 b; რომელნი სხენან ბნელსა და აჩდილთა სიკუდილისათა, ფსალმ. გალ. 9 b, 12 A; რომელ არს გამოსლვაჲ, აჩდილი და ვნებაჲ ჭეშმარიტი, ქრონიკ. 334 v, 2—3.

მრთ > მთ: და ვითარცა ესმის სიტყუაჲ ხალმთოჲ, Sin.-36 399, 17—18 b; საწამებელი უღმთოთაჲ სიკუდილი არს, იობ. 15, 34 O; წოდეს წუეთნი ხალმთონი, Sin.-65 199 r, 19; მოითხოვენ შენ ხალმთონი წიგნი (!), იქვე 199 r; მოითხოვენ შენ ხალმთონი წიგნი (!), Sin.-11 70 r, 11—12; უღმთოთა მათ და უკეთურთა მეფეთასა, იქვე 223 v, 14—15; გამობრწყინდა სიბნელესა მას შინა უღმთოვებისასა, იქვე 224 r, 10—11; არა უნებს უღმთოთა, იქვე 259 v, 17; და ხალმთოთა ძალითა აღსავსე იყო გუამი მისი, იქვე 360 r, 25—26; და შენ მომიტევე უღთოებაჲ ცოდვისა ჩემისაჲ, ფსალ. 31, 5 E; და მოითმინოს იგი ღმთისათვს, სწავლ. იოანე ოქრობ. 197 v, 25—26, და მისთ.

შრტ > შტ: სანთელნი ჩუენნი დაშტებიაჲ, ლატ. ლექც. 117 v, 16—17 a.

ბრძ > ბძ:

ბრძ(ე)ნ > ბძ(ე)ნ: ჭეშმარიტად ყოვლითავე ბძენი იყო, სინ. მრავალთ. 4, 18; რომელთა შეიყუარონ სიბძნე იგი ღმრთისაჲ, ათ. ასკეტ. კრებ. 116 r, 9—10 b; რომელმან შექმნა სიბძნითა თვისითა ცანი, Sin.-1 224 r, 16—17; რომლისაგან ვერ შეოძლეს დატევენად სიბრძნეჲ ეგე მისი,

Sin.-35 35, 17—19 b; ბძენი სიბძნითა თჳსითა ნჳცა იქადინ, იქვე 497, 2—3 a, და სხვა.

ბრძოდ > ბძოდ: უკუეთუ სიძვამ გბძოდის კორცთა შენთა, ათ. ასკეტ. კრებ. 313 v, 15—17 b; რამთა ღმერთი ჰბძოდის შენ წილ მტერთა შენთა იქვე 316 r, 15—17 b.

ბრძან > ბძან: ანგელოზთა მისთა უბძანებიეს შენთჳს, ლ. 4, 10 D; რას-მე გუბძანებ ყოფად, ათონ. მრავალთ. 173 v, 10—11 b; და მერმე ბძანა შეფემან საპყრობილედ მიცემაი მისი, Sin.-62 34 v, 11—13 a; და უბძანა, რამთა სცენ მას ჳამადი, Sin.-30 154 v, 17—19 a; უბძანის ღმერთმან ანგელოზსა, Sin.-35 272, 2—3 a.

გრძ > გძ: გრძილი > გძილი: რომლითა შეპყრობილ არს მართალსა ძელსა გძილი იგი საშოვალ, აპოკრ. წამ. პეტრესი 47, 3—4 A; შღრ.: გ რ ძ ი ლ ი BS.

გრძნობ > გძნობ: ყოვლადვე არა ვგძნობდი ტკივილსა, ანდრია სა-ლოსი 180 r, 16—17.

კრძ > კძ: ყოვლითავე განმზადებულ არიან და განკძალულ შენთჳს, სინ. მრავალთ. 107, 3—4; მივედით და დაკძალეთ საფლავი, უდაბნ. მრავალთ. 116 r, 12—13 a.

ბრწყ > ბწყ:

ნათელი გამოგვბწყინდა, ათონ. მრავალთ. 80 v, 1 b; განბწყინდი შენ სულითა, იელ. იადგ. 299 v, 7—8; მეყსეულად ნათელი საღმრთოთა გამო-ბწყინდა გულსა მისსა, თეოდორე 254 r, 10—12 a.

ძრწ > ძწ:

შიშით და ძწოლით ვდგეთ, ხანმ. მრავალთ. 125, 15—16; და ძწოდა, ჳემ. ტექსტ. 376, 5; ამას ზაქარია განიზრახვიდა ძწოლით, სინ. მრავალთ. 26, 24, და მისთ.

მრწ > მწ:

მრწემ > მწემ: არსადა უმწემეს ხარ მთავართა შორის იუდაისთა, სინ. მრავალთ. 36, 1—2; იგი არს აბიბა, საყუარელი შვილი ჩემი მწემი, იქვე 65, 15—16; სიბოროტესა ზედა მწემვე არიან, იქვე 213, 8—9; არასადა უმწემეს ხარ შენ, ლატალ. ლექც. 6 v, 9—10 b, და მისთ.

მრწამ > მწამ: არამედ მწამ შენ, მამაი, ძმ და სული წმიდაი, Sin.-62 36 v, 7—8 a.

ვრც > ვც:

ვითარცა ვინ იხილის ქალაქი ვცელი, კაცისა აგებ. 160, 7.

ხრწ > ხწ:

ვითარცა კორცნი განიხწნებიან, მარხვ. 31 v, 12—13; დღეს უხწნელად იშვა, A-603 1 r, 5; სამარესა შინა განიწწნახ, იელ. იადგ. 252 v, 30—31.

გრჩ > გჩ:

და რომელი-ესე უმცრო დაგჩეს, ასტრ.-გამოთვლ. ტრაქტ. 3 r, 25—26.

ბრჭ > ბჭ:

და ყოველი ქუეყანაი ბჭალითა, ლატალ. ლექც. 5 r, 23—24 b.

ღრჭ > ღჭ:

და იღჭენდეს მის ზედა, ლატ. ლექც. 116 v, 10 b; მუნ იყოს ტირილი თუალთაი, ღჭენაი კბილთაი, იქვე 117 r, 9—11 b; იღჭენდა მის ზედა კბილთა თვსთა, ცხორ. ანტონი დიდისაი 290 r, 19—20 a, და მისთ.

ბრგ > ბგ:

და განემართოს ენაი ბგუნვილი, ლატალ. ლექც. 4 v, 31—32 b.

მრგ > მგ:

პირმგული და ტანმოკლე იყოს, A-65 373, 19—20.

ზრქ > სქ:

სიზრქე > სისქე, ეს მოვლენა ზემოთ იყო განხილული (იხ. გვ. 304). რ-ს დაკარგვის შედეგად *ზქ კომპლექსი უნდა მიგვედო, მაგრამ რაკი *ზქ ქართულისათვის აკრძალული მიმდევრობაა, ასიმილაციის შედეგად დასაშვებ სქ კომპლექსს ვიღებთ.

წრფ > წფ:

სინანული არს კარი წფელობისაი, A-1101 60 r.



რომელსა პქვან ბეთლემ, ათონ. მრავალთ. 3 r, 6 a; რომელსა პქვან წმიდაი, იქვე 154 r, 13—14 b; ჩამოიკრა ადგილსა მას, რომელსა პქვან საკრაბია, Ath.-42 231 r, 2—3; ხოლო რომელსა-იგი პქვან იესუ, Sin.-62 29 v, 15 b; რომელსა სახელი პქვან, იქვე 25 r, 6—7 a, და მისთ.

პრკ > ბკ // პკ:

ვითარცა-ეგე შენ უგრძნულად გიბკუმა, მამ. სწავლ. 110, 7 A; და შენ დაპბკოლდეგი, მრავალთ. 156 v, 6 b; დაბკოლდეს და ვერ შევედეს, ეფრ. ასურ. სწავლ. 47 r, 15—16 a; ლოდი იგი მტერთა დაპკოლებიხაი, მოდრ. იადგ. 62 r, 25, და მისთ.

ღრმ > ღმ:

არს მუნ გევი ერთი სიღმითა დიდ და ბნელ, შატბ. კრებ. 66 v, 22—23 b; და სიღმეთა ღელვანი შემუსრნა ქრისტემან, მარხვ. 32 v, 9—10; არა იყო სიღმე მიწისაი, წყაროსთ. ოთხთ. 29 v, 10—11 b.

ყრმ > ყმ:

ყამნი ყმისა შობისანი განწესებულნი წარეწყმიდნეს უთესლობითა, სინ. მრავალთ. 25, 32—33; 'ანუ სარწმუნოებასა თანა ყმანი ეგე ჩუენ მოგუანიტენთ, იქვე 145, 16; ყმისა მის მამაი არავინ იცოდა, იქვე 204, 29; ყმაი იზარდებოდა, იქვე 204, 30; იგი, ვითარცა ყმაი, გამოჩნდა, მრავალთ. 48 r, 9—10, და მისთ.

გაცვეთის შედეგად ჩანს რ დაკარგული სიტყვებში: ვარსკულავ > ვასკულავ; ფერკი > ფევი; კუარცხლბერკი > კუარცხლბეკი; მოხრულ > მოსულ; თხრამლი > თხამლი; გარნა > განა; ვითარ > ვითა.

ვარსკულავ > ვასკულავ: ყოველნი ვასკულავნი უჩინო იქმნეს, სვან. მრავალთ. 180, 25—26 b; ვასკულავი ვასკულავსა კმატს, ლატალ. ლექც. 318 r, 15—16 a, და მისთ.

ფერკ > ფე: დავსხნე მტერნი შენნი ქუეშე ფეკთა შენთა, მრავალთ. 45 v, 12—14 b; და შიშით დასდებდეს ფეკთა თანა მოციქულთასა, იქვე 124 r, 24—26 a; რომელსა დადგეს ფეკნი უბიწონი, პარაკლიტ. 229 r, 9—10; დაამტკიცენ ფეკნი ჩემნი ალაგთა შენთა, ფსალმ. 16, 5 B; ფეკნი ჩემნი დადგეს სიწორფელესა, იქვე 25, 12 B; ფეკთა საბანელსა მას წყალი შთაასხი, ლაიპც. საგალ. 1, 3 a; მზმ და მთოვარე იყო ქუეშე ფეკთა მათთა შემუსრვად, იქვე 51 r, 14—15; და პ ბ ა ნ ე ნ ფეკნი ძმათანი, კლემაქს.

41 r, 10; ვითარცა ვინმე შეკრული კაცი განჰქსნის კელითა და ფეკითა, Ath.-21 168 v, 23—24.

კუარცხლბერკი > კუარცხბეკი: კუარცხბეკი არს ფერკთა მისთამ, ოპიზ. ოთხთ. 4 r, 8—9 b.

ერთმანერთ > ერთმანეთ: ერთმანეთშიგა გაურივე, კარაბადინი 165 r, 17.

მოსრულ > მოსულ: კეშმარიტ არს წამებამ ჩემი, რამეთუ უწყი, ვინამ მოსულ, ანუ ვიდრე ვალ, ი. 8, 14 C; სადათ მოსულ ხარ, ანდრია სალოსი 35 r, 8.

თხრამლ > თხამლ: და თხამლად გარდაიქცეს, კარაბადინი 173 v, 17—18.

გარნა > განა: გულსმოდგინებამ ფრიად მაქუნდა, განა წერამ ესთენ ვიცოდე, Ath.-9 374 v (ბლეიკის აღწერილობის მიხედვით, გვ. 48); გულსმოდგინებამ დიდი მაქუნდა, განა კელთა ჩემთა ესთენ შეუძლეს, Ath.-42 234 r, 14—16 (გადამწ. ანდერძი); განადა ანუ იმარხო, ანუ სულთ-ითქუნე, კლემაქს. 113 v, 3—4.

ვითარ > ვითა: რამეთუ იყო სწავლად მათა კელმწიფე და არა ვითა მწიგნობარნი მათნი, მ. 7, 29 C; ვითა უნებს, იყო, მამ. სწავლ. 94, 22 A, და მისთ.

იკარგვის უ

უ იკარგება ვ, მ თანხმოვანთა და ო და უ ხმოვანთა წინ (ხდება უ-ს დისიმილაციური გაუჩინარება).

უვ > ვ:

გინაროდენ, მაყუალო შეუწველო, სინ. მრავალთ. 200, 34; იწყეს კითხვად მისა ზაკვით, მრკ. 12, 14 C; მას ნერწყვითა ბიწებისათა ჰნერწყუე ვ დ ი თ თქუნენ, უდაბნ. მრავალთ. 41 v, 27—28 b; შვა დ ა მ ი ს ა ა, A-1699 29 r, 19 a.

უმ > მ:

სახმელი მისი შესუმად, ჰილ-ეტრ. იადგ. 19 r, 9—10; რამეთუ არა არს სასუფეველი ღმრთისაჲ, საჰმელ და სახმელ, ლატ. ლექც. 25 r, 3—4 a; მივიღე ყურძენი იგი, გამოვწურე სახმელსა შინა ფარაოსსა და მივეც სახმელი კელთა ფარაოსთა, იქვე 93 v, 18—22 b; არცა სმიდა, იქვე 186 r, 8 b; და სისხლი ჩემი კეშმარიტი არს სახმელი, იქვე 207 r, 24—26 a; და სუ სახმელისაგან, იელ. იადგ. 274 v, 15;

უმჯობეს უფლისა მიერ, თქმულისა მის ნეტარებისა იშუებდენ, სინ. მრავალთ. 10, 23—24;

ბოროტად სიმდიდრესა მას მძლავრობასა უშჯულოდ იგმევდეს, სინ. მრავალთ. 14, 26—27; არა იგმია ცოდვამ, იქვე 47, 35;

საკმილი მოტყინარს ყრმათა მათ განუქარვა, Sin.-34 59 v, 4—5;

ჯუარ-ცმულსა აღიარებ ღმრთად, სინ. მრავალთ. 59, 29;

გუერდსა უგმირეს, სინ. მრავალთ. 87, 33, რომელსა-იგი უგმირეს, იქვე 174, 18; უგმირეს მას, H-1346 65 v, 2—3;

განხმულ არიან ცანი შენთვის; სინ. მრავალთ. 60, 35; წმიდა-ყვენ სულნი და გორცნი და სამშმინველნი ჩუენნი, Sin.-59 101 r, 2—3.

ჟ მოკვეცილია მაშინაც, როცა იგი აუსლაუტშია, ხოლო მომდევნო სიტყვა მ თანხმოვნით იწყება:

მომართ მე იგი აქა, ლიმონ. 78, 12; შენ გუაქ მ გ ს ნ ე ლ ა დ, A-603 28 v, 4; არქ მას, მოღრ. იადგ. 149 v, 36.

სავარაუდოა, რომ მხ. რიცხვის I პირის გავლენით ამგვარი ფორმა მრავლობითშიაც იყოს გავრცელებული:

მოგუართ ჩუენ, სინ. მრავალთ. 4, 29.

ჟო>ო:

ვინ დაადუმა ვმამ შენი, ნესტო ეკლესიათაო, ათონ. კრებ. 60 v, 30 b—61 r, 2 a; გიხაროდენ, მოძღუარო, ქადაგო, ნესტო ვმატკბილო, Sin.-59 119 v, 24, და სხვა (16, გვ. 21).

ჟ—ო>ო:

ანუ ვითარ-მე გამოვთქუა საიდუმლოდ იგი მიუწდომელი, სინ. მრავალთ. 8, 31—32; უკუდაო, საუკუნეო, მიუწდომელი, იქვე 16, 22;

ყოველი შრომაი წმიდათა შეამთხვა, სინ. მრავალთ. 4, 24; 21, 34—35;

ესეცა მოკდომადვე იყო, იოანე ოქრობ. ცხორ. 58 v, 10—11;

მაყლოვანსა ზედა ვითარ-იგი ღმერთი ეტყუს მას, მრკ. 12, 26 D; მთასა ზედა მოსეს თანა მზრახვალმან მაყლოანი სახედ გამოაჩინა, პარაკლიტ. 167 v, 2—3; მაყლოვანსა შინა არს, შატბ. კრებ. 236 r, 21—22 a;

და არა მოვსთლო იგი, ლატ. ლექც. 101 r, 19—20 a; და არცა მოსთლოთ გაწმედილი იგი მისი, ლევიტ. 25, 11 C; მოისთლოთ ნაყოფი ცხორებისად, მამ. სწავლ. 12, 32—33 C; და ცროდის წვმაი, Sin.-62 23 r, 25 a.

ჟ—უ>უ:

ბუზი გამოცდა, ნაუმ. 3, 16 O; შდრ.: ბუზ I.

ჟ გაცვეთის გზით არის დაკარგული ფორმებში: უკუეთუ>უკეთუ, უკუანა>უკანა; უკუანაისკნელ>უკანაისკნელ:

უკეთუ > **უკეთუ**: **უკეთუ** ჰყო ძალისებრ შენისა, Sin.-34 159 r, 14; **უკეთუმცა** გეტყოდა, იქვე 170 v, 23; **ოკეთომცა** [=უკეთუმცა] გაქუნდა სიმდაბლმ, იქვე 171 v, 23; **ოკეთო** [=უკეთუ] გრქუას, იქვე 176 v, 22; და **უკეთუ** უფალი მისი აიძულებდეს, ანდრია სალოსი 48 r, 18—19; **უკეთუ** ივლტოდის კაცი პირისაგან ლომისა, ამოს 5, 19 ო.

უკუანა > **უკანა**: და ერისმთავარი იგი მოყუასთა თვსთა თანა დგა **უკანა** კერძო, Sin.-11 23 r, 15—16; მიეწია **უკანა** ნეტარსა, ანდრია სალოსი 57 r, 16—17.

უკუანაისკნელ > **უკანაისკნელ**: რომელსა უნდეს მთავარ-ყოფამ, იყავნ იგი მსახურ ყოველთა და **უკანაისკნელ** მოყუასთა, Sin.-64 135 r, 19—20; მან თავადმან თქუენ დაგანთქენინ უფსკრულსა მას **უკანაისკნელსა**, A-397 206 r, 17—19; რამთამცა სურვიელად იხილეს **უკანაისკნელი** იგი ღუაწლი მოწამებისა მათისამ, Sin.-11 24 r, 7—9; და სირცხულიეული მოხუიდე მორჩილებად **უკანაისკნელ**, იქვე 32 r, 10—12; და იყოს იგი **უკანაისკნელი** ცხორებამ მისი, იქვე 64 v, 15; პრქუა მას წმიდამან: პირველვე მითხრობიეს **უკანაისკნელი** ჩემი, იქვე 80 v, 7—9; რამეთუ იყვენით პირველნი **უკანაისკნელ** და **უკანაისკნელნი** პირველ, იქვე 97 r, 22—23; **უკანაისკნელ** დედათა განაქარვეს ძალი შენი, იქვე 137 v, 5—6; და **უკანაისკნელნი** მოიპოვნა, ანდრია სალოსი 13 v, 4—5, და სხვა.

გაცვეთის შედეგად იკარგვის ბეგრათკომპლექსები.

ა < **არს**: იგია, რომელმან ივსნეს ისრაჲლი, ხანმ. ლექც. 060, 26 a; რომელი დაწერილა ღმრთისა მიერ მართლ, სინ. მრავალთ. 48, 4—5; მოავლინა ნერონ კეისარმან კაცი: ფერეტან ვინმე და ფართენიოს ხილვად პავლმსა, უკუეთუ თავი მოკუეთილა პავლმსა ანუ არა, იქვე 252, 32—34; რამეთუ კუარცხლბეკია ფერგთა: მისთამ, მ. 5, 35 C; უადვილესა ზომთსაბლისამ ჯურელსა ნემსისასა განსლვამ, მ. 19, 24 C; ესე მათგანიეა, მრკ. 14, 69, და მისთ.

ა > **არიან**: შენნი არიან ანგელოზნი, **შენნია** წინაწარმეტყუელნი, **შენნია** მარტვლნი, **შენნია**, რომელნი არიან, **შენნია**, უდაბნ. მრავალთ. 68 r, 17—21 b; ყოველნი დაბადებულნი ჩემნია, შატბ. კრებ. 278 r, 24—25 b; ანუ წელნი შენნი კაცისანია, იობ. 10, 5 O, და სხვა.

ან < **არიან**: ხოლო სატანჯველნი ეგე შენნი და იძულებამ ჩუენი ეგოდენ არს, ვიდრემდის სულნი და გორცნი ესე ჩუენნი ერთად დამკუიდრებულან, Sin.-11 13 v, 21—24; რომელნი ძეგლსა ამას შინა განწებებულან სავმარნი ტრაპეზისანი, ვაჰან. ქვაბ. განგ. 87, 16—18.

ვალს > **ვა**: მი-თუ-ვიდიან ხილვად სნეულთა, რრიმცა მივა სლვითა სიმდაბლისამთა, აპოკრ. წამ. ფილიპესი 10, 25—26; არა პურითა ხოლო ცხონდების კაცი, რამედ ყოველითა სიტყვთა, რომელი გამოვა პირისაგან ღმრთისა, Sin.-16 12 v, 14—17; აჰა ესერა, სიძე შემოვა, იქვე 81 r, 8—9;

ეშმაკთა განასხამს და არა შევა მონასტერსა მისსა დედაკაცი, პარზლ. მრავალთ. 335 v, 1—4 a; და მერმე მონასტერი უწესოდ გავა, იოვ. და ეფთ. 68, 2; განლა ეკლესია არასადა წარგვივა, ანდრია სალოსი 42 v, 16—18; არავის ბრალი შევა, იქვე 73 v, 16—17; ჰრქუა წმიდამან: შევაო ეშმაკი მარადის ბრძოლად, იქვე 111 v, 19—20; და იგიცა ცხრამეტულად წავა, და ესე ათასისაგან თურამეტი აღდგების, ქრონიკ. 327 r, 1—2, და მისთ.

მოვედით > **მო**: ეს მოველენა ხდება, როცა მოვედით (II ბრძ.) ზმნურ ფორმას რომელიმე სხვა ზმნა მოსდევს:

მო და მივიდეთ ბეთლემდმდე, ლ. 2, 15 C; **მო** და მივიდეთ მისა, ი. 11, 15 C; ჰრქუა მას: **მო** და შევიდეთ სახლსა თქუენსა, სვან. მრავალთ. 250, 28—30 a, **მო** და მასვე სიტყუასა მოვიდეთ, ათონ. მრავალთ. 75 v, 24—25 a; **მო** და შემდგომსა მასცა მოვიდეთ, იქვე 73 v, 22—23 b; **მო** და ექმნეთ ქორწილი საყუარელისა ამის შეილისა ჩუენისაჲ, პარზლ. მრავალთ. 275 v, 12—14 b; აჲ **მო** და ვიხილოთ, ვინ არს კაცი იგი, ეფრ. ასურ. სწავლ. 268 v, 9—11, და სხვა.

გინებს > **გინე**: თქუენ ვითარცა გინე, სინ. ლექც. 140 v, 18; საუნჯჲ პირისა ჩემისაჲ ქრისტე არს, რომელიცა გინე, ითხოვე, Sin.-62 19 r, 19—20 b; შენ, რომელი გინე, ბრძანე, მოღრ. იადგ. 27 r (გადამწერის მიწაწერი არშიაზე).

ცალკერძ > **ცალკე**: დანაყნე და დასკრენ და ცალკე-ცალკე დასდე, კარაბადინი 2 r, 20—21; **ცალკე-ცალკე** დანაყნე, იქვე 80, 23—24.

უბივე > **უბი**: ვპოვე იგი და არა განუბი, იპოლ. ქებ. ნგ, 6—7; ნუ-რაჲ გგლიან, **უბი**, მოკუდეს, შუშ. X, 6.

მამაუფალ > **მამფალ**: ბრძანებთა ღმრთივ პატიოსნისა მამფლისაჲ, სვან. მრავალთ. 403, 31—32 a, და სხვა.

ნუგეშინის > **ნუგეშის**: ხოლო წმიდამან ქრისტინა ფრიად ნუგეშის-სცა მათ, ქრისტინა 423, 16—17; და ნუგეშის-სცეს სულსა შენსა, H-622 48 r, 25—26; რაჲამს განწმდეს გემოჲს-ხილვითა ნუგეშის-ცემისაგან საღმრთოჲსა, იქვე 91 v, 20—22; კანონ სიმართლის, ნუგეშის-მცემელ საუკუნოდ მონაზონთა მათ, იელ. იადგ. 42 v, 3—4; და რომელი ვიხილი მწუხარედ, ნუგეშის-ვსცი, Sin.-11 96 v, 4—5; ფერკთა მათთა ვაკოცებ-დი და ნუგეშის-ვსცემდი, იქვე 96 v, 23—24.

გვხვდება ასეთი ფორმაც: **ნუგეშინ** < **ნუგეშინის**: სიხარულითა დიდითა ნუგეშინ-იციან, A-397 175 v, 16—17.

რომელ > **რო**: რაც რო ოქუროსა მისწულსა საქმე ედვას, ადგილის მოცე. წიგნი.

წალმართ > **წალმა**: აპრილსა ოცდახუთსა წალმა არა წავა აყუსებთა, ქრონიკ. 334 r, 14—15.

წამოღმართ > წამოღმა: და ქართულითა ასდათექუსმეტი, და მას წამოღმა ვიდრე წლეულამდე თუ ქართულითა სათუალავითა განუტევებდე, ქრონიკ. 332 v, 20—23.

8. ბგერათა განვითარება

ვითარდება მ

არის შემთხვევები, როცა მ ბავისმიერ თანხმოვანთა წინ ვითარდება. ეს არის ასიმილაციური გაჩენა.

ბ > მბ:

არა დადუმნეს ემბანი იგი, A-1104 297 v, 2—3; და ქალაქი კამბეჩოვანისა, ქ. ცხ. 223, 2; აქუნდა ალამბასტრი ნელსაცხებელი მრავალსასყიდლისაჲ, ურბნ. ოფხთ. 57 v, 4—7 b; შემუსრა ალამბასტრი იგი, იქვე 98 v, 2—3 a.

პ > მპ:

მიუჯდა კერპთა მათ მამისა თვისისათა: დეოსს და ამპოლონს და აფროდიტეს, ქრისტიანა 409, 6—7; იოვანე მიეცა სამპყრობილესა, S-405 1 v, 9—10 a; და შეაყენა სამპყრობილესა, იქვე 31 v, 14—16 b.

ზოგჯერ მ განვითარებულია სიტყვის თავში (შემდგომში კი ნაწარმოებებ ფორმებშიც გადადის), რაც კიდევ ერთხელ მიუთითებს იმას, რომ ანლაუტში თანხმოვანთა წინ მ დისტინქტურ ფუნქციას მოკლებულია:

ზუავ > მზუავ: მომკაულნი, მზუავნი, შატბ. კრებ. 62 v, 1 b.

სთუელ > მსთუელ: ტევანი ცხორებისაჲ, რომლისაგან იწნიხა სიტკბობებაჲ გამოვსნისა ჩუენისაჲ, ღმრთისმშობელო, შენ მიერ მოვიმსთულეთ ჩუენ, Sin.-20 19 r, 3—6.

ცხედარ > მცხედარ: მე მოგაკუდინო შენ მცხედრითა ცეცხლისაჲთა, Sin.-11 173 v, 23—24.

ცბიერ > მცბიერ: შეიბყრენით მელნი მცბიერნი, შატბ. კრებ. 112 v, 10—11 b; არიოს მცბიერსაცა თანა იყენეს მრავალნი სხუანიცა, იქვე 252 v, 1—2 a.

სხულ > მსხულ: და იყო იგი ზრქელ და მსხულ ფრიად, Sin.-46 161 v, 4. ფრთოვან > მფრთოვან: მფრთოვან-მყვენ ჩუენ მადლითა, იელ. იადგ. 123 r, 4.

გუერდ > მგუერდ: მგუერდისა შენისაგან გარდამოვდა, პარაკლიტ. 251 v, 4.

კვრტი > მკვრტი: ახლისა ვენაჯისა მკვრტი, ათონ. მრავალთ. 24 v, 23—24 a; არამცა დაუტევეს სამყნელი მკვრტი, აბღია 1, 5 O; შღრ.: კვრტი I.

ზღვარ > მზღვარ: ბურცუის ჭუარი ყოვლითა მზღვრითა მისითა, სიგ. მღუიმელთაი 95, 5—6; და ქუემოისა მზღვრისაი დიკისაი ოდენ კოშელისა კაცისა გაშუენებული [აღ]ალაჲ, კომის წარწ. გვ. 9.

საზღვარ > სამზღვარ: სამზღვარსა შიგან აშენებული, გიორგი მესამის სიგელი.

ძალ > მძალ: მძლითა და მეოხებითა წმიდათა და ღმერთშემოსილთა მამათა ჩუენთა, დავის გადაწყ. დაწ.

გვენ > მვენ: ყოველი მვენები აღმოივსოს, საწინასწარმეტყ. 76 r, 3—4.

ვითარდება 5

5 ვითარდება წინაენისშიერ დ, თ თანხმოვანთა წინ.

წმიდა > წმინდა: ამ სიტყვაში 5-ს განვითარების პირველი ფაქტი Sin.-34 ხელნაწერში დასტურდება. განსაკუთრებით ხშირია წმინდ-, წყმენდ- // წყმინდ- წყაროსთავის ოთხთავში, სადაც წმიდა და წყმენდა იშვიათად გვხვდება:

ღამე ესე სიწმინდით ოხითა წისა ღმრთისშობელისა, Sin.-34 7 r, 5—6; რამეთუ განწმინდნების ქმარი იგი ურწმუნოჲ ცოლისა მისგან მორწმუნისა, S-1138 66 v, 11—14 b; ნუ მისცემთ სიწმინდესა ჩემსა ძალღთა, წყაროსთ. ოთხთ. 15 v, 18—19 b; კეთროვანნი განწმინდებიან, იქვე 24 v, 18—20 b; განწმინდეთ პირველად შინაგანი იგი სასუმელისა, იქვე 52 v, 14—17 a; საესე არიან ნატაცებითა არაწმინდებითა, იქვე 52 r, 11—13 a; 52 v, 6—8 b; ძალ-გიც განწმენდაჲ ჩემდა, იქვე 70 r, 12—13 b; და განწმინდნა იგი, იქვე 70 r, 21 b; და შეწირე განწმენდისა შენისათჳს, იქვე 70 v, 7—8 a; რაჟამს აღესრულნეს ღღენი იგი განწმენდისა მათისანი, იქვე 115 v, 13—15 b; განწმინდოს კალოჲ მისი, იქვე 118 v, 5—6 b; და შეწირე განწმენდისა შენისათჳს, იქვე 123 r, 20—21 a; გარეშე სასუმლისა და პინაკისაჲ განწმინდით, იქვე 131 v, 5—6 a; ცხონდებოდა იგი არაწმინდად, იქვე 141 v, 19—20; განწმინდნეს კეთროვანებისა მისგან, იქვე 146 r, 19—20 a; იყენეს მუნ სარწყულნი ქვისანი ექუსნი მდგომარენი მსგავსად განწმენდისა მის ჰურიათაისა, იქვე 171 r, 9—13 b; და იწყო გამოძიებად მოწაფეთაგან იოვანესთა ჰურიათა განწმენდისათჳს, იქვე 173 v, 2—5 b; რაითა განწმინდნეს თაფნი თჳსნი, იქვე 196 v, 14—15 a; არცა კინ ოდენ მოუკლებოდა სადა გულისსიტყუაჲ რაისავე ვნებისაჲ, განმხრწნელი სულიერისა სიწმინდისაჲ, A-40 19 v, 5—8.

მსგავსი ფორმები საკმაოდ ხშირია XI საუკუნის ხელნაწერებში:

და უწყოდეს მადლი **სიწმინდისა** მისისამ, ნიკოლას 190 v, 7—8 a; და აღიდებენ სამითა **სიწმინდითა**, აღეს. 37, 13—14; და **სიწმინდითა** სჰამდე პასექსა, იქვე 58, 19—20; ხოლო მცირედ უკუანაასკნელ მოვილოთ უსრულესადრე და **უწმინდესადრე**, იქვე 65, 24—66, 1; აწ წყარონი **უწმინდესად** აღმოეცნებინ, ახალკვრიაკ. 89, 12—13; ძუელად კაცად ცოდვასა იტყვს, ხოლო ახლად სათნობასა და **სიწმინდესა**, თარგმ. შობ. 225, 4—5; რომელთა აჟა **განიწმინდენ** თავნი მათნი ბილწებათაგან, იქვე 239, 6—7; წერილ არს, ნუ მისცემთ **სიწმინდესა** თქუენსა ძაღლთა, პერგელთ. 282 v, 23—25 b; **სიწმინდით** ზიარებაჲ, Ath.-21 39 r, 25; და ეპოოთ **სიწმინდს** გულისამ, იქვე 46 v, 1—2; რაითა ესრეთ მივსწუთეთ სრულსა **სიწმინდისა** განსუენებასა, იქვე 59 v, 7—8; უკუეთუ ამით მიიღონ ზეცისა იგი მადლი და **სიწმინდე** სულთაჲ, იქვე 103 v, 20—21; და უკუეთუ არა **განიწმინდეს**, იქვე 104 r, 16—17, და მისთ.

საყურადღებოა, რომ ზოგჯერ დაწერილია **წ**, მაგრამ შემდეგ გადამწერს, თუ რედაქტორს შეუნიშნავს „შეცდომა“ და ამოუშლია „ზედმეტი“ **წ** (ცხორ. და შესხმ. ბასილისი 336, 24; იქვე 372, 9).

წყმედ, **წყმიდ** // **წყმენდ**, **წყმინდ**: რამეთუ წარვსწყმენდთ ჩუენ ქალაქსა ამას, Sin.-37 114 v, 13—14; რომელსა მიჰყავს წარსაწყმენდელად, წყაროსთ. ოთხთ. 16 r, 17—18 b; მივსენ ჩუენ, რამეთუ წარწყმენდებით, იქვე 19 r, 17—19 a; მივედით უფროას ხოლო ცხოვართა მათ წარწყმენდულთა, იქვე 22 r, 21—23 b; შემძლებელ არს სულსამ და გორცთა წარწყმენდად; იქვე 23 v, 19—22 b; წარიწყმინდოს ჩემოვს, იქვე 24 r, 18—19 b; რაითა წარწყმინდონ იგი, იქვე 27 r, 5—6 b; ცხოვართა წარწყმენდულთა, იქვე 36 r, 11—13 b; უკუეთუ ვისმე უნდეს თავი თვისი განრინებად, წარიწყმინდოს, რომელმან წარიწყმინდოს თავი თვისი ჩემოვს, იქვე 38 v, 8—14 b; რაითა არა წარწყმენდეს ერთი მცირეთა ამათგანი, იქვე 41 v, 13—14 a; მოიწია წყლით რღუნაჲ და წარწყმინდა, იქვე 55 v, 16—18 a; რაისათვს იყო წარწყმენდაჲ ნელსაცხებელისა ამის, იქვე 59 r, 11—13 a; მოსრულ ხარ წარწყმენდად ჩუენდა, იქვე 69 r, 19—21 b; ყერ-არს შაბათსა კეთილისა საქმე, ანუ ბოროტისამ, სულისა ცხორება, ანუ წარწყმენდაჲ, იქვე 72 v, 18—23 b; რაითა წარწყმინდონ იგი, იქვე 73 r, 15—16 a; რომელსა უნდეს განრინებად სული თვისი, წარიწყმინდოს იგი, და რომელმან წარიწყმინდოს თავი თვისი ჩემოვს, იქვე 87 r, 14—19 b; სული თვისი წარიწყმინდოს, იქვე 87 v, 3—4 a; რაითამცა წარწყმინდა, იქვე 89 r, 10 a; ეძიებდეს, ვითარმცა წარწყმინდეს იგი, იქვე 95 r, 16—17 a; იქმნა წარწყმენდაჲ ნელსაცხებელისამ, იქვე 101 v, 16—18 a; მოხუედ წარწყმენდად ჩუენდა, იქვე 121 v, 9—10 a; წარვიდეს წარწყმენდულისა მისოვს, იქვე 141 r, 8—10 b; ეპოვე ცხოვარი ჩემი წარწყმენდული, იქვე 141 r, 19—21 b; წარწყმინდოს ერთი სატირი, იქვე 141 r, 8—9 a; წარწყმინდა მან ყოველივე მისი, იქვე 141 v, 20—21 b; წარწყმენ-

დულ იყო და იპოვა, იქვე 142 v, 14—15 a; მოვიდა ძმ კაცისაჲ მოძიებად და ცხორებად წარწყმენდულისა, იქვე 150 r, 1—4 b; რაითა იპაროს და დაკლას და წარწყმინდოს, იქვე 192 r, 8—10 b; შემძლებელ არს სულისა და გორცთა წარწყმენდად, Sin.-16 39 r, 6—7; რაითა ნუმცა რაჲ წარწყმენდების, იქვე 263 r, 11—12; ვიქმენ მე ვითარცა კურქელი წყმენდული, A-38 53 v, 2; არა მნებავს სიკუდილი ცოდვილისაჲ და წარწყმენდაჲ, ეფრემ. აღსაარ. 305 v, 4—6; და წარწყმენდული აცხოვნო, პელაგია 326, 18—19 b.

სიმილ > სიმილ; შდრ.: *σεμιδαλις* (53, გვ. 489): გუნდრუკი და ზეთი და სიმილი და იფქლი და ცხოვარი და ზროხაჲ, H-1346 46 v, 13—15; აჰა, კუერცხი ესე და ღვინო და სიმილდოჲ, სწავლ. ზოსიმესი 147 r, 11—12.

ფუძ > ფუნძ: რომელსა თვთ წმიდაჲ იგი ექმნა დამდებელ საფუძველად მღღელობასა თვსსა, ვითარცა საფუნძველსა რასმე მტკიცესა და ყოვლად შეუძრველსა, გრიგოლი საკურველთმოქმ. 703, 20—24 a.

წინაენისმიერთა წინ ნ. ასიმილაციურად ჩანს განვითარებული.

ანალოგიური ფაქტები შენიშნულია ქართული ენის დიალექტებსა და ქანურ-მეგრულში (24, გვ. 91 და შემდგომი).

* * *

X საუკუნის წერილობით ძეგლებში გვხვდება ნ-ს აუსლაუტში განვითარების შემთხვევები:

მე > მენ:

რომელნი მომცენ მენ, ი. 17, 11 D.

თუ კალმისმიერი შეცდომა არაა, შეიძლებოდა გვევარაუდა, რომ ნ აქ შენ ნაცვალსახელის ანალოგიით არის განვითარებული (შდრ.: ნ, გვ 37). ამგვარი შემთხვევები განსაკუთრებით ხშირია ლატალის ლექსიონარში:

გარეშე > გარეშენ: არავინ არს სხუაჲ ჩემსა გარეშენ, ლატ. ლექს. 53 r, 15—16 a.

-მე > -მენ: თქუეს ვიეთმენ, იქვე 125 r, 6 a; ვითარცა-იგი ჩვეულებაჲ აქუს ვიეთმენ, იქვე 145 v, 10—12 b; დედათაცა ვიეთმენ ჩუენგანთა დამაკუირვეს ჩუენ, იქვე 176 r, 1—3 a;

და მისცეს მათ მონაგები თუისი ტალანტი, რომელ არს ქანქარი, რომელსამენ, იქვე 118 r, 12—15 b;

ეგონა, ვითარმედ სული რამმენ იხილეს, იქვე 173 v, 7—8 b.

შხისა აღმოსავლით ჩან ვიდრე დასავალამდენ, ლატ. ლექც. 115 v, 8—10 b; ვიდრემდენ ესე ყოველი იყოს, იქვე 115 v, 20—21 a; არღარა სადა ყოფილ არს ესე ჩემდა აქამომდენ, იქვე 120 v, 4—6 b; ქათმისა ყივილამდენ სამგზის უარ-ყო მე, იქვე 131 r, 13—15 b; და აღიძრნეს წყალნი ზღუამდენ, იქვე 138 v, 8—11 b, და მისთ.

ვითარდება რ

განვითარებული [რ]-ს საშუალებით აქცესიურ კომპლექსთა დაძლევა ხდება.

ლდ > ღრღ:

მღღელ > მღრღელ: არა ვტირ მე მღრღელთა, წარტყ. იერუს. (გარ.) 4, 32 I; მღრღელთა მათთჳს განწმედილთა, იქვე 5, 4 I; თუითცა მღრღელთმთავარ იქმნა, თარგმ. ქებ. ქებათ. 401, 15—16; შინა დაწესებულნი სამღრღელონი კანონნი, იქვე 408, 2—3; სამღრღელოსა წესსა მისსა ცხად-ყოფს, იქვე 411, 3—4; ესე არს საქმარ მღრღელთა, იქვე 411, 5; თავსმდებობითა წმინდათა (!) მოციქულთა, წინასწარმეტყუელთა, მღრღელთმოძღუართა, ვენაჯ. ბოდ. სიგელი; რაიზომცა მღრღელი არის, დაწ. ქაქანასი.

კშ > ყრშ:

მტილი დაჯრშული, წყაროდ დაბეჭდული, თარგმ. ქებ. ქებათ. 403, 19; კართა ვრშულთა შევიდა, იქვე 405, 16; უსწროთ კარისა დაჯრშვად, მარგალიტი 225, 10—11.

კც > გრც:

მგცე > მგრცე: ისხნეს ორ კაც: ერთი იგი მგრცოვანი და ერთი იგი კაბუკი, სინ. მრავალთ. 68, 35—36; სვან. მრავალთ. 143, 1—3 a; და იქმნა იგი შეზავებულ მგრცითა, Sin.-46 12 r, 17; და ვიხილე მონაზონი მგრცითა, ეფთჳმი 10 r, 11—13 a, და მისთ.

მგცე > მგრცე ხშირია „გრიგოლ ხანძთელის ცხორების“ ხელნაწერში. ნ. მარის აზრით, ამ სიტყვაში რ ნახევარხმოვნის ფუნქციით ვითარდება (49, გვ. 70—71).

ყმ > ყრმ:

სიყმილ > სიყრმილ: ანუ სიყრმილთა და ბრძოლთა გვთქუამს, ათონ. მრავალთ. 10 r, 1—3 b; იყო სიყრმილი ძლიერი სოფელსა მას, იქვე 220 v,

5—6 b; მუნცა იყო სიყრმილი ძლიერი, იქვე 220 v, 8—9 b; სიყრმილი სასტიკი ყოფად არს ყოველსა ზედა სოფელსა, Ath.-42 150 r, 4—7 b; გამოზრდად მათთა სიყრმილსა, ფსალმ. 32, 18—19; და სიყრმილი ძლიერი მოიწვევის ძმათა ზედა, Ath.- 25 64 r, 15—17 b, და სხვა.

ერთ შემთხვევაში რ დეცესიური კომპლექსის წევრთა შორისაც ჩნდება:

ბკ > ბრკ:

და იყო კრებული მოქალაქეთაჲ დიდძალი და გარემო სოფლებისაჲ მდგომარჲ წინაშე ბრკეთა მის მსაჯულისათა, Sin.-11 28 v, 9—11;

რამეთუ სიმონ-პეტრეს, თავსა მას მოციქულთასა, ზედა განბრკო უმჯულომან მან მეფემან თავდამოქცევით დამოკიდებამ, იქვე 20 v, 17—21.

ჩჩ კომპლექსის დაძლევის ერთ-ერთი გზა (დაკარგვა) ზემოთ განვიხილეთ. დასტურდება მისი სუპერაციის სხვა საშუალებაც: ამ კომპლექსის წევრთა გათიშვა რ და ურ განვითარებული თანხმონით (მიმდევრობით):

შენგან იშვა მქსნელი სოფლისაჲ, ვითარცა ყრმამ ჩრჩუილი, იელ. იადგ. 7 v, 10—11; ვითარცა ჩრჩული, გიხილეს შენ, იქვე 15 r, 3; და გამომზრდელი ჩუენი ღმერთი, ვითარცა ჩურჩული, შენგან, სძალო, აღიზარდა, იქვე 7 v, 22—23.

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში ჩვეულებრივია ვერცხლი. ვერცხლი XI—XII საუკუნეებიდან იჩენს თავს:

შეიქმნა ჯუარი ესე ბეთანიისა ღმრთისმშობლისა, ოქროსა და ვერცხლისა წმიდისა, ბეთანიის ჯვრ. წარწ. გვ. 16; შ ვეშაპო, ვერცხლისმოყუარებისა ძირო, ანდრია სალოსი 87 r, 19—20; უწყალოჲ არს და ვერცხლისმოყუარე, იქვე 88 r, 10; შემკრებელი ვერცხლისაჲ, იქვე 88 r, 15—16; და სძლო ვერცხლისმოყუარებამან, იქვე 90 v, 4—5; რაჲთა იქმნე მოყუარე ვეშაპისა მის ვერცხლისა მოყუარებისა, იქვე 92 r, 2—4, და მისთ.

ვერცხლ-ის კანონზომიერი ფონემური შესატყვისია: მეგრ.-ჰან. ვარჩხილი. ვარჩხილ-ის რ მიგვიითებეს იმაზე, რომ ქართულ ფორმაშიც რ უნდა ვივარაუდოთ: *ვერცხლი. როგორც უნდა შევეუგოთ ის, რომ მეგრ.-ჰან. შესატყვისის მიხედვით რ უძველეს ქართულშივე უნდა გვექონოდა, ხოლო ქართულ სალიტერატურო ენაში რ-ს შემცველი ფორმა პირველად XI—XII საუკუნეებში გამოვლინდება? ჩვენი აზრით, ქართულ-ზანურ დონეზე უნდა დავუშვათ ერთმანეთის პარალელური: *ვეც'ხლ // *ვერც'ხლ ფორმები. *ვეც'ხლ გაბატონდა ქართულის იმ დიალექტებში, რომელთაც ასახვა პოევს V—X საუკუნეთა სალიტერატურო ენაში. *ვერც'ხლ არქეტიპი საფუძვლად დაედო ზანურის ვარჩხილ ფორ-

მას და ზოგ ქართულ დიალექტში იმთავითვე არსებულ, ოღონდ სალიტერატურო ენაში XI—XII საუკუნეებიდან გამოვლენილ ვერცხლ ფუძეს. ფუძე-ენის. დონეზე დუბლეტურ ფორმათა არსებობას ვარაუდობს ბ. გიგინეიშვილი (46, გვ. 50—52).

ამდენად, რ-ს განვითარების ვარაუდი ამ შემთხვევაში სააღბათოა: რ განვითარებულა, თუ მხოლოდ სალიტერატურო ენის მონაცემებს გავითვალისწინებთ, იგი არაა განვითარებული, თუ ქართული ენის ისტორიას, მონათესავე ენის ჩვენებას მოვიხმობთ.

რ ზოგჯერ წინაენისმიერთა წინა პოზიციაშია განვითარებული:

ფუძ>ფურძ: დაფურძნებულ იყო კლდესა ზედა, მ. 7, 25 D; დადვა საფურძველი კლდესა ზედა, ლ. 6, 48 D; რომელმან აღაშენა სახლი მიწასა ზედა თვნიერ საფურძველისა, ლ. 6, 49 D; დაფურძნებულ იყო იგი კლდესა ზედა, ლ. 6, 48 D; ნუუკუე დადვას საფურძველი, წყაროსთ. ოთხთ. 140 v, 17—18 a.

ვ-ს განვითარება

იწრ->ვიწრ-: დაემჰკლო ზმწარი ჩემი სივიწრესა მას კარისასა, მამათა ცხოვრ. 230 r, 15—16 a; და უვიწრესსა საყოფელსა შევიდა, ცხორ. სტეფან. ახლ. 38, 10—11 a; ნუ დაავიწრებ საქმეთა თავსა ზედა შენსა, ბალავარ. 131, 17—18 C.

ვფიქრობთ, თავდაპირველად ვ განვითარდა ზედსართავი სახელის ფუძის ბოლოკიდურა ო-ს ასიმილაციური ზეგავლენით და ზმნურ ფორმებში შემდგომ აქედან გადავიდა. ამდენად, შემთხვევითია, რომ ვიწრო ზედსართავი სახელი ძველ ქართულ ტექსტებში არაა ნაპოვნი.

უ-ს განვითარება

უ ვითარდება აქცესიურ კომპლექსებში:

ყს>ყუს:

მეყუსეულად განკრვებამ დამეცა, ლიმონ. 120, 33; მეყუსეულად განუმტკიცნეს ფერკნი მისნი, ლატ. ლექტ. 183 v, 8—10 b; განახლდენ მეყუსა შინა, იქვე 315 v, 26—27 a.

ყმ>ყუმ:

სიყუმილისაგან შეიწრებული ქუეყანამა შენი გამოზარდე უხუებითა, ვითარცა იოსებ, იელ. იადგ. 46 v, 25—26.

უ ვითარდება დრტ, ბრგ კომპლექსებში, საფიქრებელია, რ სონორის გავლენით:

დრტ > დურტ: მოვიდა წინაშე ყოველთა ევსებოის ზემოვსენებული მრავალგზის დურტუნვად, იოანე ოქრობ. ცხორ. 126 r, 14—17; იწყებენ დურტუნვად, ანდრია სალოსი 154 v, 16—17.

ბრგ > ბურგ:

და ბურგუნვილითა ენითა თქუმაღ, A-40 15 v, 6—7.

ვითარდება კ

კნ > კნ:

რამეთუ არცა ალი ეგოს, განილიის რამ ნივთი; არამედ აღმგზნებელი-სა თანა წარპყვის, არცა სურვილი შემოუკრბის, დაკვნის რამ, გრივოლ ღმრთისმეტყ. ჰომილ. 70, 14—19 b.

ეს მოვლენა ძალზე იშვიათია.

9. ბგერათა მონაცვლეობა

გვხვდება ხმოვანთა და თანხმოვანთა შენაცვლების ფაქტები.

ე/ა:

მარჯუნე > მარჯუნა: მარჯუნაი შენი, უფალო, დიდებულ არს, კალ. ლექც. 205, 1—2 b; არამედ მიეც საზრდელად მარჯუნაი ძუძუა შენი, Sin.-46 7 r, 11—12; შემიპყრა მე გელი მარჯუნაი, ლიმონ. 40, 3 S.

მარცხენე > მარცხენა: ხოლო მარცხენაი ძუძუა შენი ყოველადვე არა მიიღოს, Sin.-46 7 r, 14—15; და დაედგა ბარძიმი იგი გელსა მარცხენა-სა, ეფრ. ასურ. სწავლ. 262 r, 1—3 a.

ნაკურცხალ > ნაკურცხალი: მსგავს არს ესე მცირედ ოდენ ნაკურცხალსა მას, შატბ. კრებ. 64 v, 1—2 a; იხილეს ნაკურცხალი მღებარც, Sin.-15 292, 23 a; ნაკურცხალი აღეგზნა, Sin.-38 88 v, 17—18 a; შდრ.: ვითარცა ნაკურცხალ მან მბრწყინვალეზაი გამოსცის, შატბ. კრებ. 64 r, 19—21 a; ნაკურცხალი აღეგზნა, რამეთუ ყინელი იყო და ტფებოდეს, Sin.-15 282, 3—5 b.

ყუელა > ყუალა: ვის ესე საქამადი გამოუცდია, ყუალასა უქია, კარა-ბადინი 3 r, 17.

სახელში ჩვეულებრივია **o** ხმოვანი: ფიცი, შდრ.: უ ზმნურ ფორმაში: ფუცავს.

ზოგჯერ **o** ზმნაშიც დაჩნდება:

რამთა კაცთა უფროდისა მიმართ ფიცონ, პავლ. ეპისტ. 200 v, 1 (ოლონდ შემდგომში შეუნიშნავთ და ზემოდან დაუწერიათ: ფუცონ); მან აფიცა მას, A-88 159, 13 ხ.

თანხმოვანთა მონაცვლეობა

ვ // მ

ვარსკულავ > მარსკულავ: და მარსკულავისა მიერ შეიწყნარენ, Sin.-40 160 r, 13—14; შენ გაქებენ მარსკულავნი, კურთხევანი 45 r, 2; იქმნენით მასკულავ ღმრთივ განმანათებელ, იელ. იადგ. 244 v, 19; მასკულავთაებრ მნათობთა, იქვე 246 v, 16.

მ // ნ:

მორჩ->ნორჩ-: აჰა ესერა, აღმოაცენეს ნორჩი მათი, პარხლ. მრავალთ. 189 v, 2—3 a; აღმოაცენე ნორჩი, Sin.-11 231 v, 8—9; რამთა გამწვსნეს და მოილოს ნორჩი, ეზეციელ 17, 8 I; 17, 23 I; შდრ.: მორჩი o.

მ // ბ:

X—XIII საუკუნეთა ძეგლებში გვხვდება პარალელური ფორმები: მრეწეული, მროწეული, ბროწეული:

უჩუენეს ნაყოფი მისი მრეწეული და ტევანი იყო ყურძნისაჲ, შატბ. კრებ. 127 v, 2—3; მროწეული და დანაკისკუდი და ვაშლი და ყოველი ხმ ველისაჲ განჯმა, იოველ 1, 12 O; შდრ.: ბროწეული 1; ვენაჯსა და ლედუსა და მროწეულსა, ანგეა 2, 19 O; შდრ.: ბროწეულსა 1; რომელსა შინა იღვა ჩამიჩი და ბროწეული, მამათა ცხოვრ. 307 v, 5—6 a; იყიდდა მისგან ვაშლსა, ჩამიჩსა, ბროწეულსა, იქვე 308 r, 4—5 a; შუენიერ, ვითარცა ნაჭურცენი ბროწეულისაჲ, თარგმ. ქებ. ქებათ. 400, 10; ვითარცა მარტულანი ბროწეულისანი, შუვანი შენნი, იქვე 415, 3—4; ხოლო ბროწეულისა ნაყოფი ხეთა არა აქუნდა, პალადი კაბადუკ. 212, 17—18 ხ, და სხვა.

კბოდე > კმოდე: მიიმართა კოლტმან ლორთამან კმოდესა მას ზღუსასა, H-1888 1v, 10—14 a; ყოველნი ნაენი, რომელნი იყვნეს მას შინა, ყოველსა ადგილსა, სადაცა იპოვა: კმოდეთა და კევთა და კილეთა და მწვერვალთა მათათსა, სიმძაფრითა ქარისაითა განთხინა, Sin.-11 356 v, 15—18; შდრ.: კ ბ ი ლ ი, მაგრამ კ მ ე ჩ ა < კ ბ ე ჩ ა (იხ. 30, გვ. 120—121).

რ // ნ:

პორფირი > პონფირი: სამოსელნი მეფეთანი ძოწეულნი და პონფირნი, Jer.-96 199 r, 1—2.

ლ // რ:

თაფლუქი > თაფრუქი: ღვინო და თაფრუქი არა სუას, ქსნ. ოთხთ. 68 r, 12—13 a; Sin.-15 140, 6—7; შდრ.: ღვინო და თაფლუქი არა ესუა, სინ. მრავალთ. 55, 8—9, და მისთ.

წყლტუ > წყრტუ: მე წყრტუ ვარ, ლატ. ლექც. 73 r, 17 b; შდრ. წყლტუ, დაბ. 27, 11 O.

რ // შ:

ზემოთ განვიხილეთ შემთხვევები, როცა შ დისიმილაციის შედეგად რ-ს იძლეოდა (**შჯული > რჯული, შჩული > რჩული**). ძველ ქართულ ტექსტებში შეინიშნება ისეთი ფაქტებიც, როცა თავდაპირველი რ შ-სთან მონაცვლეობს:

რტო > შტო: ვითარცა შტო მდინარისაგან განიყოფვის, სვან. მრავალთ. 388, 7—8 a; პარზლ. მრავალთ. 142 r, 20—21 b; და მიეგება სხუასა მას ხესა და შემიწყნარა მე შტოთა თუსთა ზედა, ცხორ. შიშუელ მართალთაჲ 346, 7—9; და შტოთა რაიზომცა ჰკაფდე, A-35 294 v, 18—19, და მისთ.

ზ // ძ:

აიღე თეთრი ცული ძროხისა თეთრისა, კარაბადინი 93 r, 13—14.

ჭ // ჳ:

აიღე ჭანგარა ერთი მუტყალი, კარაბადინი 83 r, 25—83 v, 1; შდრ.: აიღე. ე ა ნ გ ა რ ა ორი ღრაში, იქვე 93 v, 7.

თუალნი დაიხუჭნა და შესუა, იოანე ღმრთისმეტყ. 149 v, 17—18; და

თუალნი დავუხუნენ, იქვე 150 r, 2—3; შდრ.: და გეწუხნეს თუალნი, ესაია 29, 10 O.

ყურდგელ > კურდღელ: კურდღლისა ნაღველი, კარაბადინი, 82 r, 19; კურდღელი და შუელის ჯორცი, იქვე 120 v, 11—12; შდრ.: მთანი მალაღნი ირემთა და კლდენი შესაკრებელად ყურდგელთა, ფსალმ. 103, 18 A.

ნაბერწყალი > ნაბერწყალ: და ნაბერწყალი გამოეცემის, ანდრია სალოსი 14 r, 2—3.

10. გვარათა შერწყმა

აუ კომპლექსი ო-ს იძლევა:

დედაუფალ > დედოფალ (55, გვ. 69): ჩუენი არა ხოლო თუ დედოფალი ოდენ იყავ, შუშ. III, 8—9; მეფენი და დედოფალნი შეწყუღეულად იყვნეს, იოვ. და ეფთ. 16, 1; წმიდაო დედოფალო, მოვალ, დიალოდ. 79 r, 1—2 a.

X საუკუნის ძეგლებში დასტურდება ხაკო < ხაკუა (16, გვ. 138):

და ვიხილე სისხლი იგი და შეიქმნა ვითარცა ხაკუაჲ, Sin.-46 182 r, 2—3; შდრ.: ანუ არა ვითარცა სძმ მომწუღე მე და შემყავ მე ვითარცა ხაკოჲ, იობ. 10, 10 O; შეიქმნა ვითარცა ხაკოი, Ath.-25 90 v, 4—5 a.

ხაკო < ხაკუა უა კომპლექსისაგან ო-ს მიღების შედეგად. ასევე ეჩო < ეჩუა (16, გვ. 138):

და მძლავრ ეჩოთა წარკუეთოს ქედი შენი, პარხლ. მრავალთ. 8 r, 15—16 a; გამოთალა ხურომან ეჩოთა, იქვე 589 r, 24—25 a.

გვიანდელ ტექსტებში უა > ო პროცესი ხშირია (უძველეს ქართულ ტექსტებში ეს პროცესი არ ხდება, 8, გვ. 73—82):

რამთა არა შეუშონ, ქ. ცხ. 276, 1.

გუერდი მწოვედ სტკიოდეს, კარაბადინი, 168 v, 18—19; მაშინ უნდა შეასო ხაშხაშისა შარაბი, იქვე 100 v, 20—21; ძუელითა ღუინითა შეასო, იქვე 114 v, 23; რძე შეასონ, იქვე 117 v, 21.

თს კომპლექსი გვაძლევს ც აფრიკატს:

ერთსახე > ერთცახე: თავ-თავი გინა ერთცახედ, Sin.-34 210 v, 15; მიერთგან ერთცახედ ეუფლიან, ათ. ასკეტ. კრებ. 309 r, 20—21 a; ხოლო ბორცვ იგი ჭუარისაჲ ერთცახედ კუმოდა სულნელად, მრავალთ. 138 v, 25—27 b; გმანი ახალნი ერთცახედ, ლაიპც. საგალ. მინაწ. 2 r; ჰრქუა მან: რამეთუ ერთცახე აოვრებულ არს, ნაყოფი ვითარ მოგუცეს, A-35 212 r, 6—8.

გუერდსა > გუერთსა > გუერთცა: რა სნეულსა გუერთცა დაუჯდე, კარაბადინი 80 r, 9—10; გუერთცა უწერია, იქვე 89 r, 25—89 v, 1.

გუერთცა > გუერთსა რეგრესული კონტაქტური ასიმილაციური დაყრუებით. ამ შუალედური საფეხურის გარეშე ძნელად წარმოსადგენი იქნებოდა გუერთცა > გუერთცა (დს > ცწ).

თმ მიმდევრობის შერწყმით ჩ აფრიკატს ვიღებთ:

ათშუდმეტ > აჩუდმეტ: და ესე იყო ყრმა ჭაბუჯ ვითარ ათრვამეტის წლის, გინა უქნინძს, აჩუდმეტის წლის, სვან. მრავალთ. 412, 25—28 a; იყო იოსებ აჩუდმეტ წლის, დაბ. 37, 2 O;

ხუთშაბათ > ხუჩაბათ: დღესა ხუჩაბათსა მწუხრი, ლატ. ლექც. 35 r, 1 a; მწუხრი ხუჩაბათსა, იქვე 93 r, 20 b; 107 r, 3 a; დღესა ხუჩაბათსა, იქვე 66 r, 24 a; 78 r, 28 b; 93 r, 11 b; 106 v, 11 b; 185 r, 23 b; 195 v, 19 b; 230 r, 27 b; 213 v, 12—13 a; ჰპოო ბზობისა ხუჩაბათსა, იქვე 290 r, 25—26 a; ხუჩაბათსა, იელ. იადგ. 97 v, 7; დღესა ხუჩაბათსა, პარიზ. ლექც. 47 v, 14 b; 108 r, 25 a.

ლიტერატურა

1. ილ. აბულაძე, ბალეარიაინის ქართული რედაქციები, თბ., 1957.
2. ილ. აბულაძე, ვეფხისტყაოსნის ლექსიციდან, 11: შეპოვნება: შოთა რუსთაველი (ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი), თბ., 1966.
3. გ. ახვლედიანი, „ვ“ ბგერის მეტათეზისი ქართულში: „მომავალი“, თბ., 1921.
4. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949.
5. ლ. ბასილაია, მასოს დაწერილობის საკითხისათვის XI—XIII საუკუნეთა მხედრულ ძეგლებში: მაცნე, 1979, № 4.
6. თ. გამყრელიძე, სიბილანტა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბ., 1959.
7. თ. გამყრელიძე, გ. შაქავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965.
8. ბ. გიგინეიშვილი, ზ. სარჯველაძე, [ვა], [წა], [გო], [წე] და [ო] სეგმენტთა ურთიერთმიმართებისათვის ძველ ქართულში: მრავალთავი, III, თბ., 1973.
9. თ. გონიაშვილი, ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩნურისა ქართველურ ენებთან: გენიქის მოამბე, V—VI, თბ., 1940.
10. ფ. ერთელიშვილი, უმარცვლო წ ძველ ქართულში: თსუ შრომები, 93, თბ., 1960.
11. ვ. თოფურიია, ბგერით მოვლენათა თანამიმდევრობა ქართველურ ენებში, II: ტუმ. X, 1930.

12. ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I: მიმოხილველი, ტფ., 1926.
13. ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, II, კ და ხ სიბილანტ-ფორიკატებთან მეზობლობაში: საქართველოს არქივი, II, ტფ., 1927.
14. ი. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავის ზოგიერთი ფონეტიკურ-ორთოგრაფიული თავისებურება: თსუ შრ., 93, 1960.
15. ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, I, თბ., 1949; 1953.
16. ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, I, ნაწ. II, თბ., 1971.
17. ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, II, თბ., 1963.
18. პ. ინგოროყვა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, II, თბ., 1941.
19. ს. კაკაბაძე, ო-ს მნიშვნელობა ძველს ქართულში: საისტორიო კრებული, IV, ტფ., 1929.
20. არ. მარტიროსოვი, საერო მწერლობის ძეგლების ფონეტიკური თავისებურებანი: ივე, VI, 1954.
21. არ. მარტიროსოვი, კილ-ეტრატის იადგარის ფონეტიკური და ორთოგრაფიული თავისებურებანი (ხელნაწ.), თბ., 1941.
22. ს. ქლენტი, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა, I, თბ., 1962.
23. ს. ქლენტი, ქართული ენის ფონეტიკა, თბ., 1956.
24. ს. ქლენტი, ჰანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბ., 1953.
25. გ. როგავა, დეცესიურ-პარმონიულ კომპლექსთა სისტემისა და ისტორიისათვის ქართველურ ენებში: მაენე, 1965, № 2.
26. გ. როგავა, ვ. ბგერის მეტათეზისის საკითხისათვის ქართულში: ქუთ. პედ. ინსტ. შრ., XVIII, ქუთაისი, 1958.
27. ზ. სარჯველაძე, ხუნ და ხუნ ლექსემათა ურთიერთმიმართებისათვის: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 62, № 1, 1971.
28. ზ. სარჯველაძე, ორი ზანური ზმნური ძირის ძველქართული შესატყვისებისათვის: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 58, № 1, 1970.
29. ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1975.
30. თ. უთურგაიძე, პარმონიულ კომპლექსთა დიაქრონიული ინტერპრეტაციისათვის ქართულში: მაენე, 1971, № 4.
31. პ. ფოგტი, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა, თბ., 1961.
32. ი. ქავთარაძე, ეტიმოლოგიური დაკვირვებანი: ქართული ფოლკლორი, III, თბ., 1969.
33. ი. ქავთარაძე, ქართული ენის ისტორიისათვის, I, თბ., 1964.
34. თ. ყაუხჩიშვილი, მასალები ო-ს ისტორიისათვის (ხელნაწ.), თბ., 1944.
35. ს. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული მამაკაცთა სახელების გადმოცემისათვის ქართულში: სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, I, თბ., 1956.
36. ა. შანიძე, სინური მრავალთავი მ64 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, თბ., 1959.
37. ა. შანიძე, (ალ. ბარამიძე, ილ. აბულაძე), ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, ტფ., 1934.
38. ა. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია, ტფ., 1935.
39. მ. შანიძე, ო ხმოვნიანი ანთროპონიმების ბრუნების ისტორიისათვის ქართულში: თსუ გიორგი ახვლედიანს, თბ., 1969.
40. არნ. ჩიქობავა, ვ-ინის რეფლექსები ფერეიდნულში: ჩვენი მეცნიერება, 1923, № 2—3.

41. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942.
42. მ. ძიძიშვილი, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბ., 1960.
43. გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბ., 1960.
44. აღ. ჭინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, თბ., 1960.
45. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949.
46. Б. К. Гигинейшвили, Сравнительная реконструкция и вопрос о вариативности в языке — основе; Вопросы языкознания, 4, 1972.
47. Э. Косериу, Синхрония, диахрония и история: Новое в лингвистике, III, М., 1963.
48. Н. Я. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Ленинград, 1925.
49. Н. Я. Марр, Георгий Мерчули, Жизнь св. Григория Хандзтийского: ТР, IX, С-Пб., 1911.
50. Н. Я. Марр, Заметки по текстам св. Писания в древних переводах армян и грузин: ХВ, II, С-Пб., 1913.
51. Н. Я. Марр, Надпись Епифания, католикоса Грузии: ИАН, С-Пб., 1910.
52. А. Мартине, Принцип экономии в фонетических изменениях, М., 1960.
53. И. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963.
54. А. А. Реформатский, Введение в языкознание, М., 1960.
55. G. Deeters, Armenisch und Südkaukasisch: Caucasia, Fasc. 4, Leipzig, 1927.
56. F. Neisser, Studien zur georgischen Wortbildung, Wiesbaden, 1953.
57. Karl Horst Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962.
58. H. Vogt, Alternances vocaliques en géorgien: Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, XI, Oslo, 1965.



**სახელთა ბრუნებასთან დაკავშირებული
საკითხები**

1. წრფელობითის საკითხი

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოყოფენ წრფელობით ბრუნვას (14, გვ. 309; 7, გვ. 23—25, 504): ღმერთ, კაც, სახლ, ხე, დაბა, და მისთ.

ნ. მარი ამ ფორმებს ცალკე ბრუნვად თვლიდა და მას გაუფორმებელ ბრუნვას უწოდებდა (22, ტაბ. V—VII; 21, გვ. 29). ფ. ცორელის აზრით, ამ ფორმას პრედიკატივი უნდა დაეარქვათ (24, გვ. 19—20; 96—98).

არნ. ჩიქობავა ფიქრობს, რომ წრფელობითის ბრუნვად მიჩნევა უხერხულია (15, გვ. 13, შენ. 2). პ. ფოგტი მას გვარეობით სახელობითს უწოდებს (11, გვ. 251—284). გ. დეიტერსი წერს, რომ ეს ფორმა ბრუნვათა რიგიდან უნდა ამოირიცხოს (23, გვ. 14).

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ძველ ქართულში წრფელობითის ფუნქციები არსებითად სახელობითისა ემთხვევა (20, გვ. 46—47; 7, გვ. 637 და შემდგ.).

ვ. თოფურია მიუთითებს: „წრფელობითი ძველ ქართულში სინტაქსური ფუნქციით უდრის სახელობითს და დროთა ვითარებაში კიდევ შეცვალა უკანასკნელმა“ (5, გვ. 506). იქვე ნათქვამია, რომ „უკვე ძველსავე ქართულში გვხვდება წრფელობითის მონაცვლედ სახელობითი ბრუნვა და ისიც არა მარტო სხვადასხვა ტექსტის ერთნაირ კონსტრუქციებში, არამედ პარალელურად, ერთისა და იმავე ძეგლის სხვადასხვა რედაქციაში“ (5, გვ. 506).

ვ. თოფურიას და გ. კლიმოვს ძველი ქართულის ტექსტებიდან დამოწმებული აქვთ წრფელობითისა და სახელობითის მონაცვლეობის ფაქტები.

ჩვენი მასალების მიხედვით, სახელობითი ბრუნვა საკმაოდ ხშირად გვხვდება იქ, სადაც ნორმების მიხედვით წრფელობითია მოსალოდნელი:

ა) შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილად: ნუ განხყოფ მეუფე-ბასა მას, რამეთუ ერთი არს მეუფე ცათაჲ, ხანმ. მრავალთ. 146, 21—146,

2; ბრძენი იყო ყოვლითავე წმიდაი ესე, სინ. მრავალთ. 19, 3; 21, 30; ანგელოზი არს ესე და არა კაცი, იქვე 26, 8; ესე ტაძარი არს და არა მაცუალი, იქვე 26, 9; და რამეთუ მსახური არს ზეცისაი, რომელ-ესე ჩანს, დგომაი, არა თუ ღმერთი არს, იქვე 26, 17—18; რამეთუ იგი იყო ჰემმარიტი გორცი, იქვე 51, 2—3; ჩუენ მოწამე ვართ, ვითარად მართალი კაცი ხარ, იქვე 55, 30; ჭუარი სიქადული არს ყოველთა მოსავთა მისთაი, იქვე 223, 20; სული არს განმაცხოველებელი, ი. 6, 63 C; შდრ.: განმაცხოველებელ DE; და ერთი თქუენგანი ეშმაკი არს, ი. 6, 70; მამაი ჩუენი აბრაამი არს, ი. 8, 39 C; სადა-იგი იყო ლაზარე მომკუდარი, ი. 12, 1 C; შდრ.: მომკუდარ DE; იგი მეძავი არს წინაშე ღმრთისა, Sin.-36 46, 17—18 a; ნუ ჰგონებთ, ვითარმედ ესე სიტყუაი უქში არს, მამ. სწავლ. 104, 8—9 A; მოგუასწავებს, ვითარმედ ებისკობოსობაი თვთ საკუთარი არს კაცთა შორის ყოველთა, იქვე 105, 18—19 A; მისი შვილი ვარ, იქვე 106, 4 A; რამეთუ ქრისტეანისაი ერთი არს განსაცდელი და მწუხარებაი, იქვე 117, 6—7 A; რომელსა ზედა არღარაი სავნებელი იყოს, იქვე 125, 9 A, და მრავალი სხვა.

ბ) ერთი და იმავე ტექსტის სხვადასხვა ნუსხა (ან რედაქცია) წრფელობითსა და სახელობითს ერთმანეთის მონაცვლედ წარმოგვიდგენს:

რომელთა არა აქუნ მწყემს, მთ. 9, 36 D; შდრ.: მწყემსი CE; Sin.-15 24; 1 b; ამას დიდ ერქუას სასუფეველსა ცათსა, მთ. 5, 19 DE; შდრ.: დიდი C; არასადა ეცეს ნათესავსა ამას სასწაულ, მრკ. 8, 12 C; შდრ.: არა ეცეს ნათესავსა ამას სასწაული DE; და იყო დაყუდება დიდ, ლ. 8, 24 C; შდრ.: და იყო დაყუდება დიდი DE; კაც ერთ იყო მდიდარ, ლ. 16, 1 C; შდრ.: კაცი ვინშე იყო მდიდარი DE; არას მივის მე ქმარ, ი. 4, 17 C; შდრ.: ქმარი DE; ხედვიდა, რამეთუ სხუა ნავ არა იყო მუნ, ი. 6, 22 C; შდრ.: უწყოდეს, რამეთუ სხუაი ნავი არა იყო მუნ DE; და წარჰვოცდა მჭურითა მით, რომელ მოერთყა, ი. 13, 5 CD; შდრ.: და წარვოცდა არდავითა მით, რომელი ემოსა E; და მოვიდა აბინერ თხრობად დავითისა და მის თანა ოცოდენ კაც, II მეფ. 3, 2 O; შდრ.: და მის თანა ოცი კაცი I.

ხშირია შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე ნაწყვეტში ერთმანეთის პარალელურად ერთი და იმავე ფუნქციით გვხვდება წრფელობითისა და სახელობითის ფორმები:

ხოლო წმიდაი ეკლესიაი დაფუძნვილი¹ და დამტკიცებულ არს კლდესა ზედა შეუძრავსა, სინ. მრავალთ. 51, 35—36; ნუუკუე ვინმე ერთად შეარწყუას ღმრთეებაი, არამედ წმიდაი სამებაი სრული; მამაი სრული, ძმ სრული, სული წმიდაი სრული, ერთი ღმერთი და ერთ ღმრთეება, იქვე 54, 4—6; მორჩილებაი დედა არს ყოვლისა კეთილისა საქმი-

¹ გამოცემაშია: დაფუძნვილ.

სამ, დაწყებამ არს და აღსრულებამ მცნებათა ღმრთისათა, მამ. სწავლ. 172, 6—8 A; სიმდაბლე განმამრავლებელი არს მშუდობისამ და მომგებელი არს სიყუარულისამ, განმაძლიერებელი არს მომგებელთა მისთამ, განმაშორებელ იქვსა, დამარღვეველ წინააღმდეგობისა, დამაწყნარებელ რისხვისა, განმაბნეველ შფოთისა და განმაქარველ ძვრისგსენებისა, განმაძებელ ბოროტისა და მტერობისა, დამაცუდებელ შურისა და წარმწყმედელ ყოვლისა ბოროტისა, იქვე 172, 8—13 A; რამეთუ იყო იგი უძლურ და სავსე წყლულებითა, დავრდომილ კარსა ზედა მდიდრისასა, საძაგელი მის მიერ და მსახურთა მისთაგან, იქვე 181, 28—30 A; სიყუარული მიზეზი არს ყოველთა სათნობათამ, სიყუარული მარილი არს ღმრთისმსახურებისამ შეზავებული, სიყუარული აღმასრულებელ არს ყოვლისა შჯულისამ, იქვე 207, 13—15 A; და შემწე არს მონაზონთამ და დამამტკიცებელ, სარწმუნოებისა მცველი და მაცხოვარი ყოველთამ, იქვე 210, 25—26 A, და მისთ.

როგორც ვხედავთ, V—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში წრფელობითისა და სახელობითის ფორმები ერთმანეთს თავისუფლად ენაცვლებიან¹. ძველ ქართულში ამ ფორმათა ფუნქცია არსებითად ერთნაირია². ი. იმნაიშვილი მართებულად შენიშნავს: „ძველი ქართული ამ ორი ბრუნვის ურთიერთობის იმ მდგომარეობას ასახავს, როცა სახელობითი კარგა ხანია ჩამოყალიბებულია, წრფელობითი კი თანდათან გადის ხმარებიდან“ (7, გვ. 637).

ვფიქრობთ, რომ ძველი ქართულის დონეზე წრფელობითის ცალკე ბრუნვად გამოყოფა არ არის მართებული, რადგან, ჯერ ერთი, მას აღარ მოეპოვება რაიმე განსაკუთრებული ფუნქცია, განსხვავებული სახელობითის ფუნქციათაგან; მეორე, ძველ ქართულ ტექსტებში წრფელობითი და სახელობითი ერთმანეთს თავისუფლად ენაცვლებიან.

ჩვენი აზრით, „წრფელობითის ფორმა“ ძველი ქართულის დონეზე სახელობითია. კაც უნიშნო სახელობითი არის, კაცი — ნიშნიანი. სწორედ

¹ ერთადერთი შემთხვევა, სადაც წრფელობითს არ შეიძლება შეენაცვლოს სახელობითი, არის რთული ზმნები ღაღად-ყო ტიპისა და ზოგი ისეთი გამოთქმა, რომლებიც კომპოზიტად შეიძლება იქნეს ვაგებული (არა კაც-ჰელა... ამგვარ ფორმათა შესახებ, 11, § 8—13; 7, გვ. 659).

² ი. იმნაიშვილი წრფელობითის ფუნქციებად თვლის: 1. ქვემდებარის გამოხატვას; 2. პირდაპირი დამატების აღნიშვნას; 3. ამ ფორმის გამოყენებას შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილად; 4. დროის გარემოებად ხმარებას; 5. ვითარების გარემოებად გამოყენებას... სახელობითში დასმული სახელი გამოხატავს: 1. ქვემდებარეს; 2. პირდაპირ დამატებას; 3. ვითარების გარემოებას; 4. დროის გარემოებას (7, გვ. 637—681). ამას გარდა ჩვენ ზემოთ ენახეთ, რომ სახელობითი ხშირად ვგზდებდა შედგენილი შემასმენლის სახელად ნაწილად. ასე რომ, ყველა შემთხმათვლილი ფუნქცია წრფელობითისა და სახელობითისა ერთმანეთს დაემთხვა.

იმის გამო, რომ კაც და კაცი ძველი ქართულის დონეზე სახელობითის ფორმებია, შესაძლებელია მათი მონაცვლეობა სინტაქსურ კონსტრუქციებში ისე, რომ წინადადების სტრუქტურა და აზრი უცვლელი რჩება.

2. ბრუნვათა ნიშნების ცვლილებები

ენის ფონეტიკურ სისტემაში მომხდარ ზოგ ცვლილებას, ბუნებრივია, გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა მორფოლოგიისათვის, კერძოდ, სახელთა ბრუნებისათვის. დამავალ დიფთონგთა მოშლის ერთ-ერთი გზა ზემოთ განვიხილეთ. ამ ფონეტიკური პროცესის შედეგად ხმოვანფუძიან სახელებთან სახელობითის ნიშნის ნულოვანი ვარიანტი მივიღეთ (სათანადო მაგალითები ზემოთაა წარმოდგენილი, აქ მხოლოდ თითო-ორილას დავასახელებთ):

ს ი ტ ყ უ ა ლმრთისაჲ კაც იქმნა, სინ. მრავალთ. 48, 36; აქუნდეს ცხორებაჲ საუკუნო, ი. 3, 36 DE; მუნცა ექმნა მას ადგილი იგი სამარხო, ეფრ. ასურ. სწავლ. 180 r, 19 b—180 v, 2 a, და მისთ.

ხოლო ისეთ შემთხვევებში, როცა დამავალი დიფთონგების მოშლა სხვა გზით (აჲ>აი და სხვა), დიფთონგის მეორე წევრის სრულ ხმოვნად ქცევით, არის სავარაუდებელი, სახელობითის ნიშნად, ცხადია, ი გვექნება:

იყოს უ და ბ ნ ი ი წყურნებად, ლატ. ლექც. 5 r, 2—4; შენ გმოსიეს სტავრაი, Sin.-36 64, 2—3; სწავლ. იოანე ოქროზ. 139 r, 8—9; განჰკურნე შენ ძუძუი იგი დედაკაცისაჲ, Sin.-64 73 r, 27—28, და მისთ.

- ხმოვანფუძიან ფუძეუკვეცელ სახელებთან ნათესაობითსა და მოქმედებითში პირველ შემთხვევაში /-ბ/ და /-თ/ ალომორფები გვექნება; ხოლო მეორე შემთხვევაში კი /-ის/ და /-ით/:

ა) და ვითარ წარვიდოდა ზღვს კიდესა გალილეასა, მრკ. 1, 16 C; რაჟამს იშვა ანახგან უბიწომსა, პარაკლიტ. 142 r, 3; რომელი-იგი იყოფის ლავრასა წმიდისა საბასსა, ეფთვი 111 v, 4—5; ცეცხლისა მისგან უნივითსა, პარაკლიტ. 141 r, 11—12; ქრისტე იესოს მიერ, უფლისა ჩუენისა, კურთხევანი 121 r, 21; დასხნეს საკურთხეველსა ქუეშე ძუალნი წმიდათა მარტვლთანი: ტარაქომსნი, ბარბოხსნი და ანდრონიკსსნი, ეფთვი 100 v, 6—10; გლოაჲ ჰეშმარიტი დეზი არს ოქროსაჲ, კლემაკს. 78 r, 24—25; რაჟათა სასუფეველსა ცათასა მიწვენად ღირს ვიქმნეთ ქრისტეს იესუს მიერ, სინ. მრავალთ. 45, 5—6; ესე იესუს თანა იყო ნაზორეველისა, მთ. 26, 75 C; რაჟათა აღესრულოს სიტყუაჲ იგი იესუსი, მთ. 26, 75 C; რომელი-იგი იყო ძუძუხმტჲ პეროდე მეფისაჲ, S-407 216 v, 18—20 b; S-1398 107 v, 18—20 a; სინ. საქმ. მოციქ. 33 r, 10—12, და სხვა;

იწყობა **გალილიათ** ვიდრე აქამდე, კურთხევანი 75 რ, 22; მეოხებთა წმიდისა იოვანე **ნათლისმცემლისათა**, ჯრუჟ. თხზთ. ანდერძი 291 რ; და მახითა **ეშმაკისათა**, ეფრ. ასურ. სწავლ. 191 v, 3—5 b; რომელ თავით სათუალაენი არიან, ქართლდ არიან, და რომელნი **ბოლოთ**, იერუსალმდ, ასტრ.-გამოთვლ. ტრაქტ. 19 v, 24—25 (იოანე-ზოსიმეს მინაწ.); და გუნდი ეშმაკთაა განიოტე **უდაბნოთ** შენით, წმიდაო საბა, Sin.-1 285 v 25—26; მომინადირა მე მტერმან ჩემმან მახითა მით **სასიკუდინოთა**, პარაკლიტ. 187 რ, 13—14; და არს **ჩრდილოთ** მისა, ეფთჳმი 97 v, 7; ხოლო ბრძანებითა იოანე ებისკოპოსისა შეყენებულისაათა გამოვედ **საკრებულოთ** და ვიყოფოდე ნიალავრას, იქვე 135 v, 1—5, და მისთ.

ბ) ხოლო მარიამ შიილო ლიტრამ ერთე ნელსაცხებელი ნარდისაი **სარწმუნოისაი**, იქვე 111 რ, 13—16 b; და იყო სიტყუაჲ უფლისაი **იონაის** მიმართ, იქვე 166 რ, 13—14 a; რამეთუ იგი იქმნა დასაბამ წარწყმედისა **იუდაისისა**, მრავალთ. 78 რ, 30—32 a; შევიდეთ **იწროისაგან** ბქისა, A-1699 5 რ, 7—8 a; ვითარცა ბრძმედი გამომცდელი **ოქროისა** და ბრბენისაი, თარგმ. კათ. ეპისტ. 228, 18—20 b; ხოლო აღორძინდა რაჲ **სიჩჩოისაგან**, ცხოვრ. ანტონი დიდისაი, 247 v, 21—22 a, და ა. შ.;

და აღიესნეს მთანი იგი **დროშითა**, შატბ. კრებ. 228 v, 1—2 b; ყოველივე შეჰქმენ **მამაით** და **დედაით**, კურთხევანი 20 v, 11—12; გამომიყვანე მე საშოათ, სასოო ჩემო, დედის **ძუძუით** ჩემითგან, ქრისტიანა 423, 29—30; რომლისა შემძლებელ ხართ, აღმოიკითხოთ რაჲ, ცნობად გულისჯმის-ყოფისა მის ჩემისა **საიდუმლოითა** მით ქრისტესითა, თარგ. კათ. ეპისტ. 253, 16—20 a; ხოლო საქებელითა და **სათნოითა** და **ქებულითა** სრულებით ისწავლეთ, იქვე 332, 1—3 a, და მისთ.

გაცვეთის გზით მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი ნ-ს კარგავს: **მან > მა**. სალიტერატურო ენაში ეს მოვლენა პირველად აღიშის თითხთავში (897 წ.) იჩენს თავს და საკმაოდ ხშირია X—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში. აქ მოვიტანთ ყველაზე დამახასიათებელ ნიმუშებს:

და მუნქუესვე ღალატ-ყო მამამან მის **ყრმისამა**, მრკ. 9, 24 C; მარიამ მაგდანელმან და მარიამ **იაკობისმა** და სალომე იყიდეს ნელსაცხებელი, მრკ. 16, 1 C; და ინაჯ-იდგა **კაცებმა** მან, ი. 6, 10 C; ვითარცა მამცნო მე **მამამა**, ეგრე ვიტყვ, ი. 12, 50 C; უკუეთუ მე დაგბანე ფერკნი თქუენნი, უფალმან და მოძღუარმან **თქუენმა**, Sin.-36-23, 13—15; ვითარმედ თქუა წმიდამან მოციქულმან პავლმ **მოძღუარმა** ეკლესიათამან, ათონ. კრებ. 72 რ, 17—19 a; **რომელმაცა** ჯერ-იჩინა მოწყალებით ესნაი კაცთა ნათესავისაი, A-603 87 v, 12—13; **თავადმა** ჰრქუა, Sin.-30 26 რ, 16 b; რომელი მოავლინოს **მამამა** სახელითა ჩემითა, Sin.-38 80 v, 16—18 a; რომელი აჰმართა ნაბუქოდონოსორ **მეფემა**, სინ. ლექც. 27, 7—9 b; 28, 10—11 a; უმრავლესი მსხუერპლები შეწირა ღმრთისა **აბელმა**, S-1138 167 v, 1—3 a; და თუ ყოველმან **ერმა** ერთბამად შესცოდოს, პარხლ. მრავალთ.

229 r, 26—27 a; ხოლო სანატრელმა ქრისტეფოროს პრქუა, იქვე 404 r, 10—11 a; სარწმუნოებაში შენთან გაცხონა შენ, წყაროსთ. ოთხთ. 78 v, 21—23 b; მკევაღმა იხილა იგი, იქვე 105 v, 8—9 b; უგუნურმა პურია იგმია, იელ. იადგ. 232 v, 26; ვერ სძლო ბუნებითა შვილისა სიყუარულ-მან, იქვე 240 r, 13; მეცნიერმან ყოფადამან და მწოდებელმა სიბრძნით არაარსთა მათ, იქვე 245 v, 30; არამ შემეშინოს, რამ მიყოს მე კაცმა, პავლ. ეპისტ. 210 v, 28—29, და სხვა.

ეს მაგალითები მიუთითებენ, რომ IX—XI სს-ში მოთხრობითის ნი-შანი უკვე -მა იყო.

-მა დაბოლოება გვაქვს „ვეფხისტყაოსანშიც“:

ესე წიგნი გაასრულა წყლიანმან და სიტყვა-ნ ა ზ მ ა,
წელთა ოქრო შემოირტყა, საღარიბოდ მოეკაზმა (171, 1);

ავთანდილ შეჯდა, წავიდა, ტარიას გაესალამა,
იგი ორნივე გაყრისა დაწვნა ცეცხლისა ა ლ ა მ ა,
სრულად ინდონი მისტირან, ცრემლმან მინდორი დალამა,
ავთანდილ იტყვის: „მომკლავ სოფლისა მე ს ა მ ს ა ლ ა მ ა“ (1591).

ეს ფორმები ნათელყოფენ, რომ სავსებით დასაშვებია -მა დაბოლო-ება მე-9 სტროფშიც:

ესე ამბავი სპარსული, ქართულად ნათარგმანები,
ვით მარგალიტი ობოლი, ხელით-ხელ საგოგმანები,
ვპოვე და ლექსად გარდავთქვი, საქმე ვქმენ საქოკმანები,
ჩემმან ხელ-მქმნელმან და-ვე-მართოს ლალმან და ლ ა მ ა ზ მ ა ნ ე ბ ი.

ასეა მრავალ ხელნაწერში (ACDEFJ ...), არაერთ გამოცემაში. ზო-გი გამომცემელი ასწორებს: ლ ა მ ა ზ მ ა ნ . ამ გასწორების შედეგად რითმის აგებულება ირღვევა: მ ა ნ ე ბ ი, მ ა ნ ე ბ ი, მ ა ნ ე ბ ი, მ ა ნ ე ბ ი. ამიტომაც ამ შემთხვევაში ლ ა მ ა ზ მ ა ნ ე ბ ი სავსებით კანონიერი წაკითხვაა.

XI—XII საუკუნეებში -მ დაბოლოებაც არსებობდა ხმოვანფუძიან სახელებთან. ამას „ვეფხისტყაოსანი“ ადასტურებს:

მაშინ სოფელმან ს ა წ უ თ რ ო მ ი უ ხ ვ ის, რაცა ვინები,
აწ ხელ-მქმნა, რომე საახლოდ მხეტათაცა მოვეწყინები (392, 3—4);

პირველ მითხრა: „არა ვიცი, რა ხარ, ანუ რას გამსგავსო?
ანუ აგრე რ ა მ დაგლია, ანუ პირველ რ ა მ გაგავსო (602, 1—2).



ამიტომ სავსებით მოსალოდნელია -მ შემდეგ შემთხვევაშიც: ვაჟ, რად დაგვწვენ უცხო მ უცხო, რად მოგვიდევ ცეცხლებრ ალი (973, 4). ასეა მრავალ ხელნაწერსა და გამოცემაში.

მოქმედებითი ბრუნვის ერთ-ერთ ალომორფად X—XIII საუკუნეთა ძეგლებში დასტურდება -ილ (მიღებული გან თანდებულისეულ გ-სთან ასიმილაციური გამეღერების გზით):

და აღიპურეს აფრაჲ ივი მცირჲ და ქართი კერძო ეპყრა კიღჲდგან, H-1346 16 v, 14—16; ვინაიდგან, ვიჯმენ, — გმუბს, — სჯულიერისა სამსახურისა, თარგმ. ქებ. ქებათ. 387, 16—17; ვინაიდგან უმრავლესნი მათგანნი მეთევზურნი იყუნეს, იქვე 396, 3—4; ვინაიდგან ბუნებასა ცხადჰყოფს თუალთა მიერ, იქვე 400, 9; დამწყებელი თავიდგან სიძე მქებელ ექმნების სძალსა, იქვე 400, 15; ვინაიდგან გელი მისი განუღე დისწულსა ჩემსა, იქვე 406, 6—7; აღრიდგან მქონ(და) სასოებაი, სიგ. ჰიაბერისი შიომღვ.; რაიცა ძუელიდგან არა ზედა სდებია, სიგ. მიქელ კათალიკოსისა: რაიცა მას სოფელსა ძუელიდგან ჰქონებია, დაწ. ძაგან. აბულეთ.; რომელნი საუკუნიდგან სათნო ეყუნეს უფალსა ღმერთსა ჩუენსა, იქვე.

ვით. ბრუნვის -ათ / -თ ალომორფი პირველად აღიშის ოთხთავში გამოვლინდება:

და აღვიდა ივი მთათ, მრკ. 3, 13.

შემდგომში ამგვარი ფაქტები რამდენჯერმე დასტურდება IX—X საუკუნეთა ძეგლებში. სათანადო მასალა ზემოთაა მოტანილი. აქ მას აღარ გავიმეორებთ, დავსძენთ მხოლოდ, რომ ამ დროის ცოცხალ მეტყველებაში ვითარებითის ნიშნად -ათ / -თ უნდა ყოფილიყო.

ამრიგად, შეგვიძლია აღვადგინოთ IX—XIII საუკუნეთა ცოცხალ მეტყველებაში რეალურად არსებული ბრუნების სურათი:

სახ. კაც-ა

მოთ. კაც-მა

მიც. კაც-სა || კაც-ს

ნათ. კაც-ისა || კაც-ის

მოქმ. კაც-ითა || კაც-ით

ვით. კაც-ათ

წოდ. კაც-ო

სახ. წყარო

მოთ. წყარო-მა; წყარო-მ (XII-XIII სს).

მიც. წყარო-სა || წყარო-ს

ნათ. წყარო-ისა || წყარო-ის

მოქმ. წყარო-თა || წყარო-თ

ვით. წყარო-თ

წოდ. წყარო-ო; წყარო-ვ (XII-XIII სს)

წყარო-ი

წყარო-მა; წყარო-მ

წყარო-სა || წყარო-ს

წყარო-ისა || წყარო-ის

წყარო-ითა || წყარო-ით

წყარო-თ

წყარო-ო; წყარო-ვ



ადამიანთა საკუთარი სახელები (ანთროპონიმები) ძველ ქართულში ბრუნებისას საკმაოდ გამოავლენენ თავისებურებებს: ჩვეულებრივ, ისინი სახელობითში, მოთბრობითსა და წოდებითში უბრუნვისნიშნებოდ, ფუძის სახით, არიან წარმოდგენილი, არ დაერთვის ა ემფატიკური ხმოვანი, იშვიათად აქვთ მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების ფორმები, არ ეწარმოებათ მრავლობითი რიცხვი, არ იკუმშებიან და არ იკვეცებიან (21, გვ. 29; 14, გვ. 016; 11, გვ. 265; 7, გვ. 369 და შემდგ.: 20, გვ. 41 და შემდგ.).

ამავე დროს მიუთითებენ, რომ ეს ნორმები ხშირად ირღვევა. საკუთარი სახელები საზოგადო სახელებთან გათანაბრების ტენდენციას გამოავლენენ.

ცნობილია, რომ საკუთარი სახელი ძველ ქართულში არაიშვიათად სახელობითის ნიშნით არის წარმოდგენილი (17, გვ. 170—178; გვ. 265; 7, გვ. 371—373; 20, გვ. 42). სახელობითის ნიშნიანი ანთროპონიმი პირველად VII ს.-ში გვაქვს:

მოვიდა გუელი ივი და პოვა ევაჰა მარტოა, პროტოევანგ., გვ. 61; წარიყვანა მარიაჰი იოსებ, იქვე გვ. 68.

სახელობითის ნიშნიანი საკუთარი სახელები საკმაოდ ხშირად დასტურდება ქართული ენის ისეთ უმნიშვნელოვანეს ძეგლებში, როგორცაა: სინური მრავალთავი, ადიშის ოთხთავი, უდაბნოს მრავალთავი, შატბერდის კრებული, ოშკური ბიბლია და სხვ.:

ზირაქ შეიბყრა კახაჰა და ძმ მისი თარგუჯი, ატენის 853 წ. წარწერა; გუერდისაგან მისისა ევაჰა გამოიყვანა, სინ. მრავალთ. 5, 34—35; ადამი განაახლა, იქვე 6, 13; რაჰათა ალაღინო დაცემული ნათესავი — პირველ შექმნული ადამი, იქვე 6, 34—35; ადამი კუალად განაახლო, იქვე 16, 20—21; შდრ.: ა დ ა მ კუალად ალაღინო, იქვე 16, 29; პოვა ელისაბედი მიდგომილი, იქვე 29, 6; ადამი დაჰბადა, იქვე 34, 33; სცთა ადამი, იქვე 35, 9; ევაჰა სცთა, იქვე 38, 22; ადამი სამოთხით გამოჰადა, იქვე 38, 26; ადამი პყრობილებისაგან განეტეგების, იქვე 91, 12—13; უჟუეთუ ამის ჯმისამცა მორჩილ იყო ადამი, იქვე 101, 38; არა ვითარ ევა კაენი შვა, იქვე 124, 26; ადამი უკმოიგსნა, იქვე 146, 27; ამისთვსცა სოლომონიცა გილაღადებს, იქვე 226, 3; მიართუმიდეს ყოველნი: აბრაჰამი — ჯბოსა, ს ა რ ა — ყურბელსა, იქვე 230, 29—30; უღებ-ყო იოსები, იქვე 255, 8; გულისთქუჰამან სოლომონი და ამონი შეწუნა, იქვე 261, 24—25; რომელმან დაჰბადა ადამი, იქვე 264, 15—16; გარდაჰკდა ადამი მცნებასა უფლისასა, იქვე 265, 7; მამაჰა გუვის ჩუენ აბრაჰამი, მთ. 3, 9 C; არს მამად ჩუენდა აბრაჰამი, ლ.

3, 8 C; რაქამს იხილოთ აბრაამი, ისაკი და იაკობი, ლ. 13, 28 C; იხილოთ აბრაამი შორით, ლ. 16, 23 C; მამია ჩუენი აბრაამი არს, ი. 8, 39 C; და აბრაამი იხილეა, ი. 8, 57 C; მანასე შვა ამონი, მთ. 1, 10 C; აბია შვა ასაფი, მთ. 1, 8 C; შევიდა სახლსა მას ზაქარიაჲსსა და მოიკითხა ელისაბე-თი, ლ. 1, 40 C; მოვიდა მარიაჲმ მაგდანელი და მერმე მარიამი, მთ. 28, 1 C; მარიამი ყოველსა მას სიტყუასა დაჰმარხვიდა, ლ. 2, 19 C; ესე იგი მარიამი არს, ლ. 11, 2 C; უყუარდა იესუს მარიამი და მართა, ი. 11, 5 C; ვითარ იხილა იესუ ნათანაშლი, ი. 1, 47 C; იექონია შვა სალათი-ელი, მთ. 1, 12 C; დავით მეფემან შვა სოლომონი, მთ. 1, 6 C; რაქამს იხილოთ აბრაამი, ისაკი და იაკობი, ობიზ. ოთხთ. 160 v, 5—7 b; შენგან-ვე განიყიდა იოსები, უდაბნ. მრავალთ. 93 v, 20—21 b; ესრეთ სამოელ-მან იხილა დავითი, იქვე 28 r, 24—25 a; შთავთქი ადამი, შთავთქი აბრა-ამი, შთავთქი ისაკი, შთავთქი იოსები, იქვე 101 v, 1—3 a; და მოიკითხა ელისაბედი, ლატ. ლექც. 201 v, 1 b; სადაცა მოეგებვოდა მას მართაჲ, იქვე 208 r, 3—4 b; იხილა მარიამი მწუხარედ, ათ. მრავალთ. 168 r, 20—21 b; აბრაამი საქმეთაგან განმართლდა, S-1138 32 v, 16—18 b; და იტყვს ამას იაკობი, შატბ. კრებ. 88 v, 18 a; თამარიცა არავის შეეხო, იქვე 92 r, 18—19 b; მეძვისა მისგან იყო ბოოხი, იქვე 93 r, 1 a; ბოოზ შვა იო-ზედი, იქვე 93 r, 22 a; იესე შვა დავითი, იქვე 93 r, 24 a; დაღათუ იოსე-ბი არა მომკუდარ იყო, იქვე 94 r, 26—27 b; უმრწემეს იყო ბენიამენი, იქვე 96 v, 23—24 a; ვითარცა ჯოჯოხეთმან მიიტაცა ადამი, იქვე 116 v, 8—9 a; სუმეონი შეკრა წინაშე ძმათა თვსთა, იქვე 133 r, 22—23 b; იო-სები მოივლინა მათა, იქვე 133 v, 3—4 a; არცა იოსები თავადი ქრისტე იყო, იქვე, 141 r, 13 b; იაკობი, ძმ თვისი მრწემი, აკურთხა, იქვე 142 r, 10—12 a; მოვიდა ესავიცა, ძმაჲ თვისი, ნადირითურთ, იქვე 144 v, 15—16 b; დასულბა ისაკი დაკურვებითა დიდითა, იქვე 145 r, 18—19 a, და მისთ.

ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტებში საკუთარ სახელებთან მოთხრობითი ბრუნვის -მან ნიშნის ხმარების არც ერთი შემთხვევა არ დასტურდება.

პირველად -მან საკუთარ სახელებთან თავს იჩენს სინურ მრავალ-თაგში:

დალილმან სამსონს თავი დაჰყვნა, 213, 17; არამცა საჭურველისა შთა-ცუმაჲ უბრძანა პავლემან ნეტარმან, იქვე 261, 4—5.

IX—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში -მან ბრუნვის ნიშანი სა-კუთარ სახელებთან საკმაოდ ხშირია (17, გვ. 170—178; 7, გვ. 373; შდრ.: 11, გვ. 265; 20, გვ. 66).

-მან მოთხრობითის ნიშნად საკუთარ სახელებთან საკმაოდ ხშირია: ადიშის ოთხთავში, შატბერდის კრებულსა და სხვა ძეგლებში:

ეგე აბრაამმან არა ქმნა, ი. 8, 40 C; ისაკმან შვა იაკობი, მთ. 1, 2 C; სალათიელმან შვა ზორობაბელ, მთ. 1, 12 C; არღაცა სოლომონმან, მთ.

6, 29 C; ლ. 12, 27 C; ესრეთ იაკობმან იხილა ლაბან, უდაბნ. მრავალთ. 28 რ. 19—20 ა; ესრეთ სამოელმან იხილა დავითი, იქვე 28 რ. 24—25 ა; დანიელმანცა ათორმეტისა წლისამან ლომნი ცხოვარ-ყენა, სვან. მრავალთ. 114, 12—14 ა; თქუა: არცა იაკობმან იხილა, იქვე 309, 5 ხ; თქუა პირველად აბრაჰამმან, იქვე 309, 26 ა; ისაკმან აკურთხა იაკობი, ლატ. ლექც. 90 v, 25 ა; პეტრემან მცირედ რამე ნათელი დიდებისა მისისა იხილა, ათ. მრავალთ. 265 v, 4—5 ხ; უმრავლესი მსხუერპლები შეწირა ღმრთისა აბელმან, S-1398 50 რ. 5—7; ისაკმან აკურთხა იაკობი სარწმუნოებით, იაკობმან, მო-რაა-კუდებოდა, თითოეულად ძენი იოსეფისნი აკურთხნა, იქვე 51 v, 11—16 ა; და მან შვა ისაკი და წინადაცვთა მას დღესა მერვესა და ისაკმან იაკობსა და იაკობმან ათორმეტთა მათ მამათმთავართა, იქვე 90 რ. 6—12 ა; ხოლომონმანცა რამე უშშნა მას სახლი, იქვე 92 v, 11—12 ხ; ყოველსა ასიასა პავლემან არწმუნა, იქვე 126 რ. 16—17; კეთილად სამე თქუა იაკობმან, შატბ. კრებ. 107 რ. 1—2 ა; კეთილად თქუა დავითმან, იქვე 109 რ. 16 ა; ვინაიცა დავითმან თქუა, იქვე 109 რ. 26—27 ხ; ვითარცა იობმან თქუა, იქვე 111 v, 26—27 ა; ვითარცა პავლემან თქუა, იქვე 112 რ. 20 ა; ვითარცა პავლემან თქუა, იქვე 113 რ. 26—27 ა; დავითმან თქუა, იქვე 112 v, 12—13 ხ; რომელი-იგი თქუა დავითმან, იქვე 112 v, 27 ხ—113 რ. 1 ა; დავითმან თქუა, იქვე 114 რ. 21 ხ; 115 v, 4—5 ა; 118 რ. 26 ა; იაკობმან აკურთხა, იქვე 136 რ. 14—15 ხ; მოხემან პრქუა მათ, იქვე 142 რ. 24 ხ; და აღჰმართნა იგინი იოსებმან, იქვე 146 v, 3—4 ა; იხილნა იაკობმან ძენი იგი იოსებისნი; იქვე 146 რ. 16—17 ხ, და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ ისტორიული დოკუმენტები ხან უნიშნო ფორმებს გამოავლენენ, ხან -მან ნიშნიანს:

ვარაზ-ვაჩე შემოსწირა ძისა მისისათჳს ფუთს გლეხი ბ, ნიკორწმ. სიგ. 45, 5—6; ეფრემ შემოსწირა ყანაა ბ, იქვე 47, 17; შდრ.: ესე დაწერილი დაგიწერე მე, მსახურთა უხუცესმან ბეგამან, ადგილის მოცვლ. წიგნ; დაგიწერე დაწერილი ესე ბეგამან სურამელმან, ვენაჯ. ბოდ. სიგ.

საფიქრებელია, რომ ისტორიული დოკუმენტების საკუთარ სახელთა უნიშნო ფორმები მოთხრობითში განპირობებულთა ძველი მწიგნობრული ტრადიციის ზეგავლენით. ცოცხალ მეტყველებაში ამ დროს უპირატესად ნიშნიანი ფორმები უნდა ყოფილიყო გავრცელებული (უპირატესად, ვაშობთ, რადგან ზოგ თანამედროვე დიალექტშიცა გადმონაშთის სახით საკუთარი სახელი უნიშნოდ დასტურდება მოთხრობითის მნიშვნელობით). „ვეფხისტყაოსანი“ წარმოგვიდგენს როგორც უნიშნო, ისე -მან ნიშნიანი მოთხრობითის ფორმებს. უნიშნო ფორმები გაცილებით ხშირია (19):

ავთანდილ თქვა: სოგრატ, ვჰკითხოთ, 58, 3;

ავთანდილ იგი მინდორი ოთხ-ახმით ვარდაიარა, 178, 1;

ავთანდილ ახლოს კვლა ნახა სახე მისივე კაცისა, 227, 1;



ასმათ მითხრა: მე მიბრძანა, 383, 1;

ასმათ ვამნი გაამრავლნა, 499, 2;

ასმათ ფერქნი გარდუკოცნა, 1650, 3, და მისთ.

შდრ.: ასმათმან წყალი დაასხა, 346, 1;

ასმათმან დამსვა შორს-გეგარად, 522, 3;

რა ასმათმან დაინახა, 843, 1; 916, 2;

მუნ გვიმასპინძლოს ასმათმან, 1496, 3.

უნიშნო ფორმათა ეს დიდი სიქარბე, შესაძლოა, გამოწვეული იყოს პოემის მეტრის საჭიროებით, ან ავტორის მიერ უნიშნო ფორმათა, როგორც სტილისტური ხერხის — არქაიზაციის — გამოყენებით. სხვაგვარად ძნელად ასახსნელი იქნებოდა ეს ფაქტი. რუსთველის ეპოქის ცოცხალი მეტყველება (და რამდენადმე სალიტერატურო ენა) უპირატესად ბრუნვის ნიშნთან ფორმებს იყენებდა.

საკუთარ სახელთა -ა ემფატიკურ ხმოვნთან ფორმების ძველ ქართულში არსებობაზე მიუთითებს ს. ჩხენკელმა (17, გვ. 90) და ი. იმნაიშვილმა (7, გვ. 374—375; შდრ.: 11, გვ. 267, 20; გვ. 138). ჩვენი მასალების მიხედვით, ამგვარი ფორმები პირველად სინურ მრავალთავში იჩენს თავს და შემდგომში თანდათან მრავლდება.

მიც. ბრუნვა:

აღუთქუა აბრაჰამსა, სინ. მრავალთ. 13, 38; ეტყოდა მამათა ჩუენთა აბრაჰამსა და ნათესავსა მისსა, იქვე, 15, 7; ვერლარა მკადროს მე განცდად ვითარცა ადამსა, იქვე 81, 14—15; ამცნო გურიტისაი უფალმან აბრაჰამსა, იქვე 226, 3—24; ეფუცა აბრაჰამსა, ლ. 1, 73 C; აბრაჰამსა DE; ეგე მძლე ექმნა ადამსა, Sin.-36 184, 6—7 b; მერმე ეჩუენა იაკობსა, უდაბნ. მრავალთ. 127 v, 18 a; არა ნათელ-ელო მარიამსა, იქვე 137 v, 20—21 a; განიძარცუეს დიდებამ, რომელ შთააცუა ამას ადამსა, იქვე 161 r, 17—19 a; რომელი მოვიდა წმიდასა ზედა ქალწულსა მარიამსა, იქვე 163 v, 23—25 b; დავითსა ევნო, სვან. მრავალთ. 119, 4 b; მისცა ესოდენი მეცნიერებამ იაკობსა, იქვე 307, 23—24 b; ვერლარა მკადროს მე განცდად, ვითარცა ადამსა, იქვე 347, 12—14 b; ფიცით, რომელ ეფუცა აბრაჰამსა, მამასა ჩუენსა, ბერთ. ოთხთ. 264, 17—18 b; ვითარცა ეტყოდა მამასა ჩუენსა აბრაჰამსა, ლ. 1, 55 D; მოსცეს ჭეშმარიტებამ იაკობსა და წყალობამ აბრაჰამსა, კალ. ლექც. 96, 27—28 b; სინ. ლექც. 52, 5—6; იგი მოეახლა დავითსა, ლატ. ლექც. 172, 8—9 a; ეტყოდა მამასა ჩუენსა აბრაჰამსა, იქვე 503, 26—27 a; წერილ არს, აბრაჰამსა ორ ძე ესხნეს, იქვე 535, 20—22 a; შეერაცხა აბრაჰამსა სარწმუნოებამ მისი, იქვე 262 r, 18—20 b; რამითა არა სცეს ფურცელი ადამსა, ათონ. მრავალთ. 234 r, 34—35 a; შობს იგი ისაკსა, იქვე 234 v, 14—15 a; იგი არს,

რომელმან აბრაჰამსა ჰრქუა, ათონ. კრებ. 23 v, 25—26 b; რომელმან ცხს-
 კარი აღმოუბრწყინე იაკობსა, ქილ.-ეტრ. იადგ. 79 r, 10; თომასა ესმა
 მოსლვამ შენი, პარაკლიტ. 243, 1; ჰრწმენა აბრაჰამსა ღმერთი, S-407
 14 v, 13 a; 17 v, 15—16 b; შეერაცხა აბრაჰამსა სარწმუნოებად მისი სი-
 მართლედ, იქვე 38 r, 17—20 b; მერმე ეჩუნა იაკობსა, იქვე 84 r, 12—
 13 a; მიაუწყენ სამართალნი ჩემნი იაკობსა, შატბ. კრებ. 132 r, 2—3 b;
 განპყიდი, მ იუდა, იოსებსა გულისტქემითა, იქვე 141 v, 14—15 a; ია-
 კობსა არაეინ თაყუანის-სცა, იქვე 144 v, 20—21 a; ვერ გულისხმა-ეყო
 იოსებსა ყოფადი იგი, იქვე 146 v, 16—17 b; ანუ რომელსა თესლსა
 ჰრწმენა აღთქუმად შენი, ვითარ იაკობსა, ეზრ. სუთ. 1, 32 O; რომელ
 ეფუცა აბრაჰამსა, S-405 73 r, 16—18 a; მოსცეს ჭეშმარიტებად იაკობსა
 და წყალობად აბრაჰამსა, მიქია 7, 20 O, და მრავალი სხვა.

ნათ. ბრუნვა:

დაამტკიცა ღმერთმან აბრაჰამისა მიმართ აღთქუმად, სინ. მრავალთ.
 13, 40; დაამტკიცა აბრაჰამისა მიმართი იგი აღთქუმად, იქვე 14, 2—3;
 შდრ.: აღასრულოს ვიდრე თავისა თვსამდე აბრაჰამის მიმართი იგი
 აღთქუმად, იქვე 15, 17—18; უგრწნელისაგან მარიამისა ნაყოფშენიერი
 იგი ხმ აღმოსცენდა, იქვე 21, 28; მხოლოსაგან წმიდისა მარიამისა ნერ-
 გი იგი ცხოვრებისად აღმოგვცმენდა ჩუენ, იქვე 21, 35—36; მაღლი ჩუენ-
 და მოვიდა ქალწულისაგან მარიამისა, იქვე 22, 32; წესისა მისებრ მელ-
 ქიწიდეცისა წყალობისათვს კორცნი შეისხნა, იქვე 41, 28—29; არამედ
 არავე უფროს იყო იოვანშსა, იქვე 85, 35—36; ნუჟუე შენ უფროს
 ხარ მამისა ჩუენისა აბრაჰამისა, ლ. 1, 72 C; სახლისაგან და ტომისა დავი-
 თისა, ლ. 1, 27 C; 2, 4 C; იყო სიტყუად ღმრთისა იოვანეს მიმართ, ძისა
 ზაქარიასა, მ. 23, 25 C; შენ უფროს ხარ მამისა ჩუენისა იაკობისა, ი.
 4, 12 C; უდიდეს იონაისა არს აქა, მ. 12, 41 C; ლ. 11, 32 C; დაბისაგან
 მარიამისა და მართაისა, ი. 11, 1 C; რამეთუ ჰეროდეს ეშინოდა იოვანესა,
 ბერთ. ოთხთ. 197, 9—10 a; ნუჟუე შენ უფროს ხარა მამისა ჩუენისა
 აბრაჰამისა, იქვე 451, 2—4 a; ამენ, ამენ გეტყვ თქუენ, ვიდრე აბრაჰამი-
 სა ყოფადმდე მე ვარ, იქვე 451, 12—14 b; სიტყუად უფლისად, რომელი
 იყო იერემიასა მიმართ, კალ. ლექც. 6, 28—29 b; კაცთა ვიეთმე მორ-
 წმუნეთა აღძრეს იგი სარწმუნოებად წმიდისა სვმეონისა მიმართ, Sin.-46
 85 r, 13—15; ესე იყო მიზეზი მწუხარებისად, რომელი იყო შორის იო-
 ვანშსა და სევერიანესა, იოანე ოქრობ. ცხორ. 89 v, 16—18; გუამცნო
 ჩუენ მოსმ საყოფელი შორის იაკობისა, შატბ. კრებ. 128 v, 13—14 b, და
 მისთ.

ყურადღებას ისეთი შემთხვევები იქცევს, როცა საკუთარი სახელის
 ფუძე მართულ მსაზღვრელად გამოიყენება: სახლი ზაქარიასად, სახლმან

ზაქარიასამან და მისთანანი, ნაცვლად ძველი ქართულსათვის ნორმად მიჩნეული; სახლი ზაქარიასი, სახლმან ზაქარიასმან და მისთანა ფორმებისა:

და იგი იყო სიმაპრი კადფაისა, ი. 18, 13 C; რამთა მსგავს აბრაჰამისა იქმნა, მამ. სწავლ. 289, 34 A; რამეთუ იყო იგი მოწათმ იესუხსა, ბერთ. ოთხთ. 503, 9 b; და მეზუერმ იგი, რომელ ნაშობ აბრაჰამისა იწოდა, უდაზნ. მრავალთ. 60 v, 23—24 b; ნუ მცირისა მის ქამისათვს ეზიარები საშველსა მას იუდაისასა, მრავალთ. 78 r, 13—15 b; და დაემკვდრე საშოსა ქალწულისა მარიამისასა, იქვე 138 r, 27—29 a; უფალსა ღმერთსა აბრაჰამისასა, A-1699 61 v, 3—4 a; ისმინე ესაიასა, რასა იტყვს, ათონ. მრავალთ. 43 r, 28—29 b; ღალატ-ყო კაცმან ეფრემისამან, ლატ. ლექც. 67 r, 27—28 a; არა იყვნეს ნათესავისაგან აბრაჰამისა, შატბ. კრებ. 93 r, 24—25 b; რამეთუ იყო ზურგ და მცველ მისა და ძმისა თვისისა იოსებისა, იქვე 97 v, 13—15 a; რომელი ნათესავისაგან ბენიამენისა იშვა, იქვე 134 r, 21—22 b; ნათესავისაგან სვმეონისა იყვნეს, იქვე 149 r, 11—12 a; იყო იგი სახლისაგან და ნათესავისაგან დავითისა, იქვე 150 v, 6—8 b; ითქუმის პირისაგან ნეტარისა სოლომონისა, იქვე 162 v, 20—21 b; და შვილ აბრაჰამისა იქმნა, იქვე 274 r, 9—10 a; აქიტობელცა თანამზრახველ და შემწე არს აბესალომისა, II მეფ. 15, 31 O I; კეთილ არს ზრახვაი ესე ქუშისაი, იქვე 17, 14; შურმან უფლისა საბაოთისამან ყოს ესე, სინ. ლექც. 22, 14—15 a; მსგავს იქმენ დავითისა, მოღრ. იადგ. 128 r, 19; და იქმნეს იგი შვილ აბრაჰამისა, 125 v, 27—28 b; არამედ ნათესავისაგან აბრაჰამისა იწყო, S-1398 36 r, 15—16 b; და მისცა მათ ღმერთმან საულ, ძმ კისისი, კაცი ნათესავისაგან ბენიამინისა ორმეოც წელ, იქვე 109 r, 18 a — 109 r, 1 b; მეცა ისრაიტელ ვარ, თესლისაგან აბრაჰამისა, ტომისაგან ბენიამენისი, S-1138 46 r, 11—15 a; ძისა დავითისი, ძისა აბრაჰამისა, წყაროსთ. ოთხთ. 9 r, 2—4 a; რომელნი-იგი იყვნეს ველ-ცემულ აბრაჰამისა, პარიზ. ლექც. 19 r, 17—18 b; ესმა მათ აგარაკსა მოაბისასა, იქვე 55 r, 9—10 a; და აღიყვანა იგი ძელსა ზედა ბალაამისასა, იქვე 82 v, 17—19 b; და არავინ იბოებოდა სწორ დანიელისა და ანანიასა, იქვე 273 v, 15—17 b; არქუთ ზორობაბელს სალათიელისასა, იქვე 311 v, 6—8 a; 313 v, 1—3 b; წიგნი იგი სოლომონისაი, რომელსა შინა სიტყუაი ეგე წერილ არს, დიალოლ. 66 v, 9—11 b, და სხვა.

მოქმ. ბრუნვა:

ჩვენ დავადასტურეთ ა ემფატიკურბმოვნიანი ერთადერთი ნიმუში: რომელსა შინა შობასა და მიდგომილებასა მარიამისსა მიეხარა გაბრიელითა, შატბ. კრებ. 90 r, 1—3 a.

ვეარაუდობთ, რომ ცოცხალ მეტყველებაში საკუთარი სახელების ა

ემფატიკურხმოვნიათ ბრუნვები საკმაოდ იყო გავრცელებული. „ვეფხისტყაოსანი“ ამ რიგის ფორმებს არაიშვიათად წარმოგიდგენს:

მიც. ბრუნვა:

აჰა მიჰხვდა ავთანდილსა ლაწვთა ცრემლით არ დათოვნა, 211, 1; იგი ჰირი არ უნახავს არ რამინს და არცა ვისსა, 183, 3; ფატმანს ჰკლავდა უმისობა, რამინისა ვითა ვისსა, 1080, 4; ნუ ექვ მიჯნურად მათებრსა, ნუ-ცა თუ რამინს და ვისსა, 1543, 4; რამაზ მეფე წიგნსა გიწერ, ტარიელსა, 401, 1; ესე ესმა, ცრემლი ცხელი შერმადინსა თვალთა სდინდა, 781, 1.

ნათ. ბრუნვა:

წიგნი ავთანდილისა თავის ყმათა თანა, 165, 0; ამბავი ავთანდილისა, ასმათს რომ ეუბნების ქვაბშიგან, 230, 0; ამბავი ავთანდილისა არაბეთს შექცევისა, 672, 0; როსტევან მეფისაგან და ავთანდილისაგან ნადირობა, 72, 0; ავთანდილისაგან შერმადინის საუბარი, 774, 0; სჯობს ასმათისა არ-ლევა მავა სახმრისა ლევასა, 897, 3; მეფისა შხის თამარისა, 3, 2; ფიცა შხე თინათინისა, 66, 2; თინათინისაგან ავთანდილის გავზავნა, 120, 0; წიგნი ნესტან-დარეჯანისა საყვარელსა თანა, 376, 0; შეყრა ტარიელისა და ავთანდილისა, 280, 0; რა კაცი ტარიელისა ესტუმრა, 1432, 1; ვერა ცნეს ტარიერისა, 1418, 1.

„ვეფხისტყაოსნის“ ეს ფორმები ცხადყოფს, რომ ემფატიკური ხმოვნის დართვა საკუთარი სახელების ბრუნვითა ფორმებზე ამ დროს უკვე ჩვეულებრივი იყო.

X—XII საუკუნეთა ძეგლებში ზოგჯერ წოდებითის -ო ნიშანი მოუღის საკუთარ სახელებს:

ამჟღადლი მოტყინარე სარწმუნოებითა, ნეტარო გრიგოლო, Sin.-64 (X ს.) 56 r, 10—11; ბასილო, მოკლედ შენ მცხეთას მამასახლისად დას-დგები, „გრიგოლ ხანტელის ცხოვრება“ (აგ. ძეგლ. I, 218, 43); და თქუა მისდამი: უცხოტომნი შენ ზედა, სამფსონო, გელათის ბიბლია (XII ს.) 387 v, 20—21; და ჰრქუა მას: უცხოტომნი შენ ზედა, სამფსონო, იქვე 387 v, 8—9; თქუა: უცხოტომნი შენ ზედა, სამფსონო, იქვე 388 r, 5.

საინტერესოა, რომ ანალოგიური ნიშნუში დასტურდება აგრეთვე საისტორიო დოკუმენტში — ცხირეთ-ცხავერის სიგელში:

შენ, ჩემო ძმაო ივანე და ძეო ჩემო ბეგაო.

წოდებითის ნიშნიანი ადამიანის საკუთარი სახელი „ვეფხისტყაოსან-შიც“ გვხვდება:

მათ რა ნახეს, შემოჰყივლეს სიცილით და კბილთა ჩენით:

ჰე, ასმათო, მოგვივიდა მოწყალება ღმრთისა ზენით: (1357).

ამგვარი შემთხვევა გვაქვს „ვისრამიანშიც“: ვისო (4, გვ. 75).
საინტერესოა ის ფაქტი, რომ XI—XIII საუკუნეთა ზოგიერთ ძეგლში აღამიანის საკუთარი სახელი მრავლობითის ფორმითაც შეიძლება იხმარებოდეს. დავასახელებთ ჩვენთვის ცნობილ ნიმუშებს:

იოანე მოკლე და სამნი იოანენი, წერილნი კლემაქსა, იქებოდენ დღეს, პარიზის მარხვანი (XI ს.) 38 r, 11—12; მნათობად გამობრწყინდეს ოთხნი იგი სუმეონნი ნეტარნი, სამნი მესუეტენი, იქვე 38 v, 30—31; ოთხნი უკუ მარიამნი მოიხუმიან სახარებათა შინა, A-52 (XII ს.) 140 v, 13—14; ორნი იგი მარიამნი უმეტეს სხუათა მათ იყენეს უმჯნეს, A-129 (XII—XIII სს.) 247 v, 17—18 a.

Jer.-14 (1055 წ.) გამოავლენს ანთროპონიმს მრავლობითი რიცხვის მიცემით ბრუნვაში:

ნუ თანაწარგვკვდებით წინაშე თუალთა ჩუნთა მდებარეთა ლაზარეთა, 283 r, 27 a—283 r, 1 b.

საინტერესოა ნანათესაობითარი მიცემითის გამოვლენაც:

ჯუარსა თანა იტყვს დგომასა დედისა მისისა და ორთა მათ მარიამთა, A-129 247 r, 34—36 b.

ერთ შემთხვევაში დასტურდება ხმოვანფუძიანი ანთროპონიმის კვეცაც:

ჰპოო ამისვე დღისა პავლისა სუნაქსარსა, Jer.-24 (XI ს.) 52 v, 15.

როგორ უნდა შევაფასოთ ეს ფაქტები სალიტერატურო ენის ისტორიის თვალსაზრისით? ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში მკვეთრად აისახა საკუთარ სახელთა საზოგადო სახელების ბრუნებასთან გათანაბრების ტენდენცია (საკუთარი სახელი სახელობითსა და მოთხრობითში დაერთავს ბრუნვის ნიშნებს, მიცემითსა, ნათესაობითსა (და იშვიათად მოქმედებით) ბრუნვებში - ა ემფატიკურ ხმოვანს). ეს იყო ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი მოვლენა და სალიტერატურო ენაც თანდათანობით იძულებული გახდა, ეს მოვლენა აესახა, საბოლოოდ კი ნორმად ექცია. წოდებითი ბრუნვის ნიშნის დართვა ანთროპონიმებზე აღმატ ცოცხალი მეტყველების ასახვაა, მაგრამ სალიტერატურო ენამ ეს მოვლენა არ მიიღო.

სხვაგვარი ვითარება ჩანს მრავლობითი რიცხვის წარმოებასა და კვეცასთან დაკავშირებით. საფიქრებელია, რომ იოანენი, მარიამნი, ლაზარეთა და მისთანანი, ისე როგორც პავლისა, ხელოვნური ფორმებია. ისინი არასდროს ახასიათებდა ცოცხალ მეტყველებას, ამიტომაც ვერ დამკვიდრდნენ სალიტერატურო ენაში. ეს არის კარგი ნიმუში იმისა, რომ ცალკეულ მწერალთა (თუ მწერალთა ჯგუფის) ინდივიდუალური ენობრივი თავისებურებანი, როცა ისინი მკვეთრად უპირისპირდებიან ენის ნორმებს, ვერაეითარ ზეგავლენას ვერ ახდენენ ენის განვითარების ტენდენციებზე.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ხელოვნური ფორმები შევიდა ზოგ ადრინდელ გრამატიკაში, მაგალითად, ანტონის ნაშრომში, რომელიც სხვა შემთხვევებშიც საკმაოდ ხშირად ასახავს XI—XII საუკუნეთა ზოგიერთი მწერლისათვის დამახასიათებელ ენობრივ ინდივიდუალიზმს.

4. ეფთხიკური ხმოვნის კლება

იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება ისეთი შემთხვევები, როცა საზოგადო სახელებთან ეფთხიკური ხმოვანი მოსალოდნელია, მაგრამ წარმოდგენილი არაა:

თაყუანის-სცემდით ხატსა მას ოქროისსა, ლატ. ლექც. 174r, 4—6 b; და იძია სისხლბ უბიწოთ ეამსა მშუიდობისსა, იქვე 202 v, 22—23 b; ჰურიასტანისა და კაბადუკიასნი, იქვე 237 r, 5—6 b; განსწმედთ გარეშესა ხასმელისსა, იქვე 254 r, 9—11 b; ვერ შემძლებელ არიან მიწევნად ღირსსა ქებისსა, მრავალთ. 206 v, 18—20 b; ათეულსა აიღებთ პიტნაკისასა და ტეგანისასა და ყოვლისა მხლისსა, ურბნ. ოთხთ. 140 v, 7—10 a; ორთა ბრმათა გზასა იერიქოასსა, ვან ოთხთ. 55 r (სათაურად); და განიპაროს ყურძენი ვენაკისგან, ანდრია სალოსი 108 v, 4—5; მოქცევა ბოროტისგან კეთილ არს, იქვე 110 r, 3—4, და სხვა.

5. ლოკალურ ბრუნვათა ჩასახვა

თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში ა. შანიძემ სამი ლოკალური ბრუნვა გამოყო: სადაობითი, გამოსვლითი და მიწვევითი. ამის საფუძველი, მისი აზრით, ისაა, რომ თანამედროვე ქართულში სახელის ზოგერთ ფორმაში ბრუნვის ნიშნისა და თანდებულის ელემენტთა გამოყოფა ჰირს (ან კიდევ ბრუნვის ნიშანი, ან ბრუნვის ნიშნის ნაწილი გაუჩინარებულია თანდებულის ზეგავლენით 13, გვ. 73, 76; იხ. აგრეთვე: 20, გვ. 14; 24, გვ. 67—74; შდრ.: 16, გვ. 197—209).

თანამედროვე ლოკალურ ბრუნვათა ჩანასახი უკვე ძველ ქართულშივე იჩენს თავს. ყველაზე ხშირად დასტურდება ის ფორმა, რომელიც თანამედროვე ქართულის მიწვევითი ბრუნვის წინაპარია: ცად-მდე > ცამდე, სოფლ-ად-მდე > სოფლამდე (სათანადო მასალა დ-ს დისიმილაციურ დაკარგვასთან დაკავშირებით დავიმოწმეთ. აქ რამდენიმე ნიმუშს მოვიტანთ):

აჰა ესერა, მე თქუენ თანა ვარ ყოველთა დღეთა და ვიდრე აღსახრულამდე სოფლისა, ხანმ. ლექც. 058, 27—29 b; ილოცვიდეს შოვა-სამხრამდე კართა მათ ეკლესიისათა, სინ. მრავალთ. 71, 27—28; გუემამდე

შერაცხილ იყვნეს წამალნი იგი, იქვე 101, 32—33; და კელმწიფეზიამდისი თესლითი თესლამდე, იქვე 138, 17; დამსდაბლდე მიწამდე, უდაბნ. მრავალთ. 106 v, 16 b; ზრახვიდეს ვიდრე განთიადამდე, ლატ. ლექც. 204 v, 22—23 b, და მრავალი სხვა.

ამ რიგის ფაქტები თავს ქართული ენის უძველეს ძეგლებში იჩენს (ხანმეტი ლექციონარი, სინური მრავალთავი ...). ეს მიუთითებს, რომ მიწვევითი ბრუნვა საკმაოდ დიდი ხნის წინაა ჩასახული, მაგრამ ძველი ქართულისათვის ეს ფორმები, რა თქმა უნდა, ვითარებითი ბრუნვაა და არა მიწვევითი: -ა და Ø ვით. ბრუნვის ნიშნის ალომორფებია (შდრ.: ჯოჯოხეთა, სადიდებელა და მისთ.). ცალკე ბრუნვას ისინი მას შემდეგ ქმნიან, რაც ქართული ენის ბრუნების პარადიგმიდან ვითარებითი ბრუნვის ნიშნის -ა ალომორფი უჩინარდება.

საყურადღებოა, რომ უკვე სინურ მრავალთავში დასტურდება ზედა თანდებულის წინ მიც. ბრუნვის -ს ნიშნის დაკარგვის შემთხვევა: დაწერა მაზედა საწერელითა სულისაჲთა, 230, 10—11.

X საუკუნის ძეგლებში რამდენიმე ანალოგიური ფაქტი ვიპოვეთ: განეფინა მატლი მისი ქუეყანაზედა, A-89 57 r, 9—10; იხილნა ცანი განხუმულნი, სული ღმრთისაჲ გარდამომავალი, ვითარცა ტრედი, მაზედა, ქსნ. ოთხთ. 27 v, 17 a — 27 v, 2 b; და მოწამეა ამაზედა განსაცდელი იგი ღმრთისაჲ, A-35 120 v, 3—4; ამაზედა არიან, იელ. იადგ. 305 r, 19.

შინა თანდებულის წინ მიცემითი ბრუნვის -ს-ს დაკარგვის პირველი შემთხვევა, ჩვენი მასალების მიხედვით, Sin.-36-ში (925—930 წწ.) იჩენს თავს:

რომელნი ელენან ზლუასა ამაშინა, 108, 29—30 b.

კიდევ ერთი ამგვარი ფორმა A-86-შია:

რომელნი უცხოებასა და შრომაშინა იყვნენ, 29 r, 6—8.

„კარაბადინი“, რომელიც XIV—XV საუკუნეთა ძეგლია, ანალოგიურ ფაქტებს საკმაოდ წარმოგვიდგენს:

და გორცშიგანცა მულდამად ცივად იყოს, 160 v, 1;

შეტყობა უნდა, თუ ესე სიმსიენე ღუიძლშიგნით არის, თუ გარეთ, 164 v, 8—10;

თუ ღუიძლშიგნით იყოს, 164 v, 10—11, და სხვა.

ამავე ძეგლში გვხვდება ჩიგა თანდებული, რომლის წინ მიც. ბრუნვის -ს დაკარგულია:

ცხუირჩიგა ჩაუყენებდი, 107 r, 23; ცხუირჩიგა ჩაუვიდეს, 111 r, 18.

ამრიგად, ძველი ქართული ენის ძეგლები გამოავლენენ ლოკალურ ბრუნვათა ჩამოყალიბების პროცესის დასაწყისს (არაა გამორიცხული, ცოცხალ შეტყვევებაში ეს მოვლენა უკვე საკმაოდ შორს ყოფილიყო წასული).



ძველ ქართულში შეინიშნება თანდებულიან და უთანდებულო ფორმათა მონაცვლეობა: ზამთარსა // ზამთარსა შინა, ქალაქსა // ქალაქსა შინა, საყდართა // საყდართა ზედა და მისთ.:

არამედ ილოცევდით, რაითა არა იყოს სივლტოლაი თქუენი ზამთარსა შინა, გინა დღესა შაბათსა, მთ. 24, 20 DE; შდრ.: რაითა არა იყოს სივლტოლაი თქუენი ზამთარსა C; მაშინ გამოჩნდეს სასწაული ძისა კაცისაი ცათა შინა, მთ. 24, 30 DE; შდრ.: და მაშინ გამოჩნდეს ნიში იგი ძისა კაცისაი ზეცას C; ოდეს სადა გიხილეთ სნეული ანუ საპყრობილესა შინა, მთ. 25, 39 C; შდრ.: ოდეს გიხილეთ შენ უძლური ანუ საპყრობილესა DE; სნეულ ვიყავ და საპყრობილესა შინა ვიყავ, მთ. 25, 43 C; შდრ.: უძლურ ვიყავ და საპყრობილესა DE; და მისთ.

ჴმაი მლაღადებელისაი უდაბნოსა ჴედა, ლ. 3, 4 C; უდაბნოსა DE; მამათა თქუენთა ჴამეს მანანაი უდაბნოსა ჴედა, ი. 6, 49 DE; შდრ.: უდაბნოსა C, და სხვა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში საცესებით სამართლიანადაა აღნიშნული, რომ უთანდებულო ფორმები უფრო არქაული ვითარების ამსახველებია, ვიდრე შესაბამისი თანდებულიანები (7, გვ. 696). ი. იმნაიშვილი მიუთითებს, რომ „თანდებულთან უფრო ხშირად სრული (ს-ა) ნიშანი გვაქვს, მაგრამ არის ხანდახან მარტივი (ს) ნიშანიც. მაგალითად: იოვანეს რამ ესმნეს საპყრობილესა შინა საქმენი იესუმსნი, მ. 11, 2 DE; მაგრამ საპყრობილეს შინა C. მარტივი ნიშანი უფრო ძველ ხელნაწერებს ახასიათებს. მათ შორის აღიშის ოთხთავსაც“ (7, გვ. 696).

შემთხვევათა აბსოლუტურ უმრავლესობაში თანდებულიან ფორმებთან სრული -სა // -თა დაბოლოება გვექნება:

მაშინ დაჯდეს საყდართა ჴედა დიდებისა მისისათა, მ. 25, 31 C; შდრ.: საყდართა დიდებისა თვისისათა DE; დაბნელდა ყოველსა ქუეყანასა ჴედა, მ. 27, 45 C; შდრ.: დაბნელდა ყოველსა ქუეყანასა DE; დასთესის თესლი ქუეყანასა ჴედა, მრკ. 4, 26 C; შდრ.: ქუეყანასა DE ...

ეს დაპირისპირება, რომლის არსებობა ძველი ქართულის დონეზე უდავოა, ქართულის ბრუნების სისტემისათვის დამახასიათებელ ინოვაციას წარმოადგენს: საერთო-ქართველურში მარტივი -ს ნიშნიანი მიცემით აღნიშნავდა მდებარეობას (შდრ.: სვან. ქორ -ს ლია? „სახლს არისა?“, მეგრ. ყუდე-ს ვორეჴ „სახლს ვარ“), ხოლო მიმართულებითი გამოიხატებოდა ვითარებითით, ან ნათესაობით-ვითარებითით.

დაპირისპირება უნიშნო: ნიშნიანი მიცემითი ლოკატივის ფუნქციით მეორეულია, ისე როგორც მეორეული ჩანს ადგილმდებარეობის თანდებ-

ბულიანი ფორმით აღნიშვნა: იქცეოდა იერუსალმსა შინა, ზუსტად იგივეა შინაარსობრივად, რაც იქცეოდა იერუსალმსა, ამიტომ შინა ქარბი ელემენტია, მიუხედავად ამისა, სწორედ ამგვარი, „ზედმეტთანდებულის“ ფორმა გაბატონდა.

გამოსვლითის აღნიშვნა ძველ ქართულში -ით სუფიქსიანი მოქმედებითის ერთ-ერთი ძირითადი ფუნქცია იყო (7, გვ. 205—219). ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში ამავე ფუნქციით გვხვდება -გან თანდებულისანი მოქმედებითი:

არღარა ვსუა ამიერიოგან ამის ნაყოფისაგან, მთ. 26, 29 C; დაიძინეთ ამიერიოგან და განისუენეთ, მთ. 26, 45 CDE; და მეექუსით უამითგან დაბნელდა ყოველსა ქუეყანასა ზედა, მთ. 27, 45 C; ხოლო ექუს უამითგან დაბნელდა ყოველსა ქუეყანასა DE; ვინაითგან ესენი ჩემ თანა დადგომილ არიან, მრკ. 8, 2 C; ვინაითგან მელიან მე E; ვინაითგან D; ყოველთა ჰურიათა უკუეთუ არა იდაყუთგან დაიბანნიან კელნი, მრკ. 7, 3 DE; ხოლო მან პრქუა: სიყრმიოგან, მრკ. 9, 21 C; ხოლო მან თქუა: სიყრმიოგან DE; ესე ყოველი მიყოფიეს სიჭაბუკით ჩემითგან, მრკ. 10, 20 C; ესე ყოველი ვყავ სიჭაბუკით ჩემითგან DE; რომელ არა ყოფილ არს ეგვეთარი დასაბამითგან, ვინაითგან დაჰბადა ღმერთმან, მოქაჰმდე, მრკ. 13, 19 C; და შეკრიბნეს რჩეულნი იგი ოთხთა ქართაგან კილითგან ქუეყანისაით კიდემდე ცისად, მრკ. 13, 27 C; დაიძინეთ ამიერიოგან, მრკ. 14, 41 CDE; ცხორებულ იყო ქმრისა თვისისა თანა შუდ წელ სიქალწულობითგან თვისით, ლ. 1, 36 CDE; ხოლო ესე ვინაითგან შემოვიდა, ლ. 7, 45 CDE; და იყო ღედაკაცი წყაროთა სისხლისაითა ათორმეტ (ათორმეტით DE) წლითგან, ლ. 8, 43 CDE. და მიერ დღითგან ზრახვიდეს, ი. 11, 53 C; მიერიოგან შეიზრახნეს DE; ესე იყო დასაბამითგან ღმრთისა თანა, ლ. 1, 2 C; პირველითგან DE; პირველითგან იყო სიტყუაჲ, ი. 1, 1 C, და სხვა.

უთანდებულო მოქმედებითის ეს ფუნქცია არქაული ჩანს¹, ხოლო თანდებულის დართვა ამგვარ მოქმედებითზე — მეორეული.

ძველ ქართულშივე შეიმჩნევა -ით ნიშნიანი მოქმედებითისა და -გან თანდებულისანი ნათესაობითის ურთიერთმონაცვლეობის შემთხვევები:

და მუნქუესვე აღმოცდა მიერ წყლით, მ. 3, 16 C; შდრ.: და რაყამს აღმოვიდა წყლისა მისგან DE; მოეგებოდეს მას ორნი ეშმაკეულნი, ხამაროზით გამომავალნი, მ. 8, 28 C; შეემთხვნეს მას ორნი კაცი ეშმაკეულნი, რომელნი გამოვიდოდეს საფლავებისა მისგან DE;

არამედ პირით გამომავალი შეაგინებს კაცსა, მ. 15, 11 E; შდრ.: არა

¹ უთანდებულო მოქმედებითი ამ ფუნქციით გვხვდება ხევსურულში, ფშაურში, თუშურსა და სხვა დიალექტებში.

თუ რომელი შევალს პირით, შეაგინებს იგი კაცსა, არამედ რომელი გამოვალს პირისაგან, იგი შეაგინებს კაცსა C;

მუნქუესვე გამოეგებოდა მას სამარობნით კაცი სულითა არაწმიდითა, მრკ. 5, 2 C; შდრ.: მესყულად მოეგებოდა მას საფლავე ბისაგან კაცი DE;

იყო ფილიპე ბეთსაიდათ, ქალაქით ანდრეასით და პეტრესით, ი. 1, 44 C; შდრ.: ქალაქისაგან ანდრეასა და პეტრესა DE;

და ყოველი გამოასხა ტაძრით, ი. 2, 15 DE; შდრ.: გამოასხა ყოველი ტაძრისაგან C;

და რომელი არს ქუეყანით, ი. 3, 31 DE; და რომელი ქუეყანისა ამისგანი არს C;

ხოლო იესუ დაეფარა და განვიდა ტაძრით, ი. 8, 59 DE; შდრ.: იესუ მიპრიდა და განვიდა ტაძრისა მისგან C;

კრებულთ მათით განგადნენ თქუენ, ი. 16, 2 C; შდრ.: კრებულისაგან განგახსნენ თქუენ DE;

აილდეს უფალი საფლავით, ი. 20, 2 DE; შდრ.: სამარისა მისგან C;

აილდეს უფალი ჩემი საფლავით, ი. 20, 13 DE; შდრ.: აილდეს უფალი ჩემი სამარისაგან C.

არის შემთხვევები, როცა ნათესაობითი (-გან თანდებულნი) და -ბთ ნიშნაინი მოქმედებითი ერთსა და იმავე წინადადებაში იხმარება ერთმანეთის გვერდით:

ხოლო გამოძეული პირით გულისაგან გამოვალს, მთ. 15, 18 CDE.

ნათესაობითი ბრუნვის ფორმით გამოსვლითის აღნიშვნა მეორეული მოვლენა ჩანს (შდრ.: 7, გვ. 713). არაა გამორიცხული ბერძნულის გავლენაც.

ცნობილია, რომ ძველი ქართულისათვის ნორმაა ქართლ-დ, ბეთლემ-დ, სიონ-დ და მისთანა ფორმები მიმართულებითი ფუნქციით (7, გვ. 413—414). -დ სუფიქსი უპირატესად დაერთვის ლ, მ, ნ, რ თანხმოვნებით დაბოლოებულ გეოგრაფიულ სახელებს.

ი. იმნაიშვილმა მიუთითა, რომ ამავე ფუნქციით ძველ ქართულ ხელნაწერებში გვაქვს აგრეთვე ქართლად, ბეთლემად, სიონად და სხვა ფორმები (7, გვ. 413—414). მანვე სწორად აღნიშნა, რომ ქართლად და მისთ. ფორმები მეორეულია და მოიხმომასალეები ძველი ქართული ტექსტებიდან (7, გვ. 413).

როგორც ჩანს, ქართლად, ბეთლემად ... ტიპის ფორმები X საუკუნეიდან იჩენს თავს. ამ ფორმათა გამოვლენა ტირილდ > ტირილად, ყვრიდ > ყვრილად პროცესს უკავშირდება. მოვიხმობთ რამდენიმე ნიმუშს:

ამისა შემდგომად აღვიდენ ბეთლემად, ლატ. ლექტ. 2 რ, 11—12; აქტი-
ბულებდა მარიამსცა ბეთლემად აღსლვად, A-40 63 რ, 4—5; განვიდეთ
ჩუენ ვიდრე ბეთლემამდე, A-193 106 ვ, 26; შდრ.: დღეს ბეთლემდ მო-
ვალს, იქვე 107, ვ, 9; აღმოიყვანეს ყრმა იგი იესუ იერუსალმმად, ლატ.
ლექტ. 16 ვ, 12—13 ბ; ახვედ, ქრისტე, ქალაქად იერუსალმმად, იელ.
იადგ. 171 ვ, 11; იერუსალმმად წარვიდა, A-193 68 რ, 4—5;

იწყეს ყოველთა ტირილად, ლიმონ. 34, 31; ვიწყე ტირილად, Sin.-36
252 ვ, 9 ბ; იწყო ტირილად, A-35 269 ვ, 18; A-193 78 ვ, 15—16; ბერთ.
ოთხთ. 250, 18—19 ა; იწყო ყვრილად, Ath.-25 81 ვ, 4—5 ბ; მიეცა მე-
უფე სიკუდილად, A-88 47 ვ, 25—26 ბ; არა ვთქუათ კაცისათჳს ნეტარე-
ბა ვიდრე სიკუდილადმდე, მამ. სწავლ. 46, 7—8; ვიდრე სიკუდილად-
მდე არა დაუტერ ადგილი ესე ჩემი, ლიმონ. 31, 1—2; ვერ ძალ-უც
ს ი რ ბ ი ლ ა დ, Ost.-3 12 ვ, 8—10 ა, და სხვა.

-ად ნიშნის გავრცელება ზემოთ დამოწმებულ დან მისთანა ფორმებში
არის ბრუნების უნიფიკაციის პროცესის შედეგი. სხვა თანხმომავან ფუძიან
სახელთა ანალოგიით -ად ვარიანტი იქაც გავრცელდა, სადაც ადრე -დ
ვარიანტი იყო (იხ. აგრეთვე 7, გვ. 413—414).

-ეთ და -ით მარცვლებით დაბოლოებულ გეოგრაფიულ სახელებს
(საბერძნეთ, ნაზარეთ, სპარსეთ, სომხით და მისთ. ფორმათა ანალოგიით
აგრეთვე ჭოჯოხეთ სიტყვას) მიმართულებითის მიწარმოებლად -ა სუფიქ-
სი დაერთვოდა (7, გვ. 409—410):

წარვიდა ... საბერძნეთა; სპარსეთა; ასურეთა, სივნიეთა, თოშეთა,
კახეთა, შინდოეთა, სომხითა და მისთ.

X—XI საუკუნეებიდან ამგვარ სახელებს სხვა თანხმომავან ფუძიანი სა-
ხელების ანალოგიით -ად სუფიქსი დაერთვის:

შევიდა სპარსეთად, A-500 292 რ, 1—2; წარვიდა ლაშქრითა ყოვლი-
თა სპარსეთად, 292 რ, 19—20; იოსებ მოვიდა ნაზარეთად, Jer.-12 109 ვ,
9; და მოვიდა საბერძნეთად, A-193 289 ვ, 3; და შევიდეთ საბერძნეთად,
ქ. ცხ. 34, 6; რაეაქს შევიდა ოვხეთად, ქ. ცხ. 24, 2—3; მ გ ს ნ ე ლ ი
შთავდა ჭოჯოხეთად, მოდრ. იადგ. 174 ვ, 37; შენ ხარა მომავალი ჭოჯო-
ხეთად, A-88 91 რ, 3—4 ა, და სხვა.

7. მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე საკითხი

ძველი ქართულის ნორმათა მიხედვით, მსაზღვრელ-საზღვრულის
ბრუნებისას მსაზღვრელი, ისე როგორც საზღვრული, ყველა ბრუნვაში
სრულ ნიშანს დაირთავს. X საუკუნიდან ზოგი გადახვევა შეინიშნება.

არის შემთხვევები, როცა თანხმომავან ფუძიანი მსაზღვრელი ფუძის სა-
ხითაა წარმოდგენილი:



და აწ, შეილნო, ნუცა მოგუეწყინების, ნუცა ჰგონებთ დაყოვნებასა, რეცა თუ დიდ საქმედ, ანტ. 28, 34—35 ლ;

რომელ უამსა მპარავეი მოსლვად არს, სინ. ლექც. 100, 13—15 b;

და რომელნი მრავალ ღმერთთა თაყუანის-სცემენ, შატბ. კრებ. 257 v, 26 b;

განყოფილ იყო სამეფომ იგი მრავალ სამეფოდ, Jer.-12 109 r, 18—19.

ბუნებრივია, რომ ამგვარი შემთხვევები საკმაოდ ხშირია მოგვიანო ხანის ძეგლებში:

იყვის რა ზმითა, ურიცხვ რაზმითა, აბღულმ. 31, 1;

ნახევარ გუერდმა დაუწყოს ტკივილი, კარაბად. 170 r, 1—3.

ზოგიერთ ხელნაწერში გვხვდება მსაზღვრელის ნაწილობრივ მოკვეცილი დაბოლოება:

მოხვდე ხვალე დამძიმებული თავითა, ფქნარებით, ათ. მრავალთ.

292 v, 5—7; მოხვდე ხვალე დამძიმებული თავითა, მფქნარებელი, პარხლ.

მრავალთ. 254 v, 5—7; შდრ.: ხვალე მოხვდე თავითა დამძიმებულითა,

ფქნარებით, Ath.-32 67 v, 9—10;

წინადადებითა მე ვეშაპი იგი აღებული პირითა, A-689 198 v, 7—9 a.

საკმაოდ ხშირია ასეთი დარღვევები „კარაბადინის“ ხელნაწერში:

მსუქანი ქათმისა ხარშო შეაქნევინეთ, 49 r, 4—5; გბოსა გორცი ერ-

გების და მსუქანი ბატისაცა, იქვე 49 r, 22—23, და სხვა.

XI საუკუნიდან დასტურდება ერთისა პირითა: სამნივე იგი ყრმანი,

ვითარცა ერთისა პირითა, უგალობდეს, A-1103 152 r, 26—28 b; ხოლო

მათ წმიდათა ერთბამად წმიდისა ეფთიმეას თანა, ვითარცა ერთისა პირითა,

პრქუეს, Jer.-2 38 r, 23—24; სამნივე იგი, ვითარცა ერთისა პირითა,

უგალობდეს, პარ. მარხვ. 135 v, 11—12; 151 r, 18—19; იტყოდეს, ვითარ-

ცა ერთისა პირითა, სილიბ. 3 v, 8.

ანალოგიური მრველენა „ვისრამიანშიც“ იჩენს თავს:

თუმცა ამისი ღირსი არ იყო კაცი, დიდის გემოთა ვერცავინ ნაზობ-

და, 244, 25—26.

ეს ახალი ქართულის ე. წ. ანალოგიური წარმოების ჩანასახია.

ზმოგანფუძიანი მსაზღვრელი პირდაპირი წყობისას ბრუნვის ნიშანს

მთლიანად იკვეცს:

მღვძარებითა და ზედგომითა ღამე ყოველ, მჭურვალე ლოცვითა და

მუქლთდრეკითა, Sin.-36 98 r, 8—11 b;

აღესრულების სატფურებაჲ წმიდისა კათოლიკე სამოციქულო ეკლე-

სიისაჲ, ათონ. მრავალთ. 178 v, 24—26 b;

გვშვა უფალი ჩუენი იესუ ქრისტე სრული ზეგარდამო ღმრთეებითა,

პარხლ. მრავალთ. 2 r, 17—18 a;

იყო იგი საცნაურ არა თუ მწიგნობრებითა, პრცალა გარეშე სიბრძნითა,

იქვე 167 r, 13—16 a;

(იყენეს) ყოველნივე თითო სამოსლითა მოსილნი, A-1103 226 v, 1—

3 b;

რომელი-იგი უცხო ენასა და საბარბაროზოსა ქუეყანასა მიიწეოდა, A-134 23 r, 12;

უპყრა გელი მამამან მისმან და მეორე ბერმან, Jer.-149 85 v, 17—86 r, 1;

სეტყაობითა სამოსელთაითა ცხად-პყოფდეს მეორე ნათელ-ყოფასა თავთა თუსთასა, Jer.-16 10 v, 18—21 a.

X—XII საუკუნეთა ხელნაწერებში მსაზღვრელად რამდენჯერმე გვხვდება ამა ნაცვალსახელი ე. წ. ირიბ ბრუნვებში:

მოწმობითა ღმრთისაითა და ყოველთა ამა ეკლესიისა კრებულთაითა, Sin.-36 360, 20—22 a;

ამა ყოველთა ერთი სახელისდებამ მიაქუს ცხოველობისამ, A-684 88 v (არშიაზე).

ვიდრე ამა წიგნსა ვწერდი, Jer.-149 137 r, 9—10;

ამა ყოველად წმიდისა ღმრთისმშობლისა მადლითა, Jer.16 210 v (გალამწ. ანდერძი).

ამა, იმა, მაგა ნაცვალსახელები საკმაოდ ხშირია „ვეფხისტყაოსან-შიც“, კარაბაღისში, საისტორიო დოკუმენტებში:

ამა დღემან, ვეფხისტყ. 298, 1; ამა ყრმამან, 609, 1; ამა წიგნმან, 1279, 3; ამა ამბავსა, 1261, 2; ამა დღესა, 1256, 1; ამა თემსა, 1656, 2; ამა ამბისა, 315, 1; ამა გზისა 1142, 4; ამა სიტყვათა, 249, 1, და სხვა;

მაგა მამაცობასა, 910, 2; მაგა პირსა, 749, 1; მაგა საუბარსა, 934, 1; მაგა ამბისა, 234, 4; მაგა ცხენისა, 946, 2; მაგა გულითა, 906, 2; მაგა ქცივითა, 935, 3, და სხვა;

იმა კაცსა, 1107, 2; 1110, 3; იმა ტანსა, 671, 2; იმა ლაშქართა, 1599, 1, და სხვა;

ამა ნიშნითა შეიტყუე, კარაბაღ. 15 r, 11—12; ამა მიზევისაგან იყოს, იქვე 97 v, 16; და თუ ამა საქმესა შინა ცხელება მოუვიდეს, იქვე 98 r, 17—18; უკუყენება უნდა ამა წესითა, იქვე 99 r, 22; თუ ამა სისხლისა ამოღებაშიგა გმელი გუელა დაერთოს, იქვე 113 r, 1—3; ამა რიგითა უყავ, იქვე 171 r, 15—16;

და მაგა წამლებისა ზომა სამი თაფლი ქენ, იქვე 132 v, 13—14;

მერმე იმა წუნისა წონამა შაქარი გაურივე, იქვე 9 r, 23—24; იმავე წყალშიგა მოადუღე, იქვე 100 r, 17—18; და იმა წულითა ღარღარა ქნას, იქვე 106 v, 5; იმა ბროწეულზედა დაასხან, იქვე 115 v, 2—3, და მისთ.

ზემოთ მოხმობილი ფაქტები მიუთითებენ, რომ X—XV საუკუნეთა ცოცხალ მეტყველებაში მსაზღვრელ-საზღვრული ძირითადად ახლებურად იბრუნებოდა.

უკვე ძველ ქართულში, X—XI საუკუნეთა ხელნაწერებში, შეინიშნება ორმაგი მრავლობითის ფორმები (8, გვ. 048; 7, გვ. 313—314): **კევნ-ებ-ნ-ი**, **კევნ-ებ-თა**, **სოფლ-ებ-ნ-ი**, **ნაპარლ-ებ-ნ-ი** და მისთ.

კევნ-ებ-ნ-ი, **კევნ-ებ-თა** ფორმები მ. კახიძე სამმაგ მრავლობითად მი-
 აჩნდა (8, გვ. 048). ასევე სამმაგ მრავლობითად თვლის ამ ფორმებს
 თ. ცქიტიშვილი (18, გვ. 279). ი. იმნაიშვილმა მართებულად მიუთითა,
 რომ **-ებ** სუფიქსის წინა ნ ფუძისეულია (7, გვ. 314, შენ.).

ორმაგი მრავლობითი გვხვდება აგრეთვე XI—XIII საუკუნეთა წე-
 რილობით ძეგლებში, განსაკუთრებით ხშირად გელათური ბიბლიის ხელ-
 ნაწერებში (18, გვ. 279), აგრეთვე სხვა ნუსხებში. დავიმოწმებთ რამდენ-
 ნიმე ნიმუშს:

ნაყოფენი ე რ ი ს ა ნ ი, Q-1152 51 v, 23—24; რომლისათვის კარვებ-
 თაცა, ესე იგი არს ტალავრებთა, აღსდგმიდეს, იქვე 53 v, 9—10; მოიხუნა
ბოსლენი მათნი, იქვე 210 v, 20—22; უბრძანებს ბომონთა და
 ტაძართა და ძეგლებთა საკერპოთა აღმოქლოვნასა, იქვე 212 v, 17—23
 (კომენტ.); იგინი და დაბნენი მათნი, იქვე 215 r, 8—9; ყოველნი გარემო
სოფლენი, იქვე 222 v, 11—12; **ნაყოფენი** უფლისანი იყვნენ ნაწილ
 მათლა, იქვე 255 r, 20; განმარისხეს მე კერპებთა ზედა მათთა, იქვე 298 r,
 17—18; იხარებდ უდაბნოა და დაბნენი მისნი, იქვე 309 v, 9—11 (კო-
 მენტ.); აღიტრა ყოველი ერი კარვებთაგან მათთა, იქვე 314 r, 6—7; მის-
 ცა მათ კელმწიფებთა თრგუნვად **ჯუელ-ღრიაკლებთა** ზედა, იქვე 319 r,
 1—4 (კომენტ.); და დაბნენი მისნი, იქვე 329, 23; მათთავე შინა მკვდრნი
ქალაქ-დაბნებთა, იქვე 332 r, 23—25 (კომენტ.); არცა გარემო **სახლენი**
 მისნი, იქვე 355 r, 12—13; 355 r, 16—17; 355 r, 20—22, და ჰმსახურებ-
 დეს ბაალიმთა და ხერტყებთა, იქვე 358 v, 12—13; საჭურველები აქუნ-
 და და ზღუდენი და ეზოენი, იქვე 358 v, 21—22 (კომენტ.); წარმოტყუ-
 მნე ტყუტენი, იქვე 363 v, 9; იგინი და მონაგენი მათნი აღმოვიდოდეს
 და კარვენი მათნი მოიწეოდეს, იქვე 365 r, 25—26; ვიდოდა იგი და თა:
ნამოყუსენი მისნი, იქვე 378 r, 22—23; ბზეცა და თივეენი არიან კარა-
 ულთა ჩუენთაფს, იქვე 394 r, 10—14; გულისკმა-ჰყვენ **სულენი** მარ-
 თალთანი, იქვე 405 r, 1 (კომენტ.); რაათა წარსულთა გარემოთა დაბნებ-
 თა და აგარაკებთა დივანონ, Jer.-22 76 r, 23—26 a; მიმოვიდოდა იესუ
ქალაქებთადა, იქვე 124 v, 4 a; ვპონებ, ვითარმედ ტოლონტოსთა მათ-
 თვს და ქანდაკებთა, იქვე 181 r, 21—23 b; **სახლებთა** ვიტყვ, იქვე 186 r,
 23; ითქუმის ... სხუათაცა შინა **წიგნებთა**, A-52 126 v, 13—14, და სხვა.

მ. კახიძემ აღნიშნა, რომ გაორკეცებული მრავლობითი გვხვდება და-
 ვით აღმაშენებლის ისტორიკოსისა და იოანე პეტრიწის ნაწერებშიც (8,
 გვ. 047). დ. მელიქიშვილი ფიქრობს, რომ იოანე პეტრიწის ნაწერებში

ორმაგი მრავლობითის ფორმები გვიან შეუტანია ვადაშვილმა (10, გვ. 11—13).

საშუალო ქართულში ორმაგი მრავლობითი საკმაოდ გავრცელებულია (10, გვ. 12). მან ახალ ქართულშიც იჩინა თავი. თანამედროვე სალიტერატურო ენაში ორმაგი მრავლობითი აღარ იხმარება.

ლიტერატურა

1. ლ. ბარამიძე, ნაწევრისა და ჩვენებითი ნაცვალსახელების ბრუნება საშუალო ქართულში: თსუ შრომები, 164, თბ., 1975.
2. ლ. ბასილაია, პირის სახელთა ბრუნება XI—XIII საუკუნეთა მხედრული ისტორიული საბუთების მიხედვით: თსუ ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ., 23, თბ., 1980.
3. ალ. გვენცაძე, ქართული ენის რიცხვითი სახელი, თბ., 1972.
4. მ. გოშაძე, საკუთარი სახელები საერო ლიტერატურის ადრინდელ ძეგლებში: საქ. სსრ პედ. ინსტიტუტების შრ., III, თბ., 1977.
5. ვ. თოფურია, წრფელობითი ბრუნვისათვის ძველ ქართულში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XXXVIII, № 2, 1965.
6. ი. იმნაიშვილი, წრფელობითი ბრუნვის საკითხი საკუთარ სახელებში: სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, I, თბ., 1956.
7. ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957.
8. მ. კახაძე, ეჭუსთა დღეთა: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 25, თბ., 1947.
9. არ. მარტიროსოვი, თანდებული ქართულში, ივე, I, თბ., 1946.
10. დ. მელიქიშვილი, იოანე პეტრიწის ფილოსოფიურ შრომათა ენა და სტილი, თბ., 1975.
11. პ. ფოგტი, ბრუნვათა სისტემა ძველ ქართულში: მიმოიხილველი, 4—5, თბ., 1968.
12. ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.
13. ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973; თხზულებანი, III, თბ., 1980.
14. ა. შანიძე (ალ. ბარამიძე, ილ. აბულაძე), ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, ტფ., 1934.
15. არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში: ენიკის მოამბე, V—VI, 1940.
16. არნ. ჩიქობავა, თანდებულიან ბრუნვათა საკითხისათვის ქართულში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბ., 1961.
17. ს. ჩხენკელი, საკუთარ სახელთა ბრუნება ოშკური ხელნაწერის მეფეთა წიგნებში: თსუ შრ., 25, თბ., 1943.
18. თ. ცქიტიშვილი, ეზეკიელის წიგნის ძველი ქართული ვერსიები, თბ., 1976.
19. ზ. ჭუმბურიძე, მოთხრობითი ბრუნვა „ვეფხისტყაოსანში“: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, XVIII, № 4, 1957.
20. Г. А. Климов, Склонение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте, М., 1962.
21. Н. Я. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925.

22. Н. Я. Марр, Основные таблицы к грамматике древнелитературного грузинского языка, С-Пб., 1908.
23. G. Deeters, Die Stellung der Kartwelsprachen unter den kaukasischen Sprachen: Bedi Karthlisa, № 3, 1953.
24. H. Vogt, Grammaire de la langue géorgienne, Oslo, 1971.
25. F. Zorçili, Grammatik zur altgeorgischen Bibelübersetzung mit Textproben und Wörterverzeichnis, Roma, 1930.



ზმნა

1. დარღვევათა მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირების ნიშანთა ხმარებისას კველ ქართულ წერილობით ძეგლებში

IX—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში თავს იჩენს დარღვევები მეორე სუბიექტურ და მესამე ობიექტურ პირთა ნიშნების ხმარებისას (65, გვ. 195—215; 64, გვ. 317; 26, გვ. 140—141 და სხვა).

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია ისიც, რომ ამ მოვლენას ფონეტიკური მიზეზი მოეპოვება (64, გვ. 317; 26, გვ. 140—141). S_2 და O_3 პირთა ნიშნები თავდაპირველად ისეთ ფუძეებთან იკარგებოდნენ, რომლებიც უკანაენისმიერი თანხმოვნებით იწყებიან. შემდგომში ეს მოვლენა სხვაგანაც იჩენს თავს (მაგალითად, დ, თ და სხვა თანხმოვნებით დაწყებულ ფუძეებთან). მეორე სუბიექტურ და მესამე ობიექტურ პირთა ნიშნების ხმარება უკვე ძველ ქართულშივე აღარ ემორჩილება მტკიცე წესს. სალიტერატურო ენაში ამ მოვლენის ამსახველი ფაქტები საკმაოდ ხშირად გამოვლინდება. ადვილად წარმოსადგენია, რა ვითარება იყო იმ დროის ცოცხალ მეტყველებაში.

ჩვენ მიერ მოპოვებული მასალა სამ ჯგუფად შეიძლება დაიყოს: I — სალიტერატურო ენის ნორმების მიხედვით, S_2 ან O_3 პირების ნიშნები (ჰ-, ან ხ-) უნდა იყოს, მაგრამ არაა. II — ჰ-ს ნაცვლად ხ არის დაწერილი ისეთ შემთხვევებში, სადაც ჰ- და ხ- პრეფიქსთა განაწილების წესების მიხედვით ჰ- უნდა იყოს. III — „პირის ნიშანი“ ზედმეტადაა დაწერილი.

I. აკლია S_2 , ან O_3 პირთა ნიშნები¹

S_2 პირის ნიშანთა კლება

დგომა: არა უწყია, ვის წინაშე დგა, ვითარ გიფლიეს მაგის სიტყუსა. თქუმაღ, Sin.-62 41 v, 7—10 b.

¹ ვერ ვიმოწმებთ ისეთ ზმნებს, რომელთა ფუძეები ხშულებით იწყებიან, შემდეგ სპირანტებით და, ბოლოს, სონორი თანხმოვნებით დაწყებულ ზმნურ ფუძეებს.



თქუმა: მან ჰრქუა მათ: თქუნ რამ თქვთ, ვითარმედ ვინ ვარ მე, მთ.
16, 15 C.

განთავისუფლება: რასა იტყვ, მ აბიბოს, უგოა ღმერთთა და შესწირო
მათა შესაწირავი და განთავისუფლდე ჳირთა ამათგან, Sin.-11 30 v,
9—11.

აღტყდომა: ეკრძალენით, ნუ აღტყდებით, მთ. 24, 7 C.

შეძრწუნება: ნუ შეძრწუნდებით, A-1699 62 r, 18—19 b.

ცნობა: სამებით ცნობ, მოდრ. იადგ. 29 v, 2.

დაცბრომა: ვედრებად ჩუენთს ნუ დაცბრები, A-603 12 v, 3—4.

წარწყმედა: ყოველივე ეგრეთ წარწყმდეთ, წყაროსთ. ოთხთ. 136 v, 5.

მოწყუედა: ამისთს აჰა ესერა მივაღლინნე თქუნდა წინაწარმეტყუ-
ელნი და ბრძენნი მწიგნობარნი, მათგანნი მოწყუდნეთ და ჯუარს-აცუნეთ,
მთ. 23, 34 CD.

წინაწარმეტყუელება: აწ ისმინე სიტყუა უფლისაჲ, რამეთუ სთქუ,
ნუ წინაწარმეტყუელებ, პარიზ. ლექც. 256, 13—14 a.

გამოჩენა: რამეთუ ორთა მათ ცხოველთა შორის გამოჩნდი შენ ცხო-
რებისათს სულთა ჩუენთაისა, Sin.-20 13 v, 13—15; გამოჩნდი მუცლი-
საგან ქალწულისა, იქვე 20 v, 2—3; გიხაროდენ, ლუაწლისა მძღენო,
რომელნი ბრძოლასა მშლავრთასა მენედ გამოჩნდეთ, Sin.-64 77 r, 30—
31.

ჳამა: რაისათს მეზუერეთა და ცოდვილთა თანა ჳამთ და სუამთ, ლ.
5, 30 C; Sin.-16 170 v, 4—6.

გალობა: ამას თუ გალობდეთ, მოდრ. იადგ. 60 r, 39.

განკურნება: აჰმადლი ჯუარსა ზედა, მაღალო, ძელსა უბიწოსა, აღ-
მადლე დაცემაჲ ჩუენი და განკურნე წყლულებაჲ ძელისა მიერ, სახიერო,
Sin.-20 69 r, 2—5:

შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ აქ II ბრძანებითა და ამიტომ S₂-ს ჰ-
არც უნდა იყოს წარმოდგენილიო, მაგრამ აქ თხრობითი კილოს ფორმა
(წყვეტილი), რასაც ცხადყოფს აჰმადლი ზმნა, სადაც S₂-ს ჰ- ნიშანი
გვაქვს.

აღმოკდომა: ლეკუ ლომისა იუდა, მცენარისაგან აღმოკედ, დაბ. 49, 9 O.

განჯსნა: და რავდენი განჯსნეთ ქუეყანასა ზედა, მთ. 18, 18 C; და რო-
მელი განჯსნა ქუეყანასა ზედა, მთ. 16, 19 D; ასდგ მესამესა დღესა, გან-
ჯსნენ საკრველნი პურობილთანი, Sin.-20 100 v, 17—101 r, 1.

დაჯსნა: რამეთუ შენ მხოლომან დაჯსენ წესნი ბუნებათანი, Sin.-20
52 v, 5—6; ვითარცა სთქუ, ჳრისტე, ასდგ მკუდრეთით მესამესა დღესა
და დაჯსენ ტაძარი გორცთაჲ, იქვე 53 r, 10—12; შენ ძელითა ჯუარისაჲთა
სიკუდილი დაჯსენ, იქვე 84 v, 4—5; ხოლო შენ, ვითარცა ღმერთი ხარ,
დაჯსენ ჯოჯოხეთი და აღსდგ საფლავით, იქვე 85 v, 14—15.

-ყოფა: გონებაჲ შენი უცვალებელ იყო აღსაარებასა ღმრთისასა, სა-

მებით ცნობილსა ერთბუნებად, და შეურაცხ-ყვენ კერპნი, ღირსო ევქსან-ტი, Sin.-1 288 r, 21—23; მაშინ ეტყოდეს მას ერისა კაცნი: რაასათჳს უკუე წინააღუდგები და შეურაცხ-ყოფ მსაჯულსა, Sin.-11 229 v, 1—3; კურთხეულ ხართ თქუენ უფლისა მიერ, რამეთუ ჰქმენით საქმე კეთილი და მოივსენეთ სიყუარული უფლისა თქუენისაჲ და წყალობა-ყავთ და დაძვალთ იგი, II მეფ. 2, 5 I; სმენით გესმოდის და არა გულისხმა-ყოთ, პარიზ. ლექც. 243 r, 14—15 b;

ზრახვა: რაასა ზრახვით გულთა შინა თქუენთა, მთ. 16, 8 C; რამეთუ არა ზრახვად შენ ღმრთისასა, მთ. 16, 23 C; რასა-ეგე ზრახვით, ლ. 5, 22 CD; რაასა ზრახვით გულთა თქუენთა, მთ. 16, 8 D; რამეთუ არა ზრახვად ღმრთისასა, მთ. 16, 23 D; რაასათჳს თქუენ ესრეთ ზრახვით ბოროტ-სა, ლატ. ლექც. 296 r, 17—18 a; ოდეს ზრახვიდე მეგობართა შენთა, მამ. სწავლ. 28, 15 C.

ზი: რომელი ზი ეტლთა ზედა ქერაბინთა, უდაბნ. მრავალთ. 44 r, 19 a; ანუ რად ზი მღდელთმოძღუართა თანა, იქვე 50 v, 15—16 b.

ზამ: რასა ზამთ, ლ. 6, 2 CDE; ნუ ეგრე ზამთ, ლატ. ლექც. 55 v, 29 a.

ზრუნვა: ნუ ზრუნავთ, სინ. მრავალთ. 153, 9; ნუუკუე ზრუნავთ, მთ. 6, 31 D; ზრუნავ და შფოთ ხარ მრავლისათჳს, ლ. 10, 41 C; ნუ ზრუნავთ სულისა თქუენისათჳს, ლ. 12, 22 C; ნუ ზრუნავ ზეალისა, უდაბნ. მრავალთ. 20 r, 10 b; ნურას ზრუნავთ, იქვე 69 r, 4—5 a; ნუ ზრუნავთ. მთ. 6, 25 D; და სამოსლისათჳს რაასა ზრუნავთ, მთ. 6, 28 D; ნუუაჲე ზრუნავთ, H-1704 43 v, 3; რაჲამს არაჲ შეზრუნდი სატანჯველთაგან, ნეტარო გიორგი, Sin.-64 161 v, 34; მართა, მართა, ზრუნავ და შფოთ ხარ მრავლისათჳს, ურბნ. ოთხ. 138 r, 8—11 a.

ახლომა: და კართა ზედა კარვისა საწამებელისათა სხდეთ შუდ დოჲ, ლევიტ. 8, 35 O.

შესუმა: ნუცა მათ თანა შუამთ, ნუცა მათ თანა სუამთ, სინ. მრავალთ. 48, 10; კამადითა დასტენო და აღმოივსო მუცელი შენი დღეს ია ზეაღე, და შემდგომად შესუა წამალი იგი, იქვე 109, 38; რაასათჳს მეზუერეთა და ცოდვილთა თანა კამთ და სუამთ, ლ. 5, 30 C; Sin.-16 170 v, 4—6; ნუცა მათ თანა სუამთ, პარხლ. მრავალთ. 1 v, 16 a; და წყალი შენი გუემით სუა, სწავლ. ნილო მონაზონ. 203 v, 26; არა სუათ ღვნომ მისვან, ამოს 5. 11 I.

დასჯა: შენ მგდომი ჩუენი დასთრგუნე, შენ ცოდვამ გორცითა დასაჯე, სინ. მრავალთ. 175, 8—9.

შობა: მუცლად-ილო და შვე ძმ, სინ. მრავალთ. 4, 5; პირველად შენ შობ ყრმასა, იქვე 28, 7; რომელმან შვე ღმერთი, იქვე 28, 15; რამეთუ უფალი და ღმერთი იესუ ქრისტე შვე, იქვე 52, 31—32; რამეთუ ღმერთი შვე უხოუფელად, იქვე 283, 10; შვე ძმ და უწოდი სახელი ძისი იესუ,

ლ. 1, 31 D; რომელმან მამისა შენისა ადამის შემოქმედი ღმერთი, შვე, ათონ. მრავალთ. 155 r, 10—11 b; რაჟამს ქრისტეა ცხოვრებაი ქალწულმან შვე, მოდრ. იადგ. 33 r, 2; და მწუხარებით შვენე შეილნი შენნი, იონე მმარხვ. 125 v, 22—23 b; შდრ.: ღმერთი შვე, სინ. მრავალთ. 52, 25.

(და) შურომა: მე წარგავლინებ თქუენ მოკად, რომელსა არა თქუენ შუერთი, ი. 4, 38 C; შდრ.: და შუერთი DE; დაღაცათუ მცირედ და შურე, ათ. ასკეტ. კრებ. 299 r, 11—12 a; შ კაცო, რაჟსათჳს შურები, პარხლ. მრავალთ. 251 r, 28—30 a; რომლისა თანა ფრიად და შურე, Sin.-59 35 v, 9.

და შრეტა: რაჟამს და შრიტე საჯუმილი ვნებათაი, Sin.-1 283 v, 2—3.

დაღადება: და სასოებაი შენი დასდევ მაცხოვრისა მიმართ და დაღადებდი: ღმერთო, კურთხეულ ხარ, Sin.-1 150 r, 6; რაჟამს იხილე შენ მოწყუედაი წინაწარმეტყუელთაი მათ და ცეცხლითა მოტყინარმ დაღადებდი და იტყოდე, იქვე 132 v, 17—18.

ხურიწვა: რაჟსა სძე და ხურიწავ, სინ. მრავალთ. 163, 17.

ხედავა: ნუ წიგნსა მას ხედავ, სინ. მრავალთ. 11, 25; ხედავთა ამჳს ყოელსა, მთ. 24, 2 C; აწ შენ ხედავა, უდაბნ. მრავალთ. 54 r, 10 b; ხედავა ერთგულებასა მას, ნათლისღებ. მეორე 476, 8; რომელი-ეგე მარადის ხედავ პირსა მამისა მის ზეცათაჲსა, მიქაელ 180 v, 3—5 b.

(მო)ხდა: რამეთუ მარიამს ღმრთის-მშობელად ხადით, სინ. მრავალთ. 59, 30—31; და რაედენიცა ჰპოოთ, მოხადეთ ქორწილსა ამას, მთ. 22, 9 C; ნუ ხადი მეგობართა შენთა, ლ. 14, 12 C; თქუენ ნუვის ხადით მოძღურით, მთ. 23, 8 D.

აღმალღება: ნუ ცამდე აღმალღებდი, ლ. 10, 15 D; შდრ.: აღჰმალღებდი E; აჰმალღებდი C.

აკლია O₃ პირის ნიშნები

აკ განვიხილავთ ისეთ შემთხვევებს, როცა არაა წარმოდგენილი მესამე ირიბ-ობიექტური პირის ნიშნები:¹

ბაძვა: რაითა ვბაძვიდეთ შურსა მას კეთილსა, Sin.-36 368, 5—6 b.

დაფლვა: მოთხარა და დაფლა ვეცხლი იგი უფლისა თჳსისაჲ, მთ. 25, 18 D; და დაფვალ ქანქარი იგი შენი ქუეყანასა, მთ. 25, 25 D; A-1699 28 r, 27—28; დაფვალ ტალანტი შენი ქუეყანასა, Sin.-16 82 r, 17—18.

(მი)ცემა: რომელსა-ესე მე სიტყუასა მივცემ, სიმდიდრესა შობს, ათონ. მრავალთ. 73 r, 19—20 b; აჰა, ესერა, მე მივცემ კაცთა, ზაქარია,

¹ შევხებით ისეთ ზმნურ ფორმებსაც, სადაც ირიბი ობიექტი დაკარგულია, ოღონდ მისი ნიშანი ძველ ქართულ ძეგლებში უმთავრესად წარმოდგენილია: დაჰმალ, აღმოსცენდა... (ამ ფორმათა შესახებ იხ. 65, გვ. 174 და შემდეგ).

11, 6 O; და თაყუანის-ვცეთ უფალსა ღმერთსა შენსა, 1 მეფ. 5, 30 O; მე სიტყუა მივცე შენთვის, Jer.-37 27 v, 28 b.

აღმოცენება: აღმოცენდა და განკმა, ტბ. ოთხთ. 171 r, 16—18 b; და აღმოცენდეს ეკალნი და შეაშთვეს იგი, იქვე 171 v, 2—4 a; და სხუა დაეარდა ქუეყანასა კეთილსა და აღმოცენდა, იქვე 171 v, 5—7 a.

ცთომა: არა ვცეთით ჩუენ გზასა, A-397 133 v, 14.

გონება: ვგონებ, ვითარმედ თანაწარგდეს ეგე შენ, Sin.-46 224 r, 3—4; ოდეს გონებნ, ვითარმედ, A-35 27 r, 10; ვგონებ, ვითარმედ ვერა ებოვე, ანდრია სალოსი 125 r, 10—11; მე ეგრე ვგონებ, იქვე 149 r, 1—2.

მსგავსება: რაცა ამას გავს, კარაბადინი 147 r, 1; ენისა სიმსივნესა გვანდეს, იქვე 110 v, 16—17.

ქონება: და სიცხე არა ქონდეს, კარაბადინი 110 r, 13—14.

კითხვა: თქუენ ყოველთა წინაშე ვკითხე მას, ეფრ. ასურ. სწავლ. 210 v, 16—17 b; ვიდრემდის არა ვკითხო მსაჯულსა, ანდრია სალოსი 89 r, 3—4.

მოკიდება: და კისერზედა კოტოში მოკიდე, კარაბადინი 107 r, 2—3 უკანით კოტოში მოკიდე, იქვე 107 v, 5—6.

წარედომა: შეძრწუნებულ იქმნა მთავარი და სულნი წარედეს, Sin.-1 185 r, 19—20.

მოყოფა: ყური მოყავ ლოცვასა, პარიზ. ლექც. 344, 21—22 b.

გამოყოლა: და სულნელებამ გამოყვებოდა ამოა და ტკბილი, ანდრია სალოსი 34 r, 4—5.

ჩაყოლა: და ჩაყვების, კარაბადინი 118 r, 9.

ზრახვა: არავის ზრახვენ, სინ. მრავალთ. 270, 11.

მიმოდაზრუნვა: ხოლო მართა მიმოდაზრუნვიდა მრავლისათჳს მსახურებისა, ლ. 10, 40 CE; შდრ.: მიმოდაპზრუნვიდა D.

სურვილი: სუროდა სულსა შენსა, მოდრ. იადგ. 98 r, 33.

შორავს: რომელი შორავს ქალაქსა ვითარ თუ მილიონით ოდენ, სინ. მრავალთ. 64, 32—33; და ადაცნის სიხარულითა, რომელნი შორავან ურვათა, უდაბნ. მრავალთ. 59 r, 6—7 a; დაბასა, რომელი შორავს იერუსალმსა, ლატ. ლექც. 350, 19—20 a; და შორავს იგი ლავრასა ათხუთმეტ უტევეან, ეფთჳში 71 r, 11—12; რომელ შორავან ღმრთეებასა, შატბ. კრებ. 196 r, 6—7 a; რომელი შორავან ჯურღმულსა მას, მამათა ცხოვრ. 74 v, 11—13 b.

დაშთომა: რამეთუ არარამ დაშთომოდა მათ კაცობრივთა ღონისძიებათაგანი, გრიგოლი საკვრველთმოქმ. 707, 10—12 b.

შომშლილი: შიოდა ვითარცა კაცსა, სინ. მრავალთ. 50, 9; მათ შხ (= შიის) და სხუათა ზრდიან, იქვე 36, 16.

(გამო)ხადა: სადა მამისახლისსა ბერზებულით ხადოდეს, მთ. 10, 25 G

დავით სულითა უფლით ხადის, მთ. 22, 43 C; დავით უფლით ხადის მას, მთ. 22, 45 C; ხადოდა სახელსა ქრისტესსა, პერგელთ. 284 r, 27—28 b; ვითარ მაცთურით ხადი, უშჯულოთ, პროკოპი 270 v, 25—26 b; მიუვლინეს მას და გამოხადოდეს, მრკ. 3, 31 D.

შემოსა: და შემოსო აპრონს სამოსელი იგი წმიდაი და სცხო მას, გამოსლე. 40, 11 O.

მონება: რამეთუ ვმონებდეთ მას, მსაჯ. 9, 28 O; 9, 38 O.

მსახურება: რომელნი მსახურებდეს მას, ლ. 8, 3 C; აღდგა და მსახურებდა მას, ლ. 4, 39 DE; მრკ. 1, 31 E; და მსახურა საკურთხეველსა თრწელ, ითანე ოქრობ. ცხორ. 48 v, 4—5; დაგიტევით შენ უფალი ღმერთი და ვმსახურებდით ბაალსა, მსაჯ. 10, 10 O; არასადა ვმსახურო ეშმაკთა, Sin.-11 6 r, 1—2; ფოკა, მსახურე პოსროდონსა, რაათა სცხონდე, იქვე 75 r, 7—8; არცა თქუენთა მავათ ბილწთა ღმერთთა ვმსახურებ, ბავრატ 246 r, 13—14.

აღმართება: და აღდგა იაკობ განთიად და აღიღო ლოდი იგი მუნ, რომელი ედვა სასთუნლად, და აღმართა ქეგლად, დაბ. 28, 18 O.

ნატრა: მე ვნატრი კაცსა მას, ანდრია სალოსი 143 v, 17.

ნერწყუვა: ნერწყუა ქუეყანასა, ი. 9, 6 C; შდრ.: ჰნერწყუა DE.

რქუმა: და რქუა, სინ. მრავალთ. 147, 17; რქუა მათ იესუ, იქვე 149, 11—12; 149, 26—27; რქუა ლელუსა მას, იქვე 151, 5—6; მოუგდეს იესუს და რქუეს, იქვე 147, 10—11; და რქუეს, იქვე 149, 10—11; 149, 26; აღ-ვინმე-ილო დედაკაცმან კმაი ერსა მას შორის და რქუა, ლ. 11, 27 C; წარვიდე მამისა ჩემისა და ვრქუა მას, ლ. 15, 18 C; და რქუეს მოციქულთა მათ, ლ. 17, 5 C; რქუა ფილიპეს, ი. 6, 5 C; რქუზ მას ერთმან მოწაფეთაგანმან, ი. 6, 8 C; ვითარცა ესე რქუა მათ, ი. 18, 22 C; და რქუა მას, კილ-ეტრ. იადგ. 39 r, 12; Sin.-34 184 r, 14; და რომელმან რქუას ძმისა თვსსა, Sin.-30 10 v, 7—8 a; და მერმე რქუა მათ, კურთხევაი 65 r, 12; და რქუა მათ: მივედით, H-1888 1 v, 4—5 a; რქუა ანგელოზმან ღმრთისამან, H-622 3 v, 19; ხოლო მან რქუა მას, სინ. თარგმ. სახარ. 25 r, 11—12; რქუეს მას ერისა კაცთა მათ, Sin.-62 40 r, 16—17 b; და ვრქუა სულსა ჩემსა, ურბნ. ოთხთ. 142 r, 9 b; და რქუეს, Sin.-35 395, 10 a; რომელსა რქუიან სუქარ, ლატ. ლექც. 209 v, 19—20 a; და მოიყვანეს სუმონ, რომელსა სახელი რქვან პეტრე, სინ. საქმ. მოციქ. 24 r, 4—7 a; რომელსა რქვან გეთსემანია, Sin.-30 67 r, 9—10 a; ამას ბოროტ რქვან, Sin.-35 548, 11—12 b.

კარაბადინში დადასტურებული ქუიან < რქუიან: არა ქუიან მას მოკლე სნეულება, 38 r, 14—15.

რწმენა: ვის მე არა ვრწამ, ღმერთი არა რწამს, სინ. მრავალთ. 127, 25; მღდელთა მათ რაითამცა რწმენა საქმეთაი მათ, იქვე 149, 21—22; და რწმენა მისი სოფელსა, კილ-ეტრ. იადგ. 35 r, 8—9; რომელთა იხილეს

და რწმენა, იქვე 129 r, 7; და რასეამს რწმენა ფილიპსი, სინ. საქმ. მოციქ. 17 r, 19—21 a; არა რწმენა, იქვე 21 v, 20 b; რაითა რწმენეს მათ, S-1138 145 v, 10—11 b; და რწმენა წარმართთა ღმრთეებად შენი, Sin.-20 70 v, 13—14; და რწამს სმენილი, Sin.-35 232, 28—29 b.

სირცხული: და რცხუნოლის ყოვლისაგან, ლატ. ლექც. 100 v, 30 a; არა რცხუნოლის, იქვე 114 v, 4—5 a; რცხუნენს და იძლიოს, შატბ. კრებ. 158 v, 15—16 a; რომელსა ჰრწმენეს იგი, არა რცხუნენს, სინ. საქმ. მოციქ. 100 v, 22 b — 101 r, 2 a; და არა ეშინოდა მას ღმრთისაგან და არცა რცხუნოდა კაცთაგან, A-622 13 v, 15—16; და რცხუნოლის სახელთა მათთვის, Sin.-35 267, 1 a.

შერთვა: შერთო სახელი მისი ნათესავთა მათ, შატბ. კრებ. 92 v, 6—7 b.

დამარხვა: რაითამცა დამარხეს იგი, სინ. მრავალთ. 61, 21; შდრ.: დათუ-ვინმე-დაჰმარხოს, იგი, იქვე 61, 12.

* * *

„შეწირა“ და „შუენის“ ზმნათა შესახებ

ა. შანიძე წერს: „ნამყო სრულის ჯგუფის დრო-კილოებში შეწირა ზმნას დამატება მიცემითში ჩვეულებრივ არა აქვს, აქვს მხოლოდ სახელობითი ბრუნვის დამატება და ამას გარდა მიმართულების აღსანიშნავად ნათესაობით ბრუნვას მოითხოვს (გვ. 147, შნშ.); მაგალითად: 3 ბ. მაღლი შეწირა ღმრთისა“ (65, გვ. 211), მაგრამ ამ ზმნას „თანდათან კონსტრუქცია ეცვლება და ნათესაობითის ნაცვლად მიცემითის მოთხოვნას იწყებს:

ღმერთებდასა სამებისასა ერთობით ქერობინთა თანა შიშით ქებასა შევსწირვიდეთ (ძვ. სას. პოეზ. ნშ 1—3). ამიტომ ასეთ შემთხვევებში ობიექტური პრეფიქსი უჩნდება“ (65, გვ. 211).

შუენის ზმნაც ნათესაობითში დასმულ სახელს შეიწყობს ჩვეულებრივ:

და კორციელთა ამათ სიტყუათაგანი მისა არა შუენის, შესხმ. ბასილ. 57 v, 40—42 ხ.

ოლონდ ზოგჯერ ამ ზმნასთან უკვე მიცემითში დასმული სახელი დასტურდება და ზმნას ობიექტური პირის ნიშანიც აქვს:

რომელსა კშუენის დიდებამ უკუნითი უკუნისამდე, სინ. მრავალთ. 71, 30.

არის შემთხვევები, როცა ზმნას მიცემითში დასმული სახელი შეეწყობა, ოლონდ პირის ნიშანი წარმოდგენილი არაა:

რამეთუ ეგრეთცა შუენოდა დიდსა მას ნათელსა, ახალკურიაკ. 79,

22—23; და ვითარმედ **შუენოლა** მას, პავლ. ეპისტ. 179 რ, 25; ვითარცა **შუენოლა** წმიდათა მათ, გიორგი მთაწმიდლ. ცხოვრ. 44, 10.

• • •

ა. შანიძემ მიუთითა, რომ **მოსწყდა // მოწყდა, მოსწყუდა // მოწყუდა** პარალელური ფორმებია (65, გვ. 212—214). ასევე ხან პრეფიქსით და ხან უპრეფიქსოდ გვხვდება **აღმოკდა // აღმოკდა, გარდამოკდა // გარდამოკდა** და მისთანა ფორმები (უძველეს წერილობით ძეგლებში ეს ზმნები უპრეფიქსოდაა წარმოდგენილი):

პირველად **აღმოკდეს** თევზი, შთ. 17, 27 C; შდრ.: **აღმოკდეს** DE; და **აღმოკდეს** ორნი წილნი სიკუდილისანი, II მეფ. 8, 2 O; **აღმოკდეს** ივინი ორმოცა მისგან, II მეფ. 17, 21 O; რაათა **აღმოკდეს** ნათელი დიდი, Sin.-62 134 რ, 8 a; და **გარდამოკდა** წუჟამ, Sin.-62 23 რ, 6 b; რომელმან სიბრძნით მოდრიგნა ცანი მალალნი და **გარდამოკდა** მოწყალებით, შოდრ. იადგ. 66 რ, 32—33; შდრ.: ნათელი იგი მეყსეულად **აღმოკდის**, სევან. მრავალთ. 331, 2—3 b; ვინამ **აღმოკდა** ლუარძლი, A-1699 14 რ, 19—20 b, და სხვა.

• • •

ძველი ქართული ენის ძეგლებში მიცემითში დასმული პირდაპირი ობიექტი ხან აჩენს პირის ნიშანს, ხან კი ვერა. ა. შანიძემ ამის მიხედვით ზმნები ორ ჯგუფად დაყო: **ჰყოფს** ტიპის ზმნები, რომელთაც III პირდ. ობ. პირის ნიშანი მოეპოვებათ, და **ქადაგებს** ტიპის ზმნები, რომლებიც III პირდ. ობიექტური პირის ნიშანს არ დაირთავენ (65, გვ. 182—193; იხ. აგრეთვე 29, გვ. 163—200), მაგრამ თვით ძველი ქართული ენის ძეგლებშივე თავს იჩენს ნაირნაირი ფორმები: **ქადაგებს** ტიპის ზმნებს შეიძლება, აღმოაჩნდეს III პირდ. ობიექტური პირის ნიშანი, ხოლო, მეორე მხრივ, **ჰყოფს** ტიპის ზმნა შეიძლება დავადასტუროთ III პირდ. ობიექტური პირის პრეფიქსის გარეშე (65, გვ. 195; 29, გვ. 202).

ასეთი ფაქტები მრავალადაა ჩვენს ძეგლებში, მაგრამ, რადგანაც მასალა რაიმე პრინციპულ სიახლეს არ გვიჩვენებს, მასზე აღარ შევჩერდებით.

II. ჰ-ს ნაცვლად დაწერილია ს

ძეგლებში აღმოჩნდა შემთხვევები, როცა **ს** არის დაწერილი ისეთ ფორმებში, სადაც **ჰ**- და **ჰ**- პრეფიქსთა განაწილების წესების მიხედვით **ჰ**- უნდა გვექონოდა:

მორწყვა: ყოველი ქუეყანაი მოსრწყეთ, Sin.-34 42 r, 11.

ამ ზმნურ ფორმაში /ჰ-/ს მეტათეზისის შედეგად მოპრწყე > მორსწყე (27, გვ. 139—149). როგორც ჩანს, მორსწყე ფორმის ზეგავლენით გადამწერმა ს „აღადგინა ძველ“ (მეტათეზისამდელ) ადგილას: მოსრწყე. ძნელი საფიქრებელია, რომ მოსრწყე ენაში (ცოცხალ მეტყველებაში) არსებულიყო. იგი მიუთითებს, რომ ამ ზმნურ ფორმაში არც ჰ- პრეფიქსი გვექონდა ამ დროს (ყოველ შემთხვევაში მას ეს გადამწერი არ გამოთქვამდა).

შესავება: რაჟამს ნელსაცხებელთა სულთა შესწავებედ, შატბ. კრებ. 97 r, 8—9 b; რაჟამს სულნელთა ნელსაცხებელთა ვინმე შესწავებნ, იქვე 97 r, 15—16 b; ესრცვე სახმდ წმიდაი მამამთავარი ებიფანე შესწავებს თევზთა მათ, იქვე 256 v, 7—8 b.

ზრახვა: და კრძალვით სზრახვენ ყრმასა მას, Sin.-46 16 v, 18—19; და მარადის სზრახვიდა მას, იქვე 142 r, 1; და ნუცალა წინაშე მონისა ღმრთისა სზრახვ, იქვე 194 r, 6—7; რაისა მავას სზრახვთ, Ost-1 55 v, 12—13.

ზი: პრქუა მას ბერმან: სადა სზი: ათ. პატერ. 43 v, 21—22.

შეზღუდვა: რომელი იგი ზღუასა მას გონებისასა შესზღუდავს, A-134 178 v, 13—14.

ზრუნვა: ნუ სზრუნავთ, Ost.-1 134 r, 13; ნუ სზრუნავთ, იქვე 134 v, 19.

შესწავებს, სზრახვენ, სზი ... ფორმები მიუთითებენ, რომ ს- და ჰ- პრეფიქსები გადაეარდნის გზაზეა დამდგარი. წავება, ზრახვა, ზი და სხვა ზმნები ზ თანხმოვნით იწყება: აქ ჰ ისე, როგორც სხვა სპირანტებით დაწყებულ ზმნებთან, უკვე აღარ გამოითქმოდა. გადამწერთა ენობრივი ცოდნა ამ შემთხვევაში ზუსტი არ გამოდგა: ისინი შეეცადნენ, ეხმარათ პირის ნიშანი (რომელიც აღარ გამოითქმოდა) და ისტორიული ჰ-ს ადგილას ს დაწერეს. ეს შეცდომები იმასაც ცხადყოფენ, რომ ენაში არც ს- პრეფიქსის პოზიციია მყარი (ნათელა, რომ ძეგლებში იგი ისეთ ადგილასაც იწერება, სადაც ს არ გამოითქმის და არც ოდესმე გამოითქმოდა).

ერთ შემთხვევაში ჰს- „პრეფიქსია“ დაწერილი ისტორიულად არსებული ჰ-ს ადგილას:

შეჰსზღუდე იგი, Sin.-40 224 v, 5.

III. „პრეფიქსები“ ზედმეტადაა დაწერილი

ა. შანიძე წერს: „თუ ზოგიერთ ანომალიას განსაზღვრული ხასიათი აქვს და ერთგვარი გასამართლებელი საბუთიც მოეპოვება, სამაგიეროდ ზოგჯერ ისეთებს წააწყდება კაცი ძველი ძეგლების კითხვის დროს, რომ



მათ ვერ უპოვით ვერავითარ საფუძველს, გარდა უღლების ნორმების არ-
ცოდნისა ძეგლის დამწერისა და გადამწერლის მხრივ“ (65, გვ. 213).
ა. შანიძე ამგვარ შეცდომათა რამდენიმე ნიმუშს ასახელებს (65, გვ. 213—
215).

IX—XII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში დაიძებნა სხვა ფაქტე-
ბიც, როცა „პრეფიქსები“ ზედმეტად არის დაწერილი. ჯერ განვიხილოთ
ისეთი შემთხვევები, როცა ზმნა ერთპირიანია, პირის ნიშანი კი ორია:

შეკრება: შეჰკრებოდა ერი მრავალი სმენად, ლ. 5, 15 C; შდრ.: შე-
კ რ ბ ე ბ ო დ ა DE.

გამოჩენა: ეგენით მას ზედა, რაამთა, რაეამს გამოჰჩნდეს, მაქუნდეს
განცხადებულებაჲ, Ath.-42 210 r, 19—22 b; და სისხლთა დათხევითა
ქრისტესთჳს გამოჰჩნდების მოწამედ გვრგვონსნად, Sin.-64 52 r, 1; თა-
ნამკვდრად მისა გამოვჰჩნდეთ დღეს, იქვე 28 r, 20.

ყოვნა: ჰყოვნის უფალი ჩემი, Jer.-22 115 r, 13—14 b; შდრ.: ყ ო ვ-
ნ ის, 115 r, 30 a.

დაშომა: მოვლენან დღენი, რომელთა შინა არა დაჰშოთეს ქვაჲ ქვასა
ზედა, ლ. 21, 6 D; შდრ.: და შ თ ე ს CE.

ზი-ს: რომელი ჰზის მარჯუენით ღმრთისა მამისა, მან მომცა ჩუენ
ნუგეშინისმცემელი, Sin.-1 142 v, 5—6.

განრისხება: მაშინ განჰრისხნა მსაჯული იგი, Sin.-62 26 v, 16—17 a;
მაშინ განჰრისხნა მეფე იგი და ბრძანა, იქვე 42 r, 13—16 b.

დაპკოლება: სიტყუსა მისთჳს მეყსეულად დაჰპკოლდიან, ტბ. ოთხთ.
35 v, 2—4 a; ფარისევლთა რაჲ ესმა სიტყუჲა იგი, დაჰპკოლდეს, იქვე
42 r, 13—16 a.

მიდრეკა: მიერ მისდრკა დატევებითა ისავრომსაჲთა, Jer.-37 84 r,
3—4 b.

დაწყნარება: რომელნიმე კაცნი არიან, რომელნი რაეამს განრისხნენ,
მეყსა შინა კულად დასწყნარდებიან, კლემაქს. 92 r, 6—7; დღეგანი
დასწყნარდეს, Jer.-37 267 r, 25—26 b; დასწყნარდეს გზებარეობაჲ
A-129 224 r, 7—8 a.

ცრემლოა: ცრემლოოდა იესუ, სცრემლოოდა ვითარცა კაცი, A-129
208 v, 15—17 b.

შეკრთომა: მაშინ შეჰკრთა ყრმაჲ იგი შიშისა რეკითა, ანდრია სალო-
სი 2 v, 3—4.

აწყდომა: ავსწყდებით სიფიცხლისაგან, ანდრია სალოსი 19 v, 10—11.

განწყრომა: განსწყრა ფილაფოსი იგი, ანდრია სალოსი 191 r, 16—17.

ახლა ვნახოთ გარდამავალ ორპირიან ზმნათა II სერიის ფორმები; სა-
დაც „პრეფიქსი“ ზედმეტია:

დაჯსნა: უკუეთუ ვინმე დაჰჯსნეს ერთი მცნებათა ამათგანი, მ. 5, 19 E;
შდრ.: და ჯ ს ნ ე ს CD.

მიმოდება: ხოლო შენ წარვედ და მიმოხედვ სასუფეველი ღმრთისაჲ,
ლ. 9, 60 E; შდრ.: მიმოხსდე D; მიმოდევ C.

ქმნა: და მო-მცა-ვედ და აღნადგინებითურთ ვჰქმენ იგი, ლ. 19, 23 D.

შეკრვა: პირველად შეჰკარ იგი და მოვედ ჩემდა, Sin.-62 89 r, 25—
27 a. შეჰკარ II ბრძანებითა, რასაც მოწმობს მეორე ზმნის ფორმა:
მოვედ.

შეცვალბა: რაითა სიგლახაჲე ჩუენი სიმდიდრედ შესცვალოს, Sin.-64
10 r, 27; შესცვალოს წესი ქუეყანისა, ქ. ცხ. 71, 11; ხოლო სარწმუნო-
ებაჲ მისი ვერ შესცვალეს, Sin.-65 149 r, 14; შესცვალა ... მეფობა,
ქ. ცხ. 267, 15.

გმობა: და ჰგმეს კაცთა სახელი ღმრთისაჲ, H-1346 160 v, 14.

თქუმა: სთქუა (მან) წადიერებითა, Jer.-37 4 v, 9—10.

შესლვა: ძალითა ქრისტესითა სშევედ, ქ. ცხ. 218, 8.

S₂ და O₃ პირების ნიშანთა ხმარების დარღვევები მიუთითებენ, რომ
ა- და ს- პრეფიქსები უკვე IX—XI საუკუნეების ცოცხალ მეტყველება-
ში მკვდარი იყო (ვგულისხმობთ ცოცხალ მეტყველებას, რომელსაც ემყა-
რებოდა იმ ეპოქის სალიტერატურო ენა). ამით აიხსნება, ერთი მხრივ, ამ
ნიშანთა კლება იქ, სადაც ისინი, ნორმების მიხედვით, მოსალოდნელია,
ხოლო, მეორე მხრივ, ჰიპერურბანული დაწერილობანი (ს-ს დაწერა მო-
სალოდნელი ა-ს ნაცვლად, ან „პრეფიქსთა“ ზედმეტად ხმარება).

ჩვენ სახეებით ვიზიარებთ გ. ახვლედიანის დასკვნებს, რომლებიც მო-
ცემულია მის წერილში: „ორი ერთსახე პრეფიქსი ქართულ ზმნაში“ (5,
გვ. 100—160). ა. შანიძის მიერ ძველ ქართულში გამოვლენილ ანომალი-
ებს რომ ეხება, გ. ახვლედიანი წერს: „გადაჭრით უნდა ითქვას, რომ
ძველ ქართულშიც კი (საშუალოზე ლაპარაკი ზედმეტია) ეს მოვლენები
მკვდარი ყოფილა, რადგან ფორმათა არევა მხოლოდ ამ ფაქტის შედეგი
შეიძლება იყოს. ალბათ გაცილებით ადრე დაკარგულა ავტორის პრე-
ფიქსების ბუნების შეგნება, თუ მათი მართლწერაც კი არეულია ძეგლებ-
ში: მართლწერა მუდამ უკან რჩება ენის განვითარებას; შესაძლოა,
მართლწერა სასტიკად იყოს დაცული, მაგრამ ცოცხალ გამოთქმას იგი
არ შეეფერებოდეს. ფაქტიურადაც ეს ასეა ყველა ენაში და ხდება ეს,
რა თქმა უნდა, ხელოვნურად“ (5, გვ. 100).

რასაკვირველია, შემთხვევათა უმრავლესობაში ძველ ქართულ წერი-
ლობით ძეგლებში S₂ და O₃ პირთა ნიშნები სწორად იხმარება. გადამ-
წყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება იმას, რომელი დიალექტური წრის წარმო-
მადგენელია მწერალი (გადამწერი), როგორ ფლობს იგი სალიტერატურო
ენას, რამდენად ცდილობს დაიცვას ეს ნორმები. დიდად საგულისხმოა
ის, დედანთან გვაქვს საქმე, თუ პირთან და სხვა.

2. მესამე სუბიექტური პირის გამოხატვაში მომხდარ
ცვლილებათა ქრონოლოგიისათვის

ძველ ქართულში მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად ზოგ შემთხვევაში -ა სუფიქსი გვქონდა იქ, სადაც თანამედროვე ქართულში -ო არის: შე ი პ ყ რ ა—შე ი პ ყ რ ო, ც ნ ა—ც ნ ო, ა გ რ ძ ნ ა—ა გ რ ძ ნ ო და სხვა.

ძველი ქართულისა და საშუალო ქართულის მიჯნაზე შეინიშნება -ო სუფიქსის გავრცელება თავდაპირველი -ა-ს ადგილას:

ესრეთ დაემცნო, აგ. ძეგლ. II, 82, 30; შდრ.: მზარეულისადა დაემცნა, იქვე 83, 23; დაემცნა მამასა, იქვე 84, 26; კელარისადა დაემცნა, იქვე 85, 3.

ძველ ქართულში მესამე სუბიექტურ პირს მრავლობით რიცხვში უწყვეტელსა და წყვეტილში -ეს სუფიქსი გამოხატავდა: წერდეს, იმალვოდეს, დაწერეს, განტყვეს და სხვა (შდრ.: ახალი ქართულის ფორმები: წერდნენ, იმალებოდნენ, დაწერეს, გაათბნენ).

ე. ნიკოლაიშვილმა სპეციალურად შეისწავლა მესამე სუბიექტური პირის ნიშნის ევოლუცია (ეს > ენ // ნენ) და დაადგინა, რომ უძველესი წერილობითი ძეგლი, სადაც -ნენ // -ენ სუფიქსი გვხვდება ადრინდელი -ეს ნიშნის ადგილას, „ქართლის ცხოვრების“ ანასეული ნუსხაა: იყუნენ მორჩილებასა ძმისა მათისა დაჩი მეფისა; რომელნი არავის ზედა მოწევნულ იყუნენ სხუისა მეფისა; ესოდენად სიშორესა შინა მივიდენ, რომელ არცა თუ სახელი ქართველობისა ისმოდა (44, გვ. 96).

XVI—XVIII საუკუნეთა ძეგლებში -ენ // -ნენ დაბოლოებიანი ფორმები თანდათან ბატონდება (44, გვ. 96—108). საესებით დამაჯერებელია ე. ნიკოლაიშვილის დასკვნა: „-ეს და -(5)ენ სუფიქსების ჭიდილი არსებითად მთავრდება XVIII საუკუნეში -(5)ენ-ის საბოლოო გამარჯვებით. მართალია, -ეს სუფიქსიანი ფორმები აქა-იქ შეიძლება XIX საუკუნის თხზულებებშიც შეგვხვდეს, მაგრამ როგორც ძველი სალიტერატურო ნორმის ანარეკლი ან სტილიზაციის საშუალება. ცოცხალ სასაუბრო მეტყველებაში ასეთი ფორმების არსებობა XVIII საუკუნის ბოლოს უკვე აღარ არის სავარაუდებელი“ (44, გვ. 107).

იშვიათი ფორმები ძველ ქართულში

ძველი ქართულის ნორმათა მიხედვით, -ედ მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად მრავლობით რიცხვში იხმარება I და II ბრძანებითში: იმალვოდ-ედ (იგინი); დაწერ-ედ (მათ იგი); აწმყოს ზოლმეობითში: წერ-ედ (იგინი მას); II ბრძანებითში — ისეთ ზმნებთან, რომელთაც მწკრივის ნიშანი არ დაერთვის: თქუ-ედ (მათ იგი).

სამეცნიერო ლიტერატურაში შენიშნულია -დ და -ედ სუფიქსთა ხმა-
რების ზოგი თავისებურება (67, გვ. 043; 13, გვ. 139—147; 2, გვ. 131—
146; 20, გვ. 521—522; 45, გვ. 160).

ილია აბულაძემ გამოავლინა -დ III სუბიექტური პირის ნიშნად მხო-
ლოდით რიცხვში — სტატიკურ ზმნათა აწმყოსა და გარდამავალ ზმნათა
I თურმეობითში, -ედ სუფიქსი — III სუბიექტური პირის ნიშნად მრავ-
ლოდით რიცხვში — უწყვეტლის ხოლმეობითსა და II ხოლმეობითში.
დ. გეწაძის ნაშრომში აღნიშნულია -დ სუფიქსის S₃ პირის ნიშნად მრავ-
ლოდით რიცხვში სტატიკურ ზმნათა აწმყოში, გარდამავალ ზმნათა I თურ-
მეობითსა და II ბრძანებითში ხმარების შემთხვევები.

-დ სუფიქსის S₃ პირის ნიშნად მხოლოდით რიცხვში გამოყენების
ფაქტებს პირველად ა. შანიძემ მიაპყრო ყურადღება. მას აღუნუსხავს ამ
რიგის რამდენიმე ფაქტი, შემდგომში კი ეს მასალა ილია აბულაძისათვის
გადაუცია (2, გვ. 144). ილია აბულაძის ნაშრომში დამოწმებულია ორი
ნიმუში, რომლებიც ვ. თოფურიას მიერ იყო შემჩნეული (1952 წელს
ვ. თოფურიამ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო სე-
სიაზე წაიკითხა მოხსენება, რომელშიაც დაიმოწმა -დ სუფიქსის S₃ პი-
რის ნიშნად მხოლოდით რიცხვში ხმარების სამი შემთხვევა) (2, გვ. 144).

IX—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში ჩვენ მიერ გამოვლენ-
ილია სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად მხოლოდით რიცხვში -დ სუ-
ფიქსის ხმარების არაერთი ახალი ფაქტი.

სტატიკური ზმნების აწმყო. დ. გეწაძის და ილია აბუ-
ლაძის ნაშრომებში დამოწმებულია სტატიკურ ზმნათა აწმყოში S₃ პი-
რის ნიშნად მხ. რიცხვში -დ-ს ხმარების ათიოდე შემთხვევა. დ. გეწაძე
ასახელებს: უპყრიედ (გრ. ხანცთ.); უფლიედ (შუშ.); ჰმოსიედ (შუშ.);
ზე-უმტკმიედ (სახის მეტყ.) ფორმებს; ილ. აბულაძე კი — ჰგიედ (A-1142,
S-1139); გუგონიედ (A-1142); ჰმოსიედ (S-1139; პარხლ. მრავალთ.),
უფლიედ (შუშ.); ჰნთიედ, ჰგონიედ, ზე-უმტკმიედ (სახისმეტყ.) (2,
გვ. 144). ზოგიერთი მაგალითი ორივე მკვლევართან საერთოა. ისიც
უთუოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ჰნთიედ ფორმას 1920 წელს განიხილავდა
ა. შანიძე (65).

დავიმოწმებთ ახალ მასალას. სხვა მკვლევარების მიერ უკვე მითითე-
ბული ფორმები მოხმობილია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როცა იგი ისეთ
ძეგლებში გვხვდება, რომლებიც ამ საკითხზე მსჯელობისას არ განუხი-
ლავთ.

ჰგიედ: ყოველსა სიტყუასა ზედა და საქმესა განმტკიცებული შეუც-
თომელად ჰგიედ, Sin.-36 273, 29 a — 273, 2 b; და სიყუარულსა მისსა
ზედა შეუორგულბებლად ჰგიედ და მსახურებასა უცონელ არნ, იქვე
277, 9—12 b; ესე არს ტაბლად, რომელსა ზედა ჰგიედ ერთი ხოლო საქ-

მელი, იქვე 381, 22—23 ხ; იგი ჰგიედ წესსავე ზედა თვსსა, Jer.-2 7 v, 1—2.

გუგონიედ: და მწუხარებად მათი ნუგეშინის-ცემა ჩუენდა გუგონიედ, ათ. ასკეტ. კრებ. 303 v, 10—12 ხ.

ჰგონიედ: ხოლო მას ესრეთ ჰგონიედ თავი, ვითარცა ღმრთისმსახური, Sin.-35 333, 17—19 ა; მამხილებელი იგი ენოან და ცუდის მეტყველ ჰგონიედ, იქვე 535, 12—14 ხ.

მმოსიედ: სამოსელი, რომელი მმოსიედ, მრავალ-სასყიდლისად ღირს, ათ. პატერ. 245 r, 21—22.

გმოსიედ: ძველი და წვლილად დაკერვლი სებენისაჲ გმოსიედ, Sin.-35 582, 20—22 ა.

ჰმოსიედ: არამედ ჰმოსიედ მას სელისა სამოსელი, სინ. მრავალთ. 55, 12; სანძ, რომელი ჰმოსიედ მოძღუართა, იგი ვერ შეიმოსიან მოწაფეთა, Sin.-36 42, 5—7 ხ; სწავლ. იოანე თქრობ. 93 v, 10—11; ჰმოსიედ სამოსელი იგი, შატბ. კრებ. 94 r, 25—26 ხ; ხატი იგი მარტოდ ჰმოსიედ, Sin.-35 105, 3 ა; რომელი ჰმოსიედ მეფეთა, Sin.-11 390 v, 24—25; ჰმოსიედ სამოსელი სამეფუთა, Ath.-21 15 r, 17; ჰმოსიედ დაბეჭული, A-134 57 r, 8—10; A-445 58 r, 3—6. რომელი-იგი მათ ხოლო ჰმოსიედ, Jer.-16 151 v, 10—11 ხ.

უპყრიედ: ნიჩაბი წინაით მას უპყრიედ, ათ. პატერ. 14 r, 1—2; რომელსა ყანაჲ უპყრიედ, Sin.-35 609, 8—9 ხ; ვის კელთა უპყრიედ ნაკურცხალი, Ath.-25 195 r, 6—8 ხ; მრავალთა წელთა უპყრიედ წესი და სამართალი, ბალაეარ. 47, 35 C (შდრ.: 1, გვ. 032).

უფლიედ: და არა უფლიედ ნებასა მისლვად, ეზრა ზორობაბ. 4, 11 O.

I ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი

პირველი ბრძანებითის მხოლობითი რიცხვის მე-3 პირში -დ სუფიქსი აღრე არ შეუნიშნავთ:

ითქუმოდედ: უმეტესი ითქუმოდედ და უსრულესი, Jer.-37 15 r, 7 ხ;

იქმნებოდედ: ყოველივე წესიერად და ჭეროვნად იქმნებოდედ, Jer.-96 12 v, 20—21.

იტყოდედ: უძალოჲ იტყოდედ, ვითარმედ: ძალ-მიც მე! იოველ 3, 10 J; შდრ.: იტყოდენ O.

არაა გამორიცხული, ეს მაგალითები I ბრძანებითის მწკრივის მოშლას ასახავდნენ.

I კ ა ვ შ ი რ ე ბ ი თ ი

გელათის ბიბლიის კომენტარებში გვხვდება ემაგალითებოდედ ზმნური ფორმა:

მერმეცა დაიყენების მღვდელმოქმედებისაგან მქონებელიცა შლიერისა
ძნელისა, რომელი ემაგალითებოდედ უწესობასა ვნებათასა, 64 v,
28—31.

სხვა ამგვარი ნიმუში ჯერჯერობით გამოვლენილი არაა.

II ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი

მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად მხოლოდით რიცხვში -დ-ს ხმარე-
ბას ყურადღება პირველად დ. გეწაძემ მიაქცია. მან 9 ზმნა დაიმოწმა
ჩვენთვის საინტერესო ფორმით (ჟამედ, გამოიღედ, მოიყვანედ, ისმინედ,
განლიედ, შეეძინედ, განეშორედ, გეგსენედ, იქმენიდ (13, გვ. 143—144).
ბ. ვიგინეიშვილმა და ც. კიკვიძემ გელათის ბიბლიის ნუსხებში 7 ზმნა
დაადასტურეს (შესაქმის, გამოსლვათა და ლევიტელთა წიგნებში): შე-
კერბიდ, გამოიღედ, მოიღედ, დაიბანედ, მეპოედ, ჟამედ, მოიყვანედ
(14, გვ. 44). გ. ნინუას ნაშრომში დამოწმებულია: ისმინედ (ბრონოლრ.),
შეეძინედ (იქვე), გამოიღედ (ექუს. დღეთ.) (45, გვ. 49—50).

მოვიხმობთ ზოგ ახალ ნიმუშს:

თქუდ: და გ ა რ ე მ ო ა ს მ დ გ ო მ ა რ ე ნ ი ე ტ ყ ო დ ეს: თქუდ
(=თქუდ) სახელიცა და მამით, ათ. ასკეტ. კრებ. 151 v, 10—14 b.

დავიმოწმებთ გეგსენედ ზმნური ფორმის ხმარების ისეთ შემთხვე-
ვებსაც, რომლებიც დ. გეწაძის ნაშრომში მოხმობილი არაა:

მარადის გეგსენედ გონებასა შენსა საქმე სიმართლისაჲ, მამ. სწავლ.
153, 15 A; აწ გეგსენედ მონასტერი ესე, A-397 120 v, 13—14; ხოლო
თქუენ ნამუშავევი რაჲ იხილეთ, მუშაკი გეგსენედ, იოანე ღმრთისმეტყ.
155 v, 17—20.

II კ ა ვ შ ი რ ე ბ ი თ ი

-დ S₃ პირის ნიშნად მხოლოდით რიცხვში II კავშირებითის მწკრივში
შენიშნული არ იყო:

დადუმნედ: სოლომონ იტყვს: შეუნიერ არს იგი ხილვად უფროს ძე-
თა კაცთაისა, თუ ღმერთი ჩუენი ცხადად მოვიდეს და ღმერთი არა
დადუმნედ, შატბ. კრებ. 277 v, 4—6 b.

განჰჯდედ: ღვთა იგი განჰჯდედ და დიოდის თვისა გზასა, Ath.-32
67 v, 3—4.

I თ უ რ მ ე ო ბ ი თ ი

დ. გეწაძეს დასახელებული აქვს I თურმეობითში -დ-ს მხოლოდით
რიცხვში მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად ხმარების 3 შემთხვევა (მას-

მიედ, მისწავიედ, აღუპყრიედ), ილ. აბულაძეს — 7 (შეურაცხიედ, — ეს მაგალითი მიწოდებულია ა. შანიძის მიერ, — უქმნიედ, მიუღებიედ, შეგირაცხიედ, განგებნივეიედ, განმიბნივეიედ, — ამ ორ უკანასკნელზე თავის დროზე მიუთითებდა ა. შანიძე, — აღუპყრიედ). ამგვარ ფორმებს ილ. აბულაძე კვლავ დაუბრუნდა 1957 წელს „ბალავარიანის“ გამოცემაზე დართულ გამოკვლევაში, სადაც მიუთითა 4 ნიმუშზე: მიცნობიედ, შეუმოსიედ, შეუსწავლიედ, უქმნიედ (1, გვ. 032).

დავსახელებთ ჩვენ მიერ მოპოვებულ ფაქტებს:

განუტყვებიედ: ენთებინ იგი ეგრეთვე, ვითარცა განუტყვებიედ, ლიმონ. 64, 1—2.

უწყიედ: რომელსა უწყიედ წუერთა გამოსულად, Sin.-46 212 r, 13—15; Ath.-32 107 r, 14—16 b; ოდეს ნახის კაცი, რომელსა უწყიედ მკურვალეებითა სარწმუნოებისამთა საქმესა, Sin.-35 262, 9—12 b.

დაუშარხიედ: და დაუშარხიედ ქალწულებაი მათი უფალსა ვიდრე სიკუდიდმდე, Sin.-46 261 v, 4—5.

შეუტყამიედ: რომელთ მკეცისა თანა ბრძოლასა ჰყოფნ, ვიდრე არღა შეუტყამიედ მკეცსა მას, ათ. პატერ. 98 v, 21—23; Sin.-35 628, 17—19 a.

დაუტყამიედ: და ნაყოფი მისი ჭიათა დაუტყამიედ, Sin.-35 609, 9—10 b.

შეუპყრიედ: შიშსა შეუპყრიედ მემრუშეთა გული, პარიზ. ლექც. 115 r, 29—30 b.

შეუყრებიედ: მას შინა შეუყრებიედ, Jer.-73 23 r, 6—7.

შეუმოსიედ: შეურაცხი სავსე ბაყლითა შეუმოსიედ, Sin.-35 309, 3—4 b.

შემირაცხიედ: შემირაცხიედ თავისა ჩემისა, ათ. პატერ. 12 v, 12—13.

შეურაცხიედ: და რომელი-იგი გელთა აქუნ, არად შეურაცხიედ, ათ. პატერ. 233 r, 3—5.

მიუღებიედ: რომელი მიუღებიედ მას, Jer.-96 115 v, 9—10.

უვლიედ: რაიზომი-იგი უვლიედ, ექუს. დღ. (აბ.) 106, 13; დაღაცათუ ფრიად უვლიედ, იქვე 110, 13—14; რომელი უვლიედ სადმე, იქვე 108, 24—25 B; შდრ.: უ ვ ლ ი ე ს A.

მოუგებიედ: ვაპართა მათ, რომელთა მოუგებიედ მარგალიტი, პარხლ. მრავალთ. 394 r, 13—16 a. ვითარ-იგი მრავალთა მოუგებიედ, Jer.-37 40 r, 25 a.

მოუღებიედ: რომელთა მოუღებიედ პატივი მკედრობისა მათისა, Ath.-21 15 r, 16—17.

უყოფიედ: ვის უყოფიედ ქორწილი შვილთა თვსთა, Sin.-62 128 v, 33 a—128 v, 2 b; უღებ-უყოფიედ საქმეა იგი მკედრობისა მათისა, Ath.-21 15 r, 15—18.

უაშმევიედ: და ვიდრე არა უაშმევიედ ცმელი იგი წინაშე უფლისა, I მეფ. 2, 15.

უყიდიედ: რომელი მას საკმრად თვისისა სენაკისა უყიდიედ, ათ. პა-
ტერ. 8 v, 12.

უქმნიედ: არა ავსოვნ, რაჲ უქმნიედ, ეზრა ზორობაბ. 3, 23 O.

* * *

ა. შანიძემ მიუთითა, რომ ოთხთავის ჯრუჭისა და პარხლის ხელნაწე-
რებში მთ. 25, 24 და მთ. 25, 26 მუხლები გამოავლენენ განგიბნევიედ,
განმიბნევიედ ფორმებს. ჯრუჭისა და პარხლის ხელნაწერებს მხარს უქე-
რენ ოთხთავის რიგი ნუსხები:

და შეიკრიბი, სადა არა განგიბნევიედ, მთ. 25, 24 DE; ოპიზ. ოთხთ.
54 v, 8—10 b; ტბეთ. ოთხთ. 73 r, 7—9 b; S-405 54 r, 4—6 a; Sin.-63
47 v, 8—10; A-1699 28 r, 25—26 a; A-495 86 v, 13—14; ვან. ოთხთ.
68 r, 6—8 b.

და შევიკრიბი, სადა არა განმიბნევიედ, მთ. 25, 26 DE; ოპიზ. ოთხთ.
54 v, 20 b—55 r, 1 a; A-1699 28 r, 5—6 b; Sin.-16 82 r, 23—24; S-405
54 r, 19 a—54 r, 2 b; Sin.-63 47 v, 16—17; Jer.-1 39 r, 2—3; A-495
87 r, 2; ურბ. ოთხთ. 56 r, 6—7 a; ვან. ოთხთ. 68 r, 17—19 b.

ილია აბულაძემ აღნიშნა მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური
პირის -ედ ნიშნის უწყვეტლის ხოლმეობითსა და II თურმეობითში ხმა-
რების შემთხვევები.

უწყვეტლის ხოლმეობითი

ილ. აბულაძე 4 ზმნურ ფორმას ასახელებს (ზრუნვიდიედ, ეტყოდიედ,
სცვიდიედ, ეუმილვიდიედ (2, გვ. 137); 3 (ვიდოდიედ (54, გვ. 104),
ეგობდიედ (54, გვ. 159), აქუნდიედ (54, გვ. 178) შენიშნა ი. ქავთარაძემ.
დავასახელებთ რამდენიმე დამატებით მაგალითს:

სწავლიდიედ: თვთ იგინი სცემედ, გარეშეთ სწავლიდიედ და შინაგან
ეწყალიედ, Sin.-36 146, 8—10 b.

იტყოდიედ: იგინი იტყოდიედ, Ath.-32 9 r, 20; სიტყუათა მგმობართა
იტყოდიედ, იქვე 159 v, 3—4; ყოველთა წინაშე თუალთა მათთა აქუნ
სიკუდილი და იტყოდიედ, კლემაქს. 64 r, 14—15; რომელნი იტყოდიედ,
სეტყვსათვს 628, 12—14; მაშინ იტყოდიედ ეშმაკნი იგი, Jer.-96 20 r, 1;
და იტყოდიედ, A-134 56 r, 2—3;

მოირწყვებოდიედ: ნერგნი შეებულნი წყლითა მით მარხვისაიდა მო-
ირწყვებოდიედ, Ath.-32 69 v, 15—16.

განიბებოდიედ: გუამი განსივნებინ, ძარღუნი განიბებოდიედ შინაგა-
ნისა მის ღელვისაგან, Ath.-32 121 r, 2—3.

დაიჭრებოდიედ: ჯორცნი წყლულებითა დაიჭრებოდიედ, Ath.-32 121 r, 20—21.

ინანდიედ: ქაბუენი უძლიერესად ინანდიედ, Ath.-32 156 v, 20.

შეურდებოდიედ: განრისხებულსა შეურდებოდიედ, Ath.-32 159 v, 6.

ეცემოდიედ: კბილნი ურთიერთას ეცემოდიედ, Ath.-32 211 v, 24.

დაიგნებოდიედ: ნაწევარნი დაიგნებოდიედ, Ath.-32 211 v, 24—25.

მოჰვარდებოდიედ: კიბენი გუამისანი მოჰვარდებოდიედ, Ath.-32 212 r, 3.

შიეწუებოდიედ: კიბენი გუამისანი მოჰვარდებოდიედ და ვითარცა ცეცხლისა მიერ შიეწუებოდიედ, Ath.-32 212 r, 3—4.

დიოდიედ: მდინარენი, რომელნი დაუცხრომელად დიოდიედ, Ath.-32 212 r, 13—14.

ჰგონებდიედ: ჰგონებდიედ, თუ ქუეყანაჲ აღმართებულად დადგრომილ არს, Ath.-32 220 v, 24—25.

ტიროდიედ: ოდესმე ტიროდიედ მოუწყუედელად, Ath.-32 221 r, 2.

იქმოდიედ: მათ შეურაცხ-ჰყოფდიან და იქმოდიედ საქმესა უგუნერებითა საესეა, Ath.-32 236 r, 5—6; Jer.-14 265 v, 15—17 b.

ელოდიედ: რომელნი ელოდიედ უფალსა, Ath.-32 244 r, 18.

შიიყვანებოდიედ: შიიყვანებოდიედ გზასა მას თანაწარუვალსა, Ath.-32 246 r, 2.

ცრემლოდიედ: მაშინ მოიქციან სიმდიდრისა, მის მათისა მიმართ და ცრემლოდიედ, Ath.-32 246 r, 3—4.

განჰკაწმვიდიედ: სამეფოჲ გზაჲ, სოფლისა ამის ქალაქისანი საწუთრომისა ამის მეფისაჲ რაჲ შესლვასა მოელიედ, განჰკაწმვიდიედ და დაავაჰებედ ბჰეთა, ათ. მრავალთ. 55 r, 26—30 b.

იციხოდიედ: ჩემთა მეგობართა იხილნიან რაჲ მკუდარნი, იციხოდიედ, კლემაქს. 64 r, 14—15.

ეციხოდიედ: რომელსა ყოველნი თანაწარმავალნი ეციხოდიედ, ცხორ. და შესხმ. ბასილისი, 345, 18.

აღგუძრვიდიედ: სხუანი გემოთმოყუარებად აღგუძრვიდიედ, კლემაქს. 141 r, 7—8; A-445 134 v, 6—8.

ილოცვიდიედ: ვიღრე ქათმისა ვმობამდე ილოცვიდიედ, Sin.-11 106 v, 9—10.

გუებრძოდიედ: რაჲამს შეგუემთხუის განსაცდელი რაჲამე, მაშინ გუებრძოდიედ ეშმაკნი, Jer.-96 11 v, 19—21; A-134 151 r, 19—20.

ეტყოდიედ: რომელნი ეტყოდიედ, Jer.-96 115 v, 21.



დასტურდება ისეთი შემთხვევაც, როცა II ბრძანებითში სუბიექტური მესამე პირის ნიშნად მხ. რიცხვში -ედ გვაქვს:

ხოლო მორწმუნეთა კმა-ეყოფოდენ თქუმული ესე და გულისკმა-ყვედ ხილულთა მიერ უხილავი, Ath.-32 299 v, 21—28.

II ხ ო ლ მ ე ო ბ ი თ ი

ილ. აბულაძე იმოწმებს 11 ზმნას, რომელთაც მესამე სუბიექტური პირის ნიშნად -ედ სუფიქსი მოუღის (მივიდიედ, სხდიედ, დასხდიედ, იქმნიედ, დაშურიედ, განცივნიედ, დაწყნარდიედ, დაეზვნიედ, შეიმოსიედ, ჭუარს-აცუნიედ, იხილნიედ (2, გვ. 133—135). ილ. აბულაძეს მაგალითები უმთავრესად „მამათა სწავლათა“ და „ლიმონარის“ ხელნაწერიდან მოჰყავს.

მოვიხმობთ ზოგ ნიმუშს:

მივიდიედ: ძალღნიცა მივიდიედ და პლოშნიედ წუთხსა მას წყლულებათა მისთასა, Sin.-36 15 r, 20—23 b; სწავლ. იოანე ოქრობ. 72 v, 9—11.

მივიდიედ: არამედ მრავალნი ეშმაკეულნიცა მივიდიედ საფლავთა მათ თანა და განიკურნიან, სწავლ. იოანე ოქრობ. 146 v, 3—6.

გამომკვრტდიედ: აეროვან იქმნიან და შეუენიერ ნერგნი იგი ხეთა, რა-ეამს გამომკვრტდიედ რტონი მათნი, ათ. მრავალთ, 193 v, 23—25 b.

თქვედ: რაოდენისცა თქვედ განმსყიდელთა მათ, მისციან, ათ. პატერ. 12 v, 5—7.

იქმნიედ: მხიარულ იქმნიედ გულითა, სწავლ. იოანე ოქრობ. 15 v, 3—4.

დაშურიედ: და ცუდად დაშურიედ, Jer.-96 122, 6.

სხდიედ: ვითარცა-იგი რომელნი ეამსა სიცხისასა მახლობელად სხდიედ გამოსადინელსა წყალთასა, სწავლ. იოანე ოქრობ. 6 r, 18—6 v, 2.

წარიყვანიედ: და წარიყვანიედ დედები ცოლად, პროკოპი, 260 v, 7—8 b.

ცნიედ: რაი-იგი შეემთხვის ზღვსმავალთა, რომელთა იგი ვერა ცნიედ, ექუს. დღ. (აბ.) 106, 12—13 B; შდრ.: ცნიან A.

II კ ა ვ შ ი რ ე ბ ი თ ი

იყვნედ: და რომელნი ველსა იყვნედ, ნუ შევლენედ მუნ, ლ. 21, 21 C; შდრ.: იყვნენ DE.

იქმნედ: გამოხადნა და უჩუენნა სიმენისანი იგი შრომანი მრავალთა,

რამთა ხედვიდენ ყოველნივე მსგავსთა თჳსთა და ნუგეშინის-ცემულ იქმნედ, უღაბნ. მრავალთ. 59 r, 8—12 b.

-ედ S₃ პირის ნიშნად მრავლობით რიცხვში II კავშირებითის ფორმებთან აღრე არ აღუნიშნავთ.

I თ უ რ მ ე ო ბ ი თ ი

X საუკუნის ძეგლებში ისეთი ფაქტები დადასტურდა, როცა I თურმეობითში მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში -ედ არის წარმოდგენილი მოსალოდნელი -ან სუფიქსის ადგილას:

და იგონებნ ყოველთა საქმეთა თჳსთა, რომელნი ცხორებასა მისსა უქმნიედ, Sin.-36 142, 16—18; და მიუპყრიან შარავანდედთა, რომელთა მიუვლინებიედ ივინი, შატბ. კრებ. 67 v, 3—5 a; რამეთუ შეუსხმედ სარწმუნოებისა ფერგთა შესაქსხმელნი, ეფრ. ასურ. სწავლ. 177 r, 16—18 b; არარაისაგან აღიძრვის და არა თანამდებ იქმნის, რაჟამს დაეცნიან ვორცნი, რომელ შეუშოხიედ, პარხლ. მრავალთ. 190 v, 1—4 b; მსგავს არს იგი კაცსა, რომელსა შეუბორკილებიედ ფერჯნი, Sin.-35 351, 7—9 a.

არის შემთხვევა, როცა მრჩობლი სუფიქსია წარმოდგენილი, -ან და -ედ: მოუცუშანედ (ივინი მას, შდრ.: მოუცუშას იგი მას):

რომელნიმე მოკიდებულ არიედ ნაშუსრევსა რასმე თივისასა და ზე მოუცუშანედ წყალთა, მამ. სწავლ. 117, 17—18 A.

რით უნდა აიხსნას -დ // -ედ სუფიქსთა ასე ფართო გავრცელება ძველ ქართულ წერილობით ძეგლთა ერთ ნაწილში? ზოგი მკვლევრის ვარაუდით, -დ // -ედ მესამე სუბიექტური პირის ერთ-ერთ უძველეს მაწარმოებლად უნდა ჩაითვალოს (20, გვ. 521—522; 13, გვ. 140; 2, გვ. 139). საყურადღებოა ის, რომ ჩვენთვის საინტერესო ზმნური ფორმები უმთავრესად ხელნაწერთა გარკვეულ ჯგუფში გვხვდება. ისეთ ძეგლებში, რომლებიც დაწერილია, ან გადაწერილია სამხრეთ საქართველოში, ან კიდევ სინას მთასა, თუ ათონზე (სამხრეთ საქართველოს წარმომადგენელთა მიერ).

ვფიქრობთ, რომ -დ ან -ედ რიგ შემთხვევაში მეორეულია. ასე, მაგალითად: მოუცუშანედ აშკარად ჰიპერტრბანული ფორმაა. აქ -ედ ზედმეტადაა დაწერილი. მეორეულად უნდა ჩაითვალოს -დ -ნ-ს ადგილას I და II ბრძანებითებისა და II კავშირებითის ფორმებში. ამ მოვლენის მიზეზი ისაა, რომ იშლება ბრძანებითის გამოხატვის ძველქართულისებური სისტემა. მას შემდეგ, რაც მოიშალა აწმყოსა და აწმყოს ხოლმეობითის დაპირისპირება, თავს იჩენს -დ სტატიკურ ზმნათა აწმყოსა და გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში (სტატიკურ ვნებითთა აწმყოსა და გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითის ფორმებს შორის კავშირი სავსებით გასაგებია). სინური მრავალთავის, ხელნაწერში კვითხულობთ:

სადაც იგი **ჰნთიედნ**, ყოველად მუნ არს, 122, 7.

ჰნთიედნ გამომცემელთა მიერ საესებით სამართლიანად არის გასწორებული, როგორც დაუშვებელი ფორმა. მაგრამ საკითხავია, რა არის საფუძველი გადამწერის დაშვებული შეცდომისა? ალბათ ის, რომ -**ნ** და -**დ** სუფიქსთა ოდინდელი განაწილება ენაში მოშლილია. გადამწერმა არ იცის, სად -**ნ** დაწეროს და სად —**დ**. შეცდომის თავიდან ასაცილებლად იგი ორივე სუფიქსს წერს.

ენობრივი საფუძველი უნდა ჰქონდეს -**ედ** დაბოლოებას უწყვეტლის ხოლმეობითსა და II ხოლმეობითში. საფიქრებელია, რომ **სწავლიდიედ...** მოვიდიედ და მისთანა ფორმები განვითარდა ცოცხალ მეტყველებაში (სავარაუდოა, სამხრეთ საქართველოს ზოგიერთ დიალექტში), საიდანაც სალიტერატურო ენაშიც შეაღწია.

S₃ პირის ნიშნად მხოლოდ რიცხვში -**ნ** გვხვდება: აწმყოს ხოლმეობითში (**წინ, წერნ**), I ბრძანებითსა (**წერდინ, კლევდინ**) და II ბრძანებითში (**მოკალნ, თქუნ**).

ილია აბულაძემ შენიშნა, რომ X—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში -**ნ** **S₃** პირის ნიშნად დასტურდება. I თურმეობითის ფორმებშიც. ილ. აბულაძე ასახელებს 7 მაგალითს (**უცნობიენ, H-341 (XI ს.); განმიბნევიენ, შეგირაცხიენ, S-407 (X ს.); უხილავნ, S-1139 (X ს.); შეუპყრიენ, წარუმართებიენ, იგავნი სოლომონისნი; წარუწყმედიენ, ისუ ზირაქი (2, გვ. 143—145).**

ამათგან სამი (**შეუპყრიენ, წარუმართებიენ, წარუწყმედიენ**) ა. შანიძის მიერაა დადასტურებული და შემდგომ ილია აბულაძისათვის მიწოდებული (2, გვ. 143); ხოლო ერთს (**განმიბნევიენ**) ყურადღება არს. ჩიქობავამ მიაქცია (72, გვ. 39).

VIII—XII საუკუნეთა ძეგლებში ამ რიგის ოცამდე ახალი ფაქტი დადასტურეთ. სანამ ახალ მასალას მოვიხმობდეთ, შევნიშნავთ, რომ ილ. აბულაძის, აგრეთვე ჩვენ მიერ გამოვლენილი შემთხვევები ორ ჯგუფად უნდა იყოს: I, როცა -**ედ** დაბოლოება ეთანხმება სახელის მრავლობით რიცხვს; II, როცა -**ნ** ზმნაში შეესატყვისება სახელის მხოლოდობით რიცხვს.

განვიხილოთ შემთხვევათა I ჯგუფი. ჯერ დავიმოწმებთ სტატიკურ ზმნათა აწმყოს ფორმებს (ამგვარი ფორმები ილია აბულაძეს დადასტურებული არ ჰქონია):

უპყრიენ: მარჯუნით მამისა სამარადისოდ **უპყრიენ** საყდარნი, სინ. მრავალთ. 169, 29.

გაპყრიენ: არამედ ყოველნი თქუნ თანა **გაპყრიენ**, ათ. ასკეტ. კრებ. 81, 18—19 ა.



დამიწერიენ: ამათ სახარებათა მიწყებით, რომელ **დამიწერიენ**, ამსახურებდ, პაემ. ტექსტ. 364, 7—8.

წარუმართებიენ: ეტლნი ქრისტესნი ბევრ წილ არიან და ათასეულნი წარუმართებიენ, ათ. მრავალთ. 121 v, 22—24 b.

შეურაცხიენ: ვითარცა მღვდმარეთა **შეურაცხიენ** თავნი, ამოს. 6, 5 O.

როგორ უნდა აეხსნათ ამგვარი შემთხვევები? დავიწყოთ სტატიკური ზმნათა აწმყოს ფორმებით: **უპყრიენ** საყდარნი, ყოველნი **გიპყრიენ** ... მოსალოდნელი იყო: **უპყრიან**, **გიპყრიან**. სავარაუდოა, რომ -ე-ნ დაბოლოება -ან-ის ნაცვლად პარადიგმის გასწორების შედეგად მივიღეთ. თუ სუბიექტი მხოლოდით რიცხვშია, **უპყრიეს** ტიპის ორპირიანი სტატიკური ზმნა ასე იულლება: **მიპყრიეს** მე იგი, **გიპყრიეს** შენ იგი, **უპყრიეს** მას იგი ... (შდრ.: **მიპყრიან** მე იგინი, **გიპყრიან** შენ იგინი, **უპყრიან** მას იგინი ...). მხოლოდითის ანალოგიით ე ისეთ ფორმებშიც გადავიდა, რომელთაც სუბიექტური პირი მრავლობითში შეეწყობათ: **მიპყრიენ** მე იგინი, **გიპყრიენ** შენ იგინი, **უპყრიენ** მას იგინი ...

ვფიქრობთ, ანალოგიით უნდა აიხსნას -ე-ნ დაბოლოება I თურმეობითში მოსალოდნელი -იან-ის ნაცვლად:

შემირაცხიეს მე იგი (მაგრამ: **შემირაცხიან** მე იგინი),

შეგირაცხიეს შენ იგი (მაგრამ: **შეგირაცხიან** შენ იგინი),

შეურაცხიეს მას იგი (მაგრამ: **შეურაცხიან** მას იგინი).

მხოლოდითის ფორმებიდან I თურმეობითის ნიშნისეული ე გადავიდა მრავლობითში და მივიღეთ: **შემირაცხიენ** მე იგინი, **შეგირაცხიენ** შენ იგინი და მისთ.

განვიხილოთ შემთხვევათა II ჯგუფი: -ნ მხოლოდითში დასმული სახელის ნიშანია.

I თ უ რ მ ე ო ბ ი თ ი

უცნობიენ: არცა მახლობელი უწყიედ, რაა არნ, არცა შორიელი უცნობიენ, სინ. მრავალთ. 104, 23.

შეგირაცხიენ: კადნიერებითა და ამპარტავენებითა არარად **შეგირაცხიენ** გლახაკი, Sin.-36 88, 27—30; და ნუ ვითარცა მტერი **შეგირაცხიენ** იგი, Ath.-42 89 r, 8—9 b.

შეურაცხიენ: **შე-სამე-ურაცხიენ** უნაყოფოა იგი ვითარცა სხუაჲ, სინ. მრავალთ. 139, 12—13; ნაშობსა უკეთურსა მართალთა თანა **შეურაცხიენ** თავი თვისი, პარიზ. ლექც. 124 v, 10—12.

მოუგებიენ: ვაჭართა მათ, რომელთა **მოუგებიენ** მარგალიტი, ათ. მრავალთ. 288 v, 12—14 b.



შეუდრესიენ: და მოიღის, რომელი-იგი შეუდრესიენ ფურცელი, ათ. პატერ. 76 v, 17—18.

მასმიენ: ვიხილე ძმამ, რომლისათვის მასმიენ ბრალი რამე, ათ. პატერ. 159 v, 3—4.

განმიზნევიენ: და შევიკრიბი, სადა არა განმიზნევიენ, Sin.-30 63 v, 14—16 a; ტბ. ოთხთ. 143, 17—19 b.

დაუმარხავნ: რომელსა დაუმარხავნ სული იგი წმიდამ სიწმიდით, ათ. მრავალთ. 285 r, 2—3.

გარდაურთხამნ: ბობლანსა ტყავი მკუდრისამ გარდაურთხამნ, Ath.-25 149 r, 1—3 b.

უტვრთავნ: უნდოა ქერისაგან შემზადებული საზრდელი მიიღის და ეგრეთვე ძილი არა ცხედარსა ზედა, არამედ ზედგომით საბელსა რასმე ზედა, რომელსა უტვრთავნ, H-2211 72 v, 10—13.

მოუკრძალავნ: ხოლო მდაბალსა მას მოუკრძალავნ თავი თვისი სიმდაბლით და აქუნ მარადის პატივი თვისი, ათ. პატერ. 99 r, 17—19; Sin.-35 628, 10—14 b.

გასათვალისწინებელია, რომ ამგვარი ზმნური ფორმები დასტურდება ქართული ენის ისტორიისათვის ისეთ უმნიშვნელოვანეს წერილობით ძეგლებში, როგორცაა: სინური მრავალთავი, მამათა სწავლანი (S-1139), Sin.-36, ათონის მრავალთავი და მისთ., სადაც მრავალ ნეოლოგიზმთან ერთად შემონახულია ქართული ენის უძველესი სტრუქტურის ამსახველი ფორმები.

ჩვენ სწორად მიგვაჩნია ილია აბულაძის ვარაუდი, რომლის თანახმადაც, უცნობიენ, შეგირაცხიენ ... და მისთანა ფორმები III სერიაში ოდესღაც არსებული კიდევ ერთი ხოლმეობითის გადმონაშთებია. ილია აბულაძის მოსაზრებით, ეს არის მესამე ხოლმეობითის უძველესი სახე (2, გვ. 145).

როგორც ცნობილია, III ხოლმეობითად მიჩნეულია ისეთი ფორმები, რომლებიც II თურმეობითის ფუძიდან იწარმოება.

II თ უ რ მ ე ო ბ ი თ ი

III ხ ო ლ მ ე ო ბ ი თ ი

**შემერაცხა მე იგი
ებრძანა მას იგი**

**შემერაცხის მე იგი
ებრძანის მას იგი (60, გვ. 11;
52, გვ. 147).**

ამდენად, I თურმეობითზე დაყრდნობილი ხოლმეობითი ვერ იქნება ამოსავალი II თურმეობითის ფუძიდან ნაწარმოები ხოლმეობითისათვის.

უცნობიენ, შეგირაცხიენ და მისთანა ფორმების ხოლმეობითობას ხაზს უსვამს მათ პარალელურად ერთი და იმავე წინადადების ფარგლებში აწმყოს ხოლმეობითის, II ხოლმეობითის ფორმათა ხმარება.

ძველ ქართულში მხოლოდ ვადმონაშთილა გვაქვს ოდესღაც არსებუ-
ლი ამ მწკრივისა. ისმის კითხვა, რა გვეწოდებინა მისთვის სახელად? სა-
მეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული ტრადიცია რომ არა, რომ-
ლის თანახმადაც, III ხოლმეობითად მიჩნეულია II თურმეობითის ფუ-
ძიდან ნაწარმოები მწკრივი (შემერაცხის, ებრძანის და მისთანანი), უფრო
უბრაანი იქნებოდა, სწორედ უცნობიენ, მოუგებიენ და მისთანა ფორმე-
ბისათვის გვეწოდებინა III ხოლმეობითი, ხოლო ებრძანის... ჩაგვე-
თვალა IV ხოლმეობითად. ამით მწკრივთა თანმიმდევრობაც იქნებოდა
დაცული (I თურმეობითიდან ნაწარმოები მწკრივის სახელად III ხოლ-
მეობითი გვექნებოდა, ხოლო იმ მწკრივს, რომელსაც II თურმეობითი
უძეეს საფუძვლად, IV ხოლმეობითი ერქმეოდა) და ისტორიული პერ-
სპექტივაც: უცნობიენ და მისთანა ფორმები თავს იჩენს გაცილებით
ძველ ტექსტებში (და ამდენად ენის განვითარების უფრო აღრინდელ სა-
ფეხურს ასახავს), ვიდრე ებრძანის და მისთანანი.



დასასრულ, ყურადღებას იქცევს -5 II ხოლმეობითის ფორმებში მე-
სამე სუბიექტური პირის ნიშნად:

ითქვნ: უთავდგმულესად ითქვნ ხედვამ, A-52 74 r, 33—34.

იყვინ: ოქრომ ანუ ვეცხლი რაყამს ცეცხლსა შთავარდეს, მოლბის
სიფიცხლისა მისგან თვისისა და ვიდრემდე ცეცხლსა შინა იყვინ, ლბილ
არნ იგი, Jer.-73 94 v, 7—8.

ამგვარი ფორმები მიუთითებენ, რომ მესამე სუბიექტური პირის -5
ნიშანი ენაში, საზოგადოდ, იშლება.

ა. არაბული თვისი, რომ ზემოთ დასახელებულ მაგალითებს შეიძლე-
ბა მიემატოს „ისეთი შემთხვევები, როცა -5 სუფიქსს უკავია -ან-ის პო-
ზიცია, იგი გავებული ჩანს მრავლობითობის ნიშნად“ (4, გვ. 34). ავტორს
მოჰყავს ასეთი „ნიმუშები“: მიხილავნ (ი გ ი ნ ი), გვიხილავნ (ი გ ი ნ ი)
და სხვ. (4, გვ. 34). მის მიერ დამოწმებული ყველა მაგალითი გამომცე-
მელთა კორექტურული შეცდომებია და მათი მოხმობა ენობრივი ანალი-
ზისას სრულიად გაუმართლებელია.

ასევე არასწორია თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ „პერფექტული
ნაკვეთისათვის „ხოლმეობითობის“ მიწერა, ცხადია, უფრო მეტად მო-
ულოდნელია“ (4, გვ. 39). ცნობილია, რომ ძველი ქართული პერფექტის
(I თურმეობითის) ერთ-ერთი ფუნქციაა აწმყოს ვადმოცემა. აწმყოში კი
ჩვენ ვარჩევთ ერთგზის და მრავალგზის მოქმედებას. ამდენად, უცნობიენ
და მისთანა ფორმებისათვის ხოლმეობითობის მიწერა გამართლებულია.
სხვათა შორის ბერძნული პერფექტიც გამოხატავს ხოლმეობითს (იტერა-

ტივს, ინტენსივს), რაც სპეციალურად არის მითითებული სამეცნიერო ლიტერატურაში (92, გვ. 264).

საზოგადოდ, არაა სწორი ძველი ქართულის ენის ძეგლებში გამოვლენილი -ნ, -ედ სუფიქსიანი ყველა ფორმის ერთ სიბრტყეზე განხილვა. ზემოთ უკვე ითქვა, რომ ზოგი ფორმა გვიანდელია, მცდარია, ზოგს კი ამჟამად ენობრივი საფუძველი აქვს (შდრ.: 4, გვ. 37).

3. ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიის გადმონათვისებისათვის ძველ ქართულში

ძველ ქართულში I ობიექტური პირის ნიშნად მრავლობით რიცხვში მ- და გუ- პრეფიქსები გვაქვს: მ-სწავლის || გუ-სწავლის იგი ჩუენ; მ-იუ-არს || გუ-იუ-არს (გუუ-არს) იგი ჩუენ და ა. შ.

ა. შანიძის აზრით, ეს ვითარება ქართულის განვითარების ადრეულ საფეხურზე არსებული კატეგორიის — ინკლუზივ-ექსკლუზივის — გადმონაშთია (57, გვ. 372—374; 58, გვ. 335; 66, გვ. 183; 69, გვ. 65).

ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორია ახასიათებს ზემოსვანურს (ბალს-ზემოურსა და ბალსქვემოურ დიალექტებს). ა. შანიძის აზრით, ეს კატეგორია ახასიათებდა საერთოქართველური ფუძე-ენის მორფოლოგიურ სისტემას (57, გვ. 372—374; 58, გვ. 335). ა. შანიძის ამ მოსაზრებას ემხრობიან ვ. თოფურია (22, გვ. 25—26); გ. დეეტერსი (90, გვ. 27; 34), კ. დონდუა (85, გვ. 275—296), თ. გამყრელიძე (9, გვ. 45—60), გ. კლიმოვი (86, გვ. 60; 87, გვ. 31—35), ალ. ონიანი (47, გვ. 231—234; 48, გვ. 213—239).

რა თქმა უნდა, სვანურისა და ძველი ქართულის მონაცემები საერთო-ქართველური ფუძე-ენის სისტემაში ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიის დაშვებისათვის საკმაოდ საფუძველს გვაძლევენ (შდრ.: 73, გვ. 104—105).

ამავე დროს ძველი ქართული ენის ძეგლებში ამ კატეგორიის მხოლოდ გადმონაშთები გვაქვს. მ- და გუ- პრეფიქსები ძველი ქართულის დონეზე ინკლუზივ-ექსკლუზივის აღარ აღნიშნავს (57, გვ. 373—374; 85, გვ. 148—150; 73, გვ. 94—95):

მოვიხმობთ რამდენიმე მაგალითს:

გუმეზახენით ჩუენ: ასულნი თქუენნი მოგუცენით ჩუენ და ასულნი ჩუენნი მიათხოვენით ძეთა თქუენთა, დაბ. 34, 90; ეტყოდეს მათ სუმეონ და ლევი, ძმანი დინაასნი: ვერ ველ-გუეწიფების სიტყუი ეგე ყოფად, დაბ. 34, 14; შევიდეს მწიგნობარნი იგი ძეთა ისრაელისათანი წინაშე ფარაოასსა და ეტყოდეს: რაასათვს ესრეთ უყოფ მონათა შენთა: ბზესა

არა გუცემ მონათა შენთა და ალიზსა მასვე გუეცუჱ საქმედ, ვამ. 5, 16—17; ანგელოზსა მას ეტყოდა: ვინაჲ ესრე სახე კურთხევამ ესე მოგუართუ ჩუენ, სინ. მრავალთ. 4, 29; შენ კადნიერებამ სამოთხედ შესლვისამ მოგუამადლე ჩუენ, იქვე 13, 21, და სხვა.


განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ერთსა და იმავე წინადადებაში მ- და გუ- პრეფიქსები ერთი და იმავე ფუნქციით გვხვდება:

არაჲინ არს, რომელმანმცა სახლად შეგყუვანა და დამადგინა, მსაჯ. 19, 18 O; შეიმოსა მიწისაგანისა მის ხატი, რაჲთა ზიარ-მყენეს ჩუენ ხატისა მის ზეცისაჲსა; მკლავთა ზედა წმიდისა დედაკაცისათა დაჯდა, რაჲთა მარჯუენით გწოდოს ჩუენ თვისისა მამისა; შეურაცხი გუ-ამი თავს-იღვა შემოსად და მითვე საფლავსა დაიდვა, რაჲთა მკვლად გამოგვჩინეს ჩუენ საუყუნომსა ცხორებისა, სინ. მრავალთ. 17, 16—20; ელვარს იგი ბრწყინვალეებამ ღმრთეებისამ დაეფარა და სულითა ღმრთეებისაჲთა მოგუეახლა ჩუენ; ანგელოზთა გალობასა დირს-მყენა ჩუენ გალობად მისა, იქვე, 17, 37—39, და მისთ.

უკანასკნელ ხანებში ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიის გადმონაშთებს ძველ ქართულში საინტერესო გამოკვლევა უძღვნა თ. მეტრეველმა (39). მისი აზრით, „ძველი ქართული ენის ძეგლებში აშკარად ჩანს ნაშთის სახით შემორჩენილი ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიის კვალი“ (39, გვ. 190). ასევე სწორია ავტორის დებულება: „აშკარაა, რომ ამ პერიოდის ცოცხალი სამეტყველო ენისათვის უცხო იყო ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორია. ისიც ცხადია, რომ ეს კატეგორია ძველ ქართულში გაცილებით ადრე უნდა მოშლილიყო. ამიტომაც, რომ მანიანი ფორმების ხმარება ძველ ქართულში ერთგვარ არქაულ ელფერს ატარებს და ძველი ქართული ენის ძეგლთა უმეტესობაში, კერძოდ, ისეთ კლასიკურ ძეგლშიც კი, როგორიც „სინური მრავალთავია“, ერთობ ჭირს ინკლუზივ-ექსკლუზივის კვალის დადგენა“ (39, გვ. 189).

მ-პრეფიქსი, რომელიც ძველი ქართულის დონეზე მრ. რიცხვის ნიშნის ერთ-ერთი ალომორფია, თანდათან გამოდის ხმარებიდან. იგი არ გვხვდება „ხანმეტ მრავალთავში“ (68), „შუშანიკის წამებაში“, ევსტათი მცხეთელის წამებაში“, ძველი ქართული ენის ზოგ სხვა ძეგლში. მ- მრავლობითობის პრეფიქსი არ გვაქვს საშუალ ქართულშიც.

ამდენად, ძველი ქართული ასახავს იმ ვითარებას, როცა გუ- და მ-პრეფიქსები ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიას კი არ აღნიშნავენ, არამედ მრავლობითი რიცხვის I ობიექტური პირის ნიშნის ალომორფებია. მ-პრეფიქსი ამ ფუნქციით თანდათან მოიშალა გუ-პრეფიქსის გავრცელების (გაბატონების) შედეგად.



**4. არს მუშავალი ზენის უღლებავი მომხდარი
ცვლილებები**

ძველი ქართული ენის ნორმათა მიხედვით, არს მუშველი ზმნა აწმყო-
ში ასე იუღლება:

მხ. რ.	მრ. რ.
1. ვ-არ	ვ-არ-თ
2. ხ-არ	ხ-არ-თ
3. არ-ს	არ-ი-ან

აწმყოს ხოღმეობითში გვექნება:

მხ. რ.	მრ. რ.
1. ვ-არ	ვ-არ-თ
2. ხ-არ	ხ-არ-თ
3. არ-ნ	არ-ი-ედ

ი, რომელიც აწმყოსა და აწმყოს ხოღმეობითის მრავლობითი რი-
ცხვის III პირში იჩენს თავს, ზოგჯერ I და II პირების ფორმებშიც
გვხვდება (54, გვ. 43). ვარი, ხარი ფორმები IX—XI საუკუნეთა ძეგლებ-
ში გამოვლინდება:

ვარი: შავ ვარი მე, სინ. მრავალთ. 226, 32; 226, 34; მეცა მიცით და
უწყით, ვინამ ვარი, ი. 7, 28 C; მცირედ ეამ თქუენ თანა ვარი, ი. 7, 33 C;
ღმრთისამ ვარი მე, დაბ. 50, 19 O; უბრალო ვარი, S-1398 129 r, 20 a;
ვიღრე ცოცხალა ვარი, H-622 6 r, 26; მეუფე ვარი მე, H-1895 1 r, 12;
რომელსა შინა კმა ვარი, S-407 123 v, 5 b; უ ბ რ ა ლ ო ვარი მე სისხლი-
საგან თქუენ ყოველთაჲსა, იქვე 237 r, 14—15 a; დავრდომილ ვარი მე,
ღმერთო, A-38 107 v, 3; ძეო მეფისაო, მე მონამ ვარი, ბალავარ. 86, 21—
22 C, და მისთ.

ხარი: უკუეთუ მეუფე ხარი შენა, ი. 18, 37 DE; უმეტეს ხარი შენ.
მოდრ. იადგ. 25 r, 39; დადგრომილ ხარი ჩემ თანა, H-622 6 r, 2—3; ძმ
ჩემი ხარი შენ, S-407 147 r, 8—9 b; მესნელი ჩემი ხარი შენ, A-38 107 v,
5; რომელი პაპრაკთავანი ეშმაკთაი ხარი შენ, ბალავარ. 99, 2 C, და სხვ.

ვარი, ხარი, არიან, არიედ ფორმები თავისთავად გეავარაუღებინებენ
არის ფორმის არსებობას. არის იშვიათად, მაგრამ მაინც გამოვლინდება
IX—XI საუკუნეთა ხელნაწერებში:

პირი ზამთრისამ არის, უღაბნ. მრავალთ. 149 v, 28—29 a; რომელ
არის კარავსა მას შინა, ლევიტ. 4, 7 O; არაწმიდა არის იგი თქუენდა, იქ-

ვე 11, 27 O¹; კაცი მართალი და ბრძენი მსგავსი ღმრთისაჲ არის, A-35 141 v, 20—142 r, 1; ესე საქმე ეშმაკისა უკეთურისაჲ არის, H-622 4 v, 23—24; ნათესავი თქუენი მარადის მაშფოთებელი არის, ჯავახ. აღწერ. გვ. 199; ესე არის სახმ ბრძოლისა მისისაჲ, ნათლისღებ. მეორე 419, 5; ვიდრეღა არა დრკუ არის ენაი შენი, იქვე 421, 11—12.

საშუალი ქართულის ძეგლებში არის თანდათან ბატონდება. საყურადღებოა, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ იგი ნ-ჯერ იხმარება, არს კი 57-გზის.

• ხმოვნის ფუნქციისა და წარმომავლობის შესახებ სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს (50, გვ. 60; 90, გვ. 118; 54, გვ. 47—48).

ძველი ქართულის ძეგლებში დადასტურებული ვარი, ხარი, არის ფორმები მოწმობენ, რომ ცოცხალ მეტყველებაში აწმყოს წარმოება არ იყო უნიფიცირებული. ერთი მხრივ, გვქონდა:

მხ. რ.	მრ. რ.
1. ვ-არ	ვ-არ-თ
2. ხ-არ	ხ-არ-თ
3. არ-ს	არ-ი-ან

მეორე მხრივ, კი:

1. ვ-არ-ი	ვ-არ-ი-თ
2. ხ-არ-ი	ხ-არ-ი-თ
3. ა-რ-ი-ს	არ-ი-ან

ამ ორი სისტემის შერწყმამ მოგვცა თანამედროვე ქართულისათვის დამახასიათებელი ნარევი უღლება: • გაბატონდა მხ. რიცხვის III პირში, I და II პირების ფორმებში კი • არ გვაქვს.

5. -იან დაბოლოება აწმყოში ზოგ გარდაუვალ ზმნასთან

სტატიკურ ზმნათა ერთ ჯგუფს აწმყოს ფორმებში ზოგჯერ -იან დაბოლოება მოუღის: მიხარიან, მრცხუენიან, მეშინიან, მგლიან და სხვა (ძველი ქართული ენის ნორმაა: მიხარის, მრცხუენის, მეშინის, მგლის...). -იან დაბოლოება ზოგ გარდაუვალ ზმნასთან პირველად ხანმეტ მრავალთავეში იჩენს თავს, ოღონდ საკმაოდ ფართოდაა გავრცელებული X—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში:

¹ ეს მაგალითი შენიშნული აქვს ი. ქავთარაძეს. იგი წერს: „მესამე პირში არის თითქმის ერთადერთია“ (54, გვ. 46, შენ.).

ზრცხუენიან // პრცხუენიან: ზრცხუენიან, ხანმ. მრავალთ. 13, 1; არამე პრცხუენიანა და ჩუენ მზასრობენ, სვან. მრავალთ. 25 რ, 9—12 ა; კაცთ-გან არა პრცხუენიან, მრავალთ. 12 რ, 18—19 ბ; პარხლ. მრავალთ. 261 რ, 13—14 ა; 261 რ, 28—29 ა; ათ. მრავალთ. 223 რ, 8 ბ; ითიკა 91 რ, 14; არცა გრცხუენიან, ათ. ასკეტ. კრებ. 309 ვ, 3—4 ბ; არა გრცხუენიანა, Ath.-32 150 რ, 12—13; პრცხუენიან მე ხილვად პირისა კაცისა, წმიდათა ცხოვრ. 68, 1—4 ბ; არამე პრცხუენიანა, პარხლ. მრავალთ. 19 რ, 30—31 ბ; პრცხუენიან, მამო, იქვე 635 ვ, 1—3 ბ; თხოვად პრცხუენიან, Sin.-15 193, 6—8 ბ; Sin.-38 8 ვ, 23 ბ—9 რ, 3 ა; ნუ გრცხუენიან, ძმო, A-35 240 რ, 5—6, და სხვა.

მგლიან: რამ მგლიან მე, ზრახვიდეს, მამ. სწავლ. 285, 6—7 A; ნურამ შენ გგლიან, პარხლ. მრავალთ. 102 ვ, 1 ა; ნურამ გგლიან, უტე, მოკუდეს. შუშ. X, 6.

ამ ზმნის თავდაპირველი პირიანი ფორმები თანამედროვე ქართულში აღარ გვაქვს. საწყისიდან ვაწარმოებთ პირიან ზმნას: ვგლოვობ. საწყისიდან სხვაგვარად წარმოქმნილი ზმნა იყო ძველ ქართულშიც: ვეგლოვ და მისთ.

ეშინიან: რამეთუ არა ეშინიან მათ მეფისაგან, მამ. სწავლ. 230, 11 A; ნუ გეშინიან, ათ. ასკეტ. კრებ. 43 რ, 4 ბ; 323 ვ, 2—3; რომელსა არა ეშინიან, იოანე ოქრობ. ცხოვრ. 136 ვ, 15—16; მეშინიანო დღესა ბოროტსაო, შატბ. კრებ. 276 რ, 18—19 ა; და არა გეშინიანა ჩემისა კელმწიფებისაგან, Ath.-32 29 რ, 10—11; ჩუენ არა გუეშინიან გუელისა მისგან, ეფთვი 109 ვ, 5—6; ნუ გეშინიან, ასულო, ურბ. თხზთ. 20 ვ, 21—22 ბ; მკვლარ-თათუს ნუ გეშინიან, Sin.-35 587, 3 ა; ამისთვისა გუეშინიან მკეტაგან, იქვე 640, 16—17; არცალა სატანჯველთა შენთაგან მეშინიან მე, Q-240 57 რ, 9—11; ნუ გეშინიან, A-397 46 რ, 11; 46 რ, 16—17; Sin.-11 61 რ, 10; არა ეშინიან მათ მეფისაგან, H-1662 207 რ, 22; არცა ვითარცა მეუფისაგან გუეშინიან ითიკა 86 ვ, 8; გეშინიან, Ath.-21 283 ვ, 1—2; მეშინიან მე, ქ. ცხ. 184, 13, და სხვა.

Sin.-36 ხელნაწერში ეშინია ფორმა გვაქვს (თუ იგი კალმისმიერი შეცდომა არაა):

არა ეშინია მათ მეფისაგან, 264, 4.

(3) სურიან: სურიან შენდამი სულსა ჩემსა, Sin.-34 11 ვ, 4; რომლისათუს-იგი გსურიან, სვან. მრავალთ. 24, 11—13 ბ; ანუ დედისა თქუენისათუს გსურიანა, Ath.-32 261 რ, 2; A-1 141 რ, 7—8; შენდამი სურიან სულსა ჩემსა, Sin.-62 75 ვ, 18—19 ა; ამისა მსურიან, ფებრონია 383, 23; სურიან მას ხილვად ნათლისა, A-35 3 ვ, 9—10; არაწმიდათა საქმეთათუს სურიან, იქვე 306, 18—19; შენ მხოლოდსა მიმართ სურიან სულსა ჩემსა, Sin.-11 47 რ, 16—17; შენდამი მსურიან სულსა ჩუენსა, იქვე 283 ვ, 16, და მისთ.

უხარიან: ფრიად უხარიან ღმერთსა, ათ. ასკეტ. კრებ. 284 რ, 1 ბ;



მიხარიათ, გიზლო ეტრათი, Sin.-6 2, 11 (გაღამწ. ანდერძი);

უხარიათ ღმერთსა საქმეთა ამას ზედა, A-35 115 v, 19—20; მოქალაქობ. მონაზონებ. 53 v, 8—9; და მისთვის ესრეთ უხარიათ, იქვე 283 r, 6; ამისთვის ნუ ვიხარიათ, A-88 74 v, 4—5 a; ამას ზედა ვიხარიათ, ცხორ. ანტონი დიდისაჲ 286 v, 14—16 b; უხარიათ ჰურთასა, კლემაქს. 109 r, 17; ცუდად მზუაობრებასა უხარიათ, იქვე 146 v, 22, და სხვა.

სწყურიათ: რომელთა სწყურიათ კეშმარტად შენდა მიმართ, უფალო, ეფრემ ასურ. სწავლ. 65 v, 1—3 b; რომელთა სწყურიათ შენდა მიმართ, იქვე 65 v, 4—5 b; შიან და სწყურიათ მარადის სიმართლისათვის, Jer.-73 37 r, 5; სხუათა შიან და სწყურიათ, ანდრია სალოსი, 92 v, 8—9.

შიან: შიან და სწყურიათ მარადის სიმართლისათვის, Jer.-73 37 r, 5; სხუათა შიან და სწყურიათ, ანდრია სალოსი 92 v, 8—9.

სწადიან: და ლაზარეს სწადიან ნაბიჭევისაგან ტაბლისა შენისა, პარზლ. მრავალთ. 267 v, 14—17 b; სინ. თარგმ. სახარ. 133 r, 2—4; გწადიანა ღმრთისმეტყუელი სადა ყოფად, ევნომიანოსთა მიმართ 719, 15; ჰრქუა მას ბერმან: მე ჰრისტეს ხილვია აქა არა მწადიან, მამათა ცხორ. 362 r, 9—11; მწადიან, რაითამცა ვპოე უღაბნოსა საყოფელი მცირე, A-92 203 v, 56; სიცოცხლე სწადიან, იქვე 255 v, 22; ვითარცასახედ გწადიან, ქ. ცხ. 297, 2.

გცონიან: მიავლინეს მისა ორნი კაცნი და მიუთხრეს, ვითარმედ: ნუ გცონიან მოსლვად ჩუენდა, სინ. საქმ. მოციქ. 234, 6—10 a; Sin.-58 59 v, 2—4 a.

მმოსიან: სამოსელი ესე ძუელი ჩოვისა, რომელ მმოსიან, ნუუკუე ემურები, მოგუე, ანდრია სალოსი 64, 16—19.

როგორც ვხედავთ, -იან დაბოლოება გარკვეული ტიპის გარდაუვალ ზმნებთან საკმაოდ ადრე იჩენს თავს. გასაგებია ამგვარი ფორმის სიხშირე მომდევნო ეპოქის ენაში (იხ. 70, გვ. 178 და შმდგ.).

6. უ ნ და ა წ მ უ ს მ ნ ი მ ვ ნ ე ლ ო ბ ი თ

მინდა, გინდა, უნდა და მისთ. ძველ ქართულში უწყვეტლის მწკრივის ფორმები იყო (მ-ი-ნ-დ-ა ფორმაში -დ საერცობია):

რაოდენგზის მინდა შეკრებაჲ ნაშობთა შენთაჲ, მ. 23, 37 C; ლ. 13, 34; არა უნდა განმხილებაჲ მისი, მ. 1, 19; და უნდა ლათუ მისი მოკლვაჲ, მ. 14, 5, და სხვა.

XI—XII საუკუნეებში მინდა, გინდა, უნდა და მისთ. ფორმები აწმყოს („გ ი ნ დ“, „ს ა ჭ ი რ ო ა“) მნიშვნელობით იხმარება:

ვჰამოთ და ვსუათ დღეს აქა, და მერმე, ვითა უნდა, იყოს, Jer.-96 199 r, 23—24;

შეისწავე, ვითარმედ მარხვათა ქრისტეშობისათა აღელუამ ი ესრეთ არს უცთომელად, ესრეთ უნდა, Jer.-150 7 v (მინაწ.).

ჩანს, სავრცობისეული -დ ზმნის ძირში გადაირიცხა. ეს პროცესი XII საუკუნეში უკვე დასრულებულია, რასაც „ვეფხისტყაოსნის“ მონაცემები ადასტურებს:

მინდა=მს უ რ ს: აწ ენა მინდა გამოთქმად, 6, 1; ქმარი არ მინდა უშენო, 154, 3; წასვლა მინდა პატრონისა სამსახურად, 155, 1, და ა. შ.

გინდა=გ ს უ რ ს: ყმაო, რა გინდა, ანუ მენუეკვ მე რასა, 236, 1; რაცა გინდა, იგი ქმენო, 238, 4, და სხვა.

უნდა=ს უ რ ს: მისგან კიდე ნურა უნდა, 18, 4; იმას თქვენი არა უნდა, 90, 2; ღმერთსა ჩემი უბედობა უნდა, 279, 3, და სხვა.

„ვეფხისტყაოსანში“ ამ ზმნის ახლებურად ნაწარმოები სავრცობიანი ფორმებიც გვხვდება:

მინდოდა: რაცა მინდოდა საქურქლე დასადებელი, 1056, 1;

გინდოდი: რას მაქნევდით, რად გინდოდი, 295, 1;

გვინდოდა: რაცა გვინდოდა, 1314, 3;

უნდოდა: თულა გახსოვს, რა უნდოდა, 817, 1;

გინდოდე: ესცნობდე, გინდოდე საკლავად, 1088, 2;

მინდოდეს: არ მინდოდეს, ვისცა ვუნდი, 559, 2, და სხვა.

დ სახელზმნურ ფორმებშიც დაჩნდება:

ნდომა: ჩემი ყოლა ნურა გინდა — სიყვარული, ნუცა ნდომა, 548, 1;

მაშოროს ნდომა თქვენისა ქალისა, 566, 4;

მნდომელი: თვით იყო მნდომელი, 516, 3; შეყრისა ვიყავ მნდომელი, 597, 3;

სანდომი: წყალი დის, არად სანდომი ხიდისა, 185, 3;

მონდომილი: ვარ მქმნელი საქმისა, მის შენგან მონდომილისა, 292, 2, და სხვა.

7. შ ა მ ი კ ლ ი ა, შ ა მ ი კ ლ ი ა ... ფორმათა

დათარიღებისათვის

ძველ ქართულ ტექსტებში შემძლებელ ვარ, ძალ-მიც, მიძლავს, გელ-მეწიფების სინონიმებია. ახალ ქართულში ამ მნიშვნელობით შემიძლია იხმარება.

შემიძლია, შეგიძლია ... და მისთანა ფორმები აწმყოში, სალიტერატურო ენის მონაცემების თანახმად, X საუკუნიდან იჩენს თავს:

და ვერ შეგიძლია, ათ. ასკეტ. კრებ. 300 v, 8—9 a; სათნოებათა მათ-თა არა მოაკლდებოდა, რომელთაი ვერლარა ვის მოგსენებამ მათი შეუძ-

ლია, პარხლ. მრავალთ. 610 v, 24—27 a; ბუნება შენი ღმერთი არს და ვერ შეგიძლია ძმისა ვარეშეკცევი, A-35 197 v, 18—20; მიუგო მან: ვერ შემიძლია, იქვე 219 v, 1; ვერ შემიძლია დათმენა სატანჯველთაი, იქვე 226 v; 3—4; ვერ შემიძლია იქვე 235 r, 15; 242 v, 6—7; ვერღარა შემიძლია, იქვე 240 v, 4—5; ვერ შეგვძლია ჩუენ მისი დატევებაი, იქვე 250 r, 16—17; არცა ესე შეგვძლია, იქვე 253 v, 11—12; 253 v, 15—16; ვერ შეგიძლია შრომისა დათმენაი, A-397 201 r, 1—2; ჰრქუა მამასა თესსა: ვერღარა შემიძლია წინააღმდეგომად ბრძოლისა მის, პატერიკი 67, 1—2; ვერ შემიძლია წინა-აღმდეგომად ბრძოლისა, ამის, იქვე 68, 6; წერილ არს წმიდასა სახარებასა, უკუეთუ გცეს ვინმე მარჯუნესა ყური-მალსა შენსა, მიუპყარ მარცხენაიკა შენი. ჰრქუეს მათ: ვერ შეგვძლია. ჰრქუა მათ ბერმან: უკუეთუ ვერ შეგიძლია მიპყრობაი მეორისაი, იგი ერთი ხოლო მოითმინეთ. ჰრქუეს მათ: არცა ესე შეგვძლია. ჰრქუა მათ ბერმან: უკუეთუ ვერცა ესე შეგიძლია, ნუ მოაგებთ ნაცვალსა. ჰრქუა მათ: არცა ესე შეგვძლია, იქვე 78, 2—8; ძმამან ჰკითხა მამასა იოსებს: რაი ვყო, რამეთუ ვერ შემიძლია შრომაი და ჰირი და ტკივილი თავისა ჩემისაი? მიუგო მას ბერმან და ჰრქუა: უკუეთუ ესე ვერ შეგიძლია, დაიცევ გონებაი შენი, იქვე 114, 18—21; შდრ.: შემძლებელ ვარ, შემძლებელ ხარ, Ath.-21 82 r; ძალ-მიც, ძალ-გიც, A-1105 243 v; ვერცა ათასითა დრბჰკნითა შეუძლია მას, Ath.-21 213 r, 4—5; ქებასა მათსა ვერარაი სარგებელი შეუძლია ჩუენთს, იქვე 215 r, 9—10; და არცა ნათესავთა და მეგობართა შეუძლია ვსნაი მისი სიკუდილისა-გან, მრავალთ. 72 v, 11—14 a; რაჟამს ცხადთაგან მწიკულევანთა გულის-სიტყუათაგან ვერ შეუძლია ცთუნებად გულისა სხუად სახედ, ანტ. 32, 5—7 ო.

შემიძლია აწმყოს ფორმა საფუძვლად ედება სხვა მწკრივებსაც:

ესეზომთა. აენებ, რაიზომთა-იგი სარგებელი შემედლო, Ath.-32 141 v, 16—18; ეგრეთ ვყო, ძმაო, რაიზომცა შემედლოს, A-35 211 v, 7—8.

იმ დროის ცოცხალ მეტყველებაში შემიძლია და მსგავსი ფორმები იყო ალბათ გაბატონებული, ამ ფორმებმა სალიტერატურო ენაშიც შე-აღწიეს და თანდათან მიძლავს, ძალ-მიც, გელ-მეწიფე ბის, შემძლებელ ვარ ტიპის წარმოებანი განდევნეს.

8. სტატიკურ ვნებითა აწმყოსა და გარდასახვალ ზენათა

I თურმეობითის დაბოლოების ევოლუციისათვის

როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში სტატიკური ვნებითი აწმყო-ში და გარდასახვალ ზმნები (-ავ და -ამ თემისინიშნიანთა გარდა) I თურ-მეობითში -იე // -იეს დაბოლოებას მიიღებენ:

მე მიპყრიეს იგი
 შენ გიპყრიეს იგი
 მას უპყრიეს იგი

მე შემიპყრიეს იგი
 შენ შეგიპყრიეს იგი
 მას შეუპყრიეს იგი

მე უპყრიე მას
 შენ უპყრიე მას
 იგი უპყრიეს მას

შე შეუპყრიე მას
 შენ შეუპყრიე მას
 იგი შეუპყრიეს მას

ძველი ქართულისათვის ეს არის ნორმა, მაგრამ ამ ნორმის გვერდით თანდათან ჩნდება -ია დაბოლოება (გიპყრია შენ იგი, შეუპყრია იგი მას). სტატისტიკური ზმნების აწმყოში -ია პირველად „სინურ მრავალთავში“ იჩენს თავს, ხოლო გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში იგი ჰაემეტ ტექსტებშიაც დასტურდება.

სტატისტიკურ ზმნათა აწმყო:

და შენ რამსათვს გიპყრია, სინ. მრავალთ. 70, 6—7; რომელად ამას ჩემასა იადგარასა შინა სწერია, Sin.-34 210 v, 14; ზემო სწერია, ჭილ-ეტრ. იადგ. 18 r, 6—7; რომელსა ჰგონია, ათ. ასკეტ. კრებ. 321 v, 10—11 a; სული ჩემი უვნებელად ჰგია, ათონ. კრებ. 372 v, 8—9; რომელსა უპყრია ყოველი ქუეყანად, ათონ. მრავალთ. 44 v, 21—22 b; უპყრია პირი მისი მხიარულად, იქვე 216 r, 6—7 b; გონებაი მისი ერთკერძოსა გუამისასა ჰგია, შატბ. კრებ. 24 v, 7—9 b; შენ, რომელსა გმოსია ტყავი ცხოვართად, ცხორ. შიშუელ მართალთად 347, 25—26; მგონია, ძმაო ჩემო, ცუდად მოვშუერთ, პარხლ. მრავალთ. 96 v, 19—20 b; სწერია წმიდასა ამას წიგნსა შინა, Sin.-62, 1 (ანდერძი); ვითარ-იგი პალესტინელთა უპყრია, Sin.-35 584, 13—14 b; სახარებასა შინა სწერია, იქვე 475, 30—31 a; უკუნა. სწერია, წაიკითხეთ, Sin.-63 49 v, 17—18; და გვრგვნი ათორმეტთა მათ მოციქულთა სწავლისად არქვა თავსა მისსა, H-1346 129 v, 1—3; ხოლო ერთი იგი მას უპყრია მარადის, ეფრ. ასურ. სწავლ. 265 v, 3—5 a; პირი მისი უპყრია მხიარულად, სინ. თარგმ. სახარ. 8 v, 10—11; ნაზორევი კბილთა გჩრია, Jer.13 132 v, 6—8, და მისთ.

გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითი:

თავი და დასასრული... მიყოფია, ჰემ. ტექსტ. 364, 3; აწ რომელი გიყოფია, თავს იდეგ, სინ. მრავალთ. 129, 3—4; რად უდებ-გიყოფია, იქვე 246, 7—8; რამსათვს ქუეყანად დაუპყრია უქმად, ლ. 13, 17 C; რომე-

ლი განრისხებულ ხარ და არა გულისხმა-გიყოფია, უდაბნ. მრავალთ. 67 v, 21—22 b; რომელი წელთა ჩემთაგან მიშობია, იქვე 67 v, 27—28 b; და არცა დაუწერია კაცსა ზედა, მამ. სწავლ. 45, 2—3 A; შდრ.: დაუწერის C; მიცემია საზრდელი, იქვე 49, 13 A; შდრ.: მიცემიეს BC; ორთა ფოლთათს დაუწერია მტკიცედ, იქვე 89, 12—13 A; და ვინაითგან გიცნობია განკითხვამ სარგებელისა მომატყუებელი, იქვე 136, 33 A; ცნებად მოუცემია შენდა ღმერთსა, იქვე 136, 21—22 A; ღმერთსა მოუცემია ჩუენდა საბრძოლად, იქვე 144, 5 A; არა მოუცემია ღმერთსა ბუნებისა ძალი, იქვე 182, 21 A; ამისათს ძწოლასა შეუბურია სული ჩემი, იქვე 203, 31—204, 1 A; და რომელი-რამე დაკლებამ მიყოფია, Sin.-34 133 v, 15; აქა დამჩხრეკია და მიჩენია, იქვე 210 v, 16; რომელსა უშობია, ათონ. მრავალთ. 22 v, 1 a; ძმაი ონისიფორე კერძოთა მათ ქალაქისა ჩუენისათა მოვივლენია, ათ. ასკეტ. კრებ. 76 v, 12—14 b; წარუვლია ასიაი ქადაგებითა, იქვე 95 v, 16—17 a; არავისდა უვნია, არამედ ყოველთადა ურგია, იქვე 253 v, 21—23 b; არა შეურაცხ-უყოფია სოფელი ესე, იქვე 275 r, 14—16 b; შენდობამ უბრძანებია მისი შენდა ღმერთსა, იქვე 306 r, 6—8 a; და მიცნობია ყოველთა შემოქმედი ღმერთი, ათონ. კრებ. 142 r, 11—12 b; რამ მიყოფია აწ, კალ. ლექც. 72, 7 a; მე მიმიცემია იგი ველთა შენთა, იქვე 94, 21—22 a; რამ ბოროტი უქმნია, ლატ. ლექც. 151 r, 18—19 a; მე ჭური რჩეული მიპოვნია, იქვე 196 v, 17—18 a, და მისთ.

საყურადღებოა, რომ ზოგჯერ დაუწერიათ -ია დაბოლოება, მერმე „შეცდომა“ უგრძნიათ და ზემოდან ეს ჩაუწერიათ, ან ა ე-დ გადაუსწორებით (იხ. მაგ. Sin.-36 296, 14 a).

I თურმეობითში -ია დაბოლოება უჩნდება ვნებითი გვარის ზოგ ზმნას: მასმიეს — მასმია:

ჩუენ გუასმია შჯულისაგან, ბერთ. ოთხთ. 471, 13—14 b; ხოლო ამის სიტყვსა უტრწმუნესი არა მასმია სადა, ათ. ასკეტ. კრებ. 187 r, 21—23 a; არა გასმია წმიდათა მათგან წინაწარმეტყველთა, მრავალთ. 141 v, 26—27 b; იტყოდა, ვითარმედ: „ბერსა რამე ასმია ჩემთს“, A-35 286 v, 8; ვის ასმია ესევითარი, ანუ ვის უხილავს უთესლოდ მიდგომილი ქალწული, მარხვ. 27 v, 22—23.

ძველ ძეგლებში, რა თქმა უნდა, სკარბობს -იეს დაბოლოება პირველ თურმეობითსა და სტატიკურ ზმნათა აწმყოში, ოღონდ ამ დროის ცოცხალ მეტყველებაში უთუოდ -ია იყო გაბატონებული. როგორც ჩანს, ცოცხალი მეტყველება ამ შემთხვევაში დიდ გავლენას ახდენდა სალიტერატურო ენაზე. აღსანიშნავია, რომ ძველ ქართულ ხელნაწერებში, რომლებიც „იოვანეს გამოცხადებასა“ და მის „თარგმანება“-ს შეიცავს (X—XI სს.), -იეს და -ია თანაბრად დასტურდება (28, გვ. 135).

XI საუკუნიდან -ია დაბოლოება „ხშირია. განსხვავება შეინიშნება

სხვადასხვა დარგის მწერლობის ნიმუშებს შორის: სასულიერო ხასიათის ძეგლებში ცდილობენ დაიკვან ძველი ფორმა, საეროში კი თითქმის მხოლოდ ახალ ვარიანტს იყენებენ. ასე, მაგალითად, 1058 წლის ბაგრატ IV სიგელში მღვმელთა მიმართ I თურმეობითის მხოლოდ ახალი ფორმები დასტურდება: დაუწერია (ქრესტ. 96, 9); გაუთავისუფლებია (იქვე 96, 17); დამიმტკიცებია (იქვე 96, 31); დაუწერია (იქვე 96, 28). 1011 წლით დათარიღებულ ერთ მინაწერში აგრეთვე ყველა ფორმა ახალია (ქრონიკ. I, გვ. 164—165); გ. მთაწმიდლის „იოვანესა და ეფთუმეს ცხორებაში“, რომელიც 1074 წლის ხელნაწერშია დაცული, 12 ფორმიდან 9 ახალია: მომიცემია (27, 3); დაგვწერია (31, 7; 32, 6); მოუმადლებია (47, 1); შემინდობია (53, 7); გაუწესებია (72, 1); დამიმცნია (72, 2), მოგვკსენებია (118, 26); აღვწერია (4, 1); ძველია: მიმიცემიეს (79, 7); აღუწერიეს (32, 7); დაგიტევიეს (79, 6). მხოლოდ ახალი ფორმები გვაქვს ნიკორწმინდის XI ს-ის სიგელში (ქრონიკ. II, გვ. 45—49), დავით აღმაშენებლის ანდერაში შიო-მღვიმისადმი და მით უმეტეს მე-12—მე-13 საუკუნეების სიგელ-გუჯრებში“ (6, გვ. 109—110).

სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა -ია დაბოლოებისეული ა-ს შესახებ. ა. შანიძის აზრით, ა სტატიკურ ზმნებთან აწმყოში და გარდამავალ ზმნებთან I თურმეობითში წააგავს არს მეშველი ზმნის შეკვეცილ ა ფორმას (66, გვ. 456). ნ. ნათაძის ვარაუდით, ა მესამე სუბ. პირის ნიშნად უნდა იქნეს გაგებულნი, ხოლო იე>ია პარალელს პოულობს ვნ. გეარის აწმყოს ფორმათა ტფების>თბება ტიპის ცვლილებაში (41, გვ. 92). ვ. თოფურიას აზრითაც, ა შესაძლოა S₃-ს ნიშნად ჩაითვალოს. ლ. ბარამიძე თვლის, რომ მეშველი ზმნისეული ა-ს დართვა შეიძლება იყოს მიზეზი იე>ია ცვლილებისა ქართულისათვის მძიმე ი ე ა ხმოვანთა კომპლექსის გამარტივების მიზნით (6, გვ. 111).

ძველ წერილობით ძეგლებში ყურადღებას იქცევს მცდარი დაწერილობების რამდენიმე ჯგუფი:

- 1) ია დაბოლოება თავს იჩენს
- 1 და II პირების ფორმებთან:

თქუენ ვინ გგონია მე, ობიზ, ოთხთ. 32 v, 16—17 a; იქვე 144 r, 19—20 b; მთ. 16, 15 D; ლატ. ლექც. 226 v, 4—6 a; ქსნ. ოთხთ. 1 r, 8—9 a; პარიზ. ლექც. 218 r, 30 b; ვინ ვგგონია მე ერსა ამას, Sin.-16 187 r, 3—4; ნუ გიპყრია მე, შვილნო, გლოცავ, Sin.-11 349 v, 15.

ძმ ჩემი ხარი შენ და მე დღეს მიშობია შენ, სვან. მრავალთ. 187, 32—33 b; შატბ. კრებ. 260 r. 11—12 b; რაი არს ეგე განრყუნილებაი, რომელსა შენ შეუპყრია, ათ. ასკეტ. კრებ. 117 v, 8—10 a; ამისთვის ვიწი და ზრუნვასა შეუპყრია მე, მამ. სწავლ. 107, 17 A; რამეთუ არასადა 27. ზ. სარჯველაძე

უღებ ვიქმენ შენ ზედა, არამედ ხუთნი თთუენი არიან, ვინაფთვან მო-
მიუვანებია შენ დამარხვად, მრავალთ. 202 r, 21—24 b; აღდეგ და წარე-
მართე, სადა-იგი მიუვლინებია მეფისა და ღმერთმან წარგიმართოს გზა
შენი, A-397 136 r, 8—10.

2) იეს დაწერილობა I—II პირებთან:

შე უფალსა მიუვლინებებს ვიდრე ბეთელდმდე, IV მეფ. 2, 20;

შე დღეს მიშობიეს შენ, ათონ. მრავალთ. 20 r, 21—22; Ath.-42 90 v,
3—5 b;

ამისთვისა შეურაცხ-მიყოფიეს შენ, ათონ, კრებ. 376 v, 17—18 a;

დაუპყრიეს შენ ვითარცა ზღუდე დაურღუეველი, Sin.-65 116 r,
11—12.

3) კონტამინაციური დაწერილობა:

იეს + ია > იას:

ანგელოზთა მისთა უბრძანებიას შენტვს, Sin.-16 13 r, 3—4.

წარგიწყმედიას მამაი შენი, A-92 221 v, 13.

რა უნდა იყოს ამგეარ დაწერილობათა საფუძველი?

სამივე შემთხვევა ცხადყოფს, რომ იეს > ია პროცესი ენაში უკვე მომ-
ხდარია. პირველი რიგის შემთხვევებში ია I და II პირებშიაც აღმოგვა-
ჩნდა (ვგონია მე მას, მიშობია მე შენ), II ჭკუფის მაგალითებში იეს გა-
მოვლინდა I და II პირებში (მიშობიეს მე შენ . . .), ხოლო უბრძანები-
ას, წარგიწყმედიას ფორმები, ერთი მხრივ, ია დაბოლოებასაც შეიცავს,
ხოლო, მეორე მხრივ, იეს ფორმანტის ს-საც წარმოგვიდგენს.

ამდენად, სამივე შემთხვევაში ჰიპერუბრანული დაწერილობები
გვაქვს: ზოგმა გადამწერმა პარადიგმა გაასწორა: III პირის ია (ან „სწო-
რი“ იეს) I და II პირების ფორმებშიაც გაავრცელა, ხოლო ზოგმა კონ-
ტამინირებული ფორმა დაწერა. ჩვენი აზრით, ცოცხალ მეტყველებაში
იე I და II პირებში ამ დროისათვის აღარ უნდა გვექონოდა, მაგრამ არც
ვგონია (მე მას) უნდა ყოფილიყო ამ დროის ენისათვის დამახასიათე-
ბელი. როგორ წარმოგვიდგენია ჩვენ I და II სუბ. პირების ფორმები
სტატიკური ვნებიუბების აწმყოსა და I თურმეობითში? ვფიქრობთ, მარ-
თებულად უნდა ჩაითვალოს სპეციალურ ლიტერატურაში გამოჩქმული
ის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, იეს > ია პროცესს უშუალო კავში-
რი აქვს მეშველი ზმნის დართვასთან: ე. ი. III პირის ფორმა ვგონია
გვაგარაუდებინებს ვგონივარ, ვგონიხარ ფორმებს I და II პირებში
(ასევე შეუპყრია ფორმის მიხედვით ვუშვებთ შეუპყრივარ, შეუპყრიხარ
ფორმებს).

მეშველზმნიან ფორმებს სტატიკურ ზმნათა აწმყოსა და გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა ლ. ბარამიძემ (6). იგი წერს: „მეშველ-ზმნიანი I თურმეობითის რამდენიმე, თითქოს აღრინდელი, მაგალითი შეგვხვდა. თითო ფორმა დასტურდება ოშკის ბიბლიასა და „ქართლის ცხოვრების“ XI ს. ტექსტში. სხვა აღრინდელი ნიმუშები „ბალავარიანს“ შემოუნახავს. ამათგან ყველაზე ძველია ოშკის ბიბლიაში დაცული მაგალითი: აწ ისმინე, უფალო ჩემო მეფე, სიტყუამ მონისა შენისა: უკუეთუ ღმერთსა აღუდგენიხარ შენ მღვერად ჩემ ზედა, იყავნ ნებაჲ ღმრთისაჲ (I მეფ. 26, 19; ხელნ.: 50, 2 სვ. 4 ქვ.). თუ ეს ფორმა მერმინდელი შესწორების შედეგი არაა, მაშინ იგი ერთი პირველი ნიმუში იქნებოდა აღწერითი წარმოებისა. ხელნაწერის ფოტოპირზე დაკვირვების შემდეგ ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ შეიძლება შემდეგდროინდელ გადაკეთებასთან გვექონდეს საქმე: ბოლო სამი ასო (... იხ. რ) ჩამატებულია უფრო პატარა ასოებით და თითქოს განსხვავებული ხელით.

„ქართლის ცხოვრებაში“ ასეთი ფორმაა დაცული:

არამედ მითავის უფლებიხარ რატის ზედა: დაიმორჩილე, ვითარცა სახელ გწადიან (ქართლ. ცხ. I, 277, 15). ვარიანტებიც ამასვე გვიჩვენებს. „მატიანე ქართლისაჲ“, სადაც ეს ფორმა გვხვდება, 1072—1073 წლებში დაწერილადაა მიჩნეული, ხელნაწერები გვიანდელია: XVII—XVIII საუკუნეებისა, რასაც შეიძლება მნიშვნელობა ჰქონდეს ამ შემთხვევაში“ (6, გვ. 114).

„ბალავარიანის“ ტექსტში ილ. აბულაძემ ყურადღება მიაქცია მეშველ-ზმნიან ფორმებს გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში: მიულრეკივარ, შეუწყუდევივარ, გაუყენებივარ, მიგსნიხარ, მიულრეკიხარ; შეუპყრივარ, მიულრეკივარ, მიგსნიხარ (პირველი ხუთი ფორმა ვრცელი რედაქციის ტექსტში დასტურდება, ბოლო სამი — მოკლე რედაქციაში) (1, გვ. 033).

ლ. ბარამიძის აზრით, „ბალავარიანს“ ამ მხრივ მხარს არ უჭერს XI ს-ის სხვა თხზულებები. XI ს-ის ძეგლები კი საკმაო რაოდენობითაა მოღწეული, ასევე ნუსხებიც. მიუხედავად ამისა, I თურმეობითის ახალ ფორმათა არსებობა XI საუკუნისათვის მაინც დასაშვებია“ (6, გვ. 115).

მეშველზმნიანი ფორმები რეალურად არსებობენ X—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში (მხედველობაში, რა თქმა უნდა, გადაწერის დრო გვაქვს). A-35 (X ს.) ერთ-ერთ პირველ ასეთ ნიმუშს წარმოადგენს:

შეუპყრივარ მე შიშსა მას ბნელისა მის ჟამისასა, 202 r, 1—2.

XI საუკუნის ნუსხებში გვაქვს:

რამეთუ წესსა ზედა ასოთასა შეუქმნივართ ჩუენ ღმერთსა, მამათა ცხოვრ. 53r, 16—17 b;

ამისთვის მოხუცდა შენ, რამათა რომელსა-იგი უზრდივარ სამეოცნისა
ამას წელსა, დღეს მიმიღო იგი ჩემგან, იქვე 171 r, 4—8 b;

და რამეთუ, ავა ესერა, ესოდენტა ამათ წელთა არცა ერთისა ვისდა
შეუპოვნებივარ ღმერთსა, იქვე 171 r, 8—12 a;

ჰე, თვთმფლობელად შეუქმნიხარ ღმერთსა ყოფად, რამცა გენებოს,
თარგმნ. კათ. ებისტ. 13, 4—6 b;

რამეთუ ჩუენ, მამაკაცი, თვთმფლობელად შეუქმნივართ ღმერთსა,
იქვე 17, 33—34 a;

რამეთუ არა განუყვანებივართ ეზოისაგან, სწავლ. სულიერნი 116 r,
11—12;

არცა განურისხებივართ, არამედ უფროისლა მეუფედ და უფლად გუ-
ხადიან, საკითხ. თეოდორ. 391, 31—34 a;

არამედ შეუპყრივარ მე შიშსა მას ბნელისა მის უამისასა, პატრიკი
24, 6—7;

წარუტაცებივარ მვეცსა მას, A-135 254 v, 5;

არცა საკმლად მიუღებევართ, A-500 116 r, 10;

შეუქმნივართ ღმერთსა, Jer.-12 9 r, 34 a.

ამრიგად, „ბალავარიანის“ მონაცემებს XI საუკუნის ხელნაწერები
მხარს უჭერენ. თუ იმასაც გაეითვალისწინებთ, რომ თითო ამგვარი ფორ-
მა გვხვდება ოშკის ბიბლიისა და Sin.-35-ში, შეიძლება დაეფიქსირებოდეს, რომ
„ბალავარიანის“ ვრცელი რედაქცია, რომელიც, ილ. აბულაძის ვარაუ-
დით, IX—X საუკუნეებში ჩამოყალიბდა, იმთავითვე შეიცავდა მეშველ-
ზმნიან ფორმებს (შდრ.: 6, გვ. 115). გასათვალისწინებელია აგრეთვე ამ
თხზულების ხასიათი, რაც გარკვეულად განსაზღვრავს მისი ენის მჭიდ-
რო კავშირს იმ დროის ცენტრალ შეტყვევლებასთან.

I თურმეობითის მეშველზმნიანი ფორმები დასტურდება აგრეთვე
XII—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში:

არამედ მე ესრეთ გამიჯდხარ შენ, ანდრია სალოსი 83 v, 7—8;
გრწმენინ, ქრისტესა მოუვლინებივარ მე შენდა, მეექუს. ფსალმ. 159 v,
4—5; გრწმენინ, ქრისტესა მოუვლინებივარ მე შენდა, Qst.-3 35 r, 8—
9 b; რომელნი შეუცთუნებიხართ მათ, Jer.-37 31 v, 15—16 b; შეუპყრი-
ხარ სუკრელთა მიერ, A-689 157 r, 8—9 a; თვთმფლობელად შეუქმნი-
ხარ ღმერთსა ყოფად, რამცა გენების, Jer.-9 7 r, 5—6 b; ნათესავთა შენ-
თა და მღვდელთმოძღუართა მოუცემიხარ შენ ჩემდა, A-495 174 r, 5—7;

მოუცთუნებიხარ გზისაგან ჰეშმარიტისა, A-199 10 v, 11—14; ქრისტესა
მოუვლინებივარ მე შენდა, A-129 159 v, 4—5 b; რომელთა ჩუენდა არა-
რამ ოდეს შეუცოდებიეს, არცა განურისხებივართ, იქვე 184 r, 5—7 b;

უკუეთუ ოდენ არა დაუბრმივარ მე მორვალობასა, იქვე 186 r, 15—17 b.

აწმყოში სტატიკურ ვნებითა მეშველზმნიანი ფორმების გამოვლენა,

ლ. ბარამიძის აზრით, მე-12 საუკუნიდან იწყება (6, გვ. 123)¹. ჩვენი მასალების მიხედვით, ამგვარი ფორმები პირველად XI საუკუნის ხელნაწერებში დასტურდება:

მას ვისმე მონაზონსა ღლიასა ქუცზე უპყრივარ და მაჭირებს მე, მამათა ცხოვრ, 279, 16—18 ა; ყოვლად უნაკლო მგონიხარ, თარგმ. კათ. ეპისტ. 154, 17.

ზოგი ამ რიგის მაგალითი XII—XIII საუკუნეებით დათარიღებულ სხვა ნუსხებშიც დასტურდება:

ხოლო მე ამიერთვან ვითარცა ძმამ საყუარელი, შვილი სულიერი, ვგრე მიპყრიხარ შენ, ანდრია სალოსი 53 v, 18—20. მარადის ვბგვივარ, A-52, 44 v, 24.

მეშველზმნიანი მაგალითები სტატიკურ ზმნათა აწმყოში მცირე რაოდენობით დასტურდება, ვიდრე გარდამავალი ზმნების I თურმეობითში. ეს იმიტ აიხსნება, რომ სტატიკურ ვნებითა აწმყოს მწყკრვის I და II პირების ფორმები წერილობით ძეგლებში იშვიათია (ოღონდ, რა თქმა უნდა, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ თითქოს ენაში (ცოცხალ მეტყველებაშიც) ასეთივე ვითარება ყოფილიყო.

ლ. ბარამიძის აზრით, მეშველი ზმნები I თურმეობითსა და სტატიკურ ვნებითში დაერთო იმ მიზნით, რომ მოხერხებულიყო ფორმათა გარჩევა (6, გვ. 144).

როდის უნდა გაჩენილიყო მეშველზმნიანი ფორმები ცოცხალ მეტყველებაში? ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ამ ფორმათა ჩასახვას მჭიდრო კავშირი აქვს -იეს>ია პროცესთან. -ია დაბოლოება ჯერ კიდევ პაემეტ ტექსტებში იჩენს თავს. ვვარაუდობთ, რომ VIII ს-ს ცოცხალ მეტყველებაში I და II პირების მეშველზმნიანი ფორმები არსებობდა. მხოლოდ სალიტერატურო ენის კონსერვატიულობითა და ჩვენამდე მოღწეულ ადრინდელ წერილობით ძეგლთა სიმცირით შეიძლება აიხსნას ის ფაქტი, რომ ამგვარი ფორმები გაცილებით უფრო გვიანდელ, X—XI საუკუნეთა, ნუსხებში აისახება პირველად. ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ I თურმეობითისა და განსაკუთრებით სტატიკურ ვნებითა აწმყოს I და II პირების ხმარების სიხშირე ძველ წერილობით ძეგლებში (და არა ენაში!) საზოგადოდ დაბალია.

¹ მკვლევარს ნიმუშები ისეთი ძეგლებიდან მოაქვს, რომელთა ერთი ნაწილი XII საუკუნეშია ნათარგმნი, ან დაწერილი (შაჰნამე, რუსულანია, ვეფხისტყაოსანი), მაგრამ გვიანდელი ნუსხებითაა ჩვენამდე მოღწეული.

ვენებითი გვარის ზმნების გარკვეულ ჯგუფს IX—XI საუკუნეებში -ებ თემის ნიშანი უჩნდება პირველი სერიის ფორმებში: იყოფის > იყოფების, აღირაცხვის > აღირაცხების, კრთის > კრთების, დაიწუვის > დაიწუვების და მისთ.

დავიმოწმებთ ნიმუშებს:

რომელი მის მიერ იყოფების, მამ. სწავლ. 20, 9; რომელი იზრახების, გინა ლაშქართა შინა იყოფების, 76, 27—28; იყოფების ერთსა ადგილსა, Ath.-32 83 v, 2; უკუეთუ გორციელად იყოფებოდინ, იქვე 88 r, 8; და-ლაცათუ ცეცხლსა შინა იყოფებოდინ, იქვე 88 r, 8; ნუ იყოფები მრისხანესა თანა, იქვე 230, 11—12; რაითამცა თუსითა ოდენ ზედვითა იყოფებოდა, A-1 37, 18—19; ესენი იყოფებოდინ ქრისტეს თანა, A-500 40 v, 19; რომელი ესრეთ იყოფებოდის, Jer.-32 48 v, 14 b; სახლსა შინა არა იყოფებოდა, A-88 21 r, 19—20 b; არა იყოფების სახლსა შინა, იქვე 23 v, 17—18 b; რომელნი-ესე ტუყუობასა შინა ვნებათასა ვიყოფებით, იქვე 112 v, 15—16 b; წარვიდეს ადგილსა მას, სადა იყოფებოდა, A-193 28 r, 24; მარტოებით იყოფებინ, იქვე 40 v, 15; იყოფებოდა იგი მონასტერსა რომელსამე შინა, იქვე 43 v, 10—11; პეტრე მთასა ულუმბოძასა იყოფებოდა, იქვე 79 r, 7—8; მგეცთა თანა ველურთა იყოფებოდა, იქვე 95 r, 20—21, და სხვა;

რომელ-ესე უძღურსა მას დიდად სარგებელ ეყოფებოდა, A-88 26 v, 28—30 a;

უსამართლოდ განიყოფებიან, A-135 177 v, 7—8; გულისგმა-იყოფებიან სიტყუანი იგი, A-135 160 r, 14; ესე ყოველი ბუნებასა ზედა კაცებისასა გულისგმა-იყოფების, A-92 242 r, 7—8; გულისგმა-იყოფებოდის სულიერად, Q-1152 118 r, 11—13 (კომენტ.); შდრ.: იყოფოდა, აგ. ძეგლ. I 66, 9; იყოფოდე ჩემ თანა, დაბ. 22, 19 O; მოძღუარ, სადა იყოფი, ი. 1, 38; ნუ იყოფი ურწმუნო, ი. 20, 27; უდაბნოთა ადგილთა იყოფვოდა, მრკ. 1, 45; მარადის უფლისა თანა ვიყოფოდით, A-500 40 v, 9—10; იყოფოდეს მის თანა, A-193 264 v, 17—18; სადა იყოფვოდი, ვიყოფვოდი, Q-208 (ბ) 1 r, 12—13; რომელი უდაბნოსა გარე იყოფოდა, Q-212 1 r, 6—7; არარას სარგებელს ეყოფვის ტირილი, იგი, სინ. მრავალთ. 276, 23; ძმათა ყოველთა სარგებელ ეყოფვოდა მათგან; ლიმონ. 47, 12—13, და მისთ.

ქართლად ფრიადი ქუეყანაი აღირაცხების, აგ. ძეგლ. 1, 290, 38—39.

ბირმშოი ისრაჴლისაი თანა შეერაცხების, სინ. მრავალთ. 37, 5; ისრაჴლი თანა შეერაცხების, იქვე 37, 9; ნუმცა ლოცვაი შენი ცოდვად შეგერაცხების, მამ. სწავლ. 10, 24; შეერაცხების ძმასა მას ნათლის-ღებად

ქვისა იგი გარდასხმად, ანუ არა, ლიმონ. 70, 17—18; შდრ.: სამეოცობა-
მეათშვიდმეტად აღირაცხვის, A-1 101, 5—6.

უკეთურნი იტანჯებიან აქა, A-252 5 r, 6 b;

მაყუალი აგზებული და არა შემწუარი, ეგზებოდა და არა შეიწუებო-
და, სინ. მრავალთ, 204, 26—27; ხედვიდა მაყულოვანსა, რომელი იწუ-
ებოდა და არა შეიწუებოდა, Ath.-21 265 v, 16—17; მაყუალი არა და-
იწუებოდა, გამოსლვ. 3, 30; არა ხედავა მზესა, ვითარ იწუების, Jer.-12
139 v, 12; შდრ.: გუამი დაიწუვინ ფიცხლისა მისგან სიმჭურვალისა, მამ.
სწავლ. 140, 28—29; არა ცეცხლითა დაიწუვის, Jer.-12 139 r, 30—31,
და მისთ.

რუჟამს აღმოიკითხვებოდის სახარებამ, სინ. მრავალთ. 11, 24; სახარე-
ბანი აღმოიკითხვებოდინ, იქვე 156, 5; საქმენი კაცთანი დაფარულნი და
ცხადნი აღმოიკითხვებოდინ, მამ. სწავლ. 123, 8—9; აღმოიკითხვებოდი-
ან ყოველნი დაფარულნი და ცხადნი ცოდვანი კაცთანი, იქვე 125, 28—
29; მოიკითხვების სახელი მეუღლისა, სინ. მრავალთ. 156, 5; ოდეს ჯუ-
არი ეკლესიასა იკითხვების, სინ. მრავალთ. 233, 17; ესე საკითხავი
იკითხვების ახალკურიაკესა, A-1 76, 4—5; შდრ.: სამარადისოდ იკითხვო-
დინ, ჯავ. აღწ. გვ. 130; რომელი-ესე აღმოიკითხვის, იქვე 242, 20, და
მისთ.

ჭკრთებოდა ყრმამ იგი მუცელსა შინა მისსა, სინ. მრავალთ. 13, 9; ლ.
1, 41; შდრ.: კრთოდა ყრმამ ესე სიხარულით მუცელსა ჩემსა, ლ. 1, 44.

რომელნიმე იელტოდეს და დაიმაღლებოდეს, ისტ. ქრესტ. II 101, 34,
შდრ.: იელტოდა და იმაღვოდა, სინ. მრავალთ. 266, 10; დაიმაღვოდა პი-
რისაგან საულისა, ფს. 56 (სათ.);

არცა ღმრთისაგან ეკრძალების, სინ. მრავალთ. 214, 22; ეკრძალებო-
და მას, მრკ. 6, 20 C;

მას დღესა ჯოჯოხეთისაგან დათუ იპყრობებოდა, სინ. მრავალთ. 82,
11; წესი ესე იპყრობების, Jer.-16 20 r, 21—22 a; შდრ.: ნუ შეიპყრობინ
გონებამ შენი, ისტ. ქრესტ. II 14, 29,

არარამ დაეფარების მათგანი, მამ. სწავლ. 135, 30; შდრ.: რომელსა
არამ დაეფარვის საქმეთა ჩუენთაგანი, იქვე 111, 13—14;

სახედ მდინარისა ირწყვებოდეს, აგ. ძეგლ. I 334, 29; შდრ.: მდინა-
რითა ირწყვოდა ადგილი იგი, აგ. ძეგლ. I 273, 11; ირწყვოდეს ყოველ-
ნი უდაბნონი, იქვე 282, 11.

ძველ ქართულში ამგვარი ფორმების არსებობა შენიშნა და საინტე-
რესო მასალები მოიხმო ლ. ბარამიძემ (7, გვ. 81; 84—86; 90—91). გა-
საზიარებელია ლ. ბარამიძის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, ებ თე-
მისნიშნიანი ფორმების გავრცელება ანალოგიით უნდა ავხსნათ (7, გვ. 86).

იჩვენება, რომ ებ თემატური სუფიქსით ზოგი ვნებითი გვარის ზმნის
ფუძის გართულება საკმაოდ ძველი პროცესია.

ზოგი გარდამავალი ებ თემისნიშნისანი ზმნა თემის ნიშანს კარგავს: **წარგავლინებ > წარგავლენ; აღგადვინებ > აღგადვენ; გამოგაჩინებ > გამოგაჩენ** და მისთ. ეს მოვლენა სალიტერატურო ენაში XI საუკუნიდან აისახება:

აღადვენს ქუეყანისაგან გლახაკსა, პარიზ. მარხვ. 130 v, 32; მკუღართა **აღადვენდით**, Jer.-32 80 v, 6—7 a; და ცრემლად **აღადვენდა**, იქვე 140 v, 1 a; ნუცა **აღადვენთ** მათ ზედა ბრძოლასა, II შჯ. 2, 9 G; შდრ.: **აღადვინებს** მკუღართა, ი. 5, 21; **აღადვენს** ქუეყანისაგან გლახაკსა და სკორეთაგან **აღადვინებს** დავრდომილსა, პარიზ. მარხვ. 241 r, 34—35.

მსაჯული იგი სიმართლისაა გუამზილებდეს და **წარმოადვენდეს** წინაშე პირსა ჩუენსა ჩუენთა მათ ბოროტთა საქმეთა, Jer.-14 327 r, 21—26 b; შდრ.: ბრძანა **წარმოდვინებამ** მეორისა მის, დან. 13, 56 O;

მღღელთმოთავარნი და სამღღელოა დასი **დაადვენენ**, Jer.-22 175 v, 30—32 a;

წარავლენდა სახიდ თჳსა კაცად-კაცადსა, Jer.-12 124 v, 8—9; ცოდვილთა **წარავლენდეს** რისხვით გეპენიად, პარიზ. მარხვ. 8 r, 37; რაჟამს **წარავლენდა** მათ, Jer.-32 80 v, 3—4 a; მეცა **წარგავლენ** თქუენ, A-52 145 v, 25; 146 r, 15; მე **წარგავლენო** თქუენ, იქვე 146 r, 18;

შდრ.: მეცა **წარგავლინებ** თქუენ, მ. 18, 18 C; ი. 20, 21; მე **წარგავლინებ** თქუენ, ლ. 10, 3; **წარავლინებს** ზღუასა ზედა მძევლებსა, ესაია 18, 2;

იგი სულგრძელებით არაა **მოავლენს** შენდა რისხვასა, პარიზ. მარხვ. 135 v, 21—22; არა **მოავლენს** რისხვასა, იქვე 151 r, 30; შდრ.: უკუეთუ **მოავლინებ** ძმასა ჩუენსა ჩუენ თანა, დაბ. 43, 4;

კუალად განწმეცილი პილატეს მიმართ **მოავლენს**, A-52 132 r, 29; შდრ.: მე **მოავლინებ** თქუენ, მ. 10, 16.

სასურველობასა... სიკუდილისასა **წარმოაჩენს**, A-52 131 v, 15—16; **წარმოაჩენს** აქა იუდეანთა, იქვე 134 v, 17—18; არარას სხუასა **წარმოაჩენდა**, Jer.-22 158 r, 27—28; შდრ.: ყოველსა მას განგებულებასა სიიღუმლოსა **გამოაჩინებს**, სინ. მრავალთ. 15, 9—10; ყოვლითურთ უმიზეზოდ **გამოაჩინებს**, A-52 135 r, 2;

თავსაცა თჳსსა გულსეკმის-ყოფითა და განკითხვითა **განარენს** მშჳდობით, Jer.-73 90 v, 16—17;

ამით სახითა ირგებენ და **შეიძენენ** სულთა თჳსთა, Jer.-73, 50 r, 1—2, **შესძენა** ჰასაკსა შენსა უკნინესსა ლათუ რასმე, Jer.-22 110 r, 2—4 a; შდრ.: ელია არა **შესძინებდა** შენდობასა, სინ. მრავალთ. 127, 33.

ზოგ შემთხვევაში ახლებურად ნაწარმოები აწმყო დაედო საფუძვლად I თურმეობითს:

არაგინ სადა აღუდგენიეს ეშმაკთა ლოცვად, A-129 69 v, 4—8; უფალსა ჩუენსა დაუდგენიეს თუთუელსა ჩუენგანსა თანა ანგელოზი მკველად, Jer.-96 206 r, 24—25;

პირველ კითხვად ჩუენდამდე განგიჩენიეს, თუ ვინ ჯერ-არს მიმღებელად ყოველთა მსახურებათაგან, Jer.-16 15 v, 18—22 a;

სიღრმე სიბრძნისა ღმრთისა და ცნობისა არა გამოგიძევიეს, პარიზ. მარხვ. 267 r, 22.

ახალი ზმნური ფორმებიდან იწარმოება სახელზმნები:

ნუმცა მესმის წყევალ შენი, მკუნელო, და რ-სხვით წარვლენა ჩემი გეპენიად, პარიზ. მარხვ. 10 v, 1—2; წარვლენა დაცვისათვის, A-52 142 v, 27; შდრ.: იყო წარვლინებად მათა, მრკ. 6, 7;

არა ბრძოლანი ხოლო იქმნებოდეს მაშინ, არამედ ღმრთივ მოვლენილნიცა წყლულებანი, Jer.-22 13 r, 24—27 a; შდრ.: იყო კაც ერთ მოვლინებულ ღმრთისა მიერ, ი. 1, 6;

უკუეთუ უკნინესისა ვერ ძალ-გიც შექენაი, Jer.-22 110 r, 8—10 a; შდრ.: მწუხარებაი იგი მათი შეძინებითა მით მისითა ნუგეშინისცემულ იქმნა, ბ. კეს. ორმოცთათვის, 121, 16.

XI საუკუნიდან ცოცხალ მეტყველებაში ამ ტიპის ფორმები ალბათ გაბატონებული იყო.

11. აწმყოს ხოლმეობითის ვოვლის დათარიღებისათვის

ძველ ქართულ ზმნას ჰქონდა აწმყოს ხოლმეობითის მწკრივი. იგი ისეთ მოქმედებას გამოხატავდა, რომელიც ახლანდელ დროში მეორდება, მრავალგზისია: წერ-ნ, ხატავ-ნ, არ-ნ, ჩან-ნ და მისთ.).

მკვლევართა აზრით, აწმყოს ხოლმეობითი პირნაკლია. მას მხოლოდ III პირის ფორმები მოეპოვება (წერ-ნ (მხ. რ.); წერ-ედ (მრ. რ.). ძნელია წარმოვიდგინოთ, რომ ისეთ მნიშვნელოვან მწკრივს, როგორცაა აწმყოს ხოლმეობითი, არ ჰქონოდა I და II სუბიექტური პირების ფორმები. როგორც ჩანს, აწმყოს ხოლმეობითის I და II პირების ფორმები აწმყოს I და II პირების ფორმებს ემთხვეოდა. გარჩეული იყო მხოლოდ III პირის ფორმები. მსგავსი ვითარება გვაქვს -დ სუფიქსიანი ვნებითი გვარის ზმნათა უღლებისას II სერიაში, სადაც წყვეტილისა და II ხოლმეობითის I და II პირების ფორმები საზიაროა (წყევ.: 1. განვმართლდი, 2. განვმართლდი, 3. განმართლდა; 1. განვმართლდით, 2. განვმართლდით, 3. განმართლდეს; შდრ.: II ხოლმ.: 1. განვმართლდი, 2. განვმართლდი, 3. განმართლდის; 1. განვმართლდით, 2. განმართლდით, 3. განმართლდიან).

ვფიქრობთ, არ არსებობს საკმაო საფუძველი სამტკიცებლად, რომ აწმყოს ხოლმეობითი პირნაკლი მწკრივია. სწორი იქნება, თუ ვიტყვით, რომ აწმყოს ხოლმეობითისა და აწმყოს I და II პირების ფორმები საზიაროა. მით უფრო, რომ ზოგიერთ კონკრეტულ შემთხვევაში უდავოდ გამოვლინდება აწმყოს ხოლმეობითის თითქოს არასებელი ფორმები:

რამეთუ შენ ცხოვრებისა და სიკუდილისა ველმწიფებაა გაქუს: და შთაიყვანებ ბჭეთა ჯოჯოხეთისათა და აღმოიყვანი, სიბრძნ. სოლომონ. 16, 13 O; უფლებედ თქუნ ზედა ცოლნი თქუნნი, რამეთუ ყოველსავე, რასაცა იქმთ და დაპშრუებით, მიიღით და მისციით ცოლთა თქუნთა, ეზრა ზორობაბ. 4, 22 O, და სხვა. დამოწმებული კონტექსტები იმიტაც იქცევენ ყურადღებას, რომ ჩვენთვის საინტერესო ფორმები სხვა ხოლმეობითთა გვერდით იხმარებიან.

ზოგი მკვლევრის აზრით, აწმყოს ხოლმეობითი არაა მწკრივი. არნოლდ ჩიქობავა წერს და მისთ. ფორმებს ზოგად აწმყოს უწოდებს (72, გვ. 136, 163; 71, გვ. 77—80). აწმყოს ხოლმეობითის, როგორც მწკრივის, ცალკე გამოყოფას არასწორად მიიჩნევენ აგრეთვე ვ. თოფურია (20), გ. როგავა (51), ა. არაბული (4, გვ. 35—40).

ძველი ქართული ენის სპეციალისტათვის ნათელია დაპირისპირება წერ-ნ: წერ-ს. წერ-ედ: წერ-ენ ფორმათა შორის. ამკარაა, რომ წერ-ს, წერ-ენ ფორმები ერთგზის მოქმედებას გამოხატავენ, წერ-ნ, წერ-ედ კი მრავალგზისს (უნდა ითქვას, რომ ზოგჯერ სპეციალისტები, რომლებიც აწმყოს ხოლმეობითს უარყოფენ, ამ ფორმათა შორის არსებულ დაპირისპირებას მაინც გახაზავენ: ერთმანეთს უპირისპირებენ აწმყოს „წერს“ და ზოგად აწმყოს: „წერ-ნ“). ამისთანა შემთხვევებში სწორად 'გაგებული კონტექსტი საიმედო ლინგვისტური არგუმენტია (შდრ.: 4, გვ. 38). საინტერესოა, რომ ბერძნულ ენაში აწმყოს ფორმას გარკვეულ შემთხვევებში შეუძლია გადმოსცეს ხოლმეობითობა, მრავალგზისობა (92, გვ. 221; 270; 273—274).

ძველი ქართლის ადრეულ საფეხურზე (V—VIII საუკუნეები) აწმყო და აწმყოს ხოლმეობითი ერთმანეთს აშკარად უპირისპირდება. ამავე დროს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, აწმყოს ხოლმეობითი ძველი ქართული ენის ბოლო პერიოდში თანდათან სუსტდება (59, გვ. 842; 56, გვ. 73). ამის დამადასტურებლად მიაჩნიათ უწყვეტლის ხოლმეობითის ფორმათა გამოვლენა (59, გვ. 835—844; 56, გვ. 73; 61, გვ. 9). ლ. კიკნაძემ ნათელყო, რომ უწყვეტლის ხოლმეობითი აწმყოს ხოლმეობითის შესუსტების შედეგად გაჩენილი მწკრივი კი არაა, არამედ იგი I სერიის თავისთავადი, საკმაოდ ძველი ერთეულია (33, გვ. 231—279).

ფაქტია, რომ ძველი ქართლისა და საშუალო ქართლის მიჯნაზე აწმყოს ხოლმეობითი აშკარად სუსტდება. ამას მოწმობს ის დარღვევები,

რაც ამ მწკრივის ფორმათა ხმარებისას შეიმჩნევა: I. აწმყო გვაქვს იქ, სადაც კონტექსტის მიხედვით აწმყოს ხოლმეობითი არის მოსალოდნელი; II. ერთსა და იმავე წინადადებაში ერთმანეთის გვერდით დასტურდება აწმყოსა და აწმყოს ხოლმეობითის ფორმები; III. ერთი და იმავე ტექსტის სხვადასხვა ნუსხები საკმაოდ ხშირად ერთმანეთს იმიტაც უპირისპირდებიან, რომ ერთი და იმავე ზმნის ფორმას განსხვავებულად წარმოგვიდგენენ. ერთ ნუსხაში რომ აწმყოს ხოლმეობითია, სათანადო აღგილას მეორე ნუსხა აწმყოს მწკრივს გამოაგლენს; IV. ერთსა და იმავე წინადადებაში აწმყოს გვერდით დასტურდება ზმნები, რომლებიც უწყვეტლის ხოლმეობითის, ან III ხოლმეობითის ფორმით არიან წარმოდგენილი. ამდენად, ასეთ შემთხვევებში აწმყოს ხოლმეობითი იყო მოსალოდნელი, გვაქვს კი აწმყო; V. გადამწერს მცდარად მიუჩნევია აწმყოს ხოლმეობითი და მის „გააზრიანებს“ ცდილა.

განვიხილოთ ყველა ეს შემთხვევა ცალ-ცალკე.

I. აწმყო გვაქვს იქ, სადაც კონტექსტის მიხედვით აწმყოს ხოლმეობითია მოსალოდნელი:

რომელი პირველი თვე არს და აცხოვნებს ყოველსა სოფელსა, სინ. მრავალთ. 17, 9—10; იგი თავადი იყო და უწინარეს საუკუნეთა იყო და მარადის არს, იქვე 36, 7—8; უვნებლად ჰგვის მარადის ღმრთებრი, იქვე 51, 8; მხოლოდ კაცთა შორის სრული კაცი სიმართლისა, რომელი-იგი მართალთაგან იოვების საქმით, რომელთა-იგი მარადის განანათლებს, რომელნი ვლენან გზასა ჰეშმარიტსა, იქვე 94, 7—9; რამეთუ იწრო არს ბჭე და წულილ გზამ, რომელმან მიიყვანის ცხოვრებად და ვრცელ არს გზამ, რომელმან მიიყვანის წარსაწყმედელად, მრავალ არიან, რომელნი ვლენან მიერ, მ. 7, 13 C; ვერ ველ-ვიფების ხესა კეთილსა ნაყოფისა ჯერკუალისა გამოღებად, მ. 7, 18 C; არა უჭმს ცოცხალთა მკურნალი, მ. 9, 12 CDE; ამისთვის იგავით ვეტყვ მათ, რამეთუ ხედვენ და არა ხედვენ, ესმის და არა ესმის, და არცა გულისხმავიან, მ. 13, 13 C; ხოლო თუალნი თქუენნი ნეტარ არიან, რამეთუ ხედვენ, და ყურნი თქუენნი, რამეთუ ესმის, მ. 13, 16 C; არა თუ რომელი შეგალს პირით, შეავინებს იგი კაცსა, არამედ რომელი გამოვალს პირისაგან, იგი შეავინებს კაცსა, მ. 15, 11 C; რომელიმე შიშუელი მარადის გივედრების, უდაბნ. მრავალთ. 86 r, 5—6 a; ვერ კმა-გეყვნესა პირველნი იგი წინაწარმეტყუელთა კლვანი და სისხლთა დათხევანი, რომელნი მოაქამდე დადადებენ, იქვე 93 r, 10—13 b; ჰურიანი ჯუარს-აცუმენ, რომელთა შჯული იცვიან, იქვე 109 r, 19—20 a; ხოლო არს იგი მარადის, იქვე 129 v, 19 b; რამეთუ დღითგან იოვანე ნათ-

ლის-მცემელი სადათ ვიდრე აქამომდე სასუფეველი ცა-
 თაი იძულების, მ. 11, 12 DE; მარადის უგალობენ და ილოცვენ
 განმარტებულად, სვან. მრავალთ. 484, 6—8 h; მარადის ილოცვენ
 ცოდვითა ჩუენთათჳს, იქვე 485, 10—11 h; ხოლო რომელნი-იგი ნებითა
 მათითა არა მსახურებენ და მონებენ საქმესა რასმე უკეთურებისასა,
 ეგევითარნი ჭეშმარიტად მოღუაწენი ქრისტესნი არიან და მკედარნი მის-
 ნი, H-622 81 r, 15—18; რომლისა მიმართ ათორმეტი ნათესავი ჩუენი
 განკრძალული დღე და ღამე მსახურებს და ესავს მიწენასა,
 S-1398 141 r, 3—7 a; და ვიტყვოთ, ვითარმედ: სადა არიან მწველებელნი
 იგი, რომელნი უვარ-ჰყოფენ მსგავსებასა, შატბ. კრებ. 9 r, 21—24 h;
 ყოვლითა, რომელნი მხადიან მას, იქვე 50 r, 17—20 r; რომელთა-იგი
 საშველი პირველით გან არა დასცხრების და წარსაწყმედელსა
 მათსა არა ჰრულის, S-407 264 v, 5—10 h; და ძენი ჩემნი თქუენ შორის
 არიან სიყრმით მათითგან, I მეფ. 12, 12 O; ამისთჳს არიან წინაშე საყ-
 დარსა ღმრთისასა და მსახურებენ მას დღე და ღამე ტაძარსა შინა
 მისსა, იოვ. გამოცხად. 7, 15; რომელი-ესე მარადის იცვალების და
 არაოდეს დასცხრების სრბისაგან, ექუს. დღ. 6, 25—26; დღე და ღამე
 ერთგვის დაიბადა და მიერთებან ვიდრე აქამომდე ურთი-
 ერთას იცვალებიან და განსწორებით განყოფასა უამთასა არა დააცადე-
 ბენ, იქვე 42, 34—35; მათგან ჩანს, რამეთუ ყოვლადვე არა ჯერ-არს
 შერევად სოფელსა ამას, ბალავარ. 7, 16—17 C, და მისთ.

ზემოთ მოტანილ ნიმუშებში ზმნები ისეთ მოქმედებას გამოხატავენ,
 რომელიც ხდება არა ერთგვის, არამედ მრავალგვის (ზოგჯერ ამ მრავალგვის
 შინაარსს განაზავენ ზმნიზედები: მარადის, დღე და
 ღამე ... და მისთ.). მოსალოდნელი იყო, აწმყოს ხოლმეობითი, გვაქვს
 კი აწმყოს მწკრივი.

II. აწმყოსა და აწმყოს ხოლმეობითის ფორმათა თავისუფალი მონაცვლეობა ერთი წინადადების ფარგლებში:

იძლევის ბუნებაჲ, იძლევიან წესნი სრბისანი, ოდეს-იგი ღმერთსა
 მნებავენ, სრნ. მრავალთ. 33, 6; ესრე სახედცა, რომელნი შეპყრობილ
 არიან, ვითარცა მთრვალობითა უწესობისაათა და საქმითა გულის თქუ-
 მისაათა, შეკრულ არიან და მოჭიმულ და შეპყრობილ არიედ და არა
 უწყიედ, რასა იქმედ, იქვე 104, 20—22; იქმან მთრვალნი, რომელი
 მათ არა უნებენ, იქვე 113, 10—11; არიან რომელნიმე, არა ქამედ
 ქამადთა, ხოლო შეშკამენ კბილითა ანგაპრებისა მათისაათა ობოლ-
 თა და ქურივთა, იქვე 113, 28—29; რამეთუ აჰა ესერა სავსე არიან წინაწარმეტყუელნი
 ნუგეშინის-ცემითა და მოციქულნი სასოებითა მათთჳს.

რომელნი სარწმუნოებით **ისმენენ** და შეუორგულებელად **პრწამს**, ხოლო უღმრთონი ამისთვის მეტად **ჰყოფენ** გლოვასა, რამეთუ არა **მოელიან** აღდგომასა; და მწვალებელნი ამისთვის მეტად **ჰყოფენ** მწუხარებასა, რამეთუ არა აქუს სასოებად აღდგომისად, ხოლო რომელნი **ესვენ** აღდგომასა, არა მეტად **იგლოვენ**; და რომელნი **მოელიან** მერმესა ცხოვრებასა, არა გარდარეულად მწუხარე არ იედ, იქვე 263, 6—12; რომელნი **შეშკამენ** სახლთა ქურივთასა და მიზეზით განგრძობილად თაყუანის-ს ცეკედ, მრკ. 12, 40 C; არა **უქმს** ცოცხალთა მკურნალი, არამედ რომელნი ბოროტსა სენსა შინა არ იედ, ლ. 5, 31 C; ქარი, სადაცა **უნებს**, **ქრის**, და **კმა** მისი **გესმის**, ხოლო არა უწყი, ვინაჲ **მოვალს**, ანუ ვიდრე **ვალს**, ი. 3, 8 C; მიუგო იესუ და პრქუა მათ: მართლიად მართალსა **გეტყვ** თქვენ: ვერ **კელ-ეწიფების** ძესა კაცისასა საქმედ თავით თვისით არარად, არათუ იხილოს, რასა მამად იქმნ, რამეთუ რასაცა იგი **იქმს**, მის მსგავსადცა ძმ **იქმს**, ი. 5, 19 C; რომელი თავით თვისით იტყვნ, დიდებასა თავისა თვისისასა ეძიებენ, რამეთუ რომელი ეძიებენ დიდებასა მომავლინებელისა თვისისასა, იგი ქეშმარიტად არს და ზაქუა არა არს მის თანა, ი. 7, 18 C; სიმშობილი მათ არა აურვებენ, რამეთუ სურვილითა საესე **არიან** და მარადის **იზარდებიან** სიყუარულითა ქრისტესითა, უდაბნ. მრავალთ. 39 r, 4—7 a; ანგელოზთა გული **ეტყვს** პატივისა კაცთასა, და ითხოვედ, იქვე 40 v, 21—24 a; ვერ **კელ-ეწიფების** ქალაქსა დაფარვად, რომელი მთასა ზედა დაშენებულ არს, მთ. 5, 14 DE; რომელნი **შეშკამენ** სახლებსა ქურივთასა და მიზეზით განგრძობილად ილოცვედ, მრკ. 12, 40 DE¹; სულსა ვიდრეცა **უნებენ**; **ქრინ** და **კმა** მისი **გესმის**, არამედ არა უწყი, ვინაჲ **მოვალს** და ვიდრე **ვალს**, ი. 3, 8 DE; რომელსა **აქუს** სძალი, სიძმ არს, ხოლო მეგობარი სიძისაჲ, რომელი **დგას** და **ესმის** მისი, სიხარულით უხარინ კმითა სიძისაჲთა, ი. 3, 29 E; შდრ.: რომლისაჲ არს სძალი, იგი არს სიძმ, ხოლო მიუყუარი სიძისაჲ მის, რომელი **დგან** და **ისმენენ** მისსა, სიხარულით **იხარებენ** კმასა მის სიძისასა, ი. 3, 29 C; ვითარცა მღაბითაგანი ჰკმობ, რომელნი **სდევნენ** ნადირსა, ანუ ვითარცა რომელნი ავაზაკთაგან **იგუე მებიედ**, იოანე ოქრობ. ცხორ. 16 r, 12—15; ანუ **ცხონდებიედ** სიტრუვით, ანუ ცილსა **ფუცვენ** ზედასზედა, სიბრძნ. სოლომონ. 14, 28 O; არა **იჯსენებს** ბოროტსა, რომელნი **ინანიან** და **მოიქცევიედ** ქეშმარიტთა მიმართ ღმერთთა, Sin.-62 132 r, 26—29 a; შეუენიერ არს პირი, რომელსა კადნიერებაჲ **აქუნ** მის მიერ და **მიუგებს** და **იტყვს**, შატბ. კრებ. 171 v, 21—22 a; მთავარნი **არიან**, **აბრალებედ** ურთიერთას, სინ. საქმ. მოციქ. 57 v, 11—13 b; რომელნი ენითა უთმინო

¹ ლატალის ლექციონარშიც ასეა, ოღონდ **შესკამენ** იკითხება (268 v, 3—7 a); Sin.-15-ში: **შეშკამენ** (208, 16—18 a).

არიედ და ვერ შემძლებელ არიან დამარხვად, Sin.-35 485, 7—10 a; და ეგრევე რომელმან-იგი არა იციან კელოვნებად საქმისა რასამე, არა გამოეძიებს კელოვნებისა მის სახესა, საკითხ. თეოდოტისი 37 r, 3—5 a; კეთილად უკუე იტყვს მეტყუელი იგი, გარნა ყოვლითავე ცუდ არს კაცი კორციელი, ცუდად ხატად ვალს კაცი, ამოად შურებინ და რომელი-იგი ამისა უარეს არს, სწავლ. ანდრია კრიტელ მთავარებისკ. 155 r, 4—7; და იგსენებნ თვსთა ცოდვთა და ცრემლით შეუვრდებინ ღმერთსა და მისგან ითხოვს შენდობასა ცოდვთასა, ებისტ. ბასილისი გრიგოლის მიმართ 247 v, 23—25, და სხვა.

III. შემთხვევები, როცა ერთი და იგივე ზმნური ფორმა ერთი და იმავე ტექსტის სხვადასხვა ნუსხაში განსხვავებულადაა წარმოდგენილი: ერთ (ან რამდენიმე) ხელნაწერში აწმუოს ხოლმეობითია, მეორე (ან დანარჩენ) ნუსხაში აწმუოს მწკრივი:

არცა შურების, არცა სთავს (ჰსთავს E), მ. 6, 28; ლ. 12, 27 DE; Sin.-15 16, 3—6 a; შდრ.: შურებინ, სთავნ C; რამეთუ ამას ყოველსა წარმართნი ეძიებენ, მ. 6, 32 DE; შდრ.: ეძიებედ G; არამედ საწუთრო არს, მ. 13, 21 DE; შდრ.: არნ C; რომელნი-იგი ჰგონებენ მთავრად წარმართთა, მრკ. 10, 42 C; შდრ.: ჰგონებედ DE; არამედ რომელნი ბოროტსა სენსა შინა არიან, ლ. 5, 31 DE; შდრ.: არიედ C; ძუელსა მას ვერ შეჰგავს სადგმელი ახლისა სამოსლისაი, ლ. 5, 36 C; შდრ.: შეჰგავნ DE; რამეთუ ცოდვილნიცა ამას ჰყოფენ, ლ. 6, 33 C; შდრ.: ჰყოფედ DE; კაცნი ზედა ვლენ და არა იციან, ლ. 11, 44 C; შდრ.: ვლენედ DE; და მიზეზით შორად ილოცვენ, ლ. 20, 47 C; შდრ.: ილოცვედ DE; რამეთუ რომლისაი არნ სძალი, იგი არნ სიძმ, ხოლო მიყუარი სიძისაი მის, რომელი დგან და ისმენნ მისა, ი. 3, 28 C; შდრ.: რომელსა აქუს სძალი, სიძმ არს, ხოლო მეგობარი სიძისაი, რომელი დგას და ესმის მისი DE; კელმწიფებასა სწავლისა მის მგეცისასა ყოველსა იქმნ წინაშე მისსა, იოვ. გამოცხად. 13, 12 AB, შდრ.: იქმნ C; რომელნი არიედ ვითარცა მატლნი და შეშჰამედ ნაყოფსა უდებთა კაცთასა, საკითხ. წიგნ. II 50, 23—24 ბ; შდრ.: არიან, შეშჰამენ ლ; უმრავლესნი მფრინველნი შინა იზარდებიან, ექუს. დღ. (აბ.) 112, 9 A, შდრ.: იზარდებიედ B; ორბი ბდროტად ზრდის შეილთა თვსთა, იქვე 116, 24 A; შდრ.: ზრდინ B; ამას აჩუენებს ძალლი განსწავლული, იქვე 129, 31—32 A; შდრ.: აჩუენებნ B; ერთსა ლომსა ძნიად უვის ძუვი დედად, იქვე 131, 1—2 A; შდრ.: უვინ B; ვითარ-იგი კმა-სცემენ ურთიერთას, კაცისა აგებ. 158, 30 B; შდრ.: -სცემედ A; არამედ არა კმა-სცემენ ძალლნი იგი, იქვე 172, 7 B; შდრ.:

-სტემედ A; ოდესმე აუწყებს სიზმარი ყოფიდას რასმე, იქვე 172, 16 A; შდრ.: აუწყებენ B; სხუად არს სიზმარი მათი, იქვე 174, 3—4 B; შდრ.: არნ A; ადვლენან ცამდე, შთავლენან უფსკრულამდე, ფსალმ. 106, 26 A; შდრ.: ადვლენედ BCD; შთავლენედ BCDE; ყოველთა მტერთა მისთა ზედა-უფლები, ფსალმ. 9, 26 BCDE; შდრ.: ეუფლებინ A; ცუდად შურებიან მაშენებელნი მისნი, ფსალმ. 126, 1 E; შდრ.: შურებიედ ABCD; ცუდად იღვძებენ კუმილნი მისნი, ფსალმ. 126, 1 E; შდრ.: იღვძებედ ABCD; რომელი იმარხავს ჰეშმარიტებასა უკუნისამდე, ფსალმ. 145, 6 A; შდრ.: იმარხავენ BE; ყოველსა დღესა განემზადებიან ბრძოლად, ფსალმ. 139, 3 E; შდრ.: განემზადებიედ A; რამეთუ ყოველნივე ურწმუნო არიან, არამთ. 32, 8—9 BC; შდრ.: პრიედ A, და სხვა.

IV. ერთსა და იმავე წინადადებაში ზოგი ზმნა ხოლმეობითი ფორმითაა წარმოდგენილი, ზოგი აწმყოსი:

რამეთუ იწრო არს ბჭმ და წულილ გზად, რომელმან მიიყვანის ცხორებად და მცირედ არიან, რომელთა პოიან იგი, მ. 7, 14 C; რამათს მოწაფენი შენნი გარდავლენ სწავლასა მას მღღელთასა? რამეთუ არა დაიბანნიან კელნი, რაჟამს პურსა ჰამედ. მ. 15, 2 C; რომელ კაცისაგან გამოვალს, მან შეაბილწის კაცი, მრკ. 7, 20 C; რამათს მოწაფენი შენნი გარდავლენ მოძღურებასა მას ხუცესთასა? რამეთუ არა დაიბანნიან კელნი, ოდეს პურსა ჰამედ. მ. 15, 2 DE; რაჟამს რტონი მისნი დაჩჩჳან და გამოვალნ ფურცელი, უწყოდეთ, რამეთუ ახლოს არს ზაფხული, მრკ. 13, 28 DE; რამეთუ არა ხოლო მეფენი ითხოვენ მათგან შეწვენასა, არამედ მრავალნი ეშმაკეულნიცა მივიდიედ საფლაგთა მათთა და. განიკურნიან, მამ. სწავლ. 88, 5—7 A; რომელნი ბრძოლისა მახლობელად არა მივლენ, იგინი არა მოიწყლნიან, ხოლო რომელნი სიმკნითა ეწყვიებიან მტერთა მათთა, ოდესმე იწყლნიანცა, იქვე 108, 24—24 A; რომელი მოუწებს წყალთა ზღვსათა და მიჰფინის იგი პირსა ზედა ქუეყანისასა, უფალ არს სახელი მისი, 5, 8 O I; ვითარცასახედ რაჟამს შევარდის და განაბნიის და აღიტაცის და არავინ არს განმარინებელ, მიქია 5, 8 O I; რომლისაგან არა განივსის მკელი თვისი მომკალმან და არცა მგარი, რომელნი შეჰკრებენ მკლეულებსა მათსა, ფსალმ. 128, 7 C; არამედ კაცად-კაცადი განიცადების თვისისაგან გულისთქუმისა, მიიზიდვის და იიჭულების, კათ. ეპისტ. იაკ. 1, 14 C; ამისთვის იტყვს: ამპარტავანთა შეჰმუსრავს ღმერთი, ხოლო მდაბალთა მოსცის მადლი, კათ. ეპისტ. იაკ. 4, 6 C; რომელნი-იგი ზუაობენ მონაგებთა მათთა სიმრავლესა და ღმრთისათვის არას ზრუნვიდიან, მამ. სწავლ. 15, 13—

14 C; და რომელნიმე კამბეათა და ზღაპართა მთავართისა ზედა ზუაობენ და იქადიედ, იქვე 19, 5—6 C.

ზემოთ მოტანილი მასალა ცხადყოფს, რომ აწმყოს ხოლმეობითის მწკრივი იშლება, მას თავისუფლად ენაცვლება აწმყო.

აწმყოს ხოლმეობითის მოშლას კიდევ ერთხელ განაზავს ზოგიერთ ძველ ძეგლში დადასტურებული ისეთი ფორმები, როდესაც გადაწმერს აწმყოს ხოლმეობითის III სუბიექტური პირის -ნ ნიშანი მრავლობითის -ენ, -ან აფიქსად გაუაზრებია:

რამეთუ ვითარცა-იგი. ვის აქუნ ველთა ცეცხლი, ვიდრემდე ველთა უპყრი-ნ ნაკუერცხალი, დაჰწუ-უ-ავ-ენ, უდაბნ. მრავალთ. 64, 5—7 ხ (უნდა: უპყრიენ); მარადის მოიპოვებთან ბოროტსა და შეიწრებულ არ-ნ იგი იქვთა თვისითა, სიბრძნ. სოლომონ. 17, 10 O (უნდა: მოიპოვებენ); არა უნებენ მიხედვად მის, არამედ ტრფიალი იგი ჰსწადინ, A-500 2 v 6 v. 3—4 (უნდა: უნებენ); არავინ მონამ მოელინ უფალსა თვსსა, არცა ბრალეული — მსაჯულსა, და დიდიინის და განისუენებენ და განსცხრებინ, იქვე 40 r, 10—14 (უნდა იყოს: განისუენებენ); რასა მიიღებენ სული კორცთავან, ანუ კორცნი სულისავან, A-92 223 r, 11—12 (უნდა: მიიღებენ).

ამგვარი ფორმები განსაკუთრებით ხშირია „ანდრია სალოსის ცხოვრებაში“:

და იღვის გზასა ზედა ვითარცა მთრვალი და რომელნი წარ-ელიდიან, გარდაეკიდიანიან მას ზედა, განწყურიან და სციან არგნითა და ზოგთა ფერკითა გზისავან კიდე და არავის უგებენ (უნდა: უგებენ) პასუსსა, ხოლო ვითარცა შემწუხბრდის, აღ-დგის და წარვიდის ეკლესიისა კართა ზედა და ილოცვენ (უნდა: ილოცავნ) მუნ ვიდრე განთენებამდე, 56 v, 17—57 r, 4; მწუხარე იყო წმიდამ ანდრია და რბინ ადგილ-ადგილ და დაჯდის, და ტირნ და ევედრებთან (უნდა: ევედრებინ) ღმერთსა და იტყვნ, იქვე 80 r, 7—11; ოდესმე ხლტებიან (=ხლტებინ) და ტაბაცობენ (=ტაბაცობენ) და ოდესმე როკავნ, იქვე 84 v, 16—17; დაუტევის ცოლი თვისი და მკველთა მისთა თანა ისიძვენ (=ისიძვენ), იქვე 126 v, 2—4; იწყო სინანულად და დაუტევა ყოველივე იგი უწესობამ, იმარხვენ (=იმარხავნ) და ილოცვენ (=ილოცავნ) და ევედრებთან (=ევედრებინ) ღმერთსა პირველთა მათ ბრალთა მისთათვს, იქვე 134 r, 16—19.

როგორც ჩანს, აწმყოს ხოლმეობითის მოშლის ტენდენცია IX საუკუნიდან ისახება (სინური მრავალთავი). X—XI საუკუნეთა ცოცხალ მეტყველებაში ეს მწკრივი აღბათ უკვე აღარ არსებობდა. იგი წერილობით ძეგლებში ტრადიციითლა იხმარება. ამით აიხსნება, რომ ზოგი გადაწმერი ველარ იცავს მისი ხმარების ნორმებს. აწმყოს მწკრივმა თანდათან შეითავსა აწმყოს ხოლმეობითის ფუნქცია.

ძველ ქართულში გვაქვს ერთი მწკრივი, რომელსაც უწყვეტლის ხოლმეობითს უწოდებენ (90, გვ. 137; 59, გვ. 835—844; 61, გვ. 9).

ლ. კიკნაძემ დაადგინა, რომ უწყვეტლის ხოლმეობითი არ არის პირნაკლი, მას მოეპოვება სამივე პირის ფორმები (აღრე თვლიდნენ, რომ ამ მწკრივს მხოლოდ მესამე პირის გამოხატვის უნარი გააჩნია) და რომ ეს მწკრივი არაა გაჩენილი X საუკუნეში, როგორც მიიჩნევდნენ, არამედ გაცილებით ადრეა ჩამოყალიბებული (32, გვ. 255). ლ. კიკნაძე იმოწმებს ამ მწკრივის ხმარების 49 შემთხვევას ძველი ქართული ენის ძეგლებიდან. აქ ერთგვარად შეჯამებულია სხვა მკვლევართა მიერ მოპოვებული ფაქტებიც (სათანადო მითითებით).

ლ. კიკნაძე წერს: „უწყვეტლის ხოლმეობითის მწკრივის ფორმები I სერიის სხვა მწკრივებთან შედარებით ძალიან ცოტაა ძველი ქართული ენის ძეგლებში, მაგრამ საერთოდ მისი ხმარების შემთხვევები არც ისე იშვიათია“ (32, გვ. 255).

ძველ ქართულ ტექსტებში გამოვლინდა ამ მწკრივის ფორმათა ხმარების არაერთი შემთხვევა. უწყვეტლის ხოლმეობითი იშვიათ მწკრივად ითვლება ძველი ქართულისათვის, ამიტომ საჭიროდ ვთვლით, მოვიტანოთ ახალი მასალები ამ მწკრივის გავრცელების ნათელსაყოფად (ბუნებრივია, გამეორების თავიდან ასაცილებლად აღარ მოვიხმობთ იმ მაგალითებს, რომლებიც ლ. კიკნაძის ზემოთ დასახელებულ ნაშრომშია დაიწმინდებული):

რომელთაჲმ სერსა მას ზედა ტაბლასა გარდამატებულსა წინადაუგებდი და იძულებით აწუევიდი ჭამად და მათ არა მიხედი, რომელნი შიმშილითა მოწყდებიან, უდაბნ. მრავალთ. 85 v, 19—25 b; იქმენ შენ ვითარცა მკუმლინი, რომელნი მკუმლიდიედ სამწყსოსა გინა სავენაგესა, რამეთუ იტყუელვედ გელთა მათთა და გმითა მალლითა დაღადებენ და იზახებედ, და ოზრისა მათისაგან ივლტიედ ყოველნი, რომელთა ჰნებავნ მიპარვად სამცველოჲ მათი, რომელსა სცვიდიედ, მამ. სწაულ. 13, 6—9 C; მაშინ განეცხადოს ყოველთა საქმე მისი, ვითარცა იგი მათი, რომელნი ეტყოდიედ მეუფესა დღესა მას განკითხვისასა, იქვე 20, 32—33 C; ხოლო რაჲამს განგუეშორის, ძვრსა უზრახვიდით, იქვე 29, 9 C; მივექციოთ და ვზრახვიდით ნათესავთა ჩუენთა, იქვე 29, 17—18 C; ოდეს ჩუენ სხუსაგან შენდობასა ვითხოვდით, ძლუენიცა მიუძღუანიოთ მას, იქვე 36, 19—20 C; ჰლოშნიდიან წუთხსა მას წყლულებათა მისთასა, იქვე 58, 28 C; და კაცნი მას ზედა სახელსა ღმრთისასა ფიცვიდიან, იქვე 161, 8 A; და გვზილნის ჩუენ განსაცდელსა შინა დღე და ღამე სახელისა მისისათუს, და შინა უფლებასა მისსა აღვიარებდით ნებითა ჩუენითა და სულითა იხარებნ ჩუენ ზედა, შე-

მეწევინ ჩუენ მაღლითა თვისთა, იქვე 178, 13—16 A; დასხდინა და ისმენდიან სწავლასა მას მისსა, იოანე ოქრობ. ცხორ. 90 r, 11—12; შეკრბიან შინაგან კართა ქალაქისათა სტოათა შინა და ფსალმუნებდიან და ქამობდიან ქამობათა, იქვე 111 v, 9—11; თუსთა შეილთა მოჰკლვიდიან და თუსნი უფალნი არაი უვარ-ყენიან, პარხლ. მრავალთ. 81 v, 23—25 b; ჰრქუა მას ბერმან: კეთილ არიან, არამედ ეზოსა მათსა კარი არა აბს, და რომელსა უნდის, შევიდის საკარაულოდ, იქვე 163 v, 28—31 a; და ვითარცა სახედ რაი იმღერდიან მატლნი შორის დამპალსა კორცსა, დასცხრიან, იქვე 175 r, 17—28 b; და შეძრწუნდეს ზრახვანი უძლურთანი, რაჟამს ხედვიდიან მარტულთა, იქვე 190 r, 17—19 b; და რაჟამს შთაუგდებდიან მკეცსა მას საზრდელსა, ზმ აღემაართის და ეგრტთ შეიპყრის საჰმელი იგი, იქვე 202 v, 19—22 a; მაშინ სიბოროტე ჩემი საჰირველ მათა არნ და ჰპოებდიან ძლევასა ჩემ მიერ, იქვე 309 v, 7—10 a; და ოდეს მესმის, ვეცინოდი და ოდეს უთხრობდი სხუათა, შევიტყუნე იგინი, იქვე 386 r, 26—29 a; და ოდესმე გუაუწყნიან გუშავთა ჩუენთა მოსლუამ მათი, რამეთუ ჰგონებდიან ჩუენ ზელა მოწევნასა, იქვე 427 v, 25—28 b; და ნეშტი თანა წარიტაცვიან და თუალითა სასიკვდინეთა გვხედვიდიან, იქვე 428 r, 18—21 a; რამეთუ ჰნატრიდიან იგინი ყოველთა მათ მოლუაწეთა, რომელნი იწამნეს ქალაქსა მას შინა, იქვე 445 r, 2—4 b; და აღასრულებდიან დღესასწაულთა მათთა მრავალსა საქმესა ბილწსა და უნდოთა საცთურითა შეიგინებიდ, იქვე 607 v, 31 b—608 r, 4 a; და ესრეთ შფოთებედ და მრავალსა სისხლსა დასთხევედ მამათა და დედათა და აზნაურთასა და მოსწყუედდიან მრავალთა, იქვე 608 r, 12—17 a; და რომელთამე ჰგუემდიან კურთხითა ეკლოვანითა, იქვე 611 r, 31 a—611 r, 2 b; ამას რაი ვიტყოდი, ნათელი ვიხილი გარემოას ჩემსა ბრწყინვალმ, ხოლო გულისსიტყუამ ვითარცა ცეცხლი აღატყდებინ, იქვე 638 v, 30 b—639 r, 4 a; რომელნი თანაწარჰვლენედ მას ადგილსა და ესმის ვმაი იგი ტირილისა მისისაი, დადგიან და მის თანა ტიროდიან და აღიღებედ ღმერთსა, იქვე 648 v, 29 b—649 r, 3 a; და რაჟამს მოვიცალი, ვილოცვიდი ღმრთისა მიმართ, იქვე 650 r, 13—14 a; და მიიქცივიან საყოფლად თუსა და განიყოფდიან ოვერსა მისსა და ისრითა ურთიერთას დასწერტიდიან, მრავალთ. 72 v, 23—27 a; დღისი დადუმნიან და კულად მწუხრსა ვიდოდიან, ათონ. კრებ. 10 v, 30 a—10 v, 2 b; აწ მოიგსენე მისი იგი წამებამ: ვითარმედ ყოველივე კაცი ნუ შევალნ კარავსა მას საწამებელისასა, ოდეს-იგი შევიდოდის მღდელი წმიდისა მას წმიდათასა, ლხინება-ეყვის, ვიდრემდის არა გამოვიდის, ათონ. მრავალთ. 34 r, 24—30 b; რაი შესლვასა მოელიედ, გზათა განჰკაზმვიდიედ, იქვე 55 v, 29—30 b; რომელმან მიხედის ქუეყანასა და შეძრწუნის იგი, შეახის მათთა და კუმოდიან, იქვე 63 v, 29—31 b;

ყოველივე საკმარი შეუარაცხ-ყვით და ეკლესიად მოისწრაფდით, იქვე 72 v, 28—30 b; მრცხუენინ და ვწუხდი და ვტიროდი, იქვე 74 r, 16—17 a; და ოდეს იგი შევიდის, ვითარ შიშით და ძროლით ვდგით და გულს-ვეტყოდით, ღმრთისა მიმართ ვილოცვიდით მისისა მის გულისა მოქცევისათვს, იქვე 79 v, 7—11 b; და ასწავებდიან ერსა შიშით და პატივით თაყუანის-ცემად, ათ. ასკეტ. კრებ. 6 r, 17—20 b; მყოფნი იგი ვერ ხედვიდიან ეშმაკთა, რომელთა მიმოაქუნდიან იგინი, იქვე 188 v, 19—24; და ესრეთ კანდიერებით იქმოდიან ბოროტთა და იყვნიან უსწავლელნი ფრიად უმჯობეს მათსა, იქვე 196 r, 15—21 a; რომელნი სიყრმითგან ისწავლიდიან სწავლათა მათ ბოროტთა ღმერთთა თქუენთასა და აღორძინებასა თანა ჰასაკისა მათისასა აღორძნდებოდიან ბოროტნიცა იგი თესლნი, იქვე 196 r, 5—15 b; მრავალგზის ვიეთნიმე ჩნდიან ვითარცა კეთილნი, იქვე 217 r, 4—6 b; და სხუანი ჩნდიან ვითარცა ბოროტნი შესმენითა მტერთათა, იქვე 217 r, 10—13 b; რომელნიმე კაცნი იქმოდიან რამ ბოროტსა, გინა კეთილსა, რომელნიმე საქმეთა მათგანნი თვსნი ოდენ იყვნიან ოდენ, იქვე 219 v, 20 a—219 v, 2 b; რამეთუ ყოველთა წელთა, ვითარცა ვთქუ, დიდებულისა მის წამებისა მისისათა, შვდ დღე განკმებოდა ზღუამ იგი და შევიდოდეს ყოველნი და ყოველი სენი მათი მათ დღეთა შინა განიკურნებოდა შეხებითა გუამსა მას მოწამისასა ძალითა უფლისა იესუ ქრისტესითა და ყოველნივე გარე სოფელნი მათ დღეთა შინა მუნ შეკრებოდიან, იქვე 257 r, 20 a—257 r, 12 b; რომელნი კაცთაგან ქებასა ეძიებდიან, იქვე 304 v, 10—11 b; რამეს ეშმაკნი მოგუეახლნიან, განიცდიდიან ყოველთა საქმეთა ჩუენთა, იქვე 308 v, 11—15 b; თქუა დედამან სარა: „გან-რამ-თენდის, მოვიკსენებდი სიკუდილსა და თუალთა წინაშე მეპყრინ ვიღრე დაღამებამდე“, იქვე 326 v, 20 b—327 r, 2 a; და ღმრთისათვს არა ზრუნვიდიან, იქვე 348 r, 18—19 a; და მოვიდიან ქუეყანით თვსით და მადლობდიან მას და აღიდებდიან უფალსა, Ath.-25 25 v, 16—18 b; კრავთა მათ თანა ცხოვართასა იმღეროდ და უბიწოებასა მათსა ურთიერთას ცვალებდიედ, დავით და ტირიქ. 187, 35—36; ამისთვს ურწმუნოისა მის გოლიადის თუალთა უჭურველად შინდი¹, შატბ. კრებ. 160 r, 4—5 b; ეგრეცა სარწმუნოებამ, უკუეთუ საქმენი არა მქონდიან, მკუდარ არს, Ath.-42 193 v, 4—7 a; რომელნი შეშუამთ სახლებსა ქურივთასა და მიზეზით განგრძობილად ილოცვიდით, ქსნ. ოთხთ. 8 r, 2—6 a; და არას ზრუნვიდიან ხილვისათვს, Sin.-36 374, 22—23 a; და ოდეს მოაკლდიან ცრემლნი, იცემდიან ველითა მკერდსა მათსა, იქვე 307, 5—7 a; იხილნიან და მადლობდიან ღმერთსა, Sin.-35 270, 17—18 a;

¹ ამ ფორმის უწვევებლად მიხნევა გამოიციხულია. უწვევებლის „ნართული ბ“ რე-
 ლუქციას ვერ გამოიწვევდა და შჩანდი გვექნებოდა.

და **ჰქონდიან** მას გულისსიტყუანი ბოროტნი, იქვე 353, 4—5 b; **მერმე** თქუა ვითარმედ: არიან ვინმე, რომელნი ჰყოფენ საქმეთა თვსთა **ღმრთი-**სათვს და **ეძიებდიან** დიდებასა კაცთასა, ათ. პატერ. 102 v, 24—103 r, 3; სხენედ ბერნი მის წინაშე და **ზრახვიდიან** ბერთათვს და თქვან, იქვე 180 r, 10—12; და მრავალგზის მისციან მას მცირე პური და **ეტყოდიან**, იქვე 229 r, 8—10; დელვათა მათ **ჰბრძვანედ** და ნავსა მას **ავლი-****ნებდიან**¹, იქვე 239 r, 19—21; ოდეს იყავ **ჰაპუკ**, შეირტყი თავით თვსით და **ხვლოდი**, ვიღრეცა გინებნ, ტბ. ოთხთ. 302 r, 9—13 b; **ჰნატრიდიან** იგინი ყოველთა მათ მოლუაწეთა, Sin.-11 24 v, 10—11; მე რომელნი ვინილნი მწუხარედ და შეორგულებულად შიშისაგან **სატანჯველთა-**სა, ფერკთა მათთა **ვაკოცებდი** და **ნუგეშის** (!) **-ვსცემდი**, იქვე 96 v, 20—24; და **იშუებდიან** და **ილოცვიდიან** ღამე ყოველ, იქვე 106 r, 15—16; და ესრემთ ვიღრე ქათმისა ვმობადმდე **ილოცვიდიედ** და **ინარებედ** ურთიერთას, იქვე 106 v, 9—10; რაჟამს წარადგინიან იგი **სამჯავროსა** წინაშე მსაჯულთასა და **ჰკითხვიდიან**, იქვე 107 v, 4—5; და, რამეთუ ათენელთა საქმე და განგებამ ესე არს, წადიერად **ისმენდიან**, იქვე 184 r, 23—24; **ისმენდიან** სიტყუათა მისთა, იქვე 392 r, 4—5; ხოლო რომელთა ესმის ჩემი, **მნატრიდიან**, პარიზ. ლექც. 60 r, 31—32 b; **ძალღ-****ნიცა მოვიდიან** და **ჰლოწნიდიან** წუთხსა მისსა, იქვე 136 v, 19—21a; ჩუენ ვკითხვიდით მრავალგზის, ანტ. 33, 21—22 r.

XI საუკუნის ისეთ ძეგლში, როგორცაა გიორგი მთაწმიდლის „ცხოვრება იოვანესი და ეფთვიმესი“, მრავლადაა წარმოდგენილი უწყვეტლის ხოლმეობითის ნიმუშები (56, გვ. 73—74, 77; 32, გვ. 260).

უწყვეტლის ხოლმეობითი განსაკუთრებით ხშირია იოანე სინელის „კლემაქსის“ ნუსხაში (A-285, X—XI საუკუნეებისა). ძეგლი ეფთვიმე მთაწმიდლის მიერაა თარგმნილი:

ხედვიდიან რამ სხუანი, კლემაქს. 14 r, 19—20; მაშინ ეშმაკნი სიზმართა მიერ **შეგუაშფოთებდიან** ჩუენ და **გუიჩუენებდიან** თვსთა ჩუენთა, იქვე 26 v, 13—15; ძილსა შინა წინაწარმეტყუელ იქმნიან, რამეთუ მომავალთა საქმეთა **გუახარებდიან**, არამედ არარამ მომავალთაგანი უწყიან, გარნა ანუ **ტყუოდიან**, ანუ თუ იქმნის საქმე იგი, სახითა რაიმე ეცნის, ანუ **ასმიოდის** სხუასა ადგილსა მისთვს, იქვე 26 v, 19—25; და განშორებასა სულისასა ვორცთაგან **გუიჩუენებდიან**, იქვე 27 r, 23—24; **ვხედვიდი** რამ მას, ვითარმედ შეუცვალებელი მკმუნვარებამა აქუნდა, იქვე 32 v, 22—24; და დაყუდებასა **გუაწუევდიან**, იქვე 47 v, 23—24; და აყენნის საქმისა მისგან, რომელსა **ითხოვიდიან**, ხოლო იგინი **ჰგონებდიან**, ვითარმედ სიტყუასათვს მოძღურისა იქმან მას, იქვე 53 r, 25—26; და რომელთამე ცრემლნი არა აქუნდეს და თავთა თვსთა **სცემდიედ**, იქვე 61 v,

¹ ხელნაწერში: ავლინებდიან.

16—17; და ყოველთა წინაშე თუალთა მათთა აქუნ სიკუდილი და იტყოდიედ, იქვე 64 რ, 14—15; და რამ იყო მათსა მას ჰირსა თანა ჰირი ეშმაკთაჲ, ანუ თუ გლოაჲ მათი, რომელნი იგოდებდიან მკუდართა, იქვე 65 v, 4—7; გარემოაღვიან წყურიელნი და წაღიერნი და საწყალობელითა სახითა და მკმუნვართა სიტყუითა თავთა იწონდიან და დაიწვოდნიან წყალობითა მისითა, რომელი-იგი მი იცვალე ბინ და კითხვით ეტყოდიან: რამ არს, მამო? იქვე 66 რ, 18—24; და სხუანი დაღადებდიან ღმრთისა მიმართ, იქვე 67 v, 25—26; მარადის, ვითარცა განლიგებულო, იღვა და ცრემლნი მკურვალენი მღუმრიად სდიოდნიან იქვე 76 v, 12—14; ნუ ემსგავსებო მათ, რომელთა მკოდარნი დაემარხნენ, და ოდესმე გოდებდიან მათ ზედა და ოდესმე სუმიდიან და დაითრვებოდნიან მათთჳს, იქვე 80 v, 19—22; რაჲამს ვიმარხვიდით, განგუადიციხნიან გულნი, იქვე 86 რ, 28—86 v, 1; და აიძულებდიან ხადილთა შინა ჰაბუკთა, იქვე 109 v, 23—24; და ჭუარისწერითა გაუგხნიდიან მათ ღუმნოსა, იქვე 109 v, 26—27; განთიად შფოთებდიან და განიბნეუდიან გულისსიტყუანი, ხოლო შუადღე რამ იქმნის, მცირედ მოუძლურდიან და, რაჲამს მზეჲ აღიესის, მაშინ სრულიად დამდაბლდიან, იქვე 112 რ, 1—4; ამისთჳს მნატრიდიან თავთა თჳსთა, იქვე 120 რ, 9;

გულისსიტყუათა არა შეიწყნარებდიან, იქვე 122 v, 15—16; ვიხილენ კუალად კაცნი, რომელნი ჰამდიან და იქცეოდნიან დელათა თანა, იქვე 124 v, 18—19; ანგელოზნი წმიდანი უხილავად მფარვიდიან, იქვე 127 v, 27—128 რ, 1; ჩემთა მეგობართა იხილნიან რამ მკუდარნი, იცინოდედ, იქვე 139 v, 1—2; ზედასზედა მიგუზიდიდიან განსლვად გარეგან ჩუეულებისა, სხუანი უბნობად გუაწუევიდიან ეკლესიასა შინა, გულისსიტყუათა მიმართ წარიტაცებდიან, სხუანი კედელსა მიგუაყრდნობდიან, ვითარცა მოუძლურებულთა, და მრავალგზის ფქნარებასა უზომოდ მოგვლენდიან და რომელნიმე მათგანნი სიცილისა ყოფად ისწრაფდიან ლოცვასა შინა, რამათამცა მის მიერ რისხვად აღძრეს ღმერთი ჩუენ ზედა, სხუანი გუაიძულებდიან სწრაფად დავითის თქუმასა შინა, სხუანი გუაზობედ ჟამობასა ზედა, სხუანი გემოთმოყუარებად აღგუძრვიდიედ ჟამობისა მიერ, იქვე 140 v, 20—141 რ, 8; რამეთუ შურს-იგებდიან მის წილ, რომელ ვეწყვებოდით ლოცვასა შინა, იქვე 143 v, 26—27; მრავალგზის ჩუეულებისაგან, რომელსა შინა ვიტურთიდიით სიტყუათა მათ ფსალმუნთასა, იქვე 144 რ, 4—6; რაჲამს შევიმოსი სამოსელი კეთილი, ავმადლდი, და ოდეს შევიმოსი ბუელითა, აღმიმადლდისვე გონებაჲ ჩემი, რაჲამს დავდუმნი, ვმადლოოდი, იქვე 147 რ, 13—17; დაღაცათუ რამემ სათნობანი გქონდიან, იქვე 147 v, 12—13; რაჲამს მოვიდოდნიან ერისაგანნი მონასტრად, წინამწარ წარუსწრის ეშმაკმან ცუდად მშუაობრებისაგან და დაარწმუნის უგუნურთა მონაზონთა განსლვად, იქვე 148 v, 2—26; და უღარესთა მათ

უწყალოდ ამხილებდიან, იქვე 149 r, 10—11; და უკუეთუ შეუტრაცხ-
 ყვის იგინი, ძვრსა ივხენებდიან მისთვის მრავალუამ, იქვე 149 r, 22—
 23; მრავალგზის ითხოვდიან რასმე მზუაობარნი, იქვე 152 v, 5—6; და
 მარადღე ესრეთ ვგონებდით, თუ შევჭძინებთ ტურთსა ცოდვათა ჩუენ-
 თასა და ჩუენ უცნაურად განგუებნიის იგი და ჩუენ ზედა მოს-
 რულთა ღმრთისა მიერ მადლთა, ვითარცა სასჯელისა ჩუენისა განმრავ-
 ლებად, ვხედვიდით უღირსებისა ჩუენისათვის, იქვე 165 v, 21—27, და
 მაშინ არნ გონებად ჩუენი წარუპარველ, დაკრძალულ საუნჯესა შინა
 შემუსრვილებისასა და უცნებანი ოდენ და ბგერანი იგი მპარავთანი ეს-
 მოდიან და არავისგან ევნებინ მათგანისა, იქვე 165 v, 27—166 r, 5; მერ-
 მე ფარულად მოგვკვდიან ჩუენ და გუნატრიდიან, იქვე 177 r, 1—2; ფიც-
 ხელთა ბრძოლათა ისწრაფდიან მოწევნად ჩუენ ზედა, იქვე 179 v, 27—
 180 r, 1; რომელთა-იგი ესმის საფასისათვის დაფარულისა, ისწრაფდიან,
 იქვე 182 v, 17—18; დაღაცათუ ძუძუთა მოსწყუდნენ, თით(თა) თვისთა
 წოვდიან, იქვე 186 r, 12—13; ხოლო ვიმარხვიდით რაა და ვიღუწიდით,
 იქვე 196 r, 17—18; და მაძლარ რაა ვიყვინთ, არარას ვხედვიდით, იქვე
 196 r, 23—24; და არცაღა საზრდელი, რომელსა მიიღებდიან, იქვე 236 r,
 1—2; ესეცა ჩუეულებად ბუნებისად ყო სახიერმან ღმერთმან ჩუენმან,
 რომელ ხედვიდიან რაა სნეულნი მკურნალსა, იხარებდიან, დაღაცათუ
 არას ჰკურნებნ, იქვე 239 r, 22—24; ხოლო ამათ რაჟამს არა ეცემინ
 სული სულმყარობისად, ადვილად მივიდოდიან ყოვლისავე წყლულისა
 კურნებად, იქვე 240 v, 4—6.

ამგვარ ფორმათა რიცხვის გაზრდა იოლია. ზემოთ დამოწმებული 147
 ფორმა პირთა მიხედვით ასე ნაწილდება: I პირი — 26; II — 6, III —
 115. როგორც მოსალოდნელი იყო, III პირი უფრო ხშირია.

მრავლად გვხვდება ამ მწკრივის ფორმები 981 წელს გადაწერილ
 Ath.-32 ხელნაწერში. სხვა საკითხთან დაკავშირებით ზემოთ უკვე დავი-
 მოწმეთ ტიროდიედ და მისთანა ფორმები.

ეს მწკრივი VIII საუკუნიდან იჩენს თავს (32, გვ. 263). XI—XIII
 საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში მისი ხმარების შემთხვევები მატუ-
 ლობს. ქართულმა სალიტერატურო ენამ იგი თანდათან დაკარგა (61,
 გვ. 10), მაგრამ შემოინახეს მთის დიალექტებმა. ეს კი მიუთითებს, რომ
 იგი სალიტერატურო ენის წარმონაქმნი კი არაა, არამედ ცოცხალ მეტყვე-
 ლებაშიც არსებობდა.

18. ნართაული ი-ს ღათარიღებისათვის

თანხმოვნით დაბოლოებულ ზმნურ ფორმებს უწყვეტელში, I ბრძანე-
 ბითში, წყვეტილში, II ბრძანებითში ზოგჯერ ი ხმოვანი დაერთვის. სა-
 მეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ი გაჩენილია ენისათვის

ძნელ თანხმობანთა კომპლექსების გასათიშავად (ამგვარი თანხმობანთა ჯგუფები იქმნება ფუძის ბოლოკიდური თანხმობებისა და მრავლობითის -თ სუფიქსის შეხვედრისას). ფონეტიკურად გაჩენილი ი შემდგომში ვრცელდება მხოლობითის ფორმებშიაც (არნ. ჩიქობავა, ა. შანიძე). ცნობილია, რომ თანამედროვე ქართულში ი უწყვეტელსა და წყვეტილში მწკრივის ნიშანია.

ჩვენი მასალების მიხედვით, ნართაული ი ანალოგიით მხოლობითის ფორმებში IX საუკუნიდან დასტურდება. მოვიხმობთ ზოგ მაგალითს:

უწყვეტელი

ნუუკუმეცა კმიზეზობდი და სთქუ, სინ. მრავალთ. 7, 25—26; წინავე ვხედვედი შენსა, იქვე 95, 26; დედოფლებასა ვკგონებდი, იქვე 98, 22; შენ აუუედრებდი და კვრითთა სცემდი, უდაბნ. მრავალთ. 105 r, 13—16; შენ იმარხვედი, სუან. მრავალთ. 130, 32 a; კანონსა სამემისასა ადვასრულებდი ალექსანდრიას ქალაქსა და ვიდრე ვილოცვედი, მრავალთ. 197 r, 1—3 a; ვითარლამცა აღმოიკითხვედი მას წიგნისაგან, შატბ. კრებ. 51 v, 1—2 b; უცხოვებასაცა ჩემსა ვეგლოვდი, იქვე 228, 15—17 b; ვხედვედი მეფეთა მათ, იქვე 229 r, 2 b; ვხედვედი ამას ყოველსა, H-1346 58 r, 9—10; 202 r, 15—16; ვაკითხვედი და მიუგებდი პასუხსა, H-622 2 r, 6—7, და მისთ.

არის ისეთი შემთხვევები, როცა ერთი ზმნა (ჩვეულებრივ, პირველი) ნართაულ ი-ს არ დაირთავს, ხოლო მეორე კი ი-თია წარმოდგენილი:

გარდარეულად ვსდევნიდ ღმრთისათა და ვტყუენვდი, S-407 107 r, 2—5 a; შევკრევედ და მივსცემდი საპყრობილესა, იქვე 207 r, 11—12 a; ვსტანჯევედ და ვაძულებდი მათ გმობად, იქვე 249 v, 2—6 b; შევკრევედ და მივსცემდი საპყრობილედ, S-1398 133 r, 2—3 b; რამეთუ გარდარეულად ვსდევნიდ ეკლესიათა ღმრთისათა და ვტყუენვდი მათ, პავლ. ეპისტ. 160 r, 18—19, და მისთ.

I ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი

და პრქუა მას იესუ: მომდედი მე, ი. 1, 43 DE; შდრ.: მომდევედ C; წარემართე და სუფევდი, შატბ. კრებ. 269 r, 6—7 b; წარვედ შენ ნინევედ, ქალაქად დიდად და ქადაგებდი მას შინა, იონა 1, 2 O; შდრ.: ქადაგებდი I; და ქადაგებდი მას შინა ქადაგებისა მისებრ პირველისა, იონა, 3, 2 O; შდრ.: ქადაგებდი I; აწ უკუე ევლტოდე შურსა ბო-

როტსა და მონებდი უფალსა მონებითა ქეშმარიტითა, და ზარახვედი მარადის ლოცვასა შინა, მამ. სწავლ. 8, 33—35 C; ილოცვედი გონებითა, იქვე 19, 18 C; და ესრეთ იმარხვედი, იქვე 25, 3 C, და სხვა:

წყვიტოლო

ვითარცა კრავი ნათესავისათჳს კაცთაჲსა მოვედი დაკლვად, სინ. მრავალთ. 81, 18—19; მე მამისაგან მოვედი სოფლად, იქვე 147, 25—26; შთავკედი მე ქუეყანად, იქვე 164, 29—30; უდაბნ. მრავალთ. 126 v, 25—26; საშჯელად სოფლისა მოვედი, იქვე 111 r, 30 a—111 r, 1 b; დავშუერი მე სულთქუმითა ჩემითა, მამ. სწავლ. 204, 9—10 A; აღვდეგი ფარულად დამც, სვან. მრავალთ. 136, 27 b; ვითარცა აღვდეგი რიქურაჲუსა ოდენ, იქვე 143, 14—15 a; შთავკედი მე ქუეყანად, ათონ. მრავალთ. 120 r, 17—18 b; მრავალთ. 42 r, 15 b; ლატ. ლექც. 165 v, 17—18 b; და კრული იერუსალმით მივეცი კელთა პრომთასა, Ath.-42 191 r, 1—3 a; და დავეცი და მოვაკლდი მეცნიერებისაგან, ათონ. კრებ. 71 v, 2—3 a; დავშუერი და ყოველთა მიერ წარვწყმდი, ლატ. ლექც. 38 r, 25—27 b; და არა მოვკუედი მე; იქვე 50 v, 28—29 b; შჯულისათჳს შჯულითა მოვკუედი, იქვე 283 r, 24—25 a; მივეცი კელთა პრომთასა, იქვე 233 r, 22—23 b; ცხოველ არს უფალი, რომლისა წარვდეგი მე დღესა, Sin.-46 156 r, 17—18; დაეცი შენ სიძვითა, იქვე 186 r, 9—10; ანუ არა უწყია, ვისა-იგი მოხუედი, იქვე 221 r, 2—3; ცოდვაჲ იგი განცოცხლდა და მე მოვკუედი, S-1138 38 r, 4—6 b; ვითარცა მტერ რამმე გექმენი თქუნ, იქვე 106 r, 18—19 a; დავჯედი მე ვითარცა ყორანი, შატბ. კრებ. 117 v, 2—3 a, და მისთ.

ორი ზმნიდან ერთი ი-ს დაირთავს, მეორე — არა:

მოვიწყალ მახვლითა გემოთათა და მოვკუედი, Sin.-34 40 v, 27; მორჩილ ექმენ წოდებასა ქრისტესა, ყოვლად ქებულო, და შეუდეგი მოძღუარსა მას სახიერსა, მოდრ. იადგ. 54 v, 21; და ვითარ დავშუერი მე და მოვედ აქა, Sin.-46 208 r, 17—18.

ცალკე გამოვყოფთ შემთხვევებს, როცა ენთ დაბოლოების ნაცვლად ენით არის წარმოდგენილი:

კელთაგან. მძლავრთაჲსა მიჯხენით მე, ლატ. ლექც. 38 v, 18—19 a; მტერლა ვიყვენით და ვეგენით ღმერთსა, S-1138 35 v, 1—2 a; ეგრეცა თქუნ შეპრაცხენით თავნი თქუნნი მკუდრად, იქვე 37 r, 11—14 a; განეშორენით ბოროტსა და შეეყვენით კეთილსა, იქვე 49 r, 16—18 a; იორდანეს შემშუსრენით თავნი უხილავთა ვეშაპთან, მოდრ. იადგ. 76 v, 38.

მრავლობითის ფორმებიდან მხოლოდითში ი ზოგჯერ ამგვარ ზმნებსაც გადმოჰყვებათ:

მწყემსნი განაკრვენი, მოღრ. იადგ. 48 v, 2—3; დაფარულნი საიღუმ-
ლონი განუცხადენი მორწმუნეთა, იქვე 125 v, 37—38.

II ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი

და მას შეუდეგი, მამ. სწავლ. 156, 31 A; და თქუა: მოვედი ერისა
მის და არქუ მათ, Ath.-42 191 v, 7—8 a; წარვედი, და ცხორებაჲ შენი
და მისი იზრუნე, ათ. ასკეტ. კრებ. 51 v, 23 a—51 v, 1 b; იგხენი ცხორე-
ბაჲ ჩემი, მოღრ. იადგ. 19 v, 6—7; აღდეგ და წარვედი მონასტერსა,
A-35 198 r, 20—198 v, 1; ჰრქუა მას ქალწულმან: მომეცი მე ფიცი, იქ-
ვე 234 v, 20—235, 1; ჰრქუა წმიდამან სუმეონ: მიიღე მტუერისაგან და
შთაასხი წყალსა და მიეცი იგი ყრმასა, A-397 126 r, 12—13.

ეს „ნართაული“ ი უწყვეტელსა და წყვეტილში მწყერივის ნიშანი გახ-
და. ამ გარემოებას ალბათ იმანაც შეუწყო ხელი, რომ ი წყვეტილის
ერთ-ერთი ალომორფია: -დ სუფიქსიან ვნებითებთან იგი წყვეტილის ერ-
თადერთი ნიშანია.

ნართაული ი სალიტერატურო ენის ძეგლებში IX საუკუნიდან გვაქვს.
სავარაუდოა, იგი ცოცხალ მეტყველებაში ადრე, VII—VIII საუკუნეებ-
ში, არსებულებო. ნართაული ი-ს გაჩენის დათარიღება სამსახურს გაგვი-
წევს ერთი მნიშვნელოვანი ფონეტიკური პროცესის ქრონოლოგიის დად-
გენისას. კარგად არის ცნობილი, რომ ახალ ქართულში ადგომა ზმნის
I და II პირების ფორმები (ავდექი, ადექი) ასახევენ გ>ქ პროცესს. გ
თანხმოვნის დაყრუების შედეგად ქ მივიღეთ. ეს პროცესი მხოლოდ ბო-
ლოკიდურა პოზიციაში შეიძლებოდა მომხდარიყო. სავარაუდოა, გ>ქ
მანამდე მოხდა, სანამ წყვეტილის I და II პირების ფორმებში ნართაული
ი გაჩნდებოდა. ე. ი. ა(ლ)ვდეგ>ა(ლ)ვდექ; ა(ლ)სდეგ>ასდექ. ნართაული
ი-ს გაჩენის შემდეგ ამ ფორმებში გ>ქ პროცესი ვეღარ მოხდებოდა.
აღდეგი ფორმა სინურ მრავალთავში არის დადასტურებული (164, 29).
მაშასადამე, საფიქრებელია, რომ ა(ლ)ვდექ, ა(ლ)სდექ ფორმები IX საუ-
კუნის I ნახევრის ცოცხალ მეტყველებაში უკვე არსებობდა, ეს კი თა-
ვისთავად წარმოადგენს მნიშვნელოვან საბუთს აუსლაუტში მკლერთა
დაყრუების დათარიღებისათვის (იხ. ზემოთ).

14. -ოდ სავრცობიან ზმნათა I სერიის ფორმების წარმოებაში მოხდარი ცვლილებების დათარიღებისათვის

ა. შანიძემ ნათელყო, რომ ძველ ქართულში -ოდ სავრცობიანი ზმნე-
ბის უღლება -დ სავრცობიანი ზმნების უღლებისაგან საკმაოდ სხვაობს:
უწყვეტელსა და I ბრძანებითში -ოდ სავრცობიანებს მწყერივის ნიშნად

-ე მოუღის, -დ საერცობიანები მწკრივის ნიშანს არ დაირთავენ; -ოდ საერცობიან ზმნებს უწყვეტლის ხოლმეობითსა და I კავშირებითში მწკრივის ნიშნად -ი, აქვთ, ხოლო -დ საერცობიანებს უწყვეტლის ხოლმეობითში მწკრივის ნიშნად -ი მოუღის, I კავშირებითში — -ე (59, გვ. 835 და შემდგ.).

უწყვეტელი

- მხ. რ.
1. ვ-ი-ც-ოდ-ე
 2. ი-ც-ოდ-ე
 3. ი-ც-ოდ-ა

- მრ. რ.
1. ვ-ი-ც-ოდ-ე-თ
 2. ი-ც-ოდ-ე-თ
 3. ი-ც-ოდ-ეს

- მხ. რ.
- შღრ.: 1. ვ-წერ-დ
2. ს-წერ-დ
 3. წერ-დ-ა

- მრ. რ.
1. ვ-წერ-დ-ი-თ
 2. ს-წერ-დ-ი-თ
 3. წერ-დ-ეს

I ბრძანებითი

- მხ. რ.
2. ი-ც-ოდ-ე
 3. ი-ც-ოდ-ე-ნ

- მრ. რ.
2. ი-ც-ოდ-ე-თ
 3. ი-ც-ოდ-ე-დ

- მხ. რ.
- შღრ.: 2. წერ-დ
3. წერ-დ-ი-ნ

- მრ. რ.
2. წერ-დ-ი-თ
 3. წერ-დ-ე-დ

I კავშირებითი

- მხ. რ.
1. ვ-ი-ც-ოდ-ი
 2. ი-ც-ოდ-ი
 3. ი-ც-ოდ-ი-ს

- მრ. რ.
1. ვ-ი-ც-ოდ-ი-თ
 2. ი-ც-ოდ-ი-თ
 3. ი-ც-ოდ-ი-ან

- მხ. რ.
- შღრ.: ვ-წერ-დ-ე
2. ს-წერ-დ-ე
 3. წერ-დ-ე-ს

- მრ. რ.
1. ვ-წერ-დ-ე-თ
 2. ს-წერ-დ-ე-თ
 3. წერ-დ-ე-ნ

ძველი ქართული ენის ძეგლებში ხათლად ჩანს I სერიის ფორმათა წარმოების უნიფიკაციის ტენდენცია: -ოდ სავრცობიანი ზმნები -დ-სავრცობიანთა მსგავსად უწყვეტელსა და I ბრძანებითში -ი-ს დაირთავენ, ხოლო I კავშირებითში — ე-ს.

უწყვეტელი

-ოდ-ი: გზასა მცნებათა შენთასა ვრბიოდი, რაეამს განაურცე გული ჩემი, ფსალმ. 118, 32 E; შდრ.: ვ რ ბ ი ო დ ე ABCD...; რაათამცა ვიტყოდი დაბადებისათჳს კაცისა, ექუს. დღ. (აბ.), 133, 22 B; შდრ.: ვ ი ტ ყ ო დ ე A; უფალსა ვესავე; ვითარ ეტყჳს სულსა ჩემსა: ვიცვალეოდი მე მათა ზედა ვითარცა სირი, ფსალმ. AD; შდრ. ვ ი ც ვ ა ლ ე ბ ო დ ე BCE; დღესა მას, რომელსა აღვადგინო ელის ზედა, რასაც ვიტყოდი, და ყოველსა სახლსა მისსა ზედა დავდვა და აღვასრულო, I მეფ. 3, 12 ლ; [ყოველსა]ვე ადგილსა, რომელსაცა ვიდოდე მე ძეთა მათ თანა ისრაჴლისათა, და არა თუ სიტყ[ვთ], სადაჲ ვეტყოდი მე ერთსა ვისმე მათგანსა, II მეფ. 7, 7 J; შდრ.: ვ ე ტ ყ ო დ ე O; რაოდენგზის აღუთქუმს სინანული და კუალად უძჳრესთა ვიქმოდი: რაოდენგზის შეუვრდებოდი, და კუალად განუდგებოდი, რაოდენგზის შემიწყალა, და მე კუალადცა განვარი სხებდი, სარწმ. დაძინებ. 91 v, 1—5 b.

ა. შანიძე ასახელებს ამგვარ ნიმუშს: კუალად შეესტიროდით და ვესამართლებოდით მეფეთა (59).

უწყვეტლის -ოდი დაბოლოება „ანდრია სალოსის ცხოვრებაში“ საქმაოდ ხშირია: ვთქუ მე შეძრწუნებულმან: მოვიქეც სინანულად და ვიწყელოცვად, რამეთუ შევიშთვებოდი, 22 v, 12—15; ხოლო მწარისა სიცივისაგან მომიცდეს ცრემლნი და ვევედრებოდი ღმერთსა, აღვიხილენ თუალნი ზეცად მიმართ და ვიტყოდი: უფალო, რამე ყოფად არს ჩემდა? და რაეამს განცივდეს ყოველნი გორცნი ჩემნი და მომეხვა მყინვარი, მოველოდი აღსრულებასა ჩემსა, იქვე 22 v, 15—23 r, 3; და კუალად მოვეცნობასა და ვიტყოდი თავით ჩემი, იქვე 24 r, 16—18; ვდეგ ჟამ რაოდენმე ზარგანვდილი და ვძრწოდი საკვრველებისა მისთჳს სულნელებისა და ვიტყოდი, იქვე 27 v, 6—10; ვიხილეთ, რომელ ჰბრძოდი მათ ამას დღესა და სძლე მათ, იქვე 109 r, 16—17.

I ბრძანებითი

-ოდ-ი: შუვალამეს ოდენ დაღადებამ იყო, ვითარმედ: აჰა ესერა, სიძმ მოვალს, აღდეგით და მიეგებვოდით, მთ. 25, 6 DE; შდრ.: მი ე გ ე ბ ვ ო დ ე თ C; ნუ წინაისწარ ჰბრახავთ, რასა იტყოდით, არამედ რამ-იგი მო-

გეცეს თქუნ, მას იტყოდით, მრკ. 13, 11 E; შდრ.: იტყოდეთ CD; მიუგო დედაკაცმან მან თეკუელმან და ჰრქუა: ბრძანე, რამთა თქუას შევალმან შენმან სიტყუაჲ ერთი წინაშე უფლისა ჩემისა! და ჰრქუა მეფემან: იტყოდი, II მეფ. 14, 12 O; შდრ.: იტყოდე I.

I კავშირებითი

-ოდ-ე: რომლისათჳს განაკრძალებდეს სხუათა, გინა იგი შევარდებოდეს, მამ. სწავლ. 286, 11—12 A; შდრ.: შევარდებოდის BC; და უკუეთუ ვინმე არა შეგიწყნარნეს თქუნ, არცა ისმინნეს სიტყუანი თქუნნი, გამო-რამ-ხვლოდეთ მიერ სახლით, გინა მიერ ქალაქით, განიყარეთ მტუერი ფერკთაგან თქუნთა, მთ. 10, 14 D; შდრ.: გამო-რამ-ხვდეთ E; გამოხვლოდით C; და რამთა, რამზომცა შესაძლებელ იყოს ჰირვეულთა მათ მიერ, მაჰირვებელთა მათთა შეუნდობდენ, ვითარცა მთრვალთა არამთრვალნი ველსა მივსცემდეთ, მარხვითა და ლოცვითა შეეწოდენ, რამთა არა უმეტესთა ბოროტთა შთაგარდენ, ათ. ასეკტ. კრებ. 222 r, 12 a—222 r, 3 b; რაემს ქმარი არა თჳსსა ცოლსა ოდენ კმა-ეყოფოდის, ანუ ცოლი არა თჳსსა ქმარსა კმა-ეყოფოდეს, იქვე 247 r, 7—12 b; იგი, რომელ დამკვდრებულ არს ცათა შინა, ეცინოდეს მათ, ფსალმ. 2, 4 BC; შდრ.: ეცინოდის A^L; ნეტარ არს, რომელმან აღავსოს ნებაჲ თჳსი მათგან და არა ჰრცხუნოდეს, ფსალმ. 126, 5 B; შდრ.: ჰრცხუნოდის ED; და შენ უძლოდე ერსა მას უფლისასა და იკსნნე იგინი ჯელთაგან მტერთა მათთამსა, I მეფ. 10, 1 O; შდრ.: უძლოდი I; არა თანაწარვკვდე ქეშმარიტებასა და არცა შურსა დადნობილსა თანა-უვიდოდე, სიბრძნ. სოლომონ. 6, 23—24 O; და შორის ხარისხსა საკურთხეველისასა ტიროდენ მდღელნი, რომელნი ჰმსახურებენ უფალსა, იოველ 2, 17 O; და რავდენთა არა შეგიწყნარნენ თქუნ და არცა გისმინონ თქუნ, გამო-რამ-ხვლოდეთ მიერ, განიყარეთ მტუერი ფერკთაგან, A-1699 40 r, 18—23 b; იხილონ წარმართთა და ჰრცხუნოდეს ყოველისაგან ძალისა, მათისა, H-1831 45 v, 3—4; მონანი გინა აზნაურნი შურებოდინ სხუათა მათ დღეთა, ხოლო შაბათსა და კურიაკესა მივიდოდენ ეკლესიად, A-35 35 v, 7—10; უძლურნი მწვალებელთა თანა ნუ ჰამენო, — იტყჳს წერილი, — ხოლო უკუეთუ ვიეთნიმე ძლიერ იყვენენ, სადიდებელად ღმრთისა მივიდოდენო, შესავ. ფსალმ. თარგმნ. 79, 34—36; რამეთუ, რომელი თავისა თჳსისა შურებოდეს, მას თავისმოყუარებისაჲ აქუს პატივი, Sin.-35 533, 16—17 a; რაემს შეეპარებოდეთ ჩუენ, უკუეთუ გურქუას ვინ მათგანმან, ვითარმედ: დადგით და გიხილნეთ, ვინანი ხართ, დავდგეთ, I მეფ. 14, 8—9 I;

შდრ.: შევეპარებოდით O; რამეთუ ოქროთი იგი, რომელ შეაც მათ საშუერად, არა თუ ვინ განჯოცოს გესლი მისი, ვერ ბრწყინვიდეს, არცაღა, რაჟამს შეიბერვოდეს, გულისხმა-ეყო, ებისტ. 1, 23 I; შდრ.: შეიბერვოდის O; რამეთუ პირველითგან თვთმფლობელად დაჰბადა იგი ღმერთმან, რამთა იქმოდის, რამცა ენებოს, ხოლო პირველ-თქუმული იგი მონად და ძე იგი მამისა თვისისა მიმართ შიშითა და სიყუარულითა და სირცხვლითა მოიქცეოდეს, Ath.-21 183 r, 10—14;

რამეთუ არა იქმნების ორი შურისძიებამა ერთბამად, ეზიარებოდინ, წარდგომასა იტყოდენ და საკითხავსა იკითხვიდენ, A-96 128 r, 18—128 v, 2; ასწავებს, ვითარ განუყოფელ არს მეუღლებამა და რამთა ეამ რაოდენმე ხოლო მოიცლიდენ ლოცვისათვის, ხოლო სიწმიდისათვის და ქალწულებისა მიუწერს, ვითარმედ არა იძულებით, არამედ ნეფსით იქმნებოდენო და მერმე ნაკერბავთათვის იტყვს, რამთა მეცნიერებით არა მოიღებდენ, Ath.-78 78 r, 10—16; ვითარსახედ უკეთუ ივლტოდის კაცი პირისაგან ლომისა და დაემთხვოს მას დათვ, და ივლტოდეს სახიდ მიმართ, ამოს 5, 19 1; საშუალ ხარისხსა მსხუერპლისსაცავისსა ტიროდენ მღდელნი და რომელნი ჰმსახურებენ უფალსა, იოველ 2, 17 I; რამთა მოელოდეთ, კათ. ებისტ. 2 პეტრ. 3, 11 F; შდრ.: მოელოდით ლ; სამნი იოანენი, წერილნი კლემქსსა, იქებოდენ დღეს, პარიზ. მარხ. 38 r, 11—12; მიიღო რამ ალი საღმრთოა, რბიოდე, რამეთუ არა უწყი, თუ ოდეს დაშრტეს და ბნელსა შინა დაგიტეოს, A-445 10 r, 6—7; წარმართნიცა მიეახლებოდენ მკვდრთა მათ სოფლისათა, A-135 162 v, 2—3; ჳირვეულნი იგი იქირვოდენ, უბადრუკებდენ, იქენჯნებოდენ, A-92 133 v, 18—19; დავიმკვდრო თქუენ თანა და ვიქცეოდე თქუენ შორის, Jer.-73 72 r, 19; რომლისა ხედვითა წარემართებოდეს ცხოვრებამ ჩუენი, A-1 369, 25—370, 1; უკუეთუ სახლისა უფალსა ძვრსა ეტყოდეს და შეუტრაცხ-ჰყოფდეს, A-88 69 v, 21—22; განისწავლებოდენ ამპარტავანნი, რამთა არა მისცემდენ თავთა თვსთა ნეფსით განსაცდელთა, A-134 159 r, 26—159 v, 1; ესრეთ წარხვდე მშვდობით საყოფლად შენდა, სადაცა იყოფოდე, Jer.-3 148 v, 3—5; გზასა წამებათა შენთასა განვსცხრებოდეთ, უფალო, Jer.-37 55 r, 24—28 b; რამთა მამანი და დედანი მშვდობით და სიწმიდით ცხონდებოდენ, Jer.-16 227 r, 29; რამთა არა დაჰბრკოლდებოდენ ლოცვასა თქუენსა, იქვე 236 r, 6—7.

I კავშირებითის -ოდე დაბოლოება საკმაოდ ხშირია „ანდრია სალოსის ცხოვრებაში“, „კარაბადინში“, აგრეთვე XII—XIII საუკუნეთა ისტორიულ დოკუმენტებში.

და ეტყოდეს, ვითარმედ მოიყვანენით კაცნი და გუარკინენით, ანუ ვრბიოდეთ და ვინძი უსწრობდეთ ურთიერთას, ანდრია სალოსი 3 r, 6—10; მითხარ მე, რამთა უწყოდე, იქვე 9 v, 21; გუალე და ვრბი-

ოდეთ, იქვე 13 რ, 12; მრქუა: მიიღე ამიერთგან ძელი ცხორებისა, რა-
 მათა გუამი შენი იქმნეს უვნებელ და არარაჲ შეეხებოდეს, იქვე 23 ვ,
 6—9; მცირედ რამე მნებავს სიტყუად ებიფანესთსცა, რამათა უწყო-
 დეთ, ვითარი კეთილი და ღმრთისმოყუარე იყო, იქვე 42 რ, 7—10; რამათა
 გეშინოდეს და დაიმკვდრო სასუფეველი ცათაჲ, იქვე 103 ვ, 2—4;
 და იყოს განსუწმებაჲ და სიხარული დიდი და იქორწინებოდენ, იქვე
 162 ვ, 17—18; და ვარსკულაენი დამოცვენენ ქუეყანასა ზედა, მთანი და
 ბორცუნი საშინელისა მის ქუხილისაგან იძვოდენ და იცვალებო-
 დიან ადგილთი ადგილად, იქვე 165 რ, 13—18; წმიდათა ეკლესიათა
 შინა იქნებოდენ სიძენი და მრუშებანი, იქვე 172 რ, 6—8; ამისთსცა
 იტანჯებოდენ უკუნისამდე, იქვე 186 რ, 19—20; და თუ მკერდი ეწვოდეს
 და სტიოდეს, კარაბადინი 120 რ, 5—6; მისი ნიშანი ესე იყო ს, რომე
 ამა სნეულისა კორცნი დნებოდენ, იქვე 156 რ, 22—24; და თო დიდი და
 ნივთიანი რამე საქმე გამოჩნდეს, რომელი მათგან არ იქნებოდეს,
 მონასტერი დაუდგებოდეს, ანო თუით მემღუიმე და კრებული ზედა მი-
 ვიდოდეს, სიგ. თამარ მეფისა 9, 24—10, 2; არა ოდეს რაჲ საქმე გუედ-
 ვას, არცა ჩუენ და არცა ჩუენთა შემდგომთა, თჳნიერ ამისგან კიდე, რო-
 მე ოდესცა მივიდოდეთ, თქუენი მოგმართოდეს, სამწირვ. მამულის
 მტკიც. დაწ., და თუ ღმერთი შეგურისხოდეს და აფხაზთა მეფეთა არაჲ
 შეცოდებაი შემოუვიდეს, თუ მონასტერსა და საფლავთაცა და-
 თხრას ემართებოდეს, რკონის სიგ. 134, 26—28; და რაცა კარზედა გლა-
 ხაი იყო ს, ყუელია დაძღებოდეს, იქვე 135, 32; თუ შვილი მოგუ-
 ეცეს, საურავად მისი გელი შევიდოდეს, იქვე 137, 15—16; განესუ-
 ენებოდენ უკუე სტუმართა, რომელთა თანა დედაკაცი არა იყო ს და
 უფროასლა იშუთთა, გინა შორით მოსრულთა, ცხად არს, ვითარმედ მი-
 ზეზითა ლოცვისათა, ერთ და ორ დღეცა, და მესამესა დღესა წარვიდო-
 დენ გზასა თსსა, ვაჰან. ქუაბ. განგ. 68, 30—69, 4; და ნუმცა რაჲ მო-
 აკლდების საჭიროდ საგმართაგანი, რომელიცა იყო ს და იპოებოდეს,
 იქვე 70, 10—11, და მისთ.

როგორც დავინახეთ, სალიტერატურო ენაში X საუკუნიდან თავს
 იჩენს -ოდ სავრცობიან ზმნათა I სერიის მწკრივთა ახლებური წარმოება.
 ა. შანიძემ მიუთითა, რომ ეს მოვლენა -დ სავრცობიან ზმნათა ზეგაველ-
 ნის შედეგად მოხდა (59, გვ. 835). ა. შანიძე აღნიშნავს იმასაც, რომ უნი-
 ფიკაციის პროცესში ზოგჯერ თავს იჩენს ზემოთ განხილულის საპირის-
 პირო შემთხვევა: -დ სავრცობიანი ზმნა იულლება -ოდ სავრცობიანთა
 მსგავსად: „საყურადღებოა, რომ ერთს შემთხვევაში დ-ონიანი ზმნაც
 ასეთსავე ფორმას გვიჩვენებს: მაშინ მისცნეს მეფეთა ზემონი ქუეყანანი
 საბერძნეთისანი კურაპალატსჲ, რამათა თავისა სიცოცხლესა ჰქონდინ 20,
 6—7. მოსალოდნელი იყო: „ჰქონდენ“, მაგრამ ოდ-იან ზმნათა ანალოგი-
 ით, დენ დაბოლოებ დინ-ად გადაკეთებულა“ (56, გვ. 78).

დასტურდება ისეთი შემთხვევა, როცა I კავშირებითში -დ სავრცობიანი ზმნა წინამავალი -ოდ სავრცობიანი ფორმის ზეგავლენით ი დბოლოებას მიიღებს:

რამათა დაუცხრომელად სტიროდი წინაშე მისა და იგლოვდი, მოქალაქობ. მონაზონებ. 15 r, 13—14.

მაგრამ ეს მაინც ცალკეული შემთხვევებია. ენის ძირითადი ტენდენცია ისაა, რომ I სერიის ფორმებში -ოდ სავრცობიანი ზმნები დაემსგავსონ -დ სავრცობიანებს. ეს პროცესი კი მხოლოდ მას შემდეგ შეიძლება მომხდარიყო, რაც -დ სავრცობიან ზმნებს უწყვეტელსა და I ბრძანებითში გაუჩნდათ ე. წ. ნართაული ი. ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ნართაული ი, სალიტერატურო ენის მონაცემებით, უწყვეტელსა და I ბრძანებითში IX საუკუნიდან იჩენს თავს (ცოცხალ მეტყველებაში კი ასეთი ფორმები ერთი-ორი საუკუნით უფრო ადრეა სავარაუდებელი), ოდი კი — X საუკუნიდან (ცოცხალ მეტყველებაში ალბათ — VIII—IX სს-იდან).

-დ სავრცობიანი ზმნების I კავშირებითში -ე თავიდანვე გვეჩონდა. ამდენად, აქ გათანაბრების პირობები იმთავითვე იყო, ოღონდ მაინც ისაა აღსანიშნავი, რომ -ოდ სავრცობიან ზმნათა უწყვეტლის, I ბრძანებითისა და I კავშირებითის ახლებური წარმოების ამსახველი ფაქტები სალიტერატურო ენაში ერთდროულად იჩენს თავს. ეს ცხადყოფს, რომ იზოლირებული მოვლენა კი არ გვაქვს (გათანაბრება I კავშირებითში იწყება და მერე ვრცელდება), არამედ ასახვა I სერიის მწკრივთა წარმოებაში მომხდარი უნიფიკაციის პროცესისა, რომელიც ყველა სავრცობიან ფორმას მოიცავს საზოგადოდ.

15. -აჰ და -ამ თემისნიშნისა ზმნათა უღლების ძველქართულისეზუარი სინტაზის რღვევისათვის

ცნობილია, რომ -აჰ და -ამ თემისნიშნიანი ზმნები ძველ ქართულში I სერიის მწკრივებს თავისებურად იწარმოებენ (32, გვ. 317—344).

X—XV საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში გამოვლინდება ფაქტები, რომლებიც მოწმობენ, რომ ძველქართულისებური წარმოება უკვე იშლება. პირველად ამგვარი ფორმები ლატალის ლექციონარში იჩენს თავს, განსაკუთრებით ხშირად კი „ანდრია სალოსის ცხოვრებასა“ და „კარაბადინში“ დასტურდება.

ჩვენი მასალის მიხედვით, -ევ და -ემ სუფიქსების გავრცელება ხდება უწყვეტლის მესამე პირში, აგრეთვე I კავშირებითისა და უწყვეტლის ხოლმეობითის მესამე პირში. ამდენად, ხდება პარადიგმის გასწორება.



ილოცევდა ღმრთისა მიმართ, ლატ. ლექც. 95 რ, 11—14 ა; ჭამდა, და აწულილებდა და ნეშტსა მას ფერჯითა დასთრგუნევდა, იქვე 101 რ, 16—19 ბ; 102 რ, 5—8 ა; ჰრქუა მას კორნელიოს: ოთხით ჟამითგან მის დღისა მოაქაჟამამდე ვილოცევდე მე, S-1398 101 v, 18 ბ—102 რ, 1 ა; უკუეთუმცა ესევდეს, თუ მას საუკუნესა უვალრესი ცხორებაჲ არს, იოანე ოქრობ. სწავლაჲ 98, 6—7; ვერშემძლებელნი უცონელსა მას მოსწრაფებასა მათსა ჩუენებად, ესრეთ შეიკრძალებედ მათ, A-689 84 v, 8—11 ბ; ემთხვენეს მეცნიერნი და ჰკითხევდეს, ანდრია სალოსი 84 რ, 12—13; ჰბაძევდა იგი პირუტყუთა, იქვე 118 რ, 19; და თუ არა ვზრუნევდეთ სულისა ჩუენისათჳს, იქვე 123, 11—13; ფიცხლა-ფიცხლათ ძრწოდეს და ბრუნევდეს, კარაბადინი 39 რ, 20—21; თავსა ხშირად იპარხევდეს, იქვე 71 v, 22—23; თოვლსა და სიცივესა ნახევდეს, იქვე 72 რ, 2; მაქურზედა გაღვხევდით, იქვე 74 v, 18—19; თუალთა წინა ფერად-ფერადსა რასმე ნახევდეს, იქვე 77 v, 22—23; ცხუირშიგა იბერევედეს, იქვე 92 v, 8; ცხუირსა სწუევდეს, იქვე 98 რ, 16; მერმე პირშიგა დაიჭირევდეს, იქვე 115 v, 16—17; ნებევდა, ქ. ცხ. 7, 1—10; 83, 13; 161, 11; შესწირევდიან კერბთა მსხუერპლად, იქვე 19, 4—5, და სხვა.

-ამ თემისნიშნიანები:

და ვახუშტით ამისგან, კარაბადინი 26 v, 10; თავსა თბილ-თბილსა წყალსა ახხემდეს, იქვე 41 რ, 25—41 v, 1; წუენსაცა სუემდეს, იქვე 57 რ, 9; სულსა ვერა ითქუემდეს, იქვე 111 რ, 7—9; ცოტა-ცოტასა ჩანთქემდეს, იქვე 112 v, 3—4; და ვერა სუნთქემდეს, იქვე 119 v, 2; კომშისა წუენსა უნდა ახუემდეთ, იქვე 137 რ, 3. -ამ თემისნიშნიანი ზმნების ანალოგიით ზამ ზმნური ძირისეული ა ე-დ იქცევა:

სადამდის ამა წამალსა უზემდეს, კარაბადინი 73 რ, 12—13;

ვფიქრობთ, ზოგ დიალექტში X—XI სს-ში -ავ თემისნიშნიანი ზმნა ასე იუღლებოდა:

უწყვეტელი

მხ. რ.

მრ. რ.

1. ვ-ი-ლოც-ევ-დ-ი
2. ი-ლოც-ევ-დ-ი
3. ი-ლოც-ევ-და

1. ვ-ი-ლოც-ევ-დ-ი-თ
2. ი-ლოც-ევ-დ-ი-თ
3. ი-ლოც-ევ-დ-ეს



მხ. რ.

მრ. რ.

1. ვ-ი-ლოც-ევ-დ-ი
2. ი-ლოც-ევ-დ-ი
3. ი-ლოც-ევ-დ-ი-ს

1. ვ-ი-ლოც-ევ-დ-ი
2. ი-ლოც-ევ-დ-ი
3. ი-ლოც-ევ-დ-ი-ან

I კავშირებითი

მხ. რ.

მრ. რ.

1. ვ-ი-ლოც-ევ-დ-ე
2. ი-ლოც-ევ-დ-ე
3. ი-ლოც-ევ-დ-ე-ს

1. ვ-ი-ლოც-ევ-დ-ე+თ
2. ი-ლოც-ევ-დ-ე-თ
3. ი-ლოც-ევ-დ-ე-ნ

-ემ თემისნიშნისანი ფორმები სალიტერატურო ენაში მოგვიანებით აისახა, მაგრამ, საფიქრებელია, ცოცხალ მეტყველებაში მათ -ევ-იანი ფორმების პარალელურად ეჩინათ თავი.

საერთობიან მწკრივებში ზმნათა -ევ და -ემ ვარიანტიანი ფორმები ბატონობს საშუალ ქართულში. ეს წარმოება არის გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგ დიალექტშიც.

თანამედროვე ქართულის ბარავდა, სვამდა; ბარავდეს, სვამდეს ტიპის წარმოებაც პარადიგმის გასწორების შედეგს წარმოადგენს (-ავ და -ამ ნიშნები გავრცელდა I სერიის ყველა საერთობიან მწკრივში).

16. წყვებილისა და II ხოლმეობითის ფორმათა ურთიერთშინაცვლებათვის

ძველი ქართული ენის ძეგლებში შეინიშნება წყვეტილისა და II ხოლმეობითის ფორმათა ურთიერთშინაცვლებობა. ამგვარი შემთხვევები იშვიათია. პირველად ეს მოვლენა „სინურ მრავალთავში“ გამოვლინდება:

ჩუენ რაჟამს ვიშვენით (გამოცემაშია: ვიშვნით), სალმობამ იგი შობისა მის დასცხრის და მშობელი ჩუენი დაყუდნის, 105, 27—28.

ამ ტიპის რამდენიმე ნიმუში გვხვდება ოთხთავის ნუსხებში:

ხოლო რომელი-იგი ქუეყანასა კეთილსა დაეთესა, ესე იგი არს: რომელმან სიტყუა იგი ისმინის და გულისკმაყვის და გამოიღის ნაყოფი, და ყვის; რომელმანმე ასი და რომელმანმე სამეოცი, რომელმანმე ოცდაათ, მ. 13, 23 C; შდრ.: ხოლო რომელი-იგი ქუე-

ყანასა კეთილსა დაეთესა. ესე იგი არს: რომელმან სიტყუა იგი **ისმინა** და **გულისხმა-ყო** და **გამოიღო** ნაყოფი და **ყო** რომელმანმე ასი, რომელმანმე სამეოცი და რომელმანმე ოცდაათი **D**.

როგორც ვხედავთ, აღიშის ოთხთავში **II** ხოლმეობითის ფორმით წარმოდგენილი ზმნები ჯრუჭის ოთხთავში წყვეტილითაა გადმოცემული.

პარხლის ოთხთავში ეს ადგილი ასე იკითხება: ხოლო რომელ-იგი ქუყანასა კეთილსა დაეთესა. ესე არს: რომელმან სიტყუა იგი **ისმინის** და **გულისხმა-ყო** და **გამოიღო** ნაყოფი და **ყო** რომელმანმე ასი, რომელმანმე სამეოცი, რომელმანმე ოცდაათი.

პარხლურ ხელნაწერში ერთმანეთის გვერდით არის წყვეტილისა (**გულისხმა-ყო, გამოიღო, ყო**) და **II** ხოლმეობითის ფორმები. სხვა მაგალითები:

მსგავს არს სასუფეველი ცათა ცომსა, რომელი მოიღის დედაკაცმან და შეპრია ფქვილსა სამსა გრივსა, ვიდრემდის განაფუვნა ყოველი, მ. 3, 33 C; შდრ.: მოიღო, შეპრთო, აღაფუვნის **DE**; მოიღო, შეპრთო, აღაფუვნა **FGHIK**. და პოის რამ ერთი მრავალ-სასყიდლისა მარგალიტი, წარვიდა და განყიდა ყოველი, რამცა ეღვა, მ. 13, 46 **CDEGHK**.

ი. იმნაიშვილი, რომელმაც გამოაქვეყნა „ქართული ოთხთავის ორი ბოლო რედაქცია“ (თბ., 1979), მიუთითებს: „**HI**-ში ამ სიტყვების ბოლო ხმოვნებზე სამი წერტილია დასმული (პოის, წარვიდა), ალბათ, იმის აღსანიშნავად, რომ დროებში შეთანხმება არ არისო (=ან: პოის და წარვიდის, ან: პოა და წარვიდა). სწორი შენიშვნაა“ (გვ. 304, შენიშვნა).

და რაჟამს მოჰსცის ნაყოფი; მეყსეულად მოავლინის მანგალი, რამეთუ მოიწია მკამ, მრკ 4, 29 **DEFGHIK**; შდრ.: მოწევენულ არნ **C**; რამეთუ მრავალგზის ჯაჭვთა და ბორკილითა შეკრულ იყო იგი და განხეთქის და შემუსრის იგი და არავის ეძლო დაყენებად მისა, მრკ. 5, 4 **DEFGHIK**; შდრ.: რამეთუ მრავალი ბორკილი და ჯაჭვ, რომლითა შეკრიან იგი, განხეთქა და დაემუსრა და არავინ უძლო დამორჩილებად მისა **C**; ვითარცა-იგი კაცმან გზად წარმავალმან დაუტევის სახლი თვისი და მრჰსცის მონათა თვსთა ველმწიფებად და კაცად-კაცადსა საქმე თვისი და მეკარესა ამცნო, რამთა მღუძარე იყოს, მ. 13, 34 **DEFG**; შდრ.: ვალნ, დაუტევის, მისცის, ამცნის **C**; დაუტევის, მისცის, ამცნის **HIK**.

აღიშის ოთხთავის **II** ხოლმეობითისა და აწმყოს ხოლმეობითის შესატყვისად სხვა ნუსხებში წყვეტილისა და აწმყოს ფორმები იხმარება: აწ რომელმან ფუცოს საკურთხეველსა, ფუცის მას და ყოველსა, რომელ არნ მას ზედა, მ. 23, 20; შდრ.: ფუცავს, არს **DEFGHIK**; და რომელმან ფუცის ტაძარსა, ფუცის მას და რომელი მყოფ არნ

მას შინა, მ. 23, 21; შდრ.: ფუცა, ფუცავს, არს DEFGHIK; და რომელ-
მან ფუცის ცასა, ფუცის საყდარსა ღმრთისასა და რომელი ზის
მას ზედა, მ. 23, 22 C; შდრ.: ფუცა, ფუცავს DEFG; ფუცოს, ფუცავს
HIK.

მოსალოდნელია, რომ აწმყოს ხოლმეობითის გვერდით II ხოლმეობი-
თის ფორმები იყოს, არის კი წყვეტილისა:

ვითარცა კაცსალა ეგულებინ გზად სლვად, მოუწოდა თვსთა მო-
ნათა და მისცა მათ ნაყოფი თვისი, მ. 25, 14 C; შდრ.: წარვალნ, მო-
უწოდა, მისცა DE. ოთხთავის გვიანდელ რედაქციაში ამ შემთხვევაში
ხოლმეობითის ფორმებია წარმოდგენილი: წარვალნ, მოუწესნ,
მისცის FG; წარვალნ, მოუწერის, მისცის HIK.

და მოვიდეს სახედ ოგინი და შეკრბა მერმე ერი იგი. ვითარმედ ვერ
სცალნ პურის ჭამადცა, მრკ. 3, 20 C; შდრ.: მოვიდეს, შეკრბა, გელ-
ეწიფა DE; გელ-ეწიფებოდა FGHIK; მარადის დღე და ღამე სამარობან-
სა შინა და მთათა შინა იყო, დაღადებნ და ქვითა დაიტკვნვინ,
მრკ. 5, 5 C; შდრ.: იქცევიინ, დაღადებნ, დაიტკვნვინ DE;
იქცევიინ, დაღადებნ, დაიკოდნ FGHIK.

წყვეტილის ფორმა წარმოდგენილი იქ, სადაც კონტექსტის მიხედ-
ვით II ხოლმეობითია მოსალოდნელი:

და მრავალგზის ცეცხლსა შთააგდო ეგე და წყალსა, მრკ.
9, 92 DEFGHIK; შდრ.: შთააგდის C; და მიუვლინა მშობელთა მის-
თა მრავალგზის, A-397 157 v, 3—4; მოვიდა მრავალგზის,
იქვე 214 r, 6—7; ქეშმარიტებამან შენმან მარადის შემინყნარა მე,
A-38 69 r, 1—2, და სხვა.

ზემოთ დამოწმებული მასალა მიუთითებს, რომ ენაში II ხოლმეობი-
თის მოშლა დაიწყო. საფიქრებელია, ეს მწკრივი ზოგ დიალექტში ამ
დროისათვის უკვე მოშლილია. საინტერესოა, რომ ჩვენ მიერ მოყვანი-
ლი მაგალითების უმრავლესობა ისეთ ძეგლებში არის დადასტურებული,
რომლებიც სამხრეთ საქართველოს სამწერლობო კერებიდან მომდინა-
რებენ. საფიქრებელია, რომ სამხრეთ ქართულ დიალექტურ არეალში,
რომელსაც ემყარებოდა VIII—XI საუკუნეთა ქართული სამწერლობო
ენა, II ხოლმეობითი მოიშალა. სალიტერატურო ენის ძეგლებში სწო-
რედ ამ მოვლენის ამსახველი ფაქტები გამოვლინდება.

17. II კავშირებითის გამოხატვაში მოხდარი ზოგი ცვლილების ქრონოლოგიისათვის

იველი ქართული ენის ბოლო პერიოდში შეინიშნება ცვლილებები
II კავშირებითის ალომორფთა განაწილებაში: -ა გამოვლინდება იქ, სა-

დაც ნორმათა მიხედვით -ე არის მოსალოდნელი. ხდება აგრეთვე -ო ალო-
მორფის გავრცელება თავდაპირველი ა-სა და ე-ს ნაცვლად.

ა) -ე-ს ადგილს -ა იჭერს

აღეგზნეს > აღეგზნას: რამათა აწვე აღეგზნას, ლ. 12, 49 CD; შდრ.:
აღეგზნეს E.

დაიწუხეს > დაიწუხას: და შეერიბონ იგი და ცეცხლთა დაასხან იგი, და
დაიწუხას, ი. 15, 6 C; შდრ.: დაიწუხეს DE; და დაიწუხან იგი შეშასა
ზედა ცეცხლთა დასათხეველსა თანა ნაცრისასა, და დაიწუხას იგი, ლე-
ვიტ. 4, 12 ლ; შდრ.: დაიწუხეს O.

იგნეს > იგნას: რამათა გიგნას შენ ამის ესევეთარისა სიკუდილისა-
გან, Sin.-36 261, 8—9 b; არცა მეფე სიმრავლემან მსახურთამან იგნას,
მრავალთ. 73 r, 19—21 b; ძმამან ვერ იგნას და ვერ იგნას კაცმან, შატბ.
კრებ. 276 r, 2 b; დღესა ჳირისა შენისასა მე გიგნა, და შენ მადილო მე,
იქვე 278 v, 2—3 a; აბა, ესერა, მე ვიგნა ერი ჩემი, ზაქარია 8, 7 O;
შდრ.: ვიგნეს J; რამათა ბუნებაჲ ჩუენი იგნას, A-603 17 r, 18—19;
რამათა იგნას მსგავსი მსგავსებითა, მოდრ. იადგ. 195 r, 4; მან
იგნას ერი თვისი, Sin.-16 8 r, 20; და ვერცა იგნან სული თვისი ჳოჯობე-
თისაგან, Sin.-35 641, 28—29 a; ამან იგნას ერი თვისი ცოდვათაგან,
Sin.-59' 148 r, 19; რამათა ესეცა იგნას, ცხორ. და შესგმ. ბასილისი 336,
11; უკუეთუ არა იგნას, ვიდრე არა განსრულდეს წელიწადი სრული,
ლევიტ. 25, 30 ლ; შდრ.: არცა მამამან იგნეს შვილი თვისი, მრავალთ.
73 r, 24—25 b.

გელათის ბიბლიაში უკმოიგნას ფორმა არის:

და უკმოიგნას განსყიდული ძმისა თვისისაჲ, ლევიტ. 25, 25.

ექმნეს > ექმნას: იგი მძლე ექმნას გუნდსა ეშმაკთასა, მამ. სწავლ.
244, 25—26 A; ხოლო მე არა ურჩ ვექმნა, არცა სიტყუა-უგო, ლატ.
ლექტ. 148 r, 13—15 a; რომელსა მძლე ვექმნათ, კლემაკს. 144 r, 25.

იქმნეს > იქმნას: იქმნას იგი ყოვლისა თანამდებ, ლატ. ლექტ. 186 r,
1—2 a; რაჲამს-ესე ესრეთ იქმნას, ათ. ასკეტ. კრებ. 231 r, 15—17 a; ესე
ყოველი მეყსა შინა იქმნას, იქვე 330 v, 16—18 a; და დაფარული ყოველ-
თაჲ ცხად იქმნას, მარხვ. 35 v, 19; რაჲამს შიშუელ იქმნას ეკლესიაჲ,
H-1346 72 v, 15—16; ესე ყოველი იქმნას მოსლვასა ანტესსა, იქვე
105 v, 13; აწ ვილუაწოთ და მოსწრაფე ვიქმნათ მოგებად გამოუთქუმელთა
მათ კეფილთა, ნანძიანძორ. 154, 24—155, 1; მაშინ შემძლებელ, იქმნა
შემშუქა(ლ)ვად, მოქალაქობ. მონაზონებ. 2 v, 22—23; რომლისაგან იქ-
მნას ცხორებაჲ ყოვლისა სოფლისაჲ, A-40 7 r, 3; და მოთმინე იქმნას
ღმრთისა სიყუარულისათს, მამ. სწავლ. 11, 34—35 C; ესე არს, რამათა

დასთესო სიტყუაჲ ღმრთისაჲ გულსა შინა შენსა, რაათა ნაყოფიერებნაჲ
მნას ღმრთისა, იქვე 21, 7—9 C; არამედ უღებ იქმნას ცხორებისა თვისი-
სათჳს, იქვე 24, 13—14 C; მრავალთა სამწყსოთა სულიერთა მწყემს იქ-
მნას, A-193 111 v, 5—6; უკუეთუ საუკუნოთა მის სატანჯველისა თანამ-
ღებ იქმნათ, A-88 71 r, 19—21 b.

ქმნეს > ქმნას: რაჲ საქმე ვქმნა, ლ. 18, 18 D; შდრ.: ვქმნე C;
ვქმნე E; მან ცოდვად არა ქმნას, კათ. ებისტ. 1 თ. 3, 9 ლდ, შდრ.:
ქმნას G; რაათა მეცნიერთა შორის ვქმნე სიტყუად, რნ ებისტო-
პოსთა მიმართ 555, 6; უკუეთუ ოდენ ვქმნათ რაიმე საქმე ღირსი ქებო-
საჲ, ცხორ. და შესხმ. ბასილისი 372, 17—18; და ქმნას ერთი ყოველთა-
გან მცნებათა, ლევიტ. 4, 22 ლ; ყოველივე საქმე თქუენი არა ვქმნათ, იქ-
ვე 16, 29 ლ; შდრ.: ვქმნეთ O; ყოველი საქმე მსახურებითი არა
ვქმნათ, იქვე 23, 7 ლ; შდრ.: ვქმნეთ O.

განჯნეს > განჯნას: და რომელი განჯნათ ქუეყანასა ზედა, კსნილ
იყოს იგი ცათა შინა, მთ. 18, 18 E; შდრ.: განჯნეთ D; რადენ
განჯნათ ქუეყანასა ზედა, Sin.-35 370, 29—30; და რომელი განჯნა
ქუეყანასა ზედა, მამ. სწავლ. 56, 26—27 C; შდრ.: განჯნე AB; და
რაოდენი განჯნათ ქუეყანასა ზედა, ვან. ოთხთ. 50 r, 1—3 b.

გამოჯნეს > გამოჯნას: აჩუნებს, თუ რომლითა საქმითა სახიერები-
საითა და სიმართლისაითა გამოჯნან სული თვისი, შატბ. კრებ. 276 r, 19—
21 b.

განიჯნეს > განიჯნას: და რაიზომცა განიჯნას გული საკრველთა მათ-
გან, A-35 150 r, 7—8.

აღაჯუნეს > აღაჯუნას: რომელმან სიბოროტენი იგი და უკეთურებანი,
გულსა შინა მისსა შობილნი ბოროტთა მათ საქმეთა მიერ, აღაჯუნას,
A-135 30 v, 13—17.

გიშვეს > გიშვას: ჰრქუა უფალმან აბრაჰამს: აჰა ესერა, გიშვას შენ ძმ,
ლატ. ლექც. 25 v, 26—28 a.

იშვეს > იშვას: უკუეთუ არა იშვას კაცი წყლისაგან, ათ. ასკეტ. კრებ.
181 r, 19—20 a; რაათა იშვას კაცი სულისა მიერ წმიდისა, Ath.-21 71 r,
15—16.

შვეს > შვას: და უკუეთუ სარრა ოთხმეოც და ათისა წლისამან შვას,
დაბ. 17, 3 O; 17, 17 O.

ესმეს > ესმას: შენ ოდეს გესმას, მორწმუნეო, ათ. ასკეტ. კრებ. 330 r,
11—12 a; რადენი რაჲ ესმას, იტყოდის, Sin.-16 300 r, 2—3; ურბნ.
ოთხთ. 210 v, 4—6 b; რომელსა ესმას ვჲაჲ მისი, A-35 146 v, 7—8; მო-
ქალაქობ. მონაზონებ. 66 v, 9; კუალად ოდეს გესმას, გლახაკთმოყუარებ.
692, 13; ხოლო შენ გეგსენენ სიტყუად, რომელი გესმას, მამ. სწავლ. 21,
3—4 C; რაათა ესმას სიცილი ეშმაკთა, ანდრია სალოსი 52 v, 2.

ისმეს > ისმას: ვჲაჲ წისქვილისაჲ არლარა ისმას შენ შორის, იოვ. გა-

მოცხად. 18, 22 A; შდრ.: ისმეს B; ვმად სიძისა და სძლისა პროარა
ისმას შენ შორის, იქვე 18, 23 B; შდრ.: ისმეს A; რომელი ბნელსა
შინა სთქუათ, ნათელსა ისმას, Ost.-1 133 v, 8—9.

განპრცხე > **განპრცხა**: ვითარცა ჭურჭელი რაიმე დაგესლებული და-
ლათუ მრავალგზის **განპრცხა** წყლითა, მამ. სწავლ. 43, 17—18; შდრ.:
უკუეთუ განპრცხე იგი უდებებთა, იქვე 43, 20—21 C.

განირცხეს > **განირცხას**: **განირცხას** სამოსელი მისი, ლევიტ. 1, 40; 13,
6 ლ; შდრ.: განირცხეს O; რომელ **განირცხას** და გარდაადგინოს
იგი მღღელმან მან, იქვე 13, 18 ლ; შდრ.: განირცხას O; თმამ მისი
დაიყვნოს და **განირცხას** სამოსელი მისი, იქვე 14, 9 ლ; შდრ.: განირ-
ცხეს O; **განირცხას** სამოსელი მისი წყლითა და დაიბანოს გუამი მისი
წყლითა, ლევიტ. 15, 13 ლ; შდრ.: განირცხეს O.

გიცნეს > **გიცნას**: ხოლო რაათა **გიცნან** შენ, მოდრ. იადგ. 68 r, 7; და
ვიცნათ ღმერთი, დამბადებელი ჩუენი, ექუს. დღ. (აბ.).

იჯმნეს > **იჯმნას**: რაათა ბოროტისაცა შერწყმისაგან **ვიჯმნათ**, ეცნო-
მიანოსთა მიმართ 706, 23—24.

როგორც ზემოთ მოტანილი მასალა გვიჩვენებს, -ე-ს ნაცვლად -ა
II კავშირებითში გამოვლინდება ისეთ ზმნებთან, რომელთა ფუძე სონო-
რი თანხმოვნით ბოლოვდება.

ბ) -ო დასტურდება -ა-ს ადგილას

საყურადღებოა, რომ ოშკის ბიბლია გამოავლენს დუბლეტებს: **შეიგ-
ბოს** // **შეიგბას**. ეს ფორმები ერთსა და იმავე წინადადებაში გვხვდება:
და ჭურჭერი კეცისაჲ, რომლითა **შეიგბოს** იგი, შეიმუსრენ; უკუეთუ
ჭურჭრითა რვალისაჲთა შეიგბას, მოხუეტენ იგი, ლევიტ. 6, 28.
ძველი ქართულის ნორმაა **შეიგბას**.

გ) -ო გვაქვს -ე-ს ადგილას

განერე > **განერო**: მოგხუდენ ჩემგან ბრძოლანი ფიცხელნი, რომელ-
თაგან ვერ **განერო**, ქ. ცხ. 149, 17—18.

II კავშირებითის მაწარმოებელთა უნიფიკაციის პროცესი ძველ ქარ-
თულში დაიწყო, მაგრამ იგი ვერ გავრცელდა სალიტერატურო ენაში.

18. შარეული წყვილი, ბრძანებითი, ხოლმითითი, კავშირებითი

ძველი ქართული ენის ძეგლებში IX საუკუნიდან გამოვლინდება შე-
რეული წარმოების მწკრივთა ფორმები. პირველად ამგვარ ფორმებს
ა. შანიძემ მიაქცია ყურადღება. იგი წერს: „ქართული ენის IX—X სს-თა

ტეგლებში გვხვდება ფორმები, რომლებიც ვერ მოთავსდება ვერც ერთს აქამომდე ცნობილი მწკრივის, ფარგლებში. წარმოების თვალსაზრისით ისინი II სერიას ეკუთვნიან — მის ფუძეს ეყრდნობიან, მაგრამ ზედ ურთავენ -ოდ სავრცობს, რომელიც I სერიიდან არის აღებული. ამის გამო ისინი ორგვარ ბუნებას იჩენენ: სინტაქსური თავისებურებანი II სერიის მწკრივებისა აქვთ (გარდამავალი ზმნები ქვემდებარეს მოთხრობითში შეიწყობენ, პირდ. დამატებას კი — სახელობითში), ხოლო ერთი მორფოლოგიური კატეგორიის მიხედვით ისინი I სერიის მწკრივთა რიგებში დგანან: ასპექტი უსრული აქვთ. დრო მათ მომავალი აქვთ, კილო — თხრობითი ან კავშირებითი, ზოგჯერ ბრძანებითიც. ამგვარად, ფუნქციით ისინი ეტოლებიან მწკრივს, რომელიც I კავშირებითის (ან I მყოფადის) სახელით არის ცნობილი. მაგალითი: „საყურძენი იგი მისცეს სხუათა მოქმედთა, რომელთა ში ს ცო დ ი ა ნ მას ნაყოფი ყამათა მათთა“ (მათ. 21, 4 C). აღნიშნული ორბუნებოვანი მწკრივი უთუოდ მეორეული წარმოშობისაა. ამაზე მიუთითებს ობიექტური -ნ- ინფიქსის ჩასმა ზმნის ფუძესა და ოდ სავრცობს შორის: შ ე წ ი რ ო დ ი ს (მან იგი), მაგრამ: შ ე წ ი რ ო დ ი ს (მან იგინი)“ (62, გვ. 18).

ლ. კიკნაძემ სხვა მკვლევართა მიერ მოპოვებულ მასალას (22 ფორმა, 32 შემთხვევა) ახალი 6 ფორმა მიუმატა (33, გვ. 185—186). ჩვენს წიგნში „ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები“ (52, გვ. 185) დამოწმებულია 8 ზმნური ფორმა:

ესე იამბიკოა შემდგომად სახარებისა სთქოდი, კალ: ლექც. 122, 17—18 a; რომელსა დავსდვა გელი, მიილოდის სული წმიდაა, Ath.-42 140 r, 16—18 b; დღესა შაბათსა დააგოდით წინაშე უფლისა, ლევიტ. 24, 8 Ⴎ; მწყობრი არა შემოვიდეს ქუეყანასა შოვრის თქუნესა, და მოვსცე მშვდობა ქუეყანასა თქუნესა და დაიძინოდით უზრუნველად, ლევიტ. 26, 6 Ⴎ; იტყოდის გლობასა მას უფლისასა ქნართა და კეთილ იყოს იგი შენდა და განისუენოდი, I მეფ. 16; 16 C; დაუტევა მცირე ჯურელი, სადაათ საზრდელი მიილოდის, პარხლ. მრავალთ. 624 v, 13—16 a; და შეაბა კარი, რამათა დაჰმარხოდის იგი მამათათვს, ეფთვმი 118 v, 2—6; კეთილ იყოს შენდა და განვისუენოდის შენ, პარიზ. ლექც. 82 v, 5—7.

ჩვენმა მასალამ დადასტურა ლ. კიკნაძის ვარაუდი, რომ ძველ ქართულში ამ მწკრივის მეორე პირის ფორმები უნდა არსებულებო (33, გვ. 191).

ვ. იმნაიშვილმა ბრიტანულ მრავალთავში (Add.-11281) შერეული კავშირებითის 14 მაგალითი იპოვა: მო მი წ ე რ ო დ ი, მო მი გ ს ე ნ ო დ ი, და ჰ მ ა რ ხ ო დ ი ს, ჰ ა მ ო დ ი ს, ჰ ა მ ო დ ი ა ნ, განათი ო დ ი ა ნ, ი ქ მ ო დ ი ა ნ, ჰ ა მ ო დ ი ა ნ, აღანთო დ ი ა ნ, აღასრუ ლ ო დ ი ა ნ, შე ი მ ო ს ო დ ი ა ნ, შე წ ი რ ო დ ი ა ნ, გან ე ლ ო დ ი ს (25, გვ. 15—18).



ბიბლიის ომეურ და გელათურ ხელნაწერებში შერეული კავშირების ფორმები გამოავლინეს კ. დანელიამ და თ. ცქტიშვილმა (76, გვ. 284). დავიმოწმებთ ზოგ ახალ ნიმუშს:

თქოდინ სიტყუანი ესე ქუეყანასა იუდაისსა, ქალაქებსა მისსა, რაჟამს მოვაქციო, ლატ. ლექტ. 48 რ, 14—18 ა; უბრძანა, რამათა მისცოდის როჭიკი, რამზომი ეყოფოდის, Jer.-3 95 v, 4—5; გივმოდი, რამათა ჩემ თანა წარმოხვდე ეკლესიად, იქვე 121 v, 11—12;

ეკრძალებოდეს, რამათა არავინ მათგანი განიკითხოდიან, იქვე 117 v, 7—8.

შერეული კავშირებითის ფორმები საკმაოდ ხშირად გვხვდება გელათისა (Q-1152) და მცხეთის ბიბლიაში (A-51): რამათა მოილოდიან ძენი ისრაჲლისანი მსხუერბლთა მათთა, Q-1152 53 რ, 11—12; და დაიბანაკოდინ ძენი ისრაჲლისანი, კაცი წესსა ზედა თვსსა და კაცი მთავრობისაებრ თვსისა, ძალისა თანა მათისა. ხოლო ლევიტელნი დაიბანაკოდინ წინაშე გარემომს კარავსა წამებისასა, იქვე 97 v, 6—12; აღილოდის კარაგი წამებისაჲ, იქვე 98 v, 18; და შევიდოდინ აჰრონ და ძენი მისნი, რაჟამს იტრეოდის ბანაკი და შთამოჰქსნოდინ კრეტსაბმელსა და დაბუროდინ მით კილობანი წამებისაჲ და დაბუროდინ მას ზედა საბურველნი ტყავნი, იქვე 103 v, 16—104 რ, 14; და მოილონ სამოსელი პორფირი და შებუროდინ საბანელი, იქვე 105 რ, 7—8;

რა აღილოდიან იგი მით, (A-51): გამოსლვათა 30, 5; იბანოდინ, იქვე 30, 19; იბანოდინ, იქვე 30, 20; გამოგეცხადოდ, იქვე 30, 36; შეწიროდიან, იქვე 10, 15; დააგოდით, იქვე 24, 8; დაიძინოდით, იქვე 26, 6; აუწყოდით, იქვე 10, 9; შესწიროდით, იქვე 18, 33; ისმინოდინ, იქვე 27, 20; ჰკითხოდიან, იქვე 27, 21; ჰყოდი, II სჯულთა 15, 1, და სხვა.

ლ. კიკნაძემ ძველ ქართულში დაადასტურა მეტად იშვიათი ფორმები, რომლებიც მან შერეულ ხოლმეობითად ჩათვალა (33, გვ. 187—190): ქამოდინ, დადვოდინ, დაიბანოდინ (33, გვ. 187—189).

შერეული ხოლმეობითი გელათისა და მცხეთის ბიბლიაშიც დასტურდება:

რამეთუ სამსახურნი წმიდისანი აქუნდეს და მკრითა აღილოდიან, Q-1152 118 რ, 16—18; სამსახურებელი სიწმიდისაჲ აქუნდა და მკრითა აღილოდიან, რიცხუთა 7, 9.

ლ. კიკნაძემ ივარაუდა, რომ ძველ ქართულში შერეული კავშირებისა და შერეული ხოლმეობითის ფორმებთან ერთად შერეული წყვეტილიც უნდა გქონოდა (33, გვ. 193).

ძველ ქართულში არის რამდენიმე შემთხვევა, როცა შერეული წყვეტილია საგულგებელი:

ზღუდა იგი ძლიერთა ქართაგან აღირღოდა, ი. 6, 18 C;

რომელი-იგი გაქუნდა კეთილი, ვერ გულისხმე-ჰყავ და ვის-იგი არაჲ



ეევოდე, მას დაემონე, უდაბნ. მრავალთ. 109 v, 25—28 a; რომელი თვს-ეევოდა კოსარს, მეფესა სომხითისასა, Jer.-24 21 r, 7—8; რომელნი იყვნეს ტარსონს კილიკიისასა და თვს-ეევოდეს, ვითარ იტყვან, წმიდისა პაულე მოციქულსა, იქვე 29 v, 11—13; A-193 42 r, 4—6; თვს-ეევოდა ღმრთისწმობელი ელისაბედს, Jer.-22 40 r, 19—20 b.

შერეული წყვეტილი „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერშიც გვხვდება: და ჩემი, ხუარანძე, შვირთოს მირიან, რომელი ეევოდა ვახტანგს მამისძმისწულად, 144, 10—12; რამეთუ მამულად ეევოდეს სომეხნი, იქვე 315, 8—9.

თითქოს შერეული ბრძანებითიც გვხვდება გელათის ბიბლიაში (Q-1152):

და აღილოდიდ მამკევი კარვისაჲ, 105 v, 13—14.

ამრიგად, იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება ძველ ქართულ ტექსტებში შერეული წყვეტილი, შერეული ხოლმეობითი, შერეული ბრძანებითი, შერეული კავშირებითი უფრო ხშირია.

ამ მწკრივთა ნიმუშები უპირატესად გვხვდება ისეთ ძეგლებში, რომლებიც დაწერილია, ნათარგმნია, ან გადაწერილია სამხრეთ საქართველოს მწიგნობრულ კერებში, ან ამ კუთხის წარმომადგენელთა მიერ. შეიძლება დავასახელოთ: ადიშის ოთხავი, პარხლის მრავალთავი, Sin.-97, პარიზის ლექციონარი, Sin.-43 და სხვა.

ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში ეს მოვლენა დიალექტიზმად უნდა ჩავთვალოთ.

19. ზოგი გარდამავალი ზმნის I თურმეობითის წარმოებაში მომხდარი ცვლილებათვის

ძველი და საშუალო ქართული ენის მიჯნაზე სალიტერატურო ენის ძეგლებში აისახება ზოგი გარდამავალი ზმნის I თურმეობითის წარმოებაში მომხდარი ცვლილება: I თურმეობითი ემყარება II სერიის თემს, მაშინ როცა კლასიკურ ქართულში I თურმეობითისათვის ამოსავალი I სერიის თემა იყო:

- მ ო უ დ ე ბ ი ე ს — მ ო უ ღ ი ე ს || მ ო უ ღ ი ა ;
 - მ ო უ გ ე ბ ი ე ს — მ ო უ გ ი ე ს || მ ო უ გ ი ა ;
 - მ ო უ ტ ა ც ე ბ ი ე ს — მ ო უ ტ ა ც ი ა და მისთ.
- დავიმოწმებთ მასალას:

ბრძანებაჲ მოკვდიეს, A-88 85 r, 2—3; მოუდიეს მათ მადლი ზეგარდმო მეოხებად, პარიზ. მარხვ. 156 v, 30; არა მოგიდიეს შენ ველმწიფეზაჲ განკითხვად ჩემდა, Jer.-3 178 v, 9—10; სხუადცა მცნებაჲ მოკვდიეს, A-689 37 r, 27—28; შდრ.: ესე მცნებაჲ მ ო მ ი ღ ე ბ ი ე ს მამისაგან ჩე-

მისა ი. 10, 18; ყოველნივე ამის მიერ მოგვლებიან, A-162 168 r, 9 a

მეფობად არღა მიუღია, იოვ. გამოცხ. 17, 12; ტალანტი მიგიღიეს, პარიზ. მარხვ. 200 r, 10; მიგიღიეს წესი შჯულისად, A-162 71 r, 19 b; მიგიღიეს კეთილი თქუენი ცხორებასა თქუენსა, იქვე 111 r, 5—6 a; ოქრომ კიდობნითურთ მიგიღიეს, იქვე 131 r, 29—30 b; არა მიგიღიეს მისგან ოქრომ, იქვე 131 v, 5—6 a; სამკვდრებელი მათი ვერ მიუღია, Jer.-73 105 v, 2; მიმიღიეს აღთქუმა ურიცხვ, Jer.-6 39 r, 34 a; მიგიღიეს კეთილი შენი ცხორებასა შენსა, Ost.-3 86 r, 9—10 b; რომლისაგან მცნება მიუღიეს ყოველთა ჰურიათა, Jer.-16 37 r, 10—12 a; რაოდენი მიგვდიეს, A-52 159 r, 12; რომელი არა მიუღიეს, იქვე 159 v, 4; შდრ.: მიგიღიებოც, ნუგეშინის-ცემაი, ლ. 6, 24; ზიარება მიუღებოც, ფსევდომაკარ. 328, 27; იტყვ, ვითარმედ არარა მიგიღებოც, A-162 131 v, 1—2 a;

აქაით აღმოგიღიეს წყალი ეგე, Jer.-32 43 v, 18—19 b;

სიტყუაი ესე დაღაცათუ მათღა სამხილებელად შემოუღია, Jer.-9 12 v, 9—10 b;

ნაცვალად ამათ კეთილთა და შუენიერთა წინაღმდგომი მათი მოუგია, A-162 113 v, 4—5 a; უქამოსა ჰასაკსა შინა ესევითარი ქცევი მოუგიეს, Jer.-3 23 v, 9—11; მოგიგიეს ბოროტად, Jer.-12 60 v, 28; 60 v, 30; რომელთა არა მოუგია გული უბიწომ, Jer.-73 30 v, 4—5; გამოცდილებად ვერ მოუგია, Jer.-96 115 r, 20—21; სხუანი სათნოებანი ვერა მოუგიან, იქვე 122 v, 3—4; რომელსა სწავლაი მოუგიეს, იქვე 174 v, 11—12; მოგუიგეის ბოროტი, იქვე 207 v, 17—18; ესევითართა არა მოუგიეს ყოველი სიმდაბლე, Jer.-16 160 r, 1—3 b; ესე მოუგიეს მადლად, იქვე 226 r, 16; მკვდრად მოუგიეს წამებული იგი მამისაგან, იქვე 267 r, 7; შდრ.: მეფობად შენი, რომელ მოგიგებოც, ფლკტ. 144, 27;

ნუ მიავებ ბოროტსა და მივიგეის, Jer.-32 81 r, 22 b; უკუეთუ კულა ბოროტი უყო, არა მივიგეის, იქვე 81 r, 22—23 b;

არცა სმენად სიტყუათა საეშმაკოთაი ვერ-არს, არცა შემოსლვად სემოსლითა ხენეშითა ბრწყინვალესა ამს ტაბლასა და ბევრეულითა კეთილითა საესესა, რომელი თავადსა ღმერთსა დაუგეის, Jer.-32 3 v, 7—12 a;

რომელსა თუსნი საქმენი განუგიან, Jer.-96 174 v, 9—10; პრომს წარსლვად პავლესი განუგეის მსს, Jer.-96 189 r, 4—5 a; თვთ მისე განუგეის, იქვე 234 r, 14—15;

ესრეთ ვკვონებ, თუ ეტრავტი ცუდად არა წამიგია, Ath.-21 237 v;

მწუხარებითა აღვივხიეს გული შენი, A-162 126 v, 5—6 b; აღვივხიეს იერუსალჴში მოძღურებითა შენითა, Jer.-16 47 r, 14—15 a;

უცნიეს გულისზრახვანი თქუენნი, Sin.-35 105 v;

უკუეთუ ესრეთ განუბქიეს, რაათა იყოს გუამ, A-689 37 r, 15—16 a;
ეშმაკთა... არცა ვინ განუმწნვიეს დიდებისმეტყუელებად, A-129

69 v, 4—8 a;

ალუმტკმიედ პირი და შეჰხედვიედ მას, I ეზრა 4, 31; შდრ.: რაისათვს
საფასეთა მიმართ აღგვმტკობიეს პირები, Jer.-12 113 r,
25—26;

ესევითარსა მას განუგდიეს თავი თვისი ქრისტმსგან, A-390 30 r,
9—11 a; ყოვლითურთ განუგდიეს სიტყუასა ჩემობისა და შენობისა
თქმამ: ძმათა შორის, A-689 38 v, 12—14 a;

აცთუნებს და მიმოუტაცია ყოველივე ცოდვილი ნათესავი ადამისი,
ფსევდომაკ, 240, 18—19;

ეგოდენი ეგე სიმრავლე ერთა და ქალაქისა შეუიწრებელად დამი-
ტვიეთ ჩემ შორის, Jer.-9 68 r, 17—20 b.

ებიეს > იეს / ია პროცესი შედეგია იმ ზმნებთან ანალოგიისა, რომელ-
ნიც I თურმეობითის მწკრივისათვის II სერიის თემას იყენებენ. ამ
ცვლილების შედეგად I თურმეობითის წარმოება დიდად გამარტივდა.

20. ძიებ ზმნური ფუძის ძებ ვარიანტის გაჩენის ქრონოლოგიისათვის

ძველ ქართულში გვაქვს ძი-ებ ზმნური ფუძე:

ვე ძიებ ნაყოფსა ლელუსა ამას შინა, ლ. 13, 7; არა ვეძიებ ნე-
ბასა ჩემსა ი. 5, 30; რასა ეძიებ, ი. 4, 27; ჰეროდე ვეძიებს შენ
მოკლედ, ლ. 13, 31; რომელი ეძიებნ, პოის, მ. 7, 8 C, და სხვა.

XI საუკუნიდან ძებ (ი ხმოვანდაკარგული ვარიანტი) იჩენს თავს:

მითხარდა, მ კაცო, სავმართა და სიმდიდრესა ეძება, A-135 44 v, 2—
3; რომელი-იგი სესხსა მას ეძებნ, იქვე 5 r, 6—7; ნუ თავს-იდებ, რაათამ-
ცა გეძებდა შენ იგი, იქვე 46 v, 7—8.

ძებ არის გაბატონებული „ვეფხისტყაოსანში“, საშუალი ქართულის
სხვა ძეგლებში.

როგორც ჩანს, ცოცხალ მეტყველებაში ფონეტიკური ცვლილების
შედეგად ძებ ფუძე გაბატონდა, რომელიც XI საუკუნიდან სალიტერა-
ტურო ენის ძეგლებშიც აისახა.

21. ზოგი ზმნის II სერიის მწკრივითა წარმოებისათვის

ყურადღებას იქცევს ისეთი შემთხვევები, როცა ზოგი ზმნის II სე-
რიის ფორმები სახელზმნას, კერძოდ, საწყისს ემყარება:

შობეს ნაშობნი, შატბ. კრებ. 280 r, 3 a;

შობეს ზმნური ფორმა ნეოლოგიზმია. ძველი ქართულის ნორმაა შ ვ ა ,
შ ვ ე ნ ე ს და მისთ. ფორმები:

აბრაჰამ შ ვ ა ისაკი, მ. 1, 2; რომელთა არა შ ვ ე ნ ე ს, ლ. 23, 29, და
მისთ.

X საუკუნიდან გვხვდება სძლია, სძლიოს და მისთანა ფორმები (შდრ.:
ძ ლ ე ვ ა ა):

წყვეტილი

სძლია მას ჩუეულებითა ძილისაითა, ეფრემ ასურ. სწავლ. 15 v, 3—
6 a; უაღრესმან მან სძლია, Ath.-32 194 r, 21; ძნელოანთა მათ სატან-
ჯველთა მოძმინებითა სძლია, იქვე 272 v, 2—3; მესამედ კუალად ძეთა
ამონისთა სძლია, A-135 181 v, 30; სძლია მათ და დასცნა, Jer.-32 97 r,
28—29 b; ვინაითგან უკუე სძლია, იქვე 97 r, 31 b; სძლია ამან ე ს ო დ ე ნ
ძლიერად, Ost.-1 39 r, 9—11.

II კავშირებითი

რომელსა ვსძლიოთ გულისკმის-ყოფისა მიერ, Ath.-32 188 r, 15;
უკუეთუ ვუძლიო, იქვე 258 v, 11; რომელთა სძლიონ, A-500 132 v, 18—
19; ვეროდეს სძლიო, A-92 125 r, 5—6; რაათა გამომცდელსა მას სძლი-
ოს, სილიბ. 24 v, 11—12, და მისთ. შდრ.: მან ბუნებასაცა ს ძ ლ ო, ეფ-
რემ. ასურ. სწავლ. 16 v, 4—5 a; ს ძ ლ ო ვითარცა ღმერთმან, Ath.-32
194 v, 11; ახოვანმან მან ქრისტეს მკედარმან ერთგზის ს ძ ლ ო მტერ-
სა მას ყოველთასა, იქვე 274 r, 5—6; ს ძ ლ ო განსაცდელთა მათ, A-135
187 v, 7—8; ს ძ ლ ო კაცთმოყუარებამან ღმრთისამან, Ost.-1 39 v,
3—4 a.

ასევე შედარებით ახალია ებრძოლა, ებრძოლოს და მისთანა ფორ-
მები:

ხოლო სარკინესა ქალაქსა ებრძოლა ათერთმეტ თთუშ, აგ. ძეგლ. 1,
81, 20—21 C; ესენი კრავსა მას ებრძოლნენ, იოვ. გამოცხად. 17, 14; ვი-
ხილე შენ, მამაო, რამეთუ ებრძოლე ჩემთვის ეშმაკსა, Ath.-32 24 v, 23;
მრავალთა ლელვათა ებრძოლა, A-88 10 v, 26—27; მრავალთა ეამთა
ებრძოლა მეფეთაცა მღევართა მართლისა სარწმუნოებისათა, Jer.-2
115 v, 18—19; თავადი უფალი ებრძოლოს ჩუენ წილ ვნებათა, A-500
80 r, 19—20; ესე ებრძოლა მეფესა მოაბისასა, გელ. ბიბლ. 174 v, 19—
20; სიმონ მეფე ებრძოლა მოაბსა, იქვე 174 v, 23—24.

იქვე შევნიშნაეთ, რომ ამ ზმნის - ე პრეფიქსიანი ვნებითის ფორმები
ნეოლოგიზმია:

ანგელოზნი მისნი ებრძოდეს მათ, იოვ. გამოცხად. 12, 7 ABC; რომელი-იგი ყოველთა ასოთა ებრძვის, A-1 149, 5; მტერი იგი ჩუენი დაუძინებლად გუებრძვის, A-88 39 v, 33—34 a; მსახურთა ეშმაკისათა ებრძვის, A-135 189 v, 17—18; ჰურთასტანი ებრძვის და სდევნის უფალსა, Jer.-12 96 r, 20; თქუენ არა გებრძვის, არცა რას გავნებს, Jer.-3 92 r, 8; შე მებრძვის, გარნა ვერ მძლევს, A-445 107 r, 10; ვითარცა სხუასა არცა ერთსა ებრძოდა, Ath.-32 14 v, 23—24; ბრძოლასა შინა უხილავთა მათ მებრძოლთა ებრძოდე, იქვე 79 v, 16—17; პირისპირ ებრძოდა, A-135 182 r, 4; თუ ვინ ებრძოდის, ცთომასა შთავარდების, A-88 149 v, 5—6 a, და მისთ. შდრ.: და მზირი იგი ისრამლისაჲ კბრძოდა, ოშკ. ბიბლია 140 v, 12—13; მსახურნი იგიმცა ჩემნი კბრძოდეს, ი. 18, 36, და მისთ.

საწყისი არის ამოსავალი იცემა ზმნური ფორმისთვისაც:

ველნი, რომელნი მან დაკბანდა, მათგან იცემა, მამ. სწავლ. 151, 15. ამ ფორმას ყურადღება ლ. ბარამიძემ მიაქცია (7, გვ. 88).

**22. -აჲ და -ამ თემისნიშნიან გარდამავალ ზმნათა
I თურმეობითის წარმოებაში მოხდარი ცვლილების
დათარიღებისათვის**

-აჲ და -ამ თემისნიშნიანი გარდამავალი ზმნები I თურმეობითის ძველ ქართულში ასე აწარმოებენ: დამიხატავს, დავიხატავს...; აღმოვიკითხავს, აღმოვიკითხავს...; მინახავს, გინახავს... და ა. შ.

სხვა ტიპის გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში -იეს დაბოლოება -ია დაბოლოებით ადრევე შეიცვალა (იხ. ზემოთ).

ზ. ჭუმბურიძე, რომელმაც სპეციალური გამოკვლევა (80) უძღვნა -აჲ და -ამ თემისნიშნიან გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითის დაბოლოების შეცვლის ისტორიას, წერს: „საშუალო ქართულის ადრეულ საფეხურზე I თურმეობითის -ია დაბოლოება -აჲ და -ამ თემისნიშნიან ზმნებშიც იჩენს თავს. უძველესი ნიმუშები ამგვარი წარმოებისა ჩვენ მოგვეპოვება „ვეფხისტყაოსანში“. ბუნებრივია, პოემაში ძირითადად ძველი ნორმაა დაცული, ე. ი. -აჲ და -ამ თემის ნიშნები პირველ თურმეობითში შენარჩუნებულია: მაგალითად: „სიკვდილამდის ვის მოუკლავს თავი კაცსა გონიერსა“ (1191, 3); „რა უთქვამს, რა მოუჩმახავს, რა წიგნი მოუწერია“ (1090, 4); „წავიკითხავს, სიყვარულსა მოციქულნი რაგვარ წერენ“ (791, 1). ასეთივე ფორმებია პოემაში: შემთფიცავს, მომიკლავს, მომინახავს, მინახავს, გინახავს, უნახავს, შეუკრავს, დაუწინდავს, დაუბამს, დაუსვამს, მითქვამს, ვითქვამს, უთქვამს, გვითქვამს,

მინახვან, უნახვან, გვისვმან, წაუხვმან ... ამათგან ზოგიერთი რამდენჯერმე გვხვდება: მინახავს (7-ჯერ), გინახავს (5-ჯერ), უნახავს, მითქვამს (4—4-ჯერ), ვითქვამს (3—3-ჯერ) და სხვა. სულ ამგვარ ფორმათა რიცხვი „ვეფხისტყაოსანში“ 50-მდე აღწევს.

მაგრამ ამათ გვერდით პოემაში გვხვდება -ავ-იან ზმნათა I თურმეობითის ახლებურად წარმოების მაგალითებიც: ზმნას თემის ნიშანი არ ახლავს და -ია დაბოლოება აქვს. ასეთია სულ ორი მაგალითი: დამისახია (შენი ქვრეტა და სიახლე ლხინადვე დამისახია, 108, 2; შდრ.: რომე ვეფხი შევნიერი სახედ მისად დამისახავს, 657, 1) და დაგითესია („მე მარგალიტსა მოგიმკი, თქვენ ქვრიმი დაგითესია, 1219, 3).

ორივე სიტყვა სტრიქონის ბოლოსა და სარიტმო ერთეულებს წარმოადგენს. ამიტომ მათი შეცვლა ან ფორმის „შესწორება“ შეუძლებელია. აქვე უნდა ითქვას, რომ ეს სიტყვები სწორედ ამ ფორმითაა წარმოდგენილი ყველა ხელნაწერში. არავითარ ეჭვს არ იწვევს აგრეთვე იმ სტროფების რუსთველურობა, სადაც ჩვენთვის საინტერესო ფორმებია წარმოდგენილი. ეს სტროფები პოემის განუყოფელი ნაწილია. გვხვდება ყველა ხელნაწერში (თუ დეფექტური არ არის) და ყველა გამოცემაში. მაშასადამე, უდავოა, რომ დამისახია და დაგითესია რუსთველისეული ფორმებია“ (80, გვ. 29).

X—XI საუკუნის ქართულ წერილობით ძეგლებში დადასტურდა ორი შემთხვევა, როცა -ავ თემის ნიშანი არ გადაჰყვება I თურმეობითში.

Sin.-46 ხელნაწერში (978 წ.) დასტურდება დაუმარხიედ ზმნური ფორმა:

დაუმარხიედ ქალწულებამ მათი უფალსა ვიდრე სიკუდილმდე, 261 v, 4—5.

დაუმარხიედ I თურმეობითია. -დ აქ მესამე სუბიექტური პირის ნიშანია. ზმნას მოუდის -იე დაბოლოება, რომელიც, ჩვეულებრივ, არ დაერთვის -ავ და -ამ თემისნიშნიან ზმნებს.

Jer.-73 ხელნაწერში, რომელიც ფსევდომაკარის თხზულებათა ქართულ თარგმანს შეიცავს, დაუთესიან ზმნური ფორმა გვხვდება:

რომელი დაუთესიან მტერსა, 51 v, 9 (გ. ნინუას გამოცემაში: 196, 5 B).

მოსალოდნელი იყო: დაუთესვან ფორმა, რომელიც სხვა ხელნაწერში (გ. ნინუას გამოცემის D ნუსხა) გვხვდება კიდევ.

მართალია, -ამ თემისნიშნიან გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითში -ია დაბოლოება ჯერჯერობით არ ჩანს, მაგრამ -ავ თემისნიშნიან ზმნებთან მისი დადასტურება უდაოდ მოწმობს მითქვია, დამიბია ფორმათა ცოცხალ მეტყველებაში არსებობას.

ამრიგად, უკვე XI საუკუნეში -ავ და -ამ თემისნიშნის **ზმნები**
I თურმეობითს ცოცხალ მეტყველებაში ასე აწარმოებდნენ:

1. დ ა მ ი თ ე ს ა ვ ს || დ ა მ ი თ ე ს ი ა
2. დ ა გ ი თ ე ს ა ვ ს || დ ა გ ი თ ე ს ი ა
3. დ ა უ თ ე ს ა ვ ს || დ ა უ თ ე ს ი ა

1. დ ა მ ი ბ ა მ ს || დ ა მ ი ბ ი ა
2. დ ა გ ი ბ ა მ ს || დ ა გ ი ბ ი ა
3. დ ა უ ბ ა მ ს || დ ა უ ბ ი ა და მისთ.

-ია დაბოლოების გავრცელებას -ავ და -ამ თემის ნიშნისებთან ა. შა-
ნიძე ანალოგიით ხსნის (66, გვ. 436).

-ია დაბოლოება ფართოდ არის გავრცელებული საშუალო ქართულში,
ქართული ენის დიალექტებში, თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო
ენაში (80, გვ. 30—36).

23. მესამე ხოლმეობითი

ა. შანიძემ ყურადღება მიაქცია XI—XIII საუკუნეთა წერილობით
ძეგლებში არსებულ ზმნურ ფორმებს: განევლიან, ბრძოლა-ეცის, ებრძა-
ნის და მისთ. მკვლევარმა ისინი III ხოლმეობითად მიიჩნია. ა. შანიძე
წერს: „სხვათა შორის XI—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში
გვხვდება ერთი იშვიათი მწკრივი, რომელიც აქამომდე შეუზღვეველი იყო“
(60, გვ. 2).

ა. შანიძემ 11 ზმნა დაიმოწმა ამ მწკრივის ფორმით. დ. გეწაძემ X—
XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში ამ მწკრივის ხმარების შეიდი
შემთხვევა დაადასტურა (12, გვ. 186—187).

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში ჩვენ გამოვავლინეთ ამ მწკრი-
ვის გამოყენების რამდენიმე ათეული შემთხვევა. ჩვენი მასალების მი-
ხედვითაც, ამ მწკრივის ფორმები წერილობით ძეგლებში X საუკუნიდან
გვხვდება:

რომელსა არარამ ეშრომის, არამედ უშრომელად მიიღის პატივი იგი,
Ath.-32 17 r, 8—10; A-1 296, 22—23; რომელსა ფრიად ეწუართნიან სი-
ტყუანი იგი საღმრთონი და ფრიად დაემორჩილნიან კორცნი სულისადა,
Ath.-32 17 r, 19—21; A-1 297, 6—9; თქუას: „აჰა ესერა, ესე იგი არს,
ვითარმედ: „არღა აღმესრულის ვედრებაჲ იგი, Ath.-32 107 r, 17—20;

რომელმან სიმრავლითა განძღომისაჲთა ვერ შეუძლის მოდნობად,
რაჲ-იგი ეკამის, იქვე 202 r, 7—8; უცხონი თვსად შეერაცხნიან, იქვე

220 v, 20; რომელთაგან მიელის პატივი, მათ ზედავე მძვინვარებლიან, იქვე 236 r, 3—4; ზეალილო თავი ბრწყინვალეებითა, ვითარცა მკედარმან, რომელსა ეძლიის ერისა ფრიადისადა, იქვე 261 r, 8—9;

ფარულად ბევრნი ბოროტნი ექმნიან, ათ. ასკეტ. კრებ. 219 r, 8—10 b; მრავალთა ექმნიან პირველად საქმენი რაიმე, იქვე 220 v, 5—7 a; და თუ რაიმე აკლს ლოცვამ, ვითარცა დიდი ცოდვამ, ეგრე შეერაცხის წინაშე ღმრთისა, პარხლ. მრავალთ. 339 v, 20—21 a; ანუ თუ იქმნის საქმე იგი, სჯითა რაიმთე ეცნის, ანუ ასმიოდის რაიმე სხუასა ადგილსა მისთვის, ანუ ენახის და, ვითარცა მანქანათა, ეცნის, კლემაქს. 26 v, 23—26; A-445 15 v, 8—9; A-134 24 r, 22—23; რომელთა ყოველადვე არა ეხილის გემოთა თაფლისა, კლემაქს. 164 v, 1—2; მარადღე ესრეთ ვკავონებლით, თუ შეესძინებთ ტვრთსა ცოდვათა ჩუენთასა და ჩუენ უცნაურად განგუებნის იგი, იქვე 165 v, 21—23; ვიდრელა ერთი არა აღეზარდის, სხუა შვის, A-135 50 r, 3—4; ვიდრელა მიღებული იგი არა გარდაეყადის, სხუა სხვა ზედა მოიგის, იქვე 52 r, 12—13;

ყოველთა შეწევნამ სცის, რომელთა თავნი თვსნი შეეწირიან მისა, იქვე 235 v, 1; და უძრულისა მისგან, რომელსა არა ეცნის მისდა, პირი გარემიიქციის, A-92 115 v, 12—13; რაიმთა არა ხედვიდენ წყლულებასა მის ასოთა მათთასა და უმძიმესი იგი ბოროტი უსუბუქესად შეერაცხის, იქვე 119 v, 6—11; ხოლო გარემოეცვნიან ივინი სიმრავლესა ერისასა, სწყალობდიან სიტყვთ ოდენ, იქვე 117 r, 12—14; A-1 650, 18—19; არა ვიგონებლით მათ, რომელნი-იგი სრულიად უგულუბელს-გაუყვნიან, Jer.-14 302 r, 3—5 b; აქებდიან სიმკნესა მისსა, დაღაცათუ თვთ არა ეხილვის იგი, Jer.-3 140 r, 18—20; მოევის ხუთი ლიტრამ ოქროსა და ჰკონებენ, ვითარმედ ასი ლიტრამ მოუგია, Jer.-73 147 v, 23—24; იგი ვინმე წარჩინებულ არნ მონაგებთა სიმდიდრითა და გარემოეცვის იგი სიმრავლესა მლიქნველთასა, ექუს. ღლ. 51, 33; იცნის გზამ, რომელი-იგი წარევლის, იქვე 91, 26—27; რომელსა ექორწინის, მსგავს არს ჯელითა და ფერკითა შეკრულსა, A-445 17 r, 13—14; ნუ ემსგავსებთ მათ, რომელთა მკუდარნი დაემარხნიან და ოდესმე გოდებდიან მათ ზედა და ოდესმე სუმიდიან და დაითრებოდიან, A-445 72 v, 9—11; A-134 68 v, 9—11; რაეამს ვის-ღამე ფრიად ევიწის, A-445 88 r, 6—7;

ლოცვამ სძავნ და ხილვამ მკუდართამ, ვითარცა უსულოთა მათ ქვითა ხედვამ, შეერაცხის, იქვე 111 v, 4—6; A-134 96 r, 13—16; არა ოდენ მათგან, რომელთა ეხილნიან, არამედ თავთა თვსთაგანცა პრცხუენინ საქმეთა მათთვის, A-445 126 v, 1—3; A-134 106 r, 11—12; რომელთა ყოველადვე არა ეხილის გემოთა თაფლისა, A-445 221 v, 12—13; A-134 129 r, 16—17; რამ-იგი აქუნ, ესრეთ შეერაცხის, ვითარმცა არა აქუნ, A-445 130 v, 1—2; მაშინ არაზად შეგუერაცხნიან ჩუენ მიერ ქმნულნი ქველის-საქმენი და მარადღე ესრეთ ვკავონებლით, თუ შეესძინებთ ტვრთსა ცოდ-

ვათა ჩუენთასა, და ჩუენ უცნაურად განგუებნიის იგი, იქვე 223 რ, 8—9; A-134 134 რ, 21—25; გემოა სიტკობებისა ღმრთისაა არა ეხილის მოწყინებითა, A-445 284 v, 3—6; A-134 173 რ, 24—25; ყოველი მასწავლელი დღითი დღედ ეძიებნ ყრმისაგან წარმოთქმულად, რამ-იგი ეხწავლის, A-445 294 v, 19—20; A-134 181 რ, 17—20; მიზეზობნ გულისკმის-ყოფით ქმნასა მეტყუელი იგი ტყუილისა და სიმართლედ შეერაცხის წარწყმედად სულისა თვისისა, A-134 87 რ, 15—16; რამათჱცა ვიჩემებდით წინაშე კაცთა სათნობათა, რომელნი არა მოგუეგნიან, იქვე 119 v, 14—15.

ოთხთაგის ერთი ადგილი (მ. 25, 26) პარიზის ლექციონარში ასეა წარმოდგენილი:

მოვიმკი, სადა არა დამეთესის და შევიკრიბი, სადა არა განმეზნიის, 168 v, 2—5 b; შდრ.: მოვიმკი, სადა არა დავსთესი და შევიკრიბი, სადა არა განმიზნევიენ C; განმიზნევიედ DE.

შესლვასა მუნ, სადა-იგი თვთ არა ეშრომის, არცა რამ ექადაგის, თარგმ. კათ. ეპისტ. 163, 9—11 b; იგი დღე სხუათა კეთილად წარევლის, იქვე 276, 8—10 a; ყოველივე შეურაცხ-ვეყვით და სანატრელად შეგუერაცხის, A-1104 107 v, 4—6; შეუნდვის მას, უკუეთუ რამ შეეცოდის, იქვე 285 რ, 4—5; წარმოუდგიან სულსა საქმენი მისნი, რაოდენი ექმნის, იქვე 288 v, 10—12; ხედვიდიან, რამ-იგი არაოდეს ეხილვის, A-162 91 რ, 2—3 a; პავლეცა მოციქული მიუთხრობს სიტყუასა მოციქულთა, ვითარ ექადაგის სახარებად, რნ ებისკოპოსთა მიმართ 554, 11—12; ვითარცა თითოეულსა ეპოის, ესრეთ დადგებოდა და ძოვდა, იქვე 556, 1—3; მოიმკის, სადაცა-იგი არა ეთესის, სეტყუსათს, 626, 8; უძღურისა მისგან, რომელსა არა ევნის მისდა, პირი გარემიქციის, გლახაკთმოყუარებ. 647, 23—24; რომელი-იგი წყალსა აღმოასხამს, არს კაცი, რომელსა ექმნის კმთილი საქმე, მამათა ცხოვრ. 392 რ, 11—13; მათ ღმერთშემოსილთა გამომთქუმელთა იგივე დაეწერის, არა უცხოა შეექმნის, Jer.-98 (83, გვ. 159—160); ჩუენ რაქამს-იგი ერთი რამე მცნებათაგანი გუეგონის, თუ აღვსარულეზია, არა ვიტყვ, თუ აღგუესრულის, ითიკა 84 v, 14—16; მოგაგონებდიან ხატთა მათ, რომელნი-იგი გენახნიან ოდესცა, ანუ რომელი-იგი თვთ მათვე ეჩუენის შენდა ძილსა შინა, იქვე 103 რ, 21—23; ხედვიდიან, რამ-იგი არაოდეს ეხილვის, სარწმ. დაძინებ. 91 რ, 2—3; აღმოიკითხიან მას შინა წერილი იგი, ვისდაცა მიეწერის, S-382 148 v; არა შეხებულ იყო მათდა ცეცხლი, არცა შეეწუნის იგინი, Jer.-37 11 რ, 1—2; უდაბნონი უშენნი სოფლად თვსა შერაცხილ იყენეს მის მიერ, უკუეთუ ოდენ ეპოვნიან მუნ, იქვე 77 v, 3—5 a; შეპყრობილთა მათ თანა იყო ზემოვსენებულიცა ესე კაცი ფილოსოფოსი, ამისთვს შეპყრობილთა მათგანი, რომლისაცა ფასი არა ვის მოეცის, იქვე 256 v, 2—7 a; იგივე დღე სხუათა კეთილად წარევლის, A-390 65, 19—20 b; რომელსა-იგი ყოვ-

30. ზ. სარჯველაძე

ლადვე არა ეხილვის ესევეთარი მადლი, Ost.-3 79 r, 14—15 a; არარაა უნაკლულეს ხედვენ მათსა, რომელთა-იგი შიხსთუალისადა შეეკერნაინ თუალნი, იქვე 138 r, 11—14 a; რაოდენცა ვის ფარულად ექმნის, ანუ თუ ეთქუის, ყოველივე ცხად იყო წინაშე მისსა, ქ. ცხ. 394, 17—18; ნუ-უკუედა ვინმე აღვიდის ბორცუსა ზედა რასმე გზისა მახლობელსა, ანუ კლდესა, გინა თუ ხესა, ვითარცა ზაქე, უკუეთუ ოდენ ეპოვის ესევეთარი რამე, იქვე 393, 8—13.

საინტერესოა შეერაცხინ ფორმა, რომელიც A-1104 ხელნაწერში დას-ტურდება:

შეერაცხინ სოფელი ესე და ცხორებაჲ მისი უცხოდ გზად, 152 r, 15—17.

ა. შანიძე მიუთითებდა, რომ მან III ხოლმეობითის ფორმით მხო-ლოდ მოქმედებითი გვარის ზმნები გამოავლინა (60, გვ. 11). ჩვენ მიერ მოხმობილ ნიმუშებში რამდენიმე გარდაუვალი (საშუალ-მოქმედებითი გვარი) ზმნაც არის: ეძლიის, ეგინის, ექორწინის, ერთი ზმნა ვნებითი გვა-რისაა: ასმიოდის.

ა. შანიძე 1946 წელს აღნიშნავდა: „დასასრულ, უადგილო არ იქნება ვიკითხოთ: უძველესი დროიდან მომდინარეობს III ხოლმეობითის ფორ-მები, თუ ისინი შემდეგ განვითარებულია უწყვეტლის ხოლმეობითის მსგავსად? რომ სწორი პასუხი გაეცეს ამ კითხვას, საჭიროა, ყველა მოდ-წეული ძეგლი იყოს შესწავლილი მწკრივთა ხმარების თვალსაზრისით. თუ სახარების ენაში არ გვხვდება აღნიშნული მწკრივი, ეს კიდეც არაფერს ნიშნავს, რადგან ძეგლი ნათარგმნია და ამის გამო იქ საზოგადოდ III სე-რიის ფორმები იშვიათია, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარე-მოებას, რომ ძველ ქართულში მრავალგზისობის კატეგორია მკაფიოდ არის გამოხატული როგორც I, ისე II სერიაში, არავითარი საბუთი არა გვაქვს, დავუვადდეთ, რომ ეს კატეგორია III სერიის მწკრივითაც შეიძ-ლება ყოფილიყო გადმოცემული. ცოცხალ მეტყველებაში ალბათ ის ძვე-ლადაც მოიპოვებოდა“ (60, გვ. 10—11).

ზემოთ ჩვენ მიერ დამოწმებული მასალა უპირატესად ნათარგმნ ძეგ-ლებშია მოპოვებული.

სავარაუდოა, ეს მწკრივი დამახასიათებელი ყოფილიყო ქართული ენის დიალექტთა გარკვეული ჯგუფისათვის. ვფიქრობთ, III ხოლმეობი-თი სამხრეთ საქართველოს ზოგ დიალექტშიც X—XIII საუკუნეებში არ-სებობდა. III ხოლმეობითის ფორმები გვხვდება იმ მწერალთა ნაწერებ-ში, რომლებიც სამხრეთ საქართველოდან არიან (ეფთჳმე მთაწმიდელი, გიორგი მთაწმიდელი, ეფრემ მცირე, შოთა რუსთველი ...).

სხვა დიალექტებმა ეს მწკრივი უფრო ადრე დაკარგეს¹. ალბათ ამით

¹ საინტერესოა, რომ ხევსურულმა შემოგვიჩინა ამ მწკრივის გადმონაშთი (78, გვ. 145; 3, გვ. 43).

ახსენება, რომ III ხოლმეობითი არ დასტურდება V—IX საუკუნეთა ძეგლებში, აგრეთვე X საუკუნის ხელნაწერებში (გამონაკლისია: შატბერდის კრებული, Ath.-32, ათონის ასკეტიკური კრებული, პარხლის მრავალთავი).

სალიტერატურო ენის განვითარების გარკვეულ საფეხურზე, საშუალო ქართულში, ეს მწკრივი დაიკარგა.

24. III კავშირებითი თურმეობითობის ფუნქციით

III კავშირებითის ძირითადი ფუნქცია ძველ ქართულში მომავალი დროის გამოხატვა იყო:

ყოველსა რომელსა დაეტეოს სახლი ანუ ძმნი ... ასი წილი მიიღოს და ცხორებად საუკუნოდ დაიმკვდროს, მ. 19, 29; ვიდრე არღა ეყივნოს ქათამსა, სამგზის უეარ-მყო მე, მ. 26, 75, და სხვა.

III კავშირებითი ძველ ქართულში საკმაოდ იშვიათია. მაგ., ხანმეტ და ჰაემეტ ტექსტებში/ III კავშირებითი მხოლოდ ერთგზის გვხვდება:

ხუეხილვო, ხანმ. ლექც. 062 ხ.

X საუკუნიდან წერილობით ძეგლებში დასტურდება III კავშირებითის ფორმები I, ან II თურმეობითის ფუნქციით (უფრო ხშირად, II თურმეობითის მნიშვნელობით). დავიმოწმებთ რამდენიმე ნიმუშს:

რომელი-რაამე **დამეკლოს**, შემინდვეთ, Sin.-34 120 r; 143 v; შდრ.: რომელი-რაამე დაკლებამ მიყოფია, იქვე 133 v; რომელი-რაამე და მიკლია, შემინდვეთ, იქვე 208 r;

რომელი **დამეკლოს**, შემინდვე, Sin.-26 184 v; რომელი **დამეკლოს**, შემინდვეთ ღმრთისათვის, H-2124 256 v; რამ **დამეკლოს**, შემინდვეთ ღმრთისათვის, A-98 168 r; რამცა **დამეკლოს**, შემინდვეთ, A-73 210 r; უკუეთუ ვისმე პირველად **ეთარგმანოს**, მეორედ თარგმანებული წინააღმდეგმად გამოჩნდების, S-1141 256 r; იტყოდა მამამ მაკარი: ნუ დასწებები სენაკსა შინა ძმისასა, რომლისა ბოროტი ჰამბავი **გესმინოს**, ნოველები II 126, 1—2; თუ რამ **დამეკლოს**, გინა დავაკლო წალმართ, სიყრმიტგან არა მესწავა წერამ, შემინდვეთ, A-1103 131 v; შეგკნდვეთ ღმრთისათვის, რომელი **დაგუეკლოს**, იქვე 117 v;

მი-რაამ-ხვლოდე, ქრისტე, ბეთანიას, წარავლინენ ორნი მოწაფენი მოყვანებად კაცსა, რომელსა არაინ **დაჭლომილ იყოს**, პარიზ. მარხვ. 172 v. 17—19; თუ რამ **განმერყუნას**, შემინდვე, Ath.-55 216 r; ვერ შესაძლებელ არს დავიწყებად საქმეთა კეთილთაჲ, რომელნი **ექმნენ** კაცსა, Jér.-12 27 v, 31—28 r, 1; სიტყუაი თანა-გუაც მიცემად სიტყუათათსცა და საქმეთა ცხორებასჲ მას, რომელსა მისლვად ვართ და საყდარსა, რომლისა წინაშე წარდგომად ვართ, მოგებად საქმეთა ჩუენთაებრ, გინა თუ

კეთილი გუექმნას, გინა თუ ბოროტი, Jer.-32 53 v, 16—18 ხ; ანთიკა-
 ცობრივითა ცხორებითა ყოველნივე ცხოველ არიან, ურწმუნონიცა და
 რომელთა არა ექამოს გორცისა მისგან მისისა, იქვე 69 v, 3—5 a;
 ყოველნივე მტერად შეურაცხიან, რომელთა არა არა ევნოს მისდა, იქვე
 91 v, 23—26 a; რომელსა არაა ექმნას ბოროტი, იგი ნათელსა შინა ვალს,
 იქვე 106 r, 9—10 a; საშინელ არს სიკუდილი ფრიად, არამედ არა მათდა
 არს საშინელ, რომელთა ესწაოს ზეცისა სიბრძნე, რამეთუ რომელმან არა
 იცოდის საქმე ზეცისა, არამედ ოდენ განხრწნად და განმაქარვებელად
 შეერაცხოს სიკუდილი, მას სამართლად ეშინის, იქვე 139 r, 16—20 a;
 რომელთა მოევოს სიყუარული, განერებიან ივინი ვნებათაგან, Jer.-73
 34 r, 24; სული, რომელსა აქუნდეს მწყემსი კეთილი, მშვდობით აღვიდეს
 ზეცად შეწევნითა ღმრთისაათა, უკუეთუ მორჩილ იყოს, დაღაცათუ მრავალნი
 ცოდვანი ექმნენ, Jer.-96 27 r, 23—27 v, 5; რომელსა მოევოს
 სულისა წმიდისა მიერ მყუდროება, იცის მან თქუმული ესე, იქვე 40 v,
 10—12; რომელსა ღმერთი არა ეცნას, ვითარცა ჯერ-არს, იგი დაყუდებულ
 შინა გამოუცდელ არს სრულიად, იქვე 42 r, 5—7; დაღაცათუ ყოველ
 ითვე კიბე სათნობათა აღვევლოს, ცოდვათა შენდობისათჳს ილო-
 ცევედ, იქვე 49 r, 6—7; რომელსა ეხილვოს გემოა ლოცვისა, მრავალ-
 გზის ერთისა სიტყუისა თქუმითა შეამწინკულის გონება თჳსი, იქვე
 53 v, 16—19; მე უვნებლობასა სხუად ვერად გულისგმა-ვჰყოფ, გარნა
 ცად გულისა და გონებისა, რომელსა ყოველნივე ბრძოლანი ეშმაკისანი
 ნიავედ შეერაცხნენ. უვნებელი ჭეშმარიტი იგი არა, რომელსა კორცნი
 უვნებელ და სრულიად უხრწნელ ექმნენ, ხოლო გონება დაბადებულ-
 თაგან აღმაღლოს და ყოველნივე საცნობელნი მისდა დამორჩილნენ და
 წინაშე პირსა უფლისასა სული თჳსი წარედგინოს, იქვე 56 r, 16—56 v,
 2, რომელსა უფალი ღმერთი ვერ გულისგმა-ეყოს ჯერისაებრ, იგი ჰაზ-
 რით იტყუნ, იქვე 63 r, 8—10; ესე მათ წაეკიდების, რომელთა საცნო-
 ბელნი სულისანი არა სრულიად დაეჩუინენ განყოფად კეთილისა და ხე-
 ნეშისა, იქვე 69 r, 10—12; მოძლუარი იგი არს, რომელსა მოედოს საცნო-
 ური წიგნი გულისგმის-ყოფისა თითითა ღმრთისაათა, იქვე 66 v, 11—
 13; რომელსა ესევითარი გულისსიტყუა და საქმე არა მოევოს, იგი
 თვნიერ მორჩილებისა ვერ იხილავს პირსა ღმრთისასა, იქვე 83 r, 17—
 22; მაჩუენებლობა მედგარ არს, ყოვლით კერძოვე ღონისშეძიებელ, მო-
 სწრაფე შთავდებად კაცისა, რომელსა არა მოევოს, იქვე 101 r, 18—
 21; მოედით ჩემდა ყოველნი მამურალნი და რომელთა ტუირთი მძიმე
 ვეტუარტოს, იქვე 119 r, 5—7; შდრ.: ტვრთი მძიმე გეტვრთა. ი.
 11, 28 CDFG; უკუეთუ ვიხილით მტერი ჩუენი კეთილსა შინა, განვიმ-
 შუქალნით მწუხარებითა, ვითარცა მუსმრითა, და უკუეთუ მწუხარებასა
 შინა ვიხილით, მხიარულ ვიქმნით და გუიხარიან და გუეშინი, ნუუკუე

კეთილი მოევოს მას, იქვე 127 r, 17—21; ნეტარ არს, რომელმან თავს-
 იღვას დევნაჲ და ჭირი და შეურაცხებაჲ სარწმუნოებისათჳს სამართისა
 თვისისა, რამეთუ მოევოს მას მრჩობლი მოსაგებელი, იქვე 151 v, 24—
 152 r, 3; რომელი დამეკლოს, შემინდევით, Sin.-19 107 v; 262 r; რომე-
 ლი დამეკლოს, შემინდევით, იქვე 199 v; 278 r; თუ რაჲ უცნობობით და-
 გუჲალოს, შეგვრდეთ, H-1727 1 r; საგონებელ არს, ნუჲკუე ქრთამიცა
 წარევოს ჭურიათა დღეთა მათ შინა, Jer.-16 187 v, 18—21; ძნიაღ საპოე-
 ნელ არს, რომელსა შეურაცხ-ევოს საწუთოჲ საუკუნოჲსა მისთჳს, იქვე
 236 v, 9—11; მეორე მწყობრ არიან მამანი, რომელ არიან მოხუცებულ-
 ნი, რომელთა წარევლოს ჰასაკი საღმრთოდ ზრდილობისა და მიედოს
 სრულებაჲ ჰასაკსა შინა მრავალყამეულისა საღმრთოდ მოქალაქობისა,
 იქვე 257 v, 13—16; რომელი ევოს მას ზედა, რომელი მიედოს, ესევი-
 თარი იგი დღითი დღე წარემატების უმჯობესისა მიმართ, იქვე 272 r, 18—
 19; ლოცვამან სარწმუნოებისამან აცხოვნოს სნეული იგი და აღადგინოს
 იგი უფალმან, დაღაცათუ ცოდვაჲ რამე ექმნას, მოვე-ეტეოს მას, იქვე
 226 r, 7—10, და მრავალი სხვა.

ზემოთ მოყვანილი ნიმუშების გვერდით უნდა განვიხილოთ ისეთი
 შემთხვევები, როცა მცა ნაწილაკი თურმეობითის ფორმასთან უფუნ-
 ქცითა (კონტექსტის მიხედვით იგულისხმება თურმეობითი და არა კავ-
 შირებითი, ამდენად, მცა ნაწილაკი არც უნდა ყოფილიყო):

კმობდა ჯოჯოხეთი: ნეტარ, თუ მცა არაჲ მესილვე შენ, პარიზ.
 მარბე, 177 v, 30—31; უკუეთუ მცა აქა ყოფილ იყავ, მგსნელო,
 არაჲ მცა მომკუდარ იყო, იქვე 178 r, 15—16; შდრ.: არამცა მომკუ-
 დარ იყო ძმად იგი ჩემი, ი. 11, 21; უმჯობეს იყო ჩემდა, თუ მცა ყოვ-
 ლადვე არაჲ შთამენტჳ მე უძლებად ლაზარე, იქვე 180 r, 9—10; უმჯო-
 ბეს იყო შენდა ყოლად, თუ მცა არაჲ შობილ იყავ, იქვე 202 r, 31—
 32; ვინა თუ მცა ერთსა აღეწერა ყოველივე, მეტიმცა იყო და არად
 საგმარ, Jer.-12 5 v, 31—6 r, 1; უკუეთუ მცა ქალწულისანი წარმო-
 ეთქუნეს, წინააღუდგებოდა შჯულსა, და უკუეთუ მცა იოსებისნი
 დაედუმნეს, ვითარ მცა გუეცნა, თუ დავეითის ტომისაგან იყო, იქვე
 18 r, 10—14; არა უმჯობეს იყო, რაჲთა მცა სრულიად განუთხო-
 ველ იყო, ვინამთგან უთესლოდ ეგულებოდა შობად ქრისტესი, იქვე
 21 v, 17—19; როთს უკუეთუ მცა არა დაეტევა სახლი თვისი
 და ნაფესაენი და ყოველივე მამული, ვერ მცა მიმთხუეულ იყო ესე-
 ვითარსა მას მეუღლესა, იქვე 26 v, 2—4; უმეტარნი იყვნეს, და უკუ-
 ეთუ მცა ძილსა შინა ეხილვა, არად მცა შეერაცხა ხილვაჲ იგი,
 იქვე 40 r, 13—15; ენება, რაჲთა მცა თვთ ეცნა თვისი უძრულებაჲ,
 Jer.-32 127 r, 29—30 a; ჰნებაგს ჩუენებად, ვითარმედ უკუეთუ მცა
 ეთქუა, თუ ესე არს ნებაჲ ჩემი, შეურაცხ-მცა-ევო სიტყუაჲ მისი, იქვე
 65 v, 7—10 a; უკუეთუ სადამე იხილის პირისპირ, შემფოთნის და შე-

ძრწუნდის, ვითარმცა ძუირი ფრიად შემთხუეულ იყო მის მიერ მი-
სა, Jer.-96 126 v, 14—18; მოგუენა ჩუენ კეთილნი და საშუებელნი,
რომელთა არა ღირს ვიყვენით, და ღაცათუმცა ნებაჲ მისი ყოველი
აღგუესრულა, იქვე 179 v, 23—180 r, 1; უკუეთუმცა პენებოდა
რამე, ანუ მოკლულ იყო იგი ჰურიათაგან, ვერ განერებოდა იგი პატიჲ-
სა მეფისასა, იქვე 179 r, 12—16 ს; ამისთვის განრისხნა ფესტოს, ვითარ-
მცა ვნებოდა რამე პავლესგან, იქვე 194 v, 9—11 a; ერი მრავალი იყო
მის თანა და ერთისა ველნი ვერ კმა-ეყოფვოდეს მათ, და ღაცათუმ-
ცა ჰქონებოდა ეჲმი და სიმარჯუე საქმისაჲ, იქვე 202 v, 8—13 a, და
მისთ.

შემოთ დამოწმებული მაგალითები ადასტურებენ იმას, რომ მცა ნა-
წილაკი თავის თავდაპირველ ფუნქციას კარგავს. ამ თვალსაზრისით საინ-
ტერესოა მცა ნაწილაკის გამოვლენა კავშირებითი კილოს ფორმასთან:

რომელმანმცა უსწროს, მისიცა იყოს ღლე იგი, Jer.-96 11 v,
9—10.

მცა ნაწილაკის ფუნქციის დაკარგვის მაჩვენებელია აგრეთვე ისეთი
შემთხვევა, როცა იგი წყვეტილის ფორმას დაერთვის და კავშირებითად
ვერ აქცევს:

რამ-იგი ვყავ, არა უარ-ვყო: ძელსა აღუდეგ და ქვანიცა დაიწუნეს.
ეგვეითარნი არიან ღმერთნი ეგე თქუენნი, რამთამცა ცეცხლი მათ
ეუფლა, Q-240 56 v, 1—6.

III კავშირებითის თურმეობითის ფუნქციით გამოყენება დამახასია-
თებელია რაჭული კილოსათვის, მაგრამ სხვა დიალექტებშიც (კახური,
ინგილოური) გვხვდება (77, გვ. 235—236).

შ. ძიძიგურმა აჩვენა, რომ მსგავსი ფაქტები დასტურდება საშუალ და
ახალ სალიტერატურო ქართულშიც (77, გვ. 236).

III კავშირებითის თურმეობითებეს ფუნქციით გამოყენება სათავეს
ძველი ქართულიდან (X ს.) იღებს.

25. შუალობითი კონტაქტის გამოხატვისათვის

გარდამავალ ზმნათა კაუზატივს (შუალობით კონტაქტს, როგორც
ა. შანიძე უწოდებს, დისტანტურ-კაუზატიურ ზმნურ მნიშვნელობებს,
როგორც ი. გეწაძე, ვ. ნედილაკოვი, ა. ხოლოდოვიჩი მიიჩნევენ) ძველ
ქართულ სალიტერატურო ენაში ა- -ი და ა- -ევ კონფიქსები გამოხატა-
ვენ. ა- -ი შედარებით იშვიათია, ა- -ევ საკმაოდ ხშირი:

ა- -ი: დავაწერიე სულიერსა ძმასა ჩემსა, იოანე ოქროზ. ცხორ. 255 v,
18—19; მან დამაწერია მამასახლისობასა მისსა, Ath.-30 429 r; თუ რას
მაწერიებდე, Sin.-6 1 v, 21 (ანდერძი);

ხოლო მან თაყუანის-აცემია იგი, ცხორ. სტეფანე ახლ. 87, 32 ხ-86, 1 a; ხოლო მე შევიდე და აღვიძრა ერი და მოვაკლვიო იგი, იოანე ღმრთის-მეტყ. 129 რ, 1—2; ევინცა ვინ რამათაა არგოს და შეამოსიოს, იქვე 156 რ, 12—14.

როცა პირდაპირი ობიექტი მრავლობითშია, ზმნა კი II სერიის რომელიმე მწკრივში, ა- -ი კონფიქსს დაერთვის პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობის გამომხატველი -5 სუფიქსი:

ტაძარი კერპთაი განეალო და თაყუანის-ვაცემინე მას ყოველნი კაც-ნი, იოანე ოქროზ. ცხორ. 171, 17—19 a; ვსენებამან სიკუდილისამან უფარ-აყოფინეს გორცნიცა, A-134, 109 რ, 21; 131 v, 3—4; ესე იადგარა-ნი დაჩხრეკილანი თევდორე პალავრელმან დაყუდებულმან დამაწერინა ცოდვილსა მე, სუმეონს, Sin.-40 253 რ.

ზოგჯერ ასეთ ფორმებში ა- -ინ კონტაქტის მაწარმოებელს გამოყოფენ (23, გვ. 118), რაც არაა სწორი.

ა- -ევ; წინაწარმეტყუელი იყო დავით და მას იტყოდა, რომლისა-ცა (!) სული ათქუმევდა, ათონ. მრავალთ. 20 v, 7—8 a; რომელსაცა სული ათქუმევდა, პარზლ. მრავალთ. 43 v, 23—25 a; რომელი აქმნევს მათ ეშმაკი ბოროტსა, აპოკრ. მიმოლ. მოციქ. 35, 31—32; ხოლო ნაყრო-ვანსა მონაზონსა აქმნევს ეშმაკი ზედასზედა ტაბლათა და ხადილთა, Ath.-21 213 v, 19—21; მივალთ და აღვაშფოთებთ მონაზონთა და ვაქ-მნევთ ცოდვასა, მამათა ცხოვრ. 359 v, 4—7 a; არა ნეფსით იქმს ამას, არამედ ეშმაკი აქმნევს შეწუხებასა ჩუენსა, იქვე 382 v, 9—12; რომელი არა თუ ცოდვასა ოდენ გუაქმნევს, Jer.-32 9 რ, 12—13 a; რომელნი-იგი მცირითა და უნდოათა ფასითა აქმნევენ კაცთა გლახაკთა, Jer.-16 224 რ, 29; ყოველნივე ეშმაკნი პირველ გონებისა დაბნელებად ისწრაფიან და მერმე, ვინაითგან გონებაი დააბნელონ, რამცა ენებოს, აქმნევენ. რამეთუ უკუეთუ გონებისა თუალნი არა დაიყვენენ, ვერ წარიპაროს საუნჯე იგი. და უფროას ყოველთასა სიძვისა ეშმაკი იქმს ამას, რამეთუ მრავალგზის დააბნელის მან მთავარი გონებაი და აქმნევენ წინაშე კაცთასა და ათქუ-მევს საქმეთა და სიტყუათა, რომელთა განცოდებულნიცა არა იქმან, A-445 126 რ, 13—126 v, 1; რომელი აქმნევდა მას ცოდვასა, A-135 r, 14; ამისთვის ათქუმევდა დედაკაცსა მას, Jer.-16 127 v, 1—2 a; მოიყვანნა კა-რი და ვირი და რეცა სიციფით აწნევდა მათ ერთად, ელინთა ზღაპრ. 41, 4—5.

ა- -ევ მაწარმოებელი II სერიის მწკრივთა ფორმებში ა- -ი ვარიანტს გვაძლევს:

და ათქუმისეს ესევეითარი, Sin.-36 15, 4—5 a; და ათქუმია სამგზის: ვიჯმნი შენგან, ეშმაკო, შატბ. კრებ. 235 v, 9—10 b; მაშინ დააჯერის მით და ათქუმისის ესევეითარი, სწავლ. იოანე ოქროზ. 48 რ, 4—6; და მათითა პირითა აღმოათქუმია დიდებამი მისი, A-88 26 v, 11—13 a; უფალ-

მან უნებლიადად კურთხევად აღმოათქუმა, Jer.-16 277 v, 27; მოუწოდა ერთსა ყრმათა მათგანსა და წარმოათქუმა მას ყოველი, Jer.-31 186 v, 22—23; ბრძანა მოყვანებამ მისი ექსორიობისა მისგან და წარმოათქუმა მან წინაშე მისა ზაკუეით სარწმუნოებამ მისი, Jer.-2 116 v, 4—6; და აქმნია გამოქანდაკებული, Ath.-21 248 v, 1—2; ესე ყოველი რაა აქმნია ბოროტმან მან მუშაკთა მათ თვსთა, ათ. ასკეტ. კრებ. 13 r, 5—7; და აქმნია ლუსკუმაჲ ძელთაგან, ფებრონია 398, 19—20; ქრისტეს მიმართ აქმნია მათ, S-407 1 r, 11—13 a; წარჩინებულთა ამის ქალაქისათა ევ-დოქსიოს და სიმონიდის მაქმნიეს საქმე ესე, A-1103 198 v, 24—28 b; მაშინ გუებრძოდინ ეშმაკნი, რაათამცა ვთქუთ რადმე, ანუ ექმენით ბოროტი, რაჲმს-ეგე ვერ გუაქმნიიან, მაშინ ფარულად მოგვკდიან, A-445 251 v, 17—20; ევედრებოდა, რაათა შეაქმნიოს სართული რკინისაჲ, A-397 221 v, 13—14; და შეაქმნია მან ჯუარი ოქროისაჲ, Jer.-156 87 r, 6—7; ასრინა კაბარკნი თვსნი ეშმაკმან, ათონ. მრავალთ. 175 v, 6—7 b; მოვიდა ესე დედოფლისა დედაკაცი და შემასმინა და მაზღვია მაგის მაგიერ ასი ლიტრაჲ ოქროჲ, ითანე ოქროჲ. ცხორ. 132 r, 17—19.

ა- -ევ კონფიქსი უნდა ვივარაუდოთ შუალობითი კონტაქტის მაწარმობელად გარდამავალ ზმნათა I სერიაში ისეთ ზმნებთან, რომლებიც II სერიის მწკრივებში მხოლოდ -ა პრეფიქსს გამოაქლენენ:

ეკლისა გვრვნი (დაადგეს და შეკრულსა ქალაქი ყოველი გარემოავლეს, A-193 7 r, 24—25; მერმე განშიშულებულსა მოავლეს ქალაქი, იქვე 61 r, 2—3; 83 r, 2—3; განავლო მათ ზღუდა, მეწამული ფერკითა, Jer.-3 7 v, 16—17; რომელმან ყოველთა მორწმუნეთა საცნაურსა მას ზღუასა შინა უენებელნი აღაგნი განავლნა მადლითა ქრისტესითა, იქვე 202 v, 21—23; განმავლო მდინარე და კბილპყრობით მივაქუნდი, Jer.-36 6 r, 21—22 a; უპყარ კელსა ერისსა და განავლე უდაბნოჲ იგი, A-445 325 r, 2—3; წარიტაცა და შეავლნა მას ბქენი ჯოჯოხეთისანი, ათონ. მრავალთ. 224 v, 19—21 b.

ამგვარი წარმოება ძველი ქართულისათვის დამახასიათებლად ვერ ჩაითვლება. ე. გუურქოვა, რომელიც ფიქრობს, რომ „რაოდენობრივად ეს წარმოება გაცილებით სპარბობს პრეფიქსულ-სუფიქსურს“ (11, გვ. 104), არ განარჩევს კაუზატივსა და კონტაქტს (დისტანტურ-კონტაქტურ მნიშვნელობას): დაგამორჩილა კაუზატივია, იგი არ ემთხვევა შუალობით კონტაქტს. ამ ზმნის შუალობითი კონტაქტის ფორმა იქნებოდა: დაგამორჩილებია.

უკვე ძველ ქართულშივე კონტაქტისეული -ევ მაწარმობელი საწყისისა და მიმღეობის ფუძეში გამოვლინდება:

თავისუფალი უერი დიმიონა და ალიზისა ქმნევითა სტანჯვიდა, A-445 347 r, 1—3; არა კეთილ-უჩნდა იბულებით ქმნევია კეთილისაჲ, A-129 224 v, 23—25 a; ძლით შეუძლეს სიტყუასა აღმოთქუმევად მისსა,

Jer.-151 132 v, 9—10; ძმრისა და ნავლისაჲცა სუმევი გუასმიეს, A-162 118 v, 14—15 b; ამას თანა დაწერაჲცა უბრძანა წყევისაჲ და აღვოცა წყლითა და შესუმევი წყლისაჲ მის დედაკაცისაჲ, Q-1152 110 r, 17—20 (კომენტ.); არ ეგების აწ ამისი ასრე თქმევა, ვეფხისტყ. 244, 1; ამის ყოვლისა მაქმნეველ არს ერთი და იგივე სული, და არა თვთ მოქენე, რამათჲცა სხუამან ეინმე აქმნია მას ვითარცა მონასა, არამედ თვთ სხუათა აქმნევს, Jer.-9 16 r, 9—12 a.

პირიანი ფორმები ზოგჯერ შუალობითი კონტაქტის ზმნის საწყისიდან იწარმოება:

რაჲამს-ესე ვერ გუაქმნევიან, მაშინ ფარულად მოგუიგდიან, Jer.-96 11 v, 21—22; ჰრქუა: მ მსაჯულო, ვითარმედ ვერ თდეს შემიძლო მე თანაზრდილისა მისგან და საყუარელისა ჩემისა ღმრთისმსახურებისა განყენებად, ვერცა ქრისტესალმსარებლობისა უარის-ყოფად მიწოდებად და ვერცა რაჲ სხუაჲ მაქმნევიო, Jer.-37 142 r, 1—8 a.

ვერაულობთ, რომ სწორედ ამ ტიპის ფორმები გახდა საფუძველი ა- ე ვ-ი(ნ) კონტამინირებული წარმოებისათვის: მაქმნევიანა, მათქმევიანა და სხვა.

კლასიკურ ძველ ქართულში (V—X სს) შუალობითი კონტაქტის -ინ მაწარმოებელი გარდამავალ ზმნებთან არ გვხვდება. სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებულ ფორმები ან გვიანდელი ხელნაწერებით შემონახულ ტექსტებში დასტურდება (24, გვ. 118; 11, გვ. 101—102; 10, გვ. 241), ან მცდარი ანალიზის შედეგია.

ა- -ინ კონფიქსი გარდამავალ ზმნებთან XI—XII საუკუნეებიდან იჩენს თავს:

მოადებინა ნაგევთაგან სკორც მყრალი, ბალავარ. 43, 7.

საკმაოდ გავრცელებულია ა- -ინ „ვეფხისტყაოსანში“:

აწ ამას ჩემთვის ღმრთისაგან სხვა საქმე რა ვამჯობიო?

ქალი შევიპყრა, მის ყმისა ამბავი ვამობიო,

ჩემიცა ვუთხრა ყველაი, მართალი გავაბრკობინო,

მას ყმასა ხმალი არა ვპყრა, არცა მას დავასობინო,

230, 1—4 და სხვა.

ა- -ინ გვაქვს საშუალო ქართულის სხვა ძეგლებშიც:

„მეფემან ბაქარ შუამდგომგლობითა ბერძენთ მეფისა და სპარსთ მეფისათა დააწერინა გელითწერილი, ქ. ცხ. 118, 10—12; არავინ ქართველსა სხუასა დაგადებინებ სჯულსა ქრისტესსა, იქვე 134, 4—5; დიდმან თამარ მეფეთ-მეფემან გაალაშქრებინა მისსა ბედსა ზედა, იქვე 422, 12—14, და მისთ.

საშუალო ქართულის ძეგლებში გვხვდება ა- -ევი კონფიქსი:

ეგე ამბავი ცოცხალსა ენითა ვერ მათქმევინო, მე თავი ჩემი ნებითა ჩემითა მოგაკვლევინო, ვეფხისტყ. 242, 2—3; ბუქსა იკრას, აქმნევინეთ ყოვლი საქმე, ჩემგან ქმნილი, იქვე 170, 3; გარდათბრევიანა მთა ლიხისა, ქ. ცხ. 370, 6—7.

ბ. გვიგნიშვილმა გამოავლინა რამდენიმე ზმნა, რომლებიც კაუზატივის ენ // ინ მაწარმოებელს შეიცავენ: ესენია: აღტყინება, აღდგინება, დაწვენა, შეშინება, მოკუდინება, წყენა, წყინება, დაძინება (15, გვ. 66—74).

ა. შანიძის აზრით, კონტაქტის თავდაპირველ -ევი სუფიქსს შეიცავენ ნოქმევა, სმევა, რთმევა, რქმევა, ცმევა ზმნური ფუძეები (66, გვ. 406).

კაუზატივს (და არა შუალობით კონტაქტს) აწარმოებს ა- პრეფიქსი მრავალ ზმნასთან. დავიმოწმებთ რამდენიმე მაგალითს:

ყრუთა ჰასმენს და უტყუთა ჰატყუებს, ჰაემ. ტექსტ. 378, 37; აწ მონასა თვსსა შთაყვანებს ძალსა და მოსცემს ცხორებასა უფალი, სინ. მრავალთ. 163, 35—36; პირველისა მის იუდაისგან ერი ვაცოდვე, იქვე 242, 30—31; არცა სასუმელსა ნივთიერსა ასუამს, Ath.-32 29 r, 24—25; და სხუანი აჰამებდეს, Jer.-3 19 r, 4; ნუ თუალსა ვასერებთ, ნუცა ყურსა ვანესტუშბთ, ნუ საყნოსელსა ვადედლებთ, ნუცა გემომსხილვასა ვასიძვებთ, A-52 162 r, 26, და სხვა.

ამ ტიპის ფორმები დაწვრილებით აქვს განხილული ე. გეურქოვას (11, გვ. 104—105).

დასასრულ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ძველ ქართულში გვხვდება შუალობითი კონტაქტის აღწერითი წარმოება: მოკლვად-სცემ, დადგა დ-ვეც, წარკითხვად-სცა და მისთ. (23, გვ. 114 და შმდ.). ვ. იმნაიშვილი თვლის, რომ აღწერითი წარმოება არის უპირველესი, რადგანაც იგი ქართულ წერილობით ძეგლებში უფრო ადრე იჩენს თავს (23, გვ. 115—116).

საფიქრებელია, რომ აღწერითი წარმოება უცხო ენათა, კერძოდ, ბერძნულის ზეგავლენით ჩაისახა (შდრ.: 23, გვ. 117—118). კონტაქტი საერთო-ქართველური მოვლენაა. საერთო-ქართველურ დონემდე სწორედ ორგანული (და არა აღწერითი) წარმოება აიყვანება. აღწერითი წარმოების პირველად გამოვლენა წერილობით ძეგლებში მისი უძველესობის საბუთი ამ შემთხვევაში ვერ იქნება.

28. ზოგი რთული ზმნის სინთეზურ ფორმათა წარმოების ქრონოლოგია

ძველი ქართული ენის ძეგლებში დასტურდება ზოგი რთული ზმნის უღლებაში მომხდარი ცვლილების ამსახველი ფაქტები. როგორც ცნობილია, ძველი ქართული ენის ნორმათა მიხედვით, პირის ნიშნები რთული

ზმნის ბოლო კომპონენტს დაერთვის. მაგ.: წინააღმართმეტყუ-
ელებ, წინააღმართმეტყუელებ ..., ღალად-ყავ, ღა-
ღალ-ჰყავ, ბრძოლ-ავყო, ბრძოლ-აჰყო და მისთ.

IX—X საუკუნეთა ძეგლებში გვხვდება ფაქტები, რომლებიც ცხად-
ყოფენ, რომ ეს ფორმები აღარ გაიგება რთულ ზმნებად და ანალიზური
წარმოება სინთეზური წარმოებით იცვლება.

ა) I და II პირების ნიშნები ბოლო ნაწილს კი არ დაერთვის, არამედ
ზმნას თავში მოუდის:

რამეს ჰღალატ-ყო მისა მიმართ, მამ. სწავლ. 145, 18—19 C; შდრ.:
ღალად-ჰყო B; ვღალად-ყავ მე კმითა დიდითა, ჭავახ. აღწ.
გვ. 198; მე ვღალატ-ყავ კმითა დიდითა, ლატ. ლექც. 91 v, 24—25 a;
ვღალატ-ყავ, კილ.-ეტრ. იადგ. 30 v, 9; ვითარცა ავაზაკმან ვღალად-ყო,
მცირე კანონი 280, 1—2 a; Sin.-37 279 v, 2 a; ხოლო მე ვღალად-ყავ,
შატბ. კრებ. 227 v, 5 b; ვღალად-ყოთ ქრისტეს მეუფისა მიმართ, მარხვ.
39 r, 17; ვღალატ-ყოთ, პარიზ. მარხვ. 190 r, 15; ვიცი, ვითარმედ თქუ-
ენცა ჰღალატ-ყოთ, რნ ებისკოპოსთა მიმართ 576, 14—15, და სხვა. და
ვწინაწარმეტყუელებდ, ვითარცა მიბრძანა მე უფალმან, მცირე კანონი
255, 12—13 b; 256, 11—13 a; რომელი არა უწყო, სწინააღმართმეტყუე-
ლებ, პარხლ. მრავალთ. 7 r, 19—20 b; ვწინააღმართმეტყუელებ, ვითარმედ
მიიწიოსცა, S-383 285 r; უფალო, არა სახელითა შენითა ვწინააღმარმე-
ტყუელებდით, Jer.-96 74 r, 21—22; 15 v, 23, და სხვა; შემძლებელ ვი-
ყავ უფროსს ათორმეტთა გუნდთა ანგელოზთასა მოყვანებად, არამედ
ვსულგარძელებდ, მცირე კანონი 289, 22 b.

ზემოთ განხილული რთული ზმნების უღლებში მომხდარ ცვლილებას
მოწმობს კონტამინაციური ვღალად-ყავ, ჰღალად-ჰყავ და მისთ. ფორ-
მები:

კმასა მას ანგელოზისასა ჩუენცა შეუდგინოთ და ვღალატ-ყოთ, სინ.
მრავალთ. 20, 23—24; რამეს ჰღალად-ჰყო მისა მიმართ, მამ. სწავლ. 145,
18—19 A; შდრ.: ღალად-ჰყო B; ვღალად-ყავ და ვთქუ, მცირე კა-
ნონი 83, 3—4 b; ვღალად-ყავ მე კმითა დიდითა, Sin.-46 88 r, 16—17;
ღმრთისა ჩემისა მიმართ ვღალად-ყავ, II მეფ. 22, 7 O; ვღალად-ყავ,
მოდრ. იადგ. 74 v, 37; 126 v, 8; ჩუენ, რომელთა ვღალატ-ყავთ, ათონ.
მრავალთ. 95 r, 8 b; რომელმან ჰღალად-ჰყავ, ეფრემ. ასურ. სწავლ.
239 r, 12—13 b; მთასა მაღალსა აღვცდეთ და ვღალატ-ყოთ, სულისა წმი-
დისათვის 795, 15; მოვალ შენდა აღრმ და ვბრძოლა-ყო მათ თანა, თარგმ.
იოვ. გამოცხ. 2, 16 B; შდრ.: ბრძოლ-ავყო AC., და სხვა.

ამგვარ ცვლილებას გარკვეული კავშირი აქვს III სერიის ანალიზურ
ფორმათა სინთეზურ წარმოებაზე გადასვლასთან.

ძველი ქართული ენისათვის ნორმალაა მიჩნეული ზმნისწინთა შემდეგი სისტემა: მი-; მო-; აღ-; აღმო-; და-; დამო-; გან-; გამო-; წარ-; წარმო-; შთა-; შთამო-; გარდა-; გარდამო-; უკუ-; უკუმო-; შე-; შემო-; წი- აღ-; წიაღმო-.

ზმნისწინთა ამ სისტემაში მომხდარი ცვლილებები აისახება ძველი ქართული ენის ადრინდელ ძეგლებში:

აღ>ა

აღ>ა პირველად ხანმეტ ლექციონარში იჩენს თავს:

იხილა ლოდი იგი აღებული კარისა მისგან საფლავისა, 061, 8—10.

რამდენჯერმე გვხვდება ა ჰემეტ ტექსტებში:

თავი და დასასრული ამინიშნავს, 363, 6; აღდგე, აიღე ცხედარი შენი, იქვე 371, 17—18; აიღო ცხედარი იგი, იქვე 371, 20—21; და აიღეს ნემსი იგი ნამუსრევი, იქვე 379, 26—27.

ა საკმაოდ ხშირია IX საუკუნიდან:

სიმართლითა შვიერნი ამაღლდეს, სინ. მრავალთ. 14, 34—35; რომელმან აკოცნეს ცოდვანი სოფლისანი, იქვე 32, 16; მ სიგლახაკეო და სიმდიდრეო ქუეყანისაო აურაცხელო, იქვე 38, 1—2; ბრმათა თუალნი აუხილნა, იქვე 50, 11; რომელმან აკოცნა ცოდვანი კაცთანი, იქვე 52, 32; დაცემულთა გელის ამპურობელი, იქვე 52, 37; რად უდებ-ჰყავ და არა ახუედ, იქვე 65, 37; შევიდე მათ და აუვარო უფალსა, იქვე 71, 7—8; გამოუთარგმანებ ყოველთა წიგნთა სიტყუასა უფლისა განკაცებისათვის, ვნებისა და ადგომისათვის, იქვე 72, 6—8, და მისთ.

ცხადია, ა ზმნისწინი ძალზე ხშირია X—XI საუკუნეების, აგრეთვე შემდგომი დროის წერილობით ძეგლებში. თვლიან, რომ ღ-ს დაკარგვა პირველად ისეთ ზმნებთან მოხდა, რომელთა ფუძეში რომელიმე უკანონისმიერი თანხმოვანი გვექონდა, ხოლო შემდგომში ანალოგიით გავრცელდა სხვაგვარ ზმნებთანაც (28, გვ. 140). ვფიქრობთ, ერთ-ერთი მიზეზი ღ-ს დაკარგვისა უნდა იყოს ამ ძალზე ხშირად ხმარებული მორფემის ვ-ცვეთაც.

ამო პირველად სინურ მრავალთაჲში გვხვდება:

ამოხვდე მიერ განმართლებული სიმართლითა, 88, 29.

X საუკუნის წერილობით ძეგლებში ეს ზმნისწინი ამ სახით ხშირია არაა:

არა ხოლო თუ იტყვს ვმისა ამობერვითა ოდენ, შატბ. კრებ. 273 v, 32—33 b; და ვინ ესე ჩემი ანდერძი ამოჰყოეთოს, მარხვ. 1 v, 16—17 (გა-

დამწ. ანდერსი): მთიები იგი ამომავალი, იქვე 75 v, 28; და, ვითარ პეტრე, დანთქმისაგან ამომიყვანე, იქვე 81 v, 13; ესრეთ ამოვიკითხე, მრავალთ. 61 r, 13—14 b; იყვნენ სიმართლით ამორტყმულ წელნი მისნი, სინ. ლექც. 23, 1—2 a; დაგამორჩილო ყოველი ამოსავალითი ქუეშე ფერკთა შენთა, Sin.-62 56 v, 6—8; ამის აწინდელისა ამოკითხვლისაგან მიიღე გამოჩინებაჲ, ათონ. მრავალთ. 22 r, 30—31; შაენი ვიყვენით სიშავითა მით ცოდვისათა ამომწუბებულნი, იქვე 209 v, 10—13 a; ვიხილეთ ვასკულაჲი მისი ამოსავალით, Sin.-16 8 v, 19—20, და მისთ.

ღ-ს დაკარგვა აქ გამოწვეულია ამ ხშირად ხმარებული მორფემის გაცეით.

გან > გა

ქართული ენის პირველი წერილობითი ძეგლი, სადაც გა ზმნისწინია დადასტურებული, არის ატენის ერთ-ერთი წარწერა, რომელსაც თ. ბარნაველი VIII—IX საუკუნეებით ათარიღებს (8, გვ. 29).

გავიწმიდოთ გუამი, ატენის წარწ. გვ. 29.

IX საუკუნიდან მოყოლებული გა ზმნისწინი ხშირად იჩენს თავს წერილობით ძეგლებში:

ერთი-ერთსა ვერ გავშორნიან, სინ. მრავალთ. 141, 10—11; რომელი არაინ გავლო, იქვე 199, 15; ყოველი სამეფოა, გავთული თავსა ზედა მისსა, ალოვრდის, მ. 12, 25 C; და თუ ეშმაკი ეშმაკსა განჰვდის, თავსა ზედა თვსა გავთულ არს, მ. 12, 26 C; და რომელი გაჰგნა ქუეყანასა ზედა, მ. 16, 19 C; და გახვიდეთ ათორმეტთა ნათესავთა ისრაელისათა, მ. 19, 28 C; და გავთულ არს თავსა ზედა თვსსა, მრკ. 3, 26 C; და გარე-იყვანა იგი ერისა მისგან მარტოდ, მრკ. 7, 33 C; პირი დაიყავ და გავედ მავისგან, ლ. 4, 35 C; და ნუ შემოიყვანებ ჩუენ გასადელსა, ლ. 11, 4 C; თმანიცა თავისა თქუენისანი ყოველნი გარაცხილ არიან, ლ. 12, 7 C; არა გაჰყავთ გელი ჩემ ზედა, ლ. 22, 53 C; და გავიდა გარე, ლ. 22, 62 C; პერთა მეფეა გაქცია, ერედვ. წარწ. და მისთ.

ზემოთ მასალა მოვიტანეთ მხოლოდ IX—X საუკუნეთა წერილობითი ძეგლებიდან. ბუნებრივია, რომ გა ზმნისწინი ხშირია XI—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში.

გან > გა პროცესი ზოგჯერ ძალზე არქაული ჩანს. მაგ.: გა გამოიყოფა ისეთ ფორმებში, როგორიცაა გარე; გარვთ; გარეშე ... გა გვაქვს ზმნისწინში გამო, რომელიც თითქოს გვევარაუდებინებს მის წარმომავლობას განმო-საგან (შდრ.: აღ-მო, წარ-მო)!. ამ რიგის ფაქტები უკვე უძველეს

¹ ტბეთის ოთხთავის განმოდუნ (ყოველნი ესე ბოროტნი შინაგან განმოდუნ, 205, 8—10 a) უფრო პიპერტრბანიზმია, ვიდრე ენის ფაქტი.

წერილობით ძეგლებში იჩენს თავს. ამდენად, სავარაუდოა, რომ არსებობდა რიგი ქართული დიალექტებისა, სადაც გან>გა პროტესტი აღრე მოხდა, გაცილებით აღრე, ვიდრე სალიტერატურო ენა ჩამოყალიბდებოდა.

წარ>წა

წა-ს ხმარების პირველი ნიმუში სინურ მრავალთავში დასტურდება: მისისა შობისაჲ წიგნი წაიკითხონ, 216, 3.

IX—X საუკუნეთა წერილობითი ძეგლები წა ვარიანტს ხშირად გამოავლენენ:

ესე არს დიდი ქებაჲ და წამატებული მაღლი თქუენი, უდაბნ. მრავალთ. 88 v, 19—20 b; ოდეს მცველნი იგი წასრულ იყვნეს, იქვე 117 r, 1—2 b; ფსალმუნთა ზედა წაწერილი ზემოკერძო არს, სვან. მრავალთ. 110, 19—20 b; ზედა წაწერილი ესე ჩუენ კვთხრობს, იქვე 111, 12—13 b; ხოლო მი-რაჲ-ი-ლო მთავარმან და წაიკითხა, აღმფოთნა ფრიად, იქვე 235, 18—19; და მრავალგზის მათგანი წავიდიან ცუდნი, Sin.-36 69, 21—22 a, და მისთ.

წარ ზმნისწინის გამარტივება ამ ხშირად ხმარებული მორფემის გაცვეთის შედეგი უნდა იყოს.

წარმო>წამო

პირველად წამო ზმნისწინი გვხვდება სინურ მრავალთავში:

თულნი წამოცვენებულ იყვნეს, 268, 8—9.

წამო არცთუ ისე იშვიათია IX—X საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში:

წამოიღე, მიეც აწ ამიერითგან სესხი ეგე, უდაბნ. მრავალთ. 89 v, 10—11; წამომართ წამოითუალვის, სვან. მრავალთ. 74, 17—18 a; და ვასწავე მათ მისლვად და წამოღებად, იქვე 137, 3—4 a; მეფემან წამოავლინა ბრძანებაჲ, იქვე 230, 28—29 a; მაშინ წამოჯდა მკუდარი იგი, ლიმონ. 40, 1—2; და მიერითგან წამოიღებნ იგი განწესებულსა მას როკისა, მამ. სწავლ. 120, 9 A, და მისთ.

შთა>ჩა

ჩა ზმნისწინს პირველად გამოავლენს ერედვის წარწერა, რომელიც 906 წლით თარიღდება:

რომელმან ბრძანა და ჩავიდა პერეთს შიგან.

X საუკუნის წერილობით ძეგლებში ჩა ზმნისწინის ხმარების რამდენიმე შემთხვევა დასტურდება:

და გელთა აქუნდა ფუცხვ სამპირი და ჩაყვის იგი სიავსა, გინა ქოთან-
სა, I მეფ. 2, 14—15 O; გულმან უთქუა ჩასულაი იორდანედი, წმიდათა
ცხოვრ. 90, 12—13; ჩაუსქდა ზედა ქუბასა მას, Sin.-62 60 v, 6—8 b; ხო-
ლო ურემნი იგი მძლავრიად დიდითა სწრაფითა ჩავიდეს, იქვე 117 v,
23—25 a; გ-ნკურეტილსა კურქელსა ჩაჰკრებ, პარხლ. მრავალთ. 245 v,
25—27 a; და პიმენ ჩაკრიბა ყოველივე მონაკუთეი ფსოთა მისთაი, იქვე
332 r, 18—20 a; და ჩაიდვა ლელვ ჳმელი, იქვე 640 v, 28—29 b; ნუ
ჩაჰვარდები მანდა, ათ. ასკეტ. კრებ. 125 r, 24 b, და მისთ.

ჩა გვხვდება ჩალმართ < შთალმართ < შთამართ ზმნიზელაში:

ბუნებაი წყლისაი ჩალმართ დის, A-35 163 v, 6—7.

XI—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში ჩა ხშირია. დავასახე-
ლებთ რამდენსამე ნიმუშს:

და ორნივე მოხრებლსა ჩაცვიან, Sin.-16 55 r, 20—21 r; ჩაუცთა
ფერვი იგი ვნებული აქლემსა, Sin.-11 117 v, 10—13, და მისთ.

შთამო > ჩამო

ჩამო ზმნისწინის ხმარების პირველ შემთხვევას სვანურ მრავალთავში
ვდასტურებთ. ეს ხელნაწერი IX—X საუკუნეებით თარიღდება:

ჩამოჰჳსნეს აფრაი, 148, 22 a; ვინ ჩამოგავდო მალლისა მისგან, იქვე
203, 29—30.

X საუკუნის სხვა ძეგლებში ეს ზმნისწინი საკმაოდ ხშირია:

და დაყვეს სამი წელი და არა ჩამოკდეს კიბეთა, იოანე ოქროზ. ცხოვრ.
213 r, 1—2; მაშინ ჩამოვლო ჰერაკლე მეფემან, შატბ. კრებ. 21 r, 12—
13 b; ვიხილე ზეცით სამოსლის მსგავსად ჩამომავალი დიაკონი, იქვე
227 r, 18—20 b; და მესამესა დღესა ჩამოვედ ქალაქად მცხეთად, იქვე
230 r, 18—20 b; რეცათუ ესრტო ჩამოირღუევეოდეს და დააყენნეს წყალ-
ნი იგჳ, იქვე 237 r, 1—3 a, და მისთ.

ჩამო გვხვდება ჩამოლმართ სიტყვაში:

შთამოვიდოდა ჩამოლმართსა მას მთისასა, I მეფ. 25, 20 O.

გარდამო > გარდმო

გარდმო ზმნისწინის ხმარების პირველი შემთხვევა დასტურდება სვა-
ნურ მრავალთავში:

ტუარი იგი სიტყოებისაი გარდმოცურიეს, 457, 13—14 b.

X საუკუნის წერილობით ძეგლებში გარდმო ხშირია:

გარდმოადენს კეთილთა მისთა, Sin.-36 212, 9—10 a; იწმედლა
ცრემლთა მათ, რომელნი გარდმოსცვოდეს თუალთაგან მისთა, იქვე
366, 5—8 a; რაითა გარდმოადინო მათ ზედა ზრუნვაი, მამ. სწავლ. 136,

10 A; ვხედვედ ეშმაკსა, ვითარცა ელვასა, ზეცით გარდმოვრდომილსა, ლ. 10, 18 D; ბაგეთაგან შენთა თათლი გარდმომდინარც, პარაკლიტ. 16 v, 6—7; გარდმოდგინებად-სცა ყოველი იგი ამბოხი, სინ. საქმ. მოციქ. 23 r, 4—6 ხ; და გარდმოვიდა მათ თანა, ლ. 6, 17 E, და მისთ.

გარდამო > გარდმო ამ ხშირად ხმარებული მორფემის გაცვეთით უნდა აიხსნას.

გარდა > გადა

X საუკუნის ძეგლებში გადა ზმნისწინის ხმარების ორიოდ შემთხვევა გვხვდება. გადა პირველად ერედვის 906 წ. წარწერაშია დადასტურებული:

მწუხრი ბრეძას გადაჰკთა.

სხვა მაგალითები:

იგი წარდგა გადასაყრდნელსა მას თვსსა, ათ. ასკეტ. 30 r, 5—7 a; მოსცა მათ გადარეული ღიდებამ, Sin.-35 17, 18—19 ხ; ფრიად გადარეულად ებერვინ, იქვე 78, 25—26 ხ.

გადა იშვიათია აგრეთვე შემდგომი ხანის ძეგლებში:

და არცა ერთსა ქამსა გადაჰკდიდეთ ამოლდ, ითიკა 83 r, 21.

მიუხედავად ამისა, ეს მცირერიცხოვანი მაგალითებიც მიგვიჩვენებს, რომ ენაში გარდა > გადა უკვე მომხდარია. მოვლენის მიზეზი ჩანს ამ მორფემის გაცვეთა, რის შედეგადაც რ დაიკარგა.

გარდამო > გადამო

რ-ს დაკარგვით გამარტივდა გარდამო. მივიღეთ გადამო ზმნისწინი, რომელიც რამდენჯერმე დასტურდება X—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში:

არა დედაკაცმან ერთმან გადამოუტყორცნა ნატეხი ერთი საფქველისა ზღუდით, II მეფ. 11, 21 O; გადამოვარდა ზეცით ვარსკულავი დიდი, A-397 68 r, 15—16; რომელი გადამოვდა ზეცით, A-35 133 v, 5—6; გადამოკედ მაგიერ ჭუარით, ებისტ. მარკოზისი ნიკოლას მიმართ 219 v, 27; ვითარ გადამოვდა სიტყუამ ღმრთისამ და იშვა ქალწულისაგან, ბაგრატი. 235 v, 17—18.

უკუმო > უკმო

უკმო პირველად სინურ მრავალთავში იჩენს თავს:

და უკმოვიდოდა, სინ. მრავალთ. 26, 3—4; უკმოიქცა სტეფანე მუნვე კრებულად, 59, 1—2; უკმოიქცა და მრქუა მე, იქვე 66, 10; უკმოიქცეს გულნი მათნი შვილთა ზედა, იქვე 142, 31—32; სულუკმოუღებელად ცბონდა, იქვე 163, 33—34.

მომდევნო ხანის ძეგლებში უკმო არც ისე იშვიათია:

ადამი უკმოიგნა, უდაბნ. მრავალთ. 75 r, 14 a; და უკმოიყვანის ილ-
ვანე. იოანე ოქრობ. ცხორ. 217 v, 9—10, და მისთ.

უკმო გვხვდება წინაუკმო რთული ზმნიზედის შემადგენლობაში:
რომელი-იგი წინაუკმო სამთა მათ პირველთქმულთაჲსა იქმნების, დი-
ალექტ. 9 v, 11—13 a¹.

უკუმო > უკმო გამოწვეულია უ-ს მომდევნო მ-ს დისიმილაციური ზე-
გავლენით.

XII—XV საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში ზოგჯერ დასტურდება
ზმნისწინთა ის სახეობანი, რომელნიც ნიშანდობლივია ქართული ენის
აღმოსავლურ დიალექტათვის: მა, ჩამა, გამა:

მა: მათითა წყალობითა 3¹ ლად (1) არ მამიგია, საქ. მუზ. წარწ. № 42,
გვ. 34; და სისხლი შიგა მამკუდარ იყოს, კარაბადინი 79 v, 5—6.

ჩამა: ოდეს ჩამამკიდეს, ანდრია სალოსი 179 v, 8—9.

გამა: ყურისა ტკივილისა და გამავლების წამლები, კარაბადინი 89 r,
24—25; პური ერთობ მაგრად გამამცხუარი იყოს, იქვე 120 v, 8—9.

ამგვარ ფორმათა რიცხვი სალიტერატურო ენის ძეგლებში მცირეა.
მათი წყარო ცოცხალი მეტყველებაა.

ჩვენ ზემოთ მიმოვიხილეთ ზმნისწინთა გამოხატვის ძველი სისტემის
რღვევისა და ახალი სისტემის ჩამოყალიბების ქრონოლოგიური ზღვრე-
ბი და მიზეზები. ზმნისწინთა გამარტივების უმთავრეს მიზეზად ამ ხში-
რად ხმარებულ მორფემათა გაცვეთა მივიჩნიეთ. ამ მოვლენას ხელს ის
უწყობდა, რომ ძველ ქართულში ზმნისწინი არსებითად დამოუკიდებელი
მორფემა იყო: საკმაოდ ხშირად ზმნისწინსა და ზმნის ფუძეს შორის ჩა-
ერთვოდა ხოლმე ლექსემა, ან ლექსემათა ჩჯუფი. ეს მოვლენა ტმესის სა-
ხელითაა ცნობილი (66, გვ. 259; 91, გვ. 96—105; 75, გვ. 130—142).

ზმნისწინთა ახალი სისტემა ბატონობს XI—XIII საუკუნეთა ისეთ
წერილობით ძეგლებში, როგორცაა: გიორგი მთაწმიდლის „ცხოვრებაჲ
იოანესი და ეფთჳმესი“, სიგელი მლუიმელთაი, სიგელი მიჯნაძოროელთა
და ოპიზართაი, „ვეფხისტყაოსანი“ და სხვა.

28. ვნებითი გვარის წარმოებაჲი მოგზადრ ცვლილებათა
დათარიღებისათვის

ა) სუფიქსიანი ვნებითი

ძველი ქართულის სუფიქსიანი ვნებითი არაერთგზის ყოფილა სპეცი-
ალისტთა მსჯელობის საგანი (63, გვ. 86—87; 21, გვ. 533—536; 36; 17,
გვ. 77—91; 26, გვ. 35—42).

¹ აქ ისაა გასათვალისწინებელი, რომ უკუმო // უკმო- ზმნისწინის სისხირე ტექსტში
სხვა ზმნისწინებთან შედარებით დაბალია.

-5 და -დ ნიშანთა მონაცვლეობა უკვე ძველ ქართულშივე შეინიშნება. ეს აღნიშნა ა. შანიძემ (63, გვ. 44), ხოლო უკანასკნელ წანს ახალი ფაქტობრივი მასალა გამოავლინა ი. იმნაიშვილმა (26, გვ. 35—38).

ჩვენი მასალების მიხედვით, -დ სუფიქსი უკვე IX საუკუნიდან გვხვდება ისეთ ზმნებთანაც, სადაც ძველი ქართულის ნორმათა მიხედვით, -5/-ენ უნდა იყოს. ეს მოვლენა პირველად სინურ მრავალთავეში აიხსნება, შემდგომში კი საკმაოდ ხშირია ისეთ მნიშვნელოვან ძეგლებში, როგორცაა: უდაბნოს მრავალთავე, სვანური, მრავალთავე, ათონის მრავალთავე და მრავალი სხვა.

აღბორგება: ხოლო დედაკაცსა ბოროტსა ავინებდუ თუ, აღვიბორგდეს, სინ. მრავალთ. 214, 15—16; და ვითარ აღვიდოდა იგი მთასა მას, აღბორგდა კაპრაული იგი, Sin.-46 263 r, 6—7; აღბორგდა ეშმაკი მის ზე და, პარხლ. მრავალთ. 643 r, 12—13 a; მიერთვან უფრომსად აღბორგდეს, Sin.-11 353 v, 25.

განბორგება: მაშინ უფრომს განბორგდა, პარხლ. მრავალთ. 140 r, 4 b.

დამშუდება: და ვეფხნიცა უფუფუნებით დამშუდდიან, სინ. მრავალთ. 214, 14—15; მაშინ დამშუდდა ცამ კაცთა თანა, ათონ. მრავალთ. 67 v, 6—7 b; ანუ ვისითა შიშითა აღვრ-ესხმიან მას და დამშუდდების, სწავლ. ანდრია კრიტელ მთავარებისკ. 160 r, 3—4; შდრ.: და არა დამშუდნა გონებად მისი, უდაბნ. მრავალთ. 34 v, 10 a.

აღმოდუღება: აღმოდუღდი და კუალად ვეტყოდი, სინ. მრავალთ. 201, 25; ვითარცა ჭურღმული წყლისა ცხოველისა, აღმოდუღდი, უდაბნ. მრავალთ. 176 r, 27—28 b; ათონ. მრავალთ. 154 r, 29 a—154 v, 1 b; აღმოდუღდეს პირით შენით, ღირსო, მოდრ. იადგ. 128 r, 6; და მატლნი წამლენანი აღმოდუღდენ, სწავლ. სულიერნი 133 v, 14—15.

აღდუღება: უფრომს აღდუღდებოდეს შურითა, მრავალთ. 203 r, 1—2 a; იგი აღდუღდა გულისწყრომითა, ათ. ასეკტ. კრებ. 133 v, 7—8 a; აღდუღდი ვითარცა წყალი, დაბ. 49, 4 O; და ვითარცა აღდუღდის გული მისი აღძრვად, მამათა ცხოვრ. 180 r, 4—6 b; შდრ.: აღდუღნა გულისწყრომითა, სინ. მრავალთ. 118, 33.

დადუღება: დადუღდა იგი მატლითა საშინელითა, Ath.-25 111 v, 7—9 a.

აღყუავება: აღყუავდა წმიდისაგან ქალწულისა ხმ იგი ცხოვრებისა, სინ. მრავალთ. 21, 7—8; ვითარ მაღლი აღყუავდების, ათონ. მრავალთ. 101 v, 16—17 a; უდაბნოდ აღყუავდინ შროშნისსახედ, მოდრ. იადგ. 28 r, 7; აღყუავდი, ვითარცა მცენარეა, იქვე 114 r, 7; აღყუავდეს ახალნი ნაყოფნი, პარხლ. მრავალთ. 41 r, 4—5 b; და აღყუავდა მართალი სარწმუნოებით, Sin.-59 61 v, 10; უდაბნოსა აყუავდი, იელ. იადგ. 86 r, 12—13; კუერთხი იგი იოსებისი აღყუავდა, A-40 28 v, 2—3; შდრ.: და

ნერგი იგი სიმართლისაჲ ქეშმარიტად აღყუავენა, Sin.-1 228 r, 6—7; აღყუავენ ვითარცა ფინიკი, მოდრ. იადგ. 114 r, 19.

შეწუხება: რამთა არა შეწუხდენ და დაბრკოლდენ, უდზნ. მრავალთ. 32 r, 25—26 b; რამთა არა შესწუხდეთ, ლატ. ლექც. 325 r, 16 b; არა შეწუხდა, H-622 34 r, 21; და ოდეს არა შეწუხდეს მადლი, იქვე 78 r, 8—9; ხოლო იგი შეწუხდეს ფრიად, წყაროსთ. ოთხთ. 40 r, 12 b; შეწუხდა მათთვის ფრიად, A-397 136 v, 17; არა შეგიქმ, რამეთუ ვიციოდე, ვითარმედ არა შესწუხდებოდეთ, ხოლო მისდა თუმცა არა მექმნა, შეწუხდებოდა, A-35 286 v, 6—7, და მისთ.

დაწუხება: ნუმცა დაწუხდებით წინამდებარეთა მათთვის დღეთა, პარზლ. მრავალთ. 239 v, 9—11 b.

აღსუბუქება: და აღმისუბუქდეს მუკლნი ჩემნი, Sin.-36 495, 19—20 b; რამთა ესრეთ მასცა შრომაჲ აღსუბუქდებოდის, ათ. ასკეტ. კრებ. 249 r, 5—8 a; და მრავლისა სიმძიმისაგან ავსუბუქდი, აპოკრ. სწავლ. იოვანესნი 76, 30; რამთა მუნ აღსუბუქდეს-რე, H-1346 118 v, 15—16; რამთამცა აღსუბუქდა მათ საუკუნოა იგი სატანჯველი, იქვე 154 r, 10—11, და მისთ.

გამოცხადება: გამოცხადდეს შენ ხაიდუმლოა დიდი, სვან. მრავალთ. 255, 25—26 a; გამოცხადდეს იგი მის სოდლისათა და შფოთი და შრომაჲ შეამთხვონ მას, Sin.-11 354 v, 13—14; ვიდრემდის იგი გამოცხადდებოდის, თარგმ. კათ. ებისტ. 371, 3—4 a; შდრ.: უფლებად გამოცხადნების, სვან. მრავალთ. 337, 6—7 a; რაჟამს ქრისტე გამოცხადნეს, იქვე 371, 16 a.

დადუმება: დადუმდით თითოეული ადგილსა თქსსა, სვან. მრავალთ. 232, 21—23 b; და მეყსეულად დადუმდებოდეს და ვითარცა დადუმდეს განწესებულნი იგი დასნი, ათონ. მრავალთ. 188 v, 10—12 a; რამეთუ დადუმდა, Sin.-64 151 r, 27; მაუწყებელნი ჟეროვნად დადუმდეს, პავლ. ებისტ. 101 r, 11—12; და დადუმდიან სიტყუად ჩემ წინაშე, პარიზ. ლექც. 60 r, 29—30 b; იხილე, უფალო, და ნუ დადუმდები, ფსალმ. 34, 22 A; ვითარმცა არა მარადის იყო სული, არამედ გორცთა განყოფასამცა თანა დადუმდებოდა, ძიებ. სულ. მაკრინ. 32 r, 30—32 b; შდრ.: ესე თქუა და დადუმნა სიტყუსაგან, ეზრა ზორობაბ. 4, 40 O.

განლაღება: ნუმცა მდიდარნი განლაღდებიან, ათონ. მრავალთ. 140 r, 5—6 b; რამთა არა ურთიერთას ზედა გაჰლაღდეთ, ლატ. ლექც. 317 r, 13—14 b; შდრ.: რამთა არა ურთიერთას ზედა გვანჰლალნეთ, S-1138 62 r, 17—19 b.

განფიცება: განფიცდებოდეს მღვდელთმოძღუარნი, ათონ. მრავალთ. 55 v, 26—27 b; და განფიცდეს გულისწყრომაჲ შენი, H-622 43 r, 10—11; განფიცდელი ურჩებიოთა, Sin.-64 102 r, 28; მაშინ უმეტესად განფი-

ცხდებიან ვნებანი, სწავლ. კასიანე პრომისანი 238 რ, 7—8; შდრ.: ვან-ფიცხნეს და გარდაიქცეს, სინ. მრავალთ. 135, 21—22.

დამტკიცება: და **დამტკიცდეს** აღდგომისათვის ადამისისა, ათონ. მრავალთ. 65 v, 20—22 a; ამით კუერთხი მეფისა **დამტკიცდების**, იელ. იადგ. 193 რ, 9—10; შდრ.: გუამი ესე ჩუენი ნივთიერი დამტკიცნის, შატბ. კრებ. 20 რ, 6—8 b; და მერმე ქამად-ქამად დამტკიცნა ულმრთობეა იგი, სიბრძნ. სოლომონ. 14, 16 O.

განრისხება: ხოლო უფალი **განრისხდა**, კალ. ლექც. 15, 12—13 b; და არა **განგირისხდეს** თქუენ, იქვე 45, 13—14 b; და **განრისხდა** უფალი თქუენ ზედა, იქვე 46, 14—15 a; და **განრისხდა** იგი, იქვე 47, 12—13 a; რამეთუ **განრისხდა** უფალი თქუენ ზედა, იქვე 47, 15—16 a; და **განრისხდა** უფალი აპრონის ზედაცა, იქვე 47, 19—20 a; ანუ ვითარცა არა **განვრისხდე**, იქვე 113, 18—19 b და მისთ.

შერისხება: და ფრიად **შეპრისხდის** მას, რაათა არა გამოაცხადონ იგი, კურთხევეანი 86 რ, 8—9; რამეთუ **შეპრისხდა** მას ღმერთი, A-38 37 რ, 2; ვისგან-იგი პირველსა მას მამასა **შეპრისხდა** და გამოჯადა, ათ. მრავალთ. 118 რ, 13—14 b; არა სიცრუევით მოაწევს ღმერთი რისხვასა ჩუენ ზედა, არამედ მათსაცა, რომელნი არა **შეპრისხდებიან** მათ, Ath.-3 183 რ, 5—8 a.

აღშფოთება: და ერად **კრბებოდეს** და **აშფოთდებოდეს**, ლატ. ლექც. 218 რ, 11—13 b; ვითარ **აღშფოთდი**, ათ. ასკეტ. კრებ. 273 v, 21—22 a; არავე **აშფოთდების**, იქვე 273 v, 6—7 a; და არცა **აღშფოთდა**, H-622 34 რ, 20; ვითარცა **აშფოთდიან** ქართავან ზღვსა ლეღვანი, Sin.-35 346, 28—30.

შეშფოთება: რადასათვის გონებაი **შეშფოთდების**, H-622 23 v, 23; სიყუარულისა მისთვის **შეშფოთდების**, იქვე 24 რ, 2; რად **შეშფოთდები** ბრძოლისათვის, იქვე 36 v 3—4; შდრ.: და **შეშფოთნის** მიცემასა და მიღებასა შინა, იქვე 63 რ, 15—16.

განმტკიცება: რაათა **განმტკიცდეს**, H-622 57 რ, 24; ამით კუერთხი მეფისა **განმტკიცდების**, Sin.-64 170 v, 5—6; იესუ აღორძინდებოდა და **განმტკიცდებოდა**, წყაროსთ. ოთხთ. 116 v, 16—17 b; შდრ.: წამებამ იგი ქრისტესი **განმტკიცნა** თქუენ შორის, S-407 61 v, 6—7 b.

დაგლაზახება: არამედ და-ცა-გლაზახა **შემდგომად** სიმდიდრისა, H-622 66 რ, 8—9; და არცა **დაგლაზახდებიან** ნეფსით თვისით, იქვე 101 რ, 1—2; მდიდარნი **დაგლაზახდეს**, A-38 57 v, 17; და სიმდიდრისაგან მადლთაისა **დაგლაზახდეს**, კლემაქს. 67 v, 4—6; **დაგლაზახდა** იობცა, იქვე 72 v, 24; შდრ.: რამეთუ თქუენთვის და **გლაზახენა**, S-407 97 v, 9—10 b.

აღსანიშნავია, რომ -დ და -ნ ვნებითობის მაწარმოებლები ერთსა და იმავე წინადადებაში ერთსა და იმავე ზმნასთან დასტურდება: განმამდიდრებელი იგი **დაგლაზახდების**, და **გლაზახენების** გორცითა, ათონ. მრავალთ. 17 რ, 18—20 a.

განცრუვება: არამედ განცრუვდა სასოებაი მისი, Sin.-62 8 r, 8—9 a; განცრუვდეს ცრუმოწამეთა წამებანი, მოდრ. იადგ. 221 r, 2—3; განცრუვდა სასოებაი მისი, პარხლ. მრავალთ. 412 v, 15—16 a; რამთა არა განემდიდრდე და განვცრუვდე, პარიზ. ლექც. 124 r, 30—32 b; განცრუვდა სასოებაი მისი, Sin.-11 205 r, 6—7; შდრ.: სიტყუაი მეუფისაი არა განცრუვნების, Sin.-36 345, 6—8 a.

დაყულება: დასხედით, დაღუმენით და დაყუდდით აქა შინა და ნუ გამოხუალთ ამიერ ქუაბით, პარხლ. მრავალთ. 439 r, 15—18 a; დაყუდდებიან ვნებანი ჩუენნი, H-622 64 r, 6; და დაყუდდი ტირილისგან, ანდრია სალოსი 20 r, 19—20; შდრ.: და დაყუდნა ზღუაი იგი, შატბ. კრებ. 82 r, 20—21 b.

განდილება: ვიდრემდის განდიდდის და აღმოსცენდის, Sin.-35 227, 29—30 b; შდრ.: განდიდნებოდა სახელი ღმრთისა იესუსისი, S-1398 125 v, 9—10 a.

განკაცება: შენ გარდამოკედ ზეცით და განკაცდი, H-622 17 r, 9—10.

აღზუავება: ნუ აღზუავდების ნურასამე ზედა, H-622 101 r, 13—14; შდრ.: უკუეთუ ექნებოდი, აღზუავნეს, სინ. მრავალთ. 214, 16.

განსივება: და მუნქუესვე საურველნი მისნი განუსივდეს, Sin.-46 183 r, 6—8; და მუნქუესვე სარცხუნელნი მისნი განუსივდეს, Ath.25 91 r, 14—16 a; შეემთხვნეს მას ვნებანი მწარენი და ფიცხელნი, განსივდა, H-622 113 v, 23—25; შდრ.: და განსივნა, S-407 187 r, 2 b.

შერიჟუება: და შე-ოდენ-რიჟუდებოდა, ლატ. ლექც. 228 v, 16—17 b; და ვითარ შე-ოდენ-რიჟუდებოდა, Sin.-16 263 v, 6; შდრ.: და შე-ოდენ-რიჟუნებოდა, ი. 6, 17 DE.

დავაკება: ვიდრემდის დავაკდეს ზურგი მისი, ექუს. დღ. (აბ.) 55, 3—4 A; შდრ.: დავაკნეს B.

განზრქომა: და აღვსებულ რაი არნ და განზრქდებიან, კლემაქს. 108 v, 26—27; შდრ.: რამეთუ განზრქნა გული ერისაი ამის, მ. 13, 15 C.

დამწიფება: და შემდგომად ამისა დამწიფდების სხუაი, მამათა ცხოვრ. 441 v, 1—3; შდრ.: არა აქუს ნებაი, რამთამცა მომწიფნა კეთილად, Sin.-97 112 r, 13 b.

როგორც ვხედავთ, ძველ ქართულში ძალზე ხშირია -დ სუფიქსი ისეთ შემთხვევებში, სადაც ადრე -ნ გვექონდა. ა. შანიძის სიტყვებით: „მერმინდელი დონი, გაჩენილი ფონეტიკურ მოვლენათა წყალობით, თანდათან მეტოქეობას უწევს პირვანდელ წარს. ამ მეტოქეობაში მას ხელს უწყობს ის გარემოება, რომ, თუმცა მცირეა წარწერა ბგერათა რიცხვი (ნ, რ, ლ), მაგრამ მრავლისაგან მრავალია მათზე დაბოლოებული სახელი და ამიტომ ორი ფორმანტიდან უფრო ხშირად დონი იხმარება ხოლმე. ხმარება კი

მას უპირატესობას ანიჭებს და ისიც ნელ-ნელა, მაგრამ თანდათან აფართოებს თავის მოქმედების საზღვრებს და ისეთი სახელებისაგან იწყებს ზმნის წარმოებას, სადაც წესით წარსულს უნდა ჰქონდეს ადგილი“ (63, გვ. 43).

ბ) პრეფიქსიანი და სუფიქსიანი

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ქართულ სალიტერატურო ენას ახასიათებს ტენდენცია, გააფართოოს სუფიქსურ ვნებითა გავრცელების არე თავდაპირველ პრეფიქსულ ვნებითა ნაცვლად (46, გვ. 64—65; 26, გვ. 32—35). მიუთითებენ, რომ ეს მოვლენა აისახება ძველი ქართული ენის ძეგლებში (46, გვ. 65; 26, გვ. 32—35). ჩვენ მიერ შესწავლილ წერილობით წყაროებში მოპოვებული მასალა ადასტურებს მკვლევართა ამ მოსაზრებებს. მათ დავიმოწმებთ, რამდენადაც ეს მასალა აზუსტებს სუფიქსურ ვნებითა გამოვლენის ქრონოლოგიას იქ, სადაც, ძველი ქართულის კლასიკურ ნორმათა მიხედვით, პრეფიქსული წარმოებაა მოსალოდნელი.

აღმოცენა // აღმოსცენდა: რომელი-იგი იმსმს ძირისაგან კუერთხი ესრეთ დიდებულად აღმოსცენდა, სინ. მრავალთ 7, 9—10; უგრწნელისაგან მარიაამისა ნაყოფშუენიერი იგი ხმ აღმოსცენდა, იქვე 21, 28; მიერვე ნათესავისა ჩუენისა მკსნელი ქრისტე უთესლოდ აღმოსცენდა, იქვე 41, 7—8; ჭეშმარიტებაჲ ქუეყანით აღმოსცენდა, იქვე 159, 32—33 და მისთ.

შეშინა // შეშინდა: ესე პირისაგან ანგელოზისა არა შეშინდა, სინ. მრავალთ. 9, 10; რამთა შეშინდეს ერი ესე, იქვე 56, 19; მაშინ ნერონ შეშინდა, იქვე 249, 36; ზოლო დედაკაცი იგი შეშინდა, მრკ. 5, 33 C; შეურაცხ-ყო იგი სიტყუთა და შეშინდა, უდაბნ. მრავალთ. 22 r, 4—5 b; და არამ შეშინდეს ზარისა მისგან, მარხვ. 8 r, 9—10; ესე პირისაგან ანგელოზისა არა შეშინდა, ათონ. მრავალთ. 4 r, 13—14 a; შეშინდა ფელიქს, S-407 246 v, 7—8 b; შდრ.: ზოლო დედაკაცსა მას შეეშინა, მრკ. 5, 33 DE.

დამტკიცა // დამტკიცნა > დამტკიცდა: და დამტკიცნა ჭეშმარიტებაჲ, სინ. მრავალთ. 182, 6; რამთა პირითა მოწამეთა ორთაათა, ანუ სამთაათა დამტკიცნეს ყოველი სიტყუაჲ, მთ. 18, 16 C; და უკუეთუ ეშმაკი თავსა თვსსა განევთა, ვითარ დამტკიცნეს მეუფებაჲ მისი, ლ. 11, 18 CDE; დამტკიცებით დამტკიცნენ სიტყუანი ჩემნი თქუენ ზედა ბოროტებად, იერ. 44, 29; შდრ.: და დამტკიცდეს აღდგომისათჳს აღამისისა, ათონ. მრავალთ. 65 v, 20—22 a; ამით კუერთხი შეფისაჲ დამტკიცდების, იელ. იადგ. 193 r, 9—10; შდრ.: რამთა პირითა ორისა, ანუ (და D) სამისა მოწამისაათა და ე მ ტ კ ი ც ო ს ყოველი სიტყუაჲ, მთ. 18, 16 DE.

განმტკიცა // განმტკიცა > განმტკიცდა: არა თუ ცეცხლითა განილე-
ვის, არამედ მადლითა განმტკიცების, სინ. მრავალთ. 191, 12; ხოლო
ყრმა იგი აღორძინდებოდა, განმტკიცებოდა სულითა, ლ. 1, 80 DE;
შენდამი განმტკიცენ მე საშობიგან, ფსალმ. 70, 6; შდრ.: რამათა გან-
მტკიცდეს, H-622 57 r. 24; ამით კუერთხი მეფისაი განმტკიცდების,
Sin.-64 170 v. 5—6; იესუ აღორძინდებოდა და განმტკიცდებოდა, წყა-
როსთ. ოთხთ. 116 v. 16—17.

განეშორა // განეშორა: მტერი იქმნეს საყუარელ და განეშორდეს მახ-
ლობელნი და მონანი, შატბ. კრებ. 268 r. 13—14; შდრ.: განეშოროს
მაჟამ ძისაგან და ძე მამისაგან, ლ. 12, 53 C.

განმეგრძნა // განმიგრძნა // განმიგრძდა: რამეთუ განმეგრძნა მე მწი-
რობაი ჩემი, ფსალმ. 119, 5 D; შდრ.: განმიგრძნა BC; შდრ.: განმიგრძდა
CL

დაესრულების // დასრულდების: ვინაიდა ყოველი ჟამისაგან დაწყებუ-
ლი თვნიერ ყოვლისა ჟამსავე შინა დასრულდების, ექუს. დღ. 4, 21—22;
შდრ.: სადა-იგი მატლი მათი არა დაესრულების, მრკ. 9, 48.

აღესრულა // აღსრულდა: აღსრულდა დღესა ხუთშაბათსა, Ath.-9 347 v
(ბლეიკით, გვ. 46).

აღეშენა // აღშენდა: და მიუმცნო მეფესა ესრეთ, ვითარმედ: „ფრიად
აღშენდი ამითითა ხილვითა“, ლიტ. ქრესტ. I 175, 18—19; მეტოქე მი-
სითა წყალობითა აშენდა, ათ. 267, 19—20; შდრ.: აღეშენა ტაძარი
ესე, ი. 2, 20.

გამოცხადა // გამოცხადნა > გამოცხადდა: რამათა გამოცხადნენ მრავ-
ალთაგან გულთა ზრახვანი, ლ. 2, 35 C; არა არს დაფარული, რომელი
არა გამოჩნდეს, და არცა საიდუმლოა, რომელი არა გამოცხადნეს, მ. 10,
26 DE; რაჟამს ქრისტე გამოცხადნეს, სინ. მრავალთ. 371, 6—7; შდრ.:
გამოგიცხადდეს შენ საიდუმლოა დიდი, იქვე 255, 25—26; გამოუცხად-
დეს იგი ზის სოფლისათა და შფოთი და შრომაი შეამთხვონ მას, Sin.-11
354 v. 13—14; ვიდრემდის იგი გამოცხადდებოდის, თარგმ. კათ. ეპისტ.
371, 3—4 a; შდრ.: ამა ანგელოზი უფლისაი გამოეცხადა ჩუენებით
იოსეფს ეგვიპტეს, მ. 2, 19 C.

განცხადა // განცხადნა: და ესმა მეფესა ჰეროდეს, რამეთუ განცხადნა
სახელი იესუსი, მრკ. 6, 14 C; მოვიდის ნათლად, რამათა განცხადნენ საქ-
მენი მისნი, ი. 3, 21 C; რამათა განცხადნენ მრავალთაგან გულთა ზრახვა-
ნი; შდრ.: ესე სამ გზის განეცხადა იესუ მოწაფეთა მათ, ვინაიძგან
აღდგა მკურდრეთით, ი. 21, 14 C.

ზემოთ დამოწმებული ფორმები ე პრეფიქსიანია. დასტურდება ი პრე-
ფიქსიანი ვნებითის სუფიქსური ვნებითით შენაცვლების შემთხვევებიც:

აღმადლა // აღმადლდა: და მე ოდეს აღმადლდე ქუეყანით, ი. 12,
32 DE; შდრ.: და მე მას ჟამსა აღვიმადლო ქუეყანით, ი. 12, 32 C;

აღმადლდა ზეცად, აპოკრ. მიმოღ. მოციქ. 3 D; შდრ.: აღმადლდა E.
შეიკუა // შეკუენა: რამსათუს მწუხარმ იქმენ და შეკუენა პირი შენი,
პარზ. ლექც. 35 r, 22—24 a; შდრ.: და შეწუხნა კაენ ფრიაღ და შეი-
კუა პირი მისი, იქვე 35 r, 20—21 a.

განითოვნეს // განსთოლდეს // განსთოვდეს // განსთოვლდეს: გან-
ითოვნეს იგინი სელმონს, ფსალმ. 67, 15 A; შდრ.: განსთოლდეს BC;
განსთოვდეს D; განსთოვლდეს E; განსთოვლდენ Z.

ძველ ქართულში შეინიშნება ისეთი ფაქტებიც, როცა პრეფიქსიანი
ვნებითი სუფიქსურს ენაცვლება:

განჰვსნდა // განივნა: რამეთუ ამას ოდენ უამსა განვსნდა კრუ-
ლებამ მისი, Sin.-46 167 v, 14—15; წმიდამ იგი ევედრებოდა მისთვის ძესა
ღმრთისასა, რამთა განჰვსნდეს კრულებამ ენისა მისისამ, იქვე 169 r,
3—5; შდრ.: ყოველნი კრულებანი განივნეს, საქმ. მოციქ. (აბ.)
125, 26.

დაჰვსნდა // დაივნა: დაჰვსნდეს წყევანი ევაისნი, Sin.-20 3 r, 19—20;
შდრ.: ვითარმედ გორცნი ესე დაივნებოან, Sin.-11 60 r, 22.

განწმიდნა // განიწმიდა: ძმანო, დღეს ჭუარი აღემართა და სოფელი
განწმიდნა, უდაბნ. მრავალთ. 107 r, 18—19 b; დღეს იორდანისა
წყალითა განწმიდნების უცოდველი, მოდრ. იადგ. 94 r, 14;
შდრ.: განიწმიდნით და იყვენით, რამეთუ წმიდა ვარ მე, ლევიტ. 11, 44 O.

განყინდა // განიყინა: განყინდეს რამ სისხლი, შეიცვალების იგი
გორცად, ექუს. დღ. 92, 9; შდრ.: განიყინის იგი და შეიცვალის სიმტკი-
ცედ ქვისად, იქვე 88, 18.

ძველი ქართული ენის უკანასკნელ პერიოდში გამოვლენილი პრეფიქ-
სული წარმოების სუფიქსურით შეცვლის ტენდენცია გაცილებით მძლავ-
რია და გავრცელებული, ვიდრე პირუკუ შენაცვლებისა.

გ) -ე > -ი

მოიპოვება -ე პრეფიქსიანი ვნებითი გვარის ზმნათა ერთი ჯგუფი,
რომლებიც ძველი ქართულის დონეზე ერთპირიანებად შეიძლება
ჩაითვალოს: დაეთესა, დაემარხა, დაებადა და მისთ. ეს ზმნები რო-
გორც ა. შანიძემ გაარკვია, ისტორიულად ორპირიანებია (65,
გვ. 172—178).

ის გარემოება, რომ ამ ტიპის -ე პრეფიქსიანი ვნებითის ფორმები ორ-
პირიანებად აღარ გაიზრებოდნენ, ვნებითის -ე პრეფიქსის -ი-თი შეც-
ვლის საფუძველი გახდა (29, გვ. 325).

წარეტაცა // წარიტაცა: ერთი იგი წარიტაცოს და ერთი იგი დაეტეოს
ლ. 17, 35 CD; შდრ.: წარეტაცოს E.

აღეშენა // აღიშენა: რომელი აღიშენებოდა ბოროტად, სინ. მრევალთ. 181, 15; ნეკრესს კახეთისასა ეკლესიაა აღიშენა სრულებით, მოქც. 96: 35—36 წ; უკუეთუ ქალაქი ესე აიშენოს და ზღუდენი ამისნი აღეშენონ, ეზრა ზორობაბ. 2, 18 O; აიშენოს ID; შდრ.: აღეშენოს წ; და ლევიტელთა მათ დაუწერა როქიკი მი-მუნ-დღემდე, ვიდრემდის აღსრულონ ტაძარი იგი უფლოსა და იერუსალემი აღიშენოს, იქვე 4, 55 O; აღიშენოს IF; შდრ.: აღეშენოს D; შდრ.: აღეშენდეს წ; მე ვბრძანებ რაითა ყოლადვე სრულიად აღიშენოს, იქვე 6, 27 O; შდრ.: აღეშენოს IDE; ესე თითოსახითა სათნოებათა შეუენიერებითა იშენების, A-1 160, 18—19, და სხვა.

დაებადა // დაიბადა: ნებითა შენითა იყენეს და დაიბადნეს, იოვ. გამოცხად. 4, 11 ABC; ვინაითგან კაცნი დაიბადნეს ქუეყანასა ზედა, იქვე 16, 18 B; შდრ.: დაებადნეს AC; თუალი დაიბადა, ხოლო სიბრმე წარწყმედისაგან თუალთაისა მოვალს, Ath.-32 113 r, 13—14; დაიბადნეს ღმრთისა მიერ, იქვე 114 r, 4; მეორედ დაიბადები, იქვე 184 r, 14—15; ღმრთისა მიერ დაიბადა, იქვე 167 r, 2—3; რომელი დაიბადა გელითა ღმრთისაითა, Ath.-21 64 v, 9; პირველისა მისისა სახისაგან, რომელსა ზედა დაიბადა, იქვე 133 v, 17—18; ვიდრემდის მიიქცეს მიწადე, ვინაიცა დაიბადა, იქვე 264 r, 9—10; დაუბადებელი დაიბადების, A-1 44, 14—15; ვითარცა დავიბადენით, იქვე 81, 3—4; მიწადე მოვიქცე, ვინაიცა დავიბადე, იქვე 171, 3—4; სათნოებანი დაიბადნეს მის მიერ, A-445, 244 v, 8—9, და სხვ.

დაიბადა ტიპის ფორმები ხშირია ბასილი დიდის „ექუსთა დღეთაჲ“-ს გიორგი მთაწმიდლისეულ თარგმანში: 8, 16; 9, 17; 21, 13; 33, 15—16; 42, 34; 44, 19; 65, 21; 89, 6; 91, 14; 92, 6; 92, 6—7; 98, 8; 105, 35; 106, 4—5; 108, 36.

გამოერჩა // გამოირჩა: წმიდანი და მართალნი ესერა აწ გამოირჩევიან სადღურისა მისთვის ცხოველისა, საკითხ. წიგნ. II 52, 22—23 წ; შდრ.: გამოერჩევიან წ; იგინი გამოირჩევიან და ჩუენ გურულის. იქვე 52, 24—25 წ; შდრ.: გამოერჩევიან წ.

დაეყენა / დაიყენა: ნუუკუე ჩუენ გამო დაიყენოს მართალთა კოლო ეზრა სუთ. 2, 39 I; შდრ.: დაეყენოს O.

დაეთესა // დაითესა: რომელი-იგი უწინარეს სხუათაისა დაითესა, Ath.-32 167 r, 9; დაითესვის გინებითა და აღდგების დიდებითა, A.-135 212 v, 14—15; თესლი, რომელი ერთბამად დაითესა, ძიებ. სულ. მაკრინ. 39 r, 30—31 a; შდრ.: ვინაითგან დაეთესა მათ შორის კეთილად, იქვე 39 r, 44—45 a.

დაეკრძალა // დაიკრძალა: შემდგომად რაოდენისაჲე ჟამისა აღმოიყვანნეს პატროსანნი იგი ნაწილნი მათნი და ლუსკუმასა შინა დიდებულად დაეკრძალნეს, A-193 295 v, 9—11.

დაფლა // დაიფლა: დავიფლნეთ ქრისტეს თანა, რომელი-იგი ჩუენთს მოკუდა, Ath.-32 182 r, 7; ვითარ დაიფლა, ვითარ მიიცვალა, იქვე 314 r, 17—18; შდრ.: დაეფლვი წყალთა მათ შინა, სინ. მრავალთ. 88, 33.

დაემარხა // დაიმარხა: ესე არს რიცხვ სრული და მშობელი სისრული-სა და დაიმარხვის ვიღრე მეხუთედ დღემდე, A-1 52, 2—4; მახლობელად მის მიერ აღმოცენებულისა მის წყლისა დაიმარხა, A-193 3v, 4—5; მასვე მონასტერსა შინა დაიმარხა წმიდა და პატიოსანი გუამი მისი, იქვე 221 v, 10—11; შდრ.: აღვესრულე და დავემარხე, სინ. მრავალთ. 65, 23.

დაედვა // დაიდვა: გუამი მისი, ღმრთის შემწყნარებელი, ანგელოზთა მიერ და მოციქულთა დაიდვა საფლავსა შინა, Jer.-2 17 r, 15—16; შეიხზა სამკუდროთა ტილოთა და დაიდვა საფლავსა, იქვე 112 v, 30—31; ყოველმან ხემან, რომელმან არა გამოიღოს ნაყოფი კეთილი, მოკუტათო და ცეცხლსა დაიდვას, ვან. თხზთ. 14 r, 13—16 a; შდრ.: დაედვას CDE.



ვფიქრობთ, საინტერესო უნდა იყოს ძველი ქართული ენის ბოლო პერიოდის ძეგლებში დეკონენსურ ფორმათა დადასტურება:

ეკამ და ვსუამ და ვიფუფუნები, A-500 85 v, 16—17; უღლითა ემეგობრებით და ჰყუარობთ, იქვე 12 v, 19—20; და ვეშურებით გლომისაგანთა მათ, იქვე 144 r, 10—12; და არა ვეცრუვები აღთქუმასა მას მისსა, იქვე 265 v, 16—16; შდრ.: ვერ ვეცრუვები (ვეფხისტყ).

მიჩნევის ვნებითს ვადმოსცემს ვუეგემოვნების „გვეგემრიელება“ ფორმა:

რომელთაგან არარამ ვუერგების, არცა რამ ვუეგემოვნების, A-500 90 r, 2—3.

29. ასპექტისა და მომავალი დროის გამოხატვაში მომხდარი ცვლილების დათარიღებისათვის

ა. შანიძემ დაადგინა, რომ ძველ ქართულში სრული და უსრული ასპექტის დაპირისპირება ემყარებოდა სერიათა თბოზიციას: I სერიის ფორმები უსრულ ასპექტს გამოხატავდნენ, II სერიისა — სრულს. ზმნისწინის დართვა-დაურთველობას ასპექტის გამოხატვისათვის მნიშვნელობა არ ჰქონდა (65, გვ. 276, 268).

ასპექტის გამოხატვის ძველი ქართული სისტემის (ა. შანიძე მას ბერ-

ძნულ სისტემას უწოდებს ტიპოლოგიური მსგავსების გასახიზავად) ცვლილებამ თანდათან მოგვცა ის წესი, რომელიც თანამედროვე ქართულში გაბატონებულია: სრული და უსრული ასპექტის ფორმებს ვარჩევთ ზმნისწინის დართვა-დაურთველობით. ზმნისწინიანი ფორმები, ჩვეულებრივ, სრულ ასპექტს გამოხატავენ, უზმნისწინონი, ჩვეულებრივ, — უსრულ ასპექტს.

ა. შანიძე წერს: „ჯერ კიდევ ძველი ქართულის ძეგლებში კანტი-უნტად მოიპოვება ახალი სისტემის ნიმუშები. მაგალითად, ზაქარია წინასწარმეტყველის ერთი ადგილი (13,7) ასეა დამოწმებული მათესა და მარკოზის თავში: „წერილ არს: და ვსცე მწყემსი და განიბნინენ ცხოვარნი“ (მათ. 26, 31; მარკ. 14, 27), მაგრამ ასეა ზოგ რედაქციაში, ზოგში კი სხვაგვარად იკითხება: „დავსცემ მწყემსსა და განიბნინენ ცხოვარნი“. ხელნაწერები ამ საკითხში ასეა განაწილებული: აღიშურსა და ათონურში ორგანვე „დავსცე მწყემსი“ იკითხება (იგივეა ორსავე ადგილას აგრეთვე გიორგი მთაწმიდლის რედაქციაში, როგორც ეს ნაბეჭდი წიგნებიდან ჩანს), ჯრუჭისა და პარხლისაში მათეს თავში არის: „დავსცე მწყემსი“, მარკოზისაში კი — „დავსცემ მწყემსსა“ (ხელმწიფევილობით რომ ვთქვათ, ჯრუჭის ხელნაწერში იკითხება: მათეს თავში „დავსცემ“, მარკოზისაში კი — „დავსცემ“). ტბეთურში კი ორგანვე „დავსცემ მწყემსსა“ არის, როგორც ამას გამოცემა აჩვენს. არავითარი ეჭვი არ არის, რომ აქ მომავალი დროის თხრობითი კილოს მნიშვნელობით არის ნახმარი როგორც „დავსცემ“, ისე „დავსცემ“ ფორმა, ბერძნულში აქ იკითხება წინადადება მყოფადის ფორმით *παρ ἔγω τὸν ποιμαίνω*. სომხურიც მას მისდევს.

ეჭვი არ არის იმაში, რომ ერთ შემთხვევაში მომავლის ფორმა თხრობითი კილოსი ძველი სისტემით არის გამოხატული („დავსცე მწყემსი“ — II სერია, II კავშ.), მეორე შემთხვევაში კი — ახალი სისტემით („დავსცემ მწყემსსა“ — I სერია, მყოფადი).

XI საუკუნიდან რიცხვი ახალი სისტემის მიხედვით ნაწარმოები ფორმებისა თანდათან მატულობს. ორიოდე მაგალითი: „უკუეთუ მიგიშუნე ამას საქმესა ზედა, პირველად საქმეთა თქუენთა წაიწყმედთ და მერმე მონასტერი უწესოდ გავა“ (გიორგი მთაწმ. „ცხოვ. იოვ. და ეფთ“, 68) — „წაიწყმედთ“ და „გავა“ სრული ასპექტის ფორმებია, ახალი სისტემის მიხედვით გაკეთებული (ძეგლი XI ს-ისა). ახალი სისტემისავე ნიმუშია შემდეგი ადგილი მიქნაძეორელთა და ოპიზართა სიგლიდან (XI ს.): „და თუმცა ოპიზარნი უნუგეშინისცემოდ გაგუეშუნეს, იგინი შეწუხდებოდეს“ (შედევობითი კილო)“ (ნ5, გვ. 269, იხ. აგრეთვე 89, გვ. 953—958).

როგორც ვხედავთ, ასპექტის ახალი სისტემის გამოხატვა მჭიდროდაა დაკავშირებული მომავალი დროის თხრობითი კილოს ფორმების აღნიშვნასთან: ზმნისწინიანი ფორმა მომავალი დროისად გაიგება. X საუკუნის

ძეგლებიდან ზმნისწინით მყოფადის წარმოების მაგალითებს იმოწმებს ნ. ნათაძე (42, გვ. 47), რამდენიმე ასეთი ნიმუში „იოვანეს გამოცხადებიდან“ მოჰყავს ი. იმნაიშვილს (28, გვ. 136).

ნაშრომში „მყოფადის წარმოქმნის ისტორიისათვის ქართულში“ ზ. ჭუმბურიძე ვრცლად ეხება მყოფადის ზმნისწინით გამოხატვას და ამ მოვლენის ამსახველ ნიმუშებს ძველ ქართულში (79, გვ. 59—67).

ჩვენ მიერ შესწავლილ წერილობით ძეგლებში გამოვლინდა სრული ასპექტის ზმნისწინით გამოხატვის მრავალი შემთხვევა (ამ ფაქტთა დიდი უმრავლესობა სპეციალისტთა მსჯელობის საგანი არ ყოფილა). დავიწყებთ იმ რიგის შემთხვევებიდან, როცა ორი ან მეტი ზმნა სრულ ასპექტს ზმნისწინით აწარმოებს:

და მო-რამ-ვიდა მისა ანგელოზი იგი, პირველად ესრით ახარა მას და პრჭუა: გიხაროდენ, მიმადლებულო! გიხაროდენ, მიმადლებულო, რამეთუ შენ ნანდულვე სიხარულისა ღირსთა საქმეთა იქმ, რამეთუ შენ შეუფინებელი იგი სამოსელი გმოსიეს და ცხორებამ სიწმიდისაჲ გარე-შეგირტყამს. გიხაროდენ, მიმადლებულო, რომელი ზეცისა მის სიხარულისა დამტვენელი ხარ; გიხაროდენ, მიმადლებულო, რამეთუ შენ მიერ სიხარული ყოველთა დაბადებულთა განეყოფის და ნათესავი კაცთაჲ კუალად მიიღებს დასაბამითგანსა მას პატივსა, სინ. მრავალთ. 8, 37—9, 5.

ამ ნაწყვეტში, რომელიც ამოღებულია გრიგოლი ნოეცესარიელის თხზულებიდან „ხარებისათვის“, გაბრიელ მთავარანგელოზი მიმართავს მარიამს, რომელიც „სული წმიდის ძალით მიღგომილ იყო“, და აცხადებს: შენგან, მარიამ, სიხარული ყოველ დაბადებულს განეყოფა და აღამიანები კვლავ მიიღებენ პირვანდელ პატივს (იგულისხმება, რომ ეს ქრისტეს შობის შემდეგ მოხდება).

სხვა ნიმუშები:

არა ვითარ პირველი იგი ქალწული ევა მარტომ სამოთხესა შინა უსუსური გონებითა შეიტყუვა გუელისაგან და ესრით სიტყუაჲ იგი შეიწყნარა და სიკუდილი სოფლად შემოიღო და ამისთვისცა ყოველი შრომაჲ წმიდათა შეამთხვა, არამედ მსოლომსაგან წმიდისა მარიამისა ნერგი იგი ცხორებისაჲ აღმოგუცნა ჩუენ. და რამეთუ ესე მარტომ სულითა და კორციითა იპოვა წმიდა და გულდებულითა გონებითა ანგელოზსა მას ეტყოდა: ვინაჲ არს მოკითხვაჲ ესე და ვითარ იყოს ესე ჩემდა? მიიწებს სწავლის, ვითარ დიდად შეუნიერი იგი კელმწიფებამ მოფუემსგავსების ჩუენსა ამას სიგლახაკესა? ვითარ, რომელსა-იგი აქუა ძლიერებისა კელმწიფებამ, შეიმოსს ხატსა ჩუენისა შეურაცხებისასა? და რომელი უპირადებს საუკუნეთა ღმერთ არს, ვითარ ყრმა ი(ქმ)ნების და კორციელ ი(ქმ)ნების, რომელმან შეიმოსა ნათელი (ვითარცა) სამოსელი და აცხოვნებს თუსთა დაბადებულთა? ესე-ვითართა საიდუმლოთა წმიდაჲ ქალწული ეძიებდა, მიუწლომელთა და საღ-

მართოთა საიდუმლოთა დამტევენელ იქმ(ნა და)ფარვითა სულისა (წმიდი)-
საათა, იქვე 21, 32—22, 7.

ამ საიდუმლოთა გამოძიებისას მარიამს ანტერესებს, ღმერთი, „რო-
მელი უპირადეს საუკუნეთა არს“, როგორ ღაემსგავსება ადამიანებს, რო-
გორ შეიმოსება ადამიანური ხატით, ბავშვი და ზორციელი გახდება და
გ ა დ ა ა რ ჩ ე ნ ს (აცხოვნებს) „თვსთა დაბადებულთა“. ვფიქრობთ, აღ-
ნიშნული ზმნები მომავალ დროს გამოხატავენ.

რამეთუ მე ამიერიტგან წარვალ თქუენგან და მონაზონ ვიქმნები და
ვტ ი რ ო დ ი ცოდვათა ჩემთათვს ნეშტთა ამათ დღეთა ჩემთა, ლიმონ.
14, 12—14;

ცხორებამ ესე წარვალს და განიღვევის და დიდებამ და შეუენიერე-
ბამ დაქნების, ხოლო სიმდიდრე დაღპების და წარწყმდების, რამსა, ცუ-
დად ვმადლოთ, რამეთუ ყოველნი მოკუდავნი ვართ და მიწად მიქცე-
ვადნი, დიდი პარაკლიტ. 18 r, 1—3.

ჩვენთვის საინტერესო ზმნებით აქ გადმოცემულია ისეთი მოქმედე-
ბანი, რომლებიც მომავალში მოხდება. მომავალი დრო ამ შემთხვევაშიც
ზმნისწინითაა ნაწარმოები.

პრქუა მას: ვიდრემდის, ძმამ ჩემო, იქ ც ე ო დ ი ამას უსამართლო-
ებასა შინა და შიშსა ღმრთისასა არა მოიგონებ გონებასა შინა და არა
დასცხრები უკეთურთა ამათ და ბოროტთა საქმეთაგან, ლიმონ. 72, 32—
73, 3; დაარწმუნა მას და პრქუა, რამეთუ: წმიდამ აღდგომამ მოგცემს
შენ საქმარსა, რაოდენცა გ ი ნ დ ე ს, და ფასსა ორ წილ, გარნა ნუ ხო-
ლო ურჩ ე ქ მ ნ ე ბ ი მცნებასა ჩემსა, იქვე 101, 4—7; და თუ ვ დ უ მ-
ნე და არა ვ ა მ ხ ი ლ ო თავითვისი, თანამდებ მიჩს, და არა აღვიტყუა
სარწმუნოებით ამით, რომელი ჩემ თანა განმლიერებულ არს სიკუდილი-
თა მიტ ჭუარისაათა, მოგვუდები და საუკუნოსა მისგან სიკუდილისა
არავე განვერები, ათონ. მრავალთ. 95 v, 2—8 b.

ამ ფრაზებში ერთმანეთის გვერდით გვხვდება კავშირებითი II და
ზმნისწინიანი ფორმები მომავალი დროის მნიშვნელობით.

მეორედ მოსლვისა უცნაურებასა იტყვს და ვითარმედ არა თუ ჩანი
განქარდებაიან, არამედ ვითარცა წარგრაგნამ და უმჯობესისა მიმართ შეც-
ვალებამ მოიწვევის მათ ზედა, ვითარცა დიდი ირინეოზ იტყვს, ვითარმედ:
არა თუ ბუნებამ დაბადებულთამ განქარდების, რამეთუ ჭეშმარიტ არს
და მტკიცე დამბადებელი მათი, არამედ სახმ ივი სოფლისამ ამის, რო-
მელსა ზედა იქმნა ცოდვამ, შეიცვალებების, თარგმ. იოვ. გამოცხად. 6, 14 (ა).

აქ ლაპარაკია იმ საფრთხის შესახებ, რომელიც „სამყაროს მოელის“
მეორედ მოსვლის დროს. ცხადია, ზმნისწინიანი ფორმები მომავალ დროს
(სრულ ასპექტს) გამოხატავენ.

და უკუეთუ ღმერთნი თქუენნი შობილ არიან ზეცით გარდამო და
ქუეყანით, ვითარ-ვეგ თქუენ იტყვთ, ჭეშმარიტად უკუე, რამეთუ ცამ და
ქუეყანამ წარვლენ და დაივსნებიან და განქარდებაიან, შეილნიცა უკუე

უმაჯუელად, ვითარცა მშობელნი, წარგდენ და განქარდენ და ვინააღვან უწყით, ვითარმედ წარგდენ (წარვლენ ო) და განქარდებიან, ვითარ უკუე აღიდებთ მათ?

ხოლო სულნი კაცთანი რაჟამს გამოვიდენ გუამთავან მათთა, არა წარწყმდებიან და არცა განქარდებიან, არამედ მივლენ ივინი ადგილსა მას, სადა-იგი ბრძანა ღმერთმან დამარხვად მათი, საკითხ. წიგნი II 83, 30—84, 1.

ამ ნაწყევტში არა მარტო კონტექსტი, არამედ კავშირებითი კილოსა და ზმნისწინიან ფორმათა მონაცვლეობაც მიუთითებს, რომ ზმნისწინი სრულ ასპექტს (მომავალ დროს) აწარმოებს.

მსგავსი ვითარებაა ქვემოთ მოტანილ შემთხვევებში:

და რაჟამს იხილოს საჭურველი ესე ვის თანამე ეშმაკმან, მეყსულად შეეშინების წინააღმდეგომსა მას და მოეგსენების ძლევად იგი, რომლითა იძლია უდაბნოსა მას ზედა მაცხოვრისა მიერ, და ძალი მისი დაეცემის და ფრთანი მისნი დაიწუფიან, A-35 4 r, 6—14; საქმენი კეთილნი და შრომანი მაშინ მოგუცემენ უვნებლობასა, რაჟამს ვეზიარნეთ დაყუდებასა, და მაშინ მოკუდებიან ასონი ჩუენნი ქუეყანასა ზედა და მოგუეცემის დაწყნარებამ გონებისა, რაჟამს-იგი ვარეგანნი საცნობელნი დასცხრენ შფოთისა და აღძრვისაგან და დაადგრენ საქმესა ზედა სიბრძნისასა ეამ რავდენმე, იქვე 6 r, 7—16; [ღმერთმემოსილი ბასილი იტყვს, ვითარმედ დაყუდებამ დასაბამი არს სულისა განწმედისამ, რამეთუ რაჟამს ვარეგანნი ასონი დასცხრენ შფოთისაგან ვარეგანისა და ზრუნვისა სოფლისა საქმეთა, მერმე განიღძვებს გული გამოძიებად გულისსიტყუათა მათ შინაგანთა და უკუეთუ ამას შინა კეთილად მოითმინოს, მცირე-მცირედ მისწუთების მადლსა მას და სწმინდესა სულისასა, იქვე 6 v, 2—11; არამედ რაჟამს ესე ყოველი ესრეთ გულისხმა-ყოს, მაშინ მოიგებს ლოცვასა სულსა შინა თუსსა, ვითარცა საუნჯესა დიდსა და ფრიადსა, მისგან, სიხარულისა სახესა მას ლოცვისასა შესცვალებს მადლობად, იქვე 35 r, 6—11; რამეთუ რომელმან მოილო უბოვარებამ, უწყოდე, რამეთუ მის თანა პირველად აღძრვის სიყუარული ქირთა და შრომათა, და მერმე მოვალს მის თანა სიყუარული უბოვარებისა და ყოველმან, რომელმან თავს-იდევას ქირი და შრომამ, მისი გონებამ პირველად სარწმუნოებისა მიერ განმტკიცების და მერმე სარწმუნოებისა მიერ თავს-ისხამს ქირთა, იქვე 116 v, 18—117 r, 7; რამეთუ განვრილებამ იგი მკურვალებისა და ესევითარი სიმძიმე გამოსატღელად მოიწვეიან კაცსა ზედა და, უკუეთუ იგი არა უდებ იქმნას, არმედ განიფრთხოს მცირედ და აღიძულოს თავი თუსი, მერმე კუალად მოვალს და მოიწვეის მისა სხუამ მადლი და ძალი, იქვე 69 r, 12—20; და რაჟამს-იგი აღვიძრნეთ ჩუენ ზეაღმართ, დავძიმდე-

ბით მიწისა მიერ და ქუეყანისა, და რაჟამს-იგი ქუედამართ შთავიღო-
დით, ვაიძულებთ ბუნებასა მას ცეცხლისასა და გარეშე ბუნებისა მი-
სისა ქუედამართ შთავზიდავთ, ექუს. დღ. 13, 22—25; ვითარცა-იგი
რქოსნისა მის ჰინდურისა მატლისათჳს იტყუან, რომელი-იგი პირველ
მუხუნბველად შეიცვალების და მერმე მშუვან იქმნების და არცა-ღა მას
სახესა ზედა დაადგრების, არამედ ღბილთა და ვრცელთა ფრთეთა მიერ
ფრთოვან იქმნების, იქვე 101, 31—34; მე ვიტყვ მათ, რამეთუ ყოველი
საგანი, რომელი მიეცვას ხოს ღმერთსა, და არა წარუწყმდების იგი,
არამედ კუალად მიეგვების იგი მრავალწილად, ექუს. დღ. (აბ.)
39, 24—26; უკუეთუ ვინმე ტრაპეზსა ოდენ ვერ დასჯერდებოდის,
და გინა მე და გინა თუ ველოსანმან მის ცეს საგმარი რაჟმე, თუთ მან
ხოლო მარტომან იკმარენ და სხუასა ძმასა ბრალსა ნულარა შთა-
ავდებნ. და უკუეთუ ესე არა ქმნას, ორთავე ბრალსა ღმერთი მისგან
იძევს, იოვ. და ეფთ. 80, 3; განუსუენის და მერმე უბრძანის: „შეგვ-
დევთ, ვერ მოგპარსავთ: თქუენ კაცნი ხართ სახელოანნი და ჩუენ კაცნი
ვართ გლახაკნი და უცხონი, და ოდეს საფასე მის ცეთ ეკლესიასა,
განსუენებით გნებაეს ყოფაჲ და, ნუ უუკუე ვერ განგისუე-
ნოთ და მერმე შესწუხდეთ; და კუალად ძმანი ყოველნი
ძლიერად შურებიან და უკუეთუ ვიეთნიმე მოცალედ იყვნენ,
იგინცა შეწუხდებიან, იქვე 83, 2; შემშურდა სომეხთათჳს, და შემეშინა
აარგმანებად, რამეთუ დიდი ბრალობაჲ შეემთხუევის თარგმანთა, რო-
მელნი არა განეკრძალნენ და სრულიად უკუეთუ ვისმე პირველად ვითარ-
გმნოს, მეორედ თარგმანებული წინააღმდეგომად გამოჩნდების, დაჲ. 67,
16—19; ჰრქუა მათ ყრმამან მან: და ესე ვითარი ყოველთა კაცთა შეემთხუ-
ევია? ჰრქუეს მას: არა ყოველთა, არამედ ზოგთა. ჰრქუა მათ ყრმამან
მან: უკუეთუ საცნაურ არიანა კაცთა შორის, რომელთა ესე შეემთხუევის
და რომელთა არა? ჰრქუეს მას: ზოგთა შეემთხუევის და რომელნიმე და-
უშთებიან, არამედ გამორჩევით არაჲ იქმნების. ჰრქუა მათ ყრმამან მან:
და არაეინ არს, რომელმანმცა იცოდა გამორჩევით ჰეშმარიტად, ვითარ-
მედ ესე არა შეემთხუევის? ბალაეარ. 23, 15—25 C; ენებოს თუ,
განაქარებებს და კუალად მოაგებს ყოველსავე, იქვე 71, 24—25 L; შდრ.:
განაქარვენეს, მოაგნეს C; დღეს მის ცემს და ხვალე
მოუღებს და მერმე იზღვევს, იქვე 107, 5—6 C; აწ, მეფეო,
შენცა ეძიენ დედანი, რაჟთა აზრზენდენ მას და იქცე-
ოდის რაჲ მათ თანა, დაჰვიწყდების საუკუნოჲ და შეესაკუთ-
რების საწუთროსა, იქვე 123, 34—38 L; ბერმან თქუა: დააჩვე გუ-
ლი შენი მცირედ თვთოეულსა ზედა ძმასა, რაჟთა იტყოდი ჰეშ-
მარიტებით, ვითარმედ: ესე ძმად უმჯობეს არს ჩემსა წინაშე ღმრთისა, და
კუალად: ესე ვინმე უმოსწრაფეს არს, და ესრეთ მოხუალ შენ საზომსა
მას, რაჟთა გაქუნდეს თავი შენი უდარეს ყოველთაჲსა და მერმე
დამეკვდრების შენ შორის სული ღმრთისაჲ. და უკუეთუ შეუარაცხ-

პყო კაცი, წარვალს შენგან მაღლი ღმერთისა და მიეცემი შეგონებასა ჯორცთასა, და განფიცნების გული შენი, მამათა ცხოვრ. 101 r, 15 a—101 r, 1 b; გარნა უკუეთუ იხილოს ღმერთმან კაცი, რომელი იქადოდის ცრემლთა ზედა, აღიხუამს მათ მისგან და მიერთგან განფიცნების გული მისი და ჰგიეს იგი უღმობელად და წარწყმდების, იქვე 105 r, 13—20 a.

ოთხთავის ერთი ადგილი (მ. 3, 10; 7, 15; ლ. 3, 9) Jer.-12 ხელნაწერში ასე იკითხება:

რომელმან არა გამოიღოს ნაყოფი სათნოებისა, მოეკუეთების და ცეცხლსა დაედების, 337 r, 2—4; შდრ.: დაედვას CDEGFK; დაიედვას H.

ვალს ზმნის ზმნისწინიანი ფორმები ძველი ქართულის აღრინდელ ძეგლებშივე მომავალი დროის (rasp. სრული ასპექტის) მნიშვნელობას იძენენ:

შენ კადნიერებად სამოთხედ შესღვისა მოგუმაღლე ჩუენ და პირველი იგი საღმობად განსდევნე, რამეთუ შენსა შემდგომად ნათესავი დედათაი არლარა იყუედრებოდის, არლარა ეშინოდის მკვდრთა ევასთა პირველისა მისთჳ წყევისა, არცალა შობადისა მის საღმობისა, რამეთუ ქრისტე ნათესავისა ჩუენისა მკსნელი და მაცხოვარი ყოვლისა ბუნებისა, სულიერი ადამ, რომელმან მიწისაგანისა მის წყლულებად განკურნა, წმიდისაგან მუცლისა შენისა გამოვალს, სინ. მრავალთ. 13, 20—26; და მეყს თუ ჰკითხო ვისმე: რამსა მიისწრაფი აბანოდ დღეს? მოვიგოს და თქუას: რამეთუ ხვალე მარხვად შემოვალს, იქვე 110, 22—23; და თუ თითოით ვანჰყენე იგინი, თუსსა მას რიცხუსა არა გარდაძვლენ, იქვე 122, 4—5; ყოველთა დღეთა ჩუენთა სახელისა მიმართ ვლადადებთ უფლისა და ვიტყუთ: დიდებად მაღალთა შინა ღმერთსა, ქუეყანასა ზედა მშუღობად, კაცთა შორის სათნოებად, რომელი-იგი ბეთანიად მოვიდა, იგივე აქა მოვალს, ხოლო მოვალს არა ვითარცა მოსრული, არამედ ვითარცა არსი და მოსრული და მომავალი, იქვე 126, 13—16; დაუთმეთ მას, რამეთუ მოვალს და მიავგოს კაცად-კაცადსა საქმეთა თუსთაებრ, იქვე 247, 8—9; მოიქეცით და განერენით ცეცხლისაგან მის მომავალისა. არა ეგრე არს, ვითარ-ეგე თქუენ ჰგონებთ, ვითარმედ მეუფისა ქუეყანისასა ერად განწესებულ ვართ ჩუენ, არამედ ზეცით მომავალისა ღმერთისა ცხოველისა, რომელი-იგი უშჯულოებისათჳს, რომელ იქმნების ამას სოფელსა, მოვალს, იქვე 252, 18—21; მოვალს უძლიერესი ჩემსა შემდგომად ჩემსა, რომლისა არა ღირს ვარ მე დადრეკად და განკსნად საბელთა ვამლთა მისთასა, მრკ. 1, 7 C (ჯრუჰ-პარხლის ხელნაწერებში ეს ადგილი ასეა გადმოცემული: აჰა ესერა, მოვალს უძლიერესი ჩემსა, რომლისა ვერ ღირს ვარ განკსნად საბელთა ვამლთა მისთა); და ჰრქუა მათ: ესე ნათესავი არარაჲთ განვალს, გარნა ლოცვითა, მრკ.

9, 29 C (შდრ.: ვერარადთ შესაძლებელ არს განსლვად DE); ესერა აღხუალთ იერუსალმმდ, და ძე კაცისაჲ მიეცემსდ არს მღდელთმოდლუართა და მწიგნობართა, მრკ. 10, 33 C; შდრ.: აჲ ესერა აღვალთ იერუსალმმდ, და ძე კაცისაჲ მიეცეს მღდელთმოდლუართა და მწიგნობართა DE; მე ნათელს (ნათელ-DE)-გცემ თქუენ წყლითა; არამედ (-C) მოვალს უძლიერესი ჩემსა, რომლისა არა ვარ ღირს (არა ღირს ვარ DE) გამლთა მისთა ტურთვად, ლ. 3, 16 CDE; რამეთუ მოვლენან ღღენი შენ ზედა, და მოვადგან შენ მტერთა შენთა ლაშქარი, ლ. 19, 43 CDE; მოვლენან ღღენი, რომელთა შინა არა დაშთეს ქვაჲ ქვასა ზედა, ლ. 21, 6 CDE; ძმ სამე კაცისაჲ მსგავსად განჩინებულისა მისისა წარვალს, ხოლო ვაჲ არს კაცისაჲ მის, ვის მიერ მიეცემის იგი, ლ. 22, 22 CD; რამეთუ მოვლენან ღღენი, რომელთა შინა თქუან, ლ. 23, 29 DE (შდრ.: მოვიდენ C); ესე არს, რომლისათუს-იგი მე ვიტყოდე (ვთქუ DE): შემდგომად ჩემსა მოვალს კაცი, ი. 1, 30 CDE; ხოლო მოვლენან ქამნი (არამედ მოვალს ქამი DE), და აწვე არს, რაჲმს ჰეშმარიტნი თაყუანის-მცემელნი თაყუანის-ს (ჰ ს D) ცემდენ მამასა სულითა და ჰეშმარიტებითა, ი. 4, 23 CDE; ჰრქუა დედაკაცმან მან: უწყი, რამეთუ მესია მოვალს, რომელსა ჰრქუან ჰრისტე. რაჲმს მოვიდეს, მან გუთხრას ჩუენ ყოველი, ი. 4, 25 C (შდრ.: ჰრქუა მას დედაკაცმან მან: ვიცი, უფალო, რამეთუ მესია მოვალს, რომელსა ჰრქუან ჰრისტე; ოდეს მოვიდეს იგი, მითხრას ჩუენ ყოველი DE); მოვალს ქამი, და აწვე არს, ოდეს მკუდართა ესმოდის (ისმინენ DE), ი. 5, 25 CDE და მისთ.

ა. შანიძის მიერ დამოწმებული ზაქარია წინასწარმეტყველის ადგილი (13, 7 დავსცე მწყემსი) სხვა ნუსხებში ასე იკითხება:

დავსცემ მწყემსსა და განიბნინენ ცხოვარნი, ოპიზ. ოთხთ¹. 58 r, 1-3 b; ქსნ. ოთხთ. 18 r, 18 a-18 r, 1 b; Sin.-16 85v, 3-4.

ლათალის ლექციონარში გვაქვს:

რამეთუ წერილ არს: ესერა, დავსცემ მწყემსსა ამას და საცხოარი იგი მიმოგანიბნიოს, 148 r, 19-22 a;

დავსცემ მწყემსსა და განიბნიოს საცხოარი, იქვე 148 v, 28 b-149 r, 2 a.

საინტერესოა პარიზის მარხვათა ხელნაწერის ჩვენება:

მწყემსი რაჲ დასცენ, განიბნევიან ცხოვარნი, 202 r, 15-16.

თხრობითი კილოს მომავალი დროის მნიშვნელობით ზმნისწინიან ფორმათა ხმარებას მოწმობს ისიც, რომ ამ ზმნებთან ხშირად იხმარება ხვალე, ზეგე, მერმე ...ზმნიზედები, გამოთქმები: შემდგომ-

¹ ოპიზის ოთხთავი (913 წ. გადაწერილი) უსწრებს ჰრუქისა და პარხლის ხელნაწერებს, სადაც „დავსცემ“ არის დადასტურებული.

მად ჩემსა., შემდგომად სამისა დღისა. საბუთად, რა თქმა უნდა, ისიც გამოდგება, რომ ზმნისწინიან ფორმათა პარალელურად ტექსტში ვადასტურებთ კავშირებითი კილოს (განსაკუთრებით II კავშირებითის) ფორმებს; გვაქვს კონსტრუქცია: ვითარებით ბრუნვაში დასმული საწყისი+მეშველი ზმნა.

განშორება: სავანესა ერთსა ემსგავსა ესე ცხორებამი, მისგან განვეშორებით და მივალთ თუსსა ადგილსა, ისტ. ქრესტ. II 3, 15—16; ხვალე განვეშორებით ურთიერთას, იქვე 69, 23; რამეთუ ხვალე განვეშორებით ურთიერთას, ნიკოლას 200 v, 2—4 a.

განძლიერება: რამეთუ რაჟამს მოუძღურდე, მაშინ განძლიერდები, Ath.-78 171 v, 5—6; თარგმ. კათ. ეპისტ. 183, 26 b.

მოკლება: მარტსა კსა დღმ და ღამმ და ღამმ განსწორდენ, და მიერთგან ღამეთა მოაკლდების და დღეთა შეერთვოდის, სინ. ქრონიკ. 138 r, 11—17 a; სეკლებერსა იცსა განისწორნენ დღენი და ღამენი, და მიერთგან დღეთა მოაკლდების და ღამეთა შეერთვოდის, იქვე 138 r, 24—29.

დაკლება: ეგრეცა წმიდამ გორცი და პატიოსანი იგი სისხლი ქრისტისი, რავდენცა მოეფინებოდის ჩუენ ზედა, უფროასლა გამოცდილი იპოოს და არარად დააკლდების მას, ათონ. მრავალთ. 226 r, 26—30 b.

შემთხუევა: რაჟამს იქმნას მონაზონი ცრემლთა მიერ განსლვად ჭუეყანამ იგი ვნებათამ და მიიწიოს ვაკესა მას სულსა წმიდისა, მერმე შეემთხუევის მას ნუგეშინის-ცემათ, A-35 14 v, 11—14; ვხედავ საქმეთა მომავალთა ჩემ ზედა, სადათ არა უწყი, და ვერ ვიცი საზომი ცხორებისა ჩემისა და რამ შეემთხუევის ბოროტი მას შინა, ბალავარ. 70, 24—27.

შთაგზნება: თივამ ველისამ ხვალე თორნესა შთაგზნების, მამ. სწავლ. 191, 28—29 A; უკუეთუ თივამ ველისამ, რომელი ხვალე თორნესა შთაგზნების, ესრტთ შემოსის ღმერთმან, Sin.-36 214, 6—9 b.

ოთხთავის ნუსხებში ეს ადგილი ასეა გადმოცემული: უკუეთუ თივამ ველისამ, რომელ დღეს არს და ხვალისაგან თორნესა შთაგზნიან, მთ. 6, 30 C; შდრ.: უკუეთუ თივამ ველისამ, რომელი დღეს არს და ხვალე თორნესა შთაგზნების D; შთაგზნეს E; უკუეთუ ველსა გარე თივამ, რომელი დღეს არს და ხვალე შთაგზნეს, ლ. 12, 28 C; შდრ.: უკუეთუ ველსა გარე, რომელ დღეს თივამ არს და ხვალე თორნესა შთაგზნის DE.

მოწყუედა: და გვკსნენ ჩუენ გელთაგან მათთა, რომელნი ეძიებენ სულთა ჩუენთა, რამეთუ ხვალე მოვსწყდებით, ნიკოლას 201 r, 13—16 a; ვკამოთ და ვსუათ, რამეთუ ხვალე მოვსწყდებით,

Ath.-78 157 v, 19—20: თარგმ. კათ. ეპისტ. 65, 27—30 b; ებისტ. ეგნატე ღმერთმემოს. 412 v, 25—26 b.

მოძულება: და ოდეს იხილოს სულმან გემოა სიტკობებისა ღმრთისაჲ, მერმეა მოსძულდების მას სამოსელიცა იგი, რომელი ჰმო-სიეს, მამათა ცხოვრ. 174 r, 16—21 a.

დამკვდრება: უკუეთუ ესე განიზრახოს კაცმან გონებასა თუსსა, უწყოდენ, ვითარმედ არა დაიმკვდრებს ღმერთი მის თანა უკუნი-სამდე, მამ. სწავლ. 306, 16—17 AC; შდრ.: დაიმკვდროს B; კაცი, რომელი განეშოროს ვსენებისაგან ღმრთისა, მისსა გულსა დაიმკვდრებს ძურის-ვსენებაჲ მოყუსისა მიმართ, რომელი პატივ-სცემდეს ყოველსავე კაცსა ღმრთისათუს, მან მოილოს პატივი ყოველთაგან, მოქალაქობ. მონაზონებ. 64 r, 3—6; ჰკითხა ვინმე მამასა იოვანეს სპარსსა, ვითარმედ: ესეზომსა შრომასა ვიქმთ სასუფეველისათუს ცათასა, დავიმკვდრებთმეა მას? მიუგო და პრქუა მას ბერმან: მე მრწამს, რამეთუ დავიმკვდროთ, პატერიკი 116, 20—24.

ამაღლება: ხოლო რაჟამს თავსა შენსა განიმართლებდე, ამაღლების გული შენი, მოქალაქობ. მონაზონ. 4 r, 9—10; რამეთუ ვიდრელა არა მიწევნულ იყოს კაცი გულისგმის-ყოფასა, ვერ შემძლებელ არს მოქალაქებაჲ მისი დაწყნარებად. ხოლო რაჟამს მი-ეახლოს გულისგმის-ყოფასა, მაშინ ყოვლითურთ ამაღლების, იქვე 64 v, 20—23; თქუა მამამან ისიდორე: რომელნი-ეგე კეთილად იმარ-ხეთ, ნუმცა ამაღლებიან გონებანი თქუენნი და, უკუეთუ აღმაღლ-დებით, უწყოდეთ, ვითარმეა გორცსა შუკაჲთ, პატერიკი 116, 1—3;

გარემოდგმა: და რაჟამს დამდაბლდეს კაცი, მეყსეულად გარემოდგების მას წყალობაჲ ღმრთისაჲ, მოქალაქობ. მონაზონებ. 18 v, 13—14.

წარდგომა: რომლითა კადნიერებითა წარსდგები წინაშე ღმრთისა, ლიმონ. 40, 13—14 A; შდრ.: წარსდგე S.

მიცემა: აჰა ესერა, მიგცემ კრებულისაგან ეშმაკისა, თარგმ. იოვ. გა-მოცხად. 3, 9 AB; მიგცე C; ხოლო შენ მე რასა მომცემ, უკუეთუ გყო მხედველ, ისტ. ქრესტ. II 54, 31—32; აჰა ესერა, მოიწია ქამი, და ძე კაცისაჲ მიეცემის ველთა ცოდვილთასა, მ. 26, 45 C; შდრ.: მიე-ცეს DE; აჰა ესერა მიეცემის ძმ კაცისაჲ (ძმ კაცისაჲ — DE) ველთა ცოდვილთასა, მრკ. 14, 41 CDE; ძმ სამე კაცისაჲ მსგავსად განიხნებუ-ლისა მისისა წარვალს, ხოლო ვაჲ არს კაცისაჲ მის, ვის მიერ მიეცემის იგი, ლ. 22, 24; სულო ზემო, რამეთუ მიეცემი შენ ხვალე ბნელსა წყუ-ლიადსა, მამ. სწავლ. 184, 28 A; არა თუ რამეთუ მაშინ სუფევია მიედუ-ბის მისგან, არამედ რამეთუ უმტკიცესად და უმაღლესად მიეცემის მათ, თარგმ. იოვ. გამოცხად. 20, 6 AB; შდრ.: მიეცეს C; უკუეთუ სულნი მართალთანი აწვე ზეცას არიან, რაჲ არს მისაგებელი იგი, რომელ

დღესა მას საშჯელისასა მიეცემის მათ სამართლისა მითი-
სათჳს, დიალოღ. 83 r, 5—12 a.

მოკუდომა: მოიყვანა იგი მიზეზით ხილვად მკურნალობისა ველოვნე-
ბითა და პრქუა მას: რასა იტყუ, იოსებ, ო დეს მოვკუდები? ათონ. მრ-
ვალთ. 30 r, 3—8 a; ხოლო უკუეთუ ვინ თქუას: თუ რამ, აწ არღარა
მოვკუდებით? არამედ ჰე, მოვკუდებით, გარნა არღარა ვიქმნებით მონა
მისი, ვითარცა-იგი პირველ, რაჟამს ვიყვენით კრულნი სიკუდილისა მიერ,
Ath.-32 295 v, 16—18; ხოლო შენ ნუ გეშინინო, რამეთუ ა მას წ ე ლ ი-
წ ა დ ს ა არა მოპკუდები, დიალოღ. 85 r, 4—6 b; უკუეთუ ესე არა
ქმნას, მეოცდაათესა დღესა მოკუდების, იქვე 108 v, 15—17 b; და მათ
პრქუეს ყრმასა მას: ფერვი უფლისა შენისა დაშეებულ არს და უკუ-
ეთუ არა მოიკუეთოს, მოკუდების კაცი, მამათა ცხოვრ. 318 r,
4—8 a; სუ და ჰამე და იშუებდ, რამეთუ ზვალე მოპკუდები, ბალი-
ვარ. 67, 20.

აღსრულება: აჰა ესერა განვასხამ ეშმაკთა და კურნებასა ადვასრულებ
დღეს და ხვალე, და ზეგე ადვასრულები, ლ. 13, 32 C; ტბ. ოთხთ. 13,
32.

ეს ადგილი ოთხთავის სხვა ხელნაწერებში ოდნავი ცვლილებებითაა
წარმოდგენილი (არსებითი ისაა, რომ ადვასრულები ყველგან სრული ას-
პექტისაა): აჰა ესერა, განვასხამ ეშმაკთა და კურნებათა ადვასრულებ
დღეს და ხვალე, და ზეგე ადვასრულები DE. აჰა ესერა განვასხამ ეშ-
მაკთა და კურნებათა ადვასრულებ დღეს და ხვალე, და ზეგე ადვას-
რულები, S-405; Sin.-16 206 r, 3—5; Sin.-15 186, 18—21 b; ზუსტად
ასეა ლატალის ლექციონარშიც: 242 r, 27 b—242 v, 3a.

დასრულება: და რამზომცა ამაღლდეს სიმაღლე იგი გულისკმის-
ყოფისა, არა დასრულები, მოქალაქობ. მონაზონებ. 64 v, 24—25.

აღდგომა: ხოლო მამამან არსენი პრქუა მას: შემინდვე, მამაო, არა
აღდგები, ვიდრე არა წარხვდე, A-35 195 v, 11—13.

მიწუდომა: რაჟამს იწყოს კაცმან უფლებად კორციელთა მათ
ვნებათა ამის საწუთრომისა და შევიდეს შინაგანსა მას ზღვარსა, რო-
მელ არს უშინაგანეს ბუნებისა, მერმე მისწუთების მადლსა
მას ცრემლთასა, A-35 8 v, 8—13.

შთავარდომა: და რაჟამს ეახლნენ მათ ივინი, დადაცა-
თუ აიძულებდნენ თავსა თუსსა კეთილისა მიმართ, გარნა ხედ-
ენთა და გულისთქუებითა შთავარდების მას შინა, A-35 2 v, 8—12.

წარკდომა: ივინი წარკდებიან, ხოლო შენ ჰვიე, ფსალმ. 101, 27 ლ;
შდრ.: ივინი წარკდენ ოც.

მიღება: და ათნი იგი რქანი, რომელ იხილენ, ათნი მეფენი არიან, რო-
მელთა მეფობა არღა მიუღია, არამედ გელმწიფებასა ვითარცა
მეფენი ერთსა ჟამსა მიიღებენ მვეცისა მის თანა, იოვ. გამოცხად. 17, 12.



მიწევნა: ეგრევე არს სასუფეველი იგი ცათა და სამოთხც იგი ფუფუნებისაჲ, რამეთუ მარხვითა და მოთმინებითა და მღვდარებითა კაცად-კაცი მიიწევის მუნ, საკითხ. წიგნ. II 9, 37—39; ხოლო მახვლად რისხვასა მისსა იტყვს, რომელი მიიწევის უშულოთა ზედა, თარგმ. იოვ. გამოცხად. 2, 12.

აღწევნა: დაღათუ ვისმე თუალი მარჯუენაჲ მისი წარმოეგდოს, არა აღიწევის ლოცვაჲ მისი წინაშე ღმრთისა, მამ. სწავლ. 307, 2—3.

დადგრომა: უკუნისამდე, უფალო, სიტყუაჲ შენი დაადგრების ცათა შინა, ფსალმ. 118, 89; არამედ ქეშმარიტად მადლი, რომელი უკუეთუ მიეცეს, დაადგრების, ნათლისღებ. მეორე 440, 17—18.

წარმატება: იღუაწე თავისა შენისაჲ, თუ ღმრთისა მიმართ წარმატებ რასმე, რამეთუ ღღენი ჩუენნი, ვითარცა მალედ-მსრბოლნი, ეგრე წარვლენ, ისტ. ქრესტ. II 3, 1—3.

მიცვალება: ეგრეთ მსწრავლ განმავალ ვართ სოფლისა ამისგან და დაუტეობთ საყოფელთა ჩუენთა ... მივიცვალებით საუკუნეთა მით სამკვდრებელთა, საბა ასურ. 163, 28—31.

შეკმა: და რომელსა უნდეს ვენბად, მათდა, ცეცხლი გამოვალს პირისაგან მათისა და შეშუამს მტერთა მათთა, იოვ. გამოცხად. 11, 5.

მოღგმა: აწ უკუე გუეშინის, ნუუკუე გელთ იგდოს და გუეუფლოს შჯული მისი და მას [შინა] მოგუედგმის სამართლით თავსდებამ სისხლთაჲ, ბალავარ. 143, 5—7 C.

განცხოველება: რამეთუ შეცთომილი სული მიგყავს დაგებად ღმრთისა და განაცხოველებ შემდგომად სიკუდილისა, ბალავარ. 126, 3—5 C.

დადება: არაენ მომილოს მე იგი ჩემგან, არამედ მე დავსდებ მას თავით ჩემით, ი. 10, 18 DE; შდრ.: დავდგა C.

მიტეება: უწამებს ამას პავლე და იტყვს: არცა მეძავთა; არცა მეკრებეთა, არცა შემდგომითი შემდგომად, ვითარცა იტყვს, სასუფეველი ღმრთისაჲ ვერ დაიმკვდრონ. და ესრე ოდესმე იყენით, არამედ განიბანენით, არამედ განიწმიდენით. არა თქუა „ვიეთნი ხართ“, არამედ „ვიეთნი-ეგე იყენით“ უმეცრებასა შინა, ცოდვაჲ მიეტეების, ხოლო რომელი დაადგრეს ბოროტსა მას ზედა, და ისაჯოს, სინ. მრავალთ. 87, 13—18.

განშალება: ნეტარო, რამსა სულ-მოკლე იქმენ, რამეთუ ღმერთი წინაჲსწარ განგიშალებს მეუფებასა და დიდებასა, რაჲჲამსცა მას უნდეს, საკითხ. წიგნ. II 68, 25—27.

განქარება: აწ არა ჰხედავა, ვითარ უკუე საცნაურ იქმნა, ვითარმედ სულნი კაცთანი, რომელნი არა განქარდებიან, უმჯობეს არიან ღმერთთა თქუენთა განქარებადათა ცასა თანა და ქუეყანასა, რომელთაგან იშვენს, საკითხ. წიგნ. II 84, 4—6.



შეკრება: ცუდთა მათ, რომელთა არა აქუნ, არა პრქვან ტურთოსანთა მათ, ვითარმედ: გუეციტ ჩუენცა, არცალა ძლით მიუხუნიან მათგან და არცალა ჰშურნ, ვითარმედ იგინი მალედ შეიკრებენ უნჯსა, სახისა სიტყუაჲ 282, 37—283, 3.

აღმოცენება: ვიეთმე გამოცადეს და პოვეს, რამეთუ გინათუ მოიკაფოს, და გინათუ მოიწუას ფიქუნარი და მუხნარი, კუალად აღმოსცენდების და მალნარ იქმნების, ლიმონ. 58, 36—38.

დასუმა: ხოლო შენ შეჰმატე ქველის საქმესა და მოწყალეებასა, რამეთუ ამათ დღეთა შინა დაგსუამს შენ ღმერთი შენი საყდართა ზედა მოციქულისათა, ლიმონ. 16, 28—30.

დაბნელება: რამეთუ მათნიცა თუალნი ღამე მრთელ არიან, ხოლო მზმ რაჲ აღმობრწყინდეს, დაბნელებიან, ექუს. დღ. 100, 4—5.

აღუვანება: სრულ იქმნეს რაჲ კაცი, ანგელოზთა პატივისა აღუყვანების, ექუს. დღ. 113, 22.

გამოჩინება: უკუეთუ ვთქუათ, ვითარმედ: „არა ვცოდეთ“, მტყუვრად გამოვაჩინებთ მას, კათ. ეპისტ. I იოვ. 1, 10 42; შტრ.: გამოვაჩინებთ G.

განრომა: უკუეთუ კულა მე აქა მცირედ გწუართნე და მადლობით მიითუალოთ, მრწამს ღმრთისაგან, ვითა მის საუკუნოჲსა განკითხვისაგან განერებით, იოვ. და ეფთ. 68, 4.

შთაგდება: შემინდვეთ და ნუ მიძიულებთ ამის პირისათუს, რამეთუ, უკუეთუ წავიდე, ამის სოფლისავე შფოთთა შთამაგდებენ, იოვ. და ეფთ. 17, 2.

შეწუხება: პრქუა ეპიფანე მეფეთა მათ: აწ იყვენით, შევილნო, დაწყნარებულობით, რამეთუ ამიერიითგან მგელი არღა შეგეხოს თქუნ, რამეთუ ილტვის თქუნგან ვნებაჲ და საღმობაჲ და სულთქმაჲ, და იყვენით მოსავ აღდგომასა მას, და ნურასადა შესწუხდებით მისთუს, რომელნი განვიდოდიან ამის ცხორებისაგან, საკითხ. წიგნ. II 128, 28—32.

მოვლინება: და პირთა მათთაგან კუამლითურთ და წუმწუებით გამომავალი ცეცხლი სახმ არს ბოროტთა და სულისა დამწუველთა გულის-სიტყუათა, რომელთა მოგვკლენენ, თარგმ. იოვ. გამოცხად. 9, 18.

განკანონება: აქა ნუ დაიძინებ, თუ არა, მიძიმედ გაგკანონებ, იოვ. და ეფთ. 94, 2.

აღდგომა: რომელსა უჩნდეს მეგობარ ყოფად ამის სოფლისა, მტერად ღმერთსა აღუდგების, კათ. ეპისტ. იაკ. 4, 4 C.

დასტურდება შემთხვევები, როცა -ვალხ>-ვა ზმნა (სხვადასხვა ზმნის-წინით) მომავალ დროს (სრულ ასპექტს) აღნიშნავს:

არა ჰურითა ხოლო ცხონდების კაცი, არამედ ყოვლითა სიტყუთა, რომელი გამოვა პირისაგან ღმრთისა, Sin.-16 12 v, 14—17; აჰა ესერა, სიძე

შემოვა, იქვე 81 რ, 8—9; ეშმაკთა განასხამს და არა შევა მოწმებურსა მისსა დედაკაცი, პარხლ. მრავალთ. 335 v, 1—4 a; და იგიცა ცხრამეტეულად წავა და ესე ათასისაგან თურამეტი აღდგების, ქრონიკ. 327 რ, 1—2; აბრილსა ოცდახუთსა წაღმა არა წავა აქუსებად, იქვე 334 რ, 14—15, და სხვა.

ასპექტის გამოხატვის ახალი სისტემის დამკვიდრებას მოწმობს ისეთი ფაქტები, როდესაც ერთსა და იმავე წინადადებაში ერთი და იგივე ზმნა სრული ან უსრული ასპექტისაა იმის მიხედვით, ზმნისწინი დაერთვის, თუ არა:

ხედვიდა მაყულოვანსა, რომელი იწუებოდა და არა შეიწუებოდა, Ath.-21 265 v, 16—17; A-134 237, 24—25; რომელი სწუვიდა და არა დასწუვიდა მსგავსად მაყულისა, Ath.-32 42 v, 16—17; ცხორ. და შესხმ. ბასილისი 360, 7—8; ნათელი იყო, რომელი ცეცხლისაგან მოსეს ერუენა, რაემს მაყულოვანსა მას სწუვიდა და არა შესწუვიდა, ნათლისღებ. მეორე 412, 3—5; რაემს მაყუალსა სწუვიდა და სადმე და ვერ დასწუვიდა, ვრიგოლ ღმრთისმეტყ. ჰომილ. 188, 2—4 a; შდრ.: მაყუალი აგზებულნი და არა შემწუარი, ეგზეგოდა და არა შეიწუებოდა, სინ. მრავალთ. 204; 26—27.

ძველი ქართული ენის ძეგლებში შეინიშნება მყოფადის წრის მწკრივთა (ხოლმეობითი, მყოფადის კავშირებითი) ჩამოყალიბების ამსახველი ფაქტები. ზ. ჰუმბოლტი იმოწმებს ხოლმეობითის ერთ ნიმუშს „დავით გარეჯელის ცხოვრებიდან“ (79, გვ. 62).

ჩვენი აზრით, ხოლმეობითის მწკრივის ფორმებად შეიძლება მივიჩნიოთ ზემოთ დამოწმებული შეიწუებოდა (სინ. მრავალთ. Ath.-21, A-134), დასწუვიდა (Ath.-32, ცხორ. და შესხმ. ბასილისი), შესწუვიდა (ნათლისღებ. მეორე) ფორმები.

დავასახელებთ კიდევ ორიოდ ნიმუშს:

ფრიად განგრძობილად იქმნებოდა საქმეთა მათთა სრულიად აღწერით, აგ. ძეგლ. I, 280, 34; უკუეთუმცა ქალწულისანი წარმოეთქუნეს, წინააღუდგებოდა ზჯულსა, Jer.-12 18 რ, 11—12; მაშინ განიხარა კეისარმან და დაიდასტურა, რამეთუ ყოველი განემარჯუებოდა, ქ. ცხ. 242, 10—11.

მყოფადის კავშირებითი, თითქოს, უფრო აღრინდელ ხელნაწერებში გვხვდება:

ხოლო რაემს იხილოთ ბილწი იგი მოთარებისა მდგომარე, სადა არა ჯერ-იყოს, რომელი-იგი აღმოიკითხვიდეს, გულისგმა-პყოფდინ, მაშინ ჰურიასტანი წარივლტოდეთ მთად, მრკ. 13, 14 C; შდრ.: და რაემს იხილოთ საძაგელი იგი ოვრებისა მდგომარე, სადა-

იგი არა ჯერ არს, — რომელი აღმოაჩინებოდა, — მაშინ რომელნიც უყენენ ჰურიასტანს, ივლტოდელ მთად DE; აღდგენ შეიღნი მამადედანა ზედა და მოჰკლვიდენ მათ, მრკ. 13, 12 DE; შდრ.: მოწყუდნენ C; რამეთუ მიგცნენ თქუენ მამა-დედათაგან და ძმათა და მეგობართა და ნათესავთა, და მოჰკლვიდენ თქუენგანთა, ლ. 21, 16 CDE; რამათა მიიღონ ყოველთა ბეჭედი მისი კელსა ზედა მარჯუენესა, ანუ შუბლსა ზედა, და რამათა ვერ იყიდდეს რას, ანუ განჰყიდდეს, გარნა რომელთა აქუნდეს ბეჭედი მისი, იოვ. გამოცხად. 13, 17; შდრ.: თარგმანი: და დადვას რჩული, რამათა ვერამ იყიდოს, ანუ განყიდოს, გარნა რომელთა აქუნდეს ბეჭედი მისი, თარგმ. იოვ. გამოცხად. 13, 7; მიიღეთ სწავლა, ნუუკუე განრიხხდეს უფალი და წარსწყმდებოდით თქუენ გზისა მისგან მართლისა, რაჟამს აღატყდეს მყის გულისწყრომამ მისი, ფსალმ. 2, 12 4; შდრ.: წარსწყმდეთ გზისა მისგან მართლისა 4.

ძველი ქართული ენის ძეგლებში ნომავალ დრო საკმაოდ ხშირად გამოიხატება ვითარებითში დასმული საწყისისა და მეშველი ზმნის საშუალებით (35, გვ. 56—57; 55, გვ. 199; 43, გვ. 127—129; 29, გვ. 138; 205; 34). იმის გამო, რომ ერთსა და იმავე კონტექსტში ერთმანეთს ენაცვლება ხოლმე კავშირებითი კილოს ფორმები, მასდარული კონსტრუქცია და ზმნისწინიანი ფორმები მყოფადის მნიშვნელობით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მასდარული კონსტრუქცია სრულ ასპექტსაც გამოხატავს, ისე როგორც სრული ასპექტისაა სათანადო კონტექსტში კავშირებით კილოში მდგარი ზმნა, ან ზმნისწინიანი ფორმა. ეს ვარაუდი სარწმუნოდ შეიძლება მოგვეჩვენოს, თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ „აღწერილობითი ფორმები მეტი კატეგორიულობის, აუცილებლობის შინაარს ატარებენ, ვიდრე კავშირებითების ფორმები“ (55, გვ. 199). ამგვარი კონსტრუქცია მიუთითებს, რომ მოქმედება აუცილებლად უნდა შესრულდეს:

რამეთუ იე კაცისამ მისლვად არს, ვითარცა წერილ არს მისთვის, მრკ. 14, 21 C; შდრ.: წარვალს DE; რომელი-იგი (-იგი—DE) ჩემსა შემდგომად მოსლვად არს, ი. 1, 27; უწყი, რამეთუ აღრე ყოფად არს დატევებამ საყოფლისა ამის ჩემისამ, კათ. ებისტ. 2 პეტრ. 1, 14; გარდაიქცეს ფერნი პირთა მათთანი, რაჟამს განიზრახეს, ვითარმედ ქუეყანამ დაქცევად არს, ისტ. ქრესტ. II 44, 24—25; გიხაროდენ, მიმადლებულო, რამეთუ მკლავთა შენთა ზედა შემოქმედი ყოველთამ ტურთვად გც, სინ. მრავალთ. 9, 5—6 და მისთ.

თანამედროვე ქართულში რამდენიმე ზმნაა, რომელთაც მყოფადის წრის მწკრივები ზმნისწინის დაურთველადაც ეწარმოება. ეს მოვლენა ა. შანიძეს მიაჩნია ასპექტის გამოხატვაში ახალი სისტემის გამარჯვე-

ბის შედეგად (65, გვ. 274). ამ ვითარების ამსახველი რამდენიმე ნიმუში
ველ ქართულ ძეგლებშიც შეინიშნება:

იქმნების: რამეთუ ესე მარტომ სულითა და გორცითა იბოვა წმიდა და
გულღებულთა გონებითა ანგელოზსა მას ეტყოდა: ვინაჲ არს მოკითხვამ
ესე ჩემდა? მინებს სწავლის, ვითარ დიდად შეუნიერი იგი გელმწიფებამ
მოგუემს გავსებთ ჩუენსა ამას სიგლახაკესა? ვითარ, რომელსა-
იგი აქუს ძლიერებისა გელმწიფებამ, შე ე მოსს ხატსა ჩუენისა შეურა-
ცხებისასა? და რომელი უპირადეს საუკუნეთა ღმერთ არს, ვითარ ყრმა
იქმნების და გორციელ **იქმნების**, სინ. მრავალთ. 21, 36—22, 4; რამეთუ
მე ამიერიით გან წარვალ და მონაზონ ვიქმნები, და ვსტი-
როდი ცოდვათა ჩემათუს ნეშტთა ამით დღეთა ჩემთა, ლიმონ. 14,
12—14; მოვკუდებით, გარნა არღარა ვიქმნებით მონა მისი, ვითარცა-
იგი პირველ, Ath.-32 295 v, 16—17 და მისთ.

ექმნების: და უკუეთუ ვინმე იკადროს და გელ-ყოს ამის
წიგნისა წარღებამ ამის წმიდისა ადგილისაგან, წმიდაამცა მოსე
წინასწარმეტყუელი მოსაჯულ ექმნების, სინ. სამოციქ. ფრაგმ. 11 v, 18—
21 (გადამწერის ანდერძი): და უწყის უფალმან, რომელ სწორად სიკუდი-
ლისა მძიმე არს ესე საქმე ჩემ ზედა. გარნა რაჲ ვყო, არა ვიცი, წმი-
დასა მეფობას თქუენსა ურჩ ვერ ვექმნები, იოვ. და ეფთ. 19, 2.

იქმ: რასა სასწაულსა იქმ, რაითა ვიხილოთ და გურწმე-
ნეს შენი, ი. 6, 30 DE; შდრ.: ჰყო C, და სხვა.

მიუთითებენ, რომ XI საუკუნიდან ასპექტის გამოხატვის ახალი სის-
ტემის მაჩვენებელ ფაქტთა რაოდენობა წერილობით ძეგლებში თანდათან
მატულობს (65, გვ. 269; 79, გვ. 65), „თუმცა მოკავალი დროის გამოხატ-
ვის ძირითად საშუალებად ერთხანს კვლავ კავშირებითი რჩება“ (79,
გვ. 65).

საფიქრებელია, ძველი ქართულის კლასიკური ნორმების ზეგავლენის
შედეგია ის, რომ საერო ლიტერატურის ისეთ ძეგლებში, როგორცაა
„ვეფხისტყაოსანი“, „ამირანდარეჯანიანი“... ახალი სისტემის ამსახველ
ფაქტთა გვერდით ხშირია ძველი სისტემის ნიმუშებიც. განსაკუთრებული
მნიშვნელობა ასეთ შემთხვევაში ენიჭება მწერლის (გადამწერის) ენობ-
რივ პოზიციას: ზოგიერთი მწერალი, თუ გადამწერი არქაულ სისტემას
ანიჭებდა უპირატესობას, ზოგი კი ახალს — ცოცხალი ენისათვის დამაბა-
სიათებელს.

ახალი სისტემის პირველი ნიმუშები სინურ მრავალთავში იჩენს თავს,
შემდგომი ხანის ძეგლებიდან განსაკუთრებით ხშირია ადიშის, ჯრუჭისა და
პარხლის ოთხთავებში, ლიმონარში, იოვანეს გამოცხადებასა და მის თარ-
გმანებაში, ათონის მრავალთავსა და სხვა უმნიშვნელოვანეს ნუსხებში.
უძველეს ტექსტებშივე შეინიშნება მიმდევობის სრულასპექტიან ფორმათა



ზმნისწინის საშუალებით გამოხატვის ჩასახვა¹, აგრეთვე დროის გადაწყვევა (ახლანდელი > მომავალი), რაც ზმნათა ერთ კლასს ახასიათებს.

ლიტერატურა

1. ილ. აბულაძე, ბალავარიანის ქართული რედაქციები, თბ., 1957.
2. ილ. აბულაძე, ქართული ზმნის იშვიათი ფორმები VIII—X სს-ის ძეგლების მიხედვით: თსუ შრ., 93, 1954.
3. ა. არაბული, მესამე ზომეობითი ხევესტრულში: ზოგადი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საკითხები, თბ., 1978.
4. ა. არაბული, სპორადულად გამოვლენილ III პირის -ნ/-დ, -ენ/-ედ სუფიქსთა ფუნქციისათვის ძველ ქართულში: ნარკვევები იბერიულ-კავკასიურ ენათა მორფოლოგიიდან, თბ., 1980.
5. გ. ახვლედიანი, ორი ერთსახე პრეფიქსი ქართულ ზმნაში: ჩვენი მეცნიერება, № 1, 1923.
6. ლ. ბარამიძე, ზოგიერთი ტიპის მეშველზმნიან ფორმათა ჩასახვა და განვითარება ქართულში: თსუ ძვ. ქართ., ენის კათ. შრ., 9, 1964.
7. ლ. ბარამიძე, ვნებითი გვარის ზმნათა აწმყოს დაბოლოებისათვის ძველ ქართულში: თსუ ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ., 19, 1976.
8. თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957.
9. თ. გამყრელიძე, სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბ., 1959.
10. ე. გეუჩქოვაი, კუხუბათის წარმოება ქართულსა და ზოგ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენაში (კუხუბათის მაწარმოებლები ძველ ქართულში): საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 56, № 1, 1969.
11. ე. გეუჩქოვაი, კუხუბათის წარმოება ქართულსა და ზოგ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენაში: მაცნე, 1971, № 2.
12. დ. გეჭაძე, გარდამავალი ზმნების დრო-კილოთა III ჯგუფის ფორმები ძველ ქართულში (სადისერტაციო ნაშრომი), თბ., 1952.
13. დ. გეჭაძე, მესამე პირის სუბიექტის ნიშანი -დ ძველ ქართულში: ქუთაისის პედ. ინსტ. შრ., XI, 1952—53.
14. ბ. გიგინეიშვილი, ც. კიკვიძე, შესაქმის, გამოსლვათა და ლევიტელთა წიგნების ქართული ვერსიები: მრავალთავი, I, თბ., 1968.
15. ბ. გიგინეიშვილი, კუხუბათის ფუნქციონალური სუფიქსი ზმნათა ერთ წყებასთან ძველ ქართულში: მრავალთავი, IX, თბ., 1931.
16. კ. დანელია, იერემიას წინასწარმეტყველების ძველი ქართული ვერსიები და მათი მომდინარეობის საკითხი: თსუ ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ., 9, თბ., 1964.
17. ფ. ერთელიშვილი, -დ/-ნ/-ენ ვნებითობის სუფიქსთა გენეზისის საკითხისათვის: თსუ შრ., 93, 1960.

¹ მიმღეობის სრულსაპექტიანი ფორმების ზოგი ნიმუში ზემოთ დავიმოწმეთ. დამატებით შეიძლება მივეთითოთ:

ეკრძალე თავსა შენსა, ფრთხილ იყავ, განმკითხველ, აწინდელისა მმარხველ და მშავალინა მის წინასწარმცნობელ, Ath-32 79 v, 23—25; ერთნი იგი საუკუნენი, რომელთა ვიტყვო, ესე ცხოვრებაა არს და, ერთნი საუკუნენი, მომავალი იგი ცხოვრება, A-135 216 r, 12—14.



18. ი. ვეშაბიძე, ზმნისწინი ძველ ქართულ ენაში, თბ., 1967.
19. ჭ. თევზაძე, რთული ზმნები ძველ ქართულში: პეშკინის სახ. თბილისის სახ. პედ. ინსტ. შრ., 13, თბ., 1959.
20. ვ. თოფურია, ენის განვითარების შინაგან კანონთა ერთი ნიმუში ქართულში: იკე, V, 1953.
21. ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა სიტყვათწარმოებიდან, II: ენიმკის მოამბე, V—VI, 1940.
22. ვ. თოფურია, სვანური ენა, I, ზმნა: შრომები, ტ. I, 1967.
23. ვ. იმნაიშვილი, კაუზატივი ძველ ქართულში: თსუ სტუდ. სამეცნ. შრ., X, 1970.
24. ვ. იმნაიშვილი, მამათა ცხორებანი, თბ., 1976.
25. ვ. იმნაიშვილი, კვლავ შერეული კავშირებითის შესახებ ძველ ქართულში: თსუ შრ. 187, თბ., 1977.
26. ი. იმნაიშვილი, ვნებითი გვარის ზმნათა თავისებურებანი ძველ ქართულში: თსუ ძე. ქართ. ენის კათ. შრ., 11, 1968.
27. ი. იმნაიშვილი, მეტათეზის ერთი განსაკუთრებული შემთხვევა ძველ ქართულში: თსუ შრ., 114, თბ., 1965.
28. ი. იმნაიშვილი, იოვანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება: თსუ ძე. ქართ. ენის კათ. შრ. 7, 1961.
29. ი. იმნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ნაწ. II, თბ. 1971.
30. ა. კიზირია, მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963.
31. ლ. კიკნაძე, I სერიის მწკრივთა წარმოებასთან დაკავშირებული საკითხები: თსუ შრ., 30 b—31 b, თბ., 1947.
32. ლ. კიკნაძე, უწყვეტლის ხოლმეობითის მწკრივი ძველ ქართულში: თსუ ძე. ქართ. ენის კათ. შრ. 7, 1961.
33. ლ. კიკნაძე, შერეული ხოლმეობითის მწკრივი ძველ ქართულში: ორიონი, თბ., 1967.
34. ნ. კოტინოვი, ვითარებითში დასმული მასდარის ფუნქციები ძველ ქართულში: თელავის პედ. ინსტ. შრ., VI, 1964.
35. არ. მარტიროსოვი, მასდარული კონსტრუქციის გენეზისისათვის ძველ ქართულში: იკე, VII, თბ., 1955.
36. გ. მაჭავარიანი, ზმნის ძირითადი კატეგორიები ქართველურ ენებში I (სალინგერტაციო ნაშრომი) თბ. 1954.
37. გ. მაჭავარიანი, უნიშნო ვნებითი ქართველურ ენებში: ქართვ. ენათა სტრუქტ. საკითხები, I, თბ., 1958.
38. გ. მაჭავარიანი, ვნებითის სუფიქსური ტიპის გენეზისის საკითხი ქართველურ ენებში: მაცნე, 1973, № I.
39. თ. მეტრეველი, ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიისათვის ძველ ქართულში: თსუ ძე. ქართ. ენის კათ. შრ., 23, 1980.
40. დ. მელიქიშვილი, იოანე პეტრიწის ფილოსოფიურ შრომათა ენა და სტილი, თბ., 1975.
41. ნ. ნათაძე, მესამე სერიის დრო-კილოთა წარმოებისათვის ქართულში: იკე, VII, თბ., 1955.
42. ნ. ნათაძე, მყოფადისათვის ქართველურ ენებში: ქართვ. ენათა სტრუქტ. საკითხები, II, თბ., 1961.
43. ნ. ნათაძე, შესაძლებლობის მიმღეობათა წარმოებისათვის თანამედროვე ქართულში: იკე XIII, თბ., 1962.

44. ე. ნიკოლაიშვილი, III სუბიექტური პირის -ეს სუფიქსის -6 (-ენ)-ით შეცვლის ისტორიისათვის: მაცნე, 1978, № 3.
45. გ. ნინუა, ბრძანებითი კილო ქართულ ენაში (სადისერტაციო ნაშრომი), თბ., 1968.
46. ლ. ნოზაძე, პრეფიქსული და სუფიქსური ვნებითის ურთიერთობისათვის ქართულში: ქართვ. ენათა სტრუქტ. საკითხები, II, თბ., 1961.
47. ალ. ონიანი, ინკლუზიო-ექსკლუზივის კატეგორიის საკითხისათვის ქართველურ ენებში: მაცნე, 1965, № 1.
48. ალ. ონიანი, ქართველურ ენათა ისტორიული მორფოლოგიის საკითხები, თბ., 1978.
49. ე. ოსიძე, „ღაღად-ყო“ ტიპის ზმნები ძველ ქართულში: ივე, XII, თბ., 1960.
50. თ. ყორღანიძე, ქართული გრამატიკა, ტფ., 1889.
51. გ. როგავა, მრავლობითი რიცხვის მესამე სუბიექტური პირის -ან სუფიქსისათვის ქართულში: ივე, XVI, თბ., 1968.
52. ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბ., 1975.
53. მ. სუხიშვილი, სტატიკური ზმნები ქართულში, თბ., 1976.
54. ი. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ქართულში, თბ., 1954.
55. ი. ქავთარაძე, მყოფადის ერთი სახეობის ისტორიისათვის ქართულში: ივე, XII, თბ., 1960.
56. ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა „იოვანეს და ეფთვიმეს ცხოვრების“ მიხედვით, თბ., 1946.
57. ა. შანიძე, ორგვარი ფორმა მრავლობითი რიცხვის პირველი პირისა სვანურში წელიწადული, თბ., 1923—1924.
58. ა. შანიძე, ქართული ზმნის საქვეყი: ტუმ. VI, ტფ., 1926; თბზულეზანი, II, თბ., 1981.
59. ა. შანიძე, მწკრივთა მოძღვრებისათვის I, სამი მწკრივის წარმოების თავისებურებანი ძველ ქართულში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, VI, № 10, 1945.
60. ა. შანიძე, მწკრივთა მოძღვრებისათვის, II, ერთი უცნობი მწკრივი ქართულში: თსუ სამეცნიერო სესია, 1946 (მოხსენებათა კრებული), თბ., 1947.
61. ა. შანიძე, მწკრივთა მოძღვრებისათვის, III, უწყვეტლის ხოლმეობითის მწკრივი ქართულში, მისი წარმოშობა და ვანვითარება: საქ. მეცნ. აკად. სამეცნიერო სესია, 1947, 14—15 XI (მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები).
62. ა. შანიძე, მწკრივთა მოძღვრებისათვის, V, სხვა უცნობი მწკრივი ქართულში: თსუ სამეცნიერო სესია, 1948 (მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები).
63. ა. შანიძე, ნასახელარი ზმნები ქართულში: ტუმ, I, 1919; თბზულეზანი, II, თბ., 1981.
64. ა. შანიძე, სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, თბ., 1959.
65. ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში: თბზულეზანი, II, თბ., 1981.
66. ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973; თბზულეზანი, III, თბ., 1980.
67. ა. შანიძე, ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, თბ., 1945.
68. ა. შანიძე, ხანმეტი მრავალთავი: ტუმ, VII, 1927.
69. ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.

70. მ. შინჭიაშვილი, ეზინიან თუ ეზინია? ურჩევნიან თუ ურჩევნია? კქვიან თუ კქვია? ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, თბ., 1972.
71. არნ. ჩიქობავა, ერგატული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I, თბ., 1948.
72. არნ. ჩიქობავა, მესამე პირის უძველესი ნიშანი ქართველურ ენებში: ენიშვის მოამბე, V—VI, თბ., 1940.
73. არნ. ჩიქობავა, მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის ქართული ზმნის უღვლილების სისტემაში: ივე, I, თბ., 1946.
74. არნ. ჩიქობავა, ძველისა და ახალი ქართულის კომპონენტებისათვის „ვეფხისტყაოსნის“ მორფოლოგიურსა და სინტაქსურ სტრუქტურაში: ივე, XV, თბ., 1966.
75. თ. ცქიტიშვილი, ტმესი ძველ ქართულში: შაცნე, 1966, № 5.
76. თ. ცქიტიშვილი, ეზეციელის წიგნის ძველი ქართული ვერსიები, თბ., 1977.
77. შ. ძიძიგური, ძიუბანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, თბ., 1954.
78. ალ. კინჭარაული, ზევსურელის თავისებურებანი, თბ., 1960.
79. ზ. ჭუმბურიძე, მყოფადის წარმოქმნის ისტორიისათვის ქართულში: თსუ ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ., 11, 1968.
80. ზ. ჭუმბურიძე, -ავ და -ამ თემის-ნიშნის ზმნათა უღვლებისათვის პირველ თურმეობითში: თსუ ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ., 19, თბ., 1976.
81. ბ. ჭორბენაძე, ზმნის გვარის ფორმათა წარმოებისა და ფუნქციის საკითხები ქართულში, თბ., 1975.
82. ბ. ჭორბენაძე, ქართული ზმნის ფორმობრივი და ფუნქციური ანალიზის პრინციპები, თბ., 1980.
83. ლ. ჯღაშიაია, „მებურისა“ და „მებელის“ შესახებ: საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზოგად. მეცნ. განუ. მოამბე, № 3, 1962.
84. И. О. Гецадзе, В. П. Недялков, А. А. Холодович, Морфологический каузатив в грузинском языке: Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив, Л., 1969.
85. К. Д. Дондуа, Категория инклюзива-эксклюзива в сванском и ее следы в древнегрузинском: რჩეული ნაშრომები, I, თბ., 1967.
86. Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964.
87. Г. А. Климов, К категории инклюзива-эксклюзива в картвельских языках: ВЯ, 1981, № 6.
88. Н. Я. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925.
89. А. Г. Шанидзе, Изменение системы выражения глагольной категории вида в грузинском и его последствия: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 111, № 9, 1942.
90. G. Deeters, Das Kartwielische Verbum, Leipzig, 1930.
91. К. Н. Schmidt, Zur Tmesis in den Kartvelisprachen und ihrem typologischen Parallelen in indogermanischen Sprachen: თსუ გიორგი ახვლედიანს, თბ., 1969.
92. E. Schwyzer, Griechische Grammatik, II, München, 1950.



სინტაქსის საკითხები

I. მსაზღვრელ-საზღვრულის რიგი ქველსა და საშუალ ქართულში

მსაზღვრელ-საზღვრულის რიგი შვეისწავლეთ ძველი და საშუალი ქართულის სხედასხვა ეანრის ძეგლთა მიხედვით. გაეანალიზეთ როგორც ორიგინალური, ისე ნათარგმნი თხზულებები. ცალ-ცალკე განვიხილეთ შეთანხმებული და მართული მსაზღვრელები. შეთანხმებული მსაზღვრელი სიტყვები ორ ქვეჯგუფად დავყავით: I. ზედსართავი სახელითა და მიმღეობით გამოხატული მსაზღვრელები, რაოდენობითი, რიგობითი რიცხვითი სახელები, განუსაზღვრელობითი რიცხვითი სახელი „მრავალი“, კითხვითი, განსაზღვრებითი, მიმართებითი და უარყოფითი ნაცვალსახელები, საკუთარ სახელთან დაკავშირებული მსაზღვრელი სიტყვები¹. II. ჩვენებითი, კუთვნილებითი, განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები.

ძველი ქართული ორიგინალური მწერლობის ძეგლთა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ მართული მსაზღვრელი, ჩვეულებრივ, მოსდევს საზღვრულს. ასევე უპირატესად მოსდევს საზღვრულს ჩვენებითი, კუთვნილებითი და განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები, ხოლო შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფი შემთხვევათა დიდ უმრავლესობაში საზღვრულს უსწრებს.

¹ აღმნიანის საკუთარ სახელს შეიძლება ახლდეს მსაზღვრელი (წმიდაჲ, წეტარჲ, ბრძენი, სახიერი..., უღმრთოჲ, უსჯულოჲ, უგუნური...), თანამდებობის, ხელობის, ან წოდების აღმნიშვნელი ლექსემები (ერისთავი, მეფე, დედოფალი, პიტიახში, ეპისკოპოსი, მღვდელი, ხუცესი...), და მისთ.

ქვემოთ წარმოდგენილ ტაბულაში ჩანს აღმნიანის საკუთარ სახელთან დაკავშირებული ზოგი მსაზღვრელის წყობა V—XI ორიგინალურ ძეგლებში.

მსაზღ.-საზღ.	საზღ.-მსაზღ.
1	14

ღმერთი

„შუშანიკის წამებაში“ დასტურდება მსაზღვრელ-საზღვრულის 749 წყვილი. პოსტპოზიციური წყობა გვაქვს 426-გზის, პრეპოზიციური კი 323-ჯერ. მართული მსაზღვრელის პოსტპოზიციურ და პრეპოზიციურ წყობას ბათა შეფარდებაა 76:44. ასევე შეთანხმებული მსაზღვრელის 11 ქვეჯგუფის პოსტპოზიციის შემთხვევები თვალსაჩინოდ სჭარბობს პრეპოზიციის შემთხვევებს (300 : 91), აქედან:

	მსაზღ.-საზღ.	საზღ.-მსაზღ.
უფალი	5	—
ღაოთისმეტყუელი	1	3
მოციქული	3	10
ნათლისმცემელი	—	2
მახარებელი	—	7
წინასწარმეტყუელი	2	9
წინამორბედი	1	—
მოწამე	2	—
მერჩულე	—	1
ბერი	—	2
მოძღუარი	—	1
მონაზონი	1	—
მამსახლისი	—	1
სტრატელატი	—	1
ციხისთავი	—	4
მამფალი	1	1
მთავარი	1	2
ერისთავი	—	7
ერისთავთ-ერისთავი	—	7
კურაპალატი	1	33
პიტიახში	1	6
გელმწიფე	—	6
ხუცესი	—	2
ხუცესმონაზონი	—	1
ეპისკოპოსი	4	11
მთავარეპისკოპოსი	—	2
მღვდელი	1	10
მღვდელმთავარი	1	—
კათალიკონი	—	14
პატრეაქი	—	1
ამბა	0	—
მამა	187	4
დედა	18	—
აზნაური	—	3
მეფე	8	43
დედოფალი	7	14
კეისარი	—	1
მცხეთელი	—	1
პრომეელი	—	1

1. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	117	66
2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	159	18
3. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	24	7

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფის პრეპოზიციურად ხმარების შემთხვევათა სიჭარბე აშკარაა (188 : 50), მათ შორის:

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღობა	77	40
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	12	1
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	7	1
4. მრავალი	6	—
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	8	—
6. საკუთარ სახელთან დაკავშირებული მსაზღვრელი	78	8

როგორც ვხედავთ, წინასწარმეტყველთა, წმინდანთა, საეკლესიო პირების თანამდებობათა, საღაურობის აღმნიშვნელი მსაზღვრელები უპირატესად მოსდევს საზღვრულს (გამონაკლისებია: უფალი, მამამ, ამბამ, დედამ). გაბატონებულია აგრეთვე საერთო პირთა თანამდებობის აღმნიშვნელ სიტყვათა პოსტპოზიციის.

პრეპოზიციური წყობა ბატონობს ტოპონიმთა მსაზღვრელებთან:

	მსაზღ.-საზღ.	საზღ.-მსაზღ.
იშხნელი	—	1
პარტხელი	—	1
ანჩელი	—	1
მაწყუერელი	—	2
უფარმელი	—	6
ნინოწმიდელი	—	2
		და მისთ.
ქალაქი	19	11
დაბა	5	1
სოფელი	4	—
ქევი	2	—
ქუეყანა	6	—

„ვესტატი მცხეთელის წამებაში“ მსაზღვრელ-საზღვრულის 693 სინ-
ტაგმაა. მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს 395 შემთხვევაში, უსწრებს
298-გზის.

მართული მსაზღვრელი 115-ჯერ პოსტპოზიციურად იხმარება, პრეპო-
ზიციურად კი 49-გზის. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფში შემა-
ვალი სიტყვები 215 შემთხვევაში პოსტპოზიციურად გვხვდება, 88-ჯერ კი
პრეპოზიციურად. მათ შორის:

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	83	60
2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	121	18
3. განუსაზღვრელობითი ნაცვალ- სახელი	11	10

შეთანხმებული მსაზღვრელის პირველ ქვეჯგუფში შემავალი ფორმები
საზღვრულს უსწრებენ 160 შემთხვევაში, 65-გზის მოსდევენ. აქედან:

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღობა	65	38
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	30	—
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	5	1
4. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	7	—
5. კითხვითი ნაცვალსახელი	6	—
6. საკუთარ სახელთან დაკავშირე- ბული მსაზღვრელი	46	26

„მ რ ა ვ ა ლ ი“ 3-ჯერ მოსდევს საზღვრულს, 1-გზის უსწრებს. უარ-
ყოფითი ნაცვალსახელი ერთხელ გვხვდება მსაზღვრელად და მოსდევს
საზღვრულს.

„აბოს წამების“ ტექსტში მსაზღვრელ-საზღვრულის 1635 წყვილია.
მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს 951 შემთხვევაში, 684-გზის უსწრებს.
მართული მსაზღვრელი პოსტპოზიციურად გვაქვს 310-ჯერ, პრეპოზიცი-
ურად — 150 წყვილში. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფი პოსტ-
პოზიციურად იხმარება 543 შემთხვევაში, პრეპოზიციურად — კი 178-გზის.
მათ შორის:

	მსაზღ.-საზღ.	საზღ.-მსაზღ.
ციხე	1	—
შთა	1	—
მდინარე	3	1



1. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	256	153
2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	286	20

უნდა აღინიშნოს, რომ განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი ამ ძეგლში 5-ჯერ უსწრებს საზღვრულს, ერთ შემთხვევაში მოსდევს.

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფის პრეპოზიცია გაბატონებულია (356:98):

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღობა	226	76
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	19	2
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	7	3
4. მ რ ა ვ ა ლ ი	8	—
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	25	1
6. კითხვითი ნაცვალსახელი	3	—
7. საკუთარ სახელთან დაკავშირებული მსაზღვრელი	68	16

მეტად საყურადღებოა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ მონაცემები. პოსტპოზიციურ და პრეპოზიციურ მსაზღვრელთა საერთო სიხშირული შეფარდება თითქმის თანაბარია (2907:2777). დიდად გაზრდილია მართული მსაზღვრელისა და შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფის პრეპოზიციის ხვედრითი წონა.

მართული მსაზღვრელი პოსტპოზიციურად გვხვდება 834 სინტაგმაში, პრეპოზიციურად — 694-გზის. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფში შემავალი სიტყვები 1489 შემთხვევაში მოსდევს საზღვრულს, უსწრებს — 510-გზის.

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	552	414
2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	910	66

განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი ამ ძეგლშიც უპირატესად პრეპოზიციურად იხმარება (30:27).

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფი შემთხვევათა დიდ უმრავლესობაში პრეპოზიციურად გვხვდება (1593:584). მათ შორის:

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	945	415
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	70	11
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	5	—
4. მ რ ა ვ ა ლ ი	44	13
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	165	34
6. უარყოფითი ნაცვალსახელი	2	
7. საკუთარ სახელთან დაკავშირებული მსაზღვრელი	362	111

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ა რედაქციის ტექსტში მსაზღვრელ-საზღვრულის 2234 წყვილი გვაქვს. მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს 1340 შემთხვევაში, 894-გზის უსწრებს.

მართული მსაზღვრელის პოსტპოზიციური და პრეპოზიციური წყობის შემთხვევათა შეფარდება 393:184. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფის შემადგენლობაში შემავალი სიტყვები პოსტპოზიციურად იხმარება 665-ჯერ, პრეპოზიციურად 177-გზის, აქედან:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	305	145
2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	332	19
3. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	28	13

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფში შემავალი სიტყვების პრეპოზიციურად და პოსტპოზიციურად ხმარების შემთხვევათა შეფარდებაა 533:282. მათ შორის:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ზედსართავი სახელი და მიმღეობა	173	252
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	64	3
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	26	6
4. მ რ ა ვ ა ლ ი	11	5
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	81	3
6. კითხვითი ნაცვალსახელი	1	—
7. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	98	92

მსაზღვრელ-საზღვრულის პრეპოზიციური წყობაა გაბატონებული გიორგი მთაწმიდლის თხზულებაში „იოვანესა და ეფთჳმეს ცხოვრება“. აქ

მსაზღვრელ-საზღვრულის 2451 სინტაგმა; მსაზღვრელი საზღვრულს უსწრებს 1434-ჯერ, მოსდევს 1017 შემთხვევაში.

მართული მსაზღვრელი ამ ძეგლშიც უპირატესად პოსტპოზიციურად იხმარება (328:233). უმნიშვნელო სხვაობაა შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფში შემავალ სიტყვათა პოსტპოზიციური და პრეპოზიციური წყობის შემთხვევათა შორის (454:365). განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენებითი ნაცვალსახელის პრეპოზიციურად ხმარების შემთხვევები ძალზე სქარბობს პოსტპოზიციურად ხმარების შემთხვევებს (244:74). ასევე ხშირია კუთვნილებითი ნაცვალსახელის საზღვრულის წინ დასმის შემთხვევები. (74:342), განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი უმთავრესად პრეპოზიციურად გვხვდება (47:38).

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფში შემავალი სიტყვები შემთხვევათა დიდ უმრავლესობაში პრეპოზიციურად იხმარება (871:235). მათ შორის:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ზედსართავი სახელი, ან. მიმღეობა	468	144
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	69	15
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	9	—
4. მრავალი	31	8
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	101	11
6. მიმართებითი ნაცვალსახელი	4	—
7. უარყოფითი ნაცვალსახელი	3	1
8. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	186	56

როგორც ვხედავთ, მსაზღვრელ-საზღვრულის წყობა ამ ძეგლში თითქმის ისეთივეა, როგორც თანამედროვე ქართულში. ცნობილია, რომ გიორგი მთაწმიდლის ამ თხზულებაში მრავლად გვხვდება. ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი თავისებურებანი (35, გვ. 65—68). მსაზღვრელ-საზღვრულთან დაკავშირებული მონაცემებიც კმ დებულების დამადასტურებელია. საზოგადოდ, მწერლის პოზიციას უდიდესი როლი ენიჭება, როცა საქმე ეხება მეტყველებისა და სალიტერატურო ენის ნორმათა ურთიერთმიმართებას. ამას თვალნათლივ მოწმობს გიორგი მციარის „გიორგი მთაწმიდლის ცხოვრება“. მოსალოდნელი იყო, რომ ამ ძეგლშიც მსაზღვრელ-საზღვრულის პრეპოზიცია იქნებოდა უპირატესად. მაგრამ გიორგი მციარე გიორგი მთაწმიდელთან შედარებით ნაკლებ გამოავლენს მეტყველებისათვის დამახასიათებელ მოვლენებს, იგი ტრადიციას იცავს ზოლმე.

ამ ძეგლში მსაზღვრელ-საზღვრულის 4716 წყვილია. პოსტპოზიციურ და პრეპოზიციურ მსაზღვრელთა შეფარდებაა 2529:2187. მართული

მსაზღვრელი 838 შემთხვევაში მოსდევს საზღვრულს, უსწრებს 337-გზის. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფში შემავალი სიტყვებიც უპირატესად პოსტპოზიციურად გვხვდება (1181:606). ძეგლში ჩვენებითი ნაცვალსახელის პრეპოზიციად გაბატონებული (516:395), ხოლო კუთვნილებითი ნაცვალსახელი და განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი უპირატესად პოსტპოზიციურად იხმარება: კუთვნილებითი ნაცვალსახელი (738:57), განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი (48:33).

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფში შემავალი სიტყვების პრეპოზიციად გაბატონებულია (1253:513). აქედან:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	795	396
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	76	16
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	18	1
4. მ რ ა ვ ა ლ ი	52	2
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	143	4
6. უარყოფითი ნაცვალსახელი	6	2
7. საკუთარი სახელის მსაზღვრელები	163	92

განვიხილოთ ბაგრატ IV სიგელები. ბაგრატ IV სიგელში ოპიზარ და მიჯნაძოროელ მამათა სარჩელის გადაწყვეტის შესახებ იხმარება მსაზღვრელ-საზღვრულის 117 სინტაგმა. პოსტპოზიციური მსაზღვრელი გვაქვს 58 შემთხვევაში, პრეპოზიციური კი 59-გზის.

მართული მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს 17-ჯერ, უსწრებს 14 შემთხვევაში. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი 20-ჯერ მოსდევს საზღვრულს, 3 შემთხვევაში უსწრებს. ჩვენებითი ნაცვალსახელი უმთავრესად პრეპოზიციურად იხმარება (17:3), განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი სამგზის გვაქვს და ყოველთვის უსწრებს საზღვრულს.

შეთანხმებული მსაზღვრელის პრეპოზიციურ და პოსტპოზიციურ წყობათა შემთხვევების შეფარდებაა 22:18. მათ შორის:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	16	9
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	1	—
3. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	2	—
4. უარყოფითი ნაცვალსახელი	1	—
5. საკუთარ სახელთან დაკავშირებული მსაზღვრელი	2	9

სიგელი ბაგრატ IV შიომღვიმის მიმართ გამოავლენს მსაზღვრელ-საზღვრულის 137 წყვილს. პოსტპოზიციური წყობის შემთხვევები ოდნავ სჭარბობს (72:65). მართული მსაზღვრელი პრეპოზიციურად გვხვდება 67-ჯერ, პოსტპოზიციურად 70-გზის. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვე-ჯგუფში შემავალ სიტყვათაგან მხოლოდ კუთვნილებითი ნაცვალსახელის პოსტპოზიცია ბატონობს (28:1), ჩვენებითი ნაცვალსახელი 10 შემთხვე-ვაში საზღვრულის წინ გვხვდება, 5-ჯერ — მომდევნოდ. განუსაზღვრელო-ბითი ნაცვალსახელი 4-გზის იხმარება და ყოველთვის საზღვრულს უს-წრებს.

შეთანხმებული მსაზღვრელის პირველი ქვეჯგუფის პრეპოზიცია გაბა-ტონებულია (34:10). აქედან:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	25	6
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	3	—
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	1	—
4. საკუთარ სახელთან დაკავშირებული მსაზ-ღვრელი	5	4

ძალზე საინტერესოა პეტრიწონის ქართველთა მონასტრის წესდების მონაცემები. ძეგლში მსაზღვრელ-საზღვრულის 3739 წყვილია. პრეპოზი-ციური მსაზღვრელი გვხვდება 1929-ჯერ, პოსტპოზიციური კი 1810 შემ-თხვევაში. მართული მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს 581-გზის, უს-წრებს 402-ჯერ. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფში შემავალ სიტყვათა პოსტპოზიციისა და პრეპოზიციის შემთხვევათა შეფარდება (689:437). კუთვნილებითი ნაცვალსახელის პოსტპოზიცია გაბატონებუ-ლია (479:63). ჩვენებითი ნაცვალსახელი შემთხვევათა დიდ უმრავლესო-ბაში უსწრებს საზღვრულს (327:163). განუსაზღვრელობითი ნაცვალსა-ხელის პოსტპოზიციურად და პრეპოზიციურად ხმარების შემთხვევები თანაბარია (47:47).

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფში შემავალ სიტყვათა პრე-პოზიციური წყობა ბატონობს (1090:352). მათ შორის:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	673	169
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	94	128
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	16	2
4. მ რ ა ვ ა ლ ი	15	8
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	198	20
6. უარყოფითი ნაცვალსახელი	7	—
7. კითხვითი ნაცვალსახელი	7	1
8. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	80	34

V—XI საუკუნეთა ქართული ორიგინალური წერილობითი ძეგლების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ძველ ქართულში საზოგადოდ მსაზღვრელი მოსდევს საზღვრულს (გამონაკლისია: „იოვანესა და ეფთუმეს ცხოვება“). ოღონდ თუ დიფერენცირებულად განვიხილავთ მსაზღვრელს¹, აღმოჩნდება, რომ პოსტპოზიციური წყობა მხოლოდ იმ შემთხვევაში ბატონობს, როცა მსაზღვრელად გამოიყენება მართული სახელი, ჩვენებითი, კუთვნილებითი, განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი (ამასთან ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენებით ნაცვალსახელთა პოსტპოზიციური წყობა უპირატესად გვაქვს: „შუშანიკის წამებაში“, „ევსტათი მცხეთელის წამებაში“, „აბოს წამებაში“, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ტექსტში, ხოლო პრეპოზიციური წყობა ბატონობს ისეთ ძეგლებში, როგორცაა: „იოანესა და ეფთუმეს ცხოვრება“, „გიორგი მთაწმიდლის ცხოვრება“, ბაგრატ IV სიგელები, პეტრიწონის მონასტრის წესდება). განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთაგან უპირატესად ერთი, ვინმე ნაცვალსახელები მოსდევს საზღვრულს. მაგალითად, „შუშანიკის წამებაში“ განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი სახელის შემდეგ 24-ჯერ დგას (აქედან 16 შემთხვევაში ერთი). „ევსტათი მცხეთელის წამებაში“ განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი საზღვრულის მომდევნოდ 11-ჯერ იხმარება (აქედან 10-გზის — ერთი) „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი საზღვრულს 27 შემთხვევაში მოსდევს (აქედან: 13-გზის ვინმე, 5-ჯერ — ერთი, და სხვ.).

პრეპოზიციური წყობა ბატონობს, როცა მსაზღვრელად გვაქვს: ზედსართავი სახელი ან მიმღეობა, რაოდენობითი, რიგობითი, განუსაზღვრელობითი („მრავალი“) რიცხვითი სახელი, განსაზღვრებითი, კითხვითი, უარყოფითი ნაცვალსახელები. პრეპოზიციურად გვხვდება უმთავრესად ანთროპონიმთან დაკავშირებული მსაზღვრელი.

მომდევნო ეპოქის ქართული ორიგინალური ძეგლები განსხვავებულ ვითარებას გვიჩვენებენ იმის მიხედვით, რომელ ყანრს განეკუთვნება საკვლევი ძეგლი.

ავიოგრაფიული მწერლობის ძეგლთა მონაცემები ფაქტიურად ემთხვევა V—XI საუკუნეთა თხზულებათა ვითარებას. დავიმოწმებთ ორიოდ ნაწარმოების მონაცემებს სუნაქსარული რედაქციებიდან.

„წამებაჲ ქეთევან დედოფლისაჲ“ გამოავლენს მსაზღვრელ-საზღვრულის 127 შემთხვევას. მსაზღვრელი პოსტპოზიციურად გვაქვს 82-ჯერ, პრეპოზიციურად 47-გზის.

მართული მსაზღვრელი 31 შემთხვევაში მოსდევს საზღვრულს, 3-ჯერ

¹ აშკარად განიხილავენ მსაზღვრელ-საზღვრულს ვ. კახაძე (15, გვ. 329—338); გ. კლიმოვი (52, გვ. 257—269), ც. კალაძე (14, გვ. 73—114).

უსწრებს. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფის პოსტპოზიციაც გაბატონებულია (34:9). აქედან:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	13	9
2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	19	—
3. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	2	—

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფი უმთავრესად პრეპოზიციურად იხმარება (35:15). მათ შორის:

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	12	11
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	2	1
3. მრავალი	4	1
4. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	4	—
5. კითხვითი ნაცვალსახელი	2	—
6. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	11	2

„წამებაჲ ელისბარისი, შალვაჲსი და ბიძინაჲსი“ გამოავლენს მსაზღვრელ-საზღვრელის 129 სინტაგმას. პოსტპოზიციურ და პრეპოზიციურ წყობათა შემთხვევების შეფარდებაა 61:68. მართული მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს 26 შემთხვევაში, უსწრებს 11-ჯერ. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფის პოსტპოზიციაც ბატონობს (50:11): ჩვენებითი ნაცვალსახელი 14-ჯერ დგას საზღვრულის შემდეგ, 11 შემთხვევაში უსწრებს. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ათივე შემთხვევაში საზღვრულს მოსდევს. ასევე განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი ორჯერ იხმარება და საზღვრულის მომდევნოდაა.

შეთანხმებული მსაზღვრელის პირველ ქვეჯგუფში შემავალი სიტყვები შემთხვევათა დიდ უმრავლესობაში პრეპოზიციურად გვხვდება (46:9). მათ შორის:

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	25	5
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	2	2
3. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	1	—
4. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	18	—

საისტორიო ქანრის თხზულებებში მსაზღვრელ-საზღვრულის წყობა სხვაობს. ამ ქანრის ძეგლთა უმრავლესობაში მოჭარბებულია მსაზღვრელ-საზღვრულის პოსტპოზიცია. ეს ეხება როგორც მართულ მსაზღვრელს, ისე შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფსაც (კერძოდ, ზედსართავი სახელი, ან მიმღობა საკმაოდ ხშირად მოსდევს საზღვრულს).

„ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“ მსაზღვრელ-საზღვრულის 2470 წყვილს გამოავლენს. პოსტპოზიციურ და პრეპოზიციურ წყობათა შემთხვევების შეფარდებაა 1578:892.

მართული მსაზღვრელი 705-ჯერ მოსდევს საზღვრულს, უსწრებს 243 შემთხვევაში. კუთვნილებითი ნაცვალსახელის პოსტპოზიცია გაბატონებულია (382:13). ჩვენებითი ნაცვალსახელი შემთხვევათა უმრავლესობაში პრეპოზიციურად იხმარება (191:99), განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელიც უმთავრესად უსწრებს საზღვრულს (25:14).

შეთანხმებული მსაზღვრელის პირველ ჯგუფში შემაჯავალი სიტყვების პრეპოზიციის შემთხვევები ოდნავ სჭარბობს პოსტპოზიციისას (426:388). მათ შორის:

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღობა	116	238
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	80	22
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	42	3
4. მრავალი	11	8
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	119	12
6. უარყოფითი ნაცვალსახელი	3	—
7. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	55	105

„ქართლის მოქცევა“ მსაზღვრელ-საზღვრულის 2280 წყვილს შეიცავს. მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს 1437 შემთხვევაში, უსწრებს 843-გზის. მართული მსაზღვრელი საზღვრულის მომდევნოდაა 482-ჯერ, უსწრებს 166 შემთხვევაში. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფის პოსტპოზიცია გაბატონებულია (687:165). აქედან:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	292	139
2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	360	11
3. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	35	15

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ჯგუფში შემავალი სიტყვების პრეპოზიციის დიდად არ სჭარბობს (512:357). მათ შორის:

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	238	236
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	47	10
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	7	5
4. მრავალი	15	4
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	68	4
6. კითხვითი ნაცვალსახელი	4	—
7. უარყოფითი ნაცვალსახელი	1	—
8. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	132	98

„ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ გამოავლენს მსაზღვრელ-საზღვრულის 2188 სინტაგმას. პოსტპოზიციური წყობა გვაქვს 1150-ჯერ პრეპოზიციური კი — 1038 შემთხვევაში. მართული მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს 599-გზის, უსწრებს 373-ჯერ. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფში შემავალი სიტყვების პოსტპოზიციის შემთხვევები ოდნავ სჭარბობს პრეპოზიციისას (201:188). ეს სიჭარბე გამოწვეულია კუთვნილებითი ნაცვალსახელის პოსტპოზიციის შემთხვევათა დიდი ოდენობით (151:48): ჩვენებითი ნაცვალსახელი უპირატესად პრეპოზიციურად გვხვდება (151:48), განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელიც უსწრებს ხოლმე საზღვრულს (13:11).

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფში შემავალ სიტყვათა პრეპოზიციისა და პოსტპოზიციის შემთხვევათა შეფარდებაა 475:349. მათ შორის:

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	263	252
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	47	1
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	5	—
4. მრავალი	6	2
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	97	1
6. კითხვითი ნაცვალსახელი	12	—
7. უარყოფითი ნაცვალსახელი	2	—
8. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	43	93

სხვა ისტორიულ თხზულებათაგან რამდენადმე განსხვავდება აბუსერიძე ტბელის „ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში“ (1233 წ.). ამ ძეგლშიც მართული მსაზღვრელი, აგრეთვე კუთვნილებითი ნაცვალსახე-

ლი უმთავრესად პოსტპოზიციურად იხმარება, მაგრამ გაბატონებულია ჩვენებითი ნაცვალსახელის პრეპოზიცი. ზედსართავი სახელითა და მიმღობით გადმოცემული მსაზღვრელი უპირატესად პრეპოზიციურად იხმარება.

ნაწარმოებში მსაზღვრელ-საზღვრულის 741 წყვილია. უპირატესობა პრეპოზიციურ მსაზღვრელს ენიჭება (360:381). მართული მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს 165 შემთხვევაში, უსწრებს 66-გზის. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფში შემავალ სიტყვათა პოსტპოზიციურ და პრეპოზიციურ წყობათა შემთხვევების შეფარდებაა 144:108. აქედან:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	30	83
2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	109	15
3. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	5	10

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფში შემავალი სიტყვები საზღვრულს უსწრებენ 207-ჯერ, მოსდევენ 51 შემთხვევაში. მათ შორის:

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღობა	124	46
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	10	—
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	2	—
4. მ რ ა ვ ა ლ ი	10	—
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	17	—
6. კითხვითი ნაცვალსახელი	1	—
7. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	43	5

„ამირანდარეჯანიანი“, „ვისრამიანი“, საისტორიო დოკუმენტთა ერთი ნაწილი ძალიან საინტერესო ვითარებას წარმოგვიდგენს. ამ ძეგლებში ყოველნაირი მსაზღვრელი უპირატესად საზღვრულის წინ დგას. განსაკუთრებით ისაა საინტერესო, რომ გაბატონებულია მართული მსაზღვრელის, აგრეთვე ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების პრეპოზიციური წყობა.

„ვეფხისტყაოსანში“ ბატონობს მსაზღვრელ-საზღვრულის პრეპოზიციური წყობა. პოემაში მსაზღვრელ-საზღვრულის 6334 წყვილი გვხვდება. 3461 შემთხვევაში მსაზღვრელი საზღვრულს უსწრებს, 2873-ჯერ მოსდევს. მართული მსაზღვრელის პრეპოზიციისა და პოსტპოზიციის შემთხვევათა შეფარდება 1215:833. ჩვენებითი ნაცვალსახელი საზღვრულს 538-ჯერ უსწრებს, 50 შემთხვევაში მოსდევს. კუთვნილებითი ნაცვალსა-

ხელი 800-გზის პრეპოზიციურად იხმარება, 498-ჯერ საზღვრულს მოს-
დევს.

„ვეფხისტყაოსანში“ გაბატონებულია ზედსართავი სახელითა და მიმ-
ღობით გამოხატული მსაზღვრელის პოსტპოზიციური წყობა (1213:473).
ამგვარი მსაზღვრელის პოსტპოზიციური წყობის ესოდენ მოჭარბება იმ-
დროინდელი ცოცხალი მეტყველების ასახვას არ წარმოადგენს. ამას იმა-
ვე ეპოქის სხვა წერილობითი ძეგლთა მონაცემები ცხადყოფს (როგორც
ზემოთ ვნახეთ, V—XI საუკუნეთა ყველა ორიგინალური ძეგლიც ამგვარ
მსაზღვრელს უპირატესად საზღვრულის წინ წარმოგვიდგენს). მით უფრო
ასახსნელია ეს ვითარება, თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ პოემაში
იმდროინდელი ცოცხალი მეტყველების შესაბამისად გაბატონებულია მარ-
თული მსაზღვრელის, ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების
პრეპოზიციური წყობა.

ვფიქრობთ, ზედსართავი სახელითა და მიმღობით გადმოცემული
მსაზღვრელის საზღვრულის მომდევნოდ ხმარება ხშირად რითმის საჭირო-
ებითაა გამოწვეული. ეს მეტყველების ნაწილები ისეთი მარცვლებით ბო-
ლოვდება, რომლებიც კარგად შეეხამება პოემის რითმის სტუქტურას
(12, გვ. 63—64). ორიოდ ნიმუში:

არაბეთს ვასცა ბრძანება დიდმან არაბთა მფლობელმან:
„თინათინ ჩემი ხელმწიფედ დავსვი მე, მისმან მშობელმან,
მან გაანათლნეს ყოველნი, ვით მზემან მანათობელმან.
მოღით და ნახეთ ყოველმან, შემსხმელმან, შემამაკობელმან“
(44 სტრ.);

თინათინ მიჰყავს მამასა პირითა მით ნათელითა,
დასვა და თავსა გვირგვინი დასდგა თავისა ხელითა,
მისცა სკიპტრა და შემოსა მეფეთა სამოსელითა,
ქალი მზეებრ სჭვრეტს ყოველთა ცნობითა ბრძნად მხედველთა
(46 სტრ.);

შიგან ვწევ დიდთა დარბაზთა ტურფითა საგებელითა,
ზე დამტიროდეს მეფენი ცრემლითა უსრობელითა,
პირსა იზოკდეს ხელითა, დაწვისა გამპობელითა.
მუყრნი მოასხნეს, სენითა მთქვეს გამაბელზებელითა
(352 სტრ.).

საზოგადოდ, პოეზიის ენას უფრო ახასიათებს მსაზღვრელ-საზღვრულის
პოსტპოზიციური წყობისაკენ მიდრეკილება (ეს ცხადი იქნება, თუ შევა-
დარებთ თანამედროვე მწერალთა პოეტურ და პროზაულ ნაწარმოებებს).

საინტერესო ჩანს ნათარგმნ ძეგლთა მონაცემები. ივ. ჯავახიშვილის მიერ ამოკითხულ ხანმეტ ტექსტებში მსაზღვრელ-საზღვრულის 475 სინტაგმა გვხვდება. მსაზღვრელი საზღვრულს 384-ჯერ მოსდევს, 91 შემთხვევაში უსწრებს. მართული მსაზღვრელის პოსტპოზიციურად და პრეპოზიციურად ხმარების შემთხვევათა შეფარდებაა 101:16. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფში შემავალი სიტყვებიც უპირატესად პოსტპოზიციურად გვხვდება (247:27), აქედან:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	76	21
2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	168	3
3. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	3	3

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფში შემავალ სიტყვათა პრეპოზიციის შემთხვევები ოდნავ სჭარბობს პოსტპოზიციისას (48:36), მათ შორის:

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღობა	23	26
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	13	3
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	—	1
4. მ რ ა ვ ა ლ ი	2	—
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	7	2
6. კითხვითი ნაცვალსახელი	3	—
7. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	—	4

ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები მსაზღვრელ-საზღვრულის 20 წყვილს გამოავლენს. 18-ჯერ მსაზღვრელი საზღვრულს მოსდევს, 2 შემთხვევაში უსწრებს. აქედან:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

მართული მსაზღვრელი	6	—
ჩვენებითი ნაცვალსახელი	1	—
კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	10	—
ზედსართავი სახელი	1	—
განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	—	1
უარყოფითი ნაცვალსახელი	—	1

„ხანმეტ ლექციონარში“ მსაზღვრელ-საზღვრულის 240 სინტაგმა დასტურდება. მსაზღვრელი საზღვრულს 182-ჯერ მოსდევს, 58-გზის უსწრებს. მართული მსაზღვრელის პოსტპოზიციის გაბატონებულია (35:6). ასევე ხშირია ჩვენებითი ნაცვალსახელისა (56:15) და კუთვნილებითი ნაცვალსახელის (60:1) პოსტპოზიციის შემთხვევები. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი უმთავრესად უსწრებს საზღვრულს (9:2).

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფში შემაჯავლი სიტყვების პოსტპოზიციისა ოდნავ სჭარბობს (29:27). მათ შორის:

საზღვრულს უსწრებს საზღვრულს მოსდევს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	7	24
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	7	1
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	2	—
4. მ რ ა ვ ა ლ ი	1	—
5. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	5	1
6. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	5	3

იაკობის პროტოგევანგელე მსაზღვრელ-საზღვრულის 133 წყვილს გამოავლენს. პოსტპოზიციური და პრეპოზიციური წყობის შემთხვევათა შეფარდება 114:24. მართული მსაზღვრელი 36 შემთხვევაში მოსდევს საზღვრულს, ერთ შემთხვევაში უსწრებს. შეთანხმებული მსაზღვრელის II ქვეჯგუფში შემაჯავალ სიტყვათა პოსტპოზიციისა და პრეპოზიციის შემთხვევათა შეფარდება 67:7, აქედან:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	35	6
2. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	30	—
3. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	2	—

შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფის სიტყვათა პრეპოზიციურად ხმარების შემთხვევები სჭარბობს (17:11). მათ შორის:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	12	9
2. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	1	—
3. რიგობითი რიცხვითი სახელი	1	—
4. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	3	—
5. უარყოფითი ნაცვალსახელი	—	1
6. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	—	1

იაკობის პროტოვანგელე დანარჩენი ხანმეტი ტექსტებიდან იმით გამოირჩევა, რომ აქ ზედსართავი სახელითა და მიმღეობით გადმოცემული მსაზღვრელი უმთავრესად უსწრებს საზღვრულს. ამ თვალსაზრისით კიდევ უფრო საინტერესოა ხანმეტი მრავალთავი, სადაც შემთხვევათა უმრავლესობაში არა მარტო ამგვარი მსაზღვრელი გვხვდება პრეპოზიციურად, არამედ მოჭარბებულია მართული მსაზღვრელის, აგრეთვე ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების პრეპოზიციურად ხმარების შემთხვევები.

ხანმეტ მრავალთავში მსაზღვრელ-საზღვრულის 342 წყვილია. 187 შემთხვევაში მსაზღვრელი მოსდევს საზღვრულს, 155-გზის უსწრებს. მათ შორის:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. მართული მსაზღვრელი	70	37
2. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	52	41
3. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	34	15
4. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	—	5
5. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	28	34
6. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	—	1
7. მ რ ა ვ ა ლ ი	—	11
8. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	1	16
9. კითხვითი ნაცვალსახელი	—	2
10. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	2	3

ჰემეტ ტექსტებში გვხვდება მსაზღვრელ-საზღვრულის 333 სინტაგმა. პოსტპოზიციური მსაზღვრელი 245 შემთხვევაში გვაქვს, პრეპოზიციური— 88-გზის. მათ შორის:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. მართული მსაზღვრელი	68	26
2. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	62	12
3. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	66	3
4. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	1	5
5. ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა	25	16
6. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	7	14
7. რიგობითი რიცხვითი სახელი	1	—
8. მ რ ა ვ ა ლ ი	1	3
9. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	—	5
10. უარყოფითი ნაცვალსახელი	—	1
11. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	14	3

ხანმეტი და ჰემეტი ტექსტებისათვის საერთოდ დამახასიათებელია მსაზღვრელ-საზღვრულის პოსტპოზიციური წყობის შემთხვევათა სიჭარბე. პოსტპოზიციურად იხმარება მართული მსაზღვრელი, ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები, აგრეთვე ზედსართავი სახელი, ან მიმღეობა (გამონაკლისებია: ხანმეტი მრავალთავი და იაკობის პროტოევანგელე). ამ ტიპის მსაზღვრელთა პოსტპოზიციური წყობის შემთხვევები გაცილებით სჭარბობს პრეპოზიციისას (აქაც გამონაკლისებია: ხანმეტი მრავალთავი და იაკობის პროტოევანგელე). ასე მაგალითად, ხანმეტ ლექციონარში მართული მსაზღვრელი პოსტპოზიციურად იხმარება 35 შემთხვევაში, პრეპოზიციურად — 6-ჯერ, „შუშანიკის წამებაში“ შეფარდება 76:44. ხანმეტ ლექციონარში ჩვენებითი ნაცვალსახელი 56-გზის მოსდევს საზღვრულს, 15 შემთხვევაში უსწრებს. „შუშანიკის წამებაში“ ასეთი მსაზღვრელის პოსტპოზიციისა და პრეპოზიციის შემთხვევათა შეფარდება 117:66. ხანმეტი ლექციონარის ტექსტში კუთვნილებითი ნაცვალსახელი საზღვრულს 60-ჯერ მოსდევს, ერთხელ უსწრებს. „შუშანიკის წამებაში“ გვაქვს შეფარდება 159:18. ვფიქრობთ, ნათელია სხვაობა ხანმეტ ტექსტებსა და ორიგინალურ ძეგლებს შორის.

ხანმეტ და ჰემეტ ძეგლებში უპირატესად პრეპოზიციურ მსაზღვრელებად იხმარება: განუსაზღვრელობითი, განსაზღვრებითი, კითხვითი, უარყოფითი ნაცვალსახელები, რაოდენობითი, რიგობითი რიცხვითი სახელი, მრავალი (თუმცა ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ რაოდენობითი და რიგობითი რიცხვითი სახელების, აგრეთვე მრავალ მსაზღვრელის პოსტპოზიციურად ხმარების შემთხვევები გახშირებულია).

IX—XII საუკუნეთა წერილობითი ძეგლები ორ ჯგუფად იყოფა: I. მსაზღვრელ-საზღვრულის პოსტპოზიციური და პრეპოზიციური წყობის შემთხვევათა შეფარდებითი სიხშირე ნათელყოფს, რომ გაბატონებულია პოსტპოზიციური წყობა (ასეთ ძეგლებში არა მარტო მართული მსაზღვრელის, ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების, ზედსართავი სახელისა და მიმღეობის პოსტპოზიციისა ხშირი, არამედ ამავე მსაზღვრელთა პრეპოზიციის შემთხვევები იშვიათია). II ჯგუფს შეადგენს ძეგლები, სადაც, მართალია, პოსტპოზიციური წყობა სჭარბობს, მაგრამ საკმაოდ ხშირია პრეპოზიციური წყობის შემთხვევებიც. ასეთ ძეგლებში, ჩვეულებრივ, პრეპოზიციურ მსაზღვრელებად გვაქვს: ზედსართავი სახელი და მიმღეობა, განსაზღვრებითი, უარყოფითი, კითხვითი ნაცვალსახელები, რაოდენობითი, რიგობითი რიცხვითი სახელი, მრავალი; მართული მსაზღვრელი, ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელი უპირატესად პოსტპოზიციურად იხმარება, თუმცა I ჯგუფის ძეგლებთან შედარებით პრეპოზიციაც ხშირია.

ჩვენ მიერ შესწავლილ ძეგლთაგან I ჯგუფს განეკუთვნება: ძველი ალექსის წიგნები, მამათა სწავლანი, ექუსთა დღეთაჲს უძველესი რედაქ-

ცია, იოვანეს გამოცხადება, პატერიკი, ბალავარიანი. ამავე ტიპისაა ოთხ-
თავი. II ჯგუფს შეადგენს: ლიმონარი, ცხოვრება წმიდისა ანტონისი, იოვან-
ნეს გამოცხადების თარგმანები, ელინთა ზღაპრობანი, ექუსთა დღეთაჲს
გიორგი მთაწმიდლისეული თარგმანი.

საინტერესოა სინური მრავალთავის მონაცემები. სულ ძეგლში მსაზ-
ღვრელ-საზღვრულის 13556 წყვილია. პოსტპოზიციურ და პრეპოზიციურ
წყობათა შემთხვევების შეფარდებაა 8538:5218. აქედან:

საზღვრულს მოსდევს საზღვრულს უსწრებს

1. მართული მსაზღვრელი	2662	1340
2. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	2411	1255
3. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	1953	246
4. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	80	48
5. ზედსართავი სახელი, ან მიმღობა	1623	1363
6. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	32	226
7. რიგობითი რიცხვითი სახელი	11	63
8. მ რ ა ვ ა ლ ი	8	81
9. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	20	348
10. კითხვითი ნაცვალსახელი	—	50
11. უარყოფითი ნაცვალსახელი	4	17
12. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	163	248

სინური მრავალთავის ცალკეული ნაწილები მსაზღვრელ-საზღვრული-
სა და სახელისა და ზმნის რიგის მიხედვით ერთმანეთისაგან სხვაობენ, რაც
შეიძლება მიუთითებდეს, რომ ამ კრებულში შემავალი თხზულებანი სხვა-
დასხვა დროს და სხვადასხვა პირის მიერ არის თარგმნილი. ეს ძალიან
საინტერესო საკითხია. მას ალბათ სხვა დროს შეეცხებით.

აქ ვერ შეგუდგებით ყველა სხვა დასახელებული ძეგლის მონაცემთა
ანალიზს. ჩვენი აზრით, ყველაზე თვალსაჩინო მასალას იძლევა „ექუსთა
დღეთაჲს“-ს უძველესი რედაქციის ტექსტის შეპირისპირება ამავე ძეგლის
გიორგი მთაწმიდლისეულ თარგმანთან და ამ თარგმანის შედარება გიორ-
გისავე ორიგინალურ ნაწარმოებთან „იოვანესა და ეფთვიმეს ცხოვრება“.
„ექუსთა დღეთაჲს“ უძველესი რედაქციის ტექსტში მსაზღვრელ-საზღვრუ-
ლის 2160 წყვილია, გიორგისეული თარგმანის ჩვენ მიერ შესწავლილ ნა-
წყვეტში — 3611, „ცხოვრებაში“ — 2451.

პოსტპოზიციურ და პრეპოზიციურ წყობათა შემთხვევების შეფარდე-
ბაა: უძველეს რედაქციაში — 1708:452; გიორგისეულ თარგმანში —
1850:1761; „ცხოვრებაში“ — 1017:1434. მათ შორის:

	უძვ. რედ.	გ. შიკაწმ. თარგმ.	„სტოკრ.“	უძვ. რედ.	გ. შიკაწმ. თარგმ.	„სტოკრ.“
1. მართული მსაზღვრელი	659	781	328	100	448	233
2. ჩვენებითი ნაცვალსახელი	374	445	74	89	363	244
3. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი	375	361	342	12	61	74
4. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი	19	40	38	24	60	47
5. ზედსართავი სახელი, ან მიმღობა	247	196	144	115	518	468
6. რაოდენობითი რიცხვითი სახელი	13	14	15	12	36	69
7. რიგობითი რიცხვითი სახელი	10	5	—	16	1	9
8. მრავალი	7	—	8	16	18	31
9. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი	4	1	11	68	128	101
10. მიმართებითი ნაცვალსახელი	—	—	—	—	—	4
11. კითხვითი ნაცვალსახელი	—	—	—	10	8	—
12. უარყოფითი ნაცვალსახელი	8	5	1	62	7	3
13. საკუთარი სახელის მსაზღვრელი	135	2	56	140	5	186

ეს მონაცემები ცხადყოფს, რომ გიორგი მთაწმიდლისეულ თარგმანში გაცილებით უფრო კარგადაა წარმოდგენილი ქართული ენისათვის ბუნებრივი სიტყვათა წყობა, ვიდრე „ექუსთა დღეთაჲს“ უძველეს თარგმანში. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ გიორგი მთაწმიდლის თარგმანის მონაცემები საკმაოდ ახლოს დგას მისივე ორიგინალური თხზულების მონაცემებთან (თუმცა გიორგი მთაწმიდელი, როგორც მთარგმნელი, რამდენადმე მაინც დამოკიდებული ჩანს ბერძნული ენისათვის დამახასიათებელ სინტაქსურ წესებზე).

რა ვითარებაა საგულებელი იმ ცოცხალ მეტყველებაში, რომელსაც ემყარებოდა ძველი ქართული სალიტერატურო ენა? ვფიქრობთ, ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების ერთი ჯგუფი თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ ამ ეპოქის ცოცხალი მეტყველებისათვის დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო მსაზღვრელ-საზღვრულის პრეპოზიციის ტენდენცია. სავარაუდოა

რომ ძველი და საშუალო ქართულის მიჯნაზე უკვე ბატონობდა არა მარტო შეთანხმებული მსაზღვრელის I ქვეჯგუფში შემავალ სიტყვათა პრეპოზიცია, არამედ შემთხვევათა დიდ უმრავლესობაში საზღვრულის წინ დაისმოდა ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელი, მართული მსაზღვრელი („ვეფხისტყაოსანი“, საერო ლიტერატურის სხვა ძეგლები ამ დებულების საილუსტრაციო მასალას უხვად წარმოგვიდგენენ).

ვასათვალისწინებელია შემდეგი ფაქტორები: ძველი ნათარგმნია, თუ ორიგინალურია, დედნის საბითაა ჩვენამდე მოღწეული, თუ პირებით, რა დროისაა ძველი, რა ქანრისაა თხზულება და მისთ. მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ალბათ მწერლის (თუ მთარგმნელის) ენობრივი პოზიციაც.

2. სახელისა და ზმნის წყობა ძველსა და საშუალო ქართულში

სახელისა და ზმნის წყობა ძველსა და საშუალო ქართულში სპეციალურად არ უკვლევიათ. ჩვენ შევისწავლეთ სახელისა და ზმნის განლაგება როგორც ორიგინალურ, ისე თარგმნილ ძეგლებში. ჯერ განვიხილოთ სახელისა და ზმნის წყობა ყველა ტიპის წინადადებაში, შემდეგ წარმოვადგინოთ მარტივი და მთავარი წინადადების ანალიზის შედეგებს. გამოვიკვლიეთ სინტაგმები: S სუბიექტი (ქვემდებარე) — V ზმნა (შემასმენელი); O_{ირ.} ირიბი ობიექტი (ირიბი დამატება) — V ზმნა (შემასმენელი), O_{პ.} პირდაპირი ობიექტი (პირდაპირი დამატება) — V ზმნა (შემასმენელი).

„შუშანიკის წამების“ ტექსტში სახელისა და ზმნის 734 სინტაგმა გვხვდება. სახელი (N) ზმნას (V) 389 შემთხვევაში მოსდევს, 345-გზის უსწრებს. აქედან:

VS 133 (32—29—72)¹ — SV 214 (119—28—67)

VO_{ირ.} 130 (68—11—51) — O_{ირ.} V 25 (14—1—10)

VO_{პ.} 126 (39—9—78) — O_{პ.} V 106 (32—1—74).

როგორც ვხედავთ, თხზულებაში სუბიექტი შემთხვევათა უმრავლესობაში (214:133) ზმნას უსწრებს, ხოლო ირიბი და პირდაპირი ობიექტები ზმნას მოსდევენ. ირიბი ობიექტის პოსტპოზიცია გაბატონებულია (130:25). პირდაპირი ობიექტის პოსტპოზიციის შემთხვევები ოდნავ სპარბობს პრეპოზიციისას (126:106). ნაცვალსახელით გამოხატული ქვემდებარე უპირატესად უსწრებს შემასმენელს (119:32), ირიბი და პირდაპირი დამატებები კი შემასმენელს მოსდევენ (შესაბამისად 68:14; 39:32). საკუთარი სახელით გამოხატული ქვემდებარე შემასმენლის წინა, ან მომდევნო პოზიციაში თითქმის თანაბრად იხმარება (28:29); ირიბი და პირ-

¹ ფრჩხილებში ჩასმული ციფრები მიგვანიშნებენ, რამდენჯერ იხმარება წინადადების წყობის გამოსახატავად ნაცვალსახელი, ანთროპონიმი, სხვა სახელები.

დაპირი დამატებები კი ზმნას მოსდევენ (11:1; 9:1). სახელთა სხვა ჯგუფებით გადმოცემული ქვემდებარისა და პირდაპირი დამატების პოსტპოზიციისა და პრეპოზიციის შემთხვევები თითქმის თანაბარია (72:67), (78:74). ირიბი დამატება უპირატესად ზმნას მოსდევს (51:10).

საზოგადოდ ცნობილია, რომ სახელური სუბიექტი (სახელით გამოხატული ქვემდებარე) ენათა უმრავლესობაში ზმნას უსწრებს (48, გვ. 119). ფაქტიურად ძველ ქართულშიც ეს ვითარებაა წარმოდგენილი. „შუშანიკის წამება“ ამ მოვლენის კარგი მოწმობაა.

დაახლოებით ასეთივე სურათია „ევსტათი მცხეთელის წამებაში“. ამ ძეგლში სახელისა და ზმნის 850 წყვილი დასტურდება (VN-438, NV-412). მათ შორის:

VS 172 (37—24—111) — SV 233 (90—26—117)

VOირ. 123 (53—16—54) — Oირ. V 58 (23—23—12)

VOპ. 143 (33—2—108) — Oპ. V 121 (34—1—86).

სუბიექტი ზმნას უპირატესად უსწრებს, ირიბი და პირდაპირი ობიექტები ზმნას მოსდევენ (ოღონდ შედარებით ხშირია ირიბი დამატების პრეპოზიციის შემთხვევები). ზმნას უმთავრესად უსწრებს არა მარტო ნაცვალსახელით, არამედ ანთროპონიმითა და სახელთა სხვა ჯგუფებით გამოხატული ქვემდებარეც (26:24; 117:111).

„აბოს წამება“ სახელისა და ზმნის 1013 სინტაგმას გამოავლენს (VN-565, NV-448). აქედან:

VS 206 (60—21—125) — SV 282 (140—12—130)

VOირ. 128 (63—2—63) — Oირ. V 48 (21—1—26)

VOპ. 231 (71—5—155) — Oპ. V 118 (34—1—83).

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ა რედაქციის ტექსტში სახელისა და ზმნის 1784 სინტაგმა გვხვდება (VN-1147, NV-637). აქედან:

VS 550 (47—145—358) — SV 431 (196—34—201)

VOირ. 200 (43—25—132) — Oირ. V 57 (24—1—32)

VOპ. 397 (39—13—345) — Oპ. V 149 (45—6—98).

ამავე ძეგლის ბ რედაქციის ტექსტში სახელისა და ზმნის 1831 წყვილია (VN-1201, NV-631). მათ შორის:

VS 553 (49—97—407) — SV 404 (163—35—196)

VOირ. 215 (48—23—144) — Oირ. V 73 (26—15—32)

VOპ. 433 (42—15—376) — Oპ. V 175 (61—3—111).

აქ განსაკუთრებულ ყურადღებას სუბიექტის პოსტპოზიციის სიხშირე იქცევს.

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ტექსტში სახელისა და ზმნის 3514 სინტაგმა არის. სახელის პოსტპოზიციისა და პრეპოზიციის შემთხვევები თითქმის თანაბარია (VN-1797, NV-1717). აქედან:

VS 759 (80—117—562) — SV 1103 (354—149—600)

VOირ. 417 (116—48—253) — Oირ. V 173 (73—13—87)

VOბ. 621 (80—17—524) — Oბ. V 441 (80—10—351).

აშკარად ჩანს, რომ სუბიექტის პრეპოზიციის შემთხვევები ამ ძეგლში დიდად სჭარბობს პოსტპოზიციისას.

„კოსტანტი ქართველის მარტვილობის“ ტექსტში სახელისა და ზმნის 405 წყვილია (VN-256, NV-159). მათ შორის:

VS 84 (31—3—50) — SV 99 (56—1—42)

VOირ. 56 (26—0—30) — Oირ. V (13—0—6)

VOბ. 106 (31—1—74) — Oბ. V 41 (15—0—26).

„გობრონის მარტვილობა“ სახელისა და ზმნის 508 წყვილს გამოავლენს. ამ ძეგლში სახელის პრეპოზიცია სჭარბობს (257—251). აქედან:

VS 103 (13—14—76) — SV 178 (61—19—98)

VOირ. 49 (18—2—29) — Oირ. V 20 (10—2—8)

VOბ. 99 (12—2—85) — Oბ. V (15—1—43).

სახელის პრეპოზიციის სიხშირეს სუბიექტის პრეპოზიციის შემთხვევათა სიჭარბე განაპირობებს (178:103).

„კოლაელ ყრმათა მარტვილობის“ ტექსტში სახელისა და ზმნის 132 წყვილია. გაბატონებულია სახელის პოსტპოზიცია (86 : 46). აქედან:

VS 40 (2—0—38) — SV 33 (19—0—14)

VOირ. 10 (5—0—5) — Oირ. V 2 (2—0—0)

VOბ. 36 (3—0—33) — Oბ. V 11 (4—0—7).

„დავითისა და ტირიქანის მარტვილობაში“ სახელისა და ზმნის 315 სინტაგმა გვხვდება (VN-291, NV-94). მათ შორის:

VS 88 (12—8—68) — SV 62 (21—11—30)

VOირ. 37 (12—5—20) — Oირ. V 14 (12—0—2)

VOბ. 96 (15—1—80) — Oბ. V 18 (8—0—10).

„იოანე ზედაზნელის ცხოვრების“ ა რედაქციის ტექსტში სახელისა და ზმნის 754 წყვილია (VN-383, NV-371). აქედან:

VS 144 (27—13—104) — SV 245 (128—11—106)

VOირ. 84 (29—6—49) — Oირ. V 29 (14—2—13)

VOბ. 155 (33—2—120) — Oბ. V 97 (26—1—70).

ამავე თხზულების ბ რედაქციის ტექსტში სახელისა და ზმნის 333 წყვილია (VN-172, NV-161). მათ შორის:

VS 69 (5—8—56) — SV 104 (59—7—38)

VOირ. 35 (7—2—26) — Oირ. V 12 (4—2—6)

VOბ. 72 (7—0—65) — Oბ. V 45 (15—1—29).

„შიოსა და ევაგრეს ცხოვრება“ სახელისა და ზმნის 510 სინტაგმას გამოავლენს (VN-288, NV-222). აქედან:

VS 91 (1—16—74) — SV 151 (74—25—52)

VOირ. 64 (18—7—39) — Oირ. V 16 (8—1—7)



VOპ. 133 (8—4—121) — Oპ. V 55 (10—2—43).

„დავით გარეჯელის ცხოვრებაში“ სახელისა და ზმნის 686 წყვილი ვეხვდება (VS-390, SV-296). მათ შორის:

VS 165 (33—25—107) — SV 143 (84—17—42)

VOირ. 91 (30—14—47) — Oირ. V 4 (4—0—0)

VOპ. 134 (23—4—107) — Oპ. V 49 (18—1—30).

„აბიბოს ნეკრესელის ცხოვრების“ ა რედაქციის ტექსტში სახელისა და ზმნის 224 წყვილია (VN-129, NV-95). აქედან:

VS 51 (10—4—37) — SV 58 (29—6—23)

VOირ. 17 (9—1—7) — Oირ. V 18 (9—0—9)

VOპ. 61 (12—3—46) — Oპ. V 19 (6—0—13).

როგორც ვხედავთ, ამ ძეგლში ირიბი ობიექტის პრეპოზიციის შემთხვევები სქარბობს (18:17).

ამ თხზულების ბ რედაქციის ტექსტში სახელისა და ზმნის 66 წყვილია (VN-33, NV-33). მათ შორის:

VS 17 (2—0—15) — SV 21 (11—2—8)

VOირ. 4 (2—0—2) — Oირ. V 2 (1—0—1)

VOპ. 12 (2—2—8) — Oპ. V 10 (1—0—9).

„სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ ტექსტში სახელისა და ზმნის 1475 წყვილია (VN-870, NV-605). აქედან:

VS 379 (27—33—319) — SV 421 (183—35—203)

VOირ. 197 (43—20—134) — Oირ. V 63 (43—2—18)

VOპ. 294 (30—4—260) — Oპ. V 121 (45—1—75).

გიორგი მთაწმიდლის „ცხოვრება იოვანესი და ეფთუმესი“ სახელისა და ზმნის 1685 წყვილს გამოავლენს. ამ ძეგლში სახელის პრეპოზიციას არის გაბატონებული (964:721); მათ შორის:

VS 317 (21—47—249) — SV 494 (199—38—257)

VOირ. 166 (33—23—110) — Oირ. V 114 (32—7—75)

VOპ. 238 (25—9—204) — Oპ. V 356 (93—5—258).

ყურადღებას იქცევს პირდაპირი ობიექტის პრეპოზიციის შემთხვევათა სიხშირე (356:238).

გიორგი მცირის თხზულებაში „გიორგი მთაწმიდლის ცხოვრება“ სახელისა და ზმნის 2621 სინტაგმაა (NV-1436, VN-1185). მათ შორის:

VS 540 (46—58—436) — SV 761 (288—56—417)

VOირ. 243 (60—14—169) — Oირ. V 193 (65—10—118)

VOპ. 402 (39—12—351) — Oპ. V 482 (90—11—381).

მოსალოდნელი იყო, რომ XVII—XVIII საუკუნეთა ორიგინალურ ავთოგრაფიულ ძეგლებში სახელი უპირატესად ზმნის წინ აღმოჩნდებოდა („იოვანესა და ეფთუმეს ცხოვრებისა“ და „გიორგი მთაწმიდლის ცხოვრების“ მსგავსად), ამასთან თანდათან გაზმირდებოდა ირიბი ობიექტის პრეპოზიციის შემთხვევები (რადგანაც ასეთია ენის განვითარების ტენდენ-

ცია). მაგრამ ჩვენ მიერ საანალიზოდ შერჩეული XVIII საუკუნის ავტოგრაფიული (სუნაქსარული) ძეგლები ძირითადად V—X საუკუნეთა ნორმებს იცავენ (ზემოთ ვაჩვენეთ, რომ ასეთივე ვითარება არის მსაზღვრელ-საზღვრულის წყობასთან დაკავშირებითაც).

„წამებაჲ ქეთევან დედოფლისაჲ“ სახელისა და ზმნის-73 სინტაგმას შეიცავს (VN-52, NV-21). აქედან:

VS 12 (0—2—10) — SV 10 (4—1—5)
VOირ. 7 (1—3—3) — Oირ. V 3 (1—0—2)
VOპ. 33 (5—2—26) — Oპ. V 8 (1—1—6).

„ლუარსაბ მეფის წამებაში“ სახელისა და ზმნის 72 წყვილია (VN-36, NV-36). მათ შორის:

VS 14 (1—1—12) — SV 22 (11—3—8)
VOირ. 7 (1—1—5) — Oირ. V 3 (0—0—3)
VOპ. 15 (1—0—14) — Oპ. V (2—1—8).

„წამებაჲ ელისბარისი, შალვაისი და ბიძინაისი“ სახელისა და ზმნის 82 წყვილს გამოავლენს (VN-48, NV-34). აქედან:

VS 15 (0—0—15) — SV 25 (9—10—6)
VOირ. 5 (0—0—5) — Oირ. V 4 (2—2—0)
VOპ. 18 (0—0—18) — Oპ. V 5 (0—2—3).

„შოს წამების“ ტექსტში სახელისა და ზმნის 75 სინტაგმა დასტურდება (VN-48, NV-27). მათ შორის:

VS 23 (0—6—17) — SV 15 (2—4—9)
VOირ. 3 (0—1—2) — Oირ. V 6 (3—1—2)
VOპ. 22 (2—2—18) — Oპ. V 6 (3—0—3).

უცნაურია, რომ ამ ძეგლში სუბიექტი უმოთაერესად მოსდევს ზმნას, ირიბი ობიექტი კი უსწრებს.

ენახოთ, როგორია სახელისა და ზმნის წყობა ნათარგმნ ძეგლებში. ხანმეტი იერემიას წინასწარმეტყველების ტექსტი სახელისა და ზმნის 13 სინტაგმას გამოავლენს (VN-12, NV-1). აქედან:

VS 6 (0—0—9) — SV 1 (1—0—0)
VOირ. 1 (1—0—0) — Oირ. V —
VOპ. 5 (1—0—4) — Oპ. V —

ხანმეტ ლექციონარში სახელისა და ზმნის 318 წყვილი გვხვდება (VN-206, NV-112). მათ შორის:

VS 64 (11—17—36) — SV 83 (48—8—27)
VOირ. 75 (54—3—18) — Oირ. V 7 (6—0—1)
VOპ. 67 (19—1—47) — Oპ. V 22 (14—1—7).

იაკობის პირველსახარების ხანმეტ ტექსტში სახელისა და ზმნის 207 სინტაგმაა (VN-147, NV-60). აქედან:

VS 67 (13—19—35) — SV 43 (28—2—13)



VOირ. 30 (12—11—7) — Oირ. V 1 (0—1—0)

VOპ. 50 (14—2—34) — Oპ. V 16 (7—1—8).

განსაკუთრებულ ყურადღებას „ხანმეტი მრავალთავი“ იქცევს. ამ ძეგლში სახელის პრეპოზიცია სჭარბობს (176:170). აქედან:

VS 82 (14—6—62) — SV 94 (52—5—57)

VOირ. 31 (10—1—20) — Oირ. V 24 (12—1—11)

VOპ. 57 (9—0—48) — Oპ. V 58 (16—1—41).

როგორც ვხედავთ, „ხანმეტ მრავალთავში“ სუბიექტი და პირდაპირი ობიექტი ზმნას უმთავრესად უსწრებს, გახშირებულია ირიბი ობიექტის პრეპოზიციის შემთხვევებიც.

პაემეტ ტექსტებში სახელისა და ზმნის 433 წყვილია (VN-288, NV-145). მათ შორის:

VS 108 (26—22—60) — SV 88 (55—6—27)

VOირ. 95 (60—7—28) — Oირ. V 25 (18—1—6)

VOპ. 85 (25—3—57) — Oპ. V 32 (17—0—15).

აღიშის ოთხთავში 11737 სინტაგმაა (VN-7116, NV-4621):

VS 2491 (417—519—1159) — SV 3177 (1877—236—1054)

VOირ. 2355 (1737—108—508) — Oირ. V 462 (329—20—113)

VOპ. 2270 (786—97—1387) — Oპ. V 982 (484—14—484).

„მამათა სწავლათა“ ტექსტში, რომელიც ილ. აბულაძის გამოცემის 3—56 გვერდებზეა მოთავსებული, სახელისა და ზმნის 2672 წყვილი გვხვდება (VN-1559, NV-1113). მათ შორის:

VS 526 (130—15—381) — SV 749 (361—13—375)

VOირ. 402 (220—5—177) — Oირ. V 104 (64—0—40)

VOპ. 631 (116—2—513) — Oპ. V 260 (95—0—165).

„ბალავარიანში“ (გვ. 1—89) სახელისა და ზმნის 2717 სინტაგმაა (VN-1729, NV-988). მათ შორის:

VS 767 (46—109—612) — SV 643 (381—1—261)

VOირ. 359 (137—9—213) — Oირ. V 125 (86—1—38)

VOპ. 603 (88—1—514) — Oპ. V 218 (113—0—105).

„ლიმონარის“ ტექსტში (გვ. 1—84) სახელისა და ზმნის 3787 წყვილი გვხვდება (VN-2792, NV-995). აქედან:

VS 1139 (428—69—642) — SV 647 (389—26—232)

VOირ. 787 (525—14—248) — Oირ. V 93 (65—3—25)

VOპ. 866 (252—8—606) — Oპ. V (116—1—138).

ამ ძეგლში ზმნის პრეპოზიციის შემთხვევათა დიდი სიჭარბე იმით უნდა აიხსნას, რომ ორიგინალის სიტყვათა წყობა მთარგმნელს უპირატესად უცვლელად გადმოაქვს.

გიორგი მთაწმიდლის ნათარგმნი „ექუსთა დღეთაჲ“ დაახლოებით იმგვარსავე ვითარებას გვიჩვენებს, რაც მის ორიგინალურ თხზულებაში

„ოვანესა და ეფთუმეს ცხოვრება“ გვაქვს. აქ სახელისა და ზმნის 4878 წყვილია (VN-2467, NV-2411):

- VS 1355 (228—9—1118) — SV 1498 (652—7—830)
 VOირ. 388 (182—2—204) — Oირ. V 297 (106—0—191)
 VOპ. 724 (101—1—622) — Oპ. V 625 (130—0—495).

ცხადია, თარგმნილ ძეგლში გიორგი მთაწმიდელს ზოგჯერ ვერ დაუცავს ქართული ენისათვის ბუნებრივი სიტყვათა წყობა. ეს განსაკუთრებით ნათლად გამოჩნდება, თუ ზემოთ წარმოდგენილ მონაცემებს შევუდარებთ „ექუსთა დღეთას“ გიორგი მთაწმიდლისეულ ანდერძს. იგი სახელისა და ზმნის 15 სინტაგმას შეიცავს. სახელი ზმნას 12-ჯერ უსწრებს, 3-ჯერ მოსდევს:

- VS 2 (0—1—1) — SV 8 (3—0—5)
 VOირ. — Oირ. V —
 VOპ. 1 (0—0—1) — Oპ. V 4 (1—0—4).

ამავე ძეგლის გადამწერის ანდერძში სახელისა და ზმნის 4 წყვილია (VN-1, NV-3).

იენისის თვენის გიორგი მთაწმიდლისეულ თარგმანს ერთვის გიორგის ანდერძი, რომელშიც სახელისა და ზმნის 49 სინტაგმაა (VN-8, NV-41):

- VS 4 (4—0—0) — SV 20 (9—0—11)
 VOირ. — Oირ. V 5 (4—0—1)
 VOპ. 4 (0—0—4) — Oპ. V 16 (3—0—13).

„ელინთა ზღაპრობანი“ სახელისა და ზმნის 1628 წყვილს გამოავლენს (VN-830, NV-798). მათ შორის:

- VS 354 (29—91—234) — SV 518 (174—134—210)
 VOირ. 179 (60—48—71) — Oირ. V 102 (46—15—41)
 VOპ. 279 (36—35—226) — Oპ. V 169 (51—3—115).

ქართული ენისათვის დამახასიათებელი ტენდენცია — სახელის ზმნის წინა პოზიციაში დასმა — განსაკუთრებით ნათლად ვლინდება გიორგი მთაწმიდლის, გიორგი მცირის ორიგინალურ თხზულებებში. ნათარგმნი ძეგლები არსებითად ქართულისათვის არაბუნებრივ წყობას გამოავლენენ. ძველ ქართულ ორიგინალურ ძეგლთა უმრავლესობაც თარგმნილ ძეგლთა სინტაქსის გავლენას ემორჩილება.

ზემოთ ჩვენ ენახეთ, რომ ანდერძებში არსებითად ქართული ენისათვის ბუნებრივი სინტაქსური წყობა აისახება. ამ თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესოა წარწერათა ენა. მოვიხმოთ ზოგ მონაცემს:

მე, ფ ა რ ნ ა (ა ვ ა ზ), და ა ზ ა რ უ ხ ტ შე ხ უ ა ბ თ ესე კ არ ი (ბოლნ. წარწ.);

და ვ ი თ ე პ ი ს კ ო პ ო ს ი კ რ ე ბ უ ლ ი თ უ რ თ და ა მ ა ს ე კ ლ ე ს ი ა ს ა შ ი ნ ა შე ნ დ ა მ ი მ ა რ თ თ ა ვ ყ ა ნ ი ს - მ ც ე მ ე ლ ნ ი შე ი წ ყ ა ლ ე ნ და მ შ რ ო მ ე ლ - თ ა ა მ ა ს ე კ ლ ე ს ი ა ს ა შ ი ნ ა შე ხ ე წ ი ე (ბოლნ. წარწ.);

თემესტია, მგვევალმან ქრისტესმან, აღვაშენე
საყოფელი ესე (მცხ. წარწ.);

ესე ჯუარი ქრისტესი მე, კოსტანტი... აღჰუმართე
(წყ. წარწ.);

ქალაქი ტფილისი დაწუა ბუღა (ატ. 853 წ. წარწ.);
ზირაქ შეიპყრა კახაი (იქვე).

ერედვის წარწერაში (906 წ.) სახელისა და ზმნის 6 სინტაგმა (VN-1,
NV-5). აქედან:

VS — SV 3 (2—0—1)

VOბ. 1 (0—0—1) — Oბ. V 2 (0—0—2)

ქართულისათვის ბუნებრივი სინტაქსური წყობა გვაქვს XI—XII სა-
უკუნეთა საისტორიო დოკუმენტების უმრავლესობაშიც.

სიგელი მღუიმელთაი სახელისა და ზმნის 41 წყვილს გამოავლენს
(VN-18, NV-23):

VS 9 (0—0—9) — SV 13 (9—1—3)

VOირ. 2 (0—0—2) — Oირ. V 1 (0—0—1)

VOბ. 7 (0—0—7) — Oბ. V 9 (2—0—7).

სიგელი მიჯნაძორთელთა და თაბიზართაი სახელისა და ზმნის 55 წყვილს
შეიცავს (VN-21, NV-34):

VS 7 (0—0—7) — SV 18 (4—0—14)

VOირ. 6 (1—0—5) — Oირ. V 4 (0—0—4)

VOბ. 10 (0—0—10) — Oბ. V 10 (3—0—7).

გიორგი II სიგელში შიომღვიმის მიმართ სახელისა და ზმნის 11 წყვი-
ლი გვაქვს (VN-5, NV-6). აქედან:

VS 1 (0—0—1) — SV 4 (3—0—1)

VOირ. 1 (0—0—1) — Oირ. V —

VOბ. 3 (0—0—3) — Oბ. V 2 (1—0—1).

გიორგი III სიგელში შიომღვიმის მიმართ სახელისა და ზმნის 92 სინ-
ტაგმა დასტურდება (VN-32, NV-60). მათ შორის:

VS 17 (2—2—13) — SV 31 (14—0—17)

VOირ. 7 (0—2—5) — Oირ. V 7 (0—0—7)

VOბ. 8 (0—0—8) — Oბ. V 22 (5—0—17).

გიორგი II სიგელში საქართველოს ეკლესიის მიმართ სახელისა და
ზმნის 16 წყვილი გვხვდება (VN-10, NV-6). აქედან:

VS 2 (0—0—2) — SV 3 (1—0—2)

VOირ. 1 (0—0—1) — Oირ. V —

VOბ. 7 (0—1—6) — Oბ. V 3 (0—0—3).

სახელისა და ზმნის 36 წყვილია თამარ მეფის სიგელში გელათის მი-
მართ (VN-18, NV-18). მათ შორის:

VS 10 (0—0—10) — SV 16 (8—1—7)



VOირ. 4 (0—0—4) — Oირ. V —

VOპ. 4 (0—0—4) — Oპ. V 2 (2—0—0—).

შიომღვიმის დაწერილში ტოხაისძის მიმართ სახელისა და ზმნის 114 სინტაგმა (VN-34, NV-80). აქედან:

VS 20 (2—3—15) — SV 59 (20—10—29)

VOირ. 8 (4—0—4) — Oირ. V 3 (0—0—3)

VOპ. 6 (0—0—6) — Oპ. V 18 (4—0—14).

სახელისა და ზმნის 52 წყვილი არის ჭიაბერის დაწერილში შიომღვიმის მიმართ (VN-21, NV-31):

VS 9 (0—1—8) — SV 21 (10—5—6)

VOირ. 4 (0—3—1) — Oირ. V —

VOპ. 8 (0—0—8) — Oპ. V 10 (1—0—9).

თამარ მეფის სიგელში შიომღვიმის მიმართ სახელისა და ზმნის 97 სინტაგმა დასტურდება (VN-42, NV-55):

VS 13 (1—0—12) — SV 37 (15—3—19)

VOირ. 6 (1—3—2) — Oირ. V 5 (0—0—5)

VOპ. 13 (0—1—12) — Oპ. V 13 (4—0—9).

XIII საუკუნის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საისტორიო დოკუმენტი — რკონის დაწერილი — სახელისა და ზმნის 320 წყვილს გამოავლენს (VN-60, NV-260). მათ შორის:

VS 26 (1—1—24) — SV 173 (57—27—289)

VOირ. 7 (1—0—6) — Oირ. V 26 (6—1—19)

VOპ. 27 (1—0—26) — Oპ. V 61 (11—0—50).

„ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტში სახელისა და ზმნის 9 397 წყვილი გვხვდება (VN-3338, NV-6059):

VS 1476 (167—48—1261) — SV 3038 (952—951—1805)

VOირ. 551 (76—37—438) — Oირ. V 996 (383—95—518)

VOპ. 1311 (52—17—1242) — Oპ. V 2025 (448—18—1559).

როგორც ვხედავთ, პოემაში სუბიექტი, ირიბი და პირდაპირი ობიექტები შემთხვევათა აბსოლუტურ უმრავლესობაში ზმნას უსწრებენ (არა აქვს მნიშვნელობა, მეტყველების რომელი ნაწილი გამოხატავს ამა თუ იმ წინადადების წევრს). როგორც ჩანს, სიტყვათა ასეთი განლაგება ბუნებრივი იყო ქართულისათვის. ამას წარწერათა, ანდერძ-მინაწერთა, საისტორიო დოკუმენტთა მონაცემებიც მოწმობს. საერო მწერლობის ენა ამ მხრივაც გაემიჯნა სასულიერო ძეგლების ენას.

ახლა განვიხილოთ ორ და სამპირიან ზმნებთან დაკავშირებული სუბიექტისა და ობიექტის (ობიექტების) მიმართება ზმნასთან მარტივ და მთავარ წინადადებაში. ვასაგები მიზეზების გამო ისეთი შემთხვევები, როცა ზმნა და მასთან პირით დაკავშირებული სახელები ერთდროულად გვხვდებოდეს, საკმაოდ იშვიათია.

ვითარების ნათელსაყოფად წარმოვადგენთ ამ ტიპის შემთხვევათა რიცხობრივ მონაცემებს:

	ორპ. გარდამ. ზმნასთან	ორპ. გარდაუვ. ზმნასთან
„შუშ. წამება“	60	57
„ევესტათი მცხეთელის წამება“	72	72
„აბოს წამება“	76	48
„მოქცევა“	71	33
„გრ. ხანძთ.“	51	44
„იოვ. და ეფთ“.	118	85

ორპირიან გარდამავალ ზმნასთან ძველი ქართული ორიგინალური ძეგლების ენისათვის ძირითადად უნდა მივიჩნიოთ წყობა S—V—O₃. („შუშანიკის წამება“ — 24; „ევესტათი მცხეთელის წამება“ — 27; „აბოს წამება“ — 35; „მოქცევა ქართლისა“ — 24; „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ — 27; „იოვანესა და ეფთვიმეს ცხოვრება“ — 39). ალტერნატიულად უნდა ჩაეთვალოთ წყობა SO₃. V („შუშანიკის წამება“ — 24; „ევესტათი მცხეთელის წამება“ — 8; „აბოს წამება“ — 9; „მოქცევა ქართლისა“ — 11; „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ — 8; „იოვანესა და ეფთვიმეს ცხოვრება“ — 31). სხვა კომბინაციები ასეთი სიხშირით გვხვდება

	შუშ.	ევესტ.	აბო	მოქც.	გრ. ხანძთ.	იოვ. და ეფთ
O ₃ .VS	5	10	4	13	6	16
VSO ₃ .	4	15	19	8	7	11
VO ₃ .S	2	5	6	12	3	8
O ₃ .SV	1	7	3	3	—	13

ორპირიან გარდაუვალ ზმნებთან ძველი ქართული ორიგინალური ძეგლების ენისათვის ძირითადია წყობა S—V—O₁. („შუშანიკის წამება“ — 39; „ევესტათი მცხეთელის წამება“ — 27; „აბოს წამება“ — 14; „მოქცევა ქართლისა“ — 14; „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ — 19; „იოვანესა და ეფთვიმეს ცხოვრება“ — 28).

სხვა ტიპის შემთხვევებიდან რომელიმესთვის უპირატესობის მინიჭება კირს:

	შუშ.	ევესტ.	აბო	მოქც.	გრ. ხანძთ.	იოვ. და ეფთ.
SO ₁ .V	2	4	4	—	2	12
O ₁ .SV	4	8	2	1	3	11
VSO ₁ .	5	7	4	5	5	7
VO ₁ .S	6	15	19	6	6	8
O ₁ .VS	1	11	5	7	9	19

თარგმნილი ძეგლების ვითარება განვიხილოთ ადიშის ოთხთავის (მ. 1—4 თავები), ჯრუჭისა და პარხლის ოთხთავების (მ. 9—11 თავები); სინური მრავალთავის მიხედვით.

საანალიზო ტექსტებში წარმოდგენილ შემთხვევათა რაოდენობა ასეთია:

	ორბ. გარდამ. ზმნა	ორბ. გარდაუვ. ზმნა
მ. 1—4	42	57
მ. 9—11	35	23
სინ. მრავალთ.	266	111

ორპირიან გარდამავალ ზმნასთან ოთხთავის ენაში ძირითადია S—V—O₃. წყობა (მ. 1—4—17; მ. 9—11—19), „სინურ მრავალთავში“ ძირითადია S—O₃—V—106 (შდრ.: მ. 1—4—5; მ. 9—11—6 შემთხვევა), ალტერნატული კი — S—V—O₃—82 შემთხვევა.

სხვა ტიპების სიხშირე ასეთია:

	მ. 1—4	მ. 9—11	სინ. მრავალთ.
VSO ₃ .	9	6	11
VO ₃ S	3	3	13
O ₃ VS	6	—	33
O ₃ VS	2	1	21

ორპირიან გარდაუვალ ზმნებთან ოთხთავის ტექსტში წამყვანი არის წყობა V—O₃რ. S, სინურ მრავალთავში ძირითადია — SV O₃რ., ალტერნატული — S—O₃რ. — V:

	მ. 1—4	მ. 9—11	სინ. მრავალთ.
SVO ₃ რ.	6	4	29
SO ₃ რ.V	1	—	25
VSO ₃ რ.	5	1	8
VO ₃ რ.S	34	10	19
O ₃ რ.SV	3	—	14
O ₃ რ.VS	8	8	16

ძალიან მცირეა ისეთი მაგალითები, როცა სამპირიან ზმნასთან წარმოდგენილი იყოს შესაბამისი სახელები. ამიტომ რაიმე კანონზომიერების დადგენა ჭირს.

როგორც ვხედავთ, ძველი ქართული ენის განვითარებისათვის დამახასიათებელია ზმნის ბოლო პოზიციაში გადასმის ტენდენცია. ორპირიანი გარდამავალი ზმნისათვის ძირითადი ხდება S—O₃—V, ალტერნატუ-

ლი — S—V O^ბ. წყობები, ხოლო გარდაუვალი ზმნისათვის ძირითადი ჩანს O^ბრ—S—V, ალტერნატიული O^ბრ.—V—S, ან S—O^ბრ.—V წყობებში. ეს მოვლენა საშუალო ქართულის ძეგლებში ნორმად იქცევა ამის საუკეთესო მოწმობა „ვეფხისტყაოსნის“ ჩვენებაა (გავაანალიზეთ ა. შანიძისა და ალ. ბარამიძის გამოცემის 1—230 სტროფები).

ორპირიან გარდამავალ ზმნასთან პირთა შესაბამისი სახელები მოცემულია 119 შემთხვევაში. გვაქვს შემდეგი ტიპები:

SVO ^ბ .	30
SO ^ბ .V	46
VSO ^ბ .	3
VO ^ბ .S	7
O ^ბ .VS	14
O ^ბ .SV	19

გარდაუვალ ზმნასთან 74 შემთხვევაში გვაქვს პირთა შესაბამისი სახელები. კონსტრუქციათა სიხშირე ასეთია:

SVO ^ბ რ.	9
SO ^ბ რ.V	15
VSO ^ბ რ.	3
VO ^ბ რ.S	3
O ^ბ რ.SV	21
O ^ბ რ.VS	23

ორივე მეთოდით (ცალკე ყველა ტიპის წინადადებებში, ცალკე მარტივსა და მთავარ წინადადებაში) ჩატარებული ანალიზი არსებითად ერთსა და იმავე შედეგს იძლევა: ქართულისათვის ძირითადია სახელის (სუბიექტისა და ობიექტის) პრეპოზიციისა ზმნასთან მიმართებით.

ამრიგად, ძველი ქართული ენის სიტყვათა წყობას, ჯ. გრინბერგის კრიტერიუმთა თანახმად, ახასიათებს:

ა) ზმნის II ადგილზე დასმა (SV O);

ბ) მართული მსაზღვრელის პოსტპოზიციის (მოდრეკილება პრეპოზიციისაყენ) (NG);

გ) ატრიბუტული მსაზღვრელის პრეპოზიციის უპირატესობა პოსტპოზიციასთან შედარებით (AN; NA).

თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ძველ ქართულს თანდებულები ახასიათებს (წინდებულები იშვიათია), ძველი ქართული სიტყვათა წყობის მიხედვით ემსგავსება თანამედროვე კავკასიურ ენებს. ამის შესახებ მიუთითა ი. მელიქიშვილმა (23, გვ. 9—10).



სახელი, რომლის მრავლობითობა -6 სუფიქსითაა გამოხატული, ძველ ქართულში, ჩვეულებრივ, ზმნას მრავლობით რიცხვში ითანხმებს;

წიგნნი დაწერნა იაკობ (პირდაპირი ობიექტი წიგნნი აჩენს -6-ს: დაწერნა); წიგნნი დაწერნეს (სუბიექტი წიგნნი -6-ს აჩენს ზმნაში: დაწერნეს).

ეს სინტაქსური წესი ძველი ქართულისათვის ნორმალაა მიჩნეული (41, გვ. 107—119; 36, გვ. 181—182; 11, გვ. 270; 21, გვ. 147).

ირკვევა, რომ ძველი ქართული ენის ძეგლებში ამ სინტაქსური წესის დარღვევის შემთხვევები საკმაოდ ხშირია: სახელის მრავლობითობა გამოხატულია -6 სუფიქსით, მაგრამ შესაბამისი -6// -ენ ფორმანტი ზმნაში წარმოდგენილი არაა. ეს ეხება როგორც პირდაპირი ობიექტის მრავლობითობას, ისე სუბიექტისას. განვიხილოთ ორივე შემთხვევა.

ა) -6 სუფიქსით გამოხატული პირდაპირი ობიექტის მრავლობითი რიცხვი ზმნაში -6// -ენ ნიშანს ვერ აჩენს წყვეტილი.

რამეთუ აწ მას ხოლო მიუტევე მე შეეცოდებანი მამისანი, სინ. მრავალთ. 27, 28; ღმერთმან გამოუცხადა მონათა თვსთა ანგელოზნი მისნი დაცვად გზასა ზედა, სვან. მრავალთ. 147, 7—9 a; ხოლო მათ ასონი მისნი ძელსა ზედა განსხიბრებს, Sin.-36 22 v, 25—27 b; აღიპყრა ორნი იგი ფრთენი მარჯულ და მარცხლ, შატბ. კრებ. 191 v, 1—2 b; და ვითარცა იხილეს ყოველთა სასწაულნი ესე დიდებულნი პატიოსნისა ჭუარისაჲ¹, იქვე 245 v, 17—19 a; ძალითა ღმრთისაჲთა სიბრძნით შემუსრეს ბჰენი ჯოჯოხეთისანი, იქვე 274 r, 15—17 a; განხრწნად იქმნნეს და მაშინდა შობეს ნაშობნი, იქვე 280 r, 2—3 a; რომელთა ცხორებაჲ სასუფეველისაჲ ქადაგეს და განომზადეს მორწმუნეთა კეთილნი მრავალფერნი, Sin.-20 30 v, 6—9; დაცემული აღადგინე და მამად მთავარნი ნათლად აღმოიყვანე, იქვე 108 r, 13—15; და შვილნი ბნელიისანი აღმოიყვანე ნათლად, იქვე 111 v, 5—6; და წარსცა ებისტოლენი აღმოწოდებდა მათა, ეკატერინა 433, 23—24; ყოველნი ვაკურთხე, მოდრ. იადგ. 27 r, 9; და ვითარცა იხილეს მწიგნობართა მათ ძეთა ისრაელისათა თავნი მათნი ბოროტსა შინა, კალ. ლექც. 41, 6—9 b; და იხილა ტილონი იგი ხოლო მდებარენი, იქვე 191 v, 12—13; აღვწერე კუალად სხუა-

¹ აქ ისიც იქტევეს ყურადღებას, რომ დარღვეულია სახელის სახელთან შეთანხმების წესიც: სასწაულნი... ჭუარისაჲ (უნდა იყოს: სასწაულნი... ჭუარისანი).

საწიგნსა საქმენი და განგებანი წმიდისა საბატონი (1),
 ეფთვი 137 r, 9—11; ბურნი იგი შესაწირავისანი შეკამა,
 წყაროსთ. ოთხთ. 26 v, 21—22 a; და დაუტევა იგინი, იქვე 47 r, 18 b;
 სხუათა შეიპყრეს მონანი იგი მისნი, იქვე 49 r, 20—22 b; ხოლო
 მათ დაუტევეს ბადენი მათნი, იქვე 69 r, 7—8 a; შთახელა და იხილა
 ტილონი იგი ხოლო მდებარენი, იქვე 165 r, 10—12 b; პოვეს
 კრებულად ათერთმეტნი იგი და სხუანი მათთანანი, იქვე
 167 r, 16—17; და გუასწავა ჩუენ საცხორებელად ჩუენდა ნებანი
 მისნი, ათონ. მრავალთ. 63 v, 2—4 a; განგკმნა ფურცელნი იგი
 ლელვსანი და მოგუცა ჩუენ მოპარულნი იგი სულნი, რომელ
 გუელმან მოგუპარა სამოთხესა შინა, იქვე 70 v, 26—30 b; რამეთუ მწუ-
 ხარებთა აღავსეთ ყურნი მსმენელთანი, იქვე 113 v, 23—
 24 b; გამოუცხადა ქრისტემანცა საიდუმლონი იგი წინაწარ-
 მეტყუელთანი და შჯულისა წერილნი, იქვე 238 v, 10—
 12 b; და აუწყეს მას ქრისტესშემოსილთა მოწამეთა სათნობანი
 და კეთილი მათი მოქალაქეობა, იქვე 247 v, 11—14 b; და მიხსცა მას
 ოთხივე იგი სამთავრონი, ათონ. კრებ. 64 v, 16—18 b; სადა
 დაწუეს ჯორცნი წმიდისა მოწამისანი, იქვე 88 r, 18—20 a;
 და მისცეს თავნი თვისნი მის თანა, იქვე 267 v, 2—5 a; უფალო
 ღმერთო, შენ მიაგე მეფესა მას, რამ-ესე მიყო მე და წარმჯადა ქირნი,
 იქვე 327 r, 10—12 b; ასწავე ყოველთა, მამადმთავართ, ორნი ბუნე-
 ბანი თვთებანი, იელ. იადგ. 310 r, 20; რომელმან გამომიცხადე
 ჩუენ ყოველისა მის სიბრძნისა და ფარულნი ზრახვანი, Sin.-34
 24 r, 9—10; რამეთუ მრავალთა ყვეს ძლიერებისა მადლნი, იქვე
 89 v, 19; და განუმჯადეს მორწმუნეთა კეთილნი მრავალფერ-
 ნი, იქვე 94 r, 32—33; განიშორეთ აწ გონიერნი ჯორცთა თქუ-
 ენთა ვნებანი, იქვე 10 v, 31—32; ვითარცა პორფირი, შეიმოსა შენ-
 გან ჯორცნი უბიწონი, Sin.-59 1 r, 23—24; შურითა მით საღ-
 მრთოამთა განჰჟურდი და განაბნიე ბილწნი მწვალეებელნი, იქვე
 150 r, 18—19; ხოლო სიონის ძეთა შეურაცხ-ყვეს განცხრომანი
 ბაბილოვნელთანი, Sin.-64 17 v, 15; საქმენი შეიწყნარეს სამთა, იქ-
 ვე 58 v, 35—36; შურითა საღმრთოამთა განჰჟურდი და განაბნიე ბილ-
 წნი მწვალეებელნი, იქვე 174 v, 30; რამეთუ შეწირა ღმრთისა
 გურიტნი უბიწონი, იქვე 186 r, 15—16; ხოლო ღმერთმან შეგიწყნა-
 რა თქუენ, ვითარცა მსხვერპლნი, იქვე 186 r, 26; რომელმან მოეც
 კაცთა მოციქულნი შენნი, ქრისტე, იქვე 204 v, 28; ვინმცა მომ-
 ცა ყურთა ჩემთა სმენად მუნ საღმრთოთა გალობათა მათ კმანი,

¹ შემდგომში უგრძნიათ „შეცდომა“, ვასწორების მიზნით მიუწერიათ ნა და მიუღიათ
 შეკამანი.

Ath.-32 301 r, 19—21; აღასრულა კაცთა თანა უამნი მისნი...
 302 r, 1—2; რომელმან ათასეულნი წარმართებულთანი...
 შესწირე მესა, იქვე 308 v, 16—17; რომელთა მუსმარნი კუერითა
 ძლით განაწონეს, დაჰმშუალეს მაგრიად, ბარხლ. მრავალთ. 448 r, 1—
 4 b; და შვა სიონმან ყრმანი თჳსნი სიხარულითა გამოუთქმელი-
 თა, მრავალთ. 65 v, 6—8 a; მოიმტვიცა ელია მკლავნი თჳსნი ვი-
 თარცა მბრძოლმან ახოვანმან, იქვე 81 v, 6—8 a; რომელნი მოიტაცა
 დღესა მას თანამზრახველად თჳსა, იქვე 187 r, 17—18 b; ესე ყოველ-
 ნი წმიდანი მოციქულნი სამგზის სანატრელმან და ყოვლი-
 თა შუენიერებითა სავსემან დორეთოზ, ჰრომს შინა მყოფმან, კელითა
 ჰრომაელებო მეტყუელებითა მოსაგვინებელთა დაუცვა, იქვე 173 v, 16—
 22 b; ვონიფანტე მთავარი და მისთანანი მოგუეგებნეს და სიხარულით
 შეგვწყნარეს, ათ. ასკეტ. კრებ. 83 r, 14—17 a; მირა-ვედ და უთხარ ნე-
 ტარსა ბაგრატს სიტყუანი წმიდისა მარკიანესნი, იქვე 94 r, 1—3 b;
 ხოლო ზედა ლოდსა მას სამარხოასასა დავწერე მე სიტყუანი ესე-
 ვითარნი, იქვე 101 r, 10—13 a; გამოაბრწყინე ელვანი შენნი,
 ეფრ. ასურ. სწავლ. 37 v, 17—18 a; არა შეიწყნარეს იგინი, Sin.-16
 189 v, 18—19; უსაგმარჰსადრე შევრაცხეთ თანა შეთღლვილნი
 იგი სათნოებათა თანა ოკეთობებანი, Sin.-35 66, 4—7 b; რო-
 მელმან შეგიწყნარა, ნეტარნი, A-1562 8 r, 2—3; ხოლო მათ მეყსე-
 ულად დაუტევებს ბადენი მათნი, A-1699 34 r, 22—24 a; მკუ-
 დარნი შეწყდომილნი აღგომითა შენითა, მაცხოვარ, აღმოიყვან-
 ნე ჯოჯოხეთით, Sin.-65 119 r, 3—4; და შესწირეთ ღმრთისა კურთხე-
 ვანი სულიერნი, ღმერთშემოსილნი, იქვე 175 r, 21—22; რომელ-
 თა სატანჯველნი საშუებლად შეჰრაცხეს, იქვე 182 r, 17; ასდგ
 მკუდრეთით, ქრისტე მაცხოვარ, და აღადგინე ხრწნილებისაგან, რო-
 მელნი ღირსად უგალობენ აღდგომასა შენსა საფლავით, იქვე 210 r,
 8—9; და სიკუდილისა სამშუალნი კელმწიფებით შეჰმუსრე, იქ-
 ვე 214 v, 12—13; შენ, რომელი მკუდრეთით ასდგ და შენ თანა აღმად-
 გინე ჩუენ, მომწყდარნი ცოდვისაგან, იქვე 215 v, 33—34; რამეთუ
 შეურაცხევს ყოველსა შინა სანადირთნი მისნი, საკითხ. წიგნ.
 II 55, 11—12; მოსცა მათ უფალმან ორნი შვილნი, ლიტ. ურთ.
 178, 14; ბეთლემი და საზღვარნი მისნი, ვითარცა ცეცხლმან
 დაწუა და დაამტურა, A-40 84 v, 1—3; და ვიხილე პირისაგან ვეშაპისა
 და პირისაგან მკეცისა და პირისაგან ცრუწინაწარმეტყუელისა სამნი
 სულნი არაწმიდანი, A-397 88 v, 4—6; ჰნებავენ, რაითამცა და-
 გუაბრწია ლოცვისაგან და ვედრებისა ღმრთისა, კლემაქს. 71 r, 20—21;
 რაითამცა მიგუამზიდეს ცოდვისა მის მიმართ, იქვე 121 r, 16—17; ჰრქუა
 მას წმიდამან ეესტრატოს „და რაისათუის დამაზრვე ჩუენ“, Sin.-11
 60 v, 18—19; ვონიფანტე მთავარი და მისთანანი მოგუეგებნეს და სიხა-

რულითა შეგვწყნარეს, იქვე 313 r, 18—19; და საეკლესიო იგი კანონნი წინაშე ღმრთისმსახურისა კონსტანტინე მეფისა წარიკითხეს, A-96 4 r, 3—6; სხუათა კუალად შუად თქუეს სულნი იგი, უკეთურებისანი, იქვე 109 v, 16—18; და მისცა ბაგრატს დ მარკიანეს ორნი ჭუარნი, A-134 225 r, 10; **განაქარვა** განზრახვანი, A-135 16 v, 3—4; **განაწესეს** მოციქულთა და მამათა წერილნი და უწერელნი წესნი, A-500 275 v, 9—10; მათ დაუტევეს მეყსა შინა ბადენი, A-88 30 v, 24—25 b; გონებათა მათთა დაფარულნი სახითა იოვანეს მიმართ მიმცნებისადა **მიუთხრა**, იქვე 91 v, 25—28 b; **იხილეს** მათ თუალითა თვისთა საკვრველებანი მისნი, იქვე 95 r, 14—16 a; ვერ პოვა უკეთურებამან ეშმაკთამან სულნი, ესრეთ შემწყნარებელი მათისა სიბოროტისანი, იქვე 131 r, 15—18 b; **გამოუცხადა** მას საიდუმლონი ღმრთისანი, Jer.-3 129 v, 15; **დაწერა** ფიცართა ზედა მსგავსად წერილისა პირველისა ათნი სიტყუანი, გელ. ბიბლ. 236 r, 23—25, და სხვა.

ზმნის ფორმაში აკლია -ენ სუფიქსი:

რომელმან მოეცა კაცთა მოციქულნი შენნი, ქრისტე, მოძღურად და წინამძღურად, Sin.-64 204 v, 28 (მოსალოდნელი იყო: მოსცენ); ხოლო მი-რაი-ვედ და მიუთხარ ნეტარსა ბაგრატს ყოველნი სიტყუანი დიდისა მარკიანესნი, A-134 288 v, 8—10 (იხ. აგრეთვე ათ. ასკეტ. კრებ. 94 r, 1—3 b).

ზმნის ფორმაში მოსალოდნელი ნა დაბოლოების ადგილას ო გვაქვს:

ყო ჩემდამო დიდ-დიდნი ძლიერმან, ლ. 1, 49 (მოსალოდნელი იყო: ყვნა); ესრეთ ყოველნივე დაბადებულნი მოვლო ლუაწლმან მან ამათ სანატრელთამან, Ath.-32 214 v, 8—9; რომელთა-ესე ესრეთ ფრიად ვცოდეთ და უღირს ვიყვენით შენდობასა და ესე-ზომთა თანანადებთა თანამდებ ვიქმნენით, ღირს-გუყო არა ამას ოდენ, რაითამცა ... პირველსავე მას საზომსა მივიწიენით, იქვე 277 r, 7—10; ხოლო მთავარმან დაგვგო თითოფერნი სანოვაგენი, ათ. ასკეტ. კრებ. 43 v, 12—14 a; Ath.-21 283 v, 15—16; A-134 253 r, 8—9; არა მოიმკო მან შრომათა მათ თვსთაგან ნაყოფნი, A-35 66 r, 16—18; შეურაცხ-გუყო ჩუენ, ანუ მოგვძულნა, A-134 229 v, 5—8; საზორავნი იგი სირცხვლისანი სამგუამოვანმან ღმრთებამან უჩინო-ყო, იქვე 229 v, 17—19; არა თუ ხოლო მეუფესა ჩუენსა წინაუყო ეშმაკმან ესევითარნი განსაცდელნი, Jer.-12 163 r, 22—23.

ძველ ქართულში დასტურდება შემთხვევები, როცა (და)გსნა ზმნის წყვეტილში (დაჰ)-გსნენ უნდა გვქონდეს (პირდაპირი ობიექტი -ნ სუფიქსით გამოხატულ მრავლობითშია), გვაქვს კი (დაჰ)გსენ, რაც ემთხვევა ისეთ ფორმას, როცა პირდაპირი ობიექტი მხოლოდით რიცხვშია:

მრავალფერნი ეშმაკთა სიბოროტენი დაჰგსენით,

Sin.-20 11 r, 3—4; და მივსენ ჩუენ საცთურისაგან, იქვე 26 r, 2—3; რამეთუ შენ მხოლომან დავსენ წესნი ბუნებათანი, იქვე 52 v, 5—6; გუერდი შენი საღმრთოა განელო ლახურისა მიერ და დაბადებულნი ივსენ წყევისაგან, იქვე 65 v, 12—14; ღმრთეებით ივსენ დაბადებულნი შენნი ტყუეობისა მისგან, იქვე 75 v, 8—10; სწავლითა შენითა, ნეტარო ფებრონია, ივსენ დედანი იგი საცთურისაგან, Sin.-64 196 v, 2—3.

ადიშის თხზთავი დარღვევას გამოავლენს ჯრუჲ-პარზლის სწორი ფორმის საპირისპიროდ:

ხოლო მან მიუგო და ჰრქუა მათ: არა აღმოგიკითხავსა, რამეთუ რომელმან დაჰბადა დასაბამსა, მამალად და დედალად შექმნა იგინი, მ. 19, 4 C; შდრ.: დაჰბადნა DE; რამეთუ მოვიდენ დღენი, რომელთა შინა იტყოდინ, ვითარმედ: ნეტარ ბერწთა და მუცელთა, რომელთა არა შვეს, ლ. 23, 29 C; შდრ.: ნეტარ არიან ბერწნი და მუცელნი, რომელთა არა შვენს DE.

II ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი

წარვედით და უჩუენეთ თავნი თქუნნი მღდელთა, ლ. 17, 14 D; და აღიხილეთ უჲალნი ზეცად აღმართ, ესაია 8, 21 O; გამოსახეთ თავთა შორის თქუენთა საქმენი იგი, Ath.-32 302 r, 7—8; შეგვწყალებ ჩუენ, რამეთუ შეშინებულ ვართ, ათ. ასკეტ. კრებ. 199 r, 20—22 h; იხმინე, დედაო ჩემო, სულთქმანი გულისა ჩემისანი, ეფრ. ასურ. საწვლ. 240 v, 14—17 h; იხილეთ, მკაცრო, მართალთა მათ შესხმანი, შატბ. კრებ. 165 v, 25—26 h; თქუედ გულისს-იტყუანი თვსნი და ესრეთ საკურნებელი მიმიღონ, ათ. პატერ. 52 r, 20—21; ეჰა, წმიდაო ღმრთისა დედაო, განანათლე ცნობანი ჩუენნი, A-603 83 v, 10—11; განიშოვრე შენგან ყოველნი უკეთურებანი, Sin.-35 56, 2—3 a; მოიპოვეთ თავისა თქუენისა სათნოებანი, იქვე 198, 20—21 a; იაკობის თანა მოვედ ქნართა შინა და განმაცხრვე ჩუენ, Sin.-64 18 v, 29—30; და ევედრებოდეს მას ყოველნი იგი ეშმაკნი და ეტყოდეს: მიმავლინე ჩუენ ღორებსა იმას, ტბ. თხზთ. 190, 11—14 a; იხმინეო პირველნიცა წინაწარმეტყუელთა სულისა მიერ წმიდისა შენთვის ქადაგებანი და ახალნიცა ესე მშობელთა შენთა თხრობანი, A-40 13 r, 4—8; შეწირეთ ღმრთისა და ჩუენდა თავნი თქუენნი, A-1 29, 18; აღუარე მოძღუარსა შენსა, ვითარცა ღმერთსა, სახითა სიმდაბლისაჲთა ცოდვანი შენნი, A-445 38 r, 18—19; წარვედით მისა და მოიკუევეთ თმანი თავთა თქუენთანი, A-134 327 r, 1—3; იტყოდა, ვითარმედ: „მიძლოდ მე გზათა შენთა“ და კუა-

ლად, ვითარმედ: „მაუწყე მე, უფალო, გზანი, რომელთაცა ვიდოდი“, იქვე 152 r, 8—10, და სხვა.

ზმნას აკლია -ენ სუფიქსი:

გულიხვამა-ყავთ, საყუარელნო, საიდუმლონი იგბ წერილთანი, ათონ. მრავალთ. 236 v, 13—14 b; უთხარო მოციქულთა, რომელნი არიან იერუსალმს შინა, საკვრველებანი ესე ღმრთისანი, მრავალთ. 93 r, 16—20 b; მითხარდა საქმენი იგინი, A-135 206 v, 20.

მოცემა ზმნა არ ეთანხმება პ. ობიექტის მრავლობით რიცხვს: მან მომეცინ ჩუენ აღთქუმულნი იგი თვისნი, ათონ. მრავალთ. 290 v, 18—19 (მოსალოდნელი იყო: მომცენი); გამოეცით წყალთა მცურვალნი სულნი მშვნვიერნი, მრავალთ. 171 v, 19—23 b (ნაცვლად გამოსცენით ფორმისა).

ჯრუჭისა და პარხლის ოთხთავის ტექსტში ერთსა და იმავე წინადადებაში ზმნის ფორმა ერთ შემთხვევაში შეთანხმებულია პირდ. ობიექტის მრავლობით რიცხვთან, მეორე შემთხვევაში— არა: ხოლო მან მიუგო და პრქუა მათ: კაცსა რომელსა პრქვან იესუ, თიჯაი შექმნა და მცხო თულათა ჩემთა და მრქუა მე: წარვედ სილოამდ და დაიბანე, და მივედ და დავიბანენ და აღვიბილენ, ი. 9, 1 DE. აღიშის ოთახთავში ეს აღგილი ასეა გადმოცემული:

მან მიუგო: რომელსა-იგი იესუ პრქვან, თიჯაი ქმნა და მოგოზა თულათა ჩემთა და მრქუა მე: მივედ სილოამდ და მოიბანე, მივედ და მოვიბანე და ვხედავ C.

საინტერესოა შემდეგი მაგალითიც:

მიჰხედენით მყარსა მას კლდესა, რომლისაგან გამოეკუეთენით, და სიღრმესა მას მღვმისასა, რომლისაგან აღმოითხარენით, მიჰხედეთ აბრაჰამს, Jer.-12 132 r, 4—7.

არის შემთხვევები, როცა II ბრძანებითის მხ. რიცხვის მესამე პირში მოსალოდნელი -ენ-ი-ნ დაბოლოების ნაცვლად -ენ გვაქვს:

რაათა ღირს ვიქმნეთ მარჯუენით ქრისტესა დღესა მას საშჯელისასა და თქუენცა უფალმან შეგიწყალენ, სინ. სამოციქ. ფრაგმ. 12 r, 19—20; ღმერთმან ყოვლისა მპყრობელმან განაქარვენ ყოველნი ღონენი, ათ. ასეკტ. კრებ. 168 v, 13—16 a; ღმერთმან აღიდენ და ცოდვანი შეუნდვენ, Ath.-3 141 v (ბლეიკის აღწერ. მიხედ. გვ. 22); იხილენ მან ბავასა შინა სახუეველნი ქრისტესნი, ათონ. მრავალთ. 40 r, 9—11 b; ქრისტემან აკურთხენ ყოველნი მოღუაწენი ამის წიგნისანი, ტბ. ოთხთ. 305 r, 17—19 b (ანდერძი); და თქუენცა უფალმან შეგიწყალენ, Sin.-20 130 v, 18—19; განიშორენ კაცად-კაცადმან გულისაგან თვისსა ყოველი ზრუნვაი ამის სოფლისა ამოასაი და შეიწყნარენ სურვილით და სახიობით ქებანი ესე, საკითხ. წიგნ. II 58, 3—5;

ჩემნი ბრალნი მისგან იძიენ ღმერთმან, სიგ. მიჯნაძორ. 94, 30—31; ადიდენ და დაამყარენ ღმერთმან მეფენი ჩუენნი დავით და თამარ და ძე მათი გიორგი, სიგ. თამარ მეფისა 9, 4—5.

II ხოლმეობითი

განხეთქის ღვთისმან თხიერნი იგი, მრკ. 2, 22 C; განანათლის სიყუარულმან ბრწყინვალეებითა თვისითა, ზრახვანი თვისნი, სევან. მრავალთ. 454, 2—4 b; ვითარცა სახელ გამოსტაცის მწყემსმან პირისაგან ღმრისა ორნი კირნი, ამოს 3, 12 O; ხოლო რომელნი-იგი მივიდიან თეატრონსა, რამე იხილიან შესხმანი დევთანი და ვმანი და ოხრანი საეშმაკონი, მრავალთ. 79 r, 5—9 a; ვითარ-იგი შეიდრიკიან მუკლნი მათნი სახილველად კაცთა, ლატ. ლექც. 22 r, 1—3 a; ოდეს მყუდროებით იყენენ და მარტოებით, გამოისახიან ოცნებანი არაარსნი, Ath.-32 80 r, 5—6; მათმიერნი იგი შემოსავალნი საუნჯეთა შინა დაიუნჯიან, იქვე 80 r, 12—14; მისცის მას ჩუეულებანი კეთილნი, ეფრ. ასურ. სწავლ. 18 r, 7—8 a; რამეთუ შეურაცხ-ყვის ყოველსა შინა სანადირთონი მისნი, იქვე 177 v, 12—14 a; გამო-მე-თლიან კიბენი აღსავალნი, Sin.-35 349, 7—8 a; გრძელ-ყვიან ფესუნი სამოსლისა მათისანი, ტბ. თთხთ. 129, 1—3 a; რომელმან აკოცის სიმრავლენი ცოდვათანი, A-134 163 v, 26—164 r, 1; სიმრავლემან საკმელთამან განამრავლის დაცემანი და გულისსიტყუანი ბოროტნი და შეგინებულნი, იქვე 164 v, 5—7, და სხვ.

II კავშირებითი

და სცნათ თქუენ ქრისტესმიერნი იგი ყოფილნი, სინ. მრავალთ. 247, 26—27; არა-მე დაუტეოსა ოთხმეოც და ცხრა-მეტნი იგი მთასა ზედა, მ. 18, 12 C; მაშინ მიგცე თქუენ კირსა და მოგწყვდნენ თქუენ, მ. 24, 9 C; ჰრქუა მას პეტრე: არა დამბანნე ფერცნი ჩემნი უკუნისამდე. მიუგო იესუ: თუ არა დაგბანო, არა გაქუნდეს ჩემ თანა ნაწილი, ი. 13, 18 C; შდრ.: დაგბანნე DE; უკუეთუ უღებ-ჰყოთ პირველნიცა იგი, სევან. მრავალთ. 264, 2—3 a; არა მიმიშუას ჩუენ შეერთებად ურთიერთას, იქვე 322, 7—8 a; ვითარ-მე არა შეძრწუნდეს და განჰკრთეს ყოველი სული. რა-ჟამს იხილოს საფლავთაგან მკუდარნი აღდგომილნი, Sin.-34 119 r, 19—21; და ორნი თირკუმელნი და ცმელი იგი მათ ზედა, რომელ

არს ბარკალთაჲ, და ღვძლის ყურნი იგი თირკუმლითურთ მოჰყადოს, ლევიტ. 3, 10 O; და ორნი თირკუმელნი და ცმელი იგი მათ ზედა, რომელ არს ბარკალთაჲ, და ღვძლის ყურნი იგი ღვძლისაჲ თირკუმელთა თანა მოჰყუეთოს, იქვე 3, 15 O; შეწიროს ღმრთისა მისთვის, რომელ ცოდა, ორნი გურიტნი, ანუ ორნი მართუენი ტრედისანი, იქვე 5, 7 O; უკუეთუ არა პოვოს გელმან მისმან წყვილნი გურიტნი, იქვე 5, 11 O; და შეწიროს მსხურებლსა მას ზედა ქებისასა პურინი სამინდოასაგან შესუარულნი, იქვე 7, 2 (12)* 1 O; შეწიროს მათ უფალმან ორნი შვილნი, იქვე 7, 2 O; და საჯოს მართალმან, რომელი დაშურა, ცოცხალნი უღმრთონი, სიბრძნ. სოლომონ. 4, 16 O; და იშენონ სახლები და დაჰნერგონ ვენაკოვანნი, ეზეკიელ 28, 26 O; შდრ.: დაჰნერგენ I; რაათა შჯამოთ გორცნი მეფეთანი, H-1346 50 v, 14; და აჩუენოს უფალმან ცხორებისამან გაჰრილ საკრველნი სულთანი ძალითა თვისითა, შატბ. კრებ. 96 r, 9—12 a; რომელმან მიეც ძლევად მოწამეთა შენთა, ქრისტე, რაათა კადნიერად შეურაცხ-ყონ ურჩულოთა მეფეთა სატანჯველნი, იელ. იადგ. 127 v, 21—22; რაათა მოგისპოს შენგან განმზადებულნი ცეცხლისა საუკუნოასა ტანჯვანი, პარზლ. მრავალთ. 231 r, 14—16 b (ჯერ დაუწერია მოგისპოს, შემდეგ კი ო-ს ზემოთ ნე ისე, რომ ო არ წაუშლია); უკუეთუ არა ვინილო გელთა მისთა სახენი სამშუალთანი, არა მრწმენეს, ათონ. მრავალთ. 132 v, 1—3 a; და განგაშოვრო შენ სატანჯველნი ესე მტკივანნი, ათონ. კრებ. 324 v, 21—22 a; პირველ უკუე მოვანენო პატიოსნებასა თქუენსა კურნებანი იგი მისნი სენთა ზედა, ათ. ასკეტ. კრებ. 138 v, 10—15 a; ვიდრე აღსასრულამდე ვილუწოთ და ვიდრე სიკუდილამდე, რაათა არა წარგუტყუენოს, იქვე 346 v, 7—12 a; ვიდრემდის დაკსნა საღმობანი ჯოჯობეთისანი, Sin.-35 208, 15—16 b; და რომელმან შეურაცხ-გუოს თქუენ, მე შეურაცხ-ყო, იქვე 460, 24—25 a; მსგავს არიან ძალღთა სამზარაულოასათა, რომელნი უკუეთუ ვინმე განდევენეს, სიტყუთა ოდენ განიდევენებიან, უკუეთუ კულა მიუშუას, განდიდნებიან, A-35 78 v, 20—79 r, 5; რაათა უჩუენოს კაცად-კაცადმან თვისნი იგი საქმენი, ისტ. ქრესტ. II 2, 38—39; რაათა შჯამოთ გორცნი მეფეთანი და გორცნი ათასის თავთანი, იოვ. გამოცხად. 19, 18 A; არცა უკამოდ მოწვენამან სიკუდილისამან, არცა სხუათა რათმე ძნელოვანთა საქმეთა შეგუაშფოთოს, Ath.-32 92 v, 25—93 r, 1; ვითარ ყოველი მიილო და ყოველნი სარგებელისაგან მათისა განაყენო, იქვე 137 r, 15—17; რამეთუ საგმარნი დალაკათუ არა გინდეს, აქა დაუბეო, იქვე 137 v, 19—20; ვითარმე წარმოვადგინო წინაშე შენსა ქირნი იგი და ღუაწლნი გლახაკისანი, იქვე 141 v, 23—24; რაათა საცნობელთაცა სახელნი მისთვისე გულისკმა-ყოთ, იქვე 177 r, 1—2; მაშინ



შენეს და ახწაოს მათ სიტყუანი იგი სწავლისანი, იქვე 182 რ, 3—4; გამოვაჩინოთ, ვითარცა გამოხატვით, სათნოებანი და ახოვნებანი მათნი, იქვე 208 ვ, 4—6; ვთქუათ ამათთჳს თქუმულნი იგი წმიდათა სიტყუანი, იქვე 228 ვ, 5; უკუეთუ ოდენ ინებო სუმაღ, ვითარცა წყაროისაგან მდიდრად აღმომცენარისა, სიტყუანი იგი წმიდათანი, იქვე 228 ვ, 8—9; განიცადოს ძისა მისისა მუნ აღსრულებულნი იგი ძლიერებანი და სასწაულნი, იქვე 297 ვ, 16—18; ხოლო მუნ ქმულნი საქმენი და სიტყუანი რომელმანმე გონებაჲმან მოიგონოს, იქვე 306 რ, 6—7; არავინ არს, რომელმან დაუტეოს გინა ძმანი, გინა დანი, გინა დედაჲ, გინა მამაჲ, გინა ცოლი, გინა შვილნი, ტბ. ოთხთ. 118 რ, 19 ხ—118 ვ, 4 ა; რაათა არა მიყონ მართალთაჲ უმჯულოებად გელნი მათნი, თარგმ. იოვან. გამოცხად. 6, 10 C; მერმე ვიღუაწოთ საქმენი ერისანი, A-1103 248 ვ, 5—6 ა; რამეთუ გვხილნეს თუ მჭურვალედ და მოუწყინებელად მლადადებულნი ვმასა მას ვედრებისასა: „უფალო, მიგნენ ჩუენ, რამეთუ წარვწყმდებით“, არა მიმიშუას დანთქმად დეღვითა მით ცოდვისათა, A-88 20 რ, 1—7 ა; უკუეთუ იხილოს მეუფემან მან დიდებისამან გონებათა შინა ჩუენთა ესევე ვითარნი ხატნი, იქვე 41 რ, 15—17 ხ; ამან საქმემან თქუენცა უმეტესად განგაბრწყინვოს, იქვე 62 რ, 10—12 ხ; რაათა შიში ესე შევიდეს ჩუენდა და დაგუაყენოს დღითიდღედთა კაცისკლესათაგან, იქვე 189 რ, 27—30 ა; არა უწყიან, თუ რომელნი პირველად დაიტირონ ასონი გუამთა მათთანი, A-92 114 რ, 14—16; შევწირო შენდა არა ოთფერგნი, A-135 214 რ, 1; სიმძიმისაგან ანგაპრებისა დაგვტეოს მოწყალებაჲმან, Jer.-32 149 ვ, 19—21 ხ; მკუდარნი თჳსთაჲე მკუდართა დაჰმარხონ, კლემაქს. 19 ვ, 1—3; უკუეთუ გამოვეძიებდეთ, ვპოოთ მრავალნი მრისხანენი გულსმოდგინებით აღმასრულებელნი მარხვისა, იქვე 95 რ, 4—6; უწყოდე, ვითარმედ, ვითარცა ქსელი დედაზარდლისაჲ, გუამხილო დადნობილი წინაშე შენსა, იქვე 157 ვ, 2—4; სამნი მოხრებლნი განგვზადნიან ჩუენ ეშმაკთა, რამეთუ პირველად გუებრძვიან, რაათა დაგუაბრწიონ ჩუენ ყოფად კეთილისა, იქვე 176 ვ, 19—22; ყურთა ისმინონ ღმრთისა მიერ საკვრველნი, იქვე 213 რ, 10—11; A-134 168 ვ, 26; რაათა იხილონ შჳდთა მათ დღეთა პირველად თქუმულნი ეგე სიტყუანი, ეზრა სუთ. 5, 35 I; და ზარმან შეგიპყრას თქუენ მისთჳს, ებისტ. 1, 4 I; დაყულებულისა ყურთა ისმინონ ღმრთისა მიერ საკვრველნი, A-445 277 რ, 21—22; რაჲმს განაქარვოს ყოველნი მთავრობანი და გელმწიფებანი, იქვე 358 ვ, 10—11; და მრავალთა მათგან სატანჯველთა გუიჯსნან ჩუენ, A-134 56 ვ, 5—6; უკუეთუ გამოვეძიებდეთ, ვპოოთ მრავალნი მრისხანენი გულსმოდგინებით აღმასრულებელნი მარხვისა და მღვდარებისა და დაყულებისა, იქვე

79 r, 11—13; უწყოდეთ, ვითარმედ, ვითარცა ქსელი დედაზარღლისაი, გზილო დადნობილი წინაშე შენსა, იქვე 124 r, 9—10; და იტყოდა თავსა შორის თვსსა, ვითარ-მე ვისწაო მე საღმრთონი წერილნი, იქვე 213 v, 25—26; დაიცვას არა თუ ოდენ პირუტყვნი, ცხორ. სტეფანე ახლ. 33, 27—28 a; და განაბოროტონ ებრაელნი, გელ. ბიბლ. 191 r, 23; გულისგმა-ჰყო თვსნი თვთეულისა სახარებისა ადგილნი, ლაპილ. ოთხთ. 2 r, 22—25 a; იენეშ. ოთხთ. 1 v, 11—14 b; გულისგმა-ჰყო თვსნი თითოეულისა სახარებისა ადგილნი, ვან. ოთხთ. 2 r, 22 a—2 r, 2 b.

I თ უ რ მ ე ო ბ ი თ ი

დიდნი უნასნი უქმნია, ათონ. მრავალთ. 87 v, 2—3 b; რომელთა უქმნიეს საქმენი ბოროტნი, ათ. ასკეტ. კრებ. 202 v, 14—16 b; ტანჯვანი შენნი შემირაცხიენ, ვითარცა ისარნი იგი ჩიჟლთანი, Sin.-64 185 v, 27—28; მრავალთა კეთილნი საქმენი, რაჟამს საჭირო იყვნენ, ბოროტად შეურაცხიენ, A-135 71 r, 16—17; მათ თავნი თვსნი გამოუტყუებიეს ნათლისა მისგან ჭეშმარიტისა, იქვე 178 v, 10—12; და არაი წყლულებად შემირაცხიეს ღმრთისმსახურებისათვს მომავალნი იგი სატანჯველნი, იქვე 211 v, 10—12; რომელთა არა გიცნობიეს სიღრმენი ეშმაკისანი, A-397 50 v, 10—11; ჩუენ შორის დანთქმანი იგი ბოროტნი ამას ოდენ უქმნიეს, კლემაქს. 111 v, 8—10; A-134 91 r, 15; ორგულნო, პირი სამეცისაი იცით ცნობად, ხოლო სასწაულნი ჟამთანი ვერ გიცნობიეს გულისგმის-ყოფად, ვან. ოთხთ. 45 r, 16—20 b.

III კ ა ვ შ ი რ ე ბ ი თ ი

ვიდრეღა მშობელნი მათნი არღა გეპოვნოს, A-35 83 r, 2—3.

* * *

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ დასტურდება ე. წ. რიცხვნაკლ ზმნათა ძირეული მორფემების მონაცვლეობის დარღვევათა ფაქტები:

ა) ღ—ხუ:

სწავლაი უფლისაი განაღებს ყურთა ჩემთა, Ath.-32 169 r, 10; სწავლაი უფლისაი ალაღებს სასმენელთა ჩემთა, იქვე 169 r, 23—24; შენ მიერ მოვიდეთ უსრულნი ესე სიტყუანი, იქვე

313 r, 23—24; მან, ვითარცა სახიერმან მამამან, განულო მას თვსნი წით-
 აღნი, იქვე 276 r, 2—3; ითხოვ და მიიღე მეგვპტელთაგან ქურპელ-
 ნი ოქროსა და ვეცხლისანი, A-161. 129, 14; რომელმან თქუა, ვითარ-
 მედ: „გამოიღენ წყალთა ქუეწარმავალნი“, Ath.-32 232 v, 22—
 23; შემოიღოს სოფელმან მათთვის თავისა მიერ თვისისა სიტყუანი ქე-
 ბისანი, იქვე 208 v, 23—24; რაათა ადვილო სელნი კუალსა მათსა, ესე
 იგი არს საეარძელი რკინისა, A-397 149 r, 14—15; არა დამაყენებელ
 არს, რაათა სახედ განწმედისა სულისა შემოვიდოთ განმწმედელ-
 ნი იგი ნიეთიერთა მათ სამოსელთანი, A-445 265 r, 1—3; კლე-
 მაქს. 203 r, 10—12; A-134 160 r, 11—13; Jer.-96 25 r, 9—11; ვითარცა
 კურცხი, რომელი დაიძალის სკორესა შინა და გამოიღის მართუენი,
 A-134 163 r, 12—13; ყოველნივე ამის მიერ მოგვლებიან, A-162
 168 r, 9 a; უკუეთუ დღესღა მოულებიეს ცოდვისათვს მათისადა ყოვლად
 დასაწუველნი მათნი წინაშე უფლისა, Q-1152 23 r, 8—10.

ბ) დვ—სხ:

რომელნი ღმრთისათვს თავს-იღებდენ ჳირთა და საღმობათა,
 A-135 199 r, 5—6; შღრ.: და თავს-ვისსხამ ჳირთა ამათ, იქვე
 199 r, 20; ესრეთ აღსასრულადმდე თავს-იღებდეს ყოველთა მათ აუ-
 რაცხელთა და მიუთხრობელთა ჳირთა, A-88 66 r, 1—5 b;
 დადვა მათ ზედა კელნი თვსნი, მ. 19, 15 D; ჩუენ არა თავს-ვიდ-
 ვათ საქმენი ესე უწესონი, იოანე ოქროპ. ცხორ. 15 v, 2—3;
 მან თვთ დადვა კანონნი თავსა ზედა თვსსა გარდასლვისათვს მცნე-
 ბათა ღმრთისათა, A-35 115 v, 20—116 r, 2; მიკვრს, ვითარ თავს-იღვა
 ზღუამან ბოროტნი ჩემნი, Jer.-2 151 r, 31—32.

გ) გდ—სხ:

რამეთუ შთაუგდის გულსა მისსა გულისსიტყუანი საქა-
 გელნი და შეგინებულნი, ეფრ. ასურ. სწავლ. 41 r, 19 b;
 41 v, 3 a; განაგდენ ზრუნვანი, უარ-ყვენ გორცნი შენნი, A-445
 293 r, 9—10; A-134 179 v, 16—18; განაგდეთ თქუენცა პირველთა გრძე-
 ლი იგი სიჩქურ[ე]ნი და ზღაპრობანი, Jer.-37 122 r, 27—
 29 a.

* * *

შერწყმულ, ან რთულ წინადადებაში პირდაპირი ობიექტის მრავლო-
 ბითი რიცხვი ითანხმებს ერთ (ზოგჯერ რამდენიმე) შემასმენელს, სხვას
 არა:

ვითარ იგი შევიდა ტაძრად ღმრთისა და პურნი იგი შეესაწო-
 რავთან ი შექამნა და სცა (სცა DE) მისთანათა, რომელთაა
 არა ჯერ-იყო ჰამად, ლ. 6, 4 CDE; S-405 84 r, 10—14 a; ქსნ. ოთხთ.
 32 r, 6—9 b; წყაროსთ. ოთხთ. 72 v, 14—17 a; ნეტარ არს, რომელმან
 აღმოიკითხნა საღმრთონი წიგნნი და საქმით აღასრულ-
 ნა და სხუათაცა ახწავა, მამ. სწავლ. 252, 13—14 A; შდრ.: ასწავ-
 ლნა C; რომელნი ქმნნა და რომელნი გასმიან ყურთა
 თქუენთა და იხილეთ თუალითა თქუენითა, მრავალთ. 93 r, 21—24 b;
 გამოადინნა სისხლნი თვისნი და ასუა ესნილთა თვისთა, იქ-
 ვე 98 r, 11—13 b; არა ხართა შეილნი რაქელისნი, რომელმან მოპარ-
 ნა კერპნი მამასა თვისსა და თქუა, ვითარმედ: „არა ვიპარე“, ეფრ. ასურ.
 სწავლ. 263 v, 15—20 b; მაშინ გამოიძინნის სიტყუანი და
 მისცის ენასა, Sin.-35 5, 13—14 a; მოვალს ეამი და აწვე არს, ოდეს
 მკუდართა ისმინნეს სიტყუანი ძისა ღმრთისანი და,
 რომელთა ისმინნენ DE; რომელნიმე უკუანაა სკნელისა ე-
 მისა თქუმულნი პირველ იპოვნეს და შემოკერძოცა და-
 იწერნეს, და რომელნიმე პირველისა ეამისა თქუმულნი
 უკუანასკნელ იპოვნეს და შემდგომად აღვილსა და იწერნეს,
 ხოლო ესრევე ყოფილად პპოო სხუათა შორის წინაწარმეტყუელთა, A-38
 21 v, 17—22 r, 3; რომელსა წერილ იყო ესრეთ: ვბრძანებთ, რათა შე-
 აპყრნენ ქრისტეანენი და მისცენ სატანჯველსა, Sin.-11
 38 r, 11—13; მარიამს დაესხნეს ყოველნი ესე სიტყუანი
 და დაედვა გულსა თვისსა, ლ. 2, 19 CDE; ხოლო მარიამს დაემარ-
 ხნეს სიტყუანი ესე და დაედვა გულსა თვისსა, სვან. მრავალთ. 209,
 8—9 b; ქსნ. ოთხთ. 73 v, 7—9 a; წყაროსთ. ოთხთ. 115 v, 15—17 a; ხო-
 ლო მარიამს დაესხნეს სიტყუანი ესე და დაედვა გულსა თვის-
 სა, ოპიზ. ოთხთ. 119 v, 3—6; შდრ.: მარიამს დაემარხნეს ყოველ-
 ნი ესე სიტყუანი და დაესხნეს გულსა შინა თვისსა, Jer.-22 48 r,
 4—6 a; ესევე ვითარნი ესე გამოუთქუმელნი და მიუწ-
 თომელნი საკვრველებანი დაემარხნეს ყოველად
 წმიდისა მარიამს, დაედვა გულსა თვისსა, A-40 68 r, 10—13.

ძველ ქართულში შეინიშნება მერყეობა შერწყმული წინადადების
 ზმნა-შემასმენლისა და პირდაპირი ობიექტის რიცხვში შეთანხმებისას. აქ
 ორი რიგის ფაქტებს განვიხილავთ: პირველი, როცა ზმნა-შემასმენელს
 უკავშირდება მხოლოდით რიცხვში დასმული რამდენიმე ობიექტი, ზმნა-
 ში პირდაპირი ობიექტის მრავლობითის ნიშანი ხან არის წარმოდგენილი,
 ხან — არა:

იხილა სიმონ და ანდრია, ძმად მისი, მრკ. 1, 16 CD; შდრ.:
 იხილნა E; მეფე და მთავარებისკოპოსი არად შექ-

რაცხენ, A-397 210 v, 19—20; აკურთხნა იოსეფ და ქალ-
წული იგი, სინ. მრავალთ. 96, 27.

ამგვარადვე ხან შეთანხმება გვაქვს, ხან — არა, როცა პირდაპირობი-
ექტებიან შერწყმულ წინადადებაში ზმნასთან უახლოესი ობიექტი (ან
ობიექტები) მხოლოდით რიცხვშია, სხვა კი მრავლობითი რიცხვის ფორ-
მით გვევლინება:

და დაუტევა მამა და დედა, და ძმანი და დანი და ნა-
თესაენი, სინ. მრავალთ. 412, 22—24 b; ვითარცა იხილა ნერსე დე-
დუფალი, დედა თვისი, და ცოლი, და ძენი თვისნი, იქვე
414, 23—25 b; თავნი ჩუენნი და ყოველი ცხორება ჩუ-
ენი ქრისტესა ღმერთსა ჩუენსა შევკვედროთ, A-86 37 r, 14—37 v,
2; რამთა მოსრან მესამედი კაცთა და რიცხვ მკედრობათა მათ
ცხენთა, ბევრნი ბევრთანი, A-397 29 r, 2—4; რომელმან ალა-
ღოს წიგნი და შუდნი ბექედნი მისნი, იქვე, 658 r, 21—22; შდრ.:
პირველადვე წარეგზავნეს მას დედა და ცოლი და
შვილნი, სინ. მრავალთ. 414, 31 a—414, 1 b.

ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში დასტურდება ხედ-// ხედ-ნ-;
ლიმ-// ლიმ-ნ-¹ ფორმათა მონაცვლეობა (13, II, გვ. 344—345):

ხედ-// ხედ-ნ-:

შთახხედა და იხილნა, ხანმ. ლექც. 059, 30—31 b; რომელმან მოხედის
ქუეყანასა, სინ. მრავალთ. 52, 28; მაშინ მიხედა სტეფანე ერსა მას, იქვე
60, 38; და მიჰხედა და იხილნა ორნი ცოლნი მისნი, დაბ. 33, 5 O; შდრ.:
მოხედნა სიმდაბლესა ზედა მკველისა თვისისა, ლ. 1, 48 C.

ლიმ-// ლიმ-ნ-:

განილიმა ნეტარმან ანტონი, უდაბნ. მრავალთ. 30 v, 22 b; განილიმა
და პრქუა ანტიოქოს და მოყუასთა მისთა, იოანე ოქრობ. ცხორ. 198 r,
14—16; განილიმა წმიდამან და პრქუა, Sin.-62 126 v, 26 b; შდრ.: და ვი-
თარ იხილა იგი ნეტარმან სუმეონ, განილიმნა, Ath.-25 19 v, 23—
25 b.

მერყეობა შეინიშნება რთულ ზმნაში, რომლის პირველი კომპონენ-
ტია წამ, ხოლო მეორე წევრი -ყოფა:

¹ შეხედა ზმნა პირდაპირ ობიექტად თუ აღნი სიტყვას გულისხმობს, განილიმა
ზმნისათვის ალბათ ბაგენი ივარაუდება.

და უფროსმან მან წამ-უყვნა უმრწემესა მას, ათ. პატერ. 144 v, 16—17; შდრ.: და მეცხრესა ეამსა დაპრეკა უფროსმან მან და შემოვიდა უმცირესი იგი და წამ-უყო, იქვე 114 v, 20—22.

ზოგ შემთხვევაში ზმნა რიცხვში უთანხმდება ისეთ პირდაპირ ობიექტს, რომელსაც მსაზღვრელად რიცხვითი სახელი ახლავს:

და ვყვენ მის თანა რვა ოდენ დღე, ათ. ასკეტ. კრებ. 78 r, 15—17 b; მაგრამ იქვე გვაქვს: და დავავ მის თანა სამ დღე, 78 v, 3—4 a.

ასეთივე მდგომარეობაა, როცა მსაზღვრელად გამოყენებული რიცხვითი სახელი საზღვრულის გარეშეა წარმოდგენილი:

და თქუა ღმერთმან: არა წარვწყმიდო, უკუეთუ ვპოვნე მუნ ორმოცდახუთ, დაბ. 18, 28 O; მაგრამ: და თქუა: არა წარვწყმიდო, ვპოვო თუ მუნ ოც და ათ, იქვე 18, 30 O.

ცოდნა-ა ზმნის უწყვეტელი, ჩვეულებრივ, უთანხმდება პირდაპირი ობიექტის მრავლობითი რიცხვის ფორმას:

იცოდნა იესუ ზრახვანი მათნი, მ. 9, 4 CDE; იცნოდა იესუ ზრახვანი იგი გულისა მათისანი, მ. 12, 25 CDE; მაგრამ: იცოდა იესუ ზრახვანი მათნი, წყაროსთ. ოთხთ. 20 r, 12—13 a.

მერყეობა ზოგჯერ ამ მოვლენის საწინააღმდეგო ტენდენციის მოქმედებითაა განპირობებული: ირიბი ობიექტი პირდაპირ ობიექტად გაიგება და მას მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელი აფიქსი უჩნდება. წოდება ზმნა, ჩვეულებრივ, ირიბ ობიექტს შეიწყობს. ძველ ქართულშივე ჩანს ტენდენცია ამ ირიბი ობიექტის პირდაპირად გადაქცევისა:

რომლითა მომიწოდნა ჩუენ საბანელსა მას მცირედ შობისასა, სინ. მრავალთ. 53, 34; და მოგწოდნა ზეცისა მისსა სასუფეველსა, სვან. მრავალთ. 155, 16—18 a; შვილ ღმრთისა გვწოდნა დღეს, იქვე 360, 9 a; კრებულნი სოფლისანი უზეშთაეს სოფლისათა გვწოდნა დღეს, იქვე 360, 9 a; კრებულნი სოფლისანი უზეშთაეს სოფლისათა გვწოდნა ქრისტემან, იელ. იადგ. 250 v, 17; რომელმან მომიწოდენ ჩუენ იქვე 317 v, 18; რომელმან მომიწოდენ წმიდასა ამას სქემასა, Sin.-65 179 v, 27; შდრ.: მომიწოდა ჩუენ წმიდამან მარიამ, შეუგინებელმან ქალწულმან, სინ. მრავალთ. 40, 14—15; მომიწოდეს ჩუენ სამოვრად, მოღრ. იადგ. 146 r, 8; რომელმან მოგვწოდე ყოველთა სათნოათა მოქალაქობითა, Sin.-65 179 v, 5—6.

ასევე საყურადღებოა ხილვა ზმნა, რომელიც ერთ შემთხვევაში ირიბი ობიექტის მრავლობითობას გამოხატავს:

და ევედრა, ვითარმედ: მოვედ, რაათა ვიხილოთ ურთიერთას უწინარეს განსლვისა ჩუენისა კორცთაგან, ხოლო ბერი მოვიდა და იხილნეს რაა ურთიერთას, განიხარეს ფრიად, A-35 225 r, 16—20.

ყურადღებას აქ ისიც იქცევს, რომ ზმნა ერთსა და იმავე წინადადებაში პირველ შემთხვევაში არ უთანხმდება ობიექტის მრავლობით რიცხვს, მეორედ კი შეთანხმებული ფორმაა წარმოდგენილი.

აღარ განვიხილავთ ისეთ ნიმუშებს, როცა ზმნის ფუძისეულ -ნ-ს უნდა დართვოდა პირდაპირი ობიექტის მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელი -ნ და ორი ნ უნდა გვექონოდა: ქმნნ-, ყვანნ-, კურნნ- ..., მაგრამ ხშირად ერთია წარმოდგენილი. ძნელი გასარკვევია, ეს ცალი ნ ფუძისეულია, თუ პირდაპირი ობიექტის მრავლობითი რიცხვის გამომხატველი (41, გვ. 114—115; 11, გვ. 270).

ბ) სუბიექტი ვერ ითანხმებს ზმნას მრავლობით რიცხვში

ა წ მ ყ ო :

შინაგანნი ჩუენნი განახლდების დღითი დღე, ლატ. ლექც. 18 r, 12—13 a; და მისთვის დაიგდების ალაგნი იგი გარჩევისანი, H-622 92 v, 9—10; არქუთ, ვითარმედ: უფალსა უკმს ეგენი, წყაროსთ. ოთხთ. 46 v, 3—4 a; რამსა გვკმს მოწამენი, იქვე 161 v, 19—21 a; იგინი არა ესევითართა ბრძოლათაგან ოდენ, არამედ ვმისაგანცა ფურცელთა ხეთამსა შეშინდების და შეშოთდებთან, A-35 32 r, 6—9; რამეთუ ცოდვანი, რადენცა აღიარნეს კაცმან, მოაკლდების, მამ. სწავლ. 78, 7—8 C; რომელთა გაყარიეს უცხონი ეგე ნაქონებნი, A-92 127 r, 3—4; რომელთამე პირველქმნილნი ცოდვანი შემდგომად შენდობისაყა მათისა აქუს მიზეზად სიმდაბლისა, A-134 134 r, 12—13.

I ბ რ ძ ა ნ ე ბ ი თ ი :

გაქუნდინ უკუე კეთილად საქენი იგი ცხორებისანი, Ath.-32 180 r, 23.

I კ ა ვ შ ი რ ე ბ ი თ ი :

და ესმოდის მას დღესა შინა ყურესა სიტყუანი მის წიგნისანი, ესაია 29, 18 O; შდრ.: და ყურთა შენთა ესმოდიან სიტყუანი მართლუკუნ მაცთურთა მათ შუნ თანა, იქვე 30, 21 O.

მერმე კულად მეჩუნა მე, ლუკიანეს, სამნი ცხედარნი ოქროხსანი, სინ. მრავალთ. 68, 33—34; სვან. მრავალთ. 142, 28—30 b; ათონ. კრებ. 8 r, 28 a—8 r, 2 b; ნაბაკევისა მისგან ეჩუნა, რომელნი მოსრულ იყვნეს მისა, სვან. მრავალთ. 450, 29—31 b; ხოლო მას ვითარცა ესმა ესე ვითარნი სიტყუანი, იქვე 391, 10—11 a; და კულად მოაკსენდა გლახაკნი და აყუედრა მდიდართა, Sin.-36 62, 3—5 b; ესმა ჰეროდეს მეოთხედ მთავარსა საქმენი იგი, ლ. 9, 7 D; და ესმა საულსა და ყოველსა ისრაჴლსა სიტყუანი იგი უცხოთესლთანი, ლატ. ლექც. 87 v, 13—16 a; ხოლო იოსებს ვითარ ესმა საწყალობელნი ესე გულისსიტყუანი, ეფრ. ასურ. სწავლ. 265 v, 9—11 b; შეეწყალა იგინი, წყაროსთ. ოთხთ. 22 r, 1 a; და მიეცა მათ შუდნი საყვრნი, A-397 66 v, 13; შეწეენითა ქებისათა იდიდა, რომელნი სიწრფოვებით ვლენან, შატბ. კრებ. 279 r, 18—22 a; ენებათა, ვითარცა ავაზაკთა გელსა, შთავცვით და მათგან სასიკუდინედ ვიწყლენით, პარიზ. მარხვ. 236 r, 35—36.

ზნაში -ნ-ეს ნიშნის ნაცვლად „ნ-ნაკლული“ -ეს არის წარმოდგენილი: ჰესმეს სიტყუანი ესე, რომელსა იტყოდეს, ჰემ. ტექსტ. 376, 18—19; ესმეს ჩემნი სიტყუანი და უბრძანა ქალაქისა მთავარსა განტევებაი ჩემი, სვან. მრავალთ. 214, 20—22 b; შეესმეს ვედრებანი შენნი, ოპიზ. ოთხთ. 235, 9—10 b; ვითარცა ესმეს ჰაბუქსა მას სიტყუანი ესე, Sin.-36 362, 29—30 b; ესმეს სიტყუანი იგი მეფისა მიერ თქუმულნი, იქვე 364, 23—25 a; და ვითარცა ესმეს ჰაბუქსა მას სიტყუანი ესე, მამ. სწავლ. 393, 10 A; ვითარცა ესმეს სიტყუანი ესე უფლისანი ნათლისმცემელსა, პარხლ. მრავალთ. 132 v, 24—25 a; ესმეს სიტყუანი ესე დავითისნი, ლატ. ლექც. 88 v, 16—17 a; მას ესმეს სიტყუანი ესე, იქვე 211 r, 18—19 b; ვითარცა ესმეს ჰაბუქსა მას სიტყუანი ესე, იქვე 297 r, 15—16 a; ხოლო ერსა მას ვითარცა ესმეს სიტყუანი ესე, ათონ. კრებ. 56 v, 8—10 a; პილატეს ვითარცა ესმეს სიტყუანი ესე, H-1831 12 r, 3—4.

II ბრძანებით:

განმეშორეთ ჩემგან ყოველნი მოქმედნი უშჯულოებისანი, წყაროსთ. ოთხთ. 17 r, 11—13 a; მონანი თუსთა უფალთა დამორჩილედ, Sin.-58 229 v, 12—14; ეკრძალებთ უკუე, ვითარ გესმის, Jer.-22 70 r, 19—20 b; ეკრძალებთ და დაიცვენით ანგაპრებისაგან, იქვე 107 r, 3—4 a.

შრავლობით რიცხვში დასმული სუბიექტი პირველი და მეორე ბრძანებულებების III პირში ზმნას ვერ ითანხმებს¹:

იხარებდინ ცანი და გალობდინ ქუეყანაჲ, სინ. მრავალთ. 83, 3; სეან. მრავალთ. 381, 1—2 b; **იხარებდინ** ცანი და იშუებდინ ქუეყანაჲ, უდაბნ. მრავალთ. 96 r, 18—19 a; **იხარებდინ** ცანი და მხიარულ იყავნ ქუეყანაჲ, გრიგოლ ღმრთისმეტყვე. ჰომილ. 27, 11—13 a; **იხარებდინ** ცანი და **გალობდინ** საფუძველნი ქუეყანისანი, Sin.-20 95 r, 15—16; **ქალწულნი აქებდინ** სულიერსა მის ქორწილისა მოძღუარსა, შესხმ. ათანასესი 510, 12—13; **ყოველნი აქებდინ** და **ადიდებდინ** ღმრთივდიდებულსა მას, იქვე 511, 8—9; **მეუდაბნოენი შეახებდინ** ფრთოან-მყოფელსა მათსა, იქვე 510, 14—15; **სახედ გაქუნდინ** ცოცხლებით სიტყუანი იგი, Sin.-58 23 v, 9—10 b; და სიმდაბლით **ჰქონდინ** გულისსიტყუანი თვისნი, A-35 306 r, 2—4; **ღ გაქუნდინ** შენ მარადის წიგნნი საღმრთონი ნაცვალად საყვრისა, მამ. სწავლ. 17, 31—32 C; და ცოლთა ეგრეთვე განუწვალებელად **გიყუარდინ** ქმარნი თქუენნი, ებისტ. ეგნატე ღმერთშემოსილ. 414 v, 17—19 b; **გიყუარდინ** მტერნი თქუენნი, Sin.-16 18 r, 6—7; **ბარიზ. ლექც.** 258 v, 28—29 b; 259 r, 6—7 b; **შდრ.:** **გიყუარდედ** მტერნი თქუენნი, Sin.-16 173 v, 2; **განსცხრებოდენ** დღეს ეკლესიაჲ წარმართთაჲ და **გალობდინ** შვილნი მისნი, მოდრ. იადგ. 190 r, 10; **შეძრწუნდინ** ქუეყანაჲ პირისაგან მისისა და ესრეთ **დაღადებდინ** საქმენი უფლისანი, იელ. იადგ. 155 r, 10—11; **გამოვედინ** აწ ბანაკნი ჩუენნი და ბრძოლაჲ ძლიერი ვყოთ მის თანა, ეფრ. ასურ. სწავლ. 213 v, 1—4 a; **მოაკლდინ** მფრინველნი ცისანი, სოფონია 1, 3 ლ; **შდრ.:** **მოაკლდედ** I; **განებუნენ** ბრძენი ცათანი, ისტ. ქრესტ. II 94, 6—7; სიკუდილით **მოკუედინ** ორნივე, Q-1152 61 r, 19—21.

II კ ა ვ შ ი რ ე ბ ი თ ი :

არა ესრე თქუა, ვითარმედ: „**არა დაეყენონ**“, სინ. მრავალთ. 223, 28; რაათა **ესმენ** ყოველთა საქმენი მაგისნი შეგინებულნი, Sin.-46 234 r, 2—3; არღარა **ისმენ** მერმე საქმენი შენნი, ნაუმ 2, 13 O; **ისმენენ** I; **რომელნი მესმას**, ეზეკიელ 35, 13 OI; **შდრ.:** **მესმნეს** ლ; რაათა არა **იყოხ** ურვანი სოფლივნი ამის ქუეყანისანი დანერგულ მას შინა, H-622 79 r, 14—16; ვერ განიკურნო შენ და ვერცა **შვილნი** შენნი, ვიდრე არა **შეინდოთ** დედუფლისა მისგან, აგიოვრ.

¹ ეს მოვლენა ბრძანებითი კილოს ძველი ქართულისათვის ნორმად მიჩნეული სასტემის რღვევას უკავშირდება.

ძეგლ. I 298, 20—22; ოდეს გუესმას კაცისაგან სიტყუანი ბო-
როტნი, A-88 123 r, 24—26 a; რომელთაცა სიფიცხლითა გულისაითა
ისარნი იგი ძლიერისანი სიტყუერნი არა შეეხოხ, A-135
148 r, 17—19.

I თ უ რ მ ე ო ბ ი თ ი :

მრავალგზის მასმიეს შენ მიერ მუნ თქმულთა მათ დიდებულთა გა-
ლობათა სიტყუანი, Ath.-32 30 v, 6—7; არა გახმიენ სიტყუანი
წმიდათა წერილთანი, A-92 272 v, 3—4; არა დაჰვიწყებია საულს უკე-
თურებანი იგი, I მეფ. 23, 9 I.

ძირეულ მორფემათა რიცხვში მონაცვლეობა აქაც დარღვეულია:

დ-//ხუ-:

და შენ თანა აღდებულ ცანი და ქუეყანაი, A-38 12 v, 3—4; ცა-
ნი განდებულ არიან შენდა, Jer.-156 147 v, 9—10; არა გიხილვანა პირ-
ნი განდებულნი, Ost.-3 53 v, 14—16 b; იხილენმცა მუნ ძულანი განში-
შულებულნი, გუერდნი განდებულნი, A-88 38 r, 1—3 b.

დგ-//სხ-:

ცხენნი ნუ არა გიდგანა, Sin.-62 44 v, 19—20.

ყურადღებას ის იქცევს, რომ სახელის მრავლობით რიცხვს ვერ ეთან-
ხმება გარდაუვალი (უმთავრესად რელატიური აგებულების მქონე)
ზმნები.

გარდამავალ ზმნებთან ეს მოვლენა არ დასტურდება. სუბიექტის
მრავლობითი რიცხვი ვერ ითანხმებს ვნებითსა და ორბირიან საშუალი
გვარის ფორმებს. როგორც ჩანს, მეტყველისათვის (დამწერისათვის) მრავ-
ლობითის სახელობითში დასმული სახელი ასეთ შემთხვევაში გააზრებუ-
ლია არა სუბიექტად, არამედ ობიექტად (უფალსა უჯმს ეგენი;
ეგენი მიჩნეულია ობიექტად). იმის გამო, რომ ამ დროისათვის იშლე-
ბა პ. ობიექტის მრავლობითობის აღნიშვნა, ამ ტიპის სინტაგმებში ობი-
ექტად მიჩნეული სუბიექტის მრავლობითობა აღარ გამოიხატება.

ვნებითი გვარის ზმნები, როგორც ცნობილია, მოქმედებითის შებრუ-
ნებულ (კონვერსიაქმნილ) სახეს წარმოადგენენ. ის, რაც პირდაპირი
ობიექტია მოქმედებითი გვარის ზმნასთან, ზმნის ვნებით გვარში გადა-

ყვანისას სუბიექტად გადაიქცევა. ამდენად, საეარაუდოა, რომ მოქმედებითი გვარის ზმნის პირდაპირი ობიექტის მრავლობით რიცხვთან შეუთანხმებლობას უშუალო კავშირი აქვს ვნებითი გვარის ზმნის სუბიექტის მრავლობით რიცხვთან შეუთანხმებლობასთან. ჩვენი აზრით, აქ არსებითად ერთი და იგივე მოვლენაა.

-5 სუფიქსით გამოხატული პირდაპირი ობიექტის მრავლობით რიცხვთან ზმნის შეუთანხმებლობის ფაქტებზე მიუთითებდნენ არნ. ჩიქობავა (41, გვ. 114—115)¹ და ა. კიზირია (21, გვ. 155) ამ მკვლევართა აზრით, ეს „უმართებულო“ ფორმები შემთხვევითი ჩანან (41, გვ. 115). ისინი ძველი ქართულისათვის დამახასიათებლად ვერ ჩაითვლებიან (21, გვ. 155).

ჩვენ მიერ მოხმობილი ფაქტები (საკმაოდ მრავალრიცხოვანი, ამასთან გამორიცხულია შემთხვევითობა) მიუთითებენ, რომ სალიტერატურო ენაში ხდება გარკვეული სინტაქსური წესის მოშლა: -5 სუფიქსიან მრავლობითში დასმული სახელი ვეღარ აჩენს ზმნაში სათანადო აფიქსს. ეს პროცესი IX საუკუნიდან იჩენს თავს წერილობით ძეგლებში. ამგვარი ნიმუშები პირველად სინურ მრავალთავში დასტურდება, შემდგომში მათი რიცხვი თანდათან მატულობს. საკმაოდ ხშირია სახელთან ზმნის შეუთანხმებლობის შემთხვევები ქართული ენის ისტორიისათვის ისეთ მნიშვნელოვან ძეგლებში, როგორცაა: აღიშის ოთხთავი, შატბერდის კრებული, სვანური მრავალთავი, ათონის მრავალთავი, წყაროსთავის ოთხთავი და სხვ.

ამის მიუხედავად, ძველი ქართული სალიტერატურო ენის ნორმად, რასაკვირველია, უნდა მივიჩნიოთ ზმნის შეთანხმება სახელობითში დასმული სახელის -5 სუფიქსიან მრავლობით რიცხვთან (სალიტერატურო

¹ არნ. ჩიქობავას დასახელებული აქვს 11 ნიმუში, აქედან ექვსი ისეთია, რომ ზმნის ფუძისეულ ნ-ს უნდა დართოდა პირდაპირი ობიექტის მრავლობითი რიცხვის -5 და ორი 5 უნდა გვექონოდა, გვაქვს კი ერთი. ამგვარი შემთხვევები არ გამოდგება ამ დარღვევის საილუსტრაციოდ, როგორც თვით არნ. ჩიქობავა მიუთითებს. ორი შემთხვევა: განიშნადებს თავნი მათნი ... უწეს და ფარულნი ... დამოწმებულია კიმენის I ტომის მიხედვით (კ. კეკელიძის გამოცემა, 1918 წ.), როგორც შესაბამისი ადგილების ხელნაწერებთან შეჯერებამ გამოარკვია, აქ გამომცემლის უნებლო შეცდომები გვაქვს (უნდა აღინიშნოს, რომ არნ. ჩიქობავა ამგვარ შესაძლებლობასაც ითვალისწინებს). ორი შემთხვევა დამოწმებულია „ვიორგი მთაწმიდლის ცხოვრებიდან“, რომელიც დართულია ათონის 1074 წლის კრებულის მ. ჭანაშვილისეულ გამოცემაზე. ამ თხზულების ტექსტი დაბეჭდილია A-170-ის (XVIII ს.) მიხედვით. შესაბამის ადგილებში მართლაც გვაქვს დარღვევა (პირდაპირი ობიექტი მრავლობითშია, ზმნაში ნიშანს ვერ აჩენს), მაგრამ XVIII საუკუნის ხელნაწერის ჩვენება ვერ გამოგვადგება ძველი ქართული ენის ასეთ მნიშვნელოვან საკითხზე მსჯელობისას. ერთადერთი უდავო მაგალითი, რომელსაც არნ. ჩიქობავა ამ დარღვევათა საილუსტრაციოდ იმომწებს, აღიშის ოთხთავიდანაა: განხეთქის ღვწომან თხიერნი იგი.

ენაში შეთანხმებულ და შეუთანხმებელ ფორმათა სიხშირული ანალიზი არ ჩავვიტარებია. ყველასათვის, ვინც ძველ სალიტერატურო ენას იცნობს, აშკარაა, რომ შეთანხმების შემთხვევები გაცილებით, რამდენიმე ათასჯერ სჭარბობენ დარღვევებს. ალბათ ამით აიხსნება, რომ ამ დარღვევათა ორიოდ ნიმუშს, რაც ადრე იყო გამოვლენილი, გამოჩაკლისებდათ თვლიდნენ). ამ შემთხვევაში, ისე როგორც სხვა მრავალ შემთხვევაში, სალიტერატურო ენის ნორმა განსხვავდება ენის ნორმისაგან. იმ დიალექტებში, რომელთაც IX—XI საუკუნეთა სალიტერატურო ენაში პოვეს ასახვა, პირდაპირი ობიექტის (გარკვეულ შემთხვევაში აგრეთვე — სუბიექტის) მრავლობითობა ზმნის ფორმაში აღარ აღინიშნებოდა. სალიტერატურო ენა რომ შემთხვევათა უმრავლესობაში „სწორ“ ფორმებს გამოავლენს, იმით აიხსნება, რომ მწერლები (გადამწერები) ცდილობენ, რაც შეიძლება ზედმიწევნით. დაიცვან ძველი ქართული ენის უკვე მკვდარი ნორმები, წერონ „სწორად“. ბუნებრივია, სალიტერატურო ენისა და ცოცხალი მეტყველების დაცილების გამო მწერალთა (გადამწერთა) სურვილის წინააღმდეგ სალიტერატურო ენაში სიჭრელემ იჩინა თავი.

* * *

ძველ ქართულში -ებ სუფიქსიანი მრავლობითი შედარებით იშვიათი იყო. ამასთან, როგორც წესი, -ებ სუფიქსიან მრავლობითში დასმული სახელი (პირდაპირი ობიექტი, ან სუბიექტი), ვერ ითანხმებდა ზმნას მრავლობით რიცხვში:

ვერ დახასრულოთ ქალაქები ისრაჴლისაჲ, უძვ. ქართ. ხელნაწ. 336, 12—14; და მოიღო ტყავები, იქვე 364, 15—16; აღვიღოთ რტოები ზეთის ხილისაჲ, ხანმ. მრავალთ. 134, 12—13 ხ; რომელსა საყოფელად ჰაქუნდავე საფლავეები, ჰაემ. ტექსტ. 375, 6—7.

ამასთან, სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ძველი ქართული ენის ძეგლებში თავს იჩენს -ებ სუფიქსიან მრავლობითთან ზმნის შეთანხმების შემთხვევები (20, გვ. 37; 11, გვ. 305—309; შდრ.: 49, გვ. 55; 40, გვ. 200). აქ მოვიხმობთ დამატებით მასალას:

ა) ჰურიათა ყრმებმან ვითარცა იხმინეს წინასწარმეტყუელისა სიტყვაჲ ჯორციელად მოსლვისათჳს უფლისა, მეყსეულად მოჰკლვიდეს მას, ათონ. მრავალთ. 23 რ, 28—31 ხ; და ქალსახლისები ამის ქალაქისაჲ გამოვიდენ და მოვიდენ მერწყულთა თანა ამის ქალაქისათა და იყოს ქალწული ერთი, პარიზ. ლექც. 23 რ, 2—4 ა; შეკრბეს უცხოთესლთა ბანაკები ბრძოლად ისრაჴლისა, იქვე 25 ვ, 32 ა—25 ვ, 1 ხ.

ბ) და იხილნეთ ყანები, ოპიზ. ოთხთ. 202 რ, 5 ხ; და შენ შემუსრენ თავები ვეშაპისაჲ, პარაკლიტ. 53 რ, 13; და დადგეს კიდობა-

ნი იგი ურემსა მას ზედა და საგურგველები იგი ოქროსა და თაგუები დაუსხნეს გურდით (1) კერძო კიდობნისა, კალ. ლექც. 21, 12-16 b; უფალმან ჩუენმან აკურთხნა ყრმები იგი, ათონ. მრავალთ. 248 r, 3-4 b; გამოირჩიენით და განყვენით გოდლები მისი, შატბ. კრებ. 275 r, 3-4 b; და უკუეთუ კუალად არა აკურთხნის წმიდამან სუმეონ კუერთხები იგი, Sin.-46 59 v, 12-14; შეცვალნის მეგვბტელთა კუერთხები, Ath.-32 284 v, 2-3; რაემს მისცნის ქალაქები კელთა მათთა, თარგმ. შობ. 245, 1; და განასხნა სულები იგი სიტყუთა, წყაროსთ. ოთხთ. 18 v, 11-12 a; რამთა მოვლნეს სენაკები ძმათაჲ, A-35 296 r, 2-3; ამთ საშაბათთა ყოველთა გალობები სრულიად ქუემოთ ხოლო ჰპოვნე, უკუნაჲ ვპოვენ და მუნ ჩაეჩხბრიკენ, ლაიპც. საგალ. 3 r; აღდგა და დაწერნა კედელსა ზედა სახლისა მისისასა სახელები დიდთა და მალალთა სათნოებათაჲ, კლემაქს. 169 r, 4-7; და ბრძანა მეფემან, რამთა განკუეთონ ქუეყანაჲ და მას შინა შთაყარნენ გუამები იგი კაცებისაჲ მის, Sin.-11 292 r, 18-20; და სახლები საესც ყოვლითა კეთილითა, რომელ შენ არა აღავსენ, პარიზ. ლექც. 52 r, 17-19 b.

როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში მოქმედებდა ორი ურთიერთგამომრიცხავი სინტაქსური წესი: -5 სუფიქსიან მრავლობითში დასმული სახელი ითანხმებდა ზმნას, ხოლო -ებ სუფიქსიან მრავლობით რიცხვს ზმნის შეთანხმება არ შეეძლო.

ზემოთ ვაჩვენეთ, რომ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში თავს იჩენს ორი ტენდენცია: პირველი, -5 სუფიქსიან მრავლობითში მდგარი სახელი ზმნაში სათანადო აფიქს ველარ აჩენს; მეორე, -ებ ნიშნიანი მრავლობითი იშვიათად, მაგრამ მაინც, ითანხმებს ზმნას რიცხვში. ამასთან პირველი ტენდენციის ამსახველი ფაქტები სპარბობენ მეორე მოვლენის ამსახველთ. ვვარაუდობთ, რომ -5 სუფიქსიან სახელებთან ზმნის შეუთანხმებლობის შემთხვევები შედეგია -ებ სუფიქსიანი სახელების ზმნასთან შეუთანხმებლობის ზეგავლენისა, ისე როგორც -ებ-იან სახელებთან ზმნის შეთანხმების ტენდენციის ჩანასახი წარმოადგენს -5 სუფიქსიან სახელებთან დაკავშირებული სინტაქსური წესის ზეგავლენის შედეგს. ამ ორი ურთიერთსაწინააღმდეგო ტენდენციის ბრძოლა გარკვეული გამოვლინებაა სახელის მრავლობითი რიცხვის -ებ // -5 მორფემათა მეტოქეობისა, რაც, როგორც ცნობილია, -ებ ნიშნის გაბატონებით დამთავრდა. ამასთან, -5 სუფიქსიანი სახელის ზმნასთან შეთანხმების არქაული წესი უკვალოდ არ გამქრალა: -ებ სუფიქსმა შეიძინა უნარი, ზმნაში სუბიექტის მრავლობითობა აღნიშნოს.

რით უნდა აიხსნას ის ერთი შეხედვით პარადოქსული ფაქტი, რომ ენაში გაიმარჯვა ტენდენციამ, რომლის ამსახველი შემთხვევები ძველ წე-

რილობით ძეგლებში გაცილებით ნაკლებია, ვიდრე საპირისპიროდ მოვლენისა? როგორც ჩანს, ცოცხალ მეტყველებაში - ებ ნიშნის მრავლობითი გაცილებით სქარბობდა - ნ სუფიქსიანს. სწორედ ეს უნდა იყოს საფუძველი იმისა, რომ - ებ სუფიქსი გაბატონდა, ერთი მხრივ, სახელებში, ხოლო, მეორე მხრივ, მასთან დაკავშირებული სინტაქსური წესის ზეგავლენით ჯერ შესუსტდა - ნ სუფიქსიანი სახელის სინტაქსური ძალა, ხოლო შემდგომ შეთანხმება სრულიად მოიშალა.

4. ებთი სინტაქსური მოვლენის ისტორიისათვის

ძველ ქართულ სამწერლობო ენაში II და III პირებში ირიბი ობიექტური პირის მრავლობითი რიცხვი ზმნაში არ გამოიხატებოდა:

გყავს შენ შვილი — გყავს თქუენ შვილი;

ჰყავს მას შვილი — ჰყავს მათ შვილი.

ასეთივე მდგომარეობაა გარდამავალ ზმნათა III სერიის ინვერსიულ ფორმებში:

შენ აღვიშენებებს სახლი — თქუენ აღვიშენებებს სახლი;

მას აღუშენებებს სახლი — მათ აღუშენებებს სახლი.

როგორც ვხედავთ, ამგვარი ზმნების მხოლოდობით და მრავლობითი რიცხვის ფორმები ძველ ქართულში იდენტურია. მათი გარჩევა ხდება პირის ნაცვალსახელთა საშუალებით (ამითაცაა შეპირობებული ის, რომ პირის ნაცვალსახელთა ხმარების სიხშირე ძველ ქართულში გაცილებით მაღალია, ვიდრე თანამედროვე ქართულში), ან კონტექსტის მიხედვით.

ქართული ენის ისტორია თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ მოქმედებდა მიცემითში დასმული ირიბი ობიექტთან და ქვემდებარესთან ზმნის რიცხვში შეთანხმების ტენდენცია. ძველი და საშუალო ქართულის მიჯნაზე ეს ტენდენცია აშკარად გამოვლინდება. ერთი მხრივ, ძეგლებში გვაქვს რიცხვის - ან სუფიქსი ირიბი ობიექტისა და ქვემდებარის მრავლობითი რიცხვის ნიშნად; მეორე მხრივ, ყე ნაწილაკი, რომელიც ამავე ფუნქციით იხმარება. ვფიქრობთ, ეს არის ასახვა ორი სხვადასხვა დიალექტური ნაკადისა, რაც მკვეთრად იგრძნობა ძველი და საშუალო ქართულის მიჯნაზე. განვიხილოთ ეს მოვლენა უფრო დაწვრილებით.

სხვა ქართველურ ენებში ასეთი ვითარებაა: ჰანურსა და მეგრულში ირიბი ობიექტის მრავლობითი რიცხვი სამივე პირში გამოიხატება სუბიექტის III პირის მრავლობითი რიცხვის ნიშნებით. არნ. ჩიქობავა ამის შესახებ წერს: „ობიექტთა მრავლობითობის აღნიშვნა ქართულსა და ჰანურ-მეგრულში არსებითად განსხვავდება პირველ პირში: ქართული აქ პრეფიქსს იყენებს (გვ: გვ-აქვს, გვ-ყავს, გვ-ახსოვს), ჰანურსა და მეგრულში აქაც სუფიქსებია გამოყენებული ისევე, როგორც მეორე და მე-

სამე პირში. ამ მხრივ ქართულში პირველი პირის წარმოება განმარტო-
ებით დგას: მეორესა და მესამე პირში აქაც სუფიქსებია.

მეორესა და მესამე პირში ქართული და ჰანურ-მეგრული განსხვავ-
დებიან მხოლოდ იმით, რომ მრავლობითობის აღსანიშნავად ქართული
იყენებს სუბიექტის პირველი და მეორე პირის მრავლობითობის სუფიქს
-თ, ჰანურ-მეგრული კი — მესამე პირისას, და, რადგანაც მესამე პირის
მრავლობითობა ხან -ეს სუფიქსით გადმოიცემა და ხან -ან სუფიქსით,
ამიტომ ქართულის ერთი, -თ, სუფიქსის ადგილას აქ ორი — -ეს და -ან
სუფიქსია გამოყენებული, თუმცა ზოგჯერ -თ სუფიქსიც შეიძლება იქნეს
გამოყენებული“ (42, გვ. 101—102).

თითქმის ასეთივე მდგომარეობაა სვანურში, სადაც „თუ სუბიექტის
III პირი მხოლოდით რიცხვშია და ობიექტის II პირი მრავლ. რიცხვში,
მაშინ უკანასკნელის (სგამ=თქვენ) მრავლობითობა ყოველთვის -ხ სუ-
ფიქსით არის გამოხატული: ეჭა ჯ-აჰუ დი-ხ ხ გამ=იგი გაძლევს-თ
თქვენ. ბალსზემოური: ეჯნემ ჯ-აჰუ-ხ სგამ=იმან გ-ითხრა-თ თქვენ“ (9,
გვ. 24); ან კიდევ „მიცემით ბრუნვაში დაყენებული ობიექტის III პი-
რის (ეჯიარს=მათ) მრავლობითობა ისეთ რელატიურ-გარდაუვალ ზმნებ-
შია -ხ ბოლოსართით აღნიშნული, სადაც ენის თვალსაზრისით ობიექტი
სინამდვილეში, რეალურად, სუბიექტია, მაგ.: ეჯიარს ხ-აყა-ხ ეჭა=იმათ
ჰყავს-თ იგი, ეჯიარს ხ-ორი-ხ ეჭა=იმათ ჰყავთ იგი“ (9, გვ. 24).

როგორც ვხედავთ, სვანურ ზმნაში II და III ირიბი ობიექტური პი-
რების მრავლობითი რიცხვი III სუბიექტური პირის მრავლობითი რი-
ცხვის -ხ ნიშნით გამოიხატება.

ზოგ დასავლურ ქართულ დიალექტში (გურული (26, გვ. 62); ქვემო-
იმერული (45, გვ. 159); აჭარული (25, გვ. 42); მესხური (45, გვ. 151)
ირიბი ობიექტური პირის მრავლობითობა III სუბიექტური პირის მრავ-
ლობითი რიცხვის სუფიქსით აღინიშნება:

ჩ ვ ე ნ გ ა ქ ე ნ ი გ ი
თ ქ ვ ე ნ გ ა ქ ე ნ ი გ ი
ი გ ე ნ ს ა ქ ე ნ ი გ ი

ეს მოვლენა გვხვდება იმერეთისა და გურიის საისტორიო საბუთებშიც
(45, გვ. 52). გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამ დიალექტებში ეს ვითარე-
ბა მეგრულ-ჰანურის (ზანურის) გავლენით აიხსნება (42, გვ. 102). ასევე
ხსნიან სვანურ ზმნათა -ხ სუფიქსს II და III ირიბი ობიექტური პირე-
ბის მრავლობითის ფორმებში (42, გვ. 102).

ზემოთ ნათქვამი ცხადყოფს, რომ მეგრულ-ჰანურში, სვანურსა და
ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში არსებითად ერთი და იგივე
გრამატიკული მოვლენა იქნეს თავს. საერთო ტენდენციები ამ ენობრივ

ერთეულებში სხვა შემთხვევებიც შეინიშნება და არაერთგზის განხილულა სამეცნიერო ლიტერატურაში (ნ. მარი, არნ. ჩიქობავა, ვ. თოფური, შ. ძიძიგური და სხვ.).

თითქოს შესაძლებელია, დადგინდეს ე. წ. „ქვემო თარიღი“ ჩვენთვის საინტერესო მოვლენისათვის. ამაში გვხმარება იერუსალიმის ბერძნული საბატარიარქოს წიგნთსაცავში დაცული XI საუკუნის ერთი ხელნაწერი (Jer.-73). იგი შეიცავს ჰომილიებს. ეს ჰომილიები მიეწერება მაკარი მეგვიბტელს. იგი ერთ-ერთი ყველაზე ძველი ხელნაწერია, რომელიც ჩვენთვის საინტერესო გრამატიკული მოვლენის ამსახველ ნიმუშებს გამოავლენს: რომელნი-იგი არიან გლახაკ სულითა და შემუსრვილ გულითა და მჰმან და სწყურიათ მარადის სიმართლისათვის და სურიათ სრულისა მის პატივისათვის, ფსევდომაკარ. 172, 29—31 BD (B-Jer.-73); ევედრებიან მას ღღე და ღამე და სურიათ მისა მიმართ და მას ეძიებენ (60 v, 11—12).

სურის მას იგი — სურიათ მათ იგი, — ნაცვლად ძველი ქართულისათვის ჩვეულებრივი ფორმისა: სურის მათ იგი.

სხვა ადგილას ამავე ხელნაწერში იგივე ზმნა გვხვდება ანალოგიური ფორმით:

ამისთვისცა სიყუარულითა მით ზეცისა მეუფისა ქრისტესთვის სურიათ და იგი ოდენ არს მარადის წინაშე თუალთა მათთა (81 r, 20—22).

ცხადია, სურიათ მათ იგი გულისხმობს გსურიათ თქუენ იგი და მისთანა ფორმათა არსებობას. ამგვარ ფორმათა არსებობიდან კი ბუნებრივად გამომდინარეობს დაშვება უყოფიან (მათ იგი) ტიპის ფორმებისა (ე. ი. როცა გარდამავალი ზმნის სუბიექტი ზმნას რიცხვში ითანხმებს ინვერსიის დროს). საინტერესოა, რომ Jer.-73 ხელნაწერი ამ ვარაუდს ადასტურებს:

ესენი არიან ჭეშმარიტად ბრძენნი და ძლიერნი და პატიოსანნი და მდიდარნი და დიდებულნი, ამათ მოუგიათ დიდებულებამ იგი სულისამ და შერაცხილ არიან შესაკრებელსა მას თანა ზეცისასა (126 v, 26—127 r, 3).

მოუგიათ მათ იგი ზუსტ პარალელს პოვებს ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში: მოუგიენ იგენს იგი.

Jer.-73 თავისი ენობრივი თავისებურებებით ძალზე უახლოვდება იმ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებს, რომლებიც სამხრეთ-დასავლური ქართული მეტყველებისათვის დამახასიათებელ დიალექტიზმებს გამოავლენენ. ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ამ არეალში მეგრულ-ჭანური მეტყველებაც იყო გავრცელებული. ამას მოწმობს ტოპონიმი არტანუჯი <არტანისუჯი „არტანის ყურე“, როგორც ამაზე მიუთითა ა. შანიძემ (37, გვ. 225—233). აგრეთვე საინტერესოა X—XIII საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში დადასტურებული მეგრულ-ჭანური ლექსიკური ერთეულები: ფუცხუ „ფრჩხილი“ (30, გვ. 505—507) და საკუთარი სა-

ხელი ჰიტა<ჰუტა (29, გვ. 225—226). დაისმის საკითხი მეგრულ-ქანურისა და ძველი ქართული სამწერლობო ენის ურთიერთმიმართების შესახებ. თუმცა, რა თქმა უნდა, არ გამოირიცხება ამ მოვლენის წარმოშობა ცალკეულ ქართველურ ენებში მათი შინაგანი განვითარების შედეგად (8, გვ. 113—121). მით უმეტეს, თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ ეს მოვლენა მესხურ დიალექტსაც ახასიათებს, სადაც ზანურის გავლენის დაშვება გაპირდებოდა. ვ. თოფურია წერს: „ქართველურ ენებში ამ მოვლენის წარმოჩენას საერთო საფუძველი აქვს, ოღონდ გამოხატვის საშუალება სხვადასხვაა. საერთო საფუძველი ისაა, რომ, როგორც არაერთხელ აღნიშნულა, ენაში მოხდა გარდატეხა და გრამატიკული ობიექტი რეალურ სუბიექტად იქნა გაგებული და სუბიექტმა კი მისთვის შესაფერი მრავლობით რიცხვში შეთანხმების სინტაქსური ძალა შეიძინა“ (10, გვ. 452—453). საკითხის საბოლოოდ გადასაწყვეტად დამატებითი კვლევა-ძიება საჭირო, მაგრამ, ვფიქრობთ, XI საუკუნის ხელნაწერში ამ ძალზე საყურადღებო გრამატიკული მოვლენის დადასტურება თავისთავად საინტერესოა.

ჯერ კიდევ ვ. შუხართმა მიუთითა, რომ ყე ნაწილაკი საშუალ ქართულში დასტურდება (54). არნ. ჩიქობავამ აღნიშნა, რომ ყე ნაწილაკი გვხვდება დავით აღმაშენებლის მიერ შიომღვიმის მონასტრისათვის ბოძებულ სიგელში, დავით ნარინის სიგელში, ნერსე მთავარეპისკოპოსის წინასწარმეტყველებაში, „ვისრამიანში“, „ვეფხისტყაოსანში“ (56, გვ. 60). კ. კეკელიძემ ყურადღება მიაქცია ყე ნაწილაკის სიხშირეს A-52 ხელნაწერში (17, გვ. 317), ხოლო არნ. ჩიქობავას აღნუსხული აქვს ამ ძეგლში ყე ნაწილაკის ხმარების შემთხვევები (43, გვ. 63—64). ყე გვაქვს გელათის ბიბლიაში (44, გვ. 287), Jer.-22-ში (29, გვ. 26).

ყე || კე ნაწილაკი გვხვდება ქართული ენის დიალექტებში (მთიულურში, მოხურში, კახურში, ინგილოურში, ფერეიდნულში, რაჭულში, ლეჩხუმურში, იმერულში...) (4, გვ. 34—35; 45, გვ. 157—158; გვ. 187). ძალიან საინტერესოა, რომ ყე იმერეთის საისტორიო საბუთებში დასტურდება, როგორც ეს შ. ძიძიგურმა აღნიშნა (45, გვ. 52).

ყე ნაწილაკი ქართულ დიალექტთა უმრავლესობაში გამოხატავს ირ. ობიექტის მრავლობითობას: ჰყავს-ყე, აქვს-ყე, ვუთხარი-ყე და სხვა (2, გვ. 54). ყე შედარებით იშვიათად აღნიშნავს პირდ. დამატებას, იხმარება იგი სხვა ფუნქციებით, ზოგჯერ უფუნქციოდაც (43, გვ. 39 და შემდგ., 45, გვ. 157—158).

ძველი და საშუალო ქართულის მიჯნაზე ყე ნაწილაკი იხმარება:

ა) ირიბი ობიექტის მრავლობითი რიცხვის გამოსახატავად:

რამსათჳს მოხუედით ჩემდა; მო, აწ ოდეს გიგჳყე მე, გელ. ბიბლ. 276 v, 16—19; ვერ ძალ-გიცყე წინადადგომამ წინაშე მტერთა თქუენთა, იქვე 322 v, 25—26; რამ უკუე გნებავსყე, Jer.-22 25 r, 20 b, და სხვა.



ბ) ძალიან იშვიათად მიცემითში დასმული პირდაპირი ობიექტის მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელად:

ესოდენი შიში დაგიპრობსეე თქუენ, A-52 123 r, 31; ნუ იტვრთავთ-ეე ბალანტებსა, Jer.-22 83 v, 11—12.

გ) ძალზე იშვიათად მიცემითში დასმული სუბიექტის მრავლობითობის მაჩვენებლად:

ქეშმარიტებაჲ ეტყვს: საღმრთოთა აღთქუმათაჲ ქველისმოქმედებათაგან გისწავიესეე, გელ. ბიბლ. 343 v, 9—14 (კომენტ.), უკუეთუმცა ყოველგან მდაბალნი მალალთადა შეეთხზნეს, რამცა არა ექმნაეე, A-52 38 r, 11—12.

დ) უფუნქციოდ (იგი მრავლობით რიცხვს არ გამოხატავს):

ეგრეთ ამათცა მშვდობასა მისცემს ბრძოლისათვს, რომელი მათდა მიმართ აქუნდაეე, A-52 146 r, 10—11; აქუნდაეე (მას იგი).

ეს დიალექტური მოვლენა (40, გვ. 563—564) თანდათან იღვენება სამწერლობო ენიდან, ისევე როგორც -ან სუფიქსი მიცემითში დასმული სახელის (ირიბი ობიექტის, ან სუბიექტის) მრავლობითის ფუნქციით.

XI საუკუნიდან გვხვდება თ (ს-თ) სუფიქსი (მდრ. 33, გვ. 225—231):

რამთა ერთი მიგიბტოთ თქუენ პასექსა ამას, Ath.-16 379 v, 27; ამას რამა გეტყოდე თქუენ... არა თუ არცენისათვს გითხრობდით, არამედ რამეთუ თქუენ თანა ვიყავ, Jer.-32 137 r, 24—28 b.

ეს მოვლენა აისახა საბასეულ ბიბლიაში: შეეშინათ ფრიად, I მეფ. 7, 7; წარეტყუენათ დედა-წული, I მეფ. 30, 1; არა მოხსრათ მამაცნი და დიაცნი, არამედ წარეტყუენათ, I მეფ. 30, 1; რომელიცა წარელთ მათგან, I მეფ. 30, 19, და სხვა.

როგორც დავინახეთ, უკვე XI საუკუნიდან ჩნდება მისწრაფება, ზმნაში აისახოს მიცემითში დასმული დამატებისა და ქვემდებარის მრავლობითობა. -ან და -ეე ამ ფუნქციით ორი სხვადასხვა დიალექტური გარემოდან არის შესული XI—XV საუკუნეთა ქართულში. უკვე XI საუკუნიდან -თ სუფიქსი გამოჩნდება დამატების, ან ქვემდებარის მრავლობითი რიცხვის აღმნიშვნელად და თანდათანობით ბატონდება.

**5. სუბიექტი მოთხრობით ბრუნვაში
წოგ გარდაუვალ ზმანათნა**

ცნობილია, რომ ქართულში სუბიექტი (ქვემდებარე) მოთხრობით ბრუნვაშია მოქმედებითი გვარისა და მედიო-აქტიური (საშუალ-მოქმედებითი) ზმნების II სერიის ფორმებთან: კაცმა გააკეთა; კაცმა იარა.

ქართული ენის დასავლურ დიალექტებში (აქარული, გურული, იმერული, ლეჩხუმური, რაჭული) სუბიექტი (ქვემდებარე) მოთხრობითში შეიძლება იყოს ვნებითი გვარისა და მედიო-პასიურ ზმნათა II სერიის ფორმებთანაც: **კაცმა დეიმაღა, მოკტა; მევიდა, დაწვა...**

ამ მოვლენას ზანურის ზეგავლენით ხსნიან ხოლმე (50, გვ. XV; 42, გვ. 106; 55, გვ. 20);

ქართული ენის აღმოსავლურ დიალექტებში შემჩნეულია ისეთი შემთხვევები, როცა ვნებითი (ან მედიო-პასიური) ზმნა სუბიექტს მოითხოვს მოთხრობითში. ეს მაშინ ხდება ხოლმე, როცა ამგვარ ზმნას გარდამავალი ზმნა მოსდევს (8, გვ. 113—121): **აღვა კაცმა და მოკლა** დათვი.

ქართული ენის აღმოსავლურ დიალექტებში იშვიათად, მაგრამ მაინც დასტურდება ისეთი შემთხვევები, როცა სუბიექტი (ქვემდებარე) მოთხრობითშია ვნებითი გვარის (ან მედიო-პასიურ) ზმნასთან ისე, რომ მას რომელიმე გარდამავალი ზმნა არ მოსდევს:

კახური:

ისე უნდა დაიდგას, რო წვიმამ შიგ არ ჩაუვიდეს და არ აჯეჩილდეს (ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, 1961; 185, 16—17). **ხელმწიფემაც დაათანხმდა** (შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტების ქრესტომათია, 1956; 62, 30—31).

ფერეიდნული:

თავის სახლიჩი ღამით რო არ წავიდა, თავის **ქულფათმა** (=ოჯახმა) ავერია ავდეს და წამოვიდეს საძებარზე, ქართ. დიალექტ. I 259, 12—13; **ემამაც** აღვა და წავიდა თავერის სარვანტზე (ახირ აიბაბი ყოფილიყო), ჰაყი ჰქონდა ემის კისერზე, იქვე 265, 36—37; **ემ ნახირამაც** იმ წელს ზამთარში ჩავიდა ქომო ახორას, რო ქომო მარტყოფი იყოს, შ. ძიძ. 106, 3—5; იმის **შვილებმა** გაკდეს სუნივ ხანები, იქვე 106, 13.

ქართლური:

მივიდა **ღამა** იმ ავლიხესთან და ღრღნის კბილითა და უნდა ის ძმა შეკამოს, ქართ. დიალექტ. I 287, 10; **უფროსმა ძმამ**, რომელსაც ბატარა შვილები ბევრი ჰყავდა, ძალიან გაღარიბდა, იქვე 317, 32;

კაცმა დაიბან პირი, თვალი და კაცმა გასაღდა, იქვე 319, 30—31; დილით ცოლმა ადგა სიხარულითა, იქვე 231, 13; მანამ მტერი მოვიდოდა, ბიჭმა ცხენზედ შეემზადა საომრათა, იქვე 323, 17.

რამდენიმე ამგვარი მაგალითი ძველ ქართულშიც გვხვდება:

რომელმან განურისხნეს ძმისა თვისა ცუდად, პ. 5, 22 C; ღმერთმან შეეწიენ ორთავე ცხორებათა, ოშკ. წარწ. 958—961 წწ.; ვინაცა ჩუენცა მოვიკნენებთ, მღღელმან მოდრკეს ქუე საკურთხეველისა წინაშე, ძვ. ქართ. ლიტურგ. 88, 15—16; უკუეთუ ესრეთ ვისმენდეთ, წარმიძღუეს ჩუენ მადლმან სულისა წმიდისამან, Jer.-12 12 v, 4—5; აწ გამოვიდეს სოდომელთ მეფემან და ადამელთ მეფემან და სებოთიელთ მეფემან, ბარაკ, სეგორელთ მეფემან, განეწყვენეს და განემზადნეს ბრძოლად მათ მეფეთა გევსა მას ადოცთასა, პარიზ. ლექც. დაბ. 14, 8 (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადან. მელიქიშვილმა); მამამან იოვანე მოკლემან სიტყუსაებრ მისისა ევედრა ღმერთსა, პეტერიკი 90, 10—11; ვინათგან არა დასცხრა პირველითგან მომპოვნებელმან მან უკეთურებისამან ბრძოლად ნათესავსა კაცთასა, კიმ. I 98, 34—35 (1030 წ. ხელნაწ.); მაშინ სოფლიონმან მან უწყალოდ შეკრულმან წარუძღუა ცალას და მისთანათა მონასტრად, დიალოგ. 32 r, 11—15 b; გამოირჩიე ტარიგი წმიდაჲ, რომელმან წარუძღუეს ყოველსა მას სამწყსოსა, A-1103 281 v, 4—6; მადლმან სულისა წმიდისამან მოგიძღუა, A-1104 49 r, 3—4.

ი. იმნაიშვილმა მიუთითა ამგვარი დარღვევის ერთი შემთხვევის შესახებ: მანვე მეოტი რისხვისაგან ძმისა მართალი წარმოუძღუა (11, გვ. 684).

ა. შანიძემ აღნიშნა ანალოგიური მოვლენა იოანე ოქროპირის ქამისწირვის ტექსტში:

გარდამოვდეს მღღელმან აღსავალსა საკურთხეველისასა (თსუ ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ., 19, თბ., 1976, გვ. 195).

ე. გიუნაშვილმა მიგვაქცევინა ყურადღება, რომ ერთი ამგვარი შემთხვევა შატბერდის კრებულშიც არის. „სახის სიტყუაჲ“-ს ტექსტში გვაქვს: რაჟამს ჭინკველ-ლომმან გამოვდის, 115 r, 23—24.

იმის გამო, რომ ამგვარი კონსტრუქცია შეუძლებლად მიიჩნია, ი. იმნაიშვილი ტექსტს ასწორებს: გამოვადის (13, გვ. 240) სომხურ ტექსტშიც ზმნა პასივშია:

ბნასჩეხ

ნ. მარი კი ამ ადგილის რუსული თარგმანის შესახებ შენიშნავდა: В переводе 4—5 грузинского

разночтения я восполняю несомненный пробел (когда рождает, то щенок), иначе получилась бы синтаксическая неправильность ჭინკველლომმან გამოვდის ვმ. ჭინკველლომი გამოვდის“ (54, გვ. 108).

აღმოსავლურ დიალექტთა და ძველი ქართულის ამ მონაცემთა ზანუ-რის ზეგავლენით ახსნა გაჭირდებოდა. ხომ არ არის შესაძლებელი ვი-

ფიქროთ, რომ სუბიექტის მოთხოვნილობით და საშუალოდ გვარის ზოგ ზმნასთან თვით ამ ზმნათა სემანტიკით იყოს განპირობებული: სუბიექტი მოთხოვნილობით იმ გარდაუვალ ზმნებთან დაისმის, რომელნიც „აქტიურ“ მოქმედებას (ა დ გ ო მ ა, წ ა ს ვ ლ ა, და მ ა ლ ვ ა, გა ბ ღ ო მ ა და მისთ.) გამოხატავენ (53, გვ. 5 და შმდგ.).

6. რ ო მ ე ლ მ ა ქ ე მ დ ე ბ ა რ ა ბ ა ზ ლ ი კ ა ვ შ ი რ ი ს ფუნქციით

რომელ ლექსემის ფუნქციას ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში სხვადასხვა დროს შეისწავლიდნენ: კ. დონდუა (5); მ. შანიძე (39), გ. როგავა (27), ი. იმნაიშვილი (11), ფ. ერთელიშვილი (6; 7), შ. ძიძიგური (46), პრ. მარტიროსოვი (22), ა. კიზირია (19).

მკვლევართა უმრავლესობა ამ ლექსემის ძირითად ფუნქციად მიმართებითი ნაცვალსახელის გამოხატვას მიიჩნევს, ზოგი სპეციალისტი მიუთითებს, რომ რომელ ლექსემა ძველ ქართულში მაქვემდებარებელი კავშირის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა. კ. დონდუა წერს: „მერმინდელ საფეხურებზე (და განსაკუთრებით 10—11 საუკუნეში) ადამიანის აღმნიშვნელი მიმართებითი ნაცვალსახელის ფუნქციებს „რომელი“-ს პარალელურად ნაცვალსახელი „ვინ“-ც ასრულებს, ხოლო „რომელ“→„რომე“→„რომ“ თანდათან სცვლის კავშირებს „ვითარმედ“-სა და „თუ“-ს („ვეცი, რომ [ე] [ლ]“, „ფიქრობს, რომ . . .“). ასეთი მნიშვნელობით „რომელ“ უფრო ადრინდელ ტექსტებშიც გვხვდება. აი ერთი მაგალითი მერჩულის თხზულებიდან: ხოლო ესე აღმითქვთ, რომელ ჩემდა სიკუდიდმღმ არა განჰმრავლდეთ ადგილსა ამას შინა (გ. ხ. 395-96)“ (5, გვ. 84—85).

ფ. ერთელიშვილი აღნიშნავს „არაიშვიათად რომელ ნაცვალსახელის წრფელობითი ფორმა დამოკიდებული წინადადების წევრობის ფუნქციისაგან თავისუფალი ჩანს და კავშირად გვევლინება (აქვს მნიშვნელობა კავშირისა „რომ“)“ (6, გვ. 324; 7, გვ. 20). ავტორი ასახელებს ხუთ ნიმუშს X—XII საუკუნეთა წერილობითი ძეგლებიდან:

ვაწვმო ქამსა ოდენ ამას ხვალე სეტყუაჲ დიდადი ფრიად, რომელ ეგვეითარი არა ყოფილ იყოს, გამოსლვ. 9, 18; ესრეთ ვიხარკოთ, ძმანო, რომელ შეკრებაჲ ჩუენი ამას წმიდასა ადგილსა არა ცუდად იყოს, ცხრ. 77, 4; და ესეცა საკვრველი გულისხმის-საყოფელ არს, რომელ ზაქარია ურწმუნოებისა მისისათჳს დადუმებულ იყო, მრავალთ. 303, 12; მიერთგან ესრეთ განვთავისუფლდი მრავალ ქამ, რომელ კუალიცა ვერა ვპოვე, მთწმ. 323, 27; იხილოს რაიმე კეთილი წესი, რომელ ქრისტეანობასა შეენოდის და ჩუენ შორის არა იყოს, ხანძთ. მმ, 126.

უკანასკნელი მაგალითი არაა უდავო. აქ რომელ შეიძლება მიმართებით ნაცვალსახელად იქნეს გაგებული.

არ. მარტიროსოვის აზრით: „რომ კავშირის ჩამოყალიბების ნიშნები თითქოს ძველ ქართულშივე გვაქვს იმ რიგის მაგალითებში, როგორცაა: რაა არს ესოდენი ესე მდულარებაჲ სულისა თქუენისაჲ, რომელ ესრეთ გაიძულა“ ზარზმ. 162, 22—23“ (22, გვ. 286).

შ. ძიძიგური აღნიშნავს: „იმავე კონსტრუქციაში, რომელშიც მონაწილეობს რამეთუ—ვითარმედ, გვხვდება რომელ—რომე—რომ, და ეს საკავშირებელი ერთეული, როგორც ნორმა, დამახასიათებელია საშუალო და ახალი სალიტერატურო ენისათვის.

უნდა აღინიშნოს, რომ რომელ არაა სულ უცხო ძველი ენისათვის. რამეთუ—ვითარმედ-ის გვერდით ჩვენ შეგვიძლია დავადასტუროთ რამდენიმე ნიმუში ისეთი კონსტრუქციისა, რომელშიც საკავშირებელ ერთეულად მოცემულია რომელ.

აი ზოგიერთი, ძალიან იშვიათი, მაგალითი:

რამეთუ ვპვონებ, რომელ არცაღა თუ კუალი იპოოს ადგილისა მის (ზარზმ. 164, 12); ხოლო აწ, ძმანო, გეტყვ თქუენ ყოველნი ეგე, რომელ შემოკრებულ ხართ, საყუარელნო და სასურველნო ქრისტმსანო (ბოლნ. 7, 7): ამას უქადაგებდა, რომელ არა აქუნდა გელთა შუშანიკისგან (შუშან. 4, 1, 28); ვიცით, რომელ ღმერთი შეგეწევის (გ. მთაწმიდ. 21, 1); დაუმოწმე, რომელ უეამოდ არა მოვიდოდინ (გ. მთაწმიდ. 95, 4)“ (46, გვ. 185—186).

ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების მონაცემთა ანალიზი გვიჩვენებს: რომელ ლექსემა რომ კავშირის ფუნქციით საკმაოდ ხშირად იხმარებოდა. რომელ ლექსემა რომ კავშირის ფუნქციით პირველად „სინურ მრავალდავში“ დასტურდება:

იცი სამე წერილი იგი საქმესა შინა მოციქულთასა, რომელ მოვიდა პინდოჲ ერთი საჭურისი წიალ მდინარეთა მათგან, 158, 12—13; ესე იგავად თქუმულ არს და იგავისა მის გამოძიებაჲ დასაშველ არს აღსასრულსა, რომელ პეროდე აღუდგინა საცსენებელი ძმასა თვსსა, იქვე 206, 21—22; პრქუა მას დედოფალმან: და, ვითარ, შენსა წინა რომელ ნათესავო იყო ველსა ზედა, იგი ყოველნი იცსენებინან, ადგილი მათი და საფლავიცა მათი ჩანს, იქვე 241, 4—6.

სამეცნიერო ლიტერატურაში არ არის მითითებული რომელ ლექსემის რომ კავშირის ფუნქციით ოთხთავში ხმარებაზე. ამგვარ შემთხვევას უნდა გამოავლენდეს მარკოზის სახარების მე-9 თავის მე-3 მუხლი:

და სამოსელი მისი იქმნა ბრწყინვალე სპეტაკ ფრიად, რომელ მურკვალმან ქუეყანასა ზედა ვერ უძლოს ესრე განსპეტაკებად C; შდრ.: და სამოსელი მისი იქმნა მბრწყინვალე და სპეტაკ, ვითარცა თოვლი, რამეთუ ყოველსავე მურკნვალსა ქუეყანისას ვერ გელ-ეწიფების ეგრეთ განსპეტაკებად DE.

როგორც დაეინახეთ, აღიშნის ოთხთავის **რომელ**-ის საპირისპიროდ
ჯრუტ-პარხლის ოთხთავებში რ ა მ ე თ უ გვაქვს, ეს კი უდავოდ ამტკიცო
ცებს, აღიშნის ოთხთავში **რომელ** ლექსემის რო მ კავშირის ფუნქციით
გამოყენებას.

X—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში გვხვდება მრავალი ანალო-
გიური ფაქტი:

და პრქუა მენაგეთა მათ: კურთხეულ არს ღმერთი, აღმოვივთ აწ წყა-
ლი ზღუსა ამისგან საკმარად თქუენდა, **რომელ** კმა-გეყოფვოდის, ღიმონ.
68, 16—18; ვჰმადლობ ღმერთსა, **რომელ** არავის თქუენგანსა ნათელ-ვეც-
იქვე 71, 6—7; აწ უკუე ისწრაფე, **რომელ** დააჯერო ღმერთი და არა
კაცნი, მამ. სწავლ. 10, 13—14; და იყუნენ გარემოს მისა სასტიკებამ
ქრთამ და ძრვანი საშინელნი, და ქუხილნი საზარელნი, და მეხისტეხანი
შესაძრწუნებელნი, **რომელ** ეგვეითარი არაოდეს ყოფილ არს და არცა
ყოფად არს, იქვე 14, 7—9; და მარადის სიტყუთა ჰყუედრინ და ჰგუემნ,
ვითარცა კურთხითა, და ეტყუნ: ჩემგან მიკვრს, **რომელ** შენ სახესა აღ-
ქატსა ცოლ-ვეყავ, იქვე 116, 19—21 A; და იყოს ღალადებამ ყოველსა
ქუეყანასა ეგვპტისასა, **რომელ** ეგვეითარი არასადა იყოს მერმე, კალ.
ლექც. 106, 9—12 a; გიხაროდენ ქალწულო, **რომელ** გამოუთქუმელად
სიტყუამ ღმრთისამ გუიშევე, იელ. იადგ. 3 r, 1—2; ვაწვმო ქამსა ოდენ
ამას ხვალე სეტყუამ ღიდად ფრიად, **რომელ** ეგვეითარი არა ყოფილ
იყოს, გამოსლვ. 9, 18 O; ხოლო სეტყუამ იგი ღიდ იყო ფრიად, **რომელ**
ეგვეითარი არა ყოფილ იყო ყოველსა ქუეყანასა ეგვპტისასა, ვინამთგან
იყო მას ზედა ნათესავი, იქვე 89, 24 O; და იყოს ღალადებამ ყოველსა
ქუეყანასა, ეგვპტისასა, **რომელ** ეგვეითარი ... არღა შეეძინოს ყოფად,
იქვე 11, 6 O; და მერმე კულად შვდნი სხუანი ზროხანი აღმოვიდოდეს
შემდგომად მათსა მიერვე მდინარით, ხენეშნი და საძაგელნი ხილვითა
და მჰლენი გორცითა, **რომელ** არასადა მეხილნეს ეგვეითარნი საძაგელნი
ყოველსა ეგვპტსა, დაბ. 41, 19 O; პრქუა იოსებ ეზომს მოძღუარსა
თვსსა: აღდეგ, დევნა-უყავ კაცთა მათ, ეწიე და არქუ: რამსათვს მომა-
გეთ მე ბოროტი კეთილისა წილ? რამსათვს მიმპარეთ ბარძიმი ჩემი ვე-
ცხლისამ? ანუ არა ესე არსა, რომლითა სუამნ უფალე ჩემი და იგი
ზმნით იზმნინ ამით? ბოროტი აღასრულებთ, **რომელ** ესე ჰყავთ, იქვე 44,
4—5 O; ცუდად დაშურენ ერისა მის მიმართ, **რომელ** არამ არგოს მათ
შეწეენამ, [არამელ] სირცხული და ყუედრებამ, ესაია 30, 5 O; და ძეთა
ისრაელისათა ფუცეს მასეფას მას დღესა შინა, **რომელ** კაცმან ჩუენგან-
მან არა მისცეს ასული თვისი ბენიამენს ცოლად, მსაჯ. 21, 1 O; და აიძუ-
ლა მას ვიდრემდის აუწყა და პრქუა: მ დედაო ჩემო, უწყოდე, რამეთუ
ღიდი ძრვამ და საშინელი მოიწევის ქუეყანასა ზედა, **რომელ** არაოდეს
ყოფილ არს, Sin.-46 111 r, 2—6; და ჰკითხა ეშმაკთა მათ წმიდამან სუმე-
ონ და პრქუა: ვითარ იკადრეთ ესევეითარი ყოფად კაცისა ამის ზედა,

რომელ დაჰკიდეთ თავდამოქცევით, იქვე 165 v, 16—19; და მე ვყო მას დღესა შინა საკვრველი დიდი, რომელ ეგვეთარი არა ქმნულ იყოს ჟამთა ამათ, სუმეონ მესუეტ. 133, 14—15; ხოლო ღმერთსა რომელსა. უნებს ყოველთა კაცთა ცხორებაჲ და უფროს და უმეტეს ინება მოწფისაჲცა მის ცხორებაჲ, ამისთვის კულად სათნო-იყო და მოვიდა, რომელ უჩუენოს მოწაფესა მას თვსსა, ვითარცა იტყვს, მრავალთ. 75 r, 13—20 b; და ეტყოდეს მამნი, რაითა ევედროს ღმერთსა, რომელ აუწყოს მათთვის, რომელსა ადგილსა აღაშენონ ადგილი სიწმიდისა მისისაჲ, იქვე 94 r, 20—25 a; უკუეთუ არა ეგონოს სოფელსა, ვითარმედ ნიჭით ჩემთვის ამას იტყვს, არამედ სამართალ არს, რომელ მამამან ჩემმან ზეგარდამო უწამოს, ათონ. მრავალთ. 210 r, 14—18 a; მაშინ ევედრა ნეტარი ბაგრატი. მოციქულსა, რაითა ნათელ-სცეს მონათა მისთა, რამეთუ ესოდენ სახიერი კაცი იყო, რომელ მონათათვსცა დიდად ზრუნვიდა, ათ. ასკეტ. კრებ. 3 v, 19 b—4 r, 1 a, და მრავალი სხვა.

ისტორიული დოკუმენტები ასახავენ რომელ > რომე > რომ > რო პროცესს:

ამდ რომე თქუენისა გუარისა მოძღუარი ყოფილიყო, Ad.-4 (1260—1270 წწ.);

რაც რო ოქუროსა, მისწულსა, საქმე ედვას, Hd.-1358 (XIII ს., 1260 წლის მახლობლად).

ეს პროცესი შედეგია ამ ხშირად ხმარებული მორფემის გაცევისა, რაც ადასტურებს იმას, რომ რომელ ლექსემა რომ კავშირის ფუნქციით იმ დროის ცოცხალ მეტყველებაში საკმაოდ იყო გავრცელებული.

7. „მ ა შ ა“ კავშირისათვის ძველ ქართულში

მაშა ძველი ქართულისათვის დამახასიათებლად არაა მიჩნეული (46, გვ. 360). შ. ძიძიგური ასახელებს მაშა-ს ხმარების ორ ნიმუშს (46, გვ. 361).

ჩვენ მიერ შესწავლილ X—XI საუკუნეთა წერილობით ძეგლებში დადასტურდა მაშა ლექსემის ხმარების რამდენიმე ათეული ფაქტი:

და უკუეთუ არა გნებავს შესლვაჲ ამას შინა, მაშა, მოვედ კათოლიკე ეკლესიად, ლიმონ. 10, 22—23; ჰრჭუა მას ბერმან: უკუეთუ ჰეშმარითად გნებავს წარსლვაჲ ჩემი ამიერ, მაშა, შეძრენ საგრძელნი ესე, რომელთა ზედა ვზი, იქვე 30, 26—27; და უკუეთუ წმიდანი ანგელოზნი ამას წესსა ზედა არიან, მაშა, რაჲ ძეს ჩუენი ცილობასა და განრისხებასა თანა ურთიერთას, მამ. სწავლ. 267, 14—16 A; და უკუეთუ მოსე, რომელი განღმრთობილ იყო ქუეყანასა ზედა, ერთისა მცირისა სიტყვსათვს დაეყენა

შესლვად იერუსალიმში, **მაშა**, რომელმაც ენა აღიღეს მოყუისათვის, რადენ უფროს დაეყენოს იგი შესლვად სასუფეველსა ცათასა, იქვე 278, 9—12 A; ხოლო უკუეთუ აქამომდე ესენებაი მათი დადგრომილ არს გონებასა შენსა, **მაშა**, იგლოვდი და ტიროდე მათთვის, იქვე 284, 31—285, 1 A; და უკუეთუ გლახაკთმოწყალეებისათვის გნებავს პყრობაი გელთსაქმრისა შენისაი, **მაშა**, უწყებულ იყავ, ლოცვია წესიერებრი უმჯობეს არს გლახაკთმოწყალეებასა, ათ. ასკეტ. კრებ. 276 v, 20 b—277 r, 5 a; უკუეთუ ანტონის და არსენის კრძალვია ერგების და სივლტოლია შეეწევის, **მაშა**, რადენ უფროს უსუსურთა და უძლურთა, იქვე 281 r, 2—8 b; ხოლო უკუეთუ შეიწყნაროს ქებაი იგი, **მაშა**, მუშაკი არს უსასყიდლო, იქვე 293 r, 1—4 b; უკუეთუ უსუსურ ხარ და ვერ შეგიძლია, **მაშა**, ბოროტსა ოდენ ნუ უზამ ბოროტისა წილ, იქვე 300 v, 9—11 b; თქუა მამამან ესაია, რომელი აბრალებდეს ძმასა თვისსა, გინა ძვრსა იესენებდეს, ანუთუ ძვრსა ზრახვიდეს სხუათა წინაშე, გინათუ ასწავებდეს გულისწყრომით, **მაშა**, შორს არს იგი წყალობისაგან, იქვე 305 r, 18 a—305 r, 3 b; უკუეთუ თვნიერ სინანულისა მოვიდეს მისა, **მაშა**, ქმარიცა თანაზიარე არს ცოდვასა ცოლისასა, H-622 5 v, 16—19; უკუეთუ არა იყოს ესრე, **მაშა**, არა აქუს ქრისტიანეთა გელმწიფებაი, იქვე 12 v, 15—16; უკუეთუ ეგრეთ არს, ვითარ იგინი იტყვან, **მაშა**, აჰა ესერა, მრავალთა გაუტევეს ჩუეულებაი თვისი, იქვე 29 v, 11—13; არათუ ეგრე გიტყვ; თუ ეშმაკსა ძალ-რამდე-უც? — უკვეთმცა არა, **მაშა**, ვერმცა ვინ შეუძლო კეთილისა საქმედ, Sin.-35 262, 19—22 b; ჯკვეთუ სიმდაბლმ აღადლეებს ჯკვნურსა, **მაშა**, ბრძენი და პატიოსანი რადენ უფროს ამილდენ, იქვე 266, 13—16 a; ჯკვეთუ ხილვია საქმეთა მისთაი სარგებელ ეყოფვის მხედველთა მისთა, **მაშა**, რადენ ჯფროს განგებანი მისნი და სწავლაი პირისა მისისაი, იქვე 266, 29 a—267, 3 b; და ჯკვეთუ სწყალობდე და გინდეს მოქცევაი ძმისა შენისაი სიმართლედ, **მაშა**, გელმისმცა ნაცვალად მისა, იქვე 267, 28—31 a; უკვეთუ ამას საზომსა მიწევნულ ხარ და შემდგომად ამისა იწყოს მკვრვალეებამან შენმან, რაითამცა განგრილდა, **მაშა**, უბადრუკო, რაი ესე იქმნა, წარწყმედულ ხარ, იქვე 269, 19—24 a; გარქმშთა კაცობითა იქმ საქმესა ღმრთისასა და შინაგანი კაცი აქამომდე უნაყოფოდ არს, **მაშა**, ოდეს მიწიოს (!) საყოფელსა ცრემლთასა, მას ეამსა სცნა, ვითარმედ გული გამოსრულ არს დილეგისაგან, იქვე 274, 11—18 a; და ჰქონდის მას დაცვაი მცირედ ღამისთევითა თანა, **მაშა**, მე ვიტყვი მართალსა, ფართოებითა განფრინდეს გული მისი შემდგომად მცირეთა ეამთა, იქვე 275, 1—5 a; დაღაცათუ დარჩე ფსალმუნებისაგან და საქმისაგან ლოცვათამასა და გალობისა და სიმრავლისაგან მუკლთა ღრეკისათა, ვითარცა ჩვეულებაი არს ლოცვასა შინა, **მაშა**, და-ხოლოოდენ-ჯედ, უკვეთუ შემძლებელ იყო, მღვდარე იყავ, იქვე 276, 1—7 b; და ჯკვეთუ გლახ(აკ)თმოწყალეებისათვის ცნებავს, პყრობად

ველთსაქმარისა შენისაჲ, **მაშა**, ვწყებულ იყავ, ვითარმედ ლოცვამ წესისაებრ მისისა უმჯობეს არს გლახაკთმოწყალებისა, იქვე 278, 15—20 b; და უკუეთუ შეგემთხვიოს და გონებაჲ ვდობისაჲ მოიწიოს შენ ზედა, ზოგსა ეჲსა იქმნეს ესე განსაცდელთაგან, რომელთა ჩვევლებაჲ აქვს, რაითამცა შეეწია და განგსწავლა ამით ესეთითა საქმითა გრილითა, ანუ შემთხვევათაგან და მიზეზთა, ანუ მისთვის, რადენ გუამი შენი სნეულ არს და ლმობიერ, **მაშა**, მის გამო მოხვიდე ამას ამისთვის, რამეთუ არა გიყვარს, რაითამცა აშრომე გვაში შენი, იქვე 276, 16—29 a; და რომელი შეკრულ არს საწუთროსა და განსვენებასა მისსა და უყუარდეს მას შინა ქცევამ, **მაშა**, ვერასა შემძლებელ ვარ თქუმაღ ეგვევითარისა მისთვის, გარნა ვეგლოვ მას ზედა ტკივილით, რამეთუ განშორებულ არს იგი ცხოვრებისაგან, იქვე 284, 1—7 a; და ოდეს ბრძენი შეემთხვიოს ამას, **მაშა**, მან შეატყოას ესევეითარსა მას, იქვე 284, 7—9 b; და რომელი აღერიოს მის თანა, **მაშა**, არს იგი მემრუშე და თუ შეემთხვოს, არს იგი თანაზიარ კერბთმსახურთა, იქვე 284, 14—16 b; და უკვეთუ არა ჰყო ესრცთ, **მაშა**, თესლი, რომელ დასთესი ანეულსა შენსა, შერეული არს, ვითარცა იგი, რომელი ვნავნ ვირითა და ვარიითა ერთად, იქვე 291, 18—22 a; უკვეთუ ილოცო და არა მოგიცდეს გულისსიტყუასა შენსა ბოროტი რამე, **მაშა**, მკვრვალე ქმნულ ხარ, რომელი აბრალეებდეს ძმასა თვსსა, გინა ძვრს-იგსენებდეს, გინათუ ძვრსა ზრახვიდეს მისთვის სხვათა წინაშე, გინათუ ასწავებდეს გულისწყრომით, **მაშა**, შორს არს იგი წყალობისაგან, იქვე 292, 21—29 a; უკვეთუ წარმოილო და მისცე სხვასა თანა საქმესა რაისათვსმე და გულკლებულ იქმნე, **მაშა**, არა არს შენ თანა გლოვამ, იქვე 293, 17—18 b; უკვეთუ თქვას კაცმან, ვითარმედ: „მინებს შენანების ცოდვათა“, და ჰყოფდეს ამათგანსა რასმე, **მაშა**, მტყუვარი არს, რომელსა ჰნებავს დადგომამ ღუმილსა შინა, იქვე 293, 29 a—293, 3 b; უკვეთუ გიყუარდეს, რაითამცა გყვეს შენ მთავრად ერისა კაცთა, **მაშა**, არა არს შენ თანა გლოვამ, იქვე 293, 29 b—294, 1 a; და არა მოიკვეთნეს ვნებანი იგი, მწუხარც არს, რომელმან თვსნი ცოდვანი დატევენეს და სხვასა აღადგინებდეს, **მაშა**, იგი ცუდად მაშვრალი არს, იქვე 293, 3—7 b.

ზემოთ მოხმობილ რთულ წინადადებებში **მაშა** პირობითი დამოკიდებული წინადადების კორელატია.

მაშა ლექსემა XI საუკუნის ერთი ხელნაწერის (Sin.-11) ჩვენების მიხედვით თანამედროვე ქართულის მ ა შ ა ს ა დ ა მ ე , მ ა შ ნ ა წ ი ლ ა კ თ ა მ ნ ი შ ე ნ ე ლ ო ბ ი თ ა ც გამოიყენება:

და მეორედ მიუტლინა ლექსმან მან და ჰრქუა: **მაშა**, რასა უკუე მახრახებ, რაითა უყო მათ, Sin.-11 282 v, 3—5; ჰრქუა მას მეფემან: „უგუნურო, **მაშა**, ღმერთსა რომელსა ჰმსახურებენ ქრისტიანენი, შემძლებელ არსა ყოფად ესევეითარსა რას?“ იქვე 133 v, 14—16; ჰრქუა მას ლუკიონ: „**მაშა**, უკუეთუ ღმერთი შენი ჭუარცუმულ არს, რაისა არა ჰმსახუ-

რებ ზოგს, რომლისადა არამ ესევეთარი შეურაცხებაი შემთხუელ არს
იქვე 105 v, 9—12.

დ. მელიქიშვილის დაკვირვებით, **მაშა** ამავე მნიშვნელობით იხმარება იოანე პეტრიწის ნაწერებში (24, გვ. 133).

მაშა ლექსემის ამ მნიშვნელობით ხმარება იმიოთცაა შეპირობებული, რომ ძველი ქართულის ძეგლთა მონაცემების მიხედვით, იგი პირობითი დამოკიდებული წინადადების კორელატია; პირობითი დამოკიდებული წინადადების შემცველი რთული წინადადება გარკვეული ტიპის მსჯელობას გამოხატავს. ასეთ შემთხვევებში **მაშა** ლექსემის ხმარება ახალი მნიშვნელობით ბუნებრივია.

ლიტერატურა

1. შ. აფრიდონიძე, სიტყვათგანლაგება მარტივ თხრობით წინადადებაში თანამედროვე ქართულში: ქართული სიტყვის კულტურის საკითხები, II, თბ., 1979.
2. ვ. ბერიძე, სიტყვის-კონა იმერულ და რაჭულ თქმთა: Материалы по яфетическому языкознанию, VI, С-Пб., 1912.
3. ბ. გივინეიშვილი, ც. კიკვიძე, რუსთაველის ხანის ქართული ბიბლიის თარგმანი: შოთა რუსთაველი (ისტ.-ფილ. ძიებანი), თბ., 1966.
4. ა. დავითიანი, ქართული ენის სინტაქსი, თბ., I, 1973
5. კ. დონდუა, დამოკიდებული წინადადების განვითარების ისტორიიდან ძველ ქართულში: კ. დონდუა, რჩეული შრომები, I, თბ., 1967.
6. ფ. ერთელიშვილი, მიმართებითი ნაცვალსახელების შემცველ წინადადებათა ქვეწყობა ძველ ქართულში: თსუ შრ., 65, თბ., 1957.
7. ფ. ერთელიშვილი, რთული წინადადების ისტორიისათვის ქართულში, I პიპოტაქსის საკითხები, თბ., 1963.
8. ვ. თოფურია, სინტაქსური ანალოგიის ერთი შემთხვევა ქართულში დიალექტების მიხედვით: ჩვენი მეცნიერება, I, ტფ., 1923.
9. ვ. თოფურია, შრომები, I, სვანური ენა, I, ზმნა, თბ., 1967.
10. ვ. თოფურია, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში: იკვ, IV, თბ., 1954.
11. ი. იშნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნეთა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957.
12. ი. იშნაიშვილი, ქართული პოეტური ენის საკითხები, თბ., 1966.
13. ი. იშნაიშვილი, ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, ნაწ. I, თბ., 1970; ტ. I, ნაწ. II, თბ., 1971.
14. ც. კალაძე, განსაზღვრება ქართულში: ქართვ. ენათა სტრუქტ. საკითხები, II, თბ., 1961.
15. ვ. კახაძე, მსაზღვრელ-საზღვრულის თანმიმდევრობა ოთხთავში: სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, I, თბ., 1956.
16. ლ. კვაკაძე, თანამედროვე ქართული ენის სინტაქსი, თბ., 1977.
17. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980.
18. ა. კიზირია, მარტივი წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1963.
19. ა. კიზირია, რთული წინადადების შედგენილობა ძველ ქართულში, თბ., 1969.
37. ზ. სარჯველაძე

20. ა. კიზირია, -ებ ნიშნაინი მრავლობითი რიცხვის სინტაქსური-ძალისათვის ძველ ქართულში: ივე, VII, 1955.
21. ა. კიზირია, მარტივი წინადადების შედგენილობა ქართველურ ენებში, თბ., 1982
22. არ. მარტიროსოვი, ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში, თბ., 1964.
23. ი. მელიქიშვილი, სინქრონული იმპლიკაციური უნივერსალიები და ენობრივი ცვლელადობა (კავკასიის ენათა მასალის საფუძველზე): ენათმეცნ. ინსტ. ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნ. მუშ. სამეცნ. კონფ. (მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები), თბ., 1967.
24. დ. მელიქიშვილი, ზოგი საკავშირებელი სიტყვისა და ნაწილაკის მნიშვნელობისათვის იოანე პეტრიწის ნაწერებში: თსუ ძვ. ქართ. ენის კათ. შრ., 11, თბ., 1968.
25. ჯ. ნოღაიდელი, აპარული კილოს თავისებურებანი, ბათუმი, 1960.
26. ს. ქლენტი, გურული კილო, ტფ., 1936.
27. გ. როგავა, ჰიპოტაქსის საკითხისათვის ქართულში: ქეთ. პედ. ინსტ. შრ., VIII, 1948.
28. ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის: მრავალთავი, VIII, თბ., 1980.
29. ზ. სარჯველაძე, ძველი ქართული ენის მონაცემთა მნიშვნელობა მეგრულ-ქართულში მომხდარი ზოგი კომპინატორული ცვლილებების ისტორიისათვის: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, 98, № 1, 1980.
30. ზ. სარჯველაძე, ზანურიდან ნასესხები ერთი სიტყვა ძველ ქართულში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 51, № 2, 1968.
31. ვ. სერგია, სიტყვათა რიგი და წინადადების აქტუალური დანაწევრება ქართულ სალიტერატურო ენაში: თსუ შრ., 187, თბ., 1977.
32. ბ. ფოჩხუა, სიტყვათგანლაგებისათვის ქართულში: ივე, XIII, თბ., 1962.
33. ი. ქავთარაძე, მიცემითის მრავლობითში დასმული სახელის გამოხატვის ისტორიისათვის ზმნაში: საიუბილეო კრებული (ეძღვნება ა. ბარამიძეს), თბ., 1974.
34. ლ. ქანთარია, საზღვრულის ადგილი რამდენიმე მსაზღვრელიან წინადადებაში: სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, I, თბ., 1956.
35. ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა „იოვანეს და ეფთვიმეს ცხოვრების“ მიხედვით, თბ., 1946.
36. ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, I, თბ., 1973; თხზულებანი, III, თბ., 1980.
37. ა. შანიძე, ჯ ბგერის წარმოშობის წყაროები ქართველურ ენებში: საქ. მეცნ. აკად. საზოგად. მეცნ. განყ. მოამბე, № 2, 1960.
38. ა. შანიძე, ძველი ქართული ენის გრამატიკა, თბ., 1976.
39. მ. შანიძე, „რომელ“ ნაცვალსახელის ფუნქციისა და ადგილისათვის ძველ ქართულში: (სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით): თსუ სტუდ. სამეცნ. შრ., III, თბ., 1948.
40. არნ. ჩიქობავა, მარტივი წინადადების ევოლუციის ძირითადი ტენდენციები ქართულში: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, II, № 1—2, 1941.
41. არნ. ჩიქობავა, რით არის წარმოდგენილი მრავლობითის სახელობითში დასმული მორფოლოგიური ობიექტი ძველ ქართულში: ტუმ, IX, ტფ., 1929.
42. არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფ., 1936.
43. არნ. ჩიქობავა, ყუ ნაწილაკი ფერეიდნულში და მისი მნიშვნელობა გრამატიკოლოგიის ურთიერთობის თვალსაზრისით: წელიწადეული, I—II, ტფ., 1923—1924.
44. თ. ცქიტიშვილი, ეხვეციელის წიგნის ძველი ქართული ვერსიები, თბ., 1976.



45. შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტოლოგიური ძიებანი, თბ., 1970.

46. შ. ძიძიგური, კავშირები ქართულ ენაში, თბ., 1969.

47. Дж. Грицберг, Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов: Новое в лингвистике, V, М., 1970.

48. К. Д. Дондуа, О двух суффиксах множественности в грузинском: Язык и Мышление, I, Ленинград, 1933.

49. И. Кипшидзе, Грамматика мningрельского (иверского) языка, С-Пб., 1914.

50. Г. А. Климов, К характеристике языков активного строя: ВЯ, № 4, 1972.

51. Г. А. Климов, К вопросу о порядке членов атрибутивного комплекса в картвельских языках: Вопросы изучения иберийско-кавказских языков, М., 1961.

52. Н. Марр, Физнолог: ТР, VI, С-Пб., 1904.

53. И. В. Мегрелидзе, Лазский и мегрельский слон в гурийском, М.-Л., 1938.

54. H. Schuchardt, Georgische-ge; Melanges Charles de Harlez, 1927.



დამოწმებული წყაროები

შევისწავლეთ V—X საუკუნეთა ჩვენთვის ხელმისაწვდომი ყველა ძეგლი. XI საუკუნის და შემდგომი პერიოდის წერილობითი ძეგლები შერჩევით მუშავდებოდა. ვცდილობდით, არ გამოგვრჩენოდა ქართული ენის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანი რომელიმე წყარო.

ბუნებრივია, რომ უფრო ხშირად ხელნაწერებს მივმართავდით. ასე ვიქცეოდით მაშინაც, როცა რომელიმე წერილობითი ძეგლი გამოცემულია (არაა დასაშალი, საკმაოდ ბევრი ნაბეჭდი ტექსტი იმდენ შეცდომას შეიცავს, რომ ენის ისტორიის კვლევისას სრულიად გამოუსადეგარია). რა თქმა უნდა, სანდოდ გამოცემულ ტექსტებსაც ვიმოწმებთ, მაგრამ შემთხვევათა უმრავლესობაში ჩვენთვის საინტერესო ფორმები, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო, დედნებს შევაჭრეთ.

ქვემოთ მოგვაქვს დამოწმებულ წერილობით წყაროთა სია. უნდა შევინშნოთ, ძველთა გაცილებით მეტი რაოდენობაა შესწავლილი, მაგრამ აქ ყველა წყარო იმის გამო არ იხსიანა, რომ ესა, თუ ის ხელნაწერი, საისტორიო დოკუმენტი, წარწერა ჩვენთვის საინტერესო მასალას არ გამოავლენდა.

I. გამოცემული და გამოუცემელი ძეგლები

- აბღია: აბღიას წინაწარმეტყველება. გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილმა, O — ოშკის ბიბლია (978 წ.); I — იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).
- აბო: წამება წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესისა პაპოსი, რომელი იწამა ქართლს შინა, ქალაქსა ტფილისს, კელითა სარკინოზთაითა, გამოთქმული იოვანე ძისა საბანისი ბრძანებითა ქრისტეს მიერ სამოელ ქართლისა კათალიკოზისათა: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1964, ილ. აბულაძის რედაქციით, გვ. 46—81. A—A-1109 (IX—X სს.); B—A-19 (X ს.); C—Sin-11 (XI ს.); D—A-95 (X ს.); E—Ath.-57 (X—XI სს.).
- ათ. ასკეტ. კრებ.: ათონის ასკეტიკური კრებული, Ath.-17 (X ს.).
- ათ. პატერ.: პატერიკის ათონური ნუსხა, Ath.-57 (X—XI სს.).
- ათანასე ალექსანდრ.: აღსარება წმიდისა და უბიწოთა ქრისტეანეთა სარწმუნოებისა, თქმული ათანასე ალექსანდრელისა, A-584 (1083 წ.); 244 v—246 r.
- ათონ. კრებ.: ათონის კრებული, Ath.-57 (X—XI სს.).
- ათონ. მრავალთ.: ათონის მრავალთავი, Ath.-11 (X—XI სს.).
- აღ. კვპრ. ქრონ.: საკითხავი პოვნისათჳს პატიოსნისა და ცხოველსყოფელისა ჭუარისა, აღწერილი ალექსანდრეს მიერ კვპრელ მონაზონისა, გამოსცა თ. მგალობლიშვილმა, თბ., 1978. ხელნაწერები: Q-Garr.-24 (X ს.); M—Mingana-4 (X ს.); C—Ox.-1 (XI ს.); D—A-144 (X ს.).
- აღუპი მესუეტ.: ცხოვრება აღუპი მესუეტისა, A-90 (XIII ს.), გვ. 1—20.



ამბაკუმ: ამბაკუმის წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილი-მ.; O — ოშკის ბიბლია (978 წ.); I — იერუსალიმისა (XI ს.).

ამირანდარეჯ: მოსე ხონელი, ამირანდარეჯანიანი, გამოსცა ლ. ათანელიშვილმა (XVII—XVIII სს. ხელნაწერთა მიხედვით), 1967.

ამოს: ამოსის წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილმა, O — ოშკის ბიბლია (978 წ.), I — იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).

ანგეა: ანგეას წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილმა, O — ოშკის ბიბლია (978 წ.); I — იერუსალიმისა (XI ს.).

ანდრეა: შესხმაი წმიდისა და ყოვლად ქებულისა ქრისტეს მოციქულისა ანდრეასი და თხრობაი მიმოსლვათა და ქადაგებათა და სასწაულთა მისთაი და წამებაი, რომელი შეკრიბა პირველ წერილთა მოსაგსენებელთაგან ნიკიტა ღირსმან მონაზონმან და ფილოსოფოსმან, A-1103 (1011—1019 წწ.), 219 v—243 v.

ანდრია სალოსი: ანდრია სალოსის ცხოვრება, H-1345 (XI—XII ს.).

ანტ: ათანასი ალექსანდრელი, ცხოვრებაი წმიდისა ანტონისი, გამოსცა ვ. იმნაიშვილმა, 1970. ხელნაწერები: A-1109 (IX—X სს.) C; A-19 (X ს.) B; ბრიტანეთის მუზეუმის ხელნაწერი — № 11 281 (2764), XI ს., L.

აპოკრ. მიმოღ. მოციქ. ნახე აპოკრ. მოციქ.

აპოკრ. მოციქ.: ქართული ვერსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ (IX—XII სს. ხელნაწერთა მიხედვით), გამოსცა ც. ქურციკიძემ, 1959. **აპოკრ. მიმოღ. მოციქ.:**

მიმოღასლავა მოციქულთაი, გვ. 21—42; ხელნაწერები: D—H-341 (XI ს.); E—A-674 (XV ს.); **აპოკრ. სწავლ. იოვანესნი:** საქმენი და სწავლანი იოვანე მოციქულისა და ღმრთისმეტყველისანი და პროზორე მოწაფისა მისისანი, გვ. 55—91; ხელნაწერები:

A—A-19 (X ს.); B—A-95 (X ს.); **აპოკრ. წამ. თომასი:** წამებაი წმიდისა თომა მოციქულისაი პინდოეთს, გვ. 14—20; ხელნაწერი—H-341 (XI ს.); **აპოკრ. წამ.**

პავლესი: წამებაი წმიდისა პავლე მოციქულისაი პრომეს შინა, გვ. 49—54; ხელნაწერები: A—A-19 (X ს.); B—A-95 (X ს.); S—სინური მრავალთავი (864 წ.);

აპოკრ. წამ. პეტრესი: წამებაი წმიდისა პეტრე მოციქულისაი პრომეს შინა უწინარს რვისა დღისა ვარდობისა, გვ. 43—49; ხელნაწერები: A—A-19 (X ს.); B—A-95 (X ს.); S—სინური მრავალთავი (864 წ.); **აპოკრ. წამ. ფილიპესი:** წამებაი წმიდისა ფილიპე მოციქულისაი იუფრიმე ქალაქსა, გვ. 3—13; ხელნაწერი

H-341 (XI ს.).

აპოკრ. სწავლ. იოვანესნი: ნახე აპოკრ. მოციქ.

აპოკრ. წამ. თომასი: ნახე აპოკრ. მოციქ.

აპოკრ. წამ. პავლესი: ნახე აპოკრ. მოციქ.

აპოკრ. წამ. პეტრესი: ნახე აპოკრ. მოციქ.

აპოკრ. წამ. ფილიპესი: ნახე აპოკრ. მოციქ.

არეთა: წამებაი წმიდისა მოწამისა არეთასი და კრებულისა მისისაი ნეგრა ქალაქსა ომერიტელთასა, ხელნაწერი X საუკუნისაი, დაცულია ლიპციციის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში; ფოტოპირები მოეპოვება საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტს.

არიმათ: წიგნი, რომელი დაწერა იოსებ არიმათიელმან. მოწაფემან უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესმან, და თხრობაი აღშენებისათჳს ეკლესიისა, რომელი-იგი არს ლუდის შინა ქალაქსა წმიდისა დედოფლისა ჩუენისა მარიამ ღმრთისმშობლისა: A—Ath.-69 (977 წ.), B—A-144 (X ს.); C—A-249 (XI ს.).

ასტრ.-გამოთვლ. ტრაქტ.: იოანე ზოსიმეს ნარედაქციევი ასტრონომიულ-გამოთვლითი ტრაქტატი, გადაწერილი 949 წელს, ინახება ლენინგრადში, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ბიბლიოთეკაში, ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფოტოპირთა ფონდი, Rt.-III, № 17.

- აღაპ. მთაწმიდ. მონასტრ.: სახელთა მამისაათა და ძისაათა და სულისა წმიდისაათა ესე არიან აღაპნი მონასტრისა ჩუენისანი, ვინაითგან აღშენებულ არს ვიდრე აქამომდე, A-558 (1074 წ.), 183 r—213 r.
- აღვს.: თქმული წმიდის მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყველისა ახესებისათს, A-1 (1031 წ.), გვ. 30—75.
- აღვს. და დაყოვნ.: თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყველისა, აღვსებისათს და დაყოვნებისათს მისისა პონტოს, რამეთუ მას დღესა მოვიდა მიერ და მიუთხრა ესე ერსა, A-1 (1031 წ.), გვ. 25—29.
- ახალკურიაკ.: თქმული წმიდისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყველისა ახალკურიაკისათს და სატურებისა, A-1 (1031 წ.), გვ. 76—95.
- ბაგრატი.: ცხორებაი და მოქალაქობაი წმიდისა მამისა ჩუენისა და მოციქულთა სწორისა ბაგრატიისი, მღვდელთმოძღურისა ტავრომენელთა ქალაქისა, ქალაქისა სიკილიისა, რომელი აღწერა ევაგრე ეპისკოპოსმან, მოწაფემან მისმან, A-134 (1066 წ.), 212 v—296 v.
- ბალავარ.: ბალავარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა ილ. აბულაძემ, 1957. ხელნაწერები: Jer.-36 (XIII—XIV სს.); A-199/833 (XII—XIII სს.).
- ბარუქ.: ნახე ძე. აღთქმ.
- ბასილი.: წმიდისა ბასილისი საკითხავი, თქმული წმიდისა ამილოქეს მთავარეპისკოპოსისა იკონიელისა ცხორებისათს და საკრველთმოქმედებისა წმიდისა მამისა ჩუენისა ბასილი მთავარეპისკოპოსისა კესარიელ-კაბადუციელისა, A-1103 (1011—1019 წწ.), 119 v—131 v.
- ბერთ. ოთხთ. ბერთის ოთხთავი (X ს. II ნახ.).
- ბზობისათს.: წმიდათა შორის ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანე ოქროპირისა კოსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისა საკითხავი თქმული ბზობისათს, A-129 (XIII ს.), 212 r—217 r.
- ბოლოკ-ბასილი.: ახესერიძე ტბელი, ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუარტყალში და ახესერისძეთა საგვარეულო შატიანე, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, 1941. ხელნაწერი: A-85 (XIII—XIV სს.).
- გალ. ნინოასნი: გალობანი წმიდისა მოციქულისა ნინოასნი, H-1349 (XIII ს.).
- გალ. სამთა იოანეთანი: გალობანი წმიდისა იოანე ნათლისმცემლისანი, წმიდისა იოანე მახარებელისა და წმიდისა იოანე ოქროპირისანი, A-85 (XIII—XIV სს.), 219 r—222 r.
- გალ. სინან.: გალობანი სინანელისანი, თქმულნი თვთმპყრობელისა მეფისა დავით ბაგრატიანისანი, A-290 (XIII ს.), 245 r—247 r.
- გალ. ყოველთა წმიდ.: გალობანი ყოველთა წმიდათანი, თქმულნი პეტრიწისაგან, A-290 (XIII ს.), 243 r—245 r.
- გამოსლვ.: ნახე წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი.
- განჩინ.: განჩინებაი სარწმუნოებისა და დიდებულისა იოვანეს მიერ ღმრთისმეტყველისა გამოცხადებით საკრველთმოქმედისა გრიგოლის მიმართ, A-584 (1083 წ.), 240 r—241 r.
- განწესებაი სახარებისაი: განგებაი და განწესებაი წმიდათა სახარებათაი წელწადისა დღეთაი და დღესასწაულთაი, Sin.-38 (979 წ.).
- გარდამოც.: ღირსისა მამისა იოვანე ხუცესმონაზონისა გარდამოცებაი, A-24 (XII ს.), 36 r—137 r.
- გელ. ბიბლ.: გელათის ბიბლია—Q-1152 (XII ს.); A-1108 (XII ს.).
- გიორგი მთაწმიდელ. ცხოვრ.: ცხორებაი და მოქალაქეობაი ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისა, S-353 (XI ს.). გვ. 11—131.
- გლახათმოყუარებ.: თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთის-



- მეტყუელისაი გლახათმოყუარებისათჳს, A-1 (1031 წ.); გვ. 632—698.
- გონებითა ზიარ:** [თეოდორე სტუდიელი] ვითარმედ ჯერ-არს წმიდითა გონებითა ზიარებამ წმიდათა საიდუმლოთა. რომელი-ესე იოქუა ამაღლებსა უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა, A-500 (1042 წ.), 222 v—225 v.
- გრიგოლი ნოსელის მიმართ:** თქუშული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისაი გრიგოლის მიმართ ებისკოპოსისა ნოსელისა, ძმისა წმიდისა ბასილისა, რომელი-ეზე მამუნ მისრულ იყო სტუმრად ნეტარისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისა, ოდეს-იგი ღმერთშემოსილმან ბასილი დაადგინა იგი ებისკოპოსისად, A-1 (1031 წ.), გვ. 484—496.
- გრიგოლი ხაკრველთმოქმ:** ცხორებამ და მოქალაქეობამ წმიდისა და ყოვლად ქებულისა გრიგოლი ხაკრველთმოქმედისაი, აღწერილი წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ნოსელისაი, A-384 (XI—XII სს.), გვ. 682—728.
- გრიგოლი ღმრთისმეტყუ:** ცხორებამ და განგებამ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისაი, A-1103 (1011—1019 წწ.), 132 r—137 v.
- გრიგოლი ღმრთისმეტყუ. ჰომილი:** გრიგოლი ღმრთისმეტყუელის ჰომილიები, Jer.-43 (XII—XIII სს.), გვ. 1—318.
- გრ. ხანძთ. ცხოვრ:** გიორგი მერჩულე, შრომამ და მოლაწებამ ღირსად ცხორებისა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი არქიმანდრიტისაი, ხანძთისა და შატბერდისა აღმამენებელისაი და მის თანა ქსენებამ მრავალთა მამათა ნეტართამ, გამოსცა ნ. მარმა: TP, VII, C-III. 1911. ზოგ შემთხვევაში ეგვევი ძეგლი და-მოწმებულია შემდეგი გამოცემის მიხედვით: ძეგლი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1964, გვ. 248—319.
- გრიგოლ პრომთა პაპ. ცხოვრ:** ცხოვრებამ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლ პრომთა პაპისაი, A-1103 (1011—1019 წწ.), 2 r—10 r.
- დაბ:** ნახე წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი.
- დავით და ტირიბ:** წმიდათა ყრმათა-ორთა ძმათა დავითისი და ტირიჭანისი საიხთხავი: ძეგლი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1964, გვ. 186—191. ხელნაწერი — Ath.-57 (X—XI სს.).
- დანიელ:** დანიელის წინაწარმეტყუელება, გამოსაცემად მოამზადა ნ. გოგუაძემ. O—ოშის ბიბლია (978 წ.); I—იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).
- დასდებ. ეფთუმესნი:** წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთუმი მთაწმიდისა დასდებელნი, A-558 (1074 წ.), 164 r—182 v.
- დასდებ. ილარიონ ქართ:** დასდებელნი წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ილარიონისნი, A-558 (1074 წ.), 157 r—162 v.
- დაძინებ. ევდუკიმოს:** [თეოდორე სტუდიელი] მეორესა ყვრიაყესა ვითარმედ ჯერ-არს შიშითა და სიყუარულითა ღმრთისაიათა გარდავდა ცხოვრებისა ჩუენისაი და დაძინებისათჳს ძმისა ევდუკიმოსისა, A-500 (1042 წ.), 239 r—241 r.
- დიალექტია:** საფილოფოსონი თავნი ანუ დიალექტიკა იოანე დამასკელისა, A-24 (XII ს.), 5 v—35 v (გამოსცა მ. რაფაეაძე, თბ., 1976).
- დილოლ:** წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი, რომელი-იგი იყო პაპამ სამოციქულოსა მის დიდისა პრომთა საყდრისა, თბრობამ პეტრეს მიმართ, მთავარდიაკონისა მისევე ეკლესიისა, მოქალაქობისათჳს და ცხორებისა მრავალთა საღმრთოთა კაცთასა, რომელნი გამოჩნდეს პრომისა და იტალიის ქუეყანასა, A-1103 (1011—1019 წწ.), 10 v—118 r.
- დიდი პარაკლიტ:** დიდი პარაკლიტონი, A-93 (1093 წ.), 1 r—206 v.
- დიდი სჯაქს:** დიდი სჯაქსარი, Jer.-77 (XI—XII სს.).
- დიდი სჯულისკ:** დიდი სჯულისკანონი, გამოსაცემად მოამზადეს ე. გაბიძაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაძემ, გ. ნინუამ, თბ., 1975.
- ხელნაწერები:** A-76 (XII ს.), A-124 (XII ს.); ქუთ. 25 (XII ს.) და სხვ.

- დიმიტრი: წამებია დიმიტრი თესლონიკელისა, S-384 (XI—XII სს.), გვ. 477—488.
- ეპისტ.: ნახე ძვ. აღთქმ.
- ეპისტ. არსენისი: ეპისტოლე არსენისი აბუსერის მიმართ, A-85 (XIII—XIV სს.), 239—294 v.
- ეპისტ. ბასილისი: ეპისტოლე წმიდისა და ღმერთშემოსილი[სა] ბასილი ღმრთისმეტყველისა გრიგოლის მიმართ, A-1101 (1047 წ.), 243r—248 r.
- ეპისტ. მარკოზისი: ეპისტოლე წმიდისა მამისა ჩუენისა მარკოზისი თვისსა მოწაფისა ნიკოლას მიმართ, A-1101 (1047 წ.), 209 v—225 v.
- ევნომიანოსთა მიმართ: თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყველისა კოსტანტინეპოვლელ მთავარეპისკოპოსისა სარწმუნოებისათჳს და წესიერებისა ეპისკოპოზთათჳს არიანოზთა და ევნომიანოსთა მიმართ შუგაღებულთა, A-1 (1031 წ.), გვ. 699—720.
- ევსტატი: მარტვლობა და მოთმინება წმიდისა ევსტათი მცხეთელისა: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1964, გვ. 30—45. A—H-341 (XI ს.).
- ეზეკიელ.: ეზეკიელის წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა თ. ცქიტიშვილი შ. ა. ოშკის ბიბლია (978 წ.); I—იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).
- ეზრა ზორობა.: ნახე ძვ. აღთქმ.
- ეზრა II: გამოსაცემად მოამზადა ც. ქურციკიძემ. ო—ოშკის ბიბლია (978 წ.); I—იერუსალიმისა (XI ს.).
- ეზრა სუთ.: ნახე ძვ. აღთქმ.
- ეკატერინა: წამებია წმიდისა ეკატერინასი, რომელი იყო ასული კოსტე მეფისა, Sin.-6 (982 წ.), გვ. 425—442.
- ელესიასტ.: ელესიასტე, გამოსაცემად მოამზადა ზ. სარჯველაძემ, ო—ოშკის ნუსხა (978 წ.).
- ელინთა ზღაპრ.: ელინთა ზღაპრობანი, გამოსცა ილ. აბულაძემ, ენიმკის მოამბე, X, 1941, გვ. 1—53. ხელნაწერები: A—A-1490 (XIII ს.); B—A-109 (XII ს.); C—A-16 (XVIII ს.).
- ეპიფანე: ნეტარისა ეპიფანეს ცხორება და სწავლანი და საკრველებანი მისნი, Sin.-6 (982 წ.), გვ. 171—260.
- ეპისტ. ეგნატე ღმერთშემოს.: ეპისტოლენი წმიდისა ეგნატე ღმერთშემოსილისანი, A-55 (XII ს. დასაწყისი), 405 r—430 r.
- ესაია: ესაიას წინაწარმეტყველება, გამოსცეს რ. ბლეიკმა და მ. ბრიერმა: *Patrologia Orientalis*, t. XXIX, Fasc. 3, Paris, 1961.
- ესთერი: გამოსაცემად მოამზადა გ. კიკნაძემ. ო—ოშკის ბიბლია (978 წ.), I—იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).
- ეთჳში: ცხორება და განგება წმიდისა მამისა ჩუენისა ეთჳშისი, Sin.-43 (X ს.).
- ეფრ. ასურ. სწავლ.: ეფრემ ასურის სწავლანი, Sin.-97 (X ს.).
- ეფრემ აღნარ.: თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ეფრემისი, მხილება თავისა თვისსა და აღსარება, A-1104 (XI ს.), 301 r—340 v.
- ეფრემ მცირ. ლიტ. მოღუაწ.: რ. ბლეიკი, ეფრემ მცირის ლიტერატურული მოღუაწეობიდან: მიმოხილველი, I, 1926, გვ. 159—172. ხელნაწერები: Jer.-1; Jer.-13; Jer.-16; Jer.-43.
- ეფრემ ცხოვრ.: ცხორება და განგება წმიდისა მამისა, უდაბნოსა მთიებისა და მონაზონთა მოძღუარისა ეფრემისი, გამოსცა ე. გარიტმა: *Corpus scriptorum christianorum orientaliu (Scriptores Iberici)*, 7, Louvain, 1957, გვ. 78—117.
- ექუს. დღ.: ბასილი დიდი, ექუსთა დღეთა, გამოსცა მ. კახაძემ: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1946, ნაკვ. 11 (25). ხელნაწერები: A—A-73 (XI ს.); B—A-55 (XII ს. დასაწყისი).



- ქუხ. დღ. (აბ.):** უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექუსთა დღეთათჳს“
გრიგოლი ნოსელის თარგმანებისა „კაცისა აგებულებისათჳს“, გამოსცა ილ. აბუ-
ლაძემ, 1964. ხელნაწერები: A—Jer-44 (XII—XIII სს.); B—Jer-74 (XII—
XVI სს.).
- ვეფხისტყა.: შოთა რუსთველი, ვეფხისტყაოსანი, I, გამოსცეს ა. შანიძემ და**
ა. ბარამიძემ, 1966.
- ვისრამი: ვისრამიანი, გამოსცეს ა. გვახარიაშვილი და მ. თოდუაშვილი, 1962.**
- ვნებისათჳს მაცხ.: წმიდათა შორის მამისა ჩუენისა იოანე (!) რქოპირისა კოსტანტი-**
ნეპოლელ მთავარეპისკოპოსისაი სიტყუა ვნებისათჳს მაცხოვრისა ჩუენისა იესუ
ქრისტესა, ძისა ღმრთისა და ვითარმედ დღესა, რომელსა განივლინა ადამ სა-
მოთხით, მასევე დღესა შევიდა ავახაიე სამოთხედ, A-129 (XIII ს.), 255 r—258 r.
- ჯაქარია: ჯაქარიას წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილ-**
მაია. O—ოშკური ნუსხა (978 წ.); I—იერუსალიმური (XI ს.).
- ზღაპრ. ბასილ: [გრიგოლი ღმრთისმეტყველი] ზღაპრობანი დიდისა ბასილისნი, ეპიტა-**
ფიასა შინა შემოღებულნი, A-109 (XII ს.), 42 r—46 r.
- ზღაპრ. იესუხს.: [გრიგოლი ღმრთისმეტყველი] ზღაპრობანი კუალად იესუსნი, A-109**
(XII ს.), 46 r—50 r.
- თარგმ. კათ. ეპისტ.: თარგმანებში კათოლიკე ეპისტოლეთაი, Jer-9 (XI ს.), გვ. 1—396.**
- თარგმ. საქმ. მოციქ. თარგმანებში საქმეთა მოციქულთასაი, Jer-6 (XI—XII სს.),**
გვ. 1—96.
- თარგმ. ქებ. ქებათ: თარგმანებში ქებისა ქებათასაი, A-65 (1188 წ.), გვ. 384—418.**
- თარგმ. შობ.: თარგმანებში გულისკმისაყოფელთა სიტყუათა ქრისტეშობისა საკითხაეი-**
სათა, თქმული წმიდისა მამისა ჩუენისა მაქსიმესი ალმსარებლისაი, A-1 (1031 წ.),
გვ. 201—257.
- თევდოსი: ცხოვრება თევდოსი ზოგად ცხოვრებულთა მთავარისაი, A-79 (XIII ს.),**
13 r—54 r.
- თეკლ. მარტულ: მარტულობა თეკლასი, გამოსცა ილ. აბულაძემ: ენიქის მოამ-**
ბე, VIII, 1940. ხელნაწერები: A—H-341 (XI ს.); B—A-643 (XIX ს.).
- თეოდორე: წამება წმიდისა და დიდებულისა თეოდორე სტრატოლატისაი, A-1103**
1011—1019 წწ.), 244 r—255 v.
- თეოდორე მთავარმოწამ. [თეოდორე სტუდიელი] სასწაული დიდებულისა და წმიდისა**
და ლუაწლისა მძლისა უძღვევლისაი თეოდორე მთავარმოწამისაი, A-500 (1042 წ.),
253 v—266 r.
- თეოდორიტე კპრ.: [თეოდორიტე კპრელი] სიტყუაი საღმრთოსა სიუერულისათჳს,**
A-689 (XII ს.), 265 v—272 v.
- თომას სახ. აპოკრ.: თომას სახარების აპოკრიფის ქართული ვერსიის ნაწყვეტები და**
მისი გაუგებარი ადგილები, გამოსცა ა. შანიძემ: თსუ შრომები, XVIII, 1941.
გვ. 36—39. ხელნაწერი: A-95 (X ს.).
- თვრსო: დიდებულთა ქრისტეს მოწამეთა თვრსო, ლეკვი, კალიკე და ფილიმონ და**
აპოლონისი, A-90 (XIII ს.), გვ. 175—216.
- ი.: ნახე ქართ. ოხთ.**
- იაკობ პროტოევანგ.: იაკობის პროტოევანგელის ხანმეტი ტექსტი, გამოსცა ჯ. ბერ-**
დუოლი: A Second Georgian Recension of the Protevangelium Jacobi: Le
Muséon, LXXXIII, 1—2, Louvain, 1970, გვ. 49—72.
- იბერ.: პეტრე იბერიელი (ფსევდოდოიონისე არეოპაგელი), შრომები, გამოსცა ს. ენუ-**
ქაშვილი, 1961. ხელნაწერები: A—A-110 (XII ს.); B—A-684 (XI ს.).
- ივან. სოლომონ.: ივანი სოლომონისნი, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილ-**
მაია. O—ოშკის ბიბლია (978 წ.), I—იერუსალიმისა (XI ს.).

- იელ. იადგ.**: იელის იადგარი (X ს.).
- იერემ.**: იერემიას წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა კ. დანელიამ. O — ოშკის ბიბლია (978 წ.); I — იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).
- იერონ.**: წამებაა წმიდითა და დიდითა მოწამეთა ქრისტესთა იერონისი და სხუთა მისთანათა, რომელნი იწამნეს მელიტონის სომხითისასა, S-384 (XI—XII სს.), გვ. 590—597.
- ივლითი.**: გამოსაცემად მოამზადა გ. კიკნაძემ. O — ოშკის ბიბლია (978 წ.); I — იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).
- ითია.**: სწავლანი წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა ბასილისნი, მთავარეპისკოპოსისა კესარია-კაბადუქიისა, A-1101 (1047 წ.), 83 რ—13 რ.
- იობ.**: ნახე წიგნი ძუელისა აღოქუმისანი.
- იოდანაძე.**: იოდანაძის საგალობლის ახალი ვარიანტი, გამოსცა ლ. ჯღამაიამ: ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, III, 1961, გვ. 45—57. ხელნაწერები: A—Jer-42 (XI ს.); B—H-1710 (XI ს.).
- იოვ. გამოცხ.**: იოვანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა: თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 7, 1961, გვ. 1—115. ხელნაწერები — A—H-1346 (978 წ.); B—A-397 (X ს.); C—Sin-90 (X ს.).
- იოვ. და ეფთ.**: გიორგი მთაწმიდელი, ცხორებამ იოვანესი და ეფთუმესი, გამოსაცემად მოამზადა ი. ჯავახიშვილმა, დაბეჭდა ა. შანიძემ სერიაში: „ძველი ქართული ენის ძეგლები“, 3, 1946. ხელნაწერები — A—A-558 (1074 წ.); B—A-170 (XVIII ს.); სენაკსართლი რედაქცია: A—A-97 (XI ს.); B—A-193 (XI ს.); C—H-2211 (XI ს.); D—H-1661 (XII ს.).
- იოველი.**: იოველის წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილმა. O — ოშკის ბიბლია (978); I — იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).
- იოანე მმარხვ.**: წმიდისა მამისა ჩუენისა იოანე მმარხველისა, კოსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისა, სიტყუა ტაძრად მიყვანებისათჳს ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობელისა, ოდეს-იგი მშობელთა მისთა მიყვანეს სამისა წლისა, H-1347 (XI—XII სს.), 125 რ—133 რ.
- იოანე ნათლისმც.**: წმიდისა მამისა ჩუენისა თეოდორე სტუდიელისა სიტყუა შესხმისა პოენასა თავისა ნათლისმცემელისასა, A-182 (XIII—XIV სს.), 25 რ—256 ვ.
- იოანე ოქრობ.**: ცხორებამ და მოქალაქობამ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანე ოქრობირისა კოსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისა, S-384 (XI—XII სს.), გვ. 12—121.
- იოანე ოქრობ. ასკეტიკ.**: იოანე ოქრობირის ასკეტიკონი, A-143 (XIII ს.), გვ. 1—156.
- იოანე ოქრობ. ცხორ.**: ცხორებამ წმიდისა და ნეტარისა და მოძღურისა ყოვლისა სოფლისა და ვარსკულავისა განთიადისა, მამისა ჩუენისა იოანე ოქრობირისა კოსტანტინეპოლელ მამადმთავრისა, H-2124 (968 წ.).
- იოანე ქართ.**: წმიდისა მამისა ჩუენისა იოანე ქართველისა, რომელმან აღაშენა მთაწმიდას დიდი ლავრა, A-558 (1074 წ.), 163 რ—165 ვ.
- იოანე ღმრთისმეტყ.**: ცხორებამ და ქადაგებამ წმიდისა და ყოვლად ქებულისა მოციქულისა და მახარობლისა იოანე ღმრთისმეტყუელისა, აღწერილი პროზორეს მიერ, მოწაფისა მისისა, ერთისა შვლთავანისა, ძმისწულისა წმიდისა სტეფანე პირველმოწამისა, A-558 (1074 წ.), 90 რ—156 რ.
- იონა.**: იონას წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილმა. O — ოშკის ბიბლია (978 წ.); I — იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).
- იოსებ არიმათ.**: წიგნი, რომელი დაწერა იოსებ არიმათიელმან, მოწაფემან უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესმან, და თხრობამ აღმშენებისათჳს ეკლესიისა, რომელი-იგი არს



- ლუღიას შინა, გამოსცა ნ. შარმა: TP, II, 1900. ხელნაწერები: A—Ath-69 (977 წ.); B—A-144 (XI ს.); C—A-244 (X—XI სს.).
- იპოლ. კებ. კებ.: ნეტარისა იპოლიტმს თქუმული თარგმანებაჲ კებაჲ კებათაჲ, გამოსცა ნ. შარმა TP III, C—II6, 1901. ხელნაწერი—A-61 (X ს.).
- ისო ზირაქი: გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილმა, O—ოშკის ბიბლია (978 წ.).
- ისტ. ქრესტ. I: ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, I, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, 1949.
- ისტ. ქრესტ. II: ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, II, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, 1963.
- კათ. ეპისტ. კათოლიკე ეპისტოლენი, A-584 (1089 წ.), 67 რ—99 ვ.
- კათ. ეპისტ. (ლორთქ.): კათოლიკე ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები (X—XIV საუკუნეთა ხელნაწერთა მიხედვით), გამოსცა ქ. ლორთქიფანიძემ, 1956. ხელნაწერები: A—S-407 (X ს.), L—კალის ლექციონარი (X ს.); E—A-584 (XI ს.); F—A-34 (XIII ს.), H—A-677 (XII ს.); I—ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწ. K-12 (XIII ს.).
- კალ. ლექც.: კალის ლექციონარი (X ს.).
- კალანდა: კალანდა, თქუმული ეზრა წინაწარმეტყველისაჲ, Sin.-38 (979 წ.).
- კარაბადნი: Q-26 (XIV—XV სს.).
- კაცისა აგებ.: უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექუსთა ღღეთასა“ და გრიგოლი ნოსელის თარგმანებისა „კაცისა აგებულებისათჳს“, გამოსცა ილ. აბულაძემ, 1964. A—S-1141 (973—796 წწ.); B—Jer-44 (XII—XIII სს.).
- კითხვ. თიბაიდელისა მიმართ: კითხვაჲ ძმისა ვისიმე ბერისა მიმართ თიბაიდელისა, A-1101 (1047 წ.), 199 რ—201 ვ.
- კლემაქს.: კლემაქსი, A-285 (X—XI სს.).
- კურთხევანი: Sin.-66 (X სს.).
- ლ.: ნახე ქართ. ოთხთ.
- ლაიპც. კითხვა-მიგების ფრაგმ.: ლაიპციგის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის კითხვა-მიგების ფრაგმენტები (X ს.).
- ლაიპც. ლექც. ფრაგმ.: ლაიპციგის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის ლექციონარის ფრაგმენტები (X ს.).
- ლაიპც. საგალ. ფრაგმ.: ლაიპციგის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის საგალობელთა ფრაგმენტები (იოანე-ზოსიმეს ხელით გადაწერილი), X ს.
- ლატ. ლექც.: ლატალის ლექციონარი (X ს.).
- ლევიტ.: ნახე წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი.
- ლიმონ.: იოანე შოსხი, ლიმონარი, გამოსცა ილ. აბულაძემ, 1960. ხელნაწერები: S—Sin.-36 (925—930 წწ.); A—Ath-9 (977 წ.); C—Sin.-68 (XIII ს.).
- ლიტ. ურთ.: ილია აბულაძე, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს.-ში, 1944.
- ლოცვ. ეფრემისი: ლოცვაჲ წმიდისა ეფრემისი, A-1104 (XI ს.), 299 რ—300 ვ.
- მაკრინა: წმიდისა გრიგოლი ნოსელისაჲ ცხორებისათჳს ღისა თჳსისა წმიდისა მაკრინასისა, A-55 (XII ს. დასაწყისი), 21 რ—31 ვ.
- მალაქია: მალაქიას წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილმა, O—ოშკის ბიბლია (978 წ.), I—იერუსალიმის ბიბლია (IX ს.).
- მამ. ხწავლ.: მამათა სწავლანი X და XI საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ილ. აბულაძემ, 1955. ხელნაწერები: A—S-1139 (X ს. I ნახევარი); B—A-1142 (977 წ. ოშკის სამოთხის პირი); C—H-1662 (1040 წ.).
- მამათა ცხოვრ.: მამათა ცხოვრება, A-1105 (XI ს.).

მამ. ცხორ.: მამათა ცხოვრებანი, გამოსცა ვ. იმნაიშვილმა, თბ., 1975. ხელნაწერი — ბრიტანეთის მუზეუმის Add.-11281 (XI ს.).

მარგალიტი: ამას წიგნსა ეწოდების მარგალიტი, რომელ არს შეკრებული მრავალთაგან თქმულთა იოანე ოქროპირისთა, A-50 (XIII ს.), გვ. 205—255.

მარხვ.: მარხვანი, Sin.-5 (XI ს.).

მარხვისათვს: სწავლანი წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუქნისა ბასილი კესარია-კაბადუკიელ მთავარებისკოპოსისანი, სწავლა პირველი მარხვისათვს, A-129 (XIII ს.), 161 r—171 r.

მასალეზი: ე. მეტრეველი, მასალეზი იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962.

მეერგას: თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუქნისა გრიგოლი ღმრთისმეტყველისა კოსტანტინეპოლელ მთავარებისკოპოსისაი დღისა მისთვის მეერგასისა, რომელ არს მარტულია, ოდეს-იგი მოვიდა სული წმიდაი მოწაფეთა ზედა და მოცქელთა ქრისტესთა, A-1 (1031 წ.), გვ. 96—124.

მეექუს. ფსალმ.: თქმული ანასტასი მონაზონისა სინელისაი შემოსლვისათვს მარხვათისა და მეექუსისათვს ფსალმუნისა, A-129 (XIII ს.), 152 r—161 v.

მეფ.: მეფეთა წიგნები, გამოსაცემად მოამზადა უ. ცინდელიანი მამა. O — ოშკური ნუსხა; I — იერუსალიმური.

მთ.: ნახე ქართ. ოთხთ.

მიგებებისათვს: სოფრონ იმრუსალემელ პატრიარქისაი სიტყუაი მიგებებისათვს უფლისა და ღმრთისა და მაცხოვარისა ჩუქნისა იესუ ქრისტესსა, A-162 (XI ს.), 58 r—66 r.

მიგებებისათვს უფლისა: სოფრონ იმრუსალემელ პატრიარქისაი სიტყუაი მიგებებისათვს უფლისა და ღმრთისა და მაცხოვარისა იესუ ქრისტესსა, A-129 (XIII ს.), 116 r—125 r.

მინა მეგვპტ.: წამებია წმიდისა და დიდებულისა ქრისტეს მოწამისა მინა მეგვპტელისაი, რომელი იწამა ქალაქსა კოტჯაოს, S-384 (XI—XII სს.), გვ. 636—643.

მიქაელ: წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუქნისა გერმანოს კოსტანტინეპოლელ მთავარებისკოპოსისაი თხრობაი სასწაულთათვს და საყვრელებათა დიდებულისა მთავარანგელოზისა მიქაელისთა და სხუათა მათ წმიდათა ანგელოზთათვს, A-1103 (1011—1019 წწ.), 138 r—181 r.

მიქია: მიქიას წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილმა. O — ოშკური ბიბლია (978 წ.); I — იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).

მოღრ. იადგ.: მიქაელ მოღრეკილი, იადგარი, S-425 (978—988 წწ.).

მომთრგ.: თ. კ. ყონია, ძველნი სწავლანი მომთრგალეთათვს: ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, IV, 1962, გვ. 144—161. ხელნაწერი: H-1338 (XI ს.).

მოქალაქობ. მონაზონებ.: თქმული წმიდისა მამისა ჩუქნისა ისაყ განშორებულისაი გამოსლვისათვს სოფლით და მოქალაქობისათვს მონაზონებისა, A-1101 (1047 წ.), 2 v—82 v.

მოქც.: მოქცევაი ქართლისაი: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. I, 1964, გვ. 81—163. ტრედაქცია (შატბერდის კრებული, S-1141; 973—976 წწ.); Ⴀ (ანასეული ქართლის ცხოვრება, Q-795; XV ს.).

მოწაფეთათვს: აღწერილი საეკლესიო სამოცდაათა მათთვს მოწაფეთა უფლისათა დოროთეოსის მიერ ებისკოპოსისა, პირველისა მის კაცისა მოხუცებულისა და სულითა შემოსილისა, რომელი იწამა ეამთა ივლიანე მეფისათა, A-257 (XI—XII სს.), 12 r—12 v.

მოწაფეთა მიმართ: წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუქნისა თეოდორე აღმსარებელისა სტუდიელთა წინამძღუარისა სწავლანი თვსთა მოწაფეთა მიმართ, A-500 (1042 წ.),

მრავალთ.: მრავალთავი, A-144 (X ს.).

მრავალთ. (აბ.): მრავალთავი, გამოსცა ილ. აბულაძემ: ენიშის მოამბე, XIV, 1944.

ხელნაწერები: B—A-19 (X ს.); E—Ath.-57 (X—XI სს.); H—H-535 (XI ს.).

მრკ.: ნახე ქართ. ოთხთ.

მსაქ.: ნახე წიგნი ძუელისა აღთქმისანი.

მშულობისათვხ: [თეოდორე სტუდიელი] პირველისა კვრიასისა სწავლაი მშულობისათვხ, A-500 (1042 წ.), 236 r—238 r.

მცირე სჯულისკ.: მცირე სჯულისკანონი, გამოსაცემად მოამზადა ე. გიუნაშვილი-მა, თბ., 1972. ხელნაწერები: A—A-96 (1031 წ.); B—ლენინგრ. აღმოსავლეთმც. ინსტ. K-92 (XI ს. I ნახ.); C—S-143 (XI ს. I ნახ.); D—A-737 (XIV ს.).

ნათლისღებ.: თქმული . . . გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისაი . . . ნათლისღებისათვხ უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა, დღესა განცხადებასა, A-1 (1031 წ.), გვ. 374—405.

ნათლისღებ. მეორე: თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისაი ნათლისღებისათვხ, რომელი იკითხვის დღესა მეორესა, A-1 (1031 წ.), გვ. 406—463.

ნანძიანძორ.: თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისაი ერისა მიმართ ნანძიანძორისა, რომელი აიძულებდეს მოძღვრებად და იუღიანეს მიმართ მეხარკისა, რომელი-იგი მოყუას მისა ყოფილ იყო, A-1 (1031 წ.), გვ. 150—175.

ნაუმ.: ნაუმის წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილი მა. O—ოშკის ბიბლია (978 წ.); I—იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).

ნეტარებაი მოღუაწ.: მისივე წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფრემისი ნეტარებაი მოღუაწებათაი, A-1104 (XI ს.), 275 r—298 v.

ნეეზია: გამოსაცემად მოამზადა ნ. გოგუაძემ. O—ოშკის ბიბლია (978 წ.); I—იერუსალიმისა (XI ს.).

ნიკოლაოხ: ცხორებაი და მოქალაქობაი წმიდისა და საკრველმოქმედისა მამისა ჩუენისა ნიკოლაოხ მთავარებისკოპოსისა შირონ. ქალაქისა, რომელ არს ქუეყანასა ლუკიასა, A-1103 (1011—1019 წწ.), 181 v—206 r.

ნინო: ცხორებაი და მოქალაქობაი და ღუაწლი წმიდისა და ღირსისა დედისა ჩუენისა ნინოისი, რომელმან ქადაგა ქრისტე ღმერთი ჩუენი, ქუეყანასა ჩრდილოეთისასა და განანათლა ნათესავი ქართველთაი, A-707 (XII ს.), 1 r—18 v.

ოთხთ. თუეთ.: სუნაქსარი იამბიკური ოთხთა თუეთანი: ფებერელის, მარტის, აპრილის, მაისის, A-85 (XIII ს.), 224 r—235 r.

ოპიზ. ოთხთ.: ოპიზის ოთხთავი, Ath.-6 (913 წ.).

პავლ. ეპისტოლენი: პავლეს ეპისტოლენი, A-584 (1083 წ.), 100 r—229 r.

პავლენი, გამოსცეს ქ. ძოწენიძემ და კ. დანელიამ, თბ., 1974. ხელნაწერები: C (S-407, X ს.); Q (S-1138, X ს.); R (ქუთ.-176, XI ს.); S (Sin.-58/31, X ს.); T (Ath.-42, XI ს.); U (A-584, 1083 წ.); V (Ath.-76, XI ს.); W (A-137, XIV ს.); X (A-677, XI—XII სს.); Y (ლენინგრადის აღმოსავლეთმც. ინსტ. K-4, XIII ს.); Z (S-1398, X ს.).

პალადი კაბადუკ.: წმიდისა მამისა ჩუენისა პალადი კაბადუკელისაი მისევე ლავსოეს მიმართ პრეპოსიტისა, რომელსა შინა დასწერს შემოკლებით თავისა თვისისათვხ და შემდგომითი შემდგომად მოიქცენებს ცხორებასა წმიდათა მამათსა, A-143 (XIII ს.), გვ. 159—375.

პარაკლიტ.: პარაკლიტონი, Sin.-26 (954 წ.).

პარიზ. ლმც. პარიზის ლექციონარი (XI ს.).

- პარზლ. მრავალთა:** პარზლის მრავალთა, A-95 (X ს.),
პასუხი ეპიფანესი: წმიდისა ეპიფანე კპრელ მთავარეპისკოპოსისა პასუხი ეპისტოლი-
სა, რომელი მიუწერეს მღვდელთავე მისთა აკაკიოს და პაულ თავთთანებთანთს
ოთხმოცთა მათ წვალბათათს, A-205 (XIII ს.), გვ. 287—298.
- პატრიკი:** შუა საუკუნეთა ნოველების ძველი ქართული თარგმანები, I, ქართული პა-
ტრიკის ერთი ძველი რედაქციის ექვთიმე ათონელის თარგმანი XI ს. ხელნაწე-
რის მიხედვით, გამოსცა მ. დვალმა, ხელნაწერი, A-35.
- პელაგია:** ცხორება და მოქალაქობა პელაგია ღირსისა ანტიოქელისა, S-384 (XI—
XII ს.), გვ. 322—329.
- პერველთა:** წამება წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა თეოდორესი და მის თანა წა-
მებულთა მოწამეთა, რომელნი იწამნეს პერგე ქალაქსა, ქუეყანასა პამფილიისსა,
A-1103 (1011—1019 წწ.), 279 r—285 r.
- პეტრიწი, შრ.:** იოანე პეტრიწი, შრომები, I, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 1940.
- პოლობიოს ეპიფანე:** პოლობიოს ეპისკოპოსმან, რომელმან შემდგომად იოვანისა აღ-
წერა ცხორება ნეტარისა ეპიფანე ეპისკოპოსისა კოსტანტია ქალაქისა, Sin.-6
(982 წ.), გვ. 260—342.
- პროკოპი:** წამება წმიდისა და ყოვლად ქებულისა დეაწლით შემოსილისა პროკოპისი,
A-1103 (1011—1019 წწ.), 256 r—279 v.
- პროლოდი:** პროლოდი, A-85 (XIII ს.), 198 v—212 r.
- რწ ეპისკოპოსთა მიმართ:** თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლ
ღმრთისმეტყველისა, კონსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისა რწ ეპისკოპოს-
თა მიმართ, რომელნი შეკრბეს კონსტანტინეპოლეს, რაემს იქმნიდა იგი პატრი-
არქობისაგან, A-1 (1031 წ.), გვ. 553—596.
- რუთა:** ნახე წიგნი ძუელისა აღთქმისანი.
- საბა ასურა:** ცხორება წმიდისა მამისა ჩუენისა საბა ასურისა, რომელსა ეწოდა ივი-
ანა, Sin.-6 (982 წ.), გვ. 137—170.
- საგალ. გიორგი მთაწმიდლი:** საგალობელი გიორგი მთაწმიდლისანი, S-353 (XI ს.),
გვ. 134—163.
- საკითხ. თეოდორა:** წმიდისა მამისა ჩუენისა ნეტარი კოსტანტინეპოლელ მამამთავრი-
სა საკითხავი, რომელი-ესე აღწერა სასწაულისა მისთს წმიდისა თეოდორეს მიერ
აღსრულებულისა, რომელი-იგი აღასრულა ყოვლად ქებულმან და უძღველმან
მოწაფემან ივლიანე განდგომილისათა, A-55 (XII ს. დასაწყისი), 387 r—392 v.
- საკითხ. თეოდოტისი:** თქმული წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა თეო-
დოტი ანკრელ ეპისკოპოსისა, შობისათს მაცხოვრისა ჩუენისა იესუ ქრისტესა,
რომელმან ესე წარიყთბა კრებასა ზედა ეფესოსსა, წინაშე წმიდისა კრილე
აღესქანდრიელ მთავარეპისკოპოსისა, A-162 (XI ს.), 35 v—40 r.
- საკითხ. რომანოზისი:** საკითხავი თქმული წმიდისა ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანე
ოქროპირისა, შესხმა წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა რომანოზისი, S-384
(XI—XII ს.), გვ. 649—657.
- საკითხ. შობისათს:** უწყებათაგან პირველთა გამოწულილვით შეკრებული ნეტარისა
იოანე ზუცისა და მონაზონისა დამსკელისა საკითხავი ყოვლად ქებულისა შობი-
სათს უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა, A-162 (XI ს.), 28 r—36 v.
- საკითხ. წიგნი II:** საკითხავი წიგნი ძველ ქართულ ენაში, II, გამოსცა ი. იმნაი-
შვილმა, 1966.
- სარწმუნ.:** მიქაელ სუცელისა იერუსალმელისა, მართლისა სარწმუნოებისა წართქე-
მა, A-584 (1083 წ.), 241 r—244 r.
- სარწმუნ. დაძინებ.:** თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ანასტასი სინე-

- ლისია ქრისტეს მიერ შესწავნილთა და სარწმუნოებით დაძინებულთათვის, A-162 (XI ს.), 90 v—94 v.
- სასწ. მთავარმოწ. გიორგისნი: სასწაულნი წმიდისა მთავარმოწამისა გიორგისნი, A-85 (XIII ს.), 342 r—353 v.
- საფლ. ბახილ.: გრიგოლის მიერ ღმრთისმეტყველისა დიდისა ბასილის საფლავისა ზედა წარწერილნი სიტყუანი, A-109 (XII ს.), 70 r—71 v.
- საქმ. მოციქ.: საქმე წმიდათა მოციქულთაი, აღწერილი ლუკა მახარებლისაი, A-584 (1083 წ.), 4 r—67 v.
- საქმე მოციქ. (აბ.): საქმე მოციქულთა, გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1950; A—S-407 (X ს.); B—S-1398 (X ს.); C—ქუთ. მუზეუმის ხელნაწერ. № 176 (XI ს.); D—Ath.-42 (X ს.); E—A-584 (XI ს.), F—A-34 (XIII ს.); G—A-137 (XIV ს.); H—A-677 (XII ს.), I—ლენინგრადის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ბიბლ. ხელნაწ. K-12 (XIII ს.).
- საწინასწარმეტყ.: საწელიწდომ საწინასწარმეტყველოა, H-1350 (1085 წ.), 1 r—93 v.
- სეტყუსთვს: თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყველისა წყლულებისა მისთვის სეტყუსაგან მოწვეულისა ქუეყანასა ზედა, A-1 (1042 წ.), გვ. 597—632.
- სვან. მრავალთ.: სვანეთის მრავალთავი, A-19 (X ს.).
- სიბრძნ. სოლომონ.: ნახე ძვ. აღთქმ.
- სიკუღ. ევბრებიანესსა: [თეოდორიტე სტუდიელი] გარდამოსლვისათვის სულისა წმიდისა და სიკუდილისათვის უბადრუქისა ევბრებიანესსა, ითქუა პირველ მარტულისა, A-500 (1042 წ.), 225 v—232 r.
- სილიბ.: ცხორებამ ... სილიბისტროსი, Jer.-5 (XI ს.).
- სინ. თარგმ. სახარ.: თარგმანებამ წმიდისა სახარებისაი, Sin.-44 (X ს.).
- სინ. ლექც.: სინური ლექციონარი, Sin.-37 (X ს.).
- სინ. მრავალთ.: სინური მრავალთავი 864 წლისა, ა. შანიძის რედაქციით.
- სინ. სამოციქ. ფრაგმ.: სინური სამოციქულოს ფრაგმენტი, Sin.-60 (977 წ.).
- სინ. საქმ. მოციქ.: საქმე მოციქულთა, Sin.-39 (974 წ.).
- სინ. ქრონიკ.: სინური ქრონიკონი, Sin.-38 (979 წ.).
- სოლომონ თარგმ. ქებ. ქებათ.: წმიდისა და ლუწლშემოსილისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ნოსელ მთავარეპისკოპოსისა თარგმანებამ ქებისა ქებათასაი, A-55 (XII ს. დასაწყისი), 73 r—165 v.
- სოფონია: სოფონიას წინაწარმეტყველება, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინევიშვილმა. O—რუმის ბიბლია (978 წ.). I—იერუსალიმის ბიბლია. (XI ს.).
- სპურიდონ.: ცხორებამ და მოქალაქობამ ღირსისა მამისა ჩუენისა სპურიდონ საკვრველთ-მოქმედისა ტრიმიოთენტელ ეპისკოპოსისაი, A-90 (XII ს.), გვ. 327—367.
- სულისა წმიდისათვის: თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყველისაი სულისა წმიდისათვის და სიტყუსგებამ ბოროტთა მათ მწვალებელთა მიმართ, A-1 (1031 წ.), გვ. 792—844.
- სუმეონ მესუეტ.: ცხორებამ და განგებამ წმიდისა სუმეონ მესუეტისაი და საკვრველთ-მოქმედისაი, რომელი იყო დამკვდრებულ მთასა ზედა ჰალაბისასა, Sin.-6 (982 წ.), გვ. 24—137. ეს ძეგლი ე. გარიტმა გამოსცა: *Scriptores Iberici* 7, Louvain, გვ. 1—77.
- სუმეონისთვის ლოლოფეტ.: მოსაესენებელი მცირე სუმეონისთვის ლოლოფეტისა, თბრობამ მიზეზთა ამით საკითხავთა თარგმანისათა, A-90 (XII ს.), გვ. 310—314.
- სწავლ. ანდრია კრიტელ მთავარებისკ.: თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ანდრია კრიტელ მთავარეპისკოპოსისაი ამოვებისათვის კაცობრივთა საქმეთასა და შესუენებულთათვის, A-1101 (1047 წ.), 154 v—167 v.

- სწავლ. გრიგოლ ღმრთისმეტყველისა**, A-1101 (1047 წ.), 134r—140 r.
- სწავლ. ესაია ხუცისა**: თქმული წმიდისა მამისა ჩუენისა ესაია ხუცისა სათხოვსა, A-1101 (1047 წ.), 201 v—202 v.
- სწავლ. ეფრემისნი იოვანეს მიმართ**: სწავლანი წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ეფრემისნი, მიწერილნი იოვანეს მიმართ მონაზონისა და მამასახლისისა, A-1101 (1047 წ.), 196 r—198 v.
- სწავლ. ეფრემისნი ნეოფიტეს მიმართ**: სწავლანი წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფრემისნი ნეოფიტეს მიმართ მონაზონისა, A-1104 (XI ს.), 233 r—257 r.
- სწავლ. ზოსიმესი**: სწავლა წმიდისა მამისა ჩუენისა ზოსიმესი, A-1104 (XI ს.), 90 r—154 r.
- სწავლ. თეოფანესი**: თქმული წმიდისა მამისა ჩუენისა თეოფანე მთავარეპისკოპოსისა კესარიის-კაბადუციელისა, A-1101 (1047 წ.), 170 r—196 v.
- სწავლ. იოვანე ოქრობი**: სწავლა წმიდისა მამისა ჩუენისა იოვანე ოქროპირისა, A-1101 (1047 წ.), 196 r—198 v.
- სწავლ. კასიანე პრომისანი**: თქმული წმიდისა მამისა ჩუენისა კასიანე პრომისანი რვათა მათ გულისსიტყუათჳს ბოროტთა, A-1101 (1047 წ.), 225 v—242 v.
- სწავლ. მაქსიმესი**: სწავლა წმიდისა მამისა ჩუენისა მაქსიმესი, მონისა ღმრთისა, სერგის მიმართ მაგისტროსისა, A-1101 (1047 წ.), 140 r—154 r.
- სწავლ. ნილო მონაზონ.**: სწავლანი წმიდისა მამისა ჩუენისა ნილო მონაზონისა განშორებულისანი, A-1101 (1047 წ.), 201 v—209 v.
- სწავლ. სტეფანე მძოვრ.**: სწავლა წმიდისა სტეფანე მძოვრისა საბაწმიდელისა, რომელი ზღუასა ზედა ვიდოდა, Sin.-6 (982 წ.), გვ. 443—449.
- სწავლ. სუმეონ მესობოტ.**: თქმული წმიდისა სუმეონ მესობოტამიელისა ხიკუდილისათჳს, A-1101 (1047 წ.), 167 r—170 r.
- სწავლ. სულიერნი**: სწავლანი სულიერნი წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა თეოდორე აღმსარებელისა სტუდიელთა წინამძღურისა თჳსთა მოწაფეთა მიმართ ყველიერისა კრიაკითჳს ვიდრე დიდად ოთხშაბათამდე, რომელნი წარიკითხვიან მარხეთა შემდგომად სერობისა ლოცვისა, A-500 (1042 წ.), 16 r—106 v.
- ტბ. ოთხთა**: ტბეთის ოთხთაფი (995 წ.).
- ტობია**: გამოსაცემად მოამზადა ც. ქუ რ ც ი კ ი ძ ე მ. O — ოშის ბიბლია (978 წ.); I — იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).
- უდაბნ. მრავალთა**: უდაბნოს მრავალთაფი, A-1109 (IX—X ს.).
- ურბნ. ოთხთა**: ურბნისის ოთხთაფი, A-28 (X ს.).
- უძვ. იადგ.**: უძველესი იადგარი, გამოსაცემად მოამზადეს გ. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევემა და ლ. ხევსურიანმა, თბ., 1980. ხელნაწერები: კილ-ეტრატის იადგარი (X ს.), Sin.-18 (X ს.); Sin.-40 (X ს.); Sin.-41 (X ს.).
- უძვ. ქართ. ხელნაწ.**: ი. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის: ქართული პალეოგრაფია, 1949.
- უნწ. აღსარებამ და უწყებამ და სასწაული მართლისა სარწმუნოებისა და წმიდათა კრიაკედათჳს**, რომელთა დაამტკიცეს მართალი სარწმუნოებამ, A-584 (1083 წ.), 229 r—240 r.
- უნწ. მიზნ.**: ეფრემ მცირე, უწყებამ მიზნესა ქართველთა მოქცევისასა, თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიქსენების, გამოსცა თ. ბ რ ე ვ ა ძ ე მ, 1955, ხელნაწერი A-24 (XII ს.).
- ფებრონია**: წამებამ წმიდისა ფებრონიასი, Sin.-6 (982 წ.), გვ. 371—404.



ფსალმუნნი, გამოსცა შხ. შანიძემ, 1960. ხელნაწერები: A—A-38 (1016 წ.); B—Sin-42 (X ს.); C—Sin-29 (X ს.), D—Sin-22 (X ს.); E—გრაცის უნივერსიტეტის ხელნაწერი (X ს.); F—H-1798 (X—XI სს.); G—Jer.-161 (XIII ს.); H—Jer.-133 (XIII—XIV სს.); L—ლენინგრადის აღმოსავლეთმც. ინსტ. ხელნაწ. (XIII—XIV სს.).

ფსევდომაკარ.: ფსევდომაკარის თხზულებათა ქართული ვერსია, გამოსცა გ. ნინუამ, თბ., 1982; ხელნაწერები: A—Ath.-21 (1030 წ.); B—Jer.-73 (XI—XII სს.); C—ქუთ.-181 (XI ს.).

ქალწულგბ.: თქუმული ღმერთმემოსილისა მამისა ჩუენისა ათანასი აღექსანდრიელ მთავარბისეკომოსისა ქალწულგებისათჳს, A-584 (1083 წ.), 246 r—247 r.

ქართ. ოთხთ.: ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდელი ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა ა. შანიძემ, 1945, მ.; მთ.: მათე; მარჯ.: მარკოზ; ლ.: ლუკა; ო.: ოთანე; C—ადიშის ნუსხა 897 წლისა; D—ჯრუბისა 936 წ.; E—პარხლისა 973 წ.; ქართული ოთხთავის ორი ბოლო რედაქცია, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, თბ., 1979, ხელნაწერები: F—ურბნისის (XI ს.); G—პალესტინური (XI ს. I ნახ.); H—ვანისა (XII—XIII სს.), I—ენმიადინისა (XII—XIII სს.); K—გელათისა (XII—XIII სს.).

ქართულია ენისათჳს, Sin.-6 (982 წ.), გვ. 450.

ქებ. ქებათ.: ქებაი ქებათაი, გამოსაცემად მოამზადა ზ. სარჯველაძემ. O—ოშკის ბიბლია (978 წ.).

ქრისტეს განკაც.: გალობანი ქრისტეს განგებულებისა და განკაცებისანი თქუმულნი ნეტარისა მამისა საბან სვგელოზისა, კარის ეპისკოპოსისანი, A-85 (XIII ს.); 294 v—298 r.

ქრისტეს მოწამ.: წამებაი წმიდათა და დიდებულთა ქრისტეს მოწამეთაჲ: აკინდუნოსი, პილასისი, ანემპოდისტოსი, აფრონისი და ელზიდიფორესი, S-384 (XI—XII სს.), გვ. 535—553.

ქრისტიანა.: წამებაი წმიდისა ქრისტიანისი მამისა თჳსისა ორბანოსისგან, დიონისგან და იელიასგან, Sin.-6 (982 წ.), გვ. 405—425.

ქრონიკ.: ქრონიკონი სრული მისითა საუწყებელითა და განგებითა, A-85 (XIII ს.), 307 v—337 r.

ქნ. ოთხთ.: ქნის ოთხთავი, A-509 (X ს.).

ქნ. ოთხ. ფრავმ.: ქნის ოთხთავის ლენინგრადული ფრავმენტები (X ს.).

ღმრთისმშობელ.: გიორგისი, რომელი იყო კოსტანტინეპოლით წიგნის მცველი წმიდისა ეკლესიისა, სიტყუაი ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობელისათჳს, რაჲმს მიყვანებულ იქმნა სამისა წლისა ტაძრად უფლისა მშობელთა მიერ მისთა, S-384 (XI—XII სს.), გვ. 750—763.

ღმრთისმშობელ. შობ.: თქუმული ღმრთისმშობელისა შობისათჳს, Sin.-6 (982 წ.), გვ. 4—24.

ყოველთა წმიდათათჳს: [თეოდორე სტუდიელი] ყოველთა წმიდათათჳს და ვითარმედ არა სისხლისა დათხვეითა ზოლო იქმნების წამებაი, არამედ ცხორებისა მიერცა საღმრთოთისა და კეთილისა მოქალაქობისა, A-500 (1042 წ.), 232 r—236 r.

ყრბ. კოლ.: წამებაი ყრბათა წმიდათა რიცხვთა ცხრათაი, რომელნი იყვნეს სულითა ძმანი ნათლისღებითა წმიდისგან ემბაზისა, ზოლო შობილ იყვნეს თავთავისა დედისაგან თჳსისა: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1964, გვ. 183—185. ხელნაწერი: Ath.-57 (X—XI სს.).

შატბ. კრებ. შატბერდის კრებული, S-1141 (973—976 წწ.), 1979 წელს გამოსცეს ბ. გივინიშვილმა და ე. გიუნაშვილმა.

შემდგ. აღესებისა: [თეოდორე სტუდიელი] შემდგომად აღესებისა, ვითარმედ ჯერ-არს



ჩუენდა სლვამ ღირსად მონაზონებისა აღთქუმისა და დევნოლებისა (I), რომლითა დევნულ ვართ, A-500 (1042 წ.), 213 რ—216 ვ.

შემოსლვ. მარხვ.: თქუმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ნოსელისა, შემოსლვისათვს წმიდათა მათ მარხვადასა, A-50 (XIII ს.). გვ. 164—191.

შეს. ფსალმ. თარგმ.: შესავალი ეფრემ მცირის ფსალმუნთა თარგმანებისა, გამოსცა მ. შ ა ნ ი ძ ე მ, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 11, 1968, გვ. 79—99. ხელნაწერები: C—Q-37 (1091 წ.); 4—Jer.-i (XIII ს.).

შესუენებულთათვს: წმიდისა და ღმრთივ განბრძობილისა მამისა ჩუენისა იოანე დამასკელისა სიტყუთა ქრისტეს მიერ შესუენებულთათვს და რაითა საზარადისოდ აღვასრულებდეთ ესენებას მათსა, A-162 (XI ს.), 94 ვ—103 რ.

შესხმ. ათანასესი: თქუმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისა, კონსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისა, შესხმთა და ქებას წმიდისა ათანასესი აღექსანდრიელ მთავარეპისკოპოსისა, A-1 (103 წ.), გვ. 497—552.

შესხმ. ბასილისი: შესხმთა წმიდისა დიდისა ბასილისი, თქუმული წმიდისა გრიგოლი ნოსელ ეპისკოპოსისა, ძმისა წმიდისა და დიდისა ბასილისი, A-55 (XII ს. დასაწყისი), 54 რ—58 რ.

შესხმ. მაკაბელთ.: შესხმთა წმიდათა მაკაბელთა (I), თქუმული წმიდისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისა, კონსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისა, A-1 (1031 წ.), გვ. 125—149.

შესხმ. ნიკოლასისი: შესხმთა წმიდისა და საკრველთმოქმედისა ნიკოლას მთავარეპისკოპოსისა მირონ ქალაქისა, თქუმული წმიდისა მამისა ჩუენისა ანდრია კრიტელ მთავარეპისკოპოსისა, A-1103 (1011—1019 წწ.), 206 ვ—219 ვ.

შობ.: თქუმული წმიდისა და ნეტარისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისა, შობისათვს უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესისა წმიდისაგან ქალწულისა. A-1 (1031 წ.), გვ. 176—200.

შუშ.: მარტკლობა შუშანიკისი, გამოსცა ილ. აბუღაძემ, 1938.

ცხორ. ამბროსი მედიოლ.: ცხორება და მოქალაქობა ღირსისა მამისა ჩუენისა ამბროსი მედიოლანელ ეპისკოპოსისა, A-90 (XIII ს.), გვ. 91—126.

ცხორ. ანტონი დიდისა: ცხორება და მოქალაქობა წმიდისა მამისა ჩუენისა და წინამძღურისა უდაბნოს მყოფელთასა ანტონისი, აღწერილი ათანასეს მიერ აღექსანდრიელ მთავარეპისკოპოსისა, A-689 (XII ს.), 274 რ—299 ვ.

ცხორება გიორგი მთაწმიდელისა: წმიდისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისა, გამოსცა ე. გაბიძაშვილმა (XVIII საუკუნის ხელნაწერთა მიხედვით): ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV, 1968, გვ. 420—426.

ცხორება დავით აღმაშენებელისა: ესენება კეთილშახურისა მეფისა დავით მესამისა ყოელისა საქართველოსა და [აფხაზეთისა], და ზედწოდებულისა აღმაშენებელისა, გამოსცა ე. გაბიძაშვილმა (H-274-ის (XVIII ს.) მიხედვით): ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV, 1968, გვ. 426—429.

ცხორ. თეოდორე სტულ.: [ცხორება თეოდორე სტულიელისა], A-500 (1042 წ.), 1 რ—16 რ.

ცხორ. იოანე დამასკელ.: ცხორება და მოქალაქობა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანე დამასკელისა, ხუცისა და მონაზონისა, A-90 (XIII ს.), გვ. 91—111.

ცხორ. მარიამ მეგვტ.: ცხორება წმიდისა და ნეტარისა მარიამ მეგვტელისა, რომელი იყოფებოდა უდაბნოთა მათ იორდანისათა, A-1104 (XI ს.), 28 ვ—90 ვ.

ცხორ. ონოფრე განშორ.: ცხორება წმიდისა მამისა ჩუენისა ონოფრი (I) განშორებელისა და სხუათა მეუდაბნოეთა, რომელნი იხილნა ნეტარმან მამამან პაუნტრ.



- ცხორ. პატაიხი:** ცხორება და მოქალაქობა წმიდისა მამისა პატაიხის, A-90 (XIII ს.), გვ. 126—135.
- ცხორ. სტეფანე ახლ.:** ცხორება და ღვაწლი და აღსარება წმიდისა მამისა ჩუენისა სტეფანე ახლისა, რომელი იწამა კოსტანტის ზე უსჯულოსა, წმიდათა ხატთა თაყუანისცემისათჳს, A-90 (XIII ს.), გვ. 26—90.
- ცხორ. შიშუელ მართალთაი:** ცხორება და განგებია წმიდათა და ნეტართაი შიშუელ მართალთაი, Sin.-6 (982 წ.), გვ. 343—370.
- ცხორ. და შესხმია ბაზილიხი:** ცხორება და შესხმია წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა ბასილი კესარია-კაბადუციელ მთავარეპისკოპოსისაი, რომელი აღწერა ნეტარმან მამამან ჩუენმან გრიგოლი ღმრთისმეტყუელმან, A-1 (1031 წ.), გვ. 258—273.
- ძეგლისწერაი:** ძეგლისწერაი წმიდისა და ღმრთიფეკრებულისა კრებისაი, რომელი შემოკრბა ბრძანებითა ეთილად მსახურისა და ღმრთიფდაცულისა მეფისა ჩუენისა დავით აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისათა, H-1670 (XIII—XIV სს.), 212 r—219 v.
- ძისათჳს:** თქმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი ღმრთისმეტყუელისაი ძისათჳს, პირველ საუკუნეთა მამისაგან შობილისბ, A-1 (1031 წ.), გვ. 721—791.
- ძლისბ. ძლისპირნი.** გამოსცა ელ. მეტრეველმა, 1971. ხელნაწერები: A—იელს იადგარი (X—XI სს.); B—S-425 (978—988 წწ.); C—A-603 (X ს.); H—Sin.-1 (X ს.); h—Sin.-59 (X ს.); I—Jer.-48 (XI ს.); L—Sin.-14 (X ს.); M—Sin.-34 (X ს.); O—Sin.-65 (X ს.); Sin.-26 (954 წ.); Sin.-20 (987 წ.).
- ძლისბ. ეელთუქმ.** ხატისანი: ძლისპირნი ზესთავამოთქუმისა ეელთუქმნელისა ხატისანი, A-85 (XIII ს.), 285 r—293 r.
- ძვ. აღტმ.:** ძველი აღტმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები, I, გამოსცა ც. ქუციციძემ, 1970; **ეზრა ზორობაბ.** წიგნი ეზრა ზორობაბელისი, გვ. 13—109; **ეზრა სუთ.** წიგნი ეზრა სუთიელი, გვ. 326—383; **ხიბრძნ. ხოლომონ.** სიბრძნე სოლომონისი, გვ. 184—272; **ბარუქ.** ბარუქისი, გვ. 273—307; **ებისტ.** ებისტოლე, გვ. 308—319. O—ოშის ბიბლია (978 წ.); I—იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.); Ⴀ—ველათის ბიბლია (A-1108, XIII ს.).
- ძვ. ქართ. ლიტურგ.:** ძველი ქართული ლიტურგია. გამოსცა მ. თარხნიშვილმა Scriptores Iberici, I, Louvain.
- ძვ. ქართ. ქრესტ.:** ა. შანიძემ, ძველი ქართულის ქრესტომათია, 1935.
- წამ. ევლამპი და ევლამპიაისი:** წამება წმიდათა მოწამეთა ქრისტეთაი: ევლამპი და ევლამპიაისი, S-384 (XI—XII სს.), გვ. 339—349.
- წამება გობრონისი:** წმიდისა და დიდებულისა მოწამისა გობრონისი, რომელსა პირველ ეწოდებოდა მიქელ და სიმენისა და ახოვანებისა მისისათჳს უწოდეს გობრონ, გამოსცა ე. გაბიძაშვილმა (XVII—XVIII სს. ხელნაწერთა მიხედვით): ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტ. ძეგლ. IV, 1968.
- წამ. ელევთერ პრომ.:** წამება წმიდისა და ყოვლად ქებულისა ელევთერისი პრომაელიისა, A-90 (XIII ს.), გვ. 217—232.
- წამება ელისბარისი, შალვასი და ბიძინასი:** წმიდათა და დიდებულთა ორთა ძმათა მოწამეთა ქართველთა ელისბარ ქსნის ერისთავისა და ძმისა მისისა შალვასი და წმიდისა მოწამისა ბიძინა დაქრისისა კახისაი, გამოსცა ე. გაბიძაშვილმა (XVIII—XIX საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით): ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV, 1968, გვ. 437—440.

წამებაი კოსტანტი კახისაი: წმიდისა მოწამისა კოსტანტისი, რომელსა ეწოდა კახი სა-
ბელად მამულისა მის ქუეყანისა, გამოსცა ე. გაბიძაშვილმა (XVIII საუკუნე-
ნის ხელნაწერთა მიხედვით): ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგ-
ლები, IV, 1968, გვ. 418—419.

წამებაი ლუარსაბ მეფისაი: წამებაი წმიდისა და ნეტარისა მეფისა ჩუენისა ლუარსაბი-
სი, გამოსცა ე. გაბიძაშვილმა (XVIII—XIX საუკუნეთა ხელნაწერების მი-
ხედვით): ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV, 1968,
გვ. 433—437.

წამ. შინა, ერმოგინე და ევლრაფოსი: წამებაი წმიდათა და დიდებულთა ქრისტეს მო-
წამეთა: შინა, ერმოგინე და ევლრაფოსი, A-90 (XIII ს.), გვ. 135—175.

წამ. სამთა აღმსაარ: წამებაი წმიდათა სამთა აღმსაარებელთა: გურია, სამონა და აბი-
ბოსისი და თბრობაი სასწაულსა მათ მიერ აღსრულებულსა ეფეემიას ზედა ქალი-
სა, S-384 (XI—XII სს.), გვ. 658—679.

წამებაი ქეთევან დედოფლისაი: წმიდისა და ნეტარისა დედოფლისა და მოწამისა ქეთე-
ვანისი, გამოსცა ე. გაბიძაშვილმა (XVII—XIX სს. ხელნაწერების მიხედ-
ვით), ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV, 1968,
გვ. 429—433.

წარტყ. იერუს. (გარ.): ანტიოქ სტრატეი, წარტყუენება იერუსალიმისაი, გამოსცა
ე. გარიტმა; Corpus Scriptorum christianorum orientalium (Scriptores Ibe-
rici), Louvain, 1960.

წიგნი ძუელისა აღოქუმისანი: გამოსცა ა. შანიძემ; ტ. I, ნაკვ. 1. 1947; ტ. I,
ნაკვ. 2, 1948 (ოშკის ბიბლიის მიხედვით).

დაბ.: დაბადებისაი, ტ. I, ნაკვ. 1, გვ. 1—65; **გამოსლვ.:** გამოსლვათაი, ტ. I, ნაკვ. 1,
გვ. 66—112; **ღვეობა:** ღვეობელთაი, ტ. I, ნაკვ. 2, გვ. 113—131; **მსაჯ.: მსაჯულთაი,**
ტ. I, ნაკვ. 2, გვ. 133—138; **რუთი:** რუთისი, ტ. I, ნაკვ. 2, გვ. 139—144; **იობი:**
იობისი, ტ. I, ნაკვ. 2, გვ. 145—174; **ესაია:** ესაიას წინაწარმეტყველება ტ. I, ნაკვ. 2,
გვ. 175—192.

წმიდათა ცხოვრ.: წმიდათა ცხოვრება, Sin.-52 (983 წ.).

წკრმ. იადგ.: წკრმის იადგარი (X ს.).

წყაროსთ. ოთხთ.: წყაროსთავის ოთხთავი, A-98 (X ს.).

ქილ-ეტრატ. იადგ.: ქილ-ეტრატის იადგარი, H-2123 (X ს.), გამოსცეს ა. შანიძემ,
ა. მარტიროსოვმა და ა. ჯიშიაშვილმა, თბ., 1977.

ხანმ. იერემ.: ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები, გამოსცა ა. შანიძემ; ენიმ-
კის მოამბე, II, 1937.

ხანმ. ლექც.: ხანმეტი ლექციონარი, გამოსცა ა. შანიძემ; ტომ. VII, 1927, გვ. 125—152.

**ხატისათვხ: თბრობაი სასწაულისა მის, რომელი აღესრულა ბევრიტისა, ხატისათვხ უფ-
ლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა და სიტყუაი სწავლისათვხ და მოწყალებისათვხ,**
A-162 (XI ს.), 117 r—122 r.

ხატისა უხილავისაი: ხატისა უხილავისაი, ამავე გალობითა თქმული არსენი ბულმასი-
მისძისაგან, ქართლისა კათალიკოზისა, A-85 (XIII ს.), 278 v—285 r.

კს. დომენტიხი: [თეოდორე სტუდიელი] შემდგომად აღსებისა და კხენებისა წმიდისა
დომენტისსა, ვითარმედ ჟერ-არს ჩუენდა სიკუდლი ნებსითითა სიკუდილითა და
წესიერებითა, A-500 (1042 წ.), 209 r—213 r.

**ჯუარისათვხ: წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გერმანოს კოსტანტინეპოვლელ
მთავარეპისკოპოსისაი სიტყუაი ჟუარისათვხ და წმიდათა ხატთა, კელითქმნულთა
და პელითქმნულთათვხ, მწვალებელთა მათ მიმართ, რომელნი ჟუარსა თაყუანი-
სცემენ და ხატთა არა,** A-162 (XI ს.), 136 v—140 r.

ჯეორჯიის სახელმწიფო ბიბლიოთეკის კატალოგი
ეპისკოპოსისაა ცხოველსყოფელისა ჭეარც[უ]მისათჳს და დაფლვისათჳს უფლისა
ჩუენისა იესუ ქრისტესა, A-40 (X—XI სს.), 283 r—332 r.

მაგ. ტექსტ. ა. შანიძე, პევეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის
ისტორიისათვის: ტუმ, III, 1923.

მხე: მსეს წინაწარმეტველება, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გივინეიშვილმა. O —
ოშკის ბიბლია (978 წ.); I—იერუსალიმის ბიბლია (XI ს.).

A-38 — ფსალმუნი (1016 წ.).

A-40 — კრებული (X—XI სს.).

A-52 — იოანეს სახარების თარგმანება (XII ს.).

A-86 — ეამისწირვანი (X ს.).

A-89 — იოანე ოქროპირის მათეს სახარების თარგმანება (XI ს.).

A-96 — მცირე რწულისკანონი (XI ს.).

A-97 — სვინაქსარი (XI ს.).

A-134 — კრებული (1066 წ.).

A-135 — ფსალმუნთა თარგმანება; ღმრთისმშობლის შესხმა (1035 წ.).

A-136 — იოანე ოქროპირის მათეს სახარების თარგმანება (XI ს.).

A-141 — სამოციქულო (XI ს.).

A-142 — კრებული (XI ს.).

A-145 — იოანე ოქროპირის მათეს სახარების თარგმანება (XI ს.).

A-174 — გიორგი ბუცეს-მონაზვნის ზრონოგრაფი (XIII ს.).

A-190 — დასდებულნი (X ს.).

A-193 — დიდი სვინაქსარი (XI ს.).

A-217 — წმიდათა ცხოვრებანი (XI—XII სს.).

A-371 — ნაწყვეტი სახარების თარგმანებიდან (X ს.).

A-397 — წმიდათა ცხოვრებანი (X ს.).

A-445 — კრებული (1066 წ.).

A-129 — კრებული (XII—XIII სს.).

A-162 — მეტაფრასი (XI ს.).

A-199 — წმიდათა ცხოვრებანი (XII—XIII სს.).

A-390 — პაულეს ეპისტოლეთა თარგმანება (XIII ს.).

A-495 — მათეს და იოანეს სახარება (XII—XIII სს.).

A-500 — თეოდორე სტუდიელის სწავლანი (1042 წ.).

A-689 — ასკეტიკონი და წმიდათა ცხოვრებანი (XIII ს.).

A-603 — ლიტურგიკული კრებული (X ს.). გამოსცა გ. კიკნაძემ „ნევეპირებული ძლის-
პირნი“, თბ., 1982.

A-1562 — საწელიწდო იადგარი (X—XI სს.).

A-1699 — ოთხთავი (X ს.).

A-1769 — სწავლანი (X ს.).

H-622 — ასკეტიკონი (X ს.).

H-1346 — იოანეს გამოცხადება და მისი თარგმანება (978 წ.).

H-1704 — ოთხთავი (X ს.).

H-1798 — ფსალმუნი (X—XI სს.).

H-1831 — იერუსალიმის განჩინება (X—XI სს.).

H-1887 — ოთხთავი (X ს.).

H-1888 — ლემკიონარის ფრაგმენტები (X ს.).

H-1895 — ლემკიონარის ფრაგმენტები (X—XI სს.).

S-405 — ოთხთავი (X ს.).



- Ost.-1 — ოთხთავი (X—XI სს.).
- Ost.-3 — კრებული (1111 წ.).
- Sin.-1 — საგალობელთა კრებული (X ს.).
- Sin.-15 — ოთხთავი (976 წ.).
- Sin.-16 — ოთხთავი (X—XI სს.).
- Sin.-20 — საგალობლები (1087 წ.).
- Sin.-30 — ოთხთავი (X ს.).
- Sin.-31 — პავლეს ეპისტოლენი (977 წ.).
- Sin.-34 — ლიტურგიული კრებული (932 წ.).
- Sin.-35 — კრებული (X ს.).
- Sin.-36 — სამოთხე, მამათა სწავლანი (925—930 წწ.).
- Sin.-38 — ოთხთავი (979 წ.).
- Sin.-40 — იაღვარი (X ს.).
- Sin.-41 — ლიტურგიული კრებული (X ს.).
- Sin.-46 — სუმონ მესუეტის ცხოვრება (978 წ.).
- Sin.-53 — საკითხავები სამოციქულოდან და ოთხთავიდან (X ს.).
- Sin.-54 — კონდაცი (X ს.).
- Sin.-58 — სამოციქულო (X ს.).
- Sin.-59 — იაღვარი (X ს.).
- Sin.-62 — წმიდათა ცხოვრება (X ს.).
- Sin.-63 — რიგის სახარება (X ს.).
- Sin.-64 — საწელიწდო იაღვარი (X ს.).
- Ath.-32 — კრებული (981 წ.).
- Jer.-2 — კრებული (XI ს.).
- Jer.-3 — წმიდათა ცხოვრებანი (XI ს.).
- Jer.-6 — პავლეს ეპისტოლეთა თარგმანება (XI ს.).
- Jer.-9 — პავლეს ეპისტოლეთა თარგმანება (XI ს.).
- Jer.-12 — მათეს სახარების თარგმანება (XI ს.).
- Jer.-16 — საქმე მოციქულთა და კათოლიკე ეპისტოლეთა თარგმანება (XII ს.).
- Jer.-22 — მარკოზისა და ლუკას სახარების თარგმანება (XII—XIII სს.).
- Jer.-24 — სუნაქსარი (XI ს.).
- Jer.-32 — სახარების თარგმანება (XI ს.).
- Jer.-37 — პომილიები (XIII ს.).
- Jer.-48 — პარაკლიტონი (XI ს.).
- Jer.-73 — ფსევდომაკარი მეგვებელის სწავლანი (XII ს.).
- Jer.-96 — ელემაქსი (XI ს.).
- Jer.-109 — საქმე მოციქულთა (XI—XII სს.).
- Jer.-142 — იოანე ოქროპირის ცხოვრება (XI—XII სს.).
- Jer.-149 — წმიდათა ცხოვრებანი (XI ს.).
- Jer.-150 — ღამნი (XI ს.).
- Jer.-151 — დოგმატიკონი და წმიდათა ცხოვრებანი (XI ს.).

II. საისტორიო დოკუმენტები

ადგილის მოცვ. წიგნი: ადგილის მოცვლილობის წიგნი, მიცემული მსახურთუხუცეს ბეგა გრიგოლის ძის მიერ ქაფქუა ჯომარდის ძისათვის, Hd-1358 (1260 წლის მახლობლად).

- გიორგი III სიგელი:** ძველ საბუთთა განახლებისა და დამტკიცების წიგნი მიცემული გიორგი მეფის მიერ შიომღვიმის მონასტრისათვის, Hd-1351 (1170 წ.).
- დავით აღმაშ. ანდერძი:** ანდერძი დავით აღმაშენებლისა, შიომღვიმისათვის დაწერილი (1120—1123 წწ.), გამოსცა ს. კაკაბაძემ, 1912.
- დავით მეფის სიგელი:** დავით მეფის სიგელი (1105—1125 წწ.), გამოსცა იასე ცინცაძემ: საქართველოს არქივი, II, 1927, გვ. 14—16.
- დავით ჭიბის ძის ანდერძი:** ვ. მეტრეველი, შავი მთის მწიგნობრული კერის ისტორიისათვის XI ს. პირველ ნახევარში: სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XX—B, 1959, გვ. 85—104.
- დავის გადაწვევა დაწერა:** დავის გადაწვევების დაწერილი, მიცემული კვრიკე და ბასილ ქარაისძეთა მიერ გიორგი მუშერის ძისათვის: Ad—4a (XIII ს. II ნახევარი).
- დაწერა. გრიგოლ ერისთავთ-ერისთავ:** გამოსაღებისაგან სოფლის გათავისუფლების დაწერილი, მიცემული გრიგოლ სურამელის მიერ შიომღვიმის მონასტრისათვის, Ad-1 (XIII ს.).
- დაწ. კავთულა და თევდორა ბურჯულთა მიერ:** ვალის ხელწერილი, მიცემული ბურჯულთა თევდორესა და კავთულას მიერ ღემეტრე ცუხუაის ძისათვის, Ad—4b (XIII ს. II ნახევარი).
- დაწერა. ნიკოლოზ კათალ:** მამულის წყალობის დაწერილი ნიკოლოზ კათალიკოსისა არვანხეჯ საბაისძის მიმართ, ცსა ფონდი 1448, № 5037 (1281—1282 წწ.).
- დაწერა. სამწირველოს განაჩ. შეხაბ:** დაწერილი სამწირველოს განაჩენის შესახებ, მიცემული შიომღვიმის მონასტრის კრებულის მიერ ბასილ ალავერდელ მთაერებისკობისათვის, Hd-1586 (XIII ს.).
- დაწერა. ქაქანახი:** გამოსაღებისაგან სოფ. ნოსტის გათავისუფლების დაწერილი, მიცემული სურამელის ცოლის ქაქანას მიერ ქვათავევის მონასტრისათვის, Ad-9 (XIII ს. ბოლო).
- ვაჰან. ქუაბ. განგებ:** ვაჰანის ქუაბთა განგება, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, 1939 წ. (Ad-933, 1204—1234 წწ.).
- ვენაჯ. ბოდ. სიგელი:** ვენაჯის ბოძების სიგელი, მიცემული ბეგა სურამელის მიერ მისი ყმების გურზი და გიორგი ტოტებაშვილებისათვის, Ad-8 (XIII ს. II ნახევარი).
- თამარ, მეფის სიგელი:** თამარ მეფის გელათისათვის ბოძებული, გამოსცა ი. ცინცაძემ: საქართველოს არქივი, II, 1927, გვ. 20—23.
- იოანე ჭიბის ძის ანდერძი:** ვ. მეტრეველი, შავი მთის მწიგნობრული კერის ისტორიისათვის XI ს. პირველ ნახევარში: სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XX—B, 1959, გვ. 85—104.
- ლაუშას შეწირ. სიგ:** სოფელ ლაუშას წყალობის წიგნი, მიცემული დავით მეფის მიერ პარმალელ ჰაქნისშვილ გრიგოლისათვის, Hd-1130 (1298 წ.).
- მელქიშედეკ კათალ. სიგ:** მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა: საქართველოს მუზეუმის მოამბე, VI, 1929—1930, გვ. 229—296. ეგვიპტე საბუთი ვადმოზეკილია: ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, 1967, გვ. 217—289. ცსა № 14 (XI ს. 20-იან—30-იანი წლები).
- ნავენაჯ. ნახუ. სიგ:** ნავენაჯევის ნახუილობის სიგელი, მიცემული ჩაფქვეას მიერ გრიგოლა ვერხუაისძისათვის. Ad-7 (XIII ს. II ნახევარი).
- ნიკორწმ. სიგ:** ნიკორწმიდის სიგელი XI საუკუნისა: თ. ყორღანიძე, ქრონიკები, II, გვ. 44—49.
- პეტრიწ. მონასტრ. წესდ:** პეტრიწონის მონასტრის წესდება, გამოსცა ა. შანიძემ: ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, 1971. ძველი გამოცემულია XIII საუკუნის ხიოსური ხელნაწერის შიხედვით.



- რკონის სიგელი: რკონის სიგელი 1259 წლისა. ჩვენ ვიყენებდით ნ. შოშოვაშვილის მიერ დადგენილ ტექსტს.
- სამწირვე. მამულის დამტკიც. დაწ.: სამწირველო მამულის დამტკიცების დაწერილი, მიცემული შიომღვიმის კრებულის მიერ ზოსიმესთვის, Ad-4 (1260—1270 წწ.).
- საუფლისწ. მფლ. შესახებ.: კელი ლაშა-გიორგის საუფლისწულო მფლობელობის შესახებ: გამოსცა ი. დოლიძემ: ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1966, გვ. 35 (1207—1212 წწ.).
- საქ. ეკლ. შეუფალობის განახლ. სიგ.: საქართველოს ეკლესიის შეუფალობის განახლების სიგელი ვიორგი III, Ad-15 (1178 წ.).
- სიგ. დავით მეფისა თულის ძის მიმართ: შორაბნისა და ლუერკის სანაცვლოდ რაქას მდებარე სოფელ პიპილეთვის ბოძების წიგნი, მიცემული დავით მეფისა, შარიაშ დედოფლისა და მათი შვილის ვახტანგ მეფის მიერ ზარდახნის უხუცეს ვახტანგ თულისძისათვის, Hd-1331 (XIII ს.).
- სიგ. თამარ მეფისა: სიგელი თამარ მეფისა: ს. კაკაბაძე, შიომღვიმის სამი სიგელი, 1912, გვ. 7—10 (1201—1202 წწ.).
- სიგ. ლაშა-გიორგისი სოფლის ბოძ. შესახებ: სიგელი ლაშა-გიორგისი გელათში მეფის სამწირველოსთვის სოფლის ბოძების შესახებ, Qd-8511 (1213—1214 წწ.).
- სიგ. ლაშა-გიორგისი ქვათაქვეის მონასტრ.: სუელნეთის შეწირულების სიგელი მიცემული ვიორგი მეფის მიერ ქვათაქვეის მონასტრისათვის, Ad-18 (1213—1222 წწ.).
- სიგ. ლაშა-გიორგისი შიომღვ.: სიგელი ვიორგი VII ლაშისა, ს. კაკაბაძე, შიომღვიმის სამი სიგელი, 1912, გვ. 11—12, (1209—1210 წწ.).
- სიგ. მიქელ კათალიკოსისა: სიგელი მიქელ კათალიკოსისა, მიცემული ვაჩე გუარამაის ძისათვის, ცსა ძსგ ფ. 226, № 9253 (1246 წ.).
- სიგ. მიჯნაძორ.: სიგელი მიჯნაძოროელთა და ოზიზართაი (1027—1072 წწ.), გამოსცა ა. შანიძემ: ძველი ქართულის ქრესტომათია, 1935, გვ. 93—94).
- სიგ. მღვიმელთაი: სიგელი მღვიმელთაი (1058 წ.), გამოსცა ა. შანიძემ: ძველი ქართულის ქრესტომათია, 1935, გვ. 95—96.
- სიგ. ჭიბერისი შიომღვ.: ენჯანში მოსახლე ყმათა შეწირულების დაწერილი, მიცემული მანდატურთუხუცესის ამირსპასალარ ჭიბერის მიერ შიომღვიმის მონასტრისათვის, Ad-2 (1191—1213 წწ.).
- შეუფ. განახლ. წიგნი ვიორგი II-სა შიომღვ.: შეუფალობის განახლების წიგნი ვიორგი II-სა შიომღვიმის მიმართ (1072 წ.), გამოსცა ი. დოლიძემ: ქართული სამართლის ძეგლები, II, 1966, გვ. 10—12.

III. წარწერები

- აბელიის ეკლ. II წარწ.: აბელიის ეკლესიის II წარწერა XIII საუკუნისა: Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, II, Тифлис, 1905, გვ. 17—19.
- ადრნერსეს წარწ.: ადრნერსეს წარწერა (626—634 წწ.): ა. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია, 1935, გვ. 1.
- აიაზმის წარწ.: აიაზმის წარწერა (XI ს.): Е. Такайшвили, Археологические экскурсии ..., IV, 1913, გვ. 33—35.
- აკურის I წარწ.: აკურის I წარწერა (IX ს.): თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, 1961, გვ. 7—8.
- ალის წარწ.: ალის წარწერა (XI ს.): Е. Такайшвили, Археологические экскурсии ..., III, 1907, გვ. 3—4.

- ატენ. 837 წ. წარწ.: ატენის 837 წლის წარწერა: თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, 1957 წ., გვ. 15—16.
- ატენ. 853 წ. წარწ.: ატენის 853 წლის წარწერა: თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, 1957 წ., გვ. 17—18.
- ატენ. 885 წ. წარწ.: ატენის 885 წლის წარწერა: თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, 1957 წ., გვ. 18—19.
- ატენის VIII—IX სს. წარწ.: ატენის VIII—IX სს.-ის წარწერა: თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, გვ. 28. იქვე წარწერაც ასეა დათარიღებული (გვ. 29).
- ატენის 1060—1080 წწ. წარწ.: ატენის 1060—1080 წლების წარწერა: თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, გვ. 37—40.
- აძიკვის წარწ.: აძიკვის წარწერა (XII—XIII სს.): E. Такайшвили, Археологические экскурсии ... IV, 1913, გვ. 7—9.
- ბავრის წარწ.: ბავრის წარწერა (X—XI სს.): ვ. ცისკარიშვილი, ჭავჭავთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, 1959, გვ. 122.
- ბარალეთის ეკლ. წარწ.: ბარალეთის ეკლესიის წარწერა (XIII ს.): ვ. ცისკარიშვილი, ჭავჭავთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, 1959.
- ბეთანიის ჭვრ. წარწ.: ბეთანიის ჭვრის წარწერა (XII—XIII სს.): E. Такайшвили, Археологические экскурсии ... III, 1907.
- ბოლნ. I წარწ.: ბოლნისის I წარწერა: ლ. მუსხელიშვილი, ენიშენის მოამბე, III, 1938, გვ. 326.
- ბოლნ. წარწ.: ბოლნისის წარწერები (IV—V სს.): ა. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია, 1935, გვ. 1: რ. პატარიძე ბოლნისის სიონის ხაშუენებლო წარწერები: „მნათობი“, № 1, 1984, გვ. 140—159.
- ბურნაშეთის I წარწერა, (X ს.), გამოსცა ვ. ცისკარიშვილმა: ჭავჭავთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, 1959, გვ. 27—28.
- გომართის წარწ.: გომართის წარწერა (XI ს.): E. Такайшвили, Археологические экскурсии ... IV, 1913, გვ. 83—85.
- დავით გარეჯის წარწ.: დავით გარეჯის წარწერა (XII ს.): თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, 1961, გვ. 53—54.
- დემეტრეს წარწ.: დემეტრეს წარწერა (VI ს. მიწურული): ა. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია, 1935, გვ. 1.
- დოდოთის ეკლ. წარწ.: დოდოთის ეკლესიის წარწერა (X ს.): ნ. შოშიაშვილი, ვ. ცისკარიშვილი, სოფელ დოდოთის ცხრაკარის ეკლესიის წარწერა: ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XIX A—XIX B, 1957, გვ. 91—99.
- ერედვ. წარწ.: ერედვის წარწერა (906 წ.): რ. შეფთისაშვილი, ერედვის წმ. გიორგის ეკლესიის ხაშუენებლო წარწერა: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, V, № 10, 1944 წ.
- ეპიფანეს წარწ.: ეპიფანეს წარწერა (XIII ს.): Н. Я. Марр. Надпись Епифанья. католикоса Грузии: ИИАН, 1910.
- ზარზმ. წარწ.: ზარზმის ეკლესიის წარწერა (X ს.): E. Такайшвили, Археологические экскурсии ..., I, 1905, გვ. 17—22.
- იმერის წარწ.: იმერის წარწერა (XI ს.): E. Такайшвили, Археологические экскурсии ... IV, 1913, გვ. 12—13.
- იშნის I წარწ.: იშნის I წარწერა (1014—1027 წწ.): ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, 1960, გვ. 11—13.
- იშნის III წარწ.: იშნის III წარწერა (X ს. I ნახევარი): ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია... 1960, გვ. 14—17.

- იშნის ფრესკ. წარწ.: იშნის ფრესკათა წარწერები (XII ს.): ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია... გვ. 24—25.
- კოშის წარწ.: კოშის წარწერა (XIII ს.): А. Г. Шанидзе, Грузинская надпись XIII века в сел. Кош: საქ. სსრ მეცნ. აკად. ხელნაწ. ინსტიტ. მოამბე, I, 1959, გვ. 7—19.
- კუმურდოს I წარწ.: კუმურდოს I წარწერა (964—967 წწ.): ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, 1959, გვ. 10—11.
- კუმურდოს II წარწ.: კუმურდოს II წარწერა (964—967 წწ.): ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა... 1959, გვ. 11.
- კუმურდოს VII წარწ.: კუმურდოს VII წარწერა (XI—XII სს.): ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა... 1959, გვ. 17—18.
- კუმურდოს VIII წარწ.: კუმურდოს VIII წარწერა (X ს.): ვ. ცისკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა... 1959, გვ. 18.
- მანგლისის VI წარწ.: მანგლისის VI წარწერა (XI ს. I ნახევარი): თ. ბარნაველი, მანგლისის ტაძრის წარწერები, 1957, გვ. 11—14.
- ნაბაზრ. წარწ.: ნაბაზრევის წარწერა (1025 წ.): თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, 1961, გვ. 117.
- გ. ითხმეზური, XII—XIII საუკუნეების ქართული ლაბიდალური წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1981.
- ოშკის I წარწ.: ოშკის I წარწერა (X ს.): ვ. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960, გვ. 46—50.
- ოშკის II წარწ.: ოშკის II წარწერა (X ს.): ვ. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია... გვ. 51—52.
- ოშკის VI წარწ.: ოშკის VI წარწერა (X ს.): ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია... გვ. 53.
- ოშკის VII წარწ.: ოშკის VII წარწერა (X ს.): ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია... გვ. 53.
- ოშკის VIII წარწ.: ოშკის VIII წარწერა (1022—1025 წწ.): ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია... გვ. 54.
- პალესტ. წარწ.: პალესტინის წარწერები (V—VI სს.); გ. წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, 1960.
- საბუის წმ. შიოს ეკლ. წარწ. საბუის წმიდა შიოს ეკლესიის წარწერა (IX ს.): თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, გვ. 126—127.
- სამშვილდ. წარწ.: სამშვილდის წარწერა (759—777 წწ.). ლ. მუსხელიშვილი, სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი: ენიშკის მოამბე, XIII ს., 1942, გვ. 85—106. ამავე დათარიღებას იზიარებს ნ. ჩუბინიშვილი (Н. Г. Чубинишвили, Самшвилдский свит. Тб., 1969, გვ. 27. შტრ.: Е. Такайшвили, Археологические экскурсии... I, 1905, გვ. 42—43.
- სანტის წარწ. სანტის წარწერა (XI—XII სს.): Е. Такайшвили, Археологические экскурсии... IV, 1913, გვ. 53—54.
- საქ. მუზ. № 42: საქართველოს მუზეუმის წარწერათა კოლექცია, № 42 (XII ს.) საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლთა კატალოგი, შედგენილია ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის მიერ, 1953, გვ. 33—34.
- საპაყდუბტის წარწ.: საპაყდუბტის წარწერა (V—VI სს.). ა. შანიძე, ძველი ქართულის ქრესტომათია, 1935, გვ. 2.
- ვ. სილოგავა, ქართული ლაბიდალური წარწერები, II, თბ., 1980.
- უკანგ. I წარწ.: უკანგორის I წარწერა (VI ს. დასაწყისი); ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსპერსიები შაშავრის ხეობაში, 1941, გვ. 12—13.

- უკანგ. II წარწ.: უკანგორის II წარწერა (VI ს. დასაწყისი), ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები... გვ. 13.
- ურბნ. II წარწ.: ურბნისის II წარწერა (X ს.), ნ. შოშიაშვილი, ურბნისის ძველი ქართული წარწერები: პალეოგრაფიული ძიებანი, I, 1965, გვ. 46—47.
- შეპიას წარწ.: შეპიას წარწერა (XI ს.), Е. Такайшвили, Археологические экскурсии... IV, 1913, გვ. 17—19.
- ნ. შოშიაშვილი, ქართული ლაბიარული წარწერები, I, თბ., 1980.
- წალენჯიხ. ეკლ. წარწ.: წალენჯიხის ეკლესიის წარწერა (1384—1396 წწ.): ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში: ძველი საქართველო, III, 1910, გვ. 211—212.
- წყისის წარწ.: წყისის წარწერა (616—619 წწ.): ა. შანიძე, ძველი ქართულის კრეტომათია, 1935, გვ. 25; 108.
- ხერთვისის წარწ.: ხერთვისის წარწერა (1354 წ.); ვ. ციხკარიშვილი, ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, გვ. 111.
- ხირსის წმ. სტეფანეს ეკლ. I წარწ.: ხირსის წმიდა სტეფანეს ეკლესიის I წარწერა (996 წ.): თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, გვ. 148—149.
- ხირსის წმ. სტეფანეს ეკლ. II წარწ.: ხირსის წმიდა სტეფანეს ეკლესიის II წარწერა (1029—1058 წწ.): თ. ბარნაველი, კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, გვ. 150.
- ზობ. ეკლ. წარწ.: ზობის ეკლესიის წარწერა (1384—1396 წწ.): ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში: ძველი საქართველო, III, 1910, გვ. 271.
- ზონის ეკლ. წარწ.: ზონის ეკლესიის წარწერა (1014—1027 წწ.): ე. თაყაიშვილი, ზონის ეკლესია და მისი სიძველენი: ძველი საქართველო, III, 1910, გვ. 271.
- ზონის ხატის წარწ.: ზონის ეკლესიის ხატის წარწერა (XI ს.): ე. თაყაიშვილი, ზონის ეკლესია... გვ. 274—275.
- ზუნამისის წარწ.: ზუნამისის წარწერა (895—898 წწ.): ა. შანიძე, ზუნამისის წარწერის განმარტებისათვის: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, VII, № 4. 1946.
- პამამლუს წარწ.: პამამლუს წარწერა (XII ს.): ლ. მუსხელიშვილი, არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშავრის ხეობაში, გვ. 56—57.

საკიბულები

ა) პირთა

- აბაშიძე ვ. 45
 აბრამიშვილი გ. 12; 19; 79; 80; 82
 აბულაძე ი. 20; 21; 23; 35; 37; 48; 59; 66; 71; 73; 77; 80; 82; 122; 123; 189; 192; 193; 195; 197; 209; 229; 236; 251; 297; 354; 395; 398; 399; 401; 403; 405; 419; 506; 580; 582; 584; 585; 589; 591; 594
 ავალიშვილი გ. 50
 ათანელიშვილი ლ. 581
 აღექსიძე ზ. 68; 77; 80; 82
 ანდრონიკაშვილი მ. 155; 189; 190; 193
 ანტონი I 200; 201; 251
 არაბული ა. 108; 406; 426; 506
 ასფალგი ი. 6; 53; 61
 აფაქიძე ა. 84; 87
 აფრილონიძე შ. 577
 აჟარიანი ჰრ. 197
 ახვლედიანი გ. 25; 29; 40; 59; 321; 323; 354; 393; 506
 ბაგრატიონი თ. 50
 ბარამიძე ალ. 355; 585
 ბარამიძე ლ. 274; 381; 417; 419; 421; 423; 461; 506
 ბარნაველი თ. 12; 14; 19; 506; 600; 601; 602; 603
 ბასილაია ლ. 146; 354; 381
 ბატონიშვილი (ბაგრატიონი) თ. 71
 ბაუერი ვ. 197
 ბაქრაძე ა. 19; 602
 ბაქრაძე ავ. 59
 ბაქრაძე დ. 29; 62; 64; 71; 72; 73; 77; 80; 82
 ბელკინი ვ. 108
 ბენეშევიჩი ვლ. 46; 47
 ბერდხოლი ყ. 35; 36; 37; 52; 61; 585
 ბერიძე ვ. 577
 ბერძენიშვილი ნ. 63; 64; 599
 ბლასი დ. 196; 252
 ბლეიკი რ. 34; 46; 47; 51; 54; 55; 56; 58; 61; 195; 199; 251; 584
 ბლუმფილი ლ. 108
 ბოედერი ვ. 72; 73; 75; 76; 78; 170; 196; 199; 252
 ბოლქვაძე ს. 19; 602
 ბორკოვსკი ვ. 108
 ბოჟორიძე გ. 11
 ბრაუნი ი. 61
 ბრეგაძე თ. 592
 ბრიერი მ. 584
 ბროსე მ. 9; 19; 20; 29; 50; 51; 71; 198; 201; 252
 ბუდაგოვი რ. 94; 108
 ბულუ ე. 108
 ბურჯანაძე შ. 63; 64
 ვაბიაშვილი ე. 583; 594; 595; 596
 ვაკი ვ. 108
 ვამყრელიძე ა. 19; 61
 ვამყრელიძე თ. 72; 74; 108; 155; 292; 296; 354; 407; 506
 ვარდტჰაუზენი ვ. 72; 78
 ვარიტი ე. 6; 33; 34; 57; 59; 196; 584; 591; 597
 გეურქოვა ე. 472; 474; 506
 გეწაძე დ. 123; 395; 397; 463; 506
 გეწაძე ი. 470; 509
 გვარამაძე ი. 71
 გვარამია რ. 193
 გვახარია ა. 585
 გვენცაძე ალ. 381
 გიგინეიშვილი ბ. 3; 113; 123; 146; 147; 148; 155; 193; 251; 354; 356; 397; 474; 506; 577; 580; 581; 585; 586; 588; 589; 593; 597



გიგინეიშვილი ი. 274; 569
 გიუნაშვილი ე. 101; 213; 223; 570;
 583; 589; 593
 გოგუაძე ნ. 583; 589
 გონაშვილი თ. 40; 59; 123; 296; 354
 გორგაძე ს. 48; 71; 77
 გოშაძე მ. 381
 გრინბერგი ჯ. 579
 გუდავა ტ. 3; 123; 150; 155
 გურიშვილი მ. 87; 89; 109
 გუხანი მ. 86; 88; 89
 დავითიანი ა. 577
 დანელია კ. 113; 124; 166; 167; 172;
 174; 175; 179; 180; 193; 456; 506;
 586; 589
 დებურნერი ა. 196
 დეებერსი გ. 40; 72; 78; 124; 196; 253;
 275; 317; 357; 382; 407; 509
 დესნიცკაია ა. 88
 დვალი მ. 590
 დიუშვილი ვ. 6
 დოლაძე მ. 583
 დოლიძე ი. 63; 64; 600
 დონდუა კ. 407; 509; 571; 577; 579
 დონაშვილი ე. 194
 დურნოვ ნ. 109
 ენუქაშვილი რ. 40, 59
 ენუქაშვილი ს. 585
 ერთელიშვილი ფ. 291; 354; 506; 571;
 571
 ერმაკოვი დ. 43
 ესბროკი მ. 6; 31; 40; 47; 61; 196
 ეფიშვილი ა. 109
 ეფენდოვი ო. 46
 ეშმაძე ი. 174; 194; 507
 ენოგრაღოვი ვ. 108
 თარხნიშვილი მ. 6; 7; 8; 53; 54; 58;
 62; 595
 თაყაიშვილი ე. 13; 15; 17; 18; 19; 21;
 22; 23; 32; 43; 45; 46; 51; 53; 59;
 61; 63; 64; 80; 83; 154; 199; 600;
 601; 602; 603
 თევზაძე ვ. 194; 507
 თოდუა მ. 585
 თოდუა ვ. 40; 123; 155; 294; 295;
 296; 297; 300; 320; 331; 354; 355;
 357; 381; 395; 407; 417; 426; 507;
 565; 567; 569; 577

იარევა ვ. 88
 ივლიჩა ი. 59
 ივანოვი ვ. 109; 146
 იმნაიშვილი გ. 123
 იმნაიშვილი ვ. 53; 123; 466; 474; 507;
 581; 588
 იმნაიშვილი ი. 39; 48; 59; 108; 123;
 183; 184; 187; 194; 197; 254; 274;
 278; 291; 295; 297; 298 355; 359;
 374; 376, 380; 382; 450; 482; 492;
 507; 570; 571; 577; 586; 587; 588;
 590; 593
 ინგოროვა ბ. 42; 59; 72; 77; 113; 155;
 188; 194; 355
 იოსელიანი ბ. 19; 47; 50
 იუნკერი ფ. 72; 78
 იცოვიჩი ვ. 109
 კაკაბაძე ს. 63; 64; 276; 355; 599; 600
 კალაძე ც. 519; 577
 კარიაგინა ლ. 109
 კარიჭაშვილი დ. 71; 72; 73; 77
 კახაძე ვ. 519; 577
 კახაძე მ. 194; 380; 381; 584
 კეკელიძე კ. 8; 19; 24; 30; 47; 57; 59;
 72; 73; 76; 77; 87; 123; 194; 209;
 251; 253; 274; 297; 561; 577
 კეჭელაძე ნ. 194
 კვაჭაძე ლ. 577
 კიზორია ა. 108; 194; 507; 561; 571;
 577; 578
 კიკელიძე ც. 113; 123; 146; 193; 223;
 251; 397; 577
 კიკნაძე გ. 194; 584; 586; 597
 კიკნაძე ლ. 123; 426; 433; 455; 456;
 507
 კიპარსკი ვ. 109
 კლიშვილი გ. 40; 109; 156; 275; 357;
 381; 407; 509; 579
 კოკოცოვი ბ. 26; 27; 53; 61
 კონრადი ნ. 85; 88
 კორბო ვ. 5; 6; 7; 8
 კორიუნი 66; 67; 69; 77
 კოსტოვი ე. 356
 კოტინოვი ნ. 507
 კუზნეცოვი ბ. 108
 ლანგი დ. 6; 33; 53; 61
 ლაფონი რ. 6
 ლევინი ვ. 109



ლინდსეი ვ. 109
 ლოლაშვილი ი. 122
 მაისურაძე მ. 194
 ლორთქიფანიძე ქ. 587
 მაკლერი ფრ. 51
 მარი ნ. 18; 26; 27; 30; 41; 46; 47; 48;
 55; 56; 59; 61; 71; 80; 83; 150; 151;
 156; 195; 196; 297 347; 356; 357;
 381; 381; 382; 509; 566; 570; 579;
 583; 586; 601
 მარტინე ა. 146; 356
 მარტიოშვილი ა. 123; 194; 351; 355;
 407; 571; 572; 578; 596
 მაჭავარიანი გ. 3; 40; 108; 110; 123;
 292; 296; 354; 407
 მაჭავარიანი ე. 71; 76; 77; 80; 82
 მახარაძე ნ. 159
 მგალობლიშვილი თ. 54; 580
 მეგრელიძე ი. 18; 579
 მელიქიშვილი გ. 155; 156
 მელიქიშვილი დ. 118; 161; 162; 194;
 274; 381; 507; 577
 მელიქიშვილი ი. 542; 578
 მელიქიშვილი ნ. 570
 მელიქიშვილი პ. 32
 მენაბდე ლ. 55; 59
 მერსიე შ. 6
 მეტრეველი ე. 59; 588; 595; 599
 მეტრეველი თ. 408; 507
 მეფისაშვილი რ. 601
 მინგანა ა. 34
 მირონოვი ს. 86; 88
 მიულერი ფრ. 71; 78
 მიქაბერიძე ა. 58
 მოლითორი ი. 62; 196; 197
 მურადიანი პ. 20
 მუსხელიშვილი ლ. 9; 10; 20; 268; 274;
 582; 599; 601; 602; 603
 ნადარეიშვილი ი. 167; 194
 ნათაძე ნ. 417; 507
 ნაისერი ფ. 306; 356
 ნელიაშვილი ვ. 470; 509
 ნეიბაუერი ა. 26
 ნიკოლაიშვილი ე. 394; 508
 ნინუა გ. 59; 397; 462; 508; 583; 588
 ნიქარაძე ბ. 43; 59; 154
 ნოზაძე ლ. 508
 ნოლაიდელი ჯ. 578

ნუცუბიძე შ. 7; 20
 ოთხმეჭური ვ. 20; 602
 ონიანი ა. 40; 59; 111; 123; 155; 407;
 507
 ორბელი ი. 456
 ორბელი რ. 50; 61
 ორბელიანი სულხან-საბა 197; 209; 218;
 219; 229; 230; 231; 233; 238; 297;
 298
 ოსიძე ე. 508
 ოქროშვილი ი. 71; 72; 77
 პატარაია გ. 58
 პატარიძე რ. 42; 68; 69; 70; 77; 601
 პეეტერსი კ. 72; 78; 197
 პენი გ. 158; 159; 197
 პოსპელოვი ნ. 109
 ყირმენსკი ვ. 146
 ყორღანი თ. 22; 23; 29; 47; 63; 64;
 80; 82; 188; 194; 214; 507; 599
 ყუკოვსკია ა. 109
 ელენტი ს. 18; 355; 578
 რაფაეა მ. 246; 251; 583
 რეფორმატსკი ა. 356
 რეშეტოვი ვ. 88
 როგავა გ. 40; 59; 108; 116; 123; 147;
 155; 156; 291; 296; 355; 426; 508;
 571
 სალია ც. 6; 78
 სალია ნ. 6
 ხარჭველაძე ზ. 60; 108; 113; 123; 146;
 251; 274; 354; 355; 508; 578; 584;
 588; 593
 სერგია ვ. 578
 სერგიევსკი ვ. 109
 სვენუნგი ი. 197
 სილოვაეა ვ. 20; 63; 64; 603
 სინდერზი ე. უ. 58
 სობოლევსკი ა. 109; 125; 146
 სოსელია ე. 252
 სოსიური ფ. 4
 სემინკოვა ტ. 109
 სურგულაძე მ. 73; 78; 194
 სუხიაშვილი მ. 46
 სუხიშვილი მ. 508
 ტაბიძე გ. 194
 ტეილორი ე. 72; 78
 ტრონსკი ი. 109
 უეაროვა პ. 43



უთურგაძე თ. 355
 უორდროპი მ. 34
 უორდროპი თ. 34; 53; 62
 ურუშაძე ა. 159
 უტიე ბ. 3; 6; 33; 35; 39; 51; 60; 197
 ფანცულაია ი. 58
 ფენრიხი პ. 3; 191; 196
 ფერაძე გრ. 52; 62
 ფილინი ფ. 85; 88
 ფოგტი პ. 6; 189; 197; 296; 321; 335;
 355; 356; 357; 381; 382
 ფოჩხუა ბ. 578
 ფოცხიშვილი ა. 198; 251
 ქავთარაძე ი. 253; 274; 275; 276; 291;
 296; 297; 355; 399; 410; 508; 569;
 578
 ქალდანი მ. 156
 ქანთარია ლ. 578
 ქაჯაია ლ. 35; 36; 37; 60; 61; 251
 ქუთათელაძე ლ. 51; 60
 ქურციკიძე ც. 168; 194; 195; 581; 584;
 588; 595
 ლარიბიანი გ. 87; 108
 ღლონტი ალ. 200; 252
 ყაუხჩიშვილი თ. 276; 355
 ყაუხჩიშვილი ს. 7; 20; 65; 195; 252;
 267; 274; 355; 590
 ყიფშიძე ი. 18; 47; 297
 შანიძე ა. 10; 11; 12; 19; 20; 23; 24;
 25; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36;
 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45;
 46; 47; 48; 58; 60; 63; 64; 66; 71;
 72; 73; 74 77; 78; 80; 81; 82; 87;
 110; 111; 112; 123; 124; 149; 152;
 156; 164; 171; 181; 195; 210; 252;
 253; 254; 274; 297; 355; 372; 281;
 390; 391; 392; 393; 398; 399; 403;
 407; 417; 439; 441; 446; 454;
 463; 466; 470; 474; 482; 485; 488;
 490; 491; 497; 504; 508; 509; 566;
 578; 585; 586; 588; 593; 595; 596;
 597; 601; 602
 შანიძე მ. 39; 60; 124; 167; 188; 195;
 189; 200; 202; 214; 223; 249; 252;
 355; 571; 578; 588; 593; 594
 შარაშიძე ქ. 63; 64; 198
 შარაძე გ. 77
 შეგერენი ა. 50; 198; 201; 252

შვიცერი ე. 509
 შინჯიაშვილი მ. 124; 509
 შირალიძე მ. 78
 შიროკოვა ა. 109
 შმიდტი კ. პ. 6; 109; 296; 509
 შოშიაშვილი ნ. 20; 63; 64; 600; 601;
 603
 შუხარათი პ. 32; 33; 34; 52; 62; 567;
 579
 ჩაჩანიძე ვ. 20
 ჩერნიხი პ. 146
 ჩიქვაშვილი ც. 49; 60
 ჩინჩალაძე მ. 252
 ჩიქობავა არნ. 40; 60; 87; 108; 124;
 146; 149; 150; 156; 253; 254; 256;
 259; 260; 261; 262; 263; 265; 267;
 274; 275; 294; 355; 356; 357; 381;
 403; 426; 439; 509; 561; 564; 566;
 567; 576
 ჩუბინაშვილი გ. 19
 ჩუბინაშვილი ნ. 48; 55
 ჩუბინაშვილი ნ. გ. 502
 ჩხენკელი თ. 72; 76
 ჩხენკელი ს. 367; 381
 ჩუბინაშვილი დ. 195
 ცაგარელი ა. 29; 33; 46; 47; 51; 52;
 55; 56; 58; 61; 80; 83; 198; 252
 ცინდელიანი უ. 116; 195; 588
 ცინცაძე ი. 63; 64
 ცისკარიშვილი ვ. 18; 20; 60; 601; 602;
 603
 ცორელი ფ. 357; 382
 ცქიტიშვილი თ. 113; 124; 195; 207;
 252; 380; 381; 456; 509; 578; 584
 ძიძიგური შ. 40; 60; 77; 117; 124; 195;
 239; 252; 356; 470; 509; 566; 567;
 569; 571; 572; 573; 578
 ძიძიშვილი მ. 108, 276
 ძოწენიძე ქ. 589
 წაქაძე ნ. 195
 წერეთელი გ. 7; 8; 20; 60; 70; 71; 73;
 74; 77; 78; 191; 192; 195; 276; 356;
 602
 წერეთელი კ. 187; 195
 ჭანციძე ც. 592
 ჭინჭარაული ა. 108; 356; 509
 ჭუმბურიძე ზ. 60; 108; 252; 253; 255;
 275; 381; 461; 492; 503; 509

კუონია თ. 88
 ხაზანაშვილი ა. 19; 43; 51; 60; 63; 64
 ხატუტაშვილი დ. 87
 ხევსურიათი ლ. 50; 60; 92
 ხინთიბიძე ე. 195
 ხოლოდოვიჩი ა. 470; 509
 ჯავახიშვილი ივ. 9; 10; 11; 14; 15; 24;
 25; 26; 27; 28; 29; 34; 35; 36; 37;
 39; 40; 47; 53; 56; 60; 62; 63; 64;
 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 74; 77;

80; 82; 111; 124; 198; 199; 201; 252;
 276; 356; 586; 592; 599
 ჯანაშვილი მ. 22; 23; 30; 561
 ჯანაშია ს. 297
 ჯიშიაშვილი ა. 596
 ჯორბენაძე ბ. 509
 ჯღამია ც. 509; 586
 ქელბინჯი რ. 196
 ჰებშმანი ჰ. 196

ბ) დამოწმებულ და გაანალიზებულ შორეობათა

ააშენია 129
 აბელმა 361
 აბელმან 366
 აბესალომის 369
 აბოას 287
 აბრაამი 358; 364; 365
 აბრაამისა 368
 აბრაამმან 365
 აბრაამსა 367
 აბრალეზელ 429
 აბრამიანობასა 311
 აბრაჰამი 364; 369
 აბრაჰამისა 368
 აბრაჰამისასა 369
 აბრაჰამმან 366
 აბრაჰამსა 367; 368
 აგენიტონ 341; 242
 აგერა 118
 აგრეთვე 141
 აღამი 364
 აღამსა 367
 აღგილ-აღგილ 329
 აღგილ-აღგილდ 329
 აღგომისათს 476
 აღიდებდინ 559
 აღიდენ 549
 აღრიდგან 130; 363
 ავაგე 14
 ავაგეთ 145
 ავეა 216
 ავთანდილ 366
 ავთანდილისა 370
 ავთანდილისაგან 370
 ავთანდილსა 370

ავლინებდიან 436
 ავლინსა 159; 211
 ავსუბუქდი 483
 ავსუყუდებით 392
 ათურამეტი 132; 292; 323
 ათურამეტით 292
 ათურამეტის 243
 ათქუჭუქდა 471
 ათქუშია 471
 ათქუშიეს 471
 ათქუშიის 471
 აილე 476
 აილეს 476
 აიშენოს 489
 აიძულვებდიან 437
 აკათისტოია 214
 აკეთების
 აკელდამა 211
 აკუნდინოს 216
 აკურთხენ 548
 აკურთხნა 563
 აკურთხნის 563
 ალაბასტრი 206; 209; 211
 ალამა 362
 ალამბასტრი 343
 ალოეჟ 278
 ამ 137
 ამა 137
 ამაე 137; 379
 ამაზედა 373
 ამათ პირთათს 182; 183
 ამამცა 437
 ამარჯაკი 122; 373
 ამალღღებია 499



- ამალღების 499
- ამალღენ 476
- ამაშინა 136
- ამბა 313
- ამბარტავანი 319
- ამენ 207
- ამენი 208
- ამიერიტვან 375
- ამინ 219
- ამინატონი 208
- ამინითა 220
- ამინიშნავს 476
- ამის პირისათეს 183
- ამობერვითა 476
- ამოვიკითხე 477
- ამოი 288
- ამოკითხულისაგან 477
- ამოშავალი 477
- ამომიყვანე 477
- ამომწუებებულნი 477
- ამორტყმულ 477
- ამოსავალით 477
- ამოსავალითი 477
- ამოხუდე 476
- ამოკუეეთოს 476
- ამპოლონს 343
- ამპყრობელო 476
- ამფიოპოლი 212
- ამცნო 450
- ამცნოს 145
- ამხილად 286
- ამხილებდიან 438
- ან 327
- ანაზღაით 289
- ანაზღაითმან 289
- ანანიაისა 369
- ანასგან 257; 360
- ანბა 313
- ანბაეი 313
- ანბანისასა 240
- ანბორის 313
- ანბორს 313
- ანბოხი 313
- ანგელოზი 219; 220; 358
- ანდრია 211
- ანდრონიკესაგან 136
- ანემპოდისტოს 216
- ანეტლამყოფელსა 164
- ანთიპატრიკი 158
- ანთროპოს 221
- ანი 240; 241
- ანბუნა 290
- ანისი 209
- ანპიოას ფორი 212
- ანპრილი 209
- ანრ 132; 326; 327
- ანრაარსებითი 247
- ანრამელდა 169
- ანრაჲ 285
- ანრაჲვიწ 286; 287
- ანრაჲვისთეს 286
- ანრაჲთუ 286; 287
- ანრაჲსადა 286; 287
- ანრაჲღირსი 286
- ანრაჲწმიდაჲ 286
- ანრაობისა 251
- ანრასაღაით 289
- ანრაწმინდალ 344
- ანრაწმინდებითა 344
- ანრგონაფტი 208
- ანრონითურთ 246
- ანროთუ 326
- ანრიან 341; 409; 410; 427; 428; 429; 430; 431
- ანრიელ 429; 430; 431
- ანრიოპალოს 212
- ანრის 409; 410
- ანრან 429; 430; 431
- ანროღეს 326
- ანრს 145; 260; 261; 341; 427; 429; 430; 431; 450; 451
- ანრსებითი 247
- ანრტანუჯი 149; 566
- ანრტიოჲ 222
- ანრქ 340
- ანრქვა 415
- ანრღარასაღეთ 118. 301
- ანრცრა 132
- ანრწყევიწებღეს 140
- ანსაკითა 231
- ანსარი 210
- ანსაფი 365
- ანსეთი 133
- ანსეტიკონ 218
- ანსმათ 367
- ანსმათისა 370

ასპათშან 367
ასპათო 370
ასპია 416
ასპიოდის 436; 464
ასოთაშინცა 115
ასოთხმოცდახუთი 327
ასომთავარი 79; 240
ასომთავრული 79; 80
ასოსა 240
ასრე 141
ასრინა 472
ასუა 554
ასუამს 474
ასუემდეთ 448
ასუმიდიან 140
ასწავა 554
ასწავებდიან 435
ასწაოს 551
ასხემდეს 112; 448
ასკელნი 216
ატენელ მამასახლისმან 15
აუვარო 476
აურაცხელო 476
აურეებნ 429
აუწყებნ 431
აუწყებს 431
აუწყედ 99; 131
აუწყოდით 113; 456
აუხილნა 476
აუთონოს 216
აფიცა 351
აქადა 169
აქათ 289
აქამდენ 115
აქამდინ 115
აქამომდენ 116; 347
აქამომდინ 115
აქამომდინცა 115
აქან 118; 141
აქაია 220
აქამსთვის 292
აქებდინ 559
აქუნდეს 292
აქუნევენ 471
აქუნევინეთ 474
აქუნევეს 471; 473
აქუნია 472
აქუნ 429

აქუნდავე 568
აქუნდეს 504
აქუა 257
ალაგზნას 453
ალადგენდა 424
ალადგენდით 424
ალადგენთ 424
ალადგენს 424
ალადგინე 545
ალადგინებს 424
ალავსეთ 534
ალავსენ 563
ალათანგელოზ 183
ალასრულა 545
ალასრულებდიან 434
ალაღებს 552
ალბორგდა 482
ალბორგდის 482
ალგიბორგდეს 482
ალგვისეს 458
ალგუმტობიეს 459
ალგუესრულის 465
ალგუქრედიოდ 480; 437
ალდეღდა 482
ალდეღნა 482
ალდეღნის 482
ალებული 476
ალებული პირითა 378
ალეგზნას 452
ალეგზნეს 452
ალეზარდის 464
ალეზართა 112
ალეზალის 468
ალესრულა 159
ალეშენა 487
ალეშენოს 489
ალვალთ 497
ალვასრულებ 500
ალვასრულებდი 439
ალვდეგი 440
ალვესრულები 508
ალვიარებდით 436
ალვიმალლო 487
ალვილო 553
ალვილოთ 562
ალვლენან 431
ალვლენედ 431
ალვმალდე 487



აღეშენდი 487
 აღეწერე 543
 აღეპართე 14
 აღეპართო 112
 აღზუაედების 485
 აღზუაენეს 485
 აღიაროს 145
 აღიესო 166
 აღიმაღლა 488
 აღიმსლო 321
 აღიმსდუვე 321
 აღირაკებების 422
 აღირაკების 423
 აღირლოდა 456
 აღისოვლა 107
 აღილოდიან 113; 456
 აღილოდიდ 457
 აღილოდის 456
 აღიყვანების 502
 აღიშენა 489
 აღიშენოს 489
 აღიშენებოდა 489
 აღიშენოს 489
 აღიძრვის 494
 აღიწვეის 501
 აღიწერტოს 242
 აღიზილე 547
 აღიხჟამს 496
 აღმაღვინე 545
 აღმაღვინებელი 164
 აღმართა 388
 აღმასრულებელ 359
 აღმასრულებელი 164
 აღმალღდა 165; 488
 აღმალღდები 386
 აღმალღდებით 429
 აღმესრულის 463
 აღმისუბუქდეს 483
 აღმოაჩქუმი 471; 472
 აღმოგვიცენდა 294
 აღმოგვიცეს 458
 აღმოდუღდენ 482
 აღმოდუღდეს 482
 აღმოეცენის 271
 აღმოედუღდი 482
 აღმოთქუშეად 472
 აღმოიკითხვედი 439
 აღმოიკითხვებოდიან 423

აღმოიკითხვებოდიან 423
 აღმოიკითხვებოდის 423
 აღმოიკითხვიდეს 504
 აღმოიკითხვის 423
 აღმოიყვანე 543; 545
 აღმოიყვანეს 543
 აღმოიყვანება 290
 აღმოსაუღუეთის 129
 აღსდუღდი 482
 აღმოსცენდა 486
 აღმოსცენდების 501
 აღმოუკუნეს 298
 აღმოუკუნდა 387
 აღმოუკუნდეს 387
 აღმოუკედ 384
 აღმოკდა 390
 აღმოკდეს 390
 აღმოკდის 298; 390
 აღმოკუმისა 298
 აღმხუმელი 164
 აღმქსნელთა 163
 აღორევი 222
 აღორძნდებოდიან 435
 აღრართა 158
 აღსასრულამდე 259; 328; 372
 აღსრულდა 487
 აღსრულებაჲ 359
 აღტუდებით 384
 აღუარე 547
 აღუდგების 502
 აღუდგენეს 425
 აღუვირ 293
 აღუშტკვიედ 459
 აღუსუბუქდა 483
 აღუსუბუქდებოდის 483
 აღუსუბუქდეს 483
 აღუშფოთი 4821
 აღუბუღ 560
 აღუუავდა 482
 აღუუავდების 482
 აღუუავდეს 482
 აღუუავდინ 482
 აღუუავნა 483
 აღუშენება 277
 აღუშფოთა 484
 აღუვრამ 323
 აღუუალთ 497



აღზემართე 10; 38
 აღვოსებასა 101; 297
 აღვსნა 229
 აღვუსებაი 101; 298
 აღჰმალღები 386
 აღზემართე 12; 38; 111; 112
 აღჰყუავლი 482
 აყუედრებდი 439
 აშეიწებლა 279
 აშენლა 487
 აშფოთღების 484
 აშფოთღებოდეს 484
 აშფოთღიან 484
 აჩდილითა 335
 აჩდილი 335
 აჩუდმეტ 354
 აჩუდმეტის 354
 აჩუენგბნ 430
 აჩუენგბს 430
 აჩუენოს 550
 აცხოვნებს 427; 492
 აწუევი 433
 აწყა 308
 აქამებდეს 474
 ახალი 39
 ახლევლა 139
 ახსაარებისაგან 305
 ახსარებაი 296; 305
 ახუელ 476
 ახუსებასა 292; 307
 ახუსებთივან 307
 ახუსებისა 307
 ახუსებულ 307
 აქნევი 471
 აკოცის 549
 აკოცნა 476
 აკოცნეს 476
 აკუყავლი 482
 ბაგრატიუნიაანბა 135
 ბალაამისასა 369
 ბალანტი 231
 ბარბაროსნი 284
 ბარბოსნი 360
 ბარე 121; 122; 235
 ბარ ისუ 211
 ბასილამა 135
 ბასილო 370
 ბატარა 319

ბატარასა 319
 ბგუნვილი 37
 ბეგამამან 135; 366
 ბეგაო 370
 ბეთლემად 376; 377
 ბეთლემადმღე 378
 ბეთლემღ 378
 ბეთსაილით 376
 ბენიაამინი 365
 ბენიაამინისა 369
 ბერაი 288
 ბერზებულთია 318
 ბეკუშაშუალი 306
 ბიზინტია 208
 ბირცხა 149
 ბიძამ 135
 ბიძამა 135
 ბმა 335
 ბოლოთ 258; 284
 ბომონი 209
 ბოსოი 365
 ბოროტათ 310
 ბოროტისგან 372
 ბოსლებნი 380
 ბრე 228; 222
 ბრმაი 335
 ბროწეული 351
 ბროწეულისა 351
 ბროწეულისანი 351
 ბროწეულსა 351
 ბრტენი 358
 ბრტმეთთა 304
 ბრმეთსა 304
 ბრძოლა-ყეო 475
 ბრუნევედეს 446
 ბრწყინვალეთ 310
 ბრწყინვალესა 287
 ბრწყინვალეთ 290
 ბრკეთა 348
 ბუზი 340
 ბუზუ 340
 ბუნებითმა 362
 ბურგუნვილითა 350
 ბურნაქსა 320
 ბუცხა 149
 ბუცხი 148
 ბუცხითე 148
 ბულაწი 224



ბრძანა 336
 ბრძანებითა 133
 ბძენი 335; 336
 ბჟალითა 337
 ბჟე 278
 გააკეთა 129
 გაალაშქრებინა 473
 გააქცია 477
 გაბრეულითა 369
 გაგიცა 19
 გაგიმელაუნო 154
 გაგანონებ 502
 გადამოვარდა 480
 გადამოკედ 480
 გადამოუტყორცნა
 გადამოკდა 480
 გადამოკდა 390; 480
 გადარეულად 480
 გადარეული 480
 გადასაყრდენლსა 480
 გადაკვდიდეთ 480
 გადაჭყთა 308; 480
 გაეშორიან 477
 გავა 342
 გავაბუობინო 473
 გავედ 477
 გავეცხადოდი 113
 გავიდა 477
 გავიწმიდოთ 477
 გავთულ 477
 გავთული 477
 გავლო 477
 გავს 387
 გაიხსნას 299
 გაილეათ 258; 283; 360
 გაილეასასა 360
 გალობდეთ 384
 გალობდიან 559
 გამამტუვეს 138
 გამამცხუარი 138; 481
 გამარჯვებას 128
 გამეტეხოს 117
 გამზრდელი 14
 გამიკვდიხარ 420
 გამოაბრწყინე 545
 გამოაჩინებს 424
 გამობწყინდა 336
 გამოაჩნდესუე 141

გამოგეცხადოდი 456
 გამოგრცხადეს 483
 გამოგიძივეს 425
 გამოგუბწყინდა 336
 გამოგურტიან 320
 გამოგურჩინეს 408
 გამოერჩევიან 489
 გამოეცით 454
 გამოეცხადა 487
 გამოემიებს 430
 გამოვა 341; 503
 გამოვალ 431
 გამოვალს 427; 431; 496; 501
 გამოვანინებთ 502
 გამოვანინოთ 551
 გამოვედინ 559
 გამოვიდენ 562
 გამოვშინდეთ 392
 გამოზრდა 257; 283
 გამოიზრდების 166
 გამოიჩრევიან 489
 გამოილენ 553
 გამოილის 553
 გამოილო 450
 გამოისახიან 549
 გამოიწურვილონ 317; 318
 გამოიხადა 298
 გამოიკუნა 298
 გამო-მე-თლიან 549
 გამომიცხადე 544
 გამომეკურტიედ 401
 გამოისჩნდი 287
 გამო-რამ-ხუდეთ 444
 გამო-რამ-ხუდოდე 444
 გამოსახეთ 547
 გამოსლვამდე 260
 გამოსტაცის 549
 გამოსშინდი 100; 302
 გამოსჩდი 334
 გამოსჩნდი 302
 გამოუცხადა 543; 544; 546
 გამოუცხადეს 483; 487
 გამოუქუებდეს 552
 გამოყვებოდა 387
 გამოშინდების 392
 გამოშინდეს 392
 გამოჩნდა 334
 გამოჩნდების 495



გამოჩნდეთ 384
 გამოჩნდით 384
 გამოცხადებოლის 483; 587.
 გამოცხადების 483
 გამოცხადენ 487
 გამოცხადენს 483; 487
 გამოცხადდეს 388
 გამოყდის 570
 გა-შცა-ურისხდების 140
 გახა 133; 339
 გახალა 339
 გახაბნიე 544
 გახაბოროტონ 552
 გახაგდეთ 553
 გახაგდენ 553
 გახაველ 472
 გახაველნა 472
 გახაველო 472
 გახაკურენი 441
 გახამრავლის 549
 გახამტკიცებს 494
 გახანათლებს 427
 გახანათლის 549
 გახარენს 424
 გახასხნა 563
 გახაფუენა 450
 გახაქარვა 546
 გახაქარვებს 495
 გახაქარვენ 548
 გახაქარვოს 551
 გახაყენო 550
 განაცხოველებ 501
 განაწესეს 546
 განახლდების 557
 განაბორგდა 482
 განაბრჳო 348
 განაბარწყინოს 551
 განაგაშოვრო 550
 განაგბნევიედ 399
 განაგმზადებს 501
 განაგირისხდეს 484
 განაგისუენოდის 455
 განაგჩენიეს 425
 განაგუენიის 464
 განაგურემითა 325
 განაგურემილო 325
 განაგურიმონ 325

განდიდდის 485
 განდიდდების 485
 განეეთა 332
 განეეთის 332
 განეკუთენის 323
 განემარჯუებოლა 503
 განემზადებიან 431
 განემზადებიედ 431
 განერებით 502
 განერო 454
 განეტუინენს 153
 განეყოფების 492
 განეშორენით 440
 განეშოროს 467
 განეცაღა 467
 განეხუენინ 559
 განეჯარისხებდი 443
 განეგბიწენ 225
 განევერები 493
 განევეშორებით 498
 განემტკიცენ 487
 განერისხედ 484
 განესცხრებოდეთ 445
 განეფიცხდი 484
 განეცრუენ 485
 განეძლიერდები 498
 განზრახვთა 130
 განზრქდებიან 485
 განზრქნა 485
 განზრქომაი 228
 განთავისუფდეს 332
 განთავისუფლდე 384
 განთიადამდე 373
 განთოვლდენ 488
 განთოვლდეს 488
 განიბნევიან 497
 განიბნევიდიან 437
 განითოენს 488
 განითქუა 166
 განიკითხოდიან 456
 განილევის 493
 განიბეზოდიედ 399
 განირცხას 454
 განირცხეს 454
 განისვენებდეს 294
 განისუენებენ 432
 განისუენოდი 445
 განისუიდების 165



განისწავლებოდნენ 445
 განიღვიძა 293
 განილიმა 555
 განილიმნა 555
 განილუქებს 494
 განიყიდა 165
 განიყილის 165
 განიყინის 488
 განიყოფდიან 434
 განიყოფებიან 442
 განიშორეთ 544
 განიშორევე 547
 განიცადების 431
 განიცადოს 551
 განიცდიდიან 435
 განიძარცვის 323
 განიძვარცნა 324
 განიწმიდენ 345
 განიხრწნებიან 337
 განიქსნას 453
 განიქსნეს 488
 განიქწნას 337
 განიქურნე 334
 განიქაღულ 336
 განილაღდებიან 483
 განილევთა 324
 განმაბნეველ 359
 განმაპრავლებელი 359
 განმაჭარებელ 359
 განმაშორებელ 359
 განმაცხრევე 547
 განმაძებელ 359
 განმაძლიერებელი 359
 განმეზნის 465
 განმეგრძნა 487
 განმერყუნას 467
 განმეშორეთ 558
 განმიბნევიენ 406
 განმიგრძნდა 487
 განმიგრძნა 487
 განმტკიცების 484; 487
 განმტკიცებოდა 484; 487
 განმტკიცდეს 484; 487
 განმტკიცნა 484
 განმტკიცების 487
 განმტკიცებოდა 487
 განმოვლენ 477
 განმღებელმან 163

განმღრთობილ 324
 განმძუარცა 323
 განმძილება 257; 283
 განრისხდა 484
 განრჩად 315
 განსთოვდეს 488
 განსთოვლდეს 488
 განსთქდა 302
 განსიედა 485
 განსიენა 485
 განსლევამდენ 115
 განსქდა 329
 განსქდეს 329
 განსწავლულ ვიყავ 166
 განსწავლულ იქმნა 166
 განსწყრა 392
 განსხიბეს 543
 განუბვიეს 459
 განუგლიეს 459
 განუგოიან 458
 განუგიეს 458
 განუღებოდი 443
 განუქუეთელ 227
 განუზხადეს 543; 544
 განუშენიეს 459
 განურისხებვიართ 420
 განუსივდეს 485
 განუტე 342
 განუტევევიოდ 398
 განულო 553
 განუწყვანვიართ 420
 განუცხადენი 441
 განუციხლებიან 484
 განუციხლებოდეს 483
 განუციხბდის 484
 განუციხნების 496
 განუციხნეს 484
 განუქარდებიან 493; 494; 501
 განუქარდების 493
 განუქარებადთა 501
 განუღებულ 560
 განუღებულნი 560
 განუყენით 563
 განუყიდნეს 488
 განუყოფამ სიტყვსაი 242
 განუშოლტა 227
 განუშორდეს 487
 განურთუდა 485



განცრუვდეს 485
 განცრუვნების 485
 განცხადანა 487
 განცხადნენ 487
 განძლიერდა 166
 განძურა 324
 განწესებულან 341
 განწმენდა 344
 განწმენდისა 344
 განწმენდისათჳს 344
 განწმინდების 448
 განწმინდეთ 344
 განწმინდეს 344; 345
 განწმინდით 344
 განწმინდნა 344
 განწმინდნების 344
 განწმინდნებთან 344
 განხეთქის 549
 განხთქლა 302
 განხზულ 340
 განხურდი 100; 298
 განჯსნა 384
 განჯსნა 488
 განჯსნენ 384
 განჯსნეს 384
 განპარწყინდი 336
 განპოქდებოდეს 302
 განპირყუნა 35
 გაპკაზვიდიოდ 400; 434
 განპკაცი 485
 განპრისხნა 342
 განპრცხა 454
 განპრცხე 454
 განპყიდდეს 504
 განპქდელ 397
 განპქსნათ 453
 განპქსნდეს 488
 განპქსნეთ 453
 გარაცხილ 477
 გარდაათხრევიან 474
 გარდაგაჯდევინე 140
 გარდაეკადის 464
 გარდავლენ 431
 გარდაიქდებოდეს 139
 გარდამოქდა 101; 301
 გარდაურთხმან 405
 გარდაქვლენ 496
 გარდმოადენს 479

გარდმოადინო 479
 გარდმოდგინებდა 480
 გარდმოვიდა 480
 გარდმოვრდომილსა 480
 გარდმომდინარე 480
 გარდმოსცვოდეს 479
 გარდმოცურის 479
 გა-რე-იყვანა 477
 გარემოდგა 176
 გარემოდგების 499
 გარემოავლეს 472
 გარემოევცეს 464
 გარემოევციან 464
 გარემოქცა 176
 გარემოქცეს 176
 გარემოიხილა 176
 გარემოსლვა 176
 გარემოსმოქმედებათა 176
 გარემოცულ 176
 გარემომოცივეს 287
 გარერჩელი 315
 გარეუკუნაქვეც 176
 გარეუკუნაქვეც 176
 გარეუკუნაქვიანა 176
 გარეუკუნაქვილიან 176
 გარეუკუნმოგაქვიან 176
 გარეშევიცივეს 176
 გარეშევიცე 176
 გარეშემციველი 176
 გარეშენ 346
 გარეშექცივე 176
 გარეშექცივეთ 176
 გარეშექცივესა 176
 გარეშეწერიით 176
 გარეშეხუცივითა 177
 გარეშე სიბრძნითა 378
 გარეწარიციოდეთ 177
 გარანა 250
 გასაცდელსა 477
 გასახსნელი 299
 გასამია 416
 გასამიენ 560
 გასწუთების 309
 გასჯილეთ 477
 გაუმეგრეთ 153
 გაუმარჯულა 14
 გაურბილო 3 8
 გაუწყებთ 145



გაუსენ 299
 გაუსენათ 299
 გაუხშირონ 299
 გაუქსნილიან 437
 გაქნევიანოს 140
 გაქუნდინ 557; 559
 გახსნამან 299
 გახსნას 299
 გახსონს 299
 გაქსომა 287
 გაქლადდეთ 483
 გაქყავს 477
 გაქსნა 477
 გბოდის 336
 გგლიან 411
 გგონია 417
 გგბრძვის 461
 გგვედრების 427
 გგუთხოვებოდეს 139
 გგმართლებოდის 139
 გგმო 284
 გგმოი 288
 გგმოისხილუვი 288
 გგმოსმოყუარისათა 284
 გგნახნიან 465
 გგნეთუაი 221
 გგნიტონ 241; 242
 გგოქტრი 227
 გგოუნოს 552
 გგსლიანი 311
 გგსმაი 286
 გგსმაი 453
 გგსმინოს 467
 გგსმის 429
 გგტუიროთს 468
 გგქმენი 440
 გგშინიან 411
 გგშინოდეს 446
 გგცილებოდეს 139
 გგჭებდა 459
 გგწვევებოდის 292
 გგწსენედ 397
 გგვანდეს 387
 გგვარღზეა 136
 გგვარღზედ 132
 გგვექმენ 292
 გგვეყავ 294
 გგვინდოდა 413

გგდილა 335
 გგბეკუმა 338
 გგღვანა 560
 გგთხრობდით 568
 გგინა 412; 413
 გგინდოლუ 413
 გგინდოლი 413
 გგინე 342
 გგინებს 342
 გგორგისანი 116
 გგიყრია 415; 417
 გგიყრიენ 404
 გგისწავიესყე 568
 გგუოფია 261; 415; 417
 გგუუარდინ 559
 გგიშეას 453
 გგინს 334
 გგინან 454
 გგინობიეს 552
 გგიძლავს 413; 414
 გგინარიან 412
 გგინმოდლი 456
 გგინმეე 567
 გგინსნა 452
 გგინსნას 452
 გგლახაქმა 16
 გგმოსია 415
 გგმოსუეი 396
 გგნებავსეე 567
 გგოგაი 288
 გგოდებლიან 437
 გგონება 210
 გგონებნ 387
 გგომამატიკოსობაი 217
 გგრიგოლ 328
 გგრიგოლო 170
 გგრკალი 319
 გგრცხუენიან 411
 გგრცხუენოდენ 294
 გგსურიან 411
 გგბძანებ 316
 გგგურემდეს 325
 გგვი 129
 გგვრგვინოსან იქმნა 166
 გგვოდნა 556
 გგვოდოს 408
 გგვებდედიან 434
 გგვხილო 552

გვეს 557
გუაიძულებლიან 437
გუაქლა 332
გუალუით 287
გუაქ 340
გუაქმნევიან 473
გუაქმნეც 471
გუაქმნიიან 472
გუაწუველიან 436; 437
გუახარებლიან 436
გუგონიედ 396
გუღასმან 90; 257
გუებრძვის 461
გუებრძოლიედ 400
გუეგემოენების 490
გუელ-ღრიაკლებთა 380
გუემამდე 372
გუერცა 134; 354
გუესმას 560
გუეიტყ 408
გუეექმნას 468
გუეშინიან 113; 411
გუეწიფების 407
გუეჭურეტ 281
გუიჩუნებლიან 436
გუიწირევედთ 129
გუიგსნან 551
გულისხმა- 297; 300
გულისხმა-ყო 450
გულისხმა-297; 300
გულისხმა-ეყოს 468
გულსმოდგინებთა 331
გულსმოდგინებთა 331
გულსმოდგინეთ 310
გულჯულობა 330
გუნატრიდიან 438
გუეხილო 551
გურკამ 319
გურკასა 320
გუსო 546
გუსემ 408
გქონდათ 146
გქონდიან 427
გყოს 550
გჩხრია 415
გყონიან 412
გძილი 336
გწადიან 412

ღა (კვემ.) 166; 167; 168; 169; 170; 249;
250

ღა, იყო 168; 169
ღა აპა 186
ღა აპა ესერა 186; 187
ღააგოდით 113; 455; 456
ღაადგენენ 424
ღაადგერების 495; 501
ღაადერგ 322
ღაადერგი 322
ღაადერგა 322
ღაადერგეს 322
ღაადეირებ 349
ღაათხრევიანა 140
ღააკლდების 498
ღაამტურია 545
ღაამუარენ 549
ღაამკვეენ 294
ღაამპროლე 307
ღაასევიით 116
ღაასოლვენეს 323
ღააცადებ 428
ღააწერიანა 473
ღაბკოლდეს 337; 338
ღაბნებნი 380
ღაბნები 380
ღაბნელდებიან 502
ღაბუროდინ 456
ღაგაგდებინებ 473
ღაგააკოლებსა 305
ღაგბანო 549
ღაგიბყრობსეე 508
ღაგლაბაკდა 484
ღაგლაბაკდებიან 484
ღაგლაბაკდების 484
ღაგლაბაკენა 484
ღაგლაბაკენებიან 484
ღაგლაბაკენების 484
ღაგრჩეს 316
ღაგსუამს 502
ღაგვგო 546
ღაგვტეოს 551
ღაგუაყენოს 551
ღაგუაბარწია 545
ღაგუაბარწიონ 551
ღაგუდელის 467; 469
ღაგჩეს 336
ღადვ. 555



დადგრომად 322
დადგრომილი 322
დადუმდა 483
დადუმდებოდეს 483
დადუმდეს 483
დადუმდიან 483
დადუმდით 483
დადუმნები 483
დადუმნედ 397
დადულდა 482
დაებყრა 317
დაედების 496
დაედვა 554
დაედვას 165; 490; 496
დაეთესა 489
დაემარხნეს 554
დაემარხნიან 464
დაემკვდრების 495
დაემორჩილედ 558
დაემორჩილენ 468
დაემორჩილიან 463
დაემტკიცენ 166
დაემტკიცოს 486
დაეპრკოლა 307
დაესრულების 487
დაეტეოს 467
დაეფარების 423
დაეფარვის 423
დაეფლაი 286
დაეფლვი 490
დაეცენონ 559
დაეყენოს 489
დაეჩუენენ 468
დაეცემის 494
დაეწერის 465
დავადერგით 322
დავადრგეთ 322
დავაკდეს 485
დავაკენს 485
დავაპრკოლნეთ 307
დავასომინო 473
დავაწერიე 470
დავემარხე 490
დავიბადე 489
დავიბადენით 489
დავით 9
დავითი 365
დავითისა 368; 369

დავითმან 366
დავითსა 366
დავიმკვდრებთმეა 499
დავიფლნეთ 3190
დავიხსენ 128
დაემძიმდებით 494
დაერდომილ 359
დაესდებ 501
დაესცემ 254; 497
დაეფალ 386
დაეყავ 556
დაეყვენ 556
დაეუდლით 485
დაეუეოი 440
დაეწერე 545
დაეკუხენ 353
დაეკსნად 811
დაეკელი 440
დაეკთესი 38
დაეკმეული 332
დაეკსნად 99; 311
დაზულობაი 227
დაიბადა 489
დაიბადები 489
დაიბადების 489
დაიბადნეს 489
დაიბანაკოლიან 456
დაიბანე 548
დაიბუროს 166
დაიბყრეს 317
დაივდების 557
დაიდვა 490
დაიდვას 165; 490
დაითესა 489
დაითესვის 489
დაითრეებოლიან 437
დაიკრძალნეს 489
დაიმალებოდეს 423
დაიმალოდა 423
დაიმარხა 490
დაიმარხვის 490
დაიმკვდრებს 494
დაისოლენეს 323
დაიტრონ 551
დაიუნჯიან 549
დაიფლა 490
დაიყენოს 489
დაიწაქებიან 306



დაიცვას 145; 552
 დაიძინოდით 113; 455; 456
 დაიწეროს 165
 დაიწვოდინ 437
 დაიწუას 452
 დაიწუეს 452
 დაიწუეიან 494
 დაიწუეინ 423
 დაიწუეის 423
 დაიპირედეგს 448
 დაიპრებოდეგ 400
 დაიხუქნა 353
 დაიქსნებინ 488; 493
 დაიქსნებოდეგ 400
 დაიჯუთეს 297
 დალილმან 135; A65
 დამადგინებელი 164
 დამადგინა 408
 დამამტიკებელ 359
 დამარღუეველ 359
 დამარბეს 389
 დამასკამსანი 287
 დამაჰრეე 545
 დამაკუდებელ 359
 დამაწერიი 470
 დამაწერიინა 471
 დამბრწყინი 163
 დამდაბლდიან 437
 დამდებელი 164
 დამეთესის 465
 დამეკლოს 467; 469
 დამირჩეს 316
 დამიტევიეთ 459
 დამინხრეკია 416
 დამიწერიენ 404
 დამეუიღრებულან 341
 დამწყებელი 163
 დამრჩა 131
 დამტიცდების 484; 486
 დამტიცდეს 484; 486
 დამტიცებულ 358
 დამტიცინა 434; 486
 დამტიცინების 484
 დამტიცინენ 486
 დამტიცინეს 486
 დამშუდდა 482
 დამშუდლების 482
 დამშუდდიან 482

დამშუდნა 482
 დამცხრობელი 164
 დამძიმებელი თავითა 378
 დამწიფდების 485
 დამწყვიეა #22; 236
 დამკებელ 299
 დანიელოსა 369
 დანიელმანცა 366
 დაპირებანჯედან 141
 დაპკოლებელ 305
 დაპკოლებისია 328
 დაპკოლდებოდეს 307
 დაპკოლდიან 307
 დარჩა 316
 დარჩით 315
 დარჩილთასა 315
 დარჩილსა 315
 დარჩომილ 316
 დარჩომილსა 316
 დასაბამითგან 375
 დასავეალამდენ 347
 დასარკელსა 316
 დასაუღეთის 129
 დასაჯე 385
 დასდრგუნე 321
 დასდრგუნევიდეს 321
 დასდუმნები 483
 დასთრგუნედ 311
 დასთრგუნევედა 112, 448
 დასოვდდენ 107
 დასოვლდიან 107
 დასოვლება 103; 106; 107
 დასოვლებული 102; 106; 107
 დასრულდების 487; 506
 დასჰდე 302
 დასცხრები 493
 დასცხრების 42
 დასწერტიდიან 434
 დასწუვიდა 255; 503
 დასწუზდებით 483
 დასწუნარდებიან 392
 დასწუნარდეს 392
 დასწუუეტს 309
 დასჯდები 302
 დაუბრმივიარ 420
 დაუვიეს 458
 დაუდგებოდეს 139; 446



დაუდგენიეს 425
 დაუთესიან 462
 დაუმარხან 405
 დაუმარხიედ 398; 462
 დაუპყრია 261; 415
 დაუპყრიეს 418
 დაუსხნეს 563
 დაუტევა 544; 555
 დაუტევეს 544; 545; 546
 დაუტევენესა 91
 დაუტეო 550
 დაუტეოს 549; 551
 დაუტეოსა 91
 დაუშთებთან 495
 დაუცვა 545
 დაუწერია 261; 416
 დაუწერიეს 416
 დაუქამიედ 398
 დაფლა 386
 დაფლუა 153
 დაფუძნებულ 349
 დაფუძნებულ იყო 166
 დაფუძნეილი 358
 დაქცევად არს 504
 დაყოვნება 312
 დაყოღდებთან 485
 დაყოღლით 485
 დაყოღება 358
 დაყოღებათ, 286; 358
 დაშაშველად 306
 დაშთომოდა 387
 დაშრიტე 386
 დაშტებთან 335
 დაშუერიით 386
 დაშურე 386
 დაშურიედ 401
 დაშუდე 302
 დაშუდები 302
 დაშუერდების 302
 დაშუილოთა 301
 დაშუისა 301
 დაცარიელდა 324
 დაცხრები 384
 დაძღებოდეს 446
 დაწერა 546
 დაწერილა 260; 341
 დაწერნა 563
 ჯაწეა 291

დაწეა 291; 545
 დაწუეს 544
 დახასრულოთ 562
 დახისაჯნეთ 301
 დახშეით 301
 დაჯრშეად 347
 დაჯრშული 347
 დაჯსენ 384
 დაჯსნა 550, 547
 დაჯსნეს 392
 დაჯღომილ იყოს 467
 დაჯე 329
 დაჰბადა 547
 დაჰპკოლდები 338
 დაჰპკოლდებოდენ 445
 დაჰპეროლინ 456
 დაჰვიწყდების 495
 დაჰვიწყება 560
 დაჰიდეა 35
 დაჰქაღეთ 336
 დაჰმარხოლის 455
 დაჰმარხოთ 551
 დაჰმუთალეს 545
 დაჰნერგონ 550
 დაჰპკოლდენ 305
 დაჰპკოლდეს 392
 დაჰპკოლდიან 392
 დაჰსცხრა 38
 დაჰსრუებთი 426
 დაჰსნდეს 448
 დაჰსენით 546
 დაჰსსნეს 392
 დგა 383
 დგან 429; 430
 დგას 429; 430
 დედა 358
 დედაით 288; 361
 დედაცათანა 331
 დედისა 257; 283
 დელოფალი 236; 355
 დედოფალი 353
 დედოფალი 353
 დედოფალი 325
 დედოფალსა 325
 დემხამა 136
 დეოფალი 236; 328
 დეოფლისა 328
 დეუთვალ 328



დეუფალი 328
 დეუფალო 328
 დია 133; 328
 დიად 328
 დიაკონება 211
 დიაკონებედ 218
 დიაკონთაი 229
 დიალოლონი 207
 დიაფსალმა 207
 დიდ 358
 დიდ საქმედ 378
 დიდი 358
 დიდმოქცევი 244
 დიდის გემოათა 378
 დიდრაქმა 221
 დიმჰკუ 106
 დიოდდედ 400
 დიოპეტი 212
 დიოფალო-დიოფალსა 328
 დიოფალსა 328
 დნებოდენ 446
 დიდებო 290
 დობუცხუფან 148
 დონანი 247; 249; 250
 დოტიკი 247
 დრამა 17
 დრაუნჯნი 223
 დროშაითა 288; 361
 დუჰკუ 106
 დურტჯვად 350
 დღე 279
 დღემდენ 116
 დღიდგან 375
 ებისკოპოს 319
 ებისკოპოსად 319
 ებისტოლე 319
 ებისტოლეთა 319
 ებრძვის 461
 ებრძოდა 461
 ებრძოდე 461
 ებრძოდის 461
 ებრძოლა 460
 ებრძოლე 460
 ებრძოლენ 460
 ებრძოლოს 460
 ეგდენ 327
 ეგდენი 327
 ეგდენსა 327

ეგზო 102; 334
 ეგთავე 117; 118
 ეგოდენ 327
 ეგოდენსა 327
 ეგონის 464
 ეგრე 14
 ეგრეშთ 279
 ეგრუთვედა 169
 ეგვბტეს 317
 ეგვბტით 317
 ეეა 364
 ევედრებთან 432
 ევთა 247
 ეენის 464; 465
 ეენოს 117; 468
 ეესეგია 208
 ეეჰსინო 214
 ეეჰაი 364
 ეხოენი 380
 ეხოის 288
 ეხოშ 330
 ეხოში 133; 330
 ეხლერებოდა 226
 ეთარგმანოს 467
 ეთესის 465
 ეთქვის 466
 ეთხოებოდეს 139
 ეკლესია 219
 ეკლესიასტე 210
 ეკლესიისა 359
 ეკლესიისისა 280
 ეკრძალუბის 423
 ეკრძალუბოდა 423
 ეკრძალუთ 558
 ეკუტერსა 158
 ელიასოჰს 257
 ელიასი 258
 ელისაბედი 364; 365
 ელოდიედ 400
 ელოცვებოდის 166
 ელოდიფორე 216
 ელუჰას 212
 ემაგალითებოდედ 396; 397
 ემართლებოდეს 446
 ემბანი 333
 ემეგობრებით 490
 ემშელია 221
 ემპალისტროა 210

ენბაზისაგან 313
ენბაზსა 313
ეპარხოსსა 158
ეპისკოპოსმა 16
ეპისკოპოსსა 319
ეპიტაფია 221
ეპიტირიტისი 159; 209
ეპიფანია 222
ეპოვის 466
ეპოენიან 465
ეპოის 465
ეპოი 288
ერგასისი 150; 151
ერდგულად 130
ერდგულებასა 130
ერდგულთა 130
ერესიოტსა 211
ერთაი 259; 290
ერთბამად 310
ერთგულობა 17
ერთი 357; 358
ერთკერპოიცა 288
ერთმანეთშიგა 339
ერთბატათ 310
ერთხელ 298; 300
ერთგელისა 296; 300
ერთკმობით 296
ერთისა პირითა 378
ერშა 361
ერშისი 212
ერო 222; 228
ეროდეს 278
ერჩიან 315
ერცახე 354
ერცახედ 354
ერცახმდ 354
ეს 134
ესავიცა 365
ესავს 428
ესაიამსა 369
ესდენსა 327
ესე 137; 265
ესევდეს 112; 448
ესვას 292
ესვენ 429
ესთა 118
ესთენ 308
ესთენი 308

ესთენთა 308
ესთენსა 308
ესშა 558
ესშალა 170
ესშას 453
ესშენ 559
ესშინ 427
ესშის 429
ესშოდინ 438; 557
ესშოდის 557
ესშოდენ 327
ესშოდენსა 327
ესშავლის 465
ესშაოს 117; 468
ეტრატი 73
ეტუმოლოგიობისა 220
ეტუფანე 317
ეტუფანეს 317
ეტუოტეს 445
ეტუოდინ 436; 437
ეტუოდიდ 436; 433
ეტუეს 429
ეტუფლები 431
ეტუფლების 431
ეტუყა 765
ეტუყოს 165
ეტუჟმე 73
ეტადავის 465
ეტშენ 440
ეტშენას 117; 468; 469
ეტშენაყე 568
ეტშენები 493
ეტშენების 505
ეტშენენ 467; 468
ეტშენიან 464
ეტშენის 465; 466
ეტშენეინა 140
ეტორშინის 464
ეტუოლა 457
ეტუოდეს 457
ეტუოდებოდა 422
ეტუოდვის 422
ეტუოდვოდის 444
ეტუოდოდის 444
ეტშინა 411
ეტშინიან 112; 113; 411
ეტშმაკი 358
ეტშმაკისათა 284; 360



ეშრომის 463; 465
 ეჩვენა 2921
 ერობა 353
 ეჩუენა 558
 ეჩუენის 465
 ეჩუცა 280
 ეცემოდიელ 400
 ეცინოდეს 444
 ეცინოდიელ 400
 ეცინოდის 444
 ეცნას 468
 ეცნის 464
 ეძება 459
 ეძებნ 459
 ეძიებდიან 435; 436
 ეძიებენ 430
 ეძიებნ 429
 ეძლის 464
 ეძლო 450
 ეწერაყე 141
 ეწერებოდეს 139
 ეწვოდეს 446
 ეწოდა 165
 ეწუართნიან 463
 ეწყვებიან 431
 ეკაპის 463
 ეკაპოს 468
 ეხილვის 464; 465; 466
 ეხილვის 468
 ეხილის 464; 465
 ეხილნიან 464
 ვაამბობინო 473
 ვადედლებთ 474
 ვაიძულეზბდი 439
 ვაკოცებდი 436
 ვაკურთხევედ 311
 ვალნ 429
 ვალს 429; 430
 ვამჯობინო 473
 ვანესტუებთ 474
 ვაიძულეზბდ 290
 ვარაზ-ვაჩე 135; 366
 ვარგ 126
 ვარდობაი 207
 ვარი 409; 410
 ვარქირი 122; 236
 ვარქუც 281
 ვარლუცე 280

ვარშამავ 226
 ვარნხილი 348
 ვასერებთ 474
 ვასიძეებთ 474
 ვასკულავი 338
 ვასკულავნი 338
 ვასკულავსა 338
 ვასუემდეთ 112; 448
 ვაქმნევეთ 471
 ვაშკარანი 231
 ვაცი 224
 ვაციოდვე 474
 ვაზში 295; 300
 ვაზში 295; 300
 ვაძვიდეთ 386
 ვაძოლი 443
 ვარძოლა-ყყო 475
 ვაგონებ 387
 ვაგრძნობდი 336
 ვაგენით 440
 ვაგლოვ 411
 ვაგლოვდი 439
 ვავედრებოდი 443
 ვენახითა 128
 ვენაჯისაი 286
 ვენაჯისგან 372
 ვერშემძლებელთა 164
 ვერშემძლებელი 163
 ვერცხლი 348; 349
 ვერცხლისა 348
 ვერცხლისაი 348
 ვეტყოდე 443
 ვეტლოდი 443
 ვეტყოდი 435
 ვექმნა 452
 ვექმნათ 452
 ვექმნები 505
 ვეწერებით 490
 ვეცინოდი 434
 ვეცურევები 490
 ვეწყვებოდი 437
 ვზრახვიდით 433
 ვზრუნევედეთ 448
 ვოჭუათ 551
 ვიღვათ 553
 ვილოლიან 434
 ვიღრე (წინდებული) 179; 180
 ვიღრემდენ 115; 347



ვიდრედალა 170
 კეთმენ 346
 ვათა 14; 339
 ვითარდა 169
 ვითარცადა 169
 ვითხოვდით 433
 ვიკითხვიდით 436
 ვილოცევედ 448
 ვილოცევი 439
 ვილოცვიდი 434
 ვილოცვიდით 435
 ვიშარხვიდით 437; 438
 ვინადგან 130
 ვინათგან 258; 384; 375
 ვინაიდგან 303; 363
 ვინაითგან 289
 ვინაიდა 169
 ვინაიდგან 375
 ვინეთგან 141
 ვიპარე 554
 ვირე 329
 ვირემ 329
 ვისო 371
 ვისსა 370
 ვისწაო 552
 ვიტურთიდით 437
 ვიტყოლე 443
 ვიტყოდი 434; 443
 ვიფუფუნები 490
 ვიქ 334
 ვიქმნათ 452
 ვიქმნები 504
 ვიქმნებით 504
 ვიქმოდი 443
 ვიქტეოლე 445
 ვილუაწოთ 551
 ვილუწიდი 438
 ვიუვენი 440
 ვიუფეებით 422
 ვიუოფოლით 422
 ვიშენით 449
 ვიცვალეზოდ 443
 ვიცვალეზოდი 443
 ვიცნათ 454
 ვიზილე 545
 ვიზილო 550
 ვიზილოთ 556
 ვიჯსნა 452

ვიკნათ 454
 ვკითხე 387
 ვკითხო 387
 ვლენ 430
 ვლენან 427; 430
 ვმალლოდი 437
 ვმონებდეთ 388
 ვმსახურებდ 388
 ვმსახურო 388
 ვნატრი 388
 ვნებათ 310
 ვპოვენ 563
 ვპოვო 556
 ვპოთ 551
 ვრბიოლე 443
 ვრბიოდეთ 445; 446
 ვრბიოდი 443
 ვრქუა 388
 ვრწამ 388
 ვსდევენილ 439
 ვსვი 294
 ვსო 122; 235
 ვსტანჯევედ 439
 ვსტყუენევი 439
 ვსულგრძელეზოდ 475
 ვსცემდი 436
 ვტირიდი 435
 ვტყუი 290
 ვქენით 133
 ვქმნა 453
 ვქმნათ 453
 ვქმნე 453
 ვლალად-ვყავ 474
 ვლალად-ყო 475
 ვლალად-ყოთ 475
 ვლალატ-ვყავთ 475
 ვლალატ-ყოთ 475
 ვყოთ 550
 ვშაჯო 306
 ვშრუებოდი 324
 ვეთე 387
 ვეთით 387
 ვეილი 337
 ვერემლო 291
 ვეზომდეთ 314
 ვჭრუიდი 448
 ვწინაისწარმეტყუელებ 475

ენიანისწარმეტყულებლ 475
ეწუხდი 435
ეხედველი 439
ეხედვილი 436
ეხედვილით 438
ეკავიარ 421
ეკონეზი 439
ეკონია 417
ეკიოხვედი 439
ეკქმენ 393
ზადიკობდეს 320
ზაკვით 339
ზაქარიასა 368
ზეგარდმო ღმრთეებითა 378
ზეგარდმოითვანვე 289
ზეგარდმოისა 288
ზედ 132; 326
ზედაალიყრა 177
ზედააე 177
ზედადაადგეს 177
ზედადგომითა 177
ზედაიწუადა 177
ზედამდგომელ 177
ზედამდგომელობთ 177
ზედამდგომელობითა 177
ზედამიადგა 177
ზედამიეტევენს 177
ზედამიტევებითა 177
ზედამიწუნით 177
ზედამოადგა 177
ზედამოსლვათა 177
ზედამოსლვასა 177
ზედამოსლვისაგან 177
ზედამოუტდეს 177
ზედამხედველობაი 177
ზედან 141
ზედაუბურაობითა 177
ზედაწერილი 177
ზედგომად 177
ზედგომაი 177
ზედგომითა 177
ზედგომისაგან 177
ზედდამკობელი 177
ზედამოფენილთა 177
ზედმოფენილსა 177
ზედმოხილვისა 177
ზედწოდებულსა 177
ზეით 289

ზეითგან 289
ზემდე 260
ზემოითვანითა 289
ზემოტევიან 154
ზედადასზედა 287
ზესთ 326
ზეშთ 326
ზეცათ 98; 310
ზევარაკო 294
ზი 385
ზორობაბელ 211
ზრახავ 385
ზრახავნ 387
ზრახავთ 385
ზრახველი 400
ზრახვიდეთ 385
ზრახვიდიან 436
ზრუნავ 385
ზრუნავთ 385
ზრუნვიდიან 435
ზრქელი 304
ზუაობენ 431; 432
ზღვათასა 292
ზღვაი 292
ზღვასა 291
ზღვისაგან 292
ზღვისანი 292
ზღვამდენ 347
ზღუასა 291
თავუნა 45
თავადმა 361
თავიღგან 303; 363
თავს-ისხამს 494
თავსმდებობითა 128
თავყვანის-სეცს 296
თავყვანისმცემელთა 15
თავ-ჰუოს 44
თამარისა 370
თამარიცა 365
თანადშესამოსლები 176
თანამეტებდურმან 141
თანამოყუსენი 380
თანაუვიდოდე 444
თანაშე 224
თანაწარატანა 175
თანაწარაყოლა 176
თანაწარავიყვანო 176
თანაწარავკველ 176



თანაწარგვლეთ 176
 თანაწარიტანა 175
 თანაწარიტანნა 175
 თანაწარიტანნეს 176
 თანაწარიყვანა 175
 თანაწარიყვანა 175; 176
 თანაწარიყვანნეს 176
 თანაწარიყოლოს 176
 თანაწარგვლეთ 176
 თანაწარიბუნნეს 176
 თანაწარმგადე 176
 თანაწარმგელი 176
 თანაწარსლვად 175
 თანაწარსლვით 175
 თანაწარსრულ იყო 175
 თანაწარსცა 176
 თანაწარუვალსა 175
 თანაწარკდილ 176
 თანაწარკვეს 176
 თანაწარკვდა 176
 თანაწარკვლების 176
 თანახატკმნად 176
 თანახილვად 176
 თარკუჭი 13; 364
 თაყვანისცემა 292
 თაუსდებობითა 153
 თაფრუჭი 352
 თაფსა 322
 თაყუანის-აცემი 471
 თაყუანის-ვაცემინე 471
 თაყუანის-საცემელით 323
 თბილელისა 320
 თევდორაჰა 135
 თევდოხიანნი 311
 თესლად-თესლადისაჲ 286
 თესლამდე 373
 თესლამდინ 115
 თეტტალონიკე 211
 თვისითა 292
 თიეებნი 380
 თითო 257; 284
 თითო სამოსლითა 379
 თინათინისაგან 370

თოთხმეტსა 326
 თორმეტთა 326
 თუც 280
 თუცნი 280
 თუცსა 280
 თუნ 14; 116
 თუნიერ 258
 თუე 329
 თუეთა 329
 თუესა 329
 თუც 280
 თფილელსა 306
 თფილისი 102
 თფილისსა 306
 თქმევა 472
 თქმულისა 340
 თქოლიან 456
 თქვდ 397
 თქვდ 401
 თქვთ 384
 თქუედ 547
 თქუენთაჲსა 286
 თქუენმა 361
 თქუეს 546
 თხამლად 339
 თხოამდენ 115
 თხუთმეტი 326
 იაკობი 365
 იაკობისმა 266; 361
 იაკობმან 366
 იაკობსა 367; 368
 იანბიკოთათა 313
 იანბიკონი 313
 იბანებოლიან 456
 იბანებოლინ 456
 იბანოლიან 113
 იბანოლინ 113
 იგავი 227
 იგერ 118
 იგი 261; 264; 265
 იგია 260; 341
 იგივე 265
 იგლოვედ 429
 იგლოვდი 447
 იგოლდებლიან 437
 იგრიკაი 207
 იგუემებიდ 429
 იგურდიობისა პტოსი 247



იდაყუტავან 375
 იდებდენ 553
 იდებდეს 553
 იდიდა 558
 იდიდოს 166
 იღვა 553
 იელუსარიშის 132
 იელუსარიშს 132
 იერემიასა 368
 იერიქოისსა 372
 იერუსალმში 277
 იერუსალმში 277
 იერუსალმშით 277
 იესოს 258; 284; 360
 იესუ 211; 213
 იესუისი 288
 იესუის 287
 იესუისა 369
 იესუს 258; 284; 360
 იესუსა 284; 285
 იესუსთვის 285
 იესუსი 284; 285; 360
 იესუსნი 285
 ივანე 16; 142
 ივანესა 142
 ივლტოდეს 445
 ივტოდა 332
 ივტოდეს 332
 იზარდებიან 429; 430
 იზარდებიელ 430
 იოქუნ 406
 იოქუემდეს 448
 იოქუშოდელ 396
 იოხოვდიან 436; 438
 იოხოვედ 429
 იოხოვენ 431
 იოხოვს 430
 იოქულეების 428; 431
 იკითხვების 423
 იკითხვოდინ 423
 იკონომოსისა 159
 იკონომოსსა 159
 იკრეკ 123
 იკრპენ 123
 იკურთხეოდიან 165
 ილიკტრონისაი 207
 ილოცვედა 112; 448
 ილოცვედი 440

ილოცვედ 430
 ილოცვენ 99; 430; 432
 ილოცვიდიან 436
 ილოცვიდიელ 400; 436
 ილოცვიდით 435
 იმა 379
 იმავე 137
 იმაზედა 136
 იმაღვოდა 423
 იმარტულა 165
 იმარხავნ 431
 იმარხავს 431
 იმარხვედეს 139
 იმარხვედი 440
 იმას 114; 115
 იმღერდიან 433
 ინანდიელ 400
 ინანიან 429
 ინეზია 286
 ინებო 441
 ინიოხი 203
 იოანენი 371
 იოვანეშ 280
 იოვანესა 368
 იოვანესა 368
 იოველ 216
 იოვილესოს 216
 იონაის 288; 361
 იონაისა 368
 იოსები 365
 იოსებისა 369
 იოსებმან 365
 იოსებსა 368
 იოტა 215; 229
 იპარსვედეს 112; 448
 იპოდროში 213
 იპოების 446
 იპოების 427
 იპყრობების 423
 იპყრობებოდა 423
 ირისე 208
 ირწყვებოდეს 423
 ირწყვოდა 423
 ირწყვოდეს 423
 ის 134; 328
 ისაკი 365
 ისაკმან 365; 366
 ისაკსა 367



ისგ 151
 ისგლეთ 151
 ისი 114; 115; 134; 137; 261; 262; 328
 ისიძენ 432
 ისმას 453; 454
 ისმენ 429; 430
 ისმენდიან 434
 ისმენენ 429
 ისმენს 429; 430
 ისმინა 450
 ისმინე 547
 ისმინეთ 547
 ისმინეს 562
 ისმინოლიან 113; 456
 ისმინონ 551; 554
 ისრაელ 277
 ისრე 118
 ისუნებდა 318
 ისუნებნ 318
 ისწავლიდიან 435
 ისწრაფდიან 438
 იტანჯებიან 422
 იტანჯებოდენ 446
 იტურთავთყე 117; 568
 იტყვის 294
 იტყოდ 444
 იტყოდედ 396
 იტყოდეთ 444
 იტყოდენ 396; 445
 იტყოდი 444
 იტყოდიედ 396; 437
 იტყოდით 441
 იტყუნ 429
 იტყუს 429
 იტყუიედ 240
 იულაისისა 288; 361
 იულაისისა 369
 იქ 334
 იქებოდენ 445
 იქენჯნებოდენ 445
 იქმ 505
 იქმან 428
 იქმედ 428
 იქმთ 426
 იქმს 429; 430
 იქმნაი 286
 იქმნას 452

იქმნების 482; 504
 იქმნებოდა 503
 იქმნებოდედ 396
 იქმნებოდენ 445
 იქმნედ 401; 402
 იქმნიედ 401
 იქმოლიან 435
 იქმოლიდ 400
 იქმს 429; 430
 იქნა 334
 იქნე 334
 იქნებოდენ 446
 იქნებოდეს 334; 446
 იქორწინებოდენ 446
 იქცეოლიან 437
 იღრქენ 123
 იღუძებედ 431
 იღუძებენ 431
 იღბენდა 337
 იღბენდეს 337
 იყენედ 401
 იყიდდეს 504
 იყო 450
 იყოთ 146
 იყოს 559
 იყოსდა 170
 იყოფები 422
 იყოფებიან 422
 იყოფებინ 422
 იყოფების 422
 იყოფებოდა 422
 იყოფებოდინ 422
 იყოფებოდის 422
 იყოფვოდა 422
 იყოფვოდ 445
 იყოფვოდი 422
 იყოფი 422
 იყოფოდა 422
 იყუნ 406
 იშგუილ 150
 იშვას 453
 იშუეა 253; 301
 იშუებდიან 436
 იშხნელმა 16
 იცემა 461
 იცემდიან 435
 იცვალეზიან 428
 იცვალეზის 428



იცინ 430
 იცინოდელ 400; 437
 იცნობა 166
 იცნოდა 556
 იცოდა 556
 იძვეს 495
 იძიენ 549
 იძლევიან 428
 იძლევის 428
 იძროდენ 446
 იწონდიან 437
 იწროისაგან 288
 იწვა 165
 იწუების 423
 იწუებოდა 423; 503
 იწურვილიდა 317
 იჭირვოდენ 445
 იხარებდიან 429; 438
 იხარებდინ 559
 იხარებენ 429
 იხილა 543; 544; 554—55
 იხილეთ 547; 562
 იხილეს 543; 546
 იხილიან 549
 იხილნეთ 562
 იხილნეს 556
 იხილონ 551
 იხილოს 551
 იგმევდეს 340
 იგზია 340
 იგსენებდიან 438
 იგსენებენ 430
 იგსენებს 429
 იგსენი 441
 იგსნან 452
 იგსნას 452
 იგსნეს 452
 იგუთო 285
 კაბადუკიანსნი 372
 კადრეთ 130
 კაენი 364
 კავთულამა 135
 კათალიკოზი 290
 კათოლიკე 213
 კაიოფაისა 369
 კალამი 73
 კალაფატნი 159
 კამბეჩოვანისა 343

კანაას 286
 კანდელაკსა 159
 კანი 241
 კარგა 133
 კარვებთაგან 380
 კარვებთაცა 380
 კასტაბული 207
 კატალაკთა 217
 კატევეთია 247
 კაც 358
 კაცია 19
 კაცება 267; 361
 კაცთმოყუარება 257; 283
 კაცთმოყუარეჲ 287
 კაცთმოყუარე 183
 კაცი 358
 კაცისანია 341
 კაცმა 135; 362
 კახაი 13; 16; 19; 364
 კახოსა 136
 კეღარი 211
 კელაბტრითა 317
 კელრისა 159
 კენდინარისა 158
 კერკეტონნი 210
 კერპებთა 380
 კესარსა 278
 კესრისაჲ 279
 კიღემღე 260
 კიღმდგან 363
 კიღითგან 375
 კითხვისსახედ 244
 კითხვისსახენი 243
 კიმილია 215
 კიფა 221
 კლემაქსი 222
 კმოდეთა 352
 კმოდესა 352
 კნიწერთა 169
 კნიწლადა 169
 კნიწლაძეცადა 169
 კოლჯვისტენი 220
 კონიაი 209
 კორინთეთ 310
 კოჩ 18
 კონემაისითა 18
 კოწოლ 223; 224
 კრებულთ მათით 376



კრეკია 122
 კრინოათა 210
 კროკოდილო 213
 კრულა 19
 კვრიაკე 73; 219
 კვრიელესონი 215
 კვრილქსი 278
 კუარცხბეკი 388; 339;
 კუარცხლბეკია 341
 კულაპარატის 325
 კუმოდინ 434
 კუპაროზსა 210
 კურდღელი 353
 კურდღლისა 353
 კურნაქსა 320
 კუროთავთავან 331
 კუროსთავებითა 225
 კუროსთავი 225
 კურუსთავი 258; 284
 კუტალითა 288
 ლაგურკა 49
 ლაგრას 158
 ლაზარეთა 371
 ლამაზმა 362
 ლექსი 120; 202; 232
 ლიტონი სიტყუა 234
 ლიტრა 17
 ლიტრად 159
 ლოპინარი 210
 ლუსმართა 318—319
 მაგა 379
 მაგის სახისათვის 183
 მადრიელ 325
 მადრიელე 325
 მაზედა 331; 373
 მაზღვა 472
 მათვანიევა 341
 მათეც 279
 მათქმევი 474
 მალაქი 219
 მამეალთა 138
 მამაით 263; 361
 მამაზა 267; 361
 მამად 386
 მამაცა 283
 მამესწარსა 138
 მამიგია 138; 481
 მამისათა 129

მამკუდარი 138; 481
 მამფლისა 342
 მამცა 138
 მამცეს 138
 მანანად 210
 მანგლითა 325
 მანდრინნი 159
 მართა 365
 მართალი კაცი 358
 მართად 286; 365
 მართადს 286; 287
 მართადსა 368
 მართე 292
 მართევი 294
 მართლისაებრ ბტოსი 247
 მართუც 280
 მარია 221
 მარიამთასა 371
 მარიამი 364; 365
 მარიამისა 368
 მარიამისასა 369
 მარიამნი 371
 მარიამსა 367
 მარილი 359
 მარილიანსა 311
 მარსკულავისა 351
 მარსკულავნი 35
 მარტურობისაცა 257; 283
 მარცულთა 240
 მარცხენაი 350
 მარცხენასა 350
 მარხვისა 285
 მარჯუცნი 280
 მარჯუნა 257
 მარჯუნაი 350
 მარჯუცნი 280
 მარჯუცსა 280
 მაძულეებს 290
 მასკულავ 351
 მასკულავთაებრ 351
 მასშია 416
 მასშიენ 405
 მასშიეს 416; 560
 მაუწყე 548
 მაქმნეველ 473
 მაქმნევი 473
 მაქმნიეს 471
 მაყვალ 294



მაცლოანი 340
 მაცლოვანსა 340
 მაშა 574; 575; 576; 577
 მაცხოვარ 183
 მაცხოვარი 359
 მაწერიებლედ 470
 მგზავსი 324
 მგლიან 112; 410; 411
 მგონებელმან 163
 მგონია 415
 მგონიხარ 421
 მგუერდისა 343
 მდაბლისა 283
 მდიდარაი 231; 245
 მდიქისაქემ 135
 მღრანჯობელობა 227
 მეთურამეტე 293
 მეთურამეტესა 292
 მეთურამეტესა 132
 მებრძვის 461
 მეგვბეტლისაი 317
 მეღვარი 120; 225; 226
 მეღვარსა 233
 მეღვრობაი
 მეერგასედ 219
 მეექუსემდინსა 115
 მეთერთმეტე 325
 მეთორმეტესა 326
 მელანი 73
 მელქიზედევისა 368
 მენ 346
 მენავეი 286
 მეოთხისა 312
 მეორე ბერმან 379
 მეორე ნათელ-ყოფასა 379
 მეორე 278
 მეობ ზეყე 11
 მერე 334
 მერკი 295
 მესაბხეველ 279
 მესამე 279
 მესდულენი 321
 მესიტ 215
 მესმას 559
 მეტაფრას 217
 მეტმა 135
 მეტყუელი 164
 მეტყუელმან 162

მეუა 157
 მეფეთამდინ 115
 მეფემა 361
 მეფესა 278
 მეფუთ 213
 მექმე 141
 მეყსეულად 122
 მეყუსა 349
 მეყუსულად 349
 მეშინიან 410; 411
 მეჩუნა 558
 მეცდე 141
 მეცილებოდეს 139
 მეცხრამეტესა 326
 მეზუთეთ 310
 მეკს 306
 მეკსეულად 306
 მზდელი 335
 მზიარებელი-163
 მზრახულ 129
 მზუაენი 343
 მზღვრითა 128; 133; 344
 მთათ 98; 310; 363
 მთუარე 312
 მთუარეი 312
 მთუარე 312
 მთუარისა 312
 მთურალ 323
 მთურალობითა 132; 323
 მთურალობისაგან 132
 მთხრებსა 332
 მიავლენს 424
 მიგაელენებ 424
 მიგიგიეს 458
 მიგიზილვიან 437
 მიგიტეოთ 568
 მიგილბიეს 458
 მიგილიეს 458
 მიგუაყრდნობდიან 437
 მიგუიზილეს 547
 მიგქცეს 99; 100
 მიგცე 305
 მიგცემ 499
 მიგახლებოდენ 445
 მიემგზავსეების 324
 მიემგბოდეთ 443
 მიემგბოდეთ 443
 მიერიოთგან 375



მიეტყვი 501
 მიელს 464
 მიელოს 469
 მიეცა 558
 მიეცეში 255; 496; 499
 მიეცემის 497; 499; 500
 მიეცეს 499
 მიეცო 166; 441
 მიეწერის 465
 მივა 341
 მივეცი 440
 მივიდიედ 401
 მივილოდეთ 446
 მივილოდენ 444
 მივილოდეს 446
 მივილოდიან 438
 მივისწრაფედ 99
 მივიცვალებით 501
 მივლენ 431
 მივსცემდი 439
 მივსწუეთ 309
 მივეცე 387
 მივეცემ 386
 მიზეზი 359
მიზეზობითი 247
 მითხარლა 548
 მიივლინა 165
 მიიზიდვის 431
 მიიქვა 294
 მიიღებდიან 438
 მიიღებენ 432; 500
 მიიღებს 492
 მიილოდის 455
 მიიყვანებოდიედ 400
 მიიყვანის 431
 მიიწვევის 501
 მიმავლინე 547
 მიმეშვდემდე 260
 მიმთვალველთა 1168
 მიმთხუეული 164
 მიმიღიეს 458
 მიმიშუას 551
 მიმიცემია 416
 მიმოაქუნდიან 435
 მიმოლაზრუნეიდა 387
 მიმოლაპზრუნეიდა 387
 მიმოლდე 393
 მიმოსდე 393

მიმოასდე 393
 მიმოუტაცია 459
 მიმღებულად 164
 მიმწოდებულმან 162
 მინდა 412; 413
 მინლოდა 413
 მინლოდეს 413
 მიყვანეს 290
 მოთხისა 312
 მიპოვნია 416
 მიპყრიხარ 421
 მი-რამ-ესწუეთ 307
 მირონ 208; 210
 მისდრკა 392
 მისთა 283
 მისთენ 116
 მისისა 257; 283
 მისცა 451; 546
 მისცენ 544
 მისცეს 544
 მისციის 549; 554
 მისციის 563
 მისციოდის 456
 მისწუეთ 309
 მისწუთების 309; 494; 500
 მისწუთეთ 309
 მიუგებდი 439
 მიუგებს 429
 მიუვლინა 451
 მიუვლინებია 418
 მიუვლინებიედ 402
 მიუვლინებიეს 418
 მიუთხარ 546
 მიუთხარა 546
 მიუტევი 543
 მიუღებდიედ 398
 მიუღებდიეს 458
 მიუღებდიერთ 420
 მიუღია 456
 მიუღიეს 458
 მიუწვა 294
 მიუშუას 550
 მიუწლომელი 340
 მიუწლომელი 340
 მიუწლომელსა 308
 მიუწლომელსა 308
 მიქელცა 135
 მიქცა 303

მიტე 100; 303; 304
მიტეა 303
მიტევალი 493
მიტევი 303
მიტევი 304
მიტეულმან 162
მიტეულმით 335
მიტონ 551
მიტრეი 418
მიტრია 95; 261; 415; 416
მიტრია 261; 416; 417
მიტრია 418
მიტრია 416
მიტრია 334
მიტრია 261; 416
მიტრია 416
მიტრია 247
მიტრია 416
მიტრია 413; 414
მიტრია 128
მიტრია 260; 373
მიტრია 14
მიტრია 410; 412
მიტრია 555
მიტრია 547
მიტრია 440
მიტრია 544
მიტრია 38
მიტრია 38
მიტრია 555
მიტრია 548
მიტრია 548
მიტრია 210
მიტრია 286
მიტრია 166
მიტრია 130
მიტრია 344
მიტრია 226
მიტრია 412
მიტრია 396
მიტრია 206
მიტრია 436
მიტრია 413
მიტრია 342
მიტრია 369
მიტრია 495
მიტრია 424
მიტრია 472

მიტრია 424
მიტრია 225; 498
მიტრია 559
მიტრია 115
მიტრია 473
მიტრია 116
მიტრია 558
მიტრია 148
მიტრია 497
მიტრია 474
მიტრია 316
მიტრია 128; 299
მიტრია 127; 128; 299
მიტრია 128; 299
მიტრია 446
მიტრია 458
მიტრია 458
მიტრია 416
მიტრია 550
მიტრია 457
მიტრია 146
მიტრია 437
მიტრია 502
მიტრია 553
მიტრია 457
მიტრია 556
მიტრია 556
მიტრია 340
მიტრია 408
მიტრია 127
მიტრია 166; 408
მიტრია 465
მიტრია 501
მიტრია 492
მიტრია 494
მიტრია 408
მიტრია 544
მიტრია 544
მიტრია 494
მიტრია 407
მიტრია 304
მიტრია 493
მიტრია 139
მიტრია 464
მიტრია 468
მიტრია 468; 469
მიტრია 429
მიტრია 445



- მოესრათ 568
 მოელოს 468
 მოეც 544; 546
 მოეცის 465
 მოეხსენებოდეს 299
 მოეკსენების 494
 მოვალნ 429
 მოვალს 429; 494; 426; 497
 მოვაკლი 446
 მოვაკლივით 471
 მოვაკსენო 550
 მოვე 329
 მოვედ 440
 მოვედი 440; 441
 მოვედით 342
 მოველოდი 443
 მოვიბანე 548
 მოვიდა 451
 მოვიდენ 562
 მოვიდეს 451
 მოვიდიედ 401
 მოვიდოდიან 437
 მოვიმსთულეთ 343
 მოვიღეთ 552
 მოვიწყალ 440
 მოვიქსენებდი 435
 მოვეკუდები 493; 500
 მოვეკუდებით 500
 მოვეკუედი 440
 მოვლენ 255
 მოვლენან 497
 მოვლენილნი 425
 მოვლინებულ 425
 მოვლნეს 563
 მოვლო 546
 მოვსთლო 340
 მოვსთულევდეთ 139
 მოვსწყდებით 498
 მოზღვეგი 130
 მოიგებს 494
 მოიგონებ 493
 მოიგონოს 551
 მოიკითხვების 423
 მოიკლა 166
 მოიკუეთოს 165
 მოიკუეცეთ 547
 მოიმყო 546
 მოიმტკიცა 545
 მოიპოვებიან 432
 მოიპოვეთ 547
 მოირჩო 316
 მოირწყებოდედ 399
 მოისთლოთ 340
 მოისრავეს 329
 მოისწრავლით 435
 მოისწრავეს 329
 მოიტაცა 545
 მოიქცევედ 429
 მოიქცეოდეს 445
 მოილო 450; 562
 მოილოდიან 456
 მოიყვანა 165
 მოიწყვის 493; 494
 მოიწია 450
 მოიხსენე 17; 298
 მოიხსენენ 299
 მოკლომადვე 340
 მოკიდე 387
 მოკუდებიან 494
 მოკუდების 500
 მოკუედინ 559
 მოკუეთილა 341
 მოლაზნობად 319
 მოლაზნებისასა 319
 მოლაზონთა 319
 მოლაზონი 19; 131; 319
 მოლაზონსა 319
 მოლოზონთა 131; 319
 მოლოზონი 319
 მოლოქ 216
 მომავალი 496; 506
 მომავალისა 496; 506
 მომართ 340
 მომდეედ 439
 მომდეედი 439
 მომღრეკელთა 164
 მომეცი 441
 მომეცინ 548
 მომიყვანებია 418
 მომიწოდენ 556
 მომიწოდეს 556
 მომიწოდნა 556
 მომკუდარ 358
 მომკუდარი 358
 მომლამ 135
 მომრგულან 330



მომცა 544
 მომწიფნა 485
 მომწოდებლობა 228
 მონაზონა 245
 მონაზონმან 158
 მონდომილისა 413
 მორეწთა 278
 მორჩაისა ძე 16
 მორჩი 16
 მორჩობა 316
 მოსაგრე 228
 მოსაკიდელი 226
 მო-სამე-იკუთვედ 297
 მოსარჩლე 315
 მოსარჩლეთა 316
 მოსდულიან 321
 მოსემან 366
 მოსთლოთ 340
 მოსლვად არს 504
 მოსლული 317
 მოსრან 555
 მოსრულ 317
 მოსრულსა 317
 მოსრწყეთ 391
 მოსლ 339
 მოსულა 292
 მოსლა 545
 მოსძლდების 499
 მოსწყუედლიან 434
 მოსწყუიტე 309
 მოუგებედ 398
 მოუგებენ 406
 მოუგია 458
 მოუგიან 566
 მოუკლინებიარ 420
 მოუკრძალენ 405
 მოულებედ 398
 მოულებიეს 553
 მოულებს 495
 მოუღიეს 457
 მოუცეშია 416
 მოუცეშიხარ 420
 მოუცუენებიარ 420
 მოუცუენანედ 402
 მოუწესს 431
 მოუწოდა 451
 მოქუცა 307
 მოქუცემ 307

მოქცა 303
 მოქცეს 100; 303; 304
 მოყავ 367
 მოქალოს 145
 მოკიკული 228
 მოკიკულისა 283
 მოკლარმა 361
 მოწყაღმ 279
 მოწყაღმნი 278
 მოწოდებულ აქმნა 165
 მოწყალმ 279
 მოწყუდნეთ 384
 მოხადეთ 101; 386
 მოხდა 295
 მოხედის 555
 მოხულ 24; 495;
 მოხუედ 24
 მოხუედი 440
 მოქვარდებოდიედ 400
 მოკლედიენ 504
 მოკლედიეს 562
 მოკლედიან 434
 მოკლედი 500
 მოკუეთოს 550
 მოკვადეთ 101; 297
 მოკვადოს 550
 მრავალთმოწყალე 183
 მრავალ სამეფოდ 378
 მრავალ ღმერთთა 378
 მრავალ შეცოდებათა 137
 მრგლოვანი 79; 80
 მრეწეული 351
 მროწეული 351
 მროწეულსა 351
 მრქო 122; 235
 მრჩობლი 223
 მრცხენიან 112; 410; 411
 მრწეღმ 278
 მსახურა 388
 მსახურე 388
 მსახურებდა 388
 მსახურებდეს 388
 მსახური 358
 მსგაუსიერი 134
 მსგეფსამედ 260; 329
 მსგეფსი 150; 151
 მსულევანი 318
 მსუნეენი 318



- მსურიან 411
- მსუქანი ბატისაცა 378
- მსუქანი ქათვისა 378
- მსხული 343
- მტანჯველთაისა 287
- მტუტრითა 280
- მუნამდეს 116
- მუნამდინ 115
- მუნქუესვე 122
- მუნშარნი 319
- მუცილშივან 331
- მუნხრანი 325
- მფარვილიან 437
- მფრთოვან 343
- მჭონებელი 164
- მჭონებელმან 163
- მჭონებელსა 163
- მღდელთმოლაზონთა 131
- მღრდელთა 134; 347
- მღრდელი 134; 347
- მღრდელთმთავარ 134
- მღრდელთმოძუართა 134; 347
- მღრდელნი 134
- მეცნა 408
- მეცნეს 408
- მეის 122
- მეისი 223
- მყოფთა 163; 164
- მყოფი 164
- მყოფმან 163
- მყოფსა 163
- მყუარ 312
- მყუევარ 312
- მშაჯული 306
- მშვიდობისა 293
- მშუდაისტოხ 288
- მშუა 292
- მშუიღამა 135
- მშუიღობისასა 372
- მცბიერნი 343
- მცბიერსაცა 343
- მცველი 359
- მცირედლადა 169
- მცირეშ 279
- მცუეალეებელი 293
- მცხედრითა 343
- მძლითა 133; 344
- მძვარცველი 324
- მძვართა 312
- მძღვრითა 133
- მწალიან 412
- მწამ 336
- მწემ 336
- მწემი 336
- მწლაფრ 325
- მწოდებელმა 362
- მწოველ 353
- მწუეალეებელთა 129; 293
- მწუხრამდენ 116
- მწყემს 358
- მწყემსი 358
- მკირნე 141
- მხთისანი 132
- მხიანებუა 298
- მხივანი 298
- მხლისსა 372
- მხოლობითი 247
- მკედრული 82
- მკეულმა 362
- მკევენები 344
- მკიე 298; 299
- მკიისფერსა 298
- მკრცითა 347
- მკრცოვანი 347
- მკუედნელი 295
- მკუმლივიდიელ 433
- მკურვალე ლოცვითა 378
- მჭავრი 332
- მგ(რ)შკილ 106
- ნაბერწყალი 353
- ნაგრტენი 319
- ნავ 358
- ნავი 358
- ნავლულეა 230
- ნაზარეთად 377
- ნაზმა 362
- ნათანელი 365
- ნათლისმცემელისათა 284; 361
- ნაკრტენი 319
- ნაკუარცხალი 350
- ნაკუარცხალსა 350
- ნაკუერცხალი 350
- ნაკუერცხალსა 350
- ნამგლად 325
- ნამგლები 325
- ნამღვლე 314



ნამდუღვე 314
 ნამდუღვეობა 230
 ნარი 241; 242
 ნაულისაი 293
 ნაჟონები ვეძისკვეთა 137
 ნაყოფებნი 380
 ნაყოფთაისა 286
 ნაში 142
 ნახედეს 448
 ნახევრამდინ 115
 ნაკუთევალ 297
 ნდომა 413
 ნებეველა 448
 ნეგტარიოს 317
 ნერწყვითა 339
 ნერწყუა 388
 ნერწყუშდინა 281
 ნესტან-დარეჯანისა 370
 ნესტო 340
 ნეტარებათ 310
 ნიგოზი 224
 ნიგუზისაი 224
 ნიშნიანი 311
 ნორჩი 16; 351
 ნუგეშინის 342
 ნუგეშის 342
 ნუსხა 80
 ნუუკუელა 169
 ნუუკუე 280; 281
 იძულები 290
 ისწავე 290
 იფქლი 290
 იყო 290
 იციით 290
 იესეთად 377
 ითხმოცდაათისა 327
 ითხმოცდაცხრასა 327
 ითხშაბათისა 295
 ინი 241
 ირთი 247
 ირმეოცდათურამეტი 326
 ირმიოც 312
 ირმიოცთა 312
 ირმოცდათხუთმეტ 327
 ირმოცთა 327
 ირმოცფასა 327
 ირმოცი 327
 ირჭელ 322

იქროთა 129
 იქროსა 288; 361
 იქროპირისა 257; 283
 იქროსა 128
 იქროსაი 258; 284
 იქროსსა 372
 იქსინოა 159
 იცდათურამეტი 292
 იცდათურამეტი 292
 იცდამეთორმეტესა 326
 იხუიშლ 297
 იხჳანი 300
 იკრიდენ 97; 297
 იკშაში 300
 იკხრეანი 101; 301
 პავლემან 136; 365; 366
 პავლეს 278
 პანდუქიონი 209; 211
 პანდუქიონნი 212
 პარაკელი 221
 პარაკიმანოსმან 158
 პარაკიმენონსა 158
 პარი 240
 პასეკი 206
 პატარაისა 288
 პატარ 216
 პატრიკოსი 11
 პატრონა 135
 პავლე 73; 292
 პავტაი 259; 290
 პერისოა 222
 პეტრემან 366
 პეტრესით 278
 პილატემ 279
 პიმენ 207
 პირველითვან 375
 პირზედა 331
 პირი 186
 პირით 375; 376
 პირითა 186
 პირისავან 186; 376
 პირმგული 337
 პირმშო 227
 პიტიახში 295; 300
 პილასი 216
 პნეგმა 215
 პოვა 546
 პოვეს 504



პოვოს 550
 პონფირნი 352
 პრასინოს 207
 პრეტორი 209
 პროერესონ 211
 პროკოპი 209
 პროსკოლინ 213
 პროტოასიკრიტიზმან 158
 პროტრეპტიკონი 214
 პტოსი 247
 პურაი 288
 პურობილ იყო 165
 ეამამდე 260
 ეამამდეცა 260
 ეამამდინ 115
 ეამი 203
 ეამითვან 375
 ეამობდიან 434
 ეანგარა 352
 რადვან 303
 რაზდომიკა 130
 რაკა 206; 237; 233; 238
 რამ 352
 რამეთუ 250
 რამეთუსა 249; 250
 რამენ 346
 რასაც 132
 რბილად 318
 რბილი 318
 რბიოდე 445
 რთველი 151
 რიგრაყელა 327
 რისხუთ 130
 რკონის 330
 რო 342; 574
 როდეს 141
 როკვა 283
 რომე 133; 574
 რომელ 133; 342; 358
 რომელ ეამსა 378; 571; 572; 573
 რომელი 358
 რომელიდა 169
 რომელმაცა 358
 რომელსამენ 346
 როსოი 233
 რუეთმა 135
 რუზელა 136
 რქა 230

რქვან 388
 რქუა 388
 რქუას 388
 რქუეს 388
 რჩეულთათვან 116
 რჩილთი 315
 რჩული 352
 რჩულიერ 315
 რჩულის 315
 რჩულისაი 315
 რცხუენეს 389
 რცხუენოდა 389
 რცხუენოდის 389
 რძალი 132
 რძე 151; 314
 რძითა 314
 რწამს 388; 389
 რწმენა 388; 389
 რწმენეს 389
 რქმალ 322
 რქმალნი 323
 რქმალად 323
 რქმლეგი 323
 რქმლეგსა 323
 რტიო 316
 რჯული 352
 საბაოთისამან 369
 საბასა 258
 საბერძნეთად 37
 საბრხეთავან 100; 298
 საგანწზრახო 226
 საგლაზაოზედა 136
 სადათ-იგი 258
 სადაით 289
 სადამე 327
 სადმე 327
 საერთისო 247
 საერთო 247
 საენებელი 358
 საესე 359
 საზდელისა 335
 საზდელისაი 335
 საზლაური 293
 საზლუარნი 292
 საზლუვართა 293
 სათნო-ვეყავ 165
 სათნოითა 361
 საიდუმლოითა 361



საკითხავთაი 285
 საკრებულოთ 258; 284; 361
 საკრეფელსა 131
 საკრეელი 247
 საკუთარი 358
 სალათიელი 365
 სალათიელისასა 369
 სალათიელმან 365
 სამარისაგან 376
 სამარობნით 375; 376
 სამარხო 284; 360
 სამეზბაი 358
 სამზღვარსა 133; 344
 სამოელმან 366
 სამოთხეთ 310
 სამოცეული 327
 სამოცისა 327
 სამოციქულო ეკლესიისაი 378
 სამპყრობილესა 343
 სამრავლო 247
 სამრავლოდ 247; 248
 სამრსჷქუალთაი 316
 სამრჷქუალთა 316
 სამრჷქუალნი 316
 სამსალამა 362
 სამსალაი 226
 სამფსონო 370
 სამღრდელონი 134; 347
 სამღრდელოსა 347
 სამღრთთაი 324
 სამშეინველნი 340
 სამცხოვრებელი 133
 სამზრამდე 329
 სამსჯავროსა 332
 სანატრელმა 362
 სანდომი 413
 საიდუმლო 290
 საპანდლქიონოსა 211
 სარღნითა 211
 სარჩელისათჷს 315
 სარჩელსა 315
 სარწმუნოებამა 362
 სარწმუნოისაი 288; 361
 სარჯელსა 316
 სასიყუდინითა 258; 284; 360
 სასმელ 339
 სასმელი 339

სასმელისაგან 339
 სასმელისსა 372
 სასოება 94
 სასწაულ 358
 სასწაული 358
 სასჯელი 302
 სატან 219
 სატანჯეულსა 153
 საბუენე 221
 საბუენიდგან 130; 363
 საბუენო 257; 360
 საბუენოა 203
 საფლავებისაგან 376
 საფლავებისა მისგან 375
 საფლავით 376
 საფუნძველსა 346
 საფურძველი 349
 საფურძველისა 349
 საფჷკლე 292
 საქართუმლო 129
 საქონდაქრო 219
 საღმთონი 335
 საღმთოა 335
 საღმთოთა 335
 საყუმენელი 281
 საშჩელისათჷს 308
 საშჩელსა 308
 საშჩელად 301
 საცდურნი 321
 საძაგელი 359
 საწუთრო 203
 საწუთრომ 362
 საწუშვენი 281
 სახელი 39
 სახელითაი 286
 სახლებთა 380
 სახლებნი 380
 სახმრითა 128
 სახნავითა 128
 სახსართა 299
 საცივი 295
 საკმილი 340
 საკუმილავი 226
 საჯოს 550
 სდევენ 429
 სდიოდან 437
 სდულეზად 321
 სევასტიკოსი 158



სევერიანესა 368
 სერაიმინთაი 286
 სერტყებთა 380
 სეელი 106
 სთულეზად 321
 სზი 391
სზრაბავ 391
 სზრაბავთ 391
 სზრაბავნ 391
 სზრაბვეილა 391
 სზრუნავთ 391
 სთავნ 430
 სთავს 430
 სთჟოლი 455
 სთჟუა 393
 სიბრძნეშ 279
 სიბძნე 335
 სიბძნეშ 335
 სიბძნითა 335; 336
 სივიწრესა 349
 სიეტოლად 332
 სიეტოლაი 332
 სიზრქე 304; 305
 სიზქე 337
 სიკარეთად 212
 სიკლა 221
 სიკუდილად 377
 სიკუდილადმდე 377
 სიამარი 225
 სიამაბლეისა 287
 სიმთურაღეი 323
 სიშინდი 346
 სიშინდოი 346
 სიშკატრე ლექსისაი 237
 სიონად 376
 სირბილად 377
 სირღმეთავან 323
 სირღმესა 323
 სირცხვილი 294
 სისუელითა 313
 სისქე 105; 304; 337
 სისხად 332
 სისხისა 332
 სიტყვად 294
 სიტყუა 257; 283; 360
 სიტყუათა 240
 სიტყუათაი 285
 სიტყუაინი 286

სიტყუასა სცვალეზად 235
 სიდიცხე 228
 სიფონ 208
 სიქადელი 358
 სიქალწულოთავან 375
 სიღმე 338
 სიღმეთა 338
 სიღმითა 338
 სიღოდაი 228
 სიფრმითავან 375
 სიფრმილთა 347
 სიფრმილი 347; 348
 სიფრმილსა 348
 სიყუმილისავან 349
 სიწიოსავან 288; 361
 სიცრუითა 288
 სიწმიდისითა 284
 სიწმინდე 344; 345
 სიწმინდესა 344; 345
 ჯიწმინდშ 345
 სიწმინდით 133; 344
 სიწმინდითა 345
 სიწმინდისა 345
 სიწმინდისაი 344
 სიხშომასაი 101, 298
 სითელი 151
 სმიდა 339
 სნეშელთა 280
 სიხარული 18
 სიფელი 103; 107
 სოლომონი 365
 სოლომონისა 369
 სოლომონისაი 364
 სოლომონიკა 364
 სოლომონმან 365
 სოლომონმანკა 368
 სომს 122; 235
 სორექი 218
 სოფელი 203
 სოფელმა 135
 სოფლენი 380
 სოფლასა 290
 სოფლური 232; 233; 234
 სპარსეთად 378
 სპონდიკი 17
 სპურიდებთა 219
 სრულწერტილობითა გაკუთნე 243
 სტაერაი 288; 360



სტევი 150; 151
 სტერეონ 222
 სტეფანოს 206
 სტილმა 222
 სტიოდეს 446
 სტრატილატი 209
 სუზევე 220
 სუზევეს 221
 სუმონი 365
 სუმონისა 368; 369
 სუმონისი 371
 სუნდისა 210
 სუნდისისაი 219
 სუნოლოროსი 122; 236
 სუა 385
 სუათ 385
 სუამთ 385
 სუელი 106; 107
 სუელსა 313
 სუემდეს 448
 სულაი 13; 16; 19
 სულეზნი 380
 სულთა 187
 სული 187; 318; 358
 სულსა 187
 სულნელი 318
 სუმევი 473
 სუმიდიან 437
 სუნქემდეს 448
 სურთან 113; 411; 566
 სურნელუბითა 318
 სურნელი 318
 სურნელნი 318
 სუროდა 387
 სუფევი 409
 სქელი 304
 სშევედ 393
 სუროდის 330
 სუროდისევე 330
 სცა 554
 სცემდი 439
 სცემდიელ 436
 სცემელ 431
 სცემენ 431
 სცვიდიელ 433
 სცნათ 549
 სცრემლოოდა 392

სძე 141
 სძლია 460
 სძლიო 460
 სძლიონ 460
 სძლიოს 460
 სძლო 460
 სწადიან 412
 სწავლა 283
 სწავლიდიელ 399
 სწავლაი 286
 სწერია 415
 სწინაისწარმეტყუელებ 475
 სწუევედეს 448
 სწუვიდა 502
 სწუურთან 412; 566
 სხდეთ 385
 სხდიელ 401
 სჯული 302
 ტაბაკობენ 432
 ტაბერნე 211
 ტალავრებთა 380
 ტალანტი 209
 ტანზედა 331
 ტარიელსა 370
 ტარიელისა 370
 ტარიერისა 370
 ტაძარი 358
 ტაძრით 376
 ტაძრისაგან 376
 ტახტი 295; 300
 ტირილად 376; 377
 ტიროდენ 444; 445
 ტიროდიელ 400; 434
 ტომარი 73
 ტრაპეზი 218
 ტროპარი 216
 ტურთვა 232
 ტურთვიდ გიც 504
 ტყუი 280
 ტყულებნი 380
 ტყუოდიან 436
 ვპატოსი 11
 უადვილესა 341
 უბიწოთ 310
 უბრძანებთა 416
 უბრძანებთას 418
 უბრძანეს მიწასა მათსა 14
 უბძანა 336



უბანების 336
 უბანის 336
 უგალობენ 428
 უგებენ 99; 432
 უგვირეს 340
 უგულბელს-გუეყენიან 464
 უგუნურმა 362
 უღაბნოთ 258; 285; 369
 უღაბნოი 288; 360
 უღაბნოი 183
 უვარ-აყოფინეს 471
 უვინ 430
 უვის 430
 უვირესსა 349
 უვლიედ 398
 უვლიეს 398
 უზემდეს 448
 უზეშთავსი 278
 უზეშთამსად 278
 უზეშთამსი 278
 უზრახვილით 433
 უზრდივარ 420
 უზრუნველ იყო 166
 უმრმხვნოი 281
 უმკუცლ 281
 უმკუცლად 281
 უთქს 304
 უთხარ 545
 უთბრობდი 434
 უისგუ 151
 უკანა 340; 341
 უკანასკნელი 133; 341
 უკანასკნელი 341
 უკანასკნელ 340; 341
 უკანასკნელი 341
 უკანასკნელი 341
 უკანასკნელსა 341
 უკეთო 341
 უკეთომცა 341
 უკეთუ 132; 340; 341
 უკვლავი 292
 უკლებრად 131
 უკმოვიდოდა 480
 უკმოიქცა 480
 უკმოიქცეს 480
 უკმოიყვანის 481
 უკმოიქსნა 481
 უკმოიქსნას 452

უკმოუღებლად 480
 უკუნა 340; 341
 უკუნაისკნელ 340; 341
 უკუეთუ 251; 340; 341
 უკუე 280; 281
 უკუევიედ 398
 უკუნტრილი 97
 უმაჰოი 310
 უმაღლესი 278
 უმეტეს 278
 უმეტესი 278
 უმწემეს 336
 უმწემესი 336
 უმჯავროდ 332
 უმჯავროსაგან 332
 უნდა 412; 413
 უნდის 434
 უნებენ 432
 უნებლიათ 258; 284
 უნებლიეთ 310
 უნებნ 429
 უნებს 429
 უნიეტოსა 258; 284; 360
 უოშხთ 152
 უეეშთამს 278
 უებრადესი 278
 უებრატეს 309
 უებრატესი 309
 უებრატესობისა 309
 უებრატესს 309
 უეყრია 415
 უეყრიან 432
 უეყრიედ 396
 უეყრიენ 403
 უეყრივარ 421
 უეჰაოი 288
 ურგია 416
 ურიცხვ რაზმიითა 378
 ურჩელონო 315
 ურწმუნოი 288
 უსგუა 151
 უსგუაშდი 126
 უსრობდა 329
 უტე 342
 უტივი 342
 უტვრთავნ 405
 უფლიედ 396
 უფროის 289



უფროსად 289
 უფროს 285
 უკში 358
 უკმნია 416; 552
 უკმნიელ 390; 402
 უკმნიეს 552
 უკრთამოთ 310
 უღმთოეებისა 335
 უღმთოთა 335
 უყიდიელ 394
 უყოფია 416
 უყოფიან 556
 უყოფიელ 398
 უშობია 416
 უშუერებაი სიტყვსაი 236
 უშჯულო 308
 უშჯულოებათა 301
 უბუენეთ 547
 უბუენოს 550
 უცილებლათ 130
 უცნიეს 458
 უცნობიენ 404; 405; 406
 უცხო ენასა 379
 უცხოთ 310
 უძლო 450
 უძლურ 359
 უძრულ 324
 უძრულნი 324
 უძლოდე 444
 უძლოდი 444
 უწერიაყე 141
 უწინარესი 278
 უწინარეს 278
 უწინაწარმეტყუელა 179
 უწიბუედეს 139
 უწმინდესად 345
 უწმინდესადრე 345
 უწყი 429
 უწყიელ 398; 428
 უწყოდე 445
 უწყოდეთ 446
 უხარია 112; 411; 412
 უხარინ 429
 უხმრითა 128
 უხუცესი 31
 უხუნელად 337
 უპილოსაი 286
 უკმს 557; 560

ფათუ 151
 ფარაოზსა 209
 ფარეზ 211
 ფარი 240
 ფეკთა 338
 ფეკითა 339
 ფეკნი 338
 ფილიპეთ 310
 ფილიპეის 277
 ფლოთონ ისტორია 218
 ფილოსოფოს 183
 ფილოსოფოსმან 158
 ფილოსოფოსობად 219
 ფისოსი 17
 ფიცი 351
 ფიციელიან 433
 ფიცონ 351
 ფოს 221
 ფოცხი 148
 ფრჩხილებითა 148
 ფსალმუნებდიან 434
 ფსიქი 215
 ფუცა 451
 ფუცავს 451
 ფუცვენ 429
 ფუცონ 351
 ფუცხოვანი 148
 ფუცხოვანთა 148
 ფუცხუ 148
 ფუცხუთა 148
 ფუცხუთათუხ 148
 ფხე 18
 ქადაგებდ 439
 ქადაგებდი 439
 ქალაქთ 310
 ქანანამან 135
 ქანი 241
 ქანდაკებთა 380
 ქართლად 376
 ქართლშინა 331
 ქართუტლთა 129
 ქარტა 73
 ქე 140
 ქებისსა 372
 ქედზედა 136
 ქილელიელ 206
 ქეროტოპა 208



ქვე 294
 ქმარ 458
 ქმარი 358
 ქმნას 459
 ქმნევაი 472
 ქმნევითა 472
 ქნა 130
 ქნაი 133
 ქნის 334
 ქონდეს 130; 137; 387
 ქორაქანდელთა 150
 ქორეპისკოპოსი 290
 ქორს 374
 ქრინ 429
 ქრის 429
 ქრისტე 213
 ქრისტესი 278
 ქრისტესსა 278
 ქრისტეშობისა 331
 ქრისტე 277
 ქრისტიშობისა 331
 ქუაფსა 304
 ქუეით 289
 ქუეყანაზედა 373
 ქუეყანით 376
 ქუეყანისა მისგან 376
 ქუველის 293
 ქუე 280
 ქუეითნი 289
 ქუეყანაზედა 137
 ქუეწარმავალი 280
 ქუიან 388
 ქუითა 153
 ქურჯ 119; 230; 232
 ქუშისაი 369
 ქუცეს 307
 ქცა 303
 ქცეს 303
 ღავეათა 221
 ღალათამღისინ 141
 ღამეი 279
 ღამეძღე 260
 ღალადებდი 386
 ღალადებდიან 407
 ღალადებდენ 427
 ღალადებდინ 559
 ღალადებისა 283
 ღალატ- 305

ღირს ყავ 153
 ღმერთი 358
 ღმთისათჳს 335
 ღმრთეება 358
 ღმრთეებაი 358
 ღმრთისმშობელო 331
 ღმრთისავარმა 135
 ღმრთისაი 285
 ღმრთისმეტყველთანი 294
 ღმრთისმშობელისაათა 18
 ღნოპა 202
 ღობეშიგ 132; 136
 ღრამატიკოსთა 211
 ღრამატიკოსი 218
 ღრამატიკოსობაი 217
 ღრამეი 222
 ღუიძღმიგნით 136; 373
 ღუენაი 337
 ყავთ 385; 548
 ყანაშიგა 136
 ყე (ნაწილაკი) 117; 119; 140; 141
 ყველ 401
 ყველი 106
 ყველა 107
 ყველაი 259; 290; 312
 ყველაყაი 291
 ყვენ 385
 ყვეს 544; 545
 ყვის 549
 ყივილაშდენ 347
 ყმანი 338
 ყმაი 338
 ყმისა 338
 ყნოსითა 229
 ყო 450; 546
 ყოველი 107
 ყოვილნი 122; 236
 ყოთ 385
 ყოლა 329
 ყონ 550
 ყოფად არს 504
 ყოფილან 133
 ყრმისაბა 266; 361
 ყრუი 288
 ყვრილად 376; 377
 ყვს 292
 ყუალასა 350
 ყუელა 131



ყუელი 131
 ყუელითა 312
 ყუელასა 312
 ყუელასა 131
 ცვალი 106
 ცუდეს 374
 შამკობილად 138
 შანიფხე 18
 შანფურთა 314
 შაშო 307
 შაშოვალ 306
 შაშუვალ 306
 შაშუვალი 306
 შაშუვალსა 306
 შაჭეთ 306
 შაჯოს 306
 შეაგინებს 427
 შეაგინოს 145
 შეაელნა 472
 შეამოსიოს 471
 შეაიწრე 290
 შეასო 353
 შეასონ 353
 შეასხემდინ 559
 შეაქმნია 472
 შეაქმნიოს 472
 შებუროდინ 456
 შეგერაცხების 422
 შეგითქო 304
 შეგირაცხიენ 404; 405
 შეგიძლია 413; 414
 შეგიწყალენ 548
 შეგიწყანარა 544; 545
 შეგყყანა 408
 შეგვძლია 414
 შეგვწყალე 547
 შეგვწყანარეს 545; 546
 შეგუაშფოთებდიან 436
 შეგუაშფოთოს 550
 შეგურეაცხის 465
 შეგურეაცხნიან 464
 შეგურისხოდეს 446
 შეეკერნიან 466
 შეემთხუევის 495; 498
 შეემთხუიო 279
 შეერაცხების 422
 შეერაცხიან 463

შეერაცხინ 466
 შეერაცხის 464; 465
 შეერაცხნენ 464
 შეერაცხოს 117; 468
 შეერთვოდის 255
 შეესაკუთრების 495
 შეესმეს 558
 შეექმნის 465
 შეეყვენიო 440
 შეეშინათ 568
 შეეშინების 494
 შეეცოდის 465
 შეეძინა 159
 შეეწეოდენ 444
 შეეწირნიან 464
 შეეწუხნის 465
 შეეწყალა 558
 შეეწყურა 165
 შეეხებოდეს 446
 შეე 385; 386
 შევა 133; 342; 502
 შევაო 342
 შევარდებოდეს 444
 შევარდებოდის 444
 შევლომით 335
 შევლომილ 335
 შევეპარებოდეთ 444
 შევეპარებოდით 445
 შევეპოები 313
 შევიდოდეს 139; 446
 შევიდოდის 434
 შევიშთებოდით 443
 შევკრიფე 101; 131; 310; 311
 შევრაცხეთ 545
 შევწირო 551
 შევქვედროთ 555
 შევქვედვოდ 439
 შეხავებული 359
 შეზმნილ 228; 230
 შეზრუნდი 385
 შეიბერვოდეს 445
 შეიბერვოდის 445
 შეიგბას 454
 შეიგბოს 454
 შეიღრიკიან 549
 შეიოტინ 332
 შეიკრებენ 502
 შეიკრძალევდელ 448



- შეიმოსა 544
- შეიმოსს 492
- შეინახოს 145
- შეინდოთ 559
- შეიპყრობინ 423
- შეირთოს 145
- შეისოგლოს 107
- შეისოლვოს 323
- შეისწავე 206
- შეიცვალეს 493; 495
- შეიწუებოდა 255; 423
- შეიწუებოდიელ 400
- შეიწუებოდა 503
- შეიწყნარენ 548
- შეიწყნარეს 544; 545
- შეიკუა 488
- შეკრბა 451
- შეკრბებოდიან 435
- შეკრბეს 562
- შეკრიფა 101; 131; 310
- შემამიწირავს 138
- შემირაცხიენ 552
- შემირაცხიეს 552
- შემიძლია 413; 414
- შემიწყნარა 451
- შემთხველთა 163
- შემთხვევათ 310
- შემინდევით 116
- შემირაცხიელ 398
- შემოგვტქს 304
- შემოეწირვინა 140
- შემოვა 341; 503
- შემოვალს 225; 496
- შემოვილოთ 553
- შემოილოს 553
- შემოკრჯა 101; 131; 311
- შემოლაზუნებოდენ 319
- შემოსო 388
- შემოულია 458
- შემოყროდა 138
- შემუსრეს 543
- შემძლებელ ვარ 413; 414
- შემძლებელ ხარ 413; 414
- შემწე 359
- შემწუარი 255; 503
- შენისა 283
- შენისაი 286
- შენნია 341
- შე-ოდენ-რიცხუდებოდა 485
- შე-ოდენ-რიცხუნებოდა 485
- შერთო 389
- შერმადინსა 370
- შესამე-ურაცხიენ 404
- შესაწევრათ 130
- შესზავებედ 391
- შესზავებნ 391
- შესზავებს 391
- შესზლუდავს 391
- შესრულმან 164
- შესუა 385
- შესუმგეაი 473
- შესცდეს 321
- შესცვალა 393
- შესცვალეს 494
- შესცვალოს 138; 393
- შესძენა 424
- შესძენენ 424
- შესძინებდა 424
- შესწირე 545
- შესწირვილიან 448
- შესწირეთ 545
- შესწიროდით 113
- შესწუვიდა 255
- შესწუხდებით 502
- შესწუხდებოდეთ 483
- შესწუხდით 483
- შეუ 128
- შეუბორკილებიელ 402
- შეუდეგი 441
- შეუღრესიენ 405
- შეუვრდებინ 430
- შეუვრდებოდი 443
- შეუკრებიელ 398
- შეუმოსიელ 398; 402
- შეუნდვენ 548
- შეუბონენბივარ 420
- შეუპყრია 416; 417
- შეუპყრიელ 398
- შეუპყრივარ 418; 419; 420
- შეუპყრიხარ 418; 420
- შეურაცყეო 332
- შეურაცყეავ 332
- შეურაცყეო 332
- შეურაცხ-ეყოს 469
- შეურაცხიელ 398
- შეურაცხიენ 404; 552

შეურდებოდნენ 400
შეუქმნივართ 419; 420
შეუქმნიხარ 420
შეუშონ 353
შეუცთუნებხართ 420
შეუძლია 413; 414
შეუწველო 339
შეუტამიედ 398
შეშინდა 486
შეშინდების 557
შეშინდეს 486
შეშფოთდები 484
შეშფოთდების 484; 557
შეშფოთნის 484
შეშუამედ 430
შეშუამენ 302; 428; 429; 430
შეშუამს 501
შეცდომილი 321
შეცვალნის 563
შეცოდებულთაი 286
შეცუალეზაი 293
შეძენაი 425
შეძინებაი 425
შეძრწუნდებით 384
შეძრწუნებულ იყო 165
შეწვენითა 292
შეწვენითა 129
შეწირა 544
შეწირეთ 547
შეწიროდიან 113; 456
შეწიროს 550
შეწუზდა 483
შეწუზდებიან 495
შეწუზდებოდეს 140
შეწუზდენ 483
შეწუზდეს 483
შეკამა 543
შეკუენა 487
შეხეწიე 9; 24
შეხვეული 294
შეხუაბთ 9; 24
შეკავან 430
შეკავან 430
შეკავარ 393
შეკარბებოდა 392
შეკარბებენ 431
შეკართა 392
შეკმუნსრავს 431

შეკმუნსრე 545
შეკმუნსრენ 562
შეკმუნსრენით 449
შეკართო 450
შეკარია 450
შეკარისხდა 484
შეკარისხდებიან 484
შეკარისხდის 484
შეკსზლულე 391
შეა 339; 545
შეაი 286
შეას 453
შეე 385
შეეს 547
შეილი 358
შენე 386
შენ 277; 278
შთაადდებნ 495
შთაადლო 45
შთაასხი 440
შთაეგზნების 255; 498
შთაეგზნეს 498
შთაეარდების 500
შთაეზილავთ 495
შთაელენან 431
შთაელენედ 431
შთაეკვით 558
შთაეკვედი 440
შთაეკვანებ 426
შთამაგდებენ 502
შთამოკვსნიდიან 456
შთაუგდებლიან 434
შთაუგდის 553
შთაყარენ 563
შთახხედა 555
შთან 412
შთან (თანდებული) 331
შილი 152
შინა (თანდებული) 331; 373; 374; 375
შინა (წინდებული) 181
შიოდა 387
შიოსუბანშა 135
შის 387
შიშაეისათვს 307
შიბებს 459; 460; 543
შივასამბრამდე 259; 372
შილ- 106; 107
შიორავს 387

შორვან 387
შორვან 387
შორის (წინდებული) 181; 182
შრომა 340
შრომაშინა 136; 373
შტაბში 295; 300
შტოთა 352
შტოი 352
შვილი 150
შვლად 292
შვლი 292
შვლითა 130
შუენის 389
შუენოდა 389; 390
შუერით 386
შუერებოდა 281
შუილად 292
შურები 386
შურებიან 431
შურებიედ 431
შურებიინ 430
შურების 430
შურებოდეს 444
შური 228; 230
შურობა 230
შფოთებია 228
შფოთებლიან 437
შჩათ 302
შჩინდი 405
შჩული 352
შჩულისა 308
შჩულსა 308
შჭამოთ 550
შქირს 302
შქირს 302
შჯედ 302
შჯული 301, 35
ჩაეიდა 478
ჩაეიდეს 479
ჩაიდეა 479
ჩაკრიბა 479
ჩამპკიდეს 138; 236; 481
ჩამპარჩონ 131
ჩამოგაგლო 479
ჩამოგხსნების 299
ჩამოვედ 479
ჩამოვიდოდეს 139
ჩამოვლო 479

ჩამორღუევეოდეს 479
ჩამომავალი 479
ჩამომპართსა 479
ჩამოვლეს 479
ჩამოვსნეს 479
ჩანს 334
ჩანსთქემდეს 448
ჩას 334
ჩასდუდარაი 17
ჩასულაი 479
ჩაუსქდა 479
ჩაუცთა 479
ჩაღმართ 479
ჩაყეების 387
ჩაყვის 479
ჩაკვიან 479
ჩაკუშიგი 331
ჩაკვარდები 479
ჩაკრებ 479
ჩაილიით 335
ჩელხი 228; 229
ჩემითვან 375
ჩემისა 257; 283
ჩემისათუნ 14
ჩემნია 341
ჩემი 290
ჩეენისათვის 294
ჩიგა (თანდებული) 373
ჩილი 152
ჩინდიან 405
ჩიშ- 152
ჩრდილოთ 258; 285; 361
ჩრჩული 348
ჩრჩული 348
ჩვდმეტ 326
ჩვდმეტსა 326
ჩვლთა 330
ჩვლი 330
ჩვლმან 330
ჩვენთა 257; 283
ჩვენშა 135
ჩვენკ 132
ჩუცნებათა 280
ჩუკენობაი 223
ჩურჩული 348
ჩივილითა 2921
ცალკე 342
ცალკერძ 342



ცამეტი 326
 ცამეტსა 326
 ცარიელი 324
 ცემედ 429
 ცვალეზდიედ 435
 ცისაითა 287
 ცნიედ 401
 ცნობ 384
 ცოლი 152
 ცოტაი 290
 ცრემლოდიედ 400
 ცრემლოიან 290
 ცროდის 340
 ცული 129
 ცუნდრუეკებს 227
 ცხებათ 98; 310
 ცხოვართაი 286
 ცხომღებოლა 314
 ცხომღეს 314
 ცხონდებიედ 429
 ცხონდებოლენ 445
 ცხონდეს 314
 ცხრამეტი 326
 ცხუართა 312
 ცხუარი 131; 312
 ცხუარნი 131
 ცხუირჩიგა 373
 ძალ-გიც 413; 414
 ძალ-გიცს 331
 ძალ-მიც 331; 413; 414
 ძალ-მიცს 311
 ძალმწე 142
 ძეგლებთა 380
 ძეც 279
 ძეანი 287
 ძეელისა 292
 ძეც 278; 279
 ძეაი 288
 ძმისწულმა 135
 ძრვა 283
 ძრიელებითა 324
 ძრიელთაი 324
 ძროხისა 352
 ძვრისმოხსენე 299
 ძუელიდგან 130; 363
 ძუელისაი 285
 ძუჭლი 280
 ძუძუი 288; 360

ბუძუით 288
 ბუძუსმტ 258; 285; 360
 ბუძუსმწოართაი 258; 285
 ბლუინითა 287
 ბწოლა 336
 ბწოლით 336
 წაალებინა 149
 წაეგების 17
 წაეა 342; 503
 წაეიდიან 478
 წამატებული 478
 წამიგია 458
 წამლიანთაი 311
 წამოაელინა 478
 წამოითუალის 478
 წამოილე 478
 წამოილებნ 478
 წამომართ 478
 წამოლებად 478
 წამოღმა 343
 წამოღმართ 343
 წამოცვენებულ 478
 წამოჯლა 478
 წამ-უყენა 556
 წამ-უყო 556
 წარაელებნდა 424
 წარაელებნდეს 424
 წარაელინებს 424
 წარგაელებნ 424
 წარგაელინებს 424
 წარიგეა 341
 წარგიწუმედიას 418
 წარგუტყუენოს 550
 წარეგზავნენს 555
 წარეგოს 469
 წარედგინოს 468
 წარეელის 464; 465; 469
 წარემაართებოდეს 445
 წარემატებოლადა 170
 წარეტაცოს 488
 წარეტყუენათ 568
 წარეალს 493; 496
 წარედეგი 440
 წარეედი 441
 წარვიდოდენ 446
 წარელენ 493; 494
 წარელენაი 425
 წარელინებად 425



წარესწყმენდო 345
 წარესწყმიდო 556
 წარესწყმენდებით 345
 წარიკითხეს 546
 წარიტაკებდიან 437
 წარიტაცოს 488
 წარიყვანიელ 401
 წარიწყმინდოს 345
 წარმოადგენდეს 424
 წარმოათქმემა 472
 წარმოაჩენდა 424
 წარმოაჩენს 424
 წარმოაცარიელა 324
 წარმოდგინებდა 424
 წარმოეადგინო 550
 წარმწყმედელ 359
 წარმჟადა 544
 წარსწავმენდელად 345
 წარსდგე 499
 წარსდგები 499
 წარსცა 543
 წარსწყმდებოდით 504
 წარსწყმდეთ 504
 წარუვლია 416
 წარუმართებიენ 404
 წარუტაკებივარ 420
 წარუწყდეს 334
 წარუწყმდების 495
 წარწყდა 334
 წარწყდეს 334
 წარწყმდებიან 494
 წარწყმდების 490; 496
 წარწყმდეთ 384
 წარწყმენდალ 345; 346
 წარწყმენდაი 345; 346
 წარწყმენდულ 345; 346
 წარწყმენდულთა 345
 წარწყმენდული 346
 წარწყმენდულისა 349
 წარწყმინდა 345
 წარწყმინდეს 345
 წარწყმინდონ 345
 წარწყმინდოს 345; 346
 წარწყმინდების 346
 წარწყმინდეს 345
 წარკლებიან 500
 წარკდეს 387
 წარკმატებ 501

წასრულ 478
 წალმა 133; 342
 წალმართ 342
 წაყვა 138
 წაწერილი 478
 წელთამდინ 115
 წერტილითა 242
 წიადსავალ 227
 წიგნებთა 380
 წიგნი 73
 წიგნური 232; 233
 წილქანი 241
 წინააღდგომაი 177
 წინააღდგომასა 177
 წინააღმდგომ 177
 წინააღმდგომთა 178
 წინააღრჩევითა 178
 წინააღრჩევისა 178
 წინააღლდგა 177
 წინააღლდგებინ 177
 წინააღლდგების 177
 წინააღლდგებოდა 503
 წინააღლდგომელისა 178
 წინაგანეწყვების 178
 წინაგანეწყვენით 178
 წინაგანმზადებალ 178
 წინაგანმზადებულსა 178
 წინაგანწყობალ 178
 წინაგანწყობაი 178
 წინაგანწყობილთა 178
 წინადადებალ 178
 წინადაეგებოდეს 178
 წინადაყრობაი 178
 წინადასცთვე 178
 წინადაუგებლი 403
 წინადაუდგამ 178
 წინადაუდებდა 178
 წინადაცუთხალ 178
 წინაეპირობ 179
 წინამბრძოლნი 178
 წინამდგომობაი 178
 წინამდებარე 178
 წინამიეგებოდა 178
 წინამიეგებნენ 178
 წინამოეგება 178
 წინამორბედალ 178
 წინამორბედი 178
 წინამოსაჯული 178

წინამსროლი 178
წინამძღვრობა 178
წინამყოფელნი 178
წინამძღვრ 178
წინამძღვარი 178
წინამძღვარი 18
წინამძღვრებითა 178
წინამძღვრობა 178
წინამძღვრობდა 178
წინამწარებედვედ 179
წინამწარმეტყველი 179
წინამწარულადღებდი 179
წინამწარმეტყველთა 283
წინამწრობით 178
წინაუკმო 481
წინაუპირობდა 179
წინაუყო 179; 546
წინაუყოფს 179
წინაუჩუენენ 179
წინაუძლოდა 179
წინაშე (წინდებული) 182
წინაშემდგომელი 179
წინაშემდგომელთაგანი 179
წინაშემდგომნი 179
წინაძლოითა 179
წინაწარმეტყველებ 384
წინაწარმეტყველებად 179
წინაწარმეტყველებდა 179
წინაწარმედველობისა 179
წინაწარსწრობად 179
წლამდინთაი 115
წმინდათა 133
წოდნიან 436
წრტიალი 309
წრტიალითა 309
წრულ-წრულად 324
წუთხა 308
წუმი 283
წუმა 129
წუნებებად 314
წურილად 317; 318
წურილმოქცევი 244
წველობისაი 337
წყარო 257; 284
წყაროზედა 137
წყლით 375

წყლისა მისგან 375
წყლტუ 352
წყრტუ 352
კახუკა 157
კახუკიდი 157
კამლიან 437
კამელ 431
კამთ 384
კაპრი 147; 148
კეშმარიტათ 310
კეშმარიტი ჯორცი 358
კინკველი 106
კირი 228
კიტა 567
კიტაი 150
კიტაისასა 150
კიშკარი 309
კიჰნაური 231
კიჰნაურსა 231
კურჰელ 321
კურჰელი 321; 322
კურჰელნი 322
კურჰულად 321
კურჰულითა 322
ხალი 386; 387
ხალით 386
ხალის 388
ხალოდა 387
ხათუთასა 136
ხალუჰრატია 215
ხანმეტი 29; 30
ხარ 24; 111
ხარება 39
ხარი 409; 410
ხარო 294
ხატი 39
ხაკოი 353
ხაკუი 353
ხადა 295
ხედავ 386
ხედავა 386
ხედავთა 386
ხედვა 39
ხედვენ 427
ხედვილიან 434; 435; 436; 438
ხეც 279
ხელითა 128
ხელსა 298



ბერძენისი 24; 111
 ბეყავ 24
 ბვალ 106
 ბვილოდ 294
 ბთხოვდეს 216
 ბილვაი 288
 ბლტებთან 432
 ბოლო 39
 ბრცხუენიან 112; 411
 ბრწნ- 297; 298
 ბსართან 295; 300
 ბსაჯნეთ 295
 ბსედი 295
 ბსნა 299
 ბსნილსა 299
 ბვლოდი 436
 ბვლისაგან 293
 ბუედრებულა 260
 ბუეხილვო 467
 ბუთი 39; 297
 ბუთმეტ 326; 329
 ბუმეტესსა 277
 ბუპატიოსნეს 277
 ბურიანე 386
 ბუროთ 310
 ბუროითმოძლუარ 287
 ბუროითმოძლუარმან 287
 ბუფროს 90; 103; 257; 269; 283
 ბუჩაბათსა 354
 ბუცად 330
 ბუცესი 31; 111
 ბუცისა 330
 ბუცისაი 330
 ბუცობასა 331
 ბუცური 80; 82
 ბშირად 299
 ბშიორავს 295
 ბშიორავს 292
 ბალი 295
 ბარო 299
 ბაკილება 295
 ბბოი 288
 ბედავთა 97; 101; 103; 297
 ბელ-ეწიფების 427; 429
 ბელ-ეწიფა 451
 ბელთა 184; 185
 ბელთაგან 185
 ბელითა 185; 188

ბელისაგან 185
 ბელმწიფე 184
 ბელისა 154
 ბელსა 128
 ბვლარჩად 295
 ბვამამალათაგან 286
 ბვორცმიგანცა 136; 373
 ბვრშულთა 347
 ბვრწნ- 297
 ბვფლოვანი 295
 ბვუედა 295
 ბვუელა 106
 ბვურთით ცემაი 119; 120; 230; 231
 ბვანგარა 352
 ბვპკ 147
 ბვერ-არს 428
 ბვერედ 311
 ბვინჰეელი 106
 ბვოჯოხეთად 377
 ბვუარს-აცუმენ 427
 ბვუარ-ცმულსა 340
 ბვბაშთაი 285
 ბვბოი 286
 ბვბოოს 287
 ბვანბავი 313
 ბვასე 117; 118
 ბვასეთსა 117
 ბვასერა 118
 ბვასმენს 474
 ბვასწავეს 35
 ბვატყუებს 474
 ბვაქუნდავე 562
 ბვბაძევედა 112; 448
 ბვბრძოდა 461
 ბვბრძოდეს 461
 ბვბრძოდის 336
 ბვგია 415
 ბვგიამცა 14
 ბვგიედ 395; 396
 ბვგიეს 427
 ბვგმეს 393
 ბვგონებლიან 434; 436
 ბვგონებლიედ 400
 ბვგონებელ 430
 ბვგონებენ 430
 ბვგონია 415; 418
 ბვგონიედ 346
 ბვგუემლიან 434

პელაგრეს 325
პესმეს 558
პზის 392
პზრახვიდეთ 248
პირქუამ 44
პკაზმოს 138
პკითხვედეს 112; 448
პკითხვიდიან 436
პკითხოლიან 113; 456
პკრთებოდა 423
პკრთოდა 423
პლოშნიდიან 433; 436
პმადლობდიან 435
პმადლოა 290
პმეტყველებ 294
პმიზეზობდი 439
პმონებდი 440
პმონებენ 428
პმოსიედ 396
პმსახურებენ 428
პმსახურებს 428
პნატრიდიან 434; 436; 437
პნახონ 138
პნახოს 138
პნებაენ 428
პნერწყუა 388
პნთიედ 403
პპობდიან 434
პპოენე 563
პრულის 428
პრუისისა 290
პრქკან 334

პრცხენიან 122; 411
პრცხენოდეს 444
პრცხენოდის 444
პრწამს 429
პსურიან 411
პუქმ 44
პუყავ 44
პქმნათ 453
პქმნეთ 453
პქონდესეე 141
პქონდიან 435; 436
პქონდინ 559
პქკან 338
პქუია 334
პლად-პყავ 475
პლად-პყავთ 475
პლად-პყავ 475
პლად-ყოთ 475
პყო 552
პყოდი 113; 456
პყოენის 392
პყოთ 549
პყოფედ 430
პყოფენ 428; 429; 430
პშეე 386
პშიან 566
პტალს 44
პტემდეს 44
პწყვიდენ 44
პკამთ 44
პკენედა 139



წინასიტყვაობა (3—4).

I თავი. ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საგანი და წყაროები.

1. წარწერები (5—19). ლიტერატურა (19—20). 2. ხელნაწერები (20—56). ლიტერატურა (59—62). 3. დოკუმენტები (62—64). ლიტერატურა (64).

II თავი. ქართული დამწერლობის წარმოშობის საკითხი (65—76). ლიტერატურა (76—78). ქართული ანბანის განვითარების საფეხურები (78—82). ლიტერატურა (82—83).

IV თავი. სალიტერატურო ენის ნორმები და ცოცხალი მეტყველება (89—109).

- ა) ე. წ. შებრუნებული დაწერილობანი (96—98). ბ) ფსევდოგრაძატხებელი დაწერილობანი (98—99). გ) კონტაინირებული დაწერილობანი (100—103). დ) ცოცხალ მეტყველებაში მომხდარი პროცესის დათარიღება სალიტერატურო ენაში გამოვლენილ ფაქტთა მიხედვით (103—105). ე) სალიტერატურო ენის ისტორია და ენის ისტორია (105—107). ლიტერატურა (108—109).

V თავი. ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიული დიალექტოლოგიისათვის (110—123). ლიტერატურა (123—124).

VI თავი. XI—XV საუკუნეთა ისტორიულ დოკუმენტთა ძირითადი თავისებურებანი (125—146). ლიტერატურა (146).

VII თავი. ქართული სალიტერატურო ენა და ქართველური ენები (147—155). ლიტერატურა (155—156).

VIII თავი. ქართული სალიტერატურო ენის ურთიერთობა უცხო ენებთან (156—192). ლიტერატურა (192—197).

IX თავი. ქართული ენათმეცნიერული აზრის ისტორიის სათავეებთან (198—251). ლიტერატურა (251—252).

X თავი. ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის პერიოდიზაციის საკითხი (253—274). ლიტერატურა (274—275).

XI თავი. ძირითადი ფონეტიკური მოვლენები.

1. დამავალ დიფთონგთა მოშლის საკითხი (276—291). 2. ვ და უ გრაფემათა ურთიერთშენაცვლებასთან დაკავშირებული საკითხები (291—294). 3. ჯ და ხ გრაფემათა და /ჟ/ და /ხ/ ფონემათა ურთიერთმიმართება (294—301). 4. ასიმილაცია (301—311). 5. დისიმილაცია (311—322). 6. მეტათეზისი (322—325). 7. ბგერათდაკარგვა (325—343). 8. ბგერათა განვითარება (343—350). 9. ბგერათა მონაცვლეობა (350—353). ბგერათა შერწყმა (353—354). ლიტერატურა (354—356).

XII თავი. სახელთა ბრუნებასთან დაკავშირებული საკითხები.

1. წრფელობითის საკითხი (357—360). 2. ბრუნვათა ნიშნების ცვლილებები (360—366). 3. ანთროპონიმთა საზოგადო სახელების ბრუნებასთან გათანაბრების ტენდენცია (364—372). 4. ემფატიკური ზმონის კლება (372). 5. ლოკალურ ბრუნვათა ჩასახვა (372—373). 6. თანდებუიან და უთანდებულო ფორმათა შენაცვლება (374—377). 7. მსაზღვრელ-საზღვრულის ბრუნებასთან დაკავშირებული რამდენიმე საკითხი (377—379). 8. ორმაგი მრავლობითის ფორმები (380—381). ლიტერატურა (381—382).

XIII თავი. ზმნა.

1. დარღვევები მეორე სუბიექტური და მესამე ობიექტური პირების ნიშანთა ხმარებისას ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში (383—393). 2. მესამე სუბიექტური პირის გამოხატვაში მომხდარ ცვლილებათა ქრონოლოგიისათვის (394—406). 3. ინკლუზივ-ექსკლუზივის კატეგორიის გადმონაშთებისათვის ძველ ქართულში (407—408). 4. არს მეშველი ზმნის უღლებებაში მომხდარი ცვლილებები (409—410). 5. იან დამოკლება აწმყოში ზოგ გარდაუვალ ზმნასთან (410—412). 6. უნდა აწმყოს მნიშვნელობით (412—413). 7. შემოძლია, შეგიძლია... ფორმათა დათარიღებისათვის (413—414). 8. სტატიკურ ენებითა აწმყოსა და გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითის დაბოლოების ევოლუციისათვის (414—421). 9. ვნებითი გვარის ზოგი ზმნის ფუძის გართულება ებ სუფიქსით (422—423). 10. ებ თემის ნიშნის დაკარგვა ზოგ გარდამავალ ზმნასთან (423—424). 11. აწმყოს ბოლმეობითის მოშლის დათარიღებისათვის (425—432). 12. უწყვეტლის ბოლმეობითი (433—438). 13. სართული ი-ს დათარიღებისათვის (438—441). 14. ოდ საერკობიან ზმნათა I სერიის ფორმების წარმოებაში მომხდარი ცვლილებების დათარიღებისათვის (441—447). 15. -ავ და -ამ თემისნიშნის ზმნათა უღლებების ძველ ქართულისებური სის...

ტემის რევესიასთვის (447—449). 16. წყვეტილისა და II ხოლმეობითის ფორმათა ურთიერთმხაველობისათვის (449—451). 17. II კავშირებითის გამოხატვაში მომხდარი ზოგი ცვლილების ქრონოლოგიისათვის (451—454). 18. შერეული წყვეტილი, ბრძანებითი, ხოლმეობითი, კავშირებითი (454—457). 19. ზოგი გარდამავალი ზმნის I თურმეობითის წარმოებაში მომხდარი ცვლილებისათვის (457—459). 20. ძიებ ზმნური ფუძის ძებ ვარიანტის გაიენის ქრონოლოგიისათვის (459). 21. ზოგი ზმნის II სერიის მწკრივთა წარმოებისათვის (459—461). 22. ავ და ამ თემისნიშნინან გარდამავალ ზმნათა I თურმეობითის წარმოებაში მომხდარი ცვლილების დათარიღებისათვის (461—463). 23. მესამე ხოლმეობითი (463—467). 24. III კავშირებითი თურმეობითების ფუნქციით (467—470). 25. შუალობითი კონტაქტის გამოხატვისათვის (470—474). 26. ზოგი რთული ზმნის სინთეზურ ფორმათა წარმოების ქრონოლოგია (474—475). 27. ზმნისწინთა სისტემაში მომხდარ ცვლილებათა ქრონოლოგიისათვის (476—481). 28. ვენებითი გვარის წარმოებაში მომხდარ ცვლილებათა დათარიღებისათვის (481—490). 29. ასპექტისა და მომავალი დროის გამოხატვაში მომხდარი ცვლილების დათარიღებისათვის (490—506). ლიტერატურა (506—509).

XIV თავი. სინტაქსის საკითხები.

1. მსახლერელ-სახლერელის რიგი ძველსა და საშუალ ქართულში (510—531). 2. სახელისა და ზმნის წყობა ძველსა და საშუალ ქართულში (531—542). 3. სახელთან ზმნის რიცხვში შეთანხმება-დარღვევები (543—564). 4. ერთი სინტაქსური მოვლენის ისტორიისათვის (564—568). 5. სუბიექტი მოთხრობით ბრუნვაში ზოგ გარდაუვალ ზმნასთან (568—571). 6. რომელ მაქვემდებარებელი კავშირის ფუნქციით (571—574). 7. მამა კავშირისათვის ძველ ქართულში (574—577). ლიტერატურა (577—579).

დამოწმებული წყაროები (580—603). საძიებელი (604—654).

Сарджвеладзе Зураб Александрович ВВЕДЕНИЕ В ИСТОРИЮ ГРУЗИНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА (На грузинском языке)

ИБ № 2592

რედაქტორი ნ. სუხიტაშვილი. გარეკანის მხატვარი ე. ქიშმარიანი. მხატვრული რედაქტორი გ. ზაქალაშვილი. ტექნიკური რ. გოგოშვილი. უფროსი კორექტორი მ. კეზულაძე. კორექტორი მ. ლაშხია. გამომშვეები თ. მაკავარიანი

გადაეცა ასაწყობად 2.08.83. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 15.05.84. ქალაქის ზომა 60 X 90¹/₁₆. საბეჭდი ქალაქი № 3. ნაბეჭდი თაბახი 41,0 სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 40,1.

ტირაჟი 5 000 შეკვ. № 611.

ფასი 1 მან. 60 კაბ.

გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი, ორჯონიკიძის ქ. № 50
Издательство «Ганатლება», Тбилиси, ул. Орджоникидзе, 50
1984

საქართველოს სსრ გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და წიგნის ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის ბეჭდვითი სიტუვის კომბინატი, თბილისი, მარჯანიშვილის ქ. № 5.

Комбинат печати Государственного комитета Грузинской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Тбилиси, ул. Марджанишвили, № 5.

